

मुग्धबोध व्याकरणम् ।

—००००००—

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन
विरचितम् ।

श्रीमद् दुर्गादास विद्यावागीश-
श्रीराम तर्कवागीश-कृत टीका-समेतम् ।

—००००००—

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

—००००००—

प्रथमसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

नारायणयन्त्रे सुद्रितम् ।

—००००००—

४ १८८१ ।

एतानि सुद्धितं स्तुतपुस्तकानि ।

१ आशुवीध व्याकरणम्	२	३२ द्वितीपदेश सटीक	३३
२ धातुरूपादर्शः	१॥०	३ भाषापरिच्छेदसुक्तावलीदिनकर	१॥
३ शब्दलीममहानिधिः	८	३ वज्रविवाहवाद	
४ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	३५ शकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	
५ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	१०	३६ प भाषिन्दुशेखर	१॥०
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	३७ कवि त्र्यम्बक (धातुपाठः)	१
७ गद्याश्रयादिपद्धतिः	१	३८ चङ्गदर (वैद्यक)	१॥०
८ शब्दार्थरत्नम्	१॥	३९ उणादिम् सटीक	८
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	४० मेदिनीकोष	४१
१० सटीक छन्दोमञ्जरी उत्तरभाकर	१०	४१ पञ्चतन्त्रम् विष्णुपद्मसहित सटीक	१
११ वेषीसंहारनाटक सटीक	१॥०	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	१॥०
१२ सुद्राराक्षसनाटक सटीक	१	४३ भाषवचम्पू काव्य	१०
१३ रत्नावलीनाटिका सटीक	१॥०	४४ तर्कसंग्रह इ अमुबादर हित	१॥०
१४ मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक	१	४५ प्रसन्नराघवनाटक जयदेव हित	१
१५ धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	४६ विवेकचूडामणि वेदान्त	१
१६ महावीरचरितनाटक सटीक	१॥०	४७ काव्यसंग्रह मूलभाव	५
१७ महावीरचरितनाटक मूलभाव	१॥०	४८ काव्यसंग्रह सटीक (सम्पूर्ण)	७
१८ वैयाकरणभूषणसार	१॥०	४९ ऋतुसंहार काव्य सटीक	१०
१९ लीलवती भास्कराचार्यरचित	१॥०	५० विक्रमीवर्षी नाटक (सटीक)	१
२० बीजगणित भास्कराचार्यरचित	१॥०	५१ वसन्ततिलक भाषणनाटक	१
२१ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ)	२	५२ गायत्री व्याख्या	१॥
२२ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५३ साह्यदर्शन (भाष्यसहित)	
२३ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	१॥०	५४ भोजप्रबन्ध	१॥०
२४ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्ड सटीक	१॥०	५५ नलोदय काव्य सटीक	१
२५ अटकम् पाणिनीयम्	१॥०	५६ ईश केन कठ प्रश्न सुख भाष्यका	
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान)	१००	उपनिषद् (सटीक सभाष्य)	५
२७ कादम्बरवीरखतव्याख्यासहिता	३	५७ छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य	५
२८ राजप्रशस्ति सटीक	१	५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर	
२९ अनुमानचिन्तामणि तेषां		(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२
अनुमानदीधिति न्यायशास्त्र	४॥	५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य	१०
३० सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र]	१	६० सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)	२०
३१ अमृतमित्रिकाव्य सटीक	१॥०	६१ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक)	

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लङ्गीकान्तं निखिलजगतां सर्गसंहारहेतुं,
दुर्गादासी धरणिपतितः कीटिकलः प्रणय्य ।
पथ्यालीच्याखिलनुधमतं धीमतां पाठकानां,
सन्तीषार्थं रचयतितरां मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥
श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि सूरिभिः ।
भूरिभिर्विहिता व्याख्या तथाप्याख्यायते मया ॥
अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रसादेन भ्रमेण वा ।
वचो मया दद्यावन्तः सन्तः संशीलयन्तु तत् ॥

श्रीवीपदेवः स्वयं हतस्य श्री नमः शिवायेत्यादि बहूलं ब्रह्मणीत्यन्तस्य मन्त्र-
रूपव्याकरणस्य दुरुहत्वात् स्वयं वृत्तिं चिकीर्षुस्तस्य भटिति समाप्तये शिष्टाचार-
प्राप्तं मङ्गलमाचरन् सारासारमयवित्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नामादिगु-
द्देशीयशिष्याणां भटिति प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिष्याद्यैर्मादौ तद्विवक्षाति
मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्यार्थं नीयते
ब्रह्मा इति यावत् । मुकुन्दमिति सुक्तिं ददातीति मुकुन्दः मनीषादित्वात् सुक्ते-
मुङ्गरादेशो विभक्तोरनुक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेष्टे सुः कुः पृथिव्यामशोभने इति
इति हृड्जन्दात् । मुकुं ददातीति मुकुन्द इति । “मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्वाण-
भीलवाचकम् । यसद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ।” विष्णुक्वणादि नाम
हत्वा सुक्तिदायकनाम्ना सुक्तिलिप्सूनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आयुर्ज्ञानसुखार्थिनां प्रवृत्तये
विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूपः आनन्दः सुख-

१ । ओं नमः शिवाय ।

ओ ११, नमः ११, शिवाय ४ ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

स्वरूपः चानन्दयतीति पञ्चादित्वाद् न चानन्द इति विज्ञेयं नमः । संघासौ चिन्नासावानन्दयेति सच्चिदानन्दं सच्चिदानन्दं अथवा सत्त्वो नित्यौ चिदानन्दौ चानन्दयति यथेति विज्ञेयः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तिशब्दातिशययुक्तनमस्कारं कलेत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्वापकारं वीषकारं व्यापारविशेषः स्वाधिकारोऽप्येताभ्यां ज्ञापकमिति वा । सुखवीषमिति । सुखः तन्दरमुदग्रीरिति विश्वप्रकाशः । सुखं तन्दरी वीषो ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्यादिति सुखवीषम् । अथवा सुधान् मृतान् अन्त्यवृद्धिजनान् वीषयतीति सुखवीषं तात्पर्यमिति यत् । व्याकरणेनाति । चाक्रियते प्रकृतिप्रलयभेदेन व्यत्यासो ग्रन्थाः क्लेशनाशिनः वेति कारणे सचिकरणे वा यत् । मनु कावसमिदिकथने कति कुर्वन् स्वयं कथं करीषि इत्याशङ्क्याह परोपकृतये इति । परा येठा चासौ उपकृतिश्चेति परोपकृतिसत्स्यै नदीया वतिः सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति शिष्याणां श्रेष्ठोपकारः सूचितः । ननु मङ्गलं कथं क्रियते । मङ्गलादिपञ्चमी विघ्नव्यंसात् प्रारिप्सितसत्तागिरिति चेन्न । वायभहादेर्मङ्गले सत्यपि गन्धसमापभावात् भाषादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदृशनात् । उच्यते । वायभहादेर्मङ्गलेन बहतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात् गन्धसमाप्तिर्न जाता । भाषादेर्दुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिर्जायेति । तस्य दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारिप्तानां मङ्गलं कुर्वन् । मङ्गलान् दुरदृष्टसर्वे तन्नाशयति तदसौ पुण्यं जनयतीति निश्चयः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकनवनमः । ओंकारोच्चारणमेकं मङ्गलम् । “ओंकार-वायभद्वयं दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्जातौ तेन साहजिका-दभौ ।” इति श्रुत्यात् । विघ्नवाङ्म्लशङ्कया मङ्गलान्नमसाचरति नमः शिवायेति । महादेवनमस्कारात्मकसपरं मङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थं कनकम् । ओं नमः विष्णुशिवब्रह्माभ्यो नम इत्यर्थः । “ओंकारो विष्णुर्दृष्ट सकारो भवेत्तरः । ममारेणीचते ब्रह्मा प्रणवेन तथो मताः ।” इति श्रुत्यात् । तयो यमः कथमित्याह शिवावेति तादर्थ्ये चतुर्थी । शिवाय उक्तस्य भट्टिति समानिदमक्यापाद्यस्य । साहित्यं मानसस्य नमस्कारं हित्वा आसत्येव कथं वाचिको नमस्कारः कथं इति शिष्याणां सन्देहसंश्लिन्दनं पश्यन् प्रयोजनाभिधेयं मङ्गलं वा नमः प्रत्ययान् ।

२। शं शब्दैः ।

अ. ११, शब्दैः ३॥ ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्यादन्ताधिकारः ।

सम्यख्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

३। अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ड ढ म, झ ढ ध ष भ,

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः शंशब्देरिति । श्रुतिरिति शब्देनैव मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अव्ययानामनेकार्थत्वात् । शब्दैर्मङ्गलं स्यादिति । अत्र शब्दैरेव मङ्गलं सूचितं स्यादित्यर्थः । शब्दव्युत्पादक-
शास्त्रार्थं शब्दैरेव मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा-
इति । इति शब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वं अभिधेय-
पक्षे तु प्रथमान्तत्वं बोध्यम् । इति एभिः शब्दैः सङ्घ व्याकरणस्य प्रयोजनम् ।
व्याकरणस्य तुल्यशब्दज्ञानाचीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीनं तदधीना च वैदिकी क्रिया-
तत्फलं स्वर्गादिरित्यभिप्रायः । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाक्याः ।
इति एभिः शब्दैः सङ्घ व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणधीवृत्ताद्यव्युत्पादकभावः-
सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तु-
मुचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुवीधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसम-
वाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । अस्यास्य प्रयोजनाभिधेय-
सम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणान्तं “सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणी वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तत् केन गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं योतुं शीघ्रा-
प्रवर्तते । यस्यादी तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सीऽभिधेयकः ॥” इति शब्दः । अस्यास्य
सङ्घेयनिर्वाहार्थं सङ्घे तेन संज्ञाः परिभाषायादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

अथ स इत्यत्र लुप्तप्रथमावहुवचनान् कन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

७ । चपौदिताकानितार्णः ।

चपा ३१, उदिता ३१, अका ३१, अनिता ३१, र्णः ११ ।

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका र्णो गृह्यते ।

इत्यादी वकारस्य जित्कारः । एवं यवर्लूयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येक-
प्रदीक्षा उत्पत्तिस्थानमीठस्तुक्ता दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा
व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवूर्धतीत्यादी वकारस्य औष्ठत्वादुरी दन्त्य-
त्वादनुस्वारस्य सकारो न स्यात् । वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थानं दन्त्य एवेत्युक्ता
तद्विष्णोः परं पदमित्यादौ तथैवीच्चारयन्ति । स्वभावात् कण्ठजातानामपि
तालव्य औष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न । यतः कुल्या प्रसृतस्य कर्णस्य राधा-
प्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते । समानासमानयोर्द्वयोरेकदोत्पत्तिसन्देहे व्य-
स्यामाह । तेषां यो धेनेत्यादि । तेषां कण्ठतालव्य-सूक्ष्म-दन्त्य-औष्ठानां मध्ये
यो वर्णां धेन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति । यथा अभविह-
मित्यादौ भूपभसीरित्यनेन सस्य द एव । एवं यो धेन समः स एव तस्मिन् पदे
भेति यथा शान्त इत्यादावनुस्वारस्य नकार एव । एवञ्च यो धेन समः स एव
तस्मात् परी भवति । यथा वाग्घरित्यादौ हकारस्य घकार एव । ननु तद्वि-
द्वले सति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं समानत्वमिति समानलक्षणात् सास्यं भेदमपेक्षते ।
अतएव चन्द्रसमानं सुखमित्येवोच्यते न तु चन्द्रसमानश्चन्द्र इति । ततश्च ऋष-
दीर्घयोश्च भेदाभावात् समत्वाभावेन सवर्णसंज्ञानुपपत्तिरिति चेन्न, समानं गोत्रं
यस्य असी सगोत्रः समानः पतिरस्या असी सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्दप्रयो-
गात् । अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नीत्वा यत् व्यतिक्रमनिर्देशः कृतस्तत्पूर्व-
पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम् । यथा चिन्मयं
तस्याभावे तत्र यथा हरिश्च ज तयोर्भावे तस्मात् यथा वाग्घरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन । नास्ति इत् यस्य सीऽनित् तेन । उकारेता
चपेन सवर्णो गृह्यते । यथा खिलसीरित्यादौ तु इत्यादिना तवर्गादिर्गृह्यते ।
इद्रहितेनाका सवर्णो गृह्यते । यथा आदिगेचीरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि-
र्गृह्यते । विज्ञापयति धीःसवीत्युभयपदसाधनाय दभीयावित्यत्र ऋक्षदीर्घयो-
रादेशयोः पृथग्विधानज्ञापकादादेशेन प्रत्ययेन च सवर्णो न ग्राह्यः । ज्ञापक-
ज्ञापिता विज्ञापनी लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन मघोनस्तुङवेत्यत्र अवर्णो
न ज इत्यत्र च तुङादेशेन सवर्णो न गृह्यते । त्वदां टेर इत्यत्र अकारादेशेन
सवर्णो न गृह्यते । एवम् अर्श आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न

८ । इडोरल् इङ् गुः ।

इडः ६।, अर् अल् एङ् ११, गुः १। ।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अचः ६।, आ आर् आल् ऐच् ११, त्रिः १। ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरि-
प्रत्यभ्यत्यप्यपाङ् गिः ।

प्र—आङ् ११, गिः १। ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

गृह्यते । किञ्च उकारिचपस्य स्थाने जायमानो य उकारिचपसस्य आदेशत्वे-
ऽपि सवर्णो शास्त्रः । कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायात् । तेन जव
चप जखच्चाः खिरित्यत्रस्तुभिरित्यत्रापि च आदेशेन टुभिरित्यत्र टु आदेशेन
चुङ् कुङ् इत्यत्र कुङादेशेन च सवर्णो गृह्यते । एवञ्चात्र ऋस्तेनैव अका सवर्णो
गृह्यते न तु दीर्घेणेति बोध्यम् । अन्यथा आदीपोः इत्यादौ प्रथमोपस्थितं ऋस्
परित्यज्य दीर्घग्रहणं वृथा स्यादिति ॥ ७ ॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगादिर्निर्देशेनैवेष्टसिद्धावपि
गुष्ठंङ्काङ्किति इत्यादौ शौकायै इङ्गोनिर्देशं विनापि इङ्प्रार्थम् इह इङ्गो-
निर्देशः समत्वादिवर्ण एकारयोरेकारः उवर्ण ओकारयोरेकारः । ततोऽवशिष्टौ
अर् अलौ, रलयोः समत्वात् क्रमेण षट्वर्ण-लवर्णयोः स्याताम् । समुदायसाम्या-
भावे आशिकसाम्यस्यापि शास्त्रत्वात् । गुगुणः ॥ ८ ॥

आश्च आर् च आल् च ऐचेति । आरालैजित्यत्र सूत्रत्वात् चैक्यादित्यादिना
अप्रत्ययो न स्यात् । समासविधेरनित्यत्वात् । आदिगेचोरित्यादौ एगादिर्निर्देशे-
नैष्टसिद्धावपि जववदरल इत्यादावचः प्राप्तार्थम् इहाचो निर्देशः । उत्यतिस्थान-
मवस्था तु पूर्ववत् । त्रिहंङिः ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति । एते प्रादयो विंशतिसंख्यया संख्येया इत्यर्थः । विंशते-

अत्रार्चायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ ।

अपिः पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये ॥

रेकत्वन्तु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरोक्तेः । अत्र निर्दुःशब्दी दन्त्यसान्ती रेफान्ती च । तथा च दुर्दुःखभावेन कोपे निर्निश्चयनिषेधयोः । अङ्गसाशब्द आख्यातस्तत्त्वदृष्टान्तयोरपीति दन्त्यसान्ते मेदिनी । “दुर्निषेधे च कटे च निर्निषेधे च निश्चये । परिः स्यात् सर्वतीभावे” इति रेफान्ते मेदिनी । प्रादीनामर्थानाह पुरुषोत्तमदेवः प्र गत्यारम्भीत्कर्षसर्वतीभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्तिव्यवहारेषु । परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तित्यगभावेषु । अप अनादरभङ्गाऽसाकल्यवैरूप्यत्यागनञर्थेषु । सम प्रकर्षभङ्गेनैरन्त्य औचित्याभिसुख्येषु । निर्निश्चयनिषेधयोः । अव निश्चयासाकल्यानादरेषु । अनु पश्चात्सादृश्यलक्षणवीक्षा इत्यन्भावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु । निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवह्निकारणेषु । दुर् निषेधकटनिन्दाऽवच्छेपणेषु । वि विशेषवैरूप्यनञर्थगतिदानेषु । अधि उपरिभावे । सु पूजनायासातिशयेषु । उत् ऊर्ध्वोत्कर्षप्राकट्यनैक्येषु । परि सर्वतीभावातिशयवीक्षा इत्यन्भावचिह्नभागत्यागनियमेषु । प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्ति इत्यन्भावत्यागप्रत्ययंणसादृश्यविरोधवीक्षासमाधिषु । अभि समन्तादुभयार्थलक्षणवीक्षा इत्यन्भावधर्षणेषु । अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावेन । अपि आहरणसम्भावननिन्दाऽनुज्ञाऽत्यन्तसमुच्चयेषु । उप अनुगतिपश्चाद्भावानुकम्पा आधिक्यहीनसामीप्यप्राथम्येषु । आङ् समन्तादृश्यप्रत्यावृत्तौषदर्थमर्थ्यादाव्यामिषु । इति गिरुपसर्गः । अत्रार्चायामित्यादि । अत्र प्रादिषु स्वती अर्चायां प्रशंसायां गिसंज्ञौ न स्तः । यथा सुस्तौति अतिस्तौति । अतिरतिक्रमे गिसंज्ञौ न स्यात् । अतिक्रमः फलोदयेऽपि क्रियाप्रवृत्तिः । यथा अतिसिञ्चति शालौन् । पर्यधीगतौ गिसंज्ञौ न स्तः । परेः सर्वतीभावोऽधेरुपरिभावः प्रसिद्धावर्थी । गत्यर्थधातौ परे पर्यधी यदा गतिं द्योतयतस्तदा गिसंज्ञौ नस्त इत्यर्थः । यथा परिसिञ्चति गङ्गां जनः । अतएव “तन्निद्रात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि । राघवः शिथिलं तस्थौ सुवि धर्मस्त्रिपादिव” । इति रघौ । धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोरगत्यर्थे अघेर्गतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वाभावे गौक इत्यादिना षत्वं न स्यादिति रघुटीकाकारः । अपिः पदार्थादिषु पञ्चसु गिसंज्ञौ न स्यात् । पदार्थाऽत्यन्तं यथा अपिसिञ्चति अल्पं सिञ्चतीत्यर्थः । सम्भाव्यं क्रियासु योग्यताश्रवसायः । यथा अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम् । गह्वं निन्दा यथा अपिस्तौति हषलं ब्राह्मणकः । अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः । यथा

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादिः १।, धुः १। ।

भू सत्तायामित्यादि गर्णो धुसंज्ञः स्यात् ।

सिद्ध्यामीति प्रश्ने अपिसिद्ध । असुञ्चयः परस्परं क्रियासंज्ञेषः यथा अपिसिद्ध
अपिसिद्धिः । उभयं कुरु इत्यर्थः । एषु गिसंज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समा-
साभावे गीक इत्यादिना षत्वं न स्यात् सुसुत्वा इत्यादौ क्ताचो यप् च न स्यादिति
फलम् । स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसंज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्यं तु हि च
ख ह वै पादपूरणे स्वतीत्यमरोक्तानु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । “धात्वर्थं वाधते
कश्चित् कश्चित्तनुवर्तते । तमेव विशिनध्यन् उपसर्गगतिस्त्रिधेति” विस्तरवृत्तिः ।
क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूते अत्र प्रसवएव धात्वर्थः ।
प्रशब्दसमेवार्थः द्योतयति प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः । उपसर्गास्तत्तदर्थानां
द्योतका एव ननु वाचकाः । क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः । प्रयो-
गतीऽन्ये मन्त्रा अनेकार्था हि धातव इति वीपदेववचनात् । केवलधातीरने-
कार्यत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकत्वेनान्यार्थोऽपि धातीरेव कल्प्यते लाघवात् ।
धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिद्वयकल्पने, गौरवः स्या-
दिति । एवं “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेत्तत इति” जैमिनिसूत्रात् ।
अतएव “निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगी
लोकादवगता इति” इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव ननु वाचकाः तेषां
वाचकत्वं तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटश्च इत्यत्रापि षष्ठ्या-
पत्तिः । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणया समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वान्न
षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटो न
इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिर्धादिर्धस्य स भ्वादिः मध्यपदस्य लोपः लम्बकर्णमानय इत्यादिवत्
तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थः । भवतेः सर्व-
धातूनां प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय
इत्यत्र तु गणविशेषवाची । तथाच “भ्वाद्यादादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादि-
रेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादित्तरादयः” ॥ भू इत्यादयः प्रकृतयो
यदा सत्तादिक्रियावाचिकास्तदैव धातुसंज्ञाः स्युः । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु
अनुकरणात् स्वादेरावश्यकत्वेऽपि स्वादेरनुपत्तिः प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा
मन्त्रविजोडने इति वक्तव्ये संयोगान्तलोपे मन्त्रविजोडने इति स्यात् । धुर्धातुः ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादिः १।, क्तिः १। ।

स्यादिस्थ्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्वद्वान्येकद्विवहुष्वेकशः ।

क्वद्वानि १॥, एकद्विवहुषु ७॥, एकशः १॥ ।

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क्वद्वयसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमा-
देकद्विवहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । त्वन्तान्यौ दत्तौ ।

त्वन्तान्यौ १॥, दत्तौ १॥ ।

त्वन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

सिच सिच सितौ, सितौ आदौ यस्य स सित्यादिः इन्वात् परः श्रूयमाणः
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादिस्थ्यादिशेष्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥
रामी जयति रामलक्ष्मणौ जयतः रामलक्ष्मणसौता जयन्ति । दारवर्षासि-
कता जलौकोवस्त्रान्वाचिदशा-बहुला-कृत्तिका-मघालाजिभ्यः पुंलिङ्गगृहाच्च नित्यं
व्वम् । एभ्यो नित्यं बहुवचनं स्यात् । दाराः वर्षाः सिकताः जलौकसः दशाः ।
वस्त्रान्तवाचीति किम् । दर्शयं ते शुभाऽभवत् । बहुलाः कृत्तिकाः मघाः लाजाः
गृहाः । पुंलिङ्गादिति किम् । गृहं गृहे गृहाणि । अक्षरः सुमनोवत्सजादेर्वा ।
एभ्यो बहुवचनं स्याद्वा । गौरयं गवा इमे । संख्याविशिष्टस्य तु एका गौः एकौ-
ब्रौहिः । गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मद् एकत्वे बहुवचनं स्याद्वा । त्वं मे गुरुः यूयं
मे गुरवः । अविशेषणस्यास्मद् एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं स्याद्वा । अहं ब्रवीमि
आवां ब्रूव इत्यर्थे वयं ब्रूसः । अविशेषणस्य किम् । पण्डितोऽहं ब्रवीमि । गौरवे
सर्वेभ्यः एकत्वे बहुवचनं स्याद्वा । भट्टारकपादाः समादिशन्ति भट्टारकपादः
समादिशति । प्रीष्टपदाफलगुनीभ्यां नक्षत्राभ्यां द्वित्वे बहुवचनं स्याद्वा । पूर्वे
फलगुणौ पूर्वाः फलगुण्यः । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् । इह बहुत्वेऽपि द्विवचनं नित्यम् ।
पुष्यः स्वभावादिकः पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसु । एवं
सिद्धपुनर्वसु तिष्यपुनर्वसु ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स त्वन्तः यथा रामी भवति इत्यादि । त्वत्तोपे त्वलक्षणमिति

१५ । लुपि न सन्ध्याद्यविधी ।

लुपि ७, न ११, सन्ध्याद्यविधी १॥

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

न्यायात् लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकम् । यथा उमा गौरी विद्वान्
वारि हरिवत् वागीश इत्यादि । तेन चतुर्थं षष्ठं इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति
न्यायात् दान्ताभावादिरामाभावे विसर्ग उकारौ न स्तः । क्त्यन्तस्य अन्यस्य
क्त्यन्तान्वी सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायादन्यशब्दस्य क्त्यन्तेन सन्ध्यात् क्त्रन्तादन्य
इत्यर्थः । शब्दोते उच्चार्यते असाविति शब्दः । क्त्यन्तशब्दो दसंज्ञः स्यात् । तद्विन्न-
शब्दो लिङ्गसंज्ञः स्यादित्यर्थः । दं पदं लिङ्गिङ्गम् । एतेन क्तदन्ततद्धितान्तादीनां
धातूनां विभक्तौनाञ्च लिङ्गत्वमायातम् । अत्र कातन्त्याधा धातुविभक्तौ वर्जयित्वा
अन्यस्य लिङ्गसंज्ञां कुर्वन्तीति विरोधः । रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्तमानाभ्यां धातु-
विभक्तिभ्यामप्यन्यशब्दस्य सन्ध्यात् धातुविभक्तियिभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो लिङ्गित्याह ।
तज्ज्ञेयम् । सन्निहितक्त्यन्तशब्दसन्ध्यात् नैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातु
विभक्त्योरनुवृत्त्यभावात् । सत्यामप्याकाङ्क्षायां धातुविभक्त्योरनुवृत्तिवत् प्रादेरप्य-
नुवृत्तौ तस्यापि लिङ्गसंज्ञानुपपत्तेः । न च विप्रदान्य इत्युक्ते यथा विप्रसजातीयः
क्षत्रियादिरिव गृह्यते न तु गवादिः, तथात्रापि क्त्रन्तादन्य इत्युक्ते क्त्रन्तसजातीयस्य
क्तद्वितप्रत्ययान्तस्यैव गृह्यत् धातुविभक्त्योरिति लिङ्गत्व' न स्यादिति वाच्यम् । अप्रत्य-
यान्त भाविनुभूषादिर्धातोरपि लिङ्गत्वापत्तेः । न च तत्रैव धातुसंज्ञयैव लिङ्ग-
संज्ञावाधितव्येति वाच्यम् । संज्ञायाः संज्ञान्तरस्य बाधकत्वाभावात् । अतएव
एकस्यैव सिरित्यस्य प्रत्ययत्व' विभक्तित्व' प्रथमात् 'एकवचनत्व' धित्व' धित्वञ्च
संगच्छते । वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योरिति लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः । ताभ्यां
स्यादिप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसंज्ञा सामान्यविधिः धातुसंज्ञा विशेषविधिः ।
ततश्च लोः सि औ जसिति सामान्यविधेर्लोसिवित्यादिविशेषविधिना बाधितत्वा-
द्धानीर्न स्याद्युत्पत्तिः । विभक्त्यस्तु केवलायाः प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परत्र आता-
याश्च समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोपपद्यते इति नास्ति विरोधः ॥१४॥

लोपनं लुप् तद्धिन् लुपि । अत्र आद्य आदिवर्णस्तस्य विधिराद्यविधिः ।
यथा राजभ्यामित्यादौ नस्त्व लुपि आक्तिमभवतीति आकारो न स्यात् । कच्चिदा-
दिनिमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य न ऐस् । कच्चि-

१६ । चादिर्गिर्निः ।

चादिः १।, निः १।, निः १। ।

चादिर्गणो गिश्च निसंज्ञः स्यात् ।

दादिनिमित्तकः स्याच्च तेन शाङ्गिषु पिपलु इत्यादिषु षत्वं स्यादेवेति रामानन्दः । वस्तुतस्तु अः अवर्णः आदिश्च अथ इयोः समाहार आद्यं तस्य विधिराद्यविधिः सन्धिश्च आद्यविधिश्च सन्ध्याद्यविधी । लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उय इत्यादि । लुप्तस्य य आदिवर्णसत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात् यथा राजभ्यामित्यादौ न आ । एवं व्रजमाचष्टे इति औ टिलीपे क्षिपि अर्लोपे व्रज इति लिङ्गात् सौ स्यात्तस्यारादिति रेफस्य लुपि नकारस्य च्छङिति कुङ् न स्यात् तेन वज् इत्येव । लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिवर्ण एवोच्यते । ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामिव आदिवर्णानां विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणमवर्णनिमित्तक-विधेर्निषेधार्थम् । तेन राजभिरित्यादौ न ऐस् । शाङ्गिषु पिपलु इत्यादिषु वक्षानुपपत्तिश्च न स्यात् । एवं आद्यस्य विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धिग्रहणं सन्ध्यायपक्षेण लुप्येव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम् । उवृत्तो हि ग्रन्थः समविकफल-माचष्टे इति न्यायात् । अतएव दामीदर इत्यत्र सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति स्वयं वक्ष्यति । नच भी अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थं सन्धिग्रहण-मिति वाच्यम् । गङ्गेऽत इत्यादौ व्यङ्ग्येऽनौयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्नि-मित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् । केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्य विधिराद्यविधिरिति विगृह्य लुप्तवर्णस्य आदेरवर्णस्य स्थाने विधि न स्यात्तन्निमित्त-कोऽपि विधिर्न स्यादित्याहुः । तन्न । भी इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्थकस्य सन्धिग्रहणस्य उवृत्तत्वाभावे सन्धिग्रहणादित्यादि वीपदेवीयवचसोऽसङ्गतेः । चैव्या-नुदधहीरित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विसर्गस्य रेफविधानं ज्ञापयति । अत्र नञोऽप्यर्थत्वमिति । तेन “सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनौवृता” इति नैषवादी “चू नोलुप्फे घौ” इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नञा निर्दिष्टम-नित्यमिति न्यायात् तदादेरवर्णस्य ईकारः स्यादेव । एवं अधनौ धनौकृत इत्या-दावपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

चादिस्तु च वा हाहैव नूनं वै अह आहो अघो उनो । अहो उताहो हौ हौ रे अरे ईहि हे अहे । उरि ए ऐ तिर्यक् ओ औ अमा किल खलु

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

णम् इतः १॥, अन्याचः ५१, अन्ते ७, अन्यस्य ६१, आदौ ७ ।

णित् यस्योच्यते तस्यान्यादचःपरो निदन्ते डिदन्यस्य
स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्थः ।

परः ११, लः ११ ।

प्रकृतेः परो यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

१९ । अं अः नुवी ।

अं अः ११, नुवी ११ ।

अकार उच्चारणार्थः विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुवि-
संज्ञौ स्तः ।

नजादयोऽपि बहवः शिश्व्देनेङ् निःसंज्ञापठितशब्दा एव ऋहन्ते । तेन खत्या-
दौनामचर्चादौ निःसंज्ञाऽभावोऽपि निःसंज्ञा व्यसंज्ञा च । ततश्च राजानमतिक्रान्ता
अतिराजौ इत्यादौ व्यं पूर्वमिति पूर्वनिपातः । निर्निपातः ॥ १६ ॥

णमसंज्ञा इत् येषां ते णमितः । णिदयस्योच्यते इत्यादि णकारिदागमी
यस्योच्यते तस्य अचां मध्ये अन्यादचः परः स्यादिति परिभाषितम् । यथा
तुष्यमादिवित्यादिना ज्ञानानि पद्यांसि । एवं नकारिदागमी यस्योच्यते तस्यान्ते
स्यात् । यथा नष्टृङ्ग्यकन्नित्यादौ ङकारिदादेशी यस्योच्यते तस्यान्यस्य स्थाने
स्यात् । यथा चेरयङ्गामीत्यादौ मकारिदागमी यस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा
तुनामः स्वय्यावित्यादौ । यस्योच्यते इति षष्ठ्यन्तनिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः ।
तेन ङकारितीविभक्तयो लिङ्गापरा एव सूर्यव्यणकारिती णवादयो धातोः पर
एवेति ॥ १७ ॥

अत्र पूर्वजायमानस्यापि वहीः प्रत्ययलं वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ ।
वन्तस्तु लेर्वङ्गः प्राप्तिरिति सूत्रस्य लिःपरोवङ्गः स्यात् सच वङ्गः परच जातीऽपि प्राक्
स्यात् तस्य पूर्वनिपातः स्वदित्यर्थे इति व्याख्यानान्देवास्य प्रत्ययलम् ॥ १८ ॥

२० । क + पौ ८ मूयौ ।

क + पौ ८ १॥, मूयौ १॥ ।

कपावुच्चारणार्थं वज्रगजकुम्भाकृतौ वर्णौ क्रमान्मूनी
संज्ञौ स्तः ।

२१ । होभस् ।

हः १॥, भस् १॥ ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

कपावुच्चारणार्थं । मूर्जिहामूलीयः । नीरुपभानीयः । जिह्वामूले उच्चा-
येतेऽसाविति जिह्वामूलीयः । उपभानीयस्य उत्पत्तिस्थानमीठः सर्पश्चासवदु-
च्चारणम् । “तुवी पूर्वेण सन्वन्तौ मूयौतु परगामिनौ । चलारोऽयोगवाहास्थ्या
णल कर्मण्यचो मताः । अचः स्वयं विराजन्ते हसस्तु परमाश्रयेत् ।” ॥ २० ॥

वृंहितं इत्यादावनुस्वारार्थं अवीढ इत्यादौ सिलोपार्थञ्च एतद्विधानम् । ननु
अ इ उ ऋ ए इत्यादि सूत्रे षषसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ ऋहसंज्ञयैवेष्टसिद्धौ
एतद्विधानं कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन कौशलाभावात् ।

इति संज्ञापादः ।

एकार्थाविच्छिन्नसूत्रसमूहः पादः । परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयोः
प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थाविच्छिन्नत्वम् । अथ सूत्रलक्षणम् ।
सूत्रयति अर्थं यथाति इति सूत्रम् । सूत्रलक्षणे पचादित्वादन । “तथाच
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तीभमनवद्यञ्च सूतं सूत्रविदो-
विदुः” ॥ तच्च षड्विधं “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिद्वि-
शेषिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्” ॥ व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतः सङ्केतः संज्ञा ।
यथा चर्पेदिता इत्यादि । अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्पा-
दनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा सहर्णेर्ध्व इत्यादि ॥ अभावरूपो
द्विविधः नाशो निषेधश्च । नाशविधिर्यथा लोपऽस्त्रीमाङ्गोरित्यादि । सामान्य-
प्राप्तस्य विशेषावधारणं नियमः । यथा रङ्गीविः, सुग्रीत्यादि । अन्यधर्मस्याऽन्य-
चारोपपन्नमतिदेशः । यथा इण्वदिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूप-
स्थितिरधिकारः । स तु द्विविधः । “सिंहावलीकितास्थस्य मण्डूकस्युतिरेव च ।

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सहर्णे घः ।

सह । १ ।, र्हे ७ ।, घः १ । ।

र्णे परे पूर्वस्य र्णेन सह घः स्यात् । “मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णूत्सवः, धातृद्विः, शकुलदन्तः, होतृकारः” । (मुर-अरिः,

गङ्गाक्षीत इति ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः । सिंहावलीकितो यथा वावरी-
दन्त इत्यस्मात् दान्त इति पदस्य ऋक्छगित्यन्तेषूपस्थितिः । मण्डूकमुतिर्यथा ।
टामिसुडेडसि इत्यस्मादत इति पदस्य आक्तिमभवौत्यवोपस्थितिः । गङ्गाक्षीतो
यथा लेः । सि औ जसित्यस्माद्धेरितिपदस्य तद्धितप्रत्यन्तेषूपस्थितिरिति । एवं
“कार्थ्यौ कार्थ्यं निमित्तञ्च तन्निभिः सुवसुदाहृतम् । कदाचित् कार्थ्यकार्थ्याभ्यां
क्वचित् कार्थ्यनिमित्ततः । यस्य निर्दिश्यते कार्थ्यं स कार्थ्यी गदितो बुधैः । क्रियते
यत्तु तत्कार्थ्यमादेशप्रत्ययागमैः । यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायान्तु सर्वेषामनुवृत्तिः परे भवेदिति” एवञ्च “वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्त-
रङ्गविधिर्वली । प्रत्ययाश्रितकार्थ्यन्तु वहिरङ्गसुदाहृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्थ्यं
स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् । प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतं तथा । सावकाशवि-
धिभ्यः स्यादली निरवकाशकः । कस्यचित् भिन्नकार्थ्यस्य प्रथमे परतन्तथा । सन्ध-
वेदिषयो यस्य स विधिः सावकाशकः । आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि
सम्भवेत् । स पण्डितगणैरुक्ता विधिर्निरवकाशकः । तथा सामान्यकार्थ्येभ्यो
विशेषकविधिर्वली । वहवी विषयो यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् । अन्यः स्याद्वि-
षयो यस्य स विशेषविधिर्मतः । आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ।
प्रकृतेः प्रत्ययस्यापि सन्धन्वो यो भवेदपि । तयोरनुपधातो स्यादागमः स बुधैर्मतः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । सकलेभ्योविधिभ्यः स्यादली लोप-
विधिरन्तथा । लोपस्वरदेश्योस्तु स्वरदेशविधिर्वलीति ।” सन्धिज्ञानं विना पद-
साधनस्याशक्यत्वात् सन्ध्यायमेवादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

ननु पित्रा सहागतः पुत्र इत्यादौ यथा द्वयोः पृथगागमनं प्रतीयते तथात्रापि
द्वयोरेव दीर्घोऽस्ति चेन्न बाणुकाभिः सह ऋत्पिण्डोघटौ जायतइत्यादिबद-

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, घाट-ऋद्धिः, शकुल-लदन्तः, होत-
लकारः) ।

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

आत् ५।, इक् एचोः ६॥, णव्री १॥ ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णव्री स्तः ।
हृषीकेशः दामोदरः । (हृषीक-ईशः, दाम-उदरः) । सन्धि-
ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्लकारः, कृष्णै-
कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्यं, भवौषधम् । (माधव-ऋद्धिः, शिव-
ल्लकारः, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषधं) ।

पृथक् साहित्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । सहस्रस्य गत्यमानत्वेऽपि तृतीयाविधानात्
येन घं इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सहर्षेण घं इति विधानं पूर्वस्य दीर्घविधाननियमायम् ।
अथवा दीर्घस्य पीवांपत्यनियमाभावात् परस्यापि पूर्वस्य सह दीर्घत्वेऽपि होत-
ल्लकार इत्यनिष्टापत्तिः । ननु अवर्णादिदीर्घविधौ कण्ठ्यत्वेन समानकारादिः
कथं न स्यादिति चेन्न एकारादेराश्रयकतालव्यत्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमान-
स्याकारादेरेवोचितत्वात् । किञ्च दीर्घस्य अज् घर्मत्वात् वाक्करोति तद्ददाति
इत्यादौ न प्रसङ्गः । सुरारिः इत्यादौ इयोरिकस्मिन् दीर्घे पूर्वहसस्य तेनैव
सम्बन्धः ह्रस्वकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात् । ह्रसानां परवर्णसम्बन्धं विनापि
उच्चारणं न सम्भवतीति परवर्णयोगसिद्धेः । शकुल घातुः शकुलनामा कश्चि-
द्वा । शकुलदन्त इति लकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिश्रमदी-
श्वरी । होतृकार इति होत्रा उच्चारिती लिखिती वा लकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

हृषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईकारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योगः ।
एवं सर्वत्र । दामोदर इति दाम रज्जु रुदरे यस्य इति विग्रहे दाम्नात्वाद्दिरामि
नीलुपुष्पेधौ इत्यनेन नस्य लुपि “लुपिन सन्ध्याद्यविधौ” इत्यनेन सन्धिनिषेधे-
ऽपि कथं सन्धिः स्यादित्याशङ्क्याह । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति ।
अस्यायः सन्धिग्रहणात् लुपि न सन्ध्याद्यविधौ इति सूत्रे उच्चर्चितस्य सन्धिग्रहस्य
ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अध्यायान्तरसूत्रेण
लुपि तु सन्धिः स्यादेवेति । सन्धिरत्र सन्ध्यायसूत्रविहितकार्यं ननु वर्णद्वय-
मेलनम् । तेन पिपचादिशब्दानां संयोगान्तलुपि ककारस्य अप्रभस्यीत्यनेन

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्ऋकोः ।

गेः ६।, घोः ६।, अन् एङ् इनः ६।, एङ् ऋकोः ६॥

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरेङ्ऋकोरवर्णेन सह क्रमात् णुव्री स्तः । “प्रजते, परोखति, अपाच्छति” । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति) । अनेधिनः किं, “उपैधते अवैति” । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधोः ६।, वा ॥१॥

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति, प्रार्चीयति, प्रर्चीयति, प्रास्कारीयति प्रत्कारीयति । (प्र-एकीयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋचीयति, प्र-ल्कारीयति) ।

चपे जवे च कृते पिपग् इत्यादि सिद्धम् । यद्यपि आदिगेजूटोणुव्री इति कृते एङ् ऊट् च द्वयोः समाहारं एजूट् ततः इक्च् एजूट् च इगेजूटौ तयोः । इति व्याख्याने आट्टोत्रिरिति सूत्रं कर्त्तव्यं न स्यात् तथापि इगेचोरिति कृतं ज्ञापयति । स्वभावादिकपदे क्रिपः प्राक् समासे च । आट्टोत्रिरित्यनेन त्रिः स्यात् । शव विकारे तौ शीतिः धावुज जवे धौतिः जनान् अवतीति जनौः इति अन्यत्र अवतीति ऊः तव ऊः मम ऊः इत्यादौ गुण एवेति । एवम् उभयत्र समाहारं आरात्तौ इत्यादिवत् सूत्रत्वाच्चैकादिना अप्रत्ययाभावे आशुव्रीगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ गौरवं स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनी यत्र सोऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधौ विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनीधांतीर्वर्जनादिव धातोः प्राप्तौ धोरित्युपादानं व्यर्थमिति चेन्न उहू चीहि गम्यः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राप्तिलङ्गसंज्ञस्यैव धातोः प्राप्तव्यत्वात् । अतएव प्रकृष्ट एजकः प्रैजकः इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातौलूकाराभावादङ्ऋतोः रित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोयहणं परतानुवर्त्यमेव ॥ २४ ॥

जिधोसौ धुवेति जिधुः तस्य एकस्मिन् लित्पुल्योरसम्भवात् आदौ लिः

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोपः ११, अस्य ६१, ओम् आङोः ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः,
शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-
इहि, ब्रह्म-आ-ऊतम्, (आ-ऋषि अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानि-
वदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।

पश्चात् पुरित्यर्थः । एकमिच्छति एकमिवाचरति वा इति वाक्ये कृते अवर्णस्य
ईकारे सनक्रादिर्भुरिति घातुसंज्ञायां तिप्प्रपौ । ततश्च प्रक्षेपेण एकीयति इति
व्यस्यन्मुकारेति समासेनेन गुणः पक्षे वृद्धिः । एवं सर्वत्र । प्रोङ्कारोयति
इत्यादौ पूर्वापरयोः परोविधिर्वल्लवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मकल्पनातीहि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशा-
द्विभक्तैर्विपरिणाम इति न्यायेन षष्ठ्यन्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहा-
वर्णोपादानं सामान्यावर्णप्राप्तये सहशब्दनिवृत्त्यर्थश्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव
लोपः स्यादिति शिवायोन्नमः इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तले यस्य न
लुप् । एवं तात एहि इत्यादौ तकारस्य न दः । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य
वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङिपरिवर्णलोपी भवतीत्यत्र आह शिवेहि इत्यादि आङ-
पूर्वं इष्टं गतौ हि एहि । वेज तन्तुसन्ताने ऋः ऊनम् आ सस्यक् प्रकारेण
ऊतमोतम् आसस्यक्प्रकारेण ऋधिरर्षिः । स्थानिवदादेश इति । सन्नावजा-
देशः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थः । यथा शिवेहीत्यादौ । अजादेशः
किं संयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् मस्यानुस्वारः प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घः ।
पूर्वम्प्रतीति किं स्मृतः उः शिवो येन सः स्मृतोः तस्योत्सवः स्मृतवृत्सवः । अत्र
ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । सम्भरत्यत्र तु सर्व आदेशः
पूर्वम्प्रति परं प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वम्प्रति यथा विकीर्य इत्यादौ
क्वाचीयपि अगुणत्वादित् । परम्प्रति यथा हे स्मृतो इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऋस्व-
परत्वाद्धेलोपः । नच एभ्यः आमादीनां गुमादौप्रसक्तौ वह्निष्ठापत्तिरिति
वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् येषु अनिष्टं तेषु स्थानिवत्त्वानङ्गी-
कारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनार्थमेव न्यायः स्वीक्रियते नत्वनिष्ठार्थमिति
प्राङ् । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्क्याह । द्वयोर्विभाष-

२७ । एवेऽनियोगे ।

एवे ७, अनियोगे ७ ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वौष्ठोत्वोः से ।

वा ११, औष्ठोत्वोः ७, से ७ ।

अवर्णस्य अष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।
विम्बोष्ठः विम्बौष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । (विम्ब-औष्ठः, स्थूल-औतुः) । से किं तवौष्ठः । (तव-औष्ठः) ।

धीरित्यादि । यत्र वाशब्दः केवलं विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः । यत्र तु व्यवस्थावाची तत्र विभाषादयमध्यवर्तिन इष्टत्वान्नित्यत्वं अनिटत्वादित्यत्वमिति बोध्यम् । तेन अयायौर्लुक् इति गीर्वैत्येतयोर्मध्ये एङीत् इत्यस्य नित्यत्वं सेतुकाखपफेवेति यवाचीत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति काखपफयीसूत्रावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्पः । अतोऽह्युरिति अभीभगी इत्यादौ द्वयोर्नित्यत्वं संगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तेर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणानुच्यन्ते । तत्र सादृश्यसम्भावनयोर्वर्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न स्यात् इत्यर्थः । अतएव एवे अनवधारणे इति काश्मीरकाः पठन्ति । अयमेवेति । ह्यो यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः । एवं चर्मेव रज्जु रित्यादि । सम्भावनायान्तु तदर्थं बाभूदित्यादि । अवधारणे तु अद्यैव गच्छ अन्य दिवसे न इत्यर्थः । एवं मिथ्यैव श्रीः श्रियं मन्या इति भट्टिः । तथैव सीऽमुदन्वर्धो राजा प्रकृतिरञ्जनात् इति रघुः । अपदीषतैव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्त्विह व्यवस्थावाचित्वात् प्रीष्ठी ह्रस्वः प्रीष्ठी मत्स्यविशेषः । इति संशयां नित्यम् । आ औष्ठादीष्टम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आङीलीपे लीपीप्यादेश उच्यते इति न्यायान्नीपस्य आदेशले स्थानिवदादेश इति न्यायादाङलीपस्य आङतुल्यले तवौष्ठं ममौष्ठमित्यादौ लोपोऽस्मीमाङीरित्यकारलोपः ॥ २८ ॥

२८ । वीसे त्वृतोत्रिं ।

वीसे ७, तु ११, ऋतः १, त्रिं २ ।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति वीसे सति । शीतात्तः
(शीत-ऋतः) । वीसे किं परमर्त्तः । (परम-ऋतः) । अत्र कर्म-
धारयसमासे गुणः) । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सतरदशकम्बलस्यर्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६१, ऋणः १ ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं, प्रार्णं ।
(ऋण-ऋणं, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षरोः ६१, ईर ऊहिणी ११ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नतः । स्वैरं, अक्षौहिणी ।
(स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

निमित्तकार्यिणीरव्यवहितसम्बन्धादकारस्यैव वृद्धिः । अन्यथा येन विधि-
स्तदन्तस्येति न्यायादकारस्यैव वृद्धिः प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ
च व्याख्येयं त्वन्तस्य इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परस्मैऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।
(वीसेद्वतीयातत्पुरुषसमासे । शीतेन ऋतः पौडित इत्यादि विग्रहवाक्यं स्यात्)
॥ २८ ॥

एवं वसनार्णं वत्सरार्णं दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णोद्देशः
दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणा-
त्परं ऋणं ऋणार्णं प्र प्रकृतं ऋणं प्रार्णं, वसनाय ऋणं वसनार्णं, वत्सरेण देयम्
वत्सरार्णं, वत्सतरार्णम् वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति मूर्धन्यनिर्देशात् अक्षानूहितुं शीलमस्या इति वाक्ये संज्ञायां
णत्वे अक्षौहिणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्थोढोढ्यूहाः ।

प्रस्थ ६१, ऊढ ऊढि ऊहाः १॥ ।

प्रस्थावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रौढः, प्रौढिः प्रौहः ।
(प्र-ऊढ, प्र-ऊढि, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा ११, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्थावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः । प्रेषः प्रैषः, प्रैष्यः
प्रैष्यः । (प्र-एषः, प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाया निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा,

वहौत्रै प्रापणे क्तः ऊढः क्ति ऊढिः उहड तर्के घञ् ऊहः ॥ ३२ ॥

वाशब्दं नेह समुच्चयार्थतया वृद्धेः पूर्वोऽवर्णलोपः समुच्चयते । तेन प्रस्था-
वर्णात् परावैष्यौ वृद्धिं वा प्राप्नुतः । एवम् एषैष्ययोः परयोः प्रस्थावर्णस्य लोपश्च
स्यात् इत्यर्थः । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गर्धोरित्यादिना गुणविधानं तद्वेद्यम् । इष-
वातीर्घञ् व्यणीकृत्यत्तौ द्वितीयचक्षुषे लिङ्गसंज्ञायां गर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचनं गणार्थं गणश्च दशाध्यायी सूत्राव्युत्पाद्यमयः । नच तदा अध्या-
यान्तरे निपातनसूत्रैरलमिति वाच्यं तेषामस्यैवोदाहरणार्थकत्वात् यज्ञचक्षणेनातु-
पन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाव्यं निपातनलक्षणं यथा “वर्णागनी-
वर्णविपथ्येयश्च, हौ चापरौ वर्णविकारनाम्नौ । आतीक्ष्णदशोतिशयेन योगसदुच्यते
पञ्चविधं निरुक्तमिति” प्राञ्चः । मनीषेत्यादि ईषेति ईषङ्गतिदानेच्छर्णहिंसे इति
सूत्रैरन्यन्तस्वरूपम् । मनस ईषा मनीषा एवं हलीषा लाङ्गलीषा शक्नो देशविशेषः
शकानामस्युः रूपः शकस्युः । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलटा कुल-
वधूः । सीमानमन्तति यन्नाति इति सीमन्तः क्षेत्रविन्यासः । अन्यत्र सीधोरन्तः
सीमान्तः पतत्रज्ञप्तिरस्येति पतञ्जलिमुनिविशेषः । सारमङ्गं यस्यासौ सारङ्गश्चात-

शकन्तुः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, सारङ्गः । (मनस-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा, शक-अन्धुः, कुल-अटा, सीम-अन्तः, पतत्-अञ्जलि, सार-अङ्गः) ।

कादिः । अन्यत्र साराङ्गी मङ्गः । एवं तात्पर्यव्याप्तीभाषां हलसाङ्गल्योरकारखीपो वा हलौशा हलीशा लाङ्गलौशा लाङ्गलीशा समीप्यो यस्य स समर्थः हनूरस्वास्तौति हनूमान् । हिनस्तौति सिंहः । कं दर्पयतीति कन्दर्पः । शतात्परं परःशतं सहस्रात् परं परःसहस्रं पारं करोतीति पारस्करी देशः । एकाधिका दश एका-दश षडधिका दश षोडश उद्गतोऽम्बरः उडुम्बरः । शुद्ध श्रीदनी यस्य स शुद्धीदनः । उपसि वृध्यते उपवृषः । गवां पदं गोप्यदम् । गोभिः सेवितो देशः मानस्य । कात्यकर्णाणि माकर्तुं शीलमस्येति मत्स्यरी भिक्षुः । अपस्कारी रथाङ्गम् । अवस्कारः पुरीषम् अटान् अवतीति अटवी अरण्यं तत्करोतीति तत्स्रवरीरः । ब्रह्मतां देवानां पतिः ब्रह्मपतिः । सममग्रनं समग्रनम् । अङ्गत्यस्मिन् इति अङ्गनम् ।

मूर्धन्यान्तम् । उल्यान । गवांयुतिर्गव्युतिः क्रौञ्चयुगम् । वनस्य पतिः वन-पतिः पुष्यं विना फलितोवचः । आस्पदं प्रतिष्ठा । आश्रयेमङ्गुतम् । पृषदुदरं यस्य स पृषोदरः पृषदुद्यानं पृषोद्यानम् । केशिनमवधीत् केशवः । अक्षिभ्यां परं परीचं पञ्चादहं पञ्चाहं हरिरिव चन्द्री रमणीयी हरिश्चन्द्रः । भुवर्लोकः भूर्लोकः मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः । पचे मुक्तिदः । विक्किरी विकिरः पक्षी । अहंमशनम् अहंशनमिति केचित् । आहृत्याह्येऽपि वक्तव्याः प्रस्तुताद्यामनीषिभिः । अन्यीयं परस्परमितरेतरम् । एते व्यतीहारे निपात्यन्ते । क्लीवत्वमेकत्वञ्च नित्यम् । अन्यीयेन परस्परिण इतरेतरेण पुंभिः स्पष्टते । स्त्रीक्लीवयोर्विभक्तोराम् वा । अन्यीयेन अन्यीयाभ्यां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा घनाभ्यां घनैर्वा स्पष्टते । एवमनादि-स्थयोर्विज्ञातयोर्यवयोर्हसि लुक् । अवतीति जः नद्या जः नद्यूः तस्येहा तदीहा । इः कामः पटुशस्त्री इत्येति पट्टिः तस्योत्सवः प्रयुत्सवः । अनादिस्थयोः किम् । इश् उश् ऋच् ए इतः उश् इश् ऋच् व्युतः । हसि किम् । नद्येषा मधीहा । इतावुष्ठीवा जः । उइति विति । चपीजम् सानुनासिके न हिः । चपी जम् स्याद्वा सानुनासिके परे तस्य च हिलं न स्यात् । पिष्टं इति विडू इति तनू इति तदू इति दडू इति हडू इति । नौरनुनासिकः खसे । अनुस्वार-स्यानुनासिकः स्याद्वा खसे परे । अनुनासिकोऽहंचन्द्राहतिवर्णः । भवोअन्द्रः

भवांश्चन्द्रः भवांष्टुः भवांष्टुः भवांस्तव भवांस्तव वांस्तान् वांस्तान् । मनय-
वल्लयुक्ते मनयवलासिन । मनयवल्लयुक्ते हकारे परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनु-
नासिकसहिता मनयवला वा स्युः । संमन्त्रलयति संमन्त्रलयति संमन्त्रुते संमन्त्रुते
क्रियञ्चो मृतं, किं स्त्रीभूतं, किं बहुलयति किं हलयति किं लङ्गादयति किं लङ्गा-
दयति । चपः खयः शसि । चपस्य खयः स्याद्वा शसि परे । वाख्युरः वाक्-
शूरः वाक्कूरः विट्पठः विट्पठः तथ्साधुः तत्साधुः अफूसीमा अफूसीमा अफ-
सरसः अफसरसः । भयर्सनं भयर्सनम् । हसाल्लोपी ये यस्य । हसात् परस्य
यस्य लोपः स्याद्वा ये परे । आस्ये भवम् आस्यम् आस्यं हसात् किं श्रयते
केचित्तु अभति वधति मधतीनां रेफस्य यकारे परे लोपं विभाषया विषाय
अभते अभते वधते वधते मभते मभते इत्याहुः । भसिर्णे भसः । हसात्
परस्य भसस्य लोपः स्याद्वा सवर्णे भसि परे । भिन्ने भिनत्ते रुन्ते रुन्ते । हसात्
किं दिक्करोति । खप् परे शसिवेः खप्परो यस्मात् तस्मिन् शसि परे विस-
र्गस्य लोपः स्याद्वा । कश्चीति कःश्चीति कःष्ठीवति कःष्ठीवति कःस्तीति
कःस्तीति । एकाधिकरणे रात्रि प्रचेतसीऽसि रेफः । एकाधिकरणे रात्रिपरे
प्रचेतसी विसर्गस्य रेफः स्याद्वा न तु समासे । हेप्रचेताराजन् हेप्रचेतीराजन् ।
एकाधिकरणे किं एहि प्रचेतीराजन् गच्छ । असमासे किं प्रचेतीराजस्य धनम् ।
स्वादह्नीहसीऽनचि तु हिः । इस्वात् परी रेफहकारवर्जोहसीहिः स्याद्वा न
त्वचि ; चित्तं चित्तं सिद्धति सिध्यति गृह्णः गृह्णः क्लृप्यते क्लृप्यते । त्वक्
त्वक् मुक् मुक् । दीर्घादपीति केचित् । पात्रं गात्रं वाक् वाक् अहः किं
जागर्ति अत्र रलोपे पूर्वस्य दीर्घापतिः । मुहति । अनचि किः वदति ।
अचो रहाभ्यां यपः । अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परी यपी हिः स्याद्वा ।
हय्यर्चा हय्यर्चा पूर्वः पूर्वः निर्णयः निर्णयः कर्म कर्म वर्धते वर्धते गर्भः गर्भः
मूर्खः मूर्खः अर्चा अर्चा प्रह्लादते प्रह्लादते । अचः किं पित्रे संह्लादते यपः
किं अर्चणं दर्शनम् । खपाच्छसः । खपात्यरः शसी हिः स्याद्वा । त्वक्षश्शथ्या
त्वक्षश्शथ्या त्वक्षश्शथ्या त्वक्षश्शथ्या अफस्सरसः अफस्सरस अपस्सरसः अपस्सरसः ।
खपात् किं हलपु । शसः किं वाक्चावः । शसात् खपः । शसात्यरः खपी
हिः स्याद्वा । कश्चौरः कश्चौरः । कश्चौवति कःष्ठीवति कःस्तीति कःस्तीति ।
अपादयलः । अपात्यरी यलो हिः स्याद्वा । नद्यन्न नद्यन्न मध्वन्न मध्वन्न वज्रं
पूर्वरेफस्य लोपः शुक्ललः शुक्ललः अपात् किं शिष्यः । यलः किं दुग्धम् । यलात्पः ।
यलात्परीपिहिः स्याद्वा । अश्वयक्करोति अश्वयक्करोति मूलवक्कनति मूलवक्क-
नति । वल्कलं वल्कलम् । ईषकारकयोरन्यस्य दुन् नित्यम् । अन्यस्य नित्यं
दुन्स्यात् ईषे कारके च परे । अन्यस्येदं अन्यदीयं अन्यत्कारकम् । आशीराशास्थ

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये ।

भुज वच निप्रयुजः ६।, अन्न-अशब्दशक्ये ७।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे,
चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यः प्रयोज्यः ।
एषु किम् ? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति
नियोग्यः प्रभुः ।

६७५ । पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुराड-
पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-
चाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्या-
मावास्या याज्याः ।

पाय्य—याज्याः १॥ ।

एते घ्यणन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्यं मानम् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी, धाय्या
ऋत्विजः । प्रणाय्यः असम्मतः प्रियो वा । आनाय्यो दक्षि-

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज
प्रवचान् आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः । अवश्यं
पाच्यम् एवम् अवश्यं रीज्यम् । त्यजादेस्तु त्याज्यः याज्यः प्रवाच्य इति । समा-
हारणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बङ्गवचनात् केषाञ्चिदनिम् तानामपि न स्यात् ।
तेन मुचल्लशपञ्चौ मीचे मीच्यं मुच शीके शीच्य इत्यादि । मुचैर्वैमसहेत्यादिना
वैमवान् नैमडीश्चीति इमी निवेधादनिम् तत्वम् ॥ ६७३ ॥

भुजश्च वचश्च निप्राभ्यां युज च तस्य । अन्नञ्च अशब्दश्च शक्यञ्चेति तस्मिन् ।
भुज्यते यत् तत् तद्भोज्यं अन्नादि । वाच्यं वचनीयमित्यर्थः । नियोक्तुं शक्यतेऽसौ
नियोज्यः प्रयोज्यः सेवकः । एषु किम् ? भोग्या भूः उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः ।
वाक्यं परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्यः प्रभुः
अत्र कभावः इत्युक्तेः कर्त्तरि व्यष् ॥ ६७४ ॥

पा पाने घ्यणि पाय्यं परिमाणं पेयमन्यत् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी

शग्निः । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्य-
मावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे ।

६७६ । पु शक सह तक चत यत शसो-
ऽचम वप रप लप दभो यो भज जप यजा-
नमस्तु वा ।

पु—शसः ५१, अचम—दभः ५१, यः ११, भज—आनसः ५१, तु १२१, वा १२१ ।

प्रवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे
भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्त्रः । एवं धाव्याः ऋत्विजः धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय्यः अतस्ततः प्रिथी वा । अन्यत्र प्रणयः । गार्हपत्यादग्नेरानीयी यः प्रणीयते स आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अन्यत्र आनयः । कुण्डैः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः । सोमो लताविशेषस्य रसः । अन्यत्र कुण्डपेयं दुग्धम् । सञ्चयतेऽसौ सञ्चाय्यः क्रतुः । अन्यत्र सञ्चयं पुण्यम् । सुनज सन्धे स्नेहपौडामन्त्रे । राज्ञा सूयते महत्त्वपूर्वकं ज्ञायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः सन्नीयते इदं सान्नाय्यं हविः । अन्यत्र सन्नेयम् । चित्तचित्त चित्यां निचयतेऽसौ निकाय्यो निवासः अत्र चस्य कः । अन्यत्र निचयम् । परिचयतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः उपचयतेऽसौ उपचाय्योऽग्निः उपचयमन्यत् चयतेऽसौ चित्योऽग्निः चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्नि-
चित्या । सम्पूर्ववर्द्धौ समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः अत्र ध्यणि निपातनात् जिः तस्य ढीवश्च । अन्यत्र संवाह्यः । अमा चन्द्रस्य आद्या कला । तथा सह वसतोऽस्यां तिर्य्यो चन्द्रार्को इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति इयम् । यजन्त्यनयेति याज्या ऋक् । एतेऽर्थविशेषाः कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्क्याह निपातो ह्यर्थविशेष इति ॥ ६७६ ॥

रस्यं शक्यं सङ्घं तक्थं चत्थं यत्थं शस्यम् । भज्यं भाग्यं,
जप्यं जाप्यं, यज्यं याज्यं, आनस्यम् आनास्यम् । चमादेस्तु
आचास्यं वाप्यं राप्यं लाप्यं त्राप्यं दाभ्यम् अनकारनिर्देशात् ।

६७७ । व्यालभो मुण् ।

यि ७।, आलभः ६।, मुण् १। ।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलभ्या गौः ।

६७८ । उपात् स्तुतौ ।

उपात् ५।, स्तुतौ ७। ।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम् । उप-
लभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् ?, उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् ।

६७९ । गद मद यम चराचरोऽग्यैः ।

गद-मद-यम-चर-आचरः ५।, अग्यैः ५।, यः १। ।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ठभावे । गद्यं मद्यं यम्यं चर्यम्
आचर्यम् । अगिः किम् ?, प्रगाद्यम् अभिचार्यम् ।

पुश शकश् सङ्घश् तक्थश् चतश् यतश् शस चिति तस्मात् । चमश् वपश्
रपश् लपश् तपश् दभश् ति, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽचम वप रप लप तप दभ
तस्मात् । भजश् जपश् यजश् आनस चिति तस्मात् । हसन्तात् प्राप्तस्य व्यणी
वाधकोऽयम् । रमुङ्जौ रम्यम् एव तपौ तप्यं शपौज शप्यः कवङ् स्तुतौ वर्यं
कव्यः । लभ्यग हिंस लभ्यः । शक्यमित्यादि सुगमम् । दाभ्यमिति दन्भु दभे
इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लीपे वृद्धिरित्यर्थः ॥ ६७६ ॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे । णित्वादल्याचः परः । आङ् पूर्व लभ-
धातुर्मारणं वर्तते । आलभ्या गौर्मारणीया इत्यर्थः ॥ ६७७ ॥

उपलभ्याः साधुः स्तव्य इत्यर्थः ॥ ६७८ ॥

अगिः किं प्रगाद्यं प्रमाद्यं प्रयाभ्यम् एषु हसन्तात् व्यथेव चरः केवलस्य
आङ् पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्यम् आचर्यम् । अन्यच्च अभिचार्यमिति । ये परेऽङ्गु तेऽद्ये
आचरैः सुम् वाच्यः । आश्चर्यम् ॥ ६७९ ॥

६८० । पण्यावद्य वर्याचार्य वह्य जय्य
क्षय्य क्रय्यार्योपसर्य्याजय्यम् ।

पण्य—अजय्यम् १ ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रीयम् । अवद्यम् अनि-
ष्टम् । वर्या कन्या, वर्यं श्रेष्ठम्, आचार्यो गुरुः । उह्यतेऽने-
नेति वह्यं शकटम् । जेतुं शकं जय्यम्, एवं क्षय्यम् । क्रय्यं
हृष्टे प्रसारितम् । अर्थः स्वामी वैश्यो वा । उपस्रियते इत्युप-
सर्य्या ऋतुमती । न जीर्यति इति अजय्यं सङ्गतम् ।

६८१ । इ भृ जुषस्विन्-शासदुङ् वृजो-
ऽक्षप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः कथप् ।

इ—वृजः ५१, अक्षप—समवसृजः ५१, कथप् १२१ ।

द्वादशकारोडो वृजश्च कपादिवर्जात् कथप् स्यात् ढभावे ।

पणङ् व्यवहती स्तुतौ पण्यं विक्रीयद्रव्यम् । अन्यत्र विणः पण्यो क्षय्य
इत्यर्थः । नञ्पूर्वस्य वदतेः अवद्यं निन्दनीयम् । अन्यत्र अवायं वाक्यम् ।
वृज्ग सञ्जातौ वर्या कन्या वर्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्यः । आचार्यो गुरुः अन्यत्र
आचार्यम् । उह्यतेऽनेनेति वह्यं शकटम् । अन्यत्र वाह्यम् । जय्यं जेतुं शक्यम् ।
अन्यत्र जियन् । क्षय्यं क्षेतुं शक्यम् । अन्यत्र क्षेयम् । क्रय्यं हृष्टे प्रसारितम् ।
अन्यत्र क्रेयम् । ऋ गतौ अर्थः स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्थः । उपस्रियते
इति उपसर्य्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसर्य्यम् । न जीर्यति इति अजय्यं सङ्गतम्
अन्यत्र अजय्यम् ॥ ६८० ॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् । इय भृय जुषश्च स्तुश्च इम च शास च ऋदुङ् च
वृज् चेति तस्मात् । पाणिः सृज् पाणिसृज् । समीऽवः समवः समवात् सृज्
समवसृज् । क्षपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यस्मात्
सोऽक्षप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृज् तस्मात् ॥ ६८१ ॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति ।

स्वस्य ६।, तन् ११।, पिति ७। ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आटल्यः भृत्यः जुष्यः स्तुत्यः
इत्यः शिष्यः वृध्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्पं चर्त्यम् अर्च्यं
पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः ।

६८३ । कृ वष मृज गुह दुह शन्स सं भृ
प्रत्यपिग्रहो वा ।

कृ—यहः ५।, वा १२। ।

एभ्यः क्यप् स्यात् वा टभावे । कृत्यं कार्य्यं, वृष्यं वर्ष्यं,
मृज्यं मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्यं दोह्यं, शस्यं शंस्यं, संभृत्यः
संभार्यः, प्रतिगृह्यं प्रतिग्राह्यम्, अपिगृह्यम् अपिग्राह्यम् ।

इत्यान्तस्य तन् स्यात् पिति कृति परे । अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य
ग्रहणम् । न तु स्वभावस्वान्तस्यैव । तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति जम्
लोपेनेन तन् । आटल्य इति । आङ्पूर्वं टड शदरे क्यपि कित्वाङ्गुणाभावे
पित्वात् तन् । शिष्य इति शास्त्रेः क्यपि शास्त्राङ्गिति आकारस्य इकारे शास वस-
वस्येति पत्वम् । वृष्य इति वृषु इत्यास्यान्तर्भूतजार्थत्वात् संकर्षकत्वे कस्यंणि क्यप् ॥
वृत्य इति जानुवस्यस्य वज वरण इत्यस्य ग्रहणात् वडंग संभक्तौ वृत्यस्य वार्य्य
इत्येव । कल्पमिति कृपूङल्य कल्पने कृप कृप इति कृपादेशे व्यणि गुणः । चृतश्च
चर्त्यम् । चर्चश्च अर्च्यम् । पाणिभ्यां सृज्यतिऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जुः । अत्र चजी-
कगाविति जस्य गः । एवं समवसर्ग्या ॥ ६८२ ॥

समी भृ समभृ प्रत्यपिभ्यां ग्रह प्रत्यपिग्रह । कृष्यं वष्यं च मृजं च गुहं च दुहं
च शन्स संभृष्यं प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात् । गुह्यं गोह्यमिति व्यणि गुणे अच-
परत्वाभावात् गुह्योणीरुहिरित्यनेन ऊर्णं स्यादिति तत्त्वेन व्याख्यातम् । अन्यन्त-
सुगमम् ॥ ६८३ ॥

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य
रुच्याव्यथ्य भिद्योद्वापुष्य सिद्धा तिष्याज्य युग्य
कृष्टपच्य कुप्य भार्याः ।

गृह्य—भार्याः १॥ ।

एते क्वबन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्यं पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यः, गृह्योऽखैरी, ग्राम-
गृह्या ग्रामवाद्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्जः । जित्या
हलिः । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूलं
भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्झतीति उद्गो नदः ।
कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयतीति सिद्धाः,
स एव तिष्योऽपि । आज्यं घृतम् । युग्यं वाहनम् । कृष्टे
स्वयं पच्यते इति कृष्टपच्यो ब्रौहिः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्या-
मन्यत् । भार्या बधूः क्षत्रिया च ।

पदपक्षपरतन्त्रवर्हिर्भूतेषु गृह्यपदं निपात्यते । यथा प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण
समुन्नीयते । कृष्णगृह्यः कृष्णपक्षः पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽखैरी अधीन इत्यर्थः ।
ग्रामगृह्या ग्रामवाद्या नदीत्यर्थः । एष्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीयः कल्कः । कल्को-
ऽस्त्री समलैलसीरित्यसरः । अन्यत्र विनीयः । विपूयो मुञ्जः शरपुङ्ख इत्यर्थः ।
अन्यत्र विपयः जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जियः । सरति गच्छ-
तीति सूर्योऽर्कः । सूर्योदयः सिष्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्वबन्ताः । अन्यत्र सार्यः ।
रोचते रुच्यः । न व्यथते अव्यथ्यः । कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि
उज्झतीति उद्गो नदः । कार्यं पुष्पातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयतीति
सिद्धिः । तीषतीति तिष्यः । सिध्यतिष्यौ पुष्यनक्षत्रे । अन्नुषजि अज्यते
सज्यते अनेनेति आज्यं घृतम् । युग्यते इति युग्यं वाहनम् । कृष्टे क्षेत्वे स्वयं
पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्टपच्यो ब्रौहिः । गुप्य रक्षे गुप्यते इदम् कुप्यं
सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत्र गस्य कः अन्यत्र गोष्यं वचः । भिद्यतेऽसौ भार्या बधूः
क्षत्रिया च ॥ ६८४ ॥

६८५ । लेर्वदः क्यप्-यौ ।

लेः ५।, वदः ५।, क्यप्-यौ १॥ ।

लेः परावदः क्यप् यौ स्तः ढभावे ।

ब्रह्मणा उच्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

६८६ । मृषोद्यं नित्यम् ।

मृषोद्यं १।, नित्यम् १। ।

६८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हनः ५।, क्यप् ११।, भावे ७।, न १।, तः १।, च ११। ।

ले पराम्यामाभ्यां क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च ।

ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्महत्या ।

६८८ । धोः केलिमो ढवे ।

धोः ५।, केलिमः १।, ढवे ७। ।

धोः परः केलिमः स्यात् ढवे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एवं भिदे-
लिमाः माषाः ।

ब्रह्मणा उच्यते इति कर्मणि क्यपि ग्रहस्वपेति जौ ब्रह्मोद्या, ये ब्रह्मवद्या कथा ।
भावे तु ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ स्याद्यन्तोपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो
वक्तव्यः । एवम् आश्रयः गिरिशः वराहः उदधिका इत्यादि । उपसर्गादन्यस्या-
व्ययस्य कृदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अलं कृत्वा कृत्वात् भोक्तुं कालः
कालो भोक्तुम् । उपसर्गात् प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्
कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नगः अग इत्यादि मृषोद्यम् । यप्रत्यय-
निषेधार्थमिदं तेन मृषावद्यमिति न स्यात् ॥ ६८६ ॥

ब्रह्मणी भावः ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणी हननं ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥ ६८७ ॥

ढवे तत् षष्ठेति ढवः तस्मिन् । धीरुपादानं सर्वधातुप्रार्थम् । तेन सर्व-
धातुः केलिमः स्यात् कर्मकर्त्तरि । कित्त्वान् न गुणः । स्वयमेव पच्यन्ते इति
पचेलिमास्तण्डुलाः । एवं भिदेलिगं काष्ठं सुचेलिमं वारि ॥ ६८८ ॥

६८६ । ते ल्याः शक्यार्ह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्याः १॥, शक्य—प्रातकाले ७, वा ११ ।

तथादयो ल्यसंज्ञाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वीढं
शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्ह्यः स्तोतव्यः
स्तवनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्येयम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य-पादः ।

शक्यत्वेऽसौ शक्यः कर्म्मणि यः, अर्ह्यधीग्यत्वे अन्तर्भूतकार्यत्वात् सकर्म्मकत्वे
कर्म्मणि व्यणि अर्ह्येने योग्यः क्रियतेऽसाविति अर्ह्यः । निर्यकार्पाठे तु कर्म्मणि
व्यञ् । शक्यश्च अर्ह्यश्च प्रेष्यश्च अनुज्ञा च प्रातकालश्चेति तस्मिन् । ते तस्य अनौय
यं व्यण् कपि केलिमा ल्यसंज्ञाः स्युः । प्रथक्योगात् भावे ढवे च इति हयोरनु-
वृत्त्यभाव इत्यस्यैवानुवृत्तिः । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्म्मभावयोः स्युः । अल वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थभावोऽपि केवलयोर्द्वैभावयोश्च स्युरित्यर्थः । तत्र
केवलयोः कर्म्मभावयोस्तु चेतव्यं चयनीयं चैयं पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहृत-
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वीढं शक्य इत्यादि वह्नौ प्रापणे
शक्यार्थे कर्म्मणि तस्ये होडीभाविति हस्य ढत्वे सहवहोरिति अकारस्य ओत्वे
ढभात्तोरिति तस्य धत्वे ङुभिरिति धस्य ढत्वे द्वीद्वीति ढस्य लीपः । वीढव्यः
स्वल्पो भार इत्यर्थः एवं वहनीयी वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरुः शिष्येण
स्तोतुं योग्यः क्रियते इत्यर्थः । एवं स्तवनीयः स्तुत्यः । अर्ह्यश्चेति चकारात्
शक्यार्थोऽपि । यथा कविना स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यो राजा स्तोतुं शक्यते
इत्यर्थः । तथादीनां कालविशेषानुपदेशोऽपि भवद्भूतमव्ये इत्येव भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तथादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मोद्या इति ज्ञापकात् कर्म्ममानोऽपि स्युरिति ॥ ६८६ ॥

इति ल्यपादः ।

द्वितीयः पादः—तृणादिः ।

६६० । तन् णको घे ।

तन् णकी १।, घे ७।

घोस्तृणको स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः ।
दरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारको ढे ।

गलेचोपक-पादहारको १॥, ढे ७।

एतौ निपात्यौ ढे ।

६६२ । माहात् क्रमो नैस् तृणः ।

माहात् ५।, क्रमः ५।, न ११।, इस् ११।, तृणः ६।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तन् इति दन्त्यकारो घावसंछदण इत्यादौ औष्णादिकप्रत्ययान्तानां पिता-
दीनाम् अप्रातये विशेषार्थः । णकस्य णकारी इत्यर्थः । दरिद्रायक इति दरिद्र
आलोप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्विण्त्कृदीति यन् । तच्छीलतः
तस्मैतस्माधुकारिण्यपि कर्त्तरि तन् स्यात् । अधिकतु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति
न्यायात् । शीलं फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । जनापवादं वदिता खलः । धर्मः
शास्त्रविहित आचारः प्रयागादी मुख्यायिता । साधु गन्ता जन इत्यादिः । अतएव
कारके शीलार्थं तन् इति स्वयमुक्तम् ॥ ६६० ॥

एतौ कर्मणि वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले बुध्यतेऽसौ गलेचोपकः अत्र
कोरलुक् । पादाभ्यां क्रियतेऽसौ पादहारकः ॥ ६६१ ॥

मस् आत्मनेपदम् अर्हतीति माहः तस्मात् । अत्मनेपदप्रातिपदिक्यात् क्रमः
परस्य तन् इम् न स्यात् । प्रक्रन्तेत्यादि प्रोपादारम्भ इति आत्मनेपदयोग्यत्वम् ।
मयोग्यात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥ ६६२ ॥

६८६ । ते ल्याः शक्याह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्याः १॥, शक्य—प्राप्तकाले ७, वा ११ ।

तथादयो ल्यसंज्ञाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वीढं
शक्यो वीढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्हः स्तोतव्यः
स्तवनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्ययम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य-पादः ।

शक्यतेऽसी शक्यः कर्मणि याः, अर्हयोग्यत्वे अन्तर्भूतार्थत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि घञि अर्हते योग्यः क्रियतेऽसाविति अर्हः । निर्यकारपाठे तु कर्मणि
घञ् । शक्यश्च कर्हश्च प्रेष्यश्च अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन् । ते तस्य अनौय-
य ध्यञ् कपि केलिमा ल्यसंज्ञाः स्युः । पृथक्कीणात् भावे ढवे च इति इयोरनु-
वृत्त्यभाव इत्यस्यैवाशुवृत्तिः । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्मभावयोः स्युः । अत्र वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थभावेऽपि केवलवीढभावयोश्च स्युरित्यर्थः । तच्च
केवलयोः कर्मभावयोस्तु चेतव्यं चयनीयं चेत्यं पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहृत-
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वीढं शक्य इत्यादि वह्नौ प्रापणे
शक्यार्थे कर्मणि तस्य होङीभावेति हस्य ढले सहवहोरिति अकारस्य औत्वे
ढभात्तयोरिति तस्य घले टुभिरिति घस्य ढले ढीढीति ढस्य लोपः । वीढव्यः
स्वल्पी भार इत्यर्थः एवं वहनीयो वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरुः शिष्येण
स्तोतुं योग्यः क्रियते इत्यर्थः । एवं स्तवनीयः स्तुत्यः । अर्हश्चेति चकारात्
शक्यार्थेऽपि । यथा कविना स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्यो राजा स्तोतुं शक्यते
इत्यर्थः । तथादीनां कालविशेषानुपदेशेऽपि भवद्भूतमव्ये इत्यत्र भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तथादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मीया इति ब्राह्मणात् वर्त्तमानेऽपि स्युरिति ॥ ६८६ ॥

द्वितीयः पादः—तृणादिः ।

६६० । तन् एको घे ।

तन् एको ११, घे ७ ।

घोस्तृणको स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः ।
दरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारको ढे ।

गलेचोपक-पादहारको १॥ ढे ७ ।

एतो निपात्यो ढे ।

६६२ । माहात् क्रमो नेम् तृणः ।

माहात् ५१, क्रमः ५१, न ११, इम् ११, तृणः ६१ ।

प्रकृन्ता उपकृन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

तन् इति दन्त्यनकारी घावस्त्रुतृण इत्यादी शैत्यादिकप्रत्ययान्तानां पिता-
दीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थः । एकस्य एकारी तृणार्थः । दरिद्रायक इति दरिद्र
आलोप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे यन्त्रिणत्कदीति यन् । तच्छीलत-
द्वर्धतत्साधुकारिण्यपि कर्त्तरि तन् स्यात् । अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति
न्यायात् । शीलं फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । जनापवादं वदितुं खलः । धर्मः
शास्त्रविहित आचारः प्रयागादी सुख्यिता । साधु गन्ता जन्म इत्यादि । अतएव
कारके शीलार्थं तन् इति स्वयमुक्तम् ॥ ६६० ॥

एतो कर्मणि वाच्ये एकप्रत्ययेन निपात्यो । गले चुष्यतेऽसौ गलेचोपकः अत्र
नेरलुक् । पादाभ्यां क्रियतेऽसौ पादहारकः ॥ ६६१ ॥

मस् आत्मनेपदम् अर्हतीति माहः तस्मात् । आत्मनेपदप्रतियोग्यात् क्रमः
परस्य तन् इमं न स्यात् । प्रकृन्त्यादि प्रोपाटारम्भ इति आत्मनेपदप्रयोगजन्यः ।

६६३ । ग्रह-नन्दि-पचादेर्णिननान् घे ।

ग्रह-नन्दि-पचादेः ५।, णिन्-अन-अन् । १।, घे ७। ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्त्यादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । ग्राही
स्थायी प्रपायिणौ, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः
लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रोरुयः ।

ग्रहश्च नन्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादिः तस्मात् । णिन् च
अनश्च अन् चेति । णिनः पूर्वेणकारो वृद्धार्थः । अनीकारान्तः । अन् इत्यस्य
नकारो यङी लुग्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र श्रुत्यादः इति अप्रत्ययस्य अप्रातये
विशेषार्थः गणाय प्रयोगानुसारिण वीथ्याः । गृह्णातीति ग्राही णित्वात् वृद्धिः ।
स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणो इति नीचीऽन्तरदुर्गे इति णत्वम् । नन्दय-
तीति नन्दनः । अने जेलीपः । विचक्षण इति चक्षः कसाज इत्यत्र अनवजंनान्न
कसाजख्याजौ घूर्ण इति णत्वम् । जनस् अर्दयतीति जनार्दनः । मधुं सूदय-
तीति मधुसूदनः । लुनातीति लवणः खड्गः । रसे वाच्ये लवण इति णत्वम् ।
पचतीति पचः । दिव्यतीति देवः अत्र कृगृज्ञेति कप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् ।
लेख्य इति यङन्तात् लेलीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्त्यङी लुक्
यङलुक् क्यलोपे इति गुणनिषेधे मुञ्चोरिति यः । लोलुव इति यङन्तादनि
यङी लुक् मुञ्चोरित्युक् । कल ध्वनौ यङिर्घोऽज्यरे इति दीर्घं रोरुयभागात्
अनि ऋक्षोदन्तात् परविहितस्य यङी न लुक् । तव्यानीयया इत्यस्मात् व्यणीराव-
प्रक्षे इत्यत्र यथा ढभावे इत्यनुवर्त्तने । तथा ढस्को घे इत्यस्मात् मण्डूकमुताधि-
कारादत्वाप घे इत्यस्मानुवृत्तावपौष्टिसिद्धौ अधिकं वयग्रहणं यान् ज्ञापयति तानहं
विग्रणीमि । यथा नञपूर्वात् याचवद्वज्रजवसी णिन् । न याचतीति अयाची ।
एवम् अवादी अद्राजी अवासी । एभ्यः किम् अपठिता अपाठकः । नञः परा-
दजन्तादचेतने कर्त्तरि । अकारौ घर्म्मस्य बालातपः । नञः किम् ? छेदकर्त्ता खड्गः ।
अचेतने किम् ? अज्ञकर्त्ता विप्रः । पित्री देशे । विषयी देशः । मनीषादिलान्न
वृद्धिः । व्यभिपरेर्भुवः विभावौ अभिभावौ परिभावौ परिभवौ अत्र मनीषादि-

उष्णभोजी । जातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता । अत्र शीलार्थे तन् कर्मणि
 षष्ठी न स्यात् । उपसर्गपूर्वात् तु संभोजा उपभोजा । उन्मद विष द्रुह द्रुह दुष
 आक्रोड अनुरुध आयस आयस अतिचर अपचर व्याङ् सुष अभ्याहन परिदिव
 परिक्षिप एभस्ताच्छीत्ये णिन् । उन्मादी वेषी द्रोही दीही दीषी आक्रोडी
 अनुरोधी आयासी आयासी अतिचारी अपचारी व्यानीषी अभिघाती आघाती
 परिदेवी परिक्षेपी । उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु ताच्छी-
 त्याभावेऽपि ग्रहादित्वात् णिन् । कर्तुरूपमानात् । खर इव क्रोशति खरक्रोशी ।
 एवम् उद्रक्रोशी । जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छीत्याभावेऽपि स्यादिति पृथग्वचनम् ।
 व्रताभीक्ष्ण्यीः । व्रतं शास्त्रीयनियमः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्येन करणम् । अल-
 वणभोजी नक्तभोजी अश्राद्धभोजी । आभीक्ष्ण्यं तु क्षीरपायिणः उषीनराः । सौवीर-
 पायिणी बाह्लीकाः । कषायपायिणी गान्धाराः । करणात् यजोऽतीते । अग्नि-
 षोमेन यजते क्ष । क्षिप्तीनयाजी । कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि । कल्की
 भावी बालंगानी पात्यः । एवं कदाचित् वज्राभावे ग्रामंगमीत्यपि स्यात् । एवम्
 ऋणपरिशीघनेऽपि । लोचनखण्डायी । उभयत्र भव्यर्णार्थेऽपि । कर्मणि न षष्ठी ।
 शनादिभ्यः शनी तनी दनी ग्रमी भमी क्षमी । एषु जनवध इति
 ऋभः । समी ज्वरित्विभ्याम् । संज्वरी संज्वरी । ज्वरतरी जौ घटादित्वात्
 ऋभे त्यलोपि त्यलक्षणमिति न्यायात् त्रिव्यवधानेन पुनर्न वृद्धिः । येः कत्यसन्भुक्-
 सलसेभ्यः । विकल्पी विश्रम्भी विकासी विलासी । प्रान्नाद्यद्रवदवसलपेभ्यः । प्रसायी
 प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी । परेः सूदृहिभ्याम् । पयिसावी परिदाही ।
 अल्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करणं ताच्छीत्यविवक्षायामेभ्यस्तृणो निषेधार्थम् ।
 परेः क्षिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च । परिक्षेपी परिक्षेपकः परिवाटी परिवा-
 टकः परिवादी परिवादकः । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवी परिदेवकः ।
 अत्र ताच्छीत्यविहितप्रत्ययेन असंख्योऽपि तन् बाध्यते इति बोध्यम् । निन्द हिंस
 क्रिश खाद गण विनाशि व्याभाषाद्येभ्यो णकः । निन्दकः हिंसकः क्षेपकः
 खादकः गणकः विनाशकः व्याभाषकः असूयकः । उपसर्गात् देविक्रुशाभ्याम् ।
 आदेवकः आक्रोशकः । कर्मपूर्वकनिन्दायंहस्तेरताच्छीत्येऽपि णिन् । पितृघाती
 मातृघाती कुमाराघाती । प्रातृसुव इन् । अयमनुवन्शब्दः । प्रजवी स प्रसवे
 प्रसवी । इण जि ह्रस्वि विणिञ्च वद अश्नय अल्येभ्यश्च एभ्यस्ताच्छीत्ये इन् स्यात् ।

६६४ । चिह्निद चक्रस चराचर चलाचल
पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा ।

चिह्निद—पाटपटाः १॥, वा. ११ ।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे, क्लेदः क्लसः चरः
चलः पतः वदः हनः पाटः ।

भुज त्यज संखज रन्ज भन्ज विविच संप्रचिन्धी । निनिस्ताच्छील्यः । शाकटायनानु-
राधादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः । युजिर युजौड योगी भागी भोगी त्यागी
संसर्गी चिति परे एषां जस्य गः । रागी इत्यत्र तु रन्जोपपत्त्यादिना न लोपे
णिश्वात् ङङ्गी जस्य गः । भङ्गी विवेकी सम्पर्की । नन्दि वासि मदि दूषि साधि
श्रीभि वङ्गिभ्योऽन्तेभ्योऽसंज्ञायामनः । नन्दनः वारुनः मदनः अत्र घटादित्वात्
ङ्गस्तः । दृश्यः अत्र दुषिरीदूरिति दीर्घः । साधनः शोभनः वर्धनः । संज्ञायाम्
चन्दनः दर्पणः विभीषण इत्यादि सङ्ग तप दन जल्य रुम हृष अरु स्पृशदिर्जा-
न्तात् । सदनः तपनः दसनः जल्पनः रमणः हर्षणः श्वसनः स्पर्शन इत्यादि ।
क्रीधकम्पभृदाशब्दार्थेभ्योऽनः । क्रीधनः कोपनः कम्पनः चलनः भूषणः सङ्गनः
शब्दनः रवणः । शब्दार्थादकर्मादेव । तेन विद्यां पठिता विप्रः । रुचादेश्य
हसादिः । रीचनः वर्धनः जुगुप्सनः तितिचरणः सीमासनः वीभत्सनः । हसादिः
किम् ? एषिता । अत्रापि अकर्मकादेवेति कील्य' तेन वस्तं वसिता जनः । चक्रस्य
दंष्ट्रस्य नु स गृध्रि ज्वल शुच लघु शल वदेभ्यः । चक्रमणः दंष्ट्रमणः उभयत
हसालोप इति अकारलोपे त्रकारलोपः । जवन सरणः गर्हनः ज्वलनः शोचनः
अभिलषणः प्रपतनः प्रपदनः । अत्र पतपदीर्जुकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ
वचनम् । तेन ताच्छील्य प्रत्ययेन विशेषण असरूपोऽपि सामान्यो बाध्यते इति
बोध्यम् ॥ ६६३ ॥

क्रियु इर् क्लेदे । क्रमु स उडृती । चर गतौ । चल ज लतौ । पतलज
गत्याम् । वदे वाचि । हन ल गतौ वधे । पट क च लिपि । इत्यष्टभ्यः पचा-

६६५ । रात्रेर्मन् वा कृति ।

रात्रेः ६।, मन् ११।, वा ११।, कृति ७।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिच्चरः रात्रिचरः ।

६६६ । कृ-गृ-ज्ञा-प्रीजुडः को दुहो घड् च ।

कृ-गृ-ज्ञा-प्री-जुडः ५।, कः १।, दुहः ६।, घड् ११।, च ११।

क्रादेरिजुडश्च कः स्यात् तल्लिंश्च दुहो घड् स्यात् घे ।

किरः गिरः ज्ञः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः ।

रात्रेः परत्र कृतीऽस्त्यभावात् कृदन्ते धातो परे इत्यर्थः । रात्रौ चरतीति पचा-
दित्वादिनि अनेन ननि रात्रिच्चरः पचे रात्रिचरः । एवं रात्रौ अटतीति रात्रिमटः
रात्र्याटः । वाशब्दीऽत्र व्याख्यावाची च । तेषां विवक्षणीभिः । अगदसत्याल्लूनां
मन् कारे । अगदं करीतीति ढात् षष्ठिति षणि वृद्धौ कारे परे अगदस्य ननि
अगदङ्कारः एवं सत्यङ्कारः । अस्तुङ्ङादौ देवविशेषः । अलु इत्यव्ययशब्दः । अगि-
लस्य गिले तिमिं गिरतीति कृगृज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदित्वाविति इरि गीरल
इत्यत्र वक्तव्यात् रीफस्य लत्वे अनेन ननि तिमिङ्गिलः एवं रिपुङ्गिलः । अगिल-
स्येति किम् ? गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः । तथाच अस्ति लट्सिनिर्नाम शत-
योत्रपविष्टतः । तिमिङ्गिलगिलीऽप्यस्ति तङ्गिलीऽप्यस्ति राघव इति ॥ ६६५ ॥

इच् उङ् यस्य स इजुङ् कृश्च गृश्च ज्ञाश्च प्रीश्च दुजुङ् चेति तज्ज्ञात् । दुहो घड्
चेति चकारात् इजुङ्कत्वात् के सतीत्यर्थः । किरतीति किरः अत्र कप्रत्यये ऋदि-
त्वाविति इर् । गिरतीति गिरः । जानातीति ज्ञः । परत्र आदत्तत्वात् उप्र-
त्ययेनैवेष्टसिद्धौ इह ज्ञाश्रुणं कथमिति चेन्न परत्र उपपदपूर्वादेव जी विधीयते
इह तु केवलाज्जागतेः क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रियः क्षिपतीति क्षिपः
भुवि रोहतीति भूरुहः । कामं दीर्घीति कप्रत्यये कृते ह्यस्य घडि स्त्रियामत आपि
कामदुघा । चकारास्यानुक्तसमुच्चार्यत्वात् तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजोऽलश एव ।
अन्यत्र ढात् षणि तुन्दपरिमार्जः शिशुः । एवं शीकमपनुदतीति शीकापनुद
आनन्दकर एव । अन्यत्र ढात् षणि शीकापनादौ चर्मकथकः । अत्र दन्तज्याव-

६६७ । हन-जनाद्गमादेशः ।

हन-जन-आत्-गमादेशः ५१, डः ११ ।

हनो जन आदन्तात् गमादेशः डः स्यात् घे । शोकापहः
वराहः सरसिजं पङ्कजम् अजः गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः
गिरिशः, वारि चरतीति वार्चो हंसः ।

६६८ । धेटदृशपात्राक्षः शः ।

धेट—अः ५१, शः ११ ।

एभ्यः शः स्यात् घे । उद्वयः उत्पश्यः उत्पिबः उज्जिन्नः
उद्धमः ।

सामान्यो ढात् घण् बाध्यते । एवञ्च कावेभ्यो ग्रहीतव्याः काकगृहास्त्रिणाः । इत्यत्र
कर्मणि अपि कः ॥ ८९६ ॥

हन च जन च आञ्च गमादिशेति तस्मात् शोकात् अपहन्तीति शोकापहः
वरम् आहन्तीति वराहः । एवं तसोपहः दुःखापहः ज्वरापहः । क्रोशं हन्ति
गच्छतीति क्रोशहः वातपित्तकाफापहः विश्वामिदपापहः । इत्यादि उदाहरण-
दर्शनात् शोकावरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण उपत्ययेन सर्वकारपूर्वकसामान्यो
हनचरगः टक् बाध्यते । दाह आहन्तीत्यादि वाक्ये दावाघातः एवं चार्वाघातः
वर्णसङ्घातः पाणिघातः पाणिष इत्यादयो निपात्यन्ते । सरसिजं सरोजं विभक्ते-
रलुक् मनीषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अजः । एवं द्विजायते
द्विजः । अत्र मनीषादित्वात् सूचः सस्य लीपः परिजः अभिजः पुमांसमनुजातः
पुमनुजः । एवं स्वनुजः सहजः प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गां ददातीति गोदः
दाभ्यां पिवतीति द्विपः प्रह्वयतीति प्रह्वः अत्र उपत्ययप्रान्तेः पूर्वावस्थायामशितिविषये
एचोऽशित्वेति आकारि आदन्तत्वात् डः । आशु शीघ्रं गच्छतीति आशुगः । न
गच्छतीति नगः एवम् अजः गिरौ शेति गिरिशः । परिखन्वते इति परिखा कर्मणि
डः । तथा आखूनामुत्थानम् आखूत्य भावे डः । एतौ निपात्यौ ॥ ८९७ ॥

उद्वयतीति उद्वयः । अग्रत्ययोऽस्य शिच्चातरसंज्ञायां शपि लोपोऽतीदृचोरित्य-

६६६ । साहिसातिचेतिवेद्येजिधारिपारि- लिम्प विन्दोऽगेः ।

साहि—विन्दः ५।, अगेः ५। ।

अग्निभ्य एभ्य शः स्यात् घे । साहयः सातयः चेतयः
वेदयः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः ।

१००० । दुनीभूज्वलाद्यास्तुसंस्त्रो णी वा ।

दु—संस्त्रीः ५।, णः १।, वा ॥१॥ ।

अग्निभ्य एभ्यो णः स्यात् घे वा । दावः दवः नायः नयः
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्त्रावः आस्त्रवः,
संस्त्रावः संस्त्रवः ।

दिक् एव । उडय इत्याद्युदाहरता सोपसर्गाणामेवायं विधिरिति सूचितम् । अन्ध-
वापि प्रयोगत इत्युक्तेः पश्यतीति पश्यः व्याघ्र इत्यव संज्ञानुरीधात् ड एव ॥ ६६८ ॥

सह जड शतौ सात क सुखे इति सौत्रः । चित्तीसंज्ञाने विदल्लमतौ एजृ
कल्पे घृ शङ्ख स्थितौ घृ लि पालने । एते जगन्नाः । जिलिपौ शप ज लेपे ।
विदल्ल शपजौ लामे । इत्यष्ट । साहयतीति साहयः शस्य शिखात्रसंज्ञायां शपि
लीपीऽत इत्यकारलीपः । एवं सातय इत्यादि । लिम्पः विन्द इत्यभयत्र तुदा-
दित्वात् शे मुचादित्वात् तुष् । उर्दजयान् भूतगणाव्यषेधौदिति भट्टौ । उद्गुशब्दस्य
उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एवं निलिम्पः इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥६६९॥

दुनीतीति दावः णित्वात् हङिः । पक्षे पचादित्वात् अनि दवः । नयतीति
नायः नयः । भवतीति भावः भवः । ज्वलतीति ज्वालः ज्वलः । चलतीति चालः
चलः । एवं कीचतीति कीचः पक्षे इजुडत्वात् के कृचः । आस्त्रवतीति आस्त्रावः
आस्त्रवः । संस्त्रवतीति संस्त्रावः संस्त्रवः । उभयत्र सुदन्त्यादिः । तथाच अव-
श्यायकणास्त्रावाश्चरुसुक्ताफलत्वियः । कुर्वन्ति चित्तसंस्त्रावं चलत्यर्थाग्रसम्भृता
इति भट्टिः । अगेः किम् ? प्रदव इत्यादि । आसंस्त्रीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ आसु-

६

१००१ । श्वसव्यधेन तन दावहसः ।

हन-ज

श्वस-सः ५॥

हनो

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः ।

वराहः स

दायः धायः अवहारः अवसायः ।

गिरिशः,

१००२ । नृत्-खन-रन्जः प्रकः ।

६

नृत्-खन-रन्जः ५॥, प्रकः १॥

घेष्ट—

एभ्यः

एभ्यः प्रकः स्यात् घे । नर्त्तकी खनकी रजकी ।

उद्धमः ।

१००३ । गो णनट्-थकौ ।

सामाख्ये दा

गः १॥, णनट्-थकौ १॥ ।

कार्मणि अदि

गायतेः एतौ घे स्तः । गायनी गायकः ।

हन च

वरम् आहन्

हिंसजलजन्तुः । ग्रहः सूर्यादिः । एवमस्मात् कप्रत्यये ग्रहस्वपाद्योरिति जी गृह्णातीति गृहं गृह्णाः ॥ १००० ॥

गच्छतीति व

दर्शनात् शी

हनचरगः टर

वर्णसङ्घातः

रलुक् मनौ

द्विजः । अ

पुमनृजः ।

दाभ्यां पिवत्

एचोऽश्लिथि

गच्छतीति न

डः । तथा

उद्धमते

कारणीयः ।

ह्रस्व साश्च ह्रसौ अवात् ह्रसौ अवह्रसौ । श्वसश्च व्यधश्च इन च तन च दाश्च अवह्रसौ चेति तस्मात् । पृथग्योगी नित्यार्थोऽनेरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । अस्मितीति श्वासः विध्यतीति व्याधः । प्रत्येतीति प्रत्यायः । अवतनीतीति अवतानः । दा इति संज्ञा । तेन ददातीति दायः दधातीति धायः । अवहारतीति अवहारः । सा इति षीय नाशे अवस्यतीति अवसायः । एषु आदन्तत्वात् यन् । दिहि खिहि श्लिषिभ्यः कस्य बाधको णी वाच्यः । देग्मीति देहः लेढीति लेहः । श्लिष्यतीति श्लेषः । तथा अवात् दुश्वाभ्यां णः । अवदुनीतीति अवदावः अवश्वायते इति अवश्वायः ॥ १००१ ॥

नृत्यतीति नर्त्तकी खनतीति खनकौ, रजतीति रजकौ प्रकं परे न लीयः । सर्वं च पित्वादीप् ॥ १००२ ॥

गायतीति गायनी णिति आदन्तत्वात् यन् टित्वादीप् ॥ १००३ ॥

१००४ । हायनः ।

हायनः १ ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अस्वु जहातीति हायनो व्रीहिः ।

१००५ । मु द्रु सु सृ ल्वोऽकः ।

मु—ल्लः ५१, अकः ११ ।

एभ्योऽकः स्यात् घे । प्रवकः द्रवकः स्त्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७ ।

जौवतादिति जौवकः ।

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

नामि ७, अन्ये १॥, तिक् १, च ११ ।

घोराशिषि अन्येऽपि कृतः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् ।
देवरात रन्तिः ।

हायनः । वक्रव्रीहिभ्यामन्यत्र हातः । निपातो ह्ययं विशेषे इत्युक्ते ॥ १००४ ॥

एभ्योऽकः स्यात् घे साधुकारिणि । साधु प्रवत प्रवकः । एवं द्रवतीति द्रवकः ।

लुनातीति लवकः । साधुकारिणि किम् ? प्रोता ॥ १००५ ॥

पृथग्योगात् सर्वधातुभ्योऽकः स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जौवतादिति जौवकः ।

एवं लन्दकः वर्द्धकः ॥ १००६ ॥

घोराशिषि गम्यमानायां संज्ञायां कर्त्तरि । अन्येऽपि कृतः स्युः तिक् च स्यात् ।

देवाय रायात् देवरातः । एवं देवाय देयात् देवदत्तः । यज्ञाय देयात् यज्ञदत्तः ।

एषु कर्त्तरि क्तः । एवञ्च अथ वीरो भूयादिषि वीरभूः अथ निव भूयादिति

मिश्रभूः । इत्यादी किप् । तिकि तु रन्तां रन्तिः । अत्र वगतनेत्यत्र तिङ्मन्त्रानात्

न मन्त्रोपः । एवं तनुतां तन्तिः अग्निरस्य भूयात् इति अग्निभूतिः इत्यादि ॥ १००७ ॥

१००८ । सति-साती वा ।

सति-साती १॥, वा ११ ।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । डात् षण् ।

डात् ५॥, षण् ११ ।

डात् परात् धोः षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघटं घटं करोतीति घटीकारः ।

१०१० । हन-चर-गः टक् ।

हन-चर-गः ५॥, टक् ११ ।

डात् परेभ्य एभ्यः टक् स्यात् घे । पापन्नः कुरुचरः सामगः ।

उद्भवः ।

सामाख्यौ ट

कर्मणि अ

हन च

वरम् आह

गच्छतीति ।

दर्शनात् शं

हनचरगः ट

वर्णसङ्घातः

रलुक् मनी

डिजः । उ

प्रमनुजः ।

दाभ्यां पिब

एचोऽशित्वि

गच्छतीति

डः । तथ

उद्भव

कारणीयः

सतिश्च सतिश्च सतिसाती । सनीतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ ।
षणे सनुतादिति वाक्ये तिकि कृते हवचतेरिति इम् निषेधे वनतनेत्यत्र तिग्वर्ज-
नात् ननीपाभावे सन्ति ॥ १००८ ॥

कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । जहान् घटं करोति अत्र सापेक्षत्वात् न
स्यात् । अघटं घटं करोतीति घटीकारः । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानात्
स्यादेव । आदित्य पश्यति हिमवन्तं शृणोति ब्रह्म वदति शानं गच्छति इत्यादीं
अनसिञ्जानात् न स्यात् । ज्ञयति वयति मातिभ्य आदन्तात् उपत्ययस्य बाधकः
षण् वाच्यः । खगहायः तन्ववायः धान्यमायः । एवं कर्मपूर्वकात् सीपसर्गा-
दादन्तात् जहायित् डबाधकः षण् वाच्यः गीसन्दायः । ईच्छन्माचरिरभिभ्यः षण्
वाच्यः । सुखप्रतीक्षा बल्लभमा कल्याणाचारा मनीरमा । अहिं-
शीलिकाशिशिष्यौ वा । पूजार्हा पूजार्हौ मांसशीला मांसशीली पुनकामा
पुनकावौ मांसवादा मांसभक्षी । श्वानं पचतीति श्वपाकश्चपचौ निपात्यौ ॥ १००९ ॥

पापं हन्तीति पापन्नः कित्वात् गुणे हनगमित्युङ्लोपे हनीङ्गो न्नः । कुरुन्
चरतीति कुरुचरः । साम गायतीति सामगः । अत्र उल्लेखीत्याकारलोपः ।
टीलादीनि पापघ्नौत्यादि । एवं वातघ्नः पित्तघ्नः कफघ्नः श्लेष्मघ्नः इत्यादि । लक्षणे
जायाघ्नी वषलः पतिघ्नी पाणिरेखा । हस्तिबाहकपाटिभ्यो

१०११ । सृ-कुः टः ।

सृ-कुः ५१, टः ११ ।

टात् पराभ्याम् आभ्यां टः स्यात् चे । पुरःसरी, यशस्करी
विद्या । भास्करः क्षपाकरः, कर्मकरी दासी ।

हनः शक्नौ । हस्तिघ्नः वाहघ्नः कपाटघ्नः । नगरादहस्तिनि । नगरघ्नोऽपि ।
अहस्तिनि किम् ? नगरघाती हस्ती । ब्रह्मभूणवचाज्ञोऽतीति विजिव । ब्रह्माणं
हतवान् ब्रह्महा एवं भूणहा ब्रवहा । सुरा-सौधभ्यामग्रेः पिवतेः टक् वाच्यः ।
सुरापी सौधपी स्त्री । अग्रेः किम् ? सुराप्रपायः । पिवतेः किम् ? सुरां पातीति
सुरापायः । कदाचिद्धत्तेः षष्पि दृश्यते । आखुघातः चौरघातः उपल-
ब्ध्यादि ॥ १०१० ॥

पुरोऽयं सरतीति पुरःसरी । यशः करोतीति यशस्करी विद्या । टित्वादीप् ।
भासं करोतीति भास्करः । क्षपां करोतीति क्षपाकरः । कर्मकरी दासी ।
पुरोऽग्रेऽयतीत्यः सरतेऽटा वाच्यः । पुरःसरः अग्रेसरः । अत्र सप्तम्या अलुगभि-
धानात् । अग्रतःसरः । पूर्वात् कर्तुश्च । पूर्वी भूत्वा सरतीति पूर्वसरः । पूर्वात्
कर्तुः किम् ? पूर्वं सरतीति पूर्वसारः । एवं तदनुसार इत्यादि ॥ कुम्भकारः
इत्यादिकमुदाहरतापि ब्रह्म कृञी ग्रहणं यानि ज्ञापयति तान्यहं विवक्षीमि ॥
यथा कर्मणः परात् कृञी हेतुताच्छील्यानुलीयैवर्थेषु कर्तरि टः स्यात् । हेतुः
प्रतीतशक्तिकं साधनम् । ताच्छील्यं फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । आनुलीयम् अनु-
कूलता । हेतौ यशः करोतीति यशस्करी । ताच्छील्यं जनापवादकरः खलः ।
आनुलीयै आहकारः इत्यादि । एवं तदाद्यादिभ्यां परात् कृञः टक् । तदादेर्यथा
तत्करः मत्करः एतत्करः इदत्करः तित्करः । आयादेर्यथा । आदिकरः अन्त-
करः बह्वकरः बाह्वकरः अहस्करः विभाकरः निशाकरः एककरः द्विकरः त्रिकरः
चतुष्करः प्रभाकरः भास्करः चित्रकरः नास्तीकरः श्रीकरः लिपिकरः बलिकरः
भक्तिकरः शैवकरः जङ्घाकरः धनुष्करः अरुष्करः रजनीकरः क्षपाकरः क्षणदा-
करः दिनकरः दिवाकर इत्यादि । कर्मशब्दात् परात् कृञी भती टः । भतिः
कर्ममूल्यम् । कर्मकरी वैतनिकः । कर्मकरी दासी अन्यत्र कर्मकारः । शब्द-
श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रान् पद सृष्ट्यादिः परात्
कृञस्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि षष्पेव । शब्दकारः श्लोककारः कलहकारः गाथा-

१०१२ । शक्रत्-सम्बात् दृति-नाथात् फले- रजो-मलात् देववातात् कृ-ह-ग्रहाप इः ।

हम-ज

हनी

वराहः स

गिरिशः,

६

घेड—

एभ्य

उद्धमः ।

सामाखी टा

कर्मणि अति

हन च

वरम् आहन

गच्छतीति ।

दर्शनात् शं

हनचरगः ट

वर्णसङ्गातः

रलुक् मनो

दिजः । ३

प्रमनुजः ।

दाभ्यां पिवः

एषोऽग्निर्यो

गच्छतीति

खः । तथ

उद्धमः

कारलोपः

शक्रत्-सम्बात् ५।, दृति-नाथात् ५।, फले-रजस्-मलात् ५।, देववातात् ५।, कृ-ह-ग्रहापः ५।, इः १।।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे । शक्रत्करि-
वत्सः, सत्वकरिः व्रीहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः,
फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः ।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भुः खिः ।

कुक्षि-आत्मन्-उदरात् ५।, भुः ५।, खिः १।।

एभ्यः परात् भुजः खिः स्यात् घे ।

कारः वैरकारः चाटुकारः सूचकारः मन्त्रकारः ग्रन्थकारः कुम्भकारः क्रमकारः
पदकारः सूपकारः अश्वकार इत्यादि । टात् परात् कृजीवहनेऽन् । अंशहरी
दायादः व्याधिहरम् श्रीषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः । वहने तु भारहारी वैतनिकः ।
वयोवीधकवहने च । कवचहरी युवा । आङ्गलाच्छील्य । पुष्पाहरः कुशाहरः ।
अदण्डसूचात् प्रहरणात् धृजः । वज्रधरः चक्रधरः गदाधरः शूलधरः धनुर्धरः ।
अदण्डसूचादिति किम् ? दण्डधरः सूत्रधरः । दण्डधर इत्यपि दृश्यते । सूत्र-
वर्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधरः जटाधरः महीधरः गङ्गाधरः विद्याधरः ।
दण्डादिभ्यो गृही वा । दण्डग्रहः दण्डग्रहः धनुर्ग्रहः धनुर्ग्रहः । शक्तिलाङ्ग-
लाङ्गुशयष्टितीमरसूत्रघटघटीभ्यो गृहीऽन् । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः । एवं
लाङ्गुलग्रहः अङ्गुलग्रहः यष्टिग्रहः तीमरग्रहः सूत्रग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः ॥१०१२॥

पृथक् पदकरणं यथास्तथार्थम् । तेन शक्रत्सम्बाभ्यां कृजः दृतिनाथाभ्यां
कृजः फलेरजोमलेभ्यो ग्रहः देववाताभ्यामापः परः इः स्यात् घे इत्यर्थः । शक्रत्-
करिरित्यादि । शक्रत् तालव्यादिर्विष्ठावाचकः । शक्रत् करोतीति शक्रत्करि-
वत्सः । एवं सत्वकरिर्व्रीहिः । दृतिश्रमतां हरतीति दृतिहरिः श्वा । एवं नाथ-
हरिः पशुः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः
एवं रजोग्रहिः मलग्रहिः । देवम् आप्नोतीति देवापिः एवं वातापिः ॥१०१२॥

कुक्षिश्च आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मन्स्वी द्वीका-
न्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरूपः ६, मन्स्वी १॥, द्वीकान्तत्वं १, तु १२, एकाजिचः ६ ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारूपश्च मन् स्यात् खश्च एकाजिचस्तु
द्वीकान्तत्वं स्यात् खिदन्ते धी परे । कुक्षिम्भरिः आत्मम्भरिः
उदरम्भरिः ।

१०१५ । खशेजः ।

खश् १२, एजः ५ ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५, स्वार्थे ७ ।

आत्मानं गां मन्यते गांसन्यः श्रियंमन्या ।

नास्ति व्यं यत्र स्त्रीऽव्यः अव्ययासी अव्येति अव्याच् अव्याङ् अहस् च अव्या-
जरस् तस्य द्वी द्वितीया तस्याः कम् एकवचनं द्वीकम् अन्ती यस्य स द्वीकान्तः तस्य
भावः द्वीकान्तत्वम् । एकाङ्गासी इच् इजन्त्येति एकाजिच् तस्य । कुक्षिं विभर्ति
इति कुक्षिम्भरिः । पूर्वात् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन् । आत्मानं विभर्तीति
आत्मम्भरिः । अत्र क्लृप्तं विरामे नस्य लुपि नञानिर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्
तदादिविधेर्निषेधस्यानित्यत्वे मन् स्यात् एवम् उदरम्भरिः ॥ १०१४ ॥

एजरिति एजृ कण्ठे इत्यस्य ज्यन्त्यस्य ग्रहणम् । जनम् एजयतीति जनमेजयः ।

खशः शित्वाद्रत्वे शपि जेर्लोपाभावे लोपीऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥ १०१५ ॥

ढात् परात् मन्यतेः खश् स्यात् कर्त्तरि स्वार्थे स्तनिमित्तधालयौ । आत्मानं
गां मन्यते इति गांसन्यः । अत्र खशः शित्वाद्रत्वे दिवसुतुदिति श्यनि लोपीऽत
इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनात्त्वम् । एव श्रियंमन्या ॥ १०१६ ॥

६

१०१७ । मुञ्ज-कूलास्यपुष्पात् घेटः ।

हन-ग

मुञ्ज-कूल-आस्य-पुष्पात् ५१, घेटः ५१ ।

हनी

एभ्यः परात् घेटः खश् स्यात् घे । मुञ्जन्वयः कूलन्वयः

वराहः स

आस्यन्वयः पुष्पन्वयः मुञ्जन्वयी, घेटः टित्त्वादीप् । [२५७] ।

गिरिशः,

१०१८ । नाडी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-

६

नासिकात् धश्च ।

घेट—

नाडी-नासिकात् ५१, धः ५१, च ११ ।

एभ्य

एभ्यः परात् धो घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्वयः नाडिन्वयः ।

उद्धमः ।

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-

सामान्यो ठा

दसूर्योग्राक्षलाटा-न्मित-नख-मानात् धा-तुद-

कर्माणि अ

दृश-तप-पचः ।

हन च

घटी-खारी-वातात् ५१, विध्व-अ-हृत्-तिलात् ५१, असूर्य-उग्रात् ५१, ललाटात् ५१,

वरम् आहन

मित-नख मानात् ५१, धा तुद दृश-तप-पचः ५१ ।

गच्छतीति

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खश् स्यात् घे । घटिन्वयः खारि-

दर्शनात् शं

न्वयः वातन्वयः विध्वन्तुदः अरन्तुदः, तिलन्तुदः असूर्यम्पशः

हनचरगः

उग्रम्पशः ललाटन्तपः मितम्पचः नखम्पचः द्रोणम्पचः ।

वर्णसङ्घातः

रलुक् मनी

मुञ्जं धयतीति मुञ्जन्वयः । अत्र श्रिति परे एचोऽशित्या इत्यस्याप्राप्तौ एकार-

द्विजः । च

स्यायः । खिदन्ते परे पूर्वस्य सन् । एवं कूलन्वय इत्यादि । घेटः टित्त्वादिति

प्रसन्नजः ।

यत् घेटघातोरिकारस्य अयादेशः स्यात् तत्रैव टित्त्वादीप् इत्यर्थः । तेन मुञ्जन्वयी ।

वाभ्यां पिव

एवं घेटदृशपात्रेति शप्रत्यये उद्धयी । नाडीशुनीत्यादिना खश् प्रत्यये नाडीन्वयी-

एचोऽशित्ये

त्यादि । अयादेशाभावे तु धातव्या धानीया इत्यादौ न ईप् ॥ १०१७ ॥

गच्छतीति

नाडी च शुनी च स्तनस्य करस्य मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं

डः । तद्य

धमतीति नाडीन्वयः । खश्ः शित्त्वाद्रले शपि घमादेशे खित्त्वात् पूर्वस्य घन् स्वी ।

दृश्य

एवं नाडिन्वय इत्यादि ॥ १०१८ ॥

कारलीपः

पृथक्पदकरणं आदिभिर्यथासंख्यार्थम् । *तेन घटीखारीवातेभ्यो धः विध्वरु-

१०२० । कूलादुद्रजुहः ।

कूलात् ५।, उद-रजः उद-वहः ५। ।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे । कूलमुद्रजा नदी, कूल-
मुद्रहः समुद्रः ।

१०२१ । प्रियवशाङ्गयर्त्तिमेघात् सर्वकूला-
भकरीषात् वद-क-कषः खः ।

प्रियवशात् ५।, भय-ऋति-मेघात् ५।, सर्व-कूल-भ-करीषात् ५।, वद-क-
कषः ५।, खः १। ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशंवदः भय-
ङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभङ्कषः करीषङ्कषः ।

लिलिभ स्तुदः असूर्योऽभ्यां दृशः ललाटात्तपः मितनखमानेभ्यः पचः परः खश्
स्यात् कर्त्तरि । घटौ धनतीति घटिन्धमः । खश् शित्वात् शपि धमादेशे शित्वात्
पूर्वस्य मन् स्वी । एवं खरीं गर्गरीं धनतीति खरिन्धमः । खारीति पाठे परि-
माणविशेषः । अरुस्तुदतीति अरुस्तुदः अच खश् शित्वाद्रसंज्ञायां दिवसुतुदति
शप्रत्यये तस्य छित्वाद् गुणाभावे लोपीऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मनि स्वादेः सो लोप
इति सलोपः । सूर्ये न पश्यतीति असूर्यम्यश्रयः । मानसिह परिमाणवाचकं
द्रोणादकादि, तेन द्रोणम्यचः आदकम्यच इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥ १०१९ ॥

उभयव उदो ग्रहणं स्पष्टार्थम् । रुजशौ भङ्गः । कूलमुद्रजतीति कूलमुद्रजः ।
खश् शित्वाद्रत्ये दिवसुतुदति शप्रत्यये छित्वात् गुणाभावे पूर्वस्य मन् । एवं
कूलमुद्रहः ॥ १०२० ॥

यथकपदकरणं वदादिभिर्व्यासंख्यार्थम् । तेन प्रियवशाभ्यां वदः भयर्त्ति-
मेघेभ्यः कजः सर्वकूलाभकरीषेभ्यः कषः परः खः स्यात् प्रियं वदति कथयतीति
प्रियंवदः एवं वशंवदः । भयं करीतीति भयङ्करः एवम् ऋतिङ्करः मेघङ्करः । सर्वं
कषति हन्तीति सर्वङ्कषः । एवं कूलङ्कषः अभङ्कषः करीषङ्कषः ॥ १०२१ ॥

६.

१०२२ । चेम-प्रिय-मद्रात् कुर्वा ।

हन-जन

चेम प्रिय मद्रात् ५१, कुः ५१, वा ११ ।

हनो

एभ्यः कृजः खो वा स्यात् घे । चेमङ्करः प्रियङ्करः मद्र-
ङ्करः । पच्चे चेमकारः ।वराहः स
गिरिशः,

१०२३ । भावधे त्वाशिताद्भवः ।

६

भाव-धे ७१, तु १२१, आशितात् ५१, भुवः ५१ ।

घेष्ट—ध

आशिताद्भवः खः स्यात् भावे धे (करणे) वा । आशित-
भवं वर्त्तते, आशितं भवत्यनेनेति आशितभ्रवः ओदनः ।

एभ्यः

१०२४ । तृ भृ वृ दृ जि धृ तप यम दम

उद्धमः ।

मद्र लिह गम सहाजो नाज्जि ।

सामान्यो दा

तृ—अनः ५१, नाज्जि ७१ ।

कर्मणि अपि

एभ्यः खः स्यात् संज्ञायाम् । रथेन तरतीति रथन्तरः, विश्व-

हन च

भरः, पतिंवरा, पुरन्दरः भगन्दरः धनञ्जयः वसुन्धरा, शत्रुन्तपः

वरम् आहन्तं

परन्तपः वाचंयमः अरिन्दलः, इरया लाव्यतीति इरयदो हस्ती,

गच्छतीति व

वहंलिहः भुजङ्गमः (पतङ्गमः प्लवङ्गमः) सर्वसहः वातमजः ।

दर्शनात् शी

हनचरगः टव

वर्गसङ्घातः

रलुक् मनी

द्विजः । अ

पुमवृजः ।

हाभ्यां पिवत्

पचोऽशित्वि

गच्छतीति व

हः । तथा

उहयत्

कारलोपः ।

चेमङ्करीतीति चेमङ्करः । पच्चे वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिवात् हेतुवाच्यीत्यानु-
लोमेष्वर्थेषु तदभावेऽपि टात् षञ्चैव । तेन चेलकार इत्यादि ॥ १०२२ ॥

आशितस्ततः आशितस्य भवनम् आशितभ्रवस् अत्र भावे खः । आशितभ्रव-
त्यनेनेति आशितभ्रव ओदनः अत्र करणे खः ॥ १०२३ ॥

तृ तरे भलि भतिपुष्प्योः ह न ज ग हतौ दृयगि विदारि जि जये धृ जच धृत्यां
तपौ तापैश्वर्ययोः यमौ उ विरतौ दन्भू इशमे मदीभिर्यजि हर्षे लिह स्वादे
आँगमूल गत्यां सहजङ्ग शक्ती अज चपे गते । इत्येतेभ्यः खः स्यात् नाज्जि । रथेन
तरतीति रथन्तरः विश्वं विभर्त्तीति विश्वभरः । पतिं हणीतीति पतिंवरा । पुरं
दीव्यतीति पुरन्दरः । एवं भगन्दरः । धनं जयतीति धनञ्जयः । वसूनि धर-
तीति वसुन्धरा । शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः एवं परन्तपः । वाचां यच्छतीति

३५ । यत्त्रायवायावोऽचीचः ।

यल् अय् अन् आय् आवः १॥, अचि ७, इचः ६ ।

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अन् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्रस्रक्, विष्ण्वीशी, धात्रच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अस्रक्, विष्णु-ईशी, धाट्-अच्युतौ, लृ-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा ११, अव ११, गोः ६, दान्ते ७ ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवौशः (३५ सू) । (गो-इशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवादेशो नित्यम् ।)

स्थितोऽत्युत्तुकरागेष्ट्वीषीसि । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशीः अन्यदाशा अन्यदास्या अन्यदास्थितः अन्यदूतिः अन्यदुत्सुकः अन्यद्रागः । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः । वार्थे । अन्यदर्थः अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थः अन्यार्थः ॥ ३४ ॥

लस्रक् इति त्रीणि अस्रकानि चक्षूषि यस्येति विग्रहः । लोचनं चक्षुरस्रकमिति शाश्वतः । लक्ष्मीश इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् इति न्यायादौर्ध्वम् । लकारस्याकृतिरिव आकृतिर्यस्य स लाकृतिर्नवमीऽङ्कः ॥ ३५ ॥

वृत्तौ गोरिचौ ग्रहणात् गवादेरिति ऋखे उकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाचाद्ये इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्तः । गवौश इत्यत्र अयांयोरित्यादिना यकारलोपाभावस्तु तत्तृतीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रः । विभाषादग्रमध्यवर्त्तितादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

६

३७ । अयांखोर्लुप् वा ।

अयां ६॥, यूः ६॥, लुप् १२, वा ११ ।

हन-ज

हनो

वराहः स

गिरिशः,

६

घेठ—

एभ्य

उडमः ।

सामान्यो ढ

कार्त्तुणि अ

हन च

वरम् आह

गच्छतीति

दर्शनात् इ

हनचरगः

वर्गसङ्घातः

रलुक् मनी

हिजः । ५

पुमनुजः ।

हाम्यां पिव

एषोऽग्निर्त्ये

गच्छतीति

डः । तथ

उडम

कारलोपः

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि
हरयेहि, शश्वद् इदं शश्वविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-
उल्काः विष्णावुल्काः । (हरे-एहि, शश्वो-इदं, श्रियै-एति,
विष्णौ-उल्काः) ।

३८ । एङोऽतः ।

एङः ५, अतः ६ ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव,
विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णो-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशादयं अय् आय् आव्स्वरूपाणां आदेशानामना-
देशानाञ्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् ।
सन्निच्छायामित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि गुणानिमीत्यनेन स्वार्थे सनन्ते
चिकित्सतीत्यादावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च अन्तस्त्रिवन्तानामय् अय् आय्
आव् स्वरूपाणामपि यवयोर्लुप् भवेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादेव परे
एवेति बोध्यम् । यथा रामं याति पापं वृश्चति गङ्गां याति लतां वृश्चतीति किम्
रामयाः पापवट् गङ्गायाः लतावट् । ततस्तमाचष्ट इति जीजीमंश्चति छित्वात्
टिलोपे पुनः किप् जेलोपे राम आसि रामयासि पापएष पापयेषः गङ्गाअयं
गङ्गाययं लताएकः लतावेकः । रामभ्यां रामयभ्यां पापगच्छति पापवगच्छति
गङ्गावीरः गङ्गायवीरः लतादण्डः लतावदण्डः । खसेतु रामयकरोति गङ्गायसाधुः ।
एवं सति आद्ययोरिति कृते अवर्णात् परथोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति
कृतन्तु अयादीनामिकपदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुत्र पठय इति पुत्र पठव इति पुत्र
माय इति पुत्र पठमाव इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्गः । अथवा अवर्णस्य योर्दान्त-
मिति सन्देहनिरासार्थमयामिति । लुप्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्ति ॥ ३७ ॥
दान्ते किं शयनं भवनम् । (शि-अनं, भी-अनं) ॥ ३८ ॥

७५८

४१ । ब्बेऽमीये ।

ब्बे ७, अमीय् ११, (ई-ऊ-ए = युं) ।

६

हन-ज

हन

वराहः ।

गिरिशः

६

घेठ-

एभ

उद्धमः

सामान्यी ।

कर्मणि अ

हन ५

वरम् आह

गच्छतीति

दर्शनात्

हनचरगः

वर्गसङ्घात

रलुक् भ

द्विजः ।

पुमनुजः ।

हाम्नां पि

एचीऽशितं

गच्छतीति

डः । त

उडा

कारलोप

ब्बे निष्पन्नोऽमीशब्दो हे निष्पन्न इदूदेदन्तश्च सन्धिं
नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णूदमी, गङ्गे इमे । ब्बे
किं अभ्ययं, बध्वर्थः । (अमी-अयं, बधू-अर्थः) ।

अचि पर एव निषेधः । तस्माद्वचन्यात् अच्मात्रमुत्तयोरपि अचि पर एव
सन्धिनिषेध इति बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव ।
नच अनन्त अ इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति
अवश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत ।
अतएव अवगणितमवसतावज्ञाते अवमानितश्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्रकात्क्षेप्यथो अथ इत्यमरीक्तिः संगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने मुतः
प्रयुक्तः । तथाचीत्तं “दूराह्वाने च गाने च रोदने च मुती मतः” । ननु कृष्ण
एहीत्यादौ मुतात् परस्य सेर्लोपः कथमिति चेत् सत्यं आदौ ऋत्वात् सिलोपि
पदसंज्ञायां पश्चाद्दूराह्वानादौ मुतत्वे सन्धिनिषेधः । शिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने
मुती न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आडश्च भेदज्ञानं कथं स्यादित्यत
आह मर्यादायामित्यादि । य आकारी मर्यादायां अभिविधौ क्रियायोगे-
षदर्थेयौश्च वर्त्तते स ङित् प्रीतः । मर्यादा सीमा अभिविधिः व्याप्तिः क्रियायोगः
क्रियावाचकधातुपूर्ववर्त्तित्वं ईषदर्थोऽप्यर्थः । य आकारी वाक्यस्मरणयोर्वर्त्तते
सीङित् प्रीतः । वाक्यं वाक्यायः स्मरणं पूर्ववाक्यार्थानुभवः । आत्मबोधादि-
त्यादि । आ उपरतेरीषद्विरक्तैर्जैः आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपथ्यन् आ
एकदेशात् एकदेशं कारचरणादिकं व्याप्य हरिः श्रीकृष्णः आ अस्मीति दृष्ट
इत्यर्थः । एषु मर्यादादौ वर्त्तमानत्वादाः सन्धिरभूत् । हरिं दृष्टवता उपरतेन
सन्नुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एवं तत्त्वस्य ब्रह्मणी-मर्यादा इति वाक्यं
तत्त्वं ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणिः । यस्मान्मया अधमेनापि तद्भरिदर्शनं कृत-
मिति स्मरणं इत्युभयत्र सन्धिर्न स्यात् । अत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् ।
मुतस्येतौ परे सन्धिः । मुतेकारस्य वा भवेदिति कृष्येति गौरीति गौरि
इति ॥ ४० ॥

ईश ऊश एश इति युं अमीय युं चेति अमीय् अत्र एकारस्य सन्धिनिषे-

४२ । स्योद्धेतौ ।

स्योत् १।, वा ।१।, इतौ ७। (सि ओत् = स्योत्) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । विष्णो-
इति, विष्णाइति (३७ सू), विष्णाविति (३५ सू) । (विष्णो
इति) ।

४३ । उज् णपात्त्वचि व वा ।

उज् ।१।, णपात् ५।, तु ।१।, अचि ७, व ।१।, वा ।१। ।

उज् सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । णपात् परस्मै वो वा
स्यादचि । उ इति, विति, किमुक्तं, किलु उक्तम् । (उ-इति,
किलु-उक्तम्) ।

धात् तन्निमित्तस्यापि सन्निर्निषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादी न अकारलोपः ।
अव्ययमिति कसोरोगः । मसोऽस्यास्तीति मषी । वश्वा अर्यो वक्षर्थः । अत्र नाद्यो-
रर्थो मार्यर्थः इत्यादौ द्विवचनान्तत्वेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धिः
स्यादिष । इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति व्यायात् द्विवचने अदस एकारस्य
सन्धिः स्यादिति असुकाइह असुकयिह असुकेऽत्र एकारस्य किम् । असू अत्र
एवं मषीवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धिः स्यादिति । मषी-
वादेयश्च “मषी भाष्यापती चैव दम्पती रोदसी तथा । वाससी जम्पती चैव
शिवे जायापती तथा । अन्यैरपीह पथ्यन्ते पेडुबीप्रभतीन्परीति” । यद्यपि
आतवं वयश्चः पपुरिति कादम्बखण्डितदलानिव पङ्कजानीत्यादिवत् वशब्देनापि
निर्वाहः तथापि इवेऽनिष्टं स्यादत्र उक्तम् । मषीवादिषु सन्निर्नित्यमिति
कात्वापाः । विकल्पेनेति क्रमदीन्तरः ॥ ४२ ॥

सौजात इति प्रायिकाभिप्रायेणीकम् । स्यन्त इत्यर्थः । तेन दृष्ट उः शिवो
येन स दृष्टीरस्यापि सम्बोधने हे दृष्टी इति दृष्टविति हे दृष्ट इति इति स्यात्
किञ्च दाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवायं विधिरिति तेन गवित्ययमाह
दृष्टवित्ययमाह इत्यादौ निषेधो न स्यात् ॥ ४२ ॥

अकारोऽस्य नञवदव्ययत्वज्ञापकः । पूर्वतोऽनुवर्त्तलानेन दाशब्देन उज् सन्धिं
वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थः पुनर्वाशब्दः णपात्

७५।

४४ । वेक् स्वस्वार्णोऽसे ।

पा । ११, इक् । ११, स्तः ११, च । ११, अर्णे ७, असे ७ ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वस्व वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते ।
 शाङ्गी अत्र शाङ्गीअत्र शाङ्गीन । (शाङ्गी-अत्र) । असे किं
 हर्यर्चा । (हरि-अर्चा) ।

वरा

गि

४५ । ऋव्यक् ।

ऋकि ७, अक् । ११ ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वस्व वा स्यात् । ब्रह्मा-
 ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः । (ब्रह्मा-ऋषिः) ।

इति अच् सन्धि पादः ।

उङ्

साम

कम्

वरम्

गच्छ

दर्श

हन

वर्ण

रलु

दिउ

पुम

हाम

एच

गच

डः

का

पर उञ्वकारः स्याद्वा अचिपरे । तस्य च वकारस्य अञ्वद्भावी बोध्यः । वा
 शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । अतएव किमुक्तमित्यत दान्तेन इत्यादिना मस्यानु-
 स्मारी न स्यात् । एवं सुगन्धदके पचन्नीहते कुङ्किण्ड इत्यादौ क्वाङ् इत्यादिना
 द्वित्वञ्च स्यात् । वकारस्याभावपक्षे नाजीऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति ।
 न च मकारिण्य सन्ध्वस्य उजः केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम् ।
 स्वभावकेवलस्य शब्दान्तरीयवर्णेन सन्ध्वेऽपि केवलत्वात् ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्दः पूर्वादनुवर्तते एव । इह तु पुनर्वाग्यहणं क्रस्-
 सन्ध्वन्यायम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वे
 क्रस्वस्य नित्यत्वापत्तिः । नच पूर्वादनुवर्तमानस्यैव वाशब्दस्य ङाभ्यां सम्बन्धी
 भवतु इति वाच्यम् । पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च इत्यत्र तिवाद्यादेशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य
 आहारादेशे सम्बन्धाभावदर्शनात् । किञ्च वाशब्दस्यैह व्यवस्थावाचित्वात् कदा-
 चिदनित्यसमासि क्रस्वादि स्यादिति बोध्यम् । तेन नद्या अम्भ इति समासेऽपि
 नदी अम्भः नदि अम्भः नद्यम्भः इति । नित्यसमासि तु कुव्यर्थः जाव्यर्थः
 इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाङ्यमनुवर्तते । अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कदाचिद-
 नित्यसमासि क्रस्वादि स्यादिति बोध्यम् । तेन सह ऋषिः सह ऋषिः सहर्षि-
 रिति एवमुच्चारित-रुचिर-ऋचां चाननानां चतुर्णामिति सूर्यशतकं हिम ऋता-

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः श्वात् ।

स्तु । १।, शुभिः ३॥, शु । २।, अशात् ५ ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ
क्रमात् प्राप्नुतः । न तु शात्परी । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात्
किं प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्नः) ।

वपि ताः अ भृशं विद इत्यादयः सिद्धाः । नित्यसमासि तु अशर्की वध्वृच्छी-
त्यादि ॥ ४५ ॥

इत्युच्सन्धिपादः ।

स्तु च तुमुति स्तु श्च चवश्च श्वः तैशुभिरिति बहुवचनं यथासंस्था निरा-
सार्थम् । अन्यथा समानवचनान्तत्वे सकारः शकारेण योगे अव्यवहितशकारं
प्राप्नोति । तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गे प्राप्नोति इत्यनिष्टं स्यात् । शुभिरिति तृती-
यान्तेन साहित्यस्य तुचनान्ता योगे लभ्यते । योगश्च अव्यवहितं पूर्वापरैकतरवर्तित्वं
शकारे परे यथा तच्शिवः सञ्शम्भुः । चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय ।
चवर्गात्परस्य सकारस्य यथा अच्शुनज्शु । तवर्गस्य यथा याज्ञा यज्ञः राज्ञः
इत्यादि । अत्र अच्सन्धिरिति अघ्यच् ताच्पिपरित्यादि ज्ञापकात् विभक्त्यन्त-
चवर्गान्तात् परौ सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्यातां इति बोध्यम् । ज्ञापक-
ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् तेन नञ्समासः कृञधातुरित्यादयः
सिद्धाः । किञ्च अच्शु नज्शु इत्यादौ सभयोः चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्त-
त्वाभावात् सुपः संस्य तालव्य शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुतः इति भावप्रधान-
निर्देशः । तेन शकारचवर्गयोर्भावं प्राप्नुत इत्यर्थः । शकारचवर्गौ स्यातामिति
यावत् ॥ ४६ ॥

७५९

४७ । दृभिः घृष्यदान्तटोः ।

दृभिः ३॥, टु १२।, अघि ७, अदान्तटोः ५।

सकार-तवर्गौ प्रकारेण टवर्गेण वा योगे प्रकार-टवर्गौ
कृमात् प्राप्नुतः, न तु प्रकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ ।
तट्टीका, चक्रिण्टीकसे । अघि किं सत् षष्ठः । अदान्तटोः किं
षट् ते । (तत्-ट्टीका, चक्रिण्-ट्टीकसे) ।

४८ । पक्षां पक्षवति पक्षगर्थः ।

१॥ । (षष् नाम्, षप् नवतिः, षट् नगरी) ।

एते निपात्यन्ते ।

४९ । लेख्योः ।

ले ७, लः १, लोः ६ ।

लेपरे तोल्लकारः स्यात् । तल्लयः, विह्वल्लिखति ।

(तत्-ल्लयः, विह्वान्-लिखति ।)

षच टवश्च टवः तै दृभिरिति बहुवचनं ययासंख्यानिरासायम् । अन्त्यधा
पूर्वोक्तमनिष्टं स्यात् । न षः अपि तस्मिन् अघि । दान्तस्यासौ दुर्ध्वेति दान्तटुः ।
न दान्तटुः अदान्तटुः तस्मात् । पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टीकते । तवर्गस्य यथा
तट्टीका । प्रकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्णः षष्ठः । टवर्गात् परस्य तवर्गस्य
यथा बह्वै बीदव्यः कटौ गत्यां कष्टा कष्टवान् । ऋणदुजगतौ तिकि ऋषिरि-
त्यादि । अत्र येन विधिसदन्त्येति न्यायात् अदन्टोरित्यनेनैव अदान्तटोः प्राप्तौ
अन्त्यग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति ।
तेन षट्त्वन्तः इत्यत्र जण्टनञ् इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारी न ज्ञात् ॥४७॥

षष्शब्दादानीं गुणागमे निपातनात् पक्ष खत्वे पक्षामिति । यत्र तु गौणत्वा-
न्नुमागमी न स्यात् तत्र न निपातनम् । तेन अतिषषामिखेव । षड्विधिका नवतिः
पक्षवतिः पक्षां नगरी पक्षगरी । एतयोः पदे चपोऽवे जब् इति न स्यात् ॥४८॥

विह्वल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह । यलो द्विवेद्यादि । अनुनासिक-
शब्दोऽहचन्द्राकारवर्णो रुद्रः किञ्च नासिकानुसर्गौक्य उच्चार्यतेऽसाविति

उह

सा

क

वर

ग

द

ह

व

रा

दि

प

ह

ष

ग

र

यलो द्विधरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५० । स्तोर्नुर्भस्यदान्ते ।

नोः ६॥, तुः ११, भसि ७, अदान्ते ७ ।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते वृंहि-
तम् । (रम्-स्यते, वृन्-हितम्) ।

५१ । जपे जम्नोः ।

जपे ७, जम् ११, नोः ६ ।

अदान्ते स्थितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः अङ्कितः ।
(शाम्-तः, अन्-कितः) ।

व्युत्पत्त्या अनुस्वारे जमे च वर्त्तते । अरो रेफभिन्नो यलो निरनुनासिकः सानु-
नासिकश्च इति द्विधा भवति । निरनुनासिकोऽङ्गचन्द्राकारवर्णशून्यः । सानुनासि-
कोऽङ्गचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । अत्र सानुनासिकस्य ल्यपपाठः । अन्यथा शीक-
त्वव्याघातः । न च चकारं विना कथं समुच्चयो बोद्धव्यः इति वाच्यं हृषीऽन्तःफ्र
इत्यादौ चकारं विनापि समुच्चयबोधोदात्तः । जमः खभावादनुनासिकः । नासिकामनु-
लचीकृत्य उच्चार्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽङ्ग-
चन्द्राकारवर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः ।
तस्य चाङ्गचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वैषैव सम्बन्धः । अर इति किं अवावरी
इत्यादौ नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव ॥ ४६ ॥

रंस्यते इति रसुङ्जौश्रीङ् स्यते मस्यानुस्वारः । वृंहितं इति वृंहिधनङ्गोः ।
अतएवेदितो गुन् क्तः इमि नस्यानुस्वारः ॥ ५० ॥

ननु अथवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायानुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठान्तस्य
नानुवृत्तावपीठसिद्धौ नीरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न । कार्थिण आकाङ्क्षायां
क्रोधिणि सति कार्थ्यस्य कार्थ्यत्वेनानुवर्त्तमानताया अकार्थ्यत्वात् । किञ्च नीरि-
त्यस्यानुवृत्तावपीठसिद्धौ नीर्वचनं परसूच यथस्यते इत्यादौ जम् नप् जम् इत्या-
दिना क्तवस्थानुस्वारागमस्य प्राप्तार्थम् । शान्त इति शसुभिरयश्मि क्तः जम्ङ्ङी-
भक्षणाविति दीर्घः । अङ्कित इति अङ्गाङ्क पदे लक्षणि इत्यस्य नकारजाव-

७५

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा ।१।, तु ।१।, अरयपे ७, अरयम् ।१। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नोरेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम्
वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यय्यम्यते यंयम्यते, हरिभज
हरिभज । (यम्-यम्यते, हरिम्-भज) । कम्पते इति पूर्वेण
नित्यम् । (कन्-पते । अरे किं रंरम्यते । (रम्-रम्यते) ।

५३ । दान्तेमोऽसमाजो हसे नुः ।

दान्ते ७, मः ६।, असमाजः ६।, हसे ७, नुः १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु समाजः । शिवं

नुस्वार पञ्चमौ भसि धातुधिति खरसात् ङस्य न प्रकृतिकत्वे अन्कः इति स्थितं
त्रिः क्त इमे जेर्लोपः नस्यानुस्वारि तस्यानेन ङकारः ॥ ५२ ॥

पृथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते । तेन दान्तेऽदान्ते वायं विधिः । अथ
वा तुकारश्चार्थः तेन अदान्ते इति पूर्वतोऽनुवर्त्तते एव तुकाराद्दान्ते च इत्यर्थः ।
यस्मिन् अनुनासिक इति । अत्र जायमान यलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल
इत्यचरत्तयं अनुनासिकः अनुनासिकवान् अर्थ आदित्वादः अईचन्द्राकारवर्ण-
पूर्वक इत्यर्थः । यथा यय्यम्यते यंयम्यते वंयम्यते वंयम्यते लल्लम्यते लल्लम्यते । यमो
अनुनासिक इति लिपिकारप्रमादपाठः । तथाहि हरिभज इत्यादावपि अनुना-
सिकपूर्वकजमापतेः वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य जम् जप् जभे-
त्यादिना विहितस्यानुस्वारागमस्य विजादिदयेत्यादि चतुःसूत्रीविहितस्यामोऽनु-
स्वारस्य च अन्येन जम् वा स्यात् । यथा जङ्गम्यते जंजम्यते । इन्द्राच्चकार इन्द्रा-
चकार दरिद्रान्त्वभूव दरिद्रांस्त्वभूव विदाङ्गरीतु विदाङ्गरीतु जुहवाच्चकार जुहवांचकार
इति । धात्ववयवसम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्यं जसं दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना
च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननुस्वागमादेः सम्बन्धिनोऽनुस्वारस्य नित्यं जमिति सूचितम् ।
यथा कम्पते खाम्पि भवन्तौ अजन्तिष्ठ रुन्ति इत्यादि । दान्तेतु सर्वत्र निर्वि-
रोधी विकल्पः । यथा लयच्छ लयच्छ सञ्चृणीमि सञ्चृणीमि तल्लुब्धः तल्लुब्ध इद-
ङ्गु इदङ्गु रिपुञ्जय रिपुञ्जय त्वण्णीकते त्वण्णीकते इदन्तत्र इदन्तत्र त्वम्पच त्वम्पच
इत्यादि ॥ ५२ ॥

समाङ्घ्रिः । इति शब्देन समादृशब्दो यस्मिन्नर्थे रुढः तत्रैव वर्ज्यमिति

स्तीति । (शिवम्-स्तीति) असम्माजः किं सम्माङ्गिति । (सम्-
राज इति) ।

५४ । पुंसः सन् खय्यम्परेऽख्ये ।

पुंसः ६।, सन् । १।, खपि ७, अम्परे ७, अख्ये ७ ।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये । पुंस्कोकिलः ।
(पुम्-कोकिलः) । अम्परे किं पुंक्षीरम् । (पुम्-क्षीरम्) । अख्ये
किं ? पुंख्यातः । (पुम्-ख्यातः) ।

५५ । नोऽप्रशामश्छते ।

नः ६।, अप्रशामः ६।, छते ७ ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे छते परे नतु प्रशामः ।
शाङ्गिन्श्छिन्धि चक्रिन्स्त्राहि । (शाङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि) ।
अम्परे किं ? सन्त्तरः । (सन् त्तरः) । अप्रशामः किं प्रशान्त-
नोति (प्रशाम्-तनोति) ।

५६ । कांस्कान् नृः पि वा ।

कांस्कान् । १।, नृः । १।, पि ७, वा । १। ।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन् पाहि । (कान्-कान्,
नृन्-पाहि) ।

बोधते । रुद्रिस्तु “येनेट’ राजन्धेन मण्डलस्थेश्वरश्च यः । शक्ति यथाज्ञया राज्ञः
स सम्पाडित्यसरीतिः” । तेन संशीर्षनं राजते संराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव ।
मोविन्दुरवसाने वेति वर्धमानः । रामं रामम् अभवं अभवम् ॥ ५३ ॥

अम्परो यस्मात् सोऽम्परः तस्मिन् । पुम्स्रष्टव्यस्य समासे विभक्त्यैर्बुकि स्यान्त-
स्यारादिति सन्धिपि नकारस्यैव सन्धिः प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वतो नकारानु-
वृत्तिः ॥ ५४ ॥

किन्तरामित्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातितरनकार एव याश्चः तेन किन्त्वत्वे-
त्यादौ वात्वरयपे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन्न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इतिपदद्वयस्य कांस्कानिति निपात्यते वा । प्रकारे परे तु नृन्

७

५७ । न ण टन डञ्चकन् श शस् स शसि वा ।

नणटनडः ६।, चकन् १।, शशस् सशसि ७।, वा १। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शि, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन् से,
डस्य कन् शसि स्याद्वा । सञ्चक्षुः सञ्चशम्भुः सज्जशम्भुः, सुगण्ट-
षष्ठः सुगण षष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सनत्सः सन्सः, प्राङ्-
षष्ठः प्राङ् षष्ठः । (सन्-शम्भुः, सुगण-षष्ठः, षट्-सन्तः, सन्-सः
प्राङ्-षष्ठः) ।

५८ । चपोऽवे जब् ।

चपः ६।, अवे ७।, जब् १।, ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादवे परे । वागीशः चिद्रूपः ।
(वाक्-ईशः, चित्-रूपः) ।

इति पदस्य नृः इति अनुस्वारविसर्गसङ्घितं रूपं निपात्यते वा इत्यर्थः । केचित्तु
वौष्पायां द्विरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य कौस्तान् इति निपात्यते । अन्यत्र
श्रिष्यान् कान् कान् ग्रन्थान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याहुः ॥ ५६ ॥

टश्च नश्च टनं नश्च णश्च टनञ्च ङश्चेति तस्य । चकन्निति चकसंज्ञा तेन
चन् टन् तन् कन् इत्यर्थः वाग्रहणं परत्र बाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नण्टनडः इत्यस्य
पञ्चम्यन्तत्वे चकिकृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकन् विधानं तद्वृत्तत्वेन चनादीनां
पदान्तत्वायम् । तेन सुगण्ट साधुरित्यादौ शकारसम्बन्धितया टस्य दान्तत्वात्
ष्टुभिरित्यादिना साधीः सस्य षत्वं न स्यात् । अत्र रामानन्दस्तु षट्सन्त इत्यादौ
टस्य तनि कृते टस्यादान्तत्वेऽपि तन्करणे ष सामर्थ्यात्तकारस्तुभिरित्यादिना टत्वं
न स्यादित्याह । तद्वैयं यथाविः स इत्यादिना चकटठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः
पश्चात्चक्षुषीयौगि तालव्यः टठयीयौगि मूर्धन्यः स्यात्तथात्रापि टनयोर्विहित तका-
रस्य टयीगे टल्वापत्तेरनिवार्यत्वात् । वस्तुतस्तु ष्टुभिरित्यत्र अन्तग्रहणज्ञापकात्
भूतपूर्वदान्ताद्वर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्वं न
स्यादेव । भवान् स्थिर इत्यादौ खपे परे सकारे तत्र स्यादिति सौपन्नाः । स्वम-
तेतु तद्व्याख्याद्वारावस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अमे इत्युक्ते उङ्गच्छति इत्यादौ ऋषभसौरित्यनेनापीष्टसिद्धिस्तथा-
प्यग्रहणं दान्तादान्तचप्विषयकस्य ऋषभसौरित्यस्य दान्तचप्विषयकस्य चपोऽवे-

५६ । जमे जम् वा ।

जमे ७, जम् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् स्यात् वा । एतन्मु-
कुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । त्ये ।

७ ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं
वाङ्मयं । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपाहामि छभभौ ।

शहोः ६॥, छपात् ५॥, वा ११, अमि ७, छभभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि
परे छ भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्छिवः, वाग्घोरः वाग्-
हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्श्चोतति ।
(वाक्-श्चोतति) ।

ज्व् इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य अमे एव जवी न तु भवेपरि । भपभसोरि-
त्यस्य तु भवे परे दान्तेतरचपस्य जवविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरा-
सार्थम् । तात एहीत्यादौ लोपोऽस्थीमाडोरित्यकारलोपे जवाभावस्तु असिद्धं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्ध-
त्वात् ॥ ५८ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन समः स तत्र परे इति व्यवस्थया मका-
रस्य साम्यात्तकारस्य मकारः कथं न स्यादिति चेन्न निमित्तसाम्यतः स्थानिसाम्यस्य
बलवत्त्वात् ॥ ५९ ॥

जमादि प्रत्ययानां मध्ये पदात्परो मकारादिरिव सन्धवतीत्यत आह त्वमे
नित्यमिति इयोर्विभाषयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एवं वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहीरिति स्थानिनिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुब्रूय्यभावे चपोऽग्रहणम् ।
अत्र वाङ्मयस्य व्यवस्थावाचित्वात्तकारे जमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत्-
स्याच्च तत्स्मरणं वाग्द्वादयति वाग्द्गवनं दिग्द्गलयति ॥ ६१ ॥

६२ । स्वासुडोऽचि द्विः ।

स्वात् ५१, णङ् ११, अचि ७, द्विः ११ ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णङो द्विः स्यादचि परे । सुग-
स्मीशः, सन्नचुतः, प्रत्यङ्ङात्मा । (सुगण-ईशः, सन्-अच्युतः,
प्रत्यक्-आत्मा ।)

६३ । ङोऽचः ।

ङः ११, अचः ५१ ।

अचः परञ्छकारो द्विः स्वात् ।

६४ । भप्भसोः खस्भवोश्चपज्जवावन्ते च ।

भप्भसोः ६॥, खस्भवोः ७॥, चपज्जवौ १॥, अन्ते ७, च ११ ।

भप्भसयोः स्थाने खस्भवयोः परयोः क्रमात् चपज्जवौ
स्तः, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । (शिव-छाया, अ-छा ।)

इति हम् सन्निपादः ।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्तं सुजनत्वेनाव्ययत्वात् । अत्र अनङुच्चतुरीयाण्यो-
षिष्थोरिति ग्रहनन्दिपचादर्णिन्नानवे इति सन् यङन्तीद्विरित्यादिज्ञापकात्
समासे णङी द्वि नं स्यादिति वीथ्यम् । तेन सन्नन्तः तिङन्तः अनन्तः इत्यादयः
सिद्धाः ॥ ६२ ॥

अत्र पदान्तदीर्घाद्वाक्यो विराड्माभ्यान्तु परः स्यादिति वक्तव्यम् । तेन उमा-
च्छाया उमाच्छाया गौरीच्छाया गौरीच्छाया आच्छादयति सार्च्छदत् । विश्व-
जनादेः परोऽपि वेति केचित् । विश्वजनकत्वं विश्वजनकत्वं । दक्षिच्छाया दक्षि-
च्छाया । मदनकतरुग्राखालम्बिच्छीलङ्गयुष्ममित्यादि ॥ ६३ ॥

नचात्र भयथसोरिति कृतेऽपौष्टसिद्धिर्भूपान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानं वैयर्थ्या-
दिति वाच्यम् । चपस्य चपविधानसामर्थ्येन विरामे भूतान्तर्गतस्यापि चपस्य
पुनर्जन्माभावे वाक् वाग्व इत्यादि रूपद्वयासिद्धेः । अतएवात्र विरामपदेन परवर्णा-
भाव एवोच्यते । तेन दान्तवत् सतीत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वा-
च्चप एव । लिङ्भ्यामित्यादौ भव् परत्वाज्जव एव । एवं विभक्त्युक्तिं लुप्तं विभक्ति-
माश्रित्य पदत्वसिद्धावपि वाचा चारुः वाक्चारु इत्यादौ । खसपरत्वाच्चप्
एवेति ॥ ६४ ॥

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वेः ६।, सः १।, अशसन्ते ७।, कृते ७ ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्चिन्त्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-टीकते, विष्णुः-
त्राता ।) शसन्ते तु कःत्वरः । (कः-त्वरः) ।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७, तु ११, कखपफे ७, वा ११ ।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति । भास्करः
भाःकरः, भास्वरः भाःखरः, सास्यतिः भाःपति, भास्करः
भाःफेरः । (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरः) ।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्तः अशसन्तः तस्मिन् । अत असान् इत्य-
नेनेवेष्टितिङ्गौ अशसन्तयङ्गं परवानुवच्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारयङ्गं परत्वं समासानुवच्यर्थम् । अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानु-
हतिः । तेन अयं ज्ञानः इत्यादौ न स्यात् अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवल-
स्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे क्वाज काम कंस कुशी कर्षी कुम्भपात्रेषु पाश काम्य-
कल्पेषु प्रत्ययेषु च नित्यः सः । यथा अयस्कारः अयस्करः तेजस्त्रासः अयस्त्रासः
अयकुशी अयस्कर्षी अयस्कुम्भः अयस्यातं अय एव अयस्कुम्भितमयः अयस्पाशं
अय इच्छति अयस्त्रासयति ईषदूनमयः अयस्त्रासः । एवं कौतस्कुतः आगतं
तमस्त्रासः आतुयुतः शुनस्कर्षः वाचस्पतिः दिवस्पतिः वाक्सीस्पतिः सद्यस्करः
अयस्त्रीलः अतस्त्वं शिरस्त्वं सर्पिश्चुखं यनुष्पाठः वनस्करीति तिरस्करीति
पुरस्करीति नमस्कार नमस्त्रास । इत्यादिषु नित्यम् । दुष्वं दुःखमित्यादिषु
दिकल्पः । गीःकामः गीःकारः इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७, शस् ११ ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्चेति हरिः श्रेति, सन्तष्-
षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-श्रेति, सन्तः-षट्,
शिवः-सेव्यः) ।

७८ । कखपफयोर्मून्थौ ।

कयपफयोः ७॥, मून्थौ १॥ ।

वेर्मून्थौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयोः । हरिः×
काम्यः हरिः काम्यः, मणेः×खनिः मणेः खनिः, कृष्णः○पाता
कृष्णः-पाता, भक्तिः○फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः,
मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६८ । अतोऽङ्गव्युः ।

अतः ५१, अत्-हवि ७, उः ११ ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे ।
शिवोऽर्च्यः, शिवोऽव्युः । (शिवः-अर्च्यः ६८, २३, ३८ सू० ।
शिवः-व्युः ६८, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषादयान्तःपाठेऽपि विकल्पबीजं हयोर्विभाषयोर्मध्ये
विधिनित्य इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुहत्तौ णिभिरित्यादिना दन्त्यस्य मूर्धन्यो
न स्यात् इति शेषेषु परेषु क्रमात् शेषसंविधानं शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त
इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरि विसर्गस्य
सकारो नित्यः ॥ ६७ ॥

कथं खय कखं पथ फथ पफं कखच्च पफच्च कखपफे तयोः अत्रापि अशसन्त
इत्यनुवर्त्तते । तेन कःचीणः कःप्रति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात् । तेन हरिः ख्यातः ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवर्त्तनास्ति अनिष्टत्वात् तेन रामोऽश्नाति स्यादेव ।

७० । अ भो भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

अभो भगोऽघोभ्यः ५॥, अवे ७, लुप् ११ ।

अवर्णाङ्गो भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।
रुद्रा नमस्याः, भो हरे भगो रक्ष, अघो यज । (रुद्राः-नमस्याः,
भोः-हरेः भगोः-रक्ष, अघोः-यज) ।

७१ । यवाचि ।

य ११, वा ११, अचि ७ ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि
परे । शिवयुग्रः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत । (शिवः-उग्रः,
भोः-अच्युत) ।

७२ । रिचोऽवे ।

र ११, इचः ५१, अवे ७ ।

न च शिवोऽर्च इत्यादौ विसर्गजातस्त्रीकारस्य वकारः कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रकृतेः पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिनः सम्बे-
र्बलवत्त्वात् ॥ ६६ ॥

खरादेशादन्यत्र लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपे पश्चाद्भोभगो अघो आदेशि
विसर्गस्याभावेऽपि लुप्प्रविधानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भो इत्याद्यादेशः ।
आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति । अतः भोः पदेन भवच्छब्दसाधि-
तस्य भोरूपस्य सान्ताप्ययस्य च ग्रहणम् । तथाच अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः
प्याटपाडङ्ग हे है भोरित्यमरः । तेन भो भो वृत्ताः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता
वायुना घूर्णमाना इति महानाटके । (भोः हरे हे हरे ; भगोः रक्ष भगवन्, रक्ष ;
अघोः यज, अघवन्, (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्त्याद्यविधौ इति निषेधान्न सन्धिः । किञ्च
नञनिर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयोः पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा “सैष दाश-
रथीरामः सैष राजा युधिष्ठिरः । एषैष रथमारुह्य मथुरां याति साधवः”
इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रीवे इति कृतेऽपि अतोऽङ्ग्युरिति अभीभगोरित्याभ्यां विशिष्टविधिभ्या-

इचः परस्य वे रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः ।
(हरिः-अयं, चतुः-भुजः) ।

७३ । रोऽचः ।

रः ६।, अचः ५। ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादवे परे । ज्ञातरव, धात-
र्गच्छ । (ज्ञातः-अव, धातः-गच्छ) ।

७४ । खपि वा ।

खपि ७।, वा १। ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यात् वा खपि परे । गीर्पतिः
गीष्पतिः गीःपति । (गीः-पतिः) ।

७५ । नाङ्गोरक्तौ ।

न १।, अङ्गः ६।, रक्तौ ७। ।

अङ्गोरिफस्य वे रेफो न स्यात् रेफे के तौ च परे । अहोरात्रः,

नवर्णे गृहीति अवशिष्टादिवः परस्यैव स्यादिति तथापीची ग्रहणं ज्ञापयति कचि-
दिशेषेण सामान्यी न बाध्यते इति । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति । “प्रतिना
नीयमानायाः पुरः शक्ती न दुष्यतीति ।” “रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये
नमः” इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति वृष्टेः कवचनं हसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अचःप्राप्तौ पुनरचो
ग्रहणं कथमिति चेन्न । अचोऽनुत्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्तेः । वस्तुतस्तु
पृथग्योगादेव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम् । (जातर्-जातः, धातर्-धातः
१०२ सू) ॥ ७३ ॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समास एव । तेन इयं गीः पतिरयं
इत्यादौ न स्यात् । एवञ्च गिर् धूर् अहन् एषामेव विसर्गस्य प्रतिशब्दे परे एवेति
बोध्यम् । तेन गीर्पतिः गीष्पतिः धूर्पतिः धूष्पतिः धूःपतिः अहर्पतिः अहम्पतिः
अङ्गःपतिः । अन्यत्र आशीः पतिः गीः पाठः ॥ ७४ ॥

अहोरात्र इत्यादौ सर्वेषु अचोपज्ञमिति रङ्गिरेफसत्त्वविविसर्गत्वाद्दिप्रप्राप्तौ

अहस्कारः, अहोभिः । (अहः-रात्रिः, अहः-कर, अहःभिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनजकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद्-तदः ५, अनजकः ५, सेः ६, लोपः १ ।

नजक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्वेर्लोपः स्यात् हसि परे ।

एष कृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्णः, सः विष्णुः) । अनजकः

किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । द्वोर्द्विर्घञ्चानुः ।

द्वोः ६॥, द्वि ७, घं १, च ११, अनुः ६, (अनु-कृ) ।

ढकारस्य ढकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य

च ऋवर्जस्य र्घः । रुढः हरीरम्यः । (रुढ्-ढः, हरिः-रम्यः) ।

अनुः किं ? ढढः । (ढढ्-ढः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

निषेधः । अत्र नाङ्ग क्रलौ इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ रक्ताभाविति गौरव ज्ञापकाभ्यां
रूपरथन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफः स्यादिति बोध्यम् । यथा अहोरात्रः अहोरात्र्यौ
अहारावौ अहाराज इति । एवं हे दीर्घाही निदाघ । हे ज्ञास्वाही हेनन्त
इत्यादी आवीर्भसादिति सेर्लोपे त्वलोपे त्वलक्षणमितिन्यायादिभक्ति परत्वे रेफो
न स्यात् । किञ्च गताह्वर्जनं अहर्वदित्यादौ विभक्त्यलुकि लुकि तत्र इति निषेधाद्रेफः
स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नजकौ यत्र सोऽनजकः तस्मात् । ननु सैषाभ्यामित्यनेनापीष्ट-
सिद्धौ एतत्तदोऽनजकः से रिति गौरवं कथमिति चेन्न स्वरूप संशयोर्वाचकात्
स इति शब्दात् इषशवाञ्छे इत्यस्माद् छडि एष इति शब्दाच्च विसर्ग लोपा-
पत्तेः ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सोऽष्ट तस्य अनुः । रुढ इति जिजरुहौजन्त्यां क्तः ङदोभावि-
तस्य ङ ङभात्तधीरिति तस्य घः णुभिश्च्यति घस्य ङः । रुढ इति स्थिते अनेन
पूर्वढकारलोपस्ततः पूर्वस्य दीर्घः । ढढ इति ढङ्घुशङ्घिसे क्तः ढढ इति स्थिते
पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्वस्य ऋकारवर्जनान्न दीर्घः । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घो न
सम्भवति तत्र ढकार रेफयोर्लोपोऽपि नास्तु एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लीः-सि औ जस्, अम् औ शस्,

प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम् । ढकारस्य अन्वाचयश्लिष्टत्वात्, अतएव तृह धुशहिंसी इत्यादौ तसि तृण्ट इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढलोपः सङ्गच्छते । दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति ऋशब्देनात्र ऋक् ऋकार एवोच्यते । ततश्च “यादृग् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग् जातीयस्य” इति न्यायादत्र ऋवर्जनेन ऋस्वस्यैव दीर्घ इति बोध्यम् । तेन मिहासौ सिचिसिद्धा इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलोपे पूर्वङ्गखालाभात् न दीर्घः ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः ।

एकार्थावच्छिन्नपदसमूहोऽध्यायः । अईमात्वीच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्णद्वयोर्द्वततरोच्चारणसिद्धिः । अतएव श्लोकाईयोर्मन्दाईयोर्वा न सन्धिः अईमात्वीच्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्चः । स्वमतेतु सम्यध्याय सूत्रविहितकार्यं सन्धिरिति लक्षणम् । तेन पिपच्चादि-शब्दानां संयोगान्तुपि न सम्याद्यविधि इति निषेधेऽपि सन्धियुक्तत्वात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरितिनियमात् । भूपभसोरित्यनेन चपञ्जवौ पिपक् पिपगिति भिन्नपदेतु सन्धिर्विभाषयेति बोध्यम् । तथाच “सन्धिरैकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सूचे चैव भवेन्नित्यः सैवान्यत्र विभाषित” इति क्रमदीश्वरः । एकपदे स्वभावादिकपदे समासेऽपि यथाज्ञानं भवेत् नद्यौ बन्धौ इत्यादि, समासे सुरारिः हृषीकेशः चाम्बकः गवीशः इत्यादि । धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अत्र अभः अत्राभः इह इन्दुः इहेन्दुः इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादिकपदग्रहणे नैवेष्ट-सिद्धौ तयोः पुनरुपादानं अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाष्यत इति ज्ञापनार्थम् । तेन उच्चारितरुचिरकृत्वा चाननानां चतूर्णमित्यादि सिद्धम् । सैवान्यत्रेति पादपूरणे सन्धिरिति गीयीचन्द्रः ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुग्धबोधटीकायां

सम्यध्यायटीका समाप्ता ।

टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम्
भ्यस्, डस् ओस् आम्, डि ओस् सुप् ।

ले: ५।, सि—सुप् । १॥ ।

स्यादीन्येकविंशति लें: पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पा:
सिङ्खोरिकारश्चेतः ।

७६ । त्रिशः प्रीद्वीद्वीचीपीषीम्राः ।

त्रिशः । १॥, प्री-द्वी-द्वी-ची-पी-षी-म्राः १॥ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-द्वी-द्वी-ची-
पी-षी-म्री-संज्ञानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ-वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वान्निष्ठप्रकरणमादौ
निरूपयति । अत्र स्यादिभिलिङ्गानां रूपाणि निरूपयित्वा लिङ्गात् परप्रयोगेण
स्यादीनां प्रत्ययत्वं ख्यापयन्नाह । ले: सि औ जसित्यादि ।

ननु ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादि सूत्रेणैवेष्टसिद्धिः किमनेन इति चेन्न यती ले: सि
औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव ल्यर्थसम्बुद्धी-
त्यादिभिः सूत्रैः क्रियन्ते । तेनायमर्थः । ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादि सूत्रैकवाक्यतया ले:
सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एवं कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-
तया ले: सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र ।
लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातुःक्रोडती पृष्ठती
वापि स्थितो वक्तुः सन्नं पिवेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वतः कदाचित् परतो
वा स्यादिति । न च स्यादीनां प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परतोत्पत्तिः सिद्धि-
वाच्यम् । यतः सूत्रान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसंज्ञा
क्रियते स्यादीनानु परविधानाभावात् प्रत्ययसंज्ञैव न सिद्ध्यतीति । न च
स्यादीनामिह लिङ्गात् परविधानं कारकीर्त्यविधानं इति गौरवं कथं एकदैवीभयं
कर्तव्यमिति वाच्यं तत्र उभयविधाने अत्र रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अतोभय-
विधाने तु अतिवैषम्यापत्तेः सिञ्च औञ्च जस्चेत्यादि द्वयः ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिशः संख्यैकार्थादीसायां इति च शस् ॥ ७६ ॥

८०। सम्बुद्धौ सिर्धिः।

सम्बुद्धौ ७, सिः १, धिः १।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात्।

८१। स्वमौजस् धिः।

सि-अस्-औ-जस्। १३, धिः १।

सि अस् औ जस् एते विसंज्ञाः स्युः।

८२। शिः क्लीवे।

शिः १, क्लीवे ७।

नपुंसके शिरव विसंज्ञः स्यात्।

८३। दान्तवत् सभिः।

दान्तवत्। १, सभिः ७।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात्।

अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधानं सम्बुद्धिरिति।
यथा हे पुत्र पठ। हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥८०॥

ननु प्रप्रमौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सिर्धि-
संज्ञा विधायकतया विशेषण विसंज्ञाविधानेन सर्वाधे सिर्धिसंज्ञा विधायकतया
सामान्य विसंज्ञा विधानस्य बाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सिर्धिसंज्ञानुपपत्तेः।
इदानीं तु सेःस्वरूपग्रहण गौरवात् सम्बोधनेऽपि सिर्धि संज्ञासिद्धिः। न च सम्बो-
धनविहितसिर्धिसंज्ञायाः किं फलं इति वाच्यं धेर्बलाभावे हे पत्न्या इत्यत्र नमोऽ-
प्रसङ्गात् ॥ ८१ ॥

जसृशसोः स्थाने जातस्य शिर्धिसंज्ञाविधानान्निययोऽयम्। नपुंसके जसृशसोः
स्थाने जातः शिरव विसंज्ञः स्यात् न तु स्यादित्यर्थः। किञ्च क्लीवादन्त्यत्र शिर-
सम्भवात्। शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीव इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत्। कार्यातिदेशोऽयं ययामुद्दिष्टां सुद्धिं सु इत्यत्र स्थान-
स्यादादित्यादिना सलोपेक्षोर्निरिति नस्थानुस्वारी न स्यात्। एवं पुष्पां पुंभ्यां
इत्यचदान्तं स इत्यनेन मस्थानुस्वारी वात्वरयपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य सकारो वेति।
स्यादीनामनुवर्तमानत्वात् सभौतिस्यादेरेव तेन विद्वांस इत्यादौ नस्थानुस्वारः

८४ । भौ लिध्वोर्हसुभसोरन्ते च ।

भौ ७, लिध्वीः ६॥, हसुभसोः ७॥, अन्ते ७, च ११ ।

भौ परे यत्कार्यं वक्ष्यते तल्लेहसे धोर्भसे स्यात् । अन्ते च तयोः ।

८५ । हसोऽन्तः फः ।

हसः १, अन्तः १, फः १ ।

हसो विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।

८६ । सर्व-विश्व-उभ-उभय-भवत्-त्वत्-त्वैक-
सम-सिम-नेमाः अन्यान्यतरेतर-उतर-उतमाः

दम्भइत्यदौ नस्यानुस्वारि उपेजम इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति । दवत्सभीत्यने-
वेष्टमिडौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत्कार्यं
तदेव स्यात् न तु विरामविहितमिति । तेन लिट् सु इत्यादौ भूपभसोरित्यनेन
विराममाश्रित्य न जव् । एवं सभयोः परयोरन्यत्र आतिदेशिकं न स्यादिति च
ज्ञापयति । अशब्दस्तेन सह वर्तमानास्तैः साभिरित्यत्र अकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात्
ऐस् मासुइत्यत्र व्सुभ्ये इति एकारी न स्यात् ॥ ८३ ॥

यत्कार्यं भौ परे स्यादिति वक्तव्यं तत्कार्यं लिङ्गस्य हसो विरामो च घातीर्भसे
विरामो च स्यादिति परिभाषितम् । हस् इह स्यादेवेव । तेन दिशिभवं दिश्व-
मित्यादौ शक्राजेल्यादिभिः यडादिर्न स्यात् । लिङ्गस्य यथा लिङ्भ्यां लिट् सु
लिट् लिङ् लिहघातीर्यथा लिटि अलिचत् अलिट् अलिङ् एषु हीढीभाविति
इत्य ढः ॥ ८४ ॥

हस् इह स्यादेवेव धोर्मानः फम्बीत्यत्र फग्रहणेनैवेष्टमिडौ मवयोः पृथक्
ग्रहणात् । तेन ढष्टं ढष्टिरित्यादौ षोडःफे इति न स्यात् । हसः फसंज्ञाफलान्
प्रयोभ्यां पयःसु इत्यादौ विसर्गः । लिङ्भ्यां इत्यादौ डः प्रश्नान्भ्यामित्यादौ नः
सुहिनन्भ्यामित्यादौ स्यान्तस्थाराह्लुप् राजभ्यां पञ्चानामित्यादौ न लुप् इत्यादि ।
अन्तो विरामः परवर्णाभाव इति यावत् । स तु लिङ्गप्रकरणे घातुप्रकरणे च
ग्राह्यः । षथा षट् अलिट् अत्र षोडःफे । रामः भवानः अत्र सीर्विःफे ॥ ८५ ॥

अन्यादि त्यदादि पूर्वादीनां विशेषकार्यार्थं पृथक् पदम् । सर्वेषां बुद्धिस्थानं
नाम सर्वनाम तदेकदेशग्रहणात् स्त्रिर्दन्त्यादिः । भवत्शब्दो युष्मदर्थः । तत् त्वद्वा-

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमदः किंद्वास्मद्-युष्मदः
पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरखाः स्त्रिः ।

सर्व-नेमाः १॥, अन्य-उतमाः १॥, त्यद्-युष्मदः १॥, पूर्व-खाः १॥, १ ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चविंशच्छब्दाः सिसंज्ञाः स्युः ।

समोऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वोद्योऽत्रान्तरोऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंभ्याने स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

व्याप्यौ त्वदिति शब्दः कैश्चिन्न मन्यते । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा द्विवचन-
बहुवचनान्तोऽपि । “नेमः कौलेऽवधौ खल्वे प्रकारे कैतवेऽपि चेति” मेदिनिः ।
नेमः सर्वार्थे इति सौपन्नाः उतरउतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्तानां कतर कतम अतर
यतस ततर ततम एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशानां ग्रहणम् । किञ्च अन्य-
तरस्य उतरान्तत्वेनैव प्राप्नोति पुनर्यहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्वनिरासार्थं तेन
अन्यतमं कुलमित्यत्र तोन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य सिसंज्ञैव नास्तीति
क्रमदीश्वरः । उभ भवत् तत्त्व इति चतुर्णां सिसंज्ञाफलन्तु त्यादि व्यासेत्यादिना
अकि उभकौ भवन्तकौ त्वकौ त्वकौ । एवं उभावच्चतीति क्विपि खिविश्वद्व-
स्वेति टेरद्वौ उभद्राड् तथा भवद्राड् त्वद्राड् । एवञ्च पुंवत्स्वेरिति पुंवद्भावे
उभयोः स्त्रियोः पतिः उभपतिरित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समोऽतुल्ये
इत्यादि “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवदिति” कोषः । समोऽतुल्ये सिसंज्ञः
सकले साधौ च वाच्ये इत्यर्थः । पूर्वोद्यो व्यवस्थायां सिसंज्ञः । व्यवस्था तु स्वाभि-
धेयापेक्षोऽवधिनियमः । अस्यार्थः अवधिसौमा अवधेर्नियमः अवधिनियमः स कौटुशः
स्वाभिधेयापेक्षः । स्वस्य पूर्वोद्योऽभिधेयो वाच्यस्तमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्षः पूर्वो-
द्यधरपर्यन्तानां सप्तानां स्वाभावार्था दिग्देशकालाः । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत्वं
तदवश्यं परदेशमवधिमपेक्षते एवं परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्यं पूर्वदेशमवधि-
मपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वोद्यः सप्त सिसंज्ञाः स्युरिति निष्कर्षः ।
दक्षिणाय गायकाय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थः । उत्तराय कुरवे देही-
त्यत्र उत्तरशब्दस्य संज्ञारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौण्यास्त्रेत्यादिना सिसंज्ञानि-
धेयः । अत्र पूर्वोद्यगणे अन्तरः अपुरि पूर्वोद्वे वहिर्योगे वहिःस्थितपदार्थे वाच्ये
उपसंभ्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये सिसंज्ञः । तथाच “अन्तरीयोपसंभ्यानपरि-
धानान्यधोऽयुक्ते” इत्यमरः । स्वन्तु अज्ञातिधनाभिधः सिसंज्ञः स्यात् । ज्ञातिध-
नञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७ । न गौण्याख्या चतुर्सासे ।

न । १।, गौण्याख्याचतुर्सासे ७ ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्राः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८८ । चे जसि वा ।

चे ७, जसि ७, वा । १ ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

८९ । पूर्वादित्प्र-प्रथम-चरम-तयायाद्वि-
कतिपय-नेमाः ।

१॥ ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

९० । तीयो ङिति ।

तीयः १।, ङिति ७ ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्यात् वा ङिति परे ।

अज्ञातिघनाभिधः । स्वशब्दोज्ञातौ घने च वाच्ये स्त्रिसंज्ञी न स्यात् आत्मनि
आत्मैव च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः । तथाच “स्त्रीज्ञातावात्मनि स्त्रं विष्णा-
कौये स्त्रीऽस्त्रियां घने” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

गुणमप्रधानं तस्य भावः गौणम् । सः समासः । सश्च असश्च सासौ त्राः
सासौ त्रौसासौ द्वितीयातत्पुरुषस्तद्योगवाक्यत्वेत्यर्थः । गौणश्च आख्या च चश्च
त्रौसा सौच इति तस्मिन् । अत्र द्वन्द्वसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञानिषेधो न तु क्रिय-
माणे । तेन पूर्वाच्च पश्चिमाचेति वाक्ये स्त्रिसंज्ञायां पुंवत्स्त्रेरिति पुंवद्भावे पूर्व-
पश्चिमे इति ॥ ८७ ॥

चे ते इति चे द्वन्द्वसमासे ते सर्वादयः ॥ ८८ ॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अत्यादयः । तयायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय इय
इत्यादि ॥ ८९ ॥

तीयः प्रत्ययः तेन द्वितीयसृतीयश्चेति । तीयान्तस्य अत्यादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याख्येति निषेधात् अतिद्वितीयाय अत्यन्ताय एवमेव जौमराः ॥ ९० ॥

६१ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

पूर्वः ११, अन्यात् ५१, उङ् । ११ ।

अन्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ् संज्ञः स्यात् ।

६२ । अन्याजादिष्टिः ।

अन्याजादिः ११, टिः ११ ।

अन्यो यो ऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् ।

६३ । लुकि न तत्र ।

लुकि ७, न । ११, तत्र ७ ।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्मिन् परे यत् कार्यं तत्
न स्यात् ।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ६१ ॥

अन्ते भवः अन्यः अन्यस्यासौ अस्तेति अन्याच् स आदिर्यस्य इति तद्वृत्तसंवि-
जान-बहुव्रीहिः । यथा भी वटी भिन्नासट यदि पश्यसि गाञ्जानय इत्युक्तौ यथा
भिन्नायां प्राधान्यं यदि गोर्दश्यते तदा तस्याप्यानयनं अन्याचयशिटं बुध्यते तथा-
वापि अन्याचटिः स्यात् । तत्परवर्णं सति अन्याजादिष्टिः स्यादित्यर्थः । अथवा
अन्याच्च आदिश्च अन्याजादिः सूत्रत्वात् पुंस्त्वम् । षूर्णं इत्यत्र अतद्देश्येन यथा
लक्षणया अतद्देश्यताः प्रकारेफक्त्वर्णा उच्यन्ते तथात्रापि आदिदेश्येन अन्याचः
सम्बन्धात् तद्वृत्तसंविज्ञान-बहुव्रीहौ अन्याजादिवर्णा उच्यन्ते । तेनाजन्ताना-
नन्याचटिसंज्ञकः स्यात् । हसन्तानान् अन्याजादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

लुञ्चनं लुक्क्षिपि नलीपि न्यस्कुदित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्दः । ननु कति
वटा इत्यत्र डतिसंख्याणी जस्ससीलुंविति तदादिविधेर्निषेधादेव णुर्धिसित्या-
दिना गुणस्याप्राप्तौ सर्वत्र लुक्विधानेनैवेष्टिसिद्धौ एतत् सूत्रं व्रथेति चेन्न दखीचासौ
पुरुषश्चेति दण्डिपुरुष इत्यत्र क्तैर्लुक्थेच इति सेर्लुपि तदादिविधित्वात्रलोपानुप-
पत्तेः । आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषायेमेन इत्यादिना दीर्घापत्तेः । एवं
पय इत्यत्र स्यामीर्लुंविति सेर्लुपि आदिविधित्वात् षस्य विसर्गानुपपत्तेः । आदि-
विधिभिन्नत्वात् अलसीधीरित्यादिना दीर्घापत्तेः ॥ ६३ ॥

६४ । खरादि-नि-चित्यं व्यम् ।

खरादि-नि-चित्यं १, व्यम् १ ।

खरादिर्गणो निश्चकारितस्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

६५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हसः १, अनन्तरः १, स्यः १ ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् ।

६६ । यूत् स्त्रीव दी ।

यूत् ११, स्त्री ११, एव ११, दी ११ ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात् ।

खरादिर्द्यस्य स खरादिराकृतिगणः । निश्चादिर्गणो गिश्च । गिरिति गि-
संज्ञा पठिताः शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा बोध्या । तेन राजानमतिक्रान्ता
अतिराजो अत्र अतिरतिक्रमार्थे गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञायां व्यपूर्वमिति पूर्वनि-
पातः । चकारितः प्रत्ययाश्च विञ्चत् चसात् चकलस् सुञ्चतरां चतमां चश्स् ।
विङ्काचडाच धाचौच वाच धाचौ चतुम् च्चमौ । षोडशेते चकारितः प्रत्यया
गदिता इह खरादिश्च निश्च चित्यश्चेति समाहारः एते व्यसंज्ञाः स्युरित्यर्थः ॥६४॥

नास्ति अन्तरं व्यवधानं यस्य सोऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित
इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ईश्च ऊर्ध्वेति समाहारि सूत्रत्वात् क्लीबत्वाभावे ऋस्त्री न स्यात् । ततः स्वार्थ-
प्रत्ययसो तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च
कथं सम्बन्ध इति 'वाच्यं' पुंसःसन्निति नष्टट्टश्चकन्नित्यादेरनुबन्धानां पूर्वसम्बन्ध-
सिद्धत्वात् । अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात् । ततो यूश्चासौ तश्चेति
यूत् । एवं सर्वत्र । यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्यस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि
लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि गौरीशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम् । नदीसंज्ञा कार्यं यथा हे लक्ष्मि हे बहु लक्ष्मी वध्वै इत्यादि ।
पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मीमतिक्रान्ता अतिलक्ष्मीः हे अतिलक्ष्मीः दुर्गे अति-
लक्ष्मै दुर्गायै नम इत्यादि । पुंसि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयसे कृष्णाय नमः
हे अतिलक्ष्मी लक्ष्मीर्भूय अतिलक्ष्मी विप्राय धनं देहि बहुप्रेयसे कृष्णाय नमः

६७ । नास्त्रीयुवः ।

न । १।, अस्त्री । १।, इयुवः ६। ।

इयुवस्थानावीदूती दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६८ । वामि ।

वा । १।, अमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः वा स्यात् अमि परे, न तु स्त्री ।

६९ । स्त्रीयुच्च डिति ।

स्त्री । १।, युत् । १।, च । १।, डिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः
स्यात् वा डिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अथ्यच् ताच्येप् पिः ।

अथ्यच् ताच्येप् । १। पिः १। ।

अतिलक्ष्मी राज्ञे स्वस्ति इत्यादि स्वमतम् । भाष्यकार क्रमदीश्वरौ तु प्राक्प्राप्ता
नदीसंज्ञापश्चात् पुंस्त्वयोगेऽपि न निवर्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र हे
बहुरेयसि कृष्ण हे अतिलक्ष्मीभूप अतिलक्ष्मी विप्राय धनं देहि अतिलक्ष्मी राज्ञे
स्वस्ति इत्युदाहरतः । तन्मतैकवाक्यत्वे तु एव शब्दस्य काकाक्षिगीलकन्यायादुभयत्र
सम्बन्धः तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-
दीसंज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसंज्ञानिवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति ययोः तौस्थानौ अर्थ आदित्वादः । हे श्रीः
हेभूः अत्र नदीसंज्ञाभावात् न ऋस्वः । अस्त्रीति किं हे स्त्रि ॥ ६७ ॥

श्रीणां श्रियां मूषां भुवाम् । अस्त्रीति किं स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ६८ ॥

इश् उच्येति यःपश्चात्तकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे युत्
स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दीपादानं नित्यस्त्रीलिङ्ग-पाक्षिकस्त्रीलिङ्गयोः
प्राप्तार्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मयै मतये धेनवै धेनवे । पाक्षिकस्त्रीलिङ्गस्य
सुमयै सुमतये स्त्रियै सुधेनवै सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्था-
नावीदूती च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं स्त्रियै इत्यादि
नित्यम् ॥ ६९ ॥

नास्ति धिर्यत्र सोऽपिः अघेरच् अथ्यच् अथ यश्च अचौ तौ तद्धितेच तौ

विवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप्च एते पि-संज्ञाः
स्युः ।

१०१ । संख्यावडुत्यतुबहुगणा नेपि ।

संख्यावत् ११, डति अतुबहुगणाः १॥, न ११, ईपि ७ ।

डत्यतु बहुगणानां संख्यावत् कार्य्यं स्यात्, न त्वीपी ।

इति संज्ञापादः ।

द्वितीयः पादः ।

अजन्त पुलिङ्गशब्दः ।

रामस् इति स्थिते ।

१०२ । स्तोर्विःफे ।

स्तोः ६॥, विः ११, फे ७ ।

सकार-रेफयोर्विःस्यात् फे परे । रामः । औ-जसोः सन्धिः
रामौ रामाः ।

अचौ चेति ताचौ । ततौ अच्यच्च ताचौच ईस्चेति । “यादृग् जातीयस्य विप्र-
तिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादाह विवर्जस्यादेरजिति” भिन्नविषय-
त्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम् ॥ १०० ॥

संख्या इव संख्यावत् । डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ताः कति यति तति यावन्ता-
वदेतावत्कियदियन्तः । कार्य्यन्तु कतिज्ञातः कति कति कतिशः इत्यादि । ईपीति
विषयसतसौयम् । तेन ईपि कर्त्तव्ये संख्यावन्न स्युरित्यर्थः । तथाच यावती बह्वी-
त्यादौ नमन् संख्यास्वस्रजादेरित्यनेन ईपी निषेधो न स्यादिति ॥ १०१ ॥

इति संज्ञापादः ।

पयस्वान् तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गनिषेधाय नष्टं तसौख

१०३ । खदीभ्यां ध्यश्शसादेर्लोपः ।

खदीभ्यां ५॥, धि-अश्शसादेः ६॥, लोपः १॥ ।

स्वात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरश्शसादेश्च लोपः स्यात् ।

हे राम रामं रामौ ।

त्यर्थे चेत्यनेन सान्त्वय पदसंज्ञानिषेधो ज्ञापयति अदान्ते लोर्विसर्गो न स्यादिति । तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेफयोः फे परे विःस्वादित्यर्थः । रामः पयः गीः भवावः विदकृतौ अवेः । स्वर्धञ्चो अपास्याः दान्तवत् समीति दान्तले पयोभ्यां पयःसु इत्यादि । एवं सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फयहृणं ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायाददान्तेऽपि स्यादीयहसपरत्वात् गीतः धूल इत्यादि सिद्धार्थम् । क्वचित् दान्तेऽपि न स्यात् ॥१०२॥

अश्च शश्च अश्शसौ तयोरादिः अश्शसादिः धिश्च अश्शसादिरेति तस्य । अत्र दीयहृणं अश्शसोरादिलोपार्थमेव । हे लक्ष्मि हे वधु इत्यादि मुभूदीत्यादिना ऋक्षे कृते ऋखादेव धिलोपसिद्धेः । प्रात इः कामो येन स प्राप्तेः डष्टः उः शिवो येन सट्टोः इत्येतयोस्तु हेप्राप्ते हेट्टो इति स्थानिवत्त्वेन ऋक्षपरत्वात् धिलोपः किञ्च दीस्वात्ध्यश्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ खदीभ्यामिति गौरवं कथं क्वचिदन्वतोऽपि धेलोपार्थम् । तेन गन्धर्वाचकस्य ते इति शब्दस्य हेते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्षीयेन अस्यापि हेप्राप्ते इति । ऐजवेस्यूती क्षिपि जीर्घोऽन्य इति दीर्घे कृत उयेनं सकृतो अस्यापि हे कृती इति ; अत्र रामानन्दकाशीश्वरौत एङोऽपि धेलोप इति सूत्रं कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादेर्धिलोपमाहृतः । एवं तेवङ देवङ इत्यादीनां क्षिपि धूलोप इति वलोपे हेते हेदे हेसे इत्यादावपि धेलोपा इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु तेवङ प्रभृतीनां क्षिपि कृते क्षिप् निमित्तकतया विशेषण क्वीः शृटावणौ-जसृक्कावित्यादिना ऊटि समौ हेतयूः हेदयूः हेसयूः इत्यादिकमेव स्यात् । एवञ्च खदीभ्यां धिह्रतोलोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकारः ह्रत् धिश्च ह्रश्च द्वयोः समाहारे धिवात् तस्य इति व्याख्यानैवेष्टसिद्धौ ध्यश्शसादेरिति गौरवं अजरं कुलमित्यत्र असादेशस्याप्यकारलोपार्थम् । घातारं पितरं इत्यादौ “लोप खरादेश्चोः खरादेश्विधिवर्धनवानिति” न्यायादादौ द्वौ गुणेषु असादिलोपो न स्यात् अत्र धौ माहकस्य मातः पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम् । हे गौरीमातः कार्त्तिकेय । धौकिं गौरीमाहको गणेशः । स्तुतौ किं अरे दासीमाहक । पुत्रस्य किं हे गङ्गा-माहको कन्ये ॥ १०३ ॥

१०४ । शस्नामि र्घः ।

शस्नामि ७, र्घः १ ।

शशि नामि च परे स्वस्य र्घः स्यात् ।

१०५ । पुंसितु शस् न ।

पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११ ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिस्ङेङ्सिङ्सोसामिनैसयात्
स्थयोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६॥, इन्—योसः १॥, अतः ५ ।

स्मादेरनुवृत्तावपि दीर्घस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरणं द्वयेति स्थाननुवृत्तिः इत्यत आह स्वयेति । स्वसम्बन्धेन नकारिण सहित आम् नाम् । तेन यञ्चनां दण्डिनां इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आमी ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ नामीति कृतं आगसादेशयो-
रागमी विधिवत्त्ववानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रीटूनामित्यत्र आदौ नुमि
दृष्टादेशी न स्यात् । एवं प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वात् यथा
शसो नकारविधानं तथा आमी नुमागमी न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् ।
अतएव अः विष्णुः सह एन वर्त्तते यः स साः विगत इर्यस्मात् सवीः तेषां सां
व्यां इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्वं पुंस्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भवः । वृषणादिमहाचकत्वं
पुंस्त्वमिति चेत् वृक्षादौ तदभावादव्याप्तिः । एवं योन्यादिमहाचकत्वं स्त्रीत्वमिति-
चेत्तत्तादौ तदभावादव्याप्तिः । एवञ्च वृषणादिमद्योन्यादिमद्भिन्नवाचकत्वं क्लीबत्व-
मिति चेत् कलत्रादौ तदभावादव्याप्तिः । पुंस्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतं पुंलिङ्ग-
परिभाषाविषयत्वं न तु वृषणादिमत्वम् । तथाच “शब्दसंस्कारसिद्धार्थसुपायाः
परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पुंस्त्वादयस्त्रयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धाः
प्राणिजातीयगोचराः । न तेऽभ्युपायाः सिद्धयन्ति कलत्रादितटादिषु ।” इति
प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणधर्मान्तरं पुंस्त्वादि । रामा-
नित्यत्र आदौ दीर्घं कृत्वास्थानिवत्त्वेन शसो नकारविधानादन्यत्राप्येवं बोध्यम् ।
तेन सान् वौन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परेषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस्
एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । षृणीऽदान्तेनोऽवकुप्यन्तरेऽप्यतद्वा-
च्चपक्रयुवाङ्गः ससेप्स्यादेर्नैकाचकोस्तु वा ।

षृः ५।, णः १।, अदान्ते ७।, नः ६।, अवकुप्यन्तरे ७।, अपि ११।, अत-
द्वात् ५।, तु ११।, अपक्रयुवाङ्गः ६।, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाचकोः ६।, तु ११।,
वा ११। ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य
णः स्यात्, अव-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

लन्त्वादत्र पुंसीति नागुवर्त्तते । तेन क्लीवेऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत्
करणं निर्जरसैः निर्जरसादित्वेत्तदर्थम् ॥ १०६ ॥

षच रच ऋश्च षृ तस्मात् षृः । सूत्रत्वात् पुंस्त्वं एवं सर्वत्र नदानीऽदान्तः
तस्मिन् । अवश्य कुश्च पुश्च अवकुपवः तैरन्तरं व्यवधानं अवकुपन्तरं तस्मिन् ।
तच्च यत् दधेति तद् न तद् तस्मात् । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गायां
वसतेरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षण्या गङ्गातीरं मुच्यते तथात्रापि अतद्-
शब्देन लक्षण्या अतद्स्थिताः षकाररेफ ऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत्र आह यत्र
दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदावयववर्णानां पदसंज्ञाभावात् नकारवत्
पदस्यावयववर्णानां षकाररेफ ऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्रश्च युवा
च अहश्च पक्रयुवाहानि न विद्यन्ते पक्रयुवाहानि यत्र पक्रयुवाङ्गान् नकारो यन्नकार-
मध्ये सोऽपक्रयुवाहः तस्य नकारस्य अपक्रयुवाङ्गः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
सादीप् सेप् सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादी ताभ्यां सह वर्त्तमानः ससेप्स्यादिः इत्या-
हृतः । तद्वैयम् । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरी वेगेन गच्छतीत्यादा-
वपि णत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादी सात् समासात् परौ ईप्-
स्यादी सहसेप्स्यादिभ्यां वर्त्तते योऽसौ ससेप्स्यादिः । तस्य नकारस्य ससेप्-
स्यादेः । एकोऽच् यस्य स एकाच् कुः कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुञ्चेति
एकाचकुः न एकाचकुः एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धौ नैकाचकुः तस्य नकारस्य
नैकाचकोः । अयमर्थः । षकाररेफ ऋवर्णैश्च परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात् । अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ग-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्विहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य,
पक्वादिवर्जितस्य, स्यात् तस्यैवैकाचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा
स्यात् । रामेण ।

व्यवसानाभावे सतीत्यर्थः । यथा वृष्णां चतुर्णां वृष्णां नृणां अत्र इह प्रथमवका-
रान्तः । अन्यथा गरलेन चारुज्ञेन प्राणिन चारुनयनेन जर्भर्गुदृढेन वहेन वर्जनेन
क्रीडनेन अर्जनेन इत्यादावपि णत्वापत्तिः । अवकुञ्चन्तरे यथा चरणं प्राणं हरिणा
ज्जीणः तरुणः भूषणं शर्रेण रोपणं स्त्रेणः रौघ्येण वहेण कार्येण श्रवणं अर्क्षेण
मूर्खेण गणेण अर्धेण मृङ्गेण सूर्पेण रेफेण अर्धेण दर्भेण धर्मेण इत्यादि । यत् देन
इत्यादि । नकारवत् पदभिन्नपदस्थितात् षुस्तु परस्य समासीत्तरविहितयोरी-
पस्याद्योरिकतरेण युक्तस्य पक्षयुवाहः सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात् । तस्यैव
समासीत्तरविहितयोरीप् स्याद्योरिकतरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनका-
रभिन्नस्य नस्य नो वा स्यात् । उभयत्र अवकुञ्चन्तरेऽपीतिबोध्यम् । यथा हरिं
भावयितुंशीलमस्या इति हरिभाविणी हरिभाविनी श्रीभाविणी श्रीभाविनी ।
पक्षवर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि । श्रीभावेन श्रीभावेण । समासीत्तरविहिते-
पीयङ्गनात् हरिभाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् । एकाचसकवर्गयोस्तु वृत्तहर्षौ
रस्यविष्ठा श्रीकामिणी श्रीकामेण । पक्वादितु गुरुपक्षे न चारयूना दीर्घाङ्गा । यच्च
लिङ्गद्वयस्य समासस्तत्रैव ससिप्स्यादिरन्यस्य नस्य णत्वं न स्यात् । यत् तु धातुना
सङ्ग प्रादिः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था । तेन प्रणदतिप्रहृषिष्यतीत्यादौ णत्वं
स्यादेव । एवं तुवी पूर्वेण सम्बन्धौ मूख्यौतु परगामिनौ । चत्वारोयीगवाहास्या
णत्वकर्मण्यचोमताः । इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वासूलीयोपभानौयै-
र्व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । यथा वृहणं उरःकायेण उरःकायेण उरःकायेण उरःकायेण
इत्यादि । क्लृप्ति रज्जयति लम्पयति लम्पयति रम्बयति रम्बयति इत्यादौ
भसपरलाहलवतान्नीनुंभसीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे ऋपेज्जोरित्यनेन पुनरनु-
स्वारस्य जकारादिः स्यात् । क्लृप्ति क्रन्दन्ति रुम्बन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु
नस्यानुस्वारे पुनरनुस्वारस्य नकारे सकृद्वतीविप्रतिषेधो यद्वाधितः तद्वाधित एवेति
न्यायाश्रयत्वं न स्यादिति । किन्तु लृ चिदा क्तः चिषः जघी क्षुद क्षुषं अर्द समर्णः
इत्यादौ नकारे परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वष्टुभिरित्यादिना परनकार-
स्यापि णत्वमिति । किन्तु भिदिर निर्भिन्नः मिदा प्रमिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमि-
त्तात्तु व्यस्यग्यनुकारेति समासि ईप्स्याद्योरिकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाणत्वं न
स्यादेव । अत्रापि णत्वमित्येके । प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचोऽन्तर-
दुर्गेरित्यादिविशेषविधानाश्रयत्वं स्यादिति । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्

केषाञ्चिष्वविधिहेत्वभावेऽपि स्यात् केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिष्वविधिहेतावपि न
 स्यात् । तदेवाहं विवृणोमि । पूर्वदृष्टान्तिं णीनोऽवकुञ्चन्तरेऽपि । पूर्वपद-
 स्थितषकाररेफञ्चवर्णैः परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायामवकवर्गभिन्नवर्णव्यवधाना-
 भावे सति । इत्यधिक्रियते । शूर्पणखा द्रुणसः नासिकायानसः समसो वक्तव्यः ।
 खरणसः नारायणः पारायणं उत्तरायणं अग्रणीः ग्रामणीः अचसूहितुं शील-
 मस्याः अचौहिणी सेना पाशकस्त्री च । अन्यत्र अचमिन्द्रियमूहितुं शीलमस्याः
 अचौहिनी स्त्री । नाम्नि किम् । शुष्कनखः ताम्रनखः । अवकुञ्चन्तरेऽपीति किम् ।
 त्रिलीचनः । अग्रेकोटरा सिन्धुका मिश्रका शारिका पुरगाम्भी वनस्य नाम्नि तु ।
 वनस्याग्रे अग्रेवणं सप्तम्या अलुक् कोटरावणं सिन्धुकावणं मिश्रकावणं शारिकावणं
 पुरागावणं अस्य दीर्घो वक्तव्यः । शरास्रकार्ष्णीयूचाखदिरप्रनिरन्तरिचु स्रचैभ्यः ।
 एभ्यः परस्य वनस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाच्च । शरवणं आस्रवणं कार्ष्-
 णं पीयूचावणं खदिरवणं प्रकृष्टं वनं प्रवणं वनान्निर्गतं निर्वणं वनस्थानः अन्त-
 र्वणं इक्षुवणं स्रचवणम् । एभ्यः किम् । इन्द्रवणं द्वित्राची वृक्षादीषधेशालिमिरा-
 देवा । हौ वा चयो वा अचो यस्य स द्वित्राच् । औषधैः फलपाकान्ता इत्य-
 मरः । द्वित्राजृवृक्षात् द्वित्राजीषधेश परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमि-
 रादेः परस्य । शिशुवणं शिशुवनं शिरीषवणं शिरीषवनं ब्रीहिवणं ब्रीहिवनं हरि-
 द्रावणं हरिद्रावनम् । द्वित्राचः किं पारिभद्रवनं राजमाषवनं वृक्षौषधिभ्यां किं
 द्रवावनम् । अवकुञ्चन्तरेऽपीति किं पर्कटीवनं कर्कटीवनम् । तिमिरादेस्तु तिमिर-
 वनं ईरिकावनं तारिकावनं विदारीवनं भद्रिकावनम् । प्रादेनसस्य । प्रणसं
 निर्णसं दुर्णसं परिणसम् । वाह्यावाहनस्य । उह्यते यत् तद्वाह्यम् । निमित्तवतो-
 वाह्यात् परस्य वाहनस्य णः स्यात् । इक्षुवाहणं दर्भवाहणं शकटम् । अवकुञ्चन्तरेऽ-
 पीति किं राजवाहनं यदा उह्यते तदैव णत्वम् । तेन यः शरवाहनं भविष्यतीदं
 शकटं इत्यादौ न स्यात् । देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितषकाररेफञ्चवर्णैः परस्य
 पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत् तुत्पानं कर्मण्यनट् । चीरं पानं येषां
 ते चीरपाणा उशीनराः सौवीरपाणा बाह्लीकाः काषायपाणा गान्धाराः । भावकर-
 णयोरनटि वा । चीरपाणं चीरपानं चीरं पीयतेऽनयेति चीरपाणी चीरपानी
 पात्री । भावकरणयोः किं उद्धृण पीयतेऽस्यामिति उद्धृपानी पात्री । त्रिच-
 तुर्भ्यां ह्यायनस्य वयसि नित्यम् । आभ्यां परस्य ह्यायनस्य नस्य णः स्यान्नित्यं वयसि ।
 द्वौषि ह्यायनानि वयोऽस्य विहायणः चतुर्ह्यायणी वत्सः । वयसि किम् । विहा-
 यना शाला । वयस्तु गतपरमायुः । परमायुः प्राणधारणकालः । अन्तरोऽयनहनो-
 रदेशे । अन्तरः परस्य अयनस्य हनश्च नस्य णः स्यान्नतु देशे वाच्ये । अन्तरयणं
 अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तरयनोऽन्तर्हनो देशः । गिरिनद्यादयो वा निपात्यन्ते ।

१०८ । आ क्ति-मभवि ।

अ । ११, आ । ११, क्ति-मभवि ७ ।

अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु । रामाभ्यां रामैः
रामाय रामाभ्याम् ।

गिरिणदी गिरिनदी खर्णदी खर्नदी गिरिणङ् गिरिनङ् वक्रणितम्वा वक्रनितम्वा
माघोणः माघीनः वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितम्बः गिरिनितम्ब इत्यादिराकृति-
गणः । एते यथोक्त लिङ्गा एव निपात्यन्ते । तेन गिरिनदः वक्रनितम्बः इत्यादौ
न स्यात् । पूर्वापहायणादि । नित्यं निपात्यते । पूर्वापहायणाः अपरापहा-
यणाः अपरापहायणाः निर्विणः अध्ययने जडः विरक्तश्च । लवण्यीरसे । अन्यत्र
लूयतेऽनेनेति लवनः खड्गः लुनातीति लवनः । न लपदान्तराभ्यां व्यवधाने ।
लवण्येन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णी नस्यात् । प्रकृत्यमानं परिकल्प्यमानं
हरिगेहगामिनी शरवेगभावेन । पदेधात् । पदे परे यः षकारस्तस्मात् परस्य नस्य
णी न स्यात् । सर्पिषान् निष्यान् दुष्यानम् । पदे किम् । पीतसर्पिष्केण ।
क्षुभादिः । क्षुभ्राद्यादीनां नस्य णी न स्यात् । क्षुभाति क्षुभीतः दह्यति विष्क-
भाति नरीश्रुत्यते नरिनर्त्तिं नरीनर्त्तिं नर्नर्त्तिं परिनदनं दुर्नङ् दुर्नङ्गिः । संज्ञा-
याञ्च । प्रथमसूत्रेण प्राप्तं णत्वं न स्यात् । यथा आचार्यभोगीनः हरिनन्दी गिरि-
नगरं शरनिर्वेशः परिनर्त्तनं परिगहनं हरिनन्दनः खर्मातुः दर्भानूपः सूवनटः
हृद्यंशिः शरनिवासः कृमयनं दुर्नामा नरवाहनः नृनयनं हरिनाथ इत्यादिरा-
कृतिगणः ॥ १०७ ॥

अत्र अ इति लुप्तप्रथमैकं आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्दः तद्वैयम् ।
व्यत्ये इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ उभाभिरित्यादावपि एतापत्तेः । वस्तुतस्तु
मखूकमुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्तं भूलाशु-
वर्त्तते अर्थवप्राप्तिभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । मकारवकारौ त्यादेरेव स्यादाव-
सम्भवात् । यथा भवावः भवासः । ननु राममित्यादौ कथमाकारौ न स्यात्
अकारलोपस्य सार्थकत्वादिति चेन्न । हरिं विष्णुमित्यादौ तस्य सार्थकत्वात् ।
वस्तुतस्तु भवयोः साहचर्यात् विभक्तैराद्यवयव मकारे परे इत्यर्थः । अतएव
लांमामित्यादि साधनाय छेद्योर्मकारे कृतेऽपि सभसौषाड् इत्याकारं विधा-
स्यति ॥ १०८ ॥

१०६ । व्येसभ्ये ।

व्ये ७, स्मि ७, एः १ ।

अकार एकारः स्यात् स्तेर्व्ये सभयोः परयोः । रामेभ्यः
रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः ।

११० । नुनामः स्वद्याप्संख्याणां ।

नुम् ११, आमः ६१, स्वद्याप् संख्याणां ५१ ।

स्वात् द्या आपो रषनान्त संख्यायाश्च परस्याम आदौ नुम्
स्यात् । घ-णत्वे । रामाणां, रामे, रामयोः ।

१११ । क्खिलात् कृतोऽसात् सःप्रोऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाच्च ।

कु-इलात् ५१, कृतः ११, असात् ११, सः ११, षः ११, अदान्ते ७, नु-वि-
अन्तरे ७, अपि ११, शास वस घसषाढां ६३, च ११ ।

कवर्गादिलाच्च परः कृतः साहज्यो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्तते । अकारात्परयोऽस्यादेर्बहुवचनीयसभयोरसम्भवात् स्यादे-
रेव तयोर्ग्रहणम् ॥ १०६ ॥

उकारोऽनुबन्धस्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपधाती आगम उदित्वं तस्य चिह्नमिति
प्राचीनमतानुवादायम् । स्वमते तु प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुप-
धाती यः स उदनुबन्धस्तद्विज्ञोऽपि आगम उच्यते । तेन पथिमथ्युच्चासिति नम्
घ्रीटीथौधमिति अम् वसीरस्थिति इम् यनञ्जित् कृदिति यन् रुदाद्यस्तौति ईम्
इत्यादयोऽप्यागमाः । भित्वादाम आदौ । आमि परे नकारेणैवेष्टसिद्धौ आमी-
नुम् विधानं नकारस्य आमसम्बन्धितार्थं तेन नकारस्य स्यादीयहसत्वात् फसंज्ञायां
पञ्चानामित्यादौ नोनुपधाविति नस्य लुप् । रच घच नचेतिष् संख्याचासौष्-
चेति संख्याणां ततः स्वश्च दीच आपच संख्याणां चेति तस्मात् । यद्या रामाणां
हरीणां विष्णूनां पितृणां शकलूनां गौरीणां वधूनाम् उमानां चतुर्णां षणां पञ्चा-
नमिति । रान्धान्तनान्तानां सुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियचतुरां प्रियषणां
प्रियपञ्चजामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इत्यत्र किलं तस्मात् । नुश्च विश्व नुवौ नुविस्थान्तरं व्यवधानं नुव्यन्तरं

शासादेश्च षः स्यात् नु-वि-व्यवधानेऽपि । एत्वपत्वे । रामेषु एवं
सुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

तस्मिन् । यथा वाचु प्राङ्घ्रु हरिषु गौरीषु विष्णुषु बधूषु पितृषु शक्रूषु रामेषु
गोषु अनैषीत् नौषु गङ्गायषु पापवषु चतुर्षु हल्षु । क्त इति प्रत्ययादेशा-
गमानामेकतम सम्बन्धौऽर्थः क्तः किम् । सृगतौ यङि सेच्यते । असात्
किम् । हरिसात् करोति घृतम् । अदान्ते किम् । हरिः । नुव्यवधाने यथा
हवींषि घनूंषि । तुरिह नुष्यमादावित्यादिना विहितौ नुष्येव नत्वनुस्वारः ।
अन्यथा पुंसु इत्यादावपि षलापत्तेः । विव्यवधाने यथा । पेष्टगत्यां त्रीसद्भुसकि-
वधे एभ्यः क्तिपि पेःषु त्रीःषु द्रुःषु इत्याकौ सस्य विसर्गे षत्वम् । सर्पिःषु घनुःषु
सजूःषु दीःषु । एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रङो विसर्गे षत्वम् । नच निरवकाशत्वा-
दादौ षत्वं ततो विसर्ग इति वाच्यं तर्हि अहःसु इत्यत्रापि षलापत्तेः । अतएव
निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव षत्ववत्त्वात् टाङ्ग्योरित्ना तौ बाधित्वा जरसादेशे
निर्जरसा निर्जरसः इति स्वयमुदाहृतम् । शासवसघसां पृथक् यद्व्यादकृतोऽपि
सकारः किलात् परः षः स्यात् । यथा शिष्टः उषितः जलतुः । नचैषां पृथक्
यद्व्यात् किलापेचा नासीतिवाच्यं शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षला-
पत्तेः । साढश्च सङ्गजङ्गत्तौ इत्यस्य टाङ्गजवह सह इति विषयस्य सकारो-
भवादादिषु इत्यनेन क्त एव पृथक् यद्व्यात् किलापेचा नास्ति । यथा तुराषाट्
ऋतीषाट् जलाषाट् घृतनाषाट् तुराषाङ्भ्यामित्यादि । साढ इति ढान्त-
निर्देशात् यत्रहीदोभावित्यनेन ढः सात्तत्रैव षत्वम् । तेन तुरासाहौ इत्यादिषु
न स्यात् । किञ्च तुरा ऋती घृतनापूर्वस्य साढ एव षत्वं स्यात् अन्यत्र विश्वं सङ्गते
विश्वसाट् इत्यादौ षत्वं न स्यादिति केचित् । समाहारौषैवेष्टसिद्धौ शासवसघस-
साढामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन शासवसघसामिव कचिदकृतसकारोऽपि
षः स्यात् । यथा यङ्गुलि चोकोसादेरकृतोऽपि सकारः षः स्यात् सकारे परे ।
कुक्ष इक्षिंषि यङ्गुलि कित्वादि कौविभक्तेः सिप् इमोऽप्रातिपद्वे खिर्मूलपातीश्च
गुण्येनेन सस्य षत्वे टुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोकोष्पि । अत्र
अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षढोःकःसे इति को न स्यात् । अन्यथा
प्रक्रियालाघवायै दन्त्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत् । एवमेव जौमराः । एवं
तुसध्वाने तीतोष्विपेसिपेष्टगत्यां हयोः पेपेष्पि इत्यादि एवं सूत्रेऽदानी इत्युक्त्वा
हत्तौ दसध्यन् इति व्याख्यानं समासे कचिद्धमध्यगत्वेऽपि षत्वं स्यादिति सूच-
नार्थम् । तदेवाहं विदध्यामि । अन्यङ्गुलिभीरुभ्यः सुक्कङ्गस्थानानां से । एभ्यः

परोषां क्रमादेयां सकारः षः स्यात् समासे । अग्रिष्टत् अङ्गुलीषङ्गः भीरुष्ठानम् ।
 मेकिं अङ्गुलीसङ्गं भजते भीरुष्ठानं पश्य । घान्ताग्नेः सीमस्य । दौर्घोऽग्नेः
 सीमवरुणयोर्देवताद्वे इति दौर्घान्तादग्नेः परस्य सीमस्य सः षः स्यात् समासे ।
 अग्नीषोमी । देवताद्वे किम् । अग्निश्च इत्य सीमश्च अग्नीषोमाः । ज्योति-
 रायूरग्निश्चः सीमस्य । ज्योतिष्टीमः आयुष्टीमः अग्निष्टीमः । से किम् । ज्योतिः
 स्तोमे ढणानाम् । गवियुधिभ्यां स्थिरस्य । गविष्ठिरः युधिष्ठिरः । सप्तम्या अलुक् ।
 से किम् । गविस्थिरी भारः युधि स्थिरः शूरः । मातृपितृभ्यां स्वसुर्वातु मातुः
 पितुर्भ्यां । मातृपितृभ्यां परः स्वसुः सः षः स्यात् समासे । मातुः पितुरित्येताभ्यान्तु
 परोऽलुक्समासे वा मातृषसा पितृषसा । मातुःषसा मातुःस्वसा पितुःषसा
 पितुःस्वसा । अभिनिरस्तानस्यवर्ये । अभिनिरः परस्य स्तानस्य सः षः स्याद्वर्ये ।
 अभिनिसन्वत्य इति कर्मणि घञि अभिनिष्ठानोविसर्गः । वर्ये किम् । अभि-
 निस्तानः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । आभ्यां परस्य स्नातेः सः षः स्यात्
 कौशले । निष्णः निष्णातः नदीषः । तथाच भट्टी “आतिथ्यनिष्ठावनवासि-
 मुस्या इति” चारकर्मणि निष्णात इति “ततीनदीषान् पथिकान् गिरि-
 ज्ञानिति” च । कौशले किम् । नद्यां स्नाति नदीक्षः निस्नातस्तीर्थवारिणि ।
 प्रादग्रगेस्थस्य । प्रात्यरस्य स्थस्य सः षः स्यादग्रगे । प्रतिष्ठते इति प्रष्ठः अग्र-
 गे किं यवानां प्रस्थः । वे स्तोनास्त्रि । वेः परस्य सृषातेः सः षः स्यात् संशयायाम् ।
 विष्टरी वृद्धतीळन्दः कुशसुध्यादिश्च । विस्तरः पङ्क्तिळन्दः । नास्तीति किम् ।
 विस्तरी गृहस्य विस्तरः । विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य । विष्ठलं कुष्ठलं परिष्ठलं
 ग्रम्याः स्थलमिति निपातनात् ऋत्वे शमिष्ठलम् । गोभूमिद्वित्रिकुशङ्गुमज्जिपुञ्जि-
 पिव्यग्निवर्हिषः स्थस्य । गोष्ठं भूमिष्ठं विष्ठं त्रिष्ठं कुष्ठं शङ्कुष्ठं मज्जिष्ठा पुञ्जिष्ठः
 पिविष्ठः अग्निष्ठः वर्हिष्ठः । एभ्यः किं भुस्थः । स्थस्य किम् । गोस्थितिः । इला-
 देति नामिभात्तु वा । इलात् परस्य सः षः स्यादेकारे परे नास्ति नचत्वात्तु वा ।
 हरिषेणः सुषेणः वायुषेणः । एति किं चिस्तीता । इलात् किं विषक्सेनः ।
 नास्ति किं पृथिवीसेनः । मात्तु भरणिषेणः भरणिसेनः अत्र केकःस्व इत्यत्र
 वाशब्दौगव्यवस्थया ऋस्वः । सुविनिदुर्भ्यः समसूत्योः । सुषमं विषमं निःषमं
 दुःषमम् । सुषतिः विषतिः निःषूतिः दुःषतिः । निदुर्वहिराविः प्रादुश्चतुरां
 कक्षपक्षिषु । निष्पतति दुष्कारः वह्निष्कारः आविष्कारः प्रादुष्कृतं चतुष्पथम् ।
 निसस्तपतावनन्याहत्तौ । निसः सः षः स्यात्तपत्तौ परे न तु पौनःपुन्ये ।
 निष्टपति स्वर्षं परौचकः सकृद्भमतीत्यर्थः । अनन्याहत्तौ किम् । निस्तपति स्वर्षं
 निर्माता पुनःपुनर्धमतीत्यर्थः । निःसुदुर्भ्यः समासे विसन्धेः क्रमाभावः, निःषामा
 स्रष्टामा दुःप्रामा निःषेधः सुषेधः दुःषेध निःषन्धिः सुषन्धिः दुःषन्धिः । सन्धी-

११२ । स्त्रीर्जसुड्डसिड्डीनामिस्मैस्मात्स्मिनोऽतः ।

स्त्रीः ५।, जसुड्डसिड्डीनां ६॥, इ स्त्री स्मात् स्मिनः १॥, अतः ५। ।

अकारान्तात् स्त्रीः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः । सर्वे
सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

ऽवादाश्रयनिकटयोः । अवात् परः सन्धः सः षः स्यात् आश्रये निकटे च वाच्ये ।
शान्तमवष्टभ्य आसि । अवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थः । अश्वष्टादि निपास्यते ।
अश्वष्टः आपष्टः परमेष्टः परमेष्टी सव्येष्टा ऋदन्तः । द्युषद्भिगविषदौ देवे नृषा-
गीष्टं नामनि । सेतुष्टः कपिष्ठली मुनिः कपिष्ठलं गीत्रं प्रतिष्ठातं सुवं
पाणिनेः । निषयः विषयः परिषयः निषितः विषितः परिषितः सुसु दुहु
श्चादि । परिस्थितादेर्न । परिस्थितः प्रतिस्तव्यः निस्तव्यः क्लृप्तः घृष्टः
सुस्थितिः दुःस्थितिः अभिषुषति इति क्तिप् अतिसूः ईषदूनः सेतुः कडुसेतु-
रित्यादि + ॥ १११ ॥

स्यभावतो मूर्धन्य षकारवन्तो यथा—

+ पुष-भूषण-विषाण-घोषणं दुषलपुष्कर-करीष-दुष्करम् ।

अश्वरीष पुरुषीषरीषघं, वर्षावर्षकलुषाणि कलिषम् ।

गवेषितं गीष्यदभाव्यभेषजं, नृषीकमीषद्विषुवं विभीषणः ।

असर्ष-पाषाण पुरीष सूषिका, निषेध-दु.षेध-शृषाभिषङ्गिष्णः ॥

भूषो सुष्कं शीष-मुष-निकष-गच्छूष-चषकाः,

तुराषाढाषादौ विषविषद-पायूषभिषजः ।

कषाय-कुषाण्ड-मद्धिष-वृषलव्योषद्विषदः

प्रदोषवेषीष-मुषवृषनिषङ्गेषु परुषाः ॥

प्रत्यूष-यूष-कष-कीष-विषाद-दोषाः

पाषण्ड-षण्ड-भष-भौष-तुरुष्क-निष्काः ।

उन्मेष-मेष-तुष-तीष-रुषीऽभिलाषाः

कष्याष माष वृष वेष तुषार वीषाः ॥

ईषां वार्द्धिषको योषिदभिषेकीभिषद्विषः ।

निषेक ऐषम प्रेष्य मञ्जुषा त्रपुषीदृषा ॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५०, सुम् ११, आमः ६१ ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्याम आदौ सुम् स्यात् । एत्वषत्वे ।
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽकारान्ताः । उभ-
शब्दो दान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः
उभयोः । जसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादः ५१, स्मात् स्मिनौ ११, वा ११ ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वं । शेषं नेमवत् । एवं
धरादयः । समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः ।

ननु जसङ्गितामिस्मैस्मात् स्यस्यत् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डङ्सिङ्गीनामिति
गौरवं कथमिति चेन्न अतिसर्वाधिक्यत्र यथास्मै न स्यात् तथा अतिसर्वस्येत्यत्र
स्यादेशस्याप्रसङ्गात् । नच टाभिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव
सिद्धे इह पुनः स्यविधानात् स्त्रिसंज्ञाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्त्री न स्यादिति दृढ-
प्रतीतिः एकस्यङ्गी एकादित्यपि केचित् । तेन सर्वतीजयमिच्छन्ति पुत्रादिकात्
पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवणात् तेन सर्वामामित्यादि । उभशब्दोद्धान्त इति । एकत्व-बहुत्व-
विवक्षाभावात् इति शेषः । एवं उभयशब्दात् द्विवचनं न प्रयुज्यत इति सम्प्र-
दायः । उभयीषट् उभये षटाः ॥ ११३ ॥

तावतिवृत्तिः । तौ डसिङ्गी स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य

विशेषः शैलुषी शिष्यः श्लेषः श्लेष विशेषणम् ।

शिरीषं यूपिरं शय्यं शीर्षं तालव्यशादयः ॥

तालव्यशान्ताश्च गौष्पाशो धूष्पाशो वषट्शकः ।

दल्यादयो वसिष्ठश्च सुषमा सर्षपः कुषा ॥

इति पुरुषोत्तमदेशीकताः ।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्याः । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं
रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीय-
स्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

इत्यादि । तीथीज्जितीयन्तानामुदाहरणान्याह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नमः
इत्यन्वयः । स्वयम्भुवे कौटशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र
समस्य अतुल्यार्थत्वे स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय अमेधसां
निर्वृज्जीनां अन्तरस्मै वह्निःस्थिताय अत्र वह्निर्योगवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय
परिधानवस्त्राय सदा संसर्गात् परिधानवस्त्रलेनोपन्यासः । अतोपसंव्यानवाचित्वे
स्मै । पुनः कौटशाय सतांस्वस्मै आत्मीयाय । अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्यु-
दाहरति । समायैत्यादि । शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । शार्ङ्गिणे कौटशाय एष
जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । अत्र तुल्यार्थत्वान्नस्मै । पुनः कौटशाय
एषां जगतां मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अत्र दिग्देशकालानामवाचक-
त्वान्नस्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मीचाय अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च
धर्मार्थकामेभ्यश्च इत्यर्थः । अत्र वह्निर्योगीपसंव्यानयोरवृत्तेर्न स्मै । पुनः कौटशाय
यदुस्त्राय यदूनां ज्ञातये । अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय स्वाय
धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्ष
सङ्गतिरिति व्यायात् । अत्र धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायेति पद्यपूरकम् ।
पुनः कौटशाय सर्वमतिक्रान्तीति सर्वस्वस्मै अतिसर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै । पुनः
कौटशाय सर्वाय सर्वसंज्ञकाय सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति सहस्रनामपाठात् ।
अत्र नामत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय साध्वन्यानां सखिद्विषे । साधवश्च अन्ये च
साध्वन्याः तेषां क्रमात् साधूनां सख्ये अन्येषामसाधूनां द्विषे शत्रवे इत्यर्थः । साध्व-

११५ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ११, जरा ११, अचि ७, तु ११ ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे । निर्जरसौ निर्जरसः
निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा । केचिदादाविनाता-
विच्छन्ति निर्जरसिन निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात्
इत्यादि पक्षे ह्ये च रामवत् ।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-
सन-सानुनासिकोदक-हृदयासृक्-यकृत-शकृत-

न्यानामिति इन्वसमासस्थितत्वात् सुमागमः । सखिद्विषे इत्यत्र समासान्तविधे-
रनित्यत्वाच्चैकानुदपक्षोरित्यनेन अ-प्रत्ययी न स्यात् । पुनः कौटुशाय जगतः
कालावराय कालिन कनिष्ठाय अत्र तृतीयतत्पुरुष-स्थितत्वात् ज्ञे । पुनः कौटु-
शाय जगतः कालिन पूर्वाय अत्र तृतीयतत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वात् ज्ञे । जप्ति
तु साध्वन्ये साध्वन्याः अल्पे अल्पाः एवं प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः द्वितये द्वितयाः
द्वितये द्वितयाः त्रये त्रयाः त्रये त्रयाः अर्धे अर्धाः कतिपये कतिपयाः नेमे नेमाः ।
जीमरास्तु उभयमप्ययान्तं सत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति । उभयस्य जप्ति
नित्यं स्त्रिसंज्ञेति कालापाः ॥ ११४ ॥

पुलिङ्गे सूत्रकरणविकृतस्यापि जराशब्दग्रहणं एकादेशविकृतमनन्यवद्भवतीति
न्यायात् । अत्र अचीति स्यादेवेव तेन निर्जरस्यार्चा निर्जरार्चा इत्यादौ ज
प्रसङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिञोप-
शसौ नकारोऽपि न स्यात् । तेन निर्जरसं निर्जरसः । एवं टाड्ङ्क्षीनामिना-
यातोऽपि न स्युः । निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः । किञ्च आमि तु सर्वावयवा-
देशेन सुमागमस्य बाधितत्वात् निर्जरसामिति । अन्यथा पदां दतामित्यादयोऽपि
न स्युः । केचिदित्यादि । केचित् पण्डिताः सावकाशनिर्वकाशयोर्निर्वकाशो-
विधिर्बलवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाड्ङ्क्षोः स्थाने इत्याताविच्छ-
नौत्यर्थः । तन्मते निर्जरसिन निर्जरसादिति । किञ्च तन्मते ङे इत्यस्मिन् निर्ज-
रसय इति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम् । लन्तत्वादचीत्यस्य परत्वं नानुवृत्तिः । अन्यथा
परत्वं तद्वितयकार प्रातिर्गं स्यात् ॥ ११५ ॥

शीर्ष-दोषः—पहदूषन्निष्पृन्मासासन् स्तु-नसुदन्
हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादि-पौ ।

पाद-दोषः १॥, पद-दोषणः १॥, शसादिपौ ७ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे । पदः
पदा पद्ग्रां इत्यादि । दतः दता दद्ग्रां इत्यादि ।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च घृतना च मासश्च आसनश्च सानुश्च नासिका
च उदकाच्च हृदयश्च अस्तृक् च यकश्च शकश्च शीर्षश्च दोष् च ते । पदं च दत् च
यूषन् च निश्च पृत् च मास् च आसन् च सानुं नस् च उदन् च हृदं च असन्
च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते । शसादिश्च पिबेति तस्मिन् ।
शसादि सुवन्त षोडशविभक्तिषु तद्धिताचयकारयोरीपि क्लियर्थः । शसादियहणेन
तत्पूर्वविभक्तेर्निरासात् क्षीवि औकारस्य पित्वेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्नित्यं क्वचिन्न स्यात् क्वचित् शसादिपिभ्या-
मन्यत्रापि स्यादिति । शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृतः । एवं सुदती सुदन्ती
त्यादौच विकल्पः । शीर्षेभवः शीर्षेण्यः केश इत्यादौ नित्यम् । पाद्यं पादाय
वारिणीत्यादौ न स्यात् । तस्चुद्रयोर्नित्यं नस् । नक्तः नःचुद्रः । तद्धितयेऽवर्ण-
नगरयोः । नस्यम् । वर्णनगरयोस्तु नासिक्यवर्णः नासिक्यं नगरम् । हिंस-
हति हिंसार्थकप्रेषु समासे पत् पद्धिं पद्धतिः पत्कापौ पद्ग्रां गच्छतीति पद्गः ।
शब्दमिश्रघोषनिष्केषु वा । पञ्चदशः पादशब्दः पन्ध्रियः पादमिश्रः पदवीपः
पादघोषः पन्निष्ठाः पादनिष्ठाः । उदन् वासपेपविवाहनेषु नित्यम् । उदवासः
उदपेपं पिनष्टि उदधिः उदवाहनः । संज्ञायाच्च । उदमेवः उदवाहः उद-
पानम् । ओदनमन्यशक्तुविन्दुवज्रभारहारविविधगाह्येषु वा । उदौदनः उदकौ-
दनः । इत्यादि । असंयोगादौ पूर्यं वा । उदकुम्भः । उदककुम्भः । असंयो-
गादौ किम् । उदकस्थाली । पूर्यं किम् । उदकपुष्पम् । क्षीरीदादिः संज्ञा-
याम् । निपात्यः । क्षीरीदः लवणीदः लोहितोदः इत्यादि । हृल्लासादिः ।
निपात्यः । हृदयस्य लासी हृल्लासः हृदयं लिखतीति हृल्लेखः हृदयस्य प्रियं
हृद्यं हृदयस्येदं हार्दं सुहृत् मित्रम् । अन्यत्र सुहृदयः साधुः । दुर्हृत् शत्रुः ।
अन्यत्र दुर्हृदयो दस्युः ॥ ११६ ॥

११७ । सदाऽनोऽहोपोऽम्बस्यात् पौ वा
त्वीङ्योः ।

सदा ।१।, अन ६।, अत् लोपः १।, अ-म्-ब-स्यात् ५।, पौ ७।, वा ।१।, तु ।१।,
ईङ्योः ७। ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईङ्योस्तु वा,
न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

नः ६।, लुप् ।१।, फे ७।, अधौ ७। ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूष्ण्यां इत्यादि । डौ ।
यूष्णि यूष्णि यूषे । मासः मासा माभ्यां इत्यादि । पक्षे
घौ च रामवत् पदादयः वृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

संख्या-विसायात् ५।, वा ।१।, अङ्गः १।, अहन् ।१।, डौ ७। ।

संख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्याहन् वा स्यात् डौ ।
द्वाङ्गि द्वाहनि द्वाङ्गे । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे । सायाङ्गि

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रयत्नैकम् । अचया, जरसादिभ्यः पदा-
यादिभ्याम् नित्यं स्युरिति । अथवा रुदेति सप्तम्येकं मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः । तेन
पूजितपुणः पूजितयूष्ण इत्यादि । सच वदेति स्वः सवान्तः स्वस्यासौ स्येति
स्वस्यः । न स्वस्योऽम्बस्यः तस्यात् । सवसेयोगादयथा कर्मणः यज्जनः । ईङ्यो-
रिति ङि साहचर्यादी इति विभक्तिस्त्वन्वी एव शास्त्रः । तेन अङ्गी अहनी
इत्यादि । ईप्ति तु नित्यं राज्ञी हिदाङ्गी ॥ ११७ ॥

धर्वजनात् सायुष्यसौ लिङ्गान्तकारस्य ग्रहणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रति-
षेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ ११८ ॥

द्वयोरङ्गोर्भवः विगतसङ्गः सायञ्च तत् अहदेति इति विग्रहे सख्यहोरात्र
इति षष्ठ्यर्थे सर्वकदेशेत्यादिना अङ्गादेशे एषामदन्तत्वम् ॥ ११९ ॥

सायाहनि सायाङ्गे । विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां विश्वपौ ।

१२० । धो रालोपोऽच्यधौ ।

धोः ६।, आलोपः १।, अचि ७।, अघौ ७। ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अवावचि परे । विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यां इत्यादि । एवं शङ्खभादयः । धोः किम् । हाहाः हाहा हाहाभ्यां इत्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

१११ । युङ्गामौ यू ।

युङ्गाम् ५॥, औ ११।, यू २॥ ।

इकारोकाराभ्यां पर औ क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२२ । णुर्धिजसङ्कित्सु ।

णुः १।, धिजसङ्कित्सु ७॥ ।

इदुतो णुः स्यादौ जसि ङिति च परे । हरयः त्यलोपे त्यलक्षणम् । हे हरे । हरिं हरी हरीन् ।

तद्धिता च यकारयोः परयोर्यथोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरा-
लोपः पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अच्यधाविति कृतं गोमायुः स्नायुः पायुः इत्यादौ ऊर्णा-
दिवात् कृते यौपरे आकारस्थित्यर्थे विश्वं पातीति विचि विश्वपाः । एवं पुण्यं
तायते इति विचि यौर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादिरप्याकार लोपः हाहा-
शब्दस्य आकारस्तु औणादिक ङाप्रत्ययसम्बन्धी । तेन आकारलोपो न स्यात्
केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहुः । आवन्त-
भिन्नानामपि आकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मतमवलम्ब्य
व्याद नजः क्षीयसे इत्यादौ क्ताशब्दस्याप्याकारोलुप्तः ॥१२०॥

इश्च उश्च यू । पश्चात्कारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् ॥१२१॥

अत्र ङिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम् । अन्यथानुलसुतौ गुणविव
इत्यत्र क्तितीवकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमीऽपि क्त्वात् तस्मिन् परे यथाशुभो-

१२३ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

टा । ११, ऋदसः ५१, च । ११, अस्त्रियां ७१, तु । ११, ना । ११ ।

इदुङ्गामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम् । हरिणा
हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

१२४ । डस्यैडो लोपः ।

डस्य ६१, एङः ५१, लोपः ११ ।

एङः परस्य डसिडसोर्डस्य लोपः स्यात् । हरिः हरिभ्यां
हरिभ्यः । हरिः हर्योः हरीणाम् ।

१२५ । युङ्गां डेडोः ।

युङ्गां ५॥, डेः ६१, डोः ११ ।

इदुङ्गभ्यां परस्य डेडोः स्यात् ड इत् ।

रित्युव स्यात् तथा मयै इत्यत्र षाङ्गिताममिति डे इत्यस्य अमि कृते ण्विर्जसित्य-
नेन गुणापत्तिः स्यात् । आदौ गुणे कृते स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनायः ।
तेन सांख्या इत्यादौ स्थानिवत्त्वाभावादानीं नुमागमो न स्यात् । त्यलोपे इत्यादि ।
येन केनापि शब्देन प्रत्ययलोपे प्रथयसत्त्वन्वि कार्यं स्यादिति । यथा राजा
इत्यादौ सेलोपे दीर्घः । एवं वाचामौशी वागीश इत्यादौ क्लृप्तकृत्ये चेति लुक्प्रभेदेन
विभक्त्यलोपे कृते विभक्त्यन्तविहिता पदसंज्ञा सिद्धा । एवं तत्कुलमित्यादौ स्त्री-
लङ्कि कृते कौ परे विहितत्वात् लुकि न तत्रेतिनिषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्तिसम्ब-
न्धेन पदत्वं स्यादेव ॥१२२॥

मात्स्वर्धाविति छले जदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसीयहृषं प्रापयति
वैभक्तिकसकलकार्यान्तरमेव छलमिति । तेन असुभौ इत्यादौ कृते पश्चादुल्ले-
खत्वेच असुभौ इत्यादि सिद्धम् । आदावुल्लेखौ प्रसृतयो न स्युः ॥१२३॥

एङ इति प्रकृतेर्विकृतेरपि । तेन गोः द्योः प्राप्तेः स्मृतौः ॥१२४॥

यद्यपि युङ्गां सङ्घ ऊरौविधानेनैवेष्टसिद्धौ परसूत्रे अङ्गावित्यपि वक्तव्यं न स्या-
त्तथापि डीकरणं प्रापयति औपरे विभक्तेर्लोपापी न स्यादिति । तेन विभक्ति-
माचष्टे विभक्तयति । अत्र छेडिलेऽपि टरेव लोपः न तु तेरिति ॥१२५॥

१२६ । टेलोपो डिति, विंशतेस्तेस्त्वडौ ।

टः ६।, लोपः १।, डिति ७।, विंशतेः ६।, तेः ६।, तु १।, अडौ ७। ।

डिति परे पूर्वस्य टेलोपः स्यात् विंशते स्तेस्त्वडौ । हरौ
हृथ्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

१२७ । सखृङ्गां सेडाऽधेः ।

सखृङ्गां ५॥, सेः ६।, डा १।, अधेः ६। ।

सखिग्रन्थात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेडा स्यात् न तु धेः ।
सखा । अधेः किं, हे सखे ।

१२८ । घौत्रिः ।

घौ ७।, त्रिः १। ।

सख्यृक्कारस्य च त्रिः स्यात् अघौ घौ परे । सखायौ
सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२९ । सख्युष्टाङ्गिता-मा ए उसुसौ ।

सख्युः ५।, टाङ्गिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ १॥ ।

सख्युः परेषां टाङ्गितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेलोपः स्यात् । विंशतेस्तु ति इत्यस्य लोपः स्यादडौ
डिसम्बन्धिभिन्ने डितिपरे इत्यर्थः । हरौ शम्भौ एकादशानां पूरणः एकादशः
विंशतेः पूरणः विंशः । अडाविति किम् । विंशतौ ॥१२६॥

अर्जनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जनः इति महाभारते आर्षम् ॥१२७॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्यृङ्गामिति पदं षष्ठ्यन्तं भूत्वा
अधेरिति पदञ्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इहानुवर्त्तते । सख्यृक्कारस्य च त्रिः स्यादघौ
घौपरे । अघौ किम् । हे सखे ॥१२८॥

टाश्च ङितश्च टाङ्गितः तेषां । आश्च एश्च उस्च उस्च औश्च ते । सूत्रत्वा-
ज्जडीलुक् सन्धभावश्च । कचिद्विशेषेण सामान्यी न बाध्यते इति रिचोऽवे इत्यत्र

१३० । पत्युरसे ।

पत्युः ५॥, असे ७ ।

पतिशब्दात् परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ
एते क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे
किं औपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो ब्रान्तः ।

१३१ । डतिसंख्याणो जस्शसोर्लुक् ।

डति-संख्या-घ-णः ५॥, जस् शसोः ६॥, लुक् १॥ ।

उत्पन्नात् प्रान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जस्शसोर्लुक् स्यात् ।
कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एवं
यति तति । डति-व्य-णान्त-संख्यास्यद्वयुच्चदः सट्शस्त्रिषु ।
त्रादयः संख्याशब्दा ब्रान्ताः ।

व्याख्यातम् । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम् । त्रैयङ्गिति हेरेरले
इत्यादौ अनुकरणस्य यथार्थकार्याभावेऽपि सख्युरितिरिदंशः सखिशब्दस्य गौणले-
ऽपियद्वयमिति भाष्यमतज्ञापनार्थः । जितसखा जितसखायौ जितसखायः
जितसख्या जितसख्ये जितसख्युः जितसख्युः जितसख्यौ इति । मुखस्यैव ग्रहण-
मिति न्यासः । तन्मते जितसखिः जितसखौ जितसखयः जितसखिना जित-
सखये जितसखेरित्यादि । स्त्रियान्तु नित्यवन्तत्वात् सखौ सख्यौ सख्यः इत्यादि
गौरीवत् । क्लीवेऽस्य नप्रयोगः । तथाच सखा मित्रसहाये ना वयस्यायां सखौ
मता इति मैदिनिः षत् अहोश्चिगुलं तव खखितं न स्मरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन
इति नैषेधे वयसा इत्यस्य विशेषणं सख्या इति तत् पुंस्त्वैव अजहल्लिङ्गत्वात् ।
अतएव हेतुं लट्प्रज्ञवर्चसमिति रघुः ॥ १२८ ॥

क्वचिद्विशेषण सामान्यो न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नौयमानायाः पुरः
शुक्रो न द्रव्यतीति । गते सृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पताविति । सौतायाः
पतये नमः इत्यादि सिद्धम् । छान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

यच्च नच ण संख्या चासौ णचेति संख्याण डतिय संख्याण चेति डति-
संख्याण तस्मात् । डतिः प्रत्ययः तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति त्रयः । लुक्-
रणात् कति घटा इत्यत्र णधिं इत्यादिना नगुणः । पञ्च इत्यादौ नान्तत्वात् दीर्घः ।

१३२ । त्रैयङ्नामि ।

त्रैः ६।, अयङ् १।, नामि ७। ।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, डिच्चादन्यस्य स्थाने ।
त्रयाणां त्रिषु । द्विशब्दो द्वान्तः ।

अभ्यः क्लीवेऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्चमूलानि इत्यादौ जस्शसोः शिं वा-
धित्वा लुगेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् डौश्च स्यात् । न च निमित्तगत-
विशेषतो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा त्रिसंज्ञाविहितमिका-
रादेशं बाधित्वा जस्शसोः इत्यनेन शिः स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् ।
उतिव्यञ्चान्त इत्यादिना उत्यन्तादीनां लिङ्गत्रये सामान्यमेन लिङ्गविहितकार्य-
निषेधात् । एषां मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतयः अतिषष्ठः अतिपञ्चानः
अत्यष्टानी युवानः । उतिव्य । पद्यार्द्धमिदम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गविहित-
कार्यं नास्तीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्मद्ग्रां शसो नकारं विधास्यति । एवं कति स्त्रिय
इत्यत्र पाञ्चीणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न
स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियकतीनि प्राप्तस्वस्त्रीनि प्रिय-
षंषि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकतिः गणिका इत्यादावीपोऽप्राप्तिस्तु
उतिप्रत्ययान्तस्य स्वस्वादित्वात् । एवं नान्तसंख्याया लिङ्गविहितकार्यनिषेधेऽपि
नमन्संख्येत्यत्र संख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा
गणिका इत्यादि । विसारस्तु नमन्संख्येत्यत्र दृश्यः युष्मदस्मदोस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च
लिङ्गविहितकार्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ टेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् ।
त्रादय इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादष्टादश पठ्यन्ता एव । ऊन-
विंशत्यादीनान्तु एकवचनान्तत्वेव विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्य-
मरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियति प्रियचत्वाः प्रियपञ्चा इत्यादौ
सर्वा विभक्तयः स्युरेव ॥१३१॥

मुख्यत्वेव ग्रहणम् । तेन अतित्रीणां प्राप्तत्रीणाम् । आनीत्यनेनापीष्टसिद्धौ
नामीतिक्ततनु आगमादेशयोः आगमविधिर्बलवानिति न्यायादादौ गुमागमः स्या-
दिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रीडूनामित्यत्र आदौ गुमागमेऽचः परत्वाभावात् ढण् ।
किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेशः । तेन पादशब्द-
स्यामि आदौ पदादेशे पञ्चाङ्गसन्तत्वानुमागमाभावे पदामित्येव ॥ १३२ ॥

१३३ । त्यदां टेरः तौ ।

त्यदां ६॥, टेः ६।, अः १।, तौ ७।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् तौ परे । द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां
द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । वातप्रमौः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । यूतोऽमृशसोर्जावदीधोः ।

यूतः ५।, अमृशसोः ६॥, नौ १॥, अदीधोः ५।

दौधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरमृशसोः स्थाने क्रमात् मनौ
स्तः । वातप्रमौ वातप्रम्यौ वातप्रमौन् वातप्रम्या वातप्रमौभ्यां
इत्यादि । एवमतिलक्ष्मणादयः । सुधीः ।

अनुकरणस्य स्त्रिसंज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति । स्त्रिसंज्ञायोग्यानामेक
त्यदादीनां टेरः स्यात् । तेन गौषे अतितत् अतितदौ अतितदः अतितदि
कुत्वानि । त्यदांडङ्तौ । इतिहृतेऽपीष्टसिद्धौ गौरवं ज्ञापयति । युष्मदस्मत्त्व-
न्मादां गौषत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतिलान् अतिमान् ।
तसितु युष्मत्तः अस्मत्तः त्वत्तः मत्तः अतियुष्मत्तः अत्यस्मत्तः अतिलत्तः अतिमत्तः ।
एवं द्विशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति द्वितः । अत्र लिङ्गादिभक्तेरावश्यक-
त्वेऽपि क्तियहणं क्तेर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन द्वाभ्यां कृतं द्विकृतं तस्य पुनः
तत्पुन इत्यादौ क्तेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमितिन्यायेऽपि लुकि न तत्रेति निषेधात्
टेरकारो न स्यात् ॥ १३३ ॥

इत्थं ऊच यू ताभ्यां त यूत् तस्मात् । वातप्रमौमिति वातं प्रमातीति औषा-
दिकः कौप्रत्ययः । एवं औषादिक ऊप्रत्यये कर्कस्यूनित्यादि । केचित्तु वात-
प्रमौशब्दस्य स्त्रियामनौपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दीसंज्ञां विधाय हे वातप्रमि
वातप्रमौः वातप्रमौः वातप्रमौणामिति । एवं कर्कस्यूनशब्दस्यापि ऋस्वीदन्तत्वेन
स्त्रियामूपि हे कर्कस्यूनः कर्कस्यूनः कर्कस्यूनः कर्कस्यूनानमित्याहुः । एवमतिलक्ष्मणादय
इति । यत्र धातुत्वं नास्ति तत्र पुंस्त्वादीसंज्ञापि नास्तीत्यर्थः । यथा अति-
लक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितन्नीं अतितन्नीन् अतिवधूं अतिवधून् । बहुव्रीहौ च
समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रेयसी बहुप्रेयसीन् अतिलक्ष्मीं अति-
लक्ष्मीन् इति । भाष्यकारकर्मदौश्वरौ तु पुंस्त्रिङ्गेष्वेवां नदीसंज्ञानिवृत्तिर्नास्तीति

१३५ । धोरियुवचि ।

धीः ६।, इय्-उच् १।, अचि ७।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ
सुधियः इत्यादि । एवं सुस्त्री यवक्रमादयः । प्रधीः ।

१३६ । कव्याद्यनेकांचोऽस्यादटन्पुनर्वर्षा-
काराद्यन्यभू सुधियोर्वौ ।

कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अटन्-सुधियोः ६॥, यौ १॥ ।

कादेर्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

मन्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरतः । ऋदृलृङ्ग्रामप्यमश्लीर्भाविति
केचित् । सूत्रधातोर्लृकारस्य चानुकरणे सृपठ सृन्पठ लृपठ लृन्पठ ॥ १३४ ॥

धर्मकल्पनातोहि धमकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य यूत इति
पञ्चम्यन्तस्य अत्र षष्ठान्तत्वेनानुवृत्तिः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् ।
सुध्यादयः पुंवदित्यादौ इयादेशाभावं दर्शयता आचार्येण अत्र अचीति स्यादे-
रेवेति ज्ञापितम् । सामान्यशब्दोऽपि क्वचित् विशेषपरी भवतीति न्यायात् ।
तेन रच्योवधानो न च ये प्रयासः स्वर्थः स वैरिप्रतिभोचनाय इति रघुः । किञ्च
ज्ञापकसिद्धमनित्यमितिन्यायात् क्वचिदन्यत्वापि भवति । तेन तुरासाहं पुरीषाय
धाम स्वायम्भुवं ययुरिति कालिदासः । विशेषविधिलादीर्घस्यापि बाधकोऽयं
तेन डौ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कञ्च व्यञ्ज कव्ये ते आदिनी यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाञ्च कव्याद्यनेकाच्
तस्य । नस्योऽस्यः तस्मात् । टन् च पुनर् च वर्षा च कारा च टन्पुनर्वर्षाकाराः
ता आदयो येषां ते टन्पुनर्वर्षाकारादयः तेभ्योऽन्यः टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः स चासौ
भूयति टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूः स च सुधीश्च टन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ । न तौ
अटन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यभूसुधियौ तयोः । युगविति द्विवचनान्तेन यथासंस्थायं यूत
इत्येकवचनान्तमपि यूतीरिति द्विवचनान्तं भूत्वा अत्रानुवर्तते अर्थवशाद्विभक्ति-
विपरिणाम इति न्यायात् । यथा सेनां नयतीति क्विपि सेनाग्वौ एवं खलद्वौ
ग्रन्थौ ग्रन्थौ दीधौ जुद्धौ । अस्यादिति किम् । यवक्रियौ कटप्रुवौ इत्यादि ।
इयुवोर्निषेधेऽपि यत्नयित्वादिनैवेष्टसिद्धौ यवविधानं दीर्घस्यापि बाधनार्थम् ।

स्तोऽचि परे, न तु ढन्भू पुनर्भू वषाभू काराभूभ्योऽन्यस्य भू-
शब्दस्य सुधियश्च । प्रथ्यौ प्रथ्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।
कव्याद्यनेकाक्षः क्रिम् । शुद्धधियौ । अस्यात् किं यवक्रियौ
यवक्रियः । नौः नियौ ।

१३७ । न्याप् दीभ्यो ङेराम् ।

नी-आप्-दीभ्य ५॥, ङेः ६, आम् ११ ।

तेन ङौ प्रथ्यि । अत्रापि पूर्वतः स्यादेरेवानुवर्त्तते तेन प्रथीश्वरः इत्यादौ न प्रसङ्गः ।
द्वित्रिति हिंसार्थमव्ययं दकारादिनाम् तदर्थं भवतीति किपि ढन्भूः एषां
लिङ्गार्थनिर्ययस्तु ढन्भूः स्त्री । कुक्षिणि चक्रे ढन्भूः स्त्रीपुंसयोरपीति विश्वप्रका-
शात् । पुनर्भूः स्यात् द्विरुदायां ढन्भूः पन्नगवज्रयोः । पुनर्नवायां वर्षाभूः
स्त्रिणां किञ्चुलुके ऋवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्टते । इति कोषाच्च ।
केचित्तु कारास्थाने कारं पठित्वा कारभ्यौ कारम्ब इत्युदाहरन्ति । तथाच
काराश्चेत्येते इति वामनः । वर्षाढन्पुनः काराङ्गुवः इति चान्द्रः । कारशब्दो
घञन्तोऽसौ भाष्ये च दृश्यते इति रक्षितश्च । कारस्थाने करं पठित्वा करभ्यौ
करम्ब इत्यपि केचित् । ढन्भ्वादीनां इयुवस्थानभिन्नानां नित्यस्त्रीलाट्हीसंज्ञा-
यामादौ नुमागमे ढन्भूनामित्यादि । किन्तु ढन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिक-
स्त्रीलाट्हीसंज्ञाभावे ढन्भ्वामिति । ढन्पुनर्वर्षाकारादि भूशब्दस्य वकारविधाने-
नैवेष्टसिद्धौ तद्विन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति किपः प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमास-
स्यैव धातोर्यवौ स्त्री न तु किपः पश्चात् समास इति । तेन भयनं भौरिति
किपि ईषङ्गीर्थेणां ते ईषङ्गियः । एवं कुक्षियः नानाधियः अधियः पापधिया
धर्मधिया दात्रलुवा इत्यादि । वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषसुखे निपातः
इति भाष्यम् । वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्ष्येति चान्द्राः । अव्ययानां
मध्ये उपसर्गादेव विधानादौषङ्गिय इत्यादौ न स्यादिति केचित् । किञ्च ज्ञापक-
सिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रथीशब्दस्य किपः पश्चात्कृतसमासस्यापि भः स्यात् ।
अतएव सुष्ठुधीः प्रकृष्टा धौरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रथ्यौ श्रीलक्ष्मीवदिति स्वयं
वक्ष्यति । एवं दीध्यादय इति दीधीर्ङ्लु-देवनदीप्तौ किपि अनेकाच्चात्
यः ॥ १३६ ॥

नीशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च गङ्गायात् नियां अग्रण्याम् । स्तौवे तु भन्त-

नौशब्दादापो द्याश्च परस्य डेराम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । डौ अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् ।

१३८ । त-तज-खादीयोडोवोः ।

त-तज-खात् ५१, ईयः ५१, डः ११, वा ११, उः ११ ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो
डसिडसोर्ड उः स्यात् वा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः । सुत्युः
सुत्यः । शम्भुर्हरिवत् साध्यः । शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू
शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः,
शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भोः शम्भूनां, शम्भौ शम्भ्वोः
शम्भुषु, हे शम्भो । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

१३९ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्धौ घौ स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्टोः ६१, तुनः ६१, तृन् ११, अघौ ७, घौ ७, स्त्रियां ७, च ११ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च

रङ्गत्वादादौ ऋस्वे गुणि अतिनिनि कुले पुंवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादे-
वेति ॥ १३७ ॥

तकारस्य स्थाने जातसज्जः तश्च तजश्च खश्च ततजखं तस्मात् । ईकारस्य
यः ईयः तस्मात् मण्डूकल्युताधिकारात् धोरित्यनुवर्तते तकारात् तकारस्थानो-
त्पन्नवर्णात् खकाराच्च परस्य धातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कस्यायनेकाच्च इत्य-
नेन जाती यो यकारस्तस्मात् परोडसिडसोरकार उः स्यादित्यर्थः । सुत्युरि-
त्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति किपि ह्रसाह्नोप
इत्यकारलोपे यूर्लोप इति यलोपे सुती इति लिङ्गं एवं लूजगि ह्रिदि क्तः लादि-
त्वाच्च नः लूनः लूनयतीति किपि लूनयतीति लिङ्गं सुखीयतीति किपि सुखीति-
लिङ्गम् । ईयः किम् । दर्त्तयः भिन्नयः मूर्खयः इत्यादौ संवीगपरत्वादियि
कृते न स्यादिति ॥ १३८ ॥

क्रोशतीति औष्णादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम् । तस्य तुनःस्थाने तृन् इति
आदेशः स्यात् । न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम् । चावस्वसृष्टय

न इत् । [१२७] सख्यङ्गामिति । क्रोष्टा हे क्रोष्टो । [१२८]
घौ त्रिः । क्रोष्टारो क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

१४० । वाच्यघौ ।

वा । १।, अचि ७, अघौ ७ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने ढन् वा स्यात् अघावचि परे ।
क्रोष्टून् क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ।

इत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात् । गौशस्यापि ग्रहणम् । तेन बहवः
क्रोष्टारो यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ । स्त्रियाच्चेति स्त्रीलिङ्गवर्तित्वे
सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव ढनादेशे ऋदन्त्वादीपि क्रोष्ट्री इति । एवं बहवः
क्रोष्टारो यस्यां सा बहुक्रोष्ट्री पूः । अत्र क्रोष्टुशब्दस्य पुंस्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीत्वात्
ढनादेशे ईप् । एवञ्च क्रोष्टूनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री ॥ १३९ ॥

पूर्वसूत्रेण वाधितत्वाद्वाघेरच एव प्राप्तौ अघाविति व्यर्थम् । न च तर्हि
पूर्वस्य सिमात्रविषयतया सार्थकत्वे औकारादिष्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
पूर्वस्य सिमात्रविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत्र रामानन्दकाशी-
श्वरौ तु तथापि अधियहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घिलं सम्भवति तद्विह्नी-
ऽच्चि वा स्यादिति । तेन क्लौवे औकारस्य घिलाभावेऽपि लिङ्गान्तरे घिलसम्भ-
वात् बहु क्रोष्टुनी वने इत्यत्र ढन् न स्यात् बहुक्रोष्टूनि वनानीत्यत्र पूर्वेष ढन्
नित्यमित्याहुतुलङ्घ्यम् । वस्तुतस्तु तुष्णिकोऽच्यनामीति तुष्णयमादावित्यादीरा-
गमत्वेन बलवत्त्वादादौ तुष्णागमे ढनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति वत् बहुक्रोष्टुनी वने
बहुक्रोष्टूनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात् । अतएव क्लौवे न कुत्रापि ढनादेश इति
क्रमदीश्वराद्याः । किञ्च टाद्यचि पुंवङ्गावविकल्पनात् बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुना
वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि । अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्-
नातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् चिवर्जनेन स्याद्यचः
प्राप्त्यर्थम् । तेन क्रोष्टुनामकः क्रोष्टोक इत्यादौ न प्रसङ्गः । क्रोष्टूनिति यद्यपि
पाणिनिः क्रमदीश्वरादिभिष्टादावच्चेव ढनादेशो विभाष्यते तथाऽप्याचार्यः श्रसादौ
तुनन्तस्य ढनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिंहययीमन्तमवलम्ब्य शशि ढनादेशं
कृतवान् ॥ १४० ॥

१४१ । ऋतो डो डुः ।

ऋतः ५१, डः ११, डुः ११ ।

ऋकारात् परो डसिडसोर्डी डुः स्यात् ड इत् । क्रोष्टुः
क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टूनाम् ।

१४२ । णुडिध्योः ।

णुः ११, डिध्योः ७॥ ।

ऋकारस्य णुः स्यात् डी धी च परे क्रोष्टरि क्रोष्टोः । पक्षे
हसे च श्चुवत् । ऋहः ऋह्वी ऋह्व इत्यादि, वातप्रमीवत् ।
एवमतिचच्चादयः । सुभूः सुभूवौ सुभूव इत्यादि, सुधीवत्
एवं कटपूस्त्वन्धादयः । सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत् ।
एवं टनृभूखलप्वादयः । धाता टनन्तक्रोष्टुवत् । धी हे धातः
एवं नमृहोत्पोत्वादयः । पिता हे पितः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृ यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न टनन्ता इमे दश ॥

सुगमम् । आगमादेशयीरागमविधिवर्णवानितित्यावादादौ तुसागमेऽचपर-
त्वाभावात् टनादेशाभावे क्रीष्टूनामिति नित्यम् ॥ १४१ ॥

सुगमम् । केचित्तु लृकारस्य धौ जसि च गुणं विधाय हेपठित गमल् शिष्य
हेपठितगमलः शिष्याः इत्युदाहरन्ति । एवं नमृहोत्पोत्वादय इति । टनन्तादि-
तेन धातुशब्देन सास्यातिदेशात् होतृशब्दसाहचर्याच्च नन्नादयः सर्वे टनन्ततुल्या
एव । नन्ना च हीता गदितोऽय पीता चत्ताय नेष्टा तदनुप्रशस्ता । आसाद्य
शंसाच टनन्ततुल्या अटिति शब्दाः खलु वृद्धिभाजः । एते ऋष्टशब्दाः पौत्रादिषु
रुढाः सर्वे औषादिकतत्प्रत्ययान्ताः । ननौ शब्दनत्वीः मनौषादित्वात् मस्य पः
नन्ना । इति हीमेऽदने नेमेकाजा इति नेन हीता । पूज शीघे इत्यादिषु
इमीभावोनिपात्यः पीता । चद संवती सौत्रः चत्ता । निश शौले नेष्टा ।
शासल्लु शासने प्रशान्ता । शनसुहिंसास्तुयीः शंसा । केचित्तु शासु शंसु इति
इयीगुणं विधाय शासरौ शासरः शंसरौ शंसरः इत्युदाहरन्ति । पिता मातेति ।

१४३ । घावस्वसृढणोः ।

घौ ७, अस्वसृढणोः ६॥ ।

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् न तु स्वसृढणोः पितरौ पितरः
पितरं पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः ।

१४४ । नुर्वा नामि घः ।

नुः ६, वा ११, नामि ७, घः १॥ ।

नृशब्दस्य नामि परतो घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।
शेषं पितृवत् ।

१४५ । ओरौघौ ।

ओः ६, औ ११, घौ ७॥ ।

ओकारस्य ओकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

पित्रा साङ्गचर्यान्मातृशब्दोऽत्र जननीवाचकः । परिमाणवाचकत्वे तु त्वनन्त एव ।
तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ । सव्येष्टशब्दो रथवामपार्श्वस्थित वीरे रुद्धवर्ग-
द्वितीयवान् । यादृशब्दः स्वामिभातस्त्रीवाचकः अन्यत्र त्वनन्त एव । तेन तौर्यस्य
यातारौ पुरुषौ । उणादौ निपातसाधिता एते त्वनन्ततुल्यसंस्थाना अपि त्वनन्ता
न बोध्या इत्यर्थः । ननानृष्टदेवृणां त्वनन्तसंस्थानरहितानामपि इहोपन्यासो
गुणप्राप्त्यर्थः पद्यपूरणार्थश्च । न च ननान्द्रादीनां त्वनन्तभिन्नत्वेन प्रतीयमाना-
नामिहोपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अत्वनन्ता एवेति वाच्यम् । क्रीष्टोरुहत्
इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ त्वनविधानवैयर्थ्यात् घावस्वसृढण इत्यत्रापि स्वस्त्वर्जनवैयर्थ्यात् ।
यत्तु तिसृचतस्रादेश्योर्ननुर्निर्घा इत्युक्तं तद्विशेषविधेर्गुणस्य निषेधे सामान्यविधि-
प्राप्तव्या उद्धिः कथं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

स्वसा च त्वन् च स्वसृढन् न स्वसृढन् अस्वसृढन् तस्य ॥ १४३ ॥

गौणत्वेऽपि अतिनृणां अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र खाद्यणिकभिन्नस्य ओकारस्य ग्रहणम् । तेन गौयवीरेव । लाक्षणि-
कस्य तु दृष्ट उः शिवो येन स दृष्टोः इत्यादौ न स्यात् । एवं चित्रा गौर्यस्य
स चित्रगुः गवावादेरिति ऋस्यः । अस्य सम्बोधने हे चित्रगौ इत्यत्रापि न
स्यात् ॥ १४५ ॥

१४६ । आ अमृशसोः ।

आ । १।, अमृशसोः ७॥ ।

ओकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे । गां गावौ गाः
गवा गोभ्यां इत्यादि । [१२४] डस्वैडोलोप इति । गोः गोः ।

१४७ । रैरा स्मि ।

रै । १।, रा । १।, स्मि ७॥ ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राभ्यां
इत्यादि । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । इति अजन्तपुंलिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । आवीबभसात् सेलीपः ।

आप्-ईप्-हसात् ५।, सेः ६।, लीपः १। ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा ।

आह्व इति कृते ओकार आः स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धौ आ अमृशसोरिति गौरवं ज्ञापयति ओकारशब्देनात्र एङ उच्यते । तेन
प्राप्तदः कामीयेन सप्राप्तेः ट्टष्टः शिवीयेन सट्टष्टीः एतयोरमि शसि च प्राप्तां
प्राप्ताः ट्टष्टां ट्टष्टाः इत्यादि सिद्धमिति ॥ १४६ ॥

गौषलेऽपि सुराभ्यां कुलाभ्यां सुरासु कुलेषु । कौवे स्व इति ऋस्वेऽपि एक-
देशविकृतसमन्यवद्भवतीति न्यायात् रादेशः ॥ १४७ ॥

इति अजन्त पुंलिङ्गपादः ।

ननु स्थानस्थारादित्यनेन हसात् सलीपे सिङ्गेऽत्र हसीयङ्गं कथमिति चेन्न
रेफात् परस्य सेलीपार्थं पृथग्विधानापत्तेः । न च तर्हि आवीत्रादित्येव कार्य-
मिति वाच्यम् । तर्हि च से लुपि तदादिविधेर्निषेधात् लिङ्गादीनां हकारा-
देर्हकाराद्यनुपपत्तेः । नालानां नकारस्य लीपानुपपत्तेः । एवं ककडेकाग-

१४६ । यौरापः ।

ई १।, औः १।, आपः ५। ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौस्येः ।

धि-टा-औसि ७, एः १। ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे
उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । ङितां यम् ।

ङितां ६॥, यम् ११। ।

आपः परेषां ङितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां
उमाभ्यः उमायाः उमाभ्यां उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां
[१३७] न्याप्दौभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

वंचापले सुष्टु ककते इति किपि सुकक अत्र स्यादेः सोलोप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ
कस्य लोपे सेर्विसर्गे सुकः इत्यपप्रयोगापत्तेश्च । उमेति संज्ञाशब्दानां यथा
कथञ्चिदुत्पत्तिः कार्येति प्राञ्चः । उः शिवः उं मिमीते जपतीति माङलि
शब्दे हनजनाङ्गमादेरिति उप्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामापि उमेति
रूपम् । उमेति मात्रा तपसे निषिद्धा पञ्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम इति कालि-
दासस्य कवितैव ॥ १४८ ॥

ई इति लुतप्रथमैकम् । दीर्घकरणं जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोयहृणा
हीङ्गसीनिङ्गन्तिः ॥ १४९ ॥

अर्थवशाद्भिक्तिविपरिणाम इति न्यायान् आप इति षष्ठान्तसमुच्चते ॥ १५० ॥

ङिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङितां यम् विधानं यकारस्य विभक्तिभाजित्वात्
टाभिसित्यादिना उप्रभृतौनामयायादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च ङितिया इत्यने-
नापौष्टसिद्धौ ङितांयमविधानं आबन्तभिन्नानामाकारलोपः शसाद्यचीति

१५२ । स्त्रेःस्यम् स्वञ्च ।

स्त्रेः ५१, स्यम् ११, स्वः ११, च ११ ।

खेरावन्तात् परेषां ङितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः ।
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । अमि सर्वासाम् । शेष-
मुमावत् । एवं विश्वादयः आवन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै
नगर्यै । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्विती-
यस्यां द्वितीयायाम् । शेषमुमावत् । एवं द्वितीया ।

१५३ । सुभूदीद्वजस्वार्थानां धौ स्वः ।

सुभू-दी-द्वि-अच्-अस्वार्थानां ६॥, धौ ७, स्वः ११ ।

सुभुवो द्याद्वजस्वार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अस्व ।
शेषमुमावत् । एवमकालादयः । द्व्यचः किः । हे अस्वाडे हे
अस्वाले हे अस्विके । जरा । [११५] जरम् जराचितु । जरसी
केचिदादावीत्वमिच्छन्ति । जरसी जरे । जरसः जराः इत्यादि
[११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानिशनानां नस्पृन्निशः । नसः
नसा नोभ्यां इत्यादि । पृतः पृता पृङ्गां इत्यादि । निशः निशा ।

वार्तिकमतज्ञापनार्थम् । अतएव व्यादनजः क्षीयवित्यादौ क्ताशब्दस्याप्याकारो-
लुतः ॥ १५१ ॥

ननु डस्यमापीष्टसिद्धौ स्वस्येति कथमिति चेन्न अस्यै इत्यादिसाधने सकार-
परत्वाभावे स्य इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥ १५२ ॥

अस्वार्था नाद्यीक्षौ मातृवाचकाः । द्वौ अचौ येषां ते द्व्यचः द्व्यचश्च ते
अस्वार्थस्येति द्वजस्वार्थाः सुभूश्च दीच द्वजस्वार्थाश्च ते तेषाम् । व्यादिसाह-
चर्यात् सुभू शब्दः स्त्रीलिङ्ग एव यावत् । “विमानना सुभु कुतः पितुर्गृहे”
इति कालिदासः । पुंसितु हे सुभूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । “दूरादरालभु
विभाति वेला कलङ्कलेखामलिनेव धारा” इति रघौ अरालभु इति तन्वादेर्वेति
अपि कृते लवस्थानत्वाभावात् दीसंज्ञायां ङस्वः । एवं “त्वं रचसा भीरु यतो-
ऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लतामि” इति रघौ । “विहर मयासह भीरु

१५४ । शङ्क्राज-भ्राज-यज-व्रज-सृज-मृज-व्रश्च-
भस्जं षड् भौ ।

शङ्क्राज-भस्जं ६॥, षड् । १।, भौ ७ ।

शान्तानां छान्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे ।

१५५ । षोडः फे ।

षः ६।, डः १।, फे ७ ।

षस्य डः स्यात् फे परे । निड्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उमावत् । गोपा विस्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वान्न शस् न
न टा ना । मतीः मत्या ।

१५६ । द्याडितामम् ।

द्याः ५।, डितां ६॥, अम् । १। ।

द्याः परेषां डितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मतेः, मत्याः मतेः, मत्यां मती । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

काननानि” इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादेवेति जपि कृते ऋस्त्रः । ननु हे गौरि
हे वधु इत्यादावनेन ऋस्त्रे ण्विजसित्यादिना युष्णः कथं न स्यादिति चेन्न तत्
मूत्रे ऋस्त्रेदन्तीदन्ताभ्यां परवजातानामिव धिजसङ्कितां यद्वृणात् अत्र न प्रसक्तेः ।
एवमकाङ्क्षादय इति आदिशब्दात् हे अत्त हे अप्प ॥ १५३ ॥

शङ्क्राज राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्च भस्जश्च ते
तेषाम् । एषां दशानां षड् स्यात् लिङ्प्रकरणे ह्रस्वविरामयोः धातुप्रकरणे
भस्वविरामयोः इत्यर्थः । यथा शोविशप्रवेशे क्तिपि विट् विड्भ्यां तौ प्रविष्टिः
यङ्लुकि अविवेष्ट् प्रच्छीश शीशे प्राट् प्रड्भ्यां ष्टिः अपरिपुट् राजृज राट्प्राड्भ्यां
ह्रस्वतेलिति इम् निषेधे राष्टिः अराट्प्राट् इत्यादि ॥ १५४ ॥

ननु भपभषीरित्यनेनैव षस्य डः स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्याद्यर्थ-
सर्वस्ववाच्यत्वात् । पारायणतन्त्रप्रदीपे श्रीपतिदत्तास्तु तालव्यशकारस्य टकारं
विधाय निड्भ्यां निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति ॥ १५५ ॥

याङ्कित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ डितामम्विधानान्तु अकारस्याम् विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिष्ठचतसृष्टवत् तौ ।

स्त्रियां ७, त्रिचतुरोः ६॥, तिष्ठचतसृ ११, ष्टवत् ११, तौ ७ ।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिष्ठ चतस्रो स्तः तौ परे । तौ च ष्टवत् तेन न शुत्रिर्घाः । तिस्रः तिस्रः तिस्रभिः तिस्रभ्यः तिस्रभ्यः तिस्रणां तिस्रषु । टेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्यां गौरीभ्यां गौरीभिः । [१५६] द्याङ्गितामम् । गौर्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्योः गौरीणां, गौर्यां गौर्योः गौरीषु । एवं वाणौ-काली-नद्यादयः । लक्ष्मीः जनीवन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवमवीतन्त्रादः । स्त्री । हे स्त्रि ।

त्वार्थम् । तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचीति इयादिशः । नच द्याङ्गिनी त्रिरित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वस्वामित्यादौ ङिस्थाने आमिहते यथा आनी ङित्वात् स्वम् स्यात्तथा नत्यै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि शुर्धिजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्तेः ॥ १५६ ॥

अत्र सन्ध्याभावः सूत्रत्वात् । तौच ष्टवदिति तावादेशौ दीर्घ-ष्टदन्तगुण्यौ तेन हेतुना ऋस्वस्य स्थाने जायमाना शुत्रिर्घा न स्युः । यथा घावस्वसृष्टण इति शुर्धि-ध्वीरित्येताभ्यां गुणः, घौ त्रिरिति वृद्धिः शसनाभिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थः । न च स्वसृष्टणन्भिन्नतया गुणेन बाधिताया वृद्धेर्निषेधो वृथेति वाच्यम् । बाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्बाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च ऋस्वान्तत्वात् यो दीर्घ-सस्वैव निषेधः तेन प्रियतिसृष्टि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसर्वमहन्न इत्यनेन दीर्घः स्यादेव । एवं समाहारेणापीष्टसिद्धौ शुत्रिर्घा इति बहुवचननिर्देशात् अमशसोरादिलोपी न स्यात् ऋतो ङो डुरित्यपि न स्यात् । मुख्ये गौषे चार्थं विधिः । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ष्टवदिति बोध्यम् । तेन सख्युद्गामिति सिद्धा । धौतु शुर्धिध्वीरितिगुणश्च स्यात् । एवम् आमसु नुमागमः स्यादेव । यथा प्रियास्तिष्ठः स्त्रियोयस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिसौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रं प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रा प्रियतिस्रै प्रियतिस्रः प्रियतिस्रः प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रणां प्रियतिस्रि प्रियतिस्रोः प्रियतिस्रषु ।

१५८ । स्त्रीभूर्धुः ।

स्त्री । १।, भूः १।, धुः १। ।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । [१३५] धोरियुवचि ।
स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री । १।, वा । १।, अमृशसोः ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वास्यात् अमि शसि च परे । स्त्रियं स्त्रीं
स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एवं प्रियचतसा । प्रियासिस्त्री यस्य तत् कुलं प्रियत्रिः एवं प्रियचतुः अत्र स्वमी-
र्लुक् करणान्न आदेशः प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि इत्यादिषु आदौ सर्वावयवा-
देशस्तत्तीनुष्णागमः । भाष्यटीकाकृता तु स्वमीर्लुकि कृतेऽपि आदेशो विभाष्यते
तन्मते प्रियतिसृ प्रियत्रि प्रियचतस्र प्रियचतुः कुलमिति । यत्र द्विचतुरोर्न स्त्रियां
वृत्तिसत्तत्र समुदायस्य स्त्रियां वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियास्त्रयः पुरुषा यस्या
वेष्यायाः सा प्रियत्रिः प्रियद्वी प्रियद्वयः इति । तिस्र इच्छति द्विकाम्यति चतस्र
इच्छति चतुर्थति तिसृणां पतिः द्विपतिः चतस्रभिः कृतं चतुःकृतमित्यादौ कर्त्तुं क-
र्त्तव्येत्यनेन कर्त्तुं क्वि न तत्रेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकर-
णान्न षत्वम् । ननु वामुसिसमन्त्रिति सूत्रेण इस् उस् इति दन्त्यान् प्रत्ययकरणेऽपि
ह्रस्विषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्यं इत्सुसोमूर्द्धन्यान्तरणेरङीऽसम्भवे
ह्रस्विः ह्रस्विभ्यां धनुः धनुभ्यां इत्यादौ षोडःफे इत्यनेन उकारापत्तिः स्यादिति
दन्त्यान्तरकरणम् । ततश्च इत्सन्तोसन्तानां सषेसुस्सजुषझामिति फेरङ् अन्यत्र
षत्वमिति एवमवीतन्द्रादयः इति । अवी तन्द्री तरो लक्ष्मी श्री ह्री धीभ्यादि-
शब्दतः । अनौबन्ततया सेर्न लोपी गौण्ये न ङ्ङत्वता इति । अवरचादौ अवीः
तद्विसादिमोहे तन्द्रीर्दकारमध्यः । तन्द्रीर्निद्राप्रभौलयोऽरित्यमरः । तूतरेऽभिभवे
तरीः लक्षकाङ् दर्शनेऽङ्गे लक्ष्मीः । एषु औणादिक ईप्रत्ययः लक्षधातीर्मकाराग-
मश्च । शिजसेवने स्त्रीः क्रीलिलज्ज क्रीः ध्येतु चिन्तने धीः जिभौजि भीत्यां भीः
एतं क्रियन्ताः । जौमरास्तु प्रियपपीः बहुवचीः इत्युभयच्चाच पठन्ति ॥ १५७ ॥

इयुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीगृहणं भूनिवृत्त्यर्थम् । स्त्रियं स्त्रियः इत्युभयत्र धातुसंज्ञासाफल्यार्थ-

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां,
स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीः श्रियौ श्रियः । हे श्रीः डित्यामि
च भेदः । श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां
श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुधुधीः प्रकृष्टा
धीः इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रथ्यौ श्रीलक्ष्मीवत् । धेनुर्मतिवन्
साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । बधूगौरीवत् । बधूः
बध्वौ बध्यः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । भूः श्रीवत् । भूः
भुवौ भुवः इत्यादि । सुभूः हे सुभू । पुनर्भूः सुलूवत् । सुभूः
पुंवत् । स्वसा धात्वत् । माता पितृवत् । द्यौर्गावत् । सुराः
पुंवत् । नौ ग्लौवत् ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः ।

आदौ इयादेशः पश्चादीवन्तत्वाभावादनशसीरादिलोपो न स्यात् । स्त्रियैः स्त्रियाः
स्त्रियाः स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुच्चङित्तीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसंज्ञायामादौ
द्याङितानम् डेरान्च स्यात् पश्चादियादेशः । एवं स्त्रीषानित्यत्र वामीति सूत्रे
स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसंज्ञायामादौ तुभागे पश्चादच् परत्वाभावान्न इयादेशः ।
डित्यामि च भेदः इति । श्रीशब्दस्य स्त्रीयुच्चङित्तीति वामीत्येवाभ्यां दीसंज्ञा-
विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थः । सुध्यादयः पुंवदिति श्रीभना धी र्यस्याः स्त्रिया इति
वियद्हे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्त्तित्वेऽपि पुंलिङ्गस्यापि सन्धवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे
दीसंज्ञावात् स्त्रीलिङ्ग-विहित-कार्याभावे पुंवदित्यर्थः । आदिशब्दात् सुश्रूय-
वक्रौ प्रथ्यादयः । सुशुधीः इत्यादि । श्रीभना चासौ धीश्चेति सुधीः प्रकृष्टा
चासौ धीश्चेति प्रवीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसंज्ञायां सुधीप्रथ्यौ क्रमात्
श्रीलक्ष्मीवत् । सुधीशब्द इयस्थानित्वेन डित्यामिच पाक्षिकदीसंज्ञकतया
श्रीशब्दवत् । प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसंज्ञकत्वात्तस्त्रीशब्दवदि-
त्यर्थः । अत्र प्रधीशब्दस्य क्लिब्यत्तेरनन्तरं कृतसमासस्यापीयप्राप्तिर्वीजं कथ्या-
द्यनेकाच इत्यत्र व्याख्यातम् । एवं चमूतन्वादय इति । तनू शब्दस्तु तन्वादेर्वेति
ऊपपत्ते बधूवत् । अनूवन्तपत्ते धेनुवदिति । पुनर्भूः सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य
कथ्यादौतिवकार प्राप्त्या सुलूशब्देन साम्यं नतु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-
संज्ञायां सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम् । एवं हनूभूवर्षामूकाराम्भूनामपि रूपं बोध्यम् ।

चतुर्थः पादः । [अजन्त क्लीवलिङ्गशब्दः ।]

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधर्मोऽतः ।

क्लीवात् ५१, सि-अमः ६१ अधेः ६१, मः ११, अवः ५१ ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात् ।
ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवात् यौ ।

क्लीवात् ५१, ई ११, औः ११ ।

क्लीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसोः ६॥, शिः ११ ।

क्लीवात् परस्य जसः शसश्च शिः स्यात्, श इत् ।

सम्पुंवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसंज्ञाभावादित्यर्थः । स्वसा धात्वदिति
वद्विप्राप्त्या साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि स्वसृरिति माता पितृवदिति अत्रापि
गुणप्राप्त्या साम्यं नतु सर्वरूपैः तेन शसि मातृरिति ॥ १५६ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपादः ।

नतु स्वदीभ्यामित्यनेन आदिखीपादेवेष्टसिद्धौ असौ मकारविधानं कथमिति
चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य स्वदीभ्यामित्यस्य क्लीवमात्रविषयेण स्यमोर्लुगित्यनेन वाधि-
तत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्मिकमभवीत्य-
नेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन
सर्वस्मात् क्लीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः । यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तृणी
पयसी ॥ १६१ ॥

शिल्कारणं शिःक्लीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः क्लीव इति कृते सप्त-
त्येकवचनभ्रमः स्यात् इति । कति फलानि षट्पत्राणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३ । नुस्सयमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

नुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११ ।

ल्लौवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६४ । नसब्महन्नोऽधोर्घोऽधौ घौ ।

नस् अप्-महत्-नः ६१, अधोः ६१, र्घः ११, अधौ ७१, घौ ७१ ।

नसन्तस्यापो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य र्घः स्यात् अधौ
घौ परे । ज्ञानानि । द्वौ प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-
धन-फलादयः ।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्यनिषेधान्न शिः । गौणे तु अतिकर्तॄनि अतिषण्णि
अतिपञ्चानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुष्ः प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानीत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः यमस्यादिः यमादिः
न यमादिः अयमादिः तद्धिन् । भस अन्तो ययोस्त्वौ भसन्तौ भसन्तौ च तौ रलौ
चेति भसन्तरलौ तयोरादिः भसन्तरलादिः तद्धिन् । यमस्यादौ तु अभय-
माचक्षाणानि कुलानि अभयि घापहंश्चमाचक्षाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाच-
क्षाणि कुशलि सुगण माचक्षाणानि सुगणि बहुयज्वानि प्रशामि इत्यादि । ननु
नुष्यम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुष्निषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति
चेन्न । अभगत्यां क्षिपि अस्मि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वानुष्णीऽप्रसङ्गात् । भस-
न्तरलादौ तु ऊर्जर्जं ऊर्जं सुवनल्गि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् वङ्ग-
शब्दस्य रेफात् परी नुष्ठा स्यात् तेन वङ्गर्जं वङ्गर्जं इति अल्यूजादेस्तु रेफात् पूर्व-
मेव । ननु भसन्तरलौतुवेति कृते भसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुष्विभाषयैवेष्टसिद्धौ
भसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं वलं रातीति ऊर्जः हनजमाहमाद-
रिति डः । तत ऊर्जमाचक्षाणानि कुलानि ऊर्जि इत्यादौ भसन्तरलन्तलिङ्ग-
भिन्नतयानुष्विभाषानुपपत्तौ यमादौ नुष् निषेधापत्तेः ॥ १६३ ॥

नसृच अपृच महश्च न चेति नसब्महन्न तस्य । यथा विद्वान् आपः महान् ।
न इति नान्तलिङ्गस्य यङ्णम् । यथा राजा ज्ञानानीत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुष्-
लिङ्गान्तेन जातत्वान्नान्तत्वम् । पचन्नित्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

तः १।, अन्यादेः ५।, मः ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एव-
मन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरातः ५।, अम् १।, वा १। ।

जराशब्दात्परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसं अजरं,
अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत्
[११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षन्हृदुदना-
सनः । शीर्षाणि शीर्ष्णां शीर्षभ्यां इत्यादि । हृन्दि हृदा हृद्भ्यां
इत्यादि । उदानि, उन्ना, उदभ्यां इत्यादि । आसानि आस्रा
आसभ्यां इत्यादि । पक्षे शेषे च ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्वः ।

क्लीवे ७, स्वः १। ।

क्लीवे र्वस्य स्वः स्यात् । औपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तत्वम् । अधोरिति किं सुहृन् सुहृन्सौ । अधाविति किं
हे विद्वन् । पूर्वतः शेरनुवृत्तावपि धादितिकरणं सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तेन
पयांसि स्वाप्सि महानि कर्माणि स्त्रियास्तु सौवा सीमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्यमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्त्यतममिति ॥ १६५ ॥

सोर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । एजेध्यमशसादेरिति ज्ञापकादसादेश-
स्याद्यादिलोपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वाद्वाच्यतोऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य
असादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अक्लीनित्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा ग्रहणस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः ॥ १६६ ॥

क्लीवे उच्यौ सत्यामेव द्वयः स्यात् उतु निमित्तान्तरापेक्षाक्लीत्वर्थः । एवं येन

१६८ । स्यमो लुक् ।

सि-अमोः ६॥, लुक् ११ ।

क्लीवात्परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१६९ । नुस्मिकोऽच्यनामि ।

नुष् ११, इकः ५१, अचि ७, अनामि ७ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यादचि परे न त्वामि । वारिणी वारीणि ।

१७० । गुर्धौ वा ।

गुः ११, धौ ७, वा ११, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि । वारिणी वारीणि, वारिणा वारिणि वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणोः । हसे च हरिवत् ।

१७१ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कां टाद्यचि ।

पुंवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुंस्कां ११, टाद्यचि ७ ।

विधिसदन्तस्येति न्यायादन्तस्यैव ऋस्वः । अन्यथा श्रीपमित्यादौ श्रीशब्दस्यापि ऋस्वापत्तिः । श्रियं पातौति श्रीपा प्रकृतिः । क्लीवे प्रयोगे ऋस्वे श्रीपम् ॥ १६७ ॥

लुक्कारणेन लुकि न तत्रेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकटे-रकारादयो न स्युः । विरामविहितकार्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

गुणो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ नान्तत्वाद्दीर्घः । येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यस्यापि गृह्यम् । तेन प्रद्युनी सुरिणी मुनुनी इत्यादि सिद्धम् । अनामीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ तुषि कृते ऋस्वपरत्वाभावान्न-मागमाभावे दण्डिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

धैर्लुकि कृते लुकि न तत्रेति निषेधात् गुर्धिर्जस् इत्यस्य गुर्धिर्धोरित्यस्य चाप्राप्तौ विभाषा । हे वारे हे वारि हे मधो हे मधु हे घातः हे घात । इहापि येन केनापि प्रकारेण इगन्त-गृह्यत्वात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वाग्नहणं परत्न वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुमानिव पुंवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवं अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्यात् टाद्यचि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किम् ।
पीलुने फलाय ।

१७२ । दध्यस्थिसक्थ्यच्छाऽनङ् ।

दधि-अस्थि-सक्थि-अच्छाः ६।, अनङ् । १। ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यचि अडावितौ । [११७] अनो-
ऽस्त्रोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि दधनि दध्नोः ।
शेषं वारिवत् । एवमस्थि सक्थि अच्छि । सुधि सुधिनौ सुधीनि ।
हे सुधे हे सुधि । सुधि सुधिनौ सुधीनि । सुधिया सुधिना
इत्यादि । एवं प्रध्यादयः । मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु ।
द्वौ प्रीवत् । मधुना मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुसान्वादयः ।
[११६] पाददन्तेति स्तु वा । स्तूनि सानूनि इत्यादि भेदः । धाट्
धाट्णी धातृणि । धौ । हे धातः हे धाट् । द्वौ प्रीवत् । धात्रा
धाट्णा इत्यादि । एवं ज्ञाट्कर्तादयः ।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम् । यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुलं अनादि आदि-
रहितमित्यर्थः । अनादिः पुरुषः आदिरहित इत्यर्थः । अतएव अनादिशब्द
एकार्थोक्तपुंस्कः । एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुः द्वचविशेषवाची पुंलिङ्गः ।
द्विह्वीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे द्वच-
वाचकानां क्लीवलाभिधानात् । पीलु फलम् । अत्र पीलुशब्दस्य एकार्थोक्त-
पुंस्कत्वं नास्तीति पुंवद्भावी माभूत् । एवं रसे कटुः कटुकार्थे त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-
रित्यमरात् कटुने अकार्याय अत्र पुंवद्भावी न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय
तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः । अत्र स्यादेव । एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरी लवणः
कटुः । तिक्तोऽस्त्रश्च रसाः पुंसि तद्वत्सुः षड्भ्यो त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-
त्रयाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौणेऽप्ययम् । पीतदध्ना पुरुषेण धृतस्था शिवेन एवं अतिसक्ध्या अत्यच्छा
पीतदध्ने स्त्रियै । अत्र दध्नादीनां रुद्धमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधिः द्वित्र्या-

१७३ । एचो युत् खम् ।

एचः १॥, युत् ११, खम् २ ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ह्री प्रीवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि । सुरि सुरिणी सुरीणि । धौ । हे
सुरे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि । सुनु सुनुनी
सुनूनि । धौ । हे सुनो हे सुनु इत्यादि । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अजन्ताध्यायः

दृङ् लीपिन इति किः द्विलङ् । दधये पुरुषाय दध्यै दधये स्त्रियै दधये दधिने
ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् स्यात् । सुधीति । शोभना धीर्यस्य तत् सुधि कुलं
इत्यादीनामधिकार्येनोक्तपुंस्त्वम् । एवं प्रध्यादयः धाट इति दधातीति धाट
कुलम् । अस्याधिकार्येनोक्तपुंस्त्वम् । एवं ज्ञाटकर्त्तादय इत्यादौ अनङ् न
स्यात् । जानातीति ज्ञाट कुलं करोतीति कर्तृकुलं एतदादीनामधिकार्येनोक्त-
पुंस्त्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्यायः ।

एचः क्लीवे ख इत्यादिभिर्ङ्स्त्वं प्राप्नुवन्ती युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ननु समान-
व्यवस्थयैवेष्टसिद्धौ किमनेनेति चेन्न कण्ठगले समानस्य अकारस्याप्यापत्तेः । प्रकृष्टा
धौः खर्मा यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम् । शोभनी राः धनं यस्य तत् सुरि कुलम् ।
शोभना नौर्यं तत्सुनु जलम् । एषामधिकार्येनोक्तपुंस्त्वम् ॥ १७३ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृतायां मुग्धबीधटीकायामजन्ताध्यायटीका ।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । विरुक्तजचादी द्विः ।

विरुक्त जचादी १॥, द्विः १।

कृतद्वित्वशब्दो जचादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होठौभ ।

हः ६।, ठः १।, भौ ७।

हस्य ठः स्यात् भौ परे । [१४८] आबीद्भसात् सेर्लोपः ।
[६४] भप् भसोः इति चपञ्जबी वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्यां इत्यादि ।

१७६ । दादर्थः ।

दादिः ६।, घः १।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वे प्रयोजनाभावादनुक्ता संज्ञा आह । अत्र हरेकत्वेऽपि विरुक्तजचादी इति
द्विवचनं प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्धं अतएव हौ द्वौ माघादिस्मासौ स्यादतुरित्यमरः ।
एवं युवाल्मीकनवेत्यत्रापि बोध्यं जचादितु जचितिश्च दरिद्रातिश्चकालिः शास्त्रिरेव
च । दीधीवेवी च जागर्त्तिर्जचादिः सप्तधातुभिः । फलन्तु शत्रन्तस्य त्रिदचोऽङेरिति
द्विवर्जनात् । जचत् जचतौ क्लीवे जस्जसोः द्वेः शतनुंसिति जचति जचन्ति ।
आख्यातिकोऽन्तोऽङ्गेरिति जचति अनुस्मिङेरिति अजङ्गुः । दीधीवेवी इति द्वौ
वैदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तियव्ययात् परस्मैपदे अनुस्मिङेरिति अनञ्सि ऋ-
स्यध्यामिति गुणे अदीधयुः अविवयुरितिकामधेनौ वीपदेवः ॥ १७४ ॥

लिट् लिङ् भ्याम् । लोटि अलिट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्यस्य हस्य स दादिः । तस्य हकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न
सम्भवतीति एकाच्व्यवधाने बोध्यम् । तेन धृक् धृग् । अनेकाच् व्यवधाने तु
दधिलिट् इत्यादौ न स्यात् । हस्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन
द्राष्टृजागरे क्तिपि प्राक् प्राग् प्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे, धोस्तु
सध्वेऽन्ते च ।

भभान्तस्य ६१, आदिजवां ६॥, भभाः १॥, फे ७, धोः ६१, तु ११, सध्वे ७,
अन्ते ७, च ११ ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फेपरं, धोस्तु
सध्वे अन्ते च । धुक् धुग् दुह्यै दुहः, दुहं दुह्यै दुहः, दुहा
धुग्भ्याम् इत्यादि ।

१७८ । मुहां घङ् वा भौ ।

मुहां ६॥, घङ् ११, वा ११, भौ ७ ।

भभञासावन्त्येति भभान्तः । अन्ते स्थितस्य भभस्य आदौ स्थिता ये जवा-
स्तेषां भभाः स्युरित्यर्थः तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्जव्यवधाने एव स्युः ।
यथा भुत् भुदभ्यामित्यादि एवं दन्नीतीति क्षिपि धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरं
विधानादेव प्रकृत्यन्तभभप्राप्तौ अन्त्यग्रहणं आदिष्ट भभोऽपि प्राप्तार्थम् । तेन गूह-
तीति क्षिपि ष्ट उड्भ्यां दीग्यौति क्षिपि धक् धग् भ्यामित्यादि । हसव्यवधानन्तु
अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन दुह्युजिघांसे ध्रुक् ध्रुग् भ्यामित्यादि । गां
दीग्यौति गीधुक् गर्दभमाचष्टे इति जौक्षिपि गर्दम् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे
न पूर्वस्य । घातीस्तु धीच्यति अधुग्धुं अधीक् । सध्वे किं दुग्धम् । व्यध्यौ-
ताङे इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् रुगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः । किन्तु चपीऽवे जव्
इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिद्व्यवका-
रस्य जवभिन्नस्यापि भः स्यात् तेन व्यध्यौताङे सनि विभ्यत्सति इत्यत्र वकारस्य
भकारः । एवं न्यासोऽपि सनि खेःपरस्य व्यधेर्वकारोवर्ग्यः अन्यत्र दन्त्य इत्याह ।
एवञ्च जकारस्य भकारो न स्यादिति वक्तव्यम् । तेन जभतीति क्षिपि जप्-
जव्भ्यां जजिह्वत्वे जहेते इति क्षिपि जट् जङ् भ्यामित्यादि अतएव भभान्तस्यादि-
जवां ढभा इत्येव केचित् पठन्ति । एवं घातीस्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव
लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्तमानेन भौ इत्यनेनापि फा प्राप्तौ फग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥१७७॥

बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च । सुहृद्वृहृणूह्यनशुष्णिङ्गाः पञ्च सुहादयः ।
दुहेस्तुघङीऽप्राप्तिं पक्षे ह्रीढीभावित्यनेन ढ एव न तु दादिर्घं इत्यनेन घः । अन्यथा

मुहादीनां षड् वा स्यात् भौ परे । मुक् मुग् मुट् मुड्
मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुड्भ्यामित्यादि ।
एवं द्रुह सुह नश णिहः ।

१७६ । वाहो वौ पौ श्वेतात् तु वा ।

वाहः ६।, वा ।१।, औ ।१।, पौ ७, श्वेतात् ५।, तु ।१।, वा ।१। ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहसु वा ।
विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिङ् वत् ।

१८० । अनादूः ।

अनात् ५।, ऊः १। ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा
इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिघ्योः ।

अनडुह्-चतुरः ६।, अण् आणौ १॥, धिघ्योः ७॥ ।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे ऽण् घौ परे आण् स्यात्, णडत् ।

दादेर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठो व्यर्थः स्यात् तेन ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट्
ध्रुङ् ॥ १७८ ॥

ओकारिणापीष्टसिद्धौ औकारणं हसात् परस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वार्वह-
तीति वार्वाट् अस्व शसादौ वारौहः इत्यादि स्यात् । न च वाहोवोटपौ इति
कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यं हसात् परत्र आडूटीत्रिः इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्या-
वसिद्धेः । हसन्त पूर्वाडाहोविभ्रास्तीत्येके ॥ १७९ ॥

अः अवर्णः न अः अनः तस्मात् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधौ विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजैव याज्ञी न तु हसः ।
ततश्च पूर्वसूचनवर्णविषयं हसविषयञ्च एतत् सूचनविषयाच्च विषयमिति
बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा संख्यनिरासार्थम् । अणाणौ धिघ्योरित्युभयस्य
द्विवचनाललात् यथासंख्यसंख्येव । शिलादन्याचः परो ॥ १८१ ॥

१८२ । हो नः सौ ।

हः ६, नः १, सौ ७ ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।
अनड्वाही अनड्वाहः । अनड्वाहं अनड्वाही अनडुहः अनडुहा ।

१८३ । सस्रध्वस्वखनडुहां दङ् फे ।

स्रध्वस् वसु-अनडुहां ६॥, दङ् ११, फे ७ ।

एषां दङ् स्यात् फे परे अडाविती । अनडुङ्गां इत्यादि ।

१८४ । श्वेतवाहवयाजुकथशासपुरोडाशां

डस्ङ् ।

श्वेतवाह-पुरोडाशां ६॥, डस् ङ् ११ ।

एषामन्तस्य डस्ङ् स्यात् फे परे, उडाविती ।

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

अतु-असः ६, अधोः ६, सौ ७, र्घः ११, अधौ ७ ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।

श्वेतवाः ।

अनडुहवतुरोरनुवृत्तावपि चतुरो हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

सस्रध्वस्वमूनां सस्य भूपभूसोरित्यनेनैव दत्ते सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादा-
नविषयस्य भूपभूसोरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण स्त्रीविः फे इत्यनेन बाधितत्वादिस-
मापत्तेः स्रध्वस् एतयोः किपि नलोपे स्रत् खड्गां ध्वत् ध्वङ्गाम् । वसुरिति
कसुप्रत्ययः । विहत् कुलं विहङ्गां अन्यत्र सुवस्तेः किपि सुवः सुवीभ्यामित्यादौ
न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुरोडाशौ डस्, इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डस्ङ्विधानं ङित्त्वादन्तस्य स्थाने जातत्वेन
डस्ङ्ङौ लिङ्गभाजित्वाद्यम् । तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वादत्वसौ धोः साविती
दीर्घः स्यात् । न च तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्वं कथं वक्ष्यामीति वाच्यम् । दन्व-
आसौ सचेति दन्वस्य इत्यादावपि दीर्घापत्तेः । अत्र भिन्नस्य दन्वशब्दस्य अका-
रेण असन्तत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतुय असच अत्वस् तस्य । अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् सध्वान् दुध-

१८६ । डस्डो धौ वा ।

डस्डः ६।, धौ ७, वा १।।

डस्डो धौ परे धौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः । श्वेत-
वाही श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाही श्वेतीहः श्वेतवाहः,
श्वेतीहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्यां इत्यादि । [१११] किलादिति
षः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाही तुरासाहः, तुरासाहं तुरा-
साही तुरासाहः, तुरासाहा तुराषाड्भ्यां इत्यादि । चत्वारः
चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः [११०] तुभ्याम् इति चतुर्णाम् ।

१८७ । रडो विः सुपि ।

रडः ६।, विः १।, सुपि ७।

रडो विः स्यात् सुपि परे न त्वन्यरेफस्य । चतुर्षु । प्रियचत्वाः,
हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रिय-
चत्वारौ प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यां इत्यादि ।

दर्थं भवत् शब्दस्य भवान् । अलन्तस्य किं भवन् कुर्वन् इति श्रवन्तस्य न स्यात् ।
धौः किं सुवः ॥ १८५ ॥

असन्त्वाद्दीर्घस्य धौपरि निषेधादप्राप्तौ विभाषा । होढाभाविति ढले
शासवस घससादाञ्चेति प्रथक् यङ्णान्निमित्ताभावेऽपि षत्वम् । ढलाभावे तु
तुरासाही इत्यादौ षत्वं न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भी नियमाय ज्ञापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात् । सुपि परे
स्त्रीर्विः इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्न त्वन्यरेफस्य इत्यर्थः । तेन
चतुर्षु गौर्षु घूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । रडस्तु पिपठीःषु सुपीःषु सुतुःषु
सजुषुः अहःसु इत्यादौ विसर्गः स्यादेव । राज्ञा इत्यत्र आदौ नस्य लुपि तदाद्य-
विश्वेनिषेधाद्दीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह न सम्भङ्ग इत्यादिर्घले नीलुविति प्रकृतेः
पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतमिति न्यायान्नकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गत्वाद्बलवती दीर्घस्त्री-
वादौ प्रातिस्वतो नकार लुबिल्लिभिप्रायः । ननु अन्तरङ्गत्वाद्बलवती नकारलोपस्य
प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् स्त्रीलोपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप-
विधिर्विधानम् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तककार्यात् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय-

[१६४] नसव्महन्न इतिर्घत्वे [११८] नो लुप् । राजा हे राजन्
राजानी राजानः, राजानं राजानी । [११७] अनोऽलोपः । राज्ञः,
राज्ञा राजभ्यां इत्यादि । डौ । राज्ञि राजनि । [११७] अम्-
बस्यादित्युक्तेः । ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्यमेनोऽधौ सौ शौ र्घः ।

हन् पूषार्यमेनः ६।, अधौ ७, सौ ७, शौ ७, र्घः १ ।

एषां र्घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च । वृत्रहा, हे वृत्रहन्,
वृत्रहणी वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणी ।

१८९ । हनो ह्नो ह्नो न णः ।

हनः ६।, ह्नः ६।, ह्नः १।, न १।, णः १। ।

हन स्थाने जातस्य ह्नस्य घ्नः स्यात् । तस्य नस्य च णो न
स्यात् । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यां इत्यादि । एवं पूषन् अर्थमन्
शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

निमित्तककार्यान्तरं प्रत्यये लोप्ये त्यलोपे त्यल्लक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न च तर्हि यः सः प्रत्याः इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्यं लोपः खरादे-
शयोः खरादेशो विधिवत्त्वानिति न्यायादादौ टेरकारादेः प्राप्तेः सिद्धोपप्रसङ्गा-
भावात् । न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्त्विति वाच्यं
स्यमोर्लुग्विधानात् । यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककार्यसादावुत्पत्तौ लुङ्करण-
स्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ १८७ ॥

इति हनधातु सम्बन्धिन एव यद्वचं तेन लोहानौ दीर्घानौ इत्यादीनां
चात्तरसाधितानां नसव्महन्न इत्यनेन दीर्घः स्यादेव । वृत्रहा पूषा अर्थमा ।
इति प्रत्ययस्य तदन्तस्य यद्वचं घनयाही इनन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च यद्वचम्
अधिकतु प्रविष्टं न च तद्वानिरिति न्यायात् तेन मेधावी गोमी वातकी वाम्नी ।
एषां नान्तत्वात् नसव्महन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्राप्तव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम् ।
तेन वृत्रहणी पूषणी अर्थमणी इत्यादिषु न स्यात् ॥ १८८ ॥

हन इति हनधातुसम्बन्धिनी ऋष्यैवेत्यर्थः । तेन अङ्गि पूर्वाङ्ग इत्यादौ न
स्यात् ॥ १८९ ॥

१६० । पूष्णो डिडिर्वा ।

पूष्णः ५।, डिः १।, डिः १।, वा १। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१६१ । मघोनस्तुङ् वा क्तिप्योः ।

मघोनः ६।, तुङ् ११।, वा १। क्तिप्योः ७॥ ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् तौ च परे, उडावितौ ।

१६२ । त्रिदचोऽदेर्नुण् घौ ।

उ-च-इत्-अचः ६।, अदेः ६।, नुण् १।, घौ ७। ।

उकारेत् ऋकारेत्तो ऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु द्वेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १६० ॥

डिच्चात्रकारस्य स्थाने “अर्थं नानार्थशब्दानां यथाकार्यं वदेद्बुधः” इति वचनादत्र तुङ्गागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति । पौ माघवतं माघवत्यं माघवती । तौ परे विहितत्वात् समासोक्तैर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यं कार्यस्य लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्तिः मघवद्वक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वज्जलज्जानिदानमिति दुर्गसिंहधृतम् । वा ग्रहणमुत्तरत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १६१ ॥

अश्च ऋश्च वरौ तावितौ ययोस्तौ त्रितौ च अश्च त्रिदच् तस्य । उकारेत्तो यथा विद्वान् मघवान् भवान् श्रीमान् ज्ञानवान् । ऋकारेत्तो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि । अच इति । अनचुगति पूजनयोरित्यस्य गतावधेः क्तिपि लुप्त नकारस्य गृह्यम् । तेन प्राङ् प्राञ्चौ इत्यादि अन्यत्र वक्ष्यच् इत्यादि । अदेरिति । नदिः अदिः तस्मात् । अदेरिति पञ्चम्यन्तम् । नञ इह अल्पार्थ एव । तेनायमर्थः । द्वेः परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात् । अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत् दधत् पापचत् वीक्ष्वत् जचत् जाग्रदित्यादि । बुभूषन् विकीर्षन्नित्यादौ तु लोपोऽतोऽदेचावित्यनेन कृतस्य शपोक्षीपस्य स्थानिवच्चात् द्वेः परत्वाभावे नुण् स्यात् एव । न च दददित्यादवपि लुग्वृक्षीऽप इत्यनेन कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवच्चात् नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्मीमाङ्गीरिति लोपोऽतोऽदेवोरिति ह्रस्वालोपोऽदृशितौल्येभ्योऽन्या सूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानवचनङ्गीकारात् । अस्य वीजं सकीर्लोच्य इत्यत्र दृश्यम् ।

१८३ । स्यान्तस्यारात् लुप् फे ।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् १।, फे ७ ।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य । मघवान्
मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः,
मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ ।

१८४ । श्वयुवमघोनामुर्वोऽते पौ ।

श्वयुवमघोनां ६॥, उः १।, वः ६।, अते ७, पौ ७ ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते । मघवतः
मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्भ्यां मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः शुना । यूनः यूना । शिषं राजवत् । अर्वा हे अर्वन् ।

हेः परस्य श्वत्वादित्यस्य तु ददिवान् जनागृवान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदित्यन्
इत्यादौ लुप् स्यादेव ॥ १८२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्तः तस्य । लुपकरणात् वज्रमाचष्टे इति ज्योतिषीषे क्षिपि
क्षेक्षीपि वज् इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि नकारस्य चूडिति कुङ् न
स्यात् । तेन वज् वज्रौ वज्रभ्यामित्यादि । मघवानिति नस्य तुङि अत्वसीधो-
रिति दीर्घे उदित्वानुशि स्यान्तस्य लुप् । पिपच्चादिशब्दानां संयोगान्तस्य लुपि
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव भूपभसीरित्यनेन चपे जवे च पिपक् पिपग्
इत्यादि सिद्धं सम्यध्याय सूत्रं कार्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति किं
ऊर्कं उग्न्याम् । ननु पुंसोऽर्थः पुमर्थः इत्यादौ । दान्तत्वादिरामप्राप्तौ यथा
संयोगान्तलोपसूत्रा नद्यम्भ इत्यादावपि षकारलोपोऽस्तु इति चैत्र अस्ययं बर्ध्य
इत्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरसंयोगान्तस्यैव ग्रहणात् । न च आदेशानां
विधानसामर्थ्यादेव लोपी न स्यादिति वाच्यम् । सत्या बध्वा पित्रा पठितनम्रा
इत्यादावन्ते तेषां सार्धकत्वात् अत्र ढन्पां नलुग्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप इत्येक-
पदेनैवेष्टसिद्धौ स्यान्तस्थेति भिन्नपदं ज्ञापयति । राट्रञ्जीलोपः स्यादिति । तेन
चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १८३ ॥

अन्च युवन्च मघवन्च ते तेषाम् । मघोनामिति निर्देशात् नान्तप्रत्ये
रथायं विधिः । तेन मघवत इत्यादौ न स्यात् । अते तद्धितभिन्ने पौ । यथा

१८५ । अर्वणोऽनज स्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

अर्वणः ६।, अनजः ६।, तुङ् १।, ल्ये ७।, असौ ७।, तु १। ।

नज्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ ल्ये परे । अर्वन्ती
अर्वन्तः, अर्वन्तं अर्वन्तौ अर्वतः, अर्वता अर्वङ्ग्राम् इत्यादि ।
अनजः किम् । अनर्वा, हे अनर्वन्, अनर्वाणी अनर्वाणः
शेषं इत्यादि । यज्ववत् ।

१८६ । पथिमथ्यृभृत्तां यितोर्नमौ घौ ।

पथि-मथि ऋभृत्तां ६॥, थ इतोः ६॥, नमौ १॥, घौ ७ ।

पथिन् मथिन् ऋभृत्तिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य
चाकारः घौ परे ।

१८७ । टेरा सौ ।

टेः ६।, आ १।, सौ ७ ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पथ्याः पथ्यानी पथ्यानः,
पथ्यानं पथ्यानी ।

अनः यूनः मघीनः शुनी यूनी मघीनी । तद्धिते तु शौवनं यौवनं माघवनम् ।
गौणेष्विवम् । धृतशूनः बहुयूनः दृष्टमघीनः ॥ १८४ ॥

नास्ति नञ् यत्र सोऽनञ् तस्य । प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वती अर्वतं आर्वत्यं
अर्वन्तमिच्छति अर्वत्यति अर्वेवाचरति अर्वत्यते इत्यादि । सहस्र दृग्वर्गवर्ग इत्यादौ
प्रत्ययाभावान्न स्यात् । दुर्गसिंहस्तु समासेऽपि तुङ्गविधाय अर्वन्तं गतो अर्वङ्गतः
अर्वङ्गनमित्युदाजहार । स्वमते तु कर्त्तृकृत्ये चेति कर्त्तृक ल्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् प्रातव्यकार्यस्य लुक्कि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति
न्यायात् तत्समाधानीयम् । गौणेऽपि अत्यर्वन्तम् इति केचित् ॥ १८५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभृत्तिन्च तेषाम् । थच इच्च यितौ तयोः । नम्च
अश्च नमौ ॥ १८६ ॥

सौपरे पूर्वेष्वथस्य नमि इकारस्य चाकारे पथ्यन्निति स्थिते राजतिवदादौ
सिद्धांसे ततो नास्तत्वाद्दीर्घे पथ्येति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात् । एवं सम्बोधने दीर्घ-
नकारलोपयोरप्राप्तौ हे पथ्यन्नित्यनिष्ठमपि स्यादिति अतटेरासाविति विधानम् ।

१६८ । लोपोऽच्य घौ ।

लोपः १।, अचि ७, अघौ ७ ।

पथ्यादीनां टेलोपः स्यात् अघावचि परे । पथः पथा
पथिभ्याम् इत्यादि । एवं मथ्याः ऋभुच्चाः । [१३१] डतिसंख्याणा
इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१६९ । नो नामि र्घः ।

नः ६।, नामि ७, र्घः १। ।

नान्तस्य नामि परे र्घः स्यात् । पञ्चानां पञ्चसु ।

२०० । वाष्टनो जस्शसो डौः ।

वा १।, अष्टनः ५।, जस्शसोः ६॥, डौः १। ।

अष्टनः परयोर्जस्शसोडौ स्यात् वा, ड इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट ।

इदानीन्तु लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टिराकारं
हसपरत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गे पथ्याः हे पथ्याः ॥ १६७ ॥

न च लोपोऽचीतिकृतेऽपि पथिमशृङ्खलामिति विशेष विधिना वाधितत्वादध-
रच एव प्राप्तौ अधाविति न वाच्यं यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-
जातीयस्येति न्यायात् धिवर्जनेन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात् । तेन पथोऽन्तः पथ्यन्त
इत्यादौ न प्रसङ्गः । नवा तर्हि लोपः प्रौ इत्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यं स्त्रियां
नास्त्वादीपि अतिमथिनी अतिऋभुचिणी इत्यत्रापि टिलोपप्रसक्ते लीवे तु अति-
मथी अतिऋभुची कुले इत्यत्र टिलोपः स्यादेव । जस्शसोस्तु अतिपथ्यानि
अतिऋभुचाणि कुलानि ॥ १६८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारेण सहित आम् नाम् तद्धिन् । तेन यज्वनां दक्षिणा-
मित्यादौ न प्रसङ्गः पञ्चानामिति आसी तुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घे
तुमागमस्यासम्बन्धिन फलान्नोलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १६९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु बलवत्त्वादादौ जस्शसोर्लुकि कृते लुकि न तन्नेति
निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा तौ वा ।

डा ।१।, तौ ७।, वा ।१। ।

अष्टनो डा स्यात् वा तौ परे, ड इत् । अष्टभिः अष्टभिः
अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः, अष्टानां, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फ्रम्वि ।

धीः ६।, मः ६।, नः १।, फ्रम्वि ७। ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्यां इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदमः ६।, अयम्-इमम् ।१॥, पुंस्त्रियोः ७॥, सौ १। ।

इदमः पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।
अयम् ।

२०४ । इदमोऽदसश्च तौ ।

दः ६।, मः १।, अदसः ६।, च ।१।, तौ ७। ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमौ, इमे इमं
इमौ इमान् ।

वा ग्रहणं वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ नुमागमे डादेशः ।
तदभावपक्षे तु दीर्घो नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीय इत्थस्यैव फलेन वनीरप्राप्तौ प्रथमवचनम् । फेप्रशान् प्रशान्भ्यां
दानवत् समीनिदानत्वानुसारः । बमीस्तु जङ्गन्नि जङ्गन्तः जङ्गन्मः जग-
न्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनानां पुंस्त्रियोरित्यनेन
यथा संख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुनः इदंपुनः अमुष्य कन्या अदःकन्या इत्यादौ कर्तृर्लुकि लुकिन तत्वेति
निषेधान्नादेशः ॥ २०४ ॥

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

टा-ओसि ७, इदमः ६।, अनकः ६।, अनः १। ।

अनक इदमः टौसोः परयोरनः स्यात् । अनेन ।

२०६ । स्भ्यः ।

स्भि ७, अः १। ।

अनक इदमः अः स्यात् से मे च परे । [१०८] आक्तिमभवि ।

आभ्याम् ।

२०७ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

भिस् १।, भिसः ६।, अदसः ५।, च । १। ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस् ।

[१०८] व्वे स्भ्ये । एभिः । [१३३] टेरत्वे । [२०८] दस्य मत्वे ।

[११२] डे स्मै पश्चात् [२०६] अः । अस्मै आभ्यां एभ्यः,

अस्मात् आभ्यां एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः

एषु । अनकः किम् ।

नास्ति अक् यस्य सीऽनक् तस्य अदसो निवृत्त्यर्थमिदमो ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भव स्भ तस्मिन् । अत्र मण्डूकमुल्याक्तावित्यनुवर्तते । तेन विभक्त्यव-
यवसमयोरित्यर्थः । ततश्च अस्य सिद्धिः इदं सिद्धिः अस्य भद्रः इदं भद्रं इत्यादौ
न प्रसङ्गः । अत्र अनक इति नञीऽप्यर्थत्वात् । अनूक्तौ सभयोः परयोरिमक-
स्यापि अ आदेशः यथा इमकस्मै वनं देहि अथ अस्मै भूमिं देहि इमकाभ्यां
वेदोऽधीतः अथ आभ्यां तर्कोऽधीतः अकोऽप्राप्तिपक्ष एवेष्टसिद्धौ इदं वचनं अनूक्तौ
सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अत्र अनक इति विशेषणसदसीऽपि अनगभ्यामिदमदीभ्यां परस्य भिसोभिसेव
स्यात् तद्रूपेणावस्थितः स्यादित्यर्थः । तेन अमुकैरिति सिद्धम् । अत्र नैसदश्च-
त्यनेनापीष्टसिद्धौ गौरवं ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च । तेन इमे गुणैः सप्तर्षयः
स्वर्गे गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोसृत्तिसिस्तेर्वाक् प्राक्-
टैर्व्यकदश्च ।

त्यादि-स्तेः ६।, वा ११, अक् १२, प्राक् १२, टैः ५१, व्यक् १२, दः १, च १२ ।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ-ओस्-वर्ज-क्त्यन्त-स्तेः स्तेषु टैः पूर्वोऽक्
स्यात् वा, व्यकस्य दश्च । इमकेन इमकाभ्यां इमकैः इत्यादि ।

२०९ । द्वौटौ सीदैतयोरेनोऽनूक्तौ ।

द्वौ-टा-ओसि ७, इदैतयोः ६॥, एनः ११, अनूक्तौ ७ ।

द्वां टौसोश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य
पश्चादुक्तौ ।

सच भच ओस् च ते सभोसः । न विद्यन्ते सभ ओसी यत्र सीऽसभोस्
असभोस् क्तिर्यच्चात् सीऽसभोस् क्तिः स चासी क्षिप्ति असभोसक्तिविः । पश्चात्
त्यादिश्च व्यञ्ज असभोस् क्तिक्षिप्ति क्षिप्ति तस्य । यथा भवतकि भवतकः जीव-
तकात् खकः । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थया सामित्वेन जुगुप्सने इत्यमरोक्तस्य
सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकैः प्रक्
परका । असभोसक्तिविः सर्वेणक इत्यकि यत्रक तत्रक युष्माककं खेत्तु सर्वकेण
सर्वकतः । पक्षे भवति भवत इत्यादि । सभ ओस् क्त्यन्तर्देवर्जनात् सर्वश्चकै
सर्वाभ्यां सर्वयकोः सर्वेषकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्युः । सभ ओस्विभक्त्युत्पत्तेः
पूर्वन्तु सर्वकक्षै सर्वकाभ्यां सर्वकयोः सर्वकेषु इत्यादयः स्युरेव । विभक्त्युत्पत्तेः
पूर्वमकिहते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न
स्युः । कृपायां निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽन्वाल्स्वरात् पूर्वः
सर्वनाम तिङ्ग्ययादिति प्राञ्चः । क्रमेणीदाहरणानि । हासकस्त्वम् । पापी-
ऽहकम् । जल्पसकि । गोपायके कुलायुषी । उच्चकैर्ददाति । ऋखत्वाल्प-
त्वयोश्च । ऋखेनाल्पेन वा त्वया त्वयका । अवक्षेपणे च । त्वयकापुत्रेण
सागर्विता । व्यकसेति । अव्ययस्य टैः पूर्वे अकिजाते अव्ययान्तकारस्य
दकारः स्यादित्यर्थः । यथा चिक् पक्तिः ॥ २०८ ॥

इदश्च एतश्च इदैतौ तयोः । अनुपश्चादुक्तिः अनूक्तिः तस्याम् । टेरकार-
स्यावश्यकत्वेऽपि इदमेतदोरिदैतयोरिति विशेषाभिधानं कथमिति चेन्न । नपुंसके
अभिलुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् टेरत्वाभावे एनत् पुष्य एनत् फलं पश्य

इमं विद्धि हवेर्भक्तं विद्ध्यथैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवानेनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्वदां टेरः तौ । कः कौ के इत्यादि । [१७७] भभान्त-
स्येति वस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुङ्गां इत्यादि ।

२१० । युजिरोऽसे नुण् घौ ।

युजिरः ६।, असे ७, नुण् ११, घौ ७ ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, न तु से ।

इत्यादौ मकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इद्वैतयोरेनादेश-
विधानसामर्थ्यात् कुकि न तत्रेति निषेधेऽपि एनादेशः स्यात् इति । यथा विभक्त्या
उक्तिलयैव यदि पुनरुक्तिः स्यात्तत्रैवादेशः स्यादिति । तेन अयं गुरुः इमं प्रथम
इत्यादौ न स्यात् । एवं एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरुं प्रथम इमं शिवं
पूजय इत्यादौ न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । तेन कण्डूयमानेन
कटं कदाचिद्वन्यदिपेनोन्मथिता त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशीच इति रघुः ।
विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च रचोगणं क्षिप्रमविचितात्मा इति भट्टिः । जहातु
नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः इति भारविः । इमं विद्धौ-
त्यादि । हे साधो इमं जनं हरेर्भक्तं विद्धि इत्युक्तिः अथ एनं शिवार्चकं विद्धौति
पश्चादुक्तिः । हे साधवः इमौ इमान् शैवान् वित्त इत्युक्तिः एनौ एनांस्तु वैष्ण-
वान् विसृति पश्चादुक्तिः । अथ एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोरिकं विशेषणं
वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्येण नानालिङ्गानां नानावचनान्तानां
विशेष्याणामेकं विशेषणं परस्मैव लिङ्गं संख्याञ्च भजतीति सूचितम् । अतएव
क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिन्नलिङ्गविभक्त्योरिति सूत्रं कृत्वा स्त्रियो घनं सुतौ जातौ
इत्युदाहृतवान् । अनेन कृष्णः पूजित इत्युक्तिः अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति
पश्चादुक्तिः । केशवः अनयोः स्वामी इत्युक्तिः । अथ शिवः एनयोः स्वामीति
पश्चादुक्तिः । अथ अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठोऽसप्तम्यन्तं बोध्यम् । स्वामि-
शब्देन योमे स्वामीश्वराधिपतौत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि ।
लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवानिति न्यायादादौ टेरले सर्विसर्गः ॥२०६॥

घौ परे धातोरसम्भवात् क्तिबन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११ । चृङ्-क्रुङ्-युङ्-खज्-दिगृष्टत्विक्
दधृक्-टक्-सृक्-मृगुणिहां कुङ् भौ ।

चृङ्-उणिहां ६॥, कुङ् । ११, भौ ७ ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुङ् स्यात् भौ परे । [५०] स्त्री-
र्भस्यदान्ते [५१] । जपे जञ्जोः । [१८२] । स्यान्तस्यारात्
लुप् फे । युङ् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्यां
इत्यादि । असे किम् ?—सुयुक् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि ।
युजिरः किम् । युक् समाधिमान् । अञ्च क्रुञ्च युजामेव
प्राक् कुङ् पृथक् ग्रहणात् । तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।
[१५४] शच्छाजिति षङ् । [१५५] । षोडःफे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परित्राट् विश्वसृट् । परिसृट् ।

चुञ् अञ्च क्रुञ्च युञ्जञ् खज्च दिग्च अष्टज्च ऋत्विज्च दधृप्च
टश्च सृश्च मृश्च कृष्णिहच ते तेषाम् । चुञ्चवर्गः सचेह धात्ववयव एव । तेन
वह्वच् वह्वज्भ्यां बहुनञ् बहुनज्भ्याम् इत्यादौ न स्यात् । युज्शब्दस्य युजिरो-
ऽमेनुन्निति नुणिङ्गते युनज् इति रूपं अन्च क्रुञ्च युञ्ज एषां चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्ते
पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । नियमश्च एवमेव संयोगान्तलोपादादौ कुङि न-
स्यानुस्वारे तस्य च डकारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात् । अन्येषां संयुक्त चवर्गा-
न्तानान्तु फे परे आदौ संयोगान्तर्लुप् इति । तेन खजि प्राङ्मुख्ये किपि । खन्
खञ्जौ खञ्जः गुजि कूजने गुन् गुञ्जौ गुञ्जः इत्यादि खज् अष्टज् ऋत्विज् एषां
चवर्गान्तत्वेऽपि शङ्काजिति षङ् वाचनार्थम् । उणिङ् इति जङ् द्विच्यतीति किपि
मुहादिविहितवञ्जोऽप्रातिपत्तेरौडीभावित्यस्य वाचनार्थम् । कुङिङ्गति ।
क्रुः कवर्गः “अर्थं नानार्थशब्दानां यथा कार्यं वदेद्वचः” इति वचनात् मघोनस्तु
डवेत्यत्र अर्वणी नञ् इत्यत्र च यथा तुङा नुणागम एव सूच्यते न तु सवर्णौ
गृह्यते तथाच कुङा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नुणागमः सूच्यते
इति । धात्ववयवजकारस्यान्तर्भावेन ककारस्यापि शङ्काजिति वाधितत्वेन च ज
भ इत्येषां स्थाने कगघ इत्येते स्फुरित्यर्थः यथा वचौ वाक् उक्तिः भजजौ मुखभाक्
भक्तिः जर्भश्च जर्कं जर्क्तिः चवर्गसाहचर्यादन्येषामपि कगघ एषामन्वतम एव
स्यात् पञ्चानि स्थाने भपभसोरित्यनेन यथायोग्यं कगौ स्यातामित्यर्थः । अत्र

२१२ । विश्वराजोऽदा ।

विश्वराजः ६।, अत् ११।, आ ११। ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे । विश्वाराद् विश्वा-
राड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषट्ठन्यरचः ।

स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, अषट्ठन्यरचः ६। ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे । कस्य च न तु
षट्ठाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च । भट् भड् । [६४] ।
भपभसोरिति सस्य दः । [४६] । स्तुभुभिश्चुशादिति । भृज्जौ
भृज्जः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्जौ ऊर्जः इत्यादि । ऋत्विक्
ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे अवयाः हे
अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि ।

रामानन्दकाशीश्वरौ तु कङ् इत्युकारयूयं सत्वा रुद्रभुग्रादिसाधनाय क्तवली-
कास्य नले जस्य ग इति सूत्रं कल्पयतः । वस्तुतस्तु रुद्रभुग्न इत्यादौ निरवकाश-
त्वादन्तरङ्गलाञ्छ आदौ चुङ्ख्यादिना जकारस्य गकारे पञ्चाक्षकारस्य नकारः ।
भौ इति चवर्गाद्यमेव अन्येषां लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थः । तथाहि
अश्च कृञ् युज एषां धातुले चवर्गान्तत्वेन कुञ् अक्तिः कृक्तिः युक्तिरित्यादि
स्यादेव । सज् अष्टज् ऋत्विज् दधष् उणिङ् पञ्चानां धातुलासम्भवः । दिश्
टश् सृश् ऋश् इति तात्त्व्यान्तानां चतुर्णां धातुले सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठान्
लिङ्गानामेव ग्रहणम् । तेन दिष्टः टष्टः सृष्टः ऋष्ट इत्यादौ कुङ् न स्यात् ।
विश्वसृजः कुङ् वा फे इति वक्तव्यम् । विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृग्भ्यां विश्व-
सृङ्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य धातुलासम्भवात् हसविरामयोरिवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्यः संयोगः । स्य आदिर्यस्य सस्यादिः तस्य । षञ् ढञ् षटौ ताभ्यामन्यः ।
ततः षट्न्यस्यायमिति षे अणिलावृद्धेरभावे षट्न्य सम्बन्धी इत्यर्थः । रच इति
रच धातु सम्बन्धी उपचारात् । षट्न्यश्च रच चेति समाहारेण न षट्न्यरचः
अषट्न्य रचः तस्य संयोगादेः सस्य लोपो भौ परे । यथा भट् भड्भ्यां भक्ष्यति

२१४ । त्पदां तदोः सः सौ ।

त्पदां ६॥, तदोः ६॥, सः १॥, सौ ७॥ ।

त्पदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः त्यौ त्प
इत्यादि सर्ववत् । एवं तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०६]
वौटौसीदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदम् वत् ।

२१५ । युष्मदस्मदो स्वाहौ युवावौ यूयवयौ

अवभट् । स्यादोः कस्य लोपो भौ परे । यथा तोष्टुमिच्छति तुतुचतीति क्षिपि ।
तुतुद् तुतुड्भ्यां लोटुमिच्छतीति क्षिपि लिङिड् लिङिड्भ्याम् । षट्त्वं सम्बन्धि-
ककारवर्जनात् मीळुमिच्छतीति क्षिपि मुसुक् मुसुग्भ्यां दीर्घुमिच्छतीति क्षिपि
दुधक् दुधग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रच् वर्जनात् गां रचतीति क्षिपि गोरक्
गोरग्भ्याम् । जीमरास्तु रचधातोरपि ककारं लुब्धा गोरद् गोरड्भ्यामित्याहुः ।
एवं रच्चवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठं तच्छतीति काष्ठतद् काष्ठ-
तड्भ्याम् । उच्च सीचने समुद् समुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव ततश्च जातककाराणां
मध्ये षट्सम्बन्धी ककारो लुप्यते । रचधातोः ककारं वर्जयित्वा प्रकृतिकका-
रश्च लुप्यते इति निष्कर्षः । ननु षट्भिन्नवर्णसम्बन्धि ककारवर्जनेनालं लाघ-
वात् षट्सम्बन्धिककारस्यैव लोपः क्रियतामिति चेत् सत्यं षट्सम्बन्धिककारस्य
लोपविधाने रच्चवर्जनमुन्मत्तप्रलापवद्भवतीति । एवं षट्सम्बन्धिनी रच्चवर्जप्रकृतेश्च
ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरवं स्यादिति । अतएव ककारमावस्य लोपप्रसक्तौ
षट्भिन्नवर्णसम्बन्धिनी रच्चश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छते । भट् इति भञ्जजौ-
शपाके क्षिपि यङ्स्वपाद्योरिति जिः ऋत्विति ऋतौ यञ्जतीति क्षिप् । ऊर्क इति
ऊर्जक जीवने क्षिपि ऊर्लोपे रेफपरत्वान्न संयोगान्त लुप् । अवयवा इति अव-
यजतीत्यवया निप्रातिवः ॥ २१३ ॥

बहुवचनं गणार्थं त्पदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्पदादीनां टेरकारे कृते अव-
शिष्टौ यौ तकारदकारौ तयोः स्थाने सः स्यादित्यर्थः । तेन त्पद् तदेतदां तका-
रस्य अदक्षौ दकारस्येत्यर्थः । प्रयोगस्त्विदम्बुद्धिति । “एतं विद्धि हरेर्भक्तं
विद्वाधेन शिवार्चकम् । एतावेतान् वित्त श्रैवानेनावेनांस्तु वैश्वान् ॥ एतेन
पूजितः कृष्णोऽद्यैनेन गिरिशोऽर्चितः । एतयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथे-
तयोरेति” ॥ २१४ ॥

त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ-सि-इ-जस्-क्-ङे-
डस्सु ।

युष्मद्-अमदोः ६॥, ल-अह्यौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद्-मदौ १॥,
तुभ्य-मह्यौ १॥, तवममौ १॥, सि-इ-जस्-क्-ङे-डस्सु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । डेध्योर्मः ।

डेध्योः ६॥, मः १॥ ।

युष्मदस्मद्भां परस्य ङे इत्यस्य घञ्च मः स्यात् । त्वं अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाड् ।

स-भ-अम्-औषु ७॥, आङ् । १॥ ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से भे अमि औकारि च परे । युवां
आवां, यूयं वयं, त्वां मां, युवां आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां न-

डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामां ६॥, न-आकमः १॥ ।

युष्मदस्मद्भां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त-ङ-आकम्
एते क्रमात् स्युर्ङ इत् । युष्मान् अस्मान् ।

त्वञ् अहञ् तौ युवञ् आवञ् तौ यूयञ् वयञ् तौ त्वद्च मदच तौ तुभ्य
मह्यञ् तौ तवञ् ममञ् तौ । सिञ् इञ् जस्च कञ् ङे च डस्च तेषु । सुख्यत्वे
गौणत्वे चार्थं विधिः । यथा त्वं अहं अतित्वं अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सूत्रेषु सुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदीत्यादिशानाञ् यद्गणं
यथा युवां अतियुवां अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारि आङ्करणं भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतित्वाभिः अति-
माभिः ॥ २१७ ॥

खसम्बन्धि सकारिण सहित आम् साम् । शस्च भ्यस्च ङसिञ् भ्यस्च
ङस्च सामच तेषाम् । नञ् डभ्यमच तञ् तञ्च ङञ् आकमच ते । अत नकारं

२१६ । एङ् टाङ्ग्रामि ।

एङ् ११, टा-ङि-ग्रामि ७ ।

युष्मदस्मदो रेङ् स्यात् टाङ्योः परयोः ग्रामि च, ङ इत् ।
 त्वया मया युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मच्चं
 युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यं अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यां
 युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकं अस्माकम् ।
 अतित्वयां अतिमयां अतियुवयां अत्यावयां अतियुष्मयां अत्य-
 स्मयाम् । [२१५] क्व द्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।
 त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः । डितिव्यख्येत्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिवे-
 धात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ त्रिषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान्
 अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवका-
 शत्वाच्च आदौ सभमावित्यनेन आङि कृते कमेनापीष्टसिद्धौ आकमविधानं ज्ञाप-
 यति वैभक्तिककार्यात् पूर्वं सभमौष्वाङित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत्
 इत्यादौ भ्यस् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमावित्यनेन आङ् न स्यादिति ।
 साम आकम् विधानात् गौणत्वे स्त्रिसंज्ञाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ
 न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

ग्रामीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकमविधानात् । अतित्वयामित्यादि ।
 त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ्टाङ्ग्रामि । एवं युवा-
 मतिक्रान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मानतिक्रान्तानामिति
 वाक्ये युष्मदो बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि ।
 ननु बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्क्याह क्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति ।
 ततश्च अयमर्थः । युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसं स्वरूपग्रहणात्तेषु
 परेषु त्वाह यूयवय तुभ्यमस्य तव ममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे
 एकवचने परे त्वस्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
 गौणत्वे तु परविभक्तिमनादित्य युष्मदस्मदोरिकत्वे त्वस्मदौ द्वित्वे युवावौ बहुत्वे स्वरूपे-
 णावस्थानमिति यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वाः अतियूयं अतित्वां अतित्वां
 अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः अतित्भ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यं

२२० । द्वीचीषीणां क्वैद्वैव्ये स्तेमे वांनौ
वस्-नसौ वा ऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाट्-
दृश्यर्थे स्वा-मा त्वमा ।

द्वी ची-षीणां ६॥, क्वैः ३॥, द्वैः ३॥, व्वैः ३॥, ते-मे १२॥, वां-नौ १२॥, वस्-

अतित्वत् अतिवाभ्यां अतित्वत् अतितव अगित्वयोः अतित्वयां अतित्वयि अति-
त्वयोः अतिवाभ्याम् । युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतियुयं अतियुवां अति-
युवां अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः अतितुभ्यं अतियुवाभ्यां
अतियुवभ्यं अतियुवत् अतियुवाभ्यां अतियुवत् अतितव अतियुवयोः अतियुवयां
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु । युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अति-
युयं अतियुष्मां अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः
अतितुभ्यं अतियुष्माभ्यां अतियुष्मभ्यं अतियुष्मत् अतियुष्माभ्यां अतियुष्मत् अतितव
अतियुष्मयोः अतियुष्मयां अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु । सामतिक्रान्तः
अत्यहं अतिमां अतिवयं अतिमां अतिमां अतिमान् अतिमया अतिमाभ्यां अति-
माभिः अतिमह्यं अतिमाभ्यां अतिमभ्यं अतिमत् अतिमाभ्यां अतिमत् अतिमम
अतिमयोः अतिमयां अतिमयि अतिमयोः अतिमासु । आवामतिक्रान्तः अत्यहं
अत्यावां अतिवयं अत्यावां अत्यावां अत्यावान् अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः
अतिमह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यं अत्यावत् अत्यावाभ्यां अत्यावत् अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयां अत्यावयि अत्यावयोः अत्यावासु । अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यस्मां अति-
वयं अत्यस्मां अत्यस्मान् अत्यस्मया अत्यस्माभ्यां अत्यस्माभिः अतिमह्यं अत्य-
स्माभ्यां अत्यस्मभ्यं अत्यस्माभ्यां अत्यस्मत् अत्यस्मत् अत्यस्माभ्यां अत्यस्मत् अत्यस्माभ्यां
अत्यस्मत् अतिमम अत्यस्मयोः अत्यस्मयां अत्यस्मयि अत्यस्मयोः अत्यस्मासु । इति ।
ननु सन्धवत्येकवाक्ये वाक्यभेदो न चिद्यते इति जैमिनिवचनादिकलद्वित्योरर्थयो-
रेव आदेशः स्युरित्येकवाक्येन मुख्यत्वे गौणत्वेऽपि निर्वाहे सन्धवत्यपि मुख्यत्वे
क्व इयोः परयोरादेशः स्युः गौणत्वे एकलद्वित्योरादेशः स्युरिति विधिद्वय-
कल्पनगौरवं प्रापयति क्वचित् द्वित्वेऽर्थे आदेशः न स्युरिति । तेन युवयोरेव
युष्मदीयः युवयोर्वचनं युष्मद्वचनं आवयोर्गुरुः अस्मद्गुरुः आवाभ्यां कृतं अस्मात्कृतं युवा-
मिच्छति युवामिवाचरति युवयोरिवाचरति वा युष्मद्वति युवामाचष्टे युष्मद्वति
इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्त्यैव आदेशो न स्यात् । त्वयाकृतं त्वत्कृतं मम धनं
मह्यं त्वामिच्छति त्वद्वति त्वामाचष्टे त्वद्वति इत्यादौ स्यादेव ॥२१६॥

नसौ १॥, वा । १।, अपादवाक्यादौ ७।, अ-च वा हा-ह एव अट्गृह्यर्थः ३॥,
त्वा-मा । १॥, तु । १।, अमा ३। ।

युष्मदस्मदोर्द्दीचीषीणां क्तैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वा-नौ, द्वै-
र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम् । अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा । न तु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्वैरदर्शनार्थ-दृश्यर्थ-
धुभिश्च योगे ।

तेश्च मेव तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभयं लुप्तप्रथमा द्विवचनान्तम् । वस्च
नस्च वस्नसौ । पादश्च वाक्यञ्च पादवाक्ये तयोरादिः पादवाक्यादिः न पाद
वाक्यादिः अपादवाक्यादिः तस्मिन् । पादः पद्यचतुर्भागीकभागः । वाक्यं पर-
स्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः दृक्दर्शनं न दृक् अट्क् । दृश्यार्थोतीरार्थ इव अर्थौ
येषां ते दृश्यार्थाः । अदृशि अदर्शने ये दृश्यार्थाः ते अट्गृह्यार्थाः चक्षुः वाक् हाश्च
हश्च एवञ्च अट्गृह्यार्थाश्च ते । न च वाहाहैवाट्गृह्यार्था अच वा हाहै वा
ट्गृह्यार्थाः तैः । च वाहाह एव । इति पञ्चभिरव्ययैर्योगे आदिशा न स्युरिति
गोयीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह इति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते ।
एवं स्वभावादर्शनार्था ये धातवस्ते यदि धातूनामनेकार्थत्वादर्शनभिन्नैरेव वर्तन्ते
तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थः लाञ्छ माश्च त्वासा इति लुप्तप्रथमद्विवचनान्तम् ।
अमायुक्तयोस्तु त्वासा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थी षष्ठ्योरिव तेमे इति । दामी-
दर इत्यादि । हे मित्र दामीदरस्त्वा त्वां मा मामपि अयत्तु सुकुन्दस्ते तुभ्यं मे मन्त्र-
मपि मुदं हर्षं ददातु । विष्णुस्ते तव मे ममापि अन्नानि पापानि निहन्तु ।
असौ मुरारिर्वा युवां नौ आवामपि रक्षतु । कृष्णोवां युवाभ्यां नौ आवाभ्यामपि
शर्मं सुखं ददातु । श्रीदयितो वां युवयोः नौ आवयोर्दयां करोतु । हरिर्वी
युष्मान् नौ अस्मान् पुष्णातु । हरिर्वी युष्मभ्यं नोऽस्माभ्यं धनं ददातु । हरिर्वी
युष्माकं नोऽस्माकं अग्रभानि हन्तु । प्रत्युदाहरति युष्मानवत्वविरतं कृष्ण इति
पादादिस्थितत्वात् नादेशः । अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादिस्थितत्वाद्वा-
देशः । चादियोगे उदाहरति । तुभ्यं मन्त्रश्च इत्यादि सुगमम् । किञ्चात्र
चकारो यदि युष्मदस्मदोः समुच्चायको भवति तदैवादिशा न स्युः । तेन रामो
मुक्तिश्च मे दद्यात् इत्यत्र चकारस्य मुक्तिभिन्नानां घनादीनां समुच्चायकत्वात् आदेशः
स्यादेव । एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मदोरवधारणे वर्तते तदैवादिशा न स्युः ।
तेन रामो मे धनमेव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नानां पुत्रादीनां श्ववच्छेद-

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र, ददातु ते मेऽपि सुदं मुकुन्दः ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वां नावपि शर्म कृष्णः, करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।
पुष्पातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥

अपादवाक्यादौ किं ? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु
शङ्करः । अचादियोगि किम् ?

तुभ्यं मद्भ्यश्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मद्भ्यमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

कत्वादादेशः स्वादेव । अट्शब्दश्चैवैवांगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि । श्रीकण्ठो
मामपेक्ष्य मामपेक्षां कत्वा त्वां पूजकमालोकयति विचारयतीत्यर्थः । अत्र ईक्ष-
उदर्शने इति धातुर्मेक्षायां लोकाङ्गीचे इति धातुश्च विचारणे वर्तते न तु दर्शने
इति । अत्र युष्मदस्मदीर्गस्ययीरिव ग्रहणम् । तेनाहं अतियुष्मान् पश्यामि
प्रियायूयं येषां तान् जानामि इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वा-
दिदं विवर्णोक्तिः । अह्नदन्तादेकाधिककरणात् परयोक्तयोरनादेशः स्तुः । दया-
लोक्तयः स्वं दण्डनीयुर्वयोः स्वं धीमतां युष्माकं स्वम् । कृदन्तात् दरिद्रस्य ते स्वं
याहिणीर्वा स्वं पाठकानां वः स्वम् । एवमस्मदीऽपि जसन्तैकाधिककरणाद्वा । आत्माः
कौमारः वः स्वं छात्राः कौमारः युष्माकं स्वम् । पृथग्योगादह्नदन्तादिति नानु-
वर्तते । कदाचित् प्रथमा तृतीययोरप्यादेशः इति वामनः । तेन मेघे केन
विनीतौ वा कस्य चैवं कृतिः कवेः । इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाक्प्रीतिमश-
स्ततामिति रघुः । मेघे शान्विषयं केन गुरुणा वां युवां विनीतौ शिचां कारिता-
वित्यर्थः । एवं विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च । कारिता ते यतीऽस्तत्त्वां
कः स्तीतुं शक्तिमान् भवेदिति चण्डौ । यती हेतोः ते त्वया विष्णुरहमीशानश्च
शरीरग्रहणं कारिता अतः कत्वा स्तीतुं शक्तिमान् भवेदित्यर्थः एवं आप्तकृतिवन्त-
योर्युष्मदीरेकले सर्वत्र लब्धदौ । त्वामाचक्षाणः त्वं त्वां त्वं त्वां त्वान् त्वया
त्वाभ्यां त्वाभिः त्वं त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत् त्व त्वयोः त्वयां त्वाकमिति
जौमराः त्वयि त्वयोः त्वासु । त्वामाचक्षाणः सं मां सं मां मां मां मां मया माभ्यां
माभिः सं माभ्यां मभ्यं मत् माभ्यां मत् म मयोः मयां माकमिति जौमराः सत्रि
मयोः मासु । इति स्त्रिजम् छिजस्त्रिजस्त्रिभक्तिषु सर्वत्र युवावौ ; यथा युवा-

२२१ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

सदा । १।, अनूक्ते ७।, असादिप्राः ५।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः ।

यूयं वयं विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूयं वयं हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥

माचक्षाणः त्वं युवाः यूयं युवां युवान् युवया युवाभ्यां युवाभिः तुभ्यं युवाभ्यां युवभ्यं युवत् युवाभ्यां युवत् तव युवयोः युवयां युवाकमिति जौमराः युवयि युवयोः युवासु । आवामाचक्षाणः अहं आवां वयं आवां आवां आवान् आवया आवाम् आवाभिः सह आवाम् आवभ्यं आवत् आवाम् आवत् मम आवयोः आवयां आवकमिति जौमराः आवयि आवयोः आवाम् । बहुत्वे तु सौ त्वाहौ जसि यूय वयो अमिडसौ च त्वन्मदी द्विवचनेषु युवावौ सस्मिस्तुस यूयासौ टासहितयोः त्वाभ्यां डि सहितयोः त्वाभ्यं स्य अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । यथा युवानाचक्षाणः त्वं युवां यूयं त्वां युवां यूयान् त्वा युवाभ्यां युवाभिः तुभ्यं युवाभ्यां युवभ्यं युवभ्यमिति जौमराः युवभ्यमिति कातन्वाः त्वत् युवाभ्यां युवत् तव युवयोः युवयां युवाकं युवाकमिति जौमराः त्वा युवयोः युवासु । अस्मानाचक्षाणः अहं आवां वयं मां आवां असान् त्या आवाम् असाभिः सह आवाम् अस्मभ्यं अस्मभ्यमिति जौमराः । मत् आवाम् अस्मत् मम आवयोः अस्मयां अस्माकं असाकमिति जौमराः स्य आवयोः असासु इति ॥ २२० ॥

अनुपश्चादुक्तं अनूक्तं तस्मिन् सह आदिना वर्तते या सा सादिः सादिशासौ प्री चेति स्यादि प्री न स्यादि प्री असादि प्री तस्याः । न तु स पूर्वादित्यादि । पूर्वस्थितपदान्तरेण संहितां प्रथमान्तरेण संहितां प्रथमान्तात् परयोर्युभद्वन्द्वी-रुक्तस्य पश्चादुक्तौ आदेशा नित्यं न स्युः । पूर्वैरेव विभाषया इत्यर्थः । यूयं वयं विनीता इत्युक्तिः । तत्पातु वो नो महेश्वरः इति पश्चादुक्तिः । तत् तस्मादित्यर्थः । असादिप्राः किं यूयं वयं हिता इत्युक्तिः । तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पश्चादुक्तिः अत्र तेनेति पूर्वपदेन संहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पाक्षिक आदेशाभावः पातु सवः शिव इत्यत्र पाक्षिति पूर्वपदेन संहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया व इति पाक्षिक आदेशः ॥ २२१ ॥

२२२ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५। ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । “शब्धोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मींश् सेव्य नोऽवाव सर्व
नः ।” सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

२२३ । पात् पत् पौ ।

पात् ।१।, पत् ।१।, पौ ७। ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपदः सुपदा सुपङ्गाम् इत्यादि ।
[२११] चूडिति कुङ् [५०] नस्य तुः । [५१] नोर्ङः । [१८३]
स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च
तिथ्यञ्चोदञ्चादयः ।

विशेष्यञ्च अन्यञ्च विशेष्यान्वि अन्यदिति आमन्त्र भिन्नपदमित्यर्थः विशेष्यान्वि
आदौ यस्य तत् विशेष्यान्वादि न विशेष्यान्वादि अविशेष्यान्वादि । अविशेष्या-
न्वादि च तत् आमन्त्रञ्चेति अविशेष्यान्वाद्यामन्त्रं तस्मात् । आमन्त्रं सम्बोधन-
विहितप्रथमान्पदम् । विशेष्यामन्त्रं पूर्वं यदामन्त्रं आमन्त्र भिन्नपदपूर्वञ्च
यदामन्त्रं एतदुभयभिन्नादामन्त्रात् परयोर्युग्मदस्मादौ स्ते मे प्रभृतय आदेशा
न स्युः । ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेष्यपूर्वाञ्च आमन्त्रात् परयोर्न स्युरिति
निष्कर्षः । शब्धोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मींश्चेति लक्ष्मींश्चेति विशेष्य-
पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो मा भूत् । एवं अत्र इत्यनामन्त्रपूर्वात्
सर्वं इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो न स्यात् । ननु द्वौचौषीणामित्यत्र विशेष्य-
पूर्वादनामन्त्रं पूर्वञ्चामन्त्रात् परयोर्युग्मदस्मादीरादेशविधानेनैवैष्टसिद्धौ तदुभय-
भिन्नादामन्त्रात् परयोरादेशनिषेधः कथमिति चेन्न तर्हि आमन्त्रभिन्नपदात्
परयोः कुत्रापि नादेश इत्यनर्थापत्तेः ॥ २२२ ॥

श्रीमनौ पादौ यस्येत्यादि विशिष्टे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्यपादित्य
नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् पौ परे इत्यर्थः । एवं स्त्रियामौपि त्रिपदी इति ।
क्षौवे त्रिपदी वस्तुनी इति बोध्यम् । प्राङिति । अचुगतिपूजनयोरित्यस्य
विहितस्यार्थानुवर्तनीयमात्रे सामान्य इति विदित्यत्र तस्य कति तस्यामन्त्रादे तस्य च

२२४ । अचो ऽल्लोपो र्वश्च ।

अचः ६१, अल्लोपः ११, घः ११, च ११ ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घः । प्रतीचः
प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-
मुमुईचादमुईचोदीचः ।

तिर्यक्—उदचां ६॥, तिरश्च—उदीचः १॥ ।

एषामेते क्रमात् स्युः पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम्
इत्यादि । अमुमुर्द्धचः अमुमुर्द्धचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । एव-

उक्तारि स्थान्तस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राचं प्राञ्चौ । गत्यर्थस्य तु क्विपि न लोपि प्राच इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽङ्गेरिति गुणि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चं प्राञ्चौ इत्यभयोरिव स्यादपिचक्षकी समानरूपम् । शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्चः प्राञ्चा प्राङ्भ्यां प्राङ्सु इति । गत्यर्थस्य तु प्राचः प्राचा प्रागभ्यां प्राञ्चु इति भेदः ॥२२३॥

अञ्चु गति पूजनयोरित्यस्य क्षिपि गतावधे लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । एवं नदी-
मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कर्त्तारमञ्चतीति कर्त्तवङ् गामञ्चतीति
गवाङ् रायमञ्चतीति रायङ् नावमञ्चतीति नावङ् । एषां शसादौ नदीचः
नदीचा नद्यग्भ्यां गुरुचः गुरुचा गुर्वग्भ्यां कर्त्तृचः कर्त्तृचा कर्त्तवग्भ्यां गोचः गोचा
गवाग्भ्यां रैचः रैचा रायग्भ्यां नौचः नौचा नावग्भ्यां इत्यादि । गोच इत्यादौ
तु पूर्वं ऋस्वानामभावान्न दीर्घः । दिवमञ्चतीति क्षिपि दिवङ् अस्य अकार-
लोपे उहस्युङ् इति वस्य उल्ले अनेन दीर्घे द्यूचः द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि ।
स्त्रियानीपि नदीची गुरुची इत्यादि क्लीवे तु नदीची गुरुची कुले इत्यादि ।
धञ्शेति चकारस्य अन्वाचयशित्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अङ्गोपः स्यादेव ।
यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तच्चः तच्चा इत्यादि । चीचीर्धञेति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अचीऽङ्गोपोर्धञेति गौरवं ज्ञापयति पूर्वं पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति
तेन केवलस्य अचः अचा इत्यादौ न प्रसङ्गः । अच इति लुप्तनकारस्य किं
पूजायां गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञ्चः गुर्वञ्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

मदसुयङ् । उदीचः उदीचा उदग्भ्याम् इत्यादि । शेषं पूर्ववत्
[१५४] शक्काजिति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३]
स्यादेः सो लोपः । सुवट् सुवड् सुवञ्चौ सुवञ्चः इत्यादि ।
[१६४] नसव्महन् इति घः । [१८३] स्यान्तस्य लोपः । महान्
महान्तौ महान्तः महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम्
इत्यादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवतः भवता
भवद्भ्याम् इत्यादि । शेषं महद्वत् । [१८५] अत्वसोधोरिति ।
श्रीमान्, शेषं भवद्वत् । एवं यशस्वदादयः ।

२२६ । भगवदघवद्भवतां भगोऽघो भो वा धौ ।

भगवत् अघवत् भवतां ६॥, भगो अघो भो १॥, वा ११, धौ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्,
हे अघोः हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्वत् । [१८२]
अद्वेरित्युक्ते न नुण् । ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं
जज्ञत् जाग्रदादयः ।

असुसुयञ्च इत्यादि । असुसुईचः अदसुईच इति सत्यभाविर्देशात् एव न
सन्धिः अन्यथा एतयोर्थकारस्य ईविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात् । शेषं पूर्ववदिति
घौ प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चं प्राञ्चौ इतिवदित्यर्थः । सुवडिति व्रथूश्लेदे
दन्त्यसभ्यः । तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलिधातुषु । सकारजं शकारश्च
षाट्ठवर्गस्तवर्गं इति वीपदेवः । पश्चात्कारयोगाच्चात्वसभ्यः । सुवञ्चतीति
किपि यद्वस्वपाद्योरिति जिः । ततः शक्काजिति षड् निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति न्यायाच्चात्वसभ्यस्य दन्त्यसत्वे स्यादेः सोलीपः षोडःके भपभक्सी-
रिति । महानिति महपूजे औष्णादिकीऽतुप्रत्ययः । अस्य अत्वन्तस्यापि नसव्म-
हन् इत्यत्र सञ्जतो यद्वहणात् स्यादिपञ्चके दीर्घः । भवन्नित्यादि भूषातोः शत्रन्तस्य
रूपम् ॥ २२५ ॥

हे भोः इत्यादि राजेत्यादिषु निर्विसर्गाथं हसात् सिङ्गीपस्य प्राथमिकत्वेऽपि

[१५४] शच्छाजेति षड् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहां षड् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्यां नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चूडिति कुड् । सृक् सृग् सृशौ सृशः, सृशा सृग्भ्याम् इत्यादि । दष्टक् दष्टग् दष्टशौ दष्टशः, दष्टग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षष्ठां षट्सु ।

२२७ । सप्तेसुस् सजुषङ्गां रङ् फेऽचः ।

सप्-इत्-उस्-सजुष्-अङ्गां ६॥, रङ् ११, फे ७, अचः ६ ।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रङ् स्यात् फे परे न तु चान्तस्य ।

सर्वावयवादेशानां बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्यात् प्रागेव आदेशे हसपरत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गः । भवच्छब्दोऽयं भाते रौणादिक डवतु प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थः । अत्र भगवदववद्भवतां वत ऊर्वाधौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अघो भो इति गौरवं ज्ञापयति भोश्चित् इत्यादौ क्लीवे न ऋस्वः सेर्लुक् च न स्यात् इति । वस्तुतस्तु वतो डीस्विधानेनापीष्टसिद्धौ गौरवं स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दन्यसस्य स्थाने जाती मुङ्न्य षः सपः । पिपठिष चिकीर्ष बुभूषादीनां क्रिपः प्राक्खले सस्थाने जातषः । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठौष्प्रभतीनां क्रिपः प्राग्जातस्य षत्वस्य क्रिपि लिङ्गसंज्ञायामपि निवृत्तिर्नास्तीत्याह । इसुसौ दन्यान्तौ । यथा पिष्टगत्यां सुपीः । तुषध्वाने सुतुः एवं हविः धनुः सजुषी मुङ्न्यान्तत्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । जुषीप्रीतिसेवनयोः जीषणं जुट् सह जुषावर्तते या सा सजूः । सषश्च इस् च उस् च सजुष च अहन् च तेषाम् । नच अच तस्य । चान्तस्य तु लिङ्लौ अस्त्रादे लिङ्गचतीति क्रिपि लिङिट् अत्र हस्यद्वले षटोः कःसे इति दस्य कत्वे किलादित्यनेन सनः सस्य षत्वोऽपि न रङ् । पिपठौस्त्वः आशीर्वादः अङ्गनिर्णय इत्यादौ विभक्त्यर्थे विरानि रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८ । व्यनच्तयीको धोर्घो ऽकुरकुरो ऽखेः ।

विं ७, अनच्तयि ७, इकः ६।, धीः ६।, र्घः १।, अकुरकुरः ६।, अखेः ६। ।

धो रिको र्घः स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरो न च खेः,
नाचि तये च । पिपठीः पिपठिषी पिपठिषः, पिपठीर्भ्यां
पिपठीःषु । एवं चिक्रीर्षादयः । दोः दोषी दोषः दोषं दोषी ।
[११६] पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा
दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि । [२१३] स्यादेः सो लोपः । विविट्
विविङ्ग विविक्षी विविक्षः विविङ्भ्याम् इत्यादि । पिपक् पिपग्
पिपक्षी पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि । एवं गोरग् दिधच्चा-
दयः । सुपीः सुपिसौ सुपिसः सुपीर्भ्यां सुपीःषु । एवं सुतूः ।
विद्वान् हे विद्वन् विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ ।

रच वध्वं र्वं तस्मिन् विं । रेफसाहचर्यात् वकारोऽव दन्त्यः । तेन उजती-
त्यत्र न दीर्घः । तस्यद्वितः । तथासौ य चेति तय अइ तयच अचतयौ न
विद्येति अचतयौ परौ यस्मात् सीऽनचतय तस्मिन् अनच्तयि इति, विं इत्यस्य
विशेषणं कुरच कुरच कुर्कुर न कुर्कुर तस्य, नखिरखिः तस्य । यथा रेफि गौः धूः
पिपठीः सुपीः सुतूः सजूः वकारे यथा दीव्यति सीव्यति । अनच्तयीति किं ?
गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतुः । धुरं वहतीति धुष्येः चातुर्थ्यं दिव्यं किञ्च तय-
कारसाहचर्यादव अचप्रत्ययस्यैव । तेन गौरर्थः धुरन्तः पिपठीरीकः आशीरा-
रम्भः इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धीः किं ? हविः धतुः । अकुरकुरः किं ? कुशब्दे
कुर्यात् चीकुर्येते । कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकञ् कुर्यात् कुर्वः । कुर्षिं
लोपे कुर्यात् चीकुर्येते । अखेः किं ? ओरीड य चरणे रित्थे । ब्रौघनि किपि
वित्रीड । न च अनेन दीर्घे कृतेऽपि भभखयहर्षेत्यादिना पुनर्ङ्गस्त्रेनेवेष्टसिद्धौ
खिवर्जनं व्यर्थमिति वाच्यम् । भभखयेत्यादि सामान्यं बाधित्वा व्यनच्तयीति
विशेषण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृदनेन विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तद्
बाधितमेव इति न्यायेन भभखयेत्यादिनापि पुनर्ङ्गस्त्रासम्भवात् । इकस्थानिकतया
रेफवकारनिमित्तकतया च व्यनच्तयीत्यादिर्विशेषः । दीर्घस्थानिकतया नि-
र्निमित्तकतया च भभखयेत्यादिः सामान्यः । पिपठीरिति । पठितुमिच्छ-

२२६ । वसो वः सेमप्युर्मतुष्योः ।

वसोः ६।, वः १।, सेम् ।१।, अपि ।१।, उः १।, मतुष्योः ७॥

वसो वं शब्द इमस्हितो ऽपि उः स्यात् मतौ च परे ।
विदुषः विदुषा । [१८३] स्रस्ध्वस् वस्विति दङ् । विद्वद्भ्याम्
इत्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांसौ
पेचुषः, पेचुषा पेचिवद्भ्याम् इत्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जग-
न्वांसः, जगन्वांसं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे ।

तौति सनि वसोरस्येति इमि किलादिति षत्वे द्विर्भावे पिपठीष इति भागस्य धातु-
संज्ञायां क्षिपि हस्राक्षीप इति सनोऽकारलोपे आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात्
तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इमोऽपि धात्ववयवतया व्यञ्जयतीति दीर्घे
रेफस्य विसर्गः । एवं चिकीर्षादय इति । एवमिति रङ्गप्राप्तार्थं न तु सर्व-
रूपसाम्यार्थं तेन चिकीर्षं शब्दस्य सुपि परे यस्य रङि स्यान्त्यस्यारदित्यत्र स्यान्-
त्येति भिन्नपदज्ञापकात् वादङ्गी लोपे रङो विः सुपीति नियमात् रेफस्य
विसर्गाभावे किलादिति षत्वे चिकीर्षु इति रेफयुक्तं पदम् । एवं वुवूर्धतीति
क्षिपि वुवूः वुवूर्धं वुवूर्ध्यां वुवूर्धं इत्यादि । दीरिति दस्य उत्त्वेपथे इत्यच्चात्
क्षिपि भुजे वार्थं मनोपादिवाङ्कारस्य औकारे अन्वष्टादित्वात् षत्वे सषेति रङ् ।
विविडिति शौविश प्रवेशे । वेष्टुमिच्छतीति सनि शक्त्राजति षङि षटोः कः से
इति ककारे कयोगात् षत्वे क्षिपि विविच इति लिङ्गं अत्र पकारस्थाने जात-
ककारस्य लोपः । पिपगिति । डुजौष पच पाके प्रक्षुमिच्छतीति क्षिपि पिपच
इति लिङ्गं अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्यान्त्यस्य लुपि भपभसोरि-
त्यनेन कस्य कगौ सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् एवं गोरक्
दिधच्चादयः इति गां रञ्चतीति गोरक् अत्र रञ्चवर्जनात् ककारलोपाभावे संयो-
गान्त लुप् । एवं दहौ दाहे दिधचतीति क्षिपि दिधक् अत्र दादिर्घ इत्यनेन हस्य
षत्वे भपभसोरित्यनेन घस्य कले घ स्थाने जात ककारस्य लोपाभावे संयोगान्त
लुप् । सुपीरिति पिष्टगत्यां सुपे सतीति क्षिपि इसन्तत्वाद्रङ् । एवं तुस ध्वाने
उसन्तत्वाद्रङि सुतुः । विद्वानिति वेत्तेः परस्य शतुः क्खादेशे त्रिदचोऽच्चेरिति
तुणि नसब्महन्न इति दीर्घे संयोगान्त लुप् ॥ २२८ ॥

वखलान्मतीः प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसीर्वकारस्वीकार विधानं आपयति

२३० । हन गम जन खन घसामुङ्-लोपो- ऽङोच्यणौ ।

हनगमजनखनघसां ६॥, उङ्-लोपः १।, अङ ७, अचि ७, अणौ ७ ।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु ङे । जग्मुषः जग्मुषा
जगन्वङ्गाम् इत्यादि । एवं जग्मिवान् । [१६४] अधोरित्युक्तेः ।
सुहिन् सुहिसौ सुहिसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत् ध्वसौ ध्वसः,
ध्वङ्गाम् । एवं सत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे उक्थशः
उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशोभ्याम् इत्यादि ।

२३१ । पुंसो ऽमुङ् घौ ।

पुंसः ६।, अमुङ् १।, घौ ७ ।

पुंसोऽमुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ । पुमान् पुमांसौ
पुमांसः, पुम्भ्रां पुंभ्यामित्यादि ।

वस्त्वान्मतु नैव भाव्यमिति मतौ विदुषान् । पौ वैदुष्यं वैदुषं पैचुष्यं पैचुषं
विदुषी पैचुषी इत्यादि । जगन्वानिति । औगम्यलुगत्यां कसुः हिलम् । हन-
गम दृश विंशति इमोऽभाव पक्षे धीर्मानः फल्वीति मस्य नः । वस्त्वोलेइत्यादि ।
शसि परे जगन्वस् शब्दस्य वस्य उले स एव वकारी निमित्तं यस्य नकारस्य तस्य
स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभाव इति न्यायात् । पुनर्मकारत्वे जगमुस
इति स्थिते कसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे क्लिप्ता-
दिति धत्वे जग्मुष इति ॥ २२६ ॥

नङोऽङः तस्मिन् । नास्ति गुण्यस्मिन् सोऽणः तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणो
निषिद्धस्तस्मिन्नचौत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतीरेव सम्भवः । यथा जघ्नतुः
जग्मतुः जघ्ने चखूतुः । द्विश्चाद्रुङ् लोपिन इति किप्प्रत्यये जघ्नः जग्मिः चखिः
जघ्निः । अङि इति अगमतु अवसत् । भीषिचिन्मौतिङ् जना । सुहिनिति ।
हिसिधकि हिंसि किपि नसब्महन्न इत्यनेन प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेन
स्यात् ॥ २३० ॥

अमुङ् उदिच्छात् त्रिदच इति गुणि नसब्महन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घे-

२३२ । से डीशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधिः ।

सेः ६।, डा १२।, उशनस्-पुरुदंशस्-अनेहसः ५।, अधिः ६।

एभ्यः परस्य सेडा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । धे डडनी वोशनसः ।

धेः ६।, ड-डनी १॥, वा १२।, उशनसः ५।

उशनसः परस्य धेडडनी वा स्तः । ड इत् । हे उशनः हे उशनन् हे उशनः, उशनसी उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसी अनेहसः । एवं पुरुदंशा । वेधाः हे वेधः वेधसी वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसी ।

२३४ । अदसः से रौः ।

अदसः ५।, सेः ६।, रौः १।

अदसः परस्य से रौः स्यात् । असौ ।

स्थानस्य लुपि पुमान् । पुष्पग्रामिति सर्वविधिभ्यो लीपविधिर्बलवानिति न्याया-
दादौ संयोगान्त लुपि सन्धिरुपात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमाद्वान्तिम्
इत्यादिना मस्यानुस्वारे वात्सरयपे इत्यनेन अनुस्वारस्य सकारे पुष्पग्रामे पक्षे पुंभ्या-
मित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनसश्च पुरुदंशश्च अनेहसश्चेति तस्मात् न धिरधिः तस्य ॥ २३२ ॥

सस्वीधने तूशनसस्त्रिरुपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूतिः ।
वेधाः इति विधेश्विविधौ त्रामुमिति अस् । सुव इति वस्लुङ् किपि अलसीऽधो-
रिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दीर्घोऽदसश्चेत्यस्य बाधकेन त्वादां तदी-
रित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र खदीभ्यामित्यनेन प्राप्तव्यः सेर्लोप
औकारेण बाध्यते लीपस्वरदेशयोः स्वरादेश्यो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एवं
हे असौ स्त्रि अत्रापि टेरत्वे अपि आदौ सेः स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिव-
त्वाभावात् षिटीस्त्वे इत्यनेन एकारी न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वतो वा
शब्दोऽनुवर्तते । स च उभयत्रैव व्यवस्थामात्रवाची । व्यवस्था चेयम् । शाक्ती-
ऽदसः सेरौर्वा अनकस्य नित्यमिति एवं मातृस्वर्णवृद्ध इत्यत्रापि वाशब्दस्य व्यव-

२३५ । मात् स्वर्घावुज ।

मात् ५।, स्वर्घी १॥, उज १॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्घा वुदूतावाप्नुतः । अमू ।

२३६ । एरी व्ये ।

एः १।, ईः ११।, व्ये ७। ।

अदसो मात् परौ व्वेनिष्पन्न एकार ईः स्यात् । अमी । अमुं
अमू अमून ॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना । अमुना अमूभ्यां
अमीभिः, अमुभ्यै अमूभ्यां अमीभ्यः, अमुष्मात् अमूभ्यां
अमीभ्यः, अमुष्य अमुयोः अमीषां अमुषिन् अमुयोः अमीषु ।

इति हसन्त पुलिङ्गशब्दः ।

स्थया साकोऽदसः सेरौकाराभावपक्षेऽदसः सत्परस्य अकारस्य उत्त्वमिति तेन
असकौ असुकः पुमान् असकौ असुका स्त्री । केचित्तु औकाराभाव पक्षे दीमो-
ऽदस इत्यनेन दकारस्य सकारं कृत्वा असुकः पुमान् असुका स्त्री इति विभाषया
वदन्ति ज्ञातः स्वरेणामुकः इति प्रयोगोऽपि क्लीवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तत्वेति
निषेधात् त्यदां तदीरित्यस्य दीमोऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कुल-
मिति ॥ २३४ ॥

अत्र मादित्यहण्येन अमुष्य शिष्यः अदः शिष्यः अमुष्य स्त्री अदः स्त्री इत्यादौ
समासे विभक्तैर्लुकि लुकि न तत्वेति निषेधात् दीमोऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न
स्यादिति एवं उग्रहण्येनैव उवर्णप्राप्तौ उज इत्युभयग्रहणन्तु प्रत्ययादेशयोः इद-
हितेनाका सवर्णो न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् ॥ २३५ ॥

व्वे किं अमुस्त्रियौ अमू फली । अमुभ्यै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मत्वे ङिभ्यौ पश्चाद-
कारस्य उत्ते पत्वम् ॥ २३६ ॥

इति पुलिङ्गपादः ।

द्वितीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ ।

नहः ६।, घङ् ११, भौ ७ ।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे । उपानत् उपानद् उपानहौ
उपानहः, उपानङ्गाम् । [२११] चूडिति कुङ् । उष्णिक्
उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि ।

२३८ । दिव औङ् सौ ।

दिवः ६।, औङ् ११, सौ ७ ।

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः ।

२३९ । वाम्याङ् ।

वा ११, अमि ७, आङ् ११ ।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः
दिवा ।

२४० । उहस्युङ् ।

उहसि ७, उङ् ११ ।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् । गीः

धोस्तु अनास्तीत् अनङ् अनानत् ॥ २३७ ॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । तेन द्यौः अतिद्यौः । खरादेशत्वेन बल-
वत्त्वादादावौकारे सेर्विसर्गः ॥ २३८ ॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्यां दिवं अतिद्यां अतिदिवं ननु द्यौ शब्दस्य
द्यामिति दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमशसो-
रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः ॥ २३९ ॥

उः उवर्णः । दिव उद्यानं युदानं दिव ऊर्ध्वं द्यूहम् । हस इत्यनेन

गिरौ गिरः । एवं पूः । [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतस्र ।
चतस्रः चतस्रः चतस्रभिः चतस्रभ्यः चतस्रभ्यः चतस्रणां चत-
सृषु । [१३३ । २४६] टेरत्वे सत्याप् । का कै काः इत्यादि,
सर्वावत् । एवं यद् । [२०३] इदमोऽय मितौयम् । इयं इमे
इमाः, इमां इमे इमाः, अनया आभ्यां आभिः, अस्थे आभ्यां
आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसां, अस्यां
अनयोः आसु । स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् । [१३३ । २४६]
टेरत्वे आप् । स्या त्वे त्याः इत्यादि सर्वावत् । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाचौ वाचः, वाचं वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम् । अप्
शब्दो ब्वान्तः । [१६४] नसव्सहन्न इति घः आपः अपः ।

२४१ । भ्यपोदङ् ।

भि ७, अपः ६, दङ् । १ ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अङ्गिः, अङ्गः, अङ्गः, अपां
अप्सु । दिक् दिशौ दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि । एवं टक् । त्विट्
त्विषौ त्विषः, त्विषा तिङ्भ्याम् इत्यादि । सजूः सजुषौ सजुषः,
सजुषा सजूभ्यां सजूषु । एवं आशीः । [२३४] अदसः सेरीः ।

स्यादीयप्रकरणेऽपि सामान्यहसोपाह्वः । अन्यथा सभ इति स्मृटनिर्देशेनैवेष्ट-
सिद्धौ । हस इति सङ्केतशब्दीपादानमनर्थकं स्यात् । न च तर्हि हसोऽन्तः फ
इत्यत्रापि सभ इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्यन्तौ स्यादीयनकारस्य
फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलुप् फेधाविति न लोपात्पपत्तेः । हसि यथा
द्युभ्यां द्युगतः द्युपतितः द्युकामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्तते । स चेह व्यवस्था-
वाची । व्यवस्था चेयम् । हौवे सुद्युक्तमिति स्यनोर्लुकि विरामेऽपि उङ्
स्यात् । एवं दिवि भवं दिव्यं दिव्यमिच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात् ॥२४०॥

अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्तिः । व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिरनिच्छया-
निवृत्तिरिति । अत्र प्रकरणवलात् भ इति स्यादेरेव तेन अच् भवमित्यादौ न
प्रसङ्गः । गौणेऽप्ययं तेन खङ्गाम् इत्यादि । सजूरिति सपेसुसीतिरङ्गिभ्यं-

असौ अमू अमूः, अमू अमू अमूः, असुया अमूभ्यां अमूभिः,
अमुष्यै अमूभ्यां अमूभ्यः, अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः, अमुष्याः
अमुयोः अमूषां, अमुष्यां अमुयोः अमूषु ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीवलिङ्ग शब्दः ।

[१६८] स्त्रमोर्लुगिति । [१८२] सस्वस् वसिति दङ् ।
स्वनडुत् स्वनडुही । [१८१] अनडुच्चतुरो णाणाविति । स्वन-
डाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२ । स्त्रीवे नो लुक्वा धौ ।

स्त्रीवे अ, नः ६।, लुप् १।, वा १।, धौ अ ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

चतुर्थीति दीर्घः । एवमाशीरिति । आङ् पूर्वात् शासुचलुशासने इत्यस्मात्
क्लिपि शासुङिञ्जसङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसंज्ञाभावादेव पदान्तत्वाभावे
शासवसघसिति षत्वम् । ततो लिङ्संज्ञायां स्यादेक्यत्वात् सस्य जातस्य षस्य रङ्
स्यादित्यर्थः । अतएव सज् शब्दं साधयित्वा एवमाशीरित्याह । अन्यथा
इसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्वयोः पृथगाशीर्यहणमनर्थकं स्यात् । दुर्ग-
सिंहोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सजुषाशिषोस्तु मुङ्न्यवस्यैव ङकारापवादे रेफ
इत्याह । ननु विभक्त्युत्तरादौ षत्ववत् णत्वमप्यास्तामिति चेत् सत्यम् । आदौ णत्वे
सुश्रूणातीति सुश्रूमा गृह्णातीति याहीत्यादौ दीर्घार्थे णकारलोपार्थश्च तत्तत्-
सूत्रेषु मुङ्न्यणकारस्य पृथग्यहणं गौरवं स्यादिति विभक्त्युत्तरादौ णत्वं न
क्रियते । केचित्तु विष्णौ च वेषाः स्त्रीत्वाशीर्हिता शंसाहिदंष्ट्रयोरित्यनरसिंहेन
दन्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दं नत्वा आशीरित्यादौ इसन्तत्वादेव रङ्
इत्याहुः ॥ २४१ ॥

श्रीभनोऽनडुान् यत्र गीष्ठे तत् स्वनडुत् ।

नोलुपक्षेधावित्यस्याप्राप्तौ विभाषेयम् । लुप् करणात् तदादिविधेर्निषेधे हे

ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम् ।
किं के कानि । इदं इमे इमानि । असृक् असृजी असृज्जि,
असानि असृज्जि, असृजा अस्ता असृग्भ्यां असभ्यां इत्यादि ।
ऊक् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि । सुवल् सुवल्ली सुवलि सुवनलि ।
[१६३] नुष्ययमेत्यत्र भसन्तरलयोरादौ तु वा नुष् । उकारितो
नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् ।
[२०८] अनूक्तौ तु ; एनत् । गवाक् गोची गवाञ्चि । तिर्यक्
तिर्य्यौ तिर्य्यञ्चि । एवं परे । यक्तत् यक्तती यक्तन्ति, यकानि
यक्तन्ति, यक्ता यक्ता यक्तानां यकभ्यां इत्यादि । एवं शक्तत् ।
ददत् ददती ।

२४३ । द्वेः शतुर्नुष् शौ ।

द्वेः ५१, शतुः ६१, नुष् ११, शौ ७१ ।

द्वेः परस्य शतुर्नुष् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति ।
एवं जक्षत् जाग्रदादयः । तुदत् ।

धनिकुल इत्यादौ शुर्वी वेति गुणी न स्यात् । नच शुर्वी वेल्यत्र इगन्तप्रकृतित्वं
विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि प्रथीप्रभृतौनामपि द्वे प्रथी इत्यादौ गुणानुप-
पत्तेः । अह्नी अहनी इति ईङ्योस्तु वेति विकल्पः । किमित्यादि । स्वमीलुकि
कृते लुकि न तत्रेति निषेधात् टेरकारो न स्यात् । ननु लीपस्वरादेशयोः स्वरा-
देशविधिर्बलवानिति न्याशादादौ टेरत्वे क्लीवात् स्वमीऽधिरिति सेमकारापत्तिरिति
चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्यस्यादावुपत्तौ लुग्विधानस्य वैयर्थ्यात् ।
असानीति । पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुष् । उकारेत्
नुरिति । ययस्यते इत्यादौ जमजपजमेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वरागमः क्रियते
नुष्ययमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारेत् नुर्नकारः ननु विन्दुमात्रस्य आख्या संज्ञेत्यर्थः ।
अनूक्तौ तु एनदिति । अमी लुकि कृते लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-
रेनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेशः स्यादेव टेरत्वाभावे दकारस्थितिः ।
गोची इति । अचीऽलोप इत्यकारलोपः । एवं परे इति असुमुयगादय इत्यर्थः ।
शक्तदिति तालव्यादिविष्ठावाचक शक्तत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकना-
देशः ॥ २४२ ॥

२४४ । आदीपोः ।

भात् ५।, ई-ईपोः ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे ।
तुदन्ती तुदती तुदन्ति । भात् भान्ती भाती भान्ति । पचत् ।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्-यनः ५।, नित्यं १। ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई-ईपोः परयोः ।
पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती दिव्यन्ति । स्वप् स्वपी ।
[१६४] नसब्रम्हन्नोऽधोर्धः । स्वाम्पि, स्वपा । [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदचोऽईरित्यत्र द्वेःपरस्य निषेधात् अप्राप्ती विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च ईप् च ईपी तयोः । ईपः पृथग् ग्रहणात् ई इति क्लीवाद्यौ इत्यनेन
आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम् । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीयं इत्यादावपि प्रसक्तिः
स्यात् । तुदन्ती इति । तुदञ्चै श व्यये शट् दिवसुतुदेति शः लोपीऽतोऽदेचो-
रित्यकार लोपेऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण् । भान्ती इति ।
भालषदीतौ शट् वेशप्रे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपो लुकि आकारात् परस्य
शतुर्वा नुण् । नच अत्र शप्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन शपः परत्वात् अप्यनोनित्य-
मित्यनेन नुणो नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोपीऽस्यो माङोरिति । लोपेऽतो-
ऽदेचोरिति ह्रस्वालोपीऽसित्ययोरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं नास्तीति नियमात् । अस्य वीजं सकोऽलोपीऽच्यन्ते इत्यत्र दृश्यम् । एवं
या ल गती । बा ल गमनहिंसयोः । णा ल ग्रीधने । आ ल पाके । आ ल खेदे ।
द्रा ल स्वप्ने प्रलायने च । पाल रक्षणे । रा ल दाने । ला ल च ग्रहे । दा ल लूनी ।
ख्यालख्यातौ कथने । प्रा ल पूर्त्तौ । माल च माने । साल भक्षणे । एषामपि चतुर्दशानां
यान्ती याती इत्यादि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनपेक्ष्यस्य
तु नुण् वा स्यादीपोः परयोः इति बोध्यम् । यथा भविष्यन्ती भविष्यती ज्ञान-
मुखे । भविष्यन्ती भविष्यती मुक्तिः । एवं स्तीथ्यन्ती स्तीथ्यती पत्यन्ती पत्यती ।
अव्याप्तेषो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदासः । स चिन्तयत्येव-
भियस्तदेष्यती ॥ २४४ ॥

पचन्ती इति । जुजौष पचपाके शट् वेशप्रे इति शपि लोपीऽतोऽदेचोरिति
शपोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपः परत्वात्त्रित्वं नुण् । दीव्यन्ती इति । दिव्यजिगीषादी

स्त्रिः । [२२७] सधेति रङ् । धनुः धनुषी धनूंषि । एवं हविः ।
पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अमू अमूनि ।
ही प्रीवत् । इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

चतुर्थः पादः ।

अव्ययः शब्दः ।

२४६ । व्याख्युक्तेः ।

व्यात् ५१, लुक् । ११, तेः ६१ ।

व्यात् परस्याः तेर्लुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित् प्र परा हरिवत्, कृत्वा ।

शब्द दिवसुतुदेति शनि नित्यं नृणं एवं गोपायन्ती चोरयन्ती कारयन्ती चिकी-
र्षन्ती पुत्रकाश्यन्ती ज्ञानीयन्ती कृषन्ती नमस्यन्ती इत्यादि । मालिवाचरन्ती
मालाली वीणवाचरन्ती वीणाली इत्यपि दुर्गसिंहः । विह्वशगतौ इत्यस्य
विह्वसुति पयोवाय इति आयपचे शपि विच्छायन्तीति नित्यम् । तुदादिप्रचे
तुदादित्वात् शेविच्छती विच्छन्ती इति । ततश्च भ्वादीन् वर्जयित्वा अदादिः
स्वादिर्भूषादितनादि क्प्रादीनाच्च नृणं न स्यात् ई ईपोः परयोः । तेन अदतौ
सुन्वती रुन्वती कुर्वती क्रीणती इति । खप् इति । शोभना आपो यत्र सरसि
तत् खप् । अत्र पथ्यपुरः से इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नार्चायां स्तरेरित्या-
दिना निषेधः । धनुरिति धनरवे तामुसिस्त्रिति उंसि उसन्तत्वाद्रङ् उकारस्य
धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनञ्त्वयौति दीर्घो न स्यात् धनूंषीति । नसन्तत्वाद्दीर्घो
नृव्यन्तरेऽपीति पलम् । एवं हविरिति हलिहोमेऽदने इसि इसन्तत्वाद्रङ्
इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावात् दीर्घः । पय इति । सेर्लुकि लुकि न तत्रेति
निषेधादलसीधीरिति न दीर्घः । विरामसाधित्य विसर्गः । अद इति ।
सेर्लुकि लुकि न तत्रेति निषेधात् ल्यदां तदीरिति सो न स्यात् । अमोलुकि च
दीमोऽदसञ्चेति मकारो न स्यात् ॥ २४५ ॥

इति हसन्त लौवलिङ्ग पादः ।

अव्ययानां प्राथमिकस्य स्वः शब्दस्य रेफान्ताद्भसन्ताध्याये एव निरुपण-
मुचितं लिङ्गकार्याभावाच्च पुलिङ्गादिपादेष्वनुचितमितीह पृथगुपात्त्यासः ।

२४७ । उदः सः स्यात्सम्भोः ।

उदः ५।, सः ६।, स्यात्सम्भोः ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानं उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा १।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाहः अवगाहः पिधानं
अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच तदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वान् च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्यति
तदव्ययमिति पादः । अलिङ्गानामव्ययानां विशेषणस्यापि अनिर्णयितुं लिङ्गत्वान्न-
पुंसकत्वमेवेति बोध्यं सामान्यत्वान्नपुंसकमिति वचनात् । तेन खः सुन्दरं खः
काव्यमित्यादि ।

लङ्कारणात् लोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तकं कार्यं न स्यात् ।
यथा ह्यः नम इत्यादीनां लोपिक अलसोधीरिति दीर्घो न स्यात् विभक्त्यन्तु
विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं खलु ननु इत्यादीनां गुर्ध्रजसित्यादिना गुणो न
स्यात् । ननु अव्ययाद्विभक्त्यस्याश्रित्ये विभक्तिसुत्याय लुब्धा तन्निमित्तककार्यं
निविध्यते इति कथं वृथा क्रियते । प्रचालनादि पङ्क्त्य दूरादस्य दर्शनं वरमिति
न्यायात् तदनुत्पादनमविवक्षितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्पत्तौ पदसंज्ञाभावात् समासा-
भावे प्रणस्य इत्यादौ यपोनुपपत्तेः । पदान्तत्वाभावात् उद्धृजतीति उन्मज्जती-
त्यादौ नकाराद्यनुपपत्तेः नमः प्रभृतीनां विसर्गानुपपत्तेश्च । अतएव राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्त्योर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा
राजसम्बन्धीपुरुषः प्रतीयते । तथा खः प्रकाशति स्वर्गं कति खः सुहृयति
खः पतति स्वर्निवसतीत्यादौ विभक्त्योर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य
कर्तृत्वादि प्रतीतिः स्यात् । उद्धकैरिति त्यादिव्यति ठेः पूर्वोऽक् । धकिदिति
धिक्षन्त्यस्य अकि कृते व्यकस्य दः ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्रं परसूत्रञ्च यद्यपि सम्यग्ध्याये एव वक्तुमुचितं तथापि अव्ययपाद-
पूरणार्थमिह कृतं सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोपः स्याद्वा इति सामान्यविधानम् । केचित्तु

स्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४६ । स्त्रियामत आप् ।

स्त्रियां ७, अतः ५, आप् १ ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमावादयः स्युः ।
 स्याद्युत्पत्तेः पथादावादीनां करणे प्रकृतेर्निरवकाशकार्य्याणामादावुत्पत्तौ महानिष्ठं
 स्यात् । यथा वाचप्रभतेर्हंसे परे आप् आदौ कुडापत्तिः राजादिशब्दानां स्यादि-
 पञ्चके ईप् आदौ नान्तत्वाद्घोषापत्तिश्च । त्यदादेस्तु स्याद्युत्पत्तेः पूर्वम् आवादि-
 विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पथात् टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यादिति । अतएव
 त्यदादेर्टरत्वे सति आप् इति स्वयसुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यानप्यावा-
 दीन् काटिन्वभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नोक्ता पृथग्वदति स्त्रियामित्यादि । मेधेति
 अमेध सङ्गे सेमक्तात्सुरोरिति अप्रत्यये मेध इत्यकारान्तान्नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् ।
 पाचिकस्त्रीलिङ्गात् सर्वा इति । आवीपीः पकारस्तु आवीर्भसादित्यादिषु
 गोपा श्रीपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थः । ऊपस्तु पकारः रूपकल्पे चैवूप्
 इत्यादौ च स्वादेरप्राप्तये विशेषणार्थः ॥ २४६ ॥

मुष्टासुष्टि सुष्टीसुष्टि मुहुस् स्रवा । यत् यतस् यत्र यथा यथातथम् यथायथम्
 यथाहम् यथावत् यथास्वम् यथाशक्ति यथेप्सितम् यदा यदि यावत् युगपद् ।
 रहस् । वत वरम् वषट् वौषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विष्वक् । शनैः
 शशत् शान्तम् यत् श्वस् । संवत् सज्जत् सत्वा सदा सद्यस् सन्मन्तस् समन्तात्
 समम् समया समुपयोगम् सम्यक् सर्वतस् सर्वव सर्वथा सर्वदा सहसा साकम्
 साक्षात् साचि सामि साम्यतम् सायं साङ्गेम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने वा
 स्वतस् स्वधा स्वयम् स्वर स्खिस् स्वाहा स्त्रि । ह हंही हङ्गे हङ्गे हन्त
 हला हा हिरक् हिहि ही हीही हुम् ह्रस् ह्रि ह्री ही ह्रिस् ।

प्रादयीविंशतिरुपसर्गाध्यायशब्दाः—१० सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

एतद्विन्ना अप्यय्यशब्दाः सन्ति ।

२५० । हसात् वा ।

हसात् ३।, वा ।१। ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मनः ५।, डाप् ।१। ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतर्कवागीशकृतटीका ।

स्त्रियामित्यादादमधिकारः । अत इत्यनेन साक्षिकादपीति तेन स्यात् । इत्यादौ सर्वदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्वं विवक्ष्यते तदैवावादयः स्युः न तु पुंस्त्वन्नीवत्वविवक्षायांमिति । आवादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । सिधेति । सिधञ् मेधायां अस्मात् सेमन्तात्सरीरित्यः । पश्चादाप् ॥ २४६ ॥

वाचा वाक् दिशा दिक् गिरा गीः उष्णिहा उष्णिक् विपाशा विपाट् दृशा दृक् रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिट्प्रयोगानुसारैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन स्वप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनीकं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन 'चुध्वा वाचा दिशा कुञ्जा विपाशा च स्रजा रुजा । गिरीष्णिहा देवविशा पचे च्छ्वाग्-दिगादयः ।' वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कचिन्न स्यात् कचिन्नित्यं तेन विपात् विपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । विपदा त्रिपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्-त्रिषये नित्यं स्यात् ॥ २५० ॥

सी नान्तत्वाद्दीर्घं डापि कृते वा रूपभेदो नास्तीति औकारे उदाहृतम् । सीमे सीमानाविति । एवं त्रासुसिति मनि कृते ददातीति दामा अस्यापि दामे दामानौ पठिमानमतिक्रान्ते अतिपठिमे अतिपठिमानौ स्त्रियौ इत्यादि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—सन्नित्यनर्थकस्यापि गृहणम् । तेन सुधर्मे सुधर्माणी सभे बहु-पठिमे बहुपठिमानौ स्त्रियौ । तथाच रासायणे, "स्वभावश्चैव नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्माश्चपला भावभेदकराः स्त्रियः" ॥ २५१ ॥

२५२ । हे ऽनः ।

हे ७, अनः ५।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा । बहुयज्वे
बहुयज्वानी ।

२५३ । ईप् चास्वस्यात् ।

ईप् १। च १। अस्वस्यात् ५।

मस्यवस्थान्यपरानन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामौप् डाप् च
स्यात् वा । बहुराज्ञी बहुराजे बहुराजानी ।

मसंयोग-वसंयोगपरस्थितात् अनन्तादेवायं विधिः । अन्त परसूत्रेण बाधित-
त्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बहुवी यज्वानी ययीः समयोरिति विग्रहः ।
एवं बहुराज्ञे बहुराज्ञाणौ समे एवञ्च भीमनी धर्मा ययीः समयोरिति बहुराज्ञी
धर्मादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणी इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् डावभावपक्षेऽपि आवीर्णनिषेधः ।
तेन बहुयुवानी सुमघवानौ पुर्यावित्यादौ न स्यात् । हे किं ? अतियज्वानी ॥ २५२ ॥

मच वञ्च स्वमित्यनेन मवान्त उच्यते स्वञ्च तत् सञ्चेति स्वस्यः न स्वस्योऽस्वस्यः
तन्मात् । मसंयोगवसंयोगभिन्नवर्णात् परो योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात्
डाप् च वानुवर्त्तते पक्षे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञी इत्यादि बहुवी राजानी
ययीः समयोरिति विग्रहे अनेन ईपि अनीऽस्त्रीपः क्षुभिरिति नस्य जः । पक्षे
डापि टिलीपः लभयोरप्रातिपक्षे नान्तस्थितिः । एवं दृष्टः पूषा याभ्यां ते दृष्ट-
पूष्णी दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्नी सुदामि सुदामानी, सुधाम्नी
सुधामि सुधामानी स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात नमनसंस्थित्यनेन ईप्निषधी-
ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुराज्ञीहेरन्त्यञ्च ननन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप् एव निषे-
धकत्वात् । अत वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् बहुयुवा पूः दृष्टमघवा स्त्री इत्यु-
भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वञ्च स्व'स्वञ्च तत् सञ्चेति स्वस्यः न स्वस्यः अस्वस्वत्स्यात् ।
तुल्यविषयत्वात् यवानः सदानीऽस्त्रीपस्तत्रैवायं विधिलेन बहुयुवा पूः सुमघवा
द्यौरित्यादौ न स्यात् श्रुत्वमघीनेत्यादिना पाठत्वेऽस्त्रीपाभावात् । बहुसौअरी
पुर्यावित्यादौ नमनसंस्थिति बहुराज्ञेः न ईप्निषधः तस्याविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । काप्यनाशीरके ऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

कापि ७, अनाशीरके ७, अत् । १।, इत् । १।, अयत्तत्क्षिपादेः ६ ।

आशीरर्थाकवर्जं कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदादेस्तु यका सका, क्षिपका भ्रुवका चटका ।

तथाच तनुसवजितलीकपालधाम्नीमिति । पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमित्यादि बहु-
राज्याविति बहवो राजानो ययोनंगर्थोस्ति इति वाक्यम् एवं बहुतच्छात्रौ बहुतक्षे
बहुतक्षाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरकः नास्ति आशीरको
यत्र कापि सीऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृगजातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग-
जातीयस्थिति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तक्
सङ्घने ह्रासे पचादित्वादनि तकातीति तका एवं शक्नोतीति शका इत्यादौ न
स्यात् । समेयमित्यर्थे णि सजकादेशे अजादित्वादीपो निषेधे आपि कृते
माभिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परतृतीयवाशब्दस्य
व्यवस्थया नवं कायतीत्यर्थे कौशब्दे इत्यस्मात् हनजनाङ्गमादेरिति उपत्यये टेलोपि
आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात् । एवं बहुवः परिव्राजकाः
यस्यां सा बहुपरिव्राजकाः पुरी इत्यादौ समासे विभक्तैर्लुकि विभक्त्यन्तरीत्यत्तौ न
स्यात् एवञ्च बह्वनि चर्माणि यस्यां सा बहुचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नी
लुपफिधाविति नस्य लुपि तदायविधेर्निषेधेऽपि इकारः स्यादेव इति । सर्विकेति ।
व्यादिव्यासभोसिति सर्वशब्दस्य टः पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् ततः कापि परे-
ऽकारस्यानेन इकारः । कारिकेति । दुल्लज लक्ष्मकौ धे इति शकः द्विः आप्
कापि परेऽनेनाकारस्य इकारः जीवकेति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अकः
पश्चात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारी न स्यात् यकेति
यदृशब्दस्य । सकेति तदृशब्दस्य । क्षिपादिश्च “क्षिपका भ्रुवका चैव करका
धारकेटका । एङका चटकाद्याश्च पितृणामष्टका भवेत् । उपत्यकाधित्वाच्च
तारकाभट्टगंशयोः । वर्णका वस्त्रजेदे स्यात् शकुनौ वातु वर्तका इति ।” इष्ट-
केति इच्छते रौषादिकसक्तः अष्टकेति अश्नातिरौषादिकसक्तः पितृणां सत्त्वस्थिर्जी-
आङ्कास्त्वत्वादित्यर्थः । तेन अश्नातिरौषादिकतके अष्टका अष्टिका स्त्री अष्ट-
इति कृतककारेऽपि अष्टिकेत्येव । उपत्यका पूर्वतस्य निकट-

भस्त्रका । भस्त्रा चर्मग्रसेविका इत्यमरः । भस्त्राशब्दस्य स्वार्थे ककारे कैऽकः स्त्र
इति ऋस्ते अनेन अकारस्य इकारो वा । भस्त्र इति, अकारान्त इति केचित्
एषां गौणत्वेऽपि बहुस्त्रिका बहुस्त्रका इत्यादि चटकिके इत्यादि । चटचमेदे
औष्ठादिकोऽकः चटकः । ततः स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा ।
आर्थिकेत्यादि ऋगतौ ह्रस्व्यासीरिति घ्यणि ह्रस्वौ आर्थः ततः स्वार्थे कः ततः
स्त्रियामापि अनेनाकारस्य इकारो वा । नायिकेति नृजप्रापणे णकि ह्रस्वौ
सन्धिः । अत्र धातुसम्बन्धिकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम् । धातोः ककारस्य
तु चकं तप्तौ णकः चाकिका एवं तक् ताकिका शक् शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण
नित्यम् । त्यस्वरूपग्रहणात् त्यत्राद्यचिरदक्षिणाद्यादेरित्यनेन इकार आकारस्य
त्यत्रादेः परविहितस्य दक्षिणादेः परविहितस्य त्यलोपि वर्जनम् । यथा कृभव
इत्यर्थे त्यः कृत्यः ततः स्वार्थे कः ततः आपि अकारस्य पूर्वान्नित्यमिकारे कृत्यिका ।
एवं त्वत्त्विका तद्वत्त्विका इहत्त्विका अमात्त्विका इत्यादि । दक्षिणाभव इत्यर्थे
त्यणि कृते दाक्षिणात्त्विका एवं पौरस्त्यिका पाशात्त्विका अत्र वाशब्दव्यवस्थावाचि
फलन्तु पूर्वसूत्रे लिखितम् ॥ २५५ ॥

श्रीराटी—धुश्च त्यश्च तौ न तौ अधृत्यौ कच यच तत् अधृत्योः क्व पश्चात्
इश्च एषश्च सूतश्च पुत्रश्च वन्दारश्च स्वश्च जश्च अजश्च भस्त्राच धृत्यक्चतत्तश्च ।
द्विकेति द्विऔ टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चौरी अकपश्चादिः । एवं एषका एषिका
एषेति निर्देशात् एषिकेति पूर्वेण नित्यं चटकिकेति चटकाशब्दात् स्वार्थे कः
धुभिन्नत्वादित्वा आर्थिकेति धुभिन्नत्वादित्वा एवं आढव्यका आढव्यिका इत्यादि ।
नायिकेति नृजधीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेण नित्यम् । आङ्पूर्वधेधातो-
र्मनीषादित्वात् धस्य षः ततः स्वार्थे कः आढ्यिका धुत्ववर्जनात् पूर्वेण नित्यं
यथा संख्याभावज्ञापनार्थं धीर्यकारिणीदाहृतम् । कस्य यथा शिक्षां कामयति
शिक्षाका, शिक्षाका एव शिक्षाकिका शाकिका इत्यादि कृत्यिकेति कृभवा
इत्यर्थे त्यत्राद्यचिरिति त्यप्रत्ययः ततः स्वार्थे कः । एवं इहत्त्विका अद्वत्त्विका
दाक्षिणात्त्विका इत्यादि । त्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरत्विका दूरत्विका
इत्यादौ स्यादेव । अत्र स्वज्ञाजानां गौणेऽपि तेन बहुस्त्रिका बहुस्त्रका बहुस्त्रिका
बहुश्चका बहुजिका बहुजकेत्यादि । हादीनां केवलानामिव तेन परमद्विकेति
पूर्वेण नित्यम् । अन्ये तु नसेस्त्रेरिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्विका परमैषका
इत्यादि । भस्त्रका भस्त्रिका इति परस्त्रेणैव सिद्धे भस्त्रायहणात् निर्भस्त्रिका

२५६ । वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य ।

वा । १।, आत् । १।, च । १।, आपः ६।, अनुक्तपुंस्कस्य ६। ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाञ्च स्यात् वा कापि नतु उक्त-
पुंस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु
शुभ्रिका ।

२५७ । द्विद्वच्चाहनदादेरीप् ।

ष ट उ ऋ इत् न् ऋ अच्-वाह-नदादेः ५।, ईप् । १। ।

षकारेतष्टकारेत उकारेत ऋकारितो नान्ता-दृदन्ता-दञ्चो
वाहो नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् ।

वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् । उक्तः पुमान् येन तत् उक्तपुंस्कं न उक्त-
पुंस्कं अनुक्तपुंस्कं लिङ्गं तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे कः कका-
रादाप् केऽकः ख इति पूर्वापी ऋस्वे अनेन इकार आकारश्च । तथीरप्राप्तौ
अकारस्थितिः । एवं दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका ॥ २५६ ॥

श्रीराटी—चकारादित्यनुवर्तते । न उक्तपुंस्कं अनुक्तपुंस्कं तस्य गङ्गिकेत्यादि
गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः केऽकः ख इति खः पूर्वसूत्रभस्त्राग्रहणात् भस्त्राका निर्भ-
स्त्राका इत्यप्यन्वः । शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि ॥ २५६ ॥

षच टच उच ऋश्च इरः ते इती येषां ते द्वितः द्वितस्य नच ऋश्च अञ्चच
वाहच नदादिश्चेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तयोरग्रहणम् ।
षकारित् टकारित् नदादीनां सुस्थानामिव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवरका पुरी ।
ग्रामा खया बहुभूषणा स्त्री । बहूनदा बहुदेवादिक इत्यादी न स्यात् । अन्येषां
मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदण्डिनी अतिकर्त्री
अतिप्रतीची अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव ॥ २५७ ॥

श्रीराटी—षश्च टश्च उश्च ऋश्च तत् इ इत् यस्य सः नद आदिर्यस्य सः
नदादिः पश्चात् द्विच नच ऋश्च णञ्चच वाहच नदादिश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्र-
लात् । अत्र द्विद्वदादित्यः मुख्य एव अन्यस्मात् गौणागौणयोरिति । तेन बहु-
गाम्या अतिकुरचरा बहूनदा सुमत्सा इत्यादी न स्यात् । विदुषी सुविदुषी

२५८ । ययो लोपो ऽयुक्तौ पौ ।

ययोः ६॥, लोपः १, अ-यु-क्तौ ७, पौ ७ ।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे । ष—वैष्णवी वराकौ ।

२५९ । क्यञ्चौ चानात्यपत्यण्यस्य ।

क्य-ञ्च-चौ ७, च ११, अनाति ७, अपत्यण्यस्य ६ ।

अपत्यार्थ-ण्यस्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्र चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

इय अश्च यौ तयोः । युश्च क्तिश्च युक्तौ न विद्येते युक्तौ यत्र पौ सोऽयुक्तिः । तस्मिन् अत्र अश्च इश्च एः इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिद्विवर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति । तेन प्रियादिशब्दानां वृद्धादौ परे प्राच्यादेशे प्रेष्ठः स्नेष्ठः स्फुष्ठः श्रेष्ठः ज्येष्ठः इत्यादि सिद्धम् । एवं पारस्त्रीशेषः चाटकेयः इत्यत्रापि लोपो न स्यात् । यौ ऊर्णायुः क्तौ वाने । ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः । वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसंघेति षे णित्ते त्रिरिति वृद्धौ नीलोपोतावित्युकारस्य ओकारे सन्धिः । वराकौति । वज्र हतौ भिच्चजल्येति षाके गुणः ॥२५८॥

श्रीरा-टी—इय अश्च तौ तयोः युश्च क्तिश्च तत् न तत् यस्मिन् अयुक्तिः तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषणं पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठः प्रियानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवी विष्णुर्देवता यस्याः इत्यर्थे णः । वराकौति वज्रधीः षाकः । अयुक्तौ किं ऊर्णायुः रामेणेत्यादि ॥२५८॥

क्यञ्च ङ्यश्च चिन्हेति क्यञ्चचि तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये षणः अपत्यण्यः तस्य । गर्गस्य स्त्वपत्यमिति गर्गादित्वात् षोऽ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इति अकारलोपे गार्ग्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन ण्यस्य लोपे गार्गी इति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्यं गार्ग्यं इवाचरति गार्गीयते च्चौ अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति च्चौ गार्गीभवति । क्तौ तु गार्ग्ये आकारे तु गार्ग्या-यणः अपत्यण्यस्य इति किं ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात् ॥२५९॥

श्रीरा-टी—क्यञ्च ङ्यश्च चिन्हे तस्मिन् पुंस्त्वं सौत्वत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्तं अस्मैव विशेषणं गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे षणः ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षाण- मत्स्यस्येयो भणो ईपि यः ।

सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षाणमत्स्यस्य ६।, ईयेपोः ७।, भणो ७।, ईपि ७।, यः ६। ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्रणे ईपि च ।
सौरी आगस्ती चातुरी । ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी

क्वे गार्गीयति ङी गार्गीयते चू गार्गीकरोति इत्यादि अपत्ये किं ? मैत्रायायते
अनादिति किं ? गार्ग्यायणः वात्स्यायनः ॥ २५६ ॥

ईयश्च ईपच ईयेपौ तयोः । भे नक्षत्रे षाः भणः तस्मिन् । सूर्यागस्त्यो-
रौये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रविहिते षे परे षा मत्स्ययोरीपि परे यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । ईये तु सूर्यस्येदमित्यर्थे षाः सौर्यं तेजः । पुनः सौर्याय
हितं इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयम् । सौरिति सूर्यस्येयमित्यर्थे षे
सौर्य इति स्थिते षित्वादीपि अनेन यलोपः एवं आगस्तीयं आगस्ती । तिष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे षे कृते अनेन यलोपे षित्वादीपि तैषी एवं पौषी । चातु-
रीति षास्य सामान्यस्य गृहणात् चतुरस्य भावश्चातुर्यं एवं उचितस्य औचित्यं
मित्रस्य मैत्रं समयस्य सामग्र्यं इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीले षित्वादीपि
अनेन वकारलोपे चातुरी औचित्ये मैत्री सामग्री इत्यादि । ट इति टकारानु-
बन्धस्येत्यर्थः त्रयी इति द्वित्रिर्वाऽयट् । भूषणीति भूषकि भूषण भूष्यतेऽनयेत्य-
नट् । उ इति उकारानुबन्धस्येत्यर्थः । विदुषीति वेत्तेः शतुः क्लृप्तेति शतस्थाने
क्लृप्तः उदित्वादीपि वसोर्वः सेम्युरिति वस्योले क्लृप्तादिति षत्वम् । श्रीमतीति
श्रीरस्ति यस्या असौ इत्यर्थे मतु । भवतीति भातेरीणादिको डवतुः । ऋ
इति । ऋकारानुबन्धस्येत्यर्थः । पचन्तीत्यादि डुञीषपच पाके शतः । न
इति । नान्तस्येत्यर्थः । दण्डनीति दण्डोऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-
न्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वादीप् अर्वणीऽनज इति तुङ् । राज्ञीति सुग-
मम् । शुनीति शत्रुवमघोनामिति वकारस्य उकारः । मघोनी मघवतीति
मघोनस्तुङ् वेति तुङी विकल्पः ऋ इति । ऋदन्तस्येत्यर्थः । कर्त्रीति करोती-
त्यर्थे ण् । क्रोष्टीति क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां वृत्तौ क्रोष्टोस्तुन इति ढणादेशे ऋदन्त-
त्वादीप् । अञ्च इति अञ्चघातोः क्लृप्तस्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यञ्चतीति क्लिप्
गतावर्थे ह्रमुङ् नो लोप इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचीऽक्लीपोर्व-

श्रीमती भवती । [२४५] अप् यनो नित्यं, ऋ—पचन्ती ।
[२४६] आदीपोः, तुदन्ती तुदती, भान्ती भाती । न—
दण्डिनी अर्वती रात्री शुनी, मववती मेवोनी । ऋ—कर्दी

श्रुति अलोपे दीर्घः । प्रत्यञ्चीति पूजार्थे नलोपनिषेधः । तिरश्चीत्यादि तिरो-
ऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्षिपि गत्यर्थत्वान्नलोपे तिर्यगसुसुयगित्यादिना तिरश्चाद्या-
देशः । बाह इति । विणन्त वहतेरित्यर्थः । भारौहीति भारं वहतीति
टाङ्गञ वह इति विण् तत् ईपि बाहोवौ पाविति वाशब्दस्योकारः । श्रुतीही
श्रुतबाहीति श्रुतानु वेति औकारी वा । शाल्यूहीति अनादूरित्यूकारः । अत्र
बाह इत्यनेन विणन्त वहतेरेव ग्रहणं न तु बाहस्वरूपस्य तेन अनङुहीत्यपि
स्यात् । नदादेरुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादिना नदी ।
मत्नीति जतिरत इत्यत्र यकारोऽवर्जनादप्राप्तौ नदादित्वादीप् सूर्यागस्त्यस्य-
त्यादिना यलोपः । नदादिस्तु “नदीदेवश्चरश्चौरगाहचेलभषमवाः । गौरकन्द-
तर्कारास्तरुणः कणकाकिणौ । कदलामलकौ सूदहरीतक विभीतकाः । गवी-
वदीरसुदीर्घां गूदे द्रीणी च धातकः । आयुस्थूणादकौ पात्रकोधातक पुटास्त ।
कपाटभावटो नाटो नटो भीटश्च शतकः । वराट कुटभौ लिङ्गं सुपाटपटश-
क्नुलाः । सुलाटः कूवलः सूचः शचीमण्डल कुण्डलौ । लोहिताखीऽय शुक्ला-
खड्गमण्डपुष्कल पिप्पलाः । कदलः कन्दलः पिण्डः काकली विकलीवपः । आनन्दः
पूप आसन्नो भौविकिस्तौलिकिर्हहत् । औद्गाही मालिवालम्बि निष्कलो सुष-
पाण्डवौ । सुर्मः सौधामदेहश्च पिषङ्गातसवेतसाः । मालतः समस्पौ च विल्ल-
मण्डप केकयाः । गडुजो मङ्गमण्डौ च सुषवः पृथिवः पृथुः । अनुस्थोय तरः
शङ्कः शनि आवट इत्यपि । ऋथो मनुष्यो मत्स्यश्च सुकयो गवयो हयः । शठः
पुलस्तथा कोल एतदाद्या नदादयः” । पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति केचित् ।
तथाच सुतातु दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेषः । लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि
स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्रा इति कालिदासोऽपि । नदादिराकृतिगणः इति
केचित् ॥ २६० ॥

श्रीरा-टौ—सूर्यश्च अगस्त्यश्च तत्तस्य तिष्यश्च पुष्यश्च तत्तस्य षण्श्च मत्स्यश्च
तत्तस्य इत्यश्च ईप् च तौ तयोः भं नचत्वं तत्र षण्ः तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य
ईवोपोः तिष्यपुष्यस्य अण् षण्मत्स्यस्य ईपि यलोप इत्यर्थः । सौरौति सूर्यौ
देवता अस्या इत्यर्थे षण्ः ययौलोपः पित्वादिपी अनेन यलोपः । एवमागस्तौ ।
मातुरी चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्रह्मणादित्वात् षण्ः सामान्य षण्प्रयङ्गनात् अनेन

क्रोष्ट्री । अन् च—प्रतीची प्रत्यञ्ची, तिरञ्ची तिर्यञ्ची, अमु-
मुईची अदमुईची उदीची । वाह—भारीही खेतोही खेत-
वाही शाल्यूही । नदी मत्सी गौरी ।

यक्षीपः । एवं मैत्री औचित्यादि त्रयीति त्रयाणां पूरणीत्यर्थेऽयत् भूषणीति
भूषतेऽनया धेऽनट् । विदुषीति विदेः शतुः कम्पः श्रीरस्ति यस्या इत्यर्थे मत्तुः
भाषोर्भवतु पचदिवतुदभा एतेश्चः शतः । दण्डी अस्या अस्तीत्यर्थे इन् । अर्बण-
स्तुङ् ईपि । राजन् शब्दस्य ईप्यलोपः श्वन्शब्दस्य ईपि वस्य उः मचीनस्तुङ्वा
ईपि पचे वस्य उः । लक्ष्मीस्तु कर्तृ क्रोष्ट्रीः स्त्रियां ढणीप् क्रोष्ट्री । प्रत्यच्
शब्दात् ईपि अचोऽस्तीपीर्वश्च स्वस्य घञ् प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोपः । ईपि तिर्यच्
अमुसुयच् अदमुयच् उदच् तिरश्चाद्यादेशः । भारवाहशब्दादीप वाह वा औ ।
श्वतवाहीति श्वतातु वा इत्युक्तेः । शाल्यूहीति अनाट्ः नदीत्यादि मत्स्यस्य
षष्ठापि ल्यमत्स्यस्येति यलोपः । नदादिर्यथा । नद मद् देहं तर दर चौरं
देवगरौ पुर तट नट चेलम् । अनडुत् काल महबृहदृष्यं गवयः सुकय मत्स्य
मनुष्यम् । देहल गडुजं मण्डप मण्डं निष्कल विकलं पुष्कल पिण्डम् । गाह
पृथु स्रव शठ भव सूचं केकय पृथिवं भोट पिशङ्गम् । पाखर गौरं पुतानन्दं
शकुल कुवल द्रुण तर्कारं कन्दर कदरामलकाः वषः वदरी धातक वल्लक पूपम् ।
नाट मठादक मालत सूपं पिप्पल वेतस कल्लल विल्मम् । आरट मारट पट
सुकान्द द्रोण पुष्पी कण काकिल पात्रम् । वष शप काकल, कदल कवाटं
कोषातकपुटनतसवराटम् । शल्लक मण्डल कूट रुद्राटम् । सूईहरीतक गूर्वष्ट-
पाटम् । सुववीदे विभीतक माकान्द वयसि किशोरस्तरुण चिरिरष्टम् । वक्कर
तल्लन कुमार वषूटं नामगि केवल भेषज पापम् । सारङ्गायर भीग समानम् ।
रेचक देवक भिक्तुकवर्गम् । कौखीगौघोटीठीडीखलीथीप्रीथीतीचीपीष्णः ।
मादीच दीर्घजिह्वश्च भागधेय रजस्वली मामकार्ये कृतौ शृङ्गः मातङ्गश्च सुमङ्गलः ।
अथ भौलिङ्गिरालम्बिभौरिखौन्दहमालयः । आयस्तु मौद्गाहमालिभौलिकः
श्रीणरीगयोः । कटाक्षरी विषाद्यादि पुच्छः प्रोक्तीऽयहायणः । सुर्म सौधामं
सौधाम मातामह पितामहाः । यूथाधिकार लवणं कुण्ड नाटव माठनम् । उप-
मानात् पचपुच्छावचे रोहिण रेवती । ऋष्यादि पञ्चानां जातिवाचिलेऽपि गुड-
त्वात् पिशङ्गादि त्रयाणां वर्णवाचिलेऽपि अदन्तत्वात् शकुलाद्येकपञ्चाशतो जाति
वाचिलेऽपि नित्यस्त्रीत्वाद्भातेः पाठः । द्रोण शब्दोऽस्तुवाहिन्यां कुटशब्दः
शालायां नित्यस्त्रीलिङ्गः अवयस्यपि तरुणी तनुनीत्यन्तः पुचशब्दो दुहित्वर्थः

२६१ । णचखसाह्नो रङ्गीप् वा तु हे ।

णचखसात् ५।, वनः ५।, रङ् ११, ईप् ११, तु ११, हे ७।

णादचः खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरङ् च,
स्त्रियां हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी
बहुधीवा ।

तथाच मुता च दुहिता पुत्रीति त्रिकाण्डशेषः । स्वमते कौल्यादीनां पाठः ।
औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमालि इत्येषां ण्यङ्दाविधानार्थः
पाठः । भौरिकि भौलिक्योः क्लोद्यादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि ।
कटिः शोणिः । अमरी रोगभेदः । विषाद्यादिपुच्छी यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी
कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अये हायनमस्याः अयहायणी अधिकारोऽस्यस्याः
अशोदित्वादः अत पाठादपि अधिकारी । उपमानात् पचपुच्छी यथा शुकपक्षी
शुकपुच्छी सिंहपुच्छी । रोहिणी रेवती च नक्षत्रम् । आकृतिगणोऽयम् । वृजा-
तेरितः । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमेयी विशेष
विधेयङो निषेधः । इतः किं दद्यत् वृजातेः किं तित्तिरिः वैङ्गलिः । ईपि
णस्य वा नायनी लोहितादिन्तु नित्यम् । एषां णस्य नायनी वा स्यात् ईपि
लोहितादिः परस्य णस्य नायनी नित्यं गार्गायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी
वात्सीत्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नङादौ ज्ञातव्यः । आसुर-
माण्डुक-कौरव्याणां ज्ञायनी वा । एषां ज्ञायनी वा स्यात् ईपि ङङ्त् आसु-
रायणी माण्डुकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापक्षे आसुरी
माण्डुकी कौरव्या इदं नञ्छल्यन्ये कथं कौरवी सनेति इदमर्थे णादीप् ॥२६०॥

मूर्धन्य णच अञ्च खसञ्चेति णचखसं तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाच्च
धातोः परः तामुसीत्यनेन विहितो यो वन्प्रत्ययस्तस्मात् । स्त्रियां ईपि सति
वनो रङ् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रङ्गीप् वा इत्यर्थः । अवावरीति औण
अपसारणे तामुसिति वनिपि विङ्गवनाङ्गा इति णकारस्य अकारे औकारस्य
अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रङ् च । धीवरीति धाजः कनिर्प
दामाने इत्यनेन डी । हरिदृश्वरीति हरिं दृष्टवतीति कनिप् प्रत्ययः वकारस्य
दान्तत्वेन ऋसपरत्वाभावात् शङ्काजति षङ् न स्यात्, बहुधीवरीति बहुव्री धीवानो
यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रङ् च ईप्प्राप्तिपक्षे रङ्गोऽप्यभावः एकयोगनिर्दिष्टानां
सङ्गता प्रवृत्तिः सङ्गता निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रङ्गवप्राप्तिपक्षे हेऽन इति

२६२ । सञ्चोधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ-
हायनात् हे ।

स ११, नः ११, च ११, उधस्-संख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५१, हे ७ ।

उधसः सङ्ग्रापूर्वात् दाम्नो वयोऽर्थ-हायनाच्च ईप् स्यात्
हे, सस्य च नः स्यात् । पीनोन्नी द्विदाम्नी द्विहायनी ।

डापि बहुधीवा डापोऽप्यप्राप्तिपक्षे नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादीपि कृते केवलरङ्गी विधानेनैवेष्टसिद्धौ रङ् संहितेपी विधानं ईपचास्वस्यादित्यनेन प्राप्तस्य केवलस्य ईपी बाधनार्थम् । ए च खसात् किं ? यच्चा ॥ २६१ ॥

श्रौरा-टी—एच अच्च खसस्य तत्तस्मात् वनोनान्तत्वादीपि सिद्धे विधानं ईप्येव रङ्-विधानार्थं तेन बहुधीवे बहुधीवानौ इत्यादी न रङ् । एचखसा-इनोरङ्गीपीति कृते अर्वरी धीवरी बहुगलरी बहुसुलरीत्यादि सिद्धावपि बहु-धीवरी बहुधीवेत्यादि सिद्धार्थं वातुहे इति कृतं ईपचास्वस्यादित्युक्ते । अवाव-रीति ओणु अपसरणे अस्माइन विडनोडा ओ अव । धीवरीति धाधातीः कनिप् दामागैहाकपिवेति डी । वरिदृशरीति हरिं पश्यति इति कनिप् ॥ २६१ ॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थः सचासौ हायनश्चेति वयोऽर्थहायनः दामच वयो-ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनौ संख्या आदिर्ययोस्तौ संख्यादौ संख्यादौ च तौ दामवयोऽर्थहायनौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ उधस च संख्यादिदामव-योऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । उधसः संख्यापूर्वदामः संख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाश्च स्त्रियांसीप् स्यादबहुव्रीहौ सस्य च न स्यात् उधस एव अन्येषामसम्भवात् । हे इत्यस्य पुनरुपादानं परसुत्रे निवृत्त्यर्थम् । पीनोन्नीति पीनमुधो यस्याः इति बाक्यम् । द्वे दामनी यस्याः सा द्विदाम्नी । असंख्यादिस्तु सुदाम्नौ सुदाने सुदा-मानौ धेतु इति । द्वौ हायनौ वयो यस्याः सा द्विहायनी कन्या । असंख्या-दिस्तु गतहायना । वयोऽर्थः किं ? द्विहायना शाला । वयस्तु प्राणिनी गत-पर-मायुः ॥ २६२ ॥

श्रौरा टी—स इति लुप्त प्रीकं न इति प्रीकं सः । वयोऽर्थे हायनः अथवा वयोऽर्थो यस्य सचासौ हायनश्चेति सः दामश्च वयोऽर्थहायनश्च तौ संख्या आदि-र्ययोस्तौ तौ च तौ तौचेति संख्यादि दामवयोऽर्थहायनौ उधस संख्यादि दाम-वयोऽर्थहायनौ च तत्तस्मात् उधसः संख्यादिदामः संख्यादिवयोऽर्थहायनाश्च स्त्रियाम्सीप् स्यात् उधसः सस्य नश्च । पीनोन्नीत्यादि पीनमुधो यस्याः सा द्वे

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-
प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण पि-
ण्डादिफल नादिमूलात् ।

जातेः ५।, अतः ५।, अस्त्री—मूलात् ५। ।

जातिवाचिनो ऽकारास्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

दामनी यस्याः सा द्वौ ह्यायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्यं हे किं अतिदान
संख्यादेः किं सुदामा वयोऽर्थे किं त्रिह्यायना शाला ॥ २६२ ॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्गः । य उङ् यस्य स युङ् । सत् च काण्डश्च प्राक् च
प्रान्तश्च शतञ्च एकश्च ते ते तादयो यस्य तत् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत्
काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि च तत् पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि
पुष्पं सम्व च भस्त्राच अजिनञ्च एकश्च शणश्च पिण्डश्च ते ते आदयो यस्य तत् संभ-
स्त्राजिनैकशणपिण्डादि संभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति संभस्त्राजि-
नैकशणपिण्डादिफलं नञ् आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत् मूलञ्चेतिः नादि-
मूलम् । ततः स्त्रीच युङ्च सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च संभस्त्राजिनैक-
शणपिण्डादिफलञ्च नादिमूलञ्चेति । यस्यात् नञ् समासो यस्त्रीयुङ् सत्काण्ड
प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प संभस्त्राजिनैक शण पिण्डादि फलनादि मूलं तस्मात् ।
शीतपाकीति शीते पाकी यस्याः सा शीतपाकी औषधिविशेषः । जातिवाचिनो
मुख्यादेव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी बहुस्रगा भूमिरित्यादौ न स्यात् । नित्य-
स्त्रीलिङ्गस्य तु भक्तिका बलाका । किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्
पाक कर्णं पर्णं वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात् । यथा औदनपाकी
शङ्कुपर्णी शालपर्णी गोवनी । अतएव शीतपाकी इति स्वयम् उदाहृतम् ।
अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपपर्णा दुर्गा । युङ्स्तु वैश्या चत्रिया । ऋष्य हयगवय-
सूकयमतुस्यमनुष्याणां युङ्गलादप्राप्तौ नदादौ पाठादीपि ऋषी ह्यौ गवयौ
सूकयौ इत्यादि सूकयो मृगविशेषः सत्काण्डाद्यादि पुष्पात् सत्पुष्पा काण्डपुष्पा
प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । पथः किं ? शङ्गपुष्पौ चौरपुष्पौ अजा-
तस्तु बहुपुष्पा लता । संफला भस्त्राफला । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः ।
भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-
फला पथः किं ? मुतिफलौ रक्तफलौ । अजातेस्तु बहुफला ग्राखा । नादिमूलात्

युडादेः । मृगी हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु मन्त्रिका
वैश्या मत्पुण्या संफला अमूला । जातेः किं ? मन्दा ।

अमूला नञपूर्वस्यैव वर्जनात् अतमूली बहुमूली अजातितु दृढमूला लता । ननु
तुल्यजातेरेव ग्रहणात् ग्रहपुत्रीत्यादिषु कयमीप् स्यादिति चेत् सत्त्वं बलं गीण-
दशायासिव जातित्वं ततः जातिर्मन्त्रिकमेव । जातिमाह आकृतियग्रहणेत्यादि ।
आकृतियते व्यजने व्यनेत आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आक-
तियग्रहणा जातिराकृतियग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्य गी-
ह्यग्रहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यव्यमाना मनुष्यल गीत्य हंसत्वादिरजातिः ।
एवं ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्राणां पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणादेरजातित्वं नाथा-
तमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या सर्वाणि लिङ्गानि
न भजति साच जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरेकपल्यान्ता द्विचतुःषट्पदीरगाः जाति-
भेदाः पुमास्याश्चैत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं, किञ्च अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसदृष्टवतीऽपि
तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति
पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभाजित्वापत्ति-
रिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकत्तुं इयोलक्षणयोर्विशेषणमाह
सकृदाख्यातं निर्गच्छेति । सकृदेकवारं आख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन याज्ञा
गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्य संस्थानेन
हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादि संज्ञा-
शब्दस्य एकस्मिन्पदेषुऽपि अव्यञ्चिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-
स्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात्
संस्थानव्यञ्जित्वाभावाच्च गार्गादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयं लक्षणमाह गोत्र-
चेति पुत्र पौत्र प्रवृत्तिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते ।
गार्गी वाकीत्यादि । चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः ।
चरणशब्दो वैदेकदेशवाची कटादिरुपः । सच अव्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्त-
त्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः
सहेत्युक्तं गार्गादीनां पितादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्या-
वस्थासौ गार्गीभार्यः इत्यादौ नीप्ताककीडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी-
चासी भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ क्रीडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।
वस्त्रैव तत्वेत्यजात्याख्य इत्युक्तं गार्ग्याभावः गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंव-
द्भावनिषेध इति ॥२६३॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा टी—य उङ् यस्य सः सह काण्डश्च प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत्
तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् पुण्यञ्चेति तत् संच भस्त्रञ्च अजिनञ्च एकञ्च शणश्च
पिण्डश्च तत् तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि
नादि च तत् मूलञ्चेति तत् । यथात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुण्यञ्च समा-
द्यादि फलञ्च नादिमूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि-
पुण्यसंभवाजिनैकशणपिण्डादिफल नादिमूलं तस्मात् । स्त्रीति मुख्य एवायं
विधिः तेन बहुवचसा भूः बहुवचसा पूरित्यादौ न स्यात् । शीतपाकीति शीतेन
पाकी यस्याः सा इत्यत्र हे नजातिरुच्यतेऽतीजातिरगौलम् । एवमीदंनपाकी
गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि । सन्निकेति एवं पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्वेति
क्षत्रिया इत्यादि । सत्युच्येति एवं काण्डपुण्या प्राक्पुण्या प्रान्तपुण्या शतपुण्या एक-
पुण्या । एभ्यः किं शङ्कुपुण्यी चौरपुण्यीत्यादि । सम्फलति एवं भस्त्रफला अजिन-
फला एकफला शणफला पिण्डफला एभ्यः किं पुतिफली तालफलौत्यादि ।
अमूलति न सन्ति मूलानि यस्याः इति वाक्यम् । नञः किं बहुमूली शतमूली
जातेः किं घनपुण्या स्थलफला निर्मूला युतिः समूला स्मृतिः । अथ जाति-
वाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतीति । आक्रियते व्यञ्जते-
ऽनया इत्याकृतिः अवयवसंस्थानादिः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं धसामान्यसिद्धत्वेन
स्त्रीत्वाभावान्नेप् । आकृतिः ग्रहणं यस्याः सा । यदा गृह्यते इति ग्रहणं
आकृत्या ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यञ्जा इत्यर्थः तथाच स्रग् सिंह
व्याघ्रादिषु शङ्क शठादि संस्थान व्यञ्जा स्रगत्वादिजातिरितेन गुणक्रियालक्षणा
जातिर्निराकृतेति । ब्राह्मणत्वादिजातेर्न संस्थानव्यञ्जत्वं तत् संस्थानस्य जात्य-
न्तरसंस्थानसाम्यादती लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गानां
पुं स्त्री लीवानां सर्वाणि रूपाणि न भजते सा जातिः तथाचात्रिलिङ्गशब्दवा-
च्यापि जातिरित्यर्थः तेन ब्राह्मण क्षत्रियवैश्य-शूद्रादीनां स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तमान त्वाद-
सर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मणत्वादिति जातिः तटत्वादिति स्त्रीलिङ्ग-
भावाच्चत्वेऽपि संस्थानव्यञ्जत्वात् पूर्वलक्षणेन जातित्वं व्यवस्थापितमथवा नदा-
दिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभावाच्चत्वेन कथं न जातित्वं सिध्यत
आह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्याता उपदिष्टा सती निर्ग्राह्या-

२६४ । गुणाद्वीतो ऽखरस्योङः ।

गुणात् ५।, वा ।२।, उतः ५।, अ-खर-स्योङः ५। ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् वा, नतु खरोः

निश्चयत्वेन ग्राह्या इत्यर्थः तथाचासर्वलिङ्गभाद्यु ब्राह्मणादिषु उपदेशव्यञ्जा जाति-
रित्यर्थः । उपदेशी हि एकस्यां व्यक्तावेकदा कृत्वोऽनिकव्यक्तिषु तत्तत् प्रत्यय-
निमित्तं भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इहाप्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सङ्गदुप-
दिष्टेनैकेन धर्मेणायं ब्राह्मणीऽयं ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ
संज्ञाशब्दत्वेनैकमायवृत्तित्वात् । एतत् सर्वस्य जातिरुपयुक्तं तथाहि शूद्रं कृष्णं
वा गोपिण्डे सङ्गदुपदिष्टा गीत्वादिः जातिः । पिम्बालदेऽपि गौरवमित्यादि
प्राप्तनिर्याह्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरेका निरव-
यवा नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिकौ जातिसाह गीत्रश्च चरणैः
सङ्ग इति पुनर्पौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिकं गीत्रम् । यथा गार्ग्यः वात्स्य
इत्यादिः गार्ग्यत्वादेर्न संस्थानव्यञ्जकं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसामान्यात् न वा
सर्वलिङ्ग भाग्यात्तत् गार्ग्यः गार्ग्यो गार्ग्यं कुलं इत्यादि प्रयोगात् अतः पृथगुक्तम् ।
अस्य पारिभाषिकजातित्वात् गार्ग्यसामिनी वात्स्यायनसामिनीत्यादौ पुंवद्भावः
न तु वैयाघ्रपदीभार्या इत्यादौ जातिस्वाङ्गेपत्यसामिनी इत्युक्तिः । चरणं शाखा
वेदैकदेशं कटादि शब्दः स तु क्रिया-वचनः कटादिषु चरणस्याध्ययनक्रियासम्ब-
न्धेन वर्तमानत्वात् । तथाच कटादिशब्दोऽध्ययनविशेषमाचक्षणी यथा तद-
ध्ययनसम्बन्धात् क्रीड पुनर्पेषु वर्तते तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्तं सैव पारि-
भाषिकी जातिः अस्यापि पारिभाषिकजातित्वात् कठो रेकी कठमानिनी कठो-
भार्य्यादिः स्यात् । खरश्च बहुवचनव्याप्यत्वात् भन्देति न जातिः । गार्गीति
गार्ग्यपत्यं स्त्री गार्गी । गीत्रविहितव्रीः खंथ खत्र प्रत्यययोः युङ्जत्वादीप् निषेधे
सिधे पुनरजादौ युङ्जत्वनानां पाठात् नेह युङ्जत्वादीप् निषेधः । कठौति
कठो ब्राह्मणत्वेन प्रोक्तः प्रवीयते यः सोऽपि कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् एव
कौयसी ॥ २६३ ॥

स्यः संयोगः ख उङ् यस्य स खोङ् खरस्य खोङ्चेति न भवरस्योङ्
अखरस्योङ् तस्मात् । खवी खदुरिति सार्द्धवृणययोगात् । एवं पट्टी पटुः लघ्वी
लघुः गुर्वी गुरुरित्यादि । खरशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्नो निषेधः । वृण-
माह सत्त्वं इत्यादि । यः सत्त्वं द्रव्यं निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अवेति ततः-
सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः । यथा श्यामता पूर्वमात्रादिफलमुपगच्छति यस्मात् पक्व-

स्योङ्ख । मृदो मृदुः । खरस्योङ्खु खरुः पाण्डुः । गुणात् किं ?—

सत्वे निविशते ऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयशक्रियाजस्य सो ऽसत्वप्रकृतिर्गुणः ॥ धेनुः ।

दशायां ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु बहुषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आत्मादिफले या श्वाभता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्प्रेषणावच्छेपणाकुञ्चनप्रसारणगमवानि पञ्चैव कर्मणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः । यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म सत्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्यादिषु च दृश्यते अतः कर्मणी-गुणत्वसंपाकर्तुमाह आधेयशक्रियाजस्येति । आधेय उपायः यथा पक्षराजस्य-पातेषु रक्तागुणः स हि वल्लिखंयीगादिना निपाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाजः न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु सहस्रादि-गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वसमुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया, कर्मणी-गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् । कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्यमिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा दर्शन्ते । यथा तदपि द्रव्यप्रारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरजवयव हि तद्धि मत्स्यकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्यादिषु च दृश्यते । एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वसमुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्वप्रकृतिरिति । सत्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः सत्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्वप्रकृतिः न सत्वप्रकृतिरसत्वप्रकृतिः ॥ २६४ ॥

श्रीरा टी—स्य उङ् यस्य सः खरुः चेतार्थः । खरस्य स्योङ्ख तत् न तत् अखरस्योङ् तस्मात् । गुणयाचकादिति गुणं व्यक्तिगुणं—वाचकः धेनुकः । मनुलीपादभेदीपचाराहा तद्वति द्रव्ये धर्मानादुकारान्तादित्यर्थः । मृद्वीति सार्दवगुणविशिष्टा इत्यर्थः । अथ गुणवाचिश्च ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्व इत्यादि । सत्वं द्रव्यं तत्र निविशते तदत्राप्यपि अपैति ततः सत्वादपगच्छति यथा श्वालो गुणः पूर्वमात्मादिफलसाध्यति पश्चात् पक्षदशायां ततोऽपगच्छति इयक् जातिषु दृश्यते इति । इयक् नानाजातयो धर्मां तेषु दृश्यते यथा हंसा-दिषु यः युक्तादिगुणो दृष्टः स शङ्खादिषु दृश्यते एतेन सर्वेण जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्वादपगच्छति जन्तुनः प्रधत्वा विनाशादाधारस्यापरि-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतो ऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेतः ५१, अक्तेः ५१, वा ११ ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामौप् स्यात्
वा न तु क्तेः । चिपदी चिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा,
विम्बोष्ठौ विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं ?—

स्यामात् नापि जातिः पृथग्जातिषु दृश्यते ब्राह्मणत्वादेर्गवादिष्वसमेतत्वादित्यु-
स्वरूपकथनम् । नापि सत्ता गुणः द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमानत्वात् न च सा द्रव्या-
दपेक्षितः । नन्वेवं कर्मापि गुणः यदा सक्रियम्भवति तदा सत्त्वे निविशति यदा
निष्क्रियं भवति तदा सत्त्वादपेक्षितः पृथग्जातिष्वपि दृश्यते यथा गमनादिक्रिया
मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अती निराकर्तुमाह । आधेय इत्यादि ।
आधेय उत्पाद्यः क्रियाव्यापारस्तस्मात् जातः क्रियाजः न क्रियानोऽक्रियाजः नित्य
द्रव्यार्थः । तथाचीत्याद्यं घटादिरूपं अनुत्पाद्यं परमाण्वादिरूपं कर्मणसूत्याद्यमेव
नानुत्पाद्यत्वं तस्य जन्मत्वात् एवं घटादेर्नहत्वादिकसूत्याद्यम् । आकाशादेर्नह-
त्वादिकमनुत्पाद्यमिति । एवं सति द्रव्यमपि गुणः द्रव्यं हि द्रव्यारम्भकोऽवयवभूते
निविशति तदवयवसंयोगविभागविनाशादपेक्षितः पृथग्जातिषु दृश्यते अवयवद्रव्य-
सूत्याद्यत्वं निरवयवद्रव्यसूत्याद्यत्वं अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः
स्वभावा यस्य सः सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एवं
सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वं स एवेत्यवधारणं द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽति-
व्याप्तिः स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने कृते तदपगमात् पृथग्जातिषु
दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादित्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात् तथाच द्रव्यभिन्नस्य
क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेशः । ततोऽपगम इति द्वयं निवेशमात्रं
क्वचिदधिकरणे । पृथग्जातिषु दर्शनं क्वचिदुत्पादनौयत्वं क्वचिन्नित्यत्वं स गुण
इत्यर्थः यथोक्त धर्मानाश्रान्तत्वात् धेनुरित्यत्र नेप् ॥ २६४ ॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्नोति पृथक् ग्रहणं नियमार्थम् । तेनायं नियमः
बहुव्रीहौ संख्यात्पमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेश-
देव ईप् स्यान्नतु अकारान्तात् पादात् । ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादौ
न स्यात् । त्रिपदीति द्वयः पादा यस्याः इति बहुव्रीहौ पादस्य पाङ्गवेऽनेन
ईपि पात् पत् पाविति पदादेशः । शोणादिष्व । शोणः कृपण कल्याणौ पुराणः
कमलसन्ध्या । विकटौ दारचण्डाश्च साधारण विशङ्कटौ । सहायाराजभरुजा

स्वाङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अनूर्त्तत्वात् । सुसुखा शाला
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशीला विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेश

विशालाद्यास्तथापरे । इति । शीशी ऊपशी कल्याणी पुराणी कमली विकटौ
उदारी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी अराली भरुजी विशाली पत्ने
शीला इत्यादि । स्त्रीलिङ्गानां कटिशीणि प्रथति स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धं
मुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गनिर्हीपमूर्त्तमसि वेति । चारुमुखी चारु-
सुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि । अथ वाञ्छन्त्य व्यवस्था-
वाचित्वादित्वं विहणोमि । नासिकीदराङ्गह्वयः । वह्वयं स्वाङ्गानां मध्ये
नासिकीदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका क्षीणीदरी
क्षीणीदरा आभ्यां किं पृथुजघना चाकन्दना दीर्घलीचना चारुयवणा । जह्नीष्ट-
कण्ठकर्णमङ्गङ्गादन्तगात्रात्पुच्छात् स्त्रीङः । संयोगीङां स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य
एव ईप् स्यात् वा । दीर्घजङ्गी दीर्घजङ्गा रक्तीष्टी रक्तीष्टा सुकण्ठी सुकण्ठा चारु-
कर्णी चारुकर्णी हृदयङ्गी हृदयङ्गा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगती
सुगता स्थूलाक्षी स्थूलान्ता सुपुच्छी सुपुच्छा । एभ्यः किं सुनेता सुगुल्फा ।
प्रोष्टी कृगलान्तीति नित्यं संज्ञायाम् । शर कवर द्विषमणिभ्यः पुच्छात् पृथग्-
योगात् संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । एभ्यः परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम् । शर-
पुच्छी कवरपुच्छी विषपुच्छी मणिपुच्छी । पञ्चाक्षीपमानादेः । उपमानपूर्वात्
पुच्छपञ्चाभ्यां जित्यक्षीप् स्यात् । श्वपुच्छी सिंहपुच्छी शुकपक्षी काकपक्षी ।
उपमानपूर्वात् किं सितपञ्चा हंसी । गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि
ईप् । क्रीड खुर वाल शफ शुद्ध प्रीथ नल यीवादीर्न । एभ्य ईप् न स्यात् ।
सुक्रोङ्गा सुखरा सुधाला सुशफा सुगुदा सप्रोधा दीर्घगला सुगला
सुग्रीवा । सहविद्यमान नञः । एभ्यः परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात् । सहकेशा
सकेशा विद्यमाननखा अकेशा । नखसुखान्नाम्नि । आभ्यामीप् न स्यात्
संज्ञायाम् । शर्पणखा बालासुखा शर्पणखीत्यपि केचित् । ऋचि पादः । ऋचि
वाच्यायां पादित्यस्मादीप् न स्यात् । चतुष्पादा ऋक् द्विपादा गायत्री चतुष्पादा
ऋचिगित्यादिकान्तु पादशब्देनैव साध्यम् । स्वाङ्गमाह । स्वाङ्गं स्यादित्यादि
विकारी धातुवैषम्यं विकाराज्जातं विकारजं न विकारजं अविकारजं अद्रवं मूर्त्तं
अविकारजं प्राणिस्थं यद्वत् तत् साङ्गं स्यात् । यथा बिम्बीष्टी बिम्बीष्टा । द्वितीय-

रथा अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना
प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । राजी राजिः,
क्तेस्तु बुद्धिः मतिः ।

लक्षणमाह दृष्टं तवातत्स्थमपीति । अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिनि दृष्टं अनन्तर-
मतत्स्थं अप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथ्यत्वादि ।
तृतीयं लक्षणमाह तद्वाटशिशु च स्थितमिति । तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणि-
स्थवस्तुतुल्यं यद्वस्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा इत्यादि । राजी राजिरिति एवं धूली धूलिः श्रेणी श्रेणिः बाली
बालिः रजनी रजनिः पाणी पाणिः रात्री रात्रिः पुरन्ध्री पुरन्धिः भूमी भूमिरि-
त्यादि । किञ्च वाग्द्वयस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धिः स्रक् युवजानिः पूरित्यादौ न
स्यात् । क्लेस्तु बुद्धिः मतिः हलिः ग्लानिरित्यादौ कृगृज्याग्लान्हाल्वादेरिति क्लेर्नि
आदेशि स्थानिवत्वान्नेप् । एवं क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविहितस्य इदन्त-
प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनिः कांकारिरित्यादावपि न स्यात् ॥ २६५ ॥

श्रीराटौ—पादित्यनेन संख्यामूपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहणं
श्रीण आदिर्यस्य सः । पाञ्च शोणादिय स्वाङ्गञ्च इञ्च तत्तस्मात् नक्तिरक्तिस्तस्याः
अथेवशादितो विशेषणम् । त्रिपदी त्रयः पादा यस्याः सा इति वाक्यं एवं द्विपदी
द्विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । श्रीणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्य-
प्राप्तनेन विकल्पः । शोणादिर्यथा “श्रीण साधारणोऽरानविधान ह्ययं शङ्कटाः ।
कृपाणः कृपणीदारः कमलीधिकटोऽञ्चतिः । अञ्चत्यञ्चति कल्याण यष्टिवसि
विशङ्कटाः । सहाय भरुजौ चण्डः पुराणोऽङ्गादि पश्चिमाः । नदीभेदे चन्द्रभागा
वर्षाभून्तु स्रवस्त्रियाम् । अङ्गान्त दन्त कण्ठञ्च शृङ्ग कर्णोञ्च मित्यपि । पुच्छ नेत्रं
तथा गात्रं जङ्घ मङ्गादिरीरितः । “हयशब्दस्य जाति वाचित्वेऽपि युञ्जत्वात्
अञ्चति अङ्गति अञ्चति एषां त्याद्यन्तप्रकृतिरूपकत्वात् यष्टिवस्त्रिः कृत्यन्तत्वात् ।
अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि स्त्रीञ्च स्वाङ्गस्याजादौ पाठात् शेषाणां सर्वाधैरेव
वा प्राप्ते पाठः । चेचिन्नादादौ हयमाहुस्तत्र हयया श्रतयोजनगामित्येति हरि-
भंशे दर्शनात् । अङ्गादि पश्चिमा यथा मृदङ्गी मृदङ्गा स्थूनास्त्री स्थूनान्ता कग-
नास्त्री श्रीषधिरिति नदादिराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती किन्नरकण्ठी तीक्ष्ण-
शङ्की चारुकर्णी कल्याणपुष्की सुगात्री दीर्घजंघीत्यादि । पञ्चे चारुदन्त्येत्यादि ।
चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् चन्द्रभागी
चन्द्रभागा च । तथाच चन्द्रभागी चन्द्रभागा चन्द्रभागी च चन्द्रिका । चन्द्र-

२६६ । धात् क्रीतात् ।

धात् ५, क्रीतात् ५ ।

धनेन क्रीयते स्म धनक्रीती ।

२६७ । तादत्ये ।

तात् ५, अत्ये ७ ।

धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रणे लिप्यते स्म ।

भागा च सेवीक्ता नदीयेष्ठा प्रकीर्तिता । इति हड्डचन्द्रः । वर्षाभ्यौ वर्षाभूः भिकौ ।
खाङ्गादुदाहरति सुसुखीति शोभनं सुखं यस्याः सा इति वाच्यम् । खाङ्गाद्वीण
एवास्य विषयः । दीर्घनखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकौ तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ
खाङ्गलक्षणमाह खाङ्गमित्यादि । द्रवी घर्मादिस्तङ्गिन्नं मूर्ते काठित्यादि स्पर्शविशि-
षवत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थं विकारो दीपस्तस्माज्जातं विकारजं न विका-
रजमविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतत्स्थं अप्राणिस्थमपि तत्र प्राणिनि दृष्टं चेत्तदा
खाङ्गं तादृशि प्राणिसदृशे प्रतिमादौ स्थितं स्तनादिकं तद्वत् प्राणिस्थवत् खाङ्ग-
मित्यर्थः । द्रव्यादि पदानां व्यावृत्तिमाह बहुर्व्यं देव्यादि राज्ञी राजिरिति राजघो-
रित्वः एवं घोषी समी शुची, सानी वाढी वेशी मणी कपी । श्रेष्ठी च रजनौ-
पचे श्रीणिरित्यादयः क्रमात् । अक्षेरित्यनेन त्वर्थस्वीपलक्षणत्वात् अक्षरणिः
अजीवनिः काङ्गारिमकार्षीः सर्वे कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात् । तान्तादपि
कश्चित् मा या स्नानीं शृणालीति तु स्नानशब्दात् भावे णि कृते पित्वादीप् ।
परं तुर्ण्यहणादीकारान्तादपि तेन श्रौलक्ष्णीत्यादि । तथाच तां श्रीमिव समा-
यान्ती मित्यादि प्रयोगः इत्याहुः । निषेधी यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीय-
स्यति न्यायात् कृदिकारादेव तेन सुगम्भिः युवज्जानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रीतादीप् स्यात् स्त्रियां क्तप्रत्ययोल्लेखः प्रागेव समासाऽभि-
धानात् इति श्रीपतिदत्तः । अतएव आह धनेन क्रीयतेस्म इति वाच्यम् । धनेन
क्रीता धनक्रीता इत्यत्र संस्कारकाले भिन्नप्रदत्तेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात्
किं ? राज्ञा क्रीयते स्म राजक्रीता ॥ २६६ ॥

श्रीरा टी—धनक्रीति क्रीधीः क्तः स्यादुल्लेखः प्राक् कृदन्तेन सह समासेऽने-
नेप् । सा हितस्य धनक्रीता प्राणेश्वोऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासा-
दिति परे अन्ये तु धनक्रीतीत्याहुः । धादिति पीनिर्देशादस्यवहित क्रीतशब्दा-

मादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । कृन्नात्, वस्त्र-
च्छन्ना ।

२७० । पत्न्यामपालकान्तात् ।

पत्न्यां ७, अपालकान्तात् ५ ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् । गोपी ।
पालकान्तात्, गोपालिका ।

कृन् परिहितं ययेत्यर्थः । एवं वसनप्राप्ता । अत्रापि कृतमिति जात प्रति-
पन्नान्नजडादित्वात् स्यात् । वक्ष्यता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपन्ना ॥ २६२ ॥

श्रीरा टी—न कर्त्रोऽच्छन्नस्तस्मात् । इक्षुभक्षितीति इक्षुभक्षितो यथा सा
इति वाक्यम् । एवं वक्ष्यता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपन्ना । जातिः
किं ? मांसकृता धृतपीता शुद्धीत्यादि ॥ २६२ ॥

पत्या जडा पत्नीति व्यत्यस्या विवाहकर्त्तापलक्ष्यते इत्यत आह पुंवाचका-
दिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पाल-
कान्तवर्जनादाकारान्तादीनां विधिरिति । अन्यथा पुंसः पत्नी इत्यादावपि
प्रसजते । पालकोऽन्ते यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपा-
लिकादि प्राप्तावन्यग्रहणं पालकपर्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्तार्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ
मध्यमोत्तम गोपालक शुक्रपालकवर्जात् पुंवाचकादकारान्तादीनामाख्यायां
इत्यर्थः । गोपस्य पत्नी गोपी एवं महामात्रस्य महामात्री पितामहस्य पिता-
महौ मातामहस्य मातामहौ प्रष्टस्य प्रष्टी इत्यादि । पुंवाचकात् किं ? प्राजाता
जातापत्या प्रजाताचक्षरः । पत्न्यां किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालि-
केति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीत्वादापकाप्यनाश्रौरक इत्यकारस्थे-
कारः । एवं ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पशुपालिका गोपीत्यादिषु जाति-
त्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्तार्थम् । तेन क्षत्रियस्य पत्नी
क्षत्रियी वैश्यस्य पत्नी वैश्यी इत्यत जातिलादीपौ विधाने शुद्ध वर्जनेऽपि पत्नीवि-
हितेऽपरादेव ॥ २७० ॥

श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तोऽपालकान्तस्तस्मात्
नञ् सादृश्ययुक्तकालात् । पुंवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति
गोपस्य पत्नीति पाकं पुंवाचकगोपशब्दस्य लक्ष्मिन्निव सन्ध्यावाच्ये स्त्रिया इति

हिमानी अरण्यानी मनावी पतिवत्प्रान्तर्वन्नी
पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली
कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिखाः ।

नारी—अशिखाः १॥ ।

एते निपात्यन्ते ।

एते ईवन्ता निपात्यन्ते । निपातीह्यर्थविशेषे भवतीति तानहं विद्वशीमि
नारीति । नरस्य जातौ एवं वृत्रहृत्तपविट्शूद्रैरित्यमरीत्या वृशब्दस्यापि मनुष्य-
वाचित्वे तस्यापि जातौ नारीति निपात्यम् । अतएव वृजातेरिति स्वयं
वक्ष्यति । अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नीत्यनिष्टं स्यात् । सखीति वयस्या इदन्त-
त्वात्किन्त्ये नित्यार्थो निपातः । यवानौ दुष्टीयवः । यवनानौ यवनस्य लिपिः
जातौ तु । यवानौति । हिमानी हिमसंहतिः । अरण्यानी महारण्यम् ।
मनावी मनीःपत्नी । पतिवन्नी सभर्तृका स्त्री पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्वत्
पतिसती सेना । अन्तर्वन्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वन्ती भूमिः । पत्नी पत्युरुदायां
अन्यत्र पतिरियं ग्रामस्य । भाजी पक्वपुष्पविशेषः । अपक्वा चेज्जाजा । गोणी
धान्यादिवहनार्थपातविशेषः । नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पौ च ।
स्थली अकर्तृकाभूमिः अन्यत्र स्थलं उत्थानादि । कुण्डी पातविशेषः अन्यत्र
कुण्डा अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरात् । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला । कुशी
लौहविकारः अन्यत्र कुशा । कामुकी रिरंसुः अन्यत्र धनस्य कामुका । घटी
अम्योघटः एवं मृणाली कञ्चीत्यादि । अतएव स्त्री स्यात् काचिमृणाल्यादिविव-
क्षापचये यदीत्यमरः अन्यत्र करिणां घटना घटा । कवरी केशविशेषः अन्यत्र
कवरा । नीली प्राण्यीषधीः । नीली गौः नीलीनाम औषधिः अन्यत्र नीला
लता । अशिखी शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अशिखः शाला । बहुवचनादन्त्येऽपि
निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम् । स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः स्त्री । एकसमानवीरभाटसपिण्ड पुत्रेभ्यो नित्यम् । एकः पतिरस्या
एकपत्नी एवं समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्न्यादिशे ज्योतिर्जनपदेत्यादिना
समानस्य स आदिशे सपत्नीति एवं वीरपत्नी भाटपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी ।
किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येऽपि एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदिश्विधानन्तु एकः
पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्याद्यनिष्टपदनिवारणार्थम् । समासान्तस्य

२७५ । पद्धती शक्ती युवत्यनङ्गाही प्रवेन्देनी

पत्युः पत्नी स्याद्वा । ग्रामस्य पतिरित्यर्थं ग्रामपत्नी ग्रामपतिस्त्री । मुख्यस्य किं पतिमतिक्रान्ता अतिपतिः ॥ २७४ ॥

श्रीरा टी—निपातोऽर्थविशेष इत्युक्तेः । वृत्तरयोजाती नारी सखी सुहृदी ऋष्टी यत्री यवानी यमानीति सुभूतिः । यवनानां लिपिर्यवनानी अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसंहतिः । महारण्यमरण्यानी मनोःपत्नी मनावी मना-यीच पूर्वेषु । पतिरस्यस्याः सा पतिवती सभर्तृका, सतीर्मस्य दत्वं नं च अन्यत्र पतिमती सेना अन्तरस्यस्याः अन्तर्वती गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणि-गृहीती अन्यत्र पतिरियं स्त्री ग्रामस्य । समानैकपुत्रसपिण्डवीरसाहस्यश्च हे । एभ्यः पत्युः पत्नी निपात्यते हे । समानः पतिरस्याः सपत्नी एवमेकपत्नी वीर-पत्नीत्यादि । हे किं एकपतिः स्त्री ग्रामस्य । अन्यस्याद्वा । वृद्धः पतिरस्याः वृद्धपत्नी वृद्धपतिः स्थूलपत्नी स्थूलपतिः हे किं ? अतिपतिः । ग्रामस्य पतिरित्यर्थं, ग्रामपत्नीति केचित् । भाजी पक्षायां अन्यत्र भाजा । गोष्ठी धान्यादि वहन-पात्रभेदः अन्यत्र गोष्ठा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला । जातिवच-नात् पूर्वेष्वेवैप् यथा नागी करेणः नागी काद्रवेयी अन्यत्र नागा । स्थली अक्त-त्रिमा भूः अन्यत्र स्थला । कुण्डौ पात्री अन्यत्र कुण्डा जारजा । काली कृष्णवर्णा अन्यत्र काला शीतुमशक्ता कुशी लौहविकारः फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जुः कामुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कामुका धनस्य । घटादत्यते घटी पात्रभेदः घटीत्युपलक्षणं प्रायशोऽत्यल्पविवक्षायां लिङ्गलामान्यादीप् तेन सठी पटी क्वी वंशी कृणासीत्यादि । प्रायशः इत्युक्तेः अत्योद्धतः

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्ती पलिक्ती वा ।

पहती—पलिक्ताः १॥, वा । १ ।

पक्षे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता

एते निपात्यन्ते वा । पद्धती शक्तीः कृत्यन्तेनाप्राप्तौ ईषी विभाषा । यूनीस्त्रि-
प्रत्ययं कृत्वा युवतिः वा निपात्यते । तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशि षट्के ऋगा-
दाविति दीपिका । ततो ऋग्वेदोक्तत्वात् पाञ्चोणादित्यनेन यच्च ईप् युवती-
त्यपि तथाच विषयविषमा मधुराहि युवत्य इति श्रीपतिदत्तः एवं युवती यौवन-
नगरे शिवशिव कुचमण्डलः साक्षी इत्यद्वैतः । तथोरप्राप्तिपक्षे तु नास्तत्त्वादीपि
यूनीति स्यादेव । किञ्च युवानसतिक्तान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादीं
गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात् । द्विद्वञ्चाच्च इत्यत्र वाशब्देन विण्त्वं बहुतेर्लङ्-
णादनडुहशब्दादीपि जाते अनेन आकारागमी वा निपात्यते । तेन पक्षे अन-
डुहीति । श्वेतादि षड्भ्य ईप् तेषां तकारस्य नकारश्च वा निपात्यते । किञ्च
नक्षत्रे रोहिणीति नित्यम् । असितादवङ्गायामीप् तस्य ऋशवा । पलितावृद्धा-
यामीप् तस्य ऋशवा । अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादित्दं विव-
क्षीमि । ईश्वरशब्दादीप् वा । ईश्वरी सुवनेश्वरी ईश्वरा । तथाच काली हैम-
वतीश्वरी इत्यमरः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वराया इति भावविः । एवं
केवलं सुमङ्गलं सामकं भागधेयं भेषजं समानं पापं आर्यकृतं दीर्घजिह्वं अवर-
रचकं देवकं केकयं भिक्षुकादेरीप् नास्ति । भैवलीं सुमङ्गलीं सामकीं भागधेयीं
भेषजीं समानीं पापीं आर्यकृतीं दीर्घजिह्वीं अवररीं रचकीं देवकीं केकयीं
भिक्षुकीं । नास्ति किम् ? केवलां सुमङ्गलां समीयं सामिकां इत्यादि । एवं
शेषभिन्ने वयसि वर्तमानं शब्दादीप् स्यात्तु होडादिः । कुमारी किशोरी करभीं
कर्करीं तरुणीं तनुनीं बधूटीं चिरञ्छीं आभ्यां युवतिरुच्यते । एषां गौणत्वे न
स्यात् बहुकुमारा पुरी । शेषे वयसि तु वृद्धा स्थविरा । होडादिस्तु होडा
बाणा वक्ता कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वहायना अपरहायना । शरलं शारङ्ग-
पिषङ्गं कण्ठश्रेष्ठ ईप् । शरली शारङ्गी पिषङ्गी कण्ठशी । भन्द्रभागादनद्याम् । चन्द्र-
भागे भद्रा चान्द्रभागी नद्यान्तु चान्द्रभागा । एवञ्च भनुयजातेरिदन्ताच्च । कुन्ती
अबन्ती गोवलाज्जातिः । अमनुयजातेस्तु तित्तिरिः एवञ्च वर्षास्वी गुर्विणी सरसी
रोदस्यादयो निपात्याः । एवं द्रयाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीत्वं

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्नी अह्व्या,
पलिक्नी वृद्धा ।

२७६ । न मन्संख्यास्वस्रजादेः ।

न । १।, मन्संख्या-स्वस्र-अजादेः ५। ।

आप् च निपात्यते । केचित्तु कृदीकारादपि पक्षे ईपं विधाय तन्त्री तन्त्रीः लक्ष्मी
लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः । लक्ष्मीरियं इति प्रयोगश्च । इयं लक्ष्मीनाम्नी कन्या
लक्ष्मीव अस्मिन् इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रीरा टी—पादस्य हरितरिति वाक्यं हनधीः क्तिः अक्तीरिति निषेधे प्राप्ति
विधिः शक्तधीः शक्ती शस्त्रभेदः बली तु शक्तिः । युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीरपि
सिद्धे तड् निपात्यते अजान्तत्वात्र वस्य उः । अनुडुह् शब्दस्य ईपि वा आश्रयः ।
निपात्यते । अत एत हरित भरित रोहित लोहितानां वर्णवाचिवात् अनुदा-
त्तान्ताह्वयात् इत्यनेन नित्यमीपि प्राप्तिवा ईप् तस्य नञ् निपात्यते । हरिता
भरिता इति त्रिव्यः भरितः शब्दं परे नाहुः । असित पलिताभ्यामीप् तयोः
क्लृप् निपात्यते । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिवात् प्रियदौ प्रियत्रिः विंशती विंशतिः
इति ॥ २७५ ॥

स्वसाच अजस्र स्वस्रजी ती आदी ययीक्ती स्वस्रजादौ । मन्सं संख्याच स्वस्र-
जादौ चेति तस्मात् । सीमेति । डापोऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपोऽनेन
निषेधे दीर्घनकारलोपी च एवं अतिपटिप्ता । अत्र सगोवर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्येपी
निषेधार्थमेव तेन लक्ष्मीक्ष्मी लक्ष्मीम लक्ष्मीमानौ इत्यादिषु ईप् चास्वस्यादि-
त्यनेन ईप् स्यादेव । संख्यावाचकानां मध्ये एकद्विषड् बहुनामीपोऽसम्भवः ।
तिस्र चतस्रीः स्वसादिपाठादेव तिस्रचतस्रभ्यामीपी निषेधः । ततश्च पञ्चाद्य-
ष्टादश पथ्येतानां मुख्यत्वे डतिव्यर्णान्तेत्यादिना त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव
लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे संख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यां गौणत्वे ईपो निषेधार्थम् । तेन
प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचास्वस्यादित्यनेन ईप् न स्यात् । अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ
द्विब्रुवाहेत्यादिना ईप् न स्यात् । किञ्चान्न नजोऽस्यार्थत्वात् विंशति षष्ठादि-
रिदन्तत्वादिनिषेधाभावे पाक्षोणादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विंशती विंशतिः
पञ्चौ षष्ठिरित्यादि । अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बहुव्रीहौ समा-
सान्तविधेरनित्यत्वात् डप्रत्ययाभावे ईप् चास्वस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपी निषेधः ।
अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रमादः । सखादिय । स्वस्र मात याह दुहित

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, खसा माता, अजा
बाला । [१०१] नेपीत्युक्तेः—यावती बह्वी ।

ननानृ तिसृ चतसृ कति यति तति इति दश । खसा माता याता अत्र
माता जननी याता स्त्रीणां स्वामिभाटस्त्री तेन धान्यस्य माद्री तीर्थस्य याद्री
इत्यादौ ईप् स्यादेव । दुहिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां
सुख्यत्वे लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः प्रिययतिः प्रियततिः । अत्र
ननृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्वयं नही पीक्षी सुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिश्च ।
अजबलक अजवट एडक चटक कीकिल परभट परपुष्ट अय्यपुष्ट करट वर्त्तक
सूषिक पिपीलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च
इति । केशकृता हस्तमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । एषां साङ्गाद्धि इत्यनेन
विहितस्य ईपी निषेधः । वृक्षकृता इक्षुमिता रुगयाता हंसप्रतिपन्ना एषु पाक्षी-
णादित्यादिना विहितस्येपी निषेधः । नेपीत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्यं इत्यतुबहु-
गणानां संख्यावद्भावी नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीवहोश्च संख्यावाचकत्वाभावे ईप्
स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणादौत इति ईप् ॥२७६॥

थीरा टी—खसाच अजय तौ तावादी ययोः तौ मन्च संख्याच खसजा-
दीच तत्तस्मात् पुंस्व सौत्रत्वात् । सौमिति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः पञ्चेति
नान्त संख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी
एकेत्यादौ न स्यादित्येके । खसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । खसादित्यथा ।
खसा माता चतस्रश्च तिस्रो यादृननान्दरौ । दुहितात्र समाख्याता नम्रा केन-
चिदित्यते । नम्रीत्यन्ये । अजति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-
र्यथा । अजाञ्चा सूषिका विप्रा कीकिला वाड्वैडका । परपुष्टा परभटता चटका
वर्त्तका तथा । शूद्राजातौ टकारे तु बहु यत्तु किमः करः । तथा हायन
झानी च स्यातां पूर्वापरान्तरौ । पद्मां बालीतमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च ।
स्वाङ्गे तु स्त्रीङ् गुद क्रीड् शफवाचभगीचरा । कर्घीणा शिखा नासा शिरी
मुजगलान्तकाः । खुरग्रीवीचराश्चैव नख सुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ-
जात प्रतिपन्नी च हे मतौ । अजादि हादशेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-
भट्टीत्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पद्मां पुंवाचकत्वात् । स्त्रीङ्दाद्यान्तभ्यः स्वाङ्गत्वात्
स्वाङ्गात् कृताद्यन्तेभ्यो हे कान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा
बहुकरा यत्करा तत्करा किंकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा
इह पाठाश्रयम् । स्वाङ्गस्त्रीङ् यथा सुगुल्फा सुपाश्या । गुदादेस्तु सुयीवा

इत्यादि । संज्ञायां तु स्पर्शखा कालमुखा । अनासि तु स्पर्शखी । स्वाङ्गान्
 कृतादिर्यथा केशजाता स्नानजाता इत्यादि अनासिकीदरावहचः । नासिकी-
 दरभिन्ना वहचः स्वाङ्गवाचिनीऽजादौ पठिताः । प्रयुजघना महाललाटा
 इत्यादि । नासिकीदरात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका महीदरी महीदरा
 इत्यादि । सह नञ् विद्यमान पूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेश अकेश विद्यमान-
 नासिकीत्यादि । स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च । कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याण-
 पाणिपादा अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु ; कल्याणं विद्यमानं सुखं यस्याः सा
 कल्याणविद्यमानसुखी । पूर्वसूत्रे पूर्वदशहणात् सहनञ्जविद्यमानं पूर्वतयवानि
 स्वाङ्गानौत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेधः इति परे । यकीशलाजादावतात् णीय-
 ङश्च । यकारान्तात् कीशलात् अजादात् अवटाङ्ग ण्ययङ्गी सर्वे आदिटया-
 जादौ पठिताः गौरचक्षुः स्यपत्वं गौरत्या एवं प्रीतिमाया साकर्करत्या इत्यादि
 कौशल्या अजाया आवया । यङ्गीयथा । णण्णीरनार्थयोगे यङ्कपोत्तमयोः
 स्त्रियाम् । गीतस्यात्यवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रौडिरापिशनिनां
 डिड्याडिरापि क्षितितया । भौरिकिर्भौलिकिः शालास्थलिकापिप्रत्नीत्यपि ।
 शीघातकिञ्चैपयतसाया वैङ्गयतोत्ततः । चैकयतः सैकयतो भीजस्तु चत्विष्य तथा ।
 सुतो युवत्यां क्रौड्यादौ शृङ्गं शिष्टप्रयोगतः । तिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपं
 उपोत्तमं, रूपमुपोत्तमं यथोत्ती तयोः न आर्य्यो अनार्य्यो तयोः । णश्च णिश्च तौ
 तयोः । तथाच गीतविविधतयोः णण्णीरनार्थयोः रूपोत्तमयोः स्त्रियां यङ् स्यात् ङ
 इत् । करीषगन्ध इव गन्धः यस्य स करीषगन्धः करीषगन्धश्च तस्य स्यपत्वं कारीष-
 गन्धा । एवं वालाक्या वाराह्या इत्यादि । अनार्थयोः किं वाशिष्ठी वैश्वामिनी
 रूपोत्तमयोः किं औपगवी कापटवी इह गीत शब्देनापत्य मादमुपलक्ष्यते । गीत्रे
 किं ? अहिह्वरे जाता आहिह्वरी णण्णीः किं ? ऋतभागस्यापत्वं स्त्री आर्त्तभागी
 ऋतभागस्यान्तरापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्त्त भाग्येति । गीतस्य इत्यादि गीत-
 स्यावयवा गीतस्याभिमताः । कुलाख्याः पुलिक लनिक सुखरालेभ्यः णीयङ् ।
 पुलिकस्यस्यपत्वं पौलिक्या मौखर्या इति । क्रौड्यादिदशानां णौचैपयतादि
 चतुर्णां णस्य यङ् । क्रौडस्यापत्वं स्त्री क्रौडा आपिशन्या नाद्या आपिशन्या
 भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या कापिष्ठल्या सौघातक्या चौपयत्या वैङ्गयत्या
 शैकयत्या इत्यादि भीजस्यापत्वं स्त्रीभीज्या चत्विष्य अन्यत्र भीज सुतस्यापत्वं स्त्रीसुत्या
 युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञि शौचवृत्तिः सात्यमुग्धिः काण्डे विद्धिः
 इत्येषां वा यङ् दैवयज्ञा दैवयज्ञी शौचवृत्त्या शौचवृत्ती सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी
 काण्डेविद्धा काण्डेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिकगीतविविधतयोः णण्णीरेव यङ्-
 विधानं अनन्तपत्या दैवदस्या इति क्वचिदन्यतोऽपि इति सूत्रं विधायाहुः । एवं

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा
बाला । [१०१] नेपीत्युक्तेः—यावती बह्वी ।

ननान्दृ तिसृ चतसृ कति यति तति इति दश । स्वसा माता याता अत्र
माता जननी याता स्त्रीणां स्वातिधात्वस्त्री तेन धान्यस्य सात्री तीर्थस्य यात्री
इत्यादौ ईप् स्यादेव । दुहितृता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां
मुख्यत्वे लिङ्कार्थनिर्दिधात् गौणत्वे प्रियकतिः प्रिययतिः प्रियततिः । अत्र
ननः शब्दाऽप्यस्तीति किञ्चित् तद्वयं नन्वी पीप्ती मुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिश्च ।
अजवत्क अजवट एङ्क चटक कीकिल परभृत परपुष्ट अत्यपुष्ट करट वर्त्तक
मृषिक पिपीलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च
इति । केशकृता हस्तमिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । एषां साङ्गाह्वे इत्यनेन
विहितस्य ईपो निषेधः । हस्तकृता इक्षुमिता मृगयाता हंसप्रतिपन्ना एषु पाष्की-
यादित्यादिना चिहितस्त्रिपी निषेधः । नेपीत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डन्यतुवह-
गणानां संख्यावद्वायी नास्तीति प्रागुक्तेः यावतीवह्वी संख्यावाचकत्वाभावे ईप्
स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणाद्येत इति ईप् ॥१७६॥

श्रीरा टी—स्वसाच अजश्च तौ तायादौ यथोः तौ मन्च संख्याच स्वसजा-
टीच तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौचत्वात् । सौमिति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः पञ्चेति
नान्त संख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ते । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पत्नी
एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वहेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । स्वसादित्यर्था ।
स्वसा माता चतसस्य तिस्री यातननान्दरौ । दुहितृताव समाख्याता नना केन-
चिदित्यते । नन्वीत्यन्ते । अर्जति जातिवाचिवादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-
र्यथा । अजाया मृषिका विप्रा कीकिला वाङ्गवैङ्का । परपुष्टा परभृता चटका
वर्त्तका तथा । यद्राजातो टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः । तथा ह्रायन
हानौ च स्यातां पूर्वापरावरी । पद्मां बाधोत्तमा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमापि च ।
स्वाङ्गे तु स्त्रीङ् गुद क्रीङ् शफवात्रभगीतरा । करघोषा शिखा नासा शिरी
भुजगलान्तकाः । सुरयीवीतराद्यैव नख मुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ-
जात प्रतिपन्नी च हे मतौ । अजादि हादशेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-
भ्यटीत्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पद्मां पुंवाचकत्वात् । स्त्रीङ्दाद्यान्तेभ्यः स्वाङ्गत्वात्
स्वाङ्गात् कृताद्यन्तेभ्यो हे क्तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा
बहुकरा यत्करा तत्करा किंकरा पूर्वहायणा अपरहायणा पूर्वहायणा अपरहायणा
इह पाठाश्लेषम् । स्वाङ्गस्त्रीङ् यथा सुगुल्फा सुपार्श्वी । गुदादेस्तु सुशीवा

इत्यादि । संज्ञायां तु सूर्यणखा कालमुखा । अनान्नि तु सूर्यणखी । स्वाङ्गात्
 कृतादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि अनानिकीदराबह्वचः । नासिकी-
 दरभिन्ना बह्वचः स्वाङ्गवाचिनीऽजादौ पठिताः । पृथुजघना महाललाटा
 इत्यादि । नासिकीदरात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका मञ्जीदरी मञ्जीदरा
 इत्यादि । सह नञ् विद्यमान पूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेश अकेश विद्यमान-
 नासिकेयादि । स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च । कल्याणं पाणिपादं यस्याः सा कल्याण-
 पाणिपादा अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु ; कल्याणं विद्यमानं सुखं यस्याः सा
 कल्याणविद्यमानसुखी । पूर्वमृत्रे पूर्वदशहणात् सहनञ्विद्यमान पूर्वावयवानि
 स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेधः इति परे । यकीशलाजादावटात् णगीय-
 ङश्च । यकारान्तात् कीशलात् अजादात् अवटाञ्च णीयङ्ङौ सर्वे आदिष्टाश्च-
 जादौ पठिताः गौरचक्षुः स्त्र्यपत्वं गौरच्य्या एवं पीतिमाष्ट्या साकर्करच्य्या इत्यादि
 कौशल्या अजाद्या आवद्या । यङ्गीयथा । णणगीरनार्धयोगीं चे यङ्कपोत्तमयोः
 स्त्रियास् । गीत्रस्यात्यवेभ्यश्च क्रीडादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रीडिरापिश्रिनिना-
 डिव्याडिरापि क्षितिलथा । भौरिकिर्भौलिकिः शालास्थलिकापिप्रलीत्यपि ।
 शीघातक्यौपयतस्तथा वैङ्क्यतोमतः । चैकयतः सैकयतो भोजस्तु क्षत्रिये तथा ।
 सुती युवत्यां क्रीडादौ शेषं शिष्टप्रयोगतः । तिप्रभतीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपं
 उपीत्तमं, रूपमुपीत्तमं ययोस्ती तयोः न आर्य्यी अनार्य्यी तयोः । णश्च णिश्च तौ
 तयोः । तथाच गीत्रविहिततीः णणगीरनार्धयोः रूपीत्तमयोः स्त्रियां यङ् स्मात् ङ-
 इत् । करीषगन्ध इव गन्धः यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धस्य तस्य स्त्र्यपत्वं कारीष-
 गन्ध्या । एवं बालाक्या वाराह्या इत्यादि । अनार्धयोः किं वाशिष्ठी वैशामित्री
 रूपीत्तमयोः किं औपगवी कापटवी इह गीत्र शब्देनापत्य मात्रमुपलक्ष्यते । गीत्रे
 किं ? अहिक्त्रे जाता आहिक्त्रवी णणगीः किं ? ऋतभागस्यापत्यं स्त्री आर्त्तभागो
 ऋतभागस्यानृतापत्यमित्यर्थे णिविधानादान्तं भाग्येति । गीत्रस्य इत्यादि गीत्र-
 स्थावयवा गीत्रस्याभिमतः । कुलाख्याः पुलिक लनिक मुखरास्त्रिभ्यः शीयङ् ।
 पुलिकस्यत्यपत्यं पौलिक्या मौखव्या इति । क्रीडादिदृशानां शीघौपयतादि
 चतुर्णां णस्य यङ् । क्रीडस्यापत्यं स्त्री क्रीडा आपिश्रया नाडा आर्पाक्षत्या
 भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या कापिष्ठत्या सौघातक्या चौपयत्या वैङ्क्यत्या
 शैक्यत्या इत्यादि भोजस्यापत्यं स्त्रीभोज्या क्षत्रिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या
 युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति दैवयज्ञी शौचवृक्षिः सात्यमुग्धिः काखे विद्धिः
 इत्येषां वा यङ् दैवयज्ञा दैवयज्ञी शौचवृक्ष्या शौचवृक्षी सात्यमुग्ध्या सात्यमुग्धी
 काखेविद्ध्या काखेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिकगीत्रविहितयोः णणगीरेव यङ्-
 विधानं अनन्तपत्या दैवदत्या इति क्वचिदन्यतोऽपि इति सूत्रं विधायाहुः । एवं

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजाते-

रूप ।

उतः ५।, अयुङ् रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजातेः ५।, जप् ११। ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् नतु
युङो रज्ज्वादिश्च । कुरुः कर्कभूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ्
रज्ज्वादेस्तु अध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षणं शफ सह सहित
संहितोपमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५।, करोः ५। ।

यदस्य चरसे इति त्वत्वं विधाय । किशोरीः तरुणी चिरयतीत्यादि उदाहरन्ति ।
कस्या बालावाक्माहोडापाकामन्नावितृता इत्येषां अचरमवयोऽर्थत्वादौपि प्राप्ते
अजादौ पाठ इत्याहः ॥ २७६ ॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति
नृप्राणिजातिः तस्याः । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप स्यान्न
तु यकारोऽङो रज्ज्वादिश्चेत्यर्थः । नृजातेः कुरुः एवं ब्रह्मवन्मूः ।

जातिवाचकान् परी वसुशब्दः कुत्सायां वर्त्तते । अप्राणिजातेः कर्कभूः
अलावूः । अध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्राप्ते युङ्त्वान्निषेधः । अध्वर्यु-
ब्राह्मणी । रज्ज्वादिश्च । रज्जुः हनुः कङ्गुः प्रियङ्गुरित्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः
कृकवाकुः शीतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

शीरा टी—य ऊङ् यस्य सः रज्जुः आदिर्यस्य सः युङ् च रज्ज्वादिश्च तत्
न तत् अयुङ् रज्ज्वादिसुस्मात् पुंस्त्वं सौत्वत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च
अप्राणी च तत् तच्च तत् जातिश्चेति तस्याः । कुरुष्विति कुरुशब्दः कुरुदेशस्य
मनुष्य जातिवाची । एवं ब्रह्मवन्मूः धीवन्मूः एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्त्तते
तथा काकुरित्यादि । कर्कभूष्विति कर्कभुशब्दो वदरी जातिवाची एवं अलावूः
इवाकुरित्यादि । धेनुरिति वृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एवं कृक-
वाकुः शीतुरित्यादि । तथा अध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजाति-
वाची । रज्जुरिति अप्राणि जातिवाची एवं हनुः तर्कुः स्मरुः स्नायुः इत्यादि
आकृतिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

वामोरुः रम्भोरुः ।

२७६ । तन्वादे वा ।

तन्वादिः ५, वा । १ ।

तनः तनुः चञ्चुः चञ्चुः ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च संहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह सहितं संहितं पश्चात् वामादि संहितश्च तत् उपमानश्चेति समाहारः । तस्मात् वामादिभ्यः षड्भ्यः उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम् । वामौ लघुप्रतीपौ हाविल्यमरः । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोरुः एवं लक्षणोरुः शफोरुः सहोरुः सहितोरुः संहितोरुः । उपमानानु रम्भे इव ऊरु यस्याः सा रम्भोरुः एवं करम्भोरुः स्तम्भोरुरित्यादि । एभ्यः किं ? उक्तोरुः पीनोरुः ॥ २७६ ॥

श्रीराटी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च संहितश्च उपमानश्च तत्तस्मात् । वामोरुरिति वामौ मनोहरावूरु यस्याः सेति वाक्यं वामादीनामनौपम्यार्थं वचनम् । सफल सम्फलाभ्यामित्यन्वे । रम्भोरुरिति रम्भे इव ऊरु यस्याः सा एवं करिकरोरुरित्यादि ॥ २७८ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेदं विवर्णीमि । पङ्क्तु शब्दाद्रूपि पङ्क्तुः एवं भद्रवाहीरूपि भद्रवाहनाम काचित् । एवं कटु कमण्डलुभ्यां संज्ञायामूपि कटुः कमण्डलुः एवं स्त्रीविशेषवाचिनी भीरुशब्दाद्रूपि भीरुः । सम्बोधने हि भीरु । विहरमया सह भीरु काननानीति वाञ्छीकिः । एवञ्च शशुरस्य पत्नीत्यर्थे ऊप् तस्मिंश्च उकारस्य अन्त्याकारस्य च ङीप्-इत्युरित्यादि ॥ २७९ ॥

तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति गौणेऽपि वरतनु सम्प्रवदन्ति कुकुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् । तन्वादिर्द्यथा तनुश्चञ्चुरम्भोरुः कटु पङ्क्तु प्रियङ्गवः । गण्डुः कुहुरिति प्रोक्ता तन्वादि सूर्यसूतया । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नास्मि वाहन्तकमण्डलुकद्रुभी नित्यमूप स्यात् संज्ञायामूपि । भद्रवाहः सद्रवाहः कमण्डलुः नाम काचित् कटुर्नागमाता । नास्मि किं ? उक्तवाहः । शशूः इदं निपात्यम् । शशुरस्य पत्नी शशूः । आवादेर्लुक् तलुकि । आप इप ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि । बहुलाः क्षत्तिकास्तासु जातः शस्य लुक् तलुकि आपोलुकि बहुलः लुकि न तनेति निषेधान्न त्रिः आपोलुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एवं अश्वित्यां जातः शलुकि लुक् अश्वी । तलुकि किं ? बहुलानां अश्वित्यापतिः बहुलापतिः अश्विनीपतिरिति ॥ २७९ ॥

इति स्त्रीत्वपादः ।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्धाक्तार्थे प्री ।

ल्यर्थसम्बुद्धि-उक्तार्थे ७, प्री । १ ।

ल्यर्थसम्बोधने ल्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । लक्षणः
प्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।
सर्वो ऽर्चो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्यादिभिलिङ्गानां रूपानि निरूप्य स्यादीनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि ।
लिङ्गिङ्गं लिरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा “शब्दं नोच्चार्यमाणेन यदस्तु प्रति-
पाद्यते । तस्य शब्दस्य तदस्तु ज्ञायतामर्थं संज्ञयेति” प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-
दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्रयः । तज्ज्ञानान्तु व्याकरणा-
दिभ्यः अतएव शक्तियहं व्याकरणीयमानं कोपासवाक्याद्व्यवहारतश्चेति प्राञ्चः ।
ततश्च लक्षणशब्दस्यार्थो विण्णरिति । किञ्च यदालिङ्गार्थादतिरिक्तं कर्माद्यर्थो न
विवक्षते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा लक्षणशब्दस्य कर्मत्वादावपि
विण्णवाचकत्वात् लक्षणं स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वाद्यभिधाने
प्रक्तिस्तु क इव व्वनीति मूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्वं द्वित्वं बहुत्वेषु क्रमादिकवचन-
द्विवचनं बहुवचनानां प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घटः घटी घटाः इति । एवं
प्री बहव इत्यादिषु संख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरेवाभिहितेषु एक-
त्वादियु तेष्वी विभक्तिप्रयोगो वृधेति वाच्यं नापदं शास्त्रे प्रयुज्यते इति नियम-
मेव केवलानां प्रयोगाभावात् । ततश्च पदत्वार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थश्च प्रयुक्तया
विभक्त्या प्रकृत्यर्थे एवानूद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुंस्त्रादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह लक्षणः श्रीः ज्ञानमिति । ननु
लक्षण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारिण्यैव
उक्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थे यद्वहं कथमिति चेत् ? सत्यं यत् असमापकक्रियापदं
कर्मादिपदयुक्तं तत्रैव तज्ज्ञायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत् तत् केवली
रुद्रशब्दः प्रयुज्यते तच्च वाक्यत्वाभावात् तज्ज्ञायस्यावसरी नास्तीति विस्तारस्तु
कारकशेषे दृश्यः । एवं एकादिशब्दो यदा संख्येयवाची तदा घटादिना समाना-

धिकरणः स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा यथा एको घट इत्यादि । यदा तु संख्या-
मात्रवाची तदा घटस्यैव इत्यादी सम्बन्धे षष्ठी । एवञ्च प्रस्थादिशब्दौ यदा
परिमयवाची तदा ब्रौह्मादिना समानाधिकरणः स्यात् तत्र लिङ्गार्थे प्रथमा
यथा प्रस्थौ ब्रौह्मिरित्यादि । यदा तु परिमाणमात्रवाची तदा ब्रौह्मः प्रस्थ
इत्यादी सम्बन्धे षष्ठीति सम्प्रदायः । अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थ-
माभिमुख्यविवानं सम्बुद्धिः । हे वृक्ष हे लते हे फले इत्यादावचेतने तु उपचारः ।
इत्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थं कारकम् । तदुदाहरति सर्वं इत्यादि । सर्वः शिवः अर्च्य-
तेऽयमिति अर्च्यः कर्मणि ध्यणि अत्र सर्वं इति कर्मात्मम् । जीव्यतेऽनेनेति
जीवनः करणेऽनट् अत्र सर्वं इति करणमुक्तम् । पातीति पाता कर्त्तरि ङन्
अत्र सर्वं इति कर्त्ता उक्तः । दीयतेऽस्मै इति दानीयः कृद्भिः कभाव इत्यनेन
सम्प्रदानेऽनीयः अत्र सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अपा-
दानेऽन् अत्र सर्वं इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लयः अधिकरणेऽन् अत्र
सर्वं इत्यधिकरणमुक्तम् । त्यैरुक्तार्थं के इति बहुवचननिर्देशादन्यैरप्युक्तार्थं
प्रथमा । तथाच वार्त्तिके तिङ्कृतकद्धितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-
न्तीति । तिवाद्यैर्यथा । रामी वनं ययौ अत्र कर्त्ताः । रामेण रावणे जग्ने
अत्र कर्मात्मम् । कृद्भिः स्वयमुदाहृतम् । तद्वितैर्यथा वाचाकृतं वाचिकं अत्र
कर्मात्मम् । तर्के वेत्यधीते वा-तार्त्तिकः अत्र कर्त्ताः । समासैर्यथा । आरुद्धौ
वानरी यं स आरुद्धवानरी वृचः । छिन्नच्छागी येन स छिन्नच्छागः खड्गः ।
कृता पूजा येन स कृतपूजच्छावः । दत्ता भूमिर्यस्य स दत्तभूमिर्विप्रः । निर्गताः
पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृचः । सुप्तु तारा यत्र तत् सुतारमाकाशम् ।
एवञ्च असाम्प्रतमित्यव्ययेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हितः पत्न्याः समारोदमसा-
म्प्रतमिति । विषवृक्षोऽपि संवर्द्धं स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतमित्यादौ असाम्प्रतमिति
अयुक्त इत्यर्थः । तथाच युक्ते वै साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । एवञ्च इति शब्देना-
प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्ययं नाम । कृष्णति मङ्गलं नाम इत्यादाविति
शब्दस्य वर्णमात्राभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् इति शब्दस्यैव
विभक्तिकार्यकारित्वात् पदार्थाविभाक्कत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्युदाहृतः
इत्यादि । ननु उक्तार्थं कथं गृह्यते कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति
न स्यात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्यं
उच्यते हि यन्मः समधिकफलमाचष्टे इति न्यायात् सम्बन्धस्याप्युक्तार्थत्वे पीतमम्बरं
यस्यासौ पीताम्बरी हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात् । अन्यथा त्यैरुक्तार्थं के इति
मचनेन कारकादन्यस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—लेख्यो ल्यर्थः उक्तज्ञासावर्थश्चेति सः ल्यर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् ल्यर्थेहि स्वार्थादि पञ्चात्मकः केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्वात्मकः ।
यदुक्तम् । “स्वार्थी द्रव्यश्च लिङ्गश्च संख्याकर्मादिरेव च । अनी पक्षेव लिङ्गार्था स्वयः
केषाञ्चिदस्मिन्” इति । तत्र स्वार्थी विशेषणं द्रव्यं उक्तार्थश्च विशेष्यं लिङ्गं पुंस्त्वादि
संख्या एकाद्विः कर्मादिः ढादिः । तथाहि गौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषण-
त्वात् स्वार्थः । शब्दीत्यर्थं प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जातिः
इत्यत्रानु द्रव्यम् । एवं पटीयः शुक्लः नीलोद्यटः पाचकीमैत्रः दण्डी चैत्र इत्यादौ
जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्था विशेषणत्वात् गुण घट मैत्र चैत्रादयो द्रव्याणि
विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याययतया व्यक्तिरेव द्रव्यं जातिस्तु स्वार्थं
इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेर्भिन्ना एव तथापि ता एव
व्यक्त्यक्तिरहितभेदा जातिरुच्यते । यदुक्तम् । “अर्थ क्रियाकारितया भिन्ना
व्यक्त्य एव च । ता एव व्यक्त्यस्य भेदा जातिरुदाहृता” इति । धर्मधर्मि-
णोर्भेदवादिनतेर्भेदम् । न च लिङ्गं त्वार्थः कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकार्थैव
निर्दिभक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि संख्या त्वार्थः एको द्वौ त्रय इत्यादौ
ल्यर्थताकल्पनात् सादिविधानन्तु साधुत्वार्थम् । परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टं प्रत्ययार्थं सञ्ज्ञित इत्युक्ते स्वार्थमभ्याहुः । एवं ढादिरपि । अस्य तु
भ्यादौदित्तुत्वेऽर्थेषु विषयः । ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्तं एक एकक इत्युक्ते
द्वावित्युक्ते त्रयोऽपरे । चतुष्कः पञ्चकः केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते । एकमते
दधि पश्यातीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् क्रियानितसंस्कारविशि-
ष्टादेव संख्याकर्माद्यवगमः । आढकी ज्रीहिः प्रस्थी ज्रीहिरित्यादौ लक्षणाया
परिमयी ज्रीहिः द्रव्यम् । पविमाणन्तु स्वार्थ इति तद्यार्ज्जकि लक्षणाभ्यन्तर सम्ब-
न्धेन ज्ञेयमात्रं वन्तु ल्यर्थ इति यावत् । सम्बोधन इति स्थितस्याभिसुख्योभिधानं
अत्र ल्यार्थातिरिक्तत्वात् य्वां प्रातायां वचनं यथा हे विष्णो हे विश्व हे विश्ववः
भो तव भी हवी भी तव्वा इत्यादि । त्वैरिति अस्तीपलक्षणत्वात् पीतान्वरः
जातरामः विषतवीऽपि संवर्षा स्वयं हेतुमसाम्प्रतम् । मनस्विगर्हितः प्रस्थाः
समारोदुमसाम्प्रतमित्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि ग्री । के सतीति कमिह क्रिया-
निमित्तभूतं याद्यं तेन सृज्यते इत्यत्र सृजनी नोक्तायता इदमप्युपलक्षणं तेन
शिवो देवता अस्य श्रेव इत्यादौ व्यर्थस्योक्तत्वात् की रामः का सीता इदं ज्ञान-
मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि ल्यर्थे ग्री । ये तु सर्वे हि वाक्यं क्रियया परिसमा-
प्यते इति न्यायादस्तीत्यादि अध्याहरन्ति तन्मते ल्यर्थग्रहणं कृष्णः श्रीः ज्ञानमि-
त्यादौ ल्यर्थमात्रप्रतीत्यां प्रीविधानार्थं क्रियाध्याहारस्य वक्तृताप्यन्यतुरीयात् । अजी-
क्तार्थे पृथक् प्रीविधानात् द्वादीनामनुक्त एव विषयः । त्वैरुक्तानां क्रमेण उदा-
हरणं सर्वं इत्यादि सर्वं इत्यस्य षट्सु अन्वयः । सर्वोऽर्च्यते अर्च्योर्दे ल्यण सर्वेषु

२८१ । कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशा- धिष्णुः स्यात्सन्वध्युपावस-डं ढं द्वी ।

कर्म—डं ११, ढं ११, द्वी ११ ।

कार्यं क्रियाविशेषणं अभिनिविशादेर्द्वयं ढसंज्ञं स्यात् तत्र च
द्वी । रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश सन् ।

गीयते जीवधीर्जन्तु सर्वः पाति पाधीर्षे हन् सर्वाय दीयते दाधीर्भोजनीयः ।
अन्यथापि प्रयोगत इत्युक्तेः । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वं भूधीर्जन्तु सर्वे लौयते लौधी-
र्जन्तु ॥ २८० ॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम् । करोतेर्निष्क्रियक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्वापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः । अतएव क्रियाव्याप्यं कर्मेति क्रमदीश्वरः (कर्तु-
रौक्षिततमं कर्म इति पाणिनिः । तद्विद्वत्वेसति क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्य-
परे ।) तच्च कर्म त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्यते उत्पाद्यते यत्त-
न्निर्वर्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घटं करोति इत्यादि । विक्रियते विद्यमानं वस्तु
अवस्थान्तरं नीयत इति विकार्यम् । तच्च द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदार्थं प्रकृतेर्गुणान्तरा-
धायकञ्चेति । आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोतीत्यादि अन्नं यथा सुवर्णं कुण्डलं
करोतीत्यादि । यथाचोक्तम् । “यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्म-
वत् अन्यदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवदिति” । निर्वर्त्यविकार्याभ्या-
म् [प्राप्यम् । यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यति इत्यादि । अनौक्षितमिति
चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वरः । यथा पापं लज्जति धार्मिकः । क्रियाया विशेषणं
विशेषणशेषणम् । क्रिया धात्वर्थः तस्य च शब्दलाभावात् लिङ्गसंज्ञाभावः पुलि-
ङ्गादि कार्यं संख्या च न सम्भवत्येव । ततश्च तद्विशेषणस्य लिङ्गस्यापि लिङ्ग-
संख्ययोर्नियमाभावे सामान्यत्वाद्गुणसंज्ञकत्वं प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-
च्चैकवचनान्तत्वं । तेन कवयः स्त्रीकं साधु पठन्ति कविना स्त्रीकाः साधु पठन्ति
इत्यादौ कर्तुः कर्मणीवा बहुलेऽपि क्रियाविशेषणस्य एकत्वमेव । किञ्च पृथगुप-
क्रियाया विशेषणस्य कर्मत्वादिकं न स्यादिति क्रमदीश्वरः । तेन साधुः पाकः
साधु पाकौ साधवः पाकाः । कद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन
एव तद्वशात् पाकस्य पृथगुपत्वमिति गीयीचन्द्रः । क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वं
ऽपि कर्मक धातूनामकर्मकत्वमेव । तेन शिशुना साधु सुष्यते इति भावप्रत्ययः ।

श्रीशोऽधिषेते ऽहि-मधिष्ठितोऽब्धि- मध्यास्य घोषं मथुरामनूय ।

शिशुः साधु सुप्तः इति कर्तरि क्तः । माता शिशुं साधु खापयतीत्यादौ अत्रान्त-
कर्तुः कर्मत्वं कर्मसंज्ञा फलन्तु लोको विभेतीति लोकोभ्यौ लोकोभ्यः । मन्दं
नुनातीति मन्दनूः मन्दन्वी मन्दन्वः इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच्च
इति यवौ । अभेनिः अभिनिः अभिनेर्विशः अभिनिविशः शीङ्य स्याद्य आस च
शीङ् स्यासः अवेः शीङ्स्यासः अधिश्रीङ्स्यासः अनुय्य अधिय्य उपय्य आङ् च
अन्वभ्युपाः तेभ्योवसः अन्वभ्युपावसः । अभिनिविशय्य अधिश्रीङ्स्यास च अन्वभ्युपावस
चेति तेषां ङं अभिनिविशाय्य अधिश्रीङ्स्यासत्वभ्युपावस ङम् । पश्चात् कर्म च क्रिया-
विशेषणञेति समाहारः । रामं नमतीत्यादि । सन् साधुर्धर्मानभिनिविश्य
सानन्दं यथा स्यात्तथा रामं नमतीत्यन्वयः । राम इति नमनक्रियाव्याप्यं कर्म
सानन्दमिति क्रियाविशेषणं क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषणं स्यादिति ज्ञापय-
न्नाह सानन्दमिति । सह आनन्देन वर्तते यत्तत् सानन्दं आनन्दसङ्घिताभिन्नो
नमस्कार इत्यर्थः । एवं मन्दं पचतीत्यत्र मन्दाभिन्नः पाकः शीघ्रं गच्छतीत्यत्र
शीघ्राभिन्नं गमनमित्यर्थः । अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्वं न स्यात्
आनन्दः सुखं नमस्कारः कारशिरःसंयोगादिः एतयोरभेदात् । धर्मानिति
अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम् । श्रीशः इत्यादि । यः श्रीशः अस्मिन्मधि-
ष्ठितः सन् अहिमधिषेते घोषं अध्यास्य मथुरां अनूय्य हारकामभ्युषितः । विकु-
ण्ठञ्च उपावसत् स नोऽस्माकं हृत् हृदयं आवसतादित्यन्वयः । अहिमिति अधि-
श्रीङीऽधिकरणम् । अस्मिमिति अघितिष्ठतेरधिकरणम् । घोषमिति अध्यास्तेर-
धिकरणम् । मथुरामिति अनुवसतेरधिकरणं हारकामिति अधिवसतेरधिकरणं
विकुण्ठमित्युपवसतेरधिकरणं हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया ।
आवसतादिति तुपः स्थाने तातङ् । एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि प्रत्ययोऽपि । यथा मण्डले मण्डलाकारी रेखा वाजिमयी जवे । सव्या-
पसव्ये द्विसुखो नकुलाधिष्ठितो ह्य इति । वलैरभ्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गता-
ध्वनः । हारीतीतृष्टमारीचा मलयट्टिरूपलका इति रघुः । अत्र गृहे
अधिष्ठानं कल्याणः अभिनिविशः । यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते
इति जौमराः । स्वहस्तदत्तं मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनसावदभिन्यवीविशदिति
माघः । इत्यादिकान् आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । एवञ्च
उपपूर्ववसतेरभोजनार्थस्य न स्यात् । तेन तौर्धे उपवसते उपवासं करोतीत्यर्थः ।

यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ड- सुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

अभोजनार्थस्य किं ? तीर्थसुपवसति तीर्थं निवसतीत्यर्थः एकादशीसुपवसन्ति निरस्तुभक्षा इति । एकरात्रसुपीष्वैव इत्यादि च सदाश्वादि व्याप्तावित्यनेन कालस्य कर्मत्वम् । अधिशीङस्थासामकर्मकाणामेव ग्रहणम् । तेन वने राजानमधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः । गत्यर्थाद् श्रूति सूत्रे जनजृ इति ह्ययोर्यद्दृश्यं ज्ञापकात् अनुपूर्वयोरिति योः प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । तेन राममनुजातीऽनुच्युतः । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वयं वक्ष्यति । असौ कुमारस्तमजोऽनुजात इति रघुः ॥ २८१ ॥

श्रीरा टी—क्रियायाः विशेषणं क्रियाविशेषणं नेर्विशः निविशः अभिर्निविशः अभिनिविशः शीङ्च स्याच्च आसच्च तत् अधिः शीङ्स्थास अधिश्रीङस्थास अनुश्र अधिश्र उपश्र आश्र तेष्वीवसः अभिनिविशश्च अधिश्रीङ् स्यात्च अनुध्युपावसय तत् तस्य ङं तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अभिनिविशश्चि शीङ् स्यात्तन्ध्युपावसङ्ङ तत् । यत् क्रियते कर्तुः क्रियया यद्वाप्यते तत्कर्म तन्निर्विधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यन्तेति तत्र कर्तुः क्रियया यस्तीत्यादः प्रकाशो वा तन्निर्वर्त्यं यथा कटं करोति पुत्रं प्रसूयते इत्यादि । कर्तुः क्रियया यस्याः प्रकृतेरनुच्छेदनीच्छेदेन वा अवस्थान्तरीत्यक्षिप्तविकार्यं यथा वस्त्रं रजति काष्ठं दहतीत्यादि । कर्तुः क्रियया कृतविशेषसिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत् न ज्ञायते तत्प्राप्यं यथा वेदमधीते सूर्यं पश्यति इत्यादि काष्ठं भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादी काष्ठसुवर्णं विकार्यं भस्म कुण्डलं निर्वर्त्यं । यदुक्तम् । यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चित् गुणान्तरीत्यत्तत्रा सुवर्णादि विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते । परित्वनी-क्षितमपि कर्मान्तरम् । तद् द्विविधं प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा श्रीदर्शनं बभूवुर्विधं भक्षयति ग्रामं गच्छन् इक्षसूत्रसुपसर्पति इत्याहुः । तदसम्भते निर्वर्त्त्या-विकार्यमिन्नं प्राप्यसिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चेन्मै ग्रामं गच्छतीत्यादी उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नगतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढत्वम् । विद्वत्त्वं त्यजतीत्यादी पूर्वदेशविभागावच्छिन्नत्यागक्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वस्य ढत्वम् । अतएव गमित्यजीर्वकपथोयता इति । सुखं गच्छति पापं त्यजतीत्यादी गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढत्वम् । एवं पुण्यमाकर्षति भस्मरान् इत्यादी

२८२ । देशाध्वकालभावं वाढेः ।

देश—अध्वन्-काल भावं १।, वा ।१।, अढेः २॥ ।

अढे धुभि योमि एते ढसंज्ञा वा स्युः ।

लक्षणया कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भवराणां ढलम् । वलिवसमाचष्टे वलिं वस्-
यति कंसवधमाचष्ट कंसं घातयति इत्यादौ वस्वधाख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ
वलिकंसौ कथानुप्रत्यय तन्निवन्धनत्वात् । क्रियाधुर्यः तद्विशेषणस्य एकत्वं नपुंसकत्वं
च क्रियाया लिङ्गसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् । साधुः पाकः साधू पाकौ साधवः
पाकाः इत्यादौ कृद्धिहिती भावी द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः पुंस्त्वैकत्वत्रिलादयः
स्युरेव । ढत्वातिदेशानु षट् नयतीति षट्ठनीसौ षट्ठसौ इत्यादौ कव्याद्यनेकाच
इति यः । राममित्यादि । धर्मानभिनिविश्य सानन्दं यथा स्याच्चथा रामं नम-
तीत्यन्वयः । सन् धीरः धर्माद्वियातीताभिनिवेशीतररामविषयक सानन्दाभिन्न-
नित्याश्रयः इत्यर्थः । श्रीश्री घोषमश्यास्य पशान्मयुरामनूय अस्मिन्निष्ठितः सन्
अहिमधिगते । यस्य चारकानध्युषितः सन् त्रिजगत् वैकण्ठसुपावसत् स नोऽन्नाक
हृदयमावसत्तादित्यन्वयः । कल्याणेऽभिनिवेशः पापेऽभिनिवेशः या या संज्ञा
यस्मिन्नभिनिविशते तस्यभिनिविष्टमनसः अत्राधिष्ठानं कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ
तु कचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् ढमेव । तीर्थे उप-
वसति यामि उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्तस्य वसन्नित्यस्य ढम् । तथाच तीर्थे
शामे वा वसन् सन् त्रिरात्रमेकरात्रं वा उपवसतीत्यर्थः । यदुक्तं वसतावप्रयुक्ते-
ऽपि देशोऽधिकरणं मतम् । अप्रयुक्तं त्रिरात्रादिकर्मचोपवासः स्मृतमिति
भाष्यम् । एके तु अनशनार्थस्योपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तन्मते एका-
दश्रीवूपवसन्ति निरस्तुभक्षाः । उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ सदाध्यादिना ढम् ।
एतेषां ढलविधानात् धर्मा अभिनिविश्यन्ते श्रीशेनाहिरधिष्यन्ते इत्यादौ ढे त्यः ।
रणे राजानमक्षितकतीत्यादौ न स्यात् । एषामदानामिव ग्रहणात् रणे राजान-
मपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८१ ॥

देश्य अध्वा च कालस्य भाववैति समाहारः । देशः पृथगेकैकदेशः नदी-
वनपर्वतादिः । अध्वा अव्यपरिमाणं यथा किन्तुर्हस्ते वितस्ती च नल्लः किन्तु-
चतुःशतम् । चतुर्हस्तोधुसुस्य सहस्रं क्रीश उच्यते । क्रीशद्वयन्तु गव्यूति-
सहस्रं योजनं विदुरिति कालः क्षण दण्ड मुहूर्त्त ग्रहर दिनरात्रि पक्ष मासवत्-
सरादिः सानी धालयेः । नास्ति ढं कर्म येषां ते अदाः तैः । अकर्मकसंग्रहस्य-

नदी र्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेप्यहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

न्यादि अत्रानाढगत्यर्था इत्यत्र दृश्यः । नदीरित्यादि । रामो नदीर्वनेषु च
उषित्वा अहः क्रोशान् चक्रमित्वा निशि नल्लेषु चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया
आनयनक्रियायां रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । नदीरिति नद्यां वसतेरसम्भ-
वानदीशब्देन लक्षणया नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे औ निवासेक्ताच् तद्वयोगान्
नदीरिति कर्मत्वं पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी । चक्रमित्वेति-
वक्रं क्रामतीति यद् ततः क्ताच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तद्वयोगात् क्रोशानिति
अहरिति च कर्मत्वं पक्षे नल्लेष्विति निशीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाघातोः
कर्त्तरि क्तः तद्वयोगात् प्रियानीतिमिति कर्मत्वं पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादकर्मकैर्योगे व्याप्तौ गम्यमानायां अभिव्याप्य इत्यादि
क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति देशादिभ्यो द्वितीया स्यान्नतु तेषां कर्मत्वमिति ।
काशीं वसति क्रोशं वसति क्रोशं स्वपिति मासमासौ श्रीदनपाकं स्वपिति । भावे
प्रत्यये तु काशीमुष्यते क्रोशं सुष्यते मासमास्यते श्रीदनपाकं सुष्यते । अभिव्याप्य
इत्यादेरध्याहारेतु कर्मणि प्रत्यये कृते वाशी उष्यते क्रोशः सुष्यते मास आस्यते
श्रीदनपाकः सुष्यते क्रोशं कुटिला नदीत्यादिकानु भवतेर्गम्यमानत्वात् । अद्वै-
किं ? दिने ग्रन्थं पठति रात्रावीदनं पचति ॥ २८२ ॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् । नास्ति हं येषां ते तैः ।
देशो नदभूधरकन्दरादिरध्वाध्वसानं करयोजनादिः । कालो मुहूर्त्तायनवत्-
सरादिर्भावसादर्थत्वपरो वधादिः । करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदी-
र्वनेषु च उषित्वा वासं कृत्वा क्रोशान्नल्लेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततः
भ्रमणं कृत्वा रामः प्रियानीति सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसां वधविषये
स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एवं कुरुन् स्वपिति कियन्तमध्वानं तिष्ठति मासं स्वपिति
प्रीतिं वसति पक्षे कुरुषु स्वपितौत्यादि । ढत्वविधानात् नद्यः उष्यन्ते क्रोशाश्च-
क्रम्यन्ते मासः सुप्तः कुरुषां सुप्तः इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यते
जनैरित्यादि । अथा धवः सत्ताद्यर्थेषु वर्त्तमानाः । तथाच सत्तानिवासासन
सिद्धिं वृद्धिं क्रीडां रुचिं स्यन्दनं जीवनेषु । नृत्यस्थितिं त्रासं विशेषं लज्जा-
सङ्घर्षं चति क्रन्दनं भाषणेषु । शृङ्गौ जये जागरणे प्रकर्षे स्वप्नचर्योद्देशमदेषु
दुर्गता । यत्र क्रन्दे नादं कतौ धवोऽडा दृष्ट्याविवक्षावशतः सडाश्च । तथाच
भागुरिः “धातीरर्थान्तरे वले धाल्वर्धेनीपसंयहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणी-

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम ।

सदा । १।, अध्वादि । १।, व्याप्तौ ७, सर्वैः ३॥, सिद्धे ७, तु । १।, धं १। ।

सर्वैर्धुभिर्योगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंज्ञाः स्युः,
अर्थसिद्धौ तु धसंज्ञाः ।

ऽकर्मिकाः क्रिया' इति । केचित् सदैरपि रात्रिमीदनं पचति रात्रिरीदनं पच्यते । पचे रात्रावीदनं पचतीत्यादिकमिष्यते इत्याहुः । इदं नित्यमित्यन्ये ॥ २८२ ॥

अध्वादि ग्रहणं देशनिवृत्त्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसंयोगे क्रियाशान्धादौ विच्छेदाभावे गत्यमानेऽध्वकालभावान्नित्यं कर्मसंज्ञाः स्युः अर्थसिद्धौ तु पाठादीनां प्रयोजनस्य ज्ञानादेः सिद्धौ सत्यान्तु करणसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि । कृष्णः क्रोशं व्याप्य भृत्यैरन्वितः सन् मासौ व्याप्य गुरुगृहे स्थितः सन् गुरुपदेशं निभृतः सन् मास्यं वाञ्छयं सकलं शास्त्रमध्यैष्ट इत्यन्वयः । अन्वित इति अनुपूर्वं इन् गतौ कर्मणि क्तः अन्वितः पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चादमनस्य क्रोशे विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तो मुख्यकर्मणः कृष्णस्यैव उक्तत्वं नत्वातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रोशस्य । एवं मासावधीते रात्रिनधीते । कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रौरधीता । अत्र मुख्यकर्माप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तकोऽधीतः रात्रिं न्यतिरधीता । एवं स्थितिक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निभृत इति निपूर्वं भज धारणपीषणयोः अनेकार्थाहि धातवः इति न्यायादयमत्र यद्वार्थः । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः निभृतः कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरुपदेशे विषये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वं अध्येष्ट इति इज अध्येयने तन् विभक्तिः अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य मित्रत्वात् मासयोः करणत्वे साधनहेतुविशिष्येत्यादिना तृतीया । प्रयोजनसिद्धेरन्यत्र मासौ ग्रन्थोऽधीतो जडेन किमपि न ज्ञातमित्यर्थः । कालाध्वनीरेवायं विधिरिति जौमराः । एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपीत्यादिकन्तु पूर्वसूत्रीय वाशब्दस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ २८३ ॥

श्रीरा-टी—अध्वादिर्नित्यं तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धो विच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः फलः

भृत्यैः कृणोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । घो ऽजौ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-
दग्रहदृशश्रो-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय ह्लादासूत-
घवहाहिंसाभक्षो हृक्कमाभिवादित्दृशुस्तु वा ।

घः १।, अजौ ७, जेः ६।, शब्द—योः ६।, अखाद—भक्तः ६।, दृक् माभि-
वादित्दृशः ६।, तु १२।, वा १२। ।

अजन्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स जन्तानां ढं स्यात्,
न तु खादादेः, ङादेस्तु वा ।

ज्ञातौ क्रिया परिव्यागसत्र सर्वैरिति अदसटैरित्यर्थः । भृत्यैरित्यादि—कृणुः वाङ्-
मयं शास्त्रं माभ्यां मासाभ्यां अज्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृणुः कीदृशः भृत्यैः
क्रोशमन्वितः क्रोशपरिनिताभ्वानं व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुनः कीदृशः
मासौ गुरुगृहे स्थितः मासद्वयं व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः । पुनः कीदृशः
गुरुपदेशं निभृतः गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणदत्वेन नोक्तं
न्यादिजन्तादगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति घसंज्ञाफल-
सिद्धत्वात् । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन
व्याप्तार्थमनुकर्षितः । यदुक्तम् । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वैर-
कर्मकैर्योगि कर्मत्व सुपजायते इति । ढत्वविधानात् मासः सुप्यते मासौ सुप्यते
मासाः सुप्यन्ते इत्यादौ मुख्यढभावात् गौणे ढे त्यः । केचिद्विं विदधति तन्मते
मासः सुप्त इत्यादावव्याप्तिः । मुख्यढाभावोऽढलाभावे त्य इति कश्चित् तन्मते
मासं सुप्यते क्रोशं सुप्यतेऽनेनिति एकादृशां न भुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यव-
स्थया पूर्वैरेव विकल्पः । जन्म जन्म यदभ्यसमित्यत्र कालावच्छेदिकायां क्रियायां
आद्यलक्षणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्वं कालो-
पचारात् । क्रोशं कुटिला नदीति क्रियाध्याहारात् । व्याप्तौ किं मासयोरज्यैष्ट
विच्छेदेनाधीतवानित्यर्थः अपवादीऽयमिति परे । कालध्वनोरेवायं विधि-
रित्यर्थः ॥ २८३ ॥

अशनमिति अशनभीजने इत्यस्यानटि रूपं भीजनमित्यर्थः । ज्ञेति जानातेः

गेयमध्यापयद् गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तांस्तत्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यान्दर्शयच्छक्तिं वैष्णुमश्रावयच्च गाः ॥

किंपि रूपं ज्ञानमित्यर्थः । शब्दश्च अश्वनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाश्चन गतिज्ञाः । ते अर्था येषां ते शब्दाश्चनगतिज्ञार्थाः । नाम्नि ढं कर्म येषां ते अढाः शब्दाश्चन-
गतिज्ञार्थाश्च अढाश्च ग्रहश्च दृश्यश्च युक्तिः समाहारस्तस्य । सूतः सारविधिः ।
कर्त्ता यस्य स सूतघः न सूतघोऽसूतघः स चासौ बहुर्येति असूतघवहः । न
हिंसा अहिंसा अहिंसायां भजः अहिंसाभजः । खादय नौश्च क्रन्दय अयश्च
शब्दायश्च हाय अदश्च असूतघवहश्च अहिंसाभजश्चेति समाहारः । न खादनी
क्रन्दयश्च हायश्च खादासूतघवहाहिंसार्थभजः अखादनी क्रन्दयश्च हायश्च खादासूतघ-
वहाहिंसाभजः तस्य । अश्वेवादिः अश्विवादिः अश्विवादिय दृश्यश्च अश्विवादियदृशी
ने आत्मनेपदे अश्विवादियदृशी । ह्यश्च कृत्तमाश्विवादि दृशी चेति समाहारस्तस्य ।
खाद अद अहिंसाभज एवासमन्वयत्वात् नौ अय असूतघवह एषां गत्यर्थत्वात्
क्रन्दाद्वा एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्नो निषेधः । शब्दायेति नामधातुः शब्दं करो-
तीत्यर्थे शब्दं सख कादादेरिति व्यप्रत्ययान्तः । अयश्च अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकात्वा-
च्छब्दार्थत्वाद्वा प्राप्नो निषेधः । गेयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गेयमध्यापयत् इङ्स्य
अध्ययने अधीङ्स्य अध्ययने जिः अस्य अजग्रत्कालीनकर्तृणां गोपानां कर्मत्वं
एवं सर्वत्र । विष्णुर्गोपान् याज्ञिकान्नमभोजयत् भुज धौ द्राणे भजे जिः । विष्णुः
शत्रून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हलेति शेषः औ गम गत्यां जिः । विष्णुर्भक्तान्
तत्त्वं यायार्थमबोधयत् । बुध्यौ ङ वेदने जिः । विष्णुः धर्ममस्थापयत् जि
ष्ठा स्थाने जिः । विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग ग्रह जादाने जिः । विष्णुर्दै-
त्यान् शक्तिमदर्शयत् । इदृशीं प्रेचे जिः । विष्णुर्गा वैष्णुमश्रावयच्च शुर्णगतौ
शुतौ जिः । खादादेस्तु—रामः कपिभीरक्षांसि अखादयत् खाद भक्षणे जिः ।
अस्य अग्रत्कालीन कर्तृणां कपोनां कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् ततोऽयैव, एवं
सर्वत्र । रामः कपिभीरक्षांसि ऊर्हलीकमनाययत् नीजप्रापणे अस्य द्विकर्मक-
त्वात् कपयोरक्षांसि ऊर्हलीकमनयन्निति स्थितं ततोऽजि नीवर्जनाद्गत्यर्थे ग्रहणे-
नैव प्राप्त्यर्थे ग्रहणमिति सूचितम् । पिता पुत्रं धनं प्रापयति । ननु मां प्रापय
भक्तुरन्तिकमिति काशिदासः । रामः कपिभीरक्षांसि आक्रन्दयत् आह्वयदित्यर्थः ।
आङ्पूर्वक्रान्तिं तु रोदने आह्वाने जिः । रामः कपिभीरक्षांसि आशु शीघ्रं आश्रययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्खादयदनाययदूह्वं लोक—

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूह्वदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः । अयञ् गतौ जिः । रामः कपिभीरक्षांसि शब्दाययन् रिपुं अजूह्वत् इत्यनूयः । शब्दाययन्निति शब्दं करोतीति व्यसनी जी शतन्तम् । अजूह्वदिति द्विजैस्पर्द्धायां जिः द्विर्विभक्तिः अङ्गि द्विले द्वौर्देर्जिरित्यादि आह्वय-
यदित्यर्थः । रामः कपिभीरिपुं आदयच्च अद्वौभवे जिः । रामः कपिभिः शैलान् अवाहयत् वहौज प्रापणे जिः रामः कपिभिरिष्टभक्षं भलमूलादि अभक्षयत् भक्ष भक्षणे जिः । सारथि कर्तृकवह्निसार्थभक्षयोस्तु बाहानित्यादि—हरिः बाहान् घोटकान् पार्थसज्जुनमवाहयत् सारथिभूत्वेत्यर्थः असारथिकर्तृकत्वादा-
जान्त कालीन कर्तृणां बाहानां कर्मत्वम् । सारथिशब्देनेह गवादीनां नियन्ता-
प्युच्यते, तेन बाहयति धाम्यं वलीवर्दान् यज्जदत्तः । हरिर्वाहान् अरीन् अभ-
क्षयच्च अत्र हिंसार्थत्वादजान्तकालीनकर्तृणां कर्मत्वं हिंसा तु प्राणवियोगफलक-
व्यापारः । ज्ञादेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अहारयत् पक्षे ऋक्षैर्मन्त्रैर्वाचान्
अजीहरत् । राघवः कपौन् सेतुमकारयत् पक्षे वानरैरपि सेतुमकारयदिति ।
राघवो जानकौ ब्रह्मान् अभिवादयते स्म । पक्षे लक्षणेन च ब्रह्मान् अभिवाद-
यते स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वा वदथातुः ज्ञान्तो नमस्कारे वर्तते । पुनर्जौ
कृते पूर्वज्जलोपि फलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । न किं पिता पुत्रेण गुरुभवादा-
यति । वादीति ग्रहणादेकजौ । शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्कारा-
र्थत्वात् गुर्वादिः कर्मत्वं नित्यमिति । लक्षणः सौतां ब्राह्मणमदृश्यत् अदृश्यतेति
जान्तकालीनकर्मकर्तृत्वात् जट्टेऽजीवे इत्यात्मनेपदम् । न किं ? पिता पुत्रं चन्द्रं
दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव । एवं पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्रं दुग्धं
पाययतीत्यादि । एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेषः तथाच सम्बिद्भगवतीदेवी स्मृत्य-
नुभवमेदिकेति तार्किकाः । तेन गुरुः शिष्यं श्लोक्तं स्मरयतीत्यादि । प्रेरण-
क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीनां ग्रहणं निवसार्थम् । तेनायं
नियमः । ज्ञान्तानां मध्ये शब्दार्थादीनामेव कर्तृकर्मत्वं नाव्युपपन्नमिति । अतः
एव पिता पुत्रेणात्र पाचयति राजा भृत्येन शत्रुं घातयति । गृही गोपेन
शां रक्षयतीत्यादौ न स्यात् । शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दार्थाः तेन

सारथिव हिंसार्थयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्धरिः ॥

ऋदेस्तु—शैलानहारयत् क्रीशान् ऋद्धैर्हृच्चानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ।

पुनर्नौ कृते तेषां न स्यात् । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति राजा भृत्येन पुत्रं तान्त्रुलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्यं ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं शोकं बोधयति गृही पत्रा पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रेण विप्रं भूमिं ग्राहयति गृही पत्रा पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरुः शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातोः देशादौ कर्मत्वेऽपि अजग्रत्कालीन कर्तुः कर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव द्विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपी रजनीमजागरौति स्वयं वक्ष्यति । एवं अधिश्रीङादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात् । तेन राजानीयौगिकं देश-मधिष्ठापयतीति क्रमदीर्घरः । त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्मन्त्रासयन्नासनमेकमिन्द्र इति भट्टिः । एवं सकर्मकाणामकर्मत्वेऽजग्रत्कर्तुः सुतरां कर्मत्वम् । यथा शत्रु-राक्षसे पीडितोभवति शूरः शत्रुमाघातयतीत्यादि । अन्यथापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति । मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या । त्याजितैः फलसु-खातेर्भग्नैश्च बहुधा वृषैरिति रघुः । छात्रमाप्रापयदामीदम् । लोकाभीक्ष्यते रूप-सित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रीरा टी—नञिः अजिस्तद्धिन् । शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च ते अथां येषां ते । नास्ति ङं कर्म येषां ते । शब्दाशनगतिज्ञाथश्च अथाश्च गृह्यश्च दृश्यश्च तत्तस्य पुंस्त्वं सौवत्वात् । नास्ति सूतवो यस्य सः सचासौ बहुवचनं सः । न हिंसा अहिंसा तस्यां भक्षः सः खाञ्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदश्च अमृतघ बहुश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनी क्रन्दाय शब्दाय ह्यादासूतघवहाहिंसा भक्षः तस्य । अभिर्वादिः सः अभिवादिय इक् च तौ मे आत्मनेपदे तौ हाच काच साभिवादि दृशीच तत्तस्य । शब्दार्था उच्चारणार्थाः शब्दधा धवः इति यावत् । तथा पुत्रं सूत्रं पाठयति शिष्यं शास्त्रं वाचयती-त्यादि । अशनार्था भक्षणार्था यथा आशयति विप्रसन्नं पाययति पान्त्रं जल-सित्यादि । प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं इत्यादौ गौणे भोजनार्थ-स्यात् ढलम् । गत्यर्था गमनार्थाः यथा गां व्रजं गमयत्यजः इत्यादि । प्रवेशा-रीक्षणतरण प्रापणार्था अपि गत्यर्थास्तेन प्रावेशयन्मन्दिरमध्यमेनम् । तासङ्गमा-

आभिवादयते वृक्षान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणः ॥

रोष्य सुतां प्रतस्थे प्रियामुदन्वन्मतीतरङ्गरिः । ननु मां प्रापय भर्तुरन्तिकं
रावणं ममय प्रीतिमित्यादीत्येके । तन्मते सितं सितिका सुतरां सुनिर्वपुर्विसा-
रिभिः सौधमिवाय लक्षयन् । द्विजादलीव्याजनिश्चारांशुभिः शुचिस्मितां
वाचमवीचदच्युतः इति तु अपवादविषयेऽप्युत्तरस्य निवेष्टात् । अथ्ये तु प्रावे-
शयदित्यादिषु उपसर्जनीभूतधूर्षो गतिः प्रतीयते इत्याहुः । ज्ञार्था ज्ञानार्था
यथा बोधयति शिष्यं धर्मम् । ज्ञापयति वृषं हिताहितम् । ज्ञापयति जायां
पुष्पम् । स्पर्शयति गात्रं कामिनीमित्यादि । अढाः सत्ताद्यर्थाः यथा आसयति
सुतं शाययति पतिमित्यादि रुदु शाययति सुतं सासन्नविशाययति पतिमित्यादौ
औपाधिकसद्वेऽपि स्वभावस्त्रिधाढत्वसादाय अजालघस्य ढत्वमिति । धूनां स-
ढत्वव्यवहारी हि कर्तुः क्रियाव्याप्येनैव अन्यथा शीघ्रं भूयते इत्यादावपि ढे त्वः
न्यात् । तथाच द्विवर्गपारीत्यसौ भवन्तस्य्यासन्नसासन्नमीकमिन्द्रः । विवेक-
दृष्टत्वमगात् सुराणां तं मैथिली वाक्कामिदं वभाषे ॥ एवं विप्रो मैत्रं चैवं संकोध-
यति इत्यादि । अद्देदयने हरिहरैरेत्यत्र न स्वात् दाशब्दस्य व्यवस्थया धपस्वे-
ऽपि सदृत्वातिदेशात् । परे तु यद्दुं न गृह्णन्ति । अयन्तु अजियद्दत् तं जगकी
अनुसत् येनादिदत् दैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो वल्लमस्य बाह्योर्हसन्न-
भाङ्गीदृष्टुनन्दनसत् । अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां याचयितुं प्रशाक
समर्थो न बभूव इत्यादि प्रयोगात् गृहीतवान् । अत ज्ञानार्थेनैव दृष्टः सिद्धे
यद्दृष्टाददर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रियं प्रीतिं दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
एवं ज्ञानार्थत्वेऽपि योग्यदृष्टं कचिदन्यवापीति ज्ञापनार्थम् । तेन पुनरुक्तद्विषी
धुर् युक्तान् यानस्य वाजिनः । आर्यंपि तच्च निर्भिद्य प्राभङ्गनिरमोचयदिति
भट्टिः । शरसेनं पौरुषं त्याजयति । सुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या ।
देवदत्तं श्रुतं दापयतीत्यादि स्यात् । अत्र खादवहाहिसार्थभक्षणशनाय-
तयान्यया सूतव्रह्मा गत्यर्थतया क्रान्दशब्दायज्ञामदृतया प्राप्ते निषेधः । हजो-
ऽव्यवहारार्थतया कृजोढावि प्रचया दृश्य निषे प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते
विकल्पः । कजः सेयादौ कजः सदृत्वादप्राप्ते हजःसेयां चौ कजः सदृत्वा-
दप्राप्ते विभाषति भाष्यम् । गेयमध्यापयदित्यादि । गोपा गेयं अश्वैरिन्
शीघ्रान् गेयं अध्यापयत् । गोपा याज्ञिकान् अभुञ्जत गोपान् याज्ञिकान्

अभीजयत् । शत्रवः स्वधामागच्छन् शत्रून् स्वधामागमयत् शत्रुपूतान्
 कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्तास्तत्त्वं अनुभूयन्त भक्तान्
 तत्त्वं अनुधीयन्त परमात्मानं बोधितवान् इत्यर्थः । धर्मीतिष्ठत् धर्मं अस्थापयत् ।
 अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकाधिष्ठादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
 विधिर्वेदानगृह्णात् विधिं वेदानयाह्वयत् ब्रह्माद्यं वेदबोधितं कर्म कर्तुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । दैव्याः शक्तिसमयस्वन् दैव्यान् शक्तिं अदर्शयत् त्वां शक्तिं प्रकाशयितुं
 प्रेरितवान् इत्यर्थः । गावीं वेष्टुमश्वस्वन् याः वेष्टुमयावयत् वेष्टुशब्दश्रवणमकारय-
 दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकः घः । खादादयस्ति कपयो रक्षांसि-
 खादन् कपिभीरक्षांस्यखादयत् भीक्षुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः कर्हं लोका-
 मनयन् कपिभिरुहं लोकं अनाययत् लोकान्तरमनयदित्यर्थः । कपयः आक्रान्दन्
 कपिभिराक्रान्दयत् रीदन् कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रक्षांसि आयायन् कपि-
 भीरक्षांसाययत् प्रापितवानित्यर्थः । कपयः शब्दायन्ते कपिभिः शब्दाययन् राम
 इत्यस्य विशेषणं सिंघनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपयोऽह्मन् कपिभिरजुह्वन्
 अर्घाद्रिपुभिः सार्द्धं स्वर्गं कारितवान् इत्यर्थः । कपयो रिपुसादन् कपिभीरिपु-
 नादयत् भीक्षुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः शैलानवहन् कपिभिः शैलानवाहयत्
 आनायितवान् इत्यर्थः । कपयः इष्टभञ्जं अभञ्जन् कपिभिरिष्टभञ्जलभञ्जयत् अभि-
 लषितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र रामः प्रयोजकः घः । वाह्याः पार्थ-
 मवहन् वाह्यान् पार्थमवाहयत् अर्जनं वीरुं अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरिः
 सारथ्यकर्मकर्तृत्वात् ढलम् । वाहा अरौन् अभञ्जन् वाह्यान् अरौन् लभञ्जयत्
 खादयामास इत्यर्थः । अत्र भञ्जधीर्हिसार्थत्वात् घस्य ढलं लभयत् हरिः प्रयोजकः
 घः । कौश्याः शैलान् अवहन् कौश्यान् शैलान् अवाहयत् आनितुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । कच्छा वृक्षान् अहार्पुः कृच्छैर्वृक्षान् अजीहरत् उदाहरणद्वयेन विकल्पो
 दर्शितः । कपयः सेतुं अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत् वानराः सेतुमकुर्वन्
 वानरैः सेतुमकारयत् उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । जानकी वृक्षानभि-
 वादयतिष्य जानकीं वृक्षानभिवादयतेष्य लक्ष्मणी वृक्षानभिवादयतिष्य लक्ष्मणेन
 वृक्षानभिवादयतेष्य नमस्कृतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । अभिपूर्ववदकाक्सस्वे-
 श्श्रीनैत्यर्थः तस्मात् प्रेरणे जिः पदद्वयेन विकल्पो दर्शितः । सर्वत्र राघवः प्रयो-
 जकः घः । सीता रामश्च लक्ष्मणं अपश्यत् स लक्ष्मणं सीतां रामेण आत्मानं
 अदर्शयत् जेट्ठेज्जी वे इति मम् । एषामिति किं पाचयत्योदनं सूदेन गृही-
 त्यादि । परे तु गौषे क्रियापेक्षया चले मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढले सिद्धे निय-
 मार्थमिदमिति ब्रुवन्तः पाचयत्योदनं सूदं सूदेन गृही वधि गृह्यं प्रपञ्चार्थमि-
 त्याहुः । अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् चले प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्जार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जि नी वहः ।

हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्थ सुष पचाद्या धवो दिदाः ॥

याच्जार्थ—वहः १॥, हृ—पचाद्याः १॥, धवः १॥, दिदाः १॥ ।

तमर्थयेऽहं मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्धवाचिनोद्धृष्टान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ॥

रुरोध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलीं-स्तत्राजयं जिगाय तान् ॥

एषां क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रीपतिदत्तः ।
 तेषां संग्रहार्थोऽयं श्लोकः । याच्जा अर्थां येषां ते याच्जार्थाः । ते च अर्थत्
 कञ् चिच्छिन्न नाष्टुञ् प्रकृतयः । याच्जार्थाश्च दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू
 शास च जिञ नीञ वहश्च ते याच्जार्थदुहचिप्रच्छरुध् कृष् जिनीवहः । पृथक्-
 पदकरणं श्लोकाद्वैत्वाद्विरासायम् । हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्थ सुष पचा-
 द्याश्च ते हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्थ सुष पचाद्याः । हे दे कर्मणी येषां ते दिदाः ।
 एते घातवः स्वभावाद्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । तमर्थये इत्यादि—अहं तं श्रीकृष्णं
 अर्थये अर्थत्कञ् याचने यो गोपैः सह गाः दुग्धं अदुग्ध । दुहलजौ दुहि ।
 यो वृष्टान् फलान्धवाचिनीत् चिन चिञ चित्याम् । यो वल्लवान् गोपान्
 वार्त्ताः पप्रच्छ प्रच्छीश्च जिज्ञी । यो गोपीः गोकुलं रुरोध गोपीहेतुकं गोकुल-
 मावृणोदित्यर्थः । रुधिरौञ आवृत्तौ । यो गोपीः मनोहरं मधुरवाक्छ अत्र-
 वीत् । वृल्लुत्तौ । यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासन् शासने । यस्तत्र
 केली अजयं युद्धं गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च । यो हन्दावनं गा
 अनैवीत् नीज प्रापणे । यस्तच्छिशून् गोशिशून् व्रजं अवहत् । वहैजौ प्रापणे ।
 य आभीरीरणं जहार निनायेत्यर्थः हृञ ह्व्याम् । यो दैत्यान् प्राणानदण्डयत्
 दण्डत् क तत्कृतौ । दैत्यानां प्राणग्रहणरूपं दण्डमकरीदित्यर्थः । यो यज्वनो
 भोज्यमन्नं जयाह ग ग्रह ज आदानि । यः पूतनां बलमकर्षत् कृषौ आकर्षणे
 पूतनां विकृत्य बलमनयदित्यर्थः । योऽम्बोधिं अमृतं ममन्थ ग मन्थ गाहे अम्बो-
 धिसुन्वाथ अमृतमुत्पापयामासेत्यर्थः । यस्तदमृतं दितिजान् सुमीष सुष ग

वन्दावनमनैपौद्गा-स्तच्छिशूनवहृद्रजम् ।
 जहारारख्यमाभीरी-दैत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥
 जग्राह यज्वनी भोज्य-मकर्षत् पूतनां बलम् ।
 ममन्यामृतमशोधिं सुमोष दितिजांश्च तत् ।
 योऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखामुखम् ॥

वचने अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थः । योऽसौ लोकानां पुण्यपापं
 सुखामुखं पचति कुञ्जौ पच पाके पुण्यं सुखं करोति पापं असुखं करोती-
 त्यर्थः । आश्वमेधात् हिन वर्धने गतौ गुरुः शिष्यं ग्रामं प्रहिणीतीत्यादि । शिवं
 वरं हणीतीत्यादौ वरणस्यापि याच्ञादिशेषत्वात् । पुद्गलध्वनं याचते इत्या-
 दावध्वनमपि याच्ञाविशेषः । जीमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थं गृहीत्वा गद-
 भाषे वदे वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहः । तण्डुलानीदनं पचति वृक्षं नौकां
 करोतीत्यादि एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादि-
 वत् ॥ २८५ ॥

श्रीरा टी—याच्ञा अर्घी येषां ते पच आद्यौ येषां ते पचाद्याः पचात्
 हत्वः वे दे येषां ते । कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् नोच्चादीनां ढलं सिद्धं अनेन तु
 मोच्चादिहेतुनां कृणादीनां ढलं विधीयते । तदर्थयेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्णः
 गीषैः सह दौहनादिकां कृतवान् तसहं मोक्षमर्थये इत्यन्वयः । शशुं वरं मृगयते
 देवान् वरं हणीति इत्यादौ तु रुगिहजीयांश्चायर्थत्वात् । यो गीषैर्गा दुग्धमदुग्धं ।
 यो वृक्षान् फलानि अवाचिनीत् वृक्षान् संघट्टयन्नाददे इत्यर्थः । यो बलवान्
 वासोः पप्रक्ष जिज्ञासुरभिधातुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपीर्गोकुलं करोध गोपी-
 रन्तःस्थापयन् गोकुलमावृणीदित्यर्थः । यो गोपीर्मनोहरं अत्रवीत् प्रवीधवाक्यं
 कथितवान् इत्यर्थः । यो गोपालान् केलीनन्वशात् केलीं दिश्यन् विनीतवान्
 इत्यर्थः । यस्तान् गोपालान् अजय्यं जेतुं अशक्यं युद्धं तत्र केलिविषये जिगाय
 अजय्यं युद्धं स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गाः वन्दावनं अनैषीत् प्रापयामास ।
 यो व्रजं तच्छिष्यन् गोवत्सानवहत् नीतवान् इत्यर्थः । य आभीरीररख्यं जहार
 गोपीररख्यं प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान्
 गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनी भोज्यं जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थः । यः
 पूतनां बलं अकर्षत् विकृष्य बलं निनाय । योऽभीषिममृतं ममस्य समुद्रमुत्पन्नामृत-
 मुत्पापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृतं सुमोष खण्डितवानित्यर्थः ।

२८६ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
गौनाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपद्भुपर्यधोऽधिभिः ।

धिक्—ऽधिभिः ३॥ ।

एभिर्योगे द्वी स्यात् ।

वीप्सेत्यभावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह ॥

यो लोकानां पुण्यं पापं सुखासुखं पचति लोकानां पुण्यं सुखं पचति लोकानां
पापं असुखं पचति परिणयनीत्यर्थः । तण्डुलानीदनं पचति इत्यादौ तु
प्रकृतिविकारभावेनैकमेव त्वं तेन तण्डुला आदीनं पचन्ति इत्यत्र यथेष्टं द्विदधुष्वि-
त्यनेन न गौणं सुखाव्यग्रहारः एवं द्विदिविहितत्वेन प्रकृतेरेव संख्या गृह्यते ।
यदुक्तं, विकारभावे प्रकृतेरिह धर्मं यत्सतः । द्विकर्मक व्यवस्थायामेव न प्रत्यय-
यथेष्टता । प्रकृतेर्विहतेष्वपि यत्र लोको ह्यीरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्या
गृह्णाति विहतेर्न तु इति । एवं एका ह्येकः पञ्च लोका भवतीत्यादि । आद्य-
देन शिष्यं धर्मं वदति जायां प्रियमाचष्टे सुतं वाची जगाद राजानं हितमुप-
दिशति । क्रुद्धमवस्थानं वाचते अवस्थानुसगुणयतीत्यर्थः । केचित् वदत्यर्थं
गृह्णन्ति । इह यद्यपि व्यादौ अस्यपुः पठितस्तथापि गौणत्वेन विधाय याचादौ
द्रष्टव्यः । तथाच देवासुरैरुक्तसमुनिभिर्ममये इति भारविः । तत्र व्यादौ
निवहकृजानेव पाठ इति परे ॥ २८५ ॥

विङ्निर्भस्मनिन्दयोरित्यमरः । समयान्तिकमध्ययोरित्यमरः । निकषा शब्दो-
ऽप्यन्तिक वाची । अन्तराशब्दो मध्यवाची । अन्तरेण विना ऋते इति तयो व्यति-
रेकवाचिनः । पृथग्विनान्तरेणर्त्ते द्विकृद्नामा च वर्जने इत्यमरात् । एन इति
वैनोऽपीत्यनेन दिक्शब्दादङ्गदृश्यार्थे प्रथमासप्तम्योः स्थाने एनादेशः तेन तदन्तानां
दक्षिणेन इत्यादीनां ग्रहणम् । येन तेनादिसाहचर्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपसर्ग
एव । तेन अर्थातिक्रमार्थस्यैव ग्रहणम् । येनेति अव्ययप्रतिरूपकं यादृगर्थम् ।
तेन इति अव्ययप्रतिरूपकं तादृगर्थम् । अभिश्च उभयश्च परित् सर्वश्च अभ्युभय-
परिसर्वं तैभ्यस्तस्मै अभ्युभयपरिसर्वतः । अभितः उभयतः परितः सर्वतः । अभित

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा ।
 निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥
 कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।
 दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥
 येनेशं हरिरौशस्तं तेनेशमभितो ऽर्चकाः ।
 रामकृष्णावभयतो गोपेशं, परितः परे ॥

इति सामीप्यादौ समीपीभयतः श्रीप्रसाकल्याभिसुखेऽभित इत्यमरात् । उभयत
 इति स्तम्भावार्थम् । परितः सर्वत इति द्वयं समन्तादर्थं समन्ततस्तु परितः
 सर्वतो विश्वगित्यमरात् उपरिश्च अधश्च अधश्च उपर्यधोऽधयः । इयोर्द्विरुक्ताय
 त उपर्यधोऽधयश्चेति ह्युपर्यधोऽधयः उपर्युपरि अधोऽधः अधश्च इत्यर्थः । ततो
 धिक्च समयाश्च निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणश्च एनश्च अतिय येनश्च तेनश्च
 अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च ह्युपर्यधो-
 ऽधयश्च ते । धिक् समयानिकषाहान्तरान्तराण्येनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-
 विनर्त्तेभिपरि प्रत्यनूपहुपपर्यधोऽधयः तैः । एभिर्गणि द्वितीया स्यात् । योगस्त्वह
 अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्ङ्लोके तव वस्तुतामिति । धिक् तव धियं यस्त्वां
 पुनः पश्यसीत्यादि च सिद्धम् । अत्र अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थविशेष एव यद्वृण-
 मित्याह वीक्षित्यमित्यादि । इह द्वितीयाविधानी अभि वीक्षित्यं भावचिह्न-
 मतः । परिप्रती तेषु वीक्षित्यभावचिह्नेषु भागे च मती । अनुस्तेषु वीक्षित्यभाव
 चिह्न भागेषु सद्दार्थं च मतः । अनूपी हीने मनावित्यन्वयः । वीक्षा क्रियागुणद्रव्यै-
 यगपद्व्यानुमिका । इत्यभावः कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः । चिह्नं लक्षणम् ।
 अथादौनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्यात् वीक्षादिवाचकत्वाच्च अनुपसर्ग-
 त्वमेव । धिक् लोकमित्यादि । ईश्वराभक्तं लोकां धिक् स निन्द्य इत्यर्थः ।
 रमा लक्ष्मीः माधवं समया माधवस्य समीपे इत्यर्थः । गौरी गिरिशं निकषा
 गिरिशस्य समीपे इत्यर्थः केशवं द्वेष्टीति केशवद्विषं तं हा स विषादार्हः शोकाहो
 वेत्यर्थः । हा विषादयुगर्त्तिषु इत्यमरः । युक् शोकः अर्त्तिः पीडा । हाशब्देन
 योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्यादा विज्ञात् द्वितीया । यत्र तु आत्मनः पीडायां
 मात्राद्भ्यः प्रयुज्यते अत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात् ।
 तेन हा तातेति कान्दितमाकर्ण्य विषण्ण इत्यादि रघुः । हा राम हा रमण हा
 जगदेकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेत्यसे मामिति महानाटकम् । इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः सर्वं, शर्म नेशार्चनं विना ।

मुक्तिर्नर्त्तं ऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः ॥

भक्तोविभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।

हरिं पर्यभवलक्ष्मी, हरें प्रति हलाहलम् ॥

सन्तोषने प्रथमैव । लक्ष्मी ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्ये इत्यर्थः । अच्युतमन्त्र-
रेण सुखं न स्यात् इत्यर्थः । रुद्रो हरिं दक्षिणेन हरिरदूरदक्षिणे इत्यर्थः ।
गोविन्दमति ईश्वरो न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरो नास्तीत्यर्थः । हरिरीशं येन
ईशस्तं हरिं तेन हरिरीशस्य यादृश ईशीऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः । अर्चका ईशं
अभितः ईशस्य समीपे उभयतो वा इत्यर्थः । रामलक्ष्मी गोपेशं मन्दं उभयतः
गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । परेऽन्ये गोपबालका गोपेशं परितः गोपे-
शस्य सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथाः शिवगणाः सर्वं शिवं सर्वतः शिवस्य सर्वासु
दिक्षु इत्यर्थः । ईशार्चनं विना शर्म सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपास्तिं विष्णु-
पासनां ऋते मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वरः भूतं भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्ती-
त्यर्थः । वीप्सायां प्रयुज्यमानस्य पदस्य द्विर्भावी लिङ्गपादे यत्कृत्यः । जनो भक्तो
विभुमभि विभौ विषये भक्तिभावापन्नः । एवं साधुर्विभो मातरसन्तति क्रमदीश्वरः ।
विभो मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः इति गीयीचन्द्रः । प्राज्ञो गोविन्दं
अभिलक्ष्यैकव्य तिष्ठति । ससुद्रे मथिते लक्ष्मीः हरिं परि हरिर्भागोऽभवदित्यर्थः ।
एवं हलाहलं विषं हरं प्रति हरस्य भागोऽभवदित्यर्थः । एवं वीप्सादौ भूतं भूतं
परि प्रभुः । भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्दं परि तिष्ठति भूतं भूतं प्रति प्रभुः भक्तो-
विभुं प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भगः शिवः विष्णुमनु विष्णुना सह
अर्चते । एवं वीप्सादौ भूतं भूतं मनु प्रभुः भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनु-
तिष्ठति । हरिं पर्यभवलक्ष्मीरिति । शक्रादयो देवा अच्युतमुप अच्युताज्ञानात्
ह्रीना इत्यर्थः । एवं शक्रादयः अन्यच्युतमिति बोध्यम् । उपर्यधोऽधीनां सामीप्ये
द्वित्वं लिङ्गपादे यत्कृत्यम् । माधवः लोकानुपर्यपरि लोकानामुपरि समीपे आसी एवं
लोकानधीऽधः । लोकानामधः समीपे आसी एवञ्च लोकानां समीपे च आसी
एवञ्च लोकानामभ्यधि लोकानां समीपे च आसी इत्यर्थः । उपर्यधोऽधीनां
चरन्तीश्वरबुद्ध्यः अत्र उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरिचरन्तीत्यर्थः । समाहार-
द्वयं उपर्यधोऽधि इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ उपर्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्तेरधि
योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । तेन व्याप्तिसमीपार्थेन यावता योगे द्वितीया स्यात् ।

विष्णुमन्वर्चते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।
लोकानुपर्युपर्यास्ते ऽधो धो ऽध्यधि च साधवः ॥

यथा रथ्यां यावत् डटो देवः । नदो यावदरस्त्रानी । व्यतिस्तीमार्धेनेति किं
यावदेति हृदि श्रान्तावदाशा विवर्धते । सीमार्धेन यावता पञ्चमी चेति केचित् ।
यामादयावदहं बीडाः । सीपसर्गयोः कुक्षिदुह्योः सखदानं कर्म स्यादिति वक्तव्यं
पुत्रमभिकुञ्चति । शत्रुमभिकुञ्चति पुत्रीमभिकुञ्चति शत्रुमभिकुञ्चति पुत्रस्याति-
क्रोधा मसीरभिक्रीडा । कुक्षिदुह्योः किं ? पुत्राय प्रकुञ्चति सीपसर्गयोः किं ?
पुत्राय कुञ्चति शत्रुं कुञ्चति ॥ २८६ ॥

बीराटी—अभिष उभयय परिष सर्वत्र ते तैथस्तस् उपरिष अधश्च
अभिष ते वयश्च ते उपर्यधीधयनेति ते । पदात् हन्तः । धिक्निर्भक्तन-
निन्दयोः । समयानिकपौ भस्मीपार्थोः । हा विदादगुर्गतिषु । अन्तरामध्यायः ।
अन्तराण्ये विना व्यतिरेकार्थः । एनेति वैनीपीत्येव विहितैज्यान्तः । अति-
रतिक्रमार्थः । येन तेनो यादृशतादृशयोः । अभित इत्यादयस्तस्मात् । उपर्यु-
परीत्यादयो विरुद्धाः अर्थपाठार्थविशेषनाह । वीरा इत्यादि । द्रव्यगुणक्रिया-
भिप्रेतपत् प्रयोक्तृणां पुनश्चा वीरा कथञ्चित् प्रकारस्तापत्तिरित्येव भावः । चिह्नं
लक्षणं तेषु वीरादिव भागे च परिप्रेतौ । अनुस्तेषु वीरादिचतुर्वर्धेषु सङ्गर्धे
च चकारोक्त सन्तुष्टयार्थेन हेतावपि यथा दावेरीसमुत्पत्ति कल्याणसु शोक
इत्यादि । धिक् लोका इत्यादि । ईश्वराभक्तं लोकां धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र
निन्दादिकं भवतीत्यर्थः । साधवस्य समीपे रत्ना लक्ष्मीः । गिरिशस्य समीपे
गौरी गुहा । केशवं हिमं लोकां हा केशवस्य द्विपो लोकाश्च शोकपीडा सर्वदैव
इत्यर्थः । ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्णः अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजा व्यतिरेकेण सुखं न
भवतीत्यर्थः । हरेरदूरदक्षिणेन रुद्रः । गोविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वरः ईशं
येन हरिः ईशस्य यादृशी हरिः उपास्यः तं हरिं तेन हरेस्तादृग् उपास्यः ईशः ।
एतेनाभिन्नावित्यर्थः । ईशमभितोऽर्चकाः शिवस्य सर्वत पूजका इत्यर्थः ।
रामकृष्णानुभवतो रामकृष्णयोर्मध्ये पार्श्वेऽर्चकाः । गोपेशं परितः गोपेशस्य
इतस्ततः परेऽर्चकाः । सर्वं सर्वतः सर्वस्य इतस्ततः प्रमथाः प्रमथगणाः । ईशा-
र्चनव्यतिरेकेण कल्याणं न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्वीपासनं विना सुक्तिः न भवती-
त्यर्थः । सोऽच्युतो भूतं भूतं सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्तो विष्णुं अभि विमो-
र्भक्तः कश्चित् प्रकारस्तापतः । गोविन्दं लक्ष्मीकृत्य प्राञ्जलिष्ठति । अभिरुदाह-
रणद्वयेण परिप्रलीरपि ज्ञेयम् । भागे उदाहरति । हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७ । दिवो धं वा ।

दिवः ६।, धं १।, वा १। ।

दिवो धं ढं स्यात् वा । अक्षै रक्षान् वा दीव्यतीशः ।

हरस्य भागे हलाहलं विषं अभवत् । एवं वीक्षादिषु अनौर्ध्वम् । सहायं तु विष्णुस्तनु विष्णुना सह भर्गोऽर्च्यते अर्थात् सङ्गः । अच्युतमुप अच्युताङ्गीनाः शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकांनुपत्युपरि निकटे माधव आस्ति अधोऽधः समीपे माधव आस्ति अधोऽधि इतस्ततः आस्ति । इह समीपार्थं ईर्य-
हणात् नेह उपत्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अतिदूरे उपचरन्तीत्यर्थः । यच्चा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः । पूर्वोविप्रतिपक्षेन प्रवीधितत्वात् सर्वोपधनार्थव्यतिक्रान्नाह वा तावेति क्रान्दितमाकर्ष्य विवर्णः । हा पितः क्वासि हे तुभु वल्लवं विललाप न इत्यादौ सम्पादये मा भूत् । शास्त्रिभिर्हो हता भूयो हृदयानामुद्वेज्यैः इति तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्यत्कीयतीति न्यायात् । यावता मर्यादाभिविध्योः नदीं यावदरण्यानी । रण्यां यावत् दृष्टो देव इत्यादि । अनयोः किं यावदेते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्तते ॥ २८६ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची व्यवस्था चैवं दीव्यतेः करणं नित्यं कर्मसंज्ञं स्यात् पक्षे प्राग्भूतकरणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः । तेनास्य सकर्मकत्वात् ईशेन अक्षा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः । ईशेन अक्षा द्यूता इति कर्मणि क्तः । पार्वती ईशेन अक्षैरक्षान् वा देवयति अत्र अजान्तकर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । ईशोऽक्षाणां देविता इति हृदयोगे पठौ नित्यैव । न च तेनादुषूपयद्रामं रुणेण मृगलोचना इति भट्टी अजान्तकर्तुः रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम् । यत्कस्मिन्नि दुयूपैरेव करणं नतु दीव्यतेरिति । स्वेच्छया दुयूपन्तं रामं मैथिली तेन रुणेण प्रेरित-
वतीत्येवार्थः । ततश्च दीव्यतेः करणाभावादकर्मकत्वे अजान्तकर्तुः रामस्य कर्मत्व-
मिति ॥ २८७ ॥

श्रीराटी—दिवः क्रीडाार्थेव ग्रहणम् । दिवो धं ढं स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थाया धपक्षेऽपि सदत्वाददिदेशात् अटलक्षणं कार्यं न स्यात् तेन अक्षा दीव्यन्ते अक्षैः देवयते क्वात्रेण गुरुः । अक्षाणां देवकः अक्षाणां देवता इत्यादय एव स्युः । नतु अक्षैर्देवयते क्वात्रं गुरुः अक्षैर्देवकः अक्षैर्देविता इत्यादयः स्युः सदैव सदत्वात् । एवं मनसा देवीति डात्षण्ण इत्याहुः परे । वस्तुतस्तु पचा-
यनि नदादित्वात् ईपिसंज्ञायां त्रा न लुक् इति तेनादुषूपयद्रामं रुणेण मृग-

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता ध स्त्री ।

साधन—भेदकं ११, धं ११, कर्त्ता ११, घः ११, ली ११ ।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

लोचना इत्यत्र तेनेति दिवी धं न किन्तु दुर्गुपरिति । अन्ये तु अर्चैर्देवका इत्यत्र
वा पीत्याहुः । इदं सूत्रं चिक्समवैत्यन्तरं इत्येके तन्मते मण्डूकगत्या दमनुवर्त्तते
इत्येवं व्याख्या । गेः क्रुधद्रुहीर्भम् । गेः परयीरनयीर्भं दसंज्ञं स्यात् । वृपो-
ऽरीन् परिक्रुध्यति खलः पतिं संद्रुह्यति वृषेणारयः परिक्रुध्यन्ते खलेन पतिः
संद्रुह्यते इति । अनुजनीजम् । अनुपूर्वस्य जनी जं दसंज्ञं स्यात् । लक्ष्मणो
राममनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि । एवं पुनमनुजाता कन्या ढलविधानात्
लक्ष्मणेन रामीऽनुजयते । अनुपूर्वस्य जनेऽस्मात्पूर्वाकरणपूर्वके जन्मनि वर्त्त-
मानत्वात् सढलमित्येके । अनीः किं ? रामात् सञ्जायते हरिः । यजो दमे
भवे । यजधीर्दमेभदसञ्जे क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय
ददातीत्यर्थः ॥ २८७ ॥

साध्यते कर्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साधनम् । किञ्च क्रियायां साध्यायां
अङ्गनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं
विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारणं साधकतममित्यमरः । तेन दात्रेण
धाम्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः करणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम् । तथा-
चीकम् । कारणान्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिं कारणम् । यद्वै विवक्षितं तेषु
करणं तत् प्रकीर्त्तितमिति । फलं साधयतु असाधयतु वा फलसाधनयोग्यो
यः सः हेतुः । धनेन कुलं अर्द्धेन वसतिः विद्यया यशः इत्यादौ धनादेः
कुलादिसाधनत्वाभावेऽपि कुलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम् । न च दात्रेण
धाम्यं लुनातीत्यत्रापि दात्रस्य हेतुत्वादेवेष्टसिद्धौ साधनग्रहणं दृश्यते वाच्यं हेतु-
साधनयोर्भेदात् । तथाहि यदधीना कर्तुः प्रवृत्तिः स हेतुः साधनानु कर्त्तव्यधीन-
प्रवृत्तिः । विशेष्यते सम्बुध्यते अनेनेति विशेषणम् । कृत्रेण कालमद्राचीदिति ।
भेदयति अन्यपदात् पृथक् करोतीति भेदकम् । नाम्ना शिवः गोत्रेण गार्ग्यः ।
विशेषणं दृष्टमेव भेदकानु अदृष्टमेव इति विशेषण भेदकयोर्भेदः । एवं प्रकृत्या
पदः आत्मा ब्राह्मणः जन्मना अन्धः स्वभावोदारः समेन तिष्ठति विशेषण

भावति सुखेन याति दुःखेन याति कात्स्न्येन पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण
वैष्णवः इत्यादावपि प्रकृत्यादेः कारणत्वमिति दुर्गसिंहः । तथा प्रकृत्या पटु-
र्भवतीत्यत्र पटुत्वमवने प्रकृतेः कारणत्वमेव स्यात् इति विवक्षा । शुद्धेहिमो
दशाह्नेन द्वादशाह्नेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाह्नेन शुद्धो मासेन शुद्धप्रातौत्यादौ
शुद्धिं प्रति दशाह्नादेः कारणत्वे तृतीया । अतएव अन्यथासिद्धिनियत-
पूर्ववर्तित्वं कारणत्वमिति तार्किकाः । साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकश्चेति
यः करोति स कर्ता इति सर्ववर्मा । कृत्याश्रयः कर्तेति तार्किकाः । साधना-
दौर्न घसंज्ञानि स्युः कर्ता घसंज्ञः स्यात् उभयत्र तृतीया स्यात् इत्यर्थः । नेत्रै-
रित्यादि । नेत्रैः साधनैः पुण्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टी नाम्ना भेदकेन
शिवो जनैः कर्तृभिर्दृष्ट इत्यन्वयः ॥ २८८ ॥

श्रीराटी—साध्यते अनेनेति साधनं घेनट् यद्वापारानन्तरं कर्मा क्रिया
निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः यथा
परमना काष्ठं क्षिप्तं मनसा जानाति पाणिना भ्रामयतीत्यादौ हेतुपरश्च
संयोगव्यापारिण आत्ममनःसंयोगव्यापारिण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् ।
अथैन पथा याति कायेन मनसा वाचा हरिषारादितो मया इत्यादौ ह्योस्त्रया-
णामपि व्यापारवत्त्वात् साधनत्वं स्थाव्या पच्यते इत्यादौ तु स्थाव्यादेर्व्यापारा-
न्तरं क्रियासिद्धेर्विचक्षितत्वात् । यदुक्तम् । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्घट्टापारा-
दनन्तरम् । विवक्षते यदा तत्र कारणत्वं तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदिदं नहि
वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाव्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फल-
साधनयोग्यः । यथा विद्यया यशः अनेन कुलमित्यादौ कौर्त्यादिकसकुर्वन्नपि
विद्यादिस्तत्कारणयोग्य एव । अन्ये तु अन्यव्यतिरेकानियमेन ज्ञापको हि हेतुः
यथा धूमवर्त्तनाग्निमान् अयं पर्वत इत्यत्राप्यन्वयव्यतिरेक नियमेनाग्निमत्त्वस्य
ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच यदधीनाप्रवृत्तिः कर्तुः स हेतुः कर्त्तृधीनं
साधनमिति साधनहेत्वोर्भेदः । विशिष्यते सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं विद्यमान-
सम्बन्धप्रतियोगीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः छात्रेणोपाध्यायमद्राचीत्
उपलब्धवान् इत्यर्थः । शिखया परिव्राजकः इत्यादौ जटादेर्विद्यमानसम्बन्ध-
प्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् । भेदयति सामान्यावगमे इतरभ्यो व्यवच्छिन्नचीति
भेदकमितरव्यावर्त्तकमिति यावत् । यथा काकैर्गृहं कृतेण क्वात्रमुपाध्याय-
मद्राचीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वेऽपि भेदकत्वम् । तथाच
विशेषणं विद्यमानं भेदकत्वविद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेद इत्येके वस्तु-
तस्तु भेदकत्वेनैव जटाभिस्तापस इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं त्रचिदन्त्यतोऽपि
द्वीविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारसदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो ज्ञानिराधिक्यं

वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्वी स्यात् । यथा सुखेन द्विषीचनः अस्मा काणः पर्देन
 खड्गः पृष्ठेन कुलः इत्यादी नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे षी प्राप्ते त्री स्यात् । यथा
 प्रकृत्या सुभगः धान्येन धनं गोत्रेण गार्ग्यः जात्या विप्रः जन्मना बृद्धः स्वभावे-
 नौदारः स्वरूपेण प्रियंवदः प्राथेण वैष्णवः समेन धावति सुखेन याति कात्क्षेपेन
 पचति तद्वाराणं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयसित्यादी प्रकृत्यादीनां सुभगादिना
 अभेदेऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमिति । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक
 उच्यते साहजिकाभिन्नः सुभगः धान्याभिन्नं धनं गोत्राभिन्ना गार्ग्याः गार्ग्य-
 कुलीयन्ना इत्यादि क्रमणाख्यबीधः । परे तु हेत्वादर्थं धत्वमाहुः । अनेन त्रीं
 विधाय असंज्ञा कृतेति । करोतीति कर्ता स्वतन्त्रः क्रियासिद्धावगुणत्वेन विव-
 क्षितः साक्षात् क्रियायथ इति यावत् । यथा रानी रथेन व्रजं याति क्षणी
 भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियासिद्धौ रानादर्थगुणाभावात् कर्तृत्वम् । नैतत्सङ्खुलं
 पचतीत्यत्र पचिर्विक्लिदनार्थः । अतएव विक्लिदनक्रियासिद्धौ नैतस्य गुणत्वा-
 भावात् कर्तृत्वं यदा तु विक्लितार्थसङ्खुलः पच्यते स्वयमेवेति ढवविषयः । ततः
 प्रेरणे औचित्येन विक्लिदनार्थः पचिसमानार्थः यथा पाचयति तङ्खुलं चैव इति एवं यदा
 निष्पादयति कृषुस्तदा चैव कटं करोति यदा निष्पद्यतिस्तदा क्रियते कटः
 स्वयमेवेति । केचित् विक्लितार्थः पचो कटः क्रियाययत्वात् तङ्खुलः पचति ।
 विक्लिदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तङ्खुलादर्थत्वमिति यदा तत् क्रिया-
 याद्य द्वय धत्वं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्तृत्वाहुः । काष्ठं पचति पशुम्किनत्ति
 म्भावी पचतीत्यादौ काष्ठादीनां गुणत्वाभावविवक्षया कर्तृत्वं तथाच यदा
 काष्ठादीनां क्रियानिष्पत्तौ धत्वादिनं विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावी विवक्ष्यते तदा
 धत्वमिति पच्यवमितिः । यदुक्तम् । निष्पत्तिमानि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति
 कारणे । व्यापारभेदापेक्षायां कारणत्वादिसम्भव इति । पाचयत्यीदनं सूदेन
 गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृहिणः प्राधान्य-
 भावात् तत् तदाख्यातनीकत्वात् गृहीत्यत्र प्री सूदेनेत्युक्तत्वात् त्रीति । सूर्यं
 पश्यति शिवं जानीहि रामं जानामीत्यादावप्रयुक्तानासपि चैवादीनां गुणत्वा-
 भावविवक्षायां धत्वमिति । यदुक्तम् । प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।
 अप्रयुक्तः प्रयुक्तौ वा स कर्ता नाम कारकमिति । नैवेरित्यादि । नेत्रसाधनक-
 पुष्पहेतुक भूषादिशेषणक नामव्यवहिर बहुलाग्रयजनकर्तृकातीतदर्शनविषयः
 शिव इत्यर्थः । नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वं पुष्पं शुभाष्टं तस्य
 शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणासहिबलयादीनां विद्यमान-
 सम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वं नामसंज्ञा तस्य इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वं
 ज्ञानात् दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वात्त्वमिति ॥ २८८ ॥

श्री नेशेन विना शम्भुः पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षणाधीक्षजो ऽवरः ॥

गिरिणीपमासुपदधे जगतौ इत्यादि दर्शनाच्च । उत्सुकप्रसिताभ्यां योगे दृतीया-
नप्रसूती स्यातामिति वक्तव्यम् । भोगैर्भोगेषु वा उत्सुकः धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्धः ॥२८२॥

श्रीरा-टी—सहस्र वारणञ्च समस्य जनस्य ते तेषां: येषां ते नाना आदौ
येषां ते सह वारण समीनार्थोर्थाच्च विना च पृथक् च नानाव्यास्य ते तैः ।
एभिरिति सहार्थोदिभिः विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्यनीतिं
तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि सहार्थैर्योगे गौणे त्रीं गौणत्वञ्च
परस्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागतः पिता पित्रा सह स्थूलः
पुत्रः चैत्रेण सह मैत्री गोमानित्यादौ पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः न तु
पुत्रादीनामिति । गन्धमानैः सहार्थैरपि वृद्धौ यूनागत इत्यादौ स्यात् ।
योडूढा जने च इत्यादि ज्ञापकात् । एवं साक्षं साक्षं समं सजूरमादिभि-
र्योगेऽपि । वारणार्था अलं मास्व मा इत्यादयः यथा अलं विलम्बेनेत्यादि ।
परं तु वारणार्थयोगे त्रीं निष्कन्ति । समार्थाः सदृशाः यथा गोपेन तुल्यौ
हरिः । समार्थेनेत्यादिना गोपस्य तुल्यौ हरिः इत्यादिषु पी च सादृश्यं गत-
मपनिद्रचूतगन्धैरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि त्रीति । गिरिशस्योपमा नास्ति नास्ति
तस्मीपतेस्तुला इत्यादौ तु नोपमाभ्यां योगे त्रीं स्यादनभिधानात् । गौरिवा-
यव इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्ययोक्तत्वात् । जनार्था जनहीन-
रहितोदयः । यथा एकेनोनः पुण्येन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्य-
साधेः । सतामर्थो हरिर्भक्त्या इत्यादि । यथा विना रामेण कोऽन्यौ वा दश-
कमठविनाशकृतं । एवं धिक्समस्येत्यादिना हीं अन्यारथार्थारदित्यादिना पीच
यथा हरिं विना रामादौकलं शीकसकुलम् । विनाशद्वत् पृथक्नानावैश्य
योगे द्वौचो चेति परं । सहेणार्थ इत्यादि । ईशा सह अच्युतोऽर्थ ईशधीः
किं ईदृ ततस्त्री भेदेन अलं अर्थात् शिवविष्णोर्भेदोऽवधारणीय इत्यर्थः । तेन
शिवेन विष्णुना वा कः समोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः । शम्भुर्विकारैः कामक्रोधा-
दिभिः रहितः हीन इत्यर्थः । सतां सुधियां शिवार्चयार्थः शिवपूजैश्च प्रयो-
जनमित्यर्थः ईशेन विना श्रीनं शिवार्चना व्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पन्नी भवतीत्यर्थः ।
शम्भुर्विश्वेन पृथक् सर्वसाधु चराचरजगतो भिन्नः संसारस्य नश्वरत्वात् । तद्विश्वं
पुनः शम्भुना न नाना शिवान्नाम्यत् । तेन विना पदार्थाभावात् । अधीक्षजो
विष्णुः रामादन्तरामादधेण एकवक्त्रेणावरः कनिष्ठः एवं आद्यशब्देन मासेन
पूर्वं आख्येण कनिष्ठः गृहेन मित्र इत्यादि ॥ २८६ ॥

२६० । कालभाङ्गे वा ।

काशभात् ५१, डे ७, वा ११ ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे द्वी स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चण्डिका ।

२६१ । मानाद्दीप्सायां डे ।

मानात् ५१, वीप्सायां ७, डे ७ ।

शतं शतं पयोऽपीयत् वत्सान् विष्णुः शतेन माः ।

द्विट्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणाति, द्विट्रोणं पञ्चकम् ।

अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः शब्दाश्चन्द्रस्य पक्षेषु वर्तन्ते काले वाच्ये । तेषुः शो कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलक्षितकालेषु वर्तन्ते । ततश्च काले वर्तमानान्न-
क्षत्रवाचकादश्विन्यादिशब्दादधिकरणे तृतीया स्यादित्यर्थः । कृष्णो रोहिण्याम-
भवदित्यत्र सप्तमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एवं पुष्ये
पुष्येण वा प्रस्थानं प्रशस्तमित्यादि । काले किं रोहिण्यां प्रीतिशब्दस्य ॥ २६० ॥

श्रीराट्टी—कालवाचिनो नक्षत्रादिति तेन युक्तः काल इत्यर्थः विहितस्य
णस्य लुकि काले वर्तमानान्नक्षत्रादित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्तः
काल इत्यर्थे विहितस्य णस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
दर्शितः । एवं पुष्ये पुष्येण वा नवाग्रमश्रीयात् इत्यादि । काले किं रोहिण्यां
चन्द्रः रोहिण्याधिष्ठातृदेवतायां चन्द्र इत्यर्थः । डे इति किं अत्र पुष्यः पुष्य-
युक्तः काल इत्यर्थः ॥ २६० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्दीप्सायां वाच्यायां तृतीया
स्यादित्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य ग्रहणात् परिमाणस्य संख्यायाश्च
ग्रहणमिति आह शतं शतमित्यादि । विष्णुः शतं शतं वत्सान् पयोऽपीयदि-
त्यत्र तृतीयाया अप्रतिपक्षे द्वितीया । वीप्सायां द्विर्भावः । पक्षे विष्णुः शतेन
माः पयोऽपीयदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वात्त द्वित्वम् । अपीय-
दिति पा पाने जिः द्विर्बभक्तिः अङ्गि पीप्यादेशः । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वा-
दुभयत्र अजान्तकर्तृणां वत्सानां गवाञ्च कर्मत्वम् । द्विट्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ
ट्रोणौ परिमाणमस्तेति तद्वितार्थद्विगुस्तत्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

संज्ञः ६१, अस्मृतौ ७ ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते हे त्री
स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मीशा च संजानीहि ततः शिवम् ।

२८३ । संज्ञानो भे ऽधर्मे नित्यम् ।

संज्ञानः ६१, भे ७, अधर्मे ७, नित्यं १ ।

उक्तत्वात्त द्वित्वं उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्वीणौ धान्यं द्वीणातीत्यर्थः । एवं पञ्च पञ्च
परिमाणमस्यैव विकारसंभवादिमिति कः । अभिधानादिकवाक्यत्वे द्वितीया-
तृतीययोरेकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति । तद्वितेन वीप्साया उक्तत्वात्त द्वित्वं
उभयत्रैव पञ्च पञ्च पञ्चन् द्वीणातीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

श्रीराटी—मानवाचिनी वीप्सायां हे त्री वा स्यात् । शतं शतमित्यादि ।
विशुः शतं शतं वक्षान् पयोऽपीष्यन् शतेन गाः गोरूपान् वक्षान् पयोऽपीष्यत् ।
तथा वीप्साधर्मोक्तत्वात्त द्विः । संख्यापि परिमाणमिति कायचिन्मत्तं अतएवोक्तं
द्विद्वीणेन द्वीणाति द्विद्वीणं द्वीणाति द्विद्वीणपरिमितं द्रव्यं द्वीणातीत्यर्थः ।
द्वौ द्वौ द्वीणौ परिमाणस्य द्रव्ये कृतं शोनात्तत्वात्त द्विः । एवं पञ्च पञ्च
परिमाणस्य द्रव्ये विहितकर्मोक्तत्वात्त द्विः । इदं नैच्छन्ति परं ॥ २८१ ॥

संजानीष्वित्यादि हे साधो ! त्वं स्वं आत्मानं संजानीष्व सम्यक् प्रकारेण
जानीहि । ईशा शिवेन च संजानीष्व ईशेति ईष्टे इति किप् ईष्टे तेन संजानी-
ष्वेति सम्यक्तेरस्मृतावित्यासनेपदम् । अस्मृतौ किं ? ततस्तदवधि शिवं संजानी-
हि स्मर इत्यर्थः । अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीप्यर-थीपतिदत्तानामसम्भृतम्
॥ २८२ ॥

श्रीराटी—समीक्षाः संज्ञाकृत्य । न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा सज्जा-
नीष्व पत्ने स्वं आत्मानं संजानीष्व संप्रतिस्मृताविति सं दृश्येन विकल्पो दर्शितः ।
कृति तु ईशः संज्ञाती इत्यत्र परत्वात् तत्र कृतीत्यादिना प्या बाध्यते । ततस्तस्मात्
कारणात् शिवं संजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणाधेत्यान्मतवत् । स्मृत्यर्थदेशात्
इत्यनेन पी च तेन शिवस्य संजानीहि इत्यपि ॥ २८२ ॥

संपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गत्यमाने

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अघर्मे भे त्री स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२८४ । यस्मै दिक्तासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह
स्याङ्गुष्ठाघस्पृहि शप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्य-
र्या भं ची तादर्थ्ये च ।

यस्यै ४, दिक्ता—धार्थ्यर्थाः १॥, भं १, ची १, तादर्थ्ये ७, च ११ ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तत् भसंज्ञं
स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्ये च ।

भे सम्प्रदाने तृतीया स्यान्नित्यमित्यर्थः । संयच्छत इत्यादि । श्रीशः गोप्या
इष्टं बन्धीष्टद्रव्यं संयच्छते स्म । अत्र श्रिया ईशः स्वामी सन् गोप्ये परस्विये इष्टं
दत्तवानित्यर्थः संयच्छते इति दानः सा चिन्त्ये इत्यात्मनेपदं अघर्मे किं ।
श्रीशः श्रियै इष्टं संयच्छति अत्राधर्माभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्ये ॥ २८३ ॥

श्रीरा-टी—समीदानं सन्दानं तस्य । न धर्मोऽधर्मसम्पन्नम् । धर्मशास्त्र-
विरुद्धाचारीऽधर्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः गोप्या इष्टं संयच्छते स्म अभिलषितं
दत्तवानित्यर्थः । गोप्यैरतिदानेनार्थः श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति इत्यत्र धर्म-
शास्त्र विरुद्धाभावात् न त्वरी ॥ २८३ ॥

आ प्रतिश्रुः शुः आप्रतिश्रुः प्रत्यनुगृह्यं गृ प्रत्यनुगृह्यं स्यात् ङुष्ठाघस्पृहिश्च
शप च राव च ईल च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृह्यं धारयि ते स्याङ्गुष्ठाघ स्पृहिश्च
प्राधीक्षा प्रतियु प्रत्यनु गृ धारयः । तेषामर्थाः स्याङ्गुष्ठाघ स्पृहिश्च प्राधीक्षा
प्रतियु प्रत्यनु गृ धार्थ्यर्थाः । ततो दिक्ता च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च
द्रोहश्च स्याङ्गुष्ठाघ स्पृहिश्च प्राधीक्षा प्रतियु प्रत्यनु गृ धार्थ्यर्थाश्च ते । दातु-
मिच्छा दिक्ता दानेनेवेष्टसिद्धौ दिक्ताग्रहणं ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये सत्स्वत्व-
व्याप्यपूर्वकमस्य स्वत्वं ज्ञायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदानं स्यादिति । यथा
विधाय गां ददातीत्यादि । यत्तु शिष्याय चपेटं ददाति शचने भयं ददाती-
त्यादि तदुपचारात् । तथाचीकं सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजादुपहृत्काव्यया ।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते हि यदीति । अतएव रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यादौ रजकादः सम्प्रदानत्वं न स्यात् । असूया गुणेषु दीयारीषः ।

ददातु सद्भाः स सुखं हरिः, स्मरात्

गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्थति ।

स्म रोचते द्रुहति तिष्ठते ङ्गुते

ऽस्माविष्ट यस्यै स्थहयत्यशत च ॥

यथा असूयति खलः साधवे । क्रीडो नैतलौहियादि हेतुशित्तविकारः । यथा पुत्राय क्रुध्यति कुप्यति रुष्यति । ईर्ष्या अचमा यथा ईर्ष्यति गुणिने गुणी । रुचिरनुरागः । यथा मोदकः शिशवे रोचते खदते स्वादते । द्रीहीऽनिष्टकरणम् । यथा शत्रवे द्रुहति ईष्टि । स्थायं द्रुह स्थित्वा तोषणेच्छा स्थित्वा स्वाभिप्रायं विज्ञापनेच्छा वा । यथा रामाय तिष्ठते सीता स्थित्वा रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः । अतएव ज्ञाचङ्गुस्थाशपां ज्ञीप्सृति क्रमदीदृशः । एषां प्रयोगे यं ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । विप्राय ज्ञापते निङ्गुते तिष्ठते शपते । ज्ञापनेन विप्रं तोषयितुमिच्छति अभिप्रायं निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः । ज्ञीप्ताशब्दस्य तोषणनिशमाद्यर्थवाचकेन ज्ञाधातुना निष्पादितत्वात् । एवं ङवनेन स्थित्वा शपनेन वीड्यमित्यन्तं गीयी-चन्द्रः । सौपशा अप्येवम् । युक्ततेतत् । अन्यथा शोकं ज्ञापते द्रव्यं निङ्गुते गृहं तिष्ठति शत्रुं शपति इत्यादौ क्रीकादेरपि सम्प्रदानत्वापत्तेः । एवं ङ्गुल्ल चौर्यं ज्ञाष्टुड कत्यने शपोज क्रीषि एषामपि प्रयोगे ङवनाद्यर्थेन यं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः इति बोध्यम् । स्थहल्केप्स इत्यस्य कर्मैव सम्प्रदानसंज्ञं स्यादिति । पुषेभ्यः स्थहयति राजा । पुषेभ्यः स्थहति राजा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः । राध इति विरोषाभावात् राष्ट्री सिद्धी इति देवादिकस्य सीवादिकस्य च ग्रहणं ईच्छन् दर्शनं इति तयाणामर्थः शुभाशुभपर्यालोचनमेवेति अथ यस्य शुभाशुभे पर्यालोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । यथा देवज्ञः शिशवे राधयति राष्ट्रीति ईच्छते । आप्रति पूर्वग्रन्थोतिरर्थोऽङ्गीकारः स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्वं यथा राजा विप्राय गामाश्रणीति प्रतिश्रणाति इत्यादि । गृगिशब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं नतु नू श निगरण इत्यस्य जौमराद्यैकवाक्यत्वात् । प्रत्यनुपूर्वग्रन्थोतिरर्थः । पूर्ववक्तुः प्रोक्षाहना तव पूर्ववक्तुः सम्प्रदानत्वम् । यथा विप्राय भूमिं दास्यामीत्युक्तवते राष्ट्रिऽमात्यः प्रतिश्रणाति अनुश्रणाति । धारीति धृष्टुड स्थितौ प्रेरण अत्रनः । अस्मादीं गृहीतापरिशोधनम् । तव यस्य धनं गृहीतं तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्मेक्षते व्रजे ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः ।

यथा दरिद्रः साधवे शतं धारयति । दिक्सादिधार्थ्येऽप्यन्तानां यो विषयः स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्य इति अर्थोऽन्तुर्थी-विधानेनैवेष्टिसिद्धौ तादर्थ्य इति शब्दार्थयोर्गौरवं ज्ञापयति अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनं निवृत्तिर्हेति दावर्थी याद्वौ तथाच अर्थोऽभिधेयवैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । तत्र स चासौ अर्थः प्रयोजनहेति तदर्थः तस्य भावः तादर्थ्यं एवं तस्यार्थो निवृत्तिस्तदर्थः तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थं णाः । ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यहेति एकशेषे मूलत्वादिकत्वे तादर्थ्यं तस्मिन् यत्प्रयोजनं तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तिस्तस्मादपि चतुर्थीत्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय घूसः मशकस्य निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय नरकनिवृत्तये इत्यर्थः । इति स्मात्तन्महाचार्यव्याख्या । ददातित्यादि । स हरिः सङ्गाः सुखं ददातु अत्र हरिः सुखदानेका सद्विषया तेन सतां सम्प्रदानत्वं स क इत्याह । स्मरात् कामाद्वितीर्गोपौगणी यस्मै अत्यतिष्ठ तस्य गुणेषु दीपारीपणं करोतीत्यर्थः । अमृद्भरोतीति कण्ठादित्वात् ष्वः अमृत्यति स्मन योगेऽतीते कौ । गोपीगणी यस्मै कुप्यति स्म गोपीगणी यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणी यस्मै रोचते स्म घस्यानुरागपातमासौदित्यर्थः । गोपीगणी यस्मै द्रुह्यति स्म । गोपीगणी यस्मै तिष्ठते स्म स्थित्वा यं तीषयितुं मैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छत्वा इत्यर्थः । तिष्ठते इति प्रतिज्ञानिर्णये त्यादिनात्मनेपदं गोपीगणी यस्मै ऋतेऽपि अपश्येन यं तीषयितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणी यस्मै अद्राघिष्ट श्रावनेन यं तीषयितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणी यस्मै स्पृहयति स्म गोपीगणी यस्मै अश्रमेति च श्रपयेन यं तीषयितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत् इत्यर्थः । अश्रमेति श्रपयाश्रीर्गत्यनुकारे श्रप नाथ इत्यादिनात्मनेपदम् । गर्ग इत्यादि । गर्गो मुनिः व्रजे गच्छे रामाय राध्यति स्म कृष्णाय ईक्षते स्म रामस्य कृष्णस्य च । शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः । पर्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकृती वा चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयाश्रयात् लोचुञ्जीच्चे इति भौवादिकस्यैव चुरादित्वरूपम् । अथवा पर्यालोचनं पर्यालोचः घञलनट् इत्यादिना भावेऽल् ततः पर्यालोचं करोतीति औ रूपम् । रामो विभीषणाय राज्यं आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्षणोऽन्वगृणात् कपिः ।

दातुं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्षणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात् कपिः सुग्रीवः तस्मै रामाय चन्वगृणात् । विभीषणाय राज्यं यश्च दास्यामीति वदन्तं रामं साधु-
वादैः प्रोत्साहयामासेत्यर्थः । धारयते इति फलवत् कर्तव्यात्मनेपदम् । सर्वः
शिवः सङ्गो भक्त्यः सर्वं धारयते दयालुतया अवश्यं दायिनः सर्वस्य अधमर्णतुल्य-
त्वेन निर्देशः । तादर्थ्योदाहरणमाह तं भजेत्यादि । हे साधो ! मुक्तये मुक्त्यर्थं
तं सर्वं भज मुक्तेः सर्वेण सह योगाभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योग-
सत्त्व हेनार्थादिति सप्तम्येव तेन वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्ण इत्यादि । एवं यूपाय
दारु अन्नाय घासः रम्भनाय स्थालीत्यादि । तुमन्नीधातुर्गर्भस्थितौ यत्र प्रती-
यते तस्मात् कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतुं व्रजतीत्यर्थः । पाकाय
व्रजति पाकं कर्तुं व्रजतीत्यर्थः । सूत्राय सम्पद्यते यवागूः यवागूरेव भक्षिता
मूत्रं भवतीत्यर्थः । भेदविवक्षादानु यवागूहेतीर्मूत्रं सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च
उत्पातेन ज्ञाप्यमानादपि । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता
विद्युदित्यादि ॥ २६४ ॥

श्रीरा टी—दातुमिच्छा दिक्ता । आशःप्रतिश्रुती ताभ्यां शुः सः । प्रतिश्रु
अनुश्रुती ताभ्यां गृः सः । श्वाशः श्रुश्च स्तुहिश्च शपच राशच ईच्चच
आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते तेषामर्थास्ते दिक्ता च अर्था च श्रोषश्च ईर्थांच
कचिश्च श्रोहश्च ते च ते तस्मै अर्थः प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तदर्थं तस्मिन्
तादर्थ्यं । यस्मै दातुमिच्छा इति हेन कर्मणा स्वेन स्वेच्छया क्रियमाणं दानं यो
लभते स भस्त्रः यस्य पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान्
पाणिनिः कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गां ददाति
माषानस्मै तिलैभ्यः प्रयच्छति इत्यादौ स्वात् न तु घ्नतः स्पृष्टं ददाति राशौ दण्डं
ददाति रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ शत्रवे भयं ददाति भयानि दन्तजैतावे भयं
ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनमभिलष्यतो घस्यालान्यसतीऽपि भयस्य दीयतेन
विवक्षणात् अतएवीकं ददातु सद्राः स सुखमिति । एवं विवक्षादशात् यत्र
वस्तुनो दानं तत्रापि न । यथा सममब्राह्मणे दानं हिरणं ब्राह्मणमुवे । अधीतं
शतमाह्वय मननं वेदपारंगे इति मनुः । परे तु पूजानुग्रहकाभ्याभिः स्वद्रव्यस्य
परापणम् । दानं तस्यापणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्तितम् । गुरुदेवहिजातीनां
सादयद्वा कृतं हि यत् । ध्यानावनतिदानैश्च पूजा माननमुच्यते । विद्वद्भिः

रामं वदन्तं प्रोक्ताह्यामास इत्यर्थः ।

सर्वे धारयते सर्वं सद्गुणं स्तं भज सुक्तये ॥

न्यस्तनिःस्वानामकुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ।
यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत् कायेति
प्रकौत्तितम् । दानपात्रं सत्यदानं द्विधा तच्च निरूपितम् । देहीति प्रेरणात्
किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा । सहत्वात् याचते नैव मत्वा दत्तन्तु मन्यते ।
अनुमन्त्रिकमेतत् स्यादनुगृह्यमानतिथिर्यथा । न स्वीकरोति साहाय्यमात्र निरा-
कुरुते तथा । अनिराकर्तृकं तत् स्यादग्रथा चैव्यः कृपानिधिः । इति मुख्य-
सम्प्रदानमन्यतत्पचारादित्यप्याहुः । अन्या गुणेषु दोषारोपः । क्रोधी नेत्र-
लौहिव्यादि चित्तविकारः । ईर्ष्या अक्षमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहः
जिघांसा । अन्याद्यर्थानां धूनां घस्य यं प्रति कीपः । रुच्यर्थानां प्रयोगे तु
घो यस्य प्रीतिं करोति । स्याद्गुणाघमणां प्रयोगे यो बोधयितुमिष्टः सृष्टिभोः
प्रयोगे योऽभीष्टः राधीचीः प्रयोगे यद्विषयो विविधप्रश्नः आप्रतिषु प्रत्यनुयाः
एतयोः प्रयोगे गम्यमान प्राक् क्रियाया यो घः । धारिः प्रयोगे यो घनस्वामी स
भसंज्ञः स्यादित्यर्थः । ददाति । यस्मै हरये गोपीगणीऽनूयतिस्मै हरिगुणेषु दोष-
मारोपितवान् । यस्मै गोपीगणः कुप्यतिस्मै यं प्रति नेत्रलौहिव्यादिकं कृतवान् ।
यस्मै ईर्ष्यतिस्मै यं प्रति न चान्तवान् । यस्मै रोचतेस्मै यस्य प्रीतिविषयीभूतो
गोपीगणः । यस्मै द्रुह्यतिस्मै गोपीगणी यं प्रति हिंसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपीगण-
न्निष्ठस्मै यं प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशं मम् । यस्मै हुतेस्मै अपह्नुवानो
गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् यस्मै अग्राधिष्ठेत्त्याघमानस्वात्मानं यं बोधि-
तवान् । यस्मै सहयतिस्मै यस्मिंस्सितवान् पुष्पेभ्यः सहति राज्ञा इत्यादावदत्त्वा-
द्भावे मम् । सहणीयादिभूतय इत्यादि विकल्पदर्शनादिकल्पव्यत्यः । अत्र तु
पुष्पेभ्यः सहयति पुष्पाणि सहयति "इत्यादौ क्रियाव्याप्यतया ढलम् । क्रिया-
सम्बन्धविवक्षया ढलमिति । यस्मै गोपीगणीऽग्रत यं प्रति गोपीगणः शपथा-
दिना स्वस्य तद्वशं बोधितवान् । न हरिः सद्गुणः सुखं ददातित्यन्वयः । गणो
रामाय राश्वतिस्मै कृष्णाय ईक्षतेस्मै ब्रजस्थाने विविधप्रश्ने न रामकृष्णयोश्चिनं
कीदृशीति पथ्यालोचितवान् इत्यर्थः । स्वादिराध्रीतरपियहणात् विप्राय राध्री-
तीत्यन्वयः । रासी विभीषणाय राज्यमारुथाव यश्च प्रत्यग्रणीत् याचमाने विभी-
षणे राज्यं यशीऽप्यङ्गीकृतवान् तस्मै रामाय लक्षणः प्रत्यग्रणात् कपिर्हनुमाश्च
अत्यग्रणात् विभीषणाय राज्यादिकं दातुं शंसती रामस्य प्रोक्ताह्वनं कृतवानि-

२६५ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थं—नमोभिः ३॥ ।

एभिर्योगि ची स्यात् ।

त्यर्थः । आप्रतिशु प्रत्युत्पत्तिः गम्यमान प्राक्क्रियाया ग्रहणात् याचनं शंसनभिन्ने-
ऽपि ग्रहणद्वाराः प्रतिरूपयन्ति मध्यमाभीरुनीचमाः । ग्रहणद्वाराऽनुग्रहणस्यैव कृतार्था
नैव भविष्या इत्यादौ श्रवणं कथनं प्राक्क्रियाया वै भं स्यात् । सद्भाः सर्वे सर्वो
धारयते सतां सम्बन्धे सर्वस्य स्वर्गमीचादिरूपचनस्याधमर्णः शिव इत्यर्थः । अन्ये
तु घृष्टस्थिताविति गृह्णन्ति । घृष्टऽवध्वंसे इति परे । वस्तुतस्तु घृष्टस्थितौ
घृष्टच धारणे घृक् च घृत्यां घृष्टञ्चंसे चतुर्णां ग्रहणम् । तथाच घनं प्रियते तिष्ठ
साधुसङ्गनं धारयति स्थापयति साधुर्घनस्थिति प्रयोजक पूर्वकं स्वामी उत्तम-
धर्म्यै साधुर्घनं धारयति धारयति वा रचति अत्र साधुरक्षणकर्ता घनस्वामी
उत्तमर्णः । एवं साधु फलं धारयति अवध्वंसयति साधुर्घननाश प्रयोजकः स्वामी
उत्तमर्णः । सर्वत्र तत्प्रयोजके चैव पूर्वे स्वामिनि साधौ घे त्री प्रामोऽनेन
भूमिति सारार्थः । एवं विप्राय शतं धारयति चैवः विप्रस्य शतं प्रियते स्वरूपे-
णावतिष्ठते तच्छतं चैव आत्मनि स्थापयति इत्यर्थः । तं ईदृशं शिवं सुकथ्ये
भज भजन प्रयोजनं एवं यूपान् दारु रत्ननाथं स्थापयति । अनुक्तचतुस्र-
दात् । अथयुक्तस्य चतुस्रस्य ढाञ्ची स्यात् । काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतुं गच्छ-
तीत्यर्थः । युद्धाय संनद्धते युद्धं कर्तुं सन्नहनं करोति । पत्ये शिते पतिं प्रीणयितुं
श्रुते इत्यर्थः । अनुक्तेति किं एधानाहर्तुं व्रजति चतुस्रंभावात् । चतुस्रं यो
भावत्यस्तदन्ताञ्ची स्यात् । पाकाय व्रजति पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । एवं भूतये
व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थं तेन श्रौदनं पाचको
व्रजतीत्यादौ घे चतुस्रंत्वान्न स्यात् । उत्पातेन बोध्यात् वाताय कपिलिका
वियुत् कपिलिकावियुदुत्पातेन ज्ञाप्यमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहितो
वियुदित्यादि ॥ २६४ ॥

शक्तश्च अष्टं वषट् च हितश्च सुखश्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः ।
शक्तिं सामर्थ्यं अर्थः प्रयोजनम् । शक्तार्थं हितं सुखं इति चतुर्णामर्थग्रहणात्
शक्तार्थं अर्थार्थं हितार्थं सुखार्थानां ग्रहणं बोध्यम् । यथा शक्ती मन्त्री सन्नाथ
एवं प्रयातिः अलं प्रसुः प्रीथः समर्थः इत्यादि । नृपाय अर्थः नृपाय प्रयोजनं

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

नृपाय हितं नृपाय पथं नृपाय सुखं नृपाय शर्म इत्यादि । हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूष्णं वषट् सङ्गो हितं सङ्गः सुखम् । अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थः । सर्वत्र भवतेऽर्थसमानत्वात् वाक्यसमाप्तिः । वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थं तथा सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् गृहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पित्रेभ्यः स्वधीच्यतां हृदयाय नमः इत्यादि सिद्धम् । नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । शक्तार्थैर्योगे षष्ठापीति वक्तव्यम् । नाप्रीयौदस्य कश्चन इति भट्टिः ॥ २६५ ॥

ग्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येषां ते शक्तार्थाः शक्तपत्यान् प्रभुप्रीयनादयः । दैत्येभ्य इत्यादि । दैत्यानां सम्बन्धे समर्थो हरिः एवं अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय शक्तौ मल्ली मल्लाय इन्द्रो उवाय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा यैव तेन समायं प्रभुः स्वामीत्यर्थः । भट्टौ नाप्रीयौदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे षष्ठीत्यर्थः । शक्तौ मल्ली राज्ञ इत्यत्र राज्ञी न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानार्थं द्योतकाः । पूष्णे वषडिति सूर्याय दीयते इत्यर्थः सङ्गो हितं सङ्गः सुखं परत्र गृहणात् सतामित्यपि प्रामाद्यद्गुणिनां हितमिति भट्टिः । अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः । एवं पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पीतुः कुशलमस्तु इत्यर्थः । सते नमः सतां सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः सामान्यतः गृहणात् कृष्णाय कुसुमं नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनित्रय मित्यादौ नमः शब्दद्योतितप्रणत्यर्थं कृजो व्याप्यत्वात् ढत्वम् । रावणाय नमस्तुत्याः स्यात् सीते स्वस्ति ते ध्रुवम् । नमो योगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्भता बुधैः । करोत्यर्थविवक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला । रावणाय नमः कृत्याः नमश्चकार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमःशब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्वं स्याद्विव । बलि-रक्षितं प्रयोजनार्थं न । बलिरक्षिताभ्यां प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे चो स्यात् । कुवेराय बलिः विप्राय रक्षितं ब्राह्मणार्थाय श्रवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताचेति सः कृत्यार्थैर्विकारे सम्प्रदानादभेदे । कृत्यार्थ-भूमिर्योगे सम्प्रदानाच्चो स्यात् विकारे न तु भेदविवक्षायाम् । सूत्राय यवागूः सम्पाद्यते । सूत्ररूपेण यवागूः परिणमतीत्यर्थः । एवं उच्चाराय कल्पते

ब्रजाय ब्रजति श्रीशो ब्रजं ब्रजति केशवः ।

न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥

चेष्टावद्ने किं—

मनसा द्वारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादी तु—

गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

अवज्ञायां गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । ब्रजाय ब्रजतीत्यादि । पक्षे ब्रजं ब्रजति । नत्वा तृणायिति । हे खल त्वा त्वां तृणाय न मन्ये तृणादप्यप-
क्रष्टं मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेत्येन कर्मणा अनादरी गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन नत्वा
इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दस्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नजसम्बन्धे
विधिरयमित्याह तद्वैयम् । तृणाय नत्वा रत्ननन्दनोऽथ बाणेन रत्नःप्रधानमिरास्य-
दिति भट्टिः । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते-
रप्राणिकर्मणिचतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शूक-
पाठात् । भवन्तं दृशदं मन्ये त्वां मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ तु च्यप्राप्तिपक्षे
एव ज्ञेयम् । केचित् कुत्रापि विधिरपि न स्यात् तेन धाम कुमारसम्भवः स्वय-
म्भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २६८ ॥

श्रीरा-ट्टी—गतिरर्थी यस्य सः स च मन्यश्च तत्तस्य ठं तस्मिन् । चेष्टा च
अवज्ञा च तत् तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नश्च
तत्, न तत् अकाकशूकशृगालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तच्च तत् तस्मिन् ।
नजद्वयसुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका
तेन स्त्रियं गच्छतीत्यादावपि न स्यात् ग्रामार्थत्वात् चेष्टाकायकृतव्यापारः परि-
स्पन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रियं गच्छतीत्यादौ गृहं प्रविशति इत्यादिवद्
स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अजां नयति गृहं प्रविशति गिरिशिखर-
मारीहति सागरं तरति इत्यादौ न स्यादेव ग्रामाय ग्रामं गन्ता वनाय वनं गमन-
मित्यादौ ठे प्यपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यपि भागवत्तिः ।
एके तु तादर्थ्यं चां सिद्धार्थां ग्रामाय सम्बच्छतीत्यादिषु समीगच्छतीत्यादिना
अद्वैतान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणायिति मन्यते येन देनानादरी
गम्यते तत्रैव च तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्त इत्यादि अत्र मुख्यस्वा-
धनो निषेधः । मुख्यलभ्य साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतुत्वं तेन कृत्येन पक्षे

२६६ । यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमा- दादानभूचाणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

अतः ५१, अपाय—वारणं ११, जं ११, पी । ११ ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तन्न पी ।

शक्ततीत्यादौ स्यात् । पथः साक्षादभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन शौण्डिल्यम् । न त्वा काकमिति त्वां काकं न मन्यते काकादप्यपहृष्टं मन्यते इत्यर्थः । एवं न त्वा शूकं मन्ये न त्वा शृगालं मन्ये इत्यादि । परे तु प्राणि-
मात्रे निषेधात् । काकशूकशृगालानामिव निषेध इत्याहुः । तन्मते शूकस्थाने
शूनः पाठः अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालावेव वर्जयन्ति ॥ २६८ ॥

अपायश्च भीय जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानश्च भूश्च द्राणश्च
विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणश्चेति समाहारः । एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपा-
दानसंज्ञः स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायी विज्ञेयः पूर्वसंयोगनाशस्तस्य
चोभयनिष्ठत्वेन द्वयाद् पत्रं पततीतिवत् पचादृक्षसिष्ठतीत्यपप्रयोगापत्तेः वस्तुतस्तु
अपपूर्वं अयङ्गतौ भावे चञि अपायश्चलनम् । यस्मादस्तुनी वस्त्वन्तरस्य च
चलनं भवति तदपादानमित्यर्थः । तेन पचादृक्षस्य चलनाभावात् पत्रस्य न
अपादानत्वम् । भौर्भयम् । यथा व्याघ्रात् विभेति । निन्दया मनीनिवृत्ति-
जुगुप्सा । यथा पापात् जुगुप्सते धीरः । एवं विभक्त्ये परस्त्रीभ्य इति हला-
युचः । पराजयः सीदुमशक्त्या निवृत्तिः । यथा सिंहात् पराजयते हस्ती ।
अन्यत् जलिनं पराजयते सिंहः । प्रमादः शास्त्रविहितकर्माकरणम् । यथा
धर्मात् प्रमादयति नौचः । आदानं ग्रहणम् । यथा कृपादानं गृह्णाति विप्रः ।
एवं उपाध्यायात् शयमधीते छात्रः पठति शृणोति जानातीत्यादि । भूक्षुत्पत्तिः
प्रादुर्भावश्च । यथा पितुः पुत्री जायते हिनवती गङ्गा प्रभवति । त्राणं रक्षणे
यथा व्याघ्रात् गां रक्षति गीपः । विरामी विरतिः । यथा जपाद्विरमति
विष्णुः अन्तर्द्धिरन्तर्धानं लुकायनमिति यावत् । यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिशुः ।
एवञ्च जीयते पलायते लुकायते लुकायतीति लुच्चापनयने कर्मणि क्तिप् लुक् ।
लुक् शरीरं यस्य स लुकायः । एतेन इवाचरतीति क्ली साध्यं वारणं निवा-
रणम् । यथा यवेषु गां निवारयति । विभीषणेत्यादि । विभीषणः पदाद-
अष्टः पदात् स्थानात् सष्टश्चलित इत्यर्थः भातुर्भूतिः भयं प्राप्त इत्यर्थः । जुगुप्सितः

विभीषणः पदादुभयो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधेः सतः ॥

पापात् नित्यया पापान्नित्य इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःखं सोदुमशक्त्या
नित्य इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधेः शास्त्रविहितकर्मणोऽनित्यो नैत्यर्थः । सत
आत्मविद्यः आङ्पूर्वदाज्ञं ग्रहणे वर्तते । ततः कर्मणि क्तः ग्यञस्रवेति तकारा-
देशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्मविद्यः सतः पण्डितात् गृहीतविद्य
इत्यर्थः । स मुनेर्जातः मुनेर्विश्ववसो जातो भूत इत्यर्थः । भ्रातृभ्रातो निजैः
आत्मैर्यैः भ्रातुः रावणात् बन्धोद्यतात् चातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विरतः
भवात् संसारव्यापारात् विरली नित्य इत्यर्थः । अन्तर्हितो दुष्टात् रावणात्
अन्तर्हितो लुब्धायित इत्यर्थः । अन्तर्हित अन्तरगच्छ पूर्व दुष्टाजलि अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । शोकात् रामेण वारितः त्वामहं लङ्काराजं करिष्यामीत्यादि
प्रियवचनमुक्त्वा शोकान्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोध्याया इत्यादि
प्रश्नाख्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारित्वेव अपायसिद्धौ पञ्चमी ॥ २८६ ॥

चौरा-टी—अपायो विक्षेपः भीर्भवम् । जुगुप्सा गर्हया चित्तिनिरतिः ।
पराजयः सोदुमशक्तिः प्रमादोऽनवधानता । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणं
भूत्पत्तिः प्रादुर्भावश्च । ताणं रक्षा । विरामोऽग्रहया चित्तिनिरतिः । अन्तर्हि-
रन्तर्ज्ञानम् । वारणं ग्रहणविघातः । यत एते इति । अपावाद्ययधिलेन
यद्विवक्ष्यते तज्ज संज्ञं स्यात् । तत्तिविधम् । निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं
तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति विधापादानमुच्यते । युतसाध्यक्रियं यत् स्यान्नि-
र्दिष्टविषयन्तु तत् । उच्च साध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् । अपेक्षित-
क्रियं तत् स्याद्यत् क्रियायन्ममेव हि । क्रमेणादाहरणानि । इच्छात् पर्णं पतति
घनाद्विद्योतते विद्युन्मेषान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः । शीघ्रस्थो माथुरा आक्य-
तरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमस्यावश्यकता । ये तान-
दाक्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्यः उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एवं माथुरिभ्यः
शीघ्रा दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेषादप-
सरति मेष इत्यादौ एकस्यावधिलं विवक्ष्यते । यदा तु विवक्षते तदा मेषावप-
सरत इति एवं इच्छस्य पर्णं पततीति सखन्वमाचक्ष्य विवक्षितत्वात् । तत्र भीतार्थयो-
र्यौ भयहेतुः । भयादीनामवधिलेन यद्विवक्ष्यते तज्ज संज्ञम् । तत्र भीतार्थयोः भयहेतु
पराजयितुं सोदुमशक्यम् । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणस्य य आख्यातः । उत्पत्ति-
कर्त्तर्यत् कारणं प्रादुर्भावकर्त्तुर्यदायोपलम्भनस्थानम् । अन्तर्ज्ञानकर्त्ता यस्यादर्शन-

आतविद्यो, मुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, र्भवात् ।

विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

मिच्छति । जुगुप्सा विरामप्रसादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधिलविवक्षायां जसंज्ञेत्यर्थः । विभीषण इत्यादि । विभीषणः पदादुद्धतः लङ्गाया रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कौडशः भ्रातुः रावणाद् भीतः तस्य भ्रातृव भय-
हेतुः कुञ्चिकयैर्न भाययति इत्यादौ तु अवधित्वाभावान्न जलम् । पापात् जुगु-
प्सितः पापं निन्दन् ततो निवृत्तः । जुगुप्सायाः पापमेव निमित्तम् । दुःखात्
पराजितः दुःखं सोढुं न क्षमः पराजयः सोढुमशक्यमेव दुःखम् । अत्यन्तं रिपून्
पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अविधेः प्रसक्तः अशास्त्रविहितात् कर्मणः प्रसक्तः
प्रसादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् । यद्वाविधेः अप्रसक्त इति अशब्दो
निषेधकः । आदौ जलं पशान्निषेधकारिण सह सम्बन्धः । यामान्न गच्छतीति
वत् । एवं घनात् प्रसाद्यति इत्यादि । सत आतविद्यः पण्डितान्नियममती
गृहीतवाक्यः गुरोरध्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आध्या-
तल्लं एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमे तु नटस्य शृणोति । मुने-
र्विश्वयवसो जातः उत्पन्नः विभीषणस्य मुनिर्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतः
कारणं तद्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं कार्यं उत्पाद्यते तत् सम-
वायि यथा गृधिषण्डादौ जायते वीजादङ्कुरो जायते इत्यादि एतद्भिन्नं निमित्तं
यथा चक्राद् घटो जायते पुत्रात् प्रसादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्न-
सवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यः यथा तन्तुहयसंयोगात् पटो जायते इति
शृङ्गात् शरी जायते गीमयावृश्चिको जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं
शृङ्गादि समवायि शरादिरपृथक् सिद्धत्वात् । भ्रातृरावणाद्विजैरामोयैस्त्रातः ।
रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एवं काकात्तिलां स्त्रायते इत्यत्रलप्राणिनि भयमुप-
चरणीयं भयस्य प्राणिधर्मत्वात् । भवाद्विरतः संसारमग्नद्वधनिवृत्तः विरामस्य
भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितः आत्मनो वा वनाददर्शनमिष्टवान् । रामेण शोका-
द्वारितः शोके प्रवर्त्तमानो निरुद्धः रावणस्य निमित्तं शोकः । एवं यवेभ्यो गां
रक्षति कृपादन्धं वारयति सत्यात् खलति आचाराच्चलति विप्राहस्त्रं गृह्णाति
इत्यादौ गौणापायावधिलेन विवक्षितत्वात् जलं एवं सति व्याघ्रो मां पश्येत् ।
तदा ध्रुवं मृत्युरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौणापाय-
त्वात् सिद्धेत्यादि गृह्यणं प्रपञ्चार्थमित्यन्ये । व्याघ्रादिभेति दस्युभ्यो रक्षितः स्वार्थं
इत्यादौ निवर्त्तयर्थस्याविवक्षितत्वे पूर्वैणाप्राप्ते गृह्यणमिति परे ॥ २६६ ॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्त्ते प्रति- पर्थपाङ् दिक्शब्दै हेतु यवर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च ११ ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च पी स्यात् ।

आङ् व्याप्तिसीम्नोस्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यश्च आरभ्यश्च अन्यारभ्यौ तौ अर्थौ ययोस्तौ अन्यारभ्यार्थौ । अन्यार्थ आरभ्यार्थेत्यर्थः । दिशि वर्त्तमानाः शब्दाः दिक्शब्दाः । दिशः प्राधान्यात् वर्षसंज्ञेपार्थञ्च दिङ्शकालवाचकानां दिक्शब्देन निर्देशः । अतएव तद्धितेऽपि दिक् शब्दो दिक्देश कालैस्तादिति स्वयं वक्ष्यति । दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादयः प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्देशकालानां त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषामेव ग्रहणम् । तेन कालमात्रवाचकस्य मासादेर्न प्रसङ्गः । अन्यारभ्यार्थौ च आराब्ध वहिश्च विनाच ऋतेच प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च दिक्शब्दाश्च ते अन्यारभ्यार्थाराब्धिविनर्त्ते प्रतिपर्थपाङ्दिक् शब्दास्तैः । यवितिज्ञा च स्थाने यवादेशः तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहणं तस्यार्थो यवार्थः हेतुश्च यवर्थश्चेति हेतुयवर्थे तस्मिन् । अन्यार्थैरारभ्यार्थैराराद्यैरष्टभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानाः स्निग्हादयवन्तस्यार्थे गम्यमाने च पञ्चमी स्वादित्यर्थः । प्रतिपर्थपां चतुर्णामर्थविशेषवग्रहणं भित्वाङ् व्याप्तिरित्यादि । अत्र आङ् व्याप्तिसीम्नोरर्थयोर्वर्त्तते । व्याप्तिरभिविधिः । सीमा अवधिः । प्रतिः प्रतिदानं निधौ वर्त्तते दानञ्च निधयेति समाह्वारे दाननिधिः सूत्रात् पुंस्त्वं प्रतिदाननिधिः प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदाने प्रतिनिधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनिमयः प्रतिनिधिस्तुल्यः । अन्यौ आङ् प्रतीर्मध्यवर्त्तनी पर्थ्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते । नेतरी विष्णुरीशानात् शिवात् इतरी भिन्नौ न । एवं भिन्न अन्य इत्यादि । भवात् प्रभृति सोऽर्चते । भवात् जन्मानः प्रभृति स विष्णु-रर्चते । प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यदिनावधि इत्यादिकान् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात् कर्मणि द्वितीया । सोऽस्यदारात् अस्माकं निकट इत्यर्थः वहिस्तत् तव वहिरित्यर्थः । वृषात् विनाशं न, वृषात् पुण्यादित्यर्थः । वृषाहतेऽर्थोऽनार्थोऽधनं प्रयोजनं वा विना ऋते इति वार्त्ता योगे धिक् समर्थत्वादिना द्वितीया च विना शब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च सामान्यविशेषाभावादभवतीति बोध्यम् । भक्तेः प्रत्यक्षतं शक्तीः शिवस्य भक्तेः

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषाद्वते ॥

भक्तेः प्रत्यभृत्तं शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।

पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः, आनृत्योः सेव्यतां हरिः ॥

प्रतिदानं मुक्तिः यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुसम्भौ मुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नः केशवात् प्रति प्रद्युम्नः कामदेवः केशवस्य तुल्य इत्यर्थः । पर्य्यनन्तात् त्रयस्तापाः । आध्यात्मिकाविदेविकाधिभौतिक संज्ञकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः । अनन्तस्य त्यागे जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः एवं अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि बोध्यम् । आनृत्योः सेव्यतां हरिः सत्युपर्य्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः । ब्रह्मा-स्थसकलात् । ब्रह्म ईश्वरः सकलं व्याप्यास्तीत्यर्थः । पूर्वः कृष्णाद्रामः पूर्वः पूर्वकालीन इत्यर्थः । कृष्णादवरो गदः अवरो पश्चिमकालीन इत्यर्थः । एवं दिशिगमात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गादेशे गृह्णात् पूर्वः प्रागश्वत्यः काली माघात् पूर्वः प्राक् पौषः । एवमन्यदृष्टम् । आनन्दादित्यादि । ईश्वरः शिवः आनन्दाद्वैतोः शैलात् शैलमाकृष्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेरपुरीचीकृते पञ्च-तीत्यर्थः । आरुह्यति यवन्तस्यार्थे शैलादिति कर्मणि पञ्चमी । उपविश्येति यवन्तस्यार्थे आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी । कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र यवर्थे पञ्चमी न स्यादिति प्राञ्चः । अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तयोरेवीदाहृतम् । अन्यत्र बलिनानयति बलमाकृष्य नयतीत्यर्थः इत्यादौ न स्यात् ॥ ३०० ॥

श्रीरा-टी—अन्यस्य आरभ्यस्य तावर्थी येषां ते दिशि दिष्टाः दिक् शब्दाः । अन्यारभ्यार्थाश्च आराध वहिष्य विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः । यपीऽर्थो यवर्थः हेतुश्च यवर्थश्च तत्तस्मिन् । येन विधि-स्तदन्तर्ह्येति न्यायादाह यवन्तस्येति । आङादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवात्र ग्रहणं इत्याह । आङ् व्याप्तिः इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-त्वात् न नृणः । प्रतिदाने परीवर्त्ते प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्न गृह्णीत इत्यर्थः । नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः एवं सुरादन्त्येसुरवर्गा इत्यादि परे तु नीचाद्येतर शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृति जन्मान आरभ्य स शिवो-ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्तस्मात् प्रभृत्येव स पञ्चवानौति कुमारसम्भवे । परैतु आर-भ्यार्थे शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकलात् । स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं ससीपवर्त्तौ स त्वहस्तिव दूरवर्त्तौ क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तार्गस्य निवेशात् कूरस्य

ब्रह्मास्थ्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षते ऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

करभोवह्निः । वह्निरभोजवनस्य वानरा इत्यादौ धी । वषाद्वर्मादिनाशं न
वषाद्वतेनार्थो भवतीत्यर्थः । शम्भोर्भक्तिः सेवायाः प्रत्यक्षतं परीवर्त्ती मोक्षः ।
केशवात् प्रति प्रयुक्तः कृष्णस्य प्रधानः सङ्गः अनन्तात् परि विष्णोः स्थागात् त्रयः
कायिक वाचिक मानसास्तापा भवन्तीत्यर्थः । एवमपनन्तादिति बोध्यम् ।
आमृत्योर्मृत्युपथ्यन्तं हरिः सेव्यतां विष्णुराराध्यतां अस्मादस्माभिः । आसकलात्
सर्वं चराचरं जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति । अत्र दिक् शब्देति करणाद्विद्-
कालार्थं पूर्वादीनां आ आहिव्यान्तानाञ्च ग्रहणम् । अत आह पूर्वः कृष्णाद्राम
इति कृष्णात् पूर्वकाले जाती बलराम इत्यर्थः कृष्णादवर उत्तरकाले जार्तागद
इत्यर्थः । एवं इमं अस्याः पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोद्देशः माघात् पूर्वः पौषः
दक्षिणाह्नि वनाद्गदी उत्तराह्निवसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरं इति भट्टिः । उत्तरा
जाङ्गवी काश्या इत्यादि । प्राक् यामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक्
शब्दैरपि । लेः सि औजसित्यादि ज्ञापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु
यवर्थे इति सामान्येनीकं तथापि विशेषतो ज्ञेयम् । भवतीति व्याख्यामते
विशेषणार्थप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणम् । तथा हि अत्र ऋणोहती पी नित्य
गुणहेतौ अस्त्रियां पी वा स्यात् । शतात् बन्धः शतस्य कृष्णस्य बन्धनहेतुत्वम् ।
ब्रां प्राप्तायां वचनं यत्ते शतेन बन्धितः । जालबन्धः शतस्य प्रयोजकघत्वं
जायाद्वह्नः जाहीन बन्धः परिख्यात्येन सुक्तम् । परिख्यात्येन्युक्तः परिख्यात्यं
तत्त्वज्ञानं इह गुणशब्देन द्रव्यामिती गुणस्वेव न ग्रहणं किन्तु सन्धिरूपस्य
परार्थरूपापन्नस्येति तेन वक्त्रितवधूमादित्यादि । स्त्रियास्तु विभ्ययासुक्तः स्त्रीशब्दे
नावीवृपां ग्रहणात् घटीनास्ति इहानुपलब्धिरित्यत्र न निषेधः । एवं अप्रयुक्तस्य
यवन्तडे च पी स्यात् । यथा ईश्वरः शिवः आनन्दाह्वेति शैलादासनादल-
कास्यां पुरीं ईक्ष्यते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति ठे आसनादिति डे इत्याह
शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्यत्र बलिनानयति बलिनाक्त्य इत्यर्थः । अवाहुः ।
प्रशोत्तरयोः । अनयोः पी स्यात् । कुतस्त्वं बलात् । यत्र तु आगच्छामीत्यादि
क्रियाध्याक्रियते दाननिधिः तत्र पूर्वैषैव पी स्यात् । यत्र तु नाध्याक्रियते तत्रै-
वास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वैषैव निःसृत्यव्याहारात्

३०१ । वारादर्थैः ।

वा ।१।, आरादर्थैः ३॥ ।

दूरान्तिकार्थैः पी स्यात् वा ।

रामाद्दूरस्य यो दूरं पापाद्दुःखस्य सोऽन्तिकम् ।

आरादित्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्याः तैः । आराद्दूरसमी-
पयोरित्यमरः । इत्यत आह । दूरान्तिकार्थैरिति । रामादित्यादि । यो रामा-
द्दूरं स पापादन्तिकम् । यो जनः रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके
तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र दूरं अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे
द्वितीयैकवचनान्तम् । पक्षे यो रुद्रस्य दूरं स दुःखस्य अन्तिकमिति सप्तम्य-
षष्ठी । वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनेदं विवर्णमि । धर्मवाचि दूरान्ति-
कार्यात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामेकवचनानि स्युः ।
यामाद्दूरं वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति । धर्मवाचिनः
किं ग्रामाद्दूरी वृक्षः दूरौ वृक्षौ दूरा वृक्षाः । एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम् ।
एवं धर्मवाचिस्तीकात्यकतिपय कृच्छ्रात् कारणात् तृतीया पञ्चम्यौ । स्त्रीकेन
मुक्तिः अल्पेन नष्टः अल्पान्नष्टः कतिपयेन गतः कतिपयाङ्गतः कृच्छ्रेण लब्धः ।
धर्मवाचिनः किं स्त्रीके मधुना मत्तः । एवं पृथङ् नानाभ्यां तृतीया पञ्चम्यौ ।
घटेन घटात् पृथक् पटः गवा गो नाना महिषः । न चैतद्व्योदयार्थत्वेनैव
अन्यारभ्यार्थेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना विशेषविधानात्
वाधित्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात् । एवञ्च आ आहि वहिरधीहि पञ्चमी षष्ठी ।
ग्रामाद्वक्षिणा ग्रामस्य दक्षिणादृक्षः ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य दक्षिणाहि
वनम् । एवं उत्तरा उत्तराहि वसन्नामः समुद्राद्रक्षसां पुरमिति भट्टिः गृहाद्वहिः
गृहस्य वहिः करस्य करभी वहिरित्यमरः । वहिरङ्गौ यवनस्य वायसा इत्यादि ।
एवं पादादधः पादस्याधः कफोणिः कूर्परादयः ॥ ३०१ ॥

श्रीरा-टी—वारादर्थो येषां ते तैः । आराद्दूरसमीपयोरित्यत आह दूरा-
न्तिकार्थैरिति । स्तीकात्यकतिपय कृच्छ्रात् वाधसत्वे । येष्य एभ्यः पी वा स्यान्न
तु सत्वे । स्तीकान्मुक्तः । स्तीकेन मुक्तः एवं अल्पादल्प इत्यादि सत्ववाचिनस्तु
स्तीकेन मधुना मत्तः घात् किं स्तीकम् ॥ ३०१ ॥

३०२ । समर्थैर्नार्यस्तस्ताद्धितमुखैर्निर्द्धारि सम्बन्धे ढे च षी ।

समर्थ—मुखैः ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ११, षी ११ ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

समोऽर्थो वेषां ते समार्थाः । समानसमतुल्यसदृशादयः समार्थाश्च एनश्च
आश्च ऋश्च अस्च तस्च तात्च हितश्च मुखश्च तानि समर्थैर्नार्यस्तस्ताद्धित
सुखानि तैः । एन आ-रि अस् तस् तात् षडेते तद्धिताः । तेषाञ्च केवलाना-
मसम्भवात् तदन्तानां ग्रहणम् । ततश्च वैनोऽपीत्यत्र पूर्वणेत्यादि । दक्षिणो-
त्तरादाह्वीति आदक्षिणं उत्तराह्वीति । कुतः रि इति कुतः इत्यादिना निपा-
पितो किर उपरि । अतएव अस् इत्यसपुर अधः अवः । तस्तेरिति तस्पूर्वतः
इत्यादि दिक्शब्दादिति । निपातनात् पञ्चादुपरिष्ठादिति च । वाधराज्ञात्ता
इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठौ विधाय । ग्रामस्य उत्तराह्वसति । एवं दक्षिणात्
अधरात् । जाति गुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयत्वात् पृथक् करणं
निर्द्धारः । यथा मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः मनुष्याणां चण्डालो हीनः गवां ज्ञायाः
बहुक्षीरा वा अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । सम्बन्धस्तु अवयवावयविविज्यजनक-
सम्बन्धादिरनेकविधः । यथा विष्णोः पदं राज्ञी धनमित्यादि । समर्थैरेनादि
षट् तद्धितानैर्द्धितसुखाभ्याश्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि च षष्ठी स्यात्
इत्यर्थः । यः सर्वस्येत्यादि । तस्य पदयोर्मजे इत्यन्वयः सक इत्याह ।
सर्वस्य समः तुल्यः । यः सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः । स्थित इति वर्ज
अदूरदक्षिणे तिष्ठतीत्यर्थः । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्यां द्वि
यः सर्वस्य उपरि स्थितः यः सर्वस्य अधः स्थितः । यः सर्वस्य पूर्वेन स्थितः ।
यः सर्वस्य पश्चाच्च स्थितः । अखिलं यस्य हितं अखिलं यस्य सुखं एतानि
स्पष्टानि स देवानां वर्येः श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । निर्द्धारणे बहुवचनमेवेति
सम्प्रदायः । यत्तु श्रेष्ठं ज्वालुषकादिरित्येकवचनं तदकादिः समूहवाचित्वात् ।
तस्य पदे इति अवयवावयविसम्बन्धः । पदयोर्मजे इति कर्मणि षष्ठी । केचित्तु
समः समोऽर्थः । अर्थः प्रयोजनार्थः इति मत्वा उदाहरणेऽपि यः सर्वस्य समो-
ऽर्थस्य इति वदन्ति । सामान्यतः कर्मणि विहितमपि षष्ठी धातुविशेषाणामिति
बोध्यम् । अन्यथा सर्वधातूनां कर्मणि षष्ठ्याः कर्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्त्यस्य, पदयोर्भजे ॥

षष्ठीर्विधानस्योचितत्वात् । तथापि तं सुक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणां कर्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति सूचितं तदेवाहं विवृणोमि । अत्यर्थदयेषां कर्मणि षष्ठी वा । मातुः स्मरति मातरं स्मरति वा पुत्रः । एवं ध्येतुचित्तने ध्यायति अधीनधृत्यां अधी-
तोत्यादि । भक्तस्य दध्यते भक्तं दध्यते महेशः । मधुनी मधु इष्टे साधुः यथेष्टं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । ईश्वर उ ऐश्वर्यं इत्यस्य ईश्वरी भवावाचिलेनाकर्मकत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वेन यथेष्टविनियोगार्थत्वात् सकर्मकत्वम् । कर्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दध्यते साधुना मधु ईश्वर इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव । जीमरास्तु एषां कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्मणि नित्यं षष्ठीं विधाय मातुः स्मर्यते पुत्रेण मातुः स्मृतं भक्तस्य दध्यते शिवेन भक्तयोर्दयितं भक्तानामीष्यते इत्युदाहरन्ति । रोगार्थस्याज्वर स्वार्ये कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातोः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्बालार्थे कर्त्तरि सति चौरस्य चौरं रुजति रोगं एवं असकरोगे आसयति । स्वार्ये कर्त्तरि किं नदीकूलं रुजति । अज्वरे किं चौरं ज्वरयति ज्वरः । चौरं सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जीमराः । तच्चा-
न्द्राद्यसम्मतम् । करोतिः प्रतियन्ते । सतो गुणान्तराधानं प्रतियन्तः । तच्चिन्नर्थे करोतिः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा । पटस्योपस्फुरते पटसुपस्फुरते । उपस्फुरते सूचनावक्षेपश्च इत्यादिनात्मनेपदे सम्भरेः सुम् उपाल्लिति सुम् । आशिषि नाथः । इष्टार्थप्रापणेच्छा आशीः । अपुक्तकः पुक्तस्य पुक्तं वा नाथते पुक्ती मे भूयादि-
त्याशंसते इत्यर्थः । आशिषि किं नृपं भूमिं नाथते विप्रः याचते इत्यर्थः । हननसमनटक्रथपिषां हिंसायाम् । हननौ गतौ वधे जसक वधेऽनादरे नटक-
भंशे क्रथसक्तिवधे धौपिष् खचूर्णने इति पञ्चानां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसायां चौरस्य चौरं निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चौरं उज्जासयति चौरस्य चौरं उन्नाटयति । चौरस्य चौरं क्रथयति चौरस्य चौरं पिनष्टि । द्विषः शत्रुतन्त्रस्य । चौरस्य चौरं द्विषन् । शत्रुतन्त्रस्य इति किं चौरं हेष्टि । व्यवहज-
पणि दिव्यतीनां व्यवहारे । व्यवहारोऽत्र द्यूतं क्रयविक्रयौ च । एषां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च । शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति

शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः ।
गुरुं पणायते सौतीत्यर्थः । शतं प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थः अनुपसर्गस्य
दीव्यतेर्व्यवहारार्थं कर्मणि षष्ठी नित्यमिति जौमराः । शतस्य दीव्यति एवं
श्लिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा सासानामश्रीयादिति भाव्यम् । न चोप-
लेभे वणिजां पणायाम् इति भट्टिः । सा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषामिति
किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि दुर्गतानां प्रतिकुर्वीति भिषक्
स्वर्भपजैः श्रुतस्योपकरोति यः । किं कुर्मः कस्य वा ब्रूमी नास्तीह भूतली इत्यादि
दर्शनात् यत्कृता सामान्यनोक्तम् ॥ ३०२ ॥

श्रीराटी—समीक्ष्यो येषां ते साश्च आश्च तौ सौ ताभ्यां तौ सातौ पञ्चात्
समाधाय एनश्च आश्च रिश्च अस्च तस्च सातौ च हितश्च सुखश्च तानि तैः ।
जातिगुणक्रियाभिः सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्धारः विशिष्टधीहेतुः सम्बन्धः स
म चानेकप्रकारः स्वस्वामित्वजन्यजनकत्वावयवावयवित्वप्रतियोग्यनुयोगित्वाधारा-
भेदत्वादि । एभिर्योगे इति समर्थः एनादित्यन्तैर्हितसुखाभ्याश्च योगे ज्ञात्वा-
दिभिर्यस्मात् सजातीयत्वावच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरु-
पकत्वात् स्वाभ्यादेः । यदुक्तं भेदभेदकयोः श्लिष्टः सम्बन्धोऽन्योऽन्यमिष्यते । द्विष्टो
यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्यात्यन्तिस्तु भेदकात् । महाकविप्रयोग दर्शनेन धुविशेषाणां
यत् ढलेन विवक्षितं तस्मात् धौ स्यात् इत्यर्थः । यं सर्वस्येति यः सर्वस्य शिवस्य
समस्तुल्यः पूर्वेण त्रीचः यः सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि स्थितः द्वी च
पूर्वेण । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्यां दिशि स्थितः पूर्वेण पी च परे तु धौ नाहुः ।
यः सर्वस्य जगत उपरि यः सर्वस्य जगतीऽधः यः सर्वस्य जगतः पूर्वतः पूर्वकाल-
वर्ती यः सर्वस्य जगतः पश्चात् उत्तरकालवर्ती पश्चादित्याख्येन निपातितम् । एवं
पुरस्तात् ग्रामस्य उपरिष्ठात् वृक्षस्य उत्तरादग्रामस्य इत्यादि एतेषां ग्रहणं दिक्-
शब्दयोगे प्राप्तपौरोधानार्थम् । कफोणिः कूर्परादध इति उत्सर्गत्वात् पी । यस्य
देवस्याखिलं चराचरं हिवं मित्रं यस्याखिलं जगत्सुखं प्रीतिजनकं तस्य देवस्य
पदयोरेकं भजे चरणौ सिवयामि । तस्यैवयवावयवित्वसम्बन्धे धौ । एवं चैवस्य
धनं मैतस्य पुत्रः कायस्य पूर्वः जलस्य घटः घटस्याभावः इत्यादि । आदिना
राहीः शिर इत्यतः तु अभेदसम्बन्धे धौति । तस्य कौटुम्भस्य देवानां वर्धस्य
केनापि गुणेन देवेभ्यः प्रकटस्य । देवानामिति निर्धारणे पदयोरिति ठे । एवं
सासानामश्रीयादिति भाव्यम् । न च स्निह्यति कस्यचिदिति भट्टिः । सा लक्ष्मी-
रुपकुरुते यथापरेषामिति भारविः । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि श्लिष्ट-
प्रयोगः । एष सम्बन्धमात्रविवक्षायां धौति परे । नतु ढ विवक्षया यद्यपि
ढ इति सामान्यनोक्तं तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । स्रुत्यर्थदशेषां वा ।

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

जः ६१, अज्ञाने ७१, धे ७१ ।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

विष्णोरध्वेति शम्भोः स्मरति भक्तस्य दयते दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरिः यद्येष्टं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्यतीत्यादि । कृजो गुणीत्कर्षे । येन धर्मेण यद्वस्तु लोके प्रकाश्यते स तस्य गुणसत्त्वात् गुणान्तरोत्पादनं सुत्कर्षस्तत्र ज्ञेयो दे षी वा स्यात् पटस्योपस्फुरते पटं वा । सूचनावक्षेपणं सेवेत्यादिनामम् । अस्मत्तापि ज्वरि-
रोगार्थानां स्वार्थं घले । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां दे षी वा स्यात् रोगा-
र्थस्य घले सति । रोगश्चौरस्य रुजति चौरं वा आमयश्चौरस्य आमयति वा
चौरमित्यादि । अस्मत्तापिज्वरीति किं ? रोगश्चौरं सन्तापयति रोगश्चौरं ज्वर-
यति स्वार्थं घले किं ? नदीकूलं रुजति । नाव्यादिनाथयोर्हिंसाश्लिषीः । नाव्या-
देर्हिंसायां नाथस्याश्लिषि गम्यमानायां दे षी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति चौरं
वा । नाव्यादिर्यथा । नाटिश्रक्त्रार्थं रुजांसिर्हिंषिनाञ्ज शत्रुत्वं एव हि ।
प्रणिनिग्रप्रणिभ्यस्तुहनीऽथपिष् लुरित्यपि । नटकं भंगे क्रयकवधे उत्पूर्वज-
सकवधे ताडने च । चुरादीनां एषां अन्तर्निर्देशात् यत्र नाटिकाधि उज्जासि
इति स्वरूपं तत्रैवायं विचिन्तेन दस्युमनी नटदित्यादौ न स्यात् द्विषौञ्च वैरे शब्द
चौरस्य द्विषन् चौरं वा । अशत्रुत्वं तु चौरं द्वेष्टि एवं चौरस्य प्रणिहन्ति
निग्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौरं वा धौपिष् लु संचुर्णने । चौरस्य पिनष्टि चौरं
वा । आशीरभिलषितप्रापणेच्छा । नाथते पुत्रस्य पुत्रं वा । अनयोः किं ?
पिनष्टि घानाः वटुरन्नं नाथते याचते इत्यर्थः । पण्यव्यवहृजोर्व्यवहारे । व्यव-
हारीऽत्र द्यूतक्रयविक्रयौ । शतस्य पण्यते व्यवहरति च शतं वा । व्यवहारे
किं ? शलाकां व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे समे-
र्दिवधोर्दे षी वा स्यात् । अग्रेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा अग्रेस्तु
शतस्य दीव्यति व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति स्तौति इत्यर्थः । स्मृत्यर्थादीनां
भावे । भावत्वान्तानां स्मृत्यर्थादीनां दे षी नित्यं स्यात् । मातुः स्मृत्यते विष्णोः
स्मृतं भक्तस्य दयते हरिणा भक्तानामौश्यते शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण ॥ ३०२ ॥

ज्ञानादन्वस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य जानातेर्धे करणे षष्ठी स्यात् । शम्भोरिति ।
शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भोः साधनत्वम् । जानीत इति अटा-
दित्यनेनात्मनेप्रदम् । अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति । शम्भुनेत्यादि ।

शम्भुना साधनेन सुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थः
जानातिः ।

३०४ । तत्प्रार्थानां वा ।

तत्प्रार्थानां ६॥, वा । १ ।

तत्प्रार्थनातोः प्रयोगे धे घौ स्यात् वा ।

शृङ्गारस्य हरिस्तुभः पूर्णः शान्तेन शङ्करः ॥

३०५ । ढघे कृत्यव्यव्यक्तवतुखलर्थतोच्छ-
वानवसुशीलार्थदन् भव्यार्थणिनि ।

ढघे ७, कृति ७, अव्य कि उक्त वतु खलर्थ त्त उत् शब्द आन वसु
शीलार्थदन् भव्य ऋणार्थ णिनि ७ ।

शम्भुना साधनेन सुकुन्दे प्रवर्तते इत्यर्थः । अतएव जानाति ज्ञाधातुः प्रवृत्त्यर्थः
भवति धातुनामानेकार्थत्वादिति शेषः ॥ ३०३ ॥

श्रीरा-टी—न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । सुकुन्दे विधौ शम्भु-
रयं इति बुद्ध्या प्रवर्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भोः साधनत्वाद्भवं प्रमात्मज्ञानस्य वर्जनात्
सर्पिषी जानीते सः भान्वर्थेऽपि स्यात् । इत्यादी तु भ्रमस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्न-
त्वात् । इदं विकल्पमिति परे । तन्मते शम्भुना सुकुन्दे जानीत इत्यपि अज्ञाने
किं ? भक्त्या जानाति शङ्करं इत्यत्र प्रमात्मत्वात् स्यात् ॥ ३०३ ॥

तत्प्रार्थनातूनां करणे षष्ठी स्याद्वा । शृङ्गारस्य हरिस्तुभः तत् इति अकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि त्तः पक्षे पूर्णः शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति पूर्योऽङ् पूर्त्तौ पूर्त्तिरिङ्
आध्यायनम् अतएव ढघिविशेषः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि त्तः शान्तेनेति भावे
तत्तः शान्त्या इत्यर्थः । एवं आङ्पूर्वस्य अज्ञातेऽष्टम्येनाकर्मकतया कर्त्तरि त्तो
आश्रितोऽन्नस्य अत्रैरालोकः । सदीक्षारसुगन्धीनां फलानामलमाश्रिता इति
भट्टिः । नाग्निस्त्वयति काष्ठानां नापगनां महीदधिः । नात्तकः सर्वभूतानां
न पुंसां वामलोचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीरा-टी—ढघिर्धौ षेषां ते तेषां तत्प्रार्थनीः प्रयोगे धे घौ वा स्यात् ।
शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं फलानामलमाश्रिताः ।
फलैर्वैध्याश्रितमभवमिति भट्टिः ॥ ३०४ ॥

दृश्च पञ्च ढघं तस्मिन् । व्यञ्ज चकारित् प्रत्ययश्च तुम् त्वाच् चूम इति ।

व्यादिवर्जं कृति प्रयुज्यमाने ढे चे च षी स्यात् ।

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुंरिपोरियम् ॥

खलोऽर्थे इव अर्थो यस्य स खलर्थः । ईषद्ः सीः पराङ्मातीर्भावे कर्मणि च वाच्ये विहितो यः प्रत्ययः स खलर्थः । ते न खल अल इति द्वयम् । खल अलयोगहणे नन्दादित्वादनस्य अनटश्च प्राप्तिः स्यादिति खलर्थयग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । णुक इणु श्रुक् आलु आरु इन् इत्यादि । श्रुत इत्यनेन ऋदनुवन्त्वात् अकारोऽल्पादन्तत्वाच्च तुल्यस्य स्यतुरपि ग्रहणम् । अधिकान्तु प्रविष्टं न तु तद्वानिरिति न्यायात् । एवं आन इत्यनेन सा न कानस्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थो यस्य स शीलार्थः स चासौ तन्चेति शीलार्थं तन् । भव्यं भविष्यत्-कालः । ऋणं प्रतिदयतया गृहीतं भव्यञ्च ऋणञ्च भव्यर्णेत्यर्थे यस्य स भव्य-र्णार्थः स चासौ णिन् चेति भव्यर्णार्थेणित् ततो व्यञ्च किञ्च उक्तञ्च तत्रतुञ्च खलर्थञ्च तत्र उच्च श्रुतञ्च आनञ्च वसुञ्च शीलार्थं तन्च भव्यर्णार्थेणित् च ते व्यक्त्युक्त तत्रतु खलर्थेको कृता न वसुशीलार्थं तन् भव्यर्णार्थेणित् न विद्यन्ते ते यच्च कृति सीऽव्यक्त्युक्त तत्रतु खलर्थेको कृतान वसुशीलार्थं तन्भव्यर्णार्थेणित्-स्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगतां कारकः कृजदडुच दण्यकौचे इति णकः अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । सुररिपोरियं कृतिः । क्तिन्त्यधे इति भावे क्तिः अस्य कर्त्तरि सुररिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्तृकर्मणोऽस्त्वतीया-द्वितीययोः प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोस्तुक्तार्थत्वेन सर्वापवादिकयोः प्राप्तावपीति बोध्यम् । अन्यथा जगतां कारक इत्यादौ कृष्णादेरपि षष्ठ्यापत्तिः । अव्ययादी-नामुदाहरणानि सूख्येत्यादि । अघानि जिणुमुदं दधानः को जनी हरिं संस्तुवन् अर्थितं न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिं कौडशं एतत् जगत् सृष्टा दर्धं शारुकम् । पुनः कौडशं अर्चकानुद्गीतवन्तम् । पुनः कौडशं यतिभिः सुदर्शनं ज्ञातञ्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्टा वर्त्तते सृजौडविसर्गे पूर्वकाल इति ज्ञात् अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्याप्राप्तौ द्वितीयैव एवं तादर्थ्यं च तुम् । कृष्णं द्रष्टुं याति चणं वामीच्छन् कृष्णं स्मरं स्मरं नमति । हरिः एतत् जगत् दधिः । दुधाज्जि धारणादौ द्विषाद्बुद्ध-लोपिन इति कर्त्तरि किः अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शारुकः श्रगिहिंसने श्रश्याभूकमित्यादिना कर्त्तरि जुक्तः अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिरर्चकानुद्गीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । उत्पूर्वनीज

व्यादी तु—सृष्टा दधिं शारुकमेतदर्चकान् उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम् ।

प्रापणे कृत्तवतुभूते इति कर्तरि क्तवतुः अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी ।
यतिभिः सुदर्शनः दृशिरौ प्रेक्षे दृशशासयुधेत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्तरि
यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एवं ईषद्दुःसौरित्यादिना खलिकृते यतिभिः
हरिः सुदर्शन इति यतिभिः हरिर्ज्ञातः । ज्ञागवीधने कृत्तवतुभूते ढ भावे इति
अतीते काले कर्मणि क्तः अस्य कर्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञार्चैच्छाक्षे
इत्यादि विशेषविधिना ज्ञानार्थादीनां वर्तमाने क्तविधानात् कयसतीति क्त इति
वाच्यं प्रौढ्यगल्यदनर्थाद्धे च इत्यतश्चकारस्यानुवृत्तौ ज्ञानार्थादेव वर्तमानेऽतीते
क्तः स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र दृश्यः कीदृशानि जिष्णुर्जिज्ये च ।
शुक् भुज्जरिति कर्तरि शुक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एवं जिष्वाजिति इच्छुः
दुःखसङ्घिणः श्लाघास्वेति क्तुः । अन्नं पच्युः क्षिपत्रसेतिकृः शरं क्षिपणः प्रति-
गृह्णीत आलुः धनं गृह्णालुः । शदसदसीति क्तुः सन्समिन्नासं स उः । चन्द्रं
दिदृष्टुः श्ववन्द आरुः विष्णुं वन्दारुः क्षिण्वदतीति क्तुः वाक्चं दूषयिदुः । की हरिं
संस्तुवन् शुजलस्तुतौ कीपंवदिति शब्द अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी । एवं
तीपंवदिति स्यह हरिं स्तोथन् याति । की सुदं दधानः दधान इति ज्ञानका-
नयो रूपं ङुधाजलि धारणे तीपंवत् इति ज्ञाने श्वादिरे हरिति तीपंवदिति
काने सुहिंष्टाङि इति हिः अनयोः कर्मणि सुदामिति न षष्ठी । एवं तीपं-
वदिति स्यमाने हरिं स्तोथमाप्नो याति । कः अर्थितं न ईयिवान् इत्यगती तीपं-
वत् इति क्तुः अस्य कर्मणि अर्थितमिति न षष्ठी । शंदातेति । शं दाता
कल्याणदानशीलः भोज्यस्य दायी भोज्यस्य कृण्वस्य दाता शिवः कदा कस्मिन्
काले मम हृन्मनः आगामी आगमिष्यतीत्यन्वयः । शिवः शं दाता ङुधाजलि
दाने दृक्कौघे इत्यनेन शीलार्थेऽपि कर्तरि ढन् अस्य कर्मणि शं इति न
षष्ठी । शिवः कदा हत् आगामी गृह्णन्दि पचादेरित्यत्र कालनियमाभावात्
भविष्यत्कालेऽपि कर्तरि णिन् अस्य कर्मणि हत् इति न षष्ठी । शिवो भोज्य-
स्य दायी ङुधाजलि दाने कृण्वदवश्यदेयत्वे गृह्णन्दीति कर्तरि णिन् अस्य
कर्मणि भोज्यस्यमिति न षष्ठी । एवं कर्मणामभिनिविष्टा श्रयाया अधिश्रयिता
ग्रामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालादेः कर्मत्वे वर्षशतस्य
जीवक इत्यादि । औ शिष्याणां वेदस्य पाठयिता शिशिरद्रस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि संस्तुवन् मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न कः ॥

इत्यादौ यस्यापि कर्मत्वे हृदयेगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्विकर्मणान् इयोरिव कर्मणोः षष्ठी विष्णोर्मीचस्य याचकी भक्तः भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः । जी-मरास्तु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणां सुख्ये कर्मणि षष्ठी न तु गौषे यथा गां दुग्धस्य दोग्धा गोपः वनं गवां नेता गोप इत्याहुः । केचित्तु याज्ञादित्यादौर्गौषे कर्म-णोरिव षष्ठी इति सत्त्वा विष्णोर्मीचं याचकी भक्तः । भक्तं वैकुण्ठस्य नेता विष्णु-रित्युदाहरन्ति । दीव्यतेः कारणस्य कर्मत्वे ईशोऽक्षाणां देविता । एवञ्च द्वि-द्रीणस्य क्रीता पञ्चकस्य क्रीता शिवस्य संज्ञा इत्यादि बोध्यम् । नन्वत्र व्यादौ क्तप्रत्ययस्य ग्रहणं कथं रामेण लङ्का गता रासी लङ्कां गत इत्यादौ कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वक्तृमानाधिकरणाभ्यामन्वत् विहितस्य प्रयोगे कासुक्त-सङ्गठार्थक्ते इत्यनेन षष्ठ्या नियमेन तन्निषेधस्य वैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु अधिवाक्तास्य ग्रहणं ज्ञापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् कृतः प्रयोगे षष्ठी न स्यात् कचित् व्यादेरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात् । तेन धावैरामीदमुत्तममिति भट्टौ । श्वसव्यधि-त्यादिना विहितस्य णप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी मा भूदिति । धीमत्वीदयोगे । सुक्तानां किं दुरापं महात्मनां इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी । तव सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्णुरमीषुमानिवेति । सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति । एवं यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादि-वर्जनैव कृतः प्राक्ते कृती ग्रहणं ज्ञापयति क्रियाविशेषकर्त्तृत्वेऽपि हृदयेगे षष्ठी न स्यात् । साधु पाचकः शीघ्रं गन्ता इत्यादौ एवं क्तप्रत्ययान्तात् प्रत्यया-न्तरीत्यत्तौ षष्ठी न स्यात् । या व्यतीहारिण न स्वी इति व्यवहरते निस्वार्थे ण वृद्धौ स्त्रियामीपि व्यवहारी धनानि श्रोदनं पाचकः भव इत्यादि ॥ ३०५ ॥

शीरा-टी—दञ्च वञ्च तत्तस्मिन् । खल अर्थ इव अर्थो यस्य सः शीलमर्थो यस्य स चासौ हंवेति सः । भव्यञ्च ऋणञ्च ते, ते अर्थो यस्य स चासौ निश्चेति सः । पश्चात् व्यञ्च कश्च उक्तञ्च क्वतुञ्च खलयेञ्च क्तञ्च उञ्च शब्दञ्च आनञ्च वसुञ्च शीलार्थे हंश्च भव्यार्थे णिञ्च तत् न तत् अतत् तस्मिन् । जगतामिति कृष्णो जगतां चराचराणां कारकः कर्त्ता जगतामिति हे प्री । इयं पृथिव्यादि चरा-चरमयी सृष्टिर्भुररिपोः कृतिरुत्पाद्या कृषीर्दे किः । भुररिपोरिति धे वी पूर्व-सूत्राद्वागुवच्यं तस्य व्यवस्थावाचित्वात् धावै रामीदमुत्तमं बुद्धिपूर्वं ध्रुवं नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षच्छृणु शिवः ।

राजकृत्वा पिताखल मिथादौ न स्यात् । सृष्टित्यादि । कः पुरुषः हरिं संस्तुवन्
 सन् अर्थितं वाञ्छितं न ईयिवान् अपितु प्राप्तवानिव । हरिं कौटुशं एतज्जगत्
 सृष्ट्वा दधिं धारयन्तम् । सृष्टेति क्ताचत्यखिलाद्व्युत्पन्नम् । एवं घटं कर्तुं पयः
 पायं विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति धाधोः क्तिः द्विरालोपश्च हरि-
 विशेषणत्वात् ढम् । पुनः कौटुशं एतत् जगत् श्रावकं संहरन्तम् । श्रद्धाः
 सृष्ट्याभू इत्यादिना ज्ञूकः । पुनः कौटुशं अर्चकान् उन्नीतवन्तं स्वर्गं प्रापित-
 वन्तं उत्पूर्वं नीधोः क्तवतुः । पुनः कौटुशं यतिभिः जितेन्द्रियैः सुदर्शनम् ।
 अनायासीनालोकनीयं दृशधोः खलार्थे अनः । एवं पापिना दुष्करी धर्मः
 सुकरी धार्मिकेण स इत्यादि । कीषदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्कर मित्यत्र
 तु सम्बन्धमात्रविवक्षायां षी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । पुनः कौटुशं
 यतिभिर्ज्ञातं ज्ञाधीर्देवतीति क्तः । एवं त्वया ज्ञाती मया ज्ञात इत्यादि । पुनः
 कौटुशः अध्वानि पापानि जिणः पापस्याभिभवन्शीलः । जीधोः णकः ।
 एवं धनं गृह्णुः सुखमिच्छुः शास्त्रं विन्दुः कन्यामलं करिणुरित्यादि । तत्र
 सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिपणुरभीषुमानिव । सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिणः
 रिति तु सम्बन्धविवक्षायां षी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । हरिं संस्तुवन् स्तुधोः
 शठ् । पुनः कौटुशः सुदं दधानः हृषे धारयमाणः धाधोः शानः । आन
 इत्यनेन कानत्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगतीं हरिरित्यादि । अर्थितं न ईयि-
 वानिति इजधोः क्तम् । शिवः कदा हृत् हृदयसागामी आगमिष्यति
 अर्धान्धम् । गमधोर्भविष्यत्काले णिन् । शिवः कौटुशः शंदाता शंशब्दी मोक्षार्थः
 तथाच वदन्ति शंभुधाः । श्रियः शाननेशा निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः । तथाच
 श्रियोदानशील इत्यर्थः । दाधोः शीलार्थे ढन् । अतएव शिवो मोक्षच्छृणु दायी
 मुक्तिं रूपं धनं ददातु अर्धान्धम् । मोक्षस्य क्षणत्वेनोपचारात् । आवश्यके
 शिष्यपिनिषेध इति लक्षितम् । यथा अंशंहारी दायद इति । अंशस्य हारीत्यन्यः
 न चतुसर्थणके प्रायः । चतुसर्थे विहितो यो णकस्तस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे षी न
 स्यात् प्रायः । मुनीनां विपिने भक्तं भोजकी याति साधवः । सुत्यन्नं भोक्तुं
 शक्नोतीत्यर्थः । कारका मित्त्वार्थ्याणि सीतालाभाय सीऽन्नवदीदिति मन्त्री ।
 प्राय इति किं—वर्षं शतस्य पूरको जीवति पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तीत्यत्र न
 निषेधः । यस्य ढसीक्ताऽनुक्त व्यवहारस्तत्रैव षी । तेन साधु पाचक इत्यादौ
 षी न स्यात् ॥ ३०५ ॥

३०६ । कामुक सङ्गार्थत्वेन ।

कामुक सङ्गार्थं तेन ३ । ।

कामुकशब्देन वर्तमानडयोर्विहितत्वेन च योगे दे वे च
धी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावत्तास्त्राणकसङ्गे वा ।

ल्य—सङ्गे ७, वे ७, वा १ । ।

सन् वर्तमानकालः ङं अधिकरणं संयं ङञ्च सङ्गे ते अर्थो यस्य स
सङ्गार्थः स चासौ कथ्येति सङ्गार्थकः कामुकश्च सङ्गार्थकश्च तत् तेन ।
उक्तयोर्वर्जनात् अप्राप्तौ पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्याः कामुकः कमुङ्ग सृष्टि
श्रम्याभू इत्यादिना कर्त्तरि जुक्तः अस्य कर्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सतां यो
ज्ञातः ज्ञार्चैच्छार्थेत्यादिना वर्तमाने क्तः । अस्य कर्त्तरि सतानिति षष्ठी तस्य
श्रीकृष्णस्य इदं स्थलं प्राप्तितं जिलास ङ उपविष्टेन धौव्यगत्वदनेत्यादिनाऽधि-
करणे क्तः अस्य कर्त्तरि तस्येति षष्ठी । सङ्गयोः क्तः सङ्गक्त इत्यनेनेवेष्ट सिद्धौ
अधिकार्यस्य शब्दस्य ग्रहणं ज्ञापयति शीलितार्थवर्तमाने क्तस्यपि कर्त्तरि षष्ठी
न स्यादिति । तेन शीलितोऽयमनेन रक्षितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि ।
कान्त इत्यस्य विभाषयेति केचित् । प्रजानां प्रजाभिः वा कान्तो हरिश्चन्द्रः । क्वचित्
सकर्मकादप्यधिकरणे क्तः इदमेवां भुक्तमीदनस्य पीतमगारं (पीयते यस्मिन् अगारि
तत् पीतमगारम्) पयसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्त्ता रुभयोः षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

श्रीराट्टी—सञ्च ङञ्च ते तेषां यस्य सः स चासौ कथ्येति सः कामुकश्च
सङ्गार्थकश्च तत्तेन । यो लक्ष्म्याः इत्यादि । यः श्रीकृष्णो लक्ष्म्याः कामुकः
लक्ष्मीं कामयते यः सतां ज्ञातः धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधोः ज्ञार्चैच्छार्थे-
त्यादिना वर्तमाने क्तः तस्य इदमासितं तेनाव उपविष्टम् । आसधोऽर्थो
व्यगतीत्यादिना वर्तमाने ङे क्तः । एवमिदं नेषामुपगतं इदमेवां भुक्तं अन्नस्य
इत्यादि । पूर्वेषामप्राप्तिं विधिः न शीलितार्थेना वातु कान्तं न । शम्भुना शीलितः
हरिणा रक्षित इत्यादि । प्रजाभिः कान्तः प्रजानां वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र
इव प्रजानां इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्तव्यादिः भावे क्तः भावे क्तः । अथ णकश्च अणकौ स्त्रियामणकौ ल्यणकौ

स्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं एकञ्च हित्वा अन्यत्र सट्
घे घी स्यात् वा ।

न विद्वेते स्वरणकी यत्र सोऽस्वरणकः टेन सट् वर्तते योऽसौ सट्; अस्वरणकस्यासौ
सट्थेति अस्वरणकसट् । ततोऽप्यस्य भावतस्तस्य अस्वरणकसट्थेति समाहारस-
स्मिन् । स्ये प्रयुज्यमाने भावार्थ-क्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितौ अणकौ हित्वा अन्यस्मिन्
स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थः । त्वये-
त्यादि । हे साधी ! त्वया मम च कृत्वाऽर्थः अर्चक पूजे हस्तयूयोरीरिति
कर्मणि व्यङ्ग्यं अस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादत्र तौघं त्वया
मम च क्त्वात् णाल शोधने भावे क्तः । अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठी ।
स क इत्याह । यस्य सट्ठेः कृतिः कारणं कृजदडु कृतौ क्तिस्त्वपि इति भावे क्तिः
अस्य कर्त्तरि यस्मिन् षष्ठी पचे येन सट्ठेर्हतिः । हजहत्यां भावेक्तिः अस्य कर्त्तरि
येन इति तृतीया उभयत्र सट्ठेरिति कर्मणि ढवे कृतेति षष्ठी । एवं कृग्येति
हानिः सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण । शीत्रजेति परिचर्या गुरोः शिष्यस्य
शिष्येण भृजागुह्यः । जागर्त्या रात्रेऽन्धास्य छात्रेण । जिशीग्रन्थिग्रन्थीति
वर्षानां विश्वीर्भक्तस्य भक्तेन । नजीऽन्याक्रोशे । अप्रयाणिः स्वर्गस्य व्याधस्य
व्याधनेति । सट् इति किं ? साधीर्हतिः इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वेण नित्यं घी ।
अस्वरणक इति किं ? यस्य सट्ठेऽधिकीर्षा कर्तुमिच्छा चिकीर्षा संख्याद इति
स्त्रीविहित अः । यस्य सट्ठेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहितौ
णक उभयत्र यस्येति कर्त्तरि पूर्वेण नित्यं षष्ठी । अ इति अननुबन्धं हित्वा
अकारमात्रानशिट् स्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कुः प्रथेति शः क्रिया जगतः कृण्वस्य ।
समक्तात्सरीरिति अकारे जागरारात्वेऽन्धास्य । तुल्येच्छा निपातने इच्छा मुक्ते-
स्तपस्विनः । भीषीचिन्तीति कथा कृण्वस्य भक्तानां आतोऽन्तः शङ्के इति छे-
ग्रहाधर्मस्य धार्मिकाणां एषु कर्त्तरि पूर्वेण नित्यं षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-
वाची तेनेदं विवर्णोमि । अस्त्रीविहित कृञ्जितु योगे षष्ठी नियम्यते । एकदात्-
भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीनां प्रयोगे तु द्वयोरिव हि नेष्यते ।
यथा वेदस्य पाठः कृत्रेण मन्त्रस्य जपः साधकेन यामस्य गमनं पात्येन दोहनं
दुग्धस्य गवामाभीरेण नयनं गवां वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽव्याहारोऽपि
कर्त्तरि न स्यात् । भोजन मनेन । तव्यादौ तु याचितव्यः कृणोमीत्वं भक्तेन
दोहनीया गौर्दुग्धं गोपेन । नेयोभक्तो वैकुण्ठं कृण्वेन वाह्मीभारीयानं
अन्वेन अनुशिष्यः शिष्यो धर्मं गुरुणा यापनीयो मृत्यो यासं हृदयेन । एषु प्रत्ययेन

त्वया मम च कृणोऽर्च्यः स्नातं ह्यत्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कृतिर्हृतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

एकस्यैव कर्मण उक्तत्वादव्यकर्मणि द्वैकव्यत्यनेन षष्ठी नित्यं प्राप्तिः कर्त्तरि चाने-
नैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा द्वयोः प्राप्तौ निषेधः । एवं सकर्मकधातौः
कर्मविद्यमानेऽपि भावे कृतप्रत्ययः स्यादिति भाष्यादीनां मतम् । तेन “न
लघ्नमित्युच्च गुरुन्नरीचते न वा शशाङ्कं रविणा समागत”मिति दीपिका भानं
देशननेकदुर्गविषयं प्राप्तं न किञ्चित् फलमिति । मया कां दिशं वा न गन्तव्य-
मिति । सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम् । एषु च भाव-
प्रत्ययानामनुक्ते कर्मणि पूर्वेषु नित्यप्राप्तौ कर्त्तरि चानेन विकल्पेन प्राप्तौ निषेधः
॥ ३०७ ॥

श्रीराट्टी—भावे क्तः भावक्तः अथ णकश्च तत् स्त्रियामणकं स्त्र्यणकं नस्त्यणकं
अस्त्यणकं देन सह वर्त्तमानं सटं अस्त्यणकश्च तत् सटञ्जिति तत् त्यश्च भावक्तश्च
अस्त्यणकसदञ्च तत्तत्त्वित् । लत्येत्यादिः । त्वयेत्यादि । त्वया स कृणोऽर्च्यः मम
स कृणुः अर्च्यः पूज्य इत्यर्थः । अर्चयेद्विद्वेद्व्यण् । घञ्येन विकल्पोदर्शितः । एवं
कर्त्तव्यं करणीयं तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् त्वयित्
घटयोः षीसम्भावना तत्र द्वयोर्न स्यात् । तेन कृतव्या शर्मं शशा कपिना नेतव्या
शासमजा नरेण अनुशिष्यः शिष्यो धर्मसुपाध्यायेन । कां दिशं गन्तव्यं मया
इत्यादी न स्यात् । यत्र तु ढमात्रे षीसम्भावना तत्र पूर्वेष्वैव तेन गेयो माणवकः
साम्नामिति गायतीति गेयः घेयो वक्तव्यः । यस्य कृणस्य येन कृण्येन वा अत्र स्नातं
स्नानं कृतमित्यर्थः । एवं छात्रस्य छात्रेण वा हसितं गतं वेत्यादि । यस्य कृणस्य येन
कृण्येन वा सृष्टेर्जगतः कृतिः करणम् । यस्य कृणस्य येन कृण्येन वा सृष्टेर्हृति-
र्हरणं कृत्वा हृत्तौ भावे क्तिः । सटाद्धोरपि भावेत्य इति भागवत्ततिः । एवं शब्दाना-
मनुशासनमाचार्यस्य आचार्येण वा गवां दीही गोपस्य गोपेन वा इत्यादौ
स्यात् स्त्रीविहितत्वाऽणकभिन्नसदकृत्वात् । परे तु निषेधो यज्जातीयस्य विधि-
रपि तज्जातीयस्य इत्युक्तेः । परिचर्या गुरुणां शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना
पितुः पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्या रात्रिश्चात्रस्य छात्रेण वा अकरणिः पुण्यस्य
जात्यस्य जात्येन वा इत्यादौ स्यात् । स्त्रीविहितकृत्वात् । नतु शब्दानामनु-
शासनमाचार्येण गवां दीही गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । अथ-
कथोरदाहरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृणस्य सृष्टेः चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छासनन्-
तयोः संस्थादः । यस्य कृणस्य सृष्टेर्भेदिकामेदीनाश्च इति यावत् । एतेन

३०८ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साक्षि प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजयैर्ना- दरे मी च ।

स्वामि—सुजयैः ३॥, नादरे ७, मी ११, च ११ ।

कृष्णस्य सृष्टि स्थिति विनाश कर्मकर्तृत्वमिति भावः । उभयोरुभयत्र पूर्वेण
षी नित्यम् । एवं चिकीर्षारवेराखीकानां भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । सटे
किं ? कृतिस्मृतिरिपीरियम् । यत्र द्विदधूनां कृता दृढयमनुक्तं तत्र द्वयोर्दयोः
पूर्वेण षी । तेन कृष्णस्य मोक्षस्य याचकी भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृष्णः
चौरस्य गवां दीहः कृष्णस्य कृष्णेन वा इत्यादीत्येके । मुख्यं ढ एवेत्यन्वः ।
यदुक्तम् । कर्मद्वयं दुहादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि । कश्चित्तत्र समाचष्टे
षष्ठीं प्रधान कर्मणीति । तन्मते दोग्धा गां पयसी हरिः । गौष ढे एवेत्यन्वः ।
तन्मते दोग्धा दुग्धं गवां हरिरिति । परितु उभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रान्तरं
विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने ढवयोः प्राप्ते षी च एवेत्याहुः । तेन अङ्गुतं
समुद्रस्य बन्दी वानरैः । आश्चर्यं सुभगा रोषस्य दूतीभिः परिमार्जनं गवां दीहः
कृष्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरिरित्यादि । ढव प्राप्ता किं वनस्य यापयिता
हरिः । दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरिरित्यादावुभयोर्दयोः पूर्वेण षी । एक-
कृतीति किं श्रीदनस्य पाको ब्राह्मणानां प्रादुर्भावः ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थोवारः । सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजयः । वाराथैर्नैवेष्ट सिद्धौ
सुजययहणं सुजयप्रत्ययान्तानां प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्दैर्योगेऽपि षष्ठी
सप्तम्यापत्तिः । सुजयप्रत्ययश्च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति द्वयम् । धाच्
प्रत्ययोऽपि सुजयं इति जीमराः । स्वामी च ईश्वरस्य अधिपतिश्च दायादश्च
साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजयश्च ते तैः ।
न आदरीऽनादरसंज्ञिन् स्वाम्याद्येकादशभिः शब्दैः च कृत्वस् सुजन्ताभ्याश्च योगे
षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । अनादरे गम्यमाने च षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः ।
मुकुन्दः सर्वेषां स्वामी सर्वेष्विति च । अधोऽक्षः सर्वेषु साक्षी सर्वेषामिति च एवं
कृष्णः सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वरः कृष्णः सर्वेषु सर्वेषामधिपतिः । स्वामीश्वराधिपतीना-
मेकार्थत्वेऽपि पृथक् ग्रहणात् स्वाम्यर्थं शब्दान्तरेण योगे न स्यात् । तेन कृष्णः सर्वेषां
पतिरित्यादौ भ्रमन्ते षष्ठेऽत्र । कृष्णी यादवेषु यादवानां यादवः दायादः ज्ञाति-
रित्यर्थः । मीचः चैवस्य प्रतिभूर्लंपक इत्यर्थः । कृष्णी यादवदायादस्य

खामी सुकुन्दः सर्वेषां, साक्षी सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चङ्गः स्त्रिरगुर्गोप्योऽपत्ये मातुरुदत्यजम् ।

प्रसूतः । कुशलायुक्ताभ्यां योगे तत्परत्व एव । कालः पाठे पाठस्य कुशलसत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोगेषु भोगानामायुक्तसत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलासु कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्तः अश्वः बद्धः इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां प्रशंसायामिव दाने दानस्य निपुणो वदान्यः मातरि साधुः मातुः पुत्रः सुजडैः कालाधिकरणादेव । गोप्यो निश्चिन्तिः अङ्गस्त्रिः अजं कृष्णं अगुः त्रिरिति व्रीणि वाराणि इत्यर्थे सुचतुर्विंशेरिति सूच अगुरिति इण गदौ गाव्यामिति गादेशे अन् उस् जम्भुरित्यर्थः । एवं दिने दिनस्य पञ्चकलः पठति । कालाधिकारणात् किं ? गृहे विभुङ्क्ते । अबादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातुः रुदत्या अजं श्रीकृष्णमगुः । रुददपत्यमनादृत्य रुदतीं मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एवं आह्वयति आह्वयती गतः आह्वयन्मननादृत्येत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यती हरः । पश्यती हरः स्वर्णकारः पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीत्यर्थः । संज्ञायां षष्ठ्या अस्तुक् ॥ ३०८ ॥

श्रीरा-टी—सुजडं इवार्यो येषां ते तैः । खाम्यादिभिः सुजडैस्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने पौम्यौ स्यातां खामी सुकुन्दः इति प्रयोगद्वयेन पौम्यौ दर्शिते । एवं सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वरः । अधिपतिर्दायादः प्रतिभूः प्रसूतः कुशलायुक्ताभ्यां तात्पर्येऽभिधानं शिवार्चायाः शिवार्चायां वा कुशलः आयुक्तो वा भक्तसत्पर इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशलः रथेऽप्युक्तोऽश्वः निबद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां पूजायां ह्यै अपूजायां यौ एवाभिधानात् । मातरि साधुनिपुणो वैति पूजायाम् । अपूजायां तु पितुर्द्वौहस्य निपुणः साधुर्वा पुत्रः निश्चङ्ग इति गोप्योऽजं विष्णुं निशि रात्रौ त्रिस्त्रीन् वारान् अगुर्गतवत्यः । अङ्गो दिवसस्य त्रिरगुः दहयेन पौम्यौ दर्शिते । एवं रात्रौ रात्रेर्वा पञ्च कालीमुंक्ते धाचत्येपि सुजडक्षेपेन कतिधा रात्रौ रात्रेर्वा मुंक्ते इत्यादि कालाब्जादेरभिधानात् कांसपात्रां विभुंक्ते पञ्चकल्य रात्रिं मुंक्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातुः क्रोशन्त्याः । रुददपत्यं क्रोशन्तीं मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्यं रुदती इत्यस्यैव विभक्तिव्यत्येनान्वय इत्येके । पश्यती हर इत्यत्र संज्ञालात्रित्वं यौ नतु हीत्येके । त्वां सामन्तरा खामी । साधुर्विप्री मातरं प्रति । निपुणो मातरं परि । त्वया सह तस्य खामी तुल्यो गोभिः खामी । तुल्यो भवति खामीत्यादौ तु पूर्वं विप्रतिषेधेन ब्रूमादय एव स्युः । अन्ये तु प्रत्यादौ

३०६ । कालभावाधारं ङं मी ।

काल-भाव-आधारं १।, ङं १।, मी । १। ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र मी ।

सामीप्याश्लेषविषयैर्यास्याधारश्चतुर्विधः ।

देवनाय्याक्तिरित्यर्थे सूत्रयिता वृत्तं वृत्तं प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्तं प्रति कुप्यति ।
त्वां प्रतिस्वामी नदचनं प्रति साक्षी । केशान् प्रत्यक्षुकः । इत्युदाहरन्ति ।
साधवः साधुभ्यां मी । आभ्यां योगे मी स्यात् । साधुः कृष्णी मातरि असा-
धुर्मातुले नियमार्थमिदम् ॥ ३०८ ॥

कालः चणः दण्ड मुहूर्तं प्रहरादिः । भावी धालर्थः । आप्नियते पदार्थोऽस्मि-
न्निति आधारः सतु चतुर्विधी भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधारः सामी-
प्येन आश्लेषेण विषयेण व्याप्त्या च भवन् चतुर्विधः स्यादित्यर्थः । समीपे भवः
सामीप्यः आश्लेष एकदेशसम्बन्धः । विषयः प्रतिपाद्यादिः । व्याप्तिः साकल्येन
सम्बन्धः । क्रमेणोदाहरति । गोविन्दः गोपीभिः सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियायाः
शरदतुरधिकरणम् । विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियानन्तरं
गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थः । उदित इति उत्पूर्वं इय गतौ कर्त्तरिक्तः । अत्रोदित-
शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् सप्तम्यन्तत्वे तद्विशेष्ये विधीरपि सप्तम्य-
न्तत्वम् । एवं मयि भुञ्जानेऽयमागतः मया पचमाने श्रीदने स गत इत्यादि ।
गोविन्दः कालिन्द्यां कालिन्द्यै समीपे रेमे । गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र
गङ्गाशब्देन लक्षणा यथा गङ्गातीरं मुच्यते तथात्रापि कालिन्द्यैशब्देन तत् समी-
पतीरमुच्यते । गोविन्दः कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः । एवं वने सिंहः कुण्डे
वदरमित्यादि । गोविन्दः केलौ कुशलः केलिविषये पटुरित्यर्थः । गोविन्दः सकले-
स्थितः । सकलं व्याप्य स्थितः ॥ ३०६ ॥

श्रीरा टी—कालः चणलवमुहूर्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर-
स्याऽप्रसिद्धं कालं येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य
क्रियाया क्रियान्तरं लक्षयते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधिक-
रण्ये क्रियाया एव साधनभूतः । यथा । दुग्धमानासु गोषु गतः दुग्धास्त्रा-
गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दीहनादिक्रियाश्रयेण साधनभूतेन
दीहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्त्तमानादिकालं वक्ता लक्षयति स दीहनादि-
क्रियाया भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्यां कानने केलौ कुशलेः सकले स्थितः ॥

यथा गोदीर्घे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैत्रे मैत्री भुंक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्भेदः कलायमानेष्वाम्बुषु चैत्री गतः पक्षिणागतः इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु क्रियात्मराभावात् सत्स्वित्यप्याहार्यं एवं घने सुखं घने संति सुखं भवतीत्यर्थः । आप्नियन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधारः घटाश्रय इति यावत् । यदुक्तम् । “कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ आस्तिऽधिकरणं मतम् ॥” स चतुर्विधः इत्याह सामीप्यव्यादि सामीप्यं समीपत्वं तेन एकः सामीपिक आधारः यथा नद्यां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीपं तीरसुपलब्धते । एवं गङ्गायां घोषः समीपे इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्बृत्तिव्यवहारे धातुवैविध्यः प्रयोग इति भट्टः । सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं लक्षणया ज्ञेयपदार्थस्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम् । तेन अङ्गु-
ल्यग्रे करिणश्चतुर्मुखोऽङ्गुल्यग्रेनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आक्षेपः संयोगः पृथक् सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः तेन एक औपश्लेषिक आधारः । यथा कटे आस्ति स्थावरा मोदनं पचति वने सिंहः प्रतिवसतीत्यादि । विषयीकृत्यभावविवक्षा-
श्रवणीयोपस्थानीयादिसूत्रभवः एकी वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदाः प्रमाणम् । तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्द-
योरविनाभावसम्बन्धः । एवं धर्मवेदयोर्वैष्यवैषयिकभावसम्बन्धः । तीर्थवासयो-
राश्रयाश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य
विषयता । व्याप्तिः साकल्यनाभिसम्बन्धः तेन एकः अभिव्यापक आधारः यथा
तिलेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतैलयोः संयोगादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धस्त-
थापि देशविभागाभावात् संयोगव्यवहारी नास्तीति पृथगुपादानमिति । रेमे
इत्यादि । गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते
विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरं अनेन विधाविति भौ उदित इति तद्विशेषण-
त्वात् भौ । यदुक्तम् । विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिं वचने चये । तानि सर्वाणि
योव्यानि विशेषणपदेष्वपीति । कालिन्यां यमुनासमीपे, कानने केलौ
क्रीडाश्रयणे कुशलो निपुणः । सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः । परे तु
वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम् । भावस्य उ संज्ञां च न कुर्वन्ति
॥ ३०८ ॥

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

अधिक-ईश-अर्थ-उप-अधिभ्यां ३॥ ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।
गुणा उप परार्द्धे स्युर्विण्णोरधि हरौ सुराः ।

३११ । टेनार्थात् ।

टेन ३१, अर्थात् ५॥ ।

टेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः ।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशो भावार्थो ययोस्तौ अधिकेशार्थौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्यां स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थत्वम् । अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुणा उपपरार्द्धे स्युः विष्णोरिति विष्णोर्गुणाः परार्द्धादधिका असंख्या इत्यर्थः । परार्द्धं चरमसंख्या । तथाचोक्तम् । एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुततन्था । सत्तच्च नियुतञ्चैव कीटिरवुदमेव च । इन्द्रः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरमिति । एवं उपखाव्यां द्रोणः खाव्यां अधिक द्रोण इत्यर्थः । अधिहरौ सुरा इति । सुराः हरिः परिवारा इत्यर्थः । एवं अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरिः सुराणां स्वामी इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

श्रीरा-टी—अधिकश्च ईशश्च भावार्थौ ययोस्तौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि । उपशब्देनाधिकार्थो यो-
ज्यते । विष्णोर्गुणा उपपरार्द्धे स्युः परार्द्धादधिकाः स्युरित्यर्थः । एवमुपखाव्यां द्रोण इत्यादिः । ईशः स्वामी स च स्वसापेक्षस्तथा च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पर्यायेण मी । स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा अधिहरौ हरिस्वामिका इत्यर्थः । एवं अधिसुरेषु हरिः सुराणां हरिः स्वामित्वर्थः । एवं अधिव्रजदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रजदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्तं क्रियाया निमित्तं यदि कर्मणा संयुक्तं स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन संयोगात् सप्तम्यन्तत्वं एवं चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु त्रमरौ हन्ति सीम्नि पुण्ड्रको हत इत्यादि । कर्मयुक्तात् किं ? कौर्त्तये द्वीपिनं

३१२ । तेना टे ।

तेना ३१, टे ७ ।

क्ताद्विहितेन इना योगे टे मी स्यात् ।

वेदे ऽधीती ।

३१३ । निङ्गारि ऽधिकेन क्रियान्तः काला-
ध्वनोश्च पी च ।

निङ्गारि ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तः कालाध्वनोः ७॥, च ११, पी ११,
च ११ ।

हन्ति । सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथ सुक्ता-
फलसु करिणं हरिणं पलसु इत्येव षाठः ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽवनिमित्तार्थ इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया
तस्मादित्यर्थः । वस्त्रं स्थिति रजकवधोहि वस्त्रनिमित्तक एव । एवं चर्मणि
वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हत
इति । सीमा अण्डकोषः पुष्पलको गन्धरुगः । अर्थात् किं खड्गैर्न रजकं
हन्ति । टेन किं वस्त्रेण रजको मृतः । हतौ त्रयां प्राप्तायां विधिः । तादर्थ्यं
व्याः बाधकमिति कथित् ॥ ३११ ॥

क्तादिन् क्तेन् तेन तेना इति तृतीयैकम् । वेदे अधीतीः इति अधीङ्लञ् अश्व-
यने भावे क्तः । अधीतमध्ययनं तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति
कर्मणि सप्तमी । एवं तर्के अधीती । कृती युती ब्रह्ममतेषु घौमान् इति भट्टिः ।
क्तादव्यवहितेन इना योगे एवायं विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं
तदस्यास्तीति कृतपूर्वी । एवं वेदमधीतपूर्वी इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

श्रीरा-टी—क्तादिन् क्तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः ।
इष्टादित्वात् भावक्तान्तादिन् । किं कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षायां पश्चात् कर्म-
सम्बन्धः तस्मादनुक्तादनेन मी । मुख्यं ढ यद्वहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् ।
तेना किं ? कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वीकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रियधीरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च कालाध्वनौ क्रियान्तश्च तौ काला-
ध्वनौ चेति क्रियान्तःकालाध्वनौ तयोः । निङ्गारो जातिगुणक्रियाणां सुत्कर्षेण

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादेः रुद्रैकादशके ऽधिकम् ।

सूर्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा व्राज्जि वा व्रहात् ॥

भूख्यो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम् ।

अपकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् करणम् । कालः क्षणं सुहृत्तं प्रहरं दिनं रात्रादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं नल्लक्षोऽयं योजनादिः निर्हारे गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात् । एवं अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । हे साधो ! त्वं शिवं ध्यायन् व्राज्जि व्रहाद्वा भुञ्जीथाः । शिवं कीदृशं कृपालुषु अर्कादेशं श्रेष्ठं रुद्रैकादशके सूर्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः । उदाहरणानि यथा । शिवः कृपालुषु श्रेष्ठः अर्कादेशं श्रेष्ठ इति निर्धारणम् । एवं अत्र समर्थनैत्यादिना षष्ठी च । मधुरा पाटलिपुत्रेभ्यः आढ्यतरा । काकात् कीकिलः कृष्णः इत्यादि निर्धारणे पञ्चम्येव न तु षष्ठी सप्तम्याविति वक्तव्यम् । शिवो रुद्रैकादशकेऽधिकः सूर्यष्टकाच्च अधिकः इत्यधिकशब्देन योगे । एकादशानां समूहः एकादशकं रुद्राणामेकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं सूर्तीनामष्टकं सूर्यष्टकं तस्मात् । शिवं ध्यायन् व्राज्जि भुञ्जीथाः व्रहाद्वा भुञ्जीथाः । अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजन-क्रिययोर्मध्यवर्तिनः कालात् व्राज्जात् सप्तमी व्रहात् पञ्चमी व्राज्जीति व्राज्जं इयोरङ्गीर्भवः काल इति तद्वितार्थद्विगौ व्राज्जीऽदन्तः । ततोऽङ्गी संख्याविधयादित्यादिना अहनादेशोऽङ्गीलोपः । व्रहादिति त्रयाणामङ्गां समाहारः व्रह्मः ततः पञ्चमी । भूख्यो जनो योजनलक्षेऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । भुवि तिष्ठतीति भूख्यः लक्षद्वयादिति संख्यायाः साकाङ्क्षात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन सम्बन्धः । अथवा समस्तस्यामसत्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गितिरिति न्यायात् । योजनलक्षद्वयादित्यर्थः । अत्र भूस्थितिक्रिया-दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी ॥ ३१३ ॥

श्रीरा-टी—क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वनौ चेति तौ तयोः क्रियान्तःकालाध्वनोः । निर्हारे गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्तिकालाध्वनोश्च पीतग्री स्याताम् । श्रेष्ठमित्यादि त्वं शिवं ध्यायन् व्राज्जि व्रहाद्वा भुञ्जीथा इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्तिकालवाचकात् पीतग्री दर्शिते । शिवं कीदृशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादिरर्कैभ्यः श्रेष्ठं पूर्वेण षी च पुनः कीदृशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु सूर्यष्टकात् अस्म-

३१४ । सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते ।

सीमान्तमार्गात् ५१, प्री ११, च ११, चान्ते ७ ।

सीमनायाच्छतं क्रोशः कृष्णः क्रोशेषु चायुते ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाङ्गवी ॥

मूर्त्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां सङ्ग इत्यर्थे कः एकादशकं एवमष्टकमिति ।
भूस्थी जनः योजनलक्षेऽकं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । अत्र भूस्थिति-दर्शन-
क्रिययोरन्तर्वर्त्यध्वाचकात् पीतग्री । सर्वद्वीदाहरणद्वयेन पीतग्री दर्शिते ।
एवं नराणां नरेषु नरेभ्यो वा चतुर्यः शूरतमः गवां गोषु गोभ्यो वा कृष्ण गौः
क्षीरिणी अध्वगानामध्वगेषु अध्वगेभ्यो वा धावन्तः शीघ्रतमाः । अयं भुङ्क्ता इष्टं
इष्टादा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यतीत्यादि । निर्द्धारणे-
ऽभिधानात् पी न तु सर्वत्रेत्यन्ये । परे तु विभक्तिवति निर्द्धारणाय एव पी ।
न तु पीतग्राविति । यथा श्रीन्निभ्यो माधुराः आब्यतराः माधुरेभ्यः श्रीन्ना दीन-
तरा इत्यादौ श्रीघ्नत्वं न माधुरेषु माधुरत्वं न श्रीन्नेषु इति विभागात् । निर्द्धार-
णत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जलकल्पनात् तस्माच्च सप्तदिकं भवती-
त्याहुः । एवं अधिकशब्दयोगे हीं नैच्छन्ति । प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वीपग्री । आभ्यां
योगे द्वीपग्री स्याताम् । केशैः केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः । केशैः केशेषु वा
उत्सुकः । आरादर्थेभ्योऽसले द्वीप्सौ च । अद्रव्यं वर्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वी
द्वी पीतग्री स्युः । शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा यः पापान्निकटं निकटेन निकटात्
निकटे वासः । परे तु हीं नैच्छन्ति । असले किं दूरः पशुः ॥ ३१३ ॥

मार्गाऽध्वपरिमाणं नष्टः कीशयोजनादिः । सीक्षीरन्तः सीमानः स चासौ
मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः तस्मात् । सीमाद्वयमध्ववर्त्तिमार्गात् प्रथमा स्यादि-
त्येकोऽर्थः । अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः ।
अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाङ्गवीत्यत्र प्रथमातुपपत्तेः । न च तत्र
लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम् । व्याप्तावर्थेऽध्वनः कर्मसंज्ञायां द्वितीयया बाधितत्वात्
सीमनायात् शतं क्रोशः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः । अत्र सीमनाध-
कृष्णयोः सीक्षीर्मध्ववर्त्तिनो मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सीमनायाद-
युतक्रोशेषु च कृष्णः अयुतक्रोशान्ते इत्यर्थः अत्र सीमनाधकृष्णयोः सीक्षीर्मध्व-
वर्त्तिनो मार्गादेरयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी । अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये
कति क्रोशाश्च जाङ्गवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । हिमालयमारभ्य आस-

३१५ । आदयो ऽर्थार्थैकतोः स्वेऽस्तु सर्वाः ।

वी आदयः १॥, अर्थार्थैकतोः ५१, स्वेः ५१, तु ११, सर्वाः १॥ ।

अर्थार्थैकतो ले स्थादयः स्युः, स्वेऽस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तोः किं कार्यं नार्चते ऽच्युतः ॥

मुद्रात् गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जङ्गमुनिना पीता पुनर्मुक्ता तं देशमारभ्य
आसमुद्रात् या गङ्गा तस्या जाङ्गवीति नामान्तरं जाङ्गव्या मध्यदेशादयमुना नि-
सृता । ततश्च जङ्गमुनिदेशाद्विषणस्यां यमुनाया उत्तरस्यां यी देशे सत कति-
क्रोशान् व्याप्य जाङ्गवी तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

श्रीराटी—सीकोरन्तर्मागः सीमान्तर्मागः तस्मात् । चकारात् मी इत्य-
स्यानुवृत्तिः । कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति न्यायात् अवधिभूतयो रन्तर्वर्त्यध्व-
याचिनः प्रीत्यौ स्यातां अन्ते गम्यमाने । सीमनायादित्यादि । सीमनायाच्छतं
क्रोशः कृष्णः सीमनायान्निःसृत्य शतक्रोशान्ते कृष्णः सीमनायादयतेषु क्रोशेषु
जाङ्गवी सीमनायान्निःसृत्याहुतक्रोशान्ते जाङ्गवी गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन
प्रीत्यौ दर्शिते । सीमनायादित्युपात्तविषयत्वात् पी । अन्ते किं ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये
कतिक्रोशः कियन्तः क्रोश इत्यर्थः । तत्कालात् मी । अवधिभूतयोर्मध्यवर्ति-
कालात् मी स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आयहायणी मासे कार्त्ति-
कौमधिकृत्य मासान्ते आयहायणीत्यर्थः । एवं पौष्या माघी मासे इत्यादि अन्ते
किं ? पौषीमाघ्योर्मध्ये कति दिनानि ॥ ३१४ ॥

अर्थो निमित्तं स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः । अर्थार्थेन सह
सम्बन्धविषयतीति एका क्तियस्मात् सोऽर्थार्थैकतोः तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशे-
षणाल्लिङ्गात् द्वतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात्
सर्वनाम्नस्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । भुक्त्या अर्थेन अच्युतोऽर्चते जनैरिति
शेषः । भुक्तिर्भोगः । अवार्थशब्दस्य विशेषणाद्भुक्तिशब्दात्तद्विशेषादर्थोऽपि
द्वतीया एतयोः अत्रद्विलिङ्गत्वाद्भिव्रलिङ्गत्वम् । एवं भुक्त्यर्थार्थस्य भुक्तिरर्थस्य । भुक्ता-
वर्थ इति किं कार्यं अच्युतो न अर्चते जनैरिति शेषः । अपितु सर्वस्य कार्यायि-
त्यर्थः । अत्र कार्यशब्दस्य विशेषणात् किमः सर्वनाम्न सविशेषणात् कार्यादपि
प्रथमा । एवं किं केन कार्येण कस्य कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य कार्यस्य
कस्मिन् कार्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीराटी—वि आदियांसां ताः अर्थोहितुः अर्थोऽर्थो यस्य सः एका क्तियस्मात्

३१६ । संज्ञाः कम् ।

संज्ञाः १॥, कं १ ।

ढ ध घ भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपादः ।

सः अर्थार्थेन सह एकक्तिः अर्थार्थेकक्तिः तस्मान्निमित्तार्थार्थशब्द समानाधिकरणाक्षे-
रित्यर्थः। केसु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्त्रिसंज्ञकात् प्रादय इत्यर्थः ।
मुक्त्यार्थेनेति मुक्तिर्भोगः एवं मुक्त्यै अर्थाय मुक्तिरर्थात् मुक्तिरर्थस्य मुक्त्यवर्थः ।
मुक्त्याऽर्थेन मुक्त्यै अर्थाय मुक्तिरर्थात् मुक्तिरर्थस्य मुक्तौ अर्थः । एवं हेतुकारण-
निमित्तादियोगेऽपि तथाच अत्रस्य हेतोर्बहु हतुनिष्कन्निति रङ्गः । हेतुशब्द-
योगिष्वेति परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्य्याय कस्मात् कार्यात् कस्य
कार्यस्य कस्मिन् कार्ये वा अच्युतो नार्च्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः ।
एवं की हेतुः कं हेतुः केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतोः कस्य हेतोः कस्मिन्
हेतौ । हे निमित्ते हाभ्यां निमित्ताभ्यां द्वयोर्निमित्तयोः द्वयोः प्रयोजनयोः
भवत्सु कारणेषु इत्यादि । परे तु सामान्यलेख्यादिकीः केसु प्रीं नेच्छन्ति
अन्ये तु क्षरेव सर्वाः क्षीराहः । न सामान्यलेख्यादिरिति कश्चित् तु द्वीपरी नाह
हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकरणादित्यन्यः सृते प्रप्रन्तं यद्विशेषं इप्रन्तं तत्
प्राप्यते तु यत् । प्रप्रन्तं तद्यस्य योगे स्यात् प्यन्तं यस्मात् परन्तु तत् । यस्य स्थाने
भवेत् कार्यं तत् प्यन्तं समुदाहृतम् । प्रप्रन्तं गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
क्वचिद्व्यत्ययतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ ३१५ ॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा कं कारकसंज्ञा स्यात् । ढ ध घ भ ज
डाः कसंज्ञाः कारकसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-
णानामेकतमत्वं कारकत्वमिति यावत् । क्रियानिमित्तं कारकं लोकातः सिद्ध-
मिति दुर्गसिंहः । चैत्रस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-
दिकम् । तेन स्वत्वस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वं एवं लिङ्गार्थसम्बो-
धनयोरपीति । गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वितीयाप्राप्तौ अधिकरण-
विवक्षया सप्तमी । विवक्षावशाद्भि कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । एवं पुष्पाणि
सृष्टयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा । सृष्टनीयविभूतय इत्यत्र कर्मण्यनीयं
स्थाल्या पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा । दीग्धि दुग्धं गोमयी गवां वा
याचते कम्बलं राजस्थी राज्ञां वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा । तपोवनेषु

स्मृदयानुरेपा इति रघुः । इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो मङ्गा-
 कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः । स्थितेर्गतिश्चिन्तनीयेति न्यायात् तेन
 स्वेच्छया यानि गच्छतीत्यादौ प्रयोगे न कर्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । इयोर्युगपत्-
 प्राप्नोतु । कर्त्ताकर्माधिकरणं करणं सम्प्रदानकम् । अपादानञ्च सन्देहे परं
 पूर्वेण बाध्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य मृगी धावति अख्येष्ट घटः पश्य
 इत्यादौ कर्म बाधित्वा कर्त्ता प्रवृत्तिः । गङ्गां गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरणं
 बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृहं प्रविश्य निःसरति निःसृत्य प्रविशति गृहं वा
 इत्युभयत्र अपादानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाह्वय कन्यां ददाति कन्यां दातुं
 वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितौ
 गच्छतीत्यादौ करणं बाधित्वा अधिकरणं प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्युक्तं अतएव
 जौनरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तृशान्तिन्यसन्देहे
 परमेकं प्रवर्तते इति वदन्ति । अर्थैकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते
 अत्र खाद्यतेसुख्यकर्मणोऽभावात् गौणकर्मण इक्षीरेव उक्तत्वम् । गुरुणा
 शिष्येण इक्षुः खाद्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं पठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा
 शिष्यः इक्षुं खाद्यता श्लोकं पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खाद्यतेः प्रयोज्यत्वेन गौण-
 कर्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एवं गुरुणा शिष्येण
 श्रीदनं पठ्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं श्राव्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्यः
 श्रीदनं पाचयते श्लोकं श्राव्यते एवञ्च विप्रं पश्य विप्र आनीयते एतयोरेकवाक्ये-
 ऽपि पश्यानीयते विप्र इति । अत्र पश्यति आख्यातस्यापि कर्त्तृविहितत्वेन
 कर्मणा सम्बन्धिभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वम् ।
 एवं मयाकृतं अहं पश्यामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कृतं पश्यामि इत्यादिक-
 मेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहस्यदुःखज्ञानिषन्नसूडार्
 स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमहं स्मरामीत्यर्थः । आख्या-
 तास्तिवादयः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्याते वाक्य-
 समाप्तिः । एवञ्च विविनिषेधयोर्विधिरेव बलवान् । तेन राजत्वात् पठयन्
 इक्षुः खाद्यतौत्यत्र खाद्यते निषेधेऽपि पाचयतेः कर्मत्वं इति । क्तवतु क्तवै-
 श्वत्येके प्राञ्चः । क्त्यास्तव्यादयः । तथाहि रामेण वनं गतं रामी रावणं हत-
 वान् साधुभिः रामः कर्त्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारो नास्ति । रामी
 जगतां कर्त्ता रामी जगतां संहारकः रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि
 क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुबोधायाम्

सुग्धबीषटीकायां कारकपादः समाप्तः ।

श्रीराटी—प्रकरणादस्मिन् पादे या या संज्ञा तस्याः कसंज्ञा इत्यर्थः । ढादिष्वान्
संज्ञान्तरं आह ढ ध घ भ ज डाः कमिति कं कारकं तच्च शक्तिसत्त्वानेकरूपत्वात्
द्रव्यन्तु शक्तिमन्त्रशक्तिसत्त्वैकस्वभावस्यानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात् । द्रव्यं कारकव्यव-
हारस्तु शक्तिशक्तिमतीर्भेदस्याऽविवक्षितत्वात् । पुण्याणि सृष्टयति परशुश्चिनत्ति
स्थाली पचति दोश्चि पयो गोभी गवां वा धनं याचते राजभ्यो राज्ञां वा ।
रिपौ कोपः पुष्पे सृष्ट्वा तपोवनेषु सृष्ट्यालुरेषा इत्यादी ढादयो न तु भादयः ।
विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्तेः । इह कारकाणामुभयप्राप्तिसन्देहे भादि-
क्रमेणैव प्रवृत्तिः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति
उपविशोत्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविश्य निःसरति । अख्येष घटः पश्यत्यादिः ।
यदुक्तम् । अपादानसम्पदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तृशान्तिर्यसन्देहे परमेकं
प्रवर्तते इति । विप्राय दृष्ट्वा विप्राय द्वाघते वरायाह्वय कन्यां ददाति
विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्गस्यापवादेन प्रधानेन गुणस्य च ।
वाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न वाधिता इति । चैत्रोऽश्वेन यामं न गच्छति
इत्यादौ तु ढ ध घान्तव्यवस्थितां क्रियां चैत्रादौ केनापि प्रकारेण व्यापारितां
निवेज्जुं पथान्नजायोगः । कारणं कारकः क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषा-
मित्यर्थे कः जात्यपेक्षया एकत्वं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं विप्राय
गां ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैत्रस्य
तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्पदानद्वारा चैत्रस्य क्रियानिमित्तत्वात् स्याः
कलापक्षिरिति चेत् सत्यम् । चैत्रस्य इत्युक्तेः पचत्यादिकं नापेक्षते किन्तु
धनादिमती न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं पशुना इत्याद्युक्तेः पश्यति किनत्ति
इत्यादिकमपेक्षते एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कत्वमित्येकैकं । तदर्थद्वारा क्रिया-
न्वयित्वं कत्वमिति कश्चित् । तन्न विषयचोऽपि संवर्धे स्वयं कृत्स्नसाम्प्रतं इत्या-
दावव्याप्तिः । वस्तुतस्तु अव्यत्यर्थद्वाराकत्वे सति तदर्थद्वारा क्रियात्म्यत्वं कत्वं
चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ तदर्थद्वाराकमेव विषयचोऽपि संवर्धे इत्यादौ तदर्थद्वाराक-
त्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अय्येति विशेषणीयमिति तथापि कर्तृकर्मव्यवहित-
त्वादाधारस्य कारकत्वाऽप्रसङ्गः स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्त्रिदुर्गतानां
प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः । माषाणामन्नीयादित्यादौ तु तदर्थद्वारेण एव
क्रियान्वयात् स्याः कत्वमिष्टमेव दे प्रीविधानादिति दिक् ॥ ३१६ ॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता ।

इय पादः ।—समासः (सः) ।

३१७ । दैक्यं सो ऽन्वये ।

दैक्यं १।, सः १।, अन्वये ७।

इयो र्वह्नां वा दानामैक्यं स-संज्ञं स्यात् ।

तच्चात्वये सति कार्यम् ॥

स्यादीनामर्थान्निरूप्य स्याद्यन्तानामेकपदीकरणार्थमाह दैक्यमित्यादि ।

दं पदं तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा त्यादिप्रकरणं हि त्वा अत्र एतद्विधानमनर्थ-
स्यात् एवं लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात् । अतएव
नान्नां समासो युक्तार्थसत्त्वा लोप्या विभक्तय इति सर्ववर्मा । नान्नां स्याद्यन्त-
विज्ञानामित्यर्थः । प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासस्तु व्यस्यग्यनुकारेत्यादि-
विध्यन्तरात् । ननु प्रणमति निषेधतीत्यादौ समासेऽवश्यकर्तव्यं इहैव स्याद्यन्त-
त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम् । स्तिखति च पठति च इत्यादौ समासा-
भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकाराज्जादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समास-
निषेधात् इति चेन्न कर्त्तृक्ये चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरि-
हरावित्यादिवत् समासे प्रणमतीत्यादौ विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यये पचति
कल्पमित्यादावपि तिवादेश लोपापत्तेः । दे च दानि च इत्येकशेषे दानि
दानामैक्यं दैक्यम् । इयोः स्याद्यन्तयोः र्वह्नां स्याद्यन्तानां वा ऐक्यं स-संज्ञं
स्यादित्यर्थः । सः समासः अन्वयस्तु पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । यथा
वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति अवयवपदं षष्ठान्तमवयवविपदमाकाङ्क्षति ।
कृष्णस्येति षष्ठान्तमवयवविपदञ्च करचरणादिकमवयवपदमाकाङ्क्षति । तेन कृष्ण-
चरणाविति समासः । वन्द्याविति कर्मणि घ्यणन्तं पदं कर्तृपदमेवाकाङ्क्षति ।
तय्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति ।
तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः । एवं काष्ठैः स्थाव्यामीदनं पचती-
त्यत्र पचनक्रियायाः करणं काष्ठं एवं पचनक्रियाया अधिकरणं स्थावरी पचन-
क्रियायाः कर्म ओदनः । तेन काष्ठैः स्थाव्यामीदनमिति त्रयाणां परस्पर-
काङ्क्षाभावात् समासः । अभिप्रैतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित् । हरिहरा-
वित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाहित्यमेवान्वयः । किञ्च यत्र प्रतियोगिकारकभिन्न-

यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ
वन्द्यौ इति स्यात्, न तु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति ।

पदापेक्षा वर्त्तते तत्र समासी न स्यात् । यथा ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गा इत्यत्र
ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा
इति पदेन समासी न स्यात् । तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति ।
यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्त्तते तत्र स्यादेव । यथा रामस्य नाम-
महिमा कृष्णमाश्रितमनाः । बाणेन भिन्नहृदयः रामेण हृतभर्तृका । विप्राय
दत्तभूमिः व्याघ्राल्लब्धभयः । सिन्धौ निमग्नसर्वस्व इत्यादि । तथाच प्रतियोगि-
पदादन्यत् यदन्यत् क्लारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्येन नेष्यते इति
प्राञ्चः । एवं वृद्धस्य बाह्योरपत्यमित्यत्र वृद्धस्य बाह्विरिति न स्यात् । वीरं
पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीरं पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात् । सर्वः समासी विकल्पितः ।
तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयतः । चत्वारी भुजा यस्य तस्मै नमः
चतुर्भुजाय नमः । नीलसुत्यलमिदं नीलीत्यलमिदम् । विष्णोर्भक्तोऽयं विष्णु-
भक्तोऽयम् । पञ्चभिर्गोभिः कृतीऽयमश्वः पञ्चगुः । कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृष्णं
कथा इत्यादि । कचिन्नित्यः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः इत्यादौ समास-
योग्यवाक्यं न तिष्ठतीति कचित् समासी न स्यात् । तेन रामो जामदग्न्यः ।
व्यासः पाराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । शङ्खः पाण्डव इत्यादि । तथाच
नित्योऽनित्यो विकल्पितश्च समासः कर्त्तरिच्छेति प्राञ्चः । अनित्य इति नित्य-
समासाभाव इत्यर्थः । एवं विशेषज्ञानं महाकाविप्रयोगानुसारात् । अतएव
कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३१७ ॥

श्रीरा-टौ—दैक्यमिति दच्च दच्च ते दे दच्च दच्च दच्च तानि दानि दे च
दानि च तानि दानि तेषामैक्यं एकस्य भाव एक्यं ब्राह्मणादित्वात् णाः एकशेषं
मन्वानोऽप्योह इत्योर्वहन्मिति । दानामिति बहुलमविवक्षितमित्येके । तथाच अने-
कदानामेकदत्तं दैक्यं स-संज्ञं स्यादित्यर्थः । तच्च एक्यं अन्वये सति कार्यम् । अन्वयो
परस्परसम्बन्धरूपः स च कचिद्विशेषणरूपेण कचित् विशेष्यरूपेण इह तु सर्वेषां दानां
साहित्यरूपेणान्वय इति । कार्यमित्यनेन एक्यं विधायकं लक्षणमप्येतदित्युक्तं अतएव
कृष्णस्यस्य चरणवित्यनेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्यावित्यनेनैकमित्याह न तु कृष्णवन्द्यौ
चरणाविति एवं राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भार्या राज्ञः । पुत्रो
देवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गाः नरुण्यो वृषण्यो भार्या यस्येत्यादौ

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्वयादिसंख्याव्यादीनां

च ह य ष ग वाः ।

भिन्न-व्यादीनां ६॥, च-वाः १॥ ।

भिन्नार्थानां दानां स संज्ञः, अन्यार्थानां दानां ह संज्ञः,
एकाद्यानां दानां य संज्ञः, द्वादिद्वयन्तपूर्वदानां ष संज्ञः, संख्या-
पूर्वदानां ग संज्ञः, व्यपूर्वदानां व संज्ञः स्यात् ।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायात् न सः । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां
सापेक्षत्वेऽपि सः । यथा चैत्रस्य दासभार्या कृष्णेन हतपुत्रः रामदत्तः कुसुमः
इति । यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन नेष्यते । यथा तरुण्यो वृषलीभार्यः प्रवीरं पुत्रकाम्यति । ऋडस्य
राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः । चैत्रस्य दासभार्येयं लूनचक्ररथो मया ।
शरैः शान्तिपतोऽयं वृचादिति सतां मतमित्याहुः । असमानाधिकरणसापेक्षस्य
गमकत्वेन साभ्युपगमात् समानाधिकरणसापेक्ष्यसमर्थं भवतीति कश्चित् । अत्र
तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिः । सः समासः स च चतुर्धा सर्वदार्थ-
प्रधानः सर्वदार्थाप्रधानः उत्तरदार्थप्रधानः पूर्वदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ
पीताम्बरः नीलीत्पलं कृष्णाश्रितः हरितातः त्रिरामी अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते अर्था अभिधेया येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि ।
द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिर्यासां ता द्वादयः तासाञ्च केवलानामसम्भवात्तदन्ता एव
गृह्यन्ते । द्वादयश्च संख्या च व्यञ्च द्वादिसंख्याव्यानि तानि आदयो येषां
तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसंख्याव्यादीनि च तेषाम् । भिन्नार्थानां पृथक्
पृथग्भिधेयानां दानां समासश्च संज्ञः स्यात् । चो हन्वः ननु नीलस्यार्थः कालः
उत्पलस्यार्थः पुष्पविशेषः तेन भिन्नार्थत्वात् नीलीत्पलमित्यादौ सर्वसमासे हन्वा-
पत्तिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसंज्ञा यत्र न प्रवर्तन्ते तत्रैव सामान्यहन्वसंज्ञा-
प्रवृत्तिः । ननु अभेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् । नेतरो विष्णुरीशनादिति
त्रोपदेवीयाश्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति हन्वः कथम् । पदभेदे हन्व इति
चेत्तर्हि नीलीत्पलमित्यादावपि हन्वापत्तिः । अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया
हन्वः । अतएव विनायको विघ्नराजहैमातुरगणाधिपा इत्यमरः । किञ्च हन्व
उभयपदार्थप्रधानेऽपि धरपदस्यैव लिङ्गं सजतीति । यथा चटश्च फलञ्च घटफले

फलञ्च घटश्च फलघटी । स्त्री च पुत्री च स्त्रीपुत्राः । अन्यार्थानां समस्यमान-
पदादन्यार्थानां पदानां समासो ह्रसंज्ञः स्यात् । द्वौ बहुव्रीहिः । स तूमयपदार्था-
प्रधानः । तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवर्ण उच्यते अम्बरशब्देन वस्त्र-
मुच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते । स च द्विविधः । तद्गुण-
संविज्ञानीऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । यत्र समस्यमानपदार्थः समासवाच्ये वर्तते
स तद्गुणसंविज्ञानः । यथा द्विलीचनः शिवः । तदन्योऽतद्गुणसंविज्ञानः ।
यथा हृतकंसः कृष्ण इति । एकार्थानां विशेष्यविशेषण भावापन्नानां पदानां
समासो यः संज्ञः स्यात् । यः कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः । यथा नीलैम्-
पलम् । द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः षः संज्ञः स्यात् ।
षष्ठ्युरुषः स चीत्तरपदप्रधानः । यथा कृष्णश्रित इत्यादि । संख्यापूर्वदाना-
मित्यादि । तस्यार्थे इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्वितार्थे समाहारे उत्तरपदे
परि च संख्यावाचकपदपूर्वकाणां पदानां समासो ग संज्ञः स्यात् इत्यर्थः ।
अन्यथा द्विमुंडः द्विपात् इत्यादि बहुव्रीहौ एकाहः सप्तर्षयः इत्यादि कर्मधारयेऽपि
द्विगुलापत्तिः । न च उत्तरपदे परि यो द्विगुः स बहुव्रीहिरिवास्तु अन्यपदार्थ-
वाचित्वादिति चेन्न । पञ्चगवधन इत्यादौ गौरतार्थे इत्यादीनामप्रप्तिः । गो
द्विगुः । यथा वैनातुरः पञ्चगुः त्रिसखं पञ्चगवधनः । तद्वितार्थे उत्तरपदे
परि च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः । समाहार द्विगुरुत्तपदप्रधानः । व्यपूर्वदाना-
मित्यादि । वः कसामीप्सित्यादिनियमात् कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां
पदानां समासो व संज्ञः स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा असकृषः सुप्रजाः सुपात्
निर्धनः इत्यादावपि अव्ययीभावापत्तिः । वोऽव्ययीभावः । स च पूर्वपद-
प्रधानः । यथा अधिकृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी—भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते द्वौ आदिर्थासां ताः,
ताश्च संख्या च व्यञ्च तानि तान्यादायो येषां ते पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थ्याश्च द्वादि-
संख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च हश्च यश्च षश्च गश्च वश्च ते इत्थात् परःश्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायात् । संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासंख्यं
दर्शयन्नाह भिन्नार्थानां दानां इति । परस्परभिन्नार्थानां दानां सत्य संज्ञः पदार्थो
हि जाल्याकृतव्यक्तयः जातिः धर्मः आकृतिरवयवसंस्थानादिः व्यक्तिः स्वरूपं
अतएव नीलघट इत्यत्रापि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षायां
तु यः स्यादेव एवं हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संहारकयोर्भेदाद्भेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पथ्ये-
वसितोऽर्थः । अन्यार्थानामिति असमस्यमानपदार्थपराणां समस्यमानानां दानां
स्त्री ह्रसंज्ञः यथा आरुढी वानरी यं आरुढवानरी वृच्चः । दृष्टः कृष्णो येन

३१६ । ते लुक् त्ये च ।

क्तेः ६।, लुक् ११, त्ये ७, च ११ ।

से स्थितायाः ते लुक् स्यात्, त्ये च परे ।

दृष्टकृष्णः पुरुष इत्यादि । समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थः स्यात् व्यपदेश्य-
व्यपदेशिवद्भावात् यथा शोभनशरीरः शोभापुत्रः जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एवेत्यादि ।
एकार्थानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य संज्ञः यथा नीलीत्यलं परमात्मा
इत्यादि । द्वादिद्व्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानानां दानां पूर्वदानि
द्वादिद्वितीयानामेकतमानानि भवन्ति तदा तेषां दानां सः ष संज्ञी भवति । यथा
कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः मासेन पूर्वं मासपूर्वं यूपाय दारुः यूपदारुः पापाद्वयं
पापभयं कृष्णस्य सखा कृष्णसखः पूर्वाह्ने कृतं पूर्वाह्नकृतमित्यादि । संख्यापूर्व-
दानामिति । समस्यमानानां दानां पूर्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति
तदा तेषां तार्थादौ सो ग संज्ञः । यथा पञ्चगुः त्रिलोकी पञ्चगवधन इत्यादि ।
व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा
तेषां कादौ सः व संज्ञः यथा अधिकृष्णमित्यादि । इह एकच संज्ञाद्वयसमा-
वेशभावात् विशेषणबीधितानामेवैताः संज्ञा ज्ञेयाः तेन पञ्च भाष्याः सप्तर्षयः
श्वः पतितः पञ्चगुः अधिहरि इत्यादौ द्वादिसंज्ञा न तु गादय इत्यादि अन्यथा
सर्वेषां दानां भिन्नार्थत्वात् च संज्ञा प्राप्तेः । ची इन्दी ह्री बहुव्रीहिः यः कर्म-
धारयः षस्तत्पुरुषः गो द्विगुः वीऽव्ययीभावः यगौ य विशेषाविति परे । एषां
सामान्यतो लक्षणाव्युक्तानि विशेषन्तु तत्तत्प्रकरणे विशेष्य वक्ष्यामः ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थितायाः स्यादेः क्तुलुक् स्यात् । सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादे-
ल्लुक् स्यादित्यर्थः । समासे यथा हरिहरौ पीताम्बरः परमात्मा कृष्णाश्रितः
पञ्चगुः उपकृष्णम् । प्रत्यये यथा श्रीमान् पुत्रकाम्यति वाचिकं चतुर्यः माधुरः
हैमः श्यामं इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्तल्यः सार्वत्रिकः इत्यादौ त्रिदेशस्य
लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरणं ह्रिवा तद्धितप्रकरणे आदेशविधानसामर्थ्यात् ।
स्यादिविभक्तिरिति किं ? प्रश्नमिति निषेधति इत्यादौ व्यस्येत्यादिना समासेऽपि
तिवादेर्लुपः । प्रचतितशं पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिवादेर्न लुपः ।
लुक्करणेन त्यलोपे त्यल्लक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यं विभक्तिनिमित्तकं कार्यं लुकि
न तत्रेति निषेधान्न स्यादिति । तेन कस्य पुत्रः किं पुत्रः इत्यादौ टेरकारो न
स्यात् । धातारं गतः धातुगतः इत्यादौ न इङि । यज्वा चासौ विप्रश्चेति

इन्द्रसमासः । (चः) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

अञ्जविप्र इत्यादौ न दीर्घः विरामविहितान्तु स्यादेव । तेन ब्रह्माच्युतेऽशा इत्यत्र नीलुप् फेवाविति नस्य लुप् । पयसी विकारः पयी विकार इत्यादौ सस्य विसर्गः । अनडुहश्चर्म अनडुहर्म्म इत्यादौ दङादिः । किञ्च त्रया कृतं तत्कृतं मया कृतं मत्कृतमित्यादौ विभक्त्युक्तिं कृतेऽपि युष्मदस्मदोरेकत्वेऽर्थे त्वन्मदौ भवतः कश्चोर्यस्यापि गृहणादित्युक्तिः । युवावादेशौ तु द्विवचने परे एव स्यातां न तु द्विलेऽर्थे । तेन युवाभ्यां कृतं युष्मत् कृतं आवाभ्यां कृतं अस्मत् कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावादेशयोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम् । अस्य बीजं पुरा लिखितम् ॥ ३१८ ॥

श्रीराटी—अधिकारात् स इत्यनुवर्त्तते इत्याह से स्थिताया इति । से कर्त्तव्यं समस्यमानदेश्यः क्तोरित्यर्थः प्रकरणात् स्यादित्तेरेव तेन पचतिरूपं पचति सरामिति न त्वे क्तोर्लुक् । यतस्यः अत्रत्य इत्यादौ तु स्यादिस्थानजत्वेऽपि स्ववाद-पाठात्तदन्तानां तद्धितान्तर्गतत्वात् न तस्यादित्कर्त्तुक् । लुङ्करणात् स्यादिनिमित्तं कार्यं न स्यात् यथा सखिप्राप्तः गवाश्रित इत्यादौ न घौत्रिः आ आमश्शोरिति वाक्लृचं राजपुरुष त्वादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्क्षनीलुप् स्यादेव ॥ ३१८ ॥

इतरेतरिति । ची इन् इतरेतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरेतरयोगोऽवयवप्रधानः । तेनावयवकृते द्विले बहुले भवतः । समाहारः संहतिप्रधानः तेन संहतेरेकलद्वित्वादिकवचनमेव इति भेदः । हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सिद्धयस्य लुकि द्वयोः पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञायां औकारोत्पत्तिः । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्त्युक्तिं विरामविहित-नकारस्य लोपः स्यात् परविभक्त्योर्लोपेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्त्युत्पत्तौ विराम-विहितं नकारलोपादिकं न स्यादेव । कातन्वास्तु, अन्यस्वरी भवेत् पूर्वं इन्ने यच्चाचितं द्वयोः इति मत्वा देयदानवौ कृष्णार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति । इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ उदुखलमुषले काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचार-दर्शनादनेनोपेक्षितम् ॥ ३१८ ॥

श्रीराटी—इतरेतरयोगे चेति । ची द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरे-तरयोगः इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परपेक्षावयवभेदानुगतस्तत्र द्वयोः प्राधान्यात् इं बहुनां प्राधान्यात् व्यं स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतेऽशा इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरी । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्मा-
च्युतेशः ।

अन्यः समाहारः स च तिरोहितावयवभेदः किन्तु समुदितभिन्नभेदसखैकत्वात्
क्रमः । यथा समीदृशदं वाक्त्वचं धवखदिरपलाशं इत्यादि समुदायिभ्योऽन्यः
समुदाय इति दर्शनात् । तैल्लुक् खे चेति एकं सूत्रमिति योगविभागः कर्तव्यः
तस्मादिष्टसिद्धिः । कश्चित् निषिद्धं स्यात् तथाहि, नौजः सहस्रमीश्वोऽञ्ज-
सपसः पूर्वात् त्रयाः । पूर्वदभूतेभ्य एभ्यस्त्या लुक् न स्यात् । ओजसाहृतः
पुनः सहस्राभुक्तं तमसापिहितं अमसाभुतं अञ्जसानिधादितं तपसा कृतं तथाच
तमोजसानिर्जितं देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसातसिद्धिमिति बोध्यम् । तपः शब्दात्
विकल्पयन्त्ये तथाच तपः कृशाः शाल्यदकुम्भहस्ता इति भट्टिः । पूर्वात् किं ?
सह ओजसा वर्तते इत्यर्थे सौजः कृतं सततनैश्वतमीवतमिति भारविः । उदन्-
दन्तः परिशीतसूर्तिरिति माघः । पुंजनुषोऽनुजान्ते । आभ्यामेनयोः क्रमात्
व्या लुक् न स्यात् पुंसांनुजः पुंसेत्यलुक् विधानादेव स्वार्थे त्रीपुमांसं प्रत्यनुजत्वेन
पुंसो हेतुत्वाद्धेतौ वा त्रीति । अनुषान्तः अनुर्जन्त तेनान्तः । मनसो नाम्ना-
ज्ञायिनि च । मनसस्त्या लुक् न स्यात् संज्ञायां आज्ञायिनि शब्दे च परे
मनसादेवौ मनसागतं मनसा सङ्गतम् । नास्ति किं ? मनोदत्ता कन्या । मनस-
आज्ञातं शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असंज्ञार्यः पृथगुपादानम् । आत्मनः पूरणे
आत्मनस्त्या लुक् न स्यात् पूरणत्वात् परे । आत्मना षष्ठः आत्मना पञ्चमः
जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति हः । व्याकरणास्यायामात्
पराभ्यां च्याः । व्याकरणे व्यवक्रियमाणा या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां आत्म-
पराभ्यां च्या लुक् न स्यात् । आत्मनेपदं परस्मैपदं आत्मनेपदे भाषा उत्तिर्यस्य
आत्मनेभाषः । स्त्रीकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रात् क्तेः प्याः । स्त्रीकाद्यर्थेभ्यः कृच्छ्राच्च
क्तात् परे प्या लुक् न स्यात् । स्त्रीकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अन्तिकान्मुक्तः अभ्या-
सादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागतः कृच्छ्रान्मुक्त इति तु षी स्यात् । क्तेः
किं ? स्त्रीकभयम् । बल ब्राह्मणाभ्यां कारणसिनीः । आभ्यां प्या लुक् न
स्यात् क्रमादनयोः । बलादनौचित्यात् कारणं बलात्कारः ब्राह्मणो वेदैकदेश-
स्तत उद्भूत्य शंसितुं शीलमस्य ब्राह्मणात् शंसौ ऋत्विग् विशेषः । क्षेपे प्या वा
तु पुनः । क्षेपे गम्यमाने प्या लुक् न स्यात् पुनश्चक्षेत् तु वा । चौरस्य कुलं दास्याः
पतिः दास्याः पुनः दासौपुनः । क्षेपे किं ? विप्रकुलं विप्रपुनः । वाक् दिक्-
पश्वती युक्तिदण्डहरि । एभ्य एतेषु क्रमात् प्या लुक् न स्यात् । वाची युक्तिः

दिशी दण्डः पश्यतीहरः पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । अदसः आयननीनण-
कान्तकुलणकान्तपुत्रेषु । अदसः आ लुक् न स्यात् आयने नीन णकान्तकुले
णकान्तपुत्रे च । असुष्यापत्यं नडादित्वात् आयनः आसुष्यायणः विख्यातपितृकः
असुष्य कुले साधुः आसुष्यकुलीनः साधौ प्रतिजलादर्शिनः । असुष्य कुलस्य भावः
मनोज्ञत्वात् णकः आसुष्यकुलिका एवमासुष्यपुत्रिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात्
णकान्त इति विशेषणम् । ऋती विद्यायोनिसम्बन्धे । ऋदन्तात् आ लुक् न
स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति । हीतुः शिष्यः हीतुः पुत्रः
पितुरन्तेवासी स्वसुः पुत्रः । ऋत इति किं ? मातुलपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धे
किं ? हीतृधनम् । वा स्वसृपत्नीः पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् आ लुक् न
स्यात् वा अनयोः पितुस्तु पितरि । मातुः स्वसा मातृस्वसा हीतुः स्वसा हीतृ-
स्वसा दुहितुः पतिः दुहितृपतिः पितुः पिता पितृपिता । पितामहः पितृपिता
तत् पिता प्रपितामहः इत्यमरः । दिवी दासे नान्नि । दिवः आ लुक् न
स्यात् दासे नान्नि । दिवीदासः वृत्तपितृभेदः । शुनः पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि ।
शुनः आ लुक् न स्यादेषु नान्नि गम्ये । शुनः पुच्छः शुनी लाङ्गूलः शुनः शेफः
शुनः शेफाः ऋषीणां नाम चतुष्टयम् । क्वचिदव्यवापि । उक्तलक्षणेनैवप्राप्तेऽपि
आ लुक् न स्यात् । वाचस्पतिः वात्सीस्पतिः दिवस्पतिः शुनस्तरुणः देवानां प्रेयः
इत्यादि प्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । गीऽङ्गसन्तात् भ्रा नान्नि । गीशब्दाददन्ताङ्ग-
सन्ताच्च परस्याः भ्रा लुक् न स्यात् संज्ञायाम् । गविष्ठः गविष्ठरः वर्हिष्ठादि-
त्वात् यः । अदन्तात् । वनेकिंशुकाः वनेकशेरुकाः वनेवल्गजाः । गीष्टे
प्रवीर इत्यादि । हलात् युधिष्ठिरः वर्हिष्ठादित्वात् यः त्वचिसारः । कथं त्वक्-
सार इति तु त्वक्सारो यस्येति हः । एभ्यः किं ? नदीकुक्कुटिका । नान्नि इति
किं ? अन्तर्गोष्ठः । अङ्ग्री यमति योनिषु । ये त्वे मतौ योनौ च परे अङ्गः
भ्रा लुक् न स्यात् । असु भवः दिगादित्वात् यः असुत्वं असुमतिः अप्सु-
योनिः संज्ञायामिति सः । अपूर्वादिति किं ? परमात्मतिः । मध्यान्ताभ्यां
शुतौ । पृथग्विधानादनान्नि । मध्यगुरुः अन्तेगुरुः अपूर्वादित्वेव सन्मध्यगुरुः
कथं मध्यगुरुः अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुत्वं इति हः मध्यगुरुः अन्तगुरुश्च गण इति
छान्दसः । असूईमस्तकात् स्वाङ्गादकानि । सूईमस्तवर्जात् स्वाङ्गवाचकात्
भ्रा लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकालः उरसिलोमा शतं चकारो-
रसि बाणमाशु । असूईमस्तकादिति किं ? सूईनि शिखा यस्य सूईशिखः मस्तक-
शिखः अकानि किं ? सुखकामः अङ्गस्यादित्वेव अङ्गलिवाणः गीचरः । स्वाङ्गा-
दिति किं ? धर्मवृत्तिः धर्ममतिः । घञन्तवन्धे वा । घञन्तवन्धे परे स्वाङ्गा-
दस्वाङ्गाच्च भ्रा लुक् न स्यात् वा ये सति । करिवन्धः करवन्धः चक्रिवन्धः चक्र-

३२० । पुंवत् स्त्रीः ।

पुंवत् । २।, स्त्रीः ६। ।

वस्वः उरसिवस्वः उरीवस्वः । अङ्गसन्तादित्वेव । वणिग्वस्वः गुणिवस्वः । बहुलं ये कृदन्तेऽस्ये । अस्ये कृदन्तेऽप्यलुक् न स्यात् तत् पुरुषे सति । बहुलग्रहणं नित्यविकल्पनिषेधार्थं सत्त्वरमः कर्णेजपः पङ्क्तिरुहः खेचरः अथेचरः जघनेकालः काण्ठेरुहः इत्यादौ नित्यं सरसिरुहं सरीरुहं वनेचरः वनचरः दिविषदः दुषदः इत्यादौ विकल्पः कुरुचरः झग्गिलग्रायी साङ्गास्य सिङ्ग इत्यादौ लुगेव अस्य इति किं ? समस्थः विषमस्थः कूटस्थः कायस्थः उदरस्था हरीतकी तथाच कपालेन करस्थेनेन्दुशेखर इति दण्डी । अन्ये तु असाधुरित्याहुः कथं हृदिस्थ इति बाहुल्यात् सत्येष्टः वहिष्ठदि पाठाद्वा अपूर्वादेव तेन नीलसरीरुहं महावनचर इत्यादि । दुश्चरत् प्रावृट् कालाज्जी वर्षचरश्चरवरात्तु वा । एभ्यः मत्रा लुक् न स्यात् जे परे वर्षादिस्तु वा । दिविजः श्वदिजः प्रावृषिजः कालेजः वर्षेजः वर्षजः चरेजः चरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः । एभ्यं किं ? अस्वुजः गृहजः स्थलजः । कालनाम्नः कालेतरादौ च । वेत्यनुवर्तते कालनाम्नः मत्रा लुक् न स्यात् वा कालशब्दे परे तरतमतनचतरां चतमांस्तु च । पूर्वाङ्गेकाले कृतं पूर्वाङ्गकालकृतं पूर्वाङ्गेतरः पूर्वाङ्गेतरः पूर्वाङ्गेतमः पूर्वाङ्गेतमः पूर्वाङ्गेतनः पूर्वाङ्गेतनः पूर्वाङ्गेतरां पूर्वाङ्गेतरां पूर्वाङ्गेतमां पूर्वाङ्गेतमां एवमपराङ्गे काले कृतं अपराङ्गकालकृतमित्यादि । अङ्गसन्तादित्वेव रात्रितरायां जागर्ति । अकालाद्वासशयवासिषु । अकालवाचिनः मत्रा लुक् न स्याद्वा वासशयवासिषु । वनेवासः वनवासः खेगशयः खगशयः ग्रामेवासी ग्रामेवासी अन्तवासी अन्तवासी । अकालादिति किं ? पूर्वाङ्गशयः अङ्गसन्तादित्वेव गुहाशयः भूमिशयः । कारनानि हसादौ । वणिक्कर्मकपशुपालाद्यैः पालनार्थं राज्ञी दीयो यः स करः कर एव कारः तस्य नाम कारनाम तस्मिन् वाच्ये हसादौ परे मत्रा लुक् न स्यात् वा । हलिद्विपदिका हलद्विपदिका । हौ हौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे संख्यादेराभीक्ष्णिकः पादः पदादेशः तार्थे सः स्वभावात् स्त्रीत्वं त्येन आभीक्ष्ण्यं दीतयति यूथेपशुः यूथपशुः दीथ इति हसादौ किं ? अविकटे उरणो दीथ इत्यर्थे अविकटे-रणः अङ्गसन्तादित्वेव नङ्गीदीहनः परे तु कारः परिभाषिकनियमः ये तु निर्विशेषणं कारनाम्नीति पठन्ति तन्मते कूपे शालः इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पे-नायं प्रतिषेधः ॥ ३१६ ॥

पुमानिव पुंवत् । स्त्री चानुवर्तते । किञ्च व्यशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो

से स्थितायाः स्त्रीः पुंवत् स्यात् त्वे च परे ।
पूर्वपश्चिमे ।

ब्राह्मः । अन्यथा सर्वनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगी न स्यादिति । किञ्च विभक्तेः स्थाने तद्धितप्रत्ययीक्तानामादेशे पुंवत् स्यादेव । यथा सर्वस्यां दिशि सर्वतः एवं सर्वस्याः दिशः सर्वतः एवं सर्वस्याः दिशः सर्वतः इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम्नः पुंवद्भावः स्यादिति । किञ्चीपस्थितप्रथमान् हित्वा स्मेरिति विक्रष्टषष्ठान्प्रत्ययं ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्त्रीः पुंवद्भावः स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्त्रीः पुंवद्भावी न स्यात् इति । न च न गौण्याख्यत्वेनेन इन्द्रे खिसंज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुंवद्भाव इति वाच्यं न गौण्याख्यत्वेनेन इन्द्रे समासे कृते एव खिसंज्ञा निषिध्यते पुंवत् स्मेरित्वेनेन से स्थितस्त्रैव वर्तमाने कविधानात् समासे क्रियमाणे सर्वादौः पुंवद्भावी विधीयते इति विरोधाभावात् । समासी यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्वपश्चिमे एवं सर्वा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः । पूरणीप्रियेत्यादिसूत्रस्य पुंवत्-ख्युक्त्यादिना सूत्रविहितपुंवद्भावनिषेधार्थकत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासां पतिः सर्वपतिः इत्यादि । प्रत्यये यथा सर्वाभिच्छति सर्वकांस्मिति भवतीमिवाचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रियां सप्तम्यास्त्रादेशे सर्वत्रेत्यादौ पुंवद्भावे कर्त्तव्ये तद्धितादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

श्रीरा-टी—से त्वे चातुवर्त्तते से स्थितस्येति सर्वस्मिन् से त्वे च स्त्रीः पुंवत् स्यात् इत्यर्थः तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्याः प्रियः सर्वप्रियः । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौण्याख्या चेति चे खिसंज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तर-दस्यैव खिसंज्ञानिषेधस्तेन पूर्वपदस्य पुंवद्भावः चसे पूर्वपदस्य खिसंज्ञानिषेधाभावात् पूर्वोत्तरे इत्यादौ नीतरपदस्य पुंवद्भावः तस्य खिसंज्ञानिषेधात् । यथा से कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्त्रीः पुंवद्भावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु दिग्विशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्वे यथा सर्वस्याः सर्वतः सर्वस्यां सर्वत्र एकस्या भावः एकत्वं सर्वाभिच्छति सर्वकांस्मिति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुमाम इत्यत्र अग्रहण-ज्ञापकात् स्यादित्ये न पुंवद्भावः तेन सर्वा सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अत्राहुः । इदुदनाजायदनाल्याच् तरञ्जेत् इथोर्दधीः । कुधैः पूर्व प्रयोक्तव्यं बह्वनासपि पूजितम् । समाचराणां भर्तृणां यद्यत् पूर्वं क्रमेण तत् । संख्यानामन्यरूपाणा-

३२१ । ऋतो डा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।

ऋतः ६।, डा ।१।, तत्पुत्रे ७, सगोत्रविद्ये ७, चे ७ ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगो-
त्रविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्रौ, हीतापीतारौ ।

मर्यधर्मादिषु इयम् । बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरक्रमात् । यथा हरि-
हरौ शम्भुक्राणौ अच्युतशङ्करौ शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मातृतातनूजवाः । भरणी-
हस्तिके यौषवर्षा विंशतिसप्तती । धर्माथौ गुणद्वयी च कामार्थौ मधुसर्पिणी ।
आद्यन्तावर्धशब्दौ च धर्मादौ परिकीर्तितौ । पक्षेऽर्थधर्मावित्यादि शेषं ज्ञेयं
प्रयोगतः । मातृतातनूजवाः इत्यत्र तातापेक्षया मातुरभ्यर्हितत्वम् । गर्भ-
धारणपीडाभ्यां तातान्माता गरीयसीत्युक्तेः । एवं मातापितराविति । युधि-
ष्ठिराजुंशी विप्रचक्षियविट्शुद्राः इत्यादिसिद्धये भ्राता व्यायान् वर्षः क्रमेणेति
सूत्रद्वयं कुर्वन्त्यन्ते । तदस्मभ्यं तु जन्मवर्णशताद्यार्हितत्वात् सिद्धं एतत् सर्वं
प्रायिकं धूमाग्री लक्षणहेतू । समुद्राद्री काकशुको काशकुशवस्त्रजमित्यादि
शिष्टप्रयोगतः ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्रं तस्मिन् । तत्शब्देनेह पूर्वस्थितऋदन्त एवीच्यते ।
समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्यं तस्मिन् । मातापितरौ पितापुत्रौ इत्युभयत्र
समानगोत्रत्वम् । हीतापीतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगोत्रविद्ये किं दाह-
भीक्तारौ जामादपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रथिष हन्ते स्त्रीलिङ्गस्यैव
पूर्वस्थितिरिति सूचितम् । तेन पार्वतीपरमेश्वरौ लज्जीनारायणौ बधूवरौ इत्यादि ।
क्वचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरवधूसमागसः प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥ ३२१ ॥

श्रीरा-टौ—स च पुत्रश्च तत्तस्मिन् गोत्रञ्च विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये
यस्य तत् तस्मिन् तत्शब्देन ऋदन्तः परागृह्यत इत्यत्र आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि ।
तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः । पूर्वोत्तरदयोर्विद्यायोनिसम्बन्ध-
वाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योगिसम्बन्धीदाहरणमाह मातापितराविति माता
च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यं एवं मातापुत्रावित्यादि
पुत्रार्थग्रहणात् पुत्रौ च दुहितात्मजौ इति स्यादिति कश्चित् । हीतापीतारा-
विति हीता च पीता चेति वाक्यम् । एवं नेटा च उद्गाता च नेष्टीद्गातारौ
हीतापीतारौ च नेष्टीद्गातारौ च ते हीतापीतानेष्टीद्गातारः हीता च पीता च

३२२ । चगैक्यवं क्लीवम् ।

चगैक्यवं १।, क्लीवं १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वञ्च क्लीवं स्यात् ।

नेष्टा च होतपोदनेष्टारः इत्यत्र न स्यात् सी सर्वादिदं आदिदं सर्वान्तदमुत्तरद-
मिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितमतः पोदशब्देन व्यवहितत्वात् । होतपोदनेष्टारश्च
उद्गाता च ते होतपोदनेष्टोद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्द्वयोः पुनश्च
इति पूर्वोत्तरव्यवस्थायां अविरुद्धत्वात् । शेषवाचिनां समानविद्यासम्बन्धः
कालायनेन दर्शितः । यथा ब्रह्मोद्गात होवध्यं ब्राह्मणाच्छंसि प्रसोद मैत्रा-
वरुणप्रतिष्ठातपोद प्रतिष्ठात अक्कावाक् नेष्ट अग्नीध्र अब्राह्मण्य यावस्तु उद्नेत
प्रवृणोता इति । सगोत्रविद्ये किं ? वक्तृगोतारौ । अवायुदेवतार्थस्य तस्मिन् ।
वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च ङा स्यात् अवायुदेवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासीमौ
इन्द्रापूषणौ इन्द्रावृहस्पतौ मित्रावरुणौ अग्निविष्णू सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवता-
शब्देन येषामेकेन मन्त्रेण यैः पदैर्वा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव गृह्यं तेन ब्रह्म-
प्रजापतौ शिववैश्वणौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रवि-
चन्द्रावपि नोपलक्षिताविति धटकपरः । अवायुः इति किं ? अग्निवायू वायुग्री ।
अग्नेर्ङी सीमवरुणयोः । अग्नेर्ङी स्यात् सीमवरुणशब्दयोर्देवता च । अग्नीषीमौ
अग्नीवरुणौ । खवे कुशस्य । आदराथोऽयं आरभ्यः कुशस्य ङी स्यात् खव-
शब्दे परे । कुशीलवाविति वाङ्मीकिप्रयोगः । दिवो द्यावापरदे पृथिव्यां
दिवस् च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान् द्यावादिवसौ च । द्यौश्च
भूमिश्च द्यावाभूमौ द्यावाभूमौ द्यावाचक्षे देवतार्थस्यैव विधानात् द्युत्तरसौ
इत्यादौ न स्यात् । अनौबन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वा-
दीबन्ते न स्यात् तथाचैक्यं भिन्दन् द्युभूस्योरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात्
सर्वान्तद एव तेन द्युभूमिसूर्या इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-
स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसिति अविकृतनिर्देशात् न विः । उषासीषसः ।
देवतार्थस्योषसः परदे परे उषासा स्यात् च । उषासान्तं उषासासूर्यौ ।
अग्नेर्म तौ त्रिमत्यवैष्णवे । वैष्णवभिन्ने त्रिमति पदे परे अग्नेर्ङी ङा च न स्यात्
च । अग्निश्च मरुच्च तौ देवते अस्य अग्निमारुतं हविः । अग्निवारुणौमनङ्गाही-
मालभेत । वैष्णवे तु आग्नावैष्णवः चरुः त्रिमति किं ? आग्नेर्द्वं कर्म ॥ ३२१ ॥

चगयोरैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च वञ्च चगैक्यवं अच्ययीभावस्य क्लीवत्वफलस्य
उपसंज्ञं उपलक्षि इत्यादौ ऋषः । चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यगृह्य-

देवेष्टसिद्धौ चगैक्यग्रहणं ज्ञापयति । क्वचिदन्वोऽपि क्लीवं स्यादिति । यथा षष्ठ्यन्तादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरुपज्ञम् । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । षष्ठी-
बहुवचनान्ताच्छाया । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायम् । देवमनुष्यवर्जात् षष्ठ्यन्तात्
सभा । रक्षःसभम् । एवं यच्चगत्वर्कचिन्नरपिशाचादीनाम् । देवमनुष्यवर्जा-
दिति किं ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजार्थाच्च । इनसभं ईश्वरसभम् ।
राजसुत् राजसभा । केचिदत्र नृपशब्दं राजार्थं वदन्ति तेन नृपसभं दासीसभं
रक्षःसभमित्यमरः । सर्वेभ्यः समूहे । स्त्रीसभं राजसभं दासीसभम् । सेना-
सुराशालानिशाच्छाया वा । षष्ठ्यन्तात्परा सेनादिः क्लीवं स्यात् । ब्राह्मणानां
सेना ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना । यवर्जसूरं यवर्जसूरा । यवर्जो देशविशेषः ।
गोशालं गोशाला गोनिशं गोनिशा वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छायं वृक्षच्छाया
इति ॥ ३२२ ॥

थीरा-टी—चक्षु गश्च तौ तयोरैक्यं चगैक्यं चगैक्यञ्च वक्ष्यते । चक्षैक्य-
मित्यादि ऐक्यं समाहारः स चगयोरित्यर्थः । स च एक एव तत्र समुदायि-
भ्योऽन्यः समुदाय इति न्यायादेकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवत्वं विधीयते । ये तु
समुदायिभ्योरन्यः समुदाय इत्याहुः ते एकत्वातिदेशार्थं पृथक् सूत्रं कुर्वन्ति ।
अनेकार्थाभिधायिनः शब्दस्यैकार्थाभिधायित्वासम्भवात् वक्ष्यते । इति अधिस्त्री-
त्यादौ पूर्वदार्थप्राधान्यात् लिङ्गकृतप्रयोगवैलक्षण्यभावे प्राप्ते उन्मत्तगङ्गमित्या-
दावन्त्यपदार्थत्वादन्त्यलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमं ये तदा-
दित्येकथने । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्तः शङ्केरिति छः । उपक्रमस्य
इत्युपक्रमः षष्ठ्योपज्ञोपक्रमान्तं ये क्लीवं स्यात् तयोरुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य
प्रतिपादने सति । सर्वज्ञस्योपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञं वेदः सर्वज्ञेनादावुपज्ञायते इत्यर्थः ।
आख्यस्योपक्रमं आख्योपक्रमं यज्ञः आख्येनादावारब्ध इत्यर्थः । केकत्युपज्ञं वत
वह्ननर्थम् । तदादित्येकथने किं देवदत्तोपज्ञाप्रकारः । छाया बह्वनाम् । छायान्तं ये
क्लीवं स्यात् सा चेद्वह्वनां सस्त्वन्ती । वृक्षाणां छाया वृक्षच्छायं विच्छायं बह्वनां
किं ? वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया । सङ्घे सभागृहेऽमनुष्याराजराजार्थाभ्यां च ।
सभान्तं ये क्लीवं स्यात् सङ्घे गृहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रक्षःपिशाचादिभ्यो राज-
भिन्नराजार्थेभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभं दासीनां सभा दासीसभं स्त्रीणां
सभा संज्ञतिः स्त्रीसभं सङ्घे किं ? दासीनां सभागृहं दासीसभा गृहे तु रक्षः-
सभं पिशाचसभं असनुष्यशब्देन रक्षःपिशाचादौ रुद्धत्वात् नृपसभं इनसभम् ।
क्वीचकवधे नृपतिसभागमवेषमाना इत्यत्र नृपतिशब्दो राजविशेषवाची न तु
राजसामान्यवाची अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । वृणां पतिर्यत्र सभायां
स्य नृपतिसभेति कश्चिद् अराजेति किं राजसभा । गृहे किं राजसभमिति

३२३ । चैक्याच्चुदषहोऽ ।

चैक्यात् ५।, चुदषहः ५।, अः १। ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिवक्ष्यामाणां संज्ञासु
विषयभूतासु कन्यान्तं ये स्त्रीवं स्यात् । सौशमीनां कन्या सौशमिकन्यं आङ्गर-
कन्यम् । उशीनराख्यासु किं दाक्षिकन्या । वा तु छायासेनासुराशाला-
निशाः । छायाद्यन्तानि ये स्त्रीवानि स्युर्वा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षछायं
वृसेनं यवसुरं गोशालं अश्वनिशं पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि । व्यसंख्याभ्यां पथोषगे
च । व्यसंख्याभ्यां परः कृतशान्तपथः स्त्रीवं स्याद् ये षगे च । विशिष्टपन्थाः
विपथं उत्कृष्टः पन्थाः उत्पथं विरुद्धार्थविशब्दात् कुशब्दाच्चात्यन्तेति चान्द्राः ।
तथाच व्यध्नी दुरध्नी विपथः कदध्वा कापथः समा इत्यमरः । बाटः पथश्च
मायश्चेति त्रिकाण्डशेषेऽदन्तपुंलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासो सिद्धमिति रायः ।
एकस्यासौ पन्थाश्चेति एकपथं द्वयोः पन्थाः द्विपथं चतुर्णां पन्थाश्चतुष्यथम् ।
आभ्यां किं सत्यथः । पथ इति किं अपन्थाः । अहंर्चादिभ्यविशेषणे । अहंर्चा-
दिव्यविशेषणं च स्त्रीवं स्यात् । अहंर्चादिर्द्यथा—अहंर्चं सरकं विमानमखिनं
मानं गृहं मोदकं धर्मं शर्म सुवर्णवर्णरुचकं शङ्खं क्रमं गीमयम् । वज्रं कल-
पविव्रपद्मचषकं शेषं तमालाटकं सारं शाकटकवटार्बुदनडं पिण्डाककन्दौषधम् ।
कासारव्रतवासराऽङ्गननखं कार्पापणं कङ्कनं, शीर्षेस्थानपिधानवैष्णवल्यप्रश्रीव-
कीलाहलम् । मापीयोगदलान्स्कारकवचं कान्तारदेहाश्रमं पात्रीवं तितल
प्रबालचरकं श्रीलं खलीनं सुखम् । जीवातुवस्तुकुलिशब्धजसुस्तकुलद्रोणीपवास-
कुसुदीदनश्लकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतंसं प्रस्थत्रणस्तवकसंक्रम-
सातुशङ्कम् । तण्डुकरण्डककुट्टिमकच्छं सङ्क्रमसंवलताण्डवपुच्छम् । क्षेमस्तेडित-
सातकचमसं यूषं चिक्रसकपिशं दिवसम् । पारावाराव्ययशतमानं यूप्रयुगम्बर-
दिनसन्तानम् । टङ्ककमण्डलुपल्लवषण्डं चरणं तोरणनूपुरसुखम् । मण्डप-
कङ्कणचन्दनवह्निं किशलयदीहृदश्लिखरकिरीटम् । कम्बुतडागं कुतपं तीव्रं
हिङ्गुबीपं प्रीठकनिष्कम् । तृथ्यसैन्धवराष्ट्राणि वर्षनिन्यासवासवम् । कटकं
वारवाणीऽयश्चतं भवनमासनम् । स्त्रीवं शरीरं कुसुमं लोमारण्यं दूषणं सुखम् ।
वस्त्रं दण्डं वसन्तातपवं हस्तं घृतादयः । केषाखिद्विदुषामत्र वैदिकत्वादसम्भताः ।
अहंर्चादिः समाख्यातः शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । शेषमित्यादिना कीरकतैलादयः ।
अहंर्चादिप्राठादेव सरकादीनामसोऽपि स्त्रीत्वं व्यवशेषणं यथा अचयं खः परमं
भादुरित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात् ।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमी-
दृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम् ।

३२४ । ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षि-
भ्रुवं इत्यादयः साध्याः ।

इति चः ।

चदषह इति पञ्चम्यकम् । उश्च दश्च मूर्धन्यषश्च ह चेति चुदषह तस्मात् ।
आदिस्त इत्यनेन एतदादीनां तद्धितत्वात् नदं तसावित्यनेन दान्ताभावात्
विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात् । एवं समासपदात्तप्रत्यया
अन्तपदादेव स्युः । तेन त्वक् च पचश्च त्वक्पत्रं सख्युःपुत्रः सखिपुत्रः सखिपुत्र
इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्ययः । अथ निपात्याः । ऊरु च अष्टौवन्तौ च ऊर्वष्ठीवं
पादौ च अष्टौवन्तौ च पदष्ठीवं उभयत्राप्रत्ययः, पादशब्दस्य पदादेशः । धेनुश्च
अनङ्गांश्च धेन्वनडुहौ । एतदादिभ्योऽप्रत्ययः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।
अत्र समाहारोऽपि पुंस्त्वन्तु अङ्गाहान्ताः स्त्रोडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यका
इत्यमरः । संख्यापूर्वत्वे स्त्रीवत्वमेव यथा त्रिरात्रमित्यादि स्त्री च पुमांश्च स्त्री-
पुंसौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च
गावश्च दारगवम् । अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षिभ्रुवं इत्यादयः साध्याः निपात्या
इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन षट्समासिष्वनुक्ता उच्यन्ते । तत्र समासान्तरेऽनुक्तं
तद्वैव वक्ष्यामि । इहऽनुक्तानि तु विवृणोमि । यथा नक्तश्च दिवा चेति
नक्तन्दिवं रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं एवमहर्दिवम् । ऋक् च यजुश्च ऋक्-
यजुषम् । एवं इहऽदेवस्य देवे दीर्घः । अग्निमीमांसा सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि ।
इतः स्य मित्रावरुणौ किमेतौ इति भट्टिः । रवीचन्द्रावपि नोपलक्षितार्थित
षट्कर्परः । अनपुंसकानां यजुर्वेदीतक्रतूनां समाहार एव । अर्कश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्वमेधम् । नपुंसकानान्तु राजसूयवाजपेये । यजुर्वेदीत इति किं
दर्शपूर्णमासौ । गवाश्चादीनाञ्च । गौश्च अश्वश्च गवाश्चम् । एवं गवाविकम् ।
कुजवासनं पुत्रपौत्रं उष्ट्रखरं दर्भशरदित्यादि । निकटपाठानाम् । निकटः
पाठी येषां तेषामपि समाहार एव । पदश्च क्रमश्च पदक्रमं प्रदमषीति इति

कप्रत्ययः । वेदे हि पदमधीत्य क्रममधीते । पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-
 शीरपि निकटपाठत्वम् । गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम् । आरा च सखी
 च आरासखि । प्राणिजातेस्तु ब्राह्मणक्षत्रियशूद्राः । गुणकर्मणोस्तु रूपरस-
 मन्त्रस्पर्शाः । उत्क्षेपणावक्षेपणाकुचनप्रसारणगमनानि । भिन्नलिङ्गानां नदी-
 देशनगराणाम् । शोणश्च गङ्गा च शोणगङ्गम् । कुरुश्च क्षेत्रञ्च कुरुक्षेत्रम् । मधुरा
 च पाटलिपुत्रश्च मधुरापाटलिपुत्रम् । अभिन्नलिङ्गानाम्न्तु गङ्गायमुने । मद्-
 केकयौ । अयोध्यामथुरे । नित्यवैरिणाम् । अहिनकुलम् । अश्वमहिषम् ।
 काकोलूकम् । शिल्पिनाम् । तच्चा च अयस्कारश्च तच्चायस्कारम् । रजकतन्त्र-
 वायम् । प्राण्यङ्गानाम् । पाणिश्च पादश्च पाणिपादम् । मुखञ्च नासिकां च
 मुखनासिकम् । तूर्याङ्गवादकानाम् । मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिक-
 पाणविकम् । षट्ङ्गपणवमिति । अप्राणिजातित्वादेव । सेनाङ्गानां बहुले ।
 हस्तिनश्च अश्वश्च हस्त्यश्चम् । बहुले किं ? हस्ती च अश्वश्च हस्त्यश्चौ । क्षुद्रजन्तु-
 फलानाम् । अत्रापि बहुलमेव । दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकम् । बहुले किं ?
 दंशश्च मशकश्च दंशमशकौ । क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । प्रबलं
 वा शतं येन केनचित् । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । बहुले
 किं ? वदरञ्च आमलकञ्च वदरामलके । हस्तदण्डधान्यद्वगपक्षिविशेषाणां वा ।
 एषां बहुले समाहारः स्याद्वा । स्रजश्च न्यग्रोधश्च स्रजन्यग्रोधं स्रजन्यग्रोधाः ।
 एवं कुशकाग्रं कुशकाशाः । तिलमाषं तिलमाषाः । करुप्रसभं करुप्रसभाः । हंसचक्र-
 वाकं हंसचक्रवाकाः । बहुले किं ? स्रजन्यग्रोधौ इत्यादि । व्यञ्जनविशेषाणां बहुलावहु-
 लयोः समाहारः स्याद्वा । दधिघृतं दधिघृतानि दधिघृतौ इति पुंस्त्वं वैदिक-
 मिलेके । अद्रव्याणां विरोधिनां समाहारः इतरैतरयोगश्च । सुखदुःखं सुख-
 दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः । विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधी । कामा-
 श्रये क्रोधीऽस्तीति न विरोधः । एवञ्च दधिपयसी सर्पिर्भुजनीत्यादौ न समा-
 हारः । अत्र प्रयोगानुसारेण इतरैतरयोगः समाहारश्च इति । पुंसां सरूप-
 स्त्रिया लुक् । पुलङ्गिनं सह हन्ते समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात् । अश्वी
 च अश्वश्च अश्वौ । हंसी च हंसश्च हंसौ । रम्भीरुश्च रम्भीरुश्च रम्भीरुः । युवती
 च युवा च युवानौ । स्वरूपस्त्रिया इति किं ? लतावृक्षौ । भ्राता श्वसुः । पुत्रेण
 दुहितुः । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । श्वयाः श्वशुरेण
 मातुः पित्रा वा । श्वशूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । प्रचे श्वशूश्च श्वशुरौ । माता च पिता
 च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति । ऋदनीरश्च निपात्यते । तेन
 मातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपतयम् । एवं जाया च प्रतिश्व
 इति हन्ते जम्पती दम्पती इति रूपद्वयं निपात्यते वा । पचे जायापती इति ।

गीततद्वितानेन तद्वितानो लोप्यः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वाङ्मिष्य
वाङ्मवायनश्च वाङ्मवी । व्यदादीनां सर्वः । स च दैक्यमित्यत्र दे च दानी-
त्येकशेषदर्शनात् । सरुपाणामेकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेना-
र्जुनश्च अर्जुनशार्जुनौ । रामश्च रामश्च रामश्च रामाः । सरुप इति किं ?
रामश्च ऋणश्च रामकृष्णौ । इति चः (इत्त्वः) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चैक्यं 'तस्मात् । चुश्च दश्च षश्च ह च तत्तस्मात् तेन
दप्रयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वच-
मिति । वाक् च त्वक् च इमे समाहृते इति वाक्यं अस्याकारत्वस्य तत्त्वान्नद-
तसाविति दान्तलनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एवं सुवाक् सुप्रच्छं श्रीसज-
मिति एवं वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् ।
ऐक्यमिति किं ? प्रावृट्शरदौ । सर्वो हि इत्त्वो विभाषयैकवदभवतीति न्यायाद्
यदा समाहारस्तदा प्रावृट्शरदं इति स्यादेव । प्राणित्युत्सेनाङ्गानामैक्यं चे ।
प्राण्यङ्गादिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । हस्तश्च पादश्च हस्तपादम् । शिरीषीवम् ।
मुखनासिकाभ्यां यो निष्क्रामति स वायुः । ग्रीवाङ्गुलिखलाटेषु नित्यं स्वेदः
प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बो खलाटाक्षिकचौरभगमूर्धु स इति कामशास्त्रे ।
नेत्रास्त्रनामिकाबाहुहृदयेभ्य इति चण्डी । इति तु दधिपय आदित्वात् सिद्ध-
मिति । अथवा मुखसहिते नासिके मुखनासिके इति श्वाकपार्थिवादित्वात्
नध्यमद्वलीपः पुटहयमेदात् हित्वम् । एवं ग्रीवाङ्गुलिसहितानि खलाटानि
इत्यादि सः । प्राणिमेदाङ्गलाटादेर्वम् । चण्डप्रास्तु आर्षः । त्व्यंशब्दोऽन्तार्श आदित्वा-
दव्यान्तसेन त्व्यवत् प्राण्यर्थः । खदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः एवं पाणविकः ।
चे मार्दङ्गिकपाणविकम् । खदङ्गपणवमिति त्वप्राणिजातिवाचित्वात् । अन्ये तु
पृथक् तूय्याङ्गतत्प्रवीणयोर्यहणं व्यतिकरनिरासार्थं तेन शस्त्रिशङ्कावित्यादौ न
स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गानापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेणेति भट्टिः ।
इत्याहुः । सर्वो हि इत्त्वो विभाषयैकवदभवति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति परे ।
रथेन चरन्ति रथिकाः पदातीनां समूहाः पादातानि । भिन्नादित्वात् णः रथिकाश्च
पादातानि च रथिकपादातं हस्तिघोटकम् । हस्त्यश्चरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टय-
मित्यमरः । इष्यन्ते पृतनाङ्गानि हस्त्यश्चरथपत्तयः इति तु अबहुत्वे सेनाङ्गानामैक्य-
निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरीष्ट्रशारिशिरस्त्राणां न ग्रहणम् । स्थेनो
व्यामनुवादे चरणानाम् । चरणः शाखा अर्श आदित्वादः । अनुवादे गम्यमाने
चरणाध्यायिप्राणिवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । टीपरयोः स्थेनोः प्रयोगे सति । प्रमा-
णान्तरवगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनं अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च कठकालापं
अव्यक्तात् कठाश्च कौथुमाश्च कठकौथुममुक्तात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठीदयौ शब्दे-

मानयते तदैवेदमुदाहरणम् । यदा प्रथममीवीपदेशकदा उदशः कठकालापा
इत्यादि । स्थेनीः किं ? अनिन्दिषुः कठकालापाः । य्वां किं तिष्ठन्ति कठ-
कौघुमाः । अक्षीवयजुःसोमयागानाम् । क्षीवलिङ्गभिन्नानां यजुर्वेदविहित-
सोमपानीपलक्षितयागवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्व-
मेधम् । साह्याश्च अतिरात्राश्च साह्यातिरात्रम् । अक्षीवेति किं ? राजसूयवाजपेयै ।
यजुरिति किं ? इषुवज्जौ । सोमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासौ । पाठनिकटा-
नाम् । अध्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्यं स्यात् । यस्माद्वेदमर्थज्ञानं विना
क्रमत् पठति स क्रमकः प्रथमपाठी । यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्तिकः । क्रमक-
वार्तिकं पदक्रमकं पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः । छात्रोपाध्यायं गुरु-
शिष्यप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्रौ । निकटानां
किं ? याज्ञिकसौमसांस्कौ । अप्राणिजातीनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति-
स्तवाचिनां चे ऐक्यं स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलाका । शस्त्री कुरिका । आरा
च शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भृष्टयवाः । शम्बुलिः पिष्टकभेदः । धानाशम्बुलि ।
द्रुमशैलम् । “रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला” इति तु तरुप्रधानाः शैलास्तरुशैला
इति शाकपार्थिवादिखात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे
वदरामलकानि सन्तीति । अप्राणि इति किं ? विप्रचत्विग्यौ । जातीति
किं ? विम्वहिसामय्यौ । एवं रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
निष्ठाया जातेरभावात् । भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणां नद्यादिवाचिनां चे
ऐक्यं स्यात् । नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदैः सह चे अस्य विषयः । गङ्गा च
श्रीणश्च गङ्गाश्रीणं उड्वैरावति राद्रामगधं वारेन्द्रीमगधं पृथक् नदीग्रहणात्
देशोऽत्र जनपदाख्यः । तेन कैलासस्य गन्धसादनञ्च कैलासगन्धसादन इत्यादौ
न स्यात् । मथुराकान्यकुञ्जं मथुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशोऽपि ग्रहणात्
ग्रामवाचिनां ग्रामनगरवाचिनां न स्यात् । तेन जास्ववश्च ग्रामः सास्वकिनी च
नगरी जास्ववसास्वकिन्यौ । सौम्यं नगरम् । केतकत्रती ग्रामः । सौम्यकेतकत्रती ।
कश्चित्तु सौम्यकेतकत्रतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं ? गङ्गायमुने राद्रावारेन्द्री
कान्यकुञ्जपाटलिपुत्रौ । अवहिकृतशूद्रक्षत्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां चे
ऐक्यं स्यात् । रजकतन्त्रवायं तच्चायस्कारं भिन्नधीवरम् । इति मे यान्ति
दिवसाः संमं रजकनापितैः इति त्वेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना
न शुद्धति स वह्निकृतः शूद्रो यथा चाण्डालहृडिपौ । दंशनशकं यूकालिख्यम् ।
क्षत्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रच्छती येषां केचिदानकु-
खादपि इति क्षुद्र एव य इति यन्नदृश्य इत्यर्थः । अश्वमहिषं शशशृगालम् ।
नित्यविरोधिनां किं ? देवासुराः कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः । गवा-

आदीनाम् । गवाश्चादीनां च ऐक्यं नित्यं स्यात् । गवाश्चादौ गवाश्च स्यात्
 पुत्रपौत्रं गवाविकम् । शक्रस्येदः श्चच्छालं गवैडकमजैडकम् । टणोलपं
 स्त्रीकुमारं दासीदासं कुटीकुटम् । भागवतीभागवतं दर्भाक्षु शरपूतिकम् ।
 कुजावामनकैरातमुद्रात् खरशशौ तथा । मांसाक्षु शीणितं शाव्याः पिच्छं
 पुरुषोऽर्जुनात् । शक्रपुत्रीषं सूचाक्ष शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः । गवाश्चमित्यादि निर्दे-
 शात् गोऽश्वं गोऽश्वौ इत्यादौ पशुत्वादिकल्पः । इह केषाञ्चिदिकल्पे प्राप्ते दासी-
 दासानां एकशेषनिरासार्थः केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्चच्छालमित्यस्य नित्य-
 विरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः । दर्भशरं दर्भपूतिकं कुजावामनं कुज-
 कैरातं उद्रखरं उद्रशशं मांसशीणितं शाटीपिच्छं अर्जुनपुरुषं सूत्रशक्रं सूत्र-
 पुरीषमिति । आकृतिगणीऽयम् । पक्षिहृत्स्रगपशुधान्यतणव्यञ्जनानां वा । पक्ष्यादि-
 वाचिनां च ऐक्यं स्यात् । हंसचक्रवाकं धवखदिरपलाशं रुरुपृषतं गीमहिषं
 ब्रीहियवं कुशकाशं दधिपृषतम् । येषामव्वान्तानां दधिपय आदौ पाठस्तेषां व्वान्तान-
 मिव वाक्यम् । पक्षे हंसचक्रवाका इत्यादि । स्रगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् गृह्य-
 णात् स्रगवाचिनां पञ्चन्तरवाचिना सह च न स्यात् । तेन रुरुमहिषा इत्यादि । अत्रा-
 प्राणिजातीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः । येषां सर्वे हि हन्तौ विभाषयैकवद्भवतीति
 न्यायात् विकल्पः तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः । तथाच, हनुमन् कौट्टशं सख्यं
 नरवानररक्षसामिति भट्टिः । विरुद्धाद्रव्याणाम् । सद्धानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां
 च ऐक्यं स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णं जन्ममरणं जन्ममरणे । विरुद्धेति किं ?
 कामक्रोधी । अद्रव्य इति किं ? स्वर्गनरकौ । शीतोष्णे उदके । अश्ववडव-
 पूर्वापराधरोत्तराणाम् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात् ।
 अश्ववडवं पूर्वापरं अधरोत्तरं पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि । न सेनाङ्गफलसुद्रजन्तु-
 पक्षिहृत्स्रगधान्यतणानामव्वान्तानाम् । अव्वान्तानामेषां च ऐक्यं न स्यात् ।
 रथिकाश्चारीहौ वदरामलके यूकालिख्ये हंसचक्रवाकौ सचन्यग्रीवौ रुरुपृषतौ
 ब्रीहियवौ कुशकाशौ । दधिपय-आदीनाम् । अव्वान्तानां दधिपय-आदीनां
 च ऐक्यं न स्यात् । दधिपय आदिर्यथा । दधिपयसौ ऋक्सामि स्तन्दविशाखा ।
 वायावसाने च । सर्पिर्मधुनी श्रद्धामिधे स्वर्गापवर्गौ च ब्रह्मप्रजापतौ मिधा-
 तपसौ हरिकौषिकौ । अपवर्गापनिषदौ परित्राजकशैखिकौ शिववैश्रावणा-
 विभ्रवर्हिषी दधिसर्पिषी । शक्रकण्ठी । तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्पयः । उद्र-
 खलानु सुषलं ग्रीक्ता अचीनविंशतिः । इह केषाञ्चिदिकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते
 ऐक्ये निषेधः । अध्ययनात्प इति अध्ययनतपसौ उद्रखलसुषले । इषावर्हिषी
 इति गणपाठात् र्घं इति चावयवानामियत्तायां वा तु सामीप्ये । चसावयवौ-
 मूतानां दानामियत्तायां गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात् । ससामीप्यामियत्तायां

तु वा । दश दन्वीष्ट्राः सप्त मार्दङ्गिकपाण्डविकाः । उपदशा दन्वीष्ट्राः उपदशं दन्वीष्ट्रं उपदशाः इति ह्रस्वः समीपिप्राधान्यात् खम् । उपदशमिति वसः सामीप्य-
प्राधान्यात् खम् । इदं प्रकरणं नियमार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार च एव
दधिपय-आदीनामितरेतर च एव अन्येषां विकल्पार्थ एवेति । उर्वं । उरु च
अष्टीवन्तौ च तत्पादौ च अष्टीवन्तौ च तत् धेनुश्च अनङ्गाश्च तौ अहश्च रात्रिश्च
सः स्त्री च पुमांश्च तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत्
अचिष्णी च भुवौ च तत् इति वाक्यं दभेदः । समाहारेतरराकारताज्ञापनार्थः ।
आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । हयोरधिकरणार्थत्वेनाघेयसापेक्षत्वादसाम-
र्थ्येऽपि सः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवं अहश्च दिवा च अहर्दिवं प्रतिदिन-
मित्यर्थः । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषं उदूखलसूषलं तण्डुलक्षिन्नं चित्ररथ-
वाह्मीकं विष्णुक्सेनार्जुनी चिवास्वाती भार्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मशू । विश्वेष-
विशेषे इत्यपि कश्चित् । स्नातकराजानौ प्रतिष्ठास्त्रिंशे सूर्याचार्यौ मर्यादाभि-
विधी शिरोजानू पाण्डुधतराष्ट्री । उदूखलादीनां सुषलादिभिः सह चे पूर्व-
निपातः । एवं जाया च पतिश्च जम्पती दम्पती । जायाया जन्दच्चादेशो वा ।
पत्ने जायापती । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुर्मातरादेशो वा । पितुश्च
पितरः इति ऋषणक्तस्तन्मते मातरपितराभ्यां मातरपितरयोरिति । पत्ने माता-
पितरौ इत्यादि संग्रहः । शेषं शिष्टययोगानुसारिण बोध्यम् । अहीरात्र इति
निर्देशात् अहीरात्रादीनां पुंस्त्वमपि निपात्यते । अहीरात्रादिर्यथा “अही-
रात्रादिषु प्रीक्ता रात्राङ्गान्ता अहान्तकाः । पुण्याहसुदिनाह्माभ्यां विनाईर्चा-
दयस्तथा । सूक्तवाकीऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।” अहश्च रात्रिश्च अही-
रात्रावपि इतरेतरयोगात् । तथाच, अहीरात्राविमौ पुण्यौ इति । एवं पूर्वरात्रः
अपररात्रः पूर्वाह्नः अपराह्नः द्यौः रात्रः इत्यादि । पुण्याह सुदिनाह्यधीर्वर्जनात्
पुण्याहं सुदिनाहं अर्द्धं ऋचः अर्द्धर्चः सरकः इत्यादि पूर्वैश्च क्लीवलञ्च अर्द्धर्चादि-
राक्तगणत्वात् । पुण्यरात्रं प्रियामने इत्यादि । वचधीर्घञ् । वाकः अनुक्रान्ती
वाकीऽनया अनेन कुलेन वा अनुवाकः । एवं सूक्तवाकः इत्यादि । एषां पाठसाम-
र्थ्यात् च सभिन्नस्येऽपि पुंस्त्वम् । पुंस्त्रियोस्त्वभिन्नयोः शिष्यो ना । त्वमात्रकृतभेदयोः
पुंस्त्रियोः पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवी । गौरयं गौरियं इतौ गावौ
इत्यत्र त्वकृतभेदाभावेऽपि अर्थकृतभेदात् स्यादेव । त्वभिन्नयोः किं ? हरगौर्व्यौ
इन्द्रेन्द्राख्यौ । लिङ्गमात्रकृतभेदे विधानादिन्द्राविति कश्चित् । तथाच वरुणा-
विन्द्री भवौ सर्वौ ऋद्धौ इत्यादि । गोत्रयूनीर्गोत्रम् । त्वभिन्नयोगोत्रयुवत्यान्-
योगोत्रत्वान्नं शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोत्रयूनीः किं ? गर्ग-
गार्ग्यायणौ गर्गगार्ग्यौ । त्वभिन्नयोः किं ? गार्ग्यवाक्यायनौ । भगवित्स्यापत्यं भाग-

वित्तिः गीत्रेऽदन्तात् णिः । भागवित्तस्यापत्यं युवा कुत्सा सौवीरगोत्रात् णिकः
 भागवित्तिकः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ इत्यत्र न
 स्यात् । त्यातिरिक्तकुत्सार्थकृतभेदात् भागवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपुंवच्च । व्यभिन्न-
 योगोद्वयनीर्गतत्वान्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रियाः पुंवद्भावश्च । गार्गीं च गार्ग्यायणश्च
 गार्ग्यौ । गार्ग्यौ च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । दाची च दाचायणश्च दाची । व्यभिन्नयोः
 किं ? गार्ग्यौ वात्स्यायनौ । क्लीवाक्लीवयोः क्लीवं वा तु क्लञ्च क्लीवा क्लीवयोः क्लीवं
 शिष्यते । तस्मात् क्लञ्च वा । शुक्लश्च शुक्ता च शुक्लश्च शुक्लम् । पक्षे शुक्लानि । व्यभिन्नयोः
 किं ? सितधवलशुक्लानि । हिमहिमान्यौ भाटस्वस्त्रीः पुत्रदुहित्रीर्भाटपुत्री । भाट-
 स्वस्त्रीर्भाटा पुत्रदुहित्रीः पुत्रः शिष्यते । भाटा च स्वसा च भातरौ । दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्री । अतरुणानेकखुरग्राम्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकखुराणां
 ग्राम्यपशूनां सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाश्च इमा अजाश्च इमा अजाः ।
 इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुणेति किं ? इमे वत्साश्च इमा वत्साश्च
 इमे वत्साः । इमा वर्कराश्च इमे वर्कराश्च इमे वर्कराः । अनेकखुरेति किं ? इमे
 अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः । ग्राम्येति किं ? इमे रुरवश्च इमा रुरवश्च इमे
 रुरवः । सङ्घे किं गौश्यायं गौश्वेयं इमौ गावौ । त्यदाद्यन्योऽस्यदादिः । त्यदा-
 दन्ययोस्तदादिः शिष्यते । स्यश्च चैतश्च लौ । स च मैतश्च तौ यश्च ग्रिश्च यौ
 त्यदादीनां यत् परं तत् शिष्यते । स्यश्च स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च एष च
 एतौ । स च त्वश्च युवां स च त्वश्च अहश्च वयम् स च कश्च कौ । त्यदादियथा ।
 त्यद् तयद् इदम् अदम् एतद् एक द्वि गुणदस्यद् भवत् किम् इति । सरूपा-
 णामेकक्तावावेकः । तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते । एकस्यां क्ली । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।
 वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षाः । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्याः । माषो ब्रीहिः माषो
 मूर्खः माषो मापकस्ते माषाः । अची विभौतकः अची रथावयवः अचः पाशकस्ते
 अचाः । पादाः रश्मिर्द्रि तूर्यांशाः । एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्विकत्वात् इह
 सरूपाणां लीनमेकशेषः इति मते तु वृक्ष वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष वृक्ष जस् इति स्थितिः ।
 एकस्यामी आदि क्तावेकः शिष्यते अर्थादन्ये निवर्तन्ते सरूपसमुदायात् क्ताया-
 मेकस्यां क्ली परत एकः सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिधत्ते । “सरूपसमु-
 दायाद्वि विभक्तिर्या विधीयते । एकस्तत्तार्थवान् सिद्धः समुदायार्थवाचकः”
 इति । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि बालश्रुत्युत्पत्तये त्र्यन्तेनार्थकथनं तद्वान्योन्यार्था-
 नु-
 प्रवेशादेकत्वाभावात् इवमे भवत एव न तु कमिति । यदुक्तम् । सङ्गभाव-
 विवक्षायां हसिर्दन्तैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीती हि न स्यात् द्विवचनादिक-
 मिति । त्र्यन्तानामेकशेष इति मते तु क्तिर्विभक्तिर्विभज्यते त्थर्थोऽनयेति
 विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकस्मिन् कारके विवचिते सति सरूपाणामेकशेष

बहुव्रीहिसमासः । (हः)

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः ।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

इत्यर्थः । एवञ्च सर्वं सिद्धयति । किन्तु वचनोर्वचानां वा पुष्पमित्यादावेकत्वेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात् । न च एकशेषश्च द्वन्द्वशेष इति वाच्यम् । पथि-
भ्याम्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित् । तन्मते
पथिभ्यां ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युज्यादित्यत्र युजा-
विति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि दानि इत्यादौ तु
तत्त्वन्तेनार्थकथनम् । तथाच कृष्णदम्भाय । खल्वेकत्वेभ्योऽनेकबुद्धिसङ्घितेभ्यो
निश्चितिरपेक्षा । बुद्धेस्तद्विनाशाद्विनाश इति । एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेषं
विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां
दत्ता गौः । व्यक्ती व्यक्ती पदार्थं प्रत्येकं शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्था-
स्तावतां शब्दानां प्रयोगे प्राप्त एकशेषी विधीयते । तथाच प्रत्यर्थं शब्दाभि-
निवेश इति भाष्यम् । एवं पञ्चपुल्वी च पञ्चपुल्वी च पञ्चपुल्वी च पञ्चपुल्वः
इत्यादि स्यात् । इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता
ध्यान्यस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात् । समार्थानाञ्च । समार्थानां
विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ
वा । मातापित्रोः श्वश्रूश्चशुरयोः पितृश्वशुरौ वा मातापित्रोः पिता श्वश्रूश्चशुरयोः
श्वशुरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ श्वश्रूश्चशुरश्च
श्वशुरौ श्वश्रूश्चशुरौ । इति चः (इन्द्रसमासः) ॥ ३२४ ॥

स च तुल्याधिकरणानां ऽपदानां अन्वयार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा
पीताम्बरादिः । भिन्नाधिकरणानां, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भौत्यर्थं
वासीऽस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणा-
नाञ्च स्यात् । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः त्रिकालवृत्तिः उरसिलोमा कण्ठे
काल इत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशे-
षणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्यम्बरात्पीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवञ्च शङ्खभिन्नी इक्षुभक्षिवीत्यादि
उदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम् । तेन
अव्याहतस्त्वैरगतेरिति । अथेष्टितं भर्तुर्नृपस्थितोदयमिति स वचचूडयलकाक-

[१०७] घृण्येतिदान्ते न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी ।
 श्रीभावेण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्वेन
 रम्ययूना रम्याङ्गा ।

पचकैरित्यादि च रघुः । सुखजातः सुरापीती वृजग्धो माल्यधारय इति भट्टिः ।
 एवं जातदन्तः दन्तजातः जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः पीततैलः तैलपीतः पीतघृतः
 घृतपीतः जड़भार्यः । भार्योद्धन्तमवज्ञायति भट्टिः । गतभार्यः भार्यागतः
 गतार्थः अर्थगतः अग्रग्राहितः आहिताग्निः पुत्रजातः जातपुत्रः यातयामः याम-
 यातः दुःखजातः जातदुःखः । एवं गतकण्डुः कण्डूगतः इत्यादि बोध्यम् । एवमुद्यत-
 चक्रः चक्रोद्यतः उद्यतासिः अस्तुद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यतः इत्यादि युद्धेभ्यो
 नित्यं पूर्वमिति जौमराः । यथोद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वं समानबलात्
 पूर्वम् । सर्वश्चेतः । संख्यासर्वनाम्नीः संख्या । द्विपरः । पूर्वं सप्तस्यन्तमचन्द्रादेः ।
 सप्तस्यन्तं पदं पूर्वं स्यान्न तु चन्द्रादेः । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसिलीमा
 काण्डेकाल इत्यादौ सरसिजवत् विभक्तेरलुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः
 पद्मनाभः शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा गुडप्रियः प्रियगुडः । किञ्चारुदो
 वानरो यं स आरुदवानरो वृचः । दृष्टः कृष्णो येन स दृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता
 भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विश्रः । निर्गताः पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी वृचः । चलारी
 भुजा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद् बहुनक्षत्रमाकाशं इति
 द्वितीयान्ताद्यन्तपदार्था बहुव्रीहयः इति सर्वे मन्यन्ते । स्वमते तु प्रथमान्तान्य-
 पदार्थाऽपि । यथा सह मात्रा वर्तते योऽसौ समादकः । एवं समपक्षकः सनामकः ।
 ब्राह्मणमानिनीत्यादि । हरिभाविनीत्यादि हरिं भावयितुं शीलमस्या इति
 भुक् । शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात् ग्रहनन्दीति णिनि कृते जैलोपे नान्तत्वादीपी समा-
 सीत्तरविहितेनैषा सहितस्य नस्य शत्वम् । श्रियां भावो यस्यासौ श्रीभावः तेन
 श्रीभावेण समासीत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनो नस्य शत्वम् । उभयत्र एकाच् कवर्ग-
 शब्दसम्बन्धिभन्नत्वादिकल्पः । रम्यौ विः पक्षी यत्र तेन रम्यविणा । श्रियां कामी
 यस्य तेन श्रीकामेण । उभयत्र एकाचकवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्यं शत्वमिति ।
 रम्यपक्वेनेत्यादि । पक्कयुताहवर्जनान्न शत्वमिति ॥

श्रीरा-ट्टी—इदानीं हंसं विशेषतो निरूपयन्नाह । पीताम्बर इत्यादि ।
 अत्राहुः । अग्रप्रान्तान्यार्थानां एकार्थानां हः । इत्यादित्यन्तान्यार्थपराणां समा-
 नाधिकरणानां दानां हः स्यात् । आरुदो वानरो यं स आरुदवानरो वृचः ।
 आरुदा इडा बह्वी वानरा यं स आरुदबह्ववानरो वृचः । निर्जितः कामी

येन स निर्जितकामः । उपनीतं भोजनं यच्चै स उपनीतभोजनः । निःसृतो जनी-
 ऽत्मात् स निःसृतजनः । शुक्लः पटो यस्य स शुक्लपटः । उषिती विहगो यस्मिन् स
 उषितविहग इत्यादि । उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीनां
 हसत्ववाचिन्वात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युप-
 गन्तव्यमिति कश्चित् । अस्ति चीरा नास्ति दीष इत्यादौ अस्तिनासिश्चन्द्री
 क्त्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रान्ताभ्यान्तान्तु वृष्टे देवे गतः । एकार्थानां किं ?
 पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य इत्यन्तानभिधानात् न स्यात् । तथाच
 क्ततद्धितसमासाभ्याभिधानगम्याः इति भाष्यम् । संख्यादूराधिकासन्नयानां
 संख्येयसंख्यया । संख्यावाचिनामदूरादीनां व्यानाञ्च संख्येयवृत्तिसंख्यावाचिना
 सह हः स्यात् । द्वौ वा तयो वा द्विताः । त्रिचतुराः पञ्चषाः लक्षकोटाः ।
 एकहान् दिवसांस्तिस्रः । सप्ताष्टैर्दिनैर्यस्यसि । वार्थे एवायं सः । वार्थोऽत्र
 संशयो न विकल्पः । संशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शित्वेन व्यवपयत्वात् । अदूरे दशानां
 इमे अदूरदशाः । अधिका दशानां इमे अधिकदशाः । आसन्ना दशानां इमे
 आसन्नदशाः । समीपे दशानां इमे उपदशाः उपविंशाः । यदा समीपिप्राधान्यं तदा
 हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति । संख्येय इति किं ? अधिका विंशति-
 र्गवाम् । दिङ्नाम्नां विदिशि । दिङ्नाम्नां हः स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम् । पूर्वस्याश्च
 दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिण-
 पश्चिमा दिङ्नामग्रहणात् यौगिकी मा भूत् । तेन ऐन्द्राश्च कौर्व्याश्च दिशोर्मध्ये या
 दिक् इत्यत्र न स्यात् । त्रीतन्त्रयोः सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्परप्रहरणादि-
 रूपप्रतियाकरणं व्यतीहारस्तत्र तुल्यरूपयोस्त्रीतन्त्रयोर्युद्धे वाच्ये हः स्यात् ।
 दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा आज्ञाय वा
 इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि । अन्तर्भावितव्यार्थत्वात् वर्तितमित्यर्थः । युद्धमिति उक्तदं
 अन्यथा भन्न घत्वात् क्ताच् न स्यात् । अनभिधानात् क्षत्रियेष क्षत्रियेष च प्रहृत्य
 इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु घत्वात्तन्नेन स्यात् । एवं प्रहरणाकर्षणसहस्रान्य-
 क्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । स्वरूपयोः
 किं ? हलैश्च सुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किं ? हस्तेन हस्तेन
 गृहीत्वा क्रीडनं वृत्तम् । तुल्ययोगे सहस्य तन्नेन । तुल्ययोगे वर्त्तमानस्य
 सहशब्दस्य तन्नेन सह हः स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सच्छावः
 इहीभयोस्तुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किं ? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति
 गर्दभीति विद्यमानैः पुत्रैरित्यर्थः । सपत्नः सधर्मा सखीकः सकर्मा सदपः
 समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वैश्चैव सः । तथाहि । सह विद्यमानौ
 पक्षावस्य इति वाक्यम् । तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे । प्रान्ताभ्यां-

त्वादप्राप्ति सूचयतुष्टयमुक्तम् । विशेषणस्त्रि क्तान्तं प्राक् । एतानि पूर्वाणि स्युर्हे ।
पीताम्बरः चित्रगुः । कुलालकर्तृको घटः गिरिप्रधानी देशः समुद्रान्ता मङ्गी
विप्रपूर्वा वर्णाः चूतादयो वृक्षाः कर्मपराः सन्तः दूतीतरी वृषः कृष्णस्वामिका
गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीनां साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशेष्यत्वं अतो न
प्राग्भावः । सर्वश्वेतः सर्वकृष्णः । यत्र गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः
द्रव्यवाचिना सह से विशेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । क्ततसूचकः क्ततसर्वशुक्लः
स्त्रिविशेषणाभ्यां सह यत्र सः सोऽस्य विषयः ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादिविशेषणत्वे-
नैव सिद्धत्वात् । त्रिसंख्ययीः संख्यासंख्यानां तत्त्वाः । त्रिसंख्ययीर्हे से संख्या
प्राक् स्यात् । संख्यानां ह्यर्थेदत्परूपाः । दावन्यौ यस्मात् स ह्यन्यः त्रान्यः सत
गावी यस्य सतगुरित्यादि । विशेषणत्वात् पूर्वैरेव द्वित्राः पञ्चषाः । षट्पन्नात्
पञ्चादिक्तान्ताच्च प्रहरणार्थः । हे पञ्चादिषट्पन्नात् प्राक् स्यात् । प्रहरणार्थस्तु
सीक्तान्ताभ्यां । नाभौ स्थितं पद्मं यस्य स पद्मनाभः । गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः
सा दुहितृगर्भा । पद्महस्तः कमण्डलुपाणिः गडुकण्डः अगुरुशिराः इत्यादि ।
पञ्चादि किं ? कण्ठेकालः उरसिलीमा धर्मवृत्तयः । दण्डपाणिः शूलपाणिः चक्र-
पाणिः अश्वयुतः चक्रोद्युतः इत्यादि प्रायिकोऽयं परनिपातः । तथाच “तस्ययुत-
निश्चितासिं प्रत्यवाच जिजीविषुरिति” भट्टिः । उद्गूर्णं लोपल्लगुडैः परितोऽनु-
विद्ध इति साधः । क्तान्ताज्जातिकालसुखादयः । जाति काल सुखादयः
क्तान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजम्भी पलाशुभञ्जितौ मासजाता संवत्सरजाता सुख-
जाता दुःखजाता अलीकजाता इत्यादि । प्राप्नोदकः उपाकृतपशुरिति तु
प्रायिकत्वात् । आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तपूर्वनिपाती वा स्यात् । आहि-
ताग्निः जातपुत्रः जातदन्तः जातश्वशुः पीततैलः पीतवृषः ऊढभार्यः गतार्थः
पक्षे अग्न्याहित इत्यादि । षट्पन्तोपमानादेर्दृश्य लोपी दे । षट्पन्तोपमानपूर्वस्य
दृश्य लोपः स्यात् दे हे । कण्ठेस्थित इति बहुलम् । से क्तदन्ते इति तत्रा अलुक् ।
कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठे कालः । उरसि स्थितानि लीमानि अस्य उरसि-
लीमा । उद्गसुखमिव सुखं यस्य स उद्गसुखः । उपमानावयवस्यैवोद्गादेरुपमानलोप-
चारात् ये तु लोपं न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरण्येऽपि कण्ठे काल इत्यादौ तु हसुक्ता
स्थितादिपदं अन्तर्भूतमित्याहुः । एवं उद्गसुखमित्यादौ तु उद्गादिशब्देन लक्षणया
सुखमुच्यते । एवं परत्रापि वीज्यम् । विकारसमुदायथादेः । विकारसमुदाय-
योर्विहिता या पौ तदन्तपूर्वस्य लोपः स्याडे । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः ।
सुवर्णविकारो ऽलङ्कारो ऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूहः चूडा अस्य केशचूडः ।
विकारसमुदाये किं ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितृभार्यः । शास्त्रघ्न
इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणया शास्त्रज्ञानमुच्यते । प्रादेः क्तदन्तस्य वा । प्रपतितं

३२५ । नजो ऽनौ वाज्भसोः ।

नजः ६।, अनौ १॥, वा ११।, अच्-हसोः ७॥ ।

नजो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नाख्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

पर्यं यस्मात् स प्रपर्णः प्रपतितपर्यः । नजोऽख्यार्थानां । नजः पराणामख्यार्थ-
वाचिनां दानां हे लोपः स्याद्वा । अविद्यमानः पुत्रीऽस्य अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः ।
रम्यविर्णेत्यादि । रम्यो विः पश्ची यत्र वने तत् । श्रियां स्थितः कामीऽस्य । हरिं
भावयितुं शीलमस्याः सा । दानामैक्यविधानेऽपि षात् क्रीतादित्यादिशापकात्
स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कानां स इति । तथाच कृतिकारकोपदानां कृद्भिः समसवचनं
प्राक् सुबुद्धिरिति भाष्यम् । श्रीभावेण इति श्रीस्थिती भावी यस्येति वाक्यम् ॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ । अच् हस् च अज्भसौ तयोः । समासो स्थितस्य नजः
स्थाने अचि परेऽन् हसे च अः स्याद्वा । नच्युत इति च्युतिर चरणे । कृद्भूति
के च्युततीति च्युतः नश्चर इत्यर्थः । न च्युतः अच्युतः च्युतभिन्न इत्यर्थः ।
तथाच “तत्सादृश्यसमावेश्य तदन्यत्वं तदत्यता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः-
पट् प्रकीर्तिताः” इति प्राञ्चः । क्रमिणीदाहरणानि । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ब्राह्मण-
सदृश इत्यर्थः । पापस्याभावः अपापम् । अवटः पटः घटादयः पट इत्यर्थः । असुदरी
अल्पीदरीत्यर्थः । अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः । असुरः सुरविरोधीत्यर्थः । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् । यथा “नाको नवेद्वा
नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाञ्च नभाट् । नपुंसकं वै नसुचिर्नखश्च नादिश-
मेतेषु वदन्ति धीरा” इति न पातौति नपात् औणादिकसप्रत्ययः । क्षेपे गम्यमाने
तिवाद्यन्ते नित्यमादेशः । यथा अपचसि जाञ्च इत्यादि अत्र समासो वक्तव्यः ।
न गच्छतीति नगः अगः इत्यादि विकल्पः ॥ ३२५ ॥

श्रीराटी—अन् च अश्च तौ अच् हस् च तौ तयोः नास्ति अनन्त इत्यादि
अनौ नाशः च्युतं च्युतिः इदं नित्यमिति परे । तेषान् नान्तनच्युतावसम्पत्तौ ।
अस्य सामान्य स एव विषयः । हे पूरणीत्यच् ह्रस्वहणात् तेन अब्राह्मण्य अनौश्वरः
इत्यादावपि स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । अगः प्राणिनि नित्यं ।
न गच्छति इति अग्री ह्रस्वः श्रौतेन जडौकृत इत्यर्थः । प्राणिनि तु शैलह्रस्वी नगा-
वगौ । त्याद्यन्ते ज्ञाक्षेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्यातां नित्यं आक्षेपे गम्यमाने । अच्-
चित् जाञ्चः । अनेष्वस्व पाप इति । आक्षेपे किं ? न पचति दैवः । न नक्षत्रादिषु ।

३२६ । महत्तैकार्थं जातीयघासकरविशिष्टे तु ती च ।

महत् । ६। त । १। आ । १। एकार्थं ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु । १।
ती । १। च । १। ।

महत्तस्त आ स्यात् एकार्थं, जातीयादौ तु ती च ।
महाबलः ।

नक्षत्रादौ नञी ऽनौ न स्यातां । नक्षत्रादि यथा । “नक्षत्रं नमुचिर्नाकी नपा-
त्रकौ नपुंसकम् । नवेदा नकुली नभासासत्या नख इत्यर्थः” । न चरति न
चीयते वा नक्षत्रम् । चरत्यीस्त्रप्रत्यये क्षदादेशी मनीषादित्वात् । न मुञ्चतीति
नमुचिः मुचधोः किः । नाख्यकं दुःखं यत्र नाकः । न पातीति नपात् पाधोः शब्दः ।
तनूनपान्तं प्रजुहीतीति भट्टिः । न पातयतीति नपादिति क्तिवन् इति कश्चित् । न
क्रामतीति नक्रः । क्रमधोगमादित्वात् ङः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकम् । मनीषा-
दित्वात् स्त्रीदस्य लोपः अक् विधानञ्च । न वेत्तीति नवेदाः विदधोरस् । नास्ति
कुलमस्य नकुलः । न भाजते नभाट् । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्या
न असत्या नासत्या । नित्यं व्यविषय एवायमिति परे । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ
देवभिषजौ इति तु सूर्यपत्नी संज्ञा तस्या नासाविनिःसृतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरेणेति ।
नास्ति खमिन्द्रियमस्य नखः । नैकं यशी यस्य स नैकयशः । नैकगुणाः नैक-
कौर्त्तिरित्यादौ त्रयाणां दानां हे नञी अनादेशी न स्यात् । परदस्याङ्गुलीविधा-
नात् से सर्वोत्तरदस्यैवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तपष्ठकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको-
ऽर्थो यस्य स एकार्थः तस्मिन् । जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टश्चेति तस्मिन् ।
महत्तस्तकार आकारः स्यादेकार्थे विशिष्यशब्दे परे इत्यर्थः । जातीयादौ परे तु
महत्तस्तीकारस्य आकारः स्यादित्यर्थः । महद्वलमस्य महाबलः । एवं महती
कौर्त्तिर्यस्यासौ महाकौर्त्तिरित्यादौ पुंवद्भावादीपौ निवृत्तौ तकारस्यैवाकारः
परत्र विशिष्यपदन्तु बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ
कौर्त्तिश्चेति महाकौर्त्तिरिति एकार्थं इति किं महांश्च पण्डितस्य महत्पण्डितौ
महतः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात् । एवं महापूज्यस्यादधिकारणेषु स्त्रीत्वादापि
महत्तैऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमी चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते
पुंवद्भावनियमेषु महाष्टमी महानवमीति सिद्धं । जातीयादौ तु । महती

३२७ । पुंवत् स्त्रुप्तपुंस्कः स्त्रियां ङग्रमा-
नितत्वं शसन्तरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् १।, स्त्री १।, उक्तपुंस्कः १।, स्त्रियां ७।, ङ—तदादौ ७।, च १।, चारूप्ये ७। ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे,
ङ्गादौ च नतु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीयः । महती महत्या वा घासो
महाघासः महती महत्या वा करो महाकरः महती महत्या वा विशिष्टः
महाविशिष्टः । चूौ तु नेष्यते । असहान् सहान् भूतः सहज्वतश्चन्द्रः अत्र
केचित् एकार्थे समासान्तपदे परे एव महतस्त आ स्यात् । तेन सहत् सुन्दरं
वपुर्धस्य स सहसुन्दरवपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दरं सहवपुर्धस्य स सुन्दरमहावपु-
रित्यत्र स्यादेव इत्याहः ॥ ३२६ ॥

श्रीरा-टी—महदिति लुप्रग्रीकं दं ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्त प्रीकं
दं आ इति लुप्तग्रीकं । एकीर्ष्य यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य
विशिष्टस्य तस्मिन् । महाफल इति । सहज्वलं यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात्
महादेव इति येषां स्यात् जात्यादावसामानाधिकरण्येऽपि महतस्तस्मिन्नाकारः
पृथग्विधानात् तेन महती महत्या वा प्रकारः महाजातीयः महत्या महतो
वा घासः महाघास इत्यादि । पूर्वसूत्राद्वातुवर्तितस्य व्यवस्थावाच्यत्वात् असहान्
सहान् भूतः सहज्वतश्चन्द्रमाः असहती महती भूता सहज्वता ब्राह्मणी
त्यादावभूततद्भावे न स्यात् । एकार्थे किं ? महतः पुत्रो महत्पुत्रः ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुंवत् । उक्तः पुमान् येन स उक्तपुंस्कः शस् अन्ते यस्य स
शसन्तः तर आदिर्यस्य स तरादिः शसन्तश्चासौ तरादिष्वेति शसन्तरादिः ।
ङग्र्य माजिन् च तस्य तस्य शसन्तरादिष्वेति तत्तस्मिन् । न रूप्योरूप्यः
तस्मिन् । उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गश्चन्द्रः पुंवत् स्यादेकार्थे विशेष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे
परे ङ्गादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा सुन्दरी भाव्यां यस्या स सुन्दरभाव्यः ।
एवं सुन्दरी चासौ भाव्यां चिति सुन्दरभाव्या । ङ्गादौ तु सुन्दरीवाचरति
सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरीं मन्यते या सा सुन्दरमानिनी । सुन्दर्या भावः
सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्तरादिस्तु । तरस्तस्य रूपस्य चतरां चतमां तथा ।

ब्रूयस् इमन्कलौ देशी देशीय इत्यपि । बहुः पाश्र्वरी रूप्यशस् चैते
तरादयः । यथा इयमनयीरतिशयेन शुभा शुभतरा । एवं शुभतमा अतिशयेन
शुभा शुभरूपा । एवं कित्तरां कित्तमां उक्तिश्च । अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघी-
यसी लघ्या भावी लघिमा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेश्या शुभदेशीया ईषदूना
शुभा बहुशुभा । अत्र बहोः परस्थित्यभावान्न पुंवङ्गावः । बहोश्च शसन्तरादा-
वुपन्यासस्तु अर्थप्रसङ्गात् । कुकिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी ।
गुह्याया भूतपूर्वा गौः शुभाकृत्यः अत्र रूप्यवर्जनान्न पुंवङ्गावः । बह्वीर्देहि
बहुशी देहि । उक्तपुंस्तः किं ? गङ्गाभार्यः । किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्वीपुंसयोर्वर्तते
स उक्तपुंस्तः । तेन द्रोणी संपत्तिः अत्र पुंवन्न स्यात् । यतो द्रोणीशब्दः
काष्ठाश्ववाहिन्यां स्त्रियां परिमाणे पुंसौति । एकार्थे किं ? सुन्दर्या बुद्धिः
सुन्दरीबुद्धिः । स्त्रीलिङ्गे किं ? सुन्दरीधनः । तरादौ चेति चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वात् तद्वितार्थवाच्ये द्विगौ द्वाभ्यां कुण्डोन्नीभ्यां क्रीतः विकुण्डोभाः
एवं कुकुब्धा अण्डं कुकुटाण्डम् । नृग्याः क्षीरं नृगक्षीरं नृग्याः पदं नृगपदं काक्याः
श्रावः काकश्रावः एवपि पुंवङ्गावः स्यात् ॥ ३२७ ॥

यीरा-टी—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः पुमान् येन सः शस् अन्ते यस्य स
तर आदिर्यस्य सः शसन्तश्चासौ तरादिष्वेति सः ज्यश्च मानी च तश्च त्वश्च शसन्त-
तरादिश्च तत्तस्मिन् पुंस्त्वं सूत्रत्वात् । न रूप्योऽरूप्यसस्मिन् । एकार्थे इत्यनु-
वर्तते इत्याह । एकार्थे स्त्रीलिङ्ग इति चित्रगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थत्वात् वृद्धा
चासौ भार्या इत्यादौ येऽपि स्यात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकबुद्धिग्राह्यत्वे-
नोभयार्थस्य सन्निष्कृष्टत्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तेनोक्तपुंस्तस्य पुंवङ्गावः । तेन द्रोणी-
भार्या इत्यादौ न स्यात् द्रोणशब्दः परिमाणे पुंसि काष्ठाश्ववाहिन्यां स्त्रियां
वर्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन बुद्धिययग्राह्यत्वेनोभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् ।
एकार्थस्त्रियां किं तरुणी प्रधानं यस्य स तरुणीप्रधानः । व्यादौ यथा ।
गौरौवाचरति गौरायते । दर्शनीयां मन्यते भार्यां चैवौ दर्शनीयमानी
भार्यायाः । पट्टा भावः पट्टता पट्टत्वम् । इयमनयीरतिशयेन शुभा शुभतरा शुभ-
तमा पट्टरूपा पट्टिष्ठा पट्टीयसी शुक्तिमा वृद्धकल्पा वृद्धदेश्या वृद्धदेशीया
वृद्धपाशा पट्टचरी बह्वीभ्यो देहि बहुश्च इत्यादि । अरूप्ये किं शुभाकृत्यः ।
एकस्या आगतं एकारूप्यं तस्याः ततः तस्यां तत्र तया प्रकृत्य तथा तस्यां वेलायां
तदा तर्हि इत्यादौ तु पुंवत् खेरिति पुंवङ्गावः । तत्वे लजात्याख्य इति
पट्टता पट्टत्वमित्यादौ सिद्धे क्वचिदन्यत्रापि तेन अपत्यार्थस्थेयभिन्ने वाच्ये जातीये
त्ये च पुंवत् । यथा हस्तिनीनां संघः हास्तिकं श्येन्या इदं श्येनं वासः
अप्रायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थस्थेये तु रोहिण्या

३२८ । नोप्ताककोङ्पूरण्याख्यायुम्नक्त- विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्यमानिनि ।

न ।१।, ऊप्—खित्तं १।, जातिस्वाङ्गेप् ।१।, तु ।१।, अमानिनि ७।

ऊवन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं संज्ञा-
भूतम्, इम्-उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्,
जातिस्वाङ्गविहितेवन्तन्तु मानिन् वर्जं ।

अपत्यं रौहिणेयः । श्वेनेयः । अजायै हिता अजय्या भूमिरिति । कुकुव्या-
ङ्गेरखादौ । कुकुव्यादेः पुंवत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकरण्ये
अस्य विषयः । कुकुव्या अण्डं कुकुटाण्डं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं मृग्याः पदं
मृगपदं काकाः शावकः काकशावकः प्राप्ता जीविका प्रातर्जीविका द्वितीयाया
मिच्छा द्वितीयमिच्छा उत्ताना श्रुते उत्तानश्रया प्रजाता भार्या यस्य
प्रजातभार्यः । प्रसूता भार्या यस्य स प्रसूतभार्यः इत्यादि शिष्टप्रयागानुसारेण
ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भविषीचक्रप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रियां हस्तेन पुंसि नित्य-
स्त्रीत्वादेव पाठः ॥ ३२७ ॥

तस्य अकस्य ताकौ ताकयोः कः ताककः ताकक उङ् यस्य स ताककोङ् ।
इश् उच्येति यु ताभ्यां नः । मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थः । रक्तस्य
विकारस्य रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च
रक्तविकारार्थौ च युम्नक्तविकारार्थाः न विद्यन्ते ते यत्र सोऽम्नयुम्नक्तविकारार्थः ।
सूत्रेण इत् यस्य स णित् णित्तासी तथेति णित्तः अयुम्नक्तविकारार्थञ्चासी
णित्तथेति अयुम्नक्तविकारार्थणित्तः । पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च
आख्या च अयुम्नक्तविकारार्थणित्तथेति । जातिस्य स्वाङ्गञ्च जातिस्वाङ्गे ताभ्या-
मीप् जातिस्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तन्निन् । ऊवन्तं पदम् । तद्वितस्य
केन अकस्य वा केन ककारोङ् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्तं पदम् ।
दत्ताभद्रादिसंज्ञारूपं पदम् । इम्उम्रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारित्तद्वितप्रत्ययान्तं
पदञ्च पुंवन्न स्यात् जातिविहितेवन्तं स्वाङ्गविहितेवन्तञ्च मानिन्वर्जं शब्दे परे
पुंवन्न स्यादित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

थीरा-टी—तस्य अकस्य तौ ताकयोः कः ताककः स उङ् यस्य सः ण इत्
यस्य स णित्ता यस्मात् तत् इश् उच्ये तौ युभ्यां न युमौ अवयवापेक्षया द्वित्वं

३२६। पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहित्वा स्वा कल्याणी
भक्ती ।

पूरणी—भक्ती ७ ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

३३० । गवावादेः स्त्रीऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

गवावादेः ६।, स्त्रीः १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५।

रक्तञ्च विकारश्च तौ तावर्थौ येषां ते युमौ च रक्तविकाराश्च ते न विद्यन्ते ते यच्च
णिच्चे तत् तच्च तत् णित्त्वेति पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च
अयुस्रक्तविकारार्थेणित्तच्च तत् जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते ताभ्यां ईप् तत् न मानौ
अमानौ तस्मिन् । उदाहरणन्तु । वामोऽस्माभ्यं इत्यादौ वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्तिश्चेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः
द्वितीयादिः भक्तिशब्दोऽव कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः भावसाधिते तु पुंवत्
स्यादेव । एषु अष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति जेष्ठे
राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः इति रघुः । प्रातस्तज्जननी प्रभूततनया जामातृगेहं गता
इति तु प्रभूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३२९ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रिया चेति इन्द्रः । एष्विति पूरणार्थेत्यान्ते प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु -चेत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्तातनययोः स्थाने क्षमातरुणावाहुः
वालावामाशब्दौ नाहुः इह द्रव्यार्थप्रियादिमाहवचन्यात् द्रव्यान्तस्य भज्यमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्यन्तेन निषेधः । तथा मेघदूते दृढभक्तिर्भवाच्चेति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्दं परेणाहुः कोङ् पूरण्यादीत्यादीनां य से
पुंवत्भावात् हसपवानयोर्विषयः । सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंवन्न
स्यात् । सपत्नीभावेः । सपत्नीवन्दारिका । सपत्न्यादिर्यथा सपत्नानडुही
रोहिण्यनडुही च रिवती । पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रीता प्रहायणी ॥ ३२९ ॥

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे
सति, नत्वीयसः । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु
बहुप्रेयसी । ऊवादेस्तु [३२८] वामोरुभार्थः रसिकाभार्थः

गौश्च आवादिष्येति तस्य । न ईयस् अनौयस् तस्य पुंवङ्गावस्य विधि-
निषेधौ निरूप्य उदाहरति । शीतगुरित्यादिः । शीता शीतला गौः किरणौ
यस्यासौ शीतगुश्चन्द्रः । ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमायः उभयतः पूर्वस्य
पुंवङ्गावः परस्य ऋस्वः ईवत् बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । काली
तनुर्गस्यासौ कालतनुः पूर्वस्य पुंवद्भावः अनभिधानादूपः कप्रत्ययाभावे ऋस्वः ।
अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः अतिनायः अतिस्त्रिः अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु
बहुः प्रेयसी यस्य स बहुप्रेयसी कृष्णः । पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ईयसो
वर्जनादीपी न ऋस्वः । साधन्यानां सखिद्विषे इत्यत्राप्यव्याभासो ज्ञापयति
समासान्वविधेरनित्यत्वमिति । तेन द्युतः वा इत्यनेन कप्रत्ययी न स्यात् ।
एवञ्च न्यञ्जतालतमालदन्तुरदरी तत्रापि गोदावरीति विच्छतनीच्य इति
बुध्यात्वाच्च इति । विलुलितकवरी श्वरीति । खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्यया-
भावेऽपि अनभिधानात् ऋस्वी न स्यात् । अनौयस इति नञोऽप्यार्थत्वात्
बहुव्रीहेरन्यत्र ऋस्वः स्यादेव अतिप्रेयसिः, पञ्चभिः प्रेयसीभिः क्रीतः पञ्चप्रेयसि-
रिति । तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम् । सुप्रेयसीयुवान्यत्राति
प्रेयसिरिति प्राचः । वामोरुभार्थे इति वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सति वाम-
लक्षणेति उप् । रसं वेत्तीति रसिका ढघेकादिति णिकः । पचर्तीति
पाचिका ढष्कौ घे इति णकः । षष्ठां पूरणी षष्ठी चतुःषड्वतीति अट् । दत्ता
इति संज्ञा । मिथिलायां भवा मैथिली ढघेकादिति णः एषु पूर्वपदानामुपव्या-
दीनां पुंवद्भावनिषेधः परपदानां ऋस्वः । ब्राह्मणीभार्थे इति जातिविहित्वत्
न पुंवत् । अमानिनि किं ? आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते या सा ब्राह्मणमानिनी
यद्वनन्दिपचादेरिति णिन् नान्तवादीप् । अत्र मानिनि परे पुंवद्भावः । एवं
सुकेशमानिनी । युसादेस्तु व्याकरणं वेत्यधीते वा वैयाकरणी ढघेकादिति णः
योर्युमिति इम् । सुष्ठु अथा यस्य स स्वन्वः स्वन्वस्यं सौवन्वी विकारसंघेति
योर्युमिति उम् । कषायिण रक्ता कषायी ढघेकादिति णः । हेन्वी विकारः
हेनी विकारसंघेति णः युष्मत्तविकारार्थवर्जनादीनां पुंवङ्गावः । पूरण्यादौ परे
उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३२० ॥

श्रीरा-टी—आवादिष्यस्य सः गौश्च आवादिष्य तत्तस्य । पुंवत् सूत्रत्वात् ।

३२६। पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी
भक्तौ ।

पूरणी—भक्तौ ७ ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् ।

३३० । गवावादेः स्त्रोऽन्ते गौण्येऽनीयसः ।

गवावादेः ६।, स्त्रः १।, अन्ते ७।, गौण्ये ७।, अनीयसः ५। ।

रक्तञ्च विकारश्च तौ तावर्थौ येषां ते युमौ च रक्तविकाराश्च ते न विद्यन्ते ते यत्र
णिते तत् तच्च तत् णितश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च
अयुक्तरक्तविकारार्थणितञ्च तत् जातिश्च स्वाङ्गञ्च ते ताभ्यां ईप् तत् न मानी
अमानी तस्मिन् । उदाहरणत् । वामोरुभार्थ इत्यादौ वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्तिश्चेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः
द्वितीयादिः भक्तिशब्दोऽन्त कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः भावसाधिते तु पुंवत्
स्यादेव । एषु अष्टादशसु परेषु पुंवद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति जेष्ठे
राज्यदृष्टणापराङ्मुखः इति रघुः । प्रातस्तज्जननी प्रभूततनया जामातृगेहं गता
इति तु प्रभूतं तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३२९ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रिया चेति इन्द्रः । एष्विति पूरणार्थत्वात् प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु -चैत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्तातनययोः स्थाने क्षमातरुणावाहुः
वालावामाशब्दौ नाहुः इह द्रव्यार्थप्रियादिस्माद्वचर्यात् दृष्टान्तस्य भज्यमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावव्यक्तेन निषेधः । तथा सेवदूते दृढभक्तिर्भवान्विति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्दं परिणाहः कोङ् पूरण्यादीत्यादीनां य से
पुंवत्भावात् हसएवानयोर्विषयः । सपत्न्यादीनाञ्च सपत्न्यादीनां प्राप्तपुंवन्न
स्यात् । सपत्नीभार्य्यः । सपत्नीवन्दारिका । सपत्न्यादिर्यथा सपत्नान्डुही
रोहिण्यनड्वाही च रेवती । पृथिवी च सपत्न्यादाविह प्रोक्ता प्रह्लाथणी ॥ ३२९ ॥

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे
सति, नवीयसः । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु
बहुप्रेयसी । ऊवादेस्तु [३२८] वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः

गौश्च आवादिष्येति तस्य । न ईयस् अनौयस् तस्य पुंवद्भावस्य विधि-
निषेधौ निरूप्य उदाहरति । शीतगुरित्यादिः । शीता शीतला गौः किरणौ
यस्यासौ शीतगुश्चन्द्रः । ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमायः उभयत्र पूर्वस्य
पुंवद्भावः परस्य ऋस्वः ईवन्तं बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । कालौ
तनुयस्यासौ कालतनुः पूर्वस्य पुंवद्भावः अनभिधानादूपः कप्रत्ययाभावे ऋस्वः ।
अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः अतिमायः अतिस्त्रिः अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु
बह्वः प्रेयसी यस्य स बहुप्रेयसी कृष्णः । पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ईयसो
वर्जनादीपो न ऋस्वः । साध्वन्यानां सखिहिषे इत्यत्राप्रत्ययाभावी ज्ञापयति
समासान्तविधेरनित्यत्वमिति । तेन द्यूतः क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात् ।
एवञ्च न्यञ्चालतमाजदन्तुरदरी तत्रापि गोदावरीति विस्मृतनीञ्च इति
चुग्यत्काञ्च इति । विलुलितकवरी श्वरीति । खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्यया-
भावेऽपि अनभिधानात् ऋस्वी न स्यात् । अनौयस इति गजोऽप्यार्थत्वात्
बहुव्रीहिरन्यत्र ऋस्वः स्यादेव अतिप्रेयसिः, पञ्चभिः प्रेयसीभिः क्रीतः पञ्चप्रेयसि-
रिति । तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम् । सुप्रेयसीयुवाच्यत्वाति
प्रेयसिरिति प्राञ्चः । वामोरुभार्य इति वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सेति वाम-
लक्षणेति उप् । रसं वेत्तीति रसिका ढघेकादिति णिकः । पचतीति
पाचिका ढणकौ घे इति णकः । पणं पूरणी पष्टी चतुःपण्डतीति घट् । दत्ता
इति संज्ञा । मिथिलायां भवा मैथिली ढघेकादिति णः एषु पूर्वपदानामूक्त्या-
दीनां पुंवद्भावनिषेधः परपदानां ऋस्वः । ब्राह्मणीभार्य इति जातिविहितेवन्तं
न पुंवत् । असानिनि किं ? आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते या सा ब्राह्मणसामानिनी
यद्वनन्दिपचादिरिति णिन् नान्तत्वादीप् । अत्र मानिनि परे पुंवद्भावः । एवं
सुकेशमानिनी । युमादेस्तु व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणी ढघेकादिति णः
योर्युमिति इम् । सुष्ठु अश्वा यस्य स स्वश्चः स्वश्चस्वयं सौवश्चौ विकारसंघति
योर्युमिति उम् । कपायेण रक्ता कापायी ढघेकादिति णः । हेम्नो विकारः
हेम्नो विकारसङ्घेति णः युसक्तविकारार्थवर्जनादिषां पुंवद्भावः । पूरण्यादौ परे
उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३२० ॥ "

औरा-टी—आवादिष्यस्य सः गौश्च आवादिष्य तच्चस्य । पुंवत् सूत्रत्वात् ।

पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणी-
भार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी ।
युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः हैम-
सुद्रिकः । पूरण्यादौ तु [३२६] ।

गुणस्य भावी गौणं तस्मिन् । न ईयोऽनीयस् तस्मात् न लीयसः इति ईयसः
परस्येपः प्राप्तस्त्री न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसीकुलमित्यादौ क्लीबे स्त्र इति
स्त्री न स्यात् । नार्द्धपिप्पल्यादेः अर्द्धपिप्पल्यादेः प्राप्तस्त्री न स्यात् । अर्द्धं पिप्पल्याः
अर्द्धपिप्पल्यादिर्यथा अर्द्धपिप्पली अर्द्धखारी पूर्वनगरीत्यादि । अर्द्धपिप्पल्यादेः किं ?
प्राप्ती जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः । ईयसीहैं । ईयसी हैं एव स्त्री न
स्यात् । बह्वः प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुषः कुलंवा । गौणत्वेऽपि
ईपः सेलीपः स्यादेव । हे किं ? अतिप्रेयसिः खलः उपप्रेयसि प्रेम । लाघवा-
देकत्र स्रवहयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्थिति वाक्यं शीता
शैत्यगुणयुक्त्यर्थः । पट्टी च मृद्वी च पट्टीमृद्वी ते भार्ये यस्य स पट्टीमृदुभार्यः
इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न पुंवङ्गावः एकार्थस्त्रीलिङ्गोत्तरादेव विधानात् । यत्र तु
पट्टमृदुभार्यस्तत्र यगर्भं हः । एकार्थे किं कल्याण्या माता कल्याणीमाता ।
स्त्रियामिति किं ? तरुणी प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः । धस्तमाय इति धस्ता
नष्टा इत्यर्थः । कालतनुरिति काली कृष्णवर्णेत्यर्थः । गवावादेः किं ? अतिलक्ष्मीः
वानीरुभार्यः इति वानीरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धीवन्मुशसौ वाला
चेति धीवन्मुवालेत्यादि । रसिकाभार्ये इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इकः ।
रसिकेति तक्कारोङ् । पाचिकाभार्ये इति पचतीत्यर्थे णकः पाचिकेति
अकककारोङ् । ताककोऽङ् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्यः शुष्कभार्यः ।
षष्ठीजाय इति षष्ठां पूरणीत्यर्थे थट् एवं पञ्चमीभार्ये इत्यादि । दत्ताजाय इति
यद्यपि संज्ञाशब्दानां एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपुंस्त्वभावेनैव पुंवत्ताप्राप्ति-
स्तथापि शास्त्रे लिधुसंज्ञादि शब्दवद्दत्तादीनां अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्त
पुंस्त्वं दत्तगुणात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वश्रद्गोरिति स्मृतेः । तथाच दत्तत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्तते अती निषिद्धते ।
एवं गुताभार्ये इति । मैथिलीभार्ये इति मिथिलायां भवा इत्यर्थे णः ।
ब्राह्मणीभार्ये इति जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्ये इति स्वाङ्गत्वादीप् ।
जातिस्वाङ्गेपि किं ? कुमारभार्यः । युवती जाया यस्य स युवजानिः । तथाच ।
युवजानिर्धनुष्पाणिरिति भट्टिः । कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्ये
इत्याहुः ब्राह्मणमानिनीति ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

हे ७।, पूरणी-प्रमाणीभ्यां ५॥, अः १।।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] ययोर्लोपो ऽयुक्ती पी ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
ग्राह्या, तेन—

आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि एवं सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भार्यायाः ।
मानिनीभिन्ने जातिस्वाङ्गे एव नियमात् । दत्ता मानिनी पञ्चमी मानिनीत्यादि
निषेधः स्यादेव । वैयाकरणभार्यः इति व्याकरणं वेत्यधीते वा इत्यर्थे ष्वे
यस्मिं णित्तादिः । सौवश्वभार्य इति स्वश्वस्यापत्यं इत्यर्थे ष्वे वस्य उम् णिति
त्रिः । काषायकव्यः इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे ष्वः हैमसुद्रिक इति हेनो
विकार इत्यर्थे ष्वः ॥ ३३० ॥

पूरणी द्वितीयादिः । प्रमीयते अनयेति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी
नीडसंख्यादेरिति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमी रात्रिर्यासु रात्रिषु ता
रात्रयः कल्याणीपञ्चमाः । अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुंवद्भावो नाभूत् । पञ्चमी-
शब्दादप्रत्यये ययोर्लोप इति ईपी लोपे स्त्रियामत आप् । एवं कल्याणी-
प्रियः कल्याणीमनोः इत्यादि । मुख्याचेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्-
भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या ।
तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः
इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणलात्तस्मिन् परे पुंवद्भावनिषेधो नाभूत् तस्माद-
प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्यूतः कः इति कः प्रत्ययः । ननु समासवाच्यत्व-
मेवमुख्यत्वम् । ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नानां रात्रीणां समासवाच्यत्वात्
पञ्चमरात्रिः कथं मुख्यत्वं इति चेत् सत्यं समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः
तत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं
तसु तासु रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रावपि वर्तते अतो मुख्यत्वम् । कल्याणपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र समासवाच्यः पक्षः तस्यासाधारणधर्मः पक्षत्वं तसु प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथ्यात्मककाल एव वर्तते न रात्रौ इति भेदः ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम् । कल्याणी पञ्चमा रात्रय
इति कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः पूरणीत्यन्ते परे कल्याणीत्यस्य न

३३२ । द्यूतः कः ।

दी-कृतः ५।, कः १।।

दीसंज्ञकादृदन्ताच्च कः स्यात् । हे । कल्याणपञ्चमीकः
पक्षः । रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम् । स्त्रीप्र-
माणः ।

पुंवद्भावः । एवं कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनोज्ञ
इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र
मुख्यपूरणीयहणमित्याह मुख्यात्र पूरणी याच्चेति अत्र अनयोरित्यर्थः एतस्य
फलं दर्शयन् तेनेत्युक्ता सूतान्तरसापेक्षत्वात् सूत्रयति ॥ ३३१ ॥

दी च कश्चेति द्यूत् तस्मात् । स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्त्वत्वात् पूर्वस्य न
पुंवद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः । तथा अनडुत्पुंसयोर्यञ्जीनावामेकत्वे बहु-
व्रीहौ की हिलवहुत्वयोस्तु वा । यथा लब्धोऽनड्वान् येन सः लब्धानडुल्कः
एवं उक्तपुंस्कः पीतपयस्कः स्थिरलज्जीकः आरुढनौकः । हिलवहुत्वयोस्तु लब्धौ
अनड्वाहौ लब्धा अनड्वाही वा येन स लब्धानडुल्कः लब्धानड्वान् उक्तौ
पुमांसौ उक्ताः पुमांसौ वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसी पीतानि
प्रयांसि वा येन स पीतपयस्कः पीतपयाः स्थिरे लज्जग्री स्थिरा लज्जग्री वा
यस्य स स्थिरलज्जीकः स्थिरलज्जीः । दृष्टे नावी दृष्टा नावी वा येन स
दृष्टनौकः दृष्टनीः । इनन्तात् स्त्रियाम् । इनन्ताहहुव्रीहौ स्त्रियां कः स्यात् ।
बहुव्री वादिनी यस्यां सा बहुवादिका सभा । स्त्रियां किं ? बहुवादी
राजा बहुवादि कुलम् । भातुरस्तुती भातुः कः स्यादहुव्रीहौ नतु स्तुती ।
चीरभाटकः । स्तुती तु धीरभाता । नाडी तन्नीभ्यामस्वाङ्गे । बहुनाडिकी
दिवसः बहुतन्त्रिका वीणा । स्वाङ्गे तु बहुनाडिर्देहः । अत्र कप्रत्ययस्याभावे
ऋक्षः । बहुतन्त्री ग्रीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋक्षी न
स्यात् ॥ ३३२ ॥

श्रीरा-टी—दी च कञ्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः इति कल्याणी
पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पक्षे सः इहान्यपदार्थं पक्षे पञ्चमीरात्रिः परम्परया
प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु
रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी
याच्चेति पूर्वत्र मुख्यत्वमिति पूर्वत्र कल्याणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थः ।

३३३ । सहः सो वा ।

सहः ६।, सः १।, वा १। ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्त्तते यो ऽसौ समादकः सहमादकः ।

स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्यं पूर्वत्र प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि
 ग्रहणादः । स्त्रीत्यस्य उक्तपुंस्त्वामावात्त पुंवदभावः । मध्वादिकार्यना-
 वादिभ्याम् । मध्वादिरेकत्वार्थनावादेश कः स्याद्वे । प्रियं मधु यस्य स प्रिय-
 मधुकः अनर्थकः । मध्वादिर्यथा । मधुपान दुरः शालि नजर्यो दधिसर्पिषी ।
 लब्धा नीर्येन स लब्धनीकः । नावादिर्यथा नीरनङ्गान् पयो लब्धौः पुनान्
 पक्षेह कीर्त्तिताः । कार्ये किं ? वे नावौ यस्य द्विनौः । स्त्रियामिनः । हेऽन्त्य-
 दार्थभूतायां स्त्रियां मिनन्तात् कः स्यात् । बहुवो वाग्मिनो यस्य सा बहुवाग्मिका
 सभा । स्त्रियां किं ? बहुदण्डी राजा । ऋद्रक्तसान्ताभ्यां वा । ऋदन्तदी-
 संज्ञकात् चक्रतसान्ताच्च कः स्यात् वा हे । बहुतन्वीः बहुतन्वीकः सुबधूः
 सुबधूकः । ऋद्राः किं ? सुस्त्रीः सुभूः बहुमानः बहुमानकः बहुयोगिकः
 बहुयोगी । कृतसान्तात् । प्रियपथः प्रियधुरः । नाख्यायाम् । संज्ञायां
 गत्यमानायां प्राप्तः की न स्यात् । विश्वो देवी यस्य स विश्वदेवः विश्वयथाः ।
 ईयः स्वाङ्गार्थनाङ्गीतन्वीभ्यः । ईयसः साङ्गार्थाभ्यां नाङ्गीतन्वीभ्याश्च की न स्यात् ।
 बहुप्रियसौ बहुनाङ्गिः कायः बहुतन्वीर्धेवा । साङ्गे किं ? बहुनाङ्गीको दिवसः
 बहुतन्वीका वीणा पूर्वेण वा । भातुः स्तुतौ । सुभाता लक्षणः पुख्भता
 विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभादकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली
 शलाका यस्मात् स निष्प्रवालिः पटः । क्वचिदन्यत्रापि । ब्राह्मणमानिनिः ।
 निस्तृतनीत्यः विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ॥ ३३२ ॥

समादक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पचे सहमादक इति ।
 केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिमन्यमाना मात्रा सहितः समादक इति
 तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

थीरा-टी—सह इति यथेयं प्री अनुकरणात् तस्या अलुक् समादक इति
 वाक्यस्य सातुपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्त्तते इति वाक्यमिति परे । सह
 समानं उदरमस्य सोदरः सहोदरः । त्वं सोदरस्यातिमदीकृतस्य इति भट्टिः ।
 हे इति किं ? सह कृत्वा । गीहलवत्स्वाश्रिणि एश्वेवाश्रिणि गत्यमानायां सहस्य

३३४ । सक्थ्यच्चाः षः स्वाङ्गे ।

सक्थ्यच्चाः ५।, षः १।, स्वाङ्गे ७।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसक्थः, पुण्डरीक-
वदक्षिणी यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसक्थि
शकटम् ।

● ३३५ । दारुण्यङ्गुलिः ।

दारुणि ७, अङ्गुलिः ५।

पञ्चाङ्गुलं दारु ।

सी वा स्वाङ्गे । स्वस्ति ते चैवाय सगवे सहगवे सहलाय सहहलाय
सवत्साय सहवत्साय । एषु किं ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । संज्ञाधिक्यानुमेय-
ग्रन्थसमाप्तिषु नित्यम् । एष्वर्थेषु सहस्य सी नित्यं स्वाङ्गे । अश्वत्थेन सह
वर्तते यन् तस्मात्स्वत्वं नक्षत्रचक्रं एवं सपलाशं सशिशपं स्थलम् । सकाकलीको
द्रीणः काकल्या अधिक इत्यर्थः साग्रिः कपोतः गृहे कपोतपातात् भाव्यग्निरनु-
मीयते इत्यग्निरनुमेयः एवं सपिशाचा वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गानां
समाप्तिं यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स दीर्घ-
सक्थः प्रप्रत्यये यथीलोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव
चक्षुर्न सन्धवतीति लक्षणया पुण्डरीकेणात्र पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति
ज्ञापनार्थमेव पुण्डरीकवदित्युक्तं अतएव व्याघ्रस्यासौ आ चेति व्याघ्रश्चा इति स्वयं
वक्तव्ये व्याघ्रो व्याघ्रतुल्य इत्यर्थः । पिप्वादीपि दीर्घसक्थौ सरोजाक्षौ ।
विभाषाद्वयमध्यवर्तितान्नित्यः ॥ ३३४ ॥

श्रीरा-टी—सक्थि च अक्षि चेति सक्थ्यक्षि तस्मात् । साङ्गलक्षणमुक्तं
स्वाङ्गवाचिभ्यां आभ्यां इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीकं सितपद्मं मत्स्योप-
मानेत्यादिना वत्शब्दलोपः पिप्वात् स्त्रियां दीर्घसक्थौ पुण्डरीकाक्षौ दीर्घ-
सक्थीति शकटस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं दीर्घसक्थि देव-
दत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलि षः स्यादङ्गुलीहौ दारुणि वाच्ये । पञ्च अङ्गुलयः परिमाणमस्य पञ्चा-
ङ्गुलं एवं दत्ताङ्गुलं दारु । पिप्वादीपि पञ्चाङ्गुली सन्ति । दारुणीति किं ?

३३६ । द्विवेर्मूर्धः ।

द्विवेः ५१, मूर्धः ५१ ।

३३७ । न्वोलीपीतौ ते ऽच्ये ।

नोः ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७१, अच्ये ७१ ।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते ।

द्विमूर्धः ।

३३८ । सङ्ग्राया डो ऽवहोः ।

सङ्ग्रायाः ५१, डः ११, अवहोः ५१ ।

पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्वितार्थद्विगी संख्याव्यादिति अप्रत्यये स्त्रियाम्त
आप् ॥ ३३५ ॥

श्रीरा-टी—अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुली षः स्याद्दे । पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो
यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्यवयवयुक्तं धान्याद्युत्क्षेपणकाष्ठमुच्यते । दारुणि
किं ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ३३५ ॥

द्वित्रिभ्यां परान्मूर्धः षः स्याद्वहुव्रीहौ ॥ ३३६ ॥

श्रीरा-टी—द्वित्रि तत्तस्मात् । आभ्यां परस्मात् मूर्धः षः स्यात् हे ॥ ३३६ ॥

न च उच्य नू तयोः । लोपश्च ओत् च लोपीतौ । अत्र यश्च अच्यं
तस्मिन् द्वौ मूर्धनौ यस्य स द्विमूर्धः । पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे ययोर्लोपः
इत्यकारलोपः । एवं द्विमूर्धः द्विमूर्धौ राक्षसी । द्विवेः किं बहुमूर्धः ।
एवं बाह्विः वामभ्यः । नदंतसावित्यादिना दान्तत्वनिषेधान्नोलुप्ते धावित्यस्या-
प्राप्तौ नलोपार्थमिदम् ॥ ३३७ ॥

श्रीरा-टी—न च उच्य तौ तयोः लोपश्च ओत् तौ अत्र यश्च तत्तस्मिन् त
इत्यस्य विशेषणम् । द्विमूर्ध इति द्वौ मूर्धनौ यस्य इति वाक्यं एवं तयो मूर्धनौ
यस्य स द्विमूर्धः आभ्यां किं बहुमूर्धः । ओदयथा बाह्विः वामभ्य इत्यादि । ऋषयक्
दकारणात् कचिन्न स्यात् । तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्बुवं ययुरिति क्रमार-
सम्भवे ॥ ३३७ ॥

नास्ति बहुवचनं सा अवहुः तस्याः । पञ्चषा इति ङप्रत्यये टैर्लोपः । पञ्चषा
इत्युदाहरता संख्यावाचकानां समासे अल्पमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन द्वौ

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया ङः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं
येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोस्तु
उपबहवः ।

३३६ । नामे नाम्नि ।

नामेः ५।, नाम्नि ७।

पञ्चनाभः ।

३४० । लोम्नोऽन्तर्वहिभ्याम् ।

लोम्नः ५।, अन्तर्वहिभ्याम् ५॥

अन्तर्लोमः वह्निर्लोमः ।

वा तयो वा परिमाणमेषां ते द्वित्रा एवं चतुः पञ्चाः इत्यादि एवं उपगता
विंशतिर्यस्य स उपविंशः उपत्यये विंशतेस्तेलोपि यथोर्लोप इत्यकारलोपः ॥ ३३८ ॥

श्रीरा-टी—बहुवर्जाया इति बहोरूपलक्षणत्वात् उपगणा इत्यत्र न स्यात्
तेनाकृतसाल्नात् उपगणका इत्यपि । बहुवर्जनात् संख्ययवृत्तिसंख्याया एव
ग्रहणं तेनाष्टभिः सह वर्त्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात् । पञ्चषा इति पञ्च वा
षड् वा इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशानां समीपे ये ते
उपदशाः नव एकादश वा इत्यर्थः । संख्यादूरेत्यादिना यत्र सः तत्रैवायं विधि-
स्तेन शोभना दशा येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे । उपबहव इति
संख्यावडडतीति संख्यात्वातिदेशात् प्राप्ती निषेधः । सोः श्वः प्रातर्भ्याम् । सोः
पराभ्यामाभ्यां ङः स्यात् हे । शोभनं श्वोऽस्य स्वश्वः स्वश्वौ स्वश्वाः सुप्रातः
सुप्रातौ स्वप्राताः दिवसाः । तथाच सुप्रातमासादितसम्बद्धं तन् इति
भट्टिः ॥ ३३८ ॥

नामेः परी ङः स्यात् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । पञ्च नामौ यस्य स पञ्चनाभः
अथवा पञ्च पञ्चवत् । एवं वज्रनाभः । नाम्नि किं ? गभीरनाभिः प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति समासाल्लविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रीरा-टी—संज्ञायां गम्यमानायां नामेर्ङः स्यात् हे । पञ्चनाभ इति
नाभिस्थितं पञ्च यस्य इति वाक्यम् । प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु साल-
विधेरनित्यत्वात् असंज्ञात्वाद्वा एवं नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनोषादित्वात् खे
ऊर्णनाभी मर्कटः ऊर्णनाभिरित्यन्ये । तथाच प्रवृत्तिर्नो विना कार्यमूर्णनाभेर-
प्रीयते इति भट्टवार्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१ । नञ्दुःसोः सक्थो वा ।

नञ्दुःसोः ५।, सक्थः ५।, वा । १। ।

असक्थः असक्थिः ।

३४२ । अस् प्रजायाः ।

अस् । १।, प्रजायाः ५। ।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

पृथग्योगाच्चास्तीति नानुवर्तते । अन्तर्वह्निभ्यां परास्त्रीस्त्री डः स्यात् बहुव्रीहौ ॥
अन्तर्लोमान्यस्य अन्तर्लोमः एवं वह्निर्लोमः ॥ ३४० ॥

श्रीरा-टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वह्निर्गतानि
लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नाम्नीति नानुवर्तते पृथग्योगात् ।
अत्रां किं दीर्घलोमा चैवः ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश्च सुधेति तस्मात् । एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् बहुव्रीहौ वा ।
नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थः असक्थिः एवं दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः
सुसक्थिः ॥ ३४१ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् हे वा । असक्थ इति नास्ति
सक्थि यस्य इति वाक्यम् । असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्वाङ्ग एव ज्ञेयं
स्वाङ्गं तु षः पूर्वैरेव । परे तु इह हलिस्रब्दस्यापि ग्रहणात् अहलः अहलिः
दुर्हलः दुर्हलिः सुहलः सुहलिरित्यव्याहुः । अन्ये तु नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-
सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्त्वा अहलः अहलिः दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्तः सुसक्तिः
इत्याहुः । हलिसक्तशब्दाभ्यां एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्ती न गृह्णन्ति ।
एकस्मिन्नर्थे प्रयोगइयसिद्धार्थं अकृतसान्तात् कविधानार्थश्च हलिसक्तियग्रहण-
मित्यन्ये । एतत् सर्वं गम्यकृतमते वाग्व्यवस्था सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
सक्तिरिति सन्जघीः क्तिः ॥ ३४१ ॥

नञ्दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया अस् स्यादुबहुव्रीहौ । नास्ति प्रजा यस्यासौ
अप्रजाः असि कृते यथोर्लोप इत्यकारलोपः अतसीधीरिति दीर्घः । एवं
दुष्प्रजाः सुप्रजाः । इह नञादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुष्ठु गुणि प्रजा
यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्तते व्यतीहारे चिरित्यत्र वाग्रहणात् । नञ्दुःसुभ्यः

३४३ । मन्दाल्पाच्च तु मेधायाः ।

मन्दाल्पात् ५।, च १२।, तु १२।, मेधायाः ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः ।

३४४ । धर्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् १२। ।

सुधर्मा ।

प्रजायाः अस् स्याद्भि । अप्रजा इति एवं दुष्प्रजाः सुप्रजाः अत्वसो धोरिति
र्चः ॥ ३४२ ॥

मन्दाल्पाभ्यां चकारिण नञ्दुःसुभ्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ ।
मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधाः । एवं अल्पमेधाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः
अत्रापि मन्दाल्पादिरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ
मन्दबहुमेधः इत्यादौ न स्यात् । त्वन्तादल्पादीनां परत नानुवृत्तिः ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दुःसीरित्यनुवर्तते । नञ्दुःसीर्मन्दाल्पाच्च परस्या
मेधाया अस् स्याद्भि । अमेधा इति एवं दुर्मेधाः सुमेधाः अल्पमेधाः । परं तु
नञ्दुःसीर्मेधाया अस् नित्यं अन्यस्मान्तु वेत्याहुः तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेधः
अल्पमेधाः अल्पमेधः इत्यपि ॥ ३४३ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्यादबहुव्रीहौ । समानधर्मा कुधर्मा विषधर्मा
मधर्मा बहुधर्मा । अत्रापि पूर्वपदादव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुनेधर्मा
सुनिधर्मः कृती सुनिधर्मो येन स कृतसुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अत्राकृत-
समासपूर्वपदात् पराङ्गर्मादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमहितो धर्मो यस्य
स परमहितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा-टी—त्वन्तान्मन्दाल्पादयो नानुवर्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः ।
सुधर्मेति नसर्वमहतिरिति र्चः । एवं सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इह केवलधर्मस्यैव
ग्रहणात् । स्वस्यासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः परमः स्वधर्मो यस्य स परमस्वधर्मः
इत्यादौ न स्यात् परमः स्वो धर्मो यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव
केवलधर्मशब्दस्य ह्रस्वावयवत्वात् । सुदणसीमहरिताज्जम्भादृणाहारयोः । स्वादिभ्यः
परात् दन्त आहारी च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्भि । शीमनो जम्भो दन्त
आहारी वा यस्य मूलम्भा दणवज्जम्भो दन्तोऽस्य दणजम्भा सीमजम्भा ह्रितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्यपाच्चतुरोऽः ।

नञ् सु-त्रि-वि-उपात् ५।, चतुरः ५।, अः १। ।

एभ्यश्चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नच्चत्वात् नेदृशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्यः किं ? पतितजन्म । दन्तयोरन्तरा क्षुद्रौ दन्तो जन्मस्तथाश्ननमिति रुद्रः । दक्षिणादीर्माद्याध्वन्रणिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्धे ब्रणध्वेष्टाध्वन्रतो भवति । दक्षिणस्थितमौर्मसस्य दक्षिणेर्मा मृगः । अन्यत्र दक्षिणेर्मः शूकरः ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुत्रिव्य विष्य उपप्रेति तस्मात् । एभ्यः पराचतुरः अः स्याद्वक्तु व्रीहौ । न सन्नि चत्वारि यस्यासौ अचतुरः सुष्ठु चत्वारि यस्यासौ सुचतुरः । व्रीणि चत्वारि मानं शेषां ते विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो यस्याः सा उपचतुरा । संख्याया इति उग्रप्रत्यये टिलीपादनष्टं स्यादिति अग्रप्रत्ययः ॥ ३४५ ॥

श्रीराट्टी—नञ्च सुत्रिव्य विष्य उपप्रेत तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्यमाना धर्माधिकामसीच्चाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुरः सुचतुरः इति शोभनाश्चत्वारो यस्य सः एवं त्रयश्चत्वारो वा मानं शेषां त्रयी वा चत्वारो इति विचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो शेषां चतुर्णां समीपे वा उपचतुराः ॥ ३४५ ॥

मृगी मृगशिरो नेता प्रापकी यस्याः सा रात्रिर्दृग्नेत्रा अग्रप्रत्यये स्त्रियामत आप् । एवं पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्मिन्नचत्वे रात्रिः प्रवर्तते तन्नच्चवं तां रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीराट्टी—मृगनेत्रेति मृगी मृगशिरी नेता यस्याः सा एवं हस्तनेत्रा पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नच्चचस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्तते तत्तस्या नेदृ इति । गेर्नासिकाया नञ् च । गेः परस्या नासिकाया अः स्यात् तस्मिन् जसादिशब्द हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणसं उन्नसं मुखम् । नासिकां प्रति-प्रादरं ग्लिऽपि गतादिक्रियानुगतत्वात् गिलम् । गेः किं ? शोभना नासिकाया मृगः

३४७ । सङ्ख्यासूपमानात् पात् पादो ऽह-
स्यादेः ।

सङ्ख्या-सु-उपमानात् ५।, पात् ।१।, पादः १।, अहस्यादेः ५। ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्यादेः । द्विपात्
सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

सः सुनासिकः । अनुच्छन्नानासिका यस्य सः अनुनासिकः । अस्थूलाभ्राद्धि
खरखुराभ्यान्तु वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्याद्धे तन्नायां
तन्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्यां परस्यास्तुत्यस्य वा लुक् स्यात् । दुरिव नासिका
यस्य स द्रुणसः वाङ्मनसः । नमि किं ? तुङ्गनासिकः । स्थूलान्तु स्थूलनासिको
वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणसः खरणाः खुरणाः खुरणसः ।
वेः खुरगौ च । वेः परस्या नासिकायाः अः स्याद्धे तन्मिन् खुरगौ आदेशौ
चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विखुरः विग्रः विनसः । तथाच ।
विनसा हतवायव्य इति भट्टिः । विखुरिख्येके । सुदिवाद्याः । सुदिवाद्या
अदन्ता निपात्यन्ते । शीभनं दिवा यस्य सः सुदिवः शारिकुक्षिरिव क्षुचिरस्य
शारिकुक्षः चतस्रोऽस्यस्ये यस्य सः चतुरस्रः एण्या इव पादा यस्य स एणीपादः
अजपदः प्रौष्ठपदः गौर्धूलिर्यस्य स गौधूल इत्यन्ये ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुश्र उपमानच्चेति तस्मात् । न हस्यादिरहस्यादिः तस्मात् ।
एभ्यः परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्याद्वहुव्रीहौ न तु हस्यादेः
परस्य । उपमानतया प्राप्ती हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्
शीभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गृदादपीति
वक्तव्यं गृहपात् सर्पः । हस्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्यासौ हस्तिपादो जनः ।
हस्यादिश्च हस्ती मृगान् वै गणिका कटोलकण्डोलगण्डोलकुण्डलदास्य इति
कटोलयश्छालः कण्डोली धान्याद्याधारविशेषो डील इति ख्यातः । गण्डोली
वाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

अरा-टौ—संख्या च सुश्र उपमानञ्च तत्तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादा-
वस्य । शीभनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्या-
देस्तु हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा । हस्ती कटोलः कण्डोली गण्डोली गणिका
मृगान् । दासी कुण्डल इत्यटौ हस्यादौ परिकीर्तिताः । इह महत्तन्मस्यानु-

३४८ । कुम्भादेरीपि ।

कुम्भादेः ३१, ईपि ७ ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे । [२२३]
पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ? कुम्भपादः ।

३४९ । व्यतीहारे चिः पूर्वी र्घो ऽनच्या
वा ।

व्यतीहारे ७, चिः ११, पूर्वः ११, र्घः ११, अनचि ७, आ ११, वा ११ ।

पमानत्वेऽपि पाठात् कचिदनुपमानादपि पादस्य पात् तेन गूढौ पादावस्य
गूढपात् पादसमानार्थपात्शब्देनित्यम् ॥ ३४७ ॥

ईपीति विषयसप्तमी । तेन कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ
ईपि कर्त्तव्ये । कुम्भाविव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी शतं पादा यस्याः सा
शतपदी अनेन पाङ्गावे पाक्कोणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदा-
देशः पाक्कोणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अत्र ईप् नित्यः । अन्यथा कुम्भादेः
स्त्रियामित्यनेनापीष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात् । यदा ईप् सम्भाव्यते
तदैव पाङ्गाव इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किं ? कुम्भपादः इति । कुम्भादिश्च
कुम्भाष्टजालाः शतसूत्रगीथा विष्णुः श्रितिर्द्रोणकुशी च कृष्णः । निरवसूची
सहदेक दास्यौ विः शूकरो वै कालसीऽपि चेति ॥ ३४८ ॥

श्रीरा-टी—ईपीति विषयसप्तमी तथा च । स्त्रियामन्यदार्थभूतायां कुम्भादेः
परस्य पादस्य पात् स्याद्धे । कुम्भपदीति कुम्भाविव पादावस्याः शतं पादा
अस्या इति वाक्यम् । प्रम्भादिर्पथा । कुम्भजालशताष्टैककृष्णकृष्णर्द्धशूकराः ।
सूत्रगीथासहस्रांसीसूचीकलसनिर्वयः । सुनिर्द्रोणः श्रितिर्वाणो विष्णुश्च कथित
इने । इह केषाञ्चित् संख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वैशैव सिद्धि
नियमार्थमिदमत आह । ईपि किं ? कुम्भपाद इत्यादि ईपीलुकिः । पाक्कोणा-
दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रियां नित्यमीप् ॥ ३४८ ॥

परस्परनेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिसस्य परपदात्
चिः स्यात् चो कृते पूर्वपदस्य आकारः पक्षे दीर्घश्च । एवं बाह्याबाह्यीत्यत्र
न्वीर्लोपीताविकारस्य ओकारः अस्यसीति चो कृते पूर्वस्य अचः परत्वान्न
आकारः अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि-

व्यतीहारे यो हः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च घः
स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युञ्जं

स्तत्रैवायं विधिरिति । तत्र गृहीत्वेति किं ? कायञ्च कायञ्च गृहीत्वा युञ्जमित्यादौ न समासः । गृहीत्वा प्रह्वलेति किं ? रथे च रथे च स्थित्वा युञ्जमित्यादौ न समासः । युञ्जे किं ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ स समासः । व्यतीहारे किं ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युञ्जमित्यादौ न समासः । किञ्च कर्णाकर्णं जपन्ति हन्त निभृतं शम्भुस्वयम्भूगणा इति महानाठके । युक्तादयन्वापि दृश्यते । जायायाः जानिः । युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । धनुषी धन्वन् । अधिज्यं धनुर्यस्य स अधिज्यधन्वा । अधिज्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि । यत्तु षष्ठीजाय इति स्वयसुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धृतधनुषमङ्गाय तृणवदित्यादि सिद्धम् । प्रसभ्नां जानुनी ज्ञुः प्रशंसायाम् । प्रकृष्टे जानुनी यस्य सः प्रजुः संजुः । ऊर्द्धाङ्गा । ऊर्द्धजुः ऊर्द्धजानुः । अस्थूलान्नासिकाया नसी नान्नि । दुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः । णत्वं प्रागुक्तम् । स्थूलान्तु स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां नस् वा । खुरणाः खुरणसः खुरणाः खुरणसः । उत्प्रादेश्च । उन्नसः प्रणसः । प्रसंज्ञार्थे नित्यार्थञ्चेदम् । वेर्यः । वैः परस्या नासिकाया यः स्याद्वहुव्रीहौ । विगता नासिका यस्य स वियः । वयसि संख्यासुभ्यां दन्तस्य ददः । ऋदिच्छान्नुषीपी । हौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रियां द्विदती । सुदन् सुदन्तौ सुदती । वयसि किं ? द्विदन्तः करी सुदन्तौ नटः । अग्रान्तादिर्वा । पृथग्योगाद्वयसीति नायाति । अग्रान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य ददः स्याद्वा । कुशाग्रदन् कुशाग्रदन्तः । अग्रान्तादिस्तु कुशाग्र कुम्ललाय शुद्ध शुभ वष वराह अहि मूषिक अश्व शिखर गर्हभ ईशाः । अग्नीतपिवता एवं खादतमीदृतेत्यादि । अग्नीतपिवतीयन्तीति भट्टिः । अतएव क्रियासातत्यव्यायनेन समासः स्यादिति केचित् । एवं अस्ति क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा गौः नास्ति दीषी यस्याः सा नास्तिदीषा इत्यादौ व्यायन्तप्रतिरूपकाभ्यां अस्तिनास्तीत्यव्ययाभ्यां समासः ॥ ३४६॥

श्रीरा-टी—परस्परं प्रहरणादिरूपक्रियाकरणं व्यतीहारस्तस्मिन् द्वीप्तान्तयो-
रित्यादिना यत्र हस्तैवायं विधिः । दण्डादण्डादित्यादि । चित्वावप्रात् क्लृप् ।
सुष्टासुष्टीति । परे तु पूर्वस्थालं नेच्छन्ति । तेषां मते तु सुष्टीसुष्टीत्वे । दि-
दण्डादयः द्विदण्डादयश्चान्ता निपात्यन्ते । हौ दण्डावस्यां क्रियायां द्विदण्डि
प्रहरति उभया पाणिप्रहरति । द्विदण्डादिर्यथा । द्विदण्डि उभयापाणि

प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—
दण्डादण्डि । मुष्टासुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्वाबाह्वि बाह्वबाह्वि ।
अचितु अस्यसि ।

इति हः ।

द्विमुपल्येकपद्यपि । उभाहन्तुभयाहन्ति उभापात्युभयाङ्गुलि । उभाकस्यु-
भयाकर्णि उभयादन्युभाङ्गलि । संहतपुच्छुभादन्ति निकुच्यकर्णि इत्यपि ।
उभावाहभयाबाहु प्रोष्ठपद्यत्र सञ्चतम् । अत्रीभयशब्दस्य प्रयोगेऽपि उभया-
पाणि इत्यादौ उभशब्दस्योभयादेशः । उभाबाहु उभयाबाहु इत्यत्र चेल्लुक्
निपातनात् । कर्णौ निकुच्य धावति प्रोष्ठस्य गीः पदं गृहीत्वा धावति
इत्यर्थे निकुच्यकर्णि प्रोष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियाविशेषणानामेवाभि-
धानाद् द्विदण्डा शाला इत्यादौ न स्यात् । धनुषोद्धप्रायो वातु नान्ति । धनुषोऽद्धः
प्रायः स्याद्दे संज्ञायानु वा । गाण्डीवं धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि ।
प्राय इति किम् ? धृतधनुषमङ्गाय इति पुथदन्तः । नान्ति किं ? पुथधन्वा पुथधनुः
कन्दर्पः । संप्राञ्जानुनो ज्वर्वातूर्द्धात् । संप्राथ्यां जानुनो जुः स्यात् हे ऊर्द्धात्तु
वा । संहृतं जानु यस्य सः संह्रुः । प्रगतं जानु यस्य प्रग्नः ऊर्द्धं जानु यस्य ऊर्द्धग्नः
ऊर्द्धजानुः । सुसंख्याभ्यां वयसि दन्तस्य दद । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य
दन्तस्य दद स्याद्दे वयसि गम्यमाने ऋद् । श्रीमना दन्ता अस्य सुदन् पीडशब्दन्
कुमारः द्विदन् वक्षः । वयसि किं ? द्विदन्तो गजः । स्त्रियां नान्ति । स्त्रियां
अन्यदार्थभूतायां दन्तस्य दद स्यात् हे संज्ञायां गम्यमानायाम् । सुदती काल-
दती । नान्ति किम् ? सुदन्ता । अग्रान्तश्यावादिभ्यां वा । अग्रान्तात् श्यावा-
देश परस्य दन्तस्य दद स्यात् हे वा । कुन्दकुण्डलायवहन्ता यस्य कुन्दकुण्डलायदन्
कुन्दकुण्डलायदन्तः श्यावदन् श्यावदन्तः । श्यावादिर्यथा श्यावाकोकवराहादि-
वपसूषिकगर्दभाः । शिखरः शुद्धयुधौ च श्यावादौ दश कौर्चिताः । ककुदस्य
ककुदवस्थायां शैले तु चैः । अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य ककुत् स्यात्
हे । त्रेस्तु शैले । अजातं ककुदमस्य अजातककुत् वक्षः स्थूलककुत्तणः ।
अवस्थायां किं ? शतककुदः ककुदिव ककुदं शृङ्गादि । द्रीणि ककुदानि यस्य
तिककुविकूटः । व्युद्भ्यां काकुदस्य काकुत् पूर्णात्तु वा । व्युद्भ्यां परस्य काकुद-
शब्दस्य काकुत् स्याद्दे पूर्णात्तु वा । विगतं काकुदमस्य विककुत् उत्तकाकुत्
पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः । सुदुभ्यां हृदयस्य हन्मित्रशतीः । आभ्यां सितशक्तीः ।

कर्मधारयसमासः (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा । संश्चासौ चिच्चासा-
वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्धे । श्रीभनं हृदयमस्य सुहृन्मित्रं दुष्टं हृदयमस्य
दुहृत् शत्रुः, अनयोरिति किं ? सुहृदयः साधुः दुहृदयः खलः । आभ्यां किं ?
प्रहृदयं मित्रम् । जायाया जानिः, जायाया जानिः स्याद्धे । युवतौ जाया
यस्य स युवजानिः ह्वजानिः । तथाच युवजानिर्वनुष्पाणिरिति भट्टिः ॥ ३४६ ॥
इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः ।

स च विशेषणविशेष्ययोर्बोधोरेव । यथा परमात्मा उत्तरपदद्विगुणवत्बहुव्रीहि-
वर्जं पदबहुले समासौ नास्तीति दुर्गसिंहकर्मदीश्वरौ । तन्मतमस्वीकुर्वन् त्रिभिः
पदैरपि कर्मधारयमाह । सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति पञ्चादित्वादिनि
आनन्द इति विशेष्यं पदम् । त्रयाणां विशेषणत्वे समासानुपपत्तेः । तथापि
विशेष्यविशेषणयोर्विशेषणं पूर्वम् । तेन दीर्घब्राह्मणः न तु ब्राह्मणदीर्घ इति ।
गौरादिर्वा । गौरविप्रः विप्रगौरः । गौरादिस्तु । गौर कडार जठर कपिल
गण्डुल काण खीड़ खड्ग कुञ्ज कुण्ड खल वृद्ध भिक्षुक तनु इति ।

श्रीरा-टी—इदानीं यमाह । परमश्चासौ इत्यादि । व्यवत् प्यन्तम् । इतः-
परं सूत्रे यत् प्यन्तं निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात् अतिदेशाद्व्यं पूर्वं पूर्वनिपातः ।
विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह यः स्यात् । एकार्थानां
दानां सो यसंज्ञ इत्युक्तं तत्र एकार्थता च सामानाधिकार्यं तच्च भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामिव भवति । तत्र
यत्सामान्याकारिण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे
व्यवस्थापयति तन्नेदकं विशेषणं एवं यद्देयं तद्विशेष्यम् । परमात्म्यादि । परम-
शब्दस्योत्कर्षार्थस्य जीवात्मतः परमात्मव्यावर्त्तकत्वाद्द्विशेषणत्वम् । आत्मनी मेय-
त्वाद्विशेष्यत्वं एवं नीलीत्यलं पुत्रवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि
नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्वं तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनीत्यला-
दीनां प्राधान्याद्द्विशेष्यत्वं नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् ।
अत एव नीलादीनामुत्पलाद्याधीनत्वात् तत्तत्सिद्धयचनत्वम् । कुञ्जकुण्डः कुण्ड-

कुज' विस्पष्टपटुः पटुविस्पष्टः इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वोऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादेकस्य विशेष्यत्वं कल्पते अभिधानाद् यः सः क्वचिन्नित्यः क्वचिन्न स्यात् क्वचिद्विकल्पः । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्तवीर्यः नीलोत्पलं नीलमुत्पलमित्यादि । विशेषणस्य इतरव्यावर्तकत्वेन विशेष्यैव सह यः । तेन वृद्धः शिशुपा लोहितस्तुतकः इत्यादौ न स्यात् । आम्बवृद्धः शिशुपावृद्धः इत्यादौ आम्बादीनां यदा विशेषवृत्तिर्नावधार्यते तदैव फलवृद्धयोर्वर्त्तमानत्वात् सामान्याकारेण प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कश्चित् षीस एवेत्यन्यः । बहूनां दानामपि यसं कुर्वन्नाह संशसौ इत्यादि । अन्ये तु बहूनां दानाच्च ह्यन्यसं न कुर्वन्ति मरुच्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति । पटौ चासौ श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गोःक्षीरमित्यादौ महर्त्नीलोत्पलं पट्वी श्याम-कन्यका राजगोक्षीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदर्थैव परदत्तेन तस्य पूर्वदभावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महानीलोत्पलं पटुश्यामकन्यका षीष-गर्भषीषे राजगवीक्षीरमिति तु स्यादेव । बहूनां दानां हम्नौ स्त्रीकृत्यापि । राज्ञी गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्ती ब्राह्मणा अस्थित्यादौ राजगवाश्चपुरुषाः पञ्चसुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । यन्त्रकर्मते तु । मरु-द्वीलोत्पलं इत्यादि रूपाभावनिश्चयश्चेदस्ति तदा राज्ञी गवाश्चपुरुषा इत्यादिवत् तादृशप्रयोगभावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच कालाः परिमाणेनेति पाणिनीयसूत्रे काला इति व्वनिर्देशात् त्रिदोष्ययं सस्तेन द्वे अहनौ जाते अस्थिति विग्रहे द्वाङ्गजात इत्यादि न्यासकृतीकृतिमिति । अभिधानात् क्वचिदन्यत्रापि । एकादीनां यः । एकादीनां स्याद्यन्तेन सह यः स्यात् । एका चासौ श्राटी चेति एकश्राटी एकादिः पूर्वनिपातः एवं सर्ववेदाः । एकार्थादिर्यथा । एक सर्वं जरत् पूर्वं समानं नव मन्थमाः । जघन्यचरनी वीर पुराण पर केवलाः । मध्य-प्रथम एकादविह पञ्चदश स्मृताः । सामान्यशब्देनीपातत्वात् कार्षापणार्थ-पुराणशब्दस्य न ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपङ्क्तिः सर्वशङ्कः जरत्याचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । पूर्वकालस्य । पूर्वकालक्रिया-वाचिनः परकालक्रियावाचिना सह यः स्यात् । आदौ स्नातः पश्चादनुजितः स्नातश्चासावतुलितश्चेति स्नातानुजितः खूनप्ररुद्धः लिप्तवासितः बहुताङ्गितः स्नापितभोजितः इदमपि पूर्वनिपातार्थम् । दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च स्याद्यन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासौ इषुकाम-शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विद्याः पञ्चाक्षाः सप्तर्षयः अत्र स एव संज्ञाप्रतीतिः वाक्याभावेऽपि बालवोधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि किं ? उत्तरा वृद्धाः अष्टौ ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनानाम्नि न स्यात् ।

पञ्चपुराणानां दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयोऽसाधव इत्यन्ते शिष्टप्रयोग-
दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्नापीत्यन्यः । चतुर्दिशीशानवमन्य सानिनी हि-
चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतुष्टयां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् इतीयन्द्रयोः समाहारः
द्विचन्द्रमिति गणात् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः इत्यत्र तु काखवाचि-
पूर्वशब्दस्यैकादित्वात् सः । कतरकतमयीर्जातिप्रश्ने । कतरकतमयीर्जातिप्रश्ने
एव यः स्यात् । कतरकटः कतमकटः । जातिप्रश्ने किं ? कतरः पाठकः ।
किमः चेपे । चेपो निन्दा तस्यां गम्यमानायां किमी यः स्यात् । किं राज्ञा
यो न रक्षति प्रजाः किं गौः यो न वहति भारम् । चेपे किं ? की राज्ञा
पाठलिपुत्रे प्रश्नेऽत्र किं शब्दः । निन्द्यानां निन्दनैः । निन्दाविषयाणां निन्दा-
करणैः सह यः स्यात् । वैयाकरणस्यासौ खसुचिश्चेति वैयाकरणखसुचिः निधु-
प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः अयाज्ययाजनाः ढणापरा इत्यर्थः । तार्किक-
दुर्दुरुदः नास्तिक इत्यर्थः निन्द्यानां किं ? वैयाकरणश्चैरः न ह्यत्र वैयाकरणत्वं
निन्द्यते किन्तु चौरत्वम् । निन्दनैः किं ? कुक्षितो विप्रः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं
इदम् । पापानकथीर्निन्दैः । निन्दाविषयैः सह पापानकथीर्यः स्यात् । पापा-
नापितः अनकनापितः इह पापानकशब्दौ खवृत्त्यपरिज्ञाननिन्दावचनौ निन्द्यस्य
पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् । उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमेयते
येन तदुपमानं सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकं इत्यर्थः । उपमानोपमेययोरिव
साधारणी धर्मः सामान्यं तद्वाचिना सह उपमावाचिनी यः स्यात् । शस्त्रीव
श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हंसश्रेणी शायी । सामान्यवाचिना किं ? पर्वता
इव बलाहकाः । उपमानस्येति किं ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्वं
गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्तायां वर्तते अतः सामानाधिकरण्यामित्याह तन्मते
शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्याद्वैयधिकरण्येऽपि यः स
इत्यन्यः । एवं परचापि । उपमेयस्य व्याघ्राद्यैः सामान्याप्रयोगे । उपमेय-
वाचिनी व्याघ्राद्यैः सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिर्यथा । व्याघ्रपुङ्गवः शार्दूल सिंह कण्ठि वरषभाः ।
वराह-महिषा कर्ष पद्मकुञ्जरहस्तिनः । कमलं पल्लवं नागः केशरी वृषभो हरिः ।
वृषश्चन्द्रः किशलयं कङ्करीऽन्ये प्रयोगतः । सामान्याप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र
इव शूरः शूरत्वमिह उपमेयीपसानयोः पुरुषव्याघ्रयोः साधारणी धर्मः ।
श्रेण्यादिः कृतादिना चूर्ध्वे । श्रेण्यादिः कृतादिना सह यः स्यात् । अभूततद-
भावे । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः । श्रेण्यादिर्यथा । श्रेणिः कुङ्कुम-
सुदकं पूगः कुशलं निधनं कुसुमं कुटः । इन्द्रः कुण्डिनपण्डितसुखं निचयी
निपुणो देवविशिष्टम् । अमणश्चपलो राशिदृशदोऽध्यापकः पटः । ब्राह्मणः

अन्विषी भूती वदान्यः कृपणी खदुः । कुङ्कुमविशिष्टयोः स्थाने पदार्थविषयशब्दौ
पठ्यन्तः । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सन्भावित निराकृताः । गत उक्त
समाज्ञात-समाख्यात-विकल्पिताः । मतावधारिताख्यातसुक्तखातयुतानि च ।
कलितोपकृताज्ञातावधारितसुपाकृतः । एकविंशतिरन्वीकृताः शेषं त्रयं प्रयोगतः ।
श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् सः । चूर्णे किं ? श्रेणयः कृताः ।
अनञ्जस्य नञ्जेन । अनञ्जान्तस्य नञ्जान्तेन सह यः स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति
कृताकृतं कृतभागसम्बन्धात् कृतं अकृतभागसम्बन्धात् अकृतं अवयवधर्मं समुदायस्य
तथा अपदेशात् एवं क्लिष्टाक्लिष्टं भुक्ताभुक्तं इत्यादि । कृतादेरपकृतादिना ।
कृतादेरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतं अभिमता-
नभिमतं भागयोः करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशीमनत्वात्
भक्तविभक्तं क्रियदगतं क्रियत् प्रत्यागतं गतप्रत्यागतं यदा तु पूर्वगतं पश्चात् प्रत्या-
गतमिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्थिति सः । क्रययासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका
मनीषादित्वात् धः । क्रयावयवत्वात् क्रयः क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयव-
धर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एवं पुटापुटिका फलाफलिका । माला-
मालिका इति । सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्यमान-
वाचिना नागादिना सह यः स्यात् । संयासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादि-
र्यथा । सन्महत् परमोत्कृष्टीत्तमाः पञ्च सदादयः । पूज्यमानेन किं सन्
मह्यः विद्यमान इत्यर्थः । उत्कृष्टा गौः पञ्जादुद्धृत इत्यर्थः । नित्यसापेक्षे
सद्भावस्थापनीय एव । गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः । नागादिर्यथा । नागी
वन्दारकश्चैव कुञ्जरीऽव जयी मताः । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि
यस्यविधानार्थमिदम् । तेन नागवन्दारकः सूरी नरवन्दारको बुधः पूज्यमानस्थिति
किं ? मैत्री नागः मूर्खत्वात् । जातेः पीटादिप्रशंसार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः
पीटादिना प्रशंसावाचिना च सह यः स्यात् । इभ्या करिणः पीटा स्त्रीपुंस-
लक्षणा इभ्या चासौ पीटा चेति इभ्यपीटा गोविहत् । पीटादिर्यथा । पीटा
वेहत् वशा धूर्तं स्तोक श्रोत्रिय धनवः । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्थावस्त्वयनीत्यपि ।
अध्यापकः कतिपयो दशत्रिभिर्हिरेरिताः । वक इव वकः पुरुषः स चासौ
धूर्तश्चेति वकधूर्तः इत्यत्र निस्थानां निन्दनैरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्तः इत्यादौ
अनिन्दार्थं वचनं धूर्तकठः जनयति कुसुदभानि धूर्तवकीर्हि सत्स्थानानि-
त्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये उत्सर्गत्वात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुत्वमित्यपरः ।
अतः प्रशंसार्थशब्देन रुद्रिशब्दानां मतस्त्रिकादीनां एव ग्रहणम् । गौश्चासौ
मतस्त्रिका चेति गोमतस्त्रिका गोमचर्चिका । गोप्रक्ताण्डम् विप्रोदयः विप्रतल्लजः ।
यूनः पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना सह यः स्यात् । युवा चासौ

पलितश्चेति युवपलितः । पलितादौ तु पलितः खलितौ वलिनी जरन् ।
 प्रायीनामग्रहणे लिङ्गविशेषस्यापि ग्रहणं तेन युवती चासौ पलिता चेति युव-
 पलिता युवजरतीति । ल्यतुल्यार्थयोरजात्या । ल्यसंज्ञकत्वान्तानां तुल्यार्था-
 नाञ्च जातिभिन्नवाचिभिः सह यः स्यात् । भोज्योष्णं पानीयशीतं शीत-
 पानीयोष्णपानीयादयोऽसाधवः इत्यर्थे । शीतगुणयुक्तं पानीयमित्यादि वाक्ये
 शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यर्थः । तुल्यश्चेतः सर्वश्चेतः तुल्यमहान् सदृश-
 महान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् तस्य तु
 महापुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किं ? भोज्य ओदनः । वर्णानां वर्णैः ।
 वर्णवाचिनां वर्णवाचिभिः सह यः स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्ग-
 सबलशब्दौ मुख्यवृत्त्या समुदायवृत्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायसिद्धिर्बन्धयसीति
 न्यायात् कृष्णशब्दौ हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तन्ते इति गौणसामा-
 नाधिकरण्यात् पूर्वोणाप्राप्तेऽनेन यो विधीयते । तत्र गौणत्वाद्विशेषणत्वेन कृष्ण-
 शब्दस्यैव पूर्वनिपातः । यत्र तु अवयवसम्बन्धात् ङावेव समुदायवृत्तौ तत्र
 कामचारात् प्रागभावः । यथा कृष्णयुक्तः शुक्लकृष्ण इति । कुमार्याः अमणा-
 दिना । कुमारीशब्दस्य अमणादिना सह यः स्यात् । कुमारी चासौ अमणा
 चेति कुमारीअमणा । अमघोर्नन्दादित्वादनः । अमणादिस्तु । अमणा तापसौ
 दासौ बन्धकौ कुलटेत्यपि । तथा प्रव्रजिता गर्भिण्यात् सप्त प्रकौर्त्तिताः ।
 कुमारस्य च रुद्धादिना । कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च रुद्धादिना सह
 यः स्यात् । कुमारश्चासौ रुदुश्चेति कुमाररुदुः । कुमारी चासौ रुद्धी
 चेति कुमाररुद्धी । रुद्धादिर्यथा । रुदुपटुपण्डितचपला निपुणः कुशला-
 ध्यापकमध्यभिरुपः । रुद्धादीनां कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशे-
 षणत्वात् । चतुष्पदां गर्भिण्या । चतुष्पदां जातिवाचिनां गर्भिण्या सह यः
 स्यात् । गोगर्भिणी । अजगर्भिणी । चतुष्पदां किं ? ब्राह्मणी गर्भिणी श्रमी
 गर्भिणी । मयूरव्यंसकाद्याः । मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः व्यंसकाः निपात्यन्ते ।
 व्यंसयति क्लययति व्यंसको घूर्तः । विपूर्वादंसघोर्णकः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति
 मयूरव्यंसकः क्वात्रव्यंसकः कास्वीजमुण्डः यवनमुण्डः । एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे
 वर्त्तमानाः एहीहाद्याः मयूरव्यंसकादित्वात् यसे निपात्यन्ते । एहि इह यत्र
 कर्मणि वर्त्तन्ते एहीहं वर्त्तन्ते एहियवैरिति यत्र कर्मणि तत् एहियवं एहि बाणिज्ये
 इति यस्यां क्रियायां सा एहिबाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा
 एहिस्वागता । ग्रीहकटमिति यस्यां क्रियायां सा ग्रीहकटा ग्रीहकर्दमा आहव-
 वसना आहवचला आहववितण्डा उद्धरचूडा कृन्विचचक्षुषा भिन्दिलवणमित्युच्यते
 यस्यां क्रियायां सा भिन्दिलवणा पचलवणा उत्तर उत्सृजति यस्यां क्रियायां

३५० । कोडादिः पुंवत् यजातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादिः १।, पुंवत् ११।, य-जातीयदेशीये ७, तत्वे ७, तु ११।,
अजात्याख्यः १।

सा उन्धरोत्सृजा उद्धमविधमा उत्पतनिपता अप्रेहिप्रघसा उदक् च अवाक् च
उच्चावचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचं आचितञ्च उपचितञ्च आचोपचं आचितञ्च
पराचितञ्च आचपराचं निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्चप्रचं नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चनः
न किञ्चनो वा पीला स्थिरकः भुक्ता सुहितकः प्रोष्य पापीयान् इह पञ्चमी इह
द्वितीया स्वात्ता कालकः उत्पत्य लाक्षणिक्जाता निपत्य रोहिणीजाता विप्रश्च-
श्चामाजाता इत्यादि उन्धरोत्सृजेत्यादीनां त्यादिस्थादिना क्रियासातत्ये इत्या-
दिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थी गणे पाठः । पीलास्थिरक इत्यादी से सत्येकदन्तात्
पीलास्थिरकस्य इदं इत्यर्थे णि पीलास्थिरकं भौक्तासुहितकम् । प्रोष्यपापीयसं
इत्यादी णित्ते आद्यचो त्रिः । ह्यन्तं टेनाभीष्ण्यं घे । ह्यन्तं टेन सह आभीष्ण्यं
गम्यमाने मयूरव्यंसकादित्वात् यसे निपात्यते यदि ससो घमाह । जहिजोहमिति
यः पुनः पुनराह स जहिजोहं उज्जहिजोहं जहिस्तम्बः उज्जहिस्तम्बः । त्यादिस्तेन
क्रियासातत्ये । त्याद्यन्तं त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गम्यमाने षसे मयूर-
व्यंसकादित्वात् निपात्यते । अन्नीत पिवत इति यस्यां क्रियायां सा अन्नीतपिवता
पचतभञ्जता खादतमीदता इत्यादि । शाकपार्थिवाद्याः । शाकपार्थिवाद्या
निपात्यन्ते । शाकः शक्तिः प्रधानं यस्य स शाकप्रधानः शाकप्रधानः पार्थिवः
शाकपार्थिवः मेरुनामा महीभृत् मेरुमहीभृत् सुयीवनामा कपिः सुयीवकपिः
श्रीहर्षनामा वृषतिः श्रीहर्षवृषतिः । सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका
त्रिगुणैकता जगतौ त्रिजगतौ अर्द्धावशिष्टं घृतं अर्द्धघृतं इत्यादि शाकपार्थिवादित्वा-
त्क्रातिगणः । अवहित य स खसणी मयूरव्यंसकादौ द्रष्टव्यं आक्रातिगणत्वात् ।
एषां मयूरव्यंसकादीनां यान्तरं न स्यात् । तेन परमो मयूरव्यंसकः ॥ १४६ ॥

कोङ् आदिर्यस्य स कोडादिः । यस्य जातीयस्य देशीयश्चेति यजातीयदेशीयं
तस्मिन् । तस्य तस्य तत्वं तस्मिन् । जातिय आख्या च जात्याख्ये न विद्यते
जात्याख्ये यत्र कोडादौ सोऽजात्याख्यः । पुंवत् ख्युक्तपुंस्त्व इत्यादिना उक्तपुंस्त्व
तु कोडादिः पुंवद्भावस्य प्रसक्तौ नोत्ताककोडित्यादिना निषेधे कर्मधारयादौ
पुनरनेन विधिः क्रियते । तैनायमर्थः । ताककोङ् पूरण्याख्या युक्तविक्रा-

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्त्वयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या ।

रार्थसिक्तजातिस्वाङ्गवन्तं पदं यद्युक्तपुंस्तं भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे ऋ कर्म-
धारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्त्वयोः परयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् उक्तपुंस्तः कोङादिः पुंवत् स्यादिति । जातीयप्रत्यये तु पुंवदभाव-
प्रसङ्गाभावेऽपि कोङादिः पुंवत् स्यादित्यर्थः यथा रसिका चासौ भार्या चेति
रसिकभार्या एवं पाचकभार्या पञ्चमभार्या दत्तभार्या मैथिलभार्या ब्राह्मणभार्या
सुकेशभार्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिक-
जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मण-
जातीया सुकेशजातीया । कोङादिभिन्नस्य तु दीर्घा जातीया इत्यादीनां पुंवद्व-
स्यात् । उक्तपुंस्तः किं ? गङ्गिकाभार्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् ।
अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मणीलं दत्तालम् । केचित्तु कोङादिशब्देनात्र येषां
पुंवदभावी निषिद्धस्तै एव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादिः पूर्वस्थिताः पुंवदभावबोध्यशब्दाः ।
पूरणीत्यादिना निषेधेऽपि कर्मधारये पुंवत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी महाष्टमी
महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि इत्याहुः ॥ ३५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदौ यस्य सः । यस्य जातीयस्य देशीयस्य
तत्तस्मिन् । तस्य तस्य तत्तस्मिन् जातिस्य आख्या च ते न स्त्री यत् सः ।
कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोङादयो नीमाककोङ् इत्यादि सूत्रे ये पठिता
पूरण्यादयः पूरणी प्रियेत्यादि सूत्रे ये पठितास्तै च पुंवत् स्युः । ये जातीय-
देशीये च परे । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्यं एवं
रसिकभार्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्या चेति वाक्यं दत्तभार्या मैथिल-
भार्या सुकेशभार्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि ।
इत्यादि वैयाकरणभार्या सौवश्वभार्या काष्ठायकन्या हैमसुद्रिका ब्राह्मण-
मानिनैत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वैस्तै सिद्धम् । नीमाककोङ् इत्यादिना
येषां निषेधः प्राप्तस्तेषामेवानेन पुंवदभावः तेन सचिका वन्दारिका द्रोणीभार्या
इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्वेषामप्राप्ते देशीये कोङादित्वादप्राप्ते विधिर्यथा
तार्किकजातीयः कारकजातीयः तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य
विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तल्यो पुंवत् तेन पठ्या भावः पटुता पटुलं सटुता
सटुलं इत्यादौ स्यात् न तु कटीलं दत्तालं पाचिकालं व्यभिचारिणीलं इत्यादौ
ये तु क्रियापि गुणः इत्याहुः तस्मै पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्मीलमित्यादौ
तु नीमाककोङ् इत्यादिना निषेधः कृत्यनेन यस्मात् ऊप्सम्भवस्तस्यैव गृह्यम् ।

३५१ । द्वित्रष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा खिद- शाद्ये ऽन्यषट्के त्वनशीती वा ।

द्वित्रष्टाधिकाः १॥, द्वात्रयोऽष्टाः १॥, त्रिदशाद्ये ७, अन्यषट्के ७, तु ११,
अनशीती ७, वा ११ ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादितिके । चत्वारिंशदादि-
षट्के अशीति वर्जं तु वा । द्वाधिका दश द्वादश । त्रयोदश ।
अष्टादश । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीती किं ?
द्वाशीतिः ।

कोङ्पुराख्यादि किं ब्रह्मबन्धुवाला । यादौ किं रसिकाभाष्यः पञ्चमीयते
आत्मानं पाचिकां सन्त्यते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा हैमीछपा
ब्राह्मणीदिश्या सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

हि च त्रिष्व अष्टा च द्वित्रष्टानः द्वित्रष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्रष्टा-
धिकाः शकपाथिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः इत्वात् परस्याधिकशब्दस्य
प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्वाधिकात्रयाधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । द्वात्रयोऽष्टाः । दश आद्यौ येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः
त्रिदशाद्यं तस्मिन् । पात्वादित्वाच्चेत् । त्रिदशाद्ये इत्येकवचनान्निमित्ते यथा-
संख्याभावः । षष्ठां समूहः षट्कम् । अन्यच्च तत् षट्कञ्चेति अन्यषट्कं
तस्मिन् । पूर्वतो यजातीयदेशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति
परनिमित्तस्य उक्तौ जातीयदेशीयभावे केवलो य एवानुवर्तते । तेन द्वाधिका-
त्रयाधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् वा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे
विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि
सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । यथा द्वाधिकाश्च ते दश चेति
द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत्
अष्टात्रिंशत् । अन्यषट्के तु द्वाधिका चासौ चत्वारिंशञ्चेति द्वाचत्वारिंशत् ।
पक्षे शकपाथिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शकपाथिवादि-
र्यया । शकप्रधानचासौ पार्थिवञ्चेति शकपार्थिवः । अत्र प्रधानशब्दस्य
लोपः शकः शक्तिः । एवं दक्षा मिश्रित ओदनः दध्योदन इत्यादि एवं
शामञ्चाशत् द्विषञ्चाशत् द्वाषष्टिः द्विषष्टिः द्वाप्ततिः द्विप्ततिः द्वाप्ततिः द्विप्ततिः

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नी सङ्ख्यायाम् ।

वा । ११, एकीनस्य ६१, एकाद्वैकान्नी ११, सङ्ख्यायां ७ ।

एकाद्वैविंशतिः एकान्नविंशतिः एकीनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहोरात्रः षः षगे च ।

सखि-अहन्-रात्रः ५१, षः ११, ष-गे ७, च । ११ ।

एभ्यः षः स्यात् षे षे गे च । प्रियसखः परमाहः महा-
राजः ।

इत्यादि । अनशीतौ किं हाशीतिः त्राशीतिः अष्टाशीतिः । कर्मधारये किं ?
त्राधिका दश यव स त्राधिकदश इत्यादौ न स्यात् ॥ ३५१ ॥

शीरा-टी—है च त्रयश्च अष्टा च ते । हाश्च त्रयश्च अष्टाश्च ते । दश
आद्या येषां ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारस्त्रिदशायं पात्रादितान्नेप्
तमिन् षणां समूहः षट्कं अन्ते भवं अन्त्यं अन्त्यञ्च तत् षट्कञ्चेति तत्तन्मिन्
न अशीतिरनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि द्वित्राष्टन् इत्येतेषां स्थाने हा त्रयस्
अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमात् स्युः दशादितिकसंख्याशब्दे परे द्वित्राष्टान्
श्वेदधिका भवन्ति । इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतित्रिंशत् शब्दानामेव
गृह्यम् । अन्यथा अन्त्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति कान्त-
त्वात् न यथासंख्यम् । पञ्चसु एते आदेशा इत्यर्थः । द्वि अधिका दश इति
शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे हाद्यादेशः । एवं हाविंशतिः त्रयोविंशतिः
अष्टाविंशतिः हात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति हाचत्वारिंशत्यादि एवं
त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि । एवं
पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि । हाशीतिः त्राशीतिः अष्टाशीति-
रिति सहर्षे घं । एषु किं ? द्विशतं त्रिशतं अष्टशतं इत्यादि ॥ ३५१ ॥

एकीनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नी स्यातां वा संख्यावाचके परे कर्मधारये ।
एकीना चासौ श्विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया
संख्याशब्देनैव विंशत्यादिरेवोच्यते । तेन एकीनाश्च ते दश चेति एकीनदश ।
कर्मधारये किं ? एकीनाविंशतित्येव स एकीनविंशतिः ॥ ३५२ ॥

शीरा-टी—एकाद्वैकान्नी स्यातां वा । वाद्ययमव्यवर्त्तित्वात् नित्ये प्राप्ति
वा गृह्यम् । परे तु जनार्थं नञः प्रकृतित्वत् भावं विधाय एकशब्दस्थानागमं
कुर्वन्ति । एकाद्विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकीनविंशतिस्तु जनशब्देनैव ॥ ३५२ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्घातसङ्घाव्यान्नैकान्नैक्ये

ऽङ्गो ऽङ्गः ।

सर्व—व्यात् ५१, न । ११, एकात् ५१, न । ११, ऐक्ये ७, अङ्गः ६१, अङ्गः ११ ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ न त्वे-
कात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्बत् नो णो ऽतो ऽङ्गस्य ।

प्राग्बत् । ११, नः ६१, णः ११, अतः ५१, अङ्गस्य ६१ ।

सखाचश्च अहश्च राजा चेति सख्यहीराजन् तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा
चेति प्रियसखः अनेन षप्रत्यये यथोर्लोप इतीकारलोपः । भित्वादीषि प्रिय-
सखी । परमाह इति न्नीलोपौताविति नलोपे यथोर्लोप इत्यकारलोपः ।
अहान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् महाराज इत्यत्र महत्सख्य आकारः नलोपादिष्य ।
एवं कृष्णस्य सखा कृष्णसखः चयाणां सखीनां समाहारः चिसखम् ॥ ३५३ ॥

औरा-टी—षगे चेति यः क्रमप्रातः चकारः वगसमभिव्याहृतः षगमनुकर्ष-
तौल्यत आह । ये षे गे चेति षकारस्वैवार्थत्वात् परदेभ्यः एभ्यः ष इत्यर्थः ।
तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रियश्चासौ सखा चेति
परमस्य तदहश्चेति महंश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च संख्या च व्यञ्चेति तस्मात् । न एकी नैकः
तस्मात् । न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । अङ्ग एकैकभावे वर्तमानः पूर्वादिरेकदेशः ।
एभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्तः स्याद्यादौ न त्वेकात् परस्य न च
समाहारे । सर्वश्च तत् अहश्चेति सर्वाङ्गः अङ्गान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् मध्याङ्गः
संख्याताङ्ग इति अहनी प्रिये यस्य स वरप्रियः प्रकृष्टमहः प्राङ्गः । नैकात् किं ?
एकाहः । नैक्ये किं ? वरहः ॥ ३५४ ॥

औरा-टी—सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च संख्या च व्यञ्च तत्तस्मात् । न एकी
नैकस्तस्मात् न ऐक्यं नैक्यं तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिनः
पूर्वादिः संख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् संख्यावाचिनो व्यसंज्ञकाश्च परस्याहन्-
शब्दस्याङ्गादेशः स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वसूत्रात् षइत्यस्य क्तिविपरि-
ष्णमिनातुवन्तेः ये परे इत्यर्थः तेन प्रियपूर्वाङ्गः सुर इत्यादौ कृतसाम्बत्वात् कौ न
स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतीऽकारान्तपदात् परस्य अङ्ग इत्याकारान्तस्य नस्य णः । त् अव-

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात्तु एकाहः । अत इति किं ?
त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्चाः ।

कौटग्रामात् ५।, तच्चाः ५। ।

कौटतच्चः । ग्रामतच्चः ।

३५७ । जातमहद्ब्रह्मादुच्चाः ।

जात महद्ब्रह्मात् ५।, उच्चाः ५। ।

जातोच्चः । महोच्चः । ब्रह्मोच्चः ।

३५८ । शुनो ऽत्यप्राण्युपमानात् ।

शुनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुप्लन्तरेऽपि सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । अदन्तात् परस्य किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः
अदन्ताङ्गस्येति किं दीर्घाणि अहानि यस्यां सा दीर्घाङ्गी प्रावट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्वदित्यनेन पुः अवकुप्लन्तरेऽपीति प्राप्तं तथाच पकाररेफ-
चवर्णश्रुताददन्तात् परस्याङस्य नी णः स्यात् अवक्ववर्गपवर्गव्यवधानेऽपि
सतीत्यर्थः । सर्वाङ्ग इति सर्वञ्च तदहश्चेति वाक्यं एवं पूर्वाङ्गः अपराङ्गः इति ।
अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्यां दीर्घाङ्गी शरत् । एकाह इति एकाच्च
तदहश्चेति वाक्यं त्र्यङ्गः इति त्वर्थे गः प्रत्युदाहरणार्थमिहोक्तमिदम् । प्राग्वदिति
किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्गः इत्यादि संख्याताह इति कश्चित् । नैक्ये किं हयोरङ्गीः
समाहारः द्वाहः । सर्वैकदेशादेः किं ? पुण्याहम् ॥ ३५५ ॥

आभ्यां परात् तच्चाः सः स्याद्यादौ । कौटश्चासौ तच्चा चेति कौटतच्चः ।
एवं ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्चः ॥ ३५६ ॥

श्रीरा-टी—आभ्यां परात्तच्चाः षः स्यात् यादौ । कौटतच्चः इति कुव्यां भवः
कौटः कौटश्चासौ तच्चा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्चाः षः स्याद्यादौ । जातश्चासौ उच्चा चेति जातोच्चः एवं
महोच्चः ब्रह्मोच्चः ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परादुच्चाः षः स्यात् यादौ । जातोच्चः इति जातश्चासौ
उच्चा चेति वाक्यम् । एवं महोच्चः । ब्रह्मोच्चः । यादौ किं महोच्चा
शिवः ॥ ३५७ ॥

अतः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ । आकर्ष
इव शा आकर्षश्वः । प्राणिनस्तु व्याघ्र इव शा व्याघ्रशा ।

३५६ । पूर्वोत्तरमृगाच्चानतेः सकृथः ।

पूर्व-उत्तर-मृगात् ५।, च १।, अनतेः ५।, सकृथः ५। ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्जात् सकृथः षः स्यात् यादौ । पूर्व-
सकृथम् ।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी चासौ उपमानचेति अप्राण्युपमानं अतिश्व
अप्राण्युपमानचेति तस्मात् । आकर्ष इति । आकृत्यते ऽनेनेति आकर्षः ।
आकुङ्क्षी इति ख्यातः । आकर्षः आकर्षतुल्यः इति ज्ञापनार्थं इवशब्दः ।
आकर्षश्च इति अप्राण्युपमानात् परात् शुनः षः । अतस्तु ज्ञानमतिक्रान्तः
अतिश्वः । प्राण्युपमानात् व्याघ्रो व्याघ्रतुल्यथासौ श्वा चेति व्याघ्रशा ॥ ३५८ ॥

औरा-टी—उपमीयते यत् तदुपमानं उपमेयमित्यर्थः । अप्राणी च तदुप-
मानं चेति तत् अतिश्व अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः श्वेति
उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरित्यनेन षः । आकर्षो ब्रूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके
कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । श्वशब्दो
व्याघ्रादौ द्रष्टव्यः आकृतिगणलात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्तते
तथापि श्वशब्दस्य आकर्षशब्देन सह षः । उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभि-
र्व्याघ्राद्यै सह षविधानात् । इह तु उपमेयवाचाकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति
प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु अप्राणिनि वर्तमानात् उपमानवाचिनः शुनः षः
इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः आकर्षशासौ श्वा चेति आकर्षश्च
इत्याहुः । मूले आकर्ष इव श्वेति दर्शनात् तन्मते उपमीयते ऽनेन इति उप-
मानं घे अनट् ॥ ३५८ ॥

पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्चेति पूर्वोत्तरमृगं तस्मात् । नास्ति अतिर्यङ्गं सोऽनतिः
तस्मात् । पूर्वोत्तरमृगयोऽप्राण्युपमानाच्च परात् सकृथः षः स्यादयादौ पूर्वश्च
तत् सकृथि चेति पूर्वसकृथं एवं उत्तरसकृथं मृगस्य सकृथि मृगसकृथं फलकमिव
सकृथि फलकसकृथं प्राण्युपमानात् कूर्म इव सकृथि कूर्मसकृथि अनतेः किं
सकृथि अतिक्रान्तः अतिसकृथिः ॥ ३५९ ॥

औरा-टी—पूर्वश्च उत्तरश्च मृगश्च तत्तस्मात् न अतिः अनतिः तस्मात् ।
पूर्वोक्तोदिति अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसकृथमिति पूर्वशब्दः सकृथः

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहङ्गात् वा ।

देशात् ५॥, ब्रह्मणः ५॥, कुमहङ्गां ५॥, तु ॥१॥, वा ॥१॥

कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽस्मनः संज्ञाजात्योः ।

सरस् अनस् अयस् अस्मनः ५॥, संज्ञा-जात्योः ७॥ ।

महानसं उपानसं लोहितायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

पूर्वावयववाची सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाची पूर्वञ्च तत् सक्थि चेति वाक्यं पूर्वं सक्थ इति परे । एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरणं चर्मफलकं, फलकं सक्थि इवेति वाक्यं तत्रापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ॥ ३५६ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मणः षः स्याद्यादौ कुमहङ्गां परानु वा । अवन्ती ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । एवं महाब्रह्मः महाब्रह्मा ॥ ३६० ॥

श्रीराट्—देशो जनपदः तद्वाचिनः परात् ब्रह्मशब्दात् षः स्यात् यादौ वा तु कुमहङ्गां । कुत्सितो ब्रह्मेति वाक्यम् । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणवाची । कुशब्दस्य ब्रह्मशब्देन सह य स इति परे एवं महांश्चासौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा देशात् अवन्तिब्रह्म इति वक्ष्यति ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अस्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽस्मन् तस्मात् । संज्ञा च जातिश्च संज्ञजातौ तयोः । एभ्यः षः स्याद् यादौ संज्ञायां जातौ च । जालस्य सरः जालसरसं इति संज्ञा । एवं मण्डूकसरसमिति जातिः महच्च तत् अनश्चेति महानसमिति संज्ञा । एवं उपगतमनः उपानसमिति जातिः । लोहितमयः लोहितायसमिति संज्ञा एवं कालायसमिति जातिः पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्म इति संज्ञा एवं अमृताश्म इति जातिः । संज्ञाजात्योः किं ? दीर्घसरः दृढानः ऋखायः अमृताश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीराट्—सरस् अनस् अयस् अस्मन् इत्येतेभ्यः नास्मि जातौ च षः स्यात् यादौ । महानसमिति महच्च तत् अनश्चेति उपगतञ्च तदनश्चेति लोहितञ्च तत् अयश्चेति कालञ्च तदयश्चेति पिण्डश्चासावश्मा चेति वाक्यं अमृतश्चासौ अश्माचेतिवाक्यम् । सरःशब्दस्य तु मण्डूकसरसं जालसरसमिति वक्ष्यति एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्माः संज्ञायाम् । मण्डूकसरसोपान-सकालायसमृताश्माः जातौ । अनयोः किं ? सत्सरः महाश्मा । चन्द्रसरः

३६२ । सर्वैकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घा-
द्रात्रेः ।

सर्व—दीर्घात् ५, रात्रेः ५ । ।

रात्रेरैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः
अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गोः ५, अतार्थे ७ ।

गोशब्दात् षः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

वैतव्रनसर इत्यत्र चन्द्रवैतवनशब्दौ संज्ञे न तु ससुदायौ विशेषनिष्ठसंज्ञाशब्दस्य
संख्यादुत्तरदस्य विशेषवृत्तेः ॥ ३६१ ॥

सर्वस्य एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यञ्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः
परस्या रात्रेः षः स्याद्यादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्रान्तरानां
पुंस्त्वमभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्रः रात्रेः पूर्वभाग इत्यर्थः एवं
संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घरात्रः ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादिकदेशवाचिपूर्वादेः संख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्या
रात्रेः षः स्याद्यादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणया पूर्वावयवे वर्त्तते
पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रिरिति परे । एवं अपररात्रः मध्य-
रात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः संख्याता चासौ रात्रिश्चेति
संख्यातरात्रः पुण्या चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घां
चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाहुः । त्रिरात्रं अति-
रात्र इत्यादौ संख्याव्याघ्रात्राङ्गुलिभ्याम् । यादौ किं ? पुण्यरात्रिर्हेमन्तः ॥ ३६२ ॥

परमश्चासौ गौश्चेति परमगवः राज्ञी गौः राजगवः त्रिगवं पञ्चगवधनः ।
अतार्थे किं पञ्चगुः ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये षे तार्थभिन्नगे चेत्यर्थः । परमगवः इति परम-
श्चासौ गौश्चेति वाक्यम् । एवं पुमांश्चासौ गौश्चेति पुङ्गवः षष्ठां गवां समाहारः
पञ्चवं राज्ञी गौ राजगवः स्त्रियां परमगवीत्यादि । अतार्थे किं ? पञ्चभिर्गोभिः
प्रीतः पञ्चगुः तार्थे इति वाच्य एव तेन पञ्चभ्यो गोभ्यः आगतः पञ्चगवरूप्य इति
स्यात् परपुत्रे ग ग्रहणज्ञापकात् ॥ ३६३ ॥

३६४ । भोवो ऽर्द्धात् गे च ।

नावः ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ।१।।

अर्द्धात् पराब् नौशब्दात् षः स्यात् अतार्थं गे च । अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्या वा ।

खार्याः ५।, वा ।१।।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी ।

इति यः ।

अर्द्धात् पराब्नी शब्दात् षः स्याद्यादौ । अत्र परत्र च यादेरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्याच्च अभिधानात् कर्मधारय एव । चकाराब्नी शब्दात् षः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् नौशेति अर्द्धनावं अत्र क्लीबत्वमभिधानात् । अर्द्धात् किं ? दीर्घमौ एवं द्विनावं द्विनावधानः । तद्वितार्थे तु पञ्चभिर्नौभिः क्रौतः पञ्चनौः ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धञ्च तत् नौशेति वाक्यं अर्द्धं नाव इति परे । एवं द्वयोर्नावीः समाहारः द्विनावं द्विनावम् । अत्यर्थं किं ? पञ्चभिर्नौभिः क्रौतः पञ्चनौः वाच्य एव निषेधात् । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः दिनावरूपः इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारीशब्दात् षः स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थः । खारीशब्दाद्वा षः स्यादतद्वितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धञ्च तत् खारी चेति अर्द्धखं क्लीबत्वमभिधानात् । पचे अर्द्धखारी । एवं त्रिखारं त्रिखारि त्रिखारं त्रिखारधनः । तद्वितार्थे तु द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रौतः द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धात् परस्याः खार्याः षः स्याद्वा ये षे तार्थभिन्नगे च । अर्द्धखारमिति अर्द्धञ्च तत् खारी चेति वाक्यं अर्द्धं खार्या इति परे । गे द्वयोः खार्याः समाहारः द्विखारं द्विखारि त्रिखारं त्रिखारि हे खार्ये धनमस्य द्विखारधनः द्विखारीधनः इत्यादि । षाभावपचे द्विखारिः त्रिखारिः स्त्रिया-मिति न्यासः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीबत्वं अर्द्धनावः अर्द्धनावौ अर्द्धनावमित्यत्र त्रिविधत्वमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णश्रितः ।

अथ तत्पुरुषः । कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः एवं क्रियाविशेषणस्य नित्यं भौरः नित्यभौरः मन्दगामीत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं षमाह कृष्णमाश्रित इत्यादि । इरा आश्रिताद्यैः षः । इरन्तस्याश्रिताद्यैः सह षः स्यात् । कृष्णाश्रित इति एवं कष्टं श्रितः कष्टश्रितः वेदं विद्वान् वेदविद्वान् । विप्राय वेदविदुषे इति भागवते । आश्रितादिर्यथा । आश्रितश्रितविद्वांसोऽतीतोऽभ्यस्तबुभुक्षवः । आपन्नप्रपतितप्राप्तगमिगामिबुभुक्षवः । गमिन् गामिन् इत्यभयपाठात् भव्यार्थेणित्यपि वा त्रिरित्यन्ये । औष्णादिक इतिगमतीति परे । आकृतिगणत्वात् सुखभीषुः सुखेषुः द्विषद्दीर्घ्यनिराकरिण्युः हंसमण्डलद्युतिजिण्णरित्यादि । खट्वायाः केन चेपे । इरन्तायाः खट्वायाः चेपे गम्यमाने ज्ञानेन सह षः स्यात् । खट्वाकृदौ जात्यः खट्वासुतो जात्य उत्पद्य-स्थित इत्यर्थः । न केवलं खट्वाकृदौ जात्येण वस्य निन्दा सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्युपायेनानुचिताचरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न गम्यते इति वाक्याभावात् नित्योऽयं सः । सवाक्यो यः समासः स्यात् स विकल्पः सुसम्मतः । वाक्याभावे तु नित्यं स्यादिति शब्दविदो विदुः । चेपे किं ? खट्वाकृदौ अध्यापकः शिष्यान् अध्यापयति । कालानाम् । इरन्तानां काल-वाचिनां ज्ञानेन सह षः स्यात् । दिनं संक्रान्ता दिनसंक्रान्ता सुहृताः रात्रि-सारूढा रात्रिसारूढाः किरणाः मासं प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रः मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपदश्चन्द्रेण सह सम्बन्धान्नात्यन्तसंयोगः । व्याप्ता-वन्यैश्च । अत्यन्तसंयोगे इरन्तस्य कालवाचिनः ज्ञानेनान्यैश्च स्थायन्तैः सह षः स्यात् । मासो स्थितः मासस्थितः वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः सुहृत् सुखं सुहृत्सं-सुखं सर्वरात्रकल्याणी सर्वरात्रशीभना । इति द्विषः । अथ त्रिषः । त्रिषः समाद्यैः । त्रिपन्तस्य समाद्यैः सह षः स्यात् । पित्रा समः पितृसमः धान्ये-बायं । धान्यार्थः । समादिर्यथा । समाऽर्थो निपुणः पूर्वं जनार्थं सहशा-वराः । श्लिष्टः कलङ्कसप्रायप्रादिमिश्रो मताविह । जनार्थसहणात् एकीनः पुण्यहीनः विकाररहितः इत्यादि प्रायो नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं इति न्यायात् गुरुसङ्गधीत्यपि । सप्रायप्रादिमिश्र इति धान्यप्रमिश्रः गुडमिश्र-इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भयविह्वलः अस्त्रशून्यः प्रकटजरा गमनमन्तरः वयोज्येष्ठः । विरहकृष्णः खेदारः गुणाधिकः बन्धुविधुरः इङ्गविकलः गुरुतुल्य

इत्यादि । व्रीकृतगुणवचनेन । तत्रा कृतः व्रीकृतः व्रीकृतश्चाचौ गुणवचनश्चेति गुणमुक्तवान् गुणवचनः कभाविऽमीत्युक्ते घेऽनट् यः पूर्वं गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् द्रव्ये वर्त्तते स गुणवचनी न तु गुणमात्राभिधायकः गुणेनित्यकरणात् तेन द्यूतेन पाठवन्तित्यत्र न स्यात् । त्रान्तस्य त्रान्तार्थकृतगुणवचनेन सह षः स्यात् । शङ्खुलया कृतः खण्डः शङ्खुलाखण्डः गिरिणा कृतः काणः गिरिकाणः प्रमादेन कृती मूर्खः प्रमादमूर्खः । खण्डकाणादयः खण्डननिमीलनादौ गुणे वर्त्तित्वा पश्चात् तद्वति द्रव्ये वर्त्तन्ते । शङ्खुला शस्त्रभेदः । गिरिः शिशुक्रीडनद्रव्यं प्रमादोऽनवधानता । खण्डादयस्तु त्रान्तशङ्खुलादिवाचकता इति । व्रीकृतेति किं, अक्षा काणः न ह्यत्र त्रान्तेन अक्षा काणत्वं कृतं किन्त्वन्येन केनापि । भागवत्तिस्तु त्रान्तेनाक्षा काणत्वकरणादचिकाणः स्यादिवेत्याह । गुणवचनेन किं ? गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गव्यमुच्यते परभृतधनिमुखरः शरदनुरः इत्यादयस्तु षीषेण मुखरदनुरशब्दयोरगुणवचनत्वात् । विशेषार्थावगतिः शब्द-सिद्धौ कृतमर्थवगतिनिमित्तमर्थनियमं मण्डपादिवदतिक्रामतीति व्रीषस्यैव वाक्यार्थव्यवस्थाघटकत्वात् इत्यन्ये । समादेराकृतिगणत्वात् व्रीष इत्यन्यः । घघयोः कृता बहुलम् । घघयोर्विहिता या व्री तदन्तस्य कृदन्तेन सह षो बहुलं स्यात् । नखलूनः चक्रच्छिन्नः अहिहतः हरिचातः इत्यादि । बहुल-ग्रहणात् गलेचोपकाः पादहारक इत्यादौ क्त्यन्तरस्यापि षः । दात्रेण लूनवान् परशना छिन्नवान् इत्यादौ न स्यात् । घघयोः किं ? भिच्चाभिरुपितः । अत्र हेतौ व्री । स्तुतिनिन्दयोर्लेः । स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानथोर्धर्षविहितचान्तस्य ल्यन्तस्य लसंज्ञकान्तेः सह षः स्यात् । करचेतव्यानि पुष्पाणि वाप्यच्छेद्यानि तृणानि विश्वैरुपासी विन्वीपास्यः शम्भुः शुना लेह्यः श्लेह्यः कूपः । अनयोः किं ? काकेन प्रातव्यं जलं मैत्रेण गम्यो ग्रामः बहुलानुवृत्तिस्त्वपीपेभ्यं तृणेन उपेभ्यं ज्वलनं इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्दावगम्यते पूर्वस्यैवायं विधिः प्रपञ्च इत्यन्ये । संस्कारस्य संस्कार्येण । त्रान्तस्य संस्कारवाचिनः संस्कार्यवाचिना सह षः स्यात् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः, गुडैन मिश्रा धानाः गुडधानाः गुडपूपा इत्यादि । अश्वरथः गोयानं मणिमुकुटं कुङ्कुमवस्त्रं जलगर्गरी दधिमाखण्डं धान्य-कुशल इत्यादयस्तु अश्वयुक्ती रथ इति षसे शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोप इति वीसः । अथ वीसः । च्या वल्याद्यैः । च्यन्तस्य वल्यादैः सह षः स्यात् । कुवेराय बलिः कुवेरबलिः । वल्यादिव्यथा । बलिर्हितमुखे चैव रचितोऽन्यैः प्रयोगतः । अकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या । गुरुप्रदेयोऽधिकनिसृष्टोऽर्थो पिबदानमित्यादि । विकृतेः प्रकृत्या तादर्थ्ये । तादर्थ्यविहितच्यन्तस्य विकृति-वाचिनः प्रकृतिवाचिना सह षः स्यात् यूपाय दक्ष यूपदार कुण्डलाय हिरण्यम् ।

अन्यत्र रत्ननाथ स्थाली । अन्धाय घासः । अश्वशूरः रत्ननस्थालीति तु
 चीषेण । नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन
 सह च्यन्तस्य षः स्यात्, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः
 सूपः ब्राह्मणार्था यवागूः । वाच्यलिङ्गताविधानात् यत्न वाच्यलिङ्गता नास्ति तत्र
 न स्यात् । तेन नृपाय अर्थः मषकार्थो धूमः इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणाया
 मशकनिवृत्तिरभिधीयते अर्थशब्दस्तु प्रयोजनार्थः । अत्र अप्रयोजनार्थार्थशब्द-
 प्रयोगे चीविधानाभावेऽपि प्रयोजनार्थशब्दं निवृत्तिरूपप्रयोजनार्थार्थशब्देन
 चीषविधानार्थमिति कश्चित् । मशकस्यार्थो निवृत्तिर्यस्मात् इति व्यधिकरण-
 द्वेनेत्यन्वः । इति चीषः । अथ पीषः । प्या सुक्ताद्यैः । प्यन्तस्य सुक्ताद्यैः सङ्ग-
 षः स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्तः । सुक्तादिर्यथा । सुक्ती भौतिरपतस्वी जुगुप्सा
 भीतनिर्गता । इतरः पतितोऽपितीभयापेतौ मताविह । अस्याकृतिगणत्वात्
 वृश्चिकभीः अधर्मजुगुप्सुः तदन्वः वृश्च्युतः भास्वत्प्रावीकृतः वेदवहिष्कृत इत्यादि ।
 अगमिधानात् कश्चिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतितः महाभोजनादपतस्त इत्यादि ।
 इति पीषः । अथ पीषः । सम्बन्धे कृता च प्याः सदात्वकेन क्रीडा जीवि-
 कायोः । सम्बन्धे कृदयोगे च विहिता या पी तदन्तस्य स्यादन्तैः सह षः
 स्यात् । क्रीडाजीविकयोर्विहिततणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।
 विप्रवस्त्रम् । गोस्वामी गवीश्वर इत्यादौ स्वामीश्वर्यादिना विहितत्वेऽपि
 सम्बन्धेऽपि सम्बन्धीवाचकगीविधाने प्यप्राप्तौ चकारेण तदनुकर्षणात् । कृद-
 योगे यथा एधसो व्रश्चनः एधोव्रश्चनः । पलाशानां शातनं पलाशशातनं
 इत्यादि । क्रीडायां पुष्पभञ्जिका मदनभञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जीविकायां
 दन्तलेखकः नखलेखकः चित्रलेखकः नित्यसाहाय्याभावः । क्रीडाजीविकयो-
 र्णको वक्तव्यः । क्रीडाजीविकयोरिति किं ? औदनस्य भोजकः । न निर्धारणे
 सङ्ख्येयत्वेन च । निर्धारणे वर्तमानकयोर्विहितत्वेन योगे च विहिता या
 पी तदन्तायां पी न स्यात् । नराणां क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा चीरिणी ।
 अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । राज्ञां ज्ञातः । नराणां पूजितः । कलहंस राम-
 सहितः कृतवानिति तु अतीतकालेन ष व्राः स्यात् सम्बन्धस्थाः स्यात् ।
 इदमेधासुपगतम् । इधप्राप्तौ ढे । ढे षे च प्यां प्राप्तौ सत्यां ढे या पी तदन्तस्य
 पी न स्यात् । गवां दीही गोपाखकेन समुद्रस्य बन्धो वानरैः । उभयप्राप्तौ
 ढे इत्यन्तेन यत्र नियमः तत्रैवार्थं निषेधत्वेन इक्षुमन्त्रिका विप्रस्य अर्थेऽहो दरिद्रस्य
 इत्यत्र प्याः षः स्यात् । औदनपाकः सूपकारस्य इत्यत्र तु औदनस्येति सम्बन्ध-
 विवक्षायां पी ततोऽन्तेन न निषेधः । दणकाभ्यामहोत्रादिभ्याम् । होत्रादि-
 भिन्नाभ्यां दणन्तशक्तान्ताभ्यां सङ्ग प्यन्तस्य पी न स्यात् । पुरां भेषा अपां

स्रष्टा श्रीदत्तस्य भीजकः तण्डुलस्य पाचकः । अहोवादिभ्यां किं ? हविर्हीता
 शचीभर्ता पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वज्रस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । क्षत्रिययाजक
 देवपूजक इत्यादि । हीतादिर्ग्रहा हीता पत्यर्थभर्ता च हन्ता याजकपूजकौ ।
 गणकी रथपङ्क्तिभ्यां स्नापकः परिचारकः । उत्सादकोद्घर्त्तकाध्यापकाश्च परि-
 वेशकः । प्रयोजका इमे ग्रीक्ताः श्रेयं ज्ञेयं प्रयोगतः । रथपङ्क्तिभ्यां परस्त्र
 शिकंस्त्रैवेह पाठोत् ग्रहणां गणक इत्यत्र ष प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्त-
 शाहकः सम्प्रदानवीधक इत्यादि । दृष्टसाहचर्यात् धविहितणकान्तस्त्रैवेह
 ग्रहणं तेन तमीभेदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्तच्छत्रान-
 पूरणैः । व्यञ्जककृदन्तेन श्रुतश्रानाभ्यां पूरणत्यान्तेन च सह ध्यन्तस्य षी न
 स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वाणः सर्वत्र
 सन्ध्वविवक्षायां षी । विप्राणां दशमः क्रात्राणां पञ्चमः । एभिः किं ? तदुपरि
 मदुपरि । तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम समुद्रमतराम चेति भट्टिः । यस्याः
 कृते इति वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते ते
 द्रव्यात्मगुणाः तैः सह ध्यन्तस्य षी न स्यात् । पठस्य शुक्तः जलस्य शीतमित्यादि ।
 यदुक्तम् । कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति गी शुक्तगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्तः
 समासोऽयं निषिध्यते इति । इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां संख्यासुखदुःखादीनां न
 ग्रहणं तेन गीशतं मतसुखं लब्धुःखमित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणानिह
 संख्यादुःखसुखादयः । गृहीता गीशतं सीता दुःखमित्यादि दर्शनात् । द्रव्या-
 त्मेति किं ? चन्दनगन्धः कन्यारूपः नदीघोषः फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि ।
 गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति
 चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते । एवं रूपाद्य-
 त्स्मात् समासो न विहन्यते इति पटशैलान् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमादर्व-
 मित्यादौ भावत्यान्तानां केवलगुणवृत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच यथा गन्धादयः
 शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः । तथा शैलप्रादयस्तेन पटशैलप्रादयः स्मृताः इति
 भागुरिः । अन्ये तु भावत्यान्तेनापि कार्णप्रादिना निषेधस्तेन काकस्य कार्ण्ये वला-
 कायाः शैलप्रामित्यत्र निषेधः । अर्थगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेत्याहुः । एवं
 पुरुषोत्तमदेवेनाप्युक्तं न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति समानाधिकारणैः । समानाधि-
 कारणैः स्यादन्तैः सह ध्यन्तस्य षी न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनं क्लृप्तस्य
 राज्ञो मातङ्गाः । समानाधिकारणैः किं ? राजस्त्रियो गौरवं कृष्णचरणौ वन्द्यौ ।
 घृतस्य तीव्री गन्धः चन्दनस्य रुदुर्गन्धः इत्यादौ लब्धयाभावान्न स्यात् । इति
 षीधः । अथ षीधः । मन्त्राः शीष्टादयः । मन्त्रस्य शीष्टादयः सह षः स्यात् ।
 अक्षेषु शीष्टः अक्षशीष्टः शीष्टशब्दः सुरापे रुदः । इह तूपचारात् अक्षधूतं

इत्यभिधीयते । नन्वेति चेत् क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन कथं गी ? इति चेत् सत्यम् । प्रसक्तिक्रियाया उक्तावन्तर्भावादिप्रयत्नी । शौण्डिदियंथा, शौण्डिकितवं सन्वीत प्रवीण व्याङ्ग पण्डिताः । सिद्धः साङ्गसिक्तो दक्षश्चतुरो निपुणः पटुः । कुमलशपली धूर्तः शुष्पफलावधीत्यपि । मध्यार्थान्तस्तथा वसः परे शिष्ट-प्रयोगतः । अधिशब्दस्याधियाप्राधान्येऽन्तः पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीनः परेष्वधि पराधीनः अष्टोत्तरदात् सदैव ईनः, केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थ-स्यान्तःशब्दस्याधिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणाप्राधान्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु वसः यथा अधिस्ति अन्तर्वनमिति । आकृतिगणोऽयम् । ल्य येन नियमे । ल्यञ्जकय-कारत्वान्तेन सह धातुस्य षः स्यात् अवश्यकरणीयत्वे गम्यमाने सति । मासि एव दीयन्तं मासदीयं मासि समाप्ते सति ऋणं अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षदीय-न्तं पूर्वाङ्गीयं साम मासकरणीयं दिवसकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु शौण्डिदिराकृतिगणत्वात् । लयेनेति किं ? पूर्वणि स्यातव्यम् । तत्राहोरात्र-वयवानां क्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्रवयववाचिनश्च धातुस्य क्तान्तेन सह षः स्यात् निन्दायाच्च । तत्र कृतं तस्येदं तावत्कृतं आयत्तो विः । मध्याह्नगतः पूर्वरात्रकृतः । अवयवेति किं ? अङ्गि कृतं रात्रौ कृतं दिनकृताः सिध्ययुः रात्रिवृत्तमावेदयत इत्यादि धघयीः कृता बहुलमित्यनेन जी स्यात् । निन्दायां प्रवाहे सूचितं प्रवाहसूचितं भस्मनि हुतं भस्महुतं उदकविशीर्षे अन्व-कारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च मुख्यार्थमपहायार्थान्तर-मभिधीयते । तथाहि । प्रवाह इव अनादेवे कार्ये सूचितमिव निष्फलं प्रवर्त्तनमित्यभयदयीरे मुख्यार्थत्वागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमिणार्थो बोद्धव्यः । ध्वाङ्कार्येन ध्वाङ्कार्येन सह धातुस्य षः स्यात् निन्दायां गम्यमानायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क इव तीर्थध्वाङ्कः तीर्थकाकः नगरवायसः ध्वाङ्क इव स्थित इत्यर्थः । पात्रे समितादयः । क्षेपे गम्यमाने पात्रे समितादयः क्षीपे निपात्यन्ते । पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्ये पात्रे समिताः । आखनिके खाते वक्क इव आख-निकवक्कः यथा वक्कः खातगतमेव मत्स्यान् भक्षयति तद्वत् यी गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति सः । मातरिपुरुषः प्रतिपिङ्गसेवीत्यर्थः । उडुम्बर मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः । यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः एकस्या एव नात्यत् पशन्ति तथा ये अष्टदशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्डाग्निव शूरः पिण्डाग्निः अन्यत्र कार्याचम इत्यर्थः । एवं गेहे विजितीत्यादावपि निन्दा गम्यते । पात्रे समितादियंथा । पात्रे समिता आखनिकवक्को मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः । पिण्डाग्निरो गेहे विजिती गेहेनहीं गेहेनहीं । गेहेदाही गेहेदही गेहेमही गर्भे दहः । गोष्ठेपण्डितः

गोष्ठे शरी गेहेस्त्वैङ्गी गेहे व्याङ् । उडुस्वरक्तमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छपः । कर्णे
 चुचुराशैव कूपमच्छूक इत्यपि । कर्णे टिटिरिका गेहेप्रगल्भीऽन्वे प्रयोगतः ।
 येषां गणे ब्रान्ता तेषां प्रयोगेऽपि ब्रान्ता । तथा च व्रतस्त्वं पात्रे समितैरिति
 भट्टिः । पात्रे समितादीनां ह्यतिरिक्तसान्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम् । तेन
 परमाः पात्रे समिता इत्यादी न षः । बहुपात्रे समिता इत्यादौ ह्रः स्यादेव । वने
 कशेरुकाद्या नास्ति । वने कशेरुकाद्याः शीघ्रे निपात्यन्ते संज्ञायाम् । वने
 कशेरुकाः वने किंशुकाः पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यादि । वने कशेरुकादीनां
 पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तमः नगाधिराज
 इत्यत्र न निर्धारण इति निषेधे प्राप्ते वने कशेरुकादिपाठात् संज्ञायां स
 इत्यर्थः । परे तु संज्ञायामिति सूत्रयित्वा वनेकिंशुकाः वनेकशेरुकाः इत्युदा-
 हारन्ति । ते तु यत्र समुदायो निर्धार्यमाणो निर्धारणहेतुश्चेति द्वयं तत्रैव न
 निर्धारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेध इत्याहुः । यद्यपि ह्यादि-
 क्त्यन्त पूर्वदानानेव ग्रन्थकृता ष उक्तस्तथापि प्रान्तपूर्वदानामप्यभिधानाज् ज्ञेय-
 मिति तथा च । नञः । नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यात् । न
 ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । नञोऽर्थो हि द्विविधः । पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति ।
 यदुक्तम् । प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो
 यतीत्तरपदे न नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् । इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशार्थ-
 कत्वात् विधिः प्राधान्यं प्रतिषेधांशे तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यं अतएव
 पर्युदास नञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् सः । किञ्चित् न कुर्वाण
 इत्यादौ विध्यंशे तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधांशे शब्दप्रयोगात् तस्य
 प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञः करोतीत्यर्थः । क्रियया सह
 सत्त्वन्तेन परस्परसापेक्षत्वाभावान्न सः । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे
 असूर्यपश्यानि सुखानि । पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गैयाः श्लोकाः । आङ् न मुञ्क्ते
 अशाङ्गभीजी ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम् । नहि क्रियया सह
 सत्त्वन्धः स निषेधकरणं किन्तु अगमकत्वं तथाहि असूर्यपश्यानीत्यादौ गमकत्वात्
 सः । किञ्चिन् कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति । यद्वा असूर्यपश्यानि सुखानि
 सूर्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि । सैव कर्तृकपुनर्गैयाभिन्नाः श्लोकाः आङ्-
 कर्मकभीजनवद्भिन्नी ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् काल-
 मेदात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिः । देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सत्त्वन्तात्
 प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् । प्राञ्चस्तु नञोऽर्थः षड्विधः । यदुक्तम् । तस्मा-
 द्दशसमावश्यं तदत्यन्तं तदत्यन्ता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ।

यथा अत्राङ्गणः । अपापम् । अघटः पटः । अतुदरी कन्या । अकेशी वेश्या । असुर
इत्याहुः । असितं अधर्मः इत्यादौ रुद्विषयत्वात् न साहश्चाद्यवगमः । केचित्तु
नञ्संयोजनार्थवयन्ति तन्मते उच्चैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् ।
न नीलोऽनील इत्यादौ नञी व्योतकलाद्राधानेन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपाती-
ऽनियम इति । अन्ये तु तदसद्वेत्याहुः । ईषती गुणवचनैः । गुणमुक्त्वा
गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्-
पिङ्गलस्यसापत्यं ऐषत्पिङ्गलिः । एवं ईषद्विकटः ईषत्पातः ईषदुद्रत इत्यादि ।
ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रिययोरल्पत्वबीधकत्वेऽपि ईषती गार्ग्यशब्देन
सह न षी द्रव्यवाचित्वात् । पूर्वादिर्गन्धैकत्वे । एकत्वे वर्त्तमानानां शिन् सह
पूर्वादेः षः स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः पूर्वाह्नः मध्याह्नः
सायाह्नः पश्चिमरात्रः । उपारता पश्चिमरात्रगीचरादिति भारविः । यद्यप्येकदेशे
समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्ययोर्नैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
वयविसम्बन्धस्याः ये कायपूर्वं इत्याद्यनिरूपनिरासार्थमिदम् । षीषेऽपि राज-
दन्तादित्वात् परनिपात इति कश्चित् । तन्मते तु नेदं सूत्रमिति । एकत्वे किं ?
पूर्वं क्ताद्यानां पूर्वं वर्षाणां पूर्ववर्षा इति तु वर्षाख्यास्यां शिन् एकत्वात् । क्लीवार्द्धं
तुल्ये द्वितीय तृतीय चतुर्थ तुरीयाणां वा । क्लीवलङ्गानामेषामेकत्वे वर्त्तमानानां
अंशिना सह षः स्याद्वा । अर्द्धं कायस्य अर्द्धकायः तुल्येभिन्ना द्वितीयभिन्ना
तृतीयभिन्ना चतुर्थभिन्ना तुरीयभिन्ना । पक्षे कायार्द्धमित्यपि । तथाचाह
पूपाद्धं भक्षितं मयेति भाष्यम् । एवं भिन्नातुल्यमित्यादि । एकत्वे किं ? अर्द्धं
धात्यानाम् अर्द्धपिप्पल्य इति तु अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च अर्द्धपिप्पली च
इति एकशेषात् अस्य नित्यसत्त्वात् अर्द्धं कायस्येत्यादि वाक्यसत्त्वेऽपि वा ग्रहणं
प्राक्तिकषीघ्नज्ञापनार्थम् । तेन व्यञ्जकचानपूरणैरिति न षीधनिषेधः । कालानां
परिमाणभिः । कालवाचिनां परिमाणवाचिभिः सह षः स्यात् । मासो
जातस्य मासजातः ई अहनी जातस्य अहज्जातः । यद्यपि द्रीणादकादीनामेव
परिमाणवाचकत्वं प्रसिद्धम् अथाप्यत्र कालस्य गौणं परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात्
तथाहि मासो जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिनः सृष्ट्यगतक्रिया गमयन्ति
इत्यवच्छेदहेतव इति । द्वा प्रातापन्नयोः । अनयोर्द्वौ त्वेन सह षः स्यात् ।
प्रातो जीविकां प्रातर्जीविकाः आपन्नजीविकाः जीविकाप्रातः जीविकापन्न इति
द्वा आश्रितादित्वात् । प्रातर्जीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञाप-
कात् पुंवद्भावः । एवं द्वितीया भिन्ना द्वितीयभिन्ना इत्यपि । स्वयं साम्योक्तं ।
स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसंज्ञयोः क्तान्तेन सह षः स्यात् । स्वयं धौतः तस्मिन्
स्वायं धौतं सामिक्तं सामिशब्दोऽईपर्यायः । तेन तदर्थस्य ग्रहणात् नेमिक्तं

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्यं १।, पूर्व १।

अङ्गकृतमित्यपि कश्चित् । कृदन्तग्रहणे कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् । स्वयं चिरविलीनः स्वयं धर्मगत इत्यादि । कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य प्रादेश्च व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह षः स्यान्नित्यं नित्यसि स्वपदविग्रहाभावात् पदान्तरिणार्थकथनम् । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ईषज्जलं काजलं प्रकृष्टगतः प्रगतः प्रपतितो वा पुरुषः प्रपुरुषः । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः विपुरुषः दुष्टो जनः दुर्जनः श्रीमनी जनः सुजनः इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारिण ज्ञातव्याः । क्रान्तादावत्यादेश्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्यात्यादेश्यान्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अतिक्रान्ती वेलात्मविवल उद्भूतो विद्यां उद्दिश्यः । क्रुष्टादावदेह्या । क्रुष्टादावर्थे वर्त्तमानस्यावादेह्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । अवक्रुष्टं कीकिलया अवकीकिलं वनम् । अवक्रुष्टः कीकिलेन अवकीकिलो वृद्धः । सशब्द इत्यर्थः । सन्नद्धो वर्मणा संवर्मा परिणद्धो वीरुद्धिः परिवीरुत् सङ्गतमश्वेन समश्रनं प्रतीतोऽन्वेष प्रत्यक्षी घटः सुसङ्गतो वेद्यया सुवेद्यः अधिगतोऽन्वेष अश्वक्षी घट इत्यादि । स्नानादौ पर्यादेश्या । स्नानादावर्थे वर्त्तमानस्य पर्यादेश्यान्तेन सह नित्यं षः स्यात् । परिष्णानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः पर्याप्तं कुमायै अलंकुमारिः अलंशब्दस्य पात्निकः स इति कश्चित् । तन्मतेऽलंकुमायै इति वाक्यमपि । उद्द्युक्तो युद्धाय उद्द्युद्धः अभिगतः युताय अभियुतः । क्रान्तादौ निरादेः प्या । क्रान्तादावर्थे वर्त्तमानस्य निरादेः प्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । निष्क्रान्ती वनात् निर्वनः अपगतो ग्रामात् अपग्रामः अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्मुखः इत्यादि । क्वचिदप्यत्रापि एतैः सूत्रैर्यथाप्राप्तः सत्त्वत्रापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् षः स्यात् । पुनाराजः पुनर्गवः सूतपूर्वः पुनःशिल्पी अविनाभूतं अविनाभावः अन्यार्थोपपत्तिः अव्यगन्तव्य इत्यादि । अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्तेः प्रागपि कृदन्तेन सहीपपदस्य नित्यं षः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । शक्तिग्रहः धनश्रीतीत्यादि । हरिभाविनीत्यादौ तु णिनीऽन्यार्थत्वात् ह एवोक्तम् । न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः कुप्राद्योरित्यन्तेन प्राप्तः षो न स्यात् । प्रति ब्रह्मं विद्योतते विद्युत् अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः । त्रिगर्सेभ्यः परीत्यादि ।

समासान्तप्रत्ययानामेव निमित्तीभूतस्य षादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति । तेन समासमात्रेऽस्य विधानात् उपपन्नमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ ।
अतिश्वी । अत्यङ्गः । अतिस्त्रिः ।

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्रावङ्गुलिभ्यामः ।

संख्याव्यात् ५१, रात्रि-अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः १॥

राजौति । सख्यहरिति ष प्रत्यये नकारादिलीपे पिप्वादीप् । एवं अतिश्वीति
शूनोऽत्यप्राप्त्युपमानेति षः । अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः अतिस्त्रिरिति
गवावादेरिति ऋस्त्रः । एवं अतिमायः अतिवाभीरः । राजानमतिक्रान्ता अति-
राजौत्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थैरत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम् । तेन
वेत्तामुद्गतः उर्विलः ज्यामधिकृष्टं अधिक्यं सुखमभिगतः अभिसुखः इत्यादि
बोधयम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा टी—व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योपलक्षकं तेन पूर्वकायः
अङ्गैपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपातो ननु शकं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति ।
अतिराजौति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्ये । सख्यहो
राजः षः षगे च इति षः । पिप्वादीप् । अतिश्वीत्यत्र शूनोऽत्यप्राप्त्युपमानात्
इति षः । अत्यङ्गः इत्यत्र सख्यहोराजः इति षे सर्वैकदेशेत्यादिनाङ्गी ङादेशः ।
पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि पविधानस्येति फलम् । एवं अतिगदिः अतिभर्ता इत्यादौ
कादयो न स्युः अहत्वात् । अतिस्त्रिरिति परदार्थस्याप्राधान्याङ्गीणत्वेन गवा-
वादेरिति स्त्रः । राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपातं दं राजदन्तादिषु
पठितं चेत् परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः लिप्तवासितं सिक्तसंस्त्रं
नयमुपितं षट्लुठितं अवक्लिन्नपक्कं अप्रितोदत्तं उग्रगाढम् । सप्तसु पूर्वकालस्य
लक्षणस्य विषयः । उद्गुल्लसुपलं तण्डुलक्लिन्नं चित्ररथवाह्नीकं विष्वक्सेनार्जुनौ
चित्तास्त्राती भार्यापती पुल्लप्रखी केशश्मशू विशेषणविशेष्ये स्नातकराजानौ
प्रतिष्ठालिप्ते शूद्राचार्यौ मर्यादाभिविधौ शिरोजान् पाण्डुधृतराष्ट्री अलावुश्च
कर्कन्तुश्च ते अलावुकर्कन्तू ईदृतीर्वा परदे इति स्त्रः । ते च दन्तुश्च ता अलावु-
कर्कन्तूदन्तुः उद्गुल्लादिभिर्मुपलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि
स्यादिति कथितम् । एवं वनस्यायि अश्वेवनं रात्रीणां गणो गणरात्रं वाणस्य
वारो वारवाणः अन्तरं गृहं गृहान्तरम् । अन्तरगृहोऽन्तान्यार्थः श्वः । परं परश्वः
इत्यादि शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ३६६ ॥

संख्या च व्यञ्च संख्याव्यं तस्मात् । एकवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् ।
मण्डूकमुताधिकारात् षादेरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तोऽतिरात्रः एवं अत्यङ्गुलः

सङ्ग्राया व्याच्च पराभ्यां रात्राङ्गुलिभ्यामः स्यात् यादौ
नतु तार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः । हरिणा त्रातो हरित्रातः ।
विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम् । अच्युतात् जातं अच्युतजातम् ।
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः, ग्रामतक्षः, रुग्णसकथं,
जालसरसं, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः ।

एवं तिरातं बाङ्गुलम् । तृतीयासाह । हरिणा त्रातः इति । एवं खङ्गच्छिन्नः
रथत्रज्या हर्षजागरा मासपूर्वः वर्षावरः मासीवः अतिकेच्छुः वाङ्निपुणः गुड-
मित्रः इत्यादि । वङ्गा हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्तुमिच्छति । हस्तेन
कुर्वन् बलेन कुर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । एवं दध्ना मिश्रित ओदनः
दध्नीदनः दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुडेन मिश्रितं घाना गुडघानाः
हस्तिना युक्ती रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथः दध्ना पूर्णो घटः दधिघटः इत्यादौ
प्राक्पार्थिवदित्वान्मध्यपदलोपः । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयान्तेन समस्यन्ते ।
कोक्किलया अवक्रुष्टं अवकीर्किलं वनं अवस्य पूर्वनिपातः । गवावादेरिति ऋस्वः ।
एवं अयमयूरं वस्त्रेण परिणतः परिवस्त्रः अक्षेण अधिरतः अध्वजः अक्षेण
प्रतीतः प्रत्यजः अक्षमिन्द्रियम् । चतुर्थीसाह । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तं एवं
गोभ्यो हितः गोहितः यूपाय दारुः यूपदारु एवं अश्वघासः वासगृहं शयनपथ्यङ्ग
इत्यादि । एषु षष्ठीसमास इति केचित् । एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पथ्यादिना
चतुर्थीसमासः । तथा अध्ययनाय परिग्लानः पथ्यध्ययनं युद्धाय उद्युक्त
उद्युङ्गः कुमार्यै अलं अलङ्कुमारिः गवावादेरिति ऋस्वः । गोभ्योऽलं अलंगवः
गोरतार्थे इति विशेषविधानात् षः । पञ्चमीसाह । अच्युताज्जातं अच्युतजातं एवं
व्याघ्रभीतः धर्मभीतः अश्वपतितः अर्जुनपराजितः राजगृहीतः सर्पराक्षितः घटभिन्न
इत्यादि । गुरोरध्वेता ग्रामादुद्गृहः प्रासादात् पतित इत्यादावनभिधानान्न
स्यात् । गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समासः । कौशाम्ब्या निर्गतः
निष्कौशाम्बिः गवावादेरिति ऋस्वः । शाखाया अपगतं अपशाखं यूथाङ्घ्रिच्युतः
वियूयः । षष्ठीसाह । कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहीरान्न इति षः ।
महती देशस्य महत्या भूमेर्वा घासः महाघासः । महत्तत्त्वकारस्य तौकारस्य वा
आकारः । ग्रामतक्षः कौटग्रामादिति षः । रुग्णसकथं पूर्वोत्तरेति षः ।
जालसरसं सरो न इति षः । एवं मण्डूकसरसं राजगवः । गोरतार्थे इति षः ।
वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्र इति सर्वैकदेशेति षः । रात्राग्न्याः प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८ । मुख्यार्थैरसः ।

मुख्यार्थ उरसः ५ ।

मुख्यार्थादुरसश्चादः स्यात् यादौ । अश्वोरसं, मुख्यो-

पुंस्त्वम् । एवं मासज्ञातः सन्वत्सरजात इत्यादौ सन्वत्स्रे षष्ठीसमासः । आषष्ठः
भिच्चा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तं ऽपि समासः ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टी—सङ्ख्यकमुखा यादावित्यनुवर्तते इति तत्र षसे पृथक् संख्यावाचिनी
रात्रिः षविधानात् षगयोरैवास्य विषयः इत्यत आह यादाविति । न च तत्र षिच्चात्
स्त्रियामील्विधानात् संख्याग्रहणं कर्तव्यमिति वाच्यम् । रात्रात्तानामहीरात्रादि-
त्वात् सदैव पुंस्त्वात् । संख्याव्यादिति क्लनिर्देशात् यथासंख्यमित्यत आह अतिरात्रः
अत्यङ्गुलमिति । गे तु द्वयोः रात्राः समाहारः द्विरात्रः त्रिरात्रः अतिरात्रः
अत्यङ्गुल इति एवं निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं हि अङ्गुली परिमाणस्य द्वाङ्गुलं
क्षेत्रं द्वाङ्गुला भूमिः । भूमिरप्यूर्ध्वमङ्गुलमिति तु यवमानार्था अङ्गुलशब्दस्तथाच ।
अङ्गुलानु यवी मत इत्यमरमात्रा । कृष्णसख इति सख्यहो इति षः । महाघास इति
महतो महत्या वा घास इति वाक्यम् । घासशब्दे परे महतो महत्तत्त्वलीराः । ग्राम-
तच्च इति । ग्रामस्य तच्चा इति वाक्यम् । कौटयामादिति षः । मृगसकृधमिति
मृगस्य सकृध इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृगादिति षः । कालसरसमिति । अत्र कालश्च
कालकूटाख्यगरलस्य सरः कालसरसं कालीयज्जद इति परे । राजगव इति
गौरतार्थ इति षः । वर्षारात्र इति वर्षाणां रात्रिरिति वाक्यं सर्वैकदेशे-
त्यादिना षः ॥ ३६७ ॥

वयाणां पञ्चम इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । मुख्यार्थः । मुख्यार्थादिति
किं ? वृद्धस्य उरः वृद्धीरः वृद्धस्य वच इत्यर्थः । सप्तमीमाह पुरुषेष्विति । निङ्गो-
रणे षष्ठान्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः ।
अवन्तिब्रह्मः देशाद्ब्रह्मण इति षः । इत्यादयः साध्या इति वचनादत्रेदं
विवक्ष्यमि । आश्रितातीत पतितायस्त प्राप्तपन्न गम्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य । कृष्ण-
माश्रितः कृष्णश्रितः एवं संसारातीतः कूपपतितः कृच्छ्राभ्यस्तः सुखप्राप्तः शीका-
पन्नः ग्रामगमो सुखेच्छुः सुक्तिप्रेप्सुः अन्नबुभुक्षुः । एभिः किं ? औदनं मुक्तवान्
घटं कुर्वन् पटं कुर्वणः ग्रामं गत्वा तीर्थं गन्तुं इत्यादौ न स्यात् । ज्ञानेन
द्वितीयान्त खट्वायाः क्षेपे । खट्वासारुदः खट्वारुदो जायः । गुरुसमन्वमिति क्षेपः ।
क्षेपे किं ? खट्वासारुदो गुरुः पाठयति । सामिकालयोः । सामि इत्यव्यय-
मर्थाथम् । कालो दिनादिः । द्वितीयान्तयोरैतयोः ज्ञानेन समासः स्यात् ।

ऽथ इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्माः ।

इति षः ।

सामिन्नतं रात्रिमारुहः सञ्चारारुहः । एवं मास प्रतिपन्नश्चन्द्रः । व्याप्तौ द्वितीया-
न्तस्य । सुहृत्तं व्याप्य सुखं सुहृत्सुखम् । एवं सर्वरात्रकल्याणी । प्राप्तापन्नयो-
र्द्वितीयान्तेन समासे पूर्वनिपातः पुंवञ्च । प्रियां प्राप्तः प्राप्तप्रियः अत्र प्राप्तस्य
पूर्वनिपातः । गवावादेरिति प्रियाया ऋस्वः । राजानं प्राप्तः प्राप्तराजः
गामापन्नः आपन्नगवः जायां प्राप्तः प्राप्तजायः धर्मं प्राप्तः प्राप्तधर्मः । एषु
बहुव्रीहौ कृते प्राप्तप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुंवञ्च स्यात् । प्राप्तराजः आपन्नगवः
इत्युभयत्र च प्रत्ययी न स्यात् । प्राप्तजाय इत्यत्र जानिरादेशः स्यात् । प्राप्त-
धर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम् । प्रज्ञां प्राप्ता प्राप्तप्रज्ञा स्त्री
जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्यत्वाभावे पुंवञ्च
स्यादिति पुंवञ्चावविधानम् । न हेतुविशेषणसहाय्यं कृत्स्निताङ्गे च तृतीयासमासः ।
कन्यया शोकः भूषाभिः शिवः पित्रा सहागतः अक्षया काणः पृष्ठेन कुजः ।
दृष्टान्तमाप्नोति भवानपि पुत्रशोकादिति रघौ । पुत्रशोकादिति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठ्याः समासः । कान्तेन शोकादिर्न पञ्चम्याः । सोकान्मुक्तः कच्छाश्लथः
कच्छलश्लथमपि लञ्जवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया । गुणमात्रवाचकैरुपादिभिः
षष्ठ्याः समासः स्यात् । हेम्नो रूपं हेमरूपं एवं इक्षुरसः चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः
शङ्खशब्द इत्यादि । किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरादीनाञ्च गुणमात्रवाचिले
षष्ठ्याः समासो न स्यात् । यथा पठस्य शुक्लः जलस्य शीतं आमस्य मधुरः एषां
गुणवाचिले तु द्रव्यस्य विशेषणतया पूर्वस्याधिनां बहुव्रीहिः कर्मधारयश्च स्यात् ।
यथा शुक्लपटो विप्रः शुक्लपटोऽयं शीतलजलमिदं मधुराम्नो देशः
मधुराम्नमिदं इति । एषां भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव । यथा पठस्य
शीतान् एवं जलस्यैव आमसामुष्यम् । संख्यायान्तु संख्यामात्रवाचिलेऽपि षष्ठ्या
समासः स्यात् । यथा गवांशतं गोशतं एवं नरसङ्ख्यमित्यादि । याजकादीनां
कर्मणि षष्ठ्या समासः । विप्रस्य याचकः विप्रयाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः ।
अव्ययैः पश्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः । पूर्वस्य पश्चात्
पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि । नियमः किं ? त्रतिनस्तूष्णीं
वीषस्य दिवा क्वाचस्तीवैर्यद्विभ्यादौ न स्यात् । निर्हारणे षष्ठ्या समासो न
स्यात् । पुरुषाणां मूरः । एवं मातुः स्मृतवान् सर्पिणी ज्ञानवान् वर्षशतस्य

द्विगुसमासः (गः) ।

तस्यार्थे—विषये, वाचे अपत्यार्थणिक्कादिकम् ।

प्रोज्झाज्जादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

जीवक इत्यादावपि न स्यात् । राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः । यथा दन्तानां राजा राजदन्तः कायस्य पूर्वः पूर्वकायः ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः ऋणे अधमः अधमर्णः इत्यादि । तीर्थे काकादयः क्षेपे सप्तम्या समस्यन्ते । तीर्थे काक इव चञ्चलः तीर्थकाकः एवं तीर्थवायसः तीर्थधाङ्गः कूपमण्डूकः कूपकच्छपः । क्षेपे किं ? तीर्थे काकस्तिष्ठति इत्यादि । तद्वशब्दः क्तेन समस्यते । तद्वक्तृत्वं तद्वक्तृत्वमित्यादि । समासे तद्विज्ञादिशस्य न लोपः । तद्वक्तृत्वस्येदं तान्नक्तृत्वं इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः । पात्रे समितादयः क्षेपे समस्यन्ते विभक्तेरुक् च । यथा पात्रेसमितः पात्रेबहुलः गेहेनर्द्धो पितरिशूरः इत्यादि । पात्रे एव नान्यत्र इति क्षेपो बुध्यते । एवं पिण्डीशूरः इत्यत्र विभक्तेरुक् अभिधानात् । विलेशयादेर्विभक्तेर्न लुक् । वनेचरादेस्तु वा । विलेशयः खलेशयः उरसिलोमा कण्ठेकालः वनेचरः वनचरः खिचरः खचरः लचिसारः लक्सारः सरसिजं सरोजमित्यादि ॥ ३६८ ॥

श्रीरा-टौ—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तच्चात् । अश्वोरसमिति अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरःशब्दो मुख्यव्याख्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थः तथाहि । यथा उरःशरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः मुख्यार्थादिति किं ? मैत्रस्योरी मैत्रोरः । अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिर्देशभेदः तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः । एवं सुराष्ट्रब्रह्मः काण्डकुजब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ॥ ३६८ ॥

इति षमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्वितस्यार्थे समाहारे उत्तरे पदे परे च भवन् द्विधा भवति । तद्वितार्थेऽपि द्विधा भवति यथा तद्वितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येकः अपत्यार्थणिक्कादिकं प्रोज्झा ल्यक्ता अजादे-स्तद्वितस्यार्थे वाचे इत्यपरः । इति तद्वितार्थमधिकृत्य द्वाभ्यामीकोऽश्वेः ।

३६६ । गैक्यादतोऽपात्रादेरीप् ।

गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपात्रादेः ५१, ईप् ११ ।

अपत्यार्थेणिकादिकमिति । स्थिरं च शिकः कृन्तोऽनुरोधात् स्तार्थे कः शिप्रभृ-
तिकमित्यर्थः । यत तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्तेः
पूर्वावस्थायां समासे कृते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ वृद्धादि तेन हयोर्माद्वोरपत्यमित्यत्र
प्राप्तव्यस्य चाप्रत्ययस्योत्पत्तेः पूर्वावस्थायां द्विमाह एतयोरेकपदीभावे पञ्चात्
चप्रत्यये कृते हि इत्यस्यैव वृद्धौ संख्यासंभद्रादित्यादिना डुरि कृते द्विमातुर इति ।
एवं पञ्चानां नापितानामप्रत्ययं पाञ्चनापितिः । वाक्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः
क्रौतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करणकारकात् दधेकादित्यादिना प्राप्तव्य-
प्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्
तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ भवादेरिति क्लृप्तः । अजादेरिति किं ? हयोर्मूर्ध्निर्भवः
द्विमूर्ध्नि इत्यादौ विषये एव समासः स्यान्न तु वाच्ये । समाहारे यथा त्रयाणां
संख्यानां समाहारस्त्रिसखं इत्यादि । उत्तरपदे परे यद्वा पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा त्रिप्रकारः तत्र
तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरपदे परे एकः, इति तस्यार्थे कृतगमात्
तस्यस्य सत्वासत्वात् तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं सैत्यर्थ
इत्यत्र आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थे णिकादिकञ्च विज्ञाय अजादिस्यार्थे
वाच्ये अपत्यार्थे णिकादिकस्य ह्रसादिश्च तस्यार्थे विप्रयभूते ग इत्यर्थः । यथा
पञ्चसु कपालसु संस्कृतः सूपः पञ्चकपालः सूपः द्वौ वेदौ वेच्यधीते वा द्विवेदः
द्वितलः इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायात्
न णादयः । पञ्चानां नापितानामप्रत्ययं पाञ्चनापितिः हाभ्यां शुपर्णां क्रौतं
द्विपौर्षिकं द्विखारीकः अर्द्धखारीकः पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वो गौः पञ्चगर्गव्यः
पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्यः इत्यादौ अपत्यार्थस्य विप्रयभूतत्वेनानुक्तत्वात्
णादायः स्युरेव णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ त्रिहितो गः णिकसदाद्या
अर्हति इत्यादिविहिता ये त्याः संज्ञायामेव तेषां वेच्यादिभिन्नेष्वर्थेषु येऽजादय-
स्त्वामिषाञ्च गृह्णन्ते न पञ्चगुरित्यत्र क्रौतार्थस्य अर्हादित्वेऽप्यसंज्ञायामाणिकादि-
त्वाद्वाच्ये गः । संज्ञायाम् पञ्चभिर्लोहितैः क्रौतं पाञ्चलोहितवमित्यादौ विषय
एव गः णिकादित्वात् । हाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रौतं द्विसौवर्षिकं द्विसुवर्षं द्वि-
साहस्रं द्विसहस्रमित्यादौ संज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः ।
एतत् सर्वं तदादि विप्रिय वक्तव्यम् ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात् नतु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा । १।, अन्-आपः ५। ।

अनन्तादापश्च ईप् स्याद्वा । पञ्चकर्मो पञ्चकर्मं त्रिखट्वी
त्रिखट्वम् ।

गस्य ऐक्यं गैक्यं समाहारद्विगुः । त्रयाणां लोकानां समाहारं त्रिलोकी ।
समाहारद्विगुणां क्लीबत्वेऽपि ईपो विधानाददन्तानां स्त्रीत्वं सूचितं पात्रादेस्तु
एकपात्रं द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगं चतुर्थ्य मित्यादि ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—गस्यैक्यं गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य पात्रादित्त्वं पात्रादि-
रपात्रादिस्तस्मात् निषेधी यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात्
पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लाभेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यपि
प्राप्तार्थं तेन षोडशराजो द्विपुरी पञ्चराजौत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ
पाठात् पञ्चराजमिति भाव्यम् । त्रिलोकीति ईपः पितृकरणादेव चगैक्यवमित्य-
नेन न क्लीबत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चमूर्खी सप्तशतीत्यादि । नतु
समाहारस्यानेकवृत्तिलात् कथमेकाग्रूपीति चेत् सत्यं दानक्रियया सम्भूतेण वा
एकस्थाय्यपुपस्य बहुत्वमध्यायीय समाहार इति । पात्रादिस्त्वित्यादि द्विपात्रं
त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुर्गुणं चतुःशतं चतुर्थ्यं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं द्विखार-
मित्यादि श्रुतिप्रयोगानुसारेण बोध्यम् अत इति किं ? त्रिजगत् पञ्चपटु ॥ ३६६ ॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात् । वाशब्दीऽत चकारार्थः तेन
अदन्तादावन्ताच्च गैक्यादीप् स्यात् वाशब्देनानुल्लङ्घः संख्याव्यादित्वादितोऽप्रत्ययश्च
स्यादित्यर्थः । किञ्च चालुल्लङ्घं नीत्तरत्वं इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परत्वानु-
वृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्ममिति पञ्चानां कर्मणां समाहारः इति वाक्येऽनेन
अप्रत्ययं स्वीर्लोपीताविति नक्षीपे यथोर्लोप इत्यकारखोपे चगैक्यवमिति क्लीबत्वे
समाहारे एकत्वे सेर्मा । एवं पञ्चकर्मो इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोप
इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा टी—मखड्गकल्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या धेत्यादाप्रश्नेषाद् वाह-

३७१ । तार्थे मानात् काण्डाच्चचेत् ।

तार्थे ७, मानात् ५१, काण्डात् ५१, तु ११, अचेत् ७ ।

व्यादकी, त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्वे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

३७२ । पुरुषात् वा ।

पुरुषात् ५१, वा ११ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रयः ।

त्यस्य लाभः । वाशब्दोऽत्र समुच्चार्यार्थः तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अईप् च
स्यादित्यर्थः । तेन पञ्च कर्म चित्तचिन्त्यादि स्यात् । अस्मिपक्षसंज्ञकत्वेन पञ्च-
कर्मो त्रितत्त्वोत्पन्न नकाराकारयोर्लोपः ॥ ३७० ॥

अत्र अप्रत्ययो नानुवर्तते । तेन तद्वितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात्
काण्डात् तद्वितार्थे द्विगौ चेतभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात् । त्रय आदकाः परिमाण-
मस्याः व्यादकी धान्यसंहतिः । एवं त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्वे तु त्रिकाण्डा
चेतभूमिः अत्र आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीराटी—इह वाऽकारख्यौ नानुवर्तते परच वा ग्रहणात् तार्थे ने मानार्थ-
कादीप् स्यात् काण्डशब्दात् चेतभिन्ने वाच्ये । व्यादकी त्रयः आदका मान-
मस्या इति वाक्यम् । एवं द्वौ द्वौ मानमस्या द्विद्वौ व्यादकीत्यादि त्रि-
काण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं द्विकाण्डीत्यादि सर्वत्र
परिमाणार्थविहितस्य मात्रस्य लुक् । अचेत्वे इति किं ? द्विकाण्डा चेतभूमिः
चेत्वेकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिर्नैः त्रीता पञ्चाश्व द्विवर्षा त्रिणता इत्य-
त्रापि न स्यात् । सुपाच्चालादौ संख्यापूर्वपरिमाणार्थसंस्कारसंख्यानां पृथग्-
ग्रहणेन कालसंख्ययोरपरिमाणत्वात् । समाहारे तु दशशतीत्यादयः सुरेव ।
न विस्तारितकम्बल्यात् । तार्थे ने मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न स्यात् । हे विस्ते
मानमस्या द्विविधा ब्राह्मिता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्याद् तद्वितार्थे द्विगौ । द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या द्विपुरुषी
द्विपुरुषा भित्तिः । समाहारमाह । त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखं सख-
कीरिति षप्रत्ययः । त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गीरतार्थे इति
षप्रत्ययः । त्रिष्टुणां नावां समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावीर्द्वीदिति षप्रत्ययः ।

३७३ । द्विलेर्वाञ्जलिरः ।

द्विलिः ५१, वा ११, अञ्जलिः ५१, अः १ ।

द्वञ्जलं द्वञ्जलि, द्वञ्जलं तिरातम् । पञ्च गावो धनं
यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्वञ्जलिप्रियः ।

इति गः ।

तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति प्रत्ययः पक्षे द्विखारि
अत्र क्षीवे स्त्र इति ऋस्वः । त्रयाणामङ्गां समाहारस्त्यङ्गः । अत्र सख्यहो-
राज इति प्रत्यये सर्वैकदेशित्वत् समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अहान्तत्वात्
पुंस्त्वम् ॥ ३७२ ॥

ग्रीरा-ट्टी—तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा । त्रिपुरुषीति त्रयः पुरुषा
मानमस्या इति वाक्यं एवं द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा तिसखमित्यादि त्रयाणां
सखीनां समाहार इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यहोराजः गोरतार्थे नावीर्द्धाद् गे
च खार्या वेति प्रत्ययः त्रिखारि नाभावपक्षे चगैक्यवमिति क्षीवत्वात् क्षीवे स्त्रः ।
द्वञ्ज इति त्रयाणां अङ्गां समाहार इति वाक्यं सख्यहोराज इति गे सर्वैकदेश
इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अङ्गी नाङ्गादेशः अहोरात्रादित्वात् पुंस्त्वं एवं द्वञ्जः ।
अनैक्ये तु द्वयोरङ्गीर्भावः द्वञ्जः त्रञ्जः इत्यादि स्यादेव ॥ १७२ ॥

द्विलिभ्यां परादञ्जलिः अः स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्वानञ्जली परिमाणमस्य
द्वञ्जलं जलम् । पक्षेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्षीवत्वं एवं त्रञ्जलं त्रञ्जलि
जलम् । त्रिलोचनस्तु तद्वितार्थमिदं द्विगौ द्विलिभ्यामञ्जलिरप्रत्ययं विधाय
द्वयोरञ्जलीः समाहारः द्वञ्जलं द्वञ्जलि एवं द्वानञ्जली प्रियौ यस्य स द्वञ्जल-
प्रियः द्वञ्जलिप्रियः इति समाहारीत्तरपदयोरुदाहृत्य तद्वितार्थे तु द्वाभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्लीतः द्वञ्जलिरित्यन्तमाह । द्वयोरञ्जलीः समाहारः द्वञ्जलम् ।
तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् इत्युभयत्र संख्याव्यादिति अप्रत्ययः । उत्तर-
पदे परे उदाहरति । पञ्चगावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः अत्र धने उत्तरपदे
परे द्विगौ गोरतार्थे इति प्रत्ययः । हे नावी धनमस्य द्विनावधनः नावीर्द्धा-
दिति षः । हे खार्या धनमस्य इति द्विखारधनः द्विखारीधनः खार्या वा इति
ष प्रत्ययोवा हे अङ्गनी प्रिये यस्यासौ द्वञ्जलिप्रियः अत्र सख्यहोरिति ष प्रत्यये
सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः ॥ ३७३ ॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसामीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमर्द्धिषु ।

वौष्ठापर्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव यौगपदेष्वनेकधा ॥

श्रीरा-टी—वागहणात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्ज-
लेरः स्यादतार्थे मे । द्वाञ्जलमिति द्वयोरञ्जलीः समाहारः इति वाक्यं एवं
द्वाञ्जलं त्र्यञ्जलि द्वावञ्जली जलमस्य द्वाञ्जलजलः द्वाञ्जलिजल इत्यादि ।
तार्थे तु द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्वाञ्जलिः द्वाङ्गुलमित्यादि संख्याव्यादित्यत्र उत्तर-
दगमाह । पञ्चगवधन इति । आदौ त्रिभिः दैः हः पश्चात् धनशब्दे परे
पूर्वयोर्द्वयोर्गः गसे गोरुत्तरदत्त्वात् गोरतार्थे इति घः । एवं दिनावधनः दिग्वा-
धनः दिग्वारीधनः द्वाङ्गुलप्रियः इत्यत्र नावीक्षात् मे च खार्थ्या वा सख्यहीराञ्ज
इति क्रमेण घः पेशोऽङ्गादेशः । द्वे अङ्गी जातस्य द्वाङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः घः
पश्चात् पूर्वयोर्द्वयोर्गः अभिधानात् उत्तरदे गसो नित्यएव तेन पञ्चगोधनं इति
न स्यात् अन्ये तु समाहारः संघः तत्र तार्थे इत्यन्येनैव मे सिद्धे समाहार इति
कृतं संघरूपतार्थे गनिराकरणार्थमित्याहुः । परे तु दिग्वाचिपूर्वदानामङ्गि
गसुक्ता पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः पूर्वं शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः
इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमासः (द्विगुः ।)

वः कसामीप्य इत्यादि । योऽव्ययीभावः । कारकादिषु चतुर्दशेषु अर्थेषु
भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थः । पर्यन्तः शेषसीमा ।
शब्दस्य प्रादुर्भावः शब्दप्रादुर्भावः । युगपदेककालः तस्य भावो यौगपदम् ।

श्रीरा-टी—इदानीं वमाह । वः कित्यादि । व्यपूर्वदानां सो वस उक्तः
स च कसामीप्याद्यर्थेषु गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्राधान्या-
न्नित्यं स्यात् कसामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्व-
सापेक्षत्वादिव नोदाहृतम् ।

३०४ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६। ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्तेर्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रकृता कथा, अधिकृष्टम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः उपकृष्णात् गतः ॥

३०५ । वीमोर्वा ।

वी-मोः ६॥, वा १२। ।

उपकृष्णं उपकृष्णेन कार्यम् । उपकृष्णं उपकृष्णे स्थितः ।

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते कर्तुक् खेचैत्यनेन कर्तुक् पुनर्लिङ्ग-
संज्ञायां उत्पद्यमानविभक्तौनां स्थाने मः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः । यादृन्
जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनेनैव क्तेः प्राप्तौ
क्तेर्हणं लुक् परादित्यन्तानुवृत्त्यर्थम् । कारकमाह कृष्णमधिकृत्य अधिकृष्टम्
अत्राधिकशब्देन कर्मणि वाच्ये समासः । व्यं पूर्वमिति अधिः पूर्वनिपातः । कर्तु-
गित्यनेन कृष्णशब्दादनी लुक् अधिकृष्ट इत्यस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां जातास्य सेः स्थाने
मः एवं सर्वत्र । सामीप्ये आह कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं अत्र उपशब्देन सामीप्ये
वाच्ये समासः । तत उपकृष्ण शब्दस्यापादानविवक्षायां जातायाः पञ्चम्या दर्जनात्
मकारः उपकृष्णादिति । अव्ययीभावादेव विभक्तोर्माकारविधानात् उपकृष्णमति-
क्रान्तौ अत्युपकृष्टौ इत्यादी पुनर्द्वितीया तत्पुरुषे विभक्तोर्मो न स्यात् ॥ ३०४ ॥

वीमो-टी—अप्या इति पृथक् दकारं लुक् परादित्यन्तानुवर्त्तनार्थं कृष्णमधि-
कृत्यादि । यद्यपि क इति सामान्विनीतं तथाप्यभिधानात् वीमोर्वा
एव ज्ञेयः । एवं स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु मर्थे एव
वसं कुर्वन्ति नित्यत्वादस्य वीमोर्वादेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति अप्या इत्यस्य
प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितं एवं कुम्भस्य समीपं उपकुम्भमित्यादि ।
दण्डकादृच्छिणे नाहं सरितोऽद्वीन् वनानि च इत्यत्र एनत्यान्तदच्छिणेनेति व्यस्य
सामीप्यार्थत्वेऽपि न सः अनभिधानात् । गृहस्थोपरि उपरि तिष्ठति शिरसो
घट इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं
स्यात् ॥ ३०४ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोऽस्त्वतीयासप्तमीर्मा वा स्यात् । कृष्णस्य

३७६ । लुक् परात् ।

लुक् ११, परात् ५ ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्ते लुक् स्यात् ।

३७७ । सहः सोऽकाले ।

सहः ६१, सः ११, अकाले ७ ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

समीपं उपकृणमिति स्थिते पञ्चात्तस्य करणविवक्षायां अधिकरणविवक्षायाच्च जातयोऽस्तृतीयासप्तम्योर्नो वा । उपकृणं उपकृणं न कार्यं श्रेयः उपकृणं उपकृणं स्थितः साधुरित्यर्थः । एवं गङ्गायाः समीपं उपगङ्गं इत्यादौ चगैक्यवमिति क्लीबले क्लीवे स्त्र इति ऋस्ते तृतीयासप्तम्योः उपगङ्गं उपगङ्गेन उपगङ्गं उपगङ्गे पञ्चम्यां उपगङ्गात् इत्यादि । अन्यत्र सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीसमीपः स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुमदं उन्नात्तगङ्गं एकविंशतिभारद्वाजमित्यादौ समृद्धिनदी-संख्यावयवैभ्यः तत्रा न वा सादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिभ्यां पूर्वपूवाभ्यां अवर्णे वाधिते तद्विद्वत्स्थैव प्राप्नो परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् त्रीसमीपरिति वा इत्यपि नानुवर्तते । क्तेरित्यनुवर्ततएव ततश्च अकारान्तभिन्नादिजन्ताद्वसन्ताच्च अव्ययी-भावात् परासां सर्वविभक्तौनां नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः । यथा उपहरि उपगौरि उपलिट् उपपयः इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्तते क्लीबादित्यत्र वायहणात् क्तेरित्यनुवर्तते इत्यत्र आह क्तेरिति ॥ ३७६ ॥

सादृश्ये आह हरेः सदृशमिति सदृशत्वेन सादृश्ये वाच्ये समासेऽनेन सदृश सादेशः पूर्वेण विभक्तौर्लुक् । साकल्ये आह तृणनेति । यदर्थं यदृष्टहीनं तत्र तस्य निःशेषत्वं साकल्यम् । तृणेन सदृश सकलमपि सदृशं किञ्चिदप्यदनीयं न त्यजतीत्यर्थः । अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति ज्येष्ठस्य हीनो भूत्वा मन्वृत्ती-त्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रमस्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कसंणि अन्यथा कारकत्वादिव समासे चित्ते अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहणं विफलं स्यात् ।

हरः सट्टशं सहृरि । काले तु सहपूर्वाह्नम् ।

दृष्टेन सह सकलमस्ति सट्टणम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-
ज्येष्ठम् । सट्टाणां समृद्धिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

अत्राकर्मकोऽयं क्रमधातुः । ऋद्धौ उदाहरति सट्टाणां समृद्धिः सुमद्रमिति ।
वौष्पायां आह विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु इति । एवं अतिविष्णु परिविष्णु
अनुविष्णु इति । पठ्यन्ते आह अग्नेर्भूत्यपर्थ्यन्तसधीते सामि अत्र सहस्य सादेशः
अग्निग्रन्थात् परं किमपि नाधीते इत्यर्थः । योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-
रूपमिति । पञ्चादर्थे आह शिवस्य पञ्चादनुशिवमिति । अनतिक्रमे आह
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति । शक्तिः सामर्थ्यं यादृशं सामर्थ्यं तादृशं
धारयतीत्यर्थः । अत्रापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि । शब्द-
प्रादुर्भावे आह हरः शब्दः प्रादुर्भूत इति हरिः । इति शब्देन शब्दप्रादुर्भावे
वाच्यः । हरिरित्ययं शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अभावे आह पापस्या-
भावोऽपापमिति । अत्र नञोऽकारादेशः । एवं सच्चिकाणांभावो निर्मच्चिक-
मित्यादि । अत्ययोऽपि अभाव एव । अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तम् । एव-
मतिश्रीतमित्यादि । एवं ऋद्धाभावेऽपि ऋद्धाभावौ यवनस्य दुर्यवनम् ।
ऋद्धाभावो भिन्नाया दुर्भिक्षम् । योगपथे आह चक्रेण युगपद्देहि सचक्रमिति ।
हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदां धारय इत्यर्थः । अनेकथा इत्यस्य
उदाहरणमाह यावन्तः स्त्रीकासावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकमिति । स्त्रीकाना-
मित्यनया प्रणामानामित्यनया विवक्षिता इत्यर्थः । एवं यावद्भोजनपात्रं
ब्राह्मणान्निमित्तयस्य इति । यावन्ति भोजनपात्राणि वर्तन्ते तावती ब्राह्मणा-
नित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

श्रीराटी—वादिष्वस्यार्थवशात् क्वेपिपरिणामः तेन वे इत्यर्थः हरः सट्टशः
इति सहृरि गुरुस्त्वत्त गुणभूतेऽपि साट्टशे वः साट्टश्वत्वेन गुणागुणभूतसा-
ट्टशग्रहणात् । एवं सट्टशः किख्याः सकिखि हरः साट्टश्वं सहृरि गुरोः
सकिखि कलुरस्त्वत्तादौ किखिः खिखीति ख्यातः प्रणालभेदः । तथाच किखिः
प्रणालभेदे ख्यादिति विद्मः वागरोति केचित् । सह पूर्वाह्नमिति पूर्वाह्नस्य
सट्टशमित्यर्थः । कालस्य निषेधान्न सहस्य सः दृष्टेन सहेति अर्धं यद्वृद्धौ तं
तत्र तस्याः शेषत्वं साकल्यं सट्टणमस्ति दृष्टणमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनु-
क्राम्येति अनुक्रामं आनुपूर्वं अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्वेण प्रविशतीत्यर्थः । सट्टशानां

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्ति । हरः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

सम्बद्धिरिति सुमद्रं वर्त्तते सुभिन्नं वर्त्तते मद्राणां भिन्नाणां वाचिकेन ऋद्धिः
प्रवर्त्तते इत्यर्थः यदा सम्बद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः । यदा सम्बद्धेरप्राधान्यं तदा
प्रादित्वात् षः एव यथा सम्बद्धाः मद्रा सुमद्रा इति सम्बद्धा मद्राणां विशेषमाण-
त्वात् । विष्णुं विष्णुं प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः तथापि धिक्समये-
त्यनेन वीसायां प्रतिना द्वीविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थितिः वीसार्यस्य सेनीकत्वान्न
हि । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्नि ग्रन्थपर्यन्त-
मधीते ततोऽन्यत् नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एवं सालोक्यमधीते
असालोकेऽप्यध्ययने आलोक्यपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनु-
रूपं ददाति रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिवं भक्ताः ।
एवमनुरूपं पदाताः रथानां पश्चादित्यर्थः तथाच मीघदूते तदनु जलदं शीथ्यसि
श्रीतपेयमिति तु धी स्यात् अश्लिष्वर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रमेति यथा-
शक्ति ददाति एवं यथावलमधीते इत्यादि हरिः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भावः
प्रकाशः हरिशब्दे लोके प्रकाशते इत्यर्थः इति पाणिनिः । एवं विक्रमादित्योऽपि ।
अभावस्थोदरं अणमाह अपापमिति । अभावः संसर्गाभावः स च प्रतियोगिगिरूप-
णाधीननिरूपणक एव तेन अर्थाभाव ऋद्धाभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणं
अन्तार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपापं मच्चिकाया अभावो निर्मच्चिकं
इत्यादि । ब्राह्मणे न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनजा ब्राह्मणत्वधर्मा निषिध्यते
गौरश्चो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तरं निषिध्यते अतो नाप्युभयदार्थाभावः
अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्धाभावो यवनस्य दुर्यवनं दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तर-
दार्थाभावः किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः शीतस्य अतिशीतं
अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः प्रध्वंसाभावः स च
नात्यन्ताभावः अर्थाभावे हि क्वचित् प्रदेशे वस्तुनि संसर्गाभावी न वस्तुनः प्रध्वंस
इति । यौवनस्य नायसुपभोगकालोऽतियौवनं अतिकम्बलमित्यादि उप-
भोगकालसु विद्यमानस्यैव यौवनादेवर्त्तमानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावी-
त्यवचेति । चक्रेण युगपद्ब्रह्मैति यौगपद्यं एककालीनता सचक्रं निषेहि युगपसक्रं
निषेहीत्यर्थः । सहः सोऽकाले इति सहस्र सः यौगपद्येष्विति व्यभिदेशादन्येषु
पक्षेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्यं वस इत्यत्र आह यावत्

अपापम् । चक्रेण युगपद्वेहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोका-
स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमियत्तापरिच्छेद इयदेवेति निश्चयः यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः
एवं यावद्गीजनपात्रं ब्राह्मणानामन्वयस्व यावद्वृद्धं यूना आनयस्व इत्यादि । अव-
धारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः ।
एवमसदृशार्थं वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथमिति ये
ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्तिसृन्ति यथाशक्ति ददतीत्यत्रानुक्रमानतिक्रम्योः
पूर्वेष्वेव इति सादृश्ये तु यथा वृद्धस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादे-
वेति ज्ञापितम् । अव्यस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह
व्यस्यव्यस्य च बी नित्यम् । स्वः प्रति सायं प्रति सूपप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः
श्लोकमित्यर्थः । अव्यत्वे किं ? वृत्तं प्रति द्योतते विद्युत् वृत्तं लक्ष्मीकृत्य विद्योतते
इत्यर्थः । एक इति चतुरऽक्षश्लोकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्य-
माने परिणा सहैषां नित्यं वः सात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि
चतुष्परि एकादिशब्दैरक्ष एवाभिधीयते द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धस्तथाहि
एकोनाक्षेणहारितमित्यादि । क्रमेणार्थः तथाच पञ्चभिरक्षैः श्लोकाभिर्वा पञ्चिका
नाम द्यूतं तत्र यदि पञ्च उक्तानाः अवाञ्ची वा पतन्ति तदा पातयिता जयति
अन्यथा पाति पातयिता हारयतीति । एवं अक्षपरि श्लोकापरि अक्षेण श्लो-
कया हारितमित्यर्थम् । इहाक्षश्लोकयोरेकत्वे वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्
न हि स्वभावावर्थी निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनोर्द्वैष्यसामीप्ययोः । अनयो-
र्वर्त्तमानस्यानोः स्याद्यन्तेन सह बी नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव
मथुरा दीर्घेत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मवचनस्थानी-
रमैन सः सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेष्वेव यथा अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य सामीप्ये
इत्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनुविद्योतते विद्युत् वृत्तं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः ।
नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्यादन्तस्य
बी नित्यं स्यात् संज्ञायां विषये । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं शनैर्यङ्गं तूष्णीं गङ्गं
चत्वारि देशनामानि । नाम्नि किं ? शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् स शीघ्रगङ्गी देशः
अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासी वेन्ना चेति कृष्णवेन्ना । तिष्ठद्गवायाः । तिष्ठद्गवाया
वसंज्ञका निपात्यन्ते । तिष्ठद्गवादिसु तिष्ठद्गु वृहद्गु चाद्यतीगवम् । खले
संस्क्रियमाणाभ्यां नूयमानाच्च संस्क्रतात् । नूनाद्यववर्षेपूर्णात् पूर्यमाणात् यक-

स्तथा । आयतौपुष्पपादात् समीप्यथ समं सञ्जात् । भूमिः पदातिरित्येतौ
 सुनिर्दरपरत् समम् । प्रथं प्रसृगं प्राक्तमपस्यं प्रदक्षिणम् । सम्प्रत्यसम्प्रत्ये-
 कान्तं यथापदिशमित्यपि । पट्टंशित् कथिता क्षीयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गावी यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वहद्गु आया-
 तीगवच्च । खल्लि यवा यस्मिन् काले स कालः खल्लियवं संस्त्रियमाणयवं नूय-
 मानयवं संस्त्रतयवं नूत्रयवं खल्लिद्वयमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः
 पूर्ययवं पूर्यमाणयवम् । आयत्यः समाः संवत्सरा आयतौसमं एवं पुण्यसमं
 पापसमं अवसमं समत्वं भूमिः समं भूमि समभूमि एवं समं पद्माति समपदाति ।
 पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव
 समाः पक्षतयो यस्मिन् समपदातीति परायणं समशब्दस्य वा सममादिशा
 निपातनात् समं भूमि समं पदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्याभ्यां सह व स
 इति कश्चित् शीघ्रतत्वं समस्य सुप्रसं निःप्रसं दुःप्रसं अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य
 प्रथं प्रसृगं प्राक्तमपस्यं प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात् कुप्राचीर्निर्व-
 मिति य एव सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् ।
 एकसमस्य एकान्तं दृष्टीर्मात्रमपदि श्रमिति । अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिण-
 मित्यादि । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज-
 ज्ञेयम् । तिष्ठत्क्लादीनां वादन्यसो न स्यात् यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि
 वसत्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सभ्यां प्रक्रान्तामायतीगवमिति सङ्घः ।
 अभिसृज्यीराभिसृज्यी लक्षणद्वया वा । आभिसृज्यी वक्तृमानयोरभिप्रेतोर्लक्षणेऽर्थो
 विहिता या द्वौ तदन्तं न सह वः स्याद्वा । अभ्यग्निं प्रत्यग्निं पक्षे अभ्यग्निं
 प्रत्यग्निं शूलभाः पतन्ति । अग्निं लक्ष्मीकृत्य शूलभाः पतन्तीत्यर्थः । अताग्नि-
 लक्षणं तेन पतङ्गानां पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्यां
 द्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्त्रभावादाभिसृज्यमपि द्योत्यते अतएव अग्निरभिसृज्यमेव
 पतङ्गाः पतन्ति न पात्रे न पृष्ठे इत्यर्थः । आभिसृज्ये किं ? गङ्गासमिवसति ।
 लक्षणद्वयेति किं ? शुभ्रं प्रतिगच्छति शुभ्रान्मथुराञ्जलिनी दिङ्मोहात् दिग्-
 भ्रमात् शुभ्रमेव निवर्त्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वौ किन्तु द्वे इति । अङ्पथ्यप-
 वह्नि रक्षां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा । आपाटलिपुत्रं परिव्रिगत्
 अपव्रिगत् वह्निर्गमं प्राग्यमं वृष्टी देवः पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परिव्रिगत्भी
 इत्यादि । वह्निरादिसाहचर्योदाङ्गादीनां योगे येष्वर्थेऽसु पी तेष्वर्थेऽसु एवेह
 गङ्गां तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपघर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादी निरादेः
 इति यः । वह्निरङ्गी गुण इत्यत्र लक्ष्यपदार्थप्राधान्याद्वा । वह्निरङ्गं प्राग्यमम
 इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यः सः । पारि मध्ये स्या । पारि मध्ये इत्येतयोः

३७८ । शरद्विपाडयश्चेतोमनोविडुपान- द्विमवद्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदो ऽ ।

शरद—तदः ५।, अः १। ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

ध्वनं सह वः स्याद्वा । पारिगङ्गं मध्ये काशि सूचनिर्देशात् गङ्गा अलुक् पक्षे पारि गङ्गायाः मध्ये काश्चाः । गङ्गापारं काशीमध्ये इति तु षीष्वात् । एके तु अयेऽन्तरीर्यहणं कृत्वा अये ग्रामस्य अग्रग्रामं अन्तः प्रयोगं अन्तः प्रयोगस्थेत्याहुः । संख्याया विद्याजन्मैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एकी योगी यत् तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य हिमुनि व्याकरणस्य विद्यया पाणिनिकाव्ययनयोर्मुन्योरेकी योगः । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसन्ति हिमुनिरागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्याहः । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय हिमुनिशब्दानुश्रितः हिमुनिर्वा इत्याहुः । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं त्र्योर्गार्ग्ययोर्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । समाहारे नदी-भिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह संख्यावाचिनां वः स्यात् । त्र्यो-र्गार्ग्योः समाहारः द्विगङ्गं सप्तगीदावरम् । समाहारे किं ? एकनदी एके त्वेक-भिन्न संख्याया एव वसं विधाय एकमुनिर्भाष्यस्थेत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद च पिपाश् च अयस् च चेतस् च मनस् च विश् च उपानह् च हिमवच्च विट् च दिव् अनडुह् च दिश् च चतुर् च यद् च तद् चेतित तस्मात् । शरदः समीपं उपशरदं एवं उपविपाशं उपायसं उपचेतसं उपमनसं उपविशं उपोपानहं उपहिमवतं उपविदं उपदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशं उपचतुरं उपयद् उपतदमिति ॥ ३७८ ॥

श्रीरा-टी—शरच्च विपाठ् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानश्च हिम-वांश्च विश्च द्यौश्च अनडुंश्च दिक् च चतुश्च यच्च तच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरदः समीपमिति वाक्यं एवं उपविपाशं उपायसं उपचितसं प्रतिमनसं प्रतिमनसं प्रतिविशं उपोपानहं उपहिमवतं उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशं उप-चतुरं उपयद् उपतदं इति । वे किं ? चलस्रुणां दिशा समाहारः चतुर्दिक् तथाच चतुर्दिगीशानवमस्य मानिनीति काण्डिदासः । अन्ये तु पथिदृशदुपसत्-कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोविडुद्विक् नाहुः ॥ ३७८ ॥

स्तथा । आयतीपुण्यप्राधानात् समोऽप्यथ समं सप्तात् । भूमिः पदातिरित्येतां
 सुनिर्दुरपरात् समम् । प्रथमं प्रवृत्तं प्राक्तनपसव्यं प्रदक्षिणम् । सम्प्रत्यसम्प्रत्य-
 कान्तं यथापदिशमित्यपि । षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति यच्छन्ति आयन्ति च गावी यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वृद्धद्गु आया-
 तीगवच्च । खलि यवा यस्मिन् काले स कालः खलियवं संस्क्रियमाणयवं नूय-
 मानयवं संस्कृतयवं नूत्रयवं खलिवृषमित्यादि पूर्णा यवा यस्मिन् काले स कालः
 पूर्णयवं पूष्यमाणयवम् । आयत्यः समाः संवत्सरा आयतीसमं एवं पुण्यसमं
 पापसमं अघसमं समत्वं भूमिः समं भूमि समभूमि एवं समं पदाति समपदाति ।
 पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव
 समाः पक्षतयो यस्मिन् समपदातीति पराग्रहं समशब्दस्य वा सममादेशा
 निपातनात् समं भूमि समं पदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्याभ्यां सह व स
 इति कश्चित् श्रीभनत्वं समस्य सुषमं निःषमं दुःषमं अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य
 प्रथमं प्रवृत्तं प्राक्तनपसव्यं प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात् कुप्रादीर्नित्य-
 मिति य एव सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् ।
 एकमन्तस्य एकान्तं दृशीर्मध्यमपदि शमिति । अस्याकृतिगणत्वात् अपदक्षिण-
 मित्यादि । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्-
 ज्ञेयम् । तिष्ठतृणादीनां वादन्यसी न स्यात् यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि
 वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवमिति भट्टिः ।
 अभिप्रयोरभिमुख्यं लक्षणद्वया वा । आभिमुख्ये वत्मानयोरभिप्रेतोर्लक्षणेऽर्थो
 विज्ञिता या ह्री तदन्तेन सह वः स्याद्वा । अभ्यग्नि प्रत्यग्नि पक्षे अभ्यग्निं
 प्रत्यग्निं शूलभाः पतन्ति । अग्निं लक्ष्मीकृत्य शूलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्नि-
 र्लक्षणं तेन पतङ्गानां पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्यां
 व्योत्यते तथा शब्दशक्तिस्त्रभावादाभिमुख्यमपि व्योत्यते अतएव अग्रेरभिमुखसिव
 पतङ्गाः पतन्ति न पार्श्वे न पृष्ठे इत्यर्थः । आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति ।
 लक्षणद्वयं किं ? शुभ्रं प्रतिगच्छति शुभ्रान्मथुराखिली दिङ्मोहात् दिग्-
 भ्रमात् शुभ्रमेव निवर्तत इत्यर्थः । नात्र लक्षणे ह्री किन्तु ठ इति । अङ्गपथ्यप-
 वह्निरर्चा प्या । एषा प्यन्तेन सह वः स्याद्वा । आपाटलिपुत्रं परिव्रिगत्तं
 अपत्रिगत्तं वह्निर्गामं प्राग्यानं वृष्टी देवः पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परिव्रिगत्तंभी
 इत्यादि । वह्निरादिसाहचर्यादाङ्गादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु एवेह
 यद्वर्णं तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादेः
 इति षः । वह्निरङ्गी गुण इत्यत्र लक्ष्यपदार्थप्राधान्याद्वा । वह्निरङ्गं प्राग्यान
 इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष सः । पारि मध्ये प्या । पारि मध्ये इत्येतयोः

३७८ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनोविडुपान- द्विमवद्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदो ऽः ।

शरद—तदः ५१, अः १ ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

ध्वनि सह वः स्याद्वा । पारिगङ्गं मध्ये काशि सूचनिर्देशात् तत्रा अलुक् पक्षे पारि गङ्गायाः मध्ये काश्याः । गङ्गापारं काशीमध्यं इति तु षीषात् । एके तु अयेऽन्तरीर्यहणं कृत्वा अये ग्रामस्य अग्रयामं अन्तः प्रयोगं अन्तः प्रयोगस्येत्याहुः । संख्याया विद्याजनैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एकी योगी यत्र तद्वा-
चिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ सुनौ व्याकरणस्य द्विसुनि व्याकर-
णस्य विद्यया पाणिनिकाव्ययनयोस्तु न्यौरेकी योगः । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वस-
स्तेन द्विसुनिरागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्याद्वा । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं
विधाय द्विसुनिशब्दानुशिष्टः द्विसुनिर्वा इत्याहुः । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं
दशभारद्वाजं द्व्योगार्ग्ययोर्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । समाहारे नदी-
भिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह संख्यावाचिनां वः स्यात् । द्व्यो-
र्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं सप्तगोदावरम् । समाहारे किं ? एकनदी एके त्वेक-
भिन्न संख्याया एव वसं विधाय एकसुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद्व च पिपाश्व च अयस् च चेतस् च मनस् च विश्व च उपानह्व च द्विमवच्च
विद्व च दिव अनडुह्व च दिश्व च चतुर च यद्व च तद्व चेतितस्मात् । शरदः समीपं
उपशरदं एवं उपविपाशं उपायसं उपचेतसं उपमनसं उपविशं उपीपानह्वं
उपद्विमवत् उपविदं उपदिवं प्रत्यनडुह्वं प्रतिदिशं उपचतुरं उपयदं उपतदमिति
॥ ३७८ ॥

श्रीराट्टी—शरद्व विपाठ्व च अयश्च चेतश्च मनश्च विद्व च उपानह्व द्विम-
वांश्च विद्व द्वौश्च अनडुह्वं दिक् च चतुश्च यच्च तच्च तत् तस्मात् उपशरदमिति
शरदः समीपमिति वाक्यं एवं उपविपाशं उपायसं उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिमनसं
प्रतिविशं उपीपानह्वं उपद्विमवत् उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुह्वं प्रतिदिशं उप-
चतुरं उपयदं उपतदं इति । वे किं ? चतसृणां दिशो समाहारः चतुर्दिक्
तथा च चतुर्दिगोशानवमन्य मानिनीति काखिदासः । अन्ये तु पथिदृशदुपसत्-
कियदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेतो मनोविडुदस्सु नाहुः ॥ ३७८ ॥

३७६ । जराया जरस् च ।

जरायाः ६।, जरस् १५, च ११ ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपशुने ।

सरजस-उपशुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्चाः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्यः ५॥, अच्चाः ५ ।

समक्षम् ।

जराशब्दादः स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जरायाः समीपं उपजरसं इति ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—जरायाः अः स्याद्वा तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७६ ॥

रजसः सदृशं सरजसं शूनः समीपं उपशुनं एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसश्च उपशुनश्च ते । रजसा सह सकलमिति सरजसं साकल्येन । सहः सोऽकाले इति सदृश्यः सः । हे तु सरजसं पञ्चमिवसाधु । सरजसतावयनेरपां निपातः इति किराते चित्त्वं शूनः समीपं उपशुनं श्रुयुवम-ञ्जीनामिति ते निषेधेऽपि वस्योक्तं निपातनात् सङ्क्षोपाभ्यामेव नियमात् उपरजः प्रतिश्च इत्यत्र अन् इत्यनेन सूत्रेण अलोऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादच्छाः अः स्यादव्ययीभावे । अच्चाः समीपं समक्षं अच्चाः परः परीक्षः । अत्र परपदस्य निपातनादसक्तस्य परस् इति भागस्य ग्रहणम् । तेनाव्ययीभावादव्ययीभावः । अच्चाःरिसुखं प्रत्यक्षं अन्वक्षश्च प्रत्यक्षः परीक्ष इति सु । अथाक्षमिन्द्रिय इत्यमरीक्तेन इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाक्षशब्देन अच्चाणां प्रति प्रत्यक्षः अच्चाणां परः परीक्ष इति षष्ठीसमासे व्यं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सह परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादच्छाः स्याद्वा । समक्ष-मिति अच्चाः समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसान्नायकशब्दे परे समीपमदिलान्

३८२ । अनः ।

अनः ५। ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५।, वा । १। ।

उपचर्म उपचर्म ।

३८४ । अप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरे
र्वा ।

अप—गिरेः ५।, वा । १। ।

उपसमिध' उपसमिध्, उपनदं उपनदि ।

इति वः ।

परिशब्दस्यादिष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणं अल्पः परि परोक्षं आङ्पथ्येप इत्यादिना
वः अन्ये तु अन्ति अन्ति परि परोक्षमिति वीष्णायां व इत्याहुः । एके तु अन्तोः
परः परोक्षं पर इत्यपस्तारादित्वात् सट् इत्याहुः अन्तिषी प्रति प्रत्यक्षं अभि-
प्रत्योराभिसुख्ये इत्यादिना वः । वीष्णायामित्यन्यः प्रत्यक्षी घट इति तु इन्दि-
वार्येनाक्षशब्देन प्रादिषात् अल्पः समीपमन्वत् समीपि वः ॥ ३८१ ॥

पृथग्बोधात् समादेर्नानुवृत्तिः । अनन्तादः सादव्ययीभावे । आत्मानमधि-
कृत्य अध्यात्मम् । एवं अधिराजं अविपूर्वम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी—अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्यं वः
अकारण्ये नीलोत्पलौ ताविति नलोपे यथोक्त्यादिना अलोपः ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्तादः स्यात् वा अव्ययीभावे । चर्मणः समीपं उपचर्मं उपचर्मं
एवं उपचर्मं उपचर्मं ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवल्लङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे । उपचर्ममित्यादि चर्मणः
समीपमिति वाक्यं सासीपि वः एवं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं वीष्णायां वः ॥ ३८३ ॥

अपान्तात् नद्यादेश अः स्यात् वा अव्ययीभावे । आग्रहणं परत्र वाचिक-
निवृत्त्यर्थम् । समिधः समीपं उपसमिधं उपसमिध् । एवं उपतप्तं उप-

तद्धित् प्रतिनदं प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायणं प्रत्याग्रहा-
यणि उपगिरं उपगिरि अप्रत्ययाभावपचे दीर्घान्तानां क्लीबे स्वः अन्वेषां लुक्
परादिति विभक्तेर्लुक् । अनेकाधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेश्च
विवृणोमि अग्रे मध्ये पारे अन्तरः षष्ठ्या वा । एवं षष्ठ्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । तत्रालुगभिधानात् । अग्रेरामं अग्रेरामस्य मध्येकाशि मध्ये काश्याः
पारिगङ्गायाः पारिगङ्गं अन्तःप्रयागं अन्तःप्रयागस्य एवं पारिसमुद्रं लङ्कायामिति
भट्टौ । पारे सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमर्षलिङ्गमिति महानाठके । पथ्ये-
पाड्वहिरच्चां पञ्चम्या वा । एषामव्ययानां पञ्चस्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा । परिव्रिगत्तं परिव्रिगत्तात् अपव्रिगत्तं अपव्रिगत्तैभ्यः आपाटलिपुत्वं
आ पाटलिपुत्रात् वहिर्यामं वहिर्यामात् । प्रत्यक्तर प्रत्यक्तरीः । प्रत्य-
भेर्लक्षणेनाभिमुख्ये वा । आभिमुख्ये वर्त्तमानायाः प्रत्यभ्योर्लक्ष्यभूतेन सहाव्ययी-
भावः स्यात् वा । प्रत्यग्नि प्रत्यग्निं श्लभाः पतन्ति अग्निं लक्ष्येण्य पतन्ती-
त्यर्थः । अनीदैर्घ्ये । अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः । रुद्री नद्या ।
उन्मत्तगङ्गं लीहितगङ्गं देशः । ह्यादेः समाहारे नद्या । समाहारे द्विप्रभृतेर्नद्या
सहाव्ययीभावः स्यात् । इथोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं एवं द्वियसुनम् । काले
खलेयवादीनि । कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते । खले यवा
अस्मिन् काले । खलेयवं संस्कृतयवं संस्क्रियमाणयवं खलेबुधं संस्कृतबुधं
संस्क्रियमाणबुधं नूनयवं नूयमानयवं पूर्ययवं पूर्यमाणयवं एवं तिष्ठन्ति वहन्ति
आयन्ति गावो यस्मिन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवं स्वभावादिते
ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनः तथा समत्वं भूमेः समं भूमि समपदाति
सममिति मान्तमव्ययं तुल्यार्थं पचे समभूमिः समपदातिरित्यपि जौमराः । एवं
आयतीत्वं समाया आयतीसमं पापत्वं समायाः पापसमं एवमपरसमं अधसमम् ।
समा वत्सरः तथा श्रीभनत्वं समस्यत्यादि वाक्ये सुषमं विषमं निःषमं दुःसमम् ।
एषु षत्वं प्रागुक्तं एवं द्विष्टं प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि । तथा क्वचिदव्ययस्य
पूर्वनिपाती नास्ति यथा अक्षेण परि अक्षपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि
इत्यादि । एवं यथायथं तथातथं यथावृद्धं ब्राह्मणातिष्ठन्ति । यथाशब्दस्य
सादृश्यवाच्ये तु न स्यात् यथावृद्धस्तथा युवेति । अव्ययीभावसंज्ञा तु इन्द्रवज्र-
प्रौढादिवन्निरन्वया एव । तेनाव्ययीभावसः अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चस्यादेः
स्थितिः स्यात् तद्विज्ञात् सर्वविभक्तेर्लोपीऽपि सहचरीकरोति इति चूी परे दीर्घः
स्यात् । सहचरिन्त्यत्र इत्यत्र स्थितिः परे नन् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—भूप्रत्याहारः । भूप्रच'नदी च पौर्णमासी च अग्रहायणी च
गिरिश्च तत्तस्मात् भवत्वान्नद्यादेशश्च अः स्यात् वा वे । पुनःवाचक्यं परत्वं निवृ-

पट्समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७।

एभ्यः अः स्नात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः,
महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं विमलापं सरः,
विष्णुपुरम् ।

व्यर्थे उपसमिधमित्यादि । समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपट्टशदं
उपट्टशत् उपतडितं उपतडित् इत्यादि । उपसमिन् उपनदमित्यादि नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवं उपपौरुषमासं उपपौरुषमिति
उपायहायणं उपायहायणि उपगिरं उपगिरि उपगिरस्तुभिर्विभासमानामिति
माघः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (व) ।

पथिन् च अप् च पुर् चेति तस्मात् समासाधिकारोऽपि समासग्रहणं सर्व-
समासप्राप्त्यर्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्यः पन्था यत्र स रम्यपथी
देशः । महाशायी पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे देशे वा
पन्थाः दक्षिणापथः अत्र दक्षिणीत्तरादाह्वी इत्यनेन सप्तम्याः स्थाने आ इत्यादेशः
तद्विवादेशलान्नलोपः एवं उत्तरापथः । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथं पथः
समीपं उपपथं एषु अग्रत्यये न्नीलोपीऽताविति न लीपे यपोरितौकारलोपः ।
विमला आपी यत्र तद्विमलापं सरः विष्णीः पूः विष्णुपुरं अत्र क्लौवल्लमभिधानात्
सि इत्यस्य प्रादसमाप्तिपर्यन्तेष्वधिकारः ॥ ३८५ ॥

औरा-टी—पन्थाश्च आपथ पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः पट्-
सूदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यः पन्था यत्र महाशायी
पन्थाश्चेति दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणीत्तरादाह्वी इति तत्र आकारादेशः
चतुर्णां पथां समाहारः पथः समीपे उपपथं विमला आपी यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । द्वान्तर्ग्योऽपोऽनात् ।

द्वि-अन्तर्-गोः ५।, ई १।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५। १

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

द्वीपं अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप-अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,

विष्णोः पूरिति वाक्यं यद्यपि अदन्तः पुरश्चब्दोऽस्ति तथापि पुरश्चब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रैफान्तमव्ययम् । द्विश्च अन्तर् च गिश्च द्वान्तर्गं तस्मात् ई इति लुप्तप्रथमैकं न अः अनः तस्मात् द्वयोर्दिशीरापो यत्र तत् द्वीपं अन्तर्गता आपो यस्य तत् अन्तरीपं शोभना आपो यत्र तत् समीपम् । से किं ? अस्य अन्तः आपो वर्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—द्वी च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात् नः अः अनस्तस्मात् ई इति लुप्तप्रीकं दद्विशब्दान्तः शब्दौ अनदन्तावेव अवर्णोभ्य इति गेर्विशेषणम् । एभ्यः इति द्विशब्दादन्तः शब्दादनवर्णान्ताङ्गेरित्यर्थः । द्वीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र इति एवं अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यत्रेति वाक्यं एषां रुद्विशब्दत्वादे-तदुत्पत्तिमात्रं एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति वाक्यं एवं परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ । शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो यत्र स अनूपो देशः ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातौ ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यत्रेति वाक्यं अन्यत्र समीपमन्वीपमिति अन्ये तु समाङ्पूर्वादपः समापमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम् । मनःकामाभ्यां

अन्त्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने
वा ।

सम् ११, तुम् ११, मनः-कामो ७, अवश्यं ११, ल्ये ७, अन्त्यलोपं २१,
सम्मांसौ ११, तु ११, हित-तते ७, पाक पचने ७, वा ११ ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्त्यलोपं याति ;
सम् हितततयोः, मांसः पाक-पचनयोर्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः,
संहितः संहितः सततः सन्ततः, मांस्याकः मांसपाकः, मांस-
चनं मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासर्थम् । मनस् च कामश्च मनःकामं तस्मिन् । सम् च मांसश्च
सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुंल्लम् । हितञ्च ततश्च हितततं तस्मिन् पाकश्च
पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन् । सम् मनःकामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम्
ल्ये अन्त्यलोपं याति से सति । सम् हितततयोर्मांसः पाकपचनयोरन्त्यलोपं
याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनी यस्य स समनाः सम्यक् कामी यस्य स
सकामः तुम् इति तादर्थ्यं चतुम् । रन्तुं मनी यस्य स रन्तुमनाः रन्तुं कामी
यस्य स रन्तुकामः ल्यस्तव्यादिः अवश्यं सेव्यः अवश्यसेव्यः एवं अवश्यकर्तव्यः
अवश्यकर्णीयः अवश्यगम्यः अवश्यकृत्यं अवश्यपचेलिमास्तुष्टुलाः सम्यक् हितमस्य
संहितः संहितः सम्यक् ततमस्य सततः सन्ततः अप्रत्ययान्तयोर्हिततयोः सम्-
शब्दस्य सकारलोपी नित्यमिति केचित् । साहित्यं सातत्यम् । स्वमते तु तद-
वाशब्दव्यवस्थाप्यम् । मांसस्य पाकः मांस्याकः । अत्र अकारलोपस्य स्थानिव-
त्वात्न विसर्गः । पचे मांसपाकः मांसस्य पचनं समासे किं ? रन्तुं मनी भवति
नैव कदाचिदस्य रन्तुं कामी यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र । अवश्यं
सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीराटो—सम् च तुम् च तौ सौत्वत्वाद्दौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन्
अन्त्यस्य लोपः अन्त्यलोपसं सम् च मांसश्च तौ हितञ्च ततश्च तत्तस्मिन् । पाकश्च
पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवर्तते ल्ये तव्यादौ सम् हिततते मांसः पाकपचने
इति पदद्वयकरणात् सम् मांसावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हितततयोर्मांसः

३८६ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुरः ५१, अनक्षस्य ६१, अः ११ ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

३८० । ऋचः ।

ऋचः ५१ ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धचर्म ।

३८१ । नज्वहो मानवक-चरणे ।

नज्वहोः ५१, मानवक-चरणे ७१ ।

पाकपचनयोरिति सकास इत्यादि । सम्यक् कामी यस्य सम्यङ्मनी यस्य इति वाक्यं अवश्यसेव्य इति अवश्यंशब्दस्य मयूरव्यंशकादित्वात् ल्यान्तेन सह वा यसः असे तु अवश्यं सेव्य इति तथाच भट्टवार्त्तिकं सम्बन्धातुमवो ऽवश्यमेवषीयश्च लिङ्गेन इति सहित इत्यादि सम्यक् कृते प्राप्तं येन इति वाक्यं सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिसः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्यं मांसपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचनं इति वाक्यं सम्मांसौ लिति तु शब्दो भिन्नक्रमांशस्तेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्वाङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूस्तु स्यान्नारचित्तयोरित्यमरः । धूरः अः स्यात् समासे न लक्षसम्बन्धिन्याः । राज्ञी धूः राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एवं महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धूः अक्षधूः एवं दृढधूरक्षस्य । से किं ? मम धूः ॥ ३८९ ॥

औरा-टी—धुरः अः स्यात् से न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञी-धूरिति वाक्यं दलीलादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षी रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्य धूमरः एवं दृढधूरक्षस्य इत्यादि ॥ ३९० ॥

अर्द्धञ्च तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धञ्च अत्र कौत्वमभिधानात् । एवं सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्चो मन्त्रः ॥ ३९० ॥

औरा-टी—अर्द्धञ्चमिति अर्द्धं ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्रः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वृचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३६२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

प्रति-अनु-अवात् ५।, साम-लोमः ५। ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३६३ । अक्ष्णी ऽचक्षुषि ।

अक्ष्णः ५।, अचक्षुषि ७। ।

गवामक्षीव गवान्तः । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

नञ् च बहुश्च नञ् बहुः तस्मात् । मानवकश्च चरणश्च मानवक चरणं
तस्मिन् । नञः परादृचः अः स्यान्मानवके वाच्ये । वक्षीः परादृचः अः स्याच्चरणे
वाच्ये से सति इत्यर्थः । नास्ति ऋक् यस्यासौ अनृचो मानवकः । बह्वृचः ऋचो
यत्र स बह्वृचश्चरणः । मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ।
अत्र पूर्वेषां सः स्यात् ॥ ३६१ ॥

श्रीराटी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौचात् मानवकश्च चरणश्च तत्त-
स्मिन् । नञ् बहुभ्यां परस्या ऋचोऽः स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वीचयोः
अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्वृच ऋचो यस्मिन् इति वाक्यं अनृक् सामेति
अक्षतसान्तत्वात् वाक्ये अनृकं बह्वृकमित्यपि ॥ ३६२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्ववं तस्मात् । एभ्यः पराभ्यां सामलोमस्थामः
स्यात् से सति । साम साम प्रति प्रतिष्ठानं लोम लोम प्रति प्रतिखीमं एवं
अनुलोमं अवलोमम् । समासे किं ? दातारं प्रति साम गायति वटुः ॥ ३६२ ॥

श्रीराटी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराभ्यामाभ्यामः स्यात्
से सति । प्रतिसाममिति प्रतिगतं साम इति प्रादिसः प्रतिगतं साम यस्येति वा
हः साम साम प्रति इति वीक्षायां वा वः । एवं प्रतिखीममिति अनुसामं
अनुलोमं अवसानं अवलोमम् ॥ ३६२ ॥

न चक्षुरचक्षुः तस्मिन् । अक्ष्णीः स्यात् समासे अचक्षुषि वाच्ये । गवा-
मक्षीव गवाक्षी वातायनम् । चक्षुषि तु विप्रस्त्राक्षि विप्राक्षि ॥ ३६३ ॥

श्रीराटी—अनेकार्थादक्ष्णीः स्यात् से । गवामक्षीव इति गावो जजानि
तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि वातायने छद्मस्तत्र पुंलिङ्गः । एवं पुष्करमक्षीव पुष्क-

३६४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चसः ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३६५ । समवाध्यात् तमसः ।

सम्-अव-अध्यात् ५।, तमसः ५। ।

सन्तमसम् ।

३६६ । श्रवोवसीयस-श्रवःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्रवोवसीयस—निःश्रेयसं १। ।

एते निपात्याः ।

राजं लवणमचीव लवणाच्च' सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः विशालाच्चः पद्माच्चः इति तु हसात् विप्राचीति विप्रस्याचीति प्रीयात् ॥ ३६३ ॥

पण्य इति पण्यव्यवहृतौ स्तुताविति मूर्धन्यान्तस्य रूपम् । पण्य इति अन्तस्थादतीयमध्यमिति केचित् । एभ्यः परावर्चसोऽः स्यात् से । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसं एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेजः ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पण्यञ्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसोऽः स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्तथाच तेजः पुरीषयोर्वर्च इत्यमरः । पल-मुन्मानमांसघोरिति रुद्रः पलमुन्मानमस्य पल्यं उन्मान प्रकारेण रक्त्यं द्रव्यमित्यर्थः सर्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा त्रीहिरवस्थापनं पल्यमित्युक्तं यत् पलालरज्ज्वा त्रीहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति घातुपारायणम् ॥ ३६४ ॥

एभ्यः परात्तमसोऽः स्यात् से । सन्तत्वं विस्तीर्णं तमः सन्तमसं अवचीर्णं तमः अवतमसं अन्वं करोतीति अत्रन्तात् पचादित्वादनं अन्वं, अन्वञ्च तत् तमश्चेति अन्वतमसम् ॥ ३६५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽः स्यात् से । सन्तमसमिति सन्तत्वं व्याप्तं तम इति प्रादिसः एवं अवचीर्णं तमः अवतमसं अन्वयतीति अन्वं अन्वत् वा इकलये अस्मात् पचादित्वादनं अन्वञ्च तत् तमश्चेति अन्वतमसमिति यः ॥ ३६५ ॥

एते निपात्याः अययानामनेकार्थत्वात् श्रः श्रीभनं अवसीयः श्रीवसीयसं

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अन्वात् ५।, रहसः ५। ।

तप्तरहसम् ।

३६८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस-अनुगवे १॥ ।

एते निपात्ये ।

कल्याणं अयः शोभनं अयः अयः अयसं कल्याणं निर्निश्चितं अयो निःअयसं निर्वाणम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन शोनिभ्यां अयसः असीवसीयश्च शसे वाच्ये यस्य अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्महद्विनामिति मतीर्लक् जीमंथेति डिङ्वादुकारलोपे वसीयः शब्दशक्त्या अय आह शोऽनागतेऽङ्गि वसीयः शोवसीयसं एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः अयः अयः अयसं निःअयसं उभयत्र मयूरव्यंश-कादित्वात् यः यद्यपि अशब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयः अयः शब्दो अयोऽर्थो तथाप्युज्जितावयवार्थेन ससुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं अयो निःअयसमिति प्रादिसः ॥ ३६६ ॥

एभ्यः पराद्रहसोऽः स्यात् से । तप्तमिति तप्थौदवैश्वयोः रित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ति रूपम् । तप्तञ्च तत् रहश्चेति तप्तरहसं अष्टं रह इत्यर्थः । रहो रहोऽनु अनुरहसं अवगतं रहः अवरहसम् ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् रहसोऽः स्यात् से । तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथं यज्ञवेत् वाक्यं तत् तप्तरहसं विदुः इति । एवं अनुरहसं अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः ॥ ३६७ ॥

एते निपात्येति । उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसं अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे अः । गवामनु आयातं अनुगवं शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतसुरः प्रत्युरः । गवां पश्चाद-नुग पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीबे स्तः ॥ ३६८ ॥

श्रीरा-टी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसं त्रार्थे वः गवामनु दीर्घं अनुगवं शकटं अनोदीर्घसामीप्ययोः रिखादिना वः अन्यत्र उरः प्रति प्रत्युरः वीप्सायां वः गवां पश्चात् अनुग पश्चादर्थे वः ॥ ३६८ ॥

३६६ । गैरध्वनः ।

गेः ५॥, अध्वनः ५॥ ।

प्राध्वो रथः ।

४०० । पाण्डुदक्कृष्टात् भूमेः ।

पाण्डु उदक्-कृष्टात् ५॥, भूमेः ५॥ ।

पाण्डुभूमो देशः ।

४०१ । सङ्ग्राया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

सङ्ग्रायाः ५॥, नदी-गोदावरीभ्यां ५॥, च ॥१॥ ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

उपसर्गात् परादध्वनीः स्यात् से । प्रगतीऽध्वानं प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्वं शकटम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—गेः परादध्वनीः स्यात् से । प्राध्व इति प्रगतीऽध्वानमिति वाक्यं कुप्राद्योर्निवृत्तिमिति सः प्रगतीऽध्वा येन इति वा अः ॥ ३६६ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्तिबन्तस्य न लोपे रूपं कृष्ट इति कृषी विलेखने इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम् । एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुः भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमो देशः उदीची उद्गता भूमिर्यस्मिन् सः उदग्भूमः । पुंवङ्गावादुदक् इति स्थितिः । कृष्टा भूमिर्यस्मिन् स कृष्टभूमः केचित्तु कृष्ण इति पठित्वा कृष्णा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कृष्णभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुभूम इति पाण्डुभूमि-र्यस्मिन् देशे इति वाक्यं एवं पाण्डुयासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्यां नगर्थां उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कृष्टा भूमिर्यस्यां नगर्थां कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति । कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां चकारात् भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं एवं सप्तगोदावरं द्वे भूमी यस्य स द्विभूमः प्रासादः ॥ ४०१ ॥

श्रीरा-टी—संख्यायां पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्च-

४०२। निसः शतो डः ।

निसः ५१, शतः ५१, डः ११ ।

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०३ । सूत्सुरभिपूते र्गन्धादि र्वातूपमानात् ।

सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५१, गन्धात् ५१, इः ११, वा ११, तु ११, उपमानात् ५१ ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः, पद्मगन्धः ।

नदमित्यादि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं सप्तानां गोदावरौणां समाहारः सप्तगोदावरं चकारात् द्वे भूमी यत्रेति वाक्यम् ॥ ४०१ ॥

निसः परात् शदन्तात् डः स्यात् से । निर्गता त्रिंशद्वयस्य स निस्त्रिंशः । एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया ङी वद्धोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन कुत्रिंशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात् ॥ ४०२ ॥

औरा-टी—निसः परात् शदन्ताडः स्यात् से । निस्त्रिंश इति निर्गता त्रिंशदिति वाक्यं क्रान्तादौ निरादिः प्या इति षः अस्य ष एवं विषय इति परे । एकै तु सामान्य एवेत्याहुः । एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःषष्टिः निःसप्ततिः इत्यादि । गोष्ठश्चाद्याः । गोष्ठश्चाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठं श्वेव गोष्ठाश्च पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं षौषः । द्वे आयुषौ समाहृते द्वायुषं त्रौषि आयुषि समाहृतानि त्रायुषं समाहरे गः । द्विस्तावा द्विस्तावा वेदिः प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणाः वा अन्वक्षिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिंशद्वात् सुच् तथोक्तावती-शब्देन मयूरव्यंशकादित्वात् सः । एषां विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य च गोष्ठश्च पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषौ द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्वायुस्त्रयायुर्विस्ता-वती विस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ॥ ४०२ ॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सुत्सुरभिपूतिस्तस्मात् । एतः पराङ्गन्धादिः स्यात् से । उपमानवाचकात् पदात्तु वा इत्यर्थः । शीमनी गन्धो यस्य स सुगन्धिः । एवं उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः पूतिगन्धिः । पद्मस्यैव गन्धो यस्य स पद्म-गन्धिः, पद्मगन्धः, क्षितावेव गन्ध इति तार्किकाः स तु गन्धः पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्तते । वाय्वादौ तु संयोगसम्बन्धेनैवेति । ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गन्धादेव इः स्यात् नतु संयोगसम्बन्धेन वर्त्तमानादिति सम्प्रदायः । अतएव भट्टौ आप्रायिवान् गन्धवद्गन्धः इति, केचित्तु संयोगसम्बन्धेन वर्त्त-

४०४ । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

न । १।, अर्चायां ७, सु-अतेः ५१, सख्यादेः ५१, अः १। ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् । शोभनी
राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा । अर्चायां किं ?
गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

मानाङ्गत्वादिवं स्यादिति मत्वा सुगन्धिः सुगन्धी वायुरित्युदाहरन्ति । स्वमतेऽपि
सङ्गाशब्दाद्वावस्थार्थं अतएव अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते
सुषारा इति श्रीहर्षः । नवमात्रिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च । एवं गन्धस्या-
त्यल्पेऽपि इवा । तेन घृतगन्धि घृतगन्धं भोजनमिति । किञ्चात्र गुणवाचका-
देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवद्वाचकादिति बोध्यम् । यथा शोभनानि गन्ध-
द्रव्याणि यस्यां सा सुगन्धा विपश्चिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीरा-टी—सुञ्च उच्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्यः पराङ्गत्वादिः स्यादुपमानात्
वा । सुगन्धिरिति शोभनी गन्धोऽस्येति वाक्यं एव उद्गती गन्धोऽस्य उद्गन्धिः सुरभि-
र्गन्धोऽस्य सुरभिगन्धः पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धः । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि
ह एवास्य विषयः । अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धो वर्तते तदेकारस्तथाच
आघ्रायिवान् गन्धवद्भ्यः सुगन्ध इति भट्टिः । कसूरिकासृगविमर्दसुगन्धिरिति
माधः । उपमानविवक्षयेति पञ्चगन्धिरिति पञ्चगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् ।
एभ्यः किं ? दुर्गन्धः । मृतित्यादेर्मांसदिकः । मृतिवैतनं तत्र विहितो यस्य-
स्तदेनादेर्मांसदिकः स्यात् से । पञ्चास्य मृतय इत्यर्थे कः । पञ्चको मांसोऽस्य
पञ्चकमांसिकः । एवं दशकमांसिकः इत्यादि अस्यापि ह एव विषयः ॥ ४०३ ॥

प्रशंसायां वर्तमानाभ्यां स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययी न स्यात् । सख्य-
होराश इत्यारभ्य गेरध्वन इति पर्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययी विहितस्तेभ्य इत्यर्थः ।
शोभनी राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एवं अतिशयेन आ अतिश्चा
सुगोः अतिगोः सुरात्रिः अतिशयेन रात्रिः अतिरात्रिः सुप्रत्याः सुधूः अतिधूः
खृक् अत्यृक् खध्वा अत्यध्वा । अर्चायां किं ? गामतिक्रान्तोऽतिगवः एवं अति-
सखः इत्यादौ स्यादेव । सख्यादेर्यद्वात् तत् पूर्ववर्तिभिः सकथ्यन्तः प
इत्यादिभिर्बहुव्रीहौ अप्रत्यये खच्च इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीरा-टी—सुञ्च अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादे-

४०५ । किमः चेपे ।

किमः ५१, चेपे ७१ ।

किं राजा ।

४०६ । नजो ऽहवे ।

नजः ५१, अ हवे ७१ ।

नजः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह-वयोः ।

असखा । ह-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्याहोराज इत्यादि सूत्रे वेभ्योऽकार उक्तलेभ्यः पूजार्थं स्वतिभ्यां प्ररेभ्यो न अः स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्रायोर्नित्यमिति षः सख्यादेः किं ? शोभनं सक्थि यस्य सुसक्थः प्रत्यची विप्रः । स्वतेः किं ? परमराजः अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्यां परस्याः संख्याज्ञा डीऽपि न स्यात् । सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ॥ ४०४ ॥

किमः परात् सख्यादेः अः न स्यात् निन्दायाम् । कुक्षिती राजा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजाः एव' किं गौर्धो न वहति भारम् । निन्दायां किं ? केषां राजा किं राजः किं गवः ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टी—चेपो निन्दा तस्यां वर्त्तमानात् किमः सख्यादेः अः न स्यात् । किं राजा कुक्षिती राजित्यर्थः । एव' निन्दिता धूरस किं धूः शकटम् । चेपे किं ? केषां राजा किं राजः ॥ ४०५ ॥

नजः परात् सख्यादेः अः न स्यात् से न तु हवयोः । न सखा असखा एवं अराजा अगौरित्यादि । हवयोस्तु न सन्ति आपी यव तत् अनपं सरः पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययः स्यादेव । धुरोऽभावः अधुरं अत्र धुरोऽनवस्येति अप्रत्ययः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—हय वय तत् न तत् तस्मिन् हवभिन्ने से नजः परात् सख्यादेः अः न स्यात् । असखेति न सखा इति वाक्यं नजः इत्यनेन प्रसः यद्यपि नज इत्यनेनैव सिद्धयति तथापि नजः स्यादनेन सह हव स ज्ञापनार्थमहव इत्युक्तं अनपं सर इति न सन्त्यापी यस्मिन् सरसीति वाक्यं अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७ । पथो वा ।

पथः ५१, वा । ११ ।

अपथं अपन्याः । हवे तु अपथो देशः, अपथम् ।

४०८ । कत् वाच्विरथवदे ।

कत् । ११, कृ । ११, अच् तिरथवदे ७ ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कत्तयः ॥

४०९ । का ऽच्चे ।

का । ११, अच्चे ७ ।

काच्चम् ।

नजः परात् पथः अः स्याद्वा न तु हवयोः । न पन्याः अपन्याः । पद्धे अपथमित्यत्र क्लीबत्वम् । अपन्यास्त्वपथं तुल्ये इत्यमरात् । हवे तु नास्ति पन्या यस्यासौ अपथो देशः पथोऽभावः अपथम् । उभयत्र पथप् पुर इति अप्रत्ययो नित्यम् ॥ ४०७ ॥

श्रीरा-टी—हवभिन्ने-से नजः परात् पथो न अः स्याद्वा । अपन्या इति न पन्या इति वाक्यं अपथमिति व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वं अपथो देश इत्यादि नास्ति पन्या यस्मिन् देशे पथोऽभावः इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च त्रिष्य रथस्य वदस्येति अच्चिरथवदं तस्मिन् । पापकुत्सेपदर्थं कु इत्यमरोक्तस्य अव्यय कुशब्दस्य कत् स्यादजादौ परे से सति । भिन्नविषयत्वात् पूर्वमः किमपि नानुवर्त्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम् । एवं कदाकारः कदौषधम् । एवं कुत्सितास्त्रयः कत्तयः कद्रथः कददः अव्ययस्येति किं ? गोत्रा कुः इष्टिवी-त्यमरोक्तस्य तु कीः इष्टिव्या उल्लिखितः इत्यादौ न स्यात् दृष्टजादौ च वक्तव्यः कत्तृणं जातौ किं ? कुदृष्टसिद्धम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च त्रिष्य रथस्य वदस्य तत्तस्मिन् । कदन्नमित्यादि कुत्सित-मन्नं कुत्सिताः त्रयः इति वाक्यम् कुप्रादेर्नित्यमिति सः । एवं कद्रथः कदद इति वदतीति वदः पञ्चाद्यन् । एधिति किं ? कुत्रादन्नस्यः अस्य सूचस्य ष स एवाभिधानात् कुम्भिनी रथो यस्मिन्त्यादौ न स्यात् जातौ दृष्टे । दृष्टशब्दे परे जातौ वाच्यायां कीः कत् स्यात् कत्तृणं नाम जातिः अजातौ कुत्सितानि दृष्टानि ॥ ४०९ ॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७, वा । १ ।

कापथः कुपथः, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । कोरीषदर्थे ।

कोः ६, ईषदर्थे ७ ।

ईषज्जलं काजलम् ।

अकारान्तेऽच्चे परे कोः काः स्यात् । कुक्षितमन्त्रमिन्द्रियं काचम् । एवं कुक्षितोऽच्चः पाशा इति ख्यातः काचः एवञ्च कुक्षिते अक्षिणी चक्षुषी यस्य स काचः । अत्र सक्त्व्याच्चा इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच् इति लाभात् कादेशः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टी—अच्छशब्दे परे कोः का स्यात् । काचमिति अक्षमिन्द्रियं कुक्षित-मन्त्रमिति वाक्यं कुप्रादेर्नित्यमिति षः । अच्छ इत्यस्य सामान्यतो यङ्गणात् कुक्षितोऽक्षिणी यस्य काचो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०६ ॥

कोः काः स्यात् पथिपुरुषयोः परयोः । कुक्षितः पन्थाः कापथः कुपथः एवं कापुरुषः कुपुरुषः ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थास्य पुरुषस्य तत्तस्मिन् । कोः का स्यात् वा पथि पुरुषयोः परयोः । कापथमिति कुक्षितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्यां पथ इति स्त्रीत्वत्वं एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुक्षितः पुरुषः इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवतिः तन्मते ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः इति ॥ ४१० ॥

कोरिति पुनरुपादानं वाधिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थे च तेन ईषदर्थे वक्तृमानस्य कोर्निर्णयः काः स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि परे इत्यर्थः । यथा ईषज्जलं काजलं एवं ईषदन्नं कान्नम् । कातलं कालवणं एवञ्च ईषत् पन्थाः कापथः । कुत्सायान्तु पूर्वेषु विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुपद्वयं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वार्थमत आहुः काजल-मिति एवं ईषज्जलं ईषहादौ यन्न कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नं ईषदन्नं कान्नं ईषदाकारीऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनापि कदादेशो बाध्यते

४१२ । कत्कवौ चाग्न्याणी ।

कत्-कवौ १॥, च ११, अग्नि-उष्णं ७ ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवीष्णं कीष्णम् ।

४१३ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्वन्धु-
गन्धः प्रिण्डः लोहितः कुक्षिर्वेणी ब्रह्मचारी तीर्थ-
पत्नी पक्षे समानः सः ।

ज्योतिः—पक्षे ७, समानः ११, सः ११ ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च । तथाच भारविः । देवाकानिनिक्वावादे
वाहिकास्वस्वकाहि वा । काकारिभभरेकाका निस्वभव्य व्यभवनि ॥ ३११ ॥

ईषदर्थे कीः स्थाने कत्कवौ चकारात् का च स्यात् अग्न्याणीः परयोः रित्यर्थः ।
ईषदग्निः कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्णं कवीष्णं कीष्णम् ॥ ३१२ ॥

श्रीराटी—ईषदर्थे कीः कत्कवकाः स्युरग्न्याणीः परयोः । कदग्निरिति ।
परे तु अग्निशब्दे परे काकावादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति अनौषदर्थेऽपि कीरुष्ण-
शब्दे परे कत्कवादेशा इत्यर्थः ॥ ३१२ ॥

एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति । समानं ज्योतिर्यस्यासौ
सज्योतिः एवं सजनपदः जनपदपर्यायग्रहणात् समानो देशः सदेशः । सरात्रिः
सनाभिः सवन्धु सगन्धः सप्रिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः । ब्रह्मचर्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मणि
वेदे चरतीति वाक्ये ग्रहादिवान्निष्ठा ब्रह्मचारिणि परे समानः सः अतएव एक-
ब्रह्मव्रताचाराभिः स ब्रह्मचारिण इत्यमरः । तीर्थेष्वपि जुष्टजले गुरावित्यमरः ।
समानात् एकस्मात् तीर्थात् गुरोः पठतीति ढवेकादिति अनित् शेषः तीर्थं इति
भागे समानः सः अतएव सतीर्थार्थैकगुरव इत्यमरः । निर्व्यकारे तीर्थे न
स्यात् तेन समानं तीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समानं तीर्थं इति । समान
एकः पतिरस्य इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पत्न्यादेशे समानस्य सादेशे सप्तमी
एवं सप्तमः । से किं ? द्वे चन्द्रेण समानं ज्योतिस्तव कुत्र ॥ ३१३ ॥

४१४ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्थ्ये वा ।

रूप—उदर्थ्ये ७, वा । १ ।

सरूपः समानरूपः ।

इति समास पादः ।

श्रीरा-टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिरिति समा-
नञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यं एकादीनाञ्च इति षसः एवं सजनपदः सरात्रिः
सनाभिः सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुचिः सवैष्णी सव्रह्मचारी ब्रह्म
वेदः तदध्ययनार्थं यदुक्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी
तस्यैव वेदाध्ययस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । समाने तीर्थे गुरौ वस-
तीति सतीर्थः एकगुरुः समानतीर्थशब्दात् तत्र वासिनीत्यर्थे ण्यत्वे
समानस्य सः । समानः पतिर्यस्याः सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्नादिशे समानस्य
सः । समानः पञ्चः सहायः सपञ्चः परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुचि वैष्णीति
पञ्च नाहुः । अन्ये तु पञ्चस्विति पिण्डभिन्नान्नाहुः सेतुशब्दश्चाहुः ॥ ३१३ ॥

एषु दशसु परेषु समानः सः स्यात् वा से सति । समानं रूपं यस्यासौ
सरूपः समानमेकं नाम यस्य स सनामा समाननामा । एवं संगोत्रः समान-
गोत्रः सस्थानः समानस्थानः सवर्णः समानवर्णः सवयाः समानवयाः सवचनः
समानवचनः सधर्मा समानधर्मा । इत्युभयत्र धर्मादन् इति अन् समानस्य
प्रकार इति जातीयप्रत्यये परे सजातीयः समानजातीयः । समाने एकस्मिन्नुदरे
भवतीति ढवे कादिति अन्ति णि परे समानः सो वा । सोदर्थ्यः समानो-
दर्थ्यः । समासे इति किं ? हे देवेन समानं नाम किन्ले इत्यादौ न स्यात् इति ।
इत्यादयः साध्या इति वचनादत्रेदं विहङ्गीमि अहमेव पुरुषोऽन्तेति सम्भावना
अहोपुरुषिका । अहं पूर्वमन्तेति आविष्कृता अहंपूर्विका । अहं प्रधानमन्तेति
अहंज्ञातिरहमिका सैव परस्परञ्चेत् अहमहमिका इत्यादयो बहुव्री निपात्याः ।
अथ लिङ्गनिर्णयः । इतरतरकहन्धः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषश्चेति
परशब्दीयलिङ्गिनः । अङ्गाङ्गान्तास्तु पुंसि स्त्री रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः । तद्धि-
तार्थे द्विगुपुरुषी त्नादक्याद्याः स्त्रियां मताः । अपात्रादेरदन्तस्य समाहारद्विगुः
स्त्रियाम् । आवन्तानामनन्तानां तथैव स्त्रीनपुंसकम् । समाहारद्विगुश्चन्दाव-

त्ययीभाव एवच । संख्यापूर्वकरात्माश्रित्यारः सुनपुंसके । अर्धनावच्छाद-
खारमर्धसंनपथ' बध्या । वङ्गव्रीहिसहितार्थे तथीतरपदे द्विगुः । वाच्यजिज्ञा-
इमे ख्याताः षरं शैबं प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीश्विरचितायां सुबोधायं
सुगन्धदीपटीकायां समासटीका समाप्ता ।

श्रीरा-टी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा । सरूप इति समानं रूपं
यस्येति वाक्यं एवं सनामा सगोत्रः सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्मा
समानप्रकारः सजातीयः समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्थः पक्षे समान-
रूप इत्यादि । परे तु उदर्थेभिन्नेष्वपि नित्य माहुः । धर्मोदर्थेभिन्नेषु वेति
चान्द्राः । अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य घं
स्यात् कर्णे शब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्राकर्णः द्वौ गुणौ यस्य
स द्विगुणः तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः गुणशब्दोऽन्नावयवार्थः ।
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्वाङ्गुलं तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्वाङ्गुलाकर्णः ।
इह चिह्नशब्देन पशुनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि यत्
क्रियते तस्यैव ग्रहणं तेन शोभनकर्णः महाकर्णः इत्यादौ न स्यात् रिष्टादेस्तु
रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा । रिष्टस्त्वस्तिकपञ्चाष्टिक्रिच्छिद्राणि च श्रवः ।
भिन्नशतीह रिष्टादावष्टशब्दाः प्रकीर्तिताः । विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घं
स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्वस्य विश्वावसुः । अपील्वादेरिकी वह्ने ।
पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य घं स्यात् वह्नेशब्दे परे । कपिं वहतीति पञ्चाद्यन्
कपीवहं मुनीवहं शमीवहम् । पील्वादेस्तु पीलुवहं चारुवहं दारुवहमित्यादि ।
इकः किं ? गन्धवहः । गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्दे परे घं स्यात् ।
निकाशते इति पञ्चाद्यन् नौकाशः अनुकाशः । इकः किं ? प्रकाशः । गेर्घञ-
मनुषे वहुलम् । गेर्घः स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञान्तपरे बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यः
क्वचिद्विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीमार्गः नौक्तेदः
नौहारः नौशरः नौवारः इतौ प्राकारः गृहभेदे प्रासादः इत्यादौ नित्यम् ।
अन्यत्र प्रकारः प्रसादः प्रतीवेशः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नौकारः
अतीसारः परीहासः पक्षे प्रतिवेशः इत्यादि वेशादौ विकल्पः । प्रवेशः प्रहारः
विशरः परिवेशः इत्यादौ निषेधः । पूर्वासुखः पश्चिमासुखः उत्तरासुखः
दक्षिणासुखः इत्यादौ मिभिन्नस्याप्यवजन्तेऽपि । अमनुष्ये इति किं ? निषादश्या-
श्यालः । क्विवन्तरुचादौ कस्य च । गैः कस्य च क्विवन्तरुचादौ परे घं स्यात् ।
अवीरकः वीरुत् नीरुत् प्राष्टत् परीतत् उपानत् कारकस्य मर्नावित् सगावित् ।

गिकधीः किं ? तिग्मा रुग् यस्य स तिग्मरुक् । तुरादीः सङ्घि वा तु वरुद्धधीः
 तुरादौ घंः स्यात् सङ्घि वेत्तु रुद्धधीर्वा । तुरं वीगवन्तं सङ्घते ढाङ्गजसङ्घवेति
 विष्णु तुराषाट् एव* ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप् वीरुहो
 अङ् कौ वीरुत् विरुत् रुवधीः क्तिपीत्यन्ये । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः
 विवधः । शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनी घंः स्यात् । शुनो दन्तः श्वादन्तः
 श्वादंष्ट्रा । दन्तादिर्यथा । दन्तदंष्ट्रा कर्णं कुज पद पुच्छाः षङ्गीरिताः । वराही-
 ऽप्यत्र एतेन श्वा वराहाविति क्वचित् । पदपुच्छयोर्वैति चान्द्राः तन्मते षपदः
 षपुच्छः इत्यपि । चितेः के । अज्ञतसान्नाड्यनैन विहिते के परे चित्यन्त्यस्य
 घंः स्यात् । एकाचितिर्यस्य एकचित्तीकः । कीटरकिंशुलकाधीः वनगिर्यो-
 नांश्चि । कीटरादेर्वनशब्दे परे किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे घंः स्यान्नाश्चि । कीट-
 राणां वनं कीटरावनम् । कीटरादिर्यथा कीटर शारिक सिप्रक् स्रवगः मिश्र
 इति पञ्चेह प्रीक्ताः । किंशुलुकानां गिरिः किंशुलुकागिरिः किंशुलुकाञ्जनभञ्जन-
 लोहितकुङ्कुटमिति पञ्चेह प्रीक्ताः । नाश्चि किं ? कीटरवनं भञ्जनगिरिः ।
 विश्वस्य मिन्नरयोः । विश्वस्यानयो घंः स्यान्नाश्चि । विश्वामित्रो नाम ऋषिः
 विश्वानरो नाम कश्चित् । नाश्चि किं ? विश्वं मित्रं यस्य स विश्वमित्रो विप्रः ।
 विश्वे नरा यस्य विश्वनरी राजा । अष्टनी वक्रादौ । अष्टनी घंः स्यात्
 वक्रादौ नाश्चि । अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः अष्टापदं सुवर्ण-
 मित्यादि । अनाश्चि अष्टवक्रो वृक्षः । गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गौशब्दे
 परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनी घंः स्यात् । अष्टभिर्गोभि-
 र्युक्तं अष्टागवं शकटं अष्टसु कपालेषु संस्कृतं हविः अष्टकपालं हविः उभयत्र
 ताथे गः । युक्तहविषोः किं ? अष्टगवं अष्टकपालं विप्रस्य समाहारे गः ।
 इष्टकादिशितादौ स्त्रः । इष्टकादिः स्त्रः स्यात् चितादौ परे इष्टकाभिश्चितं इष्टका-
 चितं, इषीकायाणूणं इषीकतूणं सालां भर्त्तुं शीलमस्य मालभासीत्यादि । तदन्त
 स्यापि । पक्तेष्टकचितं मुञ्जेषीकतूणं मल्लिकामालभारिण्यः इति दण्डौ । आवीपी-
 नांश्चि बहुलम् । आवीपीर्बहुलं स्त्रः स्यात् नाश्चि । बहुलञ्च कश्चित्निव्यं
 कश्चिद्विकल्पः कश्चिन्निषेधः कश्चिदपूर्वविधिः । यदुक्तं ग्रहचिन्त्य निहन्तिश्च
 विभाषीकविधिः कश्चित् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च बहुलं स्यात्तुर्विधम् । कन्दा
 कुजा ऽस्मिन् देशे कन्यकुलो देशः शिशवं बहुतीति शिशवहं शिशला प्रस्थोऽस्येति
 शिशप्रस्थं नगरं मन्दुरायां कातो मन्दुरजीऽश्वः रेवतीमिन्धमस्य रेवतिमित्रः
 रोहिष्पत्ताः पुनो रोहिणिपुत्रः इत्यादौ नित्यम् । शिंपपत्तली त्रिंशपात्तली
 प्रमदावनं प्रमदवनं रेवतिपुत्रः रेवतीपुत्रं कालिदासः कालीदासः इत्यादौ
 विकल्पः लोमकागृहं लोमकागृहं नान्दीकरः नान्दीघोषः नन्दीविशाल इत्यादौ

निषेधः । कलिङ्गः सुत्तः जटकीशः इत्यादी असंज्ञायामपि बाहुल्यात् । अनीविशुद्ध
 व्यस्ययूती वा परदे । ईप इयुव ईदूती व्यसंज्ञकादन्यस्य ईदूतः स्वः स्याद्वा परदे ।
 ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः धीवत्पुत्रः धीवत्पुत्रः । अलावुपुत्रः अलावुपुत्रः ।
 अलावुककर्त्तृदृन् भू फलमित्यत्र दृन् स्वा एव स्वः न तु पूर्वयोः से तु सर्वान्तदस्योत्त-
 रदत्तात् यदा अलावूश्च कर्त्तृन् भूश्च अलावुककर्त्तृत्वे च दृन् भूश्च अलावुककर्त्तृदृन्-
 भ्यः तासां फलं अलावुककर्त्तृदृन्मुफलमिति तु स्यादेव । ईवादिस्तु गार्गी-
 पुत्रः श्रीकुलं भूकुलं शुक्लीभूतम् । भुवः कुंसादादहदती च । भुवः कुंसादौ
 ऋत् अत् ख एते बहुलं सुः । भुवः कुंसी भाषणमस्य भृकुं सस्य भृकुं सस्य भृकुं
 सस्य भृकुं सस्य इति शब्दमहार्णवः । एवं भुवीः कुटिः भृकुटिः भृकुटिः भृकुटिः
 भृकुटिश्चेति अन्ये तु स्वामाव' इत्याहुः । तथाच तन्वी प्रमीला भृकुटिः भृकुटिः
 भृकुटिः—स्त्रियामित्यमरः । कुं सः स्याद्भाषणे पुंसि । यङ ईः पुत्रपत्नीः ये ।
 ण्यणोरनार्थयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः स्यात् पुत्रपत्नीः परयोः षे सति ।
 कारीषगन्धयोः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः
 एवं वाराहीपुत्रः वाराहीपतिः इत्यादि । षे किं ? कारीषगन्धा पतिर्यस्य स
 कारीषगन्धापतिर्यामः । बन्धौ हे वा तु मातमाहमाहकेषु । यङ ईः स्यात्
 बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु । कारीषगन्धा वसुरस्य कारीषगन्धीवन्सुः कौसुद-
 गन्धीवन्सुः कारीषगन्धा मातास्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्धामातः कारीष-
 गन्धी माता कारीषगन्धामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा कः कारीषगन्धीमाहकः
 कारीषगन्धामाहकः इति । माहकशब्दस्याकारान्तमातादेशी वचनसामर्थ्यात्
 मनौषादित्वाद्वा सर्वे सुस्थमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

चतुर्थः पादः ।

तद्धितः (त) ।

४१५ । बाह्याद्यतोऽत्रावादेर्गर्गादिर्नडादेः पितृ-
ष्वस्त्रादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः णि-णोय-णा-णा-
यन-णीय-णिक-णा अपत्ये ।

बाह्याद्यतः ५।, अत्रावादेः ५।, गर्गादेः ५।, नडादेः ५।, पितृष्वस्त्रादेः ५।, रेव-
त्यादेः ५।, शेषशिवादेः ५।, णि-णाः १॥, अपत्ये ७। ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

बाह्यादिश्च अत्र बाह्याद्यत् तस्मात् । अत्रिश्च आप् च अत्रापौ, तौ आदौ यस्य
स अत्रावादिः तस्मात् । आदिशब्दस्य द्वन्द्वात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अत्रादे-
रावादेश्वेत्यर्थः । आवादिश्च—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिष्वेति चत्वारः ।
उक्तादन्यः शेषः । शेषश्च शिवादिश्च शेषशिवादिः तस्मात् न पतति वंशी येन जातेन
तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एवं कन्यायाश्च अपत्यं प्रत्ययः स्यात् ।
अतएव राघवावपि निनाय बिभ्रती तदनुःश्रवणजं कुतूहलमिति रघौ राघव-
शब्देन रघोः प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ । ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरपत्ययो
न स्यात् एकेनैवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात् । यत्तु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः
तस्यापत्यं गार्ग्यायणः । दक्षस्यापत्यं दक्षिः तस्यापत्यं दाक्षायणः इत्युदाहरणं तत्
प्रशंसार्थमेवेति दुर्गसिंहः । अपत्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् षष्ठ्यन्तस्याकाङ्क्षायां षष्ठ्यन्ता-

औराटी—बाङ्गरादिर्यस्य सः बाह्वादिः स च अञ्च तत्तस्मात् अचिश्च आप् च
तौ अच्चापौ तावादी यस्य स अच्चावादिः तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्,
देवतौ आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य सः । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् ।
पुंस्त्वं सौवत्वात् णिश्च षोयश्च णाश्च णायनश्च णीयश्च णिकश्च णश्च ते । एते सप्त-
दभिन्नेभ्यः सप्तभ्यः क्रमात् स्युरित्यर्थः । अपत्य इति अपतनादपत्यं यी व्यवहिते
जनितः सीऽप्यपत्यं भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्धो अवगम्यते तस्मात्
ष्यन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्तं तथाप्यभिधानात् गर्ग-
नडादिभ्यां गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अचीच्यते पौत्रादिर्गोत्रमेकल्यस्तत्र
लुक् न भवादयचि तस्मादेवास्त्रियां यूनि तत्र लुङ् नायनन्तु वा । वंशे जीवत्यपत्यं
तस्याः पौत्रप्रसूतेयुं वा । “जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते । वृद्धतरे स
वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात् कुत्सायां वायुवा
युवा ।” आद्येऽचां यस्य भवेत् तदादि प्राग्लेशः एङित्यमथत्यदादि । वृद्धं तथा
गोत्रपरीक्षरं दं बालावधेयं प्रणयन्ति वृद्धाः । अस्यायमर्थः यत् पौत्रापत्यं तद्गोत्रं
परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यत्वीत्युक्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य
इति तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथा च एकस्य त्सः तत्तदपत्यार्थबीधकत्व-
मिति । यथा गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रीऽपि गार्ग्य इति । तस्य गोत्रव्यस्य
अचीति विषयमी भवादयचि विषये गम्यस्य इत्यादिना प्राप्नो लुक् न भवतीत्यर्थः ।
यथा गर्गस्यान्तरापत्यानां क्वात्राः गार्गीया क्वात्राः एवं यास्त्रीया वैदीया इत्यादि ।
भवादीति किं गार्गीयो हितं गार्गीयम् । अचि किं गार्गीय आगतः गर्गरूप्य इति ।
गोत्रापत्यस्य ज्वे लीपिनो यूनि ज्वान्तस्य क्वाद्योर्बुङ् लुक् । विदानामपत्यं युवा वैदः
विदानां अपत्ये युवानौ वैदौ वैदश्चब्दात् यूनि वाच्ये णौ कृते ण्यट् च्चित्रियेत्यादिना
णोर्लुक् क्वाज्जान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि ज्वे लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि
युवानः विदाः एवं उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृत्यो भवती-
त्यत आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्त्यो भवतीति नियम्यते स्त्रियां न
भवति यथा गर्गस्यान्तरापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यस्यान्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः एवं बाह-
स्यायनः । दक्षस्यान्तरापत्यं दाक्षिः तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । प्राचायणः एवं ज्ञाचा-
यणः । उपगीरन्तरापत्यं औपगवः तस्यापत्यं युवा औपगविः । एवं कापटविः नङ्-
स्यान्तरापत्यं नाङायनः तस्यापत्यं युवा नाङायनिः एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी
गार्गीत्यादि तत्रेत्यादि तत्र भवादयचि विषये युवत्यस्य लुग् भवति यथा प्रास्तावकत-

स्थान्तरापत्यं युवा सौबीरगोत्रात् फाण्डाकृतमिस्तादितिनः फाण्डाकृतस्य क्वाच्
इति विवक्षिते नस्य लुकि गोत्रज्ञानात् णः प्राप्तः फाण्डाकृताश्काच्। एवं भाग-
वित्स्थान्तरापत्यं भागवित्तिः भागवित्तेरपत्यं युवा रेवत्यादित्वात् णिकः तस्य
क्वाच् भागवित्ता इत्यादि । नायनन्तु वेति आयन्निति नान्तिर्देशात् णायननायन्मी-
र्यहणं तथाच भवाद्यचि विषये युवत्यस्यायनी लुप्त्वा भवति यथा गार्ग्यायणानां
क्वाच्। गार्ग्यायणौयाः गार्गायास्तथा यस्तस्थान्तरापत्यं यास्तः यास्तस्थान्तरापत्यं
युवा इति कादित्वात् नायनिः यास्तायनिः तस्य क्वाच् यास्तायनीया यास्कीयाश्काच्
इत्यादि । भवाद्यचि इति किं फाण्डाकृतस्यः यास्तायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह ।
वंशे जीवतीति वंशे भवो वंश्यः पित्रादिः तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
युवीच्यते गर्गे गार्ग्यौ गार्ग्यं जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः नडादित्वात्
णायनः तुशब्दोच्चारणार्थः युवैव न गोत्रमिति असर्वशेषेऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि
जीवति सति कनीयान् भ्राता युवीच्यते गार्गस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनीयान् युवा
ज्येष्ठौ गार्ग्यं एव ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्यं एव । वृद्धतरे इत्यादि
सप्तपुरुषावधयी ज्ञातयः सपिण्डाः तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पितृव्ये पितृ-
महृभ्रातरि वा वयोधिक्ते जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणी गार्ग्यौ वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्यं एव । पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे
परिभाषणादगोत्रं वृद्धं पूजायां वा युवीच्यते । स भावान् गार्ग्यायणी गार्गी वा
पूजायामिति किं गार्ग्यं एव । कृत्स्नायां इति ये येषु वा न उक्तास्ते निन्दायां
अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अन्य इत्यादि । इदानीं वृद्धलक्षणमाह
आदिजित्यादि अर्चां मध्ये यस्यादैच् आयाति तद्वृद्धं वृद्धाः प्रणयन्ति यथा मालाया
इदं मालीयं शिवस्य विषयी देशः शैवः तत्र भवः शैवीयः औपगवीय इत्यादि ।
प्राग्देशाभिधानेऽर्चां मध्ये एङादि तद्वृद्धं यथा एनीपचनी देशस्तत्र भवः एनीपच-
नीयः गीनदीयः भोजकटीयः गोमतीया मत्स्या एङि किं अहिच्छत्रे भवः आहि-
च्छत्रः कान्यकुब्जः प्राग्देश इति किं देवदत्ती नाम वाहीकयामः तत्र भवः देवदत्तः
गोमतामिदं गोमतं प्राग्देशस्तु “प्रागुदीच्यौ विभजते हंसः क्षीरमिवोदकम् । विदुषां
शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती” । त्वदादिरपि वृद्धमुच्यते त्यत्र भवत्यक्षदीयः
अक्षदीय इत्यादि एवं गोत्रं आदि परं येषां तानि गोत्रोत्तराणि यस्य द्वौचि
परोत्तरं दमित्यस्य विशेषणं यथा शुद्धगार्ग्यस्यायं शुद्धगार्गीयश्काच्। एवं वृद्धकाश्य-
प्रीय इत्यादि । परे तु जिह्वाकाव्यहरितकव्ययोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति तेन ज्वेह्वाकातः

४१६ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु द्वान्यदानाम् ।

णित्ते ७, त्रिः ११, आद्यचः ६१, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु । ११, द्वान्यदानाम् ६॥ ।

अत्रां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्वन्यस्य दस्य । [३३७ न्वोर्लोपी तौ
तौऽच्चे] बाहोरपत्यं बाह्विः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्द्विः,
उडुलोन्मोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यम् आग्नि-
शर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

हरितकात इति । नामधेयं वा वृद्धमुच्यते । यथा यज्ञदत्तायः यज्ञे दत्त इत्यादि
एतास्त्रिभ्यः संज्ञा यथायथं विशेष्यलक्षणेषु वक्तव्या इति ॥ ४१५ ॥

सूत्रेण य इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तथेति णित्तः तस्मिन् । आदिशाली
अस्वेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ ययोस्त्वौ
सुभगसुपञ्चालादौ तयोः । हे च अन्तश्च द्वान्तानि च तानि दानि चेति द्वान्यदानि ।
तेषां अत्रां मध्ये आद्यस्याचो त्रिः स्यादिति ते परे । सुभगादेस्तु द्वयोः पदयोरप्यचो
त्रिः । सुपञ्चालादेस्तु अन्यस्य पदस्य आद्यचो त्रिः स्यादित्यर्थः । पूर्वैः अत्रैव
वृद्धिः स्थानिवत्त्वेन निर्देशेऽपि अत्राचो ग्रहणं परसूत्रे आद्यचोऽनुवृत्तार्थम् ।
बाह्वादीनाह बाहोरपत्यं बाह्विरिति पूर्वेषु षष्ठान्तात् णिः । अकारस्य वृद्धिः ।
क्तेषुक् त्वे चेत्यनेन षष्ठा लुकि न्वोर्लोपीताविति उकारस्योकारे सस्यौ बाह्वि
इति भागस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां स्यादुत्पत्तिः एव सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाक्
तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः । उपविन्दोरपत्यं औपविन्द्विः एव उडुलोन्मोऽपत्यं औडु-
लोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यं आग्निशर्मिः, उभयच न्वोर्लोपीताविति न लोपे ययोरित्य-
कारलोपः कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । बाह्वदितु बाह्व चटाकु उपचाकु निताकु
चूडा वलाका वणाकं पुष्करसद्व अन्तरहित सुमिचा दुर्मिचा कृण्वेव आजीर्गत्
युधिष्ठिर अर्जुन शाल्व गद प्रद्युम्न राम रावण जङ्गा इन्द्रशर्मन् उदध्व अजघेन
उपनिन्दु मृषिका भुवका नगला शकला अनडत् देवशर्मन् कुनामन् मुनामन् पञ्चन

अष्टन् शङ्खभेदिन् खरनदिन् प्रकारमदिन् मासशराविन् चेसधृत्वक् इत्यादि । अच
येऽन्ताक्षिषां गणान्तरपाठात् खरप्राप्तौ बाह्यादी पाठः ॥ ४१६ ॥

श्रीरा-टी—ए इत्यस्य स णित् णिच्चासौ तथेति स णित्तसस्मिन् आदिश्चासौ
अथेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी
तयोः, वै च अन्तश्च तानि ह्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि ह्यन्तदानि
तेषाम् आद्यच् इति अजपेक्षया बोद्धव्यं अन्यथा आग्निशर्मिः औपगविः इत्यादिष्वेव
स्यात् । न तु कार्ष्णिरित्यादौ स्यादच आदित्वात् इत्याह अचां मध्ये आद्यस्याच इति
औडुलोमिः औडुलोमी उडुलोमाः एवं शारलामीव लोमाः त्वे तु शेषादित्वात्
अनित्णः । बाह्यादियथा । “वाङ्गः कुनामाता कुलितकस्तरहस्ततम् । भद्रशर्मा-
ग्निशर्माणी देवशर्मा च कश्यपः । युधिष्ठिरार्जुनौ रामः कृष्णप्रद्युम्नकेशवाः ।
शाल्मी दशरथोऽनङ्गान् पञ्चसप्तलक्षतण्डः । चेमधूर्त्तन्द्रशर्माणी गदमायशराविणौ ।
शङ्खभेदिसुनामानौ सेनलीमशिरोनदाः । णौ शीर्षशिरसश्चाथ चटाकुखरनदिनौ ।
पुष्करसदजीगर्तद्रीणजीवातु पर्वताः । अजवेनुश्च मण्डूक उदङ्गगरनदिनौ । चूडा
सुमित्रा दुर्मिचा चूकना भगना तथा । ध्रुवका ध्रुवका जङ्गा छिडिम्बा चैव मूषिका ।
सवर्णा सकला चैव नगनः कारुवाचिनः । उदङ्गश्चगुरौ नाकि वेदप्राकारनदिनौ ।
सस्य लोपी भवेत् णौ च सदभूयोनी मितौजसाम् । अकौशिकेशलङ्कुश्च लोपः
णौ णायनेऽप्युतः । उपविन्दुर्व्यासविम्बी निषादव्यवही तथा । षट्सु धाता च
चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ।” इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः अदन्तानां शिवा-
धकवाधनार्थः अन्तरहतीऽपत्यं आन्तरहातिः सुभगादित्वात् दइयोर्त्रिः । कश्यपस्य
त्रिषु पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः । युधिष्ठिरादिर्द्वयोः कुरुवंशत्वात्
रामादिपञ्चानां षण्णिवंशत्वात् शिवादि णवाधनार्थः । दशरथस्त्रीमयच पाठात् दाशरथः
दाशरथिः च तथा प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति । उभयचानङ्गहः पाठात्
आनुडुहिः आनुडुह्यः लक्ष्णशब्दस्य इह कुर्वादी च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यः
एवं सेनानानां ह्यारिषेणिः ह्यारिषेण्यः सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षः । णौ
शिरसः शीर्षादेशः एवं ह्यस्तिशीर्षिः इत्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिः
सुभगादित्वात् इयोर्त्रिः । द्रीणादिचयाणां उभयच पाठात् द्रीणिः द्रीणाण्यणः
जैवन्तिः जैवन्तायनः पार्व्येतिः पार्व्येतायनः मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डकिः
माण्डूकेयः माण्डूकः उदीचीऽपत्यं औदधिः मनौषादित्वात् उदङ्गादेशः । मूषिका-

४१७ । यूर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णनः ।

यूः ६॥, युम् १२॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णनः ६ ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने
क्रमादिमुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

सावर्णिः सावर्णिकः । कारवाचिनां इह कुवांदौ च पाठात् तान्त्रवायिः तान्त्रवाय्यः
नापितिः नापित्यः । उदङ्गी नाम कश्चित् तस्यापत्यं औदङ्गिः अदन्तात् प्राप्ते
यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वागुरिः । नाम्नीति किं औदङ्गः श्वगुर्यः ।
तथाच श्वगुर्यौ देवरश्मालौ इति । सङ्गयसीऽपत्यं सादभूयिः णौ सलीपः एवं
आम्भिः आमितौजिः । इहाकौशिके शलडुः पठ्यते कौशिके तु नङ्गादी तथाच
णौ णाणने उत्तौ लीपी भवति तेनाकौशिके शालङ्किः अकौशिके शालङ्का-
यनः ॥ ४१६ ॥

य च व च यू तयीः इय उय यू तती मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् इम्
उम् इत्यर्थः । युमिति लुप्तप्रथमादिवचनं यथासंख्यार्थं । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य
व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् चेति । पश्चात्त्रज्-समासः तस्य ।
स्वङ्गादयः सतरूपाः । णन्निति व्यतीहारे णन्स्त्रीति कृतप्रत्ययः । तेन तदन्तस्य
ब्रह्मणं आद्यच इद्वि णित् इत्यनुवर्त्तते । आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयोः
स्थाने क्रमादिमुमौ स्यातां णित्कृते परे । न तु स्वङ्गादीनाम् ॥ ४१७ ॥

बीरा-टी—य च व च तौ तयीः इय उय तौ यू ताभ्यां ममितं करोति युम्
यस्याली दान्तः तस्मिन् । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्य व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च
स्वध्वरश्च णन् च तत् न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्ग्यव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणं तस्य
पूर्वमुवादाद्यच इत्यनुवर्त्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चात् त्रिः ।
उदाहरणानि वैयञ्चिरित्यादि वक्ष्यति आद्यच इति किं दधिप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवा-
दितान्त्राध्यपदलोपे दध्यश्चः बस्यापत्यं दाध्यन्विः । दान्ते इति किं इन् ल गतौ शत
यत् तस्येदं यातमित्यादि । ननु कथं द्वाशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु
व्यल्कस प्रवः प्रवन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रा-
मैकन्यग्रीधानां प्रवापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति
प्रवादेः ।

द्वार-न्यग्रीधानां ६॥, प्रवापदन्यङ्कीः ६।, तु ११।, वा ११।, ना११।, ता११।, इति ७,
प्रवादेः ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रीधस्य च योर्युम् स्यात्, प्रवापद-
न्यङ्कोस्तु वा, न तु प्रवादेरिकारादौ ते ।

वैयश्चिः सौवश्चिः । स्वङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङ्गिः ।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रीधश्चेति एकन्यग्रीधः । ततो द्वारञ्च स्वरस्य स्वरिति
रेफात्मन्ययच्च स्वस्तीत्यव्ययञ्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसस्य स्वस् इति सान्तमव्ययञ्च श्वा
च स्फाकृतस्य धनादिवाची स्वस्य स्वाध्यायस्य स्वग्रामस्य एकन्यग्रीधस्य ते तेषाम् ।
प्रवापदस्य न्यङ्कुश्चेति प्रवापदन्यङ्कुः तस्य । श्वा आदिर्यस्य स प्रवादिः तस्य । द्वारादीनां
यवयोरदन्तत्वादप्राप्ती ग्रहणं प्रयत्नः । द्वारादिर्यवयोरिमुमौ स्यातां णितद्धिते परे ।
प्रवापदन्यङ्कोस्तु वा । न तु भ्रूगणप्रभृतीनां इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । अदन्ता-
नाह वैयश्चिरित्यादि विगतीऽश्वी यस्य स व्यश्चः तस्यापत्यं वैयश्चिः । अत्र यकारस्य
इमि कृते तस्यैव वृद्धिः एवं शीमनीऽश्वी यस्य स स्वश्चः तस्यापत्यं सौवश्चिः अत्र
वकारस्य उमि कृते तस्यैव वृद्धिः । आद्यचः स्थाने जातयोः किं दधिप्रियोऽश्वः
दध्यश्चः तस्यापत्यं दध्यश्चिः । मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्चः तस्यापत्यं मध्वश्चिः इत्यादौ
युम् न स्यात् । दान्ते स्थितयोः किं इण गतौ शब्द धिष्णीऽच्यनाविति यादृशे यन्निति
यत् इदं यातमिति । एवं टुडु उपतापे कङ्करीरिति किं मनीषादिलादुकारस्य
वकारे हिरिति शब्दः । इयोर्वर्षयोर्भवं द्विवर्षिकं इत्यादौ युम् न स्यात् । स्वङ्गादेस्तु
शीमनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्यं स्वाङ्गिः इत्यादीनां आद्यचः स्थाने जातत्वाद्दान्त-
त्वाच्च प्राप्ती निषेधः । णनन्तस्य तु व्यावक्रोशी अत्र व्यतीहारे णनस्वीति णन प्रत्यये

४१६ । व्यासादेर्ङक् णी ।

व्यासादेः ६।, ङक् ११, णी ७।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्येयः । गाङ्गेयः
माह्येयः यौवतेयः ।

श्रीराटी—एकस्यासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः दानरानुपलक्षित इत्यर्थः ।
हारश्च खरश्च स्वश्च स्तस्त्रिश्च खादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वश्च श्वा च स्फाक्तश्च श्वश्च
स्वाध्यायश्च स्वयामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषां आपदश्च न्यङुश्च तत्तस्य पुंस्त्वं सीचत्वात्
आदिर्यस्य सः आदिस्तस्य आदिः पूर्वः । एतेषां यवयोरदानत्वात् आदन्
स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेषांप्राप्ते वचनमिदम् । पूर्वसूत्रोदाहरणमाह वैयासिरिति ।
विगतीऽश्वी यस्य स श्वश्च; तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् णिः; यस्यादाविम् पश्चात् त्रिः ।
एवं शौभनी अश्वी यस्य स स्वश्च; तस्यापत्यं सौवशिः । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति
शौभनमङ्गं यस्य सः तस्यापत्यं इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्ङक् स्यात् णी परे ङित्वादन्त्यस्य स्थाने । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः
यकारस्य इमि कृते ङङी ङक् । एवं सुधातुरपत्यं सौधातकिः । अत्र णी परे
सुधातश्चन्दस्य ङक् विधानसामर्थ्यादेव णिः । व्यासादित्वा व्यास वरुद निषादः
चण्डाल विश्व सुधात इत्यादि । अत्रादीनाह अत्रेयपत्यं आत्रेयः शुभस्यापत्यं
शौभ्येयः । अत्रादित्वा अत्रि निधि शुभं विष्ट पुरुब्रह्म कृत शतहार शताहार
शलाका शला खुला कुमरिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलीन्धसा
रोहिणी अजवस्ति विश्वकन्दि शलाकामू लेखाभू विमाद विधवा किकसा रुक्मिणी
दशशालूक शाकम्बि गीधा ककलास अनीवी प्रवाहण भरत भारत रुक्मण्डु मयूर
कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदत्त दन्त सुदत्त सुनामन् कटु उद आकाशायन
किशोरिका जिह्माश्विन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खदूर अशीक अन्तर्दृष्टिन्
हरितिन् वलीवर्हिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्वन् श्वन् कटु पाण्डु
अजिरित्वादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषां गणान्तरपाठात् शेषस्य बाधे अत्रादी

एतन्मन्त्रः कर्माङ्गीनाह गङ्गायाः अतस्तं गाङ्गेयः मन्त्रा अपत्यं माह्येयः । एवं यवते-

तिप्रत्ययस्यापि आवादित्वात् श्येयः । पाच्छीणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या
अपत्यं यौवनेयः अत्र ईवन्तत्वात् सुतरां श्येयः ॥ ४१८ ॥

श्रीराट्टी—व्यास आदिर्यस्य संः तस्य व्यासादेर्ङ्क् स्यात् शौ परे । वैयासकि-
रित्यादि व्यासस्यापत्यं सुधातुरपत्यं इत्यादि वाक्यम् । डित्वादित्यस्याक् एव
वैश्वकिः नैषादकिः वारुङ्किः चाण्डालकिरिति एषान्यथकुकावपिकुत्तम्यचेति श्ये
प्राप्ते बाह्यादी पाठः येऽत्र गोववाचित्वेन प्रसिद्धास्तेभ्यो गोववाचित्वे श्येः तेन
बाङ्गनामं कथितं तस्यापत्यं बाह्विः इत्यादि । खट्वच्चित्रियर्षेभ्यो युव शेलुक् ।
ख्यातद्रात् चवियात् आर्षाच्च यून्वर्थे शेलुक् स्यात् । कुरीत्राङ्गणापत्यं कौरव्यः
तस्यापत्यं युवा कौरव्यो ब्राह्मणः चविये तु कौरव्यायणः । द्रात् विदस्यापत्यं
वैदः तस्यापत्यं युवा वैदः । एवं मौत्सः । चवियात् स्वफल्कस्यापत्यं स्वाफल्कः
तस्यापत्यं युवा स्वाफल्कः । एवं वामुदेवः आनिरुद्धः । आर्षात् वशिष्ठस्यापत्यं
वाशिष्ठः तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठः एवं वैश्वामैवः गर्गश्ब्दी नडादित्यैर्गतं भर्गस्या-
पत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्ग्यायण इति आच्येय इति अचेरपत्यं श्येयः तैर्लुकि
ग्रयोर्लोपिः त्रिः । शौभेय इति शुभस्यापत्यमिति वाक्यं एवं गार्ङ्गेयः । अव्यादिर्यथा ।

“अत्रिः शुभमुनामदत्तश्वलाः शालूकजिह्वाशिनी शाकम्बान्यतराजवस्तिशकलाः कर्पूर-
बीजाश्विनः । विश्वक्रन्दिशलाखलापविषयः कट्टः खड्गुरीजिरः शान्नीवीभरती
मृकण्डुककरावभसादशाश्वीदिशः । अम्बा विमाता विधवा शलाका किशीरिका
विष्णुपुरीमयूरः । प्रवाहणा लीडमुदन्तमुग्धा कुमारिकाशीकमुदन्तगोधाः । वायु-
दत्तशलाकाभू लेखाभूगन्धपिङ्गलाः । अन्तर्दृष्टी वलीवदी हरिती विश्वचित्तथा ।
शतहारः शताहारः खलीम्बता कुवेरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनी
भवः । विश्वीसुवी सुवः श्येये वाशिष्ठे श्यामलक्ष्मी । अश्यायाज्ञाजिकावान्ता
नडवा शुक्रलो मतः । विकर्णः काश्यपे प्रीतस्तत्रैव हि कुसीतकः । अम्बिका च
चतुष्पादः पाण्डु कामण्डलु दुष्कुलाः । माता पितृश्वसुः श्येयः उकाराभ्यां डिदी-
रितम् ।” अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् श्ये प्राप्ते पाठः अत्रादन्तानां पाटीयतः
शिवधनार्थः । शखलादिशब्दानां आवीवन्तानां अष्टज्ञानां नदी मानुषकी-
संज्ञकानां शिवादित्वात् श्ये प्राप्ते पाठः । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि
कथितः । इह कट्टशब्दः पिङ्गवर्णार्थकः । तथाच मैदिनिः कट्टस्त्रिषु स्पर्षपिङ्गे
नागानां मातरि स्त्रियाम् इति । लकलास रोहिणी अजवस्ति प्रभृतयो येऽत्र चतु-
ष्पाज्जातिवाचिनस्तेषां अचतुष्पाज्जातिवाचकत्वेऽपि श्येयार्थः पाठः विधवाशब्द-

४२० । श्रीलींपोऽकट्टपाण्डुरेये ।

श्रीः ६, लीपः ११, अकट्टपाण्डूः ६॥, एये ७ ।

उवर्णस्य एये परे लीपः स्यात् नत्वनयोः । कामण्डलेयः ।
तयोस्तु काट्टवेयः पाण्डवेयः ।

स्यादित्वात् शौ सिद्धे पाठः यदा दुःशीलाभिधायिनी तदैव वाधनार्थः प्रवाहण-
शब्दस्य सुभगादिसुपञ्चालाद्योः पाठात् प्रवाहणेयः गीधाशब्दाद्यापाठी गीधाद्ये-
रारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः । भु वीऽपत्यं भीवेयः णेये भुवादेशः भुव इति किं
शालाकामेयः लेखामेयः णेये तुलीपः । श्यानेयी वाशिष्ठः ब्राह्मणेयी वाशिष्ठः
अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणिः लाक्षणायणः अण्येय इत्यादि । हरेरपत्यं हारेयः
एवं वैधवेयः शक्तेय इत्यादि । अण्य इति किं दाक्षेणपत्यं दाक्षायणः प्राचायणः ।
ह्यच इति किं मारीचं सौरुचः वडवाया अपत्यं वाडवेयः शकलः अन्यत्र वाडवः
वैकर्णेयः काश्यपः कौसीतकेयः काश्यपः अन्यत्र वैकर्णिः कौसीतकिः चतुष्पाद इति
कमण्डलुश्चतुष्पादजातिविशेषः तस्यापत्यं णेये उत्लीपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलीरपत्यं कामण्डलेयः अत्र कमण्डलुशब्दात् संज्ञायामूप प्रागुक्तः । जव-
न्नात् णेये उकारस्य लीपः । “महाकुलीन ऐस्साके वंशे दाशरथिर्मनेति” भट्टौ ।
ऐस्साक इति तु इस्साकुमाचष्टे इति जौ डित्वात् टिलीपे इस्साकयति इति स्थितौ
ततः इस्साक्यते इस्साकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इस्साकः इस्साकस्यायं
ऐस्साकः इति साध्यम् । तथीस्तु काट्टवेयः पाण्डवेय अत्र न्वीलींपौतावित्युकारस्य
श्रीकारः । पाण्डुशब्दस्य र्गादिपाठात् णो पाण्डव्यः शिवादपाठात् णे
पाण्डवः ॥ ४२० ॥

श्रीरा-टी—कट्टश्च पाण्डुश्च तत् कट्टपाण्डु तस्य पुंस्त्वं सौचत्वात् अनिताऽका णीं
गृह्यते उपकारलीपे कामण्डलेयः एवं श्रितिबाहीरपत्यं श्रैतवाह्येयः अस्वाया अपत्यं
आस्वेयः काट्टवेयः इति नागमादवाचकस्य नेह ग्रहणं तस्यैवन्तत्वात् णेयप्राप्तेः ।
पाण्डवेयः इति शिवादित्वात् पाण्डवः दौक्षुलेयं दुक्षुनीनः । माट्षस्त्वपिट्षस्त्वभ्यां
ण्येयी डित् माट्षसेयः पैट्षसेयः पिट्षस्त्वादित्वात् माट्षस्त्वयीयः पैट्षस्त्वयीयः
अदितेरपत्यम् आदितेयः कुर्वादित्वात् आदित्यः एव' दैत्येयः दैत्य आकृतिगणी-
यम् । आवायुदाहरति माण्डेयः इति मन्त्रा अपत्यम् इति वाक्यम् एव' धीवतेयः

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्धकी रजकी बलीवर्ही ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्रानुसृष्ट्य- नुदृष्टिकुलटाभ्य इनेयः ।

कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥, इनेयः १ ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

सौपर्णेयः कौम्भकारेयः । इचीजन्याः नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् इचः शेषः स्यात् ।
दाष्ट्यैः गौपेयः नद्या इति किं गौणा गोदावरी गौणः वृद्धाभ्यो नदी मानुषी सञ्जाभ्य
इति शेषप्राप्तेर्विषयम् एतत् ग्रन्थकृता माहेय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अथवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एय इति सप्तम्यन्तं षष्ठ्यन्तं भूत्वाऽनु-
वर्तते इति त्रयोदशभ्यः परस्य शेषस्य स्थाने इनेयः स्यात् । स्थानिवत्त्वाद्द्विः
स्त्रियासीप् च । कल्याणा अपत्यं काल्याणिनेयः स्त्रियां काल्याणिनेयौ अत्र
सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति त्रयाणां सुभगादित्वात् उभयपदस्य द्विः यथा सौभा-
गिनेयः परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः इत्यत्र इनेये कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् यथो-
लीप् इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ अखेव द्विः ॥ ४२१ ॥

ग्रीरा-टी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च वन्धकी च रजकी च बलीवर्ही च
ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्ट्य अनुदृष्ट्य च कुलटा च ताः
ताभ्यः । राजतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रमादः । जिनेन्द्रवृद्धिपादेन जृधोरद्वयेन
साधितम् एभ्यस्तुदंशभ्यः पूर्वस्थितसप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्य शेषस्य क्ति-विपरिणामात् इनेयः
यकारणकारं विनोदादेशः । अतएव घीत्वादीप् णित्वाद्भिः । तेन कल्याणिनेयीत्यादि ।
इती लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इती लुक् स्यात् पार-
स्त्रैण्यैः सुभगादित्वात् पदत्रयोर्विः । इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहणं तेन सत्याः कुल-
टाया अपत्यं कौलटिनेयः अत्रादेराकृतिगणत्वात् कौलटिनेयः । असत्यान्तु कौल-
टेरः कौलटैयः । सौभागिनेयः इति । सुभगादिर्यथा । “सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु धेनु
वनजदीप्तराः । वन्धुगी गारवेणश्च शतकुम्भपरस्त्रियौ । इह सर्वपरादितु लोकाः
प्रयोग इत्यपि । असिंहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च । अधिदेवादिभूतौ च
णो राजपुरुषौ मतः । सर्वात् पुरुषभूमौ च तथा ज्ञानरहत् स्मृतः । अन्वादि-

श्रुति कीऽपि स्यादनुसंवत्सरी मतः । अस्य ह्येत्यस्य ह्येत्यौ च तथा कुरुष्काती मतः ।
 स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनङ्गः स्मृतः । अभिगमीऽनुहोऽङ्गं प्राक्लेशनगरान्तदाः ।
 नेन्द्रान्तर्घादिवरुणास्तच्च चेद्देवता अपि । अथ प्रवाहणः षोऽपि षोयान्ताच्च षणी-
 लपि । अङ्गादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद् यदि । अनीश्वरीऽशुचिष्वैवाक्षेत्रज्ञा-
 कुशली मती । सुभागादिरिति स्यातीऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकैः ।' सुभगादीनि दान्य-
 त्तरदानि येषां ते सुभगाया अपत्यं सौभागिन्यः । हयोहयोर्निः । एवं सौभाग्यं
 दौर्भाग्यं महासौभाग्यं दीयते उद्याचिदिषु छान्दसः । कुरुजङ्गले भवः कौरु-
 जाङ्गलः कश्चित् जङ्गलधेनुवनजान्ताः सुभगादी न पठन्ते तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्व-
 धेनवः सौवर्णवनज इति । सुहृदी इदं भावः सौहार्द्यं सौहार्दम् इह सुख्यस्य यज्ञणात्
 आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इदं सौहार्दं शक्तप्रधानः सिन्धुः मध्यदलीपात् शक्त
 सिन्धुः तत्र भवः शान्तसैन्धवः सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तविधेरपि णः
 वैश्वधेनवः समुद्दि आधेनवः सौवर्णवानजं वध्यगिशब्दी विदादिसस्यान्तरापत्यं टुः
 वाथ्योग अनन्तरे वाथ्यौगिः । अगारवेणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैणवः,
 एवं शातकौशं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः षोऽयस्य इनेयः इह लोके भव ऐह-
 लौकिकाः लोकीत्तरादिति णिकः सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकाः परलोके भवः
 पारलौकिकाः प्रयोगे भवः प्रायौगिकः अध्यात्मादित्वात् णिकः असिंहत्यायां भवः
 आसिंह्यात् चतस्त्री विद्याः चतुर्विद्याः चतुर्विद्या एव चातुर्विध्यं चातुर्वर्ण्यमित्यन्यः ।
 परे तु विद्यास्थानिऽप्येवमाहुः कुरुपाञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः अधिदेवे अधिभूते भवम्
 आधिदैविकम् आधिभौतिकम् अध्यात्मादित्वात् णिकः । राजपुरुषस्य भावी ब्राह्म-
 णादित्वात् णः राजपौरुषं धेता किं राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः सर्वपुरुष-
 स्येदं सार्वपौरुषं सर्वभूमे निमित्तम् ईश्वरः संयोग उत्पाती विदितो वा सार्वभौमम् ।
 अन्तरहृतीऽपत्यम् आन्तरहृतिः अनुश्रुतिकस्येदम् आनुश्रुतिकम् अनुसंवत्सरेण दीयते
 आनुसम्बत्सरिकम् अस्य ह्येति प्रयोजकमस्य आस्यह्येतिकः गणपाठात् मध्यलुक् ।
 अस्य ह्येति युक्तः आस्यह्यात् णः । अत्र परैकदिशिः अस्यह्येति अस्यह्यौ शब्दी
 न पठन्ति । अस्यह्यशब्दोऽध्याये वर्तते । कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः गंगादित्वात्
 णः । पुष्करसदीऽपत्यं पौष्करसादिः वाह्यादित्वात् णिः । सूत्रं पूर्वं यस्य स सूत्रपूर्वः
 स चासौ नङ्गश्चेति तस्यापत्यं सौत्रनाङ्गिः । अभिगममृच्छति अभिगमिको गुणः ।
 अनुहोतेन पठति आनुहोतिकः । नगररूपमिदं येषां ते प्राक्लेशे वर्त्तमानाश्चेत् सुभ-
 गादयः । पुण्ड्रनगरे भवः पौण्ड्रनागरः सीचनानगरः । प्राक्लेश इति किं महानगरे भवः

महानगरः इन्द्रोऽन्ती यस्य स इन्द्रान्तः, वं आदिर्यस्य स घांदि घांदिशासौ वरुणश्चेति
 घांदिवरुणः इन्द्रान्तश्च घांदिवरुणश्च तौ न विद्येते यासु ताः तच्छब्देन देवतोच्यते ।
 तासाञ्चः इहः तच्च तस्मिन् तथाच देवतानां च सति देवतावाचकशब्दाः सुभगादौ
 पठ्यन्ते तेनाग्निश्च मरुच्च तौ देवतेऽस्य आग्निमारुतं कर्म क्रियते यो देवता इहः सूक्त-
 सम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तच्चैवायं विधिः इह तु न भवति स्कान्दविशाखः ब्राह्मणजा-
 पत्यः नेन्द्रान्तर्वादिवरुणा इति किं सौमिन्द्रम् ऐन्द्रावरुणं हविः इह तु स्यादेव ऐन्द्रा-
 ग्रम् आग्निमारुतम् । अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोच्चादिषु पठ्यते शेष एव तस्य ग्रहणं
 तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणीयः तस्यापत्यं युवा प्रावाहणीयः एतदादि सर्वे सुप-
 चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्वदस्य विकल्पः प्रावाहणीयः प्रावाहणीयः । आदिशासौ
 अच्चेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशेषणं तथाचाका-
 रात् भिन्नाद्यच् अङ्गादिपरिमाणं सुभगादौ पठ्यते तेन अङ्गद्रीणं क्रीतम् अङ्गद्रीणि-
 कम् अङ्गकौङ्विकम् अनदिति किम् अङ्गप्रस्थेन क्रीतम् अङ्गप्रस्थिकम् अङ्गप्रस्थि-
 कम् इति कश्चित् सुपचालादिलात् अङ्गद्रीणिकम् अङ्गकौङ्विकम् । एवम् आनैश्वर्यम्
 आशौचम् अशौचम् आचैवजम् अचैवजम् आकौशलम् अकौशलम् आनेपुण्यम् इ-
 शदि । असंख्यः सुभगादिः तन्ने तान्तिकैरुक्तः तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदक-
 शुद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्ख्या साहित्येन सुपचालादिरिह निरूप्यते । सुसर्वाङ्गजन-
 पदा दधामद्रादिशब्दं ते । प्राग्व्यामनगरादिभ्योऽवयवाहसवाचिनः । संवत्सरस्तु
 सख्यादिः संख्या संख्यादिरिव च । अशानपरिमाणञ्च संख्यादिचेदनामनि । अभि-
 विधाति संख्यादिवर्षं प्रीष्ठपदास्तुजे । अथ प्रवाहणः शेषे शेषयान्तपणीत्यपि ।
 अङ्गादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद्वयदि । अनीश्वरी शुचिश्चैव चेन्नज्ञाऽकुशलौ मतौ ।
 अतिपुण्यश्च कोषज्ञा यथा तथा यथा पुरौ । सुपचालादयश्चैते कथ्यन्ते कीविदो-
 त्तमैः । सु सर्वं अङ्गं इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपचालादौ पठिताः तेन सुपाञ्चाले
 भवः सुपाञ्चालकः एव सर्वपाञ्चालकः अङ्गपाञ्चालकः अथानन्तरं ते जनपदा
 मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्वेनवन्ति तदा सुपचालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वपाञ्चालकः
 उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः अमद्रा इति किं पौरवमद्रः आपरमद्रः दिग्वाच-
 केभ्यः प्राग्भिश्ववर्ति ग्रामनगरवाचकाः सुपचालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशसौ
 तत्र भवः पूर्वेषुकामशमः पूर्वकार्णवृत्तिकः नगराणां तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे
 भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः पूर्वकान्यकुब्जकः नगराणां ग्रामग्रहण्यैव सिद्धे भेदेन
 यत् उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं तथाच दिक्पूर्वसमुदायः पूर्वेषु

४२२ । चुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

चुद्रागोधाभ्यः ५॥, वा-११।, एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेरः गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्यः
जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

कामशस्यादिर्ग्रामनामधेयं इह तु दिग्वाचकं विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगरमाह ।
पूर्वच ग्रामवाचकसमुदायस्यादिकपूर्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचका-
न्ननगरस्त्रीत्तरस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समभिव्याहारात् ऋत्ववयवाचिनः
पूर्वदात् ऋतवः सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वं वर्षाणां पूर्ववर्षास्तत्र भवः पूर्व-
वार्षिकः पूर्वहैमन्तं अवयवादिति किं पूर्वसु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । संख्या-
पूर्वसंवत्सरः सुपञ्चालादौ पठ्यते यथा द्वौ संवत्सरौ व्याप्याधीष्टौ भूतो भावी वा
दिसंवत्सरिकः एवं संख्यापूर्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्विं षष्टौ व्याप्याधीष्टौ
भूतौ भावी वा दिवाष्टिकः दिसाप्तिकः दिषध्यादिशब्दाः संख्यासु वर्तमानाः
कालाधिकारीयत्यमुत्यादयन्ति । संख्यादिशानवर्जितं परिमाणमसंज्ञायां सुप-
ञ्चालादौ पठ्यते । यथा द्वौ कुड्बौ मानमस्य द्विकौडविकः द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां
द्वौतं द्विसौवर्षिकम् । अनामनि इति किं पाञ्चलीहितिकः पाचकपालिकः ।
भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिकः तथाच नचत्रं ताभिर्युक्तकाल
इत्यर्थे णः तस्याऽर्थशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जातः इत्यर्थे ऋतुनचच्चात् णः प्रोष्ठपादः
अ इति किं प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे णि प्रोष्ठपदः प्रोष्ठपदा । इति
निर्देशात् तत् पथ्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं तेन भाद्रपादः अजि तु भाद्रपद
इति । अथ प्रवाहणं शेष इत्यादि प्रयोगाः प्रदर्शिताः । कोऽपीत्यादि आङ्गिरसि
शेषः तेन अयथातथ्यं अयथापूर्व्यं परमते अयथातथ्यं अयथापूर्व्यमिति ॥ ४२१ ॥

चुद्राग्र गोधाग्र चुद्रागोधाः ताभ्यः एरश्च आरश्च एरारौ । चुद्राः शीलकुलहीना
अङ्गहीनाश्च । गोधा गोधादिः अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् चुद्राभ्यः परस्य
शेषस्य एरः स्याद्वा । गोधादिः परस्य शेषस्य एरारौ स्यातां वा इत्यर्थः । शील-
हीना यथा नव्या अपत्यं नाटेरः नाटेयः एवं कुलटाया अपत्यं कौलटेरः कौल-
टेयः पूर्वादिनेये कौलटिनेयः एवं दास्या अपत्यं दासेरः दासियः । अङ्गहीना
यथा । काण्याया अपत्यं काणेरः काणियः गोधाया अपत्यं गौधेरः गौधेयः गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकेरः अत्र ययोर्लोपः इत्यत्र ययोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-
भावः वाग्भट्टव्यवस्थयास्य नित्यत्वम् । एवं स्थपत्ये श्येयस्य लुकि चटका इत्येव
निपात्यते । गर्गादिमाह । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः इत्यादी ययोरित्यनेन अकारादी-
र्लोपः । स्थपत्ये गार्गी सूर्यागस्त्येति यकारलोपः एवं वाक्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीराट्टी—चुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः व्वनिर्द्देशेनार्थ एववाविधानसामर्थ्यात्
नञ्चा अपत्यं इति वाक्यं पचे नाट्येयः एवं यदा कुलटाश्चर्दीऽसतीवाचकस्तदा
कौलटेरः कौलटेयः शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायात्तु काणाया अपत्यं काणेरः
काण्येयः एवं कौक्षेर इत्यादि । गोधार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं चुद्रा-
दिपाठात् गोधेरः अत्रादी पृथक् पाठात् गोधेय इति जुष्टस्यापत्यं जीष्टारः मृग्या
अपत्यं मार्गारः षण्डस्यापत्यं षाण्डारः काक्या अपत्यं काकारः मूषिकाया अपत्यं
मौषिकारः बाह्वादित्वात् मौषिकिः । चटकाभ्यो मैरो लुक् तु स्त्रियाम् । चटकाच्च
चटकायाश्च परस्य श्वेरस्य ऐरः स्यात् । स्थपत्ये ऐरस्य लुक् । अतएव चटकात्
श्येयः चटकस्य चटकाया अपत्यं चाटकेरः स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया अपत्यं
स्त्री चटका । गार्ग्यं इत्यादि । ननु गर्गादिनडादिभ्यां गीव एव ण्यणायनौ तत्-
कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत् सत्यं जामदग्न्यः पाराशर्यः इत्युभयाभ्याम् अन-
न्तरे ण्यस्य द्रीणायन इत्यत्र णायनस्य दर्शनात् सामान्येनीकं अन्यत्रान्तरे ण्यस्य
द्रीणायन इत्यत्र णायनस्य दर्शनात् सामान्येनीकम् अन्यत्रान्तरे एवेति भावः ।
गर्मस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः अनन्तरे तु अतः णिः गार्गिरित्यादि । गर्गादिवंधा । गर्गा-
वत्साकृतीरेभ्यो व्याघ्रपादवटः शटः । अजो विलस्यप्रिविशौ जघमानी धनञ्जयः ।
दृचो विश्वासुः शङ्खो वर्मधूमपुलस्तयः । संस्कृतिर्वेदभट्टयागेन्द्रजराजस्वसेमभुः ।
विप्रेऽय लोहितो मण्डुर्जिगौषगुहमुर्नतुः । कपि बीधवतण्डास्त्वाङ्गिरसेऽप्यथ
कौशिके । कद्रु शंसितसूत्विन्द्र मनायी मनुकच्छपाः । मङ्गुः शम्बुः कतेश्छ-
सुरक्षी रुच मङ्गु च । तनुः कुक्कतश्चैव शकलेभनरं तथा । कण्ठागसिखिरो-
हितो वषवहः पूर्वगणः शिप्यलुः कृष्णो भिखिलशखिलौ च चिकितोदभसितिचा-
भिषक् । गोकचारिव काञ्चलूकमुयनौ स्थूलामुनाभूलुकम् । ताता मन्त्रितभिण्ण-
कोऽस्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डली । अनडुदयज्जवल्की च पर्णवल्कः पराशरः ।
जतुकर्णः शर्कराचः पूतिमाषश्च पिण्डलः । मूयानो वृहदश्विश्च कुटीभञ्जमदधि
च । लोहितादिश्च कर्णादिर्गर्गादौ परिकीर्त्तिताः । गर्गस्याऽन्तरापत्यम् इति वाक्यं
श्येययोर्लोप इति अकारलोपे त्रिः स्त्रियां पित्वादीप् गार्गी वानायनपचे गार्ग्या-

४२३ । ओदीतोऽज्वत्तकृद्य-क्यङ्याः ।

ओत् ओतः ५।, अज्वत् १२।, तकृद्यः-क्यङ्याः १॥ ।

ओदीङ्गां परस्तसंज्ञः कृतसंज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत्
स्यात् । बाभ्रव्यः । नाडायनः गार्ग्यायणः दाक्षायणी ।
पठष्वसीयः । माठष्वसीयः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।
यादवः आङ्गिरसः ।

यणी एव सर्वकोहनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् वै पुलस्तयः पुलस्त्यशब्दस्य
तु वै पौलत्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिष्वे कृते पश्चात् स्वार्थे ण्ये वेदभृत्य
इति सिद्ध्यति तथापि वै लुकि वेदभृत इति सिद्ध्यर्थः पाठः तत्र तु वेदभृत्या
इति राजशब्दोऽसि मर्गादिः तेन राजस्यापत्यं राज्यः से तु सौराजिः एतेनान्येषां
सेऽपि सौगर्ग्यं इत्यादि । माधव्यो विप्रः अन्यत्र माधवः शकलान्ताङ्गीहितादिः
ण्यस्य स्त्रियां नायन्नित्यं तेन लौहितायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काप्यः स्त्रियां
काप्यायनी एव बोध्यः बोध्यायनी वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु कापेयः
बौधिः वातण्ड्यः शिवादित्वात् ण्यः अनाङ्गिरसेऽपि गागादित्वाच्च वातण्ड्यः स्त्रियां
वातण्ड्यायनी वातण्ड्यीति कश्चित् ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत् अचतुल्याः । तत्र कृच्च तौ तक्रतौ च तौ यौ चेति तक्रद्वयौ
तक्रद्वयौ च क्यञ्च ण्यश्च ते । बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः इत्यत्र ण्ये कृते न्वीलीपीताविति
उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याचतुल्यत्वे औकारस्यावादेशः । एवं नावा तार्यं
नाव्यम् अत्र ठषेकादिति ण्ये कृते अनेन यकारस्याचतुल्यत्वे औकारस्य आव् ।
एवं स्यूयते यः स सव्यः तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य मुण्ये यकारस्य अच्-
तुल्यत्वात् औकारस्य अव् । एवञ्च भाव्यमित्यत्र ष्यणि कृते वृद्धौ यकारस्याचतुल्यत्वे
औकारस्य आव् औकारस्य अव् ये । एवञ्च गामिच्छति गव्यति नावमिच्छति
नाव्यति इत्युभयत्र क्लीबप्राद्वयश्चेति क्ये कृते यस्याचतुल्यत्वादवावौ । एवञ्च
गौरिवाचरति गव्यते गौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र चानुब्रवीतीति क्ये तस्याच्-
तुल्यत्वादवावौ । मचात्र अयां यूरित्यनेन पक्षे वकारलोपीऽस्तिति वाच्यं न लीपः
क्यञ्च इत्यनेन क्यञ्चयोर्नकारलोपादम्बस्य विरामविहितकार्यस्य निषेधेन दान्त-
लोभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्यादौ न कुङादिः । ननु त्यय इत्युक्तौ

प्रत्ययकारिणैवेष्टसिद्धौ तत्तद्व्यवस्था इति शौरव' कथम् इति चेन्न । उङ्शब्दे
 इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रीयते । केवलस्य व्यो भूयोऽपि श्रूयत इत्यादौ यकोऽपि अन्वत्वा-
 पत्तेः । मार्गादिस्तु गर्ग वत्स आकृति संस्कृति अज व्याघ्रपद वेदभृत् वीणायाग
 पुलस्ति विलस्ति रेभ अग्निवेश शङ्ख शट अवट धूम वस्मिन् धनञ्जय दृक् विश्वावसु
 जवमान लोहित संशित बभ्रु मण्डु मङ् कु मङ्गु मन्तु वीध शम्भू नितु गुग्गुलु
 जिगीषु मन्तु तन्तु इन्द्र मनायी मानवी मनु कल्पक रुच तनुच तरुच तण्ड
 वतण्ड कपितक कुरुकत सकल देवज्ज कण्ठ गोकच अगस्ति कुण्डली अनङ्गाङ्
 यज्ञवल्क पर्णवल्क जात विबोहित वृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पराशर
 जूतूकर्ण मन्त्रित अश्वरथ शर्कराच पुतिमास स्थूला अवरका पिङ्गल कृष्ण गीलुन्द
 उलुक तितित्थ भिषज् चिण्णज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिप्पलु वृहदग्नि
 जमदग्नि सुलोभिन् कुटीषु प्राणु इत्यादि । ८७ । नडादिमाह । नडस्यापत्यं
 नाडायनः णप्रणि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादिः स्यादित्यत आह मार्गायणः
 दाक्षायणीति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः अत्र क्यञ्चौ चैत्यत्र
 आकारवर्जनात् णस्य लोपी न स्यात् । एवं दक्षस्यापत्यं दाक्षिः दाक्षेः स्त्र्यपत्यं
 दाक्षायणी अत्र ययोर्लोप इति इकारलोपः पित्वादीप् । नडादितु । नड अत्र
 अश्मन् शङ्ख विद पुट रोहिण खर्जूर स्वरूप भङ्गिल भङ्गित भङ्गिल भङ्गित प्रकृति
 वामदक्ष अनुयीवा काश काण कीशल गोलाच अर्कञ्चन् वलसद चक्र कुल श्वविडा
 घविजिन् गोमिन् श्याम धूम धूस वामिन् विश्वानर कूट जल वड शैभ अर्हं वृक्ष
 विशश्व विशाल गिरि चपल चुप दासक वैष्ण वाय्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक
 सुमनस् श्रीजस् हंस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इतिस उदक
 नमक सप्तन् राजव्यतिक प्राण नव सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
 कातर काखल काश्व काव्य अज असुप्य अमित्र लिप्त चित्र कुमार लोह मूर्ध
 स्तम्भ शिंशपा अग्र शृण शकट दृण शलभ मिमत् ऋच् जल इम्ब जलम्बर
 युगम्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन मुक्त्य स्थिरक ब्राह्मण चरक
 बदर अस्मल स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुम्बर शीण आलोह मण्डप इत्यादि ।
 कुञ्जादिसिकादिश्च नडाद्यन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पितृष्वसादिमाह । पितृष्वसुरपत्यं
 पैतृष्वसौयः एवं मातृष्वसौयः स्त्रियां पैतृष्वसौया पित्वाभावादवेव । पितृ-
 ष्वसादितु । पितृष्वसा मातृष्वसा भाता चतुष्टयमिति । रेवत्यादिमाह । रेवत्या अपत्यं
 रैवतिकः एवम् आश्वपालिकः । रेवत्यादितु । रेवती अश्वपाल द्वारपाल मण्डपाल

३

वृक वृथिक वृकयाह कर्णयाह कुकुटाच ॥ ८ ॥ शेषमाह । यदीरपत्यं यादवंः
अत न्वीर्लोपीताविति उकारस्य ओकारोऽव अङ्गिरसीऽपत्यं आङ्गिरसः एव रघोः
राघवः उपगोः औपगवः पशोः पाशवः इत्यादि । न्वीर्लोपीतावित्यनेन प्राप्तं
मलोपं निषेधयति ॥ २३ ॥

श्रीराटी—औच औच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तच्च कञ्च तौ तक्तौ तक्तोर्यः
तक्तद्वयः तक्तद्वयश्च कश्च व्यश्च ते । बाधव्यः इति बभीरन्तरापत्यं णः न्वीर्लोपीताविति
चवर्णस्योकारः यस्याज्वङ्गावात् यत्तायवायाव इत्यादेशः कौशिक एवाभिधानम्
अन्यत्र बाधवः तनुस्थाने तनुरिति पठत्यपरः । कतो मुनिविशेषः तस्यान्तरा-
पत्यं कात्यः स्त्रियां कात्यायनी । कणादेः प्रयोजनसमये वक्ष्यति । गर्गादेराकृति-
गणत्वात् रामरथशब्दः कणादौ ज्ञातव्यः रामरथस्यापत्यं रामरथ्यः क्व तु
रामरथाः स्त्रियां रामरथायनी रामरथी रामरथ्यस्यापत्यं युवा रामरथायनः
रामरथस्य क्वाच्चा रामरथाः सङ्गाङ्गघोषलक्षणानि रामरथानि रामरथशब्दादगोचे-
ऽप्युपचारात् । कुर्वादेरिद्धीराजश्वशुरास्त्रनिम्ननोऽस्तु संश्व । कुर्वादेर्गोत्रेऽगोत्रे च
णोऽपित् स्यात् ण्य इत्यर्थः गीराजश्वशुरेभ्यस्तु अजित् इत्यन्वो य इत्यर्थः । मनीऽस्तु
यदीगे संश्व न इत् । कुरीरपत्यं कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रियां कौरव्या-
यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एव लाञ्छयः लाञ्छायण्यौ
लाञ्छायण्याः स्त्रियां लाञ्छाण्या इत्यादि । कुर्वादिर्यथा । कुरु करि गर्गं गणिका-
कूटं शकल शलाका सत्यङ्कारम् । शाकं शुभीमतिमङ्गुष तच्चा लक्षणवङ्भीकारम् ।
एवंकार कौशीरि रथकारकश्च पट्टिकाः । पिण्डीमूलैन्द्रजालौ राकेशकभुकविधा-
रकः । एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितृमत् पथिकारिणौ । हन्ता भर्ता शर्प-
नाथी दामीक्षिपि विनस्तथा । भर्तुः श्वावरयः श्वावपुत्रः सेनालदा मताः । कारवः
क्षत्रिये सखाट् केशिन्याः केशिनी भवेत् । न्वेभानुर्वर्त्तं तस्यैव वैनः केनचिदीरितः ।
यमादित्यावदितिश्चैवा पन्थायादिपतिर्दितिः । पन्थश्चकुलराष्ट्रायगणवास्तु धनं वसु ।
विद्याशतनवचेतं प्राणधान्य सभाजगत् । रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः । शिल्पि-
वचनस्तु कारुत्वेन एव प्राप्तेः । शक्ते भवतीति शकं भूरिह पाठवलायकारागमः ।
हारिषिण्य वैष्णव्कसिन्यः बाह्वादित्यात् हारिषिणिः वैष्णव्कसिनिः एव तान्त्रवाप्यः तान्त्र-
वाधिरित्यादि । सभाजीऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियः अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात्
साम्राजिः केशिन्या अपत्यं केशिन्यः ण्ये केशिनादेशः अन्यथा पुंवङ्गावे केश्यः स्यात् ।
श्रीरपत्यं भाटव्यः ण्यस्य वम् पितृष्वसादित्यात् भाजीयः कस्यचिन्मते वेषशब्दस्य

कुर्वादित्वात्, वैश्यः तथा च वैश्यं पृथुं हेह्यमर्जुनश्च इति । वेषाच्छान्दसीति प्राणिनिस्वाच्छान्दसमिदम् । यमस्यापत्यं याम्यः आदित्यस्यापत्यम् आदित्यं ख्ये ष्यलीपः अदितेरपत्यम् आदित्यः प्राजापत्यः एव वैश्वपत्यः दितेरपत्यं दैत्यः पञ्चाद्यादिपतेस्तु पाशुपतः जागत्पतम् इति कुर्वादित् । गीरपत्यं गव्यः राज्ञोऽपत्यं राजन्यः क्षत्रियेऽभिधानम् अन्यत् राजनः मनवजत्यादिना नियमेन न नलीपः हनपत्य इति नियमान्न उङ्लीपः अशुरस्यापत्यं अशुर्यः संज्ञायां बाह्वादित्वात् आशुरिः सनीरपत्यं सनुष्यः ये सन् न इत् । नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् । नड्वादि-
येथा । नड भङ्गित रोहिण शङ्खपुटं पद काण चरं गिरि चक्र कुटम् । विद काश वनं कुल धूम जलं किर चित्र मुरं खड्गोह नरम् । भङ्गिली भङ्गिली भङ्गितः प्रकृतेऽपली नमकः खदिरि मिसतः । चरकः शकटः मुलभी वदरः स्थिरकः खरपः मुमनोऽजजनाः । शायक दासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल धूमम् । भङ्गित कोशल सुपक्त विशालं सातप चुपमश्वविशेषम् । भृजः खरूपः खञ्जालः वामी दक्षो धरित्रिणः । अग्रमा गीली च गोलाच जलम्बर युगम्बराः । कुमारः शिशपा काव्यी वीचाह्वाविति सेतिकौ आनडूह्यार्जुनौ दण्डीश्यानी वाक्सी च सप्तमः । इन्द्रा-
सुख्यो निगुः काश्यो राजव्यातीकपिञ्जराः । द्वीपः प्राणी दास मित्रो सुज्ञाप दण शद्रकाः । अनुशीवः अविष्टा च विश्वानरश्च हंसकः । मण्डपा कर्मलस्तम्ब खर्जूर चमसच्च ऋज् । गीसी हसी वैश्यवाय्वी सुकतः शीणवासुकी । ब्राह्मणीडुम्बरा-
नीह द्रीणजीवन्त पर्वताः । स्तम्भोऽश्वलीघ्नदण्डः स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके । वाशिष्ठे तु वर्णविग्रे कृष्णजातस्तु पुरुषे । दभं आयायणे भर्गस्त्रै गते शुनकस्तथा । वक्ष्ये ऋषावभिर्भर्मा स्याच्छरवान्तु भार्गवे । भारद्वाजे तु आक्रैयी भरद्वाजः शपस्तथा ।
आत्रेयेऽय आयायणे च मीष्टीरुस्तुक् सदा मतः । श्यान्ता श्यान्ताश्च गीचार्थ्य श्यान्ताश्च हरितादयः । शिशपाया अपत्यमित्यर्थे । आद्यची णित्ते शिशपादाश्रयो दीर्घसच-
देविकानाम् । शिशपादीनां णित्ते परे आद्यचः स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शांशपा-
यनः आनडुच्छ इति गर्गादि श्यान्तः अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनायनः बाह्वादित्वात् पाञ्चिः ।
वैश्य इति वेषी नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं वृहेऽकीशलाजादेरिति शङ्ख वैश्यस्तस्या-
पत्यं युवा वैश्यायनः अतएव शङ्ख क्षत्रियापेभ्य इति न लुक् । द्रौणा-
यणोऽश्वत्थामा इति तु पुत्रे पीतलीपचारात् । शलङ्गीरन्तरापत्यं शलङ्कायणः
शायने उतो लीपः । इदमकौशिके कौशिके तु बाह्वादिः वानायनी वाशिष्ठः

अन्यत्र वानिः कार्णानयनी विप्रः अन्यत्र कार्णिः जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान्
 पुरुष इति किं जाताया अन्तरापत्यं जातेयिः प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणमित्यस्य ज्ञापकमिदम् । दार्भायणः आघायणः अन्यत्र दार्भिः भार्गायणः वैगर्तै
 अन्यत्र भार्गिः शौनकायनी वासः अन्यत्र शौनकः विदादित्वात् ट्ः आग्निश्मार्ग्यणः
 ऋषिः अन्यत्र बह्नादित्वात् आग्निश्मिः शारङ्गतायनी भार्गवः अन्यत्र शारङ्गः
 विदादित्वात् ट्ः आलेयायणी भरद्वाजः अन्यत्रालेयिः भारद्वाजायनः शपायनश्चालेयः
 अन्यत्र भारद्वाजः ऋषिणः शपिः अतः णिः क्रीष्टोरपत्यं क्रीष्टायनः उत्ती लुक्
 णायने इदमकौशिक इति कश्चित् । गोत्रविहितश्चान्ताऽगोत्रविहितश्चान्ताश्च नडादौ
 पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्ययः । मूले गार्ग्यायणः इति गर्गास्यान्तरापत्यं
 गार्ग्यः तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे णायनः आति न णस्य लीपः एवं वात्स्यायनः इत्यादि ।
 मूले दाक्षायण इति दक्षस्यान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः एवं
 श्रद्धायण इत्यादि स्त्रियां गर्गस्यापत्यं यूनी गार्गी गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रियां
 युवत्यनिषेधात् दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्यं दाक्षायणः स्त्रियां भित्वादीप् । गोत्रार्थ
 इति किं सीमी देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्यं सौमिः । सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिस्त-
 स्यापत्यं सौतङ्गमः शेष णः एवं ट्रान्ता हरितादयः हरितस्यान्तरापत्यं हारितः
 विदायन्तर्गणत्वात् गोत्रे ट्ः तस्यापत्यं युवा हारितायनः परस्त्रिया अपत्यं पार-
 शरस्तस्यापत्यं युवा पाराशरायणः इत्यादि । बाल्यादेः णायनस्य लुक् । बाल्यादेः
 परस्य णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । बालस्यान्तरापत्यं बालिः तस्यापत्यं
 युवा बालिः । एवमुदीचीऽपत्यम् औदक्षिस्तस्यापत्यं युवा औदक्षिरित्यादि । बाल्यादि-
 यथा । बालिरौदक्षि भौलिङ्गे सत्यकामि च सायकिः । औदत्यौद मदीद
 ग्रहि शालङ्क्यस्तथा । गौपासञ्जौदमयी च दैवस्यान्योद्गायनी । श्वाफल्की दक्षिती-
 वाह चितिशैवीज्जिह्वायनिः । पैङ्गलायनि बाल्कायनि पैङ्गायनि वारुयवाणिः ।
 चान्तानामेषां प्राचां षे श्वावैज्ञादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राचार्थं पृथग्गुपादानम् । प्राचां
 षे श्वाह वैज्ञादेः वैज्ञायैः । प्राचां गोत्रे यः णिस्तदन्तात् यूनि विहितस्य णायनस्य
 लुक् स्यात् न तु वैज्ञादेः । पन्नागावस्यापत्यं पन्नागाविस्तस्यापत्यं युवा पान्नागाविः ।
 वैज्ञादेस्तु विज्ञस्यान्तरापत्यं वैज्ञिः तस्यापत्यं युवा वैज्ञायनः । धारणस्यान्तरापत्यं
 धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायनः इत्यादि । वैज्ञि धारणि बाष्कीकि दैवप्राणा-
 ईतिस्तथा । तौत्रस्या सुविदैवीहि पौञ्चिवैरकिवैकनिः । कारिणपादि वैकर्णी
 कालिज्ञा हंसकौ तथा । चापेटक्यासिबासी पीकरसादिश्च नैयमिः । दैवमत्यन्ति

वहती तथा दैवयजिमतः । न भरतगीचाञ्च । प्राच्यात् भरतगीचाञ्च धूनि विहि-
तस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनिस्तस्यापत्यं युवा आर्जुनायनः पूर्वस्य
बीधकीड्यम् । पैटलस्त्रीय इत्यादि पिटलसुरपत्यमिति वाक्यं शीयः शिच्चाद् त्रिः
स्त्रियां पैटलस्त्रीया पैटलस्त्रीया भात्या इत्यादि पिटलसुता तथा माटलसुता भात्-
रनिन् भवेत् । कुसायां णायणिश्चैव सौवीरगीचसम्भवः । भाटशब्दात् शीयो णित्
तेन भाचीयभार्यः इति सौवीरगीचसम्भवो णायनिः कुसायां पिटलसुतादौ पठ्यते
तस्मादपि अणिशीयः । यमुहस्यापत्यं यामुह्यायनिः तस्यापत्यं युवा नित्यं यामुह्या-
यनीयो जातः रेवत्यादिवात् यामुह्यायसिक्तः एव सौयामायनीयः सौयामायनिकः
वाणायनीयः वाणायनिकः । तथाच यमुहस्य सुयामा च वाणेश्चैवः किञ्च स्मृताः ।
सौवीरेषु च कुसायात् द्वौ योगौ शब्दवित् स्त्रिवित् । इति महावृत्तिः द्वौ शीय-
णिकौ । शिच्चाभावो पूर्ववत् प्रयोजनम् । रैवतिकः इति रेवत्या अपत्यम् इति
वाक्यं ययोरित्यादिना ईकारलोपः त्रिषु स्त्रियाम् । रैवतिकौ आश्वपालिक इति
अश्वं पालयतीति अश्वपालः षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्चमणिहारपूर्व-
पालोऽय कुसने । गीचस्त्रियश्च बाङ्गत्याद् वृद्धाः सौवीरगीचजाः । कर्णभाटल्लकाद्याहौ
कुङ्कुटारस्तस्यैव च । हक्कवञ्चौ सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः । अश्वमणिहारैश्च
पालो रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यस्तु अश्वपाली मणिपाली । हारपालीति स्त्रीलिङ्ग-
मङ्गिकरीति न्यासे तु हारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अयानन्तरं गीचविहित्त्यान्ता
स्त्रिलिङ्गाः कुसायां पठ्यन्ते गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिकः स्लुचुकायनेरपत्यं युवा
स्लुचुकायनिको जातः समितादिवात् गार्ग्यः स्लुचुकायनश्च जातः । गीच इति
किं कारिकेयो जातः स्त्रियः इति किम् औपगविः कुसायामिति किं गार्गीयो मान-
वकः । कुसन इत्येव सौवीरगीचे ये वृद्धास्तेऽपि बाङ्गल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-
वित्तस्यान्तरापत्यं भागवित्तस्तस्यान्तरापत्यं युवा भागवित्तिको जातः बाङ्गल्यात् पले
यथा प्राप्तं भागवित्तायनो जातः । लणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्यं
युवा तार्णविन्दविकः । आकाशायस्यान्तरापत्यम् अवरादिराकृतिगणत्वात् आका-
शयियः तस्यापत्यं युवा आकाशयियिकः अन्ये तु अचरादिपठितत्वात् आकाशायन-
शब्दस्यैव आकाशयनेनिको जातः इति वदन्ति तन्न तथावाङ्गः भागपूर्वपदी वित्ति-
र्द्वितीयस्तार्णविन्दवः । तृतीयस्त्वकाशयियो गीचात् ठग्वञ्जलं तत इति परे । ठक्
णिकः । इन्द्रियहृणमिह स्त्रीनिहच्यर्थं सौवीरगीचज इति किम् औपगविर्जातः
कुसायामिति किं भागवित्तायनो मानवकः । शेषानुदाहरति यादव इति यदुनाम

४२४ । मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
ऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्म्य ईने न नलीपः ।

मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनः ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।, अपत्यणो ७।, अविकार-
णाभाव-कर्म्ये ७।, ईने ७।, न १।, नलीपः १। ।

मन्वर्जस्यानो वर्मण उच्चाः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थ-णो
अनो विकारार्थवर्जे णो भावकर्म्यार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनो-
रीने, नलीपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः औच्चाः चाक्रिणः ।
श्रेवः वाशिष्ठः ।

कश्चित् तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णाः आङ्गिरस इति अङ्गिरसीऽपत्यम् इति वाक्यं
मुनी तु शिवादित्वात् एवम् औपगवः माधवः मारीच इत्यादि ॥ ४२३ ॥

मनं वर्जयतीति मन्वर्जं ङात् षण् मन्वर्जश्चासौ अन् चेति मन्वर्जान् ।
स्यः संयोगः स्यादिन् स्येन् मन्वर्जान् च उच्चन् च स्येन् च मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन्
तस्य । अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य । अपत्ये णः अपत्यणः तस्मिन् । न
विकारोऽविकारः अविकारे णः अविकारणः भावश्च कर्म्यं च भावकर्म्यणी न भाव-
कर्म्यणी अभावकर्म्यणी अभावकर्म्यणीयः अभावकर्म्यः । अविकारणश्च अभाव-
कर्म्यश्चेति अविकारणाभावकर्म्यं तस्मिन् विकारार्थवर्जेषु सर्वेषामनन्तानां
नलीपनिषेधे अपत्यणो मनन्तस्य नलीपार्थमाह मन्वर्जानिति । अपत्यणो परे
मन्वर्जस्यैव अनन्तस्य नलीपो न स्यात् । मनन्तस्य तु नलीपः स्यादेव । अपत्या-
र्यादन्यत्र मनन्तस्यापि नलीपो न स्यात् । मनन्तवर्जनात् वर्मणोऽपि नलीपे सिद्धे
तस्य नलीपनिषेधार्थं पुनर्वर्मणो ग्रहणम् । उच्चास्तु इह ग्रहणं नियमार्थमेव तेन
उच्चोऽपत्यार्थं एव नलीपो न स्यात् अन्यादृशे तु नलीपः स्यादेवेति । यथा
उच्चोऽपत्यं औच्चाः । अथ च उच्च इदम् औच्चं कर्म्यं । यज्वनोऽपत्यं याज्वनः
शेषत्वात् णो कृते अनेन नलीपनिषेधः । मनन्तस्य तु सौपामः भाद्रपामः । हित-
नाम्नस्तु नलीपो वा वक्तव्यः । हैतनामः हैतनामः भद्रवर्मणोऽपत्यं भाद्रवर्मणः
उच्चोऽपत्यम् औच्चाः इत्यत्र ङन् यन् घृत् राज्ञामिति उङ्लीपः । चक्रिणोऽपत्यं
चाक्रिणः एव शाङ्गिनः दाण्डिन इत्यादि । अनन्त विकारार्थवर्जे णे यथा ब्रह्मणो

जातः ब्रह्म वेति इत्यर्थे वा ढघेकादिति णि ब्राह्मणः । एवं साम्न इदं सामनं
अत्र मन्तस्यापि वर्जनं नास्ति । शुन इदं शैवनं साधवनं चर्मण इदं चार्मणम् ।
शुनः सङ्कीर्णं चर्मणः कीर्णे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न जा निर्दिष्टमनित्यमिति
न्यायात् नलीपनिषिधौ न स्यात् । शैवः सङ्कीर्णः । चार्मः कीर्णः । ब्रह्मणीऽयं
ब्राह्मी मन्तः । विकारार्थेण तु हेन्नी विकारः हैसः अस्मिन् विकारः आस्सः ।
अन्यत्र हैमनं आस्मनम् । भावकर्मार्थवर्जे णि मूर्द्धनि भवी मूर्द्धन्यः सामनि साधुः
सामान्यः ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः । भावकर्मये तु राज्ञी भावः कर्म वा राज्यं एवं
सौदाम्यम् अध्वान्मनीरौने यथा अध्वनि साधुः अध्वनीनः एवम् आत्मनीनः एवम्
अध्वन्यः अत्र तु अनन्तत्वादभावकर्मये सामान्यान्नलीपनिषिधः । शिवस्यापत्यं शैवः
एवं वाशिष्ठः । शिवादित् । शिव तच्चन् गङ्गा विपाशा क्रुचा कीकिला प्रोष्ठ
वतष्ठ पिट मयूर कर्ण खर्जूरक भूरि सन्धि सुनि कुटार अनभिज्ञान ककुत्स्थ
मुपिष्ठ ऋष्टिषेण यस्काभूमि द्रणा सपत्नी जरत्कार पेटिक चण्ड कुम्भ कहीड ।
ककुभ बोध पौवर टण कर्ण चीरङ्गद जलङ्गद परिषिक गोभिल जटिलक वधिरक
मुञ्जरिक वृश्चिक खड्गारक खड्गाल रेख लेख वर्तुल पिषाक इचाकु नडाक कर्णनाभ
उत्केया रीक्षितिका आर्यश्वेता लल वशिष्ठ लक्ष अयस्थूल किनन्दन विरुपाक्ष
इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्कादिर्विदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीराट्टी—मनं वर्जयतीति मन्वर्जः स चासौ अन् चेति मन्वर्जान् स च
वर्मा च उच्चा च खेन् च (स्यादिन् खेन्) तत् मन्वर्जान् वर्मोच्चखेन् तस्य अध्वा
य आत्मा च तत्तस्य न विकारीऽविकारस्तस्मिन् णि अविकारणः । भावश्च कर्म च
ते भावकर्मणौ न भाव कर्मणौ अभावकर्मणौ तथोर्यः अभावकर्मयः पश्चात् अवि-
कारणश्च अभावकर्मयश्च तत्तस्मिन् । याज्वन इति यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे णि
नलीपोपीतौ तेऽच्चे इति प्राप्तलीपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्ज इति किं भाद्रसामः
सौसामः अपत्यण इति किं चर्माणा परिहृती रथः चार्मणी रथः मन्वर्जानित्युक्तेः
वर्मणो वर्जने प्राप्ते वर्मग्रहणादाह भाद्रवर्मणः इति भद्रवर्मणीऽपत्यम् इति वाक्यं
एवं शार्ववर्मणः इत्यादि औष्ण इत्यादि । यद्यपि मन्वर्जेत्यनेन नलीप प्रतिषेधा-
दुष्णीऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युष्णः पृथग्रहणं एवं ज्ञापयति अपत्यस्याति-
रिक्ते णि नलीपनिषिधौ न भवति तेन औष्णं पदमित्यत्रापी विकारण्ये निषिधौ न
स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणीऽपत्यम् इति वाक्यं न्वेनी न नदीपः । अस्स सूचस्य
योगविभागः कर्तव्यः तेन कचिदन्यत्रापि तथाहि । ब्रह्मण्यौ जातावपत्य्ये ।

ब्रह्मणोऽपत्यं नलीपी न स्यात् जातौ । ब्रह्मणो अपत्यं ब्राह्मणो जातिः अप-
 त्यश्च इति किं ब्राह्मी नामौषधिजातिः जातौ किं ब्रह्मण्योऽपत्यं ब्राह्म इति । पथि
 गथि गाथि केशि विदथिनी वा तु हितनाम्नः । एषामपत्यं नलीपी न स्यात्
 हितनाम्नस्तु वा । पाणिनोऽपत्यं पाणिनः गाथिनं कौशिनं वैदथिनः । हित-
 नाह्नीऽपत्यं हितनाम्नः । इनीऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनी नस्य लीपः स्यात् न तु
 कलाप्यादेः अनपत्यं परे सन्निवण इदं सन्निवणः मैधाविनः अपत्ये तु मैधाव
 इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पीठसर्पिंषु कुथुमी
 तैतिली तथा । जानली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखिण्डिनौ । कलाप्यादौ
 शिशाली च नवशब्दाः प्रकीर्तिताः । कर्मचर्मणोरताच्छीत्यक्षीषयोः । ताच्छीत्य-
 भिन्ने कर्मणः क्षीषभिन्ने चूर्म्यणी नलीपी न स्यात् । कर्मणः चार्म्यः अताच्छीत्य-
 क्षीषयोरिति किं कर्मः कर्मशीलः चार्म्यः क्षीषः । दंष्ट्रिहस्तिनः श्णायने जिह्वा-
 शिवासिनीऽस्तु श्णेयायन्वीः । दंष्ट्रिनी हस्तिनश्च श्णायने नलीपी न स्यात् जिह्वा-
 शिवासिनीस्तु ज्ञसात् श्णेयायनीः दंष्ट्रिनीऽपत्यं दांष्ट्रिनायनः एवं हस्तिनायनः
 जैह्वाशिनेयः वासिनायनिः । अथर्वणः शिके । अथर्वणा कृती गन्धः अथर्वा
 तमधीते वेत्ति वा आथर्वणिकः । शैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।
 शिव तच्च गङ्गा कङ्कमी मयूरी वतण्ड भूमी मुनि सन्धि यस्काः । पृथा विपाशा
 दृणकर्ण कुम्भा मण्डूक बौधान भिमान चण्डाः । इच्छाक खड्गावक रेखकर्णाः
 खड्गाल कीलच मुपिष्ट पीलाः । खड्गुरकी भूमिलता कपिष्टाः पिङ्गारकी वृश्चिक
 कोकिलेलाः । पटकी वर्तनः शोफी विरूपाक्षः कलन्धनः । मङ्गीरकी जरत्कारु
 कङ्कीड़ा लेख पीवराः । अयस्थुणी वधिरक उत्केया मोष्ठवर्तुली । कुञ्जा जटि-
 लकी गोभिलकोत्कथ्यो भनन्दनः । खर्जूरकी नभिस्रानः ककुत्स्थः पौष्टिक-
 क्षया । ऋषिषेण कुठाराथ्ये श्वेत लीहितिका अपि । ऊर्णनाभश्च पिटकः सपत्री
 मोष्ठिकस्तथा । तच्चशाला जलहृद कुर्वधन्वक वृणयः । अर्बुदा मानुषी संज्ञा
 नदीसंज्ञा मता इह । भारद्वाजि तु शुङ्गः स्यादात्रेये च्छगली मयः । वाम्यत्
 विकर्णोऽय चौरहृदः परिषकीऽपि च । दशरथोऽय कुलीनश्च कन्यायाः श्वे भवे-
 तथा । त्रिवेण्यास्त्रिवणी विश्ववसस्तु वरणीऽपि च । विश्ववणी मनीषा सन् गण-
 सूतप्रमाणवः । इहादलानां पाठः शिवाधनार्थः इजिकारान्तानां स्त्रीत्यान्तानां
 श्वेयवाधनार्थः तच्च शब्दस्य कारुवाचकत्वात् शिवाधनार्थः तच्छोऽपत्यं ताच्छः
 मन्वजान् इति अगन्तत्वात् नलीपी न स्यात् कुर्वदिलात् ताच्छः । गङ्गाया

अपत्यं गाङ्गः । अच्चादित्वात् गाङ्गेयः तित्तादित्वात् गाङ्गायनिः । पीक्षाया अपत्यं
पैलः अच्चादिराक्ततिगणत्वात् पैलेयः परे तु कचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽपि
निविशत इति न्यायात् इत्याहुः एवं शालाया अप्यूहनीयम् जरत्कारुशब्द उदन्त-
सान्नादिपाठात् । ऋषिषिण्शब्दस्यानन्तत्वात् णिषिवाधनार्थः । कुरुवंशीत्यन्ना
ऋषिवाचका अन्यकवंशीत्यन्ना वृषिषिवंशीत्यन्नाश्च सर्वे शिवादी पठ्यन्ते । कुरौ
नाकुलः साहदेवः ऋषिः । मूलं वाग्निष्ठ इति वग्निष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एवं
वैश्वामितः । अन्यकस्य स्वाफल्लः तीरसः । हृष्टोः वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि ।
ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुर्ह्यन्यकवृषिषिवंशवाचकानां कथं
शिवादी पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्खलनं यदा ऋषेरना-
दित्वात् कुर्ह्यन्यकवृषिषिवंशा एवानादयः । अतएव तेभ्यस्त्वविधानमित्यदीषः ।
अवज्ञानां मानुषीसंज्ञानां तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः शैलितः गौतमः ।
अवज्ञानां नदीसंज्ञकानां तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुनः इरावत्या अपत्यं ऐरा-
वतः नार्भद इत्यादि । अवज्ञा इति किं वासवदत्तेयः चान्द्रभाग्यः शुङ्गस्यापत्यं
शौङ्गी भारद्वाजः अन्यत्र शौङ्गिः । कृगलस्यापत्यं कृगलः आचैयः अन्यत्र कृगला-
यनिः विकर्णस्यापत्यं वैकर्णो वाक्यः अन्यत्र वैकर्णिः कन्याया अपत्यं कानीनः
कर्णः व्यासश्च । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवेणः । विश्ववसोऽपत्यं वैश्ववशी रावणः
वैश्वर्षण्य मनीरपत्यं इत्यर्थे णः तस्मिन्ननीः सन् वा न इत् मानुषः पक्षे मानवः
इति । विदादेर्गाविसृष्टिस्त्वानन्तर्ये ट्ठः । विदस्यान्तरापत्यं वैदः और्वः स्त्रियां
पित्वादीप् वैदी इत्यादि । विदादिर्यथा । विद उर्वी भरद्वाजः किलातः कुशिको
हरित् । विश्वानरः काश्यपापस्तम्बी ब्रह्मरथी भरौ । कुचवारश्चरदन्तौ रथन्तर-
गविष्ठौ । ऋषिषिणश्च किन्दर्भो मठरीऽथ विविष्टपिः । पुनर्भूदुहित्वापुचः प्रति-
बोधननान्दरी । हृद्यश्चः प्रियको घेनुवध्यीगशुनकावपि । ऋतभागश्च किन्दासी
व्यथस्ताकाकावपि । महाकुलः पृदाकुश्च निषादीऽथ परस्त्रियाः । परशुष्टे
स्याङ्गोपबलः शिशुभामजविन्दवः । अश्वावतारश्चासाकसुपर्णाः समुदीरिताः । अच
वे शब्दा अष्टविवाचकास्तेभ्यो गोववाचकेभ्योऽन्तरापत्य एव ट्ठः । अतएव पौचः
पौनर्भवः दीह्चिचः इत्यादि । ननु कथं, वा कुशिकास्यन्तरापत्यं कौशिको विश्वा-
मिनः कथं व्यवहृतापत्यं इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानां च लुगिति चेत् सत्यं
कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषिषिणेन भवितव्यम् अथवा
तस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः ट्ठे परश्वदेशः । अत्र परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्षा ।

संख्या-संभद्रात् ५१, मातुः ६१, डुर १२१, णे ७१ ।

हैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयया स्त्री वाच्या अतएव पारश्वी विदुरः तथाच पारश्वः पुमान् परस्त्रीतन्वे शस्त्रे विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकारः । अर्थान्तरं तु पारस्त्रै-
ण्येयः बाह्यादेराकृतिगणत्वात् विदस्थानरापत्यं वैदिरित्यादौ णिः न तु ऋषिणः ।
यद्यपि शिवादिलात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादेः पृथक् टुविधानं भवद्वाध-
नार्थम् । उक्तादेः । उक्तादेष्टुः स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उक्तस्थानरापत्यम्
श्रौत्सः जानपद इत्यादि उक्तादिर्यथा—उक्ती जनपदविनदौ धन्वा विकच महा-
नदः तरुणं धेनुः । भरत महानस पृथिवी देवं पंक्तिर्जगती कुरुप्रञ्चालम् । उद-
प्रणो महाप्राणः ककुभस्तनुनी महान् । इन्द्रावसान विकारत्रिष्टुगुणितुष्टुभः ।
उशीनरः सुवर्णश्च भल्लक्रीडो रथन्तरः । ब्रह्मन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वती नृणं भवेदिह ।
उदस्थानन्तु देशे से वयस्कोऽंशे वृषन्मवः । ग्रीष्मोऽवृत्ते समाख्यातः शेषं ज्ञेयं
प्रयोगतः । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरीरपत्यम् इत्यर्थे कौरवः इति जयादित्यः ।
सत्वतुशब्दो बलन्तस्य टुः नृणं सत्वतीऽपत्यं सत्वन्तः पाठवत्त्वात् उदस्थाने भव
श्रौदस्थानी देशः । अदेशे तु उदस्थानः कश्चित् तस्यापत्यम् श्रौदस्थानिः । वृषद-
शब्दोऽंशे वाच्ये टुः वार्षदः अनंशे तु वार्षदः णः । ननु णट्टयीः की विशेषः इति
चेत् सत्यं णान्तवार्षदस्य सङ्गे वार्षदकः । ट्रान्तस्य तु वार्षद इति विशेषः । अवृत्त
इति वृत्तं कन्दः तस्मिन् ग्रैष्मः अवृत्त इति किं ग्रैष्मौ त्रिष्टुबिति ऋतुनक्षत्रादिति णः
तस्माद्विकार मयट् ग्रैष्ममयं ट्रान्ताद्विकारि ग्रैष्मसिति विशेषः ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्यः समी भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य डुर स्यात् णे डित्यादन्त्यस्य
स्थाने । डुरो रिफस्य विसर्गाभावः स्पष्टार्थः इयोर्माचौरपत्यं हैमातुरः । अत्र तद्वि-
तार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते एकपदीभावात् डेरिकारस्य वृद्धिः । एवं
त्रिष्टुषां मातृणामपत्यं हैमातुरः, षष्ठां मातृणामपत्यं षाखातुरः संमातुरपत्यं
संमातुरः एवं भाद्रमातुरः ॥ ४२५ ॥

त्रीरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्संख्यात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
मातृशब्दस्य डुर स्यात् णे । डित्यादन्त्यस्य सौचत्वात् त्रिः हैमातुर इति इयोर्माचो-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एवं षाखातुरः ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् ११, पुंस्त्रियोः ६॥ ।

पौनः स्त्रीणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये ।

कुञ्जादेः ५१, णायन्यः ११, अस्त्रीब्बे ७, अपत्ये ७ ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च ब्बे ।
कौञ्जायन्यः ब्राधायन्यः । स्त्रीब्बे तु । कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् णे नित्वादन्ते । नकारोऽदन्तः । पुंसोऽपत्यं पौनः तव
णे परे पुंस्सुशब्दस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्तत्वाभावात् सकारस्य
लोपी न स्यात् । ययीर्लोप इति नकारस्य अकारलोपः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः
एवम् इदमाद्यर्थे णे कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौनम् कर्म । स्त्रिया
इदं स्त्रीणां समूही वा स्त्रैणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीराट्टी—पुमांश्च स्त्री च ते तयोः ॥ ४२६ ॥

स्त्री च ब्वच्च स्त्रीब्बं न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्बं तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गणः ।
कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः णित्वाद वृद्धिः । ब्रध्नस्यापत्यं ब्राधायन्यः स्त्रीब्बे तु कुञ्जस्य
अपत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायनाः इत्युभयच नडादित्वात् णायन एव ।
केचित्तु कुञ्जादेः प्रथमापत्यं णायन्यः णायनीऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् शिरेव तेन
कुञ्जस्य प्रथमापत्यं कौञ्जिरिति प्राहुः । कुञ्जादिस्तु । कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् लोमन्
गण शट् शाक शुष्का शुभा विपाश स्कन्द स्तम्भ इत्यादि । १३ । तिकादेर्नडाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्भवहारीतिवत् णायनान्तात् स्वाथे
णिः । यथा तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तिकादिस्तु । तिक कितव संज्ञा बाल शिक्षा
शास्त्रा कौशल्या सैन्यव सुञ्ज रूढ्य ग्राम्य नौड् कुरु देवरथ तण्डिल औरस लाङ्गट
गीकच चचियार्थ कौरव्य गीकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत
सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमित्र शुभ गङ्गा वारुण्या बन्ध आवट्टी वल्लका
खल्लका लोमका सुधामन उदन्य यज्ञवल्क गवेठ काकगट्टा काक लङ्का चर्मिण
इत्यादि । ४७ । एवं त्यदादेर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्णः ।

संख्या-संभद्रात् ५, मातुः ६, डुर ११, णे ७ ।

वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयया स्त्री वाच्या अतएव पारश्वी विदुरः तथाच पारश्वः पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकारः । अर्थान्तरे तु पारस्त्रे-
ण्यः बाह्वादिप्राकृतिगणत्वात् विदस्यान्तरापत्यं वैदिरित्यादौ णिः न तु ऋषिणः ।
यद्यपि शिवादित्वात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादेः पृथक् द्विविधानं भवदुष-
नार्थम् । उक्षादेः । उक्षादेष्टुः स्यात् पृथक् योगादपत्यसामान्ये । उत्सस्यान्तरापत्यम्
औत्सः जानपद इत्यादि उक्षादिर्यथा—उत्सो जनपदविनदी धन्वा विकच महा-
नदः तरुणं धेनुः । भरत महानस पृथिवी देवं पंक्तिर्जगती कुरुप्रञ्जालम् । उद-
प्रणो महाप्राणः ककुभस्तनुनी महान् । इन्द्रावसानं विकारचिष्टुवृष्णिगनुष्टुभः ।
उशीनरः सुवर्णश्च भल्लकौघी रथन्तरः । ब्रह्मन्मध्यन्दिनञ्चाथ सलती नृण् भवेदिह ।
उदस्थानन् देशे से वयस्कोऽंशे वृषन्मतः । ग्रीष्मोऽवृत्ते समाख्यातः शेषं ज्ञेयं
प्रयोगतः । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरीरपत्यम् इत्यर्थे कौरवः इति जयादित्यः ।
सलतुशब्दो वलन्तस्य ढ्रः नृण् सलतीऽपत्यं सलन्तः पाठवत्त्वात् उदस्थाने भव
औदस्थानी देशः । अदृशे तु उदस्थानः कश्चित् तस्यापत्यम् औदस्थानिः । वृषद-
शब्दोऽंशे वाच्ये ढ्रः वार्षदः अनंशे तु वार्षदः णः । ननु णद्वयीः को विशेषः इति
चेत् सत्यं णान्तवार्षदस्य सङ्गे वार्षदकः । ढ्रान्तस्य तु वार्षद इति विशेषः । अत्रत
इति वृत्तं कन्दः तस्मिन् ग्रैष्मः अवृत्त इति किं ग्रैष्मी चिष्टुविति ऋतुनक्षत्रादिति णः
तस्मादिकारि मयट् ग्रैष्ममयं ढ्रान्तादिकारि ग्रैष्ममिति विशेषः ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्यः समी भद्राच्च परस्य माहशब्दस्य डुर स्यात् णे डित्यादन्त्यस्य
स्थाने । डुरी रीफस्य विसर्गाभावः स्पष्टार्थः द्वयोर्माचौरपत्यं वैमातुरः । अत्र तद्वि-
तार्थे विषये द्विगौ शेषत्वात् णे कृते एकपदीभावात् हेरिकारस्य वृद्धिः । एवं
विष्टुणां मातृणापत्यं वैमातुरः, षष्ठां मातृणापत्यं याक्षातुरः संमातुरपत्यं
सामातुरः एवं भाद्रमातुरः ॥ ४२५ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तच्चक्षात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
माहशब्दस्य डुर स्यात् णे । डित्यादन्त्यस्य सौचत्वात् त्रिः वैमातुर इति द्वयोर्माचो-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् णः एवं याक्षातुरः ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् ११, पुंस्त्रियोः ६॥ ।

पौंसः स्त्रैणः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीब्बेऽपत्ये ।

कुञ्जादेः ५१, णायन्यः ११, अस्त्रीब्बे ७, अपत्ये ७ ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च ब्बे ।
कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः । स्त्रीब्बे तु । कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् णे निच्चादन्ते । नकारोऽदन्तः । पुंसोऽपत्यं पौंसः तत्र
णे परे पुम्स्रब्दस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दानत्वाभावात् सकारस्य
लोपी न स्यात् । ययीर्लोप इति नकारस्य अकारलोपः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः
एवम् इदमाद्यर्थे णे कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौंसम् कर्म । स्त्रिया
इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमांश्च स्त्री च ते तयोः ॥ ४२६ ॥

स्त्री च ब्वच्च स्त्रीब्बं न स्त्रीब्बम् अस्त्रीब्बं तस्मिन् । कुञ्जादिर्नङाद्यन्तर्गणः ।
कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः णित्वाद् वृद्धिः । ब्रध्नस्यापत्यं ब्राध्नायन्यः स्त्रीब्बे तु कुञ्जस्य
अपत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायनाः इत्युभयत्र नङादित्वात् णायन एव ।
केचित्तु कुञ्जादेः प्रथमापत्ये णायन्यः णायनीऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् शिरेव तेन
कुञ्जस्य प्रथमापत्यं कौञ्जिरिति प्राहुः । कुञ्जादिस्तु । कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् लोमन्
गण श्रट् शाक शृङ्गा शुभा विपाश स्कन्द स्तम्भ इत्यादि । १३ । तिकादेर्नङाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्वावहारीतिवत् णायनान्तात् स्वाथे
णिः । यथा तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तिकादिस्तु । तिक कितव संज्ञा बाल शिखा
शाव्या कौशल्या सैन्धव मुञ्ज रूप्य ग्राम्य नौङ्ग कुरु देवरथ तण्डिल औरस लाङ्गट
गीकच चित्रियार्थं कौरव्य गोकर्ण भौरिकि भौलिकि तैकयत चैकयत वैकयत
सैकयत ध्वाजयत चन्द्रमस् उरस् अमित्र शुभ गङ्गा वारुणा बन्ध आवटी वल्लका
खल्यका लोमका सुयामन उदन्य यज्ञवल्क गवेठ काकण्ट्य काक लङ्का चर्मिण
इत्यादि । ४७ । एवं त्यदादेर्नङाद्यन्तर्गणत्वात् णायनः तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे णिः । यथा तस्यापत्यं तादायनिः एवं यादायनिः । कैमायनिः एवञ्च
त्यदादिः शिवायन्तर्गणत्वात् णः । यथा त्यस्यापत्यं त्यादः यादः कैमः ॥ ४२७ ॥

श्रीरा-टी—स्त्री च च्चं च स्त्रीञ्चं न स्त्रीञ्चम् अस्त्रीञ्चं तद्धिन् । अपत्यग्रहणं
पूर्वच सामान्यविधानात् अयं नडायन्तर्गणः णायत्वेन णायनी बाध्यते तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जिः कौञ्जयन्यः इति कुञ्जस्यान्तरापत्यमिति वाक्यम् एवं ब्राह्मयन्यः । कुञ्जादि-
र्यथा । कुञ्जी ब्रह्मी बुधो लीम भस्म शङ्खाः शटी गणम् । शीकः शुभा विपाशा च
गण्डा स्तसः प्रकीर्तितः । तिकादिर्नायनिर्वादिस्तु यम् च । तिकादेरपत्ये नायनिः
स्यात् त्वादिस्तु नायनेर्यम् च न इत् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः कितवस्यापत्यं
कैतवायनिः । तिकादिर्यथा । तिककितवौ वस तौतिल नील भौरिकि भौलिकि
वस्त्रारब्धं चीपयतः कुरुसञ्जा यज्ञं गङ्गा लाङ्गट शुद्रय मुद्रम् । खल्यका लीमका-
कूप्य श्रास्यध्वाजायता उत्तः । शाश्या बालशिखा वैङ्गयतः सैकयतस्तथा । चैकयतः
स्वयामीऽथ कौरव्यः चचिवे मतः । गौकचश्चन्दमाचै जयती रक्षान्तादा मताः ।
इत्तः णात्ता देवरथीऽमिची दत्तं प्रकीर्तितः । चचियार्थे कौरव्यः पठ्यते तेन
जनपदस्थानस्य न तु कुर्वादिस्थानस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्तस्मात् णेलुंथेन जनपद-
स्थात् कुरीरपत्यं युवा कौरव्यायणिः चचियः । रक्षान्तात्तावत् गौरचक्ष्वापत्यं
गौरचायणिः कामार्थ्यायणिः कुर्वादित्वात् कामार्थ्यः । कोशलो शब्दो जनपदवचनः ।
ननु कथं कौशल्ल्यायनि वक्ष्यमिति भट्टिः । उच्यते नृजातेरिति ईपि कौशल्या-
यनी तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे आवादित्वात् णेयस्तस्य लुक् विधाय स्त्रीत्यस्य लुकि
कौशल्ल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतिगणत्वात् नायनिरिति तथा च
कौशल्ल्यकामार्थ्याभ्याखेति पाणिनिस्त्वम् । इह्वादनपत्याद् वा पुत्रान्ताद् वा किलादि-
स्तुक्तं । अनपत्यान्ताद् इहसंज्ञकात् नायनिर्वा स्यात् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यथ
तेषां तुजन् च न इत् । आम्रगुप्तस्यापत्यम् आम्रगुप्तायनिः नापितायनिः एवं
त्यादायनिः तवापत्यं त्यादायनिः युवयोर्युष्माकं वा अपत्यं यौषदायनिः काथं
भारतायनिः वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आम्रगुप्तिः नापितिः नाप्रित्यः त्याद-
न्तस्यापत्यं युवा त्यादायनिः इह्वादिति किं दैवदत्तिः याज्ञदत्तिः श्रीपगवः । अनपत्या-
दिति किम् श्रीपगविः पुत्रान्तात् मार्गी पुत्रकायणिः मार्गी पुत्रायणीति पूर्वेष्वेव
सिद्धे कविधानार्थः पाठः आयनाभावपक्षे मार्गी पुत्रीरिति रूपवयं प्राकिलादि-
ज्ञावत् वाकिलकायनिः वाकिलायनिः वाकिलिः । वाकिलादिर्यथा वाकिल्यर्थमि-
गान्धेदी काकिलडा तथैव च । कार्कश्यवर्षिणावन्न षड् बुधैः परिकीर्त्तितः । परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाकिलादेर्हैक्यम् । अठङ्गादायनिर्वा । वाशब्दी वङ्-
 लार्थः, वङ्संज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । न्नु चुकस्यापत्यं न्नु चुकायनिः पचे
 स्बौचुकिः । आह्निचुम्बकायनिः आह्निचुम्बकिः वाङ्गल्यात् कचिन्न भवति तेन दच्च-
 स्यापत्यं दाचिः प्राचिरित्यादि । यूनि लुक् नायनेः णस्य । नायने परस्य यूनि
 विहितस्य णस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनिः तस्यापत्यं युवा तैकायनि-
 रित्यादि । कुलाददादिनी येन णेयका दादेस्वीनः । दादिभिन्नात् कुलात् य इन
 णेयक एते स्युः दपूर्वादीन एव । कुलस्यापत्यं कुल्यः कुलीनः कौलियकः वङ्गकुल्यः
 वङ्गकुलीनः बाङ्गकुलिरकः । वङ्गल्यस्यादत्वात् दादेस्तु आङ्गकुलीनः श्रीचियकुलीनः ।
 दुर्महद्भां णेयकनीनौ वा । आभ्यां परात् कुलात् णेयकनीनौ क्रमाद्वा स्याताम् ।
 दौकुलियकः । अच्चादित्वात् दौकुलियः पचे दपूर्वत्वात् दुक्षु लीनः महाकुलीनः
 उक्सादित्वात् माहाकुलः पचे महाकुलीनः । चचादि यो जातौ । चत्रशब्दञ्जाता-
 वपत्ये इयः स्यात् चत्रियः जातिः । जाताविति किं चाचिः । सौवीरगोत्रात्
 फाष्टाकृतिमिमतात् ण्णायनी । सौवीरगोत्रात् फाष्टाकृतिमिमताच्च ण्णायनी
 स्यातां फाष्टाकृतेरपत्यं फाष्टाकृतः । सौवीरगोत्रत्वात् यून्वस्य विषयः फाष्टाकृता-
 यनिः एवं मितवस्यापत्यं मैमतः मैमतायनिः । परे तु अत्याच्छब्दस्य व्युत्क्रम-
 मिर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाष्टाकृतः मैमतायनिः इत्येव । सौवीरगोत्रा-
 दिति किं फाष्टाकृतायनः । मैमतायनः । देवपृथिवीभ्यां ण्यणौ वा । आभ्यां
 क्रमात् ण्यणौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देवः पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः स्त्रियां
 देव्या पार्थिवा उक्सादित्वात् दैवः पार्थिवः दैवी पार्थिवी । धामानादी लोमा-
 न्नास्तु ब्वे । धामन् इत्यन्तादः स्यात् लोमन्नन्तात् ब्वे । अश्वत्थामा नाम कश्चित्
 तस्यापत्यम् अश्वत्थामः उडुलोमोऽपत्यानि बह्वनि उडुलोमाः । ब्वे किम् औडु-
 लोमिः औडुलोमी । रूढाद्राञ्चि च टः णस्तुव्राङ् मगध कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये
 राञ्चि च देशतुल्याख्यचत्रियात् टुः स्यात् व्राङ् मगधादेस्तु णाः पञ्चालानामपत्यं
 राजा वा इत्यर्थे पाञ्चालः वेदेहः । व्राजार्देस्तु आङ्गः वाङ्गः सौङ्गः मागधः कलिङ्गः
 शूरमसः । रूढादिति किं पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः । वडे कोशला-
 जादादगाम्भारिशाल्थेयभिन्नात् वङ्गादिकारात् कोशल-
 दजादाज्ञापत्ये राजनि च ण्यङ् स्यात् ट्रुण्यीरपवादः आन्वष्टस्यापत्यं राजा वा
 आन्वष्टः सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्यः । कुन्तेर्जनपदचत्रियस्यापत्यं राजा वा
 कौन्त्यः अवन्तेरावन्त्यः कोशलस्य कौशल्यः आजात्यः स्त्रियामजादिलादाप् आजात्या ।

४२८ । गर्गयस्कविदादि-भृग्वक्त्रि-कुत्साङ्गिरो
वशिष्ठ गोतम-रुढास्तुक् ष्वे ऽस्त्रियाम् ।

गर्ग—रुढात् ५३, लुक् १२३, ष्वे ७, अस्त्रियां ७ ।

देशतुल्याख्यः क्षत्रियो रुढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
ष्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः यस्काः लक्ष्माः विदाः उर्वाः भृगवः अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियान्तु भार्गव्यः ।

कोत्यावन्त्ययोश्च कुन्ती अन्ती कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि रुजातेरिति ईप्सि
ङित्वात् पतिपुत्रादौ यङ् ई आन्वष्टीपतिः आन्वष्टीपुत्र इत्यादि । गान्धारिशाल्वेया तु
गान्धारः शाल्वेयः पूर्वेण ट् । कुरुत्यादिभ्यो ण्यः पाण्डीर्ङिञ्च । कुरोर्निपूर्वशब्देभ्यो
जनपदभ्यो ण्यः स्यात् ङिञ्च पाण्डोः । कुरोर्जनपदस्यापत्यं राजा वा कौरव्यः कथं
माघे कुकुरकौबरस्त्रियः तथा संरक्षन् कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षायां विषयो
देश इत्यर्थे णो वा तस्येदमित्यर्थे वा । कथमक्षत्रियकौरव्याः परश इत्युपचारात् ।
त्यादिः निधनस्यापत्यं राजा नैधन्यः नैपुण्यः नैषध्यः पाण्डोर्जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं
राजा वा पाण्ड्यः ङिति टिलीपः । रुढ इति किं महाभारते पाण्डोरपत्यं पाण्डवः ।
न हि तस्य पाण्डुर्देशः उडुम्बरादेः णिः । रुढाद्राङि चेति ट्रस्य बाधकः उडुम्बरस्य
जनपदस्य क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा । औडुम्बरीः तैखलिः । उडुम्बरिसिलखली
मद्रकारी युगम्बरः । मूलिङ्गः शरदण्ड्य कालकूटीऽयकसाया । प्रत्ययङ् नव
श्रीक्ताः परे शिष्टप्रयोगतः । कैकय प्रलय मित्र यूनां णित्ये यादेरियः । एषां
यादेर्भागस्य णित्ये इयादेशः स्यात् । कैकयस्यापत्यं कैकयः प्रलयादागतं प्रालियं
हिमं मित्रयोर्भावंः सैवेयिका गोचरणाणकः ॥ ४२७ ॥

गर्गस्य यस्कस्य विदस्य गर्गयस्कविदाः ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः ।
आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् । गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थः । गर्गयस्क-
विदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गोतमश्च रुढश्चेति तस्मात् ।
यद् यपंसी इत्यनुवर्षते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति । अपत्यार्थे प्रत्ययाना-

मित्यर्थः । लुक्प्रणात् त्यलौपे त्यलक्षणमिति न्यायात् इत्यादिर्न स्यात् । गर्गस्याः
पत्यानि गर्गा एव वत्साः आभ्यां अस्य लुक् । यस्त्वस्यापत्यानि यस्माः एव लज्जाः
विदस्यापत्यानि विदाः एवम् उर्वाः भृगोरपत्यानि भृगवः एभ्यः णस्य लुक् । अवे-
रपत्यानि अचयः अच णेयस्य लुक् । कुसस्यापत्यानि कुसाः अङ्गिरसोऽपत्यानि
अङ्गिरसः वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठाः गीतमस्यापत्यानि गीतमाः एभ्योऽपि
णस्य लुक् । ब्वे किं गार्ग्यः गार्ग्यौ एव सर्वत्र । एकवचने द्विवचने च प्रत्यय-
स्थितिः । देशतुल्याख्य इति । देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य चचियस्य स
देशतुल्याख्यः चचियौ रुढ इत्यर्थः । यथा वङ्गौ देशविशेषः वङ्गं पालयतीति
ठकेकादिति अनित् णे वङ्गी राजा । वङ्गस्यापत्यानि वङ्गाः एवम् अङ्गाः कलिङ्गाः
मत्स्याः पञ्चालाः विदेहाः मगधाः इत्यादयः एभ्योऽपि णस्य लुक् । एषामपि
एकत्वद्वितयीः वाङ्गः वाङ्गी इत्यादयो बीध्याः । देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित्
प्रसिद्धचचियौऽपि रुढौ वा वक्तव्यः । तथा च गलितवयसामिस्त्राकूणानिदं हि
कुलव्रतमिति । आचक्ष्ण मत्वा वशिर्नां रघूर्णा मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च
रघुः । पायादपायात् सततं भवन् नाथी रघूणामथवा यदूनामित्युद्धटः । स्त्रियान्तु
भृगोः स्यपत्यानि भार्गव्यः अत्र णस्य न लोपः । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं
भृगोरिति भार्गवा मत्वा इति अत्र इदमर्थं ततस्य णस्य लोपी न स्यात् एवं प्रियां
गर्गां यस्य स प्रियगर्गः अत्र समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात्
णस्य लोपः स्यादेव । एवं प्रियो गार्ग्यो येषां ते प्रियगार्ग्याः अत्र समुदायस्य
बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णस्य लोपी न स्यात् । एवं प्रिययस्काः
प्रिययस्काः इत्यादयो बीध्याः । यस्कादिस्तु । यस्त्व लभ अय स्थूल लण कर्णभ
नन्दन वह्निर्यौगि कर्णाटक पिण्डी जङ्गावक मृत्त वल्गस् अश्वर जङ्गारथ उत्कास
कटक गन्तुक विशुपद उपरि मेखला श्रीष्टू मास्त्र श्रीष्टूपाद शीर्षमाण शीर्षमाय
पदक कर्षक विशिचुचि अजवस्ति भङ्गिल भङ्गिल भङ्गित खरप पुष्करसद
इति । ३३ । विदादिस्तु । विद पुत्र उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ
विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग हृथ्यश्च प्रियक अयस्तम्भ कुचराव शरद्वत् शुल्क घेनु
इति । १८ । यस्कादिविदादिश्च हाविव शिवाद्यन्तर्गतौ । ततश्च हाभ्यामेकगणो-
क्तापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरणं प्राचामनुरीधात् ॥ ४२८ ॥

श्रीरा-टी—गर्गस्य यस्त्वस्य विदस्य ते आदयो येषां ते गर्गयस्काविदादयः ते च
भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गीतमश्च रुद्रश्च तत्तस्मात् । रुद्रशब्दस्य

स्युत्पत्तिमाह देशतुल्याख्य इत्यादि तथाच गगर्गदि णः यस्कादि णः णायनि
 णि णेयाः विदादि टः अचि णेयः भृगुकुसाङ्गिरो वशिष्ठगोतम णः रुद्र णट्
 णङ् ण्यणि इत्येषां ज्ञे लुगित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति गगर्ग इत्यादि । कवचीस्तु
 नाग्यः गाग्यौ यास्तः यास्तौ वैदः वैदौ भार्गवः भार्गवौ आत्रेयः आत्रेयौ कौत्सः
 कौत्सौ आङ्गिरसः आङ्गिरसौ वाशिष्ठः वाशिष्ठौ गौतमः गौतमौ आङ्गः आङ्गौ
 इत्यादि । एवं ज्ञे लुगिति किं गगर्गणां धनं गगर्गधनम् । अङ्गधनमित्यादि
 ज्ञे विहितानां त्वानामिति किं नाग्यं वाक्यं आग्निवेश्यं ते नाग्यं वाक्याग्नि-
 वेष्ट्याः एवं नाग्यौ च वाक्यौ च आग्निवेश्यौ च ते नाग्यं वाक्याग्निवेश्या इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्त्वानामपि इत्थं समर्थं वाक्ये समासे
 एकार्थाभावात् सङ्गभावविवक्षायां बङ्गत्वे लुगित्याहुः । तेन गगर्गवाग्निवेशा इति
 उदाजङ्गुः । प्रियवाङ्मा इत्युदाजङ्गुरिति । गगर्गविदादौ उक्तौ । यस्कादिर्यथा ।
 यस्को लचत्वचोयस्तुणकलन्दतुर्णकर्णाः । भण्डितखरुभाङ्ग तथा रूपा भाङ्ग सदा
 मत्तः । क्रोष्टु मायो वह्निर्योगः कण्वलोद्धारकर्षकौ । क्रोष्टुमालो विषपटो परि-
 मेखलपादकाः कर्णाटकः क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमयकः । वकशक्तः शीर्षमायः
 पिच्छीजङ्गल्यैव च । जङ्गारथः शीर्षमालजङ्गारचासुरास्तथा । उपकाशीज-
 वस्त्य विशिः क्षुद्रिनि चयः । यस्कादयः षट् शिवादयः भण्डितादयः पञ्च
 नडादयः अजवस्त्यादयस्त्रयः अत्रादयः । शेषाणामदन्तत्वात् णिः यस्कादेराकति-
 गणत्वात् पुष्करसच्छब्दोऽपि तेन पौष्करसादिः पौष्करसादौ ज्ञे पुष्करसदः । बह्वचो
 गोत्रस्य प्राचभरतेषु । बह्वचः शब्दात् प्राचभरतगोत्रविहितस्य त्वस्य लुक् स्यात्
 ज्ञे । पद्मागारस्यान्तरापत्यं पद्मागारिः पद्मागारी ज्ञे पद्मागाराः । भरत-
 गोत्रे यौधिष्ठिरिः यौधिष्ठिरौ युधिष्ठिराः । एवमार्जुनिः आर्जुनी अर्जुनाः ।
 बह्वच इति किं भैमिः भैमी भैमयः । अगस्त्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च । आम्नां
 गोत्रत्वस्य ज्ञे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ
 क्रमात् स्तः । अगस्त्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिणः आगस्त्यः आगस्त्यौ ज्ञे अगस्तयः ।
 कुण्डिल्या अपत्यं गगर्गदित्वात् कौण्डिल्यः कौण्डिल्यौ कुण्डिलाः । तिककित-
 वादेश ज्ञे । गोत्रविहितस्य त्वस्य च लुक् स्यात् ज्ञे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च
 ते तिककितवाः । उपलसकाः कुञ्जककुभाः उरीलङ्गटाः अग्निवेषकशेरुका बङ्गुर-
 भङ्गुरेयाः पापकनरकाः वररथाः शश्वरपरिखट्टाः लङ्काशान्तसुखाः कृष्णाजिन
 कृष्णसुन्दराः भृष्टकपिष्ठिषाः इत्यादि । चे किं तैकायनयः कैतवायनयश्च ज्ञे किं

तैकायनीश्च कौतवायनीश्च तैकायनी कौतवायनी । उपकादिभ्यो वाचि च । उप-
कादिभ्यो ळे विहितस्य गीत्रत्यस्य अचे चे च ळे लुक् स्यात् वा । उपकाः औपका-
यनाः नमकाः नमकायनाः औपकायनाश्च नामकायनाश्च उपकानमकाः औपकायन-
नामकायनाः । उपकादिर्यथा । उपकनमकमुपिष्टमयूरं जटिलकवधिरकवर्णिकक-
र्णम् । पिष्टकपिष्ठलभावी जह्वातुजकमलाखनकलसी कण्डम् । कासकृतक्षो निदा-
घश्च मन्दकाः कृष्णमुन्दरः । कृष्णादिनावतारश्च भष्टकः कृष्णपिङ्गलः । उन्दुकायाह-
कण्ठौ चाकटावककुसीतकौ । अनुलोमा प्रतिहतः प्रतालिः जपथस्तथा । उपकन-
मकौ नडादी सुपिण्डादयः श्रिवादयः । अनुलोमनवाह्यादिः शेषाणामनन्तत्वात्
णिप्राप्तिः । ळे किं औपकायनस्य नामकायनौ च औपकायननामकायनाः
गर्गविदादयः कृद्वयोः ये । गर्गादेर्विदादेश्य ये वर्त्तमानस्य कृद्वयोर्विहितस्य
गीत्रत्यस्य लुक् स्यात् वा । गर्गस्य गर्गयोर्वा धनम् गर्गधनं गर्गधनम् एवं
वैदस्य वैदयोर्वा धनं विदधनं वैदधनम् । रुढात् कम्बोजादेर्नित्यम् । कम्बो-
जादे रुढात् उत्पन्नराजापत्यत्यस्य लुक् नित्यं स्यात् । कम्बोजजनपदस्यापत्यं राजा
वा कम्बोजः कम्बोजी कम्बोजाः । कम्बोजः केवलशैलभोजनिन्दल्लुशः श्व
इत्यादि । स्त्रियाम् कुरुकुल्यवन्तिभ्यः । एभ्यो राजापत्योत्पन्नत्यस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ।
कुरोर्जनपदस्यापत्यं स्त्री राज्ञी वा कुरुः उत इत्यादिना ऊप् एवं कुन्ती अवन्ती ।
खड्गे लुकि वृजातेरित इति ईप् । अतश्चाप्राच्यभर्गयौघेयादेः । प्राग्गीत्रभर्गादि-
यौघेयादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्तस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनस्यापत्यं स्त्री
राज्ञी वा शूरसेनौ इङविङोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा इङविङी इत्यत्र ट्स्य मद्रस्यापत्यं
स्त्री राज्ञी वा मद्रौ दरदोऽपत्यं स्त्री राज्ञी वा ह्यत्रः ण्यस्य वा लुक् लुकि जातेरित
इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम् । अत इति किं कौशल्या आज्ञाया । अप्राच्यभर्ग-
यौघेयादेरिति किं पाञ्चाळी वैदेही सागधी आङ्गी वाङ्गी सौङ्गीत्यादि । भार्गादेः
भार्गी कौकेयी । कथं प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत् आद्यप्रकृतेर्ब्वे नदादि-
प्राठात् भागवत्तिः । भार्गादिर्यथा भर्गः कर्कशः कश्मीरः कौरवः मुखकैकयी ।
बाल्हीऽनुभवश्चैव भार्गादिः परिकीर्त्तितः । यौघेयादेः यौघेयी शौभेयौत्यादि ।
स्त्रियामिति चकारेणानुकर्षणान्न अमत्र । नगीपरणादेः । गौपरणादेर्गौत्रत्यस्य
लुङ् स्यात् । अयं विदाद्यन्तर्गणः । गौपरणी गौपरणाः गौपरणस्य गौपरणयोः कुलं
गौपरणकुलमित्यादि । उक्तोऽपत्याधिकारः । णो वेच्यादी यमादिभ्यस्त्व- पत्यवत् ।
स्याद्यक्षाङ्गेः णः स्यात् वेच्यादिभ्यषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्वाः स्युः । वेच्यादि-

४२६ । ठवे कात् णीककस्त्रीनेयाश्चानितश्च ।

ठवे ७, कात् ५, णीक कन् णीन इयाः १॥, च ११, अनितः १॥, च ११ ।

कात्परा एते पूर्वे च सेतोऽनितश्च स्युः ठे घे च वाच्ये ।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः । वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयम् । शक्त्या युध्यते-
ऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः ; तिष्ठेण युक्ता राज्ञिः तैषी, पौषी ;
चत्राय साधुः चत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं, मथुराया आगतः
माथुरः, इह भवं ऐहिकं, कदाचिद्भवं कादाचित्कं, ग्रामीणः,
ग्राम्यः, मूर्खन्धः, नादेयः, शालीयः, नागरः, अग्र्यः ।

यथा । वेत्ति अधीते रक्तं युक्तः कालः दृष्टं मासः परिहृता रथः । उद्धृतं संस्कृतं भर्त्तुं
व्रतशायिता पौर्णमास्यस्मिन् । अस्य देवसमूहविषये देशः । अस्य प्रागर्थस्य
संशयः । तदस्यस्मिन् देशे निवृत्तः निवासः । अदूरभवः विकारः अवयवभवः
व्याख्यानां प्रायभवः जातः कृतः क्रीतलभ्यः चणं दृश्यते सम्भूतः साधुः पुण्याते पक्ष-
मानम् उप्तं दैत्यघ्नं खगे व्याहरति अस्य सोढुम् आगतः प्रभवति गच्छति अभि-
निष्क्रामति । अधिष्ठत्य कृते गन्धः अस्य निवासः अस्याभिजनः अस्य भक्तिः गृह्यते
श्रूयते उच्यते प्रीति उपज्ञातं कृते गन्धः इदम् । यमादिस्वावत् । यम आदित्य अग्नि
कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपश्चाद्यादिस्थानान्तः उमादयश्च पश्चादित्यन्तः
कुर्वादी । उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि । दित्यदितिभ्यां न ण्ययः । आभ्यां
वेत्त्यादी ण्येयी न स्यात् । दितिं वेत्ति अधीते वा दैत्यः आदित्य इत्यादौ स्युः न
दैतेय इति ॥ ४२८ ॥

ठच्च घञ् ठवं तस्मिन् । णीकस्य कण् च णीनश्च इयश्च ते । न विद्यते इत् घेषां
तेनितः । णीककस्त्रीनेयाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण पूर्वाक्ताः शिप्रभृतयः प्रत्ययाः
समुच्चयन्ते । अनितयेति प्रत्ययसम्बन्धचकारेण सेत इति विशेषणान्तरं समुच्चयते ।
ततश्च इह चलारः पूर्वाक्ताः सप्त इत्येकादश प्रत्ययाः प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः
कार्ष्णिणि कर्त्तरि च वाच्ये स्फुरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्यः कार्ष्णिणि
कर्त्तरि च वाच्ये स्फुरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण कचित् इद्रहिताः स्फुरित्यर्थः ।
अतु अनेषां मते वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कादः शिप्कादिः क्रियते इह अर्थानुक्तौ तर्कं

अशीतोत्पादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्वं तेषां मते प्रकृतेरनुक्ता-
वपि वेच्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् शिकः व्याकरणात् णः पदक्रममात्रं कः इति
प्रकृतिनियमः कथं लभ्यते । कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमिति वचना-
देव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनादेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमश्च लभ्य-
इति कर्मणः कर्तरि वाच्ये आह तार्किक इति । तर्कं वेच्यधीते वा इत्यर्थे शिके
णित्वाद् वृद्धिः ययौर्लोप इत्यकारलोपः एवं पदकः क्रमकः उभयत्र अणित् कण् ।
एवं वैयाकरणः अत्र णे कृते यूर्युमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धिः करणात् कर्मणि
वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र शिके कृते नदन्सावित्यनेन दान्तलनिषेधादिरामाभावे
चकारस्य कुञ्जादि नं स्यात् । स्त्रियान्त वाचिकी वृत्तिः । कर्तृ कारकात् कर्मणि
वाच्ये शर्ववर्मणा कृतं शर्ववर्मिकमित्यत्र शिके कृते वृद्धौ न्वौर्लोपौताविति न लोपे
ययोरित्यकारलोपः एवं पाणिनीयम् अत्र णीये कृते ययोरित्यकारलोपः । करणात्
कर्तरि वाच्ये श्रुत्या युज्यते श्रात्तीक इति अत्र णीके कृते वृद्धौ ययोरिति इकार-
लोपः एवं यथा युज्यते याटीकः पुनः कर्तृ कारकात् कर्मणि वाच्ये तिथेण युक्ता
रात्रिः तैषी अत्र णे कृते वृद्धौ सूर्यागस्त्यस्येति यकारलोपे पित्वादीप् । एवं पौषी ।
चचाय साधुर्भवतीति चक्षियः । यथा परिभाषायां सत्यामपि संज्ञापाद इत्युक्तं तथा-
त्रापि सादर्थ्यं चतुर्थान्तात् प्रत्ययं करिष्यतापि कारकादित्युक्तं प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्तीति न्यायात् । अथवा वसोर्वसकाज्जिणात् इत्यस्य वृत्तौ नान्यत् इति ज्ञापका-
दकारकादपि प्रत्ययः । न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरिव प्राप्तिरिति वाच्यं
सम्बन्धविवक्षायामेव स्वाभ्यादिभिर्योगे षष्ठी सप्तम्योः प्राप्तेः । अन्यथा चैवौ नैवस्य
प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र धनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्तेः । एवं यज्ञियम् उभयत्र इये ययो-
रित्यकारलोपः । अपादानात् कर्तरि वाच्ये मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र णे
कृते वृद्धिः अधिकरणात् कर्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति शिके कृते वृद्धिः ।
एवं कदाचिद्भवं कादाचित्कम् अत्र कणि कृते णित्वाद् वृद्धिः । ग्रामे भवो ग्रामीणः
अत्र णीनः । एवं ग्राम्यः अत्र ण्यः । मूर्द्धनि भवो मूर्द्धन्यः अचानित् णो मन्वर्जानिति
नलोपनिषेधः । नद्यां भवो नादयः अत्र णीये वृद्धौ ययोरिति इकारलोपः ।
शालायां भवः शालीयः अत्र णीयः नगरे भवो नागरः अत्र णे वृद्धिः अग्रे भवोऽग्राः
अत्रानित् ण्यः ॥ ४२६ ॥

श्रीराटी—कं कारकं दृष्ट घञ् तस्यिन् णीकश्च कण् च णीनश्च इयश्च ते ।
नास्ति इत् येषां ते । चकारेण पूर्वसप्तम्या अनुक्तध्वन्ते तथाच अत्रत्यास्ता एकादश

सैतोऽनित्यमभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थः ढादित्यधिक्रियते ढात् प्राक् । वेच्यधीते ।
ढात् परः णः स्यात् वेच्यधीते चार्थे । वैयाकरण इति व्याङ्पूर्वात् कधीरनट णः
आरू व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे णः शित्ते युम् त्रिः ययोरित्याकारलोपः एवं
प्रभाकरीपलक्षितौ ग्रन्थः प्रभाकारस्तं वेत्ति अधीते वा प्रभाकार इत्यादि । शिक
उक्थादेः षष्टिपथशतपथाभ्यां लनित् । उक्थादेः शिकः स्यात् षष्टिपथशतपथा-
भ्यान् शिकः । उपचारात् उक्थशब्दस्य औक्थिकार्थः तं वेत्ति अधीते वा औक्-
थिकः । लोकायतिकः । उक्थादिर्यथा । उक्थो लोकायतः श्रुत्वाः पुराणं
संहिता श्रद्धः । वर्षा वसन्तो हेमन्तः सङ्घातः संसृष्टी गणः । अथवा शिशिरो
वृत्तिश्चार्थवर्णलक्षणम् । न्याय न्यासा बर्हपदा तुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा
त्रिपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतरः । यज्ञलक्षानुकल्पश्च पुनरुक्तः पदक्रमः । चरम-
प्रथमाभ्यान् गुणीष्य क्रतुवाचिनः । आख्यानाख्याविकाशेतिहासी वैलक्षणीत्तराः ।
अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिताः । सूचान्ताश्च कल्पान्तसथाभिन्नगु-
त्तरपि । अथर्वाणं वेच्यधीते वा आथर्वणिकः इति न लोपः । नैयायिकः नैया-
यिकः यूयुम् इतीम त्रिः । अनुकल्पशब्दे परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्पान्तान्ता
सिद्धाति चारमगुणिकः प्राथमगुणिकः । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः । आश्व-
मेधिकः राजपेयिकः राजसूयिकः आख्यानं ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णनं यव-
क्रीतमधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे णे कृते क्वचित्स्य लुक् तं वेच्यधीते वा यावक्री-
तिकः पैङ्गविकः । सूले तार्किकः इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेषः तमधिकृत्य
कृतेा ग्रन्थः तस्य लुक् तं वेच्यधीते वा इत्यर्थे शिकः एवं वासवदत्तिकः सौमनोद्-
विक इत्यादि । लक्षणेत्तरा इति लक्षणशब्द उत्तरा धेयां गौलाक्षणिकः आश्व-
लाक्षणिकः । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति सार्वविद्यिकं वायसविद्यिकः । धर्मा-
दयस्तु धार्मविद्यः वैविद्यः आङ्गविद्यः । अध्यानन्तरं कल्पादिवर्जिताः सूचान्ता
इति संग्रहसूचिकः वार्त्तिकसूचिकः । कल्पादिस्तु काल्यसूत्रम् कल्पान्ता इति माट-
कलिकः पाराशरकलिकः अनुसूनाम ग्रन्थविशेषः तं वेच्यधीते वा इत्यर्थे शिकः ।
इसुसुतान्तादिकस्य कः । उक् प्रत्याहारः । इसनादुसन्तादुक् प्रत्याहारात्
तान्तास परस्य इकस्य कः स्यात् । अनुसूकः शिकस्येकस्य कालविधानात् शित्ते
त्रिः । षष्टिपथं वेच्यधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी शतपथिकी । पदादेः
कः । ढादित्येव पदादेर्वेच्यधीते चार्थे कः स्यात् । सूले पदकः क्रमक इति ।
इति व्याकरणम् । सूत्राणि सप्तमीमपनिषत् पठ । शिकः सौमांसकः केकः खः ।

पदीचरादिकः॥ पदमुत्तरपदं यव तस्मात् इकः स्यात् वेत्त्यधीतेऽर्थे पूर्वपदं वेत्त्य-
धीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिकः एकदेशिनस्तु पदीचरपदादेव इकः पदीचर-
पदादेव इकः पदीचरपदिकः इत्याहुः आनुपदिक इति उक्त्यादित्वात् । अनु-
ब्राह्मणादिन् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणशब्देनातं तस्य सदृशम्
अनुब्राह्मणं सादृश्येन सः तदेत्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनी अनुब्राह्मणिन
इति चान्दास्तु अस्थर्थेनासाधयन्ति इति चिन्त्यम् । इयस्तु वाधीते कन्दसः श्रोत्रयः ।
कन्दसाऽधीतेऽर्थे इयः स्यात् वा तस्मिन् कन्दसः श्रोत्रोद्देशश्च कन्दोऽधीते श्रोत्रियः
पञ्चे कान्दसः लन्तस्य नानुवृत्तिः । सूत्रात् संख्याकोऽङ्गं लुक् । सूत्रवाचिनः संख्या-
भक्ततेः कोऽङ्गोऽध्येतवेदित्रोर्विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं
वेत्त्यधीते वा अष्टकः पाणिनीयः दशको वैयाघ्रपद्यः । संख्येति किं महावार्त्तिकं
सूत्रं वेत्त्यधीते वा महावार्त्तिकः कोऽङ्ग इति किं चतुष्टयं सूत्रं वेत्त्यधीते वा चातु-
ष्टयः । सहस्रवर्णपूर्वाच्च । सहपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च लेः परस्याध्येतवेदित्रोर्विहितस्य
त्यस्य लुक् स्यात् । सवार्त्तिकं वेत्त्यधीते वा सवार्त्तिकः ससंग्रहः एवं सर्ववेदः
सर्वशास्त्रः पञ्च वेदान् वेत्त्यधीते वा ताचि वाच्ये गः । प्रोक्ताच्च । प्रोक्तविहितस्या-
नादध्येतवेदित्रोर्विहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तदेत्य-
धीते वा पाणिनीयः स्त्रियां पाणिनीया अपिशलस्यापत्यम् आपिशलिः तेन प्रोक्तम्
आपिशलं तदेत्यधीते वा आपिशलः स्त्रियामापिशला पित्तोऽपि गौणत्वान्नेप् ।
कल्पसूचक्यन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणि । एतानि प्रोक्ताधिकारव्यानि अध्येतवेदि-
तविषयाणि भवन्ति अन्यत्र भावी विषयार्थः । तथाच प्रोक्तव्यान्तानामध्येतवेदित-
विषयताव्याप्यविषयताकलमिति पर्यवसितार्थः । एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरीयेगे
वाक्यं निवर्त्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रोक्तम् कल्पं वेत्त्यधीते वा कश्यपौ
कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्येतवेदित्रोः णः तस्य लुक् लुकि सति अनेन
प्रोक्तस्याध्येतवेदितविषयत्वे लिङ्गवचने न भवतः । एवं कौशिकी इह कल्पविषयस्य
ग्रहणात् पेङ्गैककल्पः इत्यादौ न स्यात् । सूत्रस्य तावत् पराशरेण प्रोक्तं भिन्नसूत्रं
तदेत्यधीते वा पराशरी भिन्नः शैलाली नटः कर्षन्दी कृशाश्वी । कन्दसप्तावत्
कठो ब्राह्मणः तेन प्रोक्तं कन्दो वेत्त्यधीते वा कठः । मोदः पैपलः अचिण्मौ
वाजसनेयी । ब्राह्मणस्य तावत् भाण्डिना विभ्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते वा
भाण्डो शाध्यायनी एतरेयी एषामिति किं पाणिनीयं व्याकरणम् । अगोचणिक-
खादिष्पाद्व्यादीये भवादौ । गोत्रविहितव्यान्तवर्जितात् कङ्खादिष्पान्तवर्ज-

ताश्च ह्रस्वसंज्ञकादीयः स्यात् भवादिव्यर्थेषु गार्गीयः वाक्सीयः शाखीयः शैवीयः
 कौप्यवीयः त्वदीयः मदीयः अस्मदीयः इत्यादि । गीचणिकखादिष्णाभ्यान् दाचः
 काण्डः जामदग्न्यः गोचार्थ इति किं सुतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमः तस्येदं सौत-
 ङ्गमीयं ण इति किं कखे देवताऽस्य काण्डः तस्येदं काण्डीयम् । द्राचः प्राच्य-
 भरताञ्च । प्राच्यगोत्राण्यन्तात् भरतगोत्राण्यन्ताच्च द्राच इयं स्यात् भवादौ । पूर्वेषा-
 म्नातेऽनेन विधीयन्ते पीथीयः रैक्षीयः काशीयः द्राच इति किं पान्नागावः प्राच्य-
 भरतादिति किं दाचः प्लाचः ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं काश्चादिर्णिकणि-
 कयोर्विधानादिति चेन्न तच्च चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचककाशीशब्दग्रहणात्
 इह गोचार्थस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति । कखोडो देशे । इह्यादित्येव कका-
 रोडः खकारोडश्च देशे वर्त्तमानादीयः स्यात् भवादौ । कोड् ण्यस्य वाहीक-
 ग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधनार्थम् । आवह्नकवीयं द्रौघनवीयं आश्वत्यवीयं
 कौटशिववीयम् अथोसुखवीयं इह्यादिति किं सौसुखम् । ग्राम कथं क्रुद पलद
 नगरोत्तरदात् । ग्रामाद्युत्तरदादेशवाचकात् इह्यादीयः स्यात् भवादौ । दाचि-
 ग्रामीयं दाचिकखीयं दाचिक्रुदीयं दाचिपलदीयं दाचिनगरीयं माहकिया-
 म्नीयमित्यादि । इह्यादिति किं महानगरे भवः माहनगरः उत्तरदादिति किं बाङ्ग-
 ग्रामं बाङ्गनगरम् । बाहीकग्रामेभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधकमिदम् । पर्णककणाहार-
 हाजि । इह्यादिति निर्वृत्तम् । भारहाजि नाम्नि देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्णककणाभ्याम् इयः
 स्यात् भवादौ । पर्णीयं ककणीयम् । भारहाजदेशभिन्ने तु पर्णं कार्कणं गहादे-
 भंवतस्तु दङ् च । गहादेरीयः स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ङ इत् ।
 गह्वीयम् अन्तरीयम् । गहादियंथा । गहान्तरौ नेमि समानशाखौ दत्ताशका
 चैवलि धन्विनय । आहिसिनाचैवलिपूर्वपक्षा भौरिः शमः शैशिरिरुत्तरय । उत्तमी
 विषमी भौलिरन्तस्थी सगधासुरी । इषुप्रपरपचोऽङ्गाधमशाखी तथा धूमिः ।
 शौरिकुत्तमशाखश्च व्याङ्गि खङ्गायनौ तथा । इष्वनीकोऽग्निशस्त्रा च शैभिरा राट्कौ
 तथा । एकद्वचश्च वाङ्गीकि परस्यन्दन पार्श्वतः । एकग्रामी देवशक्तिः कामप्रस्थ-
 स्तथैकतः । आमित्यैकपलाशी च सुखतः क्षेमधूर्ति च । येऽत्र इह्यास्तेभ्य औत्सर्गिकः
 णी येऽहह्यास्तेभ्यो जनपदत्वात् णकी ये तु ण्यन्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवत्वात् णो
 नाध्यते । पार्श्वतीयः व्यटेलीप इति टिलीपः कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थानत्वात् णके
 म्नाते विधानं पूर्ववदेकतीय इति चान्द्राः आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ्
 अत्रदीयः । पर्वतात् वा त्वऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये इयः स्यात् भवादौ

भनृष्यभिन्ने तु वा । पार्वतीयी भनृष्यो राजा वा पार्वतीयः पार्वतमुदकम् । गर्त्त-
 तरदाद्विशे । देशवाचकात् गर्त्ततरदादीयः स्यात् भवादौ । वृकगर्त्तीयः उत्तरदादिति
 किं वाङ्मर्गः । बाह्यीकयामिभ्यश्चेति णिकणिकयोर्वाधनार्थम् । प्राचि तु कटादेः ।
 प्राग्देशवाचिनः कटपूर्वादीयः स्यात् भवादौ । कटनगरीयः कटघोषीयः । प्राग्देशः
 इति किं काटनगरः । स्व पर देव राज जनस्य कथं । स्वकीयः देवकीयः परकीयः
 राजकीयः जनकीयः । आगमशासनमनिलमिति न्यायात् स्वीयः देवकीयमित्यादिपि ।
 तथा च घनमहुरहर्दत्तं स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासी तु स्वस्य
 इदं सौवमित्याहुतुः । पृथिवीमव्याज मध्यमथ । पृथिवीमव्यशब्दात् द्वयः स्यात्
 तस्मिन्मध्यमादेशश्च । मध्यमीयः । रेणुकादिर्णित् । रेणुकादिरौपीयं णित् स्यात् भवादौ ।
 रेणुकीयः । रेणुकादिर्यथा । रेणुक चित्रकसुतरपदकं मध्यमपदकः प्रस्थकमन्यत् ।
 अन्यदित्यनेन शारदीयं रेणुकादि पञ्चानां कोऽल्पात् णे प्राप्तं पाठः । आकृति-
 गणोऽयम् । काश्यादिर्णिकणिकौ । काश्यादेः परौ णिकणिकौ स्यातां भवादौ ।
 काशिका काशिकौ चैदिका चैदिकौ । काश्यादिर्यथा । काशिश चैय्युत मीद-
 भानाः संवाह्य गौरासन साधुमितम् । सुरङ्ग सम्प्रात्युपराज पूर्वकालीर्हकाला अधि-
 सिन्धुमितः । शकुनादौ हस्तिकर्षुः कुलात्मकरणेन च । आपत्काल हिरण्याभ्यां
 दासमिवेण संयुतः । दासयामी देवदत्तो युवराजयुतस्तथा । सर्ववर्मा देवराजो
 व्यासोऽरिन्दम एव च । सौधावतान इत्यष्टाविंशतिः समुदीरिताः । काशिचैदिभ्यां
 जनपदत्वात् णकः सम्पातिशब्दात् व्यङ्गिन्न प्राच्यभरतगोत्रणान्तात् णे येऽत्र वृद्धा-
 स्तेभ्यः ईदो ये अवृद्धास्तेभ्यः णोऽस्ति कर्षुशब्दादेशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते ।
 देवदत्तशब्दोऽत्र प्रान्देशवाचकः तस्माद् वृहसंज्ञकत्वादीये प्राप्तं विधानम् । बाह्यीक-
 यामवाचकात् देवदत्तः । वृद्धाबाह्यीकयामाद् वा तूशीनरयामात् । बाह्यीकयाम-
 वाचकात् वृद्धात् णिकणिकौ स्यातां भवादौ । शाकलिका शाकलिकौ माथरिका
 माथरिकौ । अवृद्धात् माहनगरम् । उशीनरयामवाचकात् आहवजालिका
 आहवजालिकौ सौदर्शनिका सौदर्शनिकौ पक्षे आहवजालीया सौदर्शनीया । देशे
 युङ् मरुवचनाभ्यां णकोऽख्याजः वृद्धाद् युङो देशवाचकाद् वृद्धात्मरवाचकाच्च णकः
 स्यात् भवादौ न तु ख्याजः । सांकाश्यकः काम्पित्यकः भागभ्यकः धन्वनशब्दो
 मरुवाचौ पारे मध्ये इत्यादिना वसः अन इत्यनेनास्यः पारे धन्वे जातः पारेधन्वकः
 एरावते जातः एरावतकः । ख्याजस्तु सुप्रख्यस्य इदं सौप्रख्यं सौप्रख्यदेशे भवः
 सौप्रख्यणीयः ख्याजी यकारः यकारस्थानीयः तस्यासिद्धत्वमिति पाणिनीयाः । बह-

प्रस्थपुरान्ताच्च । वहान्तात् प्रस्थान्तात् पुरान्ताच्च देशवाचिनी वृद्धात् णकः स्याद्वादी
 पैलुवह्वकः फाल्गुनीवह्वकः मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः रुडत्वात् परसूत्रेण सिद्धे
 पुरग्रहणं प्राच्यार्थं तथाहि नान्दीपुरमुदीच्यं वृद्धादिति किं शैवपुरः । प्राची
 त्वीरुडः । प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफीडञ्च प्राग्देशवाचकात् वृद्धात् णकः
 स्याद्वादी । माकन्दकः काकन्दकः पाटलिपुत्रकः एकचक्रकः एकचक्रशब्दस्य प्राग्-
 देश एडादित्वात् वृद्धसंज्ञा । वृद्धादिति किं दशपुरे जातः दशपुरः प्राचीति
 किं दात्तामितीयः सौवीरनगरीयः दत्तामिती सौवीरनगरी एते उदीच्यदेशस्थे ।
 जनपदतदवधिभ्याम् । वृद्धाद् देशवाचिनी जनपदात् जनपदावधेयं णकः स्याद्वा-
 दी । अभिसारकः अप्राच्यत्वात् पूर्वेषाम्प्राप्तेऽनेन णकः आदर्शकः जनपदावधे-
 सावत् श्रौत्स्वकः श्यामायनकः ननु जनपदावधिर्जनपद एव न ग्रामः किमर्थं
 तर्हि पृथग् ग्रहणमिति चेत् सत्यं तदवधिग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन सौगत्तकः
 इत्यत्र गर्तोत्तरदादित्वं बाधित्वा जनपदावधेर्यक एव स्यादिति वामनः । अवि-
 षयाद् वृद्धाच्च । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च अविषयात् णकः स्याद्वादी ।
 ण्येय्यारपवादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत् अङ्गाः अङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधे-
 सावत् अजमीढाः आजमीढकः अजक्रन्दाः आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात्तावत्
 दार्वाः दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेसावत् कालकञ्जराः कालकञ्जरकः विषयग्रहण-
 मन्वय भावार्थं तेन जनपदैकदेशे माभूत् वर्त्तनी च वर्त्तिनी च ता वर्त्तन्यः वात्तनः ।
 ननु वृद्धात् पूर्वेष्वैव णके सिद्धे किमर्थं चकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्म-
 ण्येभ्यो दधि दीयतां तन्नं कौण्डिन्याय इति न्यायात् अविषयात् वृद्धाद् बाधा विज्ञे-
 यित्यदीषः । वर्त्ताग्रिकच्छवक्नीत्तरदात् । वर्त्तायुत्तरदात् देशवाचकात् वृद्धाद्वृद्धाच्च
 णकः स्याद्वादी । ण्येय्यारपवादः । चक्राणि वर्त्तन्तेऽव चक्रवर्त्तः वृत्तुङ् वर्त्तने
 ङि घञ् तस्माच्चक्रावर्त्तकः एवं कालाग्रिकः चारुकच्छकः ऐन्दवक्रकः वर्त्ताग्रिकच्छ-
 वक्रान्तादिति कृते सिद्धे उत्तरदयग्रहणं वज्रत्यपूर्वादप्राप्त्यर्थं तेन बाह्ववर्त्तः । कथं
 बाह्ववर्त्तकः इति उच्यते बह्वी वर्त्तन्तेऽव इति व्युत्पत्त्या बाह्ववर्त्तकः । धूमादेः ।
 धूमादिदेशवाचकाण्यकः स्याद्वादी । धौमकः धौपस्थलकः । धूमादिर्था धूमा
 धौपस्थली धौपपुत्री दण्डायनस्थली । वात्तारशी सुराज्ञी च तीर्थपत्नी शशादनाः ।
 शशाश्रिता राजगृहं भक्षणीवर्वावरौ । सम्बाधो माठरो मद्र कुलाज्ञी कुल-
 गर्दभौ । अज्युनायन साकेत षडङ्गा दक्षिणापथः । द्वीपान्तरीपीजयिनी चयवा-
 र्ण कुक्षयः । एकत्रिंशदिने प्रोक्ता ख्याहाराश्च महास्थली । नगरात् कुम्भप्रवाही

पशवोः । निन्दार्थां प्रावीण्ये च नगरशब्दात्तकः स्याद्भवादी । नागरकः चीरः प्रवी-
णश्च । कुसनप्रावीण्ययोरिति किं नागरः पुरुषः । अरण्यानृ पथिन्यायविहारा-
ध्यायहस्तिषु वा तु गोमये । अरण्यादेतेषु वाच्येषु शकः स्याद्भवादी गोमये तु वा ।
अरण्यको मनुष्यः न्यायो विहारोऽध्यायो हस्ती च । आरण्यको गोमयः आरण्यश्च
एविति किम् आरण्याः पशवः । कच्छादिर्हृतत्स्थयीः । देशवाचकात् कच्छादिर्मनुष्ये
मनुष्यस्थे च वाच्ये शकः स्याद्भवादी । काच्छको मनुष्यः काच्छिक चूडा काच्छिको
नखः काच्छकं हसितं काच्छको विवादः काश्मीरको मनुष्यः काश्मीरको नखः
काश्मीरकं हसितम् । कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर कस्वीज मधुमत् कुरु सिन्धवः ।
कतुभवनिरूपी च द्वीपा नृप विजायकाः । शालाङ्गाराऽनुषण्डायाजपादवर्णरङ्गु च ।
इह शालशब्दपाठो वक्ष्यमाण ण प्राप्त्यर्थम् । शालादपदादौ । शालशब्दात् पदाति-
भिन्ने मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये शकः स्याद्भवादी । शालको मनुष्यः शालकं
हसितम् । पदादौ तु शालः पदातिर्नजति । नियमार्थं वचनम् । गोयवाग्नीश ।
शालदित्येव शालकी गीः शालिका यवागुः । वर्णीः कन्यायाः । वर्णुर्नाम नदः
वर्णुर्नदसमीपवाचिनः कन्याशब्दात् शकः स्याद्भवादी । शिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यकः अन्यत्र कान्यिकः । वा तु कुरुयुगन्धराभ्याम् । आभ्यां शको वा स्याद्भ-
वादी । कौरवकः कौरवश्च गीः । नृतत्स्थयीतु । कौरवको मनुष्यः कौरविका
चूडा । कच्छादिपाठात् यौगन्धरकः यौगन्धरश्च गीः जनपदावेतौ एताभ्यां द्वद्वा-
दपीति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । कुलात् सौवीर । कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये शकः
स्याद्भवादी । कौलकः सौवीरः अन्यत्र कौलः पायथानर्त्तविदेहपाण्डुकात् । एभ्यो
शकः स्याद्भवादी । पायथशब्दस्य गुडलेऽपि आदेशार्थं वचनम् आनर्त्तविदेहयो-
र्जनपदलेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकाशब्दात् कोडः शस्य बाधनार्थं यथा पाथे-
यकः आनर्त्तकः वैदेहकः पाण्डुककः । राश्रादियः । राश्रशब्दादियः स्यात् भवादी ।
राश्रियः । दूरीत्तराभ्यामेत्यणाद्धौ । आभ्यामेतौ क्रमात् स्तः भवादी । दूरेत्य-
त्रौत्तराहः । नदीकर्त्तृपारदिवादिभ्यः षेयषेयकेनयाः । नद्यादिः षेयः कच्चादि-
षेयकः पारादेरीनो दिवादिर्यः स्यात् भवादी । नादियः वाराणसेयः । नद्यादि-
यंथा । नदी वाराणसी पूर्वा वामा काशायनी मही । आवन्ती खादिरि दामा
कोस्मास्त्री सेनकी गिरिः । शाला दर्वी पुरं पूर्वं नगरी वडवा हणे । चम्पवनमिति
प्रोक्तं नद्यादौ कीविदीत्तनैः । येऽत्र द्वद्वास्तेभ्यः इयः येऽद्वद्वास्तेभ्यः णः द्वेकारान्ता-
शकः रुडो शकश्च बाध्यते वाङ्मयेयी हपः अन्यत्र वाङ्मवः । कर्त्तादिस्वात् कार्त्तयकः

औत्सेयकः । कर्त्तादिर्यथा । कर्त्रन्ति पुष्करं हस्ती पुष्कलं ग्रामयौवनम् । कुख्डी
 चर्मक्षती माहिषती ग्रीवा तु मूषणे । कुड्यायास्तु यलोपीऽस्मिन्नसौ कुचिज्जलः
 शुनि । संज्ञायां नगरी पञ्चदशेह परिकीर्तिताः । येवेयवं कण्ठभूषा कौडियकः ।
 अत्र सेयके यलोपः कौत्सेयकः खड्गः कौलेयकः श्वा । अत्र संज्ञायां नगरी शब्दः
 पठ्यते नागरेयकः जातौ तु नागरः । पारादेः । पारीणः अवारीणः । पारादिर्यथा ।
 पारावारा वारपार पारावारा इमे मताः । ग्रामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-
 सत्तमैः । दिवादेः । दिवि भवं दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक्
 प्रत्यक् परार्द्धग्राममित्यपि । अर्द्धावराद्धा धर्माद्धात्तमार्द्धमिह कौर्त्तितम् । ग्राम-
 शब्दस्य त्रिषु ग्रामेयकः ग्रामीणः ग्राम्य इत्यादि । कापिश्यादेः श्यायनी
 वा तु रङ्गीरनुप्राणिनि । कापिश्यादेः श्यायनः स्याद्वादी रङ्गीऽस्तु नृभिन्न-
 प्राणिनि वा । कापिश्यायनः । कापिश्यादिर्यथा । कापिश्वीवक्रिपथर्द्धि चतुष्कं
 परिकीर्त्तितम् । कापिश्वीशब्दात् षड्संज्ञकादीयः शेषेभ्यः अष्टादपि व्यवधया-
 दिति णकी बाध्यते । राज्ञवायणो राज्ञो गौः प्राणिनीति किं राज्ञवः कम्बलः ।
 अनरीति किं राज्ञवकी मनुष्यः रङ्गुशब्दः काच्छादौ पठ्यते । ह्योत्तरदारण्याभ्यां
 णः । ह्योत्तरदादरण्याच्च णः स्यात् भवादौ । वार्कण्य णस्यापवादः षड्संज्ञ-
 कात् तु मानिकरूप्यात् युङ्क्ता बाध्यते णविधानात् स्त्रियामारण्या गौः । दिक्-
 पूर्वादिनामनि दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते । दिक्पूर्वा दी यस्य तस्मात्
 असंज्ञायां णः स्यात् भवादौ । पौर्वशातः औत्तरशाता स्त्री दिशि उत्तरदि तार्थं
 यस्य इति परे । नास्ति तु पूर्वावासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात्
 पूर्वेषु कामशमः । सुपञ्चालादिवात् औत्तरिणिकण्ये अन्यस्य दस्य त्रिः दशहणं
 स्वरूपविधेर्निर्नासार्थम् । मद्रात् ट्ः । दिक्पूर्वादिष्वेव । दिक्पूर्वान् मद्र-
 शब्दात् ट्ः स्याद्वादी । पूर्ववद् यसः । पौर्वमद्रः अमद्रादिश्च इति पर्युदासात्
 पूर्वदस्य त्रिः । बह्वचीऽन्तोदात्तादुदीच्यमात् उदीच्यमवाचकादनोदात्तात्
 बह्वची लीः ट्ः स्यात् भवादौ । णस्यापवादाऽयं माहनगरम् । महनगरशब्दस्य
 यसः । खरेणन्तोदात्तत्वात् उदीच्यमादिति किं माधुरः मध्यदेशग्रामत्वात्
 णः । बह्वच इति किं ध्वाजः ध्वजीशब्दात् णे अनोदात्तादिति किं शार्करा-
 धनम् अस्मिन् शास्त्रे खरलक्षणाभावादपि षडोपदेशादनोदात्तादिकमवगन्तव्यं
 खरलक्षणानि नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तत्वात् । तीरीत्तरदाच्च । तीरीत्तरदाच्छब्दात्
 ट्ः स्याद्वादी णेयथोरपवादः । वाल्जतीरं कार्ततीरम् । कस्या भवद्गां णिकः ।

आभ्यां शिकः। स्याद्ववादी श्वययोरपवादः। काथिकः भावत्कः। इससुक्तान्तात्
 शिकस्य कः गच्छादिपाठात् भवदीयः। भवदन्त उवलन्तस्य यङ्गणात् श्वन्तभव-
 ष्कञ्दान् माभूत् तेन भावत इति। श्रीदेशे वृद्धात् प्राचि। उवर्णान्ताद्देशवा-
 चकात् शिकः स्याद्ववादी। प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् वृद्धादेव नान्यस्मात्।
 मरौ जातः मारुकः उवर्णान्तादिकस्य कः शिति त्रिः एवं नैषादकर्णकः शारवजम्बूकः
 शारवजम्बूशब्दस्य इकास्य के कृते केहकः ख इति खः। देशे इति किं पाठवः वैश्वः।
 प्राचि वृद्धात् आदकजम्बूकः नापितजम्बूकः उवर्णात् वृद्धादित्येव शिकः वृद्धादिति
 नियमात् अवृद्धान् माभूत् तेन पर्यवातुशब्दस्य पार्षवास्तवः एवं सान्द्रवास्तवः।
 कालेभ्यः। कालवाचिभ्यः शिकः स्यात् भवादी। मासिकम् आहंसासिकं
 सांवसरिकं आहंसावसरिकं यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते
 तेन कादम्बपुष्पिकः त्रैहिपलालिकः। न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति
 वाच्यं गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नञ्चवाचिभ्यः श्वविधानात् कालेभ्य इति
 त्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः। आह्वे शरदी वा तु रीगातपयीः। आह्वे वाचे
 शरच्छब्दात् शिकः स्यात् भवादी रीगे आतपे च वाचे वा, ऋतुश्वस्य वाधकीड्यम्।
 शारदिकं आह्वं, आह्वं कस्मविशेषः न तु आह्ववान् पुरुषः। शारदिकी रीगः
 आतपय पञ्चे शारदः शारदीयः। वर्षाभ्यो वा तु निशाप्रदीपहेमन्तपूर्वाङ्गापरा-
 ङ्गभ्यः। वर्षाशब्दात् शिकः स्यात् भवादी निशादिभ्यो वा। वार्षिकं नैशिकं नैशं
 प्रादीपिकं प्रादीपं हैमन्तिकं हैमन्तस्य श्वे तलोपी वा हैमन्तः हैमनः तथाच
 हैमनीषु रजनीषु शरते इति वृत्तिरुक्ता शिष्टप्रयोग उद्भासितः। पौर्वाङ्गिकम्
 अपराङ्गिकं पञ्चे त्यवायचिर इति छनः पूर्वाङ्गेतनम् अपराङ्गेतनम्। अस्तः
 शिकस्य तम्। अस्तशब्दात् शिकस्यादौ तम् स्यात् न इत्। शौवस्तिकः। ननु
 त्यवायचिर इत्यादिनात्यष्टनाभ्यां वाधिष्यते इति चित् सत्यं शिकस्य तम् विधान-
 सामर्थ्यात् शिकोऽपि तच्चीभयगणपाठात् अस्तः अस्तान् इत्यपि। सपूर्वदादङात्
 दिक्पूर्वदात्तु यश्च। पूर्वदेन सहवर्त्तमानादहंशब्दात् शिकः स्यात् दिक्पूर्वाद्दत्तु यः
 शिकस्य भवादी। गौतमाङ्गिकं वाणेशाङ्गिकं दिक्पूर्वात्तु, पौर्वाङ्गिकं पूर्वाङ्गं
 दक्षिणाङ्गिकं दक्षिणाङ्गं दिवादित्वात् पराङ्गमिति नित्यम् उभयद दशहृणं
 स्वरूपविधेर्निरासार्थम्। ग्रामजनपदैकदेशाद्विक्पूर्वाद्दङात् टश्च। ग्रामैकदेश-
 वाचिनी दिक्पूर्वाद्दङाज्जनपदैकदेशवाचिनी दिक्पूर्वाद्दङाञ्च शिकद्वौ स्यातां
 भवादी यस्यापवादः। पौर्वाङ्गिकः पौर्वाङ्गः ग्रामजनपदैकदेशादिति किं पौर्वा-

ङिकं पूर्वोद्गमिति पूर्वेषु णिकषी । प्राठष एण्यः । प्राठट् शब्दादेयः स्यात् भवादौ । प्राठषेयः णत्वविधानं प्राठषेयमाचक्षाणः प्राठषेण इत्यत्र णत्वार्थम् । मध्यादः साधारणे । साधारणे वाच्ये मध्यशब्दादः स्यात् भवादौ । मध्यो वैयाकरणः नीतमी नाधम इत्यर्थः । त्यत्राद्यचिरेति प्राप्तमस्यापवादः । हीपादुपसमुद्रात् ण्यः । समुद्रसमीपे वर्त्तमानात् हीपात् ण्यः स्यात् भवादौ । कच्छादित्वात् णे प्राप्ते नृत्तस्थयोर्णके च प्राप्ते विधानम् । हैष्यं हैष्या भवन्तीऽनुचरिस्थानि तत् क्रमम् । अनुपसमुद्रात्तु हैपः नृत्तस्थयोऽस्तु हैपकः । ऋतुनक्षत्रात् णः । ऋतुवाचकान्नक्षत्रवाचकाच्च ण्यः स्यात् भवादौ । कालणिकस्यापवादः । ग्रैष्मं पौषम् । कीङ् कच्छनद्यादेः । कीङ् कच्छादेः नद्यादेश्च ण्यः स्यात् भवादौ । नैलीनकः निलीनकशब्दात् बह्वचोऽनीदात्तात् ट् प्राप्ते विधानम् इत्ताकुशब्दादीर्देश इत्यनेन णिकं बाधित्वा वृद्धादपि व्यवविषयादिति प्राप्ते णको बाध्यते णट्टयोरैक्ताकः कच्छशब्दे न नित्यवृद्धवचनान्नः तस्मात् णो वच्चादाविति णे सिद्धे इह पाठः कच्छादेर्नृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थः विजायकशब्दात् कीङ्त्वात् णे सिद्धे नृत्तस्थयोरिति णकबाधनार्थः पाठः कच्छादेर्देश एवाभिधानात् पलयादेस्तावत् पालदः पारिखः । पलयादिर्यथा । पलदी परिखा गोष्ठी पर्वद्वाहीकपर्वताः । फलकीटः शरसीनी बह्वकीटः पटञ्जरः । तच्चोदपानलीनानि गीतमी कमलं मिदा । सन्धिवेला यज्ञसंस्था पौर्णमासी त्रयोदशी । अमावस्या तमावास्या नैकती प्रतिपत् शरत् । पुरं वनं गिरिः पञ्चदशी संवत्सरः फले । पर्वण्यपि पलयादी शेषं शिष्टप्रयोगतः । गोष्ठी नैकती गीतमीशब्दानां बाहीकग्रामत्वात् प्रसक्तयोर्णिकणिकयोर्बाधक इदन्तलक्षणको बाध्यते । बाहीकशब्दस्य कीङ्त्वात् णे सिद्धे अत्र पाठ एव ज्ञापयति येषां लक्षणानां वृद्धावृद्धसामान्यविषयत्वेषां लक्षणानां वृद्धविहित ईयो बाधको भवति तेन औल्लुके भव औल्लुकीयः बाह्वकरूपे भवः बाह्वकरूपीयः इत्यादी कीङ्णं बह्वचोऽनीदात्तादुदीच्यशमादिति ट् च बाधित्वा ईय एव भवति । सन्धिवेला संस्था पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चदशीशब्दानां पाठः कालणिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्यैह रेषकादौ च पाठात् शारदः शारदीयः पुरवनगिरीशाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौरः पौरियः वानः वानेयः नैरः नैरियः इति सांवत्सरं फलं सांवत्सरं पर्व अन्यत्र सांवत्सरिकनृणम् । शेषाणामुदीच्यशामत्वात् प्राप्तद्वबाधनार्थः पाठः । प्रस्थोत्तरदात् । प्रस्थोत्तरदाच्छब्दात् ण्यः स्यात् भवादौ । माचीप्रस्थः बह्वचोऽनीदात्तादुदीच्यशमादिति प्राप्तद्वो बाध्यते । निवा

सात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-
शब्दात् णः स्यात् तस्मिन् मध्यमादेशश्च । पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यमः कठः
अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतः मन्थीयः कठः पृथ्वीमध्यस्य मन्थमर्थेति ईयस्य
बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमीयः शूद्रः । युषादस्मदी वा णीनश्च । आर्था
णी णीनश्च वा स्यात् भवादौ । वृद्धादीयस्यापवादी । यौष्माकः यौष्माकीणः पक्षे
युषादीयः एवम् आस्माकम् आस्माकीनम् अस्मदीयम् । ननु ढाधिकारी धादित्यतः
प्राक् तत् कथं ढाधिकारे भवादितिरूपमिति चेत् सत्यं भवादिरुपठितगच्छ-
व्याघ्र्ये चान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति । गच्छति पथि
दूतवीः । चादिति वृत्ते गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्यः स्यात् यो गच्छति स चेत्
पन्था दूतो वा भवति । शुभ्रं गच्छति पन्था दूतो वा औन्नः पन्था दूतश्च ।
ढात् घेलाः मायुरः कान्यकुब्जः वाराणसेयः राष्ट्रियः इत्यादि पथिदूतयो-
रिति किं मथुरां गच्छति साधुः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । चादित्येव अभिनिष्क्राम-
तीत्यर्थे यथा विहितं त्यः स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति शुभ्रमभिमुखेन
निष्क्रामति द्वारं औन्नं द्वारम् एव मायुरं कान्यकुब्जं वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि ।
द्वारं निष्क्रामणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा
साध्वसिद्धिर्नति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुषः । अधिकृत्य कृती
ग्रन्थः । ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया द्वीपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः ।
अधिकृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यः स्यात् यः कृतः स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-
कृत्य कृती ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।
आख्यायिकाभ्यो लुब् वज्रलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-
न्नस्य त्यस्य वज्रलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृती ग्रन्थः वासवदत्ता सुमनी-
इवा ऊर्वसी । वज्रलं किं भैरवः । सीतान्वेषणादेरीयः । ढात् सीतान्वेषणादे-
रधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् णस्यापवादः । सीतान्वेषणीयः । सीतान्वे-
षणमसभं रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुकन्दः । शिशुकन्दो नाम रोगः । अदेवा-
सुरादेश्च । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृती ग्रन्थ इत्यर्थे ईयः स्यात् च से सति ।
श्वेनकपीतीयी ग्रन्थः किरातार्जुनीयः सर्वार्थसम्बन्धीयः देवासुरादेश्च देवासुरः रक्षो-
गन्धर्व इत्यादि । परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दो देवासुरादौ प्रयुक्तागमनशब्दं सीता-
न्वेषणादौ पठन्ति । तेषां मते रक्षोऽसुरः गौणमुख्यः प्रयुक्तागमनीयः येषां हन्त-
समासे ईयप्रतिषेधस्तु च देवासुरादौ द्रष्टव्याः । शिकी रक्षयादौ । ढादित्येव

रञ्चतीत्याद्यर्थेषु शिकः स्यात् । समाजं रञ्चति सामाजिकः । ढात् वे त्यः रञ्चति
 ङञ्छति वर्त्तते वक्ति धारयते गृह्णाति समवैति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति
 पश्यति वर्त्तयति आपनुपृच्छति गच्छति अवीष्ट भूत भूतभावी अर्हति नित्यमर्हति
 पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति एवं शाकानुञ्छति शाकिकः ।
 प्रतीपादेर्वर्त्तते । ढात् प्रतीपादेर्वर्त्ततेऽर्थे शिकः स्यात् यद्यपि इतधीरकर्मकात्वात्
 ढाभावस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसंज्ञाप्रतीपं यथा स्यात् तथा वर्त्तते प्रातीपिकः ।
 प्रतीपः प्रतिकूलः प्रतिलोमानुलोमनी । परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ।
 प्रभूतादेर्वक्ति । ढात् प्रभूतादेर्वक्तव्यं शिकः स्यात् । प्रभूतं यथा तथा वक्ति प्रामु-
 तिकः । प्रभूतः प्रतिभूतोऽत्र पर्यामेन सहेरिताः । माशब्दी नित्यशब्दश्च काव्य-
 शब्दस्येति षट् । पदव्यादेस्तद्भावति । ढात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे शिकः स्यात् ।
 पदवी वर्त्म पदवीं धावति पादविकः पदस्य पश्चादनुपदं तत् धावति आनुपदिक
 आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दो देशः तं धावति आक्रन्दिकः । माथीत्तरदाह । दान्माथ-
 शब्दोत्तरदाहावतीत्यर्थे शिकः स्यात् । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः पाद-
 माथिकः माथशब्दः पथिपर्यायः । पदीत्तरदात् गृह्णाति । ढात् पदीत्तरदात्
 गृह्णातीत्यर्थे शिकः स्यात् । पौर्वपदिकम् उभयत्र उत्तरद्वयग्रहणं बहुले निषेधार्थम् ।
 अर्थललासप्रतिकण्ठाच्च । डेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे शिकः स्यात् । अर्थं गृह्णाति
 आर्थिकः लालामिकः कण्ठं कण्ठं प्रतिकण्ठं तत् गृह्णातीति प्रातिकण्ठिकः । समू-
 हायात् समवैति । ढात् समूहायात् समवैति इत्यर्थे शिकः स्यात् । समूहं सम-
 वैति सामूहिकः सामवायिकः ग्यः परिषदी वा तु सेनायाः । ढात् परिषच्छब्दात्
 समवैत्यर्थे ग्यः स्यात् शिकस्यापवादः सेनायान्तु वा । परिषदं समवैति प्रारिषयः
 सेनां समवैति सैन्यः सैनिकः । मृगसख्यपक्षिभ्यो हन्ति । ज्वनिर्देशः स्वरूपविधे-
 र्निर्नासार्थः । मृगसख्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे शिकः स्यात् मृगं हन्ति मार्गिकः
 रीकः शौकरिकः नैयङ्कुः श्वापदव्यङ्गोन्तु वेति वा युम् पक्षे व्याङ्कुः इकस्य काः
 मात्सिकः शाकुनिकः प्रौढिकः पाजिकः हारीतिकः मायूरिकः पातकः । तान्ता-
 दिकस्य कः । परिपथात् तिष्ठति च परिपथ्य । ढात् परिपथात् हन्तीत्यर्थे
 तिष्ठतीत्यर्थे च शिकः स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्थाः शब्दः । परिपथं हन्ति तिष्ठति
 वा पारिपथिकचौरः पन्थानं परित्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः । परिपथपर्यायः
 परिपन्थशब्दोऽस्तीति वृत्तिकारः । निन्धात् प्रयच्छति । शास्त्रीत्यव्यवहारविग्रह-
 व्यन्वहारी निन्दाः तस्मात् ढात् प्रयच्छतीत्यर्थं शिकः स्यात् । दिगुणार्थं द्वयं दिगुणं

प्रयच्छति द्वैगुणिकः यद्वा उत्तमर्णः एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वै-
यति तदा द्विगुणं निन्द्य यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्य शास्त्रविहितत्वात् एवं त्रैगुणिकः । हवुषश्च हवेः । निन्दात् हव-
िश्चदात् प्रयच्छतीत्यर्थे शिकः स्यात् हव्विश्चन्दस्य हवुषादेशश्च । हव्वार्थं द्रव्यं
हव्विः हव्विः प्रयच्छति वार्जुषिकः । यद्यपि हव्विश्चन्दपथ्यायी हवुषीश्चन्दोऽप्यसि तथापि
हव्विश्चन्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् । कुसीददशैकादशाभ्यां पिकः । निन्दात्
कुसीदश्चदात् दात् दशैकादशश्चदाश्च प्रयच्छतीत्यर्थे शिकः स्यात् । कुसीदं हव्वि-
स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति कुसीदिकः दशश्चन्दो दशार्थे वर्त्तते एकादशश्चन्द
एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्त्तते अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते
एकादश चेति यसः दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिकः दशैकादशिकौ दश एका-
दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः । शब्ददर्दूराभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे शिकः स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिको वैयाकरणः दार्दुरिकः कुलालः । दर्दुरी वाद्यभाण्ड-
विशेषः भाण्डसंस्कारकाले दर्दुरशब्दविशेषं करोति इति रचितः । धर्मादेश्वरति ।
दात् धर्मादेश्वरतीत्यर्थे शिकः स्यात् । धर्मं चरति धार्मिकः चरणमत्र सेवा तेन
कदाचिदाचरणे माभूत् धर्मादिर्यथा । धर्माधर्मौ महानाकौ गीदानसहितास्तथा ।
आदित्यव्रतमित्येते पक्षेह समुदीरिताः । अवान्तरदीचादिर्ङिन् । डादवान्तरदीचा-
दिर्ङिन् स्यात् चरतीत्यर्थं । अवान्तरदीचां चरति अवान्तरदीची एषोऽवान्तर-
दीचाश्च देवव्रतं तिलव्रतम् । अष्टाचत्वारिंशती ङकश्च ढादष्टचत्वारिंश्चब्दात् चरती-
त्यर्थं ङिन् ङकश्च स्यात् शिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टा-
चत्वारिंशी अष्टाचत्वारिंशकः । चातुर्मास्यानां यलीपश्च । चातुर्मास्यश्चदात् चरती-
त्यर्थे हौ स्यातां तयोर्यलीपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु-
र्मासकः । नात्र ललाटकुकुटाभ्यां पश्यति । ढाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे शिकः
स्यात् ललाटं पश्यति लालाटिकः यः सेवकः शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभो-
गुरीवां ललाटमेव पश्यति यः कार्याचमः सौऽभिधीयते कुकुटशब्देन कुकुटपात-
योग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौकुटिको भिन्नुः यः कुकटः पातयोग्य-
मल्पतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः । पारायणोत्तरायण चान्द्रायणीभ्यो वर्त्त-
यति । द्वेभ्य एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे शिकः स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा
समसाध्यायनकर्म्म, उत्तरायणं यज्ञविशेषः चान्द्रायणं व्रतविशेषः संज्ञायामुत्तरदस्य
नो नः पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव त्व इति न्यासः । एवमीत्तरायणिको यजमानः न तु याजकः चान्द्रायणिकस्तपस्वी । तदन्ताच्च । द्वैपारायणिकः द्वौत्तरायणिकः वैचान्द्रायणिकः । संशयादापन्ने । ढात् संशयशब्दात् आपन्नेऽर्थे णिकः स्यात् । संशयः सन्देहः तमापन्नः सांशयिकः संशयितेति रजमति न्यासकारान्तु संशयमाने स्थान्वादीत्यमुत्पादयति न तु संशयितरीति तत् बह्वनामसम्मतम् । अतएवामरकोषे प्राणि-वर्गे सांशयिकः संशयापन्नमानसः इति । सुस्नातादेः पृच्छति । ढात् सुस्नातादेः पृच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौख्यसुप्तिकः सुस्नातादि-रत्र सुप्तशब्दात् राचयः सुखशब्दात् । योजनादिर्गच्छति । ढात् योजनादिर्गच्छतीत्यर्थे णिकः स्यात् । योजनं गच्छतीति यौजनिकः । योजनादिर्यथा । योजनं गुरुतल्पञ्च दारागुरीः परादपि । शतं क्रोशात् योजनाच्च बुधैरथ षड्वीरिताः । पथः पिकः । ढात् पथिशब्दात् पिकः स्यात् । पथ्यानं गच्छतीति पथिकः स्त्रियां पथिकी । नित्यं णः पन्थश्च । ढात् पथी नित्यं गच्छतीत्यर्थे णः स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च । पन्थानं नित्यं गच्छति पाथ्यः स्त्रियां पाथ्या । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूत-भाविषु । ब्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । तेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे णिकः स्यात् । अधीष्टः सकलव्यापृतः भूतो वेतनेन क्रौतः भूतः सत्तया व्याप्तकालः । भावी सत्तया व्याप्तकालो भविष्यति यः सदाधादीति ढं मासं अधीष्टो मासिकोऽध्यापकः मासं भूतः मासिकः मासं भूतो मासिको व्याधिः मासं भावीति मासिक उत्सवः नन्वध्वेषण भवने सुकृतं व्याप्य क्रियते तत् कथं ताभ्यां मासो व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थं हि ते क्रियते तत्फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानसाभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उप-चारात् । संख्याशब्दोऽपि यदाकाले संख्येये वर्त्तते तदापि त्वः । हे षष्ठीभूतो भावी वा । द्विषाष्टिकः द्विसप्ततिकः सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य त्रिः । मासात् यनीनौ वयसि । ढान्मासाद्वयस्यभिधेये एष्वेषु यनीनौ स्याताम् । मासं भूतो भावी वा मास्यः मासीनः माणवक इति पुरुषोत्तमः । अपरे भूतेऽर्थे अभिधान-मित्याहुः वयसीति किं मासिकः कर्मकरः । गाढ यः । ढात् कृतगात् मासा-द्वयस्यभिधेये यः स्यात् भूते । हौ मासौ भूतः द्विमासः । षण्मासाश्चण्डिकौ च । ढात् कृतगात् षण्मासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे ण्यणिक य एते सुः । षण्मासान् भूतः षण्मास्यः षण्मासिकः षण्मास्यः विधानसामर्थ्यात् भेकी लुक् इकण्यव-वयसि । ढात् कृतगात् षण्मासात् भूतेऽर्थे इकण्यौ स्याताम् । षण्मासिकः

पाष्माक्षी रोगः । समाया ईनी गातु वा । डात् समाशब्दात् ईनः स्यात् कृतगातु
 वा एत्वर्थेयु । समानधीष्टो भूती भावी वा समीनः हे सने अधीष्टो भूती
 भावी वा हिसमीनः पच्चे हैसमिकः । गाद्राच्राहः संवत्सरादीन् णिकौ वर्षाणु
 जुक् च वा चित्तवति नित्यम् । देभ्य एभ्यः कृतगेभ्य ईन णिकौ स्यातां तेषु वर्षाणु
 वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । हे रावी अधीष्टो भूती भावी वा हैराविकः द्राहौनः
 हैयङ्गिकः हिसंवत्सरीणः हिसांवत्सरिकः सुपञ्चालादिलात् उत्तरदस्य त्रिः । द्वि-
 षीणः द्विवाषिकः द्विवर्षः अभविष्यति संख्यादिवर्षादौति परदस्य त्रिः । भवि-
 ष्यति तु हे वर्षे भावी हैवाषिकः द्विवर्षी वत्सः नित्यं तयोर्लुक् चित्तवतौति किं
 द्विवर्षीणो द्विवाषिकः द्विवर्षी व्याधिः । अहंति । डात् अहंतीत्यर्थे णिकः
 स्यात् । वस्त्रमहंति वास्त्रिकः श्रैतच्छ्रविकः । दण्डादिये । डाह्ण्डादेरहंतीत्यर्थे
 यः स्यात् । दण्डमहंति दण्ड्यः कश्यः । दण्डः कशावधी मेघा मोघाघौ मुसलं
 धनम् । मधुपर्कः शुभं वंशः क्षवीदकयुगं पणम् । कङ्कणरस्थालीविलदन्विषाभ्य
 इत्यश्च । देभ्य एभ्योऽहंत्यर्थे इयीयश्च स्यात् । कङ्कणर' अहंति कङ्कणीयः कङ्-
 क्क्यः स्थालीविलीयः स्थालीविल्यः दक्षिणीयः दन्विष्यः । पात्रादियेयी । डात्
 पात्रशब्दादहंति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पात्रमहंति पात्र्यः पात्रेयः । यश्चर्लिङ्-
 भ्यामियणीनौ कर्माहंति च । दाभ्यामाभ्यां अहंति कर्माहंति स्तैत्यर्थे क्रमात्
 स्यातां यज्ञमहंति कर्माहंति । यज्ञिषी ब्राह्मणः । ऋत्विजमहंति कर्माहंति वा
 आर्त्विजौनः । छेदादेर्नित्यमहंति । टाच्छेदादेर्नित्यमहंति इत्यर्थे णिकः स्यात्
 छेद' नित्यम् अहंति छेदिकः भेदिकः । छेदादियथा, छेदी भेदस्तथा द्रोही नर्त-
 कर्षे णिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गोऽयं सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रपणञ्च सम्प्रज्ञा
 दशेष्ट परिकीर्तिताः । विराग' नित्यमहंति वैरङ्गिकः णिके विरङ्गदेशः । शिर-
 ष्छेदात् यश्च शिरः शीर्षः । डात् शिरश्छेदशब्दात् नित्यमहंति इत्यर्थे णिकः यश्च
 स्यात् ल्ये कृते शिरसः शीर्षादेशश्च । शिरश्छेद' नित्यमहंति शीर्षश्छेदिकः शीर्ष-
 ष्छेद्यः । पचति सम्भवति अवहरति च । टादेतेष्वर्थेषु णिकः स्यात् सम्भवत्यर्थेऽत्र
 सम्भवः आधेयस्य प्रमाणानतिरिक्तस्तथा च "सम्भवः कथितो हेतावुत्पत्तौ मूलकेऽपि
 च । आधारानतिरिक्तत्वे आधेयस्य च सम्भवः" इति विश्वः । अवहरत्यर्थेऽवहरणं
 संहरणमित्यर्थः प्रस्थं पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिकः कौडविकः कटाहः
 यद्यपि प्रस्थं पचति चरुः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवी विद्यते तथापि प्रस्थं
 पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकौलञ्च सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

ग्रहणम् । पात्राचितादकविस्त्रादीनी वा । द्वेभ्यः एभ्य एष्वर्थेषु ईनः स्यात् वा ।
 पात्रं पचति सम्भवत्यवहरति वा पात्रीणा आचितीना विस्त्रीना स्यात् । पचे
 पात्रिकीत्यादि । गात् पिकश्च वा । द्वेभ्यः कृतगैभ्यः पिक ईनश्च स्यात् वा एष्वर्थेषु ।
 द्वे पात्रे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविस्त्रिकी द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा द्विपात्रि-
 तिकी द्वाचितीना द्वादकी द्वादकीना द्विविस्त्रिकी द्विविस्त्रिना पचे शिकस्या-
 वाच्ये लुकि तार्थे मानादित्यादिना ईपि द्विपात्री द्वादकी आचितविस्त्राभ्यान्तु
 अजादित्वात् द्वाचिता द्वि विस्त्रा आप् नलीप् पूर्वचयाणां पिकणिकयोर्न विशेषः
 पृथग्योग उत्तरार्थः । कुनिजावलुक् पिकणिकेनाः । डात् कृतगात् कुनिजात्
 लुक् पिक णिक ईन एते स्युः एष्वर्थेषु । द्विकुनिजी मनादितीप् द्विकुनिजिकी
 द्वैकनिजिकी द्विकुनिजिना । वंशादिभ्यो भारावहति हरत्याहरति । डात् वंशादि-
 पूर्वभारावहति इत्याद्यर्थे लुक् पिक णिक ईनः स्यात् । वंशभारं वहति हरति
 आहरति वा वांशभारिकः । बाल्लजभारिकः । वंश बल्लज मूलानु स्थूलाचक्रुटनाः
 कुटाः । अश्मा खट्वा दश प्रीता वंशादिरिह कीविदैः । केचित् भारशब्दी-
 ऽप्येवारेण वंशादीनां विशेषणात् भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः तेन भारभूतान्
 वंशान् वहति वांशिकः बाल्लजिकः इत्याहुः । वहति उत्तचिष्य धारयति । हरति
 देशान्तरं प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थः । द्रव्यवस्त्राभ्यां केकौ । दाभ्या-
 माभ्यां क्रमात् केकौ स्यातां एष्वर्थेषु । द्रव्यं वहति हरति आहरति वा द्रव्यकः
 वस्त्रिकः अहृत्यदी शतादयेकावशते । डाच्छतशब्दात् अहृतीत्याद्यर्थेषु य इक
 इत्येतौ स्यातां न तु शते । शतमहति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति
 आहरति वा शल्यः शतिकः कम्बलः अशत इत्युक्त्येव प्रकृत्युक्तसंख्यायास्त्ववाच्यस्य
 संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात् । तेन शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदान-
 मित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्तायाः संख्यायास्त्ववाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ
 न स्यातामिति शल्यः शतिकः कम्बल इत्यादौ त्ववाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु
 येन क्रौतिसस्यैवेति । संख्याया अतिशदनायाः कः । डात् त्यक्तशदन्तवर्जात् संख्या-
 वाचकात् कः स्यादहृत्यादौ । पञ्चकः वज्रकः गणकः । अतिशदनाया इति किम् ।
 साप्ततिकः चत्वारिंशत् कः तादिकस्य कः । अथ वितस्तिशब्दस्य वर्जनात् उत्तर-
 प्रतिषेधस्यैव कति कः । विंशतिविंशद्वा चासंज्ञायान्तु डकः । दाभ्यामाभ्याम्
 अहृत्यादौ कः स्यात् असंज्ञायान्तु डकः । विंशतिकः द्विः शतकः असंज्ञायान्तु द्विशकः
 द्विशकः । वतीः कस्यैव वा । वल्लनात् कस्य इमं वा स्यात् न इत् । यावतिकः

तावत्किः यावत्कः तावत्कः । कंसाह्व्यां चिकः । दाभ्यामाभ्यां चिकः स्यात्
अर्हत्यादौ । कंसिकी अर्हिकी । कार्षापणा हा तु प्रतिश्र । ढात् कार्षापणात्
चिकः स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्रुते वा । कार्षाप्राणिकः प्रतिकः ।
वसन सहस्र शतमानं विंशतिकात् णः । देभ्य एभ्यः णः स्यात् अर्हत्यादौ । वासनं
साहस्रं शतमानं वैशतिकम् । शर्पात् ट्री वा । ढात् शर्पात् ट्री वा स्यादर्हत्यादौ
णिकस्यापवादः । शौर्पः पत्ने शौर्पिकः । गादध्यर्होदिरसंज्ञायां लुक् । ढात्
कृतगात् अध्यर्हपूर्वाच्चाहत्यादौ ये विहितस्यास्तेषाम् असंज्ञायां लक् स्यात् । द्विक-
सम् अध्यर्हकंसम् अध्यर्हशूर्पम् असंज्ञायामिति किम् । पाञ्चखौहितिकं पाञ्च-
कपालिकम् अत्र त्यान्तं नाम इति । सहस्रशतमानसुवर्णकार्षपणेभ्यो वा । देभ्य एभ्य
कृतगेभ्योऽध्यर्हपूर्वेभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्यानां लक् स्याद्वा । दिसहस्रम् अध्यर्ह-
सहस्रं दिशतमानं दिसुवर्णम् अध्यर्हसुवर्णं दिकार्षापणम् अध्यर्हकार्षापणं पक्षे
दिसाहस्रं अध्यर्हसाहस्रं दिशतमानम् अध्यर्हशतमानं दिसौवर्णम् अध्यर्हसौवर्णं
सुपञ्चालादिवात् अन्त्यस्य दस्य त्रिः । दिकार्षापणिकं द्विप्रतिकं चिकः एवमध्यर्ह-
कार्षापणिकम् अध्यर्हप्रतिकम् । विंशतिकादीनः । ढात् कृतगात् अध्यर्हपूर्वाच्च
विंशतिकादीनः स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविंशतिकादीनः लुग्वभाजते । पाद पण
मासात् भी वा तु शतशतानात् । देभ्यः कृतगेभ्योऽध्यर्हपूर्वेभ्यश्च एभ्यो वः स्यात् अर्ह-
त्यादौ शतशतानाभ्यान् वा । द्विपादं द्विपण्यं द्विमास्यम् अध्यर्हपाद्यम् अध्यर्हपण्यम्
अध्यर्हमास्यं शतशतानादिस्तु द्विशत्यम् अध्यर्हशत्यं पञ्चशतशतम् अध्यर्हपञ्चशतम् पक्षे द्विश-
तम् अध्यर्हशतं पञ्चशतशतम् अध्यर्हपञ्चशतम् । खारीकाकिनीभ्यामीकः केवलाभ्याञ्च ।
ढाभ्यां कृतगाभ्याम् अध्यर्हपूर्वाभ्यां केवलाभ्याच्चाहत्यादौ ईकः स्यात् । द्विखारीकः
अध्यर्हखारीकः द्विकाकिनीकः अध्यर्हकाकिनीकः खारीकः काकिनीकः । द्वित्रेः
शशात् णो वा । द्वित्रेः पूर्वात् अर्हत्यादौ णी वा स्यात् । द्वैशाणं द्वैशाणं पक्षे
पूर्वेण वा यश्च द्विशण्यं द्विशण्यम् उभयव्यक्तपक्षे लुक् द्विशण्यं द्विशण्यमिति ।
वह्नीश्च निष्क विस्रात् णिकी वा । ढात् द्वित्रिवङ्गपूर्वात् निष्कात् विस्राच्च णिकी
वा स्यात् अर्हत्यादौ । द्विनैष्किकं द्विनैष्किकं बङ्गनैष्किकं द्विवैष्किकं बङ्गवैष्किकं
पक्षे द्विनैष्किकं द्विनैष्किकं बहुनैष्किकं द्विवैष्किकं द्विवैष्किकं बङ्गवैष्किकम् ।
उक्तो रक्त्यादिः । युगं रथ प्रासङ्गात् यो वहति । देभ्य एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् ।
युगं वहति युग्यः रथ्यः प्रासङ्गः गादपि द्वियुग्यः द्विप्रासङ्गः । नास्मि तु जनात् ।
ढाज्जनशब्दात् वहत्यर्थे यः संज्ञायाम् । जनं वहति जन्यो वरत्रिगधः । जनी-

शब्दात् वधूवाचकादय इति जयादित्यः । धुरः ऋयेनौ च । डात् धुर् शब्दात् वह-
त्यर्थे ऋय इत्य एते सुः । धुरं वहति धौरियः धुरीणः पुष्यः । सर्वदक्षिणा-
चरात् धुराया ईनः । डात् सर्वाद्विपूर्वात् धुराशब्दात् वहत्यर्थे ईनः स्यात् ।
सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः दक्षिणधुरीणः उत्तरधुरीणः एकधुराया लृक्
च । एकधुरीणः एकधुरः । शकटाञ्जलसीरात् शणिकौ गात्र । डात् शकटात्
कृतगात्र णः हलसीरात् कृतगात्र शिकः स्यात् वहत्यर्थे । शकटं वहति शाकटः
हे शकटे वहति वैशकटः हलं वहति हलिकः सैरिकः हे हलि वहति वैहलिकः
हैसैरिकः । धनगणाभ्यां यी लञ्जरि । ढाभ्यामभ्यां लञ्जर्यर्थे यः स्यात् । धनं लब्धा
धन्यः गण्यः शीलार्थे ढणो ढे न यी । णीऽर्थात् । अर्थं लब्धा आर्थं याचः ।
वशाङ्गते । डात् वशाङ्गतेऽर्थे यः स्यात् । वश आयत्तता तं गती वशः ।
सर्वाद्विः पत्रपथङ्गकर्मपात्रादीनी व्याप्नोति । डात् सर्वपूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थे
ईनः स्यात् । सर्वपत्रं व्याप्नोति सर्वपत्रीणः सारथिः सर्वपथीनी रथः सर्वाङ्गीनं
वासः सर्वकर्मीणः पाणिः सर्वपात्रीण श्रीदनः । आप्रपदात् प्राप्नोति । ढादा-
प्रपदात् प्राप्नोत्यर्थे ईनः स्यात् । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनं वासः । सर्वाङ्गाद्
भक्षयति । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनी भिन्नः । अनुपदाङ्गा । अनुपदे वञ्चा
अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थः । अयानयान्नेये । अयः प्रदक्षिणम् अनयः
अपसव्यं प्रदक्षिणापसव्यगामिनां शारीणां यस्मिन्नपरिह समावेशः सीऽयानयः ढाद-
यानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईनः स्यात् । अयानयं नेयः अयानयीनः शारिः । परस्पर-
पुत्रपौत्रपरावरिभ्योऽनुभवति । ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईनः स्यात् । पारङ्गाम्नी
पारीणः । परञ्चापरञ्चानुभवति सूत्रनिर्देशात् परस्पररीणः पुत्रपौत्रीणः तथाच लङ्गौ
परस्पररीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नयेति भट्टिः । परांश्चावरांश्चानुभवति सूत्रनिर्देशादीत्वं
परीवरीणः त्येन विनापि परस्परशब्दी दृश्यते न तु परीवर इति । पारादेर्गामिनि ।
डात् पारादेर्गामिन्यर्थे ईनः स्यात् । पारङ्गामी पारीणः । पारावारा पारवार
पारावारं प्रकीर्तितम् । अत्यन्तमनुकामश्च पारादी कीविदीक्ष्मैः । अध्वनी यश्चाल-
ङ्गामिनि । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः अध्वन्यः । अभ्यमित्रादीये नौ च । ढादभ्य-
मित्रादलङ्गामिन्यर्थे ईन ईय य एते सुः । अभ्यमित्रम् अलङ्गामी अभ्यमित्रोणः
अभ्यमित्रोयः अभ्यमित्रः अभिवाभिमुखम् अलं गच्छतीत्यर्थः । भविष्यन्निर्देशी वैचि-
चार्यः गन्तुमात्रे त्यः । समांसमीनानुगवीनाद्यञ्जीनाः एते निपात्यन्ते । समां समां
विपश्यते समां प्रसवीता गौः पत्यष्ट प्रसवत्यर्थः । अनुगुमीः पञ्चादलङ्गामी अनुगवीनी

गोपः । अथ शो वा विजायते अद्यश्नीना गौः आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्नीनी
विधीगः विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति जयादित्यः । निपाती ह्यर्थविशेषः । उक्ती
ऋधिकारः । धात् । धादित्यधिक्रियते धादित्यतः प्राक् । णिकी दीव्यतीत्यादी ।
दीव्यति जयति खनति जितं कृतं भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्यं लभ्यं
सुकरं परिजय्यं संस्कृतं संसृष्टम् उपसिक्तं वर्त्तते सम्पादौ क्रीतं गच्छति आहृतं
सुध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेश्वर्येषु णिकः स्यात् । हलिन दीव्यति जयति
खनति जितौ वा हालिकः जितेऽर्थे ङेऽपिलखेन अद्वैजितं द्रव्यम् आचिकम् ।
धादिति किं देवदेवन जितम् । प्राक् वत् कार्याभ्यां कृते । धाभ्यामाभ्यां कृतेऽर्थे
णिकः स्यात् । मूलं वाचिकमिति । एवं कायेन कृतं कायिकम् आभ्यामिति किं
मनसा कृतं मानसं तथाच हिसमृत्तिः । कायिकं वाचिकं तत् स्याद्वाचा कायेन यत्-
कृतम् इत्याह इदं पाणिनीयमिति । चरति । धाचरति इत्यर्थे णिकः स्यात् । दध्ना
चरति दाधिकः दध्ना भक्षयति इत्यर्थः हस्तिना चरति हास्तिकः हस्तिना गच्छती-
त्यर्थः । चरन्मयायर्थे ग्रहणम् । पर्पादेः षिकः । पर्पादेश्वर्ये धात् षिकः
स्यात् । पर्पेण चरति पर्पिकः स्त्रियां पर्पिकी पर्पशब्देन हस्त्यादिनयनार्थां तृण-
पूर्णां नीरुच्यते । पर्पाकष रथ व्यास व्याल जालाश्चमेव च । पादस्य पदभवे-
दित्यमष्टपर्पादेशः स्मृताः । पादेन चरति पदिकः आकषो निकषो पलः । आकष-
शब्दपाठात् आकषिकभाष्यः इत्यत्र कोऽपि न पुंवन्निषेधः । व्यासव्यालशब्दयो-
रणिक्तेन युग्मं जालशब्दस्य इकवाधनार्थः पाठः । खगणाद्वा । धात् खगणाचरत्यर्थे
षिकी वा स्यात् । खगणेन चरति खगणिकः खागणिकः । वेतनादेर्जीवति । धादे-
तनादेर्जीवत्यर्थे णिकः स्यात् । वेतनेन जीवति वेतनिकः । वेतनं वाहजालाऽहं
बाह्यप्रपण शक्तयः । दण्डीधनुरुपस्थानं मुखशय्या तथैव च । स्थिरपादौ धनु-
रदण्डोपनिषद्वेश्मेव च । उपास्थिरुपदेशश्च सततिर्दशकौर्त्तिताः । वस्तु क्रयविक्रय
क्रयविक्रयादिकः । धेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे ईकः स्यात् । वस्तून् जीवति वस्तुिकः
क्रयिकः विक्रयिकः क्रयविक्रयिकः । आयुधादीयश्च त्रवान्नीनः । आयुधेन जीवति
आयुधिकः आयुधीयः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरमायाश्च जीवन्ति ते
त्रावाः तत्कर्मणि त्रातं तेन जीवति त्रातीनी विप्रः । उत्सङ्गादेर्हरति । ङाङ्-
त्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिकः स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गा पटकोद्वाश्च
उडूपीप्थीटमेव च । भस्त्रादेः षिकः । ङाङ्गस्त्रादेः षिकः स्यात् णिकस्यापवादः ।
भस्त्रया हरति भस्त्रिकः स्त्रियां भस्त्रिकी । भस्त्राऽंशभार वरटाऽंश भारभरणं

तथा । भस्मादी शीर्षभारश्च शीर्षे भारः प्रकीर्तितः । विषध वीबध्माभ्यां वा । विब-
धेना हरति विबधिकः वैबधिकः स्त्रियां विबधिकी वैबधिकी एव वीबधिकी-
त्यादि । कुटिलिकायां णः । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे णः स्यात् ।
कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिः अग्रवक्त्रा लौहादिमयी यष्टिश्च उच्यते कुटिलिकया
कुटिलगत्या व्याधं हरति वक्ष्यति कौटिलिकी मृगः तथा कुटिलिकयाऽग्रवक्त्र
लौहयष्ट्याङ्गारान् हरति कौटिलिकः कर्मकारः । अक्षयूतादेर्निर्वत्ते । धादक्ष-
यूतादेर्निर्वत्तेऽर्थे णिकः स्यात् । अक्षयूतेन निर्वत्तम् अक्षयूतिकं वैरम् अक्षयूत
जयाश्वेदपाद मर्दनकष्टकम् । यातीप्रयात प्रकृत गतागत गमागमम् । याचिता-
ऽपमित्याभ्यां ककणौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् ककणौ स्यातां निर्वत्ते । याचितेन
निर्वत्तं याचितकम् अपपूर्वमेळप्रतिदाने यदि अपमित्यनिर्वत्तम् आपमित्यकम् ।
सुतेऽपि निर्देशी अनुकरणात् । कालेभ्यः कार्य्य लभ्य सुकर परिजय्येषु च । ध्वनि-
देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः । धेभ्यः कालवाचिभ्यो निर्वत्ते कार्य्यादिषु च णिकः
स्यात् । मासेन निर्वत्तः मासिकः आर्द्धमासिकः सांवत्सरिकः एवं मासेन कार्य्यः
लभ्यः सुकरः परिजय्यो वा मासिक इत्यादि । समादेरधीष्ठादिवत् । धात् समादे-
निर्वत्तेऽर्थे अधीष्ठादिवत् यथा विहितं त्याः सुः । समान्निर्वत्तः समीनः द्विसमीनः
हैसमिकः द्विराचीणः द्वैरात्रिकः द्वाहीनः द्वैयज्ञिकः द्विसंवत्सरीणः द्विसांवत्सरिकः
द्विवर्षीणः द्विवार्षिकः द्विवर्षः । चित्तरति नित्यं लुक् द्विवर्षीणवः एतत् पुरुषो-
त्तमेनीकम् । षष्टिकाः । निपात्याः । षष्टिरात्रेण पच्यते षष्टिको व्रीहिः । संसृष्टे ।
धात् संसृष्टेऽर्थे णिकः स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्निशीकृतं तत् संसृष्टं दध्ना संसृष्टं
दाधिकं श्रावर्षवैविकम् । सुङ्गचूर्णाभ्यां णेनौ । धाभ्यामाभ्यां क्रमात् संसृष्टेऽर्थे
णेनौ स्याताम् । सुङ्गेन संसृष्टः मौङ्ग श्रीदनः चूर्णेन संसृष्टं चूर्णेनोऽपूपः । लवणात्
लुक् । लवणेन संसृष्टः लवणः सूपः । लवणशब्दोऽत्र द्रव्यवाची । व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ।
धेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्य उपसिक्तेऽर्थे णिकः स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं श्रावर्षवै-
विकम् । व्यञ्जनादिति किम् । उदकीनीपसिक्त श्रीदनः । श्रीनः सहोऽश्वसौ वत्तते ।
धेभ्य एभ्यो वत्ततेऽर्थे णिकः स्यात् । श्रीजसा वत्तते श्रीजसिकः साहसिकः
आश्वसिकः । सम्पादिनि । धात् सम्पादिन्यर्थे णिकः स्यात् । सम्पादी श्रीमा-
युक्तः कर्षवैष्टकाभ्यां सम्पादि मुखं कार्य्यवैष्टिकं मुखं वाक्पयुगिकं शरीरं
विशेषतः भाजत इत्यर्थः । कर्षवैष्टकाभ्यां यः । धाभ्यामाभ्यां सम्पादिन्यर्थे यः

मूल्यवाचिनः क्रीतार्थे णिकः स्यात् । वस्त्रेण मूल्येन क्रीतं वास्तिकम् । मूल्या-
दिति किं हस्तेन क्रीतं युद्धम् । दानात् धान्ताच्च स्त्री न भवति अनभिधानात्
तेन प्रस्थाप्या प्रस्थैवां क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यच्च तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदागमि
प्रमाणमस्ति तच्च भवत्येव यथा दान्यां क्रीतं द्विकं पञ्चकमित्यादि । कथं सुद्धैर्मा-
षैर्वा क्रीतं मौद्रिकं माषिकं वसनमिति चेत् सत्यं तच्च भवत्यभिधानात् न
ह्येकेन सुद्धेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति । शतादेरहल्यादिवत् । धात् शतादे-
रहल्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे । शतेन क्रीतं शतं शतिकं द्विकं
पञ्चकं विंशतिकं यावत्कं कंसिकं काष्ठापणिकं प्रतिकं वासनं शौर्षं शौर्षिकं
द्विकंसम् अर्धद्विकंसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकीनः द्विपाथं द्विशतं द्विशतं
खारीकं द्विशतं द्वैशाणं द्विनैष्किकमित्यादि । उत्तरादिः पथो गच्छत्याहृतयोः ।
धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे णिकः स्यात् । उत्तरपथेन
गच्छति आहृती वा औत्तरपथिकः आहृतेऽर्थे ढे ल्यः । वारिपथिकः । उत्तरो
वारि कान्तार जङ्गल स्थल शस्करः । अजः समेहीत्तरादौ कीविदेः परिकीर्त्तिताः ।
युध्यते । धायुध्यतेऽर्थे णिकः स्यात् । खड्गेन युध्यते खड्गिकः धनुषा युध्यते
धानुषिकः उसन्तात्वात् इकस्य कः । शक्तियष्टिर्भा णिकः । धाम्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे
णिकः स्यात् । मूले शक्ता युध्यत इत्यादि । परे तु धाम्नीदाहृतं किन्तु धान्ता-
दित्याहुः । उक्ता दीव्यत्यादिः । रागाद्रक्ते । धाद्रागवाचिनी रक्तार्थे णः स्यात् ।
यद्यपि रज्जधीरनेकार्थत्वं यथा भोजने रक्तं रक्ता गौः तथाप्यत्र युक्तस्य वर्णान्तरा-
पादनं रज्जेरर्थः । काषायिण रक्तं काषायं माज्जिष्ठं कौसुमम् । कथं काषायौ
मर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुकुटस्य पादौ इति तु उपमानाद्विष्यति । काषायेण
रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हारिद्रौ इत्यर्थः । रागादिति किं प्राणिना
प्रीतम् । हरिद्रा महारजनीभ्यां द्वौ नीलास्त्रनित् । धाम्यामाभ्यां रक्तार्थे ट्रः
स्यात् नीलीशब्दाच्च द्वौऽनित् । हरिद्रया रक्तं हारिद्रं माहारजनं नील्या रक्तं
नीलम् । चान्द्रास्त नीलीशब्दात् अमाहुः । पीतात् को लाचारीचनात् णिको
वा तु शकलकर्दभात् । धात् पीतात् कः स्यात् लाचा रीचनाभ्यान् णिकः शकल-
कर्दमाभ्यां णिको वा । पीतेन रक्तं पीतकं लाचया रक्तं लाचिकं रीचनिकं
शाकलिकं कार्दमिकं पचे णः शाकलः कार्दमः । नचत्रेभ्यो युक्ते काले । घेभ्यो
नचत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेद्यादित्वात् णः स्यात् यो युक्तः स कालश्चेद्वति मूले
तिथ्येतित्यादि कृते णे सूर्यागस्य इत्यादिना य लीपः । एवं पौषौ । ननु कालेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योगः कालस्य नित्यत्वात् कथं तिष्यादिना कालविशेषोऽ-
भिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्-
समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽत्रापि तिष्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थ चन्द्रे यदा लक्ष्यते
तदा तिष्यस्य उत्पद्यते तथाच तिष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्य
इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किं पुष्येण युक्तचन्द्रमाः । अविशेषे
लुप्तश्चतुर्थ्यवशाभ्यान् नान्नि । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात्
अश्वत्यश्ववशाभ्यान् संज्ञायाम् । रात्रादिविशेषी यदि नाभिधीयते । अथ पुष्यः
अद्य मघा । अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रस्य विशे-
षाभावात् । अविशेषे इति किं पौषी रात्रिः पौषमहः अश्वत्येन युक्तो मुहूर्तः अश्वत्यो
मुहूर्तः श्रवणा रात्रिः विशेषार्थोऽयमारम्भः । संज्ञायामिति किम् आश्वत्यो
रात्रिः श्रावणमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः । भवादीयः कृतभान्नक्षत्रवाचकात्
युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात् । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अथ तिष्यपुनर्वसवीयं राधा-
नुराघीया रात्रिः अथ राधानुराघीयम् । परत्वात् लुपं वाधित्वा विशेषाविशेषयोः
प्रवर्त्तते । भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिहृतेऽर्थे । धात्
परिहृतेऽर्थे तिष्यादित्वात् णः स्यात् यः परिहृतः स रथश्चेद्भवति वस्त्रेण परिहृती
रथः वास्त्री रथः चान्दणी रथः विकारभिन्ने णे न नलीपः । काम्बली रथः
समन्ताद्वेष्टित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा कृचैः परि-
हृती रथः । रथ इति किं वस्त्रेण परिहृतः कायः । द्वैपवैयाघ्रात् ट्ठः इत्थं पाण्डु-
कम्बलात् । धाम्यामाभ्यां ट्ठः स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन् । परिहृती रथेन द्वैपो
रथः वैघ्रादौ रथः पाण्डुकम्बली रथः । हस्त यथा कथा चाभ्यां षणो दीयते कार्ये
च । धाम्यामाभ्यां क्रमात् य णौ स्यातां दीयते कार्ये च । हस्तेन दीयते कार्ये
वा हस्त्यं यथा कथाच शब्दो व्यं समुदायोऽनादरार्थः । यथा कथाच दीयते
कार्ये वा यथाकथाचम् । कन्दसो यो निर्मिते उरसः णश्च । धात् कन्दसो
निर्मितेऽर्थे यः स्यात् उरंसी यः णश्च । कन्दसा इच्छया निर्मितं कन्दस्य विश्वम्
उरसा निर्मितम् उरस्यम् औरसम् । पुरणान्तात् कौ ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च ।
पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थः कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थग्रहण-
योग्यो रूपतिरेव पूरणत्यान्ताऽभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विको
नटः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-
मिन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एवं चक्षुषा दृश्यते

वाचुषः श्वशेन श्रूयते श्वश्रूः समसा ज्ञायते मानसः दृग्निर्ज्ञानार्थे इति घाधि-
कारः । घात् । घादित्यधिकारी जादित्यतः प्राक् । दृष्टे साधि । घात् दृष्टेऽर्थे
वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । यत् दृष्टं तत् सामचेद्वति । वशिष्टेन दृष्टं साम वाशिष्टं
वैश्वामित्रम् । षोऽडिडा । अवार्थे विहितः षोऽडिडा स्यात् । विंशत्या दृष्टं
साम वैशं डिति टेलीपः । पचे वैशतं साम । एवं श्रीश्रनसं साम । यमादि-
भ्यस्त्वपत्यवत् इति यनेन दृष्टं साम याम्यम् आदित्यम् आप्रेयं कालियं दैव्यं दैवं
प्राजापत्यं पाशुपतम् श्रीसमित्यादि । वामदेवात् यः । घाडामदेवशब्दाद् यः स्यात्
दृष्टे साधि । वामदेवेन दृष्टं साम वामदैव्यं साम । तीयात् शूकः । तीयान्ता-
दवार्थे शूकः स्यात् । द्वितीयेन दृष्टं साम द्वैतीयौकं तार्तीयौकं साम । गोवा-
दङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गेऽर्थे येल्या विधेया अत्राऽर्थे ते त्याः स्युः दृष्टे
सामन्यर्थे । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं साम । स्तुबुकायनिना दृष्टं साम
स्त्रीबुकायनकं साम वेदेन दृष्टं साम वैदं साम गार्गं साम दाचं साम । नाभि
मक्षिकादिः कृते । चान्मक्षिकाये कृतेऽर्थे णः स्यात् ससुदायेन संज्ञा चेद्वति ।
मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । मक्षिका पुच्छिका गर्भुत् सरघाः परिकौत्तिताः ।
पौच्छिकं गर्भतं सारघं मधुनः संज्ञा । चुद्रा भ्रमरः वरटा वातपात् टुः । वेभ्यः
एभ्यः कृतेऽर्थे टुः स्यात् । चुद्राभिः कृतं चूद्रं भ्रमरं वाराटं वातपं मधु ।
कुलालादर्शकः । घात् कुलालादिः कृतेऽर्थे णकः स्यात् नाभि । कुलालिन कृतं
कौलालकम् । कुलाली गिरिकः सेना चण्डालः परिकुडुधः । कर्माारी वरुडोऽन
डान् कुम्भकार उरुसया । ब्राह्मणी देवराजश्च श्रपाकः परिकौत्तिताः । निषादश्च
कुलालादी परिशिष्टप्रयोगतः । कृते यन्त्रे । घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात्
यः कृतः स चेदयस्यो भवति । वररुचिना कृतो यस्यः वाररुचिकः प्राभाकरः । यमा
दैस्तु याम्यः आप्रेयः प्राजापत्यः कालियः दैव्यः श्रीसः । भवादित्वात् पाणिनिना
कृतो यस्यः पाणिनीयः यस्यविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति स्त्रीवम् एवं
काशकृतं काशमित्यादि । प्रीक्ते । घात् प्रोक्तार्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् ।
प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो यस्य इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञ-
वल्क्येन प्रोक्तं याज्ञवल्क्यं गौतमं मूले शार्वभर्मिकं शर्वभर्मणा प्रोक्तमिति वाक्यं
काश्यादित्वात्किञ्चिकौ स्त्रियां शार्वभर्मिका शार्वभर्मिकीति एव पाणिनीयम् ।
पथीऽस्यास्ति पथी तस्यापत्यं णे पाणिनः पथ्यादित्वात् न नलोपः स भवान् पाणिनिः
युवत्यः युज्यत्येन व्यासकारस्तु पथीऽस्यास्ति फणादित्वादिनः तस्यापत्यम् षतः षिः

तेन प्रोक्तं गाहादिपाठादीय इत्याह । गीताऽर्थे षेत्तु । आपिशलिना प्रोक्तम्
 आपिशलम् एवं काखेन प्रोक्ते काखं याञ्चवल्कम् । यमादिस्तु याव्यं प्राजापत्यम्
 आग्नेयं कालियं पाशुपतं औक्षमित्यादि । उखलित्तिरि वरतन्तु खण्डिकाषीय-
 ऋन्दसि । घेभ्य एभ्यः ऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णीयः स्यात् कल्प सूच ऋन्दे ब्राह्म-
 णानि तद्विषयानि इति तद्विषयता । उखेन प्रोक्तं ऋन्देऽधीते औखीयः तैत्तिरीयः
 वारतन्तवीयः खाण्डिकीयः । ऋन्दसीति किम् उखेन प्रोक्ताः श्लोकाः औखाः ।
 कृगलिनी गेयिन् । घाक्कगलिनः प्रोक्तेऽर्थे ऋन्देऽविषये गेयिन् स्यात् । कलाप्यन्ते-
 वासित्वास्त्रिणीऽपवादः । कृगलिना प्रोक्तं ऋन्देऽधीते वा कृगलियः प्रोक्तात्
 लुगित्यनेन अध्येतवेदितृशस्य लुक् एवमन्यत्र । शौनकादिणिन् । घाक्कौनकादि-
 ऋन्दसि विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शौनकेन प्रोक्तं ऋन्देऽधीते शौनकी स्कान्दी ।
 शौनक स्कन्द शालीय श्राम्येय पुरुषायुषः । शापायनी रज्जुकण्डो देवदर्शनेन श्राद्धरः ।
 सप्तम् वाजसनेयी च नवकारेण संयुतौ । खाडायनी रज्जुभारः कषाय इह
 कौर्त्तिताः । कठशाठी शौनकादौ षड्भिर्दर्शनमनौषिमिः । कठशाठाविति
 ससुदितस्यात्र ग्रहणम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्तं ऋन्देऽधीते काठशाठी केवलात् तु लुक्
 वक्ष्यति यच्च ब्रह्मस्तेभ्य ईयः अन्येभ्यः णौ बाध्यते । कलापिशिष्याकलापिवैशम्पा-
 यनशिष्येभ्यः । घेभ्यः कलापिशिष्येभ्य कलापिवर्ज्येभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यः ऋन्दे-
 विषये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् । तच्च कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुःकगली तथा ।
 उपल लुक्नुबुद्धाय वैशम्पायनशिष्यकाः । पलिङ्गकमलाऽलम्बिका भाङ्गकलापिनः ।
 श्यामायनीऽपि ऋषभोऽरुणिरिति नव स्मृताः । हरिद्रुणा प्रोक्तं ऋन्देऽधीते हारिद्रवी
 एवं पालिङ्गी । ननु कलापी वैशम्पायनशिष्यः तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैश-
 म्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यद्वारेणैव सिद्धप्रति किं पृथग्ग्रहणेनेति चेत् सत्यम्
 अत्र कलापिशिष्यग्रहणं साक्षात् शिष्यज्ञापकार्थम् । अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य
 वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचितः न च खाडायनशब्दस्य न पठनीय इति
 वाच्यम् अस्य प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्तं
 ऋन्देऽधीते कालापः कलाम्यादित्वान्नलीपनिषेधाभावात् न लीप इकारलीपः ।
 कठचरकात् लुक् । घाम्यामाभ्यां लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं ऋन्देऽधीते कठः
 चरकः । ऋन्दसीति किं काठः चारकः श्लोकः । ऋषेः काश्यपकौशिकाणिन्
 कश्यप च । घाम्यामाभ्यां कल्पे ऋन्दसि च वाच्ये प्रोक्तेऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवादः ।
 काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं ऋन्दे वाऽधीते काश्यपी कौशिकौ । ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपगीतः काश्यपः तेन प्रोक्तं कल्पं कृन्दो वा अधीते काश्यपीयः
 कौशिकीयः ब्रह्मादीयः । यज्ञकर्मण्यनुष्ठेयविधेर्विधायको यन्त्रः कल्पः । काश्यपेन
 ऋषिणा प्रोक्तः श्लोकः काश्यपीयः श्लोकः । अपरे इह कृन्दो नानुवर्तयन्ति ।
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूचयोः । घाभ्यामाभ्यां क्रमात् भिच्चुनटसूचयो-
 र्वाच्योः प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुनटसूचयोः पाराशरी भिच्चुः
 इत्येवाव्यते । शिलालिना प्रोक्तं नटसूचमधीते शैलाली नटः । कर्मन्दकृशाश्व-
 आभिन् । घाभ्यामाभ्यां क्रमात् भिच्चुनटसूचयोर्वाच्योः प्रोक्तोऽर्थे इन् स्यात् ।
 कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्चुनटसूचमधीते कर्मन्दी भिच्चुः कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूचमधीते कृशाश्वी
 नटः भिच्चुनटसूचयोरिति किं कर्मन्दिः कृशाश्वः श्लोकः । ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादेः । याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणं शास्त्रायनेन प्रोक्तं
 ब्राह्मणमधीते शास्त्रायनी पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी कल्पः । याज्ञवल्क्यादेस्तु
 याज्ञवल्कः आश्वत्थः श्रौतभनः । याज्ञवल्क्यादिभ्यो वेत्त्यादिविहितशस्य प्रोक्ता-
 धिकारविहितत्वाभावादध्येतवेदितविषयता साभूत् पैङ्गीत्यत्र णिनः प्रोक्ताधिकार-
 विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तव ऋषेः काश्यपकौशिकासीनः कल्प इति
 कल्पस्यैव ग्रहणात् । इति घाधिकारः अत्र चत्राय साधुः क्षत्रियः यज्ञिय इति
 मूले लिपिकरप्रसादः । भाष्याभावात् । जादित्यधिकारी डात् प्राक् । आगते ।
 जादागतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् । मूले सयुराया इत्यादि षो आकारलोपः
 त्रिष्य एवं श्रौत इत्यादि । यमादेस्तु यमादागतः यास्यः प्राजापत्यः पाशुपतः
 आग्नेयः श्रौतः । भवादित्वात् गार्गीयः काशिकः राहियः नादीय इत्यादि । इह
 यन्मुख्यजं तस्यैव ग्रहणं तेनेह न स्यात् शुभ्रादागतः सन् वल्मूलादागत इति ।
 आयस्थानिभ्यः णिकोऽगुण्डिकादेः । जिभ्य आयस्थानवाचिभ्यः आगतेऽर्थे णिकः
 स्यात् न तु गुण्डिकादेः आयः स्वामिनाहो भागः स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम् ।
 गुण्डिकादाया आगतः श्रौत्कशालिकः आतरिकः ल्वनिर्देशः स्वरूपविधेर्निरासार्थः
 गुण्डिकाया आगतः श्रौत्किकः । गुण्डिककृकणसौर्धूमिपर्णहृषीपलम् । उपदानं
 स्थण्डिलञ्च शुण्डिकादौ नवेरिताः । कृकणपर्णयोः पाठः पर्णकृकणाद् भारद्वाज
 इति इत्यस्य बाधनार्थः तौर्धस्य धूमादिपठितस्य णकबाधनार्थः । उदपानस्य
 उन्मादिपठितस्य ट्वाधनार्थः अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिषेधार्थः पाठः ।
 विद्याग्रीनिसम्बन्धादितः । विद्याज्ञतो योनिज्ञतश्च सम्बन्धी यस्य तद्भादृती ज्ञात्

आगतेऽर्थे णिकः स्यात् । हीतुरागतः हीटकः माटकः स्वाटकः उक्त प्रत्याहारा-
दिकस्य कः । विद्यायीनिसम्बन्धादिति किं सवितुरागतं सावित्रं कार्वम् ।
अग्निघ्नये णणिकौ स्यातां पितुरागतं पितॄं पैटकं पूर्ववदिकस्य कः । अनृती
यकः । जाविद्यायीनिसम्बन्धादनृदन्तात्कः स्यात् आगतेऽर्थे । उपधाध्यादागतः
औपाध्यायकः पैतामहकः मातामहकः मातुलकः । नृहेतुभ्यो मयट् रूप्यो वा ।
जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् रूप्यश्च स्यात् । देवदत्तादागतं
देवदत्तमयं देवदत्तरूप्यं पचे देवदत्तं ब्रह्मपचे देवदत्तीयः एवं यज्ञदत्तमयं यज्ञ-
दत्तरूप्यं यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुस्तावत् समादागतः सममयं समरूप्यं पचे
समीयं गृह्यादित्वात् ईयः एवं विषममयं विषमरूप्यं विषमयीयं व्वनिर्देशः स्वरूप-
विधेर्निरासार्थः । अपत्यादङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्योऽङ्गेऽर्थे येभ्यो ये त्या विधेयास्तेभ्य
आगतेऽर्थे ते त्याः स्युः । औपगवादागतः औपगवकः वैद गार्गः दाच इत्यादि ।
प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वेच्यादित्वात् णः स्यात् । हिमवती गङ्गा प्रभवति
हिमवती गङ्गा दारदी सिन्धुः । यमादेस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाश्र्वपतः आश्वेयः
औत्स इत्यादि । भवादित्वाद् गाङ्गायः काशिकः राङ्गियः नादेयः इत्यादि । बाला-
वायाण्यी विदूरश्च । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे स्थः स्यात् स्थे विदूरादेशश्च
बालविदूरादेशश्च । बालवायात् प्रभवति वैदुर्योमणिः । परैकदेशिनस्तु वैदुर्यं
साधयन्ति । धर्मादेर्योऽनपेते । जाङ्गमादेरनपेतेऽर्थे यः स्यात् । धर्मादनपेतं
धर्म्यं धर्मायैभ्यायपन्थानश्चत्वारोऽव प्रकीर्त्तिताः । इति जाधिकारः । डात् ।
डादित्यधिकारः त्याः प्राक् । पात्वादुद्धृते । डात् पाववाचिन उद्धृतेऽर्थे वेच्या-
दित्वात् णः स्यात् । पातं भाजनं उद्धतं भुक्तीच्छिष्टम् । शराविषूज्व औदनः
शरावः कार्परः । पात्वादिति किं पाणावुद्धृतम् । स्थण्डिलाद् व्रतश्रयितरि ।
व्रतेन यः श्रिते स व्रतश्रयिता तस्मिन् । डात् स्थाण्डिलात् वेच्यादित्वात् णः स्यात् ।
स्थण्डिले व्रतेन श्रिते स्थाण्डिलौ ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियमः । संस्कृते
भक्ष्ये । डात् संस्कृतेऽर्थे वेच्यादित्वात् णः स्यात् यत् संस्कृतं तत् भक्ष्यं चैत्
भवति । भक्ष्ये संस्कृताः भाष्टा मुद्गाः पैठराः पूपाः । खरविषदभ्यवहार्थं भक्ष्य-
मिति जयादित्यादिभिरव रुढिरुक्ता खरमभ्यवहार्थं भृष्टमुद्गादिविषदमभ्यवहार्थम्
औदनादि । भक्ष्य इति किं पुष्पपटलेन संस्कृती मणिगुणः । दध्नः णिको वा
तूदस्वितः । डाङ्गः संस्कृतेऽर्थे णिकः स्यात् उदस्वितस्तु वा दधि संस्कृतं
दाधिकं तेन संस्कृतमित्यत्र दधिकृतमेवीकषाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूतं दधि संस्क्रियत इति भेदः । अन्ये तु दधिसंस्कृतमित्यर्थविवक्षायां षो
 मामृदित्येतदर्थमित्याहुः । उदस्विति संस्कृतम् औदस्वित्कं तादिकस्य कः । पत्ते
 औदस्वितम् । चीरात् षेयः । डात् चीरात् संस्कृते भव्येऽर्थे षेयः स्यात् । चीरि
 संस्कृता चैरेयी यवाभूः । श्लोखाभ्यां यः । डाम्यामाभ्यां संस्कृते भव्येऽर्थे यः स्यात् ।
 शूले संस्कृतं शूल्यम् उखायां संस्कृतम् उख्यम् मांसम् । भवे । डाद्वेऽर्थे वेच्छादि-
 त्वात् षः स्यात् । युष्ते भवः औन्नः माधुरः श्रेयसि भवः आयसः । आदायची णिने
 शिशपेत्यादिना च आत् एवं दार्घसत्वं दाविकं यमादेस्तु याम्यः प्राजापत्यः पाय-
 पतः आग्नेय औत्सः भवादित्वात् मार्गीयः काशिकः राष्ट्रिय इत्यादि । अध्यात्मादेः
 णिकः । डादध्यात्मादेः भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अध्यात्मे भव आध्यात्मिकः
 आध्यात्मसुपजानुपकर्णं स्यादुपनौवि च । अधिभूताधिदेवञ्च स्वग्रामीर्जन्मं तथा ।
 ऊर्हदेहः समानादिलोकीचरदमेव च । स्वाध्यायचतुरर्थे च कदाचिदिह षीडश्च ।
 अध्यात्मादाविह प्रीताः समानोऽन्वे प्रयोगतः । आध्यात्मादयः षट्कृतवाः आवि-
 भौतिकम् आधिदैविकं सुतगादित्वात् द्वयोर्द्वयोर्त्रिः । ऊर्हन्दमशब्द ऊर्हंसमानार्थः
 समानादेस्तावत् समानदेशिकः समानयामिकः लोकीचरदात्तावत् ऐहलौकिकः
 पारलौकिकः दयोर्द्वयोर्त्रिः । चतुरर्थे भवः चातुरधिकः अत्र पाठात् गवायं न
 लृक् त्यस्य । मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्कं समाने भवः सामानिकः
 अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भवः शैषिकः । वाऽन्तः पूर्वात् । डात् कृतवात् अन्तः-
 शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिकः स्यात् । अन्तरागारे भवः आन्तरगारिकः आन्तर्देशिकः
 अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् त्रार्थे वक्तुं । ग्रामात् पथ्यनुपूर्वात् । डात् कृत-
 वात् पथ्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्भव्येऽर्थे णिकः स्यात् । परिशामि भवः पारिशामिकः
 आनुयामिकः आभ्यामिति किं मूले ग्रामीणः ग्राम्य इति पारादित्वात् ईजः
 दिवादित्वात् यः । प्राण्यङ्गदिगादिभ्यां यी देवादेस्तु णित् । उभ्यः प्राण्यङ्गवाचिभ्यो
 दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे यः स्यात् णित्तु देवादेः । मूले मूर्धन्यमिति मूर्द्धि भवमिति
 वाक्यम् एवं ह्यं कण्ठं तालव्यमिति । दिगादेस्तावत् दिशि भवः दिश्यम् ।
 दिक्पक्षस्यगपत्यानोऽनीकशखिवह्नीगणाः । वर्गमित्रान्तराकाशवैशकालादयो मुखम् ।
 जघनं मेघयूथान्ता न्यायघात्यावुखापि च । मेघोऽनुवंशी वंशीऽयं सञ्ज्ञायामुदकं
 मतम् । अव य षड्भास्त्रेभ्य ईयः शेषेभ्यः षो वाच्यते । मुखजघनयोः प्राण्यङ्गवचन-
 लेऽपि प्राण्यङ्गभिन्नेऽपि य प्राप्तार्थः पाठः । उदके भवाः उदका रजस्वला नात्र
 प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्तिः सञ्ज्ञायामिति किम् औदका मत्स्याः देवादेस्तावत् ई-

४३० । व्यटेलीपोऽनाराच्छ्रवतोऽच्येऽयौ ।

व्यटः ६।, लोपः १।, अनारात्श्रवतः ६।, अच्-ये ७।, अयौ ७।

पौनःपुनिकः बाह्यः बाहीकः ।

भव' दैव्य' यद्यपि यमादित्वात् दैव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे' दैवमिति वार-
णार्थम् । देवः पञ्चजनञ्चैव गन्धारीरोऽथ वसे परे । परिशीवानुसीवीपसीवीपटणमेव
च । पर्यायपङ्कालापानुशीत' परिसुख' तथा । परिहन्वनुगङ्गानुमाधानुपयमेव हि ।
अनुवंश' परिखलाऽनुपधानुतिलसथा । अनुशपमथो यज्ञे चतुर्मासं प्रकीर्तितम् ।
अथानन्तरं परे शब्दाः परिशीवादयः सप्तदश वसे देवादी पठ्यन्ते । पूर्वमनुवंश-
शब्दोऽवसे । परिसुखमित्यत्र सर्वतो भावार्थः परिशब्दस्य योगविभागादिह वस-
पटणञ्चापकाडा वसः । चतुर्षु मासेषु भवः चातुर्मासी यज्ञः मूलं नादयमिति
नव्यादित्वात् शेषः । शालीयमिति वृद्धादीयः । शालायां भव इति बाह्यं नामर
इति शः । अयात् येयेयाः । डादयशब्दात् य इय ईयः एते सुभवेऽर्थे । मूलं अया-
मिति अयियम् अयौयं परैकदेशिनः तदन्तादपीच्छन्ति तेनात्यग्रमित्यादि ॥ ४२९ ॥

व्यस्य टिः व्यटिः तस्य । आराञ्च श्रवत् च आराच्छ्रवत् न आराच्छ्रवत्
अनाराच्छ्रवत् तस्य । अच् यश्च अच्यं तस्मिन् । नास्ति दुर्यव सोऽयुस्तस्मिन् ।
अव्ययस्य टेलीपिः स्यात् प्रकरणवलात् युमिन्ने तद्धितसंज्ञकेऽचि ये च । न तु
आरात् श्रवतोः । पुनःपुनर्भवतीति णिके वृद्धौ अनेन टेलीपि पौनःपुनिकः एवं
बहिर्भव इति णे कृते टेलीपि बाह्यः । एवं णीके बाहीकः । एवं सायं
प्रातर्भवतीति सायम्प्रातिकः । अयौ 'किं शंयुः अहंयुः । आरात् श्रवतोः
आरात् भवतीति णीये लोपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तलनिषेधात् तस्य दकाराभावे
आरातीयः एवं शाश्वतिकः अच णिकः । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्तौ पुनराव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिद-
व्ययस्य कश्चित् टेलीपी न स्यात् इति । तेन सुहु इत्यस्य भावः सौष्ठवं विकार-
सङ्गेति शः । एवं शंयः कंय इत्यादी टेलीपी न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीराष्टी—व्यस्य टिः व्यटिः तस्य आराञ्च श्रवत् तत् न तत् अनाराच्छ्रवत् तस्य
अच् यश्च अच्यं तस्मिन् नास्ति दुर्यचिन् अयुस्तस्मिन् आराच्छ्रवत्तस्य व्यस्य
टेलीपिः अयात् अचि ते सुवर्जिते ये च । पौनःपुनिक इति पुनः पुनर्भव इति

४३१ । न दं तसौ त्वस्यर्थे च ।

न ११, दं ११, तसौ १॥, तु ११, अस्यर्थे ७, च ११ ।

अयावचि ये च ते पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्तसान्तौ तु
अस्यर्थे च । आरातीयः शाश्वतिकः ।

वाक्यम् अथात्मादेराकृतिगणत्वात् शिकः अनेन टिलोपः । अयाविति किम्
अहंयुः । वहिषी ख्यषीकौ । डादृहिसृग्भ्यात् भवेऽर्थे ख्यषीकौ स्याताम् । मूले
वाञ्छा इति पक्षे वाञ्छीकः वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन त्वे पूर्वेण टिलोपः ॥ ४३० ॥

तस्य सस्य तसौ । अस्ति इति अर्थो यस्य सौऽस्यर्थः तस्मिन् । प्रत्ययेषु क्लृप्तं
न्यवेत्यनेन विभक्तैर्लुकि कृतेऽपि आतिदेशिकं यद्दान्तत्वं तन्निषेधयति यथा लृच
इदं लाचं दिशि भवं दिश्व इत्यादौ दान्तत्वाभावाद्दिरानि न कुडादिः । एवम्
अनडुच्च इदम् आनडुच्छम् अच न दङ् मधुलिङ्गमित्यादौ नङ्गोदुङ्गमित्यत्र न घः ।
उपानह इदम् औपानहमित्यत्र न घङ् । तसन्तत्वे तु तङ्गिती भावः ताङ्गित्वं
तङ्गित्वानित्यादौ चपी जब् न स्यात् । एवं पयसी विकारः पयस्यं घृतादिपायसः
परमान्नम् । पथोऽस्यस्य पयस्यान् पयस्यौ तेजस्यौ इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात् ।
अच सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते खोर्विः के इति न स्यात् । अयौ
किं शंयुः अहंयुः अच दान्तत्वाद्दान्ते स इति मस्यानुस्वारः । अच्ये किं त्वज्ज्ञाचं
दिङ्मयम् अनडुच्चाचम् इत्यादौ दान्तत्वादिरामविहितं कार्यं स्यादेव । किञ्च
नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवदीयमित्यादौ दान्तत्वाज्जब् । एवं शंयः
कथं इत्येवापि मस्यानुस्वारः ॥ ४३१ ॥

श्रीराटी—अच्ये यावित्यनुवर्तते । तस्य सस्य तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्
तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्थेति न्यायात् पूर्वदमाच्चिपतीत्यत आह पूर्वं दसंज्ञं न स्यादिति
अच क्लृप्तं लुप्तकिमाश्रित्य दत्वे अनेन निषिध्यते आरातीय इति आराइव इति
वाक्यं हृदसंज्ञकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपीऽवे जब् । क्यङ् च । क्ये क्ये
च पूर्वं दसंज्ञं न स्यात् । गामिच्छति गम्यति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्त-
त्वात् वाऽवगीदान्ते इति न अवादेश इति, एवं तङ्गितमिच्छति तङ्गित्यति न चपी-
ऽवे जब् नमस्यति इत्यत्र न विः । शाश्वतः शिकी वा णकश्च । डाच्छश्च्छब्दात्
शिकी वा स्यात् शिकस्य णकश्च मूले शाश्वतिक इति शश्वत् त्रिषु कालेषु भवः

विद्यमान इत्यर्थः पक्षे शाश्वतः न टेलोपः न चपोऽवे जवश्च । अहि वस्यस्ति कुक्षि-
 दिति कलसीभ्यः ण्योऽयौ ग्रीवायाः णश्च । डेभ्य एभ्यो भवार्थे ण्येयः स्यात् ग्रीवायाः
 ण्येयणौ । अही भवम् आह्वयं वास्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य धनवाचक-
 स्यास्तिशब्दस्य ग्रहणम् आस्तेयं कौक्षेयं दाक्षेयं कालियं शैवेयं ग्रैवम् । अङ्गुलि-
 जिह्वामूलान्ध्यामीयः । डान्ध्यामान्ध्या ईय स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुली भवः अङ्गुलीयः
 जिह्वामूलीयः कथं मुखतीयः पार्श्वतीयः गृहादित्वात् । वर्गान्ताच्च । डाङ्गर्ग-
 न्ताङ्गवेऽर्थे ईयः स्यात् । कवर्गे भवः कवर्गीयः पवर्गीयः वर्गान्तादिति किं वर्गः
 दिगादित्वात् यः । अशब्दे योनौ च । डाङ्गर्गान्तात् य ईन ईय एते स्युः भवेऽर्थे ।
 कृष्णवर्गे भवः कृष्णवर्गीयः कृष्णवर्ग्यः कृष्णवर्गीणः । शब्दे तु कवर्गीयो वर्षः ।
 मध्याह्नमीय दिनस्त्रीया दस्य नुम् च । डान्ध्याध्यादिते स्युः भवेऽर्थे दस्य नुम् च म
 इत् । मध्ये भवः मध्यमः मध्यमीयः माध्यन्दिनः मंथीयः । कर्णललाटाभ्यां
 कोऽलङ्कारः । डान्ध्यां भवेऽर्थे कः स्यात् भूषणार्थे । कर्णे भवीऽलङ्कारः कर्णिका
 ललाटिका यस्यापवादः । अलङ्कार इति किम् कर्णं लालाण्डम् । त्यामाजिना-
 नात् लुक् । डात् त्यामान्तादजिनान्ताच्च भवे विहितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्व-
 त्याम्नि भवः अश्वत्यामा वकाजिनः सिंहाजिनः । गत्यादनेकाचः णिकः । डात्
 गत्यवाचकादनेकाचः णिकः स्यात् भवेऽर्थे । इष्टौ भवः ऐष्टिकः पाशकः । एका-
 चन्तु सपि भवः सौपः तैडः । बह्वचोऽन्तोदात्ताच्च । डादन्तोदात्ताद् बह्वचो गत्या-
 इवेऽर्थे णिकः स्यात् । षत्वञ्च णत्वञ्च षत्वणत्वे तवीर्भवः घालणलिकः स स्वरिणा-
 न्तोदात्तः । अन्तोदात्तादिति किं संहितायां भवः संहितः प्रादिसस्वरिणाद्युदात्तः
 पूर्वेष्वैव सिद्धेऽनन्तोदात्ताद् बह्वचः ण एव पृथग्विधानात् । ऋटक् पुरश्चरणाख्या-
 तेभ्यः । ऋटन्तात् ऋकशब्दात् पुरश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् णिकः
 स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चसु ह्रीटपु भवः पाञ्चह्रीटकः ऋचि भवः आर्चिकः एकाचत्वात्
 णस्यापवादः पौरश्चरणिकः आख्यातिकः अनन्तोदात्तत्वात् णस्यापवादः । ऋषि-
 रध्याये । डाट्टप्यभिधानग्न्यवाचकात् भवेऽर्थे णिकः स्यादध्याये वाच्ये । ऋषि-
 शब्द उपचारात् ग्न्यविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भवः वाशिष्ठिकः वैश्वामित्रिकः अग्न्याय
 इति किं वाशिष्ठी ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डान्ध्यां यज्ञवाचिभ्यां क्रतुवाचिभ्यां
 च णिकः स्यात् भवार्थे । अनन्तोदात्तार्थे आरम्भः । नवयज्ञे भवः नावयज्ञिकः ।
 क्रतुभ्यसावत् राजमूयिकः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसीमयागे यथा स्यात्
 पाक्षीदनिकः पुरोडाशपौरोडाशाभ्यामणित् । डान्ध्यामाभ्यां ग्न्याभ्यां भवेऽर्थे

शिकोऽपि स्यात् । पुरोडाशः पिटकपिण्डः तत्र भवः पुरोडाशिकः । पुरो-
डाशिकी ऋक् पुरोडाशसंस्कारकी मन्त्रः पौरोडाशः तत्र भवः पौरोडाशिकः
पौरोडाशिकी पौरोडाशशब्दादन्तीदात्तात् पूर्वेषु शिकविधाने पौरडाशिकः पुरो-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहणं पुंवद्भावनिषेधाभावार्थमिति । ण ऋगयनादे-
रुन्दसी यश्च । डाहगयनादेर्यन्याह्वयेऽर्थे णः स्यात् रुन्दसतु षष्ठी ऋगयणे भवः
आरग्यणम् । ऋगयनविद्यानिगमन्यायं रुन्दीभाषीत्युक्ति पुनरुक्तम् । रुन्दीविविचि-
रुन्दीविविजति रुन्दीमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या त्रयीविद्या पदव्याख्यानमेव च ।
रुन्दीव्याख्यानीपनिषच्छिक्षासंवलराद्यपि । उदपाती मुहूर्तश्च चैतविद्या तथैव च ।
वास्तुविद्यानिमित्तञ्च निरुक्तं परिकीर्तितम् । रुन्दसि भवः रुन्दस्वः रुन्द-
सश्च । सर्वस्यात् शिकी बाध्यते । सरयूः श्वेयलीपः । सरयूः भवः सारवः अत्र
यलीपः । भवे किं सरयूः जातः सारयवः । जाते । डादित्वेव । तज्जातेऽर्थे वेद्यदि-
त्वात् णः स्यात् । भवजातयोरयं भेदः भवो विद्यमानः जात उत्पन्नः । शुभ्रे जातः
श्रीन्नः माधुरः । यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः प्रजापत्यः पाशुपतः श्वेत-
इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः शालीयः नादेयः कावेयकः कालिकः राश्वि इत्यादि ।
प्रातश्च इकः । प्रातश्चि जातः प्रातश्चिकः एण्यस्यापवादः । नान्ति शरदौ णकः । डाच्छ-
रच्छब्दाण्यकः स्यात् जानिऽर्थे ल्यान्ते न संज्ञा चेत् गम्यते । शरदि जाताः शरदकाः
मुद्गाः दभांस । अनान्ति तु शरदिकः यथा प्राप्तं मूलान्द्रावस्कारप्रदीपपूर्वाह्णापराह्णात्
कः । उभय एभ्यो जातेऽर्थे कः स्यात् । मूलं जातः मूलकः आर्द्रायां जातः आर्द्रकः
केऽकम्ब इति स्त्रः अवस्कारकः प्रदीपकः पूर्वाह्णकः अपराह्णकः अनान्ति तु यथा प्राप्तम् ।
पथः पन्थश्च । के पथः पन्थादेशश्च पथि जातः पन्थकः । अमावास्यामावस्याभ्यासश्च
वा । डाभ्यामाभ्यां कः अश्च वा स्यात् जानिऽर्थे संज्ञायाम् । अमावास्यायां जातः
अमावास्यकः अमावास्यः । पक्षे पक्षददि णः आमावास्यः एवम् अमावस्यकः
अमावास्यः आमावास्य इति । सिन्धुपकराभ्यां कः णटौ च । डाभ्यामाभ्यां जाते-
ऽर्थे कः स्यात् णट्टौ क क्रमात् स्याताम् । सिन्धौ जातः सिन्धुकः णे सिन्धवः कच्छा-
दिपाठात् वृत्तस्थयीर्णकस्यापवादः । अपकरे जातः अपकरकः ट्टे आपकरः ।
एतत् पथेन्तं नाम्नीत्येकदेशिनः । तिथ्यपुनर्वसुस्वातिहस्ता विशाखबज्रलाभ्या
लुक् । एभ्यो जातार्थस्य त्यस्य लुक् स्यात् । तिथे जातः तिथ्यः पुनर्वसुः स्वातिः हस्तः
विशाखः बज्रलाः कृत्तिकाः तासु जातः बज्रलः तस्य लुकि स्त्री त्यस्य लुक् । नच-
नेभ्यो वा । नचत्रवाचिभ्यो जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । अश्विन्यां जातः अश्वी

खैत्यस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । पक्षे आश्विनः अश्वयुक् आश्वयुजः रोहिणः मृग-
 शिराः मार्गशीर्षः अभिजित् अभिजितः चित्रः चैत्रः श्रवणः श्रवणः रेवतः रैवतः ।
 वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । वत्सशाली जातः वत्स-
 शालः । फल्गुनी शतभिषग्भ्यां ठडौ । आभ्यां जातार्थस्य लुक् वा स्यात् लुकि
 संति क्रमात् ठडौ वा स्याताम् । फल्गुन्यां जातः फल्गुनः टपच्चेऽपि फल्गुनः
 स्त्रियां फल्गुना फल्गुनी च ये कृते टित्वादीप् उभयव्यक्तपक्षे फाल्गुनी शतभिषजि
 जाता शतभिषा ङिति टिङीपः स्त्रीपे अत आप् डाभावपक्षे शतभिषक् लुगभाव-
 पक्षे शतभिषजी । अविष्ठापादादीयणीयी च वा । आभ्यां जातार्थस्य लुक् वा
 स्यात् लुकि ईयः णीयश्च वा । अविष्ठायां जातः अविष्ठः पक्षे अविष्ठीयः लुगभावपक्षे
 अविष्ठः । आपादायां जातः आपादः पक्षे आपादीयः लुगभावपक्षे आपादः अन्ये
 तु आषादेति ऋस्वादि तथाच अद्रोहिणीयोगफलं तदैव भवेदाषादा संहिते च चन्द्र
 इति वरीह इत्याहुः । स्थानान्तरखरशालगीशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जातार्थस्य
 लुक् नित्यं स्यात् । गीस्थाने जातः गीस्थानमहिषस्थानः खरशाली जातः खर-
 शालः गीशालः एभ्यः किं स्थाने जातः स्थानीयः माहिषशालः । स्त्रियां चित्रा-
 रोहिणीरेवतीभ्यः । आभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुक् स्यात् स्त्रियां वाच्यायाम् ।
 चित्रायां जाता चित्रा रोहिणी रेवती कन्या उभयत्र नडादिराकृतिगणत्वादीप् ।
 स्त्रियामिति किं चित्रायां जातः चित्रः रोहिणः रैवतः । न मघादेः । मघादे-
 र्जातार्थस्य लुक् न स्यात् । मघासु जातः माघः आश्वत्येषु जातः आश्वत्यः प्रोष्ठ-
 पदासु जातः प्रोष्ठपादः सुपञ्चालादित्वात् अनदस्य त्रिः । कृतलञ्चक्रीतेषु । डादि-
 ल्यनुवर्तते डादेश्वर्येषु वेत्थादित्वात् णः स्यात् । शुभ्रे कृत्वो लब्धः क्रीत्वो वा औन्नः
 माथुरः । यमादेस्तु याम्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः प्राजापत्यः पाशुपतः श्रीस
 इत्यादि । भवादित्वात् मार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि । कुशल । डात् कुशल-
 ऽर्थं वेत्थादित्वात् णः स्यात् । शुभ्रे कुशलः औन्नः माथुरः । यमादेस्तु याम्यः औस
 इत्यादि भवादित्वात् मार्गीयः नादेयः राष्ट्रियः इत्यादि । पथादेरकः । डात्
 पथोदेरकः स्यात् कुशलार्थः । पथि कुशलः पथकः । पथ्याः पिचिण्डा निचया-
 श्रमद्रादाहोदानयोकार्षजयैः पिशाचः । पथ्यादयश्चेह दशैव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि
 कुर्वन्निचयि । तत्तत्कुन्यशनिभ्यः कः । डेभ्यः कुशलार्थं कः स्यात् । करौ कुशलः
 करैकः शकुनिकः अशनिकः । प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थं वेत्थादित्वात् णः
 स्यात् । शुभ्रे प्रायभवः बाङ्गल्ये न भवः औन्नः माथुरः यमादेस्तु याम्यः आदित्यः

आग्नेयः कालियः प्राजापत्यः पाशुपतः औक्ष इत्यादि भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः
 राष्ट्रिय इत्यादि । उपनीत्युपजानूपकर्षणात् णिकः डेभ्य एभ्यः प्रायभवेऽर्थे णिकः
 स्यात् । उपनीधिनि प्रायभवः औपनीविकः औपजानुकः ओरिकस्य कः औप-
 कर्षिकः । संभूते । डात् संभूतेऽर्थे वेद्यादित्वात् णः स्यात् अन संभूतशब्देन
 सत्त्वोत्पत्तौ नोच्यते भवजाताभ्यामुपगतायेत्वात् किन्तु आधाराधेययोरन्यूनानतिरि-
 क्त्वात् । शुभ्रे संभूतः औन्नः मायुरः । यमादेस्तु याव्यः आदित्यः आग्नेयः कालियः
 प्राजापत्यः पाशुपतः औक्ष इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीयः नादेयः राष्ट्रिय इत्यादि ।
 कौषावस्त्रमेद णेयः । डात् संभूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेयः स्यात् । कौषि संभूतं
 कौषेयं कृमिकोपीत्यं वस्त्रम् । वस्त्रमेद इति किं कौषः कृमिः । कालिभ्यः साध-
 पुष्यत्पच्यमानेषु । डेभ्यः कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः
 न तु सामान्येते । हेमन्ते साधुः पुष्यति पच्यते वा हेमन्तिकः हेमन्तः हेमनः
 आसन्नौ कुन्दलता शारदाः शालयः प्रावपेण्याः तिला इत्यादि पुष्पविकसने शब्द
 षपचीज पाके ढधे शनाः पच्यमानः । उते च । डेभ्यः कालवाचिभ्यः उतेऽर्थे
 भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्तिकाः हेमन्ता हेमना यवाः
 प्रावपेण्यास्तिलाः शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थः । आश्वयुज्या णकः ।
 डादाश्वयुज्यीशब्दादुत्तेऽर्थे णकः स्यात् । आश्वयुज्यामुप्तः आश्वयुज्यको सासः आश्व-
 युज्यौ आश्विनी पूर्णमासी । शीशवसन्ताभ्यां वा । डाभ्यामाभ्यामुत्तेऽर्थे णकः स्यात्
 वा । शीमे उत्तः शैफकः वासन्तकः पक्षे शैफं वासन्तः । देयच्छण । डेभ्यः काल-
 वाचिभ्यो देयेऽर्थे भवादित्वात् यथाविहितं त्याः स्युः यद्देयं तद्वर्णं चिह्नवति । मासे
 देयच्छणं मासिकम् आर्द्धमासिकं सांवसरिकं सन्ध्यायां देयच्छणं साव्यं पलद्यादित्वात्
 णः । अश्वत्यकलापियववुषादकः । डेभ्य एभ्यः कालवाचिभ्यो देयच्छेऽर्थे अकः
 स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्यः कलिनः मथूराः कलापिनः यववुषसुत्ययते सकालः साह-
 चर्यादश्वत्यादिभिरुच्यते । अश्वत्ये देयच्छणम् अश्वत्यकं कलापकं यववुषकम् ।
 शीमावरसमाभ्यां णित् । डाभ्यामाभ्यां देयच्छेऽर्थे अको णित् स्यात् । शीमे देय-
 च्छणं शैफकम् अवरसमायां देयच्छणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागमिवत्सर
 उच्यते । संवत्सराग्रहायणीभ्यां णिकंश्च डाभ्यामाभ्यां देयच्छेऽर्थे णक णिकौ
 स्याताम् । संवत्सरे देयच्छणं संवत्सरकं सांवसरिकम् आग्रहायणकम् आग्रहाय-
 णिकम् । ननु वेति क्वते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिकी भविष्यति
 किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्यं पलदादौ फलपर्वणीः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

दीयतेनेन काले विवक्षिते शिकं बाधित्वा णः प्रवर्तते तद्वाधनाय इदमिति । व्यव-
 हरति सृगे । कालिभ्य इति प्रवर्तते डेभ्यः कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादित्वात्
 यथाविहितं त्याः सुः यो व्यवहरन् स सृगश्चेद्भवति । निशायां व्यवहरन् सृगः
 नैशिको नैशः प्रादीषिकः प्रादीषः हैमनिकः हैमन्तः हैमन्तः प्राद्वेषेण इत्यादि ।
 सृग इति किं निशायां व्यवहरन्नरः । कालिभ्य इति किं वने व्यवहरति सृगः ।
 शिके नियुक्ते । लेडीन्त्रियुक्तेऽर्थे शिकः स्यात् । हारे नियुक्ते दौवारिकः धर्मे
 नियुक्तः धार्मिकः । अगारास्तादिकः । डादगान्त्रियुक्तेऽर्थे द्रकः स्यात् । देवा-
 गारे नियुक्तः देवागारिकः । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते शिकः । डाभ्यां देशकाला-
 भ्यामधीतेऽर्थे शिकः स्यात् । चतुर्थ्यधीते चातुर्थ्यिकः चातुर्दशिकः । कठिनान्त
 प्रस्थानसंस्थानेभ्यो व्यवहरति । डेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे शिकः स्यात् । वंशकठिने
 व्यवहरति वांशकठिनिकः प्रास्थानिकः, सांस्थानिकः । वसतिनिकटात् शिकस्वाव-
 सयात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे शिकः स्यात् आवसयातु शिकः । निकटे
 वसति नैकटिकः आवसथिकी आवसथिकभात्यः पुंवद्भावाः । पृथिवीसर्वभूमिभ्यां
 दृष्ट्वा विदिने । डाभ्यामाभ्यामिती क्रमात् स्याताम् । पृथिव्यां विदितः पार्थिवः
 सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः सुभगादित्वात् द्योत्रिः । लोकासर्वलीकाभ्यां शिकः
 प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिने चार्थे शिकः स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धी विदिती
 वा लौकिकः सार्वलौकिकः द्योर्द्योत्रिः । कालिभ्यो दीयते कार्ये वा भववत् ।
 डेभ्यः कालवाचिभ्यो दीयते कार्ये वाऽर्थे भववत् त्याः सुः । मासी दीयते कार्यं
 वा मासिकम् आहमासिकं सावसरिकं प्राद्वेषेण हैमन्तं हैमनमित्यादि । व्युष्टादेः
 णः । डाहुष्टादेर्दीयते कार्यं वाऽर्थे णः स्यात् व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् ।
 व्युष्टसङ्घातनित्योपवासतीर्थप्रवेशनं प्रवालनिष्क्रमौ पीलमूलाग्निपदमित्यपि । यः
 साधौ । डात् साधवर्थे यः स्यात् । सामनि साधुः निपुणो योग्यो वा सामान्यः ।
 एवं ब्रह्मण्य कर्त्तव्यः । प्रतिजनादर्शिनः । डात् प्रतिजनादर्शिनः स्यात् साधा-
 वर्थे । प्रतिजनं साधुः प्रतिजननः । प्रति पञ्च सहस्रसर्वादिजनसंयुगौ । पर-
 पूर्वकुलामुप्य कुलं सत्यपरायुगम् । इदं युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधैः ।
 जनं जनं प्रति प्रतिजनं बीसायां वसः प्रतिसंयुगौनमित्यादि । अमुष्य कुलमिति न
 गौतान्तकुलस्य । कुले न थ लुक् । असुष्य कुलीनः । भक्ताणः परिषदी ण्यश्च । डात्
 भक्तशब्दात् साधवर्थे णः स्यात् परिषदन्तु ण्यश्च । भक्ते साधुः भक्तः पारिषदः पारि-
 षद्यः । अपरे तु परिषच्छब्दात् णं नेच्छन्ति । कथादेः शिकः । डात् कथादेः

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

अङ्गः ६।, अङ्गः १।, अनीने ७।

आङ्गिकम् । ईने तु व्रह्मीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्धपाञ्चालकः ।

दौवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौवादुग्धदवं वेयत्कसं
 शौवं शौवनं स्तैयकृतं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकम् ।
 नेयग्रोधम् । एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम् । शौवापदं श्वापदं,
 नेयङ्गवम् न्याङ्गवं । श्वागणिकम् ।

साधावर्धे णिकः स्यात् । कथायां साधुः काधिकः । कथा वितण्डाजनवादवाधी
 गुणी गणी वृणु गुडी निवासः । सलुपवासौ वसुधा च वृत्तिः प्रवासमांसौदनसंय-
 हाश्च । विकथेक्षु कृणुविदायुवेदौ निमुखा तथा । कृत्वापूपसंयामसङ्घाताः पञ्च-
 विंशतिः । पथ्यादेः षोडशः । डात् पथ्यादेः साधावर्धे षोडशः स्यात् । पथि साधुः
 पाथेयः स्वापनेयं धनम् । पन्थाश्च श्वपतिश्चैवातिथिर्वसतिरित्यपि । सतीर्या द्यौ
 वासिनि । डात् सतीर्यशब्दात् यः स्यात् । सती वासौ सतीर्यः एक गुरुसमीपे
 यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थः । सीदरसमानीदराच्छयिवरि । डाभ्यामाभ्यां शयि-
 तयर्थं यः स्यात् । सीदरे शयिता सीदर्थः समानीदर्थः । सगर्भसयूथाभ्यामनुज-
 सहचरिणीः । डाभ्यामाभ्यां क्रमादनयोरर्थयोर्थः स्यात् । समानी गर्भः सगर्भः
 तवानुजः सगर्भः समानं यूथं सयूथं तत्र सहचारी सयूथः । अन्ये तु कान्दस-
 मित्यप्याहुः ॥ ४३१ ॥

न ईनोऽनीने तस्मिन् । अहन्शब्दस्य अङ्गः स्यादपि ये च तद्धिते न तु ईने ।
 तन्तस्मन्मन्त्रादित्यर्थे इत्यस्य नानुवृत्तिः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् अत्र णिके अङ्गा-
 देशे वृद्धिः । ईने तु वयोरङ्गीर्भवतीति तद्धितार्थविषये द्विगौ ईने कृते अङ्गादेश-
 निषेधात् न्नीलोपी ताविति नलोपे ययोरित्यकारलोपे व्रह्मीनः । सुपञ्चालादी-
 नुदाहरति । सुपञ्चाली भवः सुपाञ्चालकः अर्धपञ्चाली भवः अर्धपाञ्चालकः इत्युभयत्र
 कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य वृद्धिः । सुपञ्चालादित्वात् । सुपञ्चाल अर्ध-
 पञ्चाल सर्वपञ्चाल पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरु लघु संहत परार्थ

पितृ पितामह वातपित्त वातश्चेष्ट एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वज्ञायन अपरहायन पूर्वपु-
 कामश्रम पूर्वकृष्ण सत्तिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुलक द्विसंवत्सर त्रिसप्तति
 दिवर्ष द्विकुडव दिनिका निसुवर्ण प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि । द्विकुलिजी वा
 द्विकुलिजिकं द्विकौलिजिकम् । हारादीनुदाहरति द्वारे नियुक्तः दौवारिकः अत्र
 शिके द्वारस्वरेत्यादिना वस्य उमि तस्य इद्धिः । द्वार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रेफा-
 न्तस्य न स्यात् तेन द्वारि नियुक्तः द्वारिकः अत्र उम् न स्यात् । एवं स्वरे भवं सौवरम्
 अत्र णः । स्वः स्वर्गे भवं सौवम् अत्र णे व्यटेरिति टेलीपः । दुर्गसिंहस्तु स्वर्गमगमाह
 इत्यत्रापि सौवर्गमनिकमित्याह । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः शिके टेलीपः । स्वादुश्चदी-
 रपत्यं सौवादुश्चदवः अत्र शेषत्वात् णः । एवं स्वादुश्चदुना कृतं सौवादुश्चदवम् इति वा ।
 विगतोऽर्कः व्यर्कः तं स्यतीति व्यल्कसः कपिलिकादित्वात् रेफस्य ललम् । वाल्कसी
 भवं वैयल्कसम् अत्र णः आद्यच्चः स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य हारादौ
 पाठोऽव्युत्पत्तिपक्षे इमाप्रार्थः । अः परदिने भवं शौवम् अत्र णे टेलीपः ।
 शौवस्तिकत्व- विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टौ । शौवस्तिकत्व-
 मिति अः परदिनः तेकते गच्छतीति अस्तिकः कृगृज्ञा प्रीति कः । अस्तिकः एव
 शौवस्तिसः स्त्रायं णे उमि इद्धिः । तस्य भावः शौवस्तिकत्वम् । अत्रि भवं शौवनं
 अत्र णे कृते अयुवमधीनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्वस्य उल्वाभावे मनवज्जानिति न लोप
 निषेधः । स्फुरत्तस्येदं स्फैयत्तत्वं विकारसङ्गति णः । स्वस्येदं सौवं विकार-
 सङ्गति णः स्वस्वासावध्यायशेति स्वाध्यायः, तेन जीवति तत्र भवौ वा सौवाध्यायिकः
 अत्र शिकः । स्वयामि भवं सौवयामिकम् अत्र शिकः स्वग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वाध्याय-
 स्वयामयीर्यङ्गणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम् । तेन स्वशब्दस्येदं स्वाशब्दम् अत्र
 णः स्वादरः पूरयति स्वादरिकः अत्र शिकः इत्यादौ उम् न स्यात् । न्ययोधस्येदं
 नैययोधम् अत्र विकारसङ्गति णः । एक इति किं न्ययोधमूलं भवं न्ययोध-
 मूलिकम् । आपदस्येदं शोवापदं आपदम् । न्यङ्कीरिदं नैयङ्गवं न्याङ्गवम्
 उभयव विकारसङ्गति णे पक्षे उमि इमि च कृते इद्धिः । नत्विति आदेरिति युनां
 गणः अगणः अगणस्येदं आगणिकम् अत्र शिके उम्निषेधः इकारादाविति किः
 अदंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रा मणिः अन्नाकारस्य दीर्घां मनौषादित्वात् । अन्यान्यप्युदा-
 हरामि । कर्त्तव्यः कर्त्तरि । पन्थानं सततं गच्छति पथिकः अत्राणित् कण् ।
 परिपार्थं वर्त्तते पारिपार्थिकः क्रियाविशेषणस्य कर्त्तव्यम् अत्र शिके इद्धिः वद-
 राणि चिनीति वादरिकः । समाजं समवैति सामाजिकं शब्दं करोति शाब्दिकं

वैयाकरणे हट्टः । मृगादेर्हन्तीत्यर्थे णिकः । मृगं हन्ति मार्गिकः एवं पाचिकः
 मासिकः शाकुनिकः ऐषिकः पौकरिकः । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः एवं त्रैगु-
 णिकः त्रिगुणी धान्यादेर्हट्टिः तां गृह्णाति त्रिगुणिकः । धर्मं चरतीति धार्मिकः
 खलाटं पश्यति खलाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्यक्षमश्च य इत्यमरः । कुकुटी
 दाम्भिकचेष्टा तामाचरति कौकुटिकः । योजनादेस्तं गच्छतीत्यर्थे णिकः । योजनं
 गच्छतीति योजनिकः एवं पारदारिकः गौरुतल्पिकः मुस्तातान् पृच्छति सौदा-
 तिकः द्दिष्टमाह दैष्टिकः अपूपम् करोति आपूपिकः कन्दुं करोति कान्दविकः
 अचैर्दीव्यति आचिकः अत्र दिवः करणस्य कर्मत्वम् एषु णिकः । सर्वपथं
 व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एवं सर्वाङ्गीनः संयोगः पादार्थं प्रपदम् आप्रपदं
 व्याप्नोति आप्रपदीनं वस्त्रम् एवं सर्वपथीणं सर्वकर्मिणः सर्वकर्मदत्तः सर्वार्थं
 भुङ्क्ते सर्वान्नीनी भिन्नुः । दण्डादेस्तदहंनिन्त् णः । दण्डमहति दण्डः ।
 दण्डादित् । दण्डं बध धनं सुषलं मधुपर्कं कशा अर्घं मेधा मेघ उदकं वंश युग
 शुभम् । १३ । दक्षिणादेरणिन्त् णीयश्च । दक्षिणामहति दक्षिणः दक्षणीयः ।
 दक्षिणादिस्तु दक्षिणा कङ्कणः स्थाली विल इत्यादि । अत्यन्तं भृशं गच्छतीति
 अत्यन्तीनः गामनुचरतीति अनुगवीनी गोपः अभिमस्य अभिसुखम् अभ्यमित्रं तद्ग-
 च्छतीति अभ्यमित्रः अभ्यमित्रिणः अभ्यमित्रिणः एषु अनित्यान्न हट्टिः । युगरथ-
 प्रासङ्गेभ्यस्तद्गृहीत्यर्थेऽणिन्त् णः युगं वहति युग्मः एवं रथः प्रासङ्गः । करणात्
 कर्मणि । नावा तार्थं नाव्यं जलं विषेण बध्यः विध्यः एवं सुषल्यः तुलया
 सम्भितं तुल्यम् एषु अणिन्त् णः चक्षुषा गृह्यं चाक्षुषं रूपम् । एवं श्रावणः शब्दः
 क्लृप्तुमेव रक्तं कौसुमम् एवं हारिद्रम् एषु णः दध्ना संसृष्टं दाधिकम् एवं
 भारीचिकम् उभयत्र णिकः । शतेन क्रीतः शातिकः अत्राणिन्त् णिकः । द्विशौ-
 र्पिकः सुपञ्चालादित्यपदहट्टिः । एवं कार्पापणिकः प्रास्थिकः उभयत्र
 णिकः । सप्तभिः पदैः प्राप्यं सप्तपदीनं सख्यम् अत्र णीनः । करणात् कर्त्तरि ।
 तेन चरतीत्यर्थे परादेरिति णिकः । पर्येण चरति पार्यिकः । पर्यादिभ्यः । पर्ये
 अश्वरथं जालं व्यास व्याल आकर्ष इत्यादि । योऽनियतवृत्तिः सन् शरीरमुपास्य
 जीवति स ब्रातः तस्य कर्म ब्रातम् इदमर्थे णः । तेन जीवति ब्रातौनः अत्र णीनः ।
 कश्चमेधेन ब्रह्महत्यां तरति आश्वमेधिकी ब्रह्महत्यायाः काण्डप्लवेन नदीं तरति
 काण्डप्लविकी नद्याः उभयत्र सम्बन्धे प्रठी शकटेन तरति शाकटिकः एवं दाखिकः
 शाङ्गबेधिकः घाण्टिकः एषु णिकः एवं गोपुच्छिकः प्राविकः उभयत्राणिन्त्

शिकः । चन्दनेन शीभते चान्दनिकम् एवं कार्णवेष्टनिकम् उभयत्र शिकः भूया
जीवति भूमिकः अत्र अणित् शिकः एवं ताम्बूलिकः तैलिकः तेन जीवतीत्यर्थं
वेतनादेः शिकः । वेतनेन जीवति वेतनिकः । वेतनादिस्तु वेतन वाह्यं सृदङ्ग
पणव सुरज काल वेश प्रेषण उपासि मुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिर पद
उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि । अधिकरणात् कर्मणि ।
उदूखले क्षुब्धाः श्रीदूखलास्तुङ्गुलाः । दृशदि पिष्टाः दार्शदाः शक्तवः । अधिकर-
णात् कर्त्तरि । कर्मणि साधुः कर्मण्यः एवं पित्र्यः वने भवो वन्यः । कच्छे भवः
कच्छाः एवं तालव्यः मूर्धन्यः दल्यः श्रीष्टाः एभ्योऽणित् णाः । पश्यान् वर्जयित्वा
इत्यर्थे परिपश्य मनीषादित्वादिनाप्यात्यम् । परिपश्ये तिष्ठतीति पारिपश्यिकश्चौरः
परलोके भवः पारलौकिकम् एवं ऐहलौकिकम् । निकटे वसति नैकटिकः एवं
वार्चमूलिकः आवसधिक एषु शिकः । अद्य श्वो वा प्रसूते अद्यश्वीना गौः अद्य
श्वो वा भवति अद्यश्वीनं मरणम् उभयत्र ईने व्यटेर्लोपः अध्वनि कुशलः अध्वनीनः
उभयव्राणित्वाद् वृद्धिः । कानीत्याद्या निपात्यन्ते । कन्याया अपत्यं कानीनः
ह्यो गोदीद्वाङ्गवति हैयङ्गवीनं घृतं हैयङ्गवमित्येके । परांश्च परतरांश्च अनुभव-
तीति परम्परीणः परांश्च अपरांश्च अनुभवतीति परावरीणः पुत्रश्च पीत्रश्च अनु-
भवति पुत्रपौत्रीणः समां समां प्रसूते समांसमीना गौः । आशितासक्ता गावो यत्र
तत् आशितं गवीनं वनं देविकायां भवः दाविकः सरयुः भवः सारवः गीदान-
पथ्यन्तं कर्म करोति आगवीनः कर्मकरः । परलोके कर्मफलमस्तीत्याह
आस्तिकः । तन्नास्तीत्याह नास्तिकः इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीरा-टी—न ईनः अनीनः तस्मिन् । तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने तापि
युभिन्ने तथे च अङ्ग इत्यादेशः स्यात् । आङ्गिकमिति अङ्गि भवमिति वाक्यम्
कालवाचिवात् शिकोऽनेनाङ्गादेशः । ह्यङ्गीन इति हे अहनी अधीष्टो भूती भावी
वा इत्यर्थे वा ह्यङ्गः संवत्सरादित्वादीनः सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वैक-
देश्यादिना नाङ्गादेशः । अथवा अत्र ईनवर्जनञापकात् यत्ये कृतेऽपि नाङ्गा-
देशः । सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रिं दर्शयति सुपञ्चालक इति शीभनास ते
पञ्चालाश्चेति सुपञ्चालास्तत्र भव इत्यर्थे अविषयादङ्गाश्चेति शकः । पञ्चालानाम्
अङ्गम् अङ्गपञ्चालास्तत्र भवः अङ्गपञ्चालकः पूर्ववत्शकः । पञ्चालादिः प्रागुक्तः ।
हारस्वरैत्यादित्त्वस्योदाहरणमाह दौवारिकः इत्यादि । हारे नियुक्त इत्यर्थे
शिके वस्य उम् पञ्चाद् त्रिः । स्व-वमपिक्त्य कृती गन्थः सौवरः स्वः स्वर्गे भव

४३३ । विकारसङ्गभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार-स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेम्नो विकारः हैमः आय्यः
आग्नेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्यं राजकं,
गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं राज्यं सौहार्दं, विष्णो-
रिदं वैष्णवं त्वदीयं माघवनं श्रौवनम् ।

सौवं व्यटेरिति षो टेलीपः स्वस्ति वक्ष्यति सौवस्तिकः स्वस्ति यथा स्यात्तथा
वक्ति सौवस्तिकः प्रभृतादित्वात् णिक इत्यन्ये । स्वादुसदुनि संस्कृतं सौवादुसद्वं
भक्तं संस्कृते भक्त्यर्थे वेच्चादित्वात् णः । व्यल्कसीऽव्युत्पन्नत्वात् भवः वैयल्कसः ।
अन्ये द्वारादौ न पठन्ति तेषां मते विगतीऽर्को व्यर्कस्तं स्यति व्यर्कसः कपिलिका-
दित्वात् रस्व लः तत्र भवः वैयल्कस इति आद्यच्चः स्थानजातत्वात् यस्य इम् पञ्चाद-
त्रिः । श्वो भवं श्रौवस्तिकम् अत्र श्रौवमिति पाठो लिपिकरप्रमादः । कालवाचि-
त्वात् णिकः तस्य तम् । तथाच श्रौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे
न कस्मादिति भट्टिः । शुनि भवं श्रौवनं मासं अविकारण्ये नलीपाभावः । स्फुरते
भवः स्फैयकृतं स्फुरः खादिरः खड्गस्तेन कृतमिति चीसः स्वे घने भवं सौवं सपर-
देवराजजनस्येत्वात्मार्यस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य घनार्थत्वात् वामनघर्मदासौ
तु आत्मार्यस्वशब्दस्यापि इदमर्थं सौवमित्यप्याहृतुः । स्वाध्याये भवं सौवाध्यायिकं
वेदाध्ययनम् । स्वयम्नि भवं सौवयामिकम् । आभ्यामध्यात्मादित्वात् णिकः ।
यद्यपि स्वाध्यायस्वयामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्ध्यति तथापि अन्यत्रादि-
स्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्यहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वयाम
इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्त्वा स्वर्गमनं वक्तीत्यर्थे सौवर्गमनिक इति वर्त्तते । न्ययोषे
जातः नैयथोषधमसः । न्ययोषमूलिकमिति न्ययोषमूलिनं संसृष्टम् इत्यर्थे णिकः ।
शुन इव पदमस्य श्वापदः शुनीऽदन्तादावितिर्घः तत्र भवं शौवापदं पक्षे श्वापद-
मिति पलयादेराकृतिगणत्वात् णः अथवा कच्चिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते
इति न्यायात् णः । न्यङ्क्षौ भवं नैयङ्क्षवं न्याङ्क्षवं आगणिकमिति श्वगणैर्न चरति
श्वगणान्येति पिकण्णिकौ णिकपक्षे इकारादौ णित्ते न वक्ष्य उम् । इकारादिभिन्ने
तु श्रद्धंश्यायां भवः श्रौवादंश्च इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनीऽदन्तादावितिर्घः । अत्र

यादेः अपूर्वस्यैव इकारादौ ते वस्य उम् निषेधात् हारादीनां सर्वेषां णिले सामान्य-
यययीरिमुनौ स्यातामित्यर्थः अतएव न्ययोस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।
तथा दृशदि पिष्टाः क्षुषाश्च दार्शदाः साषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनीऽर्थोऽभिधेयः स्वार्थः । स्वार्थ आदिर्द्यस्य स स्वार्थादिः विकारश्च
सङ्गश्च भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिष्वेति तस्मिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारा-
न्तरापत्तिर्विकारः सङ्गः समूहः भावीऽसाधारणधर्मः । यथा घटस्य घटत्वम् इद-
मिति सम्बन्धीपलक्षणम् । हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थाऽर्थानतिरिक्तः । ते एकादश
प्रत्यया एष्वर्थेषु च स्युः । अत्रापि अस्याः प्रकृतेः अस्मिन्नर्थे अयं प्रत्ययः सेतु
अणिङ्का स्यात् एतत् सर्वं प्रयोगानुसारिणैव बोध्यम् । यथा हस्मि विकारः हैमः
अनेन णे हङ्गौ न्वीर्लोपीताविति न लीपे ययोरित्यकारलीपः । एवम् अपाम् आयः
अत्र णाः एवम् अग्नेः आग्नेयः अत्र णे यः । मित्राणां समूहः भैक्षम् अत्र णः एवम्
अज्ञाम् आज्ञम् अत्र णे अज्ञो अज्ञ इत्याज्ञादेशः । एवं गणिकानां गणिक्यम् अत्र
णाः एवं राज्ञां राजक्यम् अत्र कण् गुरीर्भावः गौरवम् अत्र णः एवं युनां यौवनम्
अत्र णे अयुवमघीनामित्यत्र अने इत्युक्तैर्विकारस्य उल्लंघनं स्यात् । अविकारणे न
लीपाभावः एवं समस्य साम्यं विरूपस्य वैरूप्यम् उभयत्र णाः । एवं राज्ञः
राज्यम् अत्र णे न्वीर्लोपीताविति नलीपे ययोरित्यकारलीपः । एवं सुभगस्य
सौभाग्यम् अत्र णाः सुहृदः सौहार्दम् अत्र णः । उभयत्र सुभगादित्वात् उभय-
पदस्य हङिः । सुभगादितु । सुभग दुर्भग अनुह्रीड अनुसंवत्सर पुष्करसद अन्तर
हृत मृद नड उदक स्रज्ज अगार वेणु वध्योग कुरुकत कुरुपञ्चाल इहलीक पर-
लीक अधिदेव अधिभूत प्रयोग असिहत सर्वलीक सर्वपुरुष शतकुम्भ परस्त्री
अनुशत सर्वभूमि अभिगम चतुर्विधा सुहृद शक्तसिन्धु शुभ्र नगर अग्नि मरुत
राजपुरुष अस्य हेति अस्यहय इत्यादि । ३३ । विशीरिदं शैशवम् अत्र णे
न्वीर्लोपीताविति उकारस्य ओकारे अच् । एवं तव त्वदीयम् इत्यादौ अणित्
णीयः । एवं मघीनः माघवनं पत्रे तुङि माघवत् शुनः श्रौवनम् उभयत्र णे
अयुवमघीनामित्यत्र अने इत्युक्तैर्विकारस्य न उकारः अविकारणे न लीप-
निषेधः ॥ ४३३ ॥

यीराटी—विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आद्यो यस्य स
तस्मिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इन्वीचरयुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थानात्
विकारः । सङ्गः समूहः । शब्दस्य महत्तिमिति भावः । इदमिति सम्बन्ध-

मातोपसङ्गणं हितमिष्टसाधनं स्वार्थः प्रकृत्यर्थानतिरेकः ते व्याः स्युरिति शि
 षेय णा णायन णीय शिक ण शीक कण णीय इय एते सेतीऽनित्येति अभि-
 धानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । व्याः । व्या इत्यधिकारः प्राः प्राक् । विकारे । धन्ता-
 विकारे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् सृत्तिकाया विकारः मात्तिकः आश्रमः प्रासादः ।
 नञा निर्दिष्टसानित्यत्वात् आश्रम इति कश्चित् तथाच यस्यापमाश्रमप्रख्यं सैषुं
 घत्तेऽन्यदुर्वहमिति भट्टिः । अस्मान्माते तु इदमर्थं भविष्यति । प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो-
 ऽवयवे च घन्तेभ्य एभ्यो विकारोऽवयवे च वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् प्राण्यभ्यः णं
 वच्चासि तवैवीदाह्वार्थम् । इह प्राण्यग्रहणन्तु अतः परे ये व्या वक्तव्यास्ते प्राण्यो-
 षधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोः अन्येभ्यो विकारमात्रे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् औषधि-
 भ्यस्त्यात् । मूर्वाया विकारीऽवयवी वा मीर्वः एव दौर्वः वृत्तेभ्यस्तावत् पलाशस्य
 विकारीऽवयवी वा पालाशः शिंशपाया विकारीऽवयवी वा शिशपः । इकारः स्यात् ।
 उग्राणिरजतादिभ्यः णः । धन्तात् उवर्णान्तात् प्राण्यवाचकाद्रजतादेशः णः स्यात्
 विकारावयवयोः । देवदारीविकारीऽवयवी वा दैवदारवः प्रैयङ्गवः कपोतस्य
 विकारीऽवयवी वा कपोतः मायूरः शुनो विकारीऽवयवे वा शौवं मांसं रजतस्य
 विकारीऽवयवी वा राजतं कुण्डलं काञ्चनं तथाच पुरीं द्रव्यस्य काञ्चनीमिति
 भट्टिः । काञ्चनी वास्यष्टिरिति कालिदासः । परश्व्यस्य विकारीऽवयवी वा
 पारश्वः विकारे वा विहितस्य लुक् वक्ष्यते । रजतं काञ्चनं लौहं सीसं
 लोहितकं तथा । उडुस्वरः प्रीतदारुचिकण्टकविभीतकाः । कण्टकारी गीप-
 दारुः परश्वोऽच कीर्तितः । अनुदात्तादेः । धन्तादनुदात्तादेर्विकारोऽवयवे चाद्ये
 ट्ठः स्यात् । दण्डिनी विकारीऽवयवी वा दाण्डः दाधिलः कापिलः । पलाशा-
 देर्वा । धन्तात् पलाशादेस्तयोः ट्री वा स्यात् । पालाशः पले णः पालाशः पालाशस्य
 विकारः पालाशमयः । पलाशः खदिरा रम्भा पुन्नागशिंशपावपि । विकञ्जतः करीरश्च
 शिरीषः सन्दनस्तथा । यवासश्च दश प्रोक्ताः पलाशादौ मनीषिभिः । ट्रे नन्
 ग्रम्याः । शमीशब्दस्य विकारावयवीत्यत्र ट्रे नन् स्यात् न इत् । शय्या विकारीऽव-
 यवी वा शामीनं पल्लवः शामिनी ऋक् अतएव ट्ठः विधानसामर्थ्यात् न नलोपः ।
 वृहदशराद्येकाज्भ्यो मयङ्मत्स्याच्छादनयोर्वा त्वन्येभ्यः । घान्तात् वृहत् शरादि-
 रेकाश्च मत्स्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयङ् स्यात् वृहदादिभिन्नात् तु
 वा ट्ठश्चयोरपवादः । आमस्य विकारीऽवयवी वा आमस्यं शालमयम् । शरा-
 देस्तु शरमयं दर्भमयम् । शरा दर्भः कुटिरश्च दण्यसीमश्च वल्लजः हिरण्येन सङ्ग

प्रोक्तो हिरण्यस्य हिरण्यवे । एकाचः सृण्ययं वाञ्छयं तन्मयं तन्मयम् । अभक्ष्या-
 च्छादनयोरिति किं 'त्वाच' व्यञ्जनं वस्त्रञ्च । अन्येभ्यस्तावत् । अश्वनोविकारः
 अश्वमयं आश्वं दूर्वाभयं दौर्वं कपोतमयं कपोतं लोहमयं लौहं भक्ष्याच्छाद-
 नयोरिति किं मौहः सूपः कार्पासं वासः । व्रीहिः पुरोडाशे यवतिलाभ्यां त्वसं-
 ज्ञायाम् । धन्तादं व्रीहिश्शब्दात्तयोर्मयट् स्यात् पुरोडाशे वाच्यं असंज्ञायान्तु
 यवतिलाभ्याम् । व्रीहैर्विकारोऽवयवो वा व्रीहिमयः पुरोडाशः पुरोडाश इति किं
 व्रीहमन्यत् यवमयं तिलमयं संज्ञायान्तु यावकं यवादित्वात् स्वार्थे कः तैलम् ।
 पिष्टाच्च कान्तु नास्ति । धन्तात् पिष्टशब्दान्मयट् स्यात् संज्ञायां तु कः पिष्टस्य
 विकारः पिष्टमयं भक्ष्यं संज्ञायान्तु पिष्टकः पूपः । अप्कंसीवाभ्यां ण्यणौ ।
 धन्ताभ्यामाभ्यां विकारि ण्यणौ स्याताम् । मूले आप्यमिति अपां विकार इति
 वाक्यम् कथमन्ययम् अपवादविषये क्वचिदुत्तरं । कंसौयस्य विकारः कांस्यं
 विकारत्वे हितार्थे ल्यस्य लुक् वक्ष्यते । एणौपुरुषाभ्यां ण्येयः । धन्ताभ्यामाभ्यां
 विकारावयवयोः ण्येयः स्यात् । एण्या विकारोऽवयवो वा ऐण्येयः पौरुषेयः । मूले
 आभ्येय इति । अग्निर्विकारोऽवयवो वा इति वाक्यं यमादित्वात् ण्येयः एवं कालियः
 यास्यः प्राजापत्यः पाशुपतः औसमित्यादूहनीयम् । कीड्विल्लादिभ्यां णः । धन्ताभ्यां
 कीड्विल्लादिभ्यां तयोः णः स्यात् ट्रादेरपवादः । मधूकस्य विकारोऽवयवो वा
 माधूकं तार्कवं तैन्निडीकं विल्लादेस्तावत् विल्लस्य विकारोऽवयवो वा वैल्लः
 गोधूमः । विल्ल गोधूम कर्पासी मुद्गरं रणं गवेधुकाः । मसूरं वरुणं व्रीहिं पट-
 लीन्द्रां उर्वेचवः । इन्द्राणिका च कर्कसुः कुटीरश्चापि वाहिनः । इन्द्रस्य विसर्पौयूक्षा
 काण्डः श्यामाकमित्यपि । वृद्धेभ्यो मयट् अन्येभ्यः ट्रः णश्च वाध्ते । हेमार्थंतालाभ्यां
 मानधनुषीः । धन्तात् सुवर्णवाचिनी माने तालाहनुषि वाच्यं तयोः णः स्यात् ।
 मूले हैममिति । विकारार्थेण्ये नस्य लोपः हैमो निष्कः एवं हाटकं पलं जात-
 रूपं कार्वाणमम् । मान इति किं हैममयी यष्टिः । तालस्य विकारोऽवयवो वा
 तालं धनुः । धनुषि किं तालमयी दण्डः । तत्थाट्टान्तात् विकारावयवार्थट्टान्तात्
 विकारावयवयोः णः स्यात् । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवः कापी-
 तस्य कापीतः श्रौवस्य विकारोऽवयवो वा श्रौवः राजतस्य राजतः पारशवस्य पार-
 शवः दाधित्यस्य दाधित्यः पालाशस्य पालाशः णः, पले पालाशस्य पालाशमयः
 शामीनस्य शामीनः । तदिति किं हारिद्रस्य विकारोऽवयवो वा हारिद्रमयः ट्टान्ता-
 दिति किं वैल्लमयः । कांस्येण्येयात् । विकारावयवार्थेत्यान्ताभ्यां आभ्यां

विकारावयवयोः षः स्यात् । कसीयस्य विकारः कांस्यः तस्य विकारः कांस्यः एष्या
 ऐषेयः तस्य ऐषेयः तत्त्यादिति वक्तुं तेन एष्या अपत्यम् ऐषेयः अस्य विकारोऽवयवो
 वा ऐषेयमयम् । त्रपुजतुनोः षो सन् । अनयोर्विकारविहिते षे सन् स्यात् न इत् ।
 चपुष्पो विकारः चापुषम् एव जातुषम् अतएवाभ्याम् उदन्तत्वेऽपि षः । उद्वाष्को
 वा तुनोर्णाभ्याम् । धन्तादुद्गृह्णन्तयोर्णकः स्यात् उन्नाणाभ्यान् वा । उद्गृह्य विकारोऽवयवो वा औद्गृह्यः प्राणिदृष्ट्यापवादः । उमा अतसी ऊर्णा मेघलोम औमकम्
 औमम् और्णकम् और्ण षः । गीद्वपयोभ्यो वी माने तु द्रोर्वयः । धन्तेभ्य एभ्यस्त-
 योर्यः स्यात् दुग्धत्वात् वयो माने वाच्ये । गीर्विकारोऽवयवो वा गव्यं द्रोर्द्रव्यं
 पयसः पयसं माने तु द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रव्यं मानम् । अल्लादेः फले लुक्
 तेषां कदम्बादेस्तु पुष्पे च । प्लवादिभिन्नभ्यो । विकारावयवयोरुत्पन्नत्वात् फले
 वाच्ये लुक् स्यात् कदम्बादेस्तु फले पुष्पे वाच्ये । आमलक्या विकारोऽवयवो वा
 फलं आमलकम् उल्लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । एवं वदरं पीलु वकुलं फलं फलितस्य
 वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च भवति । यथा पल्लवितस्य पल्लवः इति वामनः ।
 प्लवादेस्तु प्लवस्य विकारोऽवयवो वा फलं प्लाव फलम् । प्लवन्यथोपहृतीकृ-
 भात्यथवेणवः । ककटुरिङ्गुदौ शिगुहस्तित्यः कथिता दश । कदम्बादेस्तावत्
 कदम्बस्य विकारोऽवयवो वा कदम्बं फलं पुष्पञ्च चम्पकं फलं पुष्पञ्च । कदम्ब-
 चम्पकाशीककोविदारसुकण्टकाः । कुटजः करवीरश्च सिन्धुवार इहेरिताः । कर्ण-
 कारः पाटला च कदम्बादौ दशति च । जम्बू लुप् च वा । जम्बूशब्दाद्विकारा-
 वयवोत्पन्नस्य लुप् लुको स्यातां वा । चानुल्लुष्टं पुष्पं नानुवर्तते फल एव ।
 जम्बू विकारोऽवयवो वा लुकि जम्बूफलं लुपि जम्बूफलं फले फलानि चेति
 विशेषः । लुपि सति प्रकृतेर्लिङ्गवचने स्त इति न्यायात् उभयत्यन्तपले जाम्बवं फलं
 जाम्बवे फले जाम्बवानि फलानि । ब्रीहिरुतक्वादिभ्यां लुप् पुष्पमूलयोस्तु
 मल्लिकाविदार्यादिभ्याम् । ब्रीह्यादेर्हरीतक्वादेशे फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात् ।
 मल्लिकादेस्तु पुष्पे विदार्यादेस्तु मूलं लुप् । ब्रीहिर्यां विकारोऽवयवो वा ब्रीहयः
 फलानि एवं सुन्ना माषाः यवाखिला इत्यादि । हरीतक्वादेस्तु तावत् हरीतक्वा
 विकारोऽवयवो वा फलं हरीतकीफलम् । हरीतकी ग्रीतपाकी देती शेफालिका
 कशा । मल्लिका पिप्पली चिञ्चा श्वेतपाकी च कर्कटी । पथ्या कीषातकी द्राक्षा
 हृत्वीका कण्टकारिका । तथा चार्जुनपाकी च शेषं शिष्टप्रयोगतः । मल्लिकायाः
 पुष्पं मल्लिका । मल्लिका मालती जाती केवकी वनमालिका । शेफाली माधवी

देती पाटली नवमालिका । शेषालिकैकादशप्रेताः शेषं शिष्टप्रयोगतः । इह
 हरीतक्यादी च मल्लिकादेतीशेषालिकानां पाठात् फलपुष्पयोः स्वस्य लुप् । पाटला-
 शब्दस्यैह कदम्बादी लुक्लुपी फले लुप् वा । विदाथ्या विकारोऽवयवी वा
 विदारौमूलम् । विदारौ वृहती रक्षा गम्भारी शालपथ्यपि । हरिद्रांशमती सत
 शेषं शिष्टप्रयोगतः । ब्रीह्यादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत्
 तेन ब्रीहैर्विकारोऽवयवी वा फलानि ब्रीहयः एवं हरीतक्याः फलानि हरी-
 तक्यः फलानीत्यादि । मानात् क्रीतवत् । परिमाणवाचिनः क्रीतार्थे यस्मात्
 यो विहितस्तस्माद्विकारोऽर्थे स ल्यः स्यात् । निष्कस्य विकारः नैष्किकः द्विनैष्किकं
 द्विनिष्कम् इह मानशब्देन संख्यापि गृह्यते तेन शल्यः शतकः द्विसहस्रं द्विसहस्रम्
 इत्यादि बोध्यम् । ह्यो गोदीहासीनो ह्यिङ्गुश्च घृते । यन्तात् ह्यो गोदीहशब्दात्
 विकारि घृते वाच्ये णीनः स्यात् तस्मिन् ह्यिङ्गादेशश्च । ह्यो गोदीहस्य विकारः
 ह्येङ्गवीनं घृतं घृते किं ह्यो गोदीहमुदसित् । सङ्गे । यन्तात् सङ्गेऽर्थे वेच्यादि-
 त्वात् णः स्यात् । नराणां सङ्गः नारं काकं यमादेस्तु याम्यम् आदित्यं प्राजापत्यं
 पाशुपतम् आग्नेयं कालियं श्रीसमित्यादि । कवचि हस्त्यभिचायचित्तेभ्यः णिकः ।
 यन्तात् कवचिनी हस्तिनी भिच्चादिवर्ज्योऽचित्तवाचित्तेभ्यः सङ्गे णिकः स्यात् । कव-
 चिनां सङ्गः कावचिकं हस्तिनां सङ्गः हास्तिकं प्रतिपदीकृतग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
 स्यापि ग्रहणं तेन हस्तिनीनां सङ्गः हास्तिकं णेयभिन्नवाच्ये पुंवद्भावः । अचित्तेभ्य-
 स्तावत् अप्रपानां सङ्गः आपूपिकं शाकुलिकं घाटिकमित्यादि । भिच्चादेस्तु भैक्षम् ।
 भिक्षुक्षेत्रकरीपाहर्वर्षपद्मतिदक्षिणाः । सहस्राङ्गारगर्भिणीऽथवा युवतितर्क्षिणी ।
 गर्भिणीयुवत्योश्चित्तात्वात् णे सिद्धे पुंवद्भावार्थः पाठ इति जयादित्यः । तेन गर्भिणीनां
 सङ्गः गर्भिणं यौवनं भाष्यकारस्तु वा पुंवद्भावमङ्गीकरोति तन्मते यौवतमिति च ।
 तथाच स्वरूपमभिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं सफलं तस्य
 यौवतमिति भाष्यम् । मूलं आङ्गमिति अङ्गां सङ्ग इति वाक्यम् । भिच्चादिपाठात्
 णः न तु णिकः अङ्गोऽङ्गेऽनीन इति अङ्गादेशः । क्रतावीनोऽङ्गः । यन्तादहन-
 शब्दादीनः स्यात् सङ्गे क्रतुविषये एव अङ्गां सङ्ग अङ्गीनः ईने नाङ्गादेशः । गणि-
 कायाः णाः केशात् वा । यन्तात् गणिकाशब्दात् णाः स्यात् केशात् वा । मूलं
 गणिक्यमिति गणिकानां सङ्ग इति वाच्यं केशानां सङ्गः केश्यं पक्षेऽचित्तवत्त्वात्
 णिकः केशिकम् । केदारात् कणं च वा । यन्तात् केदारशब्दात् णाकणौ वा
 स्याताम् । केदाराणां सङ्गः कैदार्यं कैदारकं पक्षेऽचित्तवत्त्वात् णिकः कैदारिकम् ।

गीधराजादिभ्यां णकः कंसु धेनीरनजः । धन्तादपल्यान्ताद्राजादेश्च सङ्गे णकः स्यात् ।
नज् वर्जान्तेषुशब्दात् तु कण् । दाक्षीणां सङ्गः दाक्षकं गार्गकं औपगवकम् । मूलं
राजकमिति राज्ञां समूहः इति वाक्यम् । राजराजन्यवसाजा उरसो हज् इत्यपि ।
राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ क्षत्र्योऽत्र दशकीर्तिताः । धेनूनां सङ्गः धेनूकं गीधेनुकम् ।
अनज इति किम् आधेनवम् आधेनवमिति कथितम् । अश्वदीयो वा । धन्तादश्व-
शब्दादीयः स्यात् वा सङ्गे । अश्वानां सङ्गः अश्वीयं पत्ने आश्वन् । पर्शीर्द्विण् ।
धन्तात् पशुशब्दात् ड्वण् स्यात् सङ्गे । पर्शूनां सङ्गः पार्श्वे इति टिलोपः । अनु-
दात्तादिखण्डिकादिभ्यां ट्रः । धन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च सङ्गे ट्रः स्यात् ।
कपोतानां सङ्गः कापीतं मायूरं तैत्तिरम् अनुदात्तादिः पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्यः ।
खण्डिकानां सङ्गः खण्डिकम् । खण्डिकावड्वोलूक हलन्त्यन्युगंशुकः । वरजा
भिक्षुका निश्वा हरिद्रा च प्रकीर्तिताः । अत्र येऽचित्तास्तेभ्यः णिकः ये आद्युदात्ता-
स्तेभ्यः णी वाभ्यन्ते अहन्शब्दस्योभयत्र पाठात् णट्रो स्यातां न णिकः । क्षुद्रक-
मानवात् सेनाख्यायाम् । धन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्गेऽर्थे ट्रः स्यात् । सेना-
संज्ञायां क्षुद्रकमानवशब्दौ कटौ क्षुद्रकस्यापत्यं राजा वा हवेत् कोशलाजाविति
मानव्यः ध्वेरुदात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवास्तेषां सङ्गः क्षौद्रकमानवी
सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम् । यद्यपि अनुदात्तादित्वात् ट्रः सिद्धति तथापि
योगविभागात् सामूहिके तदन्तर्विधिज्ञापनार्थं सेनाख्यायां नियमार्थश्चेदम् अतएव
गीवत्सेऽपि गीवान्त्वात् सेना भिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गोत्रराजादिभ्यामिति
कणः एव बालहास्तिकमिति अचित्तवत्त्वात् णिकः । परे तु अनज् सिद्धिरनु-
दात्तादेः कीदृशः क्षुद्रकमानवात् । गीचाहुज् चेन्न तद्गीचं तदन्तान्न तु सर्वतः । ज्ञापकं
स्यात् तदन्तत्वे तथाचापिशलेर्विधिः । सेनायां नियमार्थञ्च यथावाध्येताञ्जुजा ।
जुजा णकेन अज् ट्री वाध्यते । एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णापित इति हत्ति-
कारः । अन्ये तु समूहाद्यर्थाजादितद्धितविषये लुक् निषिध्य क्षौद्रकमानव्यशब्दा-
देव त्यसाङ्गः । पुरुषात् णेयः । धन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्गेऽर्थे णेयः स्यात् ।
पुरुषाणां सङ्गः पौरुषेयम् । पृष्ठब्राह्मणवाड्वमानवाद्यः । धन्तेभ्यः एभ्य सङ्गेऽर्थे
यः स्यात् । पृष्ठानां सङ्गः पृष्ठं ब्राह्मण्यं वाड्व्यं मानव्यम् । पृष्ठात् क्रतौ । धन्तात्
स्त्रीचार्थपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्गेऽर्थे यः स्यात् । पृष्ठः षड्विंशं यागः । तथाच
पृष्ठाद्विंशं क्रताविति चान्द्रसूत्रम् । पाशादेः स्त्रियां धन्तात् पाशाद्ये सङ्गेऽर्थे यः
स्यात् स च स्त्रियां पाशानां सङ्गः पाशा धूम्या । पाशधूमवनाङ्गारवृणपीटगण

हलम् । वाती नङ्, पीठगलः पिठगः खरगीरधाः । अङ्गारशब्दस्योभयत्र पाठात्
 आङ्गारम् अङ्गायां । चरणेभ्यो धर्मेवत् । अन्तेभ्यश्चरणवाचिभ्यो धर्मोऽर्थे येभ्यो ये
 व्या वक्तव्यास्तेभ्यस्ते व्याः सङ्गेऽपि स्युः । कठानां सङ्घः काठकं कालापकं कान्दी-
 ग्यम् औकथिक्यं वाध्व्यम् आधर्वणमित्यादि । विषये देशे । सङ्घः इति नानु-
 वर्तते अन्ताविषयेऽर्थे वित्यादित्वात् णः । यी विषयः स देशश्चेन्नवति अत्र विषय-
 शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते । देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादिः । शिवानां
 विषयो देशः शैवः देश इति किं चक्षुषी विषयी रूपम् । राजन्यादर्णकः । अन्ता-
 द्राजन्यादर्णकः स्यात् विषये देशे णस्यापवादः । राजन्यानां विषयी देशः राजन्यकः
 सान्मियकः । राजन्यसन्मियी दाक्षिर्मानवोडुम्बरावपि । आर्जुनायनशालङ्का
 जलजालन्तरायणाः । शैलूषा व्रीडवसतिचिगतावभवस्तथा । कर्णनाभश्च वैकर्णो
 देवपातस्तथैव च । आर्यकामियास्म्वरीषपुत्री रेणवनं तथा । विल्ववनं विराटश्च शेषं
 शिष्टप्रयोगतः । विधी भौरिक्यादेः । अन्तात् भौरिक्यादेः विषये देशे विधः स्यात् ।
 भौरिकीणां विषयी देशः भौरिकिविधः भौरिकिर्भौलिकिशीपयाता वियङ्गतस्तथा ।
 शैक्यतश्च कान्ते या भौरिक्यादौ षड्डीरिताः । चान्द्रायणादिभक्तः । अन्ताच्चान्द्रायणादे-
 र्विषये देशे भक्तः स्यात् । चान्द्रायणानां विषयी देशः चान्द्रायणभक्तः । चान्द्रा-
 यणी दासमिविवैषुका विषमण्डि च । तुण्ड खाडायनौ देवदासमितायणावपि ।
 वैश्वधनवसीरीषी तथा शायण्डिरित्यपि । शौद्रायणश्च श्वालस्यायनदात्तायणावपि
 तात्त्रायणश्च इत्येते पञ्चभिर्दश कौर्त्तिताः । यथाह्याख्याने भववत् । शय्यवाचिभ्यो
 येभ्यो ये व्या उक्ता भवेऽर्थे तेभ्यः अन्तेभ्यः ते व्या व्याख्याने स्युः । इष्टे व्याख्यानी
 यश्च ऐष्टिकः पांशुकः । एकाचस्तु सुपी व्याख्यानः सौपः । पाल्णालिकः पाश्च-
 ङ्कोतिकः आर्चिकः वैश्वामित्रकः राजतूयिकः पुरीडाशिकः आर्गयणं कान्दसः शय्या-
 दित्ति किं पाटलिपुत्री सुकीशला पाटलिपुत्रं सुकीशल्योर्व्याख्यायत इत्यर्थः ।
 व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानः धेऽनट् । भावे वर्णदृढादिभ्यः णो वा । अन्तेभ्यो
 वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे णो वा स्यात् । वर्णविशेषः शुक्लादिः शुक्लस्य भावः
 शौक्लां कार्थं पवे शुक्लता शुक्लत्वं शुक्लिमा इत्यादि । दृढस्य भावः दार्ढ्यम् ।
 दृढादिर्यथा । दृढवदपरिवदभ्रशृङ्गशीतम् । विमतिर्यमलीवधिरविलातम् । पण्डित-
 तरुणौ मधुरो लवणः सस्मतिरस्मौ जडसस्मानौ । सूकीपेन्द्र विजाल्यणसूखाः पाठ-
 विशारदौ । वम्रो दृढादौ विवुधैरीरिताः षट् च विंशतिः । पवे दृढता दृढत्वं
 द्रदिमित्यादि । अन्तानां वर्णदृढादीनां क्लीबत्वं स्वभावात् पिचत्तु उत्तरार्थम् ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च । ध्यन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च णाः
 स्यात् वा । मधुरस्य भावः क्रिया वा साधुर्थं जाड्यं काश्यं कार्पण्यम् । यद्यपि
 दृढादीनां गुणवचनत्वाद्भावेन सिद्ध्यति तथापि पूर्वतः पाठः पृथ्वाद्यन्तर्गत्वात्
 इमन्नर्थः । पुरुषोत्तमस्तु इमन्नर्थः कर्माणि णी माभृदित्येतदर्थश्च पाठः इत्याह
 तन्मते जङ्गलशब्दो दृढादौ न पाठ्यो । ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मण्यं
 मानव्यं ब्राह्मणमानवचपलसहायं गडुली रुटानिपुणविषायम् । निचं तत्परद्रुत-
 विदग्धं परिषदिकपरमस्यविषयम् । सहितपुरीहितसारधितत्स्थं शिलिकी
 धार्मिकसदृशं स्वस्थम् । पियुनी बालिशकुशलसम्यं विषमसमालसकविषि-
 मन्थम् । खण्डिकदण्डिकवाङ्मयचौरं वर्त्मक शर्मिक सुकरसमयम् । सूचिकपूतिक-
 तरमदीनं ग्रामिकरूपविशेषमुदासीनम् । आबाधयापबाधयविबाधयकापुरुषदुःख-
 षाश्च । उपबाधयविज्ञातौ प्रतिकूला तीक्ष्णदायादाः । सम्भाषी बह्मभाषी संवेशी
 शीर्षविधातिसमाजी । पुरांपरीत्तराधरपुनः पुनरिति ह धर्म्याश्च । एकभावविभावान्य-
 भावकञ्जलिका अपि । ज्येष्ठाभिरूपसंवादिपरस्परमनीश्वरः । एकानुकुशला रक्षा
 धूर्त्ता मन्थस्य इत्यपि । अत्रैवज्ञानपूर्वञ्च प्रतिषेदविशन्ति च । पत्यन्ताश्च यथा
 कामहिभावचतुरीचितम् । ब्राह्मणादिरिह प्रीतः परे शिष्टप्रयोगतः । ब्राह्मण-
 बालिशशब्दयोः पाठः द्रुवाधनार्थः । विषायविशस्योः तत्वबाधनार्थः नैताभ्यां तत्वमिति
 अन्वेष्याङ्गः । चौरधूर्त्तयोर्मनीषादिसमावेशार्थः कुशलादीनाञ्च स्वरादिगणसमा-
 वेशार्थः । आबाधयशब्दो जनपदवचनस्तस्मात् वृद्धे कोशलित्यादिना खण्डं तथा उप-
 बाधयविबाधयापबाधयाश्च जनपदास्तेभ्यः द्रुः रुढात् कम्बोजादिलोकनित्यमिति लक्
 ततो गीमचरणविहितं णकबाधनार्थं एव मानववाङ्मयोरपि अनीश्वरादिप्रध्वतीनां
 नज्रादिति प्रतिषेधनार्थः । पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यं गणपत्यं प्राजापत्यम् । पत्यन्तपुरी-
 हितादिभ्यः इति सूचयन्ति तन्नाड्यतमस्याभिः स्वरस्योच्चारणीयात् । वा स्त्रियां रुद्रादे-
 रर्हंतस्तु तुण् च । ध्यन्ताद्रुद्रादेर्भावक्रिययोः णाः स्याद्भास च वा स्त्रीलिङ्गः अर्हंतस्तु
 तुण् च । ब्राह्मणादित् सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम् । रुद्रस्य भावः क्रिया वा
 रौद्री रौद्रा पित्रादीपि ईपि णास्य लोपः । रुद्रमित्रयथाकाम समग्रसचित्तानया ।
 चतुरसानुपूर्वञ्च रुद्रादिः परिकीर्तितः । अर्हन्ती भावः क्रिया वा अर्हन्ती अर्हन्त्यं
 प्रशंसायां ढन् । राज्ञसदन्ताश्च । ध्यन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताश्च भावक्रिययोः णाः स्याद्भा
 ब्राह्मणादेरर्थं प्रपञ्चः । राज्ञां भावः क्रिया वा राज्यम् । भावकर्मये नस्य लोपः अधि-
 राज्यं प्रादिसः । द्रुतवणिगभ्यां यश्च । ध्यन्ताभ्यामाभ्यां भावक्रिययोः णी यश्च वा

स्यात् । दूतस्य भावः क्रिया वा दौत्यं दूत्यं बाणिज्यं वणिज्यं पक्षे दूतत्वं
 वणिक्त्वं प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । दूत्या भावः क्रिया
 वा दौत्यं दूत्यं दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकयैव दौत्यमिति भारविः । अन्ये वणिक्-
 शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति बाणिज्या वणिज्येति । दूतवणिग्भ्याञ्च वक्तव्यमिति न्यास-
 कारः । सखिस्तेनाभ्यां नलीपश्च । योगविभागात् णी नानुवर्त्तते ध्यन्ताभ्यामाभ्यां भाव-
 क्रिययोः स्यात्वा स्तेनस्य नलीपश्च । सख्युर्भावः क्रिया वा सख्यं स्तेनस्य भावः क्रिया वा
 स्तेनं पक्षे सखित्वं स्तेनत्वं परेतु ब्राह्मणादित्वात् स्तेन्यमिति वदन्ति । घुपूर्वेगन्तहायना
 न्त्युवादित्थः णः । ध्यन्तात् घुपूर्वेगन्तात् हायनान्तात् युवादित्थ तयोः णः स्यात् ।
 मूले गौरवमिति घुपूर्वेगन्तत्वात् णः एवं पाठवमिति । पक्षे गुरुता गुरुत्वमिति पटुता
 पटुत्वं घुपूर्वेति किं श्रुता श्रुतत्वं विहायनस्य भावः क्रिया वा वैहायनं वैहायनं
 युवादित्थावत् मूले यौवनम् अविकारणे न नलीपः । सास्यं वैरूप्यं सौभाग्यं सुभगादि-
 त्वात् इयोईयोर्निः ब्राह्मणादित्वात् सिद्धं बाणिज्यमिति राज्ञस्सदन्ताच्चेति णः
 सौहृद्यमिति युवादित्वात् । युवचपलवृषलस्त्रीकुशलपिशुनयजमानसुहृदयानि ।
 हीता व्राता दुःस्त्रीकुस्त्रीकुण्डकवर्णकनिपुणाय । सुब्रह्मचारिसुभादसुहृत् दुर्हृत्
 कुतूहलाः । जेतन्नश्चादृशंसद्य दुर्हृदयः कमण्डलः । दुर्माहस्यविरौ ज्ञेयौ परि-
 ब्राजक इत्यपि । अवणश युवादौ स्युरष्टाविंशतिरैरिताः । युवन्निति मनोज्ञादि-
 समावेशार्थं सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ मित्राभिववाचकौ ब्राह्मणादिणासमावेशार्थौ ।
 तेन सुहृदयस्य भावः क्रिया वा णे कृते नित्यं हृदादेशः सुभगादित्वात् इयोईयोर्निः
 सौहार्दं णो तु हृदयस्य हृत्तास इत्यादिना वा हृदादेशः । सौहार्दं सौहृदयम्
 एवं दुर्हृदयस्य हृदादेशाभावपक्षे दौर्हृदयमिति वस्तुतस्तु हृदयपथ्यायहृदच्छब्दस्य
 सौहार्दं सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोस्तु सौहृदं सौहृदयं दौर्हृदं दौर्हृदयमिति ।
 हीतस्यविरशब्दयोः दुःसमावेशार्थः तेन सहायर्थेण दुः कृते णः हीतं णे
 कृते हृदादीयः हीचैयम् एवं स्याविरैयम् । हृत्पुरुषाभ्याञ्चासे । ध्यन्ताभ्या-
 माभ्यां तयोरसे णो वा स्यात् । हार्दं पीरुषम् । असे किं परमपुरुषत्वम् ।
 श्रोत्रियस्येयस्य लोपश्च । श्रोत्रियस्य भावः क्रिया वा श्रोत्रं णे इयस्य लोपः ।
 हीत्रादिप्राणिजातिवयोभ्यः टुः । ध्यन्तात् हीत्रादिः प्राणिजातिः वयोवचनाच्च भाव-
 क्रिययोः टुः स्यात् । हीतुर्भावः क्रिया वा हीचम् । हीता भर्ता प्रशस्ता च
 उद्गाढमणकौ रथः । चनेता प्रतिहन्ता च अध्वर्युः सुष्ठु दुष्ठु च । हीत उद्गाढ
 लघेष्ठ अध्वर्युं द्रव्येषां पाठः हीत्रादिभ्यः य इति बाधनार्थः । प्राणिजातिस्त्वावत् ।

यनो भावः क्रिया वा श्रौर्व करोः रौरवः वयोवचनात्तावत् कौमारः स्थाविरम् ।
कपिश्रितिभ्या णेयः । ध्यन्ताभ्यां तथोः णेयः स्याद्वा । कपेभांवः क्रिया वा
कपियेयं ज्ञातियं पचे कपिता कपित्वं ज्ञातिता ज्ञातित्वं कपिशब्दस्य धूपूर्वगन्ता-
त्वात् णो नाश्वते । मनीज्जादेर्णकः । ध्यन्ताभ्यामनीज्जादेस्त्योर्णकः स्याद्वा । मनी-
जस्य भावः क्रिया वा मनीजकम् । मनीजकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहायः कुल-
पुत्रवृद्धाः । असुष्यपुत्रः परपुत्रधूर्त्तां मेधाव्यवश्यं बज्जलञ्च चौरः । आश्रयकुला-
भिरूपेन्द्रकान्दस्योच्रिया अपि । विश्वादेरस्तथा याम्यपुत्रासुष्यकुलावपि । शमात्
षण्ड कुमारी च परे च स्युः प्रयोगतः । सहायचौरधूर्त्तानां ब्राह्मणादिणां समा-
वेशार्थः तेन साहाय्यं साहायकमिति असुष्यपुत्रासुष्यकुलशब्दयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
रिति ध्या न लुक् आसुष्य पुत्रिका आसुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एवं यौव-
निका इति कश्चित् । बज्जलशब्दस्य फे मन्समावेशार्थः तेन बाज्जलकं बाज्जल्यं
यंछिमा इत्यादि । युङ् रूपोत्तमादसुप्रख्याञ्च । य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्दः
स्वभावात् चिप्रवृत्तीनामन्यमाह उत्तमस्य मनीपम् उपोत्तमं र उपोत्तमं यस्य स
रूपोत्तमः युङ् चासौ रूपोत्तमश्चेति स तस्यात् स्यन्तात् भावक्रियोर्णकः स्यात् न तु
सुप्रख्यात् रमणीयस्य भावः क्रिया वा रामणीयकं रमणीयकम् । युङ् इति । कं
विमानता विमानत्वम् । रूपोत्तमादिति किं चञ्चियत् चञ्चियता । असुप्रख्या-
दिति किं सौप्रख्यं सुप्रख्यत्वं सुप्रख्यता । चात् स्त्रियाम् । ध्यन्तात् कृतचसाङ्गाव-
क्रिययोर्णकः स्यात् स च स्त्रियाम् । गीपालपशुपालानां भावः क्रिया वा गीपाल-
पशुपालिका । शौल्यांपायायिका कौस्तुभशिकिका देवासुरिका । गीतचरणञ्च
झाघादी । ध्यन्ताद्गीतवाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णकः स्यात् झाघादि
विषये । स च स्त्रियाम् । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गीतपदवाच्या अथवा
ये पश्यन्ते ते गीतपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा
चरणपदवाच्या । गार्गिकया काठिकया च झाघते अधिचिपति तामवगतवान्
प्राप्तवान् वा गार्गत्वेन झाघत आत्मनि कत्यनं करोति अधिचिपति परान्निन्दति
तामवगतवान् तच्छब्देन गीतचरणसम्बन्धिन्यौ भावक्रिये उच्यते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
वान् लब्धवान् इत्यर्थः । एवं कठत्वेन झाघते इत्यर्थः । झाघादेरन्यत्र गार्गत्वम्
कठत्वम् । श्रुत्विगृभ्य ईयः । ध्यन्तेभ्यः श्रुत्विग्विशेषवाचिभ्यो भावक्रिययोरीयः
स्यात् । मित्रावरुणीयः प्रसीचीयः । मित्रावरुणप्रसीटब्राह्मणाच्छंसि पीठे च ।
शान्तस्तुतार्द्रभावी च प्रतिप्रसीटहीट च । कायाभेदे सन्नङ्गप्राप्तावागऽप्रीतिमेव

च । अध्वर्युः प्रतिहर्ता च ब्रह्मीज्ञाता च कीर्तितः । एते पञ्चदशशब्दा ऋत्वि-
 ग्विशेषवाचिन इति कात्यायनः । ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्तः । अन्ताहलिग्ववाचिनी
 ब्रह्मशब्दाद्वावक्रिययोस्तः स्यात् ब्रह्मणी भावः क्रिया वा ब्रह्मणी भावः क्रिया वा
 ब्रह्मत्व' नेति वक्तव्ये लवचनान्तबाधनाश्रयम् । आह्वणाद्यात् तु ब्रह्मत्व' ब्रह्मता । न
 नञी यादचतुरादीः । नञपूर्वात् भूतात् भावे क्रियायाच्च उक्तास्या न स्युः न चतु-
 रादीः । न युक्तः अशुक्लस्तस्य भावः क्रिया वा अशुक्लत्वम् अशुक्लता अदृढत्वम्
 अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अत्राह्वणत्वम् अत्राह्वणतेत्यादि यादिति किं
 नास्ति पटुयस्यापटुस्तस्य भावः अपाटवम् । अचतुरादेरिति किम् अचातुर्यम्
 अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरोऽचतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्ये
 एवं आसङ्गत्वं आनरण्यं आवह्यं आरुच्यं आवुध्यं आवश्यं आलस्यम् ।
 धान्यवाचिनस्तत्त्वेने शीनः । अन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो शीनः स्यात् तत्त्वेने
 वाच्ये । मुद्रानां भवनं चेन्न मौद्गीनं कौल्यीनं कौद्रवीणं धान्यीनमिति भाग-
 हृत्तिः । शालित्रीहिभ्यां ण्येयः । अन्ताभ्यामाभ्यां चेने वाच्ये ण्येयः स्यात् शीन-
 स्यापवादः । शालीनां भवनं चेन्न शालियं त्रैहयं चेन्न स्त्रियां शालीयौ भूः । यव
 यवक षष्ठिकाभ्यो वा तु तिल भङ्गा भाषाऽणसाम्यः । अन्तेभ्य एभ्यस्तत्त्वेने यः
 स्यात् तिलादेस्तु वा । यवानां भवनं चेन्न यव्यं यवक्यं यष्टिक्यम् । यवकशब्दो
 वीरीधान्ये रूढः तिलादेस्तु तिल्यं भङ्गा' सार्यं आणव्यम् उभ्यं पदे तैलौनमित्यादि ।
 भङ्गाशब्दः कार्पासं वर्त्तते इति धातुप्रदोषः । रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशस्येऽपीति
 विश्व इति । अश्वादेकाहगर्भे शीनः । एकाहेन गम्यते एकाहभसः तस्मिन् वाच्ये
 अश्वशब्दाद्रीनः स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः पन्थाः आशीनः पन्थाः । इदमर्थे ।
 अन्तादिदमर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् मूले विष्णीरिदमिति वाक्यं भवादित्वात्
 इहादीयः एवं लदीयं गार्गीयं नादीयं राष्ट्रीयमित्यादि । माघवनमिति मघीन
 इदमिति वाक्यं तेन उः अविकारण्ये न नलोपः तुङ्पदे माघवतमिति शौवनमिति
 शुन इदमिति वाक्यं हारादित्वात् वसीम् पूर्ववन्न नलोपः । यमादेस्तु याम्यं प्राजा-
 पत्यं पाशुपतं आग्नेयं कालियम् श्रीकामित्यादि अत्र लिङ्गवचनमतत्वं तेन विष्णी-
 रियं वैष्णवी विष्णीरिमौ वैष्णवावित्यादि । इदमिति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं तथाच
 श्रैवं श्रिवसन्मौत्यर्थः । रथरथान्तात् यो रथाङ्गे । अन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थे
 रथाङ्गे वाच्ये यः स्यात् णस्यापवादः । रथसेद' रथ्य' चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम् इति
 किं रथसेद' स्थानमिति । बाह्वनबाह्वनादिपरिषदध्वर्युभ्यः टुः । बाह्वनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्ययशब्दाच्च इदमर्थे टः स्यात् । हस्तिन
इदं हासं आवृतं आश्रयम् । वाहनपूर्वात् हस्तिनचर्म हस्तिचर्म तस्येदं हास्ति-
चर्म आश्रयशकटम् । पारिषदं आश्रय्यवम् । जयादित्यस्तु वाहनाद्वाह्य एवार्थे
वाहनपूर्वरथशब्दाच्च त्वमुक्ता अश्वस्येदं वहनीयं आश्रयं यानं अश्वरथस्येदम् आश्वरथ-
मित्याह तद्वाप्यादिविरुद्धमिति । हलसीराभ्यां शिकः । हलस्येदं हास्ति-
सैरिकम् । अपत्याश्वकी शिष्यदण्डमानवयोः । अन्तादपत्यान्तादिदमर्थे णक् ।
स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे च । स्तुचुकायनेरिदं स्तौचुकायनकं औपगवकम् ।
अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाक्षेयमन्तेवासी दाक्षः गौकचदण्डमानवः दण्ड-
प्रधानो मानवः शाकपार्थिवादित्वालोपः । चरणाद्वर्णाभाययोः । अन्ताच्चर-
वाचिन इदमर्थे धर्माभाययोर्वाच्येयार्णकः स्यात् । कठस्यायं धर्मः आन्नायो वा
काठकः कालापकः चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्तमानाः कठादयश्चरणावाचकाः
आन्नायः पाठपरम्परा । नटोक्थिकबहुचच्छन्दोगयाज्ञिकाश्वः । अन्त्ये एष इदमर्थे
अन्माभाययोर्वाच्येयार्णः स्यात् । नटस्यायं धर्मः आन्नायो वा नाट्यः औक्थिकः
बाह्वृचः छान्दोग्यः याज्ञिकः । औक्थिकः सामव्याख्यानोऽध्येता बह्वृचः ऋग्वेदी
छन्दोगः सामवेदी याज्ञिको यज्ञविद्याध्येता । चाददेवासुरादेरकी वैरविवाहयोः ।
अन्तादेवासुरादिभिन्नात् कृतचसादिदमर्थे वैरविवाहयोर्वाच्येयार्णकः स्यात् । वैरं
विरोधः काकश्च उलूकश्च तयोरिदं वैरं काकीलूकिका अश्वमहिषिका । अतयश्च
भरद्वाजश्च तेषां विवाहः अविभरवाजिका कुक्कुशिका गर्गयस्तेत्यादिना
म्बोऽपत्यत्यस्य लुक् स्वभावादप्य लीत्वम् । देवासुरादेस्तु देवासुरं रक्षोगम्यं यक्षी-
ग्रीरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एषं निषेध इत्येके । अग्नीधी रणं गेहे नदद्य
अन्तादग्नीध्रशब्दादिदमर्थे रणं स्यात् गेहे वाच्ये तस्मिन् पूर्वं दत्तञ्च न स्यात् ।
अग्नीध्र इदं गृहम् अग्नीध्रम् अग्निसिन्धे इत्यग्नीध्रं होता अन्तर्भावितजन्तादिभ्योः
किप् । समिध आधाने ण्य एनम् च । समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे
ण्यः स्यात् ण्यस्य एनम् च, य एनम् । समिध इदमाधानं सामिधेयो मन्त्रः सामि-
धेजी ऋक् ईपि ण्यस्य लोपः । रैवतिकादीर्यः । अन्ताद्वैवतिकादीरिदमर्थे
इयः स्यात् । रैवतिकस्यैव रैवतिकीयं वैजवापीयम् । रैवतिको वैजवापिः
श्रीरग्रीवौदमेधि च । जौमह्व्योऽरवापी च स्वापिशिः सप्त कीर्त्तिताः । सर्वेभ्योऽप-
त्यत्यान्तात् णकी वाच्यते । हास्तिपादकौपिञ्जलात् णः । अन्ताभ्यामाभ्यामिद-
मर्थे णः स्यात् । हास्तिपादस्यैव हास्तिपादं कौपिञ्जलस्यैव कौपिञ्जलम् ।

४३४ । ऋद्रो ये ।

ऋत् ११, रः ११, ये ७ ।

पित्रम् ।

४३५ । हन्षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः षो ।

हन्-षन्-धृतराज्ञां ६॥, उङ्लोपः ११, षो ७ ।

वार्चस्त्रं पौष्णं धार्तराज्ञम् । एषां किं सामनम् ।

अप्रत्ययान्ताभ्यां णकी बाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । ध्यन्तादाथर्वणिकादिद-
मर्थे णः स्यात् षो अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रोक्तम् आथर्वणं तदधीते तद्वेत्ति वा
आथर्वणिकः पाठवलात् अथ्येष्टवेदित्रोर्न लुक् आथर्वणिकस्यायं धर्म आत्मायी वा
आथर्वणः धर्मात्माययीरेवाभिधानात् आथर्वणिकं गृहमित्यादौ न स्यात् । वीदु-
र्वहितश्च । ध्यन्ताद्वीदृशब्दादिदमर्थे णः स्यात् तस्मिन् वहितादेशश्च । वीदुरिदं
वाहितं संपूर्वादपि सांवाहितम् । णिष्ठाट्ठात् सङ्गाङ्घ्रिषलक्षणम् । ध्यन्तेभ्यः
षान्तान्शान्तान्तेभ्य इदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु णः स्यात् । दाक्षेः सङ्गीऽङ्गी घोषो
लक्षणं वा दाक्षः प्राक्षः षान्तात् गार्ग्यः वाक्षः ट्ठान्तात् वैदः औक्ष इत्यादि
एभ्योऽप्रत्ययान्तेभ्यो णकी बाध्यते गीवलीवर्दवदिहाङ्गलक्षणयोर्भेदः । शाकला-
त्सकश्च । ध्यन्ताच्छाकलशब्दादिदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु णकः स्यात् णस्यापवादः ।
शाकलिनं प्रोक्तमधीते शाकलः तस्य सङ्गीऽङ्गी घोषो लक्षणं वा शाकलकः चका-
रात् णश्च शाकलः । नानन्तरादिषु । ध्यन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वाच्येषु इदमर्थे
विहितास्तथा न स्युः । समुद्रस्येदम् अनन्तरं दूरं समीपमुपस्थो वा इत्यादि ॥ ४३३ ॥

ऋकारो रः स्यात्तद्वितथे । पितुरिदं पित्रम् अणित् ण्यः । ये किं णित् कणि
पैतृकम् ॥ ४३४ ॥

यीराट्ठी—ऋत् लुगपौकं दम् । पित्रमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अत्र ये
रेकविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराजन् च ते तेषां उङ्गी लोपः । षन्निति मूर्धन्यषादि
ऋकारोङ् दन्त्यमान्तेभागः तस्य केवलस्य असम्भवात् उच्चन् पूषन् प्रभृतीनां गृह-
णम् । अधिकन्तु प्रविष्टं न तु तद्वान्निरिति न्यायात् सदानोऽङ्गीप इत्यनेनैवाङ्गीपे

४३६ । युष्मदस्मद्वन्मदां युष्माकास्माक- तवकममकाः षाणीने ।

युष्मद-मदां ६॥, युष्माक-ममकाः १॥, षाणीने ७ ।

यौष्माकं यौष्माकीणं, आस्माकम् आस्माकीनं, तावकं
तावकीनं, मामकं मामकीनम् । सूर्याय हितं सौरियम्
आगस्त्ययम् आत्मनीनम् । चोर एव चौरः त्रैलोक्यं रामकः ।

सिद्धे इदं नियमार्थं तेन षे परे एषामिव उङ् लीपः स्यान्नात्यस्य इत्यर्थः । इदं
इदं वावन्नम् अत्र षे परे इदौ अनेन अतोपि हनोऽज्ञेयः एव' पूष्णः पीष्णं धृतराजः
धार्तराजम् उभयत्र षे इदौ उङ् लीपः । उच्चास्तु अपत्यार्थे' षे औष्ण इति
पूर्वमुदाहृतम् इदमर्थं षे तु मनववर्ज्यनेन अपत्यार्थमिन्ने षे नकारलीपादुङ्-
लीपाभावे औचं चर्षं । एषां किं साम इदं सामनं अत्र षे पूर्वेषामपि उङ् लीपी
न स्यात् ॥ ४३५ ॥

श्रीराटी—हंश्च पूर्वस्य धृतराजंश्च ते तेषां उङी लीपः उङ् लीपः । हनन्
धन्नं धृतराजन् इत्येषां षे परे उङी लीपः स्यात् । वावन्नम् इति हनन्न इद-
मित्यर्थे षः अनेन उङी लीपे हनीऽज्ञेय इति घ्नः । पीष्णमिति पूष्ण इदं षे उङी
लीपे षत्वञ्च एवमौष्णम् । धार्तराजमिति धृती राजा येन धृतराजा तस्येदं षे
उङी लीपे चुलं सर्वस्वाविकारं नलीपाभावः । सदानोऽज्ञोप इत्यनेन उङी
लीपे प्राप्ते नियमार्थं वचनं तेन साम इदं सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद अस्मद लद मद एषां स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते
आदेशाः सुः षे षीने च परे । युष्माकमिदमित्यर्थं षे षीने च विभक्त्यलुकि युष्मद
स्थाने युष्माकादेशे इदौ यौष्माकं यौष्माकीणम् एवम् आस्माकम् आस्माकीनमिति
एवं तव इदम् इत्यर्थे षे षीने च तौलुकि युष्मद एकत्वात् लदादेशे तस्य च तवका-
देशे इदौ तावकं तावकीनम् एव' मामकं मामकीनमिति । सूर्याय हितं सौरियम्
अत्र षीथे इदौ सूर्यागस्त्यस्येति यलीपः । एवम् आगस्त्ययम् आत्मने हितं आत्म-
नीनम् अत्र षीने अध्यात्मनोरीने इति नलीपनिषेधः । स्वार्थमुदाहरति । चोर एव
चौरः अत्र षे इति त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् अत्र षे इदौ ययौलीप इत्यकारलीपः ।

स्वार्थप्रत्ययान्तास्तजिज्ञा एव इति नियमेऽपि अस्व क्लीवलमभिधानात् । राम एव रामकः अथ कण् । कण्प्रत्ययस्य स्वार्यादतिरिक्तोऽप्यर्थः यथा अज्ञाने कुक्षिते चैव संज्ञायामनुकम्पने । तद्युक्तानीतावप्यत्ये वाच्ये ऋस्वे च कः स्मृतः इति प्राञ्चः । यथा अश्वकः कस्यामश्वः कुक्षितो वा इत्यर्थः । इत्यादौ कणोऽणित्वाद् वृद्धिः । विप्रकः कुक्षितो विप्र इत्यर्थः । संज्ञायां देवदत्तकः यज्ञदत्तकः अनुकम्पायां वत्सकः दुर्बलकः बुभुक्षितकः पुत्रकः अनुकम्पायुक्तनीती आयुर्विंशत् गृहच्छिद्रं यन्नात् कुर्वीत गुप्तकम् । अत्ये तैलकं ऋस्वे वृत्तकम् ॥ ४३६ ॥

श्रीराट्टी—युष्माञ्च अस्माञ्च त्वञ्च मञ्च ते तेषां युष्माकश्च अस्माकश्च तवकश्च ममकश्च ते । आश्च शीनश्च तत्तस्मिन् । एषामिते क्रमात् स्थुः णशीनयोः परयोः । यौष्माकमित्यादि युवयोर्युष्माकमित्यर्थे युष्मदो युष्माकादेशः णशीनयोः । यौष्माकीणमित्यत्र णत्वम् एवमास्माकमिति आस्माकीनमिति आवायीरस्माकं वा इदमिति वाक्यम् । तवकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम् । णशीनयोरिति किं युष्मदीयम् अस्मदीयं त्वदीयं मदीयं पत्ने इत्यादीयः । आ ईयी हितेऽराजादेः । चन्ताद्धितेऽर्थे ईयः स्यात् न तु राजादेः । मूले सूर्याय हितमिति सूर्यस्यायं धर्मः सूर्यैः तस्मै हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्यागत्वस्येति यलोपः । एवमागस्तीयमिति एवं सूर्याय हितं सूर्यीयम् एवमागस्तीयं वस्तीयमित्यादि । राजादेस्तु राज्ञे हितम् । राजा ब्राह्मण आचार्यो हवलीज्ये प्रयोगतः । यद्यपि च्यन्तस्य च्यन्तभिन्नत्वं तथापि ष्यर्थविहितायाश्चाः कलाभावात् पूर्वव नोदाहृत्य इहीदाहृतम् । आ इत्यधिकारः प्राः प्राक् । सर्वोणश्च । चन्तात् सर्वशब्दात् हितेऽर्थे ईयो नश्च स्यात् । सर्वेभ्यो हितं सर्वीयः सार्वः स्त्रियां सर्वीया सार्वी । प्राण्यङ्गवदन्तब्रह्मादेयः । चन्तात् प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मादेश हितेऽर्थे यः स्यात् ईयस्वरपवादः । दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम् ओष्ठ्यं राजदन्त्यं राजीठ्यं शीर्षण्याः केशः ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यम् अभावकस्येति न नलोपः । ब्रह्मातिलवणौ साधरथौ खलवथे इति शिरसे हितं शीर्षण्यम् । अव्यजाभ्यां ख्यः । चन्ताभ्यामाभ्यां हितेऽर्थे ख्यः स्यात् । अवये हिता अवित्स्या शाला अजाय हिता अजस्या भूमिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् अजायै हिता अजस्या इत्यपि च । आत्मभीगीत्तरदाभ्यामीनः । चन्तादात्मन्शब्दात् भोगीत्तरदाश्च हितेऽर्थे ईनः स्यात् । मूले आत्मनीत्रमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अध्वात्मनीरीन इति न नलोपः । भोगशब्दः शरीरवाची राज्ञां भोगः राजभोगः तस्मै हितं राजभोगीनं मातृभोगीनं

क्षुभादित्वाद्गणः । चरकमानवाभ्यां णित् । च्यन्ताभ्यामाभ्यां ह्रितेऽर्थे ईनो णित्
 स्यात् । चरकाय ह्रितं चारकौषं मानवीनम् । विश्वजनादेये । च्यन्तात् विश्व-
 जनादेर्ह्रितेऽर्थे ईनः स्यात् यस्य सति । विश्वजनाय ह्रितं विश्वजनीनं य इति किं
 विश्वे जना यस्य तस्मै ह्रितं विश्वजनीयम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्यमात्रेऽभिधानं
 तन्मते विश्वस्य जनी विश्वजनस्तस्मै ह्रितं विश्वजनीयं सर्वजनीयमिति प्रत्युदाहरणं
 पूर्वत्र विश्वजनीनमिति । सर्वजनमहाजनाभ्यां णिकः । च्यन्ताभ्यामाभ्यां ह्रितेऽर्थे
 णिकः स्यात् यस्य सति । सर्वजनाय ह्रितं सर्वजनिकः विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-
 जनोऽन इति पूर्वेषु महाजनिकः । य इति किं सर्वेषां जनः तस्मै ह्रितं सर्वजनीयं
 महान् जनो यस्य तस्मै ह्रितं महाजनीयमिति । पुरुषात् ण्येयस्तद्वधतत्कृतयोः ।
 च्यन्तात् पुरुषशब्दात् ह्रितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये ण्येयः स्यात् । पुरुषाय
 ह्रितं पौरुषेयो वधः पुरुषकारश्च । कंसपरशुभ्यां लुक् विकारार्थे । आभ्यां ह्रितार्थे
 लुक् स्यात् विकारार्थे त्वे परे । कंसीयस्य विकारः कांसं परश्व्यस्य विकारः
 पारशवम् । परशीर्हितादौ यो वक्ष्यते । ईयो विकारादुपादानकारणे तादर्थ्ये ।
 प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः तदर्थात् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं गम्यमाने ईयः
 स्यात् । अङ्गारेभ्यः एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि अङ्गारशब्दी विका-
 रार्थस्तस्योपादानं काष्ठं तस्य तादर्थ्यं गम्यते । एवं प्राकारौघा इष्टका इत्यादि ।
 तादर्थ्ये इति किं धान्यानां यवाः विकारादिति किम् उदकाय कूपः । कृदिर्बलिभ्यां
 ण्येयः । च्यन्ताभ्यामाभ्यां विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं गम्यमाने
 ण्येयः स्यात् । कृदिषे लृणानि कृदिषेयाणि लृणानि बालियास्तच्छुलाः । ऋषभी-
 पानद्वा गृध्रः । च्यन्ताभ्यामाभ्यां विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं
 गम्यमाने गृध्रः स्यात् ऋषभाय वक्ष आर्षभ्यो वक्ष औपानद्वा काष्ठम् । चर्मणि
 ट्टीनुपानहः । च्यन्तादुपानच्छब्दमिदं विकारार्थादुपादानकारणे चर्मणि वाच्ये
 तादर्थ्यं गम्यमाने ट्टः स्यात् । वरत्रायै चर्म वारत्रं चर्म व्यात्रं चर्म । अनुपानह
 इति किम् औपानद्वा चर्म । ब्रह्माद्यादित्यतः सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति
 न्यासकारत्वेन परमब्रह्मण्यं परमादिख्या परमात्मनीनः परमविश्व-
 जनीयः परममहाजनिकः परमचरकौषः परमाङ्गारीयं काष्ठं परमवरत्रायै
 चर्मं परमवरत्रं चर्मैत्यादि । विकारार्थादुपादानकारणे येत्या उक्तास्ते ह्रितार्थे
 भवन्तीत्यन्ये तेषाम्भतेऽङ्गाराय ह्रितम् अङ्गारीयं कृदिषेयमित्यादि । ह्रितादावु
 श्वादेयौऽपूपादिहविर्वाचिभ्यस्तु वा । च्यन्तादुवर्णान्ताद्वादेश्य ह्रितादावर्णे यः

स्यात् अपूपादेर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा । धेनवे हितं धेनव्यं बध्वै हितं बध्व्यं शल-
 ङ्ङ्यर्थविकारार्थः तस्मात् ट्वाधित्वाऽनेन यः शलङ्ङवे चर्धं शलङ्ङव्यं चर्धम् ।
 गवादिस्तावत् गवे हितं गव्यं हविष्यम् । गोहविर्युग्मधेधाविस्वदसादङ्गपञ्चु चः ।
 इहैकादशकं प्रीक्षामचरं बहिरष्टका । अपूपादिस्तावत् अपूपाय हितम् अपूयम्
 अपूपीयं पृथुक्यं पृथुक्रीकम् । अपूपः पृथुकोऽभ्यूषी धूमावोधिष्णुणा सह । स्थूना-
 कटकक्षिन्नानि प्रदीपी दीपतण्डुलौ । अश्वपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कौर्त्तिताः ।
 सर्वेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हितं पिष्यं पिष्टीयं शक्तुशब्दा-
 दुवर्णान्त्वात् पूर्वेण नित्यम् । शक्तव्यम् । हविर्वाचिनस्तावत् अमिच्चयै हितं
 अमिच्चौयं पुरोडाशेभ्यस्तण्डुलाः पुरोडाश्याः पुरोडाशीयाः तण्डुलाः । चरुशब्दा-
 दुवर्णान्त्वात् हविःशब्दात् गवादित्वात् पूर्वेण नित्यं चरव्यं हविष्यमिति । उधसी
 नङ् च । च्यनादुधःशब्दाद् यः स्यात् हितादी तस्मिन् नङ् च अङावितौ ।
 उधसी हितम् उधन्यम् । शुनः शुनशुनी च । च्यनात् शुनशब्दात् हितादी यः स्यात्
 तस्मिन् शुनशुनी इत्येतौ स्याताम् । शुने हितं शुन्यं शन्यम् । नाभि कम्बलात् ।
 च्यनात् कम्बलशब्दात् हितादी यः स्यात् नाभि गम्यमाने । कम्बलाय हितम्
 उपादानकारणं वा कम्बल्यं ऊर्णां पलशतम् । नाभ्यीति किं कम्बलीया ऊर्णा ।
 अप्राण्यङ्गे नामिर्नभश्च । च्यनाद्नाभिःशब्दात् हितादी यः स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-
 भेर्नभःशब्दः । रथैकदेशी नाभिः नामये हितम् उपादानकारणं वा नाभ्यं काष्ठम् ।
 अप्राण्यङ्ग इति किं नामये हितं नाभ्यं तैलं प्राण्यङ्गवाचित्वाद् यः पूर्वेणैव ।
 गवादितः सर्वत्र तदन्तविधिरिति जयादित्यः । तेन परमगव्यं यवापूर्थं
 यवापूर्थं परमामिच्छं परमामिच्चौयं परमोधन्यं परमशुन्यं परमनभ्यं
 इत्यादि । हितादिरिह हितं तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारणं
 चर्ध इति । सन्तापादेः णिकः प्रभवति । च्यनात् सन्तापादेः प्रभवत्यर्थे णिकः
 स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सन्तापिकः । सन्तापमांसप्रवेशशक्तुसङ्घातमीदनः ।
 उपवासप्रवासीपसर्गसम्पादनन्तथा । मासौदनञ्च सन्नाहः संयोगश्च प्रकौर्त्तितः ।
 पाराययामापोयान्तु समी निषेय इत्यपि । निसर्गश्च विसर्गश्च धीरैरेकीनविंशतिः ।
 योगाद्यश्च । योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकश्च । कर्मणो णिकः । च्यनात् कर्म-
 शब्दात् प्रभवत्यर्थे णिकः स्यात् ण इत् । कर्मणो प्रभवति कर्माणुक् धनुः । अतिथे-
 र्णान्तादर्थेऽणित्त्वदेवतान्तापादर्थेभ्यः । च्यनादतिथेर्णः स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादित्त्व-
 णित् । अतिथये जलम् आतिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः । पिष्टदेवतायै इदं पिष्ट-

देवत्वम् अग्निदेवत्वम् पादाय इदं पाद्व्यम् अर्घाय इदम् अर्घ्यम् । प्राः । प्रा इत्यधि-
क्रियते चातुरर्थिकात् प्राक् । णः प्रज्ञादेः स्वार्थे वा । प्रान्तात् प्रज्ञादेः स्वार्थे णः
स्याद्वा । प्रजानातीति प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः पक्षे प्रज्ञः मूलं चौर एवेति । प्रज्ञ
चौर वणिक् विद्या देवता वसुवन्धवः । उष्णिक् साधारणक्रुच्च पिशाचासुरश्ववः ।
सलदाश्रयणाऽग्नीध्रवयी वक्षीमलीहितः । मरुत् प्रत्यक्षं चक्षुषि विपति व्याहृतौ
विदन् । चिकीर्षद् धीध जुहन्तचण्डाल विखरीऽपि च । अग्रहायण इत्येते त्रिंशच्च
ह्यधिका इह । साधारणशब्दोऽनत्यन्तः स्त्रियां साधारणैव साधारणी । सत्व-
च्छब्दोऽसौः शब्द सत् तस्मात् वतुः सत्वन् स एव सत्वतः विददिति शचन्तः कृष्ण-
मृगार्थः जुहदिति शचन्तः कृष्णमृगार्थः जुहन्नेव जीहृतः कृष्णमृगः । आकृतिगणोऽयम् ।
कन्दीभ्यः । प्रन्तीभ्यः । कन्दीवाचिभ्यः स्वार्थे णः स्याद्वा । चिष्टुवेव वैष्टुभं जागतं
गायत्रं स्वभावात् क्लीबत्वं पक्षे चिष्टुबित्यादि । सन्देशवाग्युक्तात् कर्मणः । प्रान्तात्
सन्देशवाचा युक्तोऽर्थे वर्त्तमानात् कर्मशब्दात् स्वार्थे णः स्याद्वा । कर्मैव कर्मणः यद्वा-
चिकं शुल्बा वशीकरणादिकर्मणोऽन्यथैव तदेवीच्यते । कृष्णविसारिभ्यां मृगमत्स्ययोः ।
प्रान्ताभ्यामाभ्यां क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्यां णी वा स्यात् । कृष्ण एव कार्ष्णी मृगः वि-
ध्यैव विसारिणी मत्स्यः इनीऽकलापादेरिति न नलीपः पक्षे कृष्णः विसारी श्रीवौष-
धिभ्यां शरीराजालीः । प्रान्ताभ्यामाभ्याम् अनयोः क्रमाद्वर्त्तमानभ्यां स्वार्थे णी वा
स्यात् । श्रीचमेव श्रीचं शरीरं मणिवन्धवाचके तु न भवति श्रीषधिरवौषधम् श्रीषधि-
धिमिरवकन्दादिजातौ तु श्रीषधिः फलपाकान्ता जातिः । विनयादेः णिकः उपा-
यस्य स्वस्य । प्रान्तादिनयादेः स्वार्थे णिकः स्याद्वा उपायशब्दस्य णिके स्वस्य ।
विनय एव वैनयिकः विनयव्यवहारीपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिनः । सम्प्रदाय समु-
त्कर्षं विशेष विषयात्ययाः । समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयसङ्गतिः । व्यासा-
देशौ च सम्प्रोक्ताः सप्तभिर्दश कीविदैः । अकस्मादेव आकस्मिकः टेलीपः । व्यास
एव वैयासिकः तेन निर्हृता वैयासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेशः आदेश
एव आदेशिकः । उपाय एव औपयिकं णिके स्वः । अस्याकृतिगणत्वात् चातु-
रर्थिक इत्यादि । वाचः सन्देशे । प्रान्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाचशब्दात् स्वार्थे
णिकः स्यात् णिकं विनैव शब्दवृत्त्यभावात् विकल्पप्रकरणे नित्योऽर्थं विधिः ।
वाचिकं सन्देशः । सन्देश इति किं वागस्य सधुरा । चतुर्वर्णादिः णारः । प्रान्ता-
चतुर्वर्णादेः स्वार्थे णारः स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्णं चतुर्वर्णसुखाऽनन्तचतुराश्वभ-
षङ्गुणाः । तिलीकी सर्वदेवस्य सेना भेषजसन्निधिः । त्रिकालावसथौ चैव समीप-

मणिकीपमाः । त्रिषष्टिरिति प्रीताः कीविदैदंशसप्ततिः । मूले त्रैलोक्यमिति
इतिह एव ऐतिह्यम् । यावादः कः । प्रन्ताद् यावादः कः स्याद्वा । याव एव
यावकः । यावमानसमुद्रादज्ञाताऽज्ञातार्हिभिचवः । चन्द्रो रामगडुस्त्रिपुष्ट-
दूताश्चतुर्दश । मूले रामक इति । आकृतिगणोऽयं तेन पीतक इति । ब्रह्मत्यण-
पुत्रतनुभ्य आच्छादन निपुण कृत्रिम स्त्रेषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमावर्त्तमानेभ्य
एभ्यः स्वार्थे कः स्याद्वा । ब्रह्मत्येव ब्रह्मतिका आच्छादनविशेषः अन्यत्वं ब्रह्मती
श्रीधविः अणुरेव अणुकः निपुणः अन्यत्र अणुः सूक्ष्मः । पुत्र एव पुत्रकः कृत्रिमः
अन्यत्वं पुत्रः । तनु एव तनुकः सूत्रम् अन्यत्र तनुचैवः । शीतीणाभ्यामृती । प्रन्ता-
भ्यामाभ्याम् ऋती वाच्ये कः स्याद्वा स्वार्थे । शीत एव शीतकः उष्णकः ऋतुः अन्यत्र
शीतो वायुः उष्णः कम्बलः । लूनविपाताभ्यां पशौ । व्यन्ताभ्यामाभ्यां पशौ वर्त्त-
मानाभ्यां स्वार्थे कः स्याद्वा । लून एव लूनकः पशुः विपातकः पशुः अन्यत्र लूनः
विपातः । कुमारखिलनेभ्यः । कुमारैः खिल्यते येन तद्वाचिभ्यः स्वार्थे कः स्याद्वा ।
कन्दुरेव कन्दुकः भ्रमकः गिरिकः शृङ्गकः पक्षे कन्दुरित्यादि । स्नातशून्यलोहितेभ्यो
वेदसमाप्तिरिक्तमण्डिषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमात् स्वार्थे कः स्याद्वा । वेद-
समाप्य स्नातः स एव स्नातकः अन्यत्र स्नातः । शून्य एव शून्यकः धनादिहीन
इत्यर्थः । लोहित एव लोहितकी मणिः अन्यत्र लोहितः । प्रियादिजातौ । प्रन्ता-
ज्जातौ प्रियादेः स्वार्थे कः स्याद्वा । प्रिय एव प्रियकः चित्तकः मृगजातिः गुह्य एव
गुह्यकी देवयोजिजातिः गोल एव गोलकः कुम्भ्राह्मणजातिः । कुञ्ज एव कुञ्जकः तस-
जातिः इत्यादयः प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्याः । काललोहिताभ्यामनित्यवर्णं । प्रन्ताभ्या-
माभ्यामनित्यवर्णं वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे कः स्याद्वा । काल एव कालकी वैलक्षण्येन
लोहित एव लोहितकः पीङ्गेन तदनित्यं यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति
गुणवृत्तेरस्य द्रव्यवाचिल्ये ल्यो विधीयते न तु गुणवृत्तेरिति । अनित्य इति किं काला
लोहिता गौः । यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यो वर्णः । वर्ण इति किम् असति वर्ण-
ग्रहणे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषणं स्यात् तर्हि लोहितिकाः समुद्राः पार्थिवाः
परमाणव इत्यत्र की न स्यात् तेषां नित्यत्वात् सति वर्णग्रहणे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये
वर्णे ल्यः सिद्धयति । रक्ताच्च । रक्ताद्ये विहितात् स्वार्थे की वा स्यात् । कालेन
रक्तः कालः काल एव कालकः वा लोहितकः काललोहिताभ्यामेव विधिः यदा-
ऽनयोर्भावत् द्रव्यभाविता तदैवौदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वेष्वेव । लोहितनीशब्दादपि
कैश्चि लोहितनिकेति भवति अन्यत्वं लोहितेति । अनात्यन्तिके तात् । प्रन्ताद-

नात्यन्तिकविशिष्टं वर्त्तमानात् ज्ञानात् स्वार्थे की वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्नं भिन्न-
कम् अनात्यन्तिक इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः । सामिक्तवत् अर्द्धभुक्तं
नेमिक्तवमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्यीकतेनेति
वसः । अर्द्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके । अथवा विशेषणः सः इसी वा । बद्ध
भिन्नापपन्नसुकरादिस्तरात् । प्रान्तात् बद्धादिपूर्वतरात् स्वार्थे कः स्याद्वा । बद्ध-
तरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बद्धतरमित्यादि ।
ईयसीः । प्रान्तादीयसुत्यान्तात् स्वार्थे कः स्याद्वा । श्रेयानेव श्रेयस्कः । पूरणान्ताद्
यहणे तस्य लुक् वा । गृह्यतेऽनेनेति यहणं रूपादि प्रान्तात् पूरणत्यान्ताद् यहणे
वर्त्तमानात् स्वार्थे की वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात् । द्वितीयमेव द्विती-
यकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एवं तृतीयकं त्रिकं चतुर्थकं
चतुष्कम् । उपधिवचतुष्पाङ्गां षोडशः । प्रान्तादुपधेयतुष्पाङ्गचिन्तय स्वार्थे षोडशः
स्याद्वा । उपधीयत द्रव्यपक्षिः रथाङ्गम् । उपधिरिव औपधेयम् । शरण एव
शरणेयः धारणेयः । अहमादिवर्णभ्यः कारी रात्वेफः । प्रान्तादहमादेर्वर्णविशेषः
वाचकाश्च कारः स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात्तु एफश्च । अहमेव अहङ्कारः एव एव एव-
कारः श्रीमेव श्रीङ्कारः सत्यमेव सत्यङ्कारः तुरेव तुकारः टुरेव टुकारः इत्यादि ।
वर्णात्तु अ एव अकारः औकारः ककारः हकार इत्यादि । र एव रेफः । उस्माप-
बादयोः क्वचिदुक्तर्गोऽपि निविशते इति न्यायात् रकार इत्यपि तथाच रकारादीनि
नामानि शृण्वती मम पार्वतीति । सृदस्तिकः प्रशंसायान्तु सकी । प्रान्तात् सृच्छ-
ब्दात्तिकः स्याद्वा स्वार्थे प्रशंसायान्तु सः सश्च । सृदेव सृत्तिका प्रशस्ता सृत् सृत्वा
सृत्स्वा च । रूपानामभ्यां घेयो भागात्तु यश्च । प्रान्ताभ्यामाभ्यां स्वार्थे घेयः स्याद्वा
भागश्चब्दात्तु घेयो यश्च । रूपघेयं नामघेयं भागघेयं भाग्यम् । देवात्तः । देव
एव देवता स्त्रभावात् स्त्रीत्वम् । नवाद यत्नेन तना नूश् तेषु । प्रान्तात् नवश्चब्दात्
य न ईन तन एते सुः स्वार्थे । तेषु नवश्चब्दस्य नूरादिश्रुते । नवमेव नव्यं नूवं नवीनं
नूतनम् । प्राश्नवेनतनाः । प्रान्तात् प्रश्नश्चब्दात् न व ईन तन इत्येते सुः स्वार्थे । प्र एव प्रश्नं
प्रवं प्रीणं प्रवनम् । तीयादविद्यार्थात् षीकः । प्रान्ताद्विद्याव्यतिरिक्तार्थात् तीयान्तात्
स्वार्थे षीकः स्याद्वा । द्वितीयैव द्वितीयकी तार्क्षीयीकी अविद्यार्थादिति किं
द्वितीया विद्या । अध्यध्यन्ता षड्चाशितङ्गलं कर्म पुरुषादीनः । प्रान्तेभ्य अभ्यः
स्वार्थे ईनः स्यात् वा । अधिशब्द आयत्तपठ्यायः । अध्येव अधीनः तथाच अध्या-
सधीनं किमु निस्तृह्याणामिति भारविः । अधिशब्दः शौखादिः गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्येव गुर्वधीनः एव ब्राह्मणाधीनः । भाष्यकारमते तु केवलादधिश्चदात्
यः तन्मतेऽधीन इति च । षड् अक्षीणि यस्मिन् षड्छः न षड्छः अषड्छ एव
अषड्क्षीणः द्वाभ्यामिव कृती मन्तः । आशितास्तृप्ता गावी यस्मिन् वने तत् आशि-
तद्भुः तृचनिर्देशादशितस्य सन् आशितद्भुव आशितद्भवीनम् । अलं कर्मणि
अलंकर्म तदेव अलंकर्माणम् अलं पुरुषाय अलंपुरुषः स एव अलंपुरुषीणः भाव-
प्रधानोऽतः पुरुषशब्दः अलंपुरुषभावाय इत्यर्थः गोष्ठाद्भूतपूर्वे षीनः । प्रन्ताद्भूतपूर्वे
वर्त्तमानाद्गोष्ठशब्दात् स्वार्थे षीणी वा स्यात् । भूतपूर्वे गोष्ठं गोष्ठीनं भूतपूर्वं
इति किं गोष्ठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीयः । प्रन्तादस्तुनि द्वये वर्त्तमाना-
ज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईयः स्यात् वा । ब्राह्मणी जातिरस्य द्वाह्मणजातिः ब्राह्मण-
जातिरेव ब्राह्मणजातीयः तज्जातीयः वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थाना-
न्तात् तत्तुल्ये वा । प्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईयः स्यात् वा ।
पितृस्थानीयः पितृस्थानः राजस्थानीयः राजस्थानः तत्तुल्य इत्यर्थः । मानार्थ-
वल्ग्वन्तात्मावहयसटी । प्रन्तान्मानार्थे वल्ग्वन्तात् स्वार्थे मावहयसटी स्थानां वा ।
कियदेव कियन्मात्रं कियद्द्वयसं तावन्मात्रं तावद्द्वयसं स्त्रियां कियन्माचौ किय-
द्द्वयसीत्यादि पञ्चे कियदिति । विशीजातौ ण्यः । प्रन्ताज्जातौ वर्त्तमानात्
विशश्चदात् स्वार्थे ण्यः स्यात् वा विडिव वैश्यः विट्च जाताविति किं विष्णाचम् ।
सूरजेममर्त्यविष्ठात् यः । प्रन्तेभ्य एभ्यो यः स्यात् वा स्वार्थे । सूर एव मर्त्यः क्षिप्रं
मर्त्यं यविष्ठाः पञ्चे सूर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगाः सङ्गा नानाजातीया
अनियतवृत्तयो धर्मकामप्रधानास्तडाचिनः शब्दादमुख्यपूर्वाण्यः स्यात् अनिर्दिष्टा-
यास्थाः स्वार्थे भवन्ति इति न्यायास्थाः स्वार्थे लोहध्वजशब्दः सङ्गवाचकः लोह-
ध्वज्यः श्रिविशब्दात् शैव्यः स्वमुख्यपूर्वात् तु देवदत्ती मुखोऽस्य देवदत्तको लोकाः
स एषां मुख्य इति कः अत्र देवदत्तशब्दे मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अस्मात्
स्यो न स्यात् । वाहीकेष्वराजन्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्गात् ण्यः । वाहीकेषु
आयुधजीविनां सङ्गवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्जात् ण्यः स्यात्
नज्द्वयेन ब्राह्मणराजन्ययोर्जातिस्वरूपे अवगन्तव्ये कौखीव्यशब्दात् कौखीव्यः
क्षौद्रव्यः मानव्यः वाहीकेक्षिति किं शवरपुलिन्दः अराजन्यादिति किं शालङ्का-
यनः अयुधः जीविनामिति किं मन्दः सङ्गावादिति किं वक्रघोणः । वक्रात्
ण्ये न्यः । आयुधजीविसङ्गवाचकात् वक्रशब्दात् ण्ये न्यः स्यात् स्वार्थे । वार्केन्यः ।
जातिशब्दान्ताभूत् कामक्रोधी मनुष्याणां खादितारौ वक्राविव । दामन्यादेरीयः ।

४३७ । केऽकः स्त्रो हे तु वा ।

के ७, अकः ६१, स्त्रः २१, हे ७, तु १२१, वा १२१ ।

कन्यका मुकन्यकः मुकन्याकः । शिवो देवता यस्यासौ
शैवः शाक्तेयः ।

आयुषजीवसङ्गाहामन्यादेरीयः स्यात् । दामनीयः । दामनी सौमपादिश्च सावित्री-
पुत्रः औदधिः । काकन्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिश्च वैदधिः । औदकिर्वैजवा-
पिश्च शाकुन्तकिस्तथोपनिः । मौञ्जायनः समुद्दिष्टा दामन्यादौ तयोदश । क्रौष्टु-
क्यादेस्त्रिगत्तं पु । आयुषजीविसङ्गात् क्रौष्टुकादेः स्वार्थे ईयः स्याद्वा । क्रौष्टुकौयः ।
क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिश्च कात्यायि दाण्डिकौ तथा । जालमगसिर्जालकिश्च कौण्डोपरश्च
इत्यपि । पर्शूर्धौधेयादिभ्या णट्ठावस्त्रियाञ्च आयुषजीविसङ्गात् पर्शुदेः णः
यौधेयादेः ट्ठः स्याद्वा स्वार्थे । पर्शूश्चन्द्रः ब्रह्मश्चन्द्रवत् व्युत्पन्नः । पार्श्वः ष्वे पर्शू-
स्त्रिगत्ताः स्त्रियां पर्शूः । पर्शूरक्षो मरुत् सत्वत् वाहीकवसवोऽसुरः । दाशार्हश्च
पिशाचश्च वयः कार्षापणोऽग्निः । सन् यस्यास्ति वत्वन्तः । यौधेयादेः यौधेयः ष्वे
यौधेयाः अजादेराक्षतिगणत्वात् स्त्रियां यौधेया इत्यादि । यौधेयौशीनरात्रेयशौभेय-
भरता अमी । यौक्तेयच्चारणेयौ च विगत्ताश्च नव स्मृताः । आयुषजीविनिवृत्ते सङ्ग-
इति प्रवर्तते । व्रातवचनाम्भ्यः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सवजीविनस्त-
व्राता सङ्गात्तेभ्यो ण्यः स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । व्रात्यः त्रैहस्यः कापोतपाकः
अस्त्रियामिति किं व्रातेति । अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्यः । सङ्गादिति
निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्यः स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । अभिजितो-
ऽपत्यम् अभिजितः स एव अभिजित्यः । अभिजिद्देवभृच्छालावदूर्ध्वान्तम् अमता
सह । शिखावच्च शमीदृश्च शश्वदष्टाञ्च कौत्सिताः । अपत्यग्रहणं किम् अभिजिद्देवता
अस्य अभिजितः स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् अभिजित्यः
स्त्रियः । अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्यं युवा अभिजित्यायन इति । पूगण्यादे-
र्लुग् ष्वे । पूगाण्य इत्यादि स्वार्थिकात्वा ष्वे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।
लोहध्वजाः । कपोतपाकाः कौण्डोदधाः वृकाः दामनयः क्रौष्टुकयः पर्श्वः विगत्ताः
अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लोहध्वज्यः स्त्रियः एवं कौण्डोदधयः
अजादित्वादाप् दामनीयाः स्त्रियः उक्ताः स्वार्थाः ॥ ४३६ ॥

अकः स्वः स्यात् कणि परे बङ्ग्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यका अत्र अणिना
 कणि कृते अनेन क्रस्वे स्वार्यप्रत्ययान्तास्तलिङ्गा एवेति स्त्रियामत आप् । एवं मृणा-
 लिका सेनानिकः यवतूकः वामीरुका इति । शीमना कन्या यस्य इति बङ्ग्रीहौ
 सुकन्यकः सुकन्याकः अत्र वा क्रस्वः । अक इति किं नौरिव नौका । अत्र
 वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समासे कचिद्वसे परेऽपि अकः स्वः स्याद्वा इति
 बोध्यम् । तेन कालिदासवाविता नवं वय इति रथीकृतायामुद्भटः । वेदेहिबन्दी-
 हृदयं विदद्रे इति रघुः । अश्लेषपित्रायमवज्जिविशखयुक्तमिति दीपिका । विवुध-
 कृतिरभीष्टा नाङ्गीनञ्चहीने इति च दीपिका । विरहिनिहन्तन कुन्तमुखाकृति-
 केतकिदन्तुरिताशे इति जयदेवस्य सङ्गच्छते । आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवो
 देवता यस्यासौ शैवः अत्र णः एवं शान्तेयः अत्र षोऽयः एवं शान्तः वैष्णवः गान्धपत्य
 इत्यादि । एवं शाखा मुख अयजघन स्तम्भ तरस शरण चरण शृङ्ग मेघ विरस द्रुम्यः
 सास्ये यः । शाखा इव शाख्यः सुखमिव सुख्यम् इत्यादि एवं कर्मणि अलं कर्मीणः
 कन्धसमर्थः अलं पीरुषाय अलं पीरुषीणः । अव्ययादधिशब्दादीने अधीनः
 आगतः प्राच्यतीति प्राचीन इत्यादि । एवं तदस्यां क्रीडायां प्रहरणं इत्यर्थेऽपि
 दृष्टः प्रहरणमस्यां दृष्टा क्रीडा मुष्टिः प्रहरणमस्यां मौष्टा क्रीडा इत्यादी अणित्
 षः । एवं घञन्तात् णीऽस्यामित्यर्थेऽपि अणिति णे दृष्टपातोऽस्यामिति दाख-
 पाता फालगुनी । श्येनपातोऽस्यामिति श्येनम्पाता मृगया तिलपातोऽस्यामिति
 तिलपाता स्वधा । उभयत्र अणित् णे मकारागमी निपात्यः । न विद्यन्ते षड्च्वाणि
 वव सीषड्च्चीणी मन्त्रः । अत्र ईनः । अन्यान्यमन्त्राहरणि । भिच्चादिः समूहे
 षः । भिच्चाणां समूही भैचम् । भिच्चादितुः । भिच्चा अहन् गर्भिणी युवति
 सहस्र करीष अथर्वन् चीच अङ्गार पञ्चति दक्षिण अष्टादश अन्तु युग वरवा हरिद्रा
 बङ्गवा हलबन्ध भिच्चक शुक्र चलूक इत्यादि । २२ । वाङ्वादः समूहे अणित्
 षः । वाङ्वानां समूही वाङ्व्यम् । वाङ्वादितुः । वाङ्व मानव ब्राह्मण पृष्ठ
 इत्यादि । ४ । राजन्यादेः समूहे कण् । राजन्यानां समूहः राजन्यकम् । राज-
 न्यादितुः । राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालन्धरायण अर्जुनायन सम्मिश्र
 मानव त्रिगर्त मट विराट् कर्णनाभ देवपात ऐडुस्वर वैल्वन बाभ्रव आत्रीत
 आर्थकामिय अन्वरीष पुत्र विल्वन वैकर्ण वक्ष धेनु हस्तिन् लक्षण दाक्ष वसति
 इत्यादि । २७ । दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अकारः । दाक्षीणां समूही दाचकं
 एवं वसतीनां वासतकम् । उद्गात् समूहभावयोः कण् । उद्गानां समूही भावो

वा वाङ्कम् । पाशादिः समूहेऽणित् णः स्त्री । पाशानां समूहः पाश्या । पाशा-
दित्तु । पाशं तण धूमं हलवात वनं अङ्गारं नङ् पिटकं पीटं पेटं मलं खलं गणं
गौरय इत्यादि । १६ । ब्राह्मणादिर्भावकर्म्मणीः णः । ब्राह्मणस्य भावः कर्म्म वा
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादित्तु । ब्राह्मणं मानव वाङ्म चौर धूर्त्त आवाधय विबाधय
सपबाधय अपबाधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अत्यभाव अलेचन संवादिन् संवेगिन्
संभायिन् वज्रभायिन् शीर्षघातिन् समस्य विषमस्य मध्यस्य अनैश्वर कुशलं चपलं
निपुणं पिशुनं बालिशं अलसं दुष्पुरुषं कापुरुषं गणपतिं अधिपतिं दाय्यादं विशिष्टि
विश्राय परमस्य रविस्त्राय गङ्गुलं विज्ञातं इत्यादि । ४१ । मित्रादिर्भावकर्म्मणीः
णः स्त्री वा । मित्रस्य भावः कर्म्म वा मैत्र्यम् । पितृादीपि स्याङ्गस्य इति
प्रलीपे मैत्री । मित्रादित्तु । मित्रं उचितं चतुरं अनुपूर्वं यथाकामं समयं
रुद्रं इत्यादि । वणिक्दूताभ्यां भावकर्म्मणीः णी यञ् । वणिजी भावः कर्म्म वा
वाणिज्यं वणिज्यम् एवं दौल्यं दूत्यम् । सख्युयः । सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम् ।
नादं धी न लीपञ् । स्नेहस्य भावः कर्म्म वा स्नेयम् । कपिज्ञातिभ्यां णेयः ।
कपेर्भावः कर्म्म वा कापेयम् एवं ज्ञातेयम् । लघुपूर्वादुदन्ताद्भावे णः । लाघव-
गौरवं मार्दवं पाटवं लघुपूर्वात् किं शत्रुत्वम् । युवादिहायनान्ताभ्यां भावे णः ।
यूनी भावः यौवनम् । युवादित्तु । युवन् चपलं कुशलं निपुणं पिशुनं स्थविरं
सुहृदं कुतूहलं सुभातं दुर्भातं यजमानं घातं कर्णकं कुरुकं श्रवणं कमण्डलुं कुक्षी-
दुक्षीं सुहृदयं दुहृदयं वृणं परिव्राजकं सुव्रजचारिन् अनुशंसं चेचञ्च इत्यादि । २६ ।
हेहायनं वेहायनमित्यादि । अचतुरभ्य भावः अचातुर्यम् एवम् असङ्गतस्य असा-
ङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एवम् णः अपटीर्भावः अपाटवम् अत्र णः । एषु
सुप्रक्षालादित्वादनपदस्य वृद्धिः । दुर्गसिद्धित्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिं कृत्वा आचतुर्यम्
आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह । एवं कूपस्य कौपीनम् अकार्यं
गच्छे कौपीनमित्यमरात् । एवं शालायाः शालीनोऽप्रगल्भः उभयत्र स्त्रीनः ।
वस्त्रेभ्यो हितो वस्त्रीयः गोभ्यो हितं गोय्यं वनमित्यादि । मन एव मानसम् अत्र णः
तारा एव तारका अत्र कण् । इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि कैः । अश्व इवायम् अश्वकः
एवं देवदत्तक इत्यादि । एवं वज्रस्य राजा वाङ्मः अत्र णः एवं कौरव्यः कौशिल्यः
पाण्ड्यः एभ्यः णः अत्र पाण्ड्यीरुकारलीपी निपात्यः । कक्षीनेयाश्चेति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थोऽपि । तेन प्रयोगानुसारादप्येऽपि प्रत्ययाः स्युः । यथा प्राह्वि भवः
प्राह्वेयः णः वरेण्यः आतुरपत्यं मातृव्यः । कर्म्मणि शूरः कर्म्मठः । सजातीय

सहायाभावे एकादाकिनूकौ । एक एव एकाकी एककः । मृदः सखी प्रशंसा-
नाम् । प्रशस्ता मृत् मृत्वा मृत्कृता एवम् अवैदुर्धम् इत्यर्थे अविलुण्णम् अविसोढम्
अविस्मम् अत्र पलाभावी निपात्यः । एवम् अवैर्विस्तरीविपटः । देवात् स्वार्थे
तः । देव एव देवता स्त्रीत्वमभिधानात् । वर्षात् स्वार्थे कारती । अकारोऽन्त
आकारः आत् श्रीकारः औत् इसात् कार । ककारः ककारः ओङ्कारः वषट्कारः ।
रादेकः । र एव रेफः निष्फले तिले तिलपेजः तिलपिञ्ज इत्यादि । अथ निपात्याः
वृक्षवाचिनां फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि कौवलम् । आमस्येदं
फलम् आमम् एव नारिकेलं तालमित्यादि । हरितक्यादेस्तु फले वाच्ये इदमर्थे
कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । हरितक्या इदं फलं हरितकौ हरितक्यादिस्तु ।
हरितक्यस्त्रिक्री पथ्याम्हीकापिप्पलीकणाः । चिञ्चा कोषातकौ द्राक्षा कर्कटी
कण्टकारिका । श्वेतपात्री च कर्कारु रेवा लेलादयः स्मृता इति । रूपत्रयं फले
जम्बा जम्बुः स्त्री जम्बु जाम्बवम् । मल्लिकादिः पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । मल्लिकादिस्तु । मल्लिका सुमती मुला विदारौ शाल-
पर्णपि । जाती हरिद्रा गम्भारी वृहती मल्लिकादयः इति । व्रीहिणामपि फले
वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । यथा यवस्य फलं यवः एवं मूत्रः तिल इत्यादि ।
एवं शुक्लादिकपायादिशीतादीनां गुणवाचिनामस्यर्थप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम् ।
यथा शुक्तः पटः शुक्ता घेतुः शुक्तं पुष्पम् एवं मधुरा गुडः मधुरा सिता मधुरं फलम् ।
एवञ्च शीता वायुः शीता नदी शीतं जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

श्री-राट्टी—अक् प्रत्याहारः अक् के परे स्तः स्यात् हसे तु वा । कन्यकेति कन्या-
शब्दान् यवादित्वात् कः अनेन स्तः सुकन्याका इति शीभना कन्या ग्रस्या इति वाक्क
पले सुकन्यका वा स्तः । शिक्कोऽस्मै सदा दीयते । प्रान्तादस्मै इत्यर्थे शिकः स्यात्
यः प्रान्तनिर्दिष्टः सदा दीयते चेद्भवति अग्रभोजनं सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः
प्राथमकल्पिक इत्यादि । प्राणामासौदनमासौदनात् पिकः । प्रान्तेभ्य एथीऽस्मै
सदा दीयतेऽर्थे पिकः । प्राणाः सदा दीयतेऽस्मै प्राणिकः सांसिकः श्रीदनिकः
स्त्रियां प्राणिकीत्यादि प्राणिकभात्ये इत्यादौ पिकविधानात् । पुंवद्भाव इत्येके भक्तात्
शो वा । भक्तं सदा दीयतेऽस्मै भक्तः पले पूर्वेण शिकः भाक्तिकः । अस्य देवता ।
प्रान्तादस्मैत्यर्थे वक्ष्यादित्वात् णः स्यात् यत् प्रान्तनिर्दिष्टं सा देवता चेद्भवति । मूलं
मिमी देवतास्येति शैवः शक्त इति शक्तिदेवतास्य इति वाक्यं देवताशब्देनैव देयस्य
प्राणिशब्दादेः स्नामीष्यते यथा शैवः हविरित्यादि कथं शैवी मन्तः शैवः सव इत्यादि

सत्यं शिव प्रकाशकत्वेन मन्मसुखादि शिवो देवतेत्युपचार इति । यमादिस्तु यावन्म
 आदित्यं प्राज्ञापत्यं पाशुपतं आग्नेयः आग्नेयी ब्राह्मण इत्युपमानात् कालियं देव
 दैव्यम् औक्षमित्यादि । कस्य षे कायः । कः प्रजापतिः को देवतास्य कायं हविः ।
 शुक्रादियः । प्रान्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्त्रैल्यर्थे इयः स्यात् णस्यापवादः । शुक्रो
 देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादेरीयस्य पतेः प्रथ । प्रान्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्त्रैल्यर्थे
 इय ईयस्य स्यात् तथोपपत्तेः प्रादेशः । शतरुद्रो देवतास्य शतरुद्रियं शतरुद्रियम् ।
 अपीनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपीनपाद्देवतास्य अपीनम्रियम्
 अपीनम्रियम् अपानम्रियम् । शतरुद्रा अपीनपात् अपानपात् इति त्रयम् ॥ ७ ॥
 महेन्द्राद्या तौ । प्रान्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्यातां देवतास्त्रैल्यर्थे महेन्द्री
 देवतास्य महेन्द्रीयं महेन्द्रियं प्रत्ते माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाचीपुत्रादिभ्यां येयौ ।
 प्रान्ताद्वायुादियः पैङ्गाचीपुत्रादेरीयः स्यात् देवतास्त्रैल्यर्थे । वायुर्देवतास्य वायव्यं
 वायुर्देवतास्यः पिता चतुष्कं परिकीर्तितम् । पैङ्गाची पुत्री देवतास्य पैङ्गाची-
 पुत्रीयं तृणविन्द्वीयं पैङ्गाचीपुत्रतृणविन्द्वी ही । मरुत्वतादियः । प्रान्तात् मरु-
 त्वतादेर्देवतास्त्रैल्यर्थे येयौ स्यातां मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वस्यं मरुत्वतीयं शुनी वायुः
 शीर आदित्यः शुनस्य शीरस्य ते देवे ते अस्य शुनाशीर्यं शुनाशीरीयम् । मरुत्वङ्ग-
 हृद्देवाग्नीधोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तीपातिः शुनाशीर इह षट् परिकीर्तिताः ।
 सीमात् णाः । अत्रायं स्यात् सीमी देवतास्य सीमं हविः । अपत्योपलक्षकत्वात्
 सीमी ऋक् ऋगस्य लोपः । महाराजप्रौढपदाभ्यां णिकः । प्रान्ताभ्यामाभ्यां देव-
 तास्त्रैल्यर्थे णिकः स्यात् महाराजो देवतास्य महाराजिकः प्रौढपदिकः । कथं
 महाराजिक इति मद्गती राजिर्यस्येति हे कः कालेभ्यो भववत् । येभ्यः काल-
 वाचिभ्यो भवाये ये त्या विहितान्तेभ्यः प्रान्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्त्रैल्यर्थे स्युः । मासी
 देवतास्य मासिकं सांत्सरिकं वासन्तं हैमन्तं हैमन्तं प्रातर्वेष्यमिति रुन्दीभ्यस्त-
 दादि प्रागर्थे प्रान्तेभ्यश्च रुन्दीवाचिभ्यश्च रुन्दी आदि प्रागर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् ।
 पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्तः प्रगाथः आनुष्टुभः प्रगाथः यच्च प्रगन्तवान् प्रगण-
 त्वात् हे ऋचौ तिस्रः क्रियते समस्तप्रगाथः । तदादीति किम् अनुष्टुप् मध्याध्यास्य
 प्रगाथस्य प्रगाथ इति किं पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य रुन्दीभ्य इति किम् उदन्त्यशब्द
 आदिरस्य प्रगाथस्य । योद्धृप्रयोजनेभ्यो युद्धस्य । प्रान्तात् युद्धवाचिनः प्रयोजन-
 वाचिनश्चास्त्रैल्यर्थे वेत्त्यादित्वात् णः स्यात् यत् घीनिर्दिष्टं तत् युद्धं चेद्वति ।
 अर्जुनो योद्धास्य संग्रामस्य अर्जुनः संग्रामः पञ्चाक्षो योद्धास्य संग्रामस्य पाञ्चाक्षः

संयामः सुभद्रा प्रयोजनस्य सीभद्रः संयामः । संयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य दानस्य योद्धृप्रयोजनेभ्यः इति किं सुभद्रापेक्षितास्य संयामस्य । कालेभ्यः
 सीदे । प्रान्तेभ्यः कालवाचिभ्यः सीदार्थे वर्त्तमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहितं त्याः स्युः । सीदं जितमभ्यन्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा
 तत् सीदमस्य कान्तस्य नैशब्दावः नैशिकः प्रादीषः प्रादीषिकः निशासमध्ययन-
 मभ्यस्यतीत्यर्थः । निवासि । प्रान्ताद्रिवासेऽर्थे वर्त्तमानात् यथाविहितं भवादित्याः
 स्युः । निवसत्यस्मिन्निवासः यत् प्रान्तनिर्दिष्टं स निवासश्चेद्वति । शुद्धी निवासी-
 ऽस्य श्रौतः पुरुषः । अभिजने । अभिजनाः पूर्ववासवास्ते सन्ति यत्र सीऽभिजनः
 अशादित्वादः तथाच यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः यत्र वात्सवैः पूर्वसुमितः सीऽभि-
 जन इत्यर्थः । प्रान्तादभिजनार्थे वर्त्तमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथाविहितं
 त्याः स्युः । शुद्धीऽभिजनीऽस्य श्रौतः पुरुषः मायुरः राष्ट्रियः इत्यादि प्रथम्यहण-
 सुत्तरार्थम् । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यां णट्टी । प्रान्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमाना-
 भ्याम् अस्येत्यर्थे क्रमात् णट्टी स्याताम् । सिन्धुरभिजनीऽस्य सैम्बवः । सिन्धादि-
 र्वधा । सिन्धुकस्मीरकिक्किस्यं श्वकस्वीजवर्णवः । गम्भार दरदौ शास्त्रशब्दिका-
 मधुमसथा । उरत्ता च यय प्रीक्ताः शब्दा द्वादश कीविदैः । सिन्धुवर्णमधुकस्मीर-
 शालामां पाठः कच्छादित्वात् न तत्स्थयीर्लुक्बाधनार्थः । शेषाणां स्वविषयादिति
 णक्बाधनार्थः । तच्चशिलादेस्तावत् तच्चशिलाभिजनीऽस्य ताक्षशिलः । इह तच्च-
 शिलावन्तौ वक्षीहरणवर्वटी । श्वलश्यामण्यौकौर्त्तावरसङ्क्षिता अपि । कौमिह-
 राशौषसिंहकौशाश्च काण्डवारणम् । कंसच्छिद्री च कौत्साश्च शब्दाः षोडश
 कौर्त्तिताः । कौत्स संवरश्यामण्यौ काण्डवारणानां जनपदत्वात् णक्बाधनार्थः
 शेषाणां स्वविषयादिति णक्बाधनार्थः । ईयी गिरिभ्यः शस्त्रजीविनि । प्रान्तेभ्योऽभि-
 जनेऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजीविनि वाच्ये णियः स्यात् ।
 इह्नीयी गिरिरभिजनीऽस्य इह्नीषीयः शस्त्रजीवि कुहालीयः शस्त्रजीवी । शस्त्र-
 जीविनीति किम् कच्चोदो गिरिरभिजनीऽस्य विप्रस्य आर्चोदी ब्राह्मणः गिरिभ्य
 इति किं साङ्गाभ्योऽभिजनीऽस्य साङ्गाश्वकः शास्त्रजीवी । शाण्डिकादेर्यर्थः ।
 प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानात् शाण्डिकादेरस्येत्यर्थे ण्यः स्यात् । शाण्डिक्योऽभि-
 जनीऽस्य शाण्डिक्यः सार्वसेन्यः । शाण्डिका सर्वसेनश्च सर्वकेशी तुघैर्हि षट् ।
 प्रान्ताभाषः शकवकः कञ्जवाचः प्रकीर्त्तितः । तुदीवर्म्मेतीभ्यां णेयः । प्रान्ताभ्या-
 माभ्यामभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यार्थे णेयः स्यात् । तुदी अभिजनीऽस्य तीक्ष्णः

वार्त्ततेयः । शालातुरात्रीयः । शालीतुरीऽभिजनीऽस्य शालातुरीयम् । सेव्ये ।
 प्रान्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थं भवादित्यात् यथाविहितं त्याः स्युः । शुभ्रः
 सेव्योऽस्य औन्नः राशिय इत्यादि । अकालदेशादचित्तात् शिकः । प्रान्तात्
 कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे शिकः स्यात् ।
 अपूपः सेव्यो अस्य आपूपिकः शाकुलिकः पायसिकः । अचित्तादिति किं दैवदत्तः
 अकालदेशादिति किं यैषः औन्नः । महाराजाश्च । महाराजः सेव्योऽस्य महा-
 राजिकः स चित्तार्थोऽयमारम्भः । गीतचचियास्त्रेभ्यो णको वासुदेवाङ्गनाभ्यान्व-
 णित् । प्रान्तेभ्यः सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यान्तेभ्यः चचियास्त्रेभ्यश्च अस्येत्यर्थे णकः
 स्यात् । वासुदेवाङ्गनाभ्यान्तु अकः स्यात् । म्लुचुकायनिः सेव्योऽस्य म्लौचुकायनः
 आपूगवकः । चचियास्त्रेभ्यस्तावत् नकुलः सेव्योऽस्य नाकुलकः साहदेवकः शालकः
 आभ्यां सङ्घर्षं प्रसिद्धचचियङ्गणार्थं तेन सूदचचियः सेव्योऽस्य मोदः । वासुदेव-
 शब्देऽच देववाची वासुदेवः सेव्योऽस्य वासुदेवकः एवमङ्गनकः । कचिदनभिधानात्
 भवति पाणिनीयः पौरवीयः । ब्वे रुद्राञ्जनपदवत् । प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्वा
 विषयाद्देशतुल्याप्यचचियात् जनपदतडाचिभ्यान्निखादौ यस्मात् यो विहितः
 तस्मात् स त्यः स्यात् अस्येत्यर्थः । अङ्गाः चचियाः सेव्या अङ्ग अङ्गिकः व्यङ्गिकः मङ्गकः
 हङ्गिकः । ब्व इति किं मद्रस्यापत्यं माद्रः हङ्गरपत्यं वाज्यः हङ्गेत् कौशलेत्यादिना
 ण्यङ् । माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रकः वाज्यङ्कः । रुद्रादिति किं पञ्चाला विप्राः सेव्या
 अस्य पाञ्चालः । शिकः पणो किशरादेस्त्वणित् वा शलानुनः । प्रान्तात् पण्येऽर्थे वर्त्त-
 मानादस्येत्यर्थे शिकः स्यात् धिकन्तु किशरादेः शलानुशब्दान्तु वा मोदकः पण्यमस्य
 मोदकिकः आपूपिकः लावणिकः । किशरादेस्तावत् किशरः पण्यमस्याः किशरिकौ
 नलदिकौत्यादि । किशरः नलदः पण्यौ हरिद्रोशीरगुग्गुलु । हारिद्रभगवी चैव
 श्वशरी नदरी दश । किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचकाः । शलानुपण्यमस्य
 शलानुकः इकस्य कः स्त्रियां शलानुची पचे शिकः शलानुकौ । शिल्पे । शिक
 इत्यनुवर्त्तते प्रान्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्येत्यर्थे शिकः स्यात् सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य सार्दङ्गिकः । पाणविकः शिल्पः कौशलं क्रियाभ्यासपूर्वकज्ञानविशेष
 इति न्यासकारः । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्माभिघातविशेषः । ननु सदङ्गवादनं
 शिल्पमस्येत्यर्थापादानात् सदङ्गवादनशब्दात् त्वी भविष्यति कथं सदङ्गशब्दादिति
 सत्यं मच्चाः क्रोशन्तीति वत् सदङ्गादिशब्दात्तद्वादनेऽप्युपचारा वत्तन् इति ।
 मङ्ङुकमर्भराभ्यां णी वा । प्रान्ताभ्यामाभ्यां शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्यां अस्येत्यर्थं

शी वा स्यात् । मङ्गुकवादनं शिल्पमस्य माङ्गुकः । भार्भरः पले माङ्गुकिः भार्भरिकः । प्रहरणे । प्रन्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे शिकः स्यात् मखूकगत्या शिकीऽनुवर्त्तते । अस्तिः प्रहरणमस्य आसिकः चाक्रिकः प्रासिकः धानुकः उसन्तादिकस्य कः । शक्तिषष्टिभ्यां शीकः । प्रन्ताभ्यां प्रहरणार्थे वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां अस्येत्यर्थे शीकः स्यात् शिकस्य बाधकः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः याष्टीकः । शीले । प्रन्ताच्छीले अर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे शिकः स्यात् । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः अत्रापि उपचारात् परुषादिशब्दा वचनादौ वर्त्तन्ते । कृत्रादेर्णः । प्रन्ताच्छीलार्थे वर्त्तमानाच्छत्रादेर्णः स्यात् अस्येत्यर्थे । क्वं क्वादनमावरणं शीलमस्य क्वावः । क्वं शिक्षा कृषिर्मिक्षा क्षुधा सत्यावृतानि च । पुरीदास्योदकस्थानकर्माणि विशिखा तथा । आवन्तात् स्थः । प्रन्तादावन्तात् स्थाधीनिष्पद्राक्तेः शीलार्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे नः स्यात् । संस्था शीलमस्य सांस्थः स्त्रियां सांस्था । तपशुराभ्यां णः । तपः शीलमस्याः तापसी चुरा शीलमस्याः चोरी । अध्ययने कर्मवृत्तम् । अध्ययनविषये कर्मवृत्तमस्येत्यर्थे प्रन्ताक्तेः शिकः स्यात् । एकरूपम् कर्मवृत्तं अध्ययनेऽस्य एकरूपिकः तार्थं गसः । एकमन्यत् कर्मवृत्तमध्ययने अस्य ऐकान्तिकः अध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पाठितसखलितरूपमेकम् अन्यत् कर्मजातमित्यर्थः । अध्ययने ह्यन्यत्वमपाठरूपमेव सम्भवति । बह्वचपूर्वादिकः । प्रन्ताबह्वचपूर्वदात् कर्मवृत्ताध्ययनेऽस्येत्यर्थे इकः स्यात् । द्वादशरूपाणि कर्माणि वृत्तान्यध्ययनेऽस्य द्वादशरूपिकः त्रयोदशान्तिकः । अपपाठ एव वृत्ते त्व इत्यते इति न्यासकारः । अस्तिनास्तिस्था मती । प्रन्ताभ्यामाभ्यां मती वर्त्तमानाभ्याम् अस्येत्यर्थे शिकः स्यात् । विद्यमानः परलीकभावी यस्य स विद्यमानपरलीकः स्वर्गः परलीकीऽस्ति इति ज्ञानं यस्य स आस्तिकः । एवं परलीकी नास्ति इति ज्ञानं यस्य न नास्तिकः सदसत्परलीकत्वे अस्तिनास्तिशब्दो व्यो । परे तु त्याद्यन्तप्रतिरूपकौ निपात्यौ षदन्ति अन्ये तु विधिवलात् त्याद्यन्तादेव त्व इत्याहुः । दिष्टात् प्रमाणिकदेवपरयोः । प्रन्तान्मती वर्त्तमानाद्विष्टशब्दादस्येत्यर्थे शिकः स्यात् अनयोरर्थयोः प्रमाणान्प्रतिनिनी मतिरस्य स दैष्टिकः देवपरे तु दैष्टिकः । तथाच भावः दैष्टिकतां निवीदति पौरुष इति । परिमाणे । प्रन्तात् परिमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे अर्थाद्विज्ञात् यथाविहितं त्याः सुः । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः द्रौणिकः षष्टिकीवित परिमाणमस्य षाष्टीकः वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः द्वेषष्टी

जीवितं परिमाणमस्य इति वाक्ये गादलुग्विधानात् द्विसप्ततिक इति जया-
दित्यः । शतं परिमाणमस्य शत्यः शतिकाः पञ्चकः बडकः गणकः कतिकः
यावत्कः यावतिकः विंशतिकः वंशिकः अर्द्धिकः कार्षापणिकः प्रतिकः शौर्पः
पौर्पिकः अर्धशौर्पः अर्धशौर्पः साहस्रः अर्धशहस्रम् अर्धसाहस्रम् अर्धश-
खारिकः विंशतिकौनः अर्धशपण्यः द्विशणः द्वैशणः द्विनिष्कः द्विनैष्किकः खारीकः
इत्यादि । संख्यायाः सवाध्ययनसङ्केषु संज्ञायाम् । सूत्रादित्यार्थविशेषणं प्रान्तात्
संख्यावाचिनोऽस्येत्यर्थे अर्द्धादिवत् त्याः स्युः संज्ञायाम् । अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य
सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयं दशकं वैयाघ्रपदीयं त्रिकं काशकृतम् अध्ययनं
तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीतः सप्तकः अष्टकः अधीतिरध्ययनं
सम्पाठः तस्य संख्या परिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाध्ययनमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् । सोमि डविधिरिति चान्द्राः । पञ्चदशमन्ताः परिमाणमस्य पञ्चदश-
स्तीमः एकावंशः स्तीमः प्राणिसमूहे सङ्गशब्दी रूढः अतएव उक्तं सूत्रमिति । पञ्च-
दशाभ्यां उत्पूर्वे । प्रान्ताभ्यामाभ्यां वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे ङङा स्यात्
कस्यापवादः । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्गः दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत्
वर्गः पचे पञ्चकः दशकः वर्गः । शतिर्द्विदशतः शतु ब्राह्मदेष्टतस्तथा । षड्दस्त्रिरेव
स्यादितेषु दशती द्वि लुक् । द्विविदेस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टोऽशीषपञ्चषषस्याद्दशदशत-
स्त्रेवमेदशदशतः शतम् । हौदश तौ परिमाणमस्य विंशतिः । त्रयोदशतः परि-
माणमस्य त्रिंशत् । चतुर्दशतः परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चदशतः परिमाण-
मस्य पञ्चाशत् । षड्दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तदशतः परिमाणमस्य
सप्ततिः । अष्टादशतः परिमाणमस्य अशीतिः । नवदशतः परिमाणमस्य नवतिः ।
दशदशतः परिमाणमस्य शतम् । त्रिचत्वारिंशद्गां ङन् ब्राह्मणाख्ये ग्रन्थनामनि ।
प्रान्ताभ्यामाभ्यां तदस्य परिमाणमित्यर्थे ङन् स्यात् ब्राह्मणाख्यग्रन्थनामनि ।
ङनाविती । विंशदध्यायाः परिमाणनेषां ब्राह्मणानां त्रिंशानि चत्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । पञ्चतल्लिङिञ् । प्रान्तात् पञ्चच्छदात् तिः स्यात् स च डित् भिति
टिलीपः । पञ्चत् परिमाणमस्य पङ्क्तिः कन्दः टिलीपे कडि अस्य तुल्ये कङः ।
समयात् प्राप्ते । प्रान्तात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्हत्यादित्वात् णिकः स्यात्
अस्येत्यर्थे । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । कालात् यः । प्रान्तात्
कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे यः स्यात् । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं
श्रीतम् । ऋत्वादिः णः । प्रान्तादृत्वादिः प्राप्तेऽर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे णः स्यात् ।

ऋतुः प्राप्नोऽस्य आर्त्तव' पुथ' शस्त्रं चेत्यादि । ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राप्तिर्नोऽपि चयो
 मताः । प्रयोजने । प्रान्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् खरहृत्यादित्वात् णिकः
 स्यात् अस्थेत्यर्थः । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकः । गार्ग्यमहिकः । एका-
 गाराक्षीरे । प्रान्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्थेत्यर्थे णिकः स्यात्
 क्षीरेभिधेये । एकागारः प्रयोजनमस्य एकागारिकश्चौरः । विशाखापादाभ्यां
 खो मन्यदण्डयोः । प्रान्तात् विशाखाशब्दान्मन्ये वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये
 प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्थेत्यर्थे णः स्यात् । विशाखा प्रयोजनमस्य मन्यस्य
 वैशाखी मन्यः आषाढो दण्डः । चूडादेशः । प्रान्ताच्चूडादिः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमा-
 नादस्थेत्यर्थे णः स्यात् । चूडा प्रयोजनमस्य चीडः । अह्ना प्रयोजनमस्य आह-
 मित्यादि आह्नतिगणीयम् । अनुप्रवचनादेरौयी लुक् तु स्वस्तिवाचनादेः । प्रान्तात्
 प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्थेत्यर्थे ईयः स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक् । अनु
 प्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रवचनं दीर्घजीवितोत्थापने अपि ।
 चपस्थानं तथा सम्प्रेषणाभरणमित्यपि । अनुवाचनसंयुक्तमनुवादनमौचितम् ।
 स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-
 वाचनम् । ऋत्विवाचनमित्यादि बुधैरत्र प्रकीर्तितम् । सपूर्वदात् प्रवेशनादेः ।
 प्रान्तात् सङ्घपूर्वदात् प्रवेशनादेः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्थेत्यर्थे ईयः स्यात् ।
 गृहं प्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् अश्वप्रवेशनीयं प्रपापूरणीयं प्रासा-
 दारोहणीयम् । प्रवेशनं प्रपदनं पूरणारोहणे अपि । समापनं चेति पञ्च शब्दाः
 इह समोरिताः । धनार्थः । प्रान्ताहनादेः प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्थेत्यर्थे यः
 स्यात् । धनं प्रयोजनमस्य धन्यः । धनमायुर्यशः स्वर्गधर्मः पद्माज्ज कौर्त्तिताः ।
 कालात् प्रकृष्टे णिकः । प्रान्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्थेत्यर्थे णिकः
 स्यात् । प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिकं वैरम् । स्यादौघोऽस्मिन्
 परिखायास्तु श्वेयः । प्रान्तादस्यास्मिन् वार्धे ईयः स्यात् परिखाशब्दात् श्वेयः
 स्यात् । प्रीतिर्दिष्टं तत् स्यात् चेत् भवति । प्राकारः स्यादासां प्राकारीया इष्टकाः
 प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टकाः प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीयो देशः ।
 प्रासादीयं दातु प्रासादीया भूमिः क्वचिदनभिधानाद् स्यात् प्राकारी देवदत्तः
 स्यात् । परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिखेयः स्यादिति सम्भावने खी । उगवा-
 चियो हिववत् । प्रान्तादुवर्णान्तात् गवादेशास्यास्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये
 विहितास्तु । धेनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धेनव्यं गव्यम् अपूप्यम् अपूपीयं लघ्वे

कष्टमित्यादि । पौर्णमास्यामस्मिन् संज्ञायाम् । प्रान्तात् पौर्णमास्यां वर्त्तमानात्
 अस्मिन्नित्यर्थे वेद्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायां गत्यमानायाम् । पौषी पौर्णमासी
 अस्मिन् मासीऽईमासी संवत्सरे वा पौषी मासीऽईमासी वत्सरश्च । एष्वभिधानान्नेष्ट
 पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एवं भूतकमासीऽपि न स्यात् । अश्वत्या-
 यहायणीभ्यां णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्त्तिकी फाल्गुनीभ्यः । प्रान्ताभ्यामाभ्यां
 पौर्णमास्यां वर्त्तमानाभ्यामस्मिन्नित्यर्थे णिकः स्यात् । चैत्रादेस्तु वा । अश्वत्यशब्दो-
 ऽश्विनीपर्यायः अविशेषे लुप् अश्वत्यात् संज्ञायां वा तु चित्रेत्यादिना लुप् । अश्वत्या
 पौर्णमासी अस्मिन् मासी आश्वत्यिकी मासः । आयहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासी
 आयहायणिको मासः आयहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्ये णः पौर्णमासी-
 विशेषणान्तरादहायणीसंज्ञायां नो णः । चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासी
 चैत्रिकः चैत्रः श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकः फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः ।
 पदात् इष्टे यः । प्रान्तात् पदात् इष्टेऽर्थे वर्त्तमानादस्मिन्नित्यर्थे यः स्यात् । पदं
 इष्टमस्मिन् पयः पय्याः पयः कर्दमः पदं पादविभङ्गं इष्ट्यं दर्शनयोग्यमित्यर्थः । एतेन
 कर्दमस्यावस्था उच्यते नातिद्रवी नातिशुक्लमित्यर्थः । प्रहरणानात् णः क्रीडायाम् ।
 अस्मिन्निति वर्त्तते इदमशब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्येनास्यामिति ।
 प्रान्तात् प्रहरणवाचिनीऽस्यामित्यर्थे णः स्यात् क्रीडाविषये । दण्डप्रहरणमस्यां
 क्रीडायां दाण्डा मीष्टी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनी भूषणमस्यां क्रियायाम् ।
 क्रीडायामिति किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् । भाववचनात् इत्ती स्त्रियाम् ।
 प्रान्ताद्भावविक्रितघञन्तात् अस्यामित्यर्थे णः स्यात् तदन्त्य स्त्रियाम् । श्येनपातो
 ऽस्यां क्रियायां श्येनम्पाता मृगया तैलं पाता पिष्टक्रिया दाण्डपाता तिथिः
 मीषलपाता भूमिः । पूर्णमासात् णी वर्त्तते । प्रान्तात् पूर्णमासशब्दादस्यां
 वर्त्तते णः स्यात् पूर्णमासी वर्त्ततेऽस्यां तिथौ पौर्णमासी तिथिः पूर्णमाशब्दः तस्यैवं
 इदमर्थे णः पौर्णमासीति व्युत्पत्त्यन्तरम् । अथ प्रकीर्णकम् । कालात् ब्रह्मचर्य-
 मस्येति णिकः । कालवाचिनी ब्रह्मचर्यमस्येति णिकः स्यात् । मासं व्याप्य
 ब्रह्मचर्यमस्य मासिकी विप्रः आहंमासिकः सांवत्सरिकः । मासी ब्रह्मचर्यस्यास्य-
 मासिक इति प्रान्तात् ल्य इत्यपरे । एकदिशि । एकदिश्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहितं त्याः सुः । सुदाम एकदिक् सौदामनी विद्युत् हैमवती त्रैककुदी पैनु-
 मुली । तश्च । एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदाम एकदिक् सुदामतः नोलुपफेधाविति
 नस्य लुप् स्त्रादिपाठादिति व्यं एवं हिमवत्तः पीलुमूलतः । उरसी यश्च । उरः

शब्दादेकदिश्यर्थे तस् यी स्याताम् । उरसा एकदिक् उरसाः उरस्यः । नी वयी
विष तुला धर्माद्यसार्थं तुल बध्य सम प्राप्ये । एभ्यः क्रमादेव्येषु यः स्यात् । नावा
तार्थं नाव्यः वयसा तुल्यः वयस्यः विषेण बध्यः विष्यः तुलया समः तुल्यः धर्म्येण
प्राप्यः धर्मात् । हलसीताभ्यां कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताश्च । आभ्यामनयोरर्थयोः क्रमात्
यः स्यात् तदन्ताश्च । हलेन कृष्टं हल्यं सीतया सङ्गतं सीत्यं द्विहल्यं द्विसीत्यम् ।
सतजनाभ्यां साधनजल्ययोः । सत्यं जल्यम् । मूलात् समानास्ययोः । मूलशब्दात्
समे आनास्ये च यः स्यात् । मूलेन समः मूल्यः पटः यावद्धनं पटीत्यन्तौ लग्नं
तावदेव लग्नत इत्यर्थः । मूलेन आनास्यं अनभिभवनीयं मूल्यम् उत्पाटनव्यति-
रेकेणात्यपवादौत्यर्थः । स मुख्य एषामिति कः । लेः कः स्यात् मुख्य एषा-
मित्यर्थे । लं मुख्य एषां लतृकाः भतृकाः देवदत्तका इत्यादि । अन्नमस्मिन्
प्रायेण नास्मि द्वे नौ तु कुञ्जासवटकाम्भ्याम् । प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे कः स्यात् नास्मि
गम्यमाने कुञ्जासात् द्वः वटकादिनश्च । गुडापूपः प्रायेणान्नमस्यं गुडापूपिका
पौर्णमासी स्त्रियां काप्यदिः एवं तिक्तापूपिका कौञ्जासी वटकिनीतिथिः स्वभा-
वात् स्त्रीलम् । धातुपारायणे कुञ्जासी दन्त्यवान् । शस्यात् परिजाते । शस्यशब्दो
गुणवचनशब्दात् कः स्यात् परिजातेऽर्थे । शस्येन गुणेन परिजातः सम्पन्नः शस्यको
मासः शस्यको वत्सरः शस्यकः शालिः सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न इत्यर्थः । अंश-
हारिणि । अंशशब्दाहारिण्यर्थे कः स्यात् । अंशको दायदः । अनीः कमित-
र्यन्तेस्तु वार्षश्च । अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये कः स्यात् । अभेस्तु केर्वा वा । अनु-
कामयते अनुकः अभिकामयते अभिकः अभीकः । तन्नादचिरापङ्गते । तन्मशब्दात्
आचिरापङ्गतेऽर्थे कः स्यात् । तन्मकी नवकर्पटः । शीघ्रशिथिलाधाभ्यामुणशीताभ्यां
कारिणि । उणशीताभ्यां शीघ्रशिथिलाभ्यां कारिण्यर्थे कः स्यात् । उणं शीघ्रं
कारी उणको दक्षः शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । ब्राह्मणीशाभ्यां देश-
यवाग्विशेषयोः । आभ्यामनयोरर्थयोः क्रमात् कः स्यात् । ब्राह्मणको देशविशेषः
यव देशे आयुधजीविनी ब्राह्मणा वत्तन्ने स देशश्च उच्यते उणिका यवाग्वः । अध्या-
बदादधिय । अध्याबुदशब्दात् कः स्यात् केऽधिरादेशश्च । अध्याब् पूर्ववृद्धौऽर्थे
यदा ऋसदैव अधिको द्रोणः खारी यदा तुटे कः तदा द्रसीकलात् अधिका खारी
द्रोणेन । पार्श्वदन्विच्छति णिकस्त्वयः शूलदण्डाजिनाभ्याम् । पार्श्वशब्दादन्वि-
च्छतीत्यर्थे कः स्यात् अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां णिकः । पार्श्वमनजूपायलक्षणम् ।
तेष्वान्विच्छति अनुसरति पार्श्वकः शठः । आयः शूलिकः तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः । दम्भाजिर्नान्विच्छति दम्भाजिनकः दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थः । उत्कण्ठाव-
सुदः । उदः कः स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थः । उत्कः प्रवासी । शृङ्खलादस्य कर-
भस्य बन्धने । शृङ्खलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थः कः स्यात् । शृङ्खलं बन्धन-
मस्य करभस्य शृङ्खलकः बन्धनमिति किं शृङ्खलं वाममस्य करभस्य करभ इति किं
शृङ्खलं बन्धनमस्य गीः । धनहिरण्यात् कामे । आभ्यात् कामे कः स्यात् । धनस्य
कामः धनकः गेहोऽपि निसृष्टस्यास्य सुसुचीर्धनकः कुतः । इति शिष्टप्रयोगः ।
स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते शिकस्तूद्रादायूने । स्वाङ्गवाचिभ्यः प्रसितेऽर्थे कः स्यात् ।
उदरात् शिकः आयूने वाच्ये । केशेषु प्रसितं केशकस्तत्पर इत्यर्थः दन्तकः नखक
इत्यादि घनिर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसितः औद-
रिक आयून्ः चुधया पीड्यमानः स्वस्र्वीदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यत उदरकः ।
कालाद्रोगनाम्नि । कालवाचकाद्रोगनामनि वाच्ये कः स्यात् । द्वितीयको ज्वरः
द्वितीयदिनीत्यत्रो ज्वरः इत्युच्यते तृतीयकः चतुर्थक इत्यादि । कार्यकारणं
अस्येति । लेः कार्यमस्य कारणमस्येति चार्थः कः स्यात् रोगनामनि वाच्ये । शीतं
कार्यमस्य ज्वरस्य शीतको ज्वरः विषपुण्यं कारणमस्य ज्वरस्य विषपुण्यको ज्वरः ।
अत्यङ्गसकुक्षिताज्ञातावक्षेपणेषु । रोगनाञ्चीति नानुवर्त्तते । लेः कः स्यात् एवार्थेषु ।
अत्यं तैलं तैलकं ऋस्वे वृक्षः वृक्षकः कुक्षितीऽश्वः अश्वक इहाज्ञातशब्देन यः स्नेन
रूपेण ज्ञाते विशेषेणाज्ञातः स गृह्यते कस्यायमश्वकः अश्वकः । अवचित्यते न्यक्
क्रियते घेन तदवक्षेपणं तस्मिन् वैयाकरणत्वं केन त्वं विकल्पसे व्याकरणत्वं
गर्वितः । कृपायाम् । कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्तिः तस्यां गम्यमानायां लेः कः
स्यात् । पुत्रकः वसुचितकः ज्वरितकः । तद्युक्ताग्नौतौ । कृपायुक्तात् लेः कः
स्यात् नौतौ गम्यमानायाम् । रुन्वति गृहकाः । कृपायुक्तौ दानेनाश्वासयति दान-
रूपानीतिर्गम्यते पूर्वेण प्रशस्तं ननु कस्यामानादेव त्यः इह तु व्यवहृतादपि यथा
स्यादिति वचनम् । इनेयो च ज्ञते रुनाम्नः । मनुष्यनामधेयजातिशब्दात्
कृपायां नौतौ गम्यमानायां क इनेयो च स्युः । व्याघ्रनामा कश्चित् सोऽनु-
कम्पितः शिचिती वा व्याघ्रकः व्याघ्रिणः व्याघ्रियः इत्यादि । अजिनान्ताज्ञोपशानि-
नस्य । अजिनान्ताज्ञाज्ञो स्युः कृपायां नौतौ गम्यमानायां तेषु अजिनस्य
ज्ञोपश । व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पितः शिचिती वा व्याघ्रकः व्याघ्रिणः
व्याघ्रियः एवं कृष्णाजिनात् कृष्णिनः कृष्णिकः कृष्णियः इत्यादि । इकस्य बह्वचोऽचि
त्वादिति यावत्तुयाञ्ची लोप्यः पूर्वद्वय पठ्यायेण उक्तं इनस्य नः । मनुष्यनाम्नो बह्वचः

क इन इय इकय एते स्युः कृपायां नीती च गम्यमानायां आदिद्वितीयाच आदि-
चतुर्थ्याचः परीभागी लोप्यथ । पूर्वदश पठ्यायिण लोप्यः उगन्तात् परस्य इनस्य
नार्दशथ । देवदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा देवदत्तकः अचि तु देविकः देविनः
देवियः पक्षे दत्तकः दत्तिकः दत्तियः शोभनकम्पानुकम्पितः शिचिती वा शोभन-
कम्पकः अचि तु शोभिकः शोभिन्ः शोभियः आदिद्वितीयाचः परी लोप्यः पूर्व-
दस्य लोपे कर्मकः कर्मिकः कर्मिणः कर्मियः इत्यादि । आदिचतुर्थात् तु बह्व-
स्यतिदत्तकः बह्वस्यतिकः बह्वस्यतिनः बह्वस्यतियः पूर्वस्य पठ्यायिण लोपे दत्तकः
दत्तिन्ः दत्तियः इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा मधुसूदनदत्तकः मधु-
सूदिकः मधुसूदिन्ः मधुसूदिय इत्यादि । पूर्वदस्य लोपः दत्तिकेत्यादि । बह्वच
इति किं दत्तकः अचि किं देवदत्तकः उक्तस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा
वायुदत्तकः अचि द्वितीयाचः परी लोप्यः नीलोत्पी ताविति वायविकः इनस्य नत्वे
वायुन्ः वायवियः एवं भानुदत्तकः भानविकः भानुन्ः भानवियः पितृदत्तकः
पितृविकः पितृणः पितृवियः । एवं भ्रातृदत्तकः भ्राविकः भ्रातृणः भ्राविय इति
पञ्च दत्तकः इत्यादि । परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेशं स्वीकृत्वानि तन्मते वायुयः
पितृय इति । तदुक्तम् । चतुर्थादनजादी च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये
तथैवेष्ट उगन्तान्न इनस्य चेति । तन्मते अगजादी के बह्वस्यतिकः । प्रत्ययाभावि-
ऽपि देवः पूर्वलोपे दत्तः पक्षे देवदत्त इत्यादि । उपपूर्वाचकौ च । मनुष्यनाम्
उपादेः परी तको चकारात् इक इन इय एते स्युः कृपायां नीती च गम्यमानायां
हाचः परभागी लोप्यथ अचि । उपदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा उपतः उपकः
उपिकः उपिन्ः उपियः । अचि किम् उपदत्तकः । परलोप्ये द्वितीयैश्च । बह्वचो
मनुष्यनाम् एषु परभागी लोप्य एव लोप्यः अचि परे । कुवेरदत्तोऽनुकम्पितः
शिचिती वा कुविकः कुविन्ः कुवियः एवम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा
उपिकः उपिन्ः उपियः कङ्गीउदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा कङ्गिकः कङ्गिन्ः
कङ्गियः अचि किं कुवेरदत्तकः उपेन्द्रदत्तकः कङ्गीउदत्तक इत्यादि । एकानद
परश्च । बह्वचो णनाम् एकाच्छब्दात् परभागी लोप्यः स्यादचि कृपायां नीती च
गम्यमानायां । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा वाचिकः वाचिन्ः वाचियः ।
एवं षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिचिती वा षडङ्गिकः षडङ्गिन्ः षडङ्गियः नवान्निर्दिष्ट-
त्वान्नदमिति भाष्यम् अचि किं वागाशीर्दत्तकः षडङ्गुलिदत्तकः । आदिद्वितीया-
चतुर्थ्याभादेः । बह्वचो णनाम्नोऽर्थमादेरादिद्वितीयाचः परभागी लोप्यः स्यात्

अचि परे कृपायां नीतो गम्यमानायाम् । अर्थमदत्तोऽनुकम्पितः शिञ्जितो वा
 आर्थमिकः आर्थमिणः अर्थमियः । अचि किम् अर्थमदत्तकः । अर्थमा 'श्रीवलः'
 श्वेव विशालवरुणौ तथा । विशाखशरणश्चापि अर्थमादिः प्रकीर्तितः । अर्थमादेरिति
 किं श्रीभनकस्यानुकम्पितः शिञ्जितो वा श्रीभिकः इत्यादि । कः प्रतिरूपनाम्नो-
 रिवे । प्रतिरूपं प्रतिकृतिस्तस्यां संज्ञायां च इवार्थे सादृश्ये कः स्यात् । अश्वकः
 गर्दभकः चिचकः यथा तत्प्रकृतिरुच्यते अथवा तत्सदृशस्यैव संज्ञायाम् । प्रतिरूप इति
 किं गौरिव गवयः । लुर्मनुष्यविक्रोयजीविकार्यचिचध्वजाचांसु । मनुष्यवाच्ये विक्रोय-
 वर्जजीविकार्येषु कस्य लुप् स्यात् । चञ्चव नरः चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविकार्येषु
 चिचध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम् । रामः कृष्णरामादिप्रतिकृतिं गृहीत्वा भ्रमतीत्यर्थः
 ध्वजगरुडः वृषः अर्चायां वासुदेवः देवनादीनां जीविकार्थाः प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
 अविक्रोय इति किं वासुदेवकान् विक्रीणीति । अनर्चादिषु तु हस्तिकान् छायादर्शकी
 दर्शयति । देवपथादेश्च । देवपथादेः प्रतिरूपे कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य
 प्रतिकृतिः देवपथः । देवाजशङ्कुहंसैश्च पथिन् कङ्कमुखं तथा । मल्लेन्द्रवास-
 रज्जुश्च काकतुण्डश्च कश्यपः । सिद्धपथी दश प्रीता बुधैर्वा विपथेन च । वस्तेः
 षोडशः शिलायास्त्वणिडा । वस्तिशब्दादिवार्थे षोडशः स्यात् शिलाशब्दात् षोडशीणिडा
 स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः शिलेव शिलेयः अप्रतिरूपेऽपि वास्तेय इत्यपरः ।
 कुशायादेरीयः । कुशायादिशब्देभ्यो इवार्थे ईयः स्यात् कुशायामिव कुशायायां
 बुद्धिः सूक्ष्मादतितीक्ष्णत्वाच्च । अध्वजरतीय अध्वजरतीयम् अध्वजरती समाने
 वर्तन्ते तद्वद्विष्टानिष्टत्वात् । काकतालीय काकतालशब्दः काकस्य गमन एव
 तालस्य पतनेन काकस्य सरणे वर्तन्ते तद्वत् आकस्मिकं सङ्गतम् एव घृणाक्षरीयम्
 अजापनीयम् अध्वगतीयं खलतिवल्लीयमित्यादि । काकतालादिशब्दानां अर्थविशेषे
 सः गणपाठवलात् अथवा मयूरव्यसकादिलात् । शर्करादेः षः सपन्नास्त्वणित् ।
 शर्करादेरिवार्थे षः स्यात् सपन्नीशब्दात्त्वणित् शर्करेव शर्करः । शर्करा पुण्डरीकश्च
 शतपत्रम् कपालिका । गौलीमापि च नाराचं सिकता नकुलं तथा । कृकाटिकां
 च गीमुच्छं कृपा चैव प्रयोगतः । सपन्नीव सपत्रश्च प्रतिपञ्च स उच्यते । अङ्गुल्यादेः
 णिक एकशालायास्त्वणित् । अङ्गुल्यादेरिवार्थे णिकः स्यात् एकशालायास्तु णिकं
 द्रष्टव्यतः । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । अङ्गुलि कुलिशं वल्गु रुदस्त्रित् बभ्रुमण्डलम् ।
 घोनीचरुर्गर्णिवर्कः कपिली भरुजी हरिः । खलवर्णौ च विज्ञेयौ प्रकुलिशोरसां
 सह । एकशालिव एकशालिकः चकारात् णिकश्च ऐकशालिक इत्यन्ये । कर्क-

लोहितान्यां शौकः । आभ्यानिवार्थं शौकः स्यात् कर्क इव काकौकः लौहितौकः
 स्वयमलोहितः स्फटिकादिः जवाद्याश्रयवशाज्जोहित इवाभासते यः स एवोच्यते ।
 शाखादर्थी द्वीक्षु अभ्ये च । शाखादेरिवार्थं यः स्यात् दृशब्दात् अभ्यं वेद यः ।
 शाखेव शाख्यम् । शाखामुखी रोजधानाश्च मेघाः स्वान्धश्च मृद्धं वचनञ्च तत्र ।
 ज्ञातेन सार्धं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्तो वज्रभिः प्रयोगात् । दुरिव द्रव्यं
 स्वभावात् लौवलिङ्गं यथा द्रुमः फलादिभिरर्थिनः प्रीणाति तथायमपि स्वविभवे
 भवति आत्मगुणसम्पन्नेऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्यं हि क्रियां विनयति द्रव्यमिति
 हिरण्यादिकमपि द्रव्यं पुरुषार्थसाधकत्वात् शौककक्षीनेयाश्चेति व्वनिर्देशात्
 अन्ये व्याश्रयथा । एकात् काकिनौ सजातीयासहायि । इवेति निवृत्तं सजातीय-
 द्वितीयरहिते एकशब्दात् क आकिन् एतौ स्याताम् । एककः एकाकौ शतमेका-
 किनी यान्तीति चिन्त्यं अष्टमाक्षी भागे लुक् वा षष्ठात् माने कश्च अष्टमी भाग
 आष्टमः लुक् वा अष्टमः । षष्ठी भागः षाष्ठः षष्ठः माने तु षष्ठकः षाष्ठः षष्ठः ।
 तत्र सङ्घते हिमादेनुः । हिमशब्दादेनुः स्यात् तत्र सङ्घत इत्यर्थे हिमं न सङ्घते
 हिमेदुः । शीतीष्णतादातुलः । एभी न सङ्घते इत्यर्थे आलुः स्यात् । शीतं न
 सङ्घते शीतालुः उष्णालुः तृष्णालुः । बलवातादूलः । आभ्यां न सङ्घते इत्यर्थे ऊलः
 स्यात् । बलं न सङ्घते बलूलः वातूषः । आभीक्ष्ण्ये संख्यादेरकः पादः पाञ्च ।
 संख्यापूर्वात् पादशब्दादभीक्ष्ण्येकः स्यात् पादस्य पञ्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति
 द्विपदिकां ददाति तार्थेगभङ्गुत्वाऽकः काथ्यदिः त्वे आभीक्ष्ण्ये द्योतिते सति न द्विः
 एवं त्रिपदिकां वे द्वे श्रुते द्विशतिकां द्विमोदिकां ददाति आभीक्ष्ण्ये इति किं द्वौ
 प्रादौ ददाति ददाल्यचारोपणार्थः । दानार्थकत्वे तु परस्त्वविषयः । दण्डव्यप-
 संगधीय । अवीसार्याऽयमारम्भः व्यपसर्गो दानं द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां
 दण्डितः द्वौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एवं द्वितीयिकां द्विमोदिकामित्यादि ।
 द्वौ द्वौ मासौ ददाति द्वौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्यादनभिधानात् । वेश
 नानाशङ्कटाः । वेरेते सुः च इत् वित्त्वाङ्गं विना विनाशः विसङ्कटः नञ् आनाक् ।
 भञ् शब्दादानात् स्यात् वित्त्वाङ्गं नाना । नैर्विडविरीषौ । नेरिमौ स्याताम् ।
 निविडं निविरीषम् । किल कक पिटाग्रिद्यैषु । नेरित्यनुवर्तते नेरेते सुः तस्य
 त्रिवीरे निश्चिरादेशश्च । चिकिलः चिककः चिपिटः सार्धं के चिपिटकः एते
 गुणशब्दा भञ्जा कथञ्चिदुन्नेयाः अतएव सूत्रकारेणोपेक्षिताः । क्षिद्राक्षश्चतुषि ले
 चिश्चिश्च रः । • क्षिद्रशब्दात् चतुषि वाच्ये रः स्यात् ले परे क्षिद्रशब्दस्य चित् प्रिन्

जृत् एते आदेशाः स्युः । चिल्लः पिल्लः चुल्लः तोल्लः । अवात् कटकुठारी वैरुष्ये
भट टौटलाटास्तु नासिकानमनादौ । अवशब्दात् वैरुष्ये कटकुठारी स्यातां
नासिकानमनादौ तु भट टौट लाटाः स्युः । अवकटः अवकुठारः जवभटः अव-
टौटः अवलाटः नतनासिक इत्यर्थः । पचात्तिर्मूलं स्त्रियान्तं यूनः । पचशब्दादितिः
स्यात् मूलार्थे युवन्शब्दात् स्त्रियाम् । पचतिः युवतिः । तिलात् पिञ्जपेजौ
निष्फले । तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्तः । तिलपिञ्जः तिलपेजः निष्फल
इत्यर्थः । पिष्टमाहभ्यां डामहस्तत्त्वितरि तदभातरि तु व्यङुलौ । सौत्रत्वान्
नडा । आभ्यां तयोः पितरि डामहः स्यात् तयोर्भातरि तु क्रमात् व्यङुली स्तः ड
इत् । पितामहः मातामहः पितुर्भाता पिष्टव्यः मातुर्भाता मातुलः । अवेर्दुर्ध्वे
सीदृष्टसमरीसाः । अविशब्दा मेषवाचकः तस्मात् दुर्ध्वेऽर्थे एते स्युः । अविसीदम्
अविष्टसम् अविमरीसं विधानसामर्थ्यान्न इति जयादित्यः । भर्तृहरिस्तु मूर्धन्य
एव विद्वज्ज्ञात् । विस्तारि पटः । विस्तारिऽर्थे पटः स्यात् । अवीनां विस्तारः अवि-
पटः प्रातिपदिकादिति परे । अश्रुपाभ्यां त्यक्तीऽद्वार्त्तासन्नभागयोः । आभ्यां
क्रमादेतयोरर्थयोक्त्यकः स्यात् । अधित्यका अद्रेरूहभागः उपत्यका अद्रेरासन्ना
भूः सुभावादनयोः स्त्रीत्वम् । कथं समुद्रोपत्यका हैमौ पर्वताधित्यका पुरीति चित्
सत्वं समुद्रोपत्यकेत्युपचारात् । शिक उदरात्तदधीनालसे । उदरशब्दात् तदधी-
नालसे वाच्ये शिकः स्यात् । औदरिकः । इन्द्रादियो लिङ्गादौ चैवान्तु परचेन्ने
चिकित्से । इन्द्रशब्दादियः लिङ्गदृष्ट सृष्ट जुष्ट दशेषु । चैवशब्दात् परचेन्ने
चिकित्से इत्यर्थः । इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापकं लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा
चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्तृ करणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनी विषयीप-
भीगाय भवति तस्येदम् । परचेन्नं जन्मान्तरं शरीरं तच्च चिकित्स इत्यर्थे चैत्रियो
व्याधिः स इह जन्मन्यसाध्य इत्यर्थः अथवा परचेन्नं अन्यशरीरं तच्च संक्रम्य
चिकित्सं चैत्रियम् । अथवा प्रत्यचेन्नं दणचेन्नं वा परचेन्नं तच्च चिकित्सं विनाशं
दणं चैत्रियम् अथवा परदाराः परचेन्नं तच्चाशमहेतुत्वात् तच्च चिकित्स्यो निग्राह्यः
पारदारिकः चैत्रियः शालीनकौपीनसातपदीनान्यऽष्टाकाव्यंसख्येषु । एतान्येतेषु
अर्थेषु यौनान्तानि निपात्यन्ते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधूः अष्टष्टेत्यर्थः ।
कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकाव्यम् । सप्तभिः पादैः प्राथं सख्यं सातपदीनं सख्यम् ।
यथा सुखीनसमुखीनौ दर्शने । दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽव दर्शनं
सुखस्य सट्ठमं यथामुखं यथासादृश्ये इति वचः दर्पणादित्यप्रतिविम्ब उच्यते

तस्मादीनी निपात्यते तथाच यथामुखीनः सीतायाः पुमुवे वज्रलीभयन्निति भट्टिः ।
 समं च तत् सुखञ्चेति समुखीनः निपातनात् समकारस्वाकारलोपः अथवा सम्-
 गर्धेन समशब्देन प्रादिसः दार्ढ्या दर्पण उच्यते । सर्वचर्म्मणी खीनेनौ कृते । अस्मात्
 कृते खीनेनौ स्तः । सर्वेण चर्म्मणा कृतः सार्वचर्म्मीणः सूत्रनिर्देशात् घसः धीसे
 तु सर्वस्य चर्म्मणा कृतमिति वाक्यम् । साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायां डिन् । साक्षा-
 च्छब्दात् द्रष्टरि वाच्ये डिन् स्यात् नास्मि । साक्षी साक्षिणी साक्षिण इति । अनुप-
 दादिन्नन्वेष्टरि । अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये । गृहस्थादनुपदी रामो
 जगाम गजविक्रमः । सपूर्वपूर्वात् । सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात् । कृतं
 पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटः भुक्तपूर्वी ओदनः । इष्टादेः । इष्टमनेन इष्टी यागे
 अधीती व्याकरणे निराकृती गृहीती कृतीत्युतीत्यादि । इष्टसङ्गलिताऽधीतं
 पूर्त्तव्याकुलिताऽटितम् । नियुक्तागदितायुक्तं निगृहीतावकल्पितम् । निराकृतं
 निपतितं गदितं परिरक्षितम् । आसेवितावकीर्णवधारितञ्च निसारितम् ।
 युतसंरक्षिता स्नातीऽपाकृतीपकृतानि च । परिगदितं परिकल्पितम् । निकथित-
 सुपसादिताऽनुगुणितञ्च । अनुपचितं परिगणितं तथा पचितसुदृग्गृहीतञ्च ।
 पूर्वात् भुक्ते । केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात् । पूर्वमनेन आशितं भुक्तं पीतं
 वा पूर्वी । आह्लादिकञ्च । आह्लाशब्दात् भुक्तेऽर्थे इकः स्यात् चकारादिन् च ।
 आह्ला वैदिककर्म्मविशेषस्तत्साधनं द्रव्यं आह्लन् उपचारात् तस्मिन्नह्नि भुक्तं येन स
 आह्ली दिवसान्तरं भुक्ते न आह्लीत्युच्यते । नवयज्ञादेर्णिकीऽच वर्त्तते । नवयज्ञादेरच
 वर्त्ततेऽर्थे णिकः स्यात् । नवयज्ञी वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिकः पक्षे याज्ञिक इत्यादि-
 राकृतिगणः । धेनोः स्त्री दुग्धे ऋणदत्तायाम् । धेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्तायां
 धेनौ वाच्यायां स्त्र्यः स्यात् । धेनुष्या गौः । अय चातुरथिकः । अस्मिन् देशे-
 ऽस्तीति नास्मि । अस्मिन् देशे अस्तीति वेच्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायाम् । उडु-
 स्वरौऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुस्वरौ देशः एवं वाल्जः पार्वत इत्यादि मत्वर्थीयापवादी-
 ऽयं योगः । निर्हन्ते । नास्तीति वर्त्तते लेखेन निर्हन्ते अर्थे वेच्यादित्वात् णः
 नास्मि । सहस्रेण निर्हन्ता परिखा साहस्रौ परिखा कुशाब्देन निर्हन्ता कौशास्त्री
 गरी । निवासादूरभवयोः लेः परीऽनयोऽर्थयोर्वेच्यादित्वात् णः स्यात् संज्ञायाम् ।
 निवासव्यस्मिन् निवासः शिवीनां निवासी देशः शैवी देशः एवं ऋजुनाग्नौ निवासी
 देशः आर्जुनावः आम्बष्ठः विदिश्या अदूरे भवः वैदिशः । औरसुवास्वादिद्वेषु ।
 उपर्णादमुग्धत्वादेस्तुर् अर्थेषु द्वः स्यात् संज्ञायाम् । अत्रटवः सन्ति अस्मिन् देशे

आवटवः ककतवः सन्त्यस्मिन् देशे काकतवः । सुवास्वादेस्तु सुवान्तवः सन्त्यस्मिन् देशे सौवासवः द्रुणयोः सङ्गाङ्गघोषणक्षणेभ्यः । सुवासुः श्रौवलीवर्षः शिखस्त्री खण्डुकर्कशी । कण्डुः कटीकृष्टकर्णी विकर्णय भगीरथः । गर्ग्यं कर्कसु मल्यऽवि-
गाहकपूरिणी तथा । वीणीवीण्यन्त कीडश्च तथा भीमरथी मतः । अत्रो वर्णाति-
रिक्तानां पाठो विपाशीत्तरकूपे चेति द्रुवाधनार्थः । वीणीवीण्यस्तयोः पाठात्
वीणानां सङ्गः वीणीयः आजकवीणीयः इत्यादि । कीडस्तावत् कर्णक्षिद्रकेश
निर्वृत्ताः कार्णक्षिद्रकाः तेषां सङ्गः कार्णक्षिद्रकौयः एवं काकवाकवीयः इत्यादि ।
बह्वजन्ताभ्यां मतुवतूभ्यां च । बह्वचः परस्मान्तोर्वतीय चतुर्थ्येषु द्रुः स्यात् ।
सुरुचिमता निर्वृत्तः सौरुचिमतः इककटशब्दान् मीड्समभाषतुरिति वतुः नाम्ना-
स्यर्थे इतिषः इककटवान् तेन निर्वृत्तः ऐककटवतः बह्वजन्ताभ्यामिति किं माला-
वता निर्वृत्तः मालावतः तस्य सङ्गः मालावतीयः । कूपे बह्वचः । बह्वच् लेः कूपे
वाच्ये चतुर्थ्येषु द्रुः स्यात् । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दीर्घवरवः कूपः तस्य सङ्ग इत्यर्थे
दीर्घवरच इत्यत्र ण इत्यादि । विपाशीत्तरं च । कूप इत्यनुवर्तते विपाशा नाम
नदी तस्या उत्तरे यः कूपः तस्मिन्नभिधेये द्रुः स्यात् । अबह्वजर्थे आरम्भः । दत्तेन
निर्वृत्तः दातः कूपः गौतः तसङ्गः दातः गौतः । उत्तर इति विपाशाया दक्षिणतः
कूपे दातः गौतः णः तस्य सङ्गे दात्तीयः गौतीयः । सङ्गलादेश्य । सङ्गलादेश्यतु-
र्थ्येषु द्रुः स्यात् । सङ्गलेन निर्वृत्तः साङ्गलः तस्य सङ्गः साङ्गल इत्यादि । सङ्गलं
कुक्षलं कुम्भलीम गम्भीर सङ्गपम् । निधानानीक वेमानः सुभतीत्युटसुद्वलम् ।
उत्पुलेतर गीवन्द निवासाहात्मगीभृतः । अभिशक्तश्च सिकता भल्लपासुसङ्गली ।
सुदन्ती वरुणी राजभृती बङ्गलमित्यपि । पुलीमश्च कृपासश्च सद्यो मदज एव
च । सुदन्तश्च सुनेत्रश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगतः । स्त्रीषु सौवीर शाल्वप्राप्त ।
शौवीरदेशे शाल्वदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्थ्येषु द्रुः स्यात् । दत्तामित्रेण
निर्वृत्ता दत्तामित्री सौवीरनगरी विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमायी शाल्वनगरी
ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी प्राच्यनगरी । शकीऽरीहणादिः । अरीहणादेश्यतुर्पु-
र्थ्येषु शकः स्यात् । अरीखात् । अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहरणकम् । अरी-
हरणकाश्च कृतान्ता भगली कुन्दवीरणम् । विशाखः शिंशपाविलो विपाशः साञ्च-
रायणः । किरणद्रवणो चापि श्वास तान्द्रायणावपि । रैवतीदन्तौ कुण्ड खदिरा
वैसतायनम् । क्रौष्टायनश्च वधिर वैगर्त्तायन खण्डवाः । शिरीषो जाम्बवत्
खाडायनाः शोसायनस्तथा । श्वेतायणश्च शङ्खिल्यायनः सोमायनीऽपि च ।

सुयज्ञश्च वराहश्च शर्करान्धे प्रयोगतः । ऋष्यादेः कः । ऋष्यादेश्चतुर्थे अर्थेषु कः
 स्यात् । ऋष्येण निर्हन्तः ऋष्यकः । ऋष्यन्यग्रोधस्त्रिद्वाराः शर्करान्तरं स्त्रिद्वयः ।
 परिवेगः स्थूलवाज्वर्यणं शमधूसरी । उत्तराश्ला वितानश्च विहीनश्चापि
 कर्दमम् । विधानश्च विलङ्घ्य परे शिष्टप्रयोगतः । सुतङ्गमादेः णिः । सुतङ्गमा-
 देश्चतुर्थे अर्थेषु णिः स्यात् । सुतङ्गमेन निर्हन्तः सौतङ्गमिः स्त्रियां सौतङ्गमौ
 सुतङ्गमौ मद्वाचितौ विप्रचित्ताऽर्जनाऽजिराः । शुनश्चेत महापुत्रास्तथा शुकोऽत्र
 सम्प्रतः । मुनिचितौ विप्रचितौ गदिकोऽन्ये प्रयोगतः । सख्यादेः ण्येयः । सख्या-
 देश्चतुर्थे अर्थेषु ण्येयः स्यात् । सख्या निर्हन्तः सख्येयः । सखिशीकरचक्राणि चक्र-
 वाक्यं शीफिनः । ऋगलीऽशीक वाग्ददताः सखिदत्तकरस्तथा । सीमवल्गभ-
 पालश्च शमनः सुरसोऽप्तराः । पयः सङ्गाशादेर्बलादेश्चतुर्थे । सङ्गाशादेश्चतुर्थे
 अर्थेषु पयः स्यात् बलादेश्चतुर्थे यः । सङ्गाशेन निर्हन्तः साङ्गाशः । सङ्गाशं यूपकम्प्रीनं
 कश्मीराशीनं नासिकाः । सुगदीसगदीनाशी विवर्णोऽगल्लिरेव च । मुनिनं
 तीर्णकूटाग्रं कीर्तिदारस्तथैव च । अङ्गचूडारमञ्जाराः कलिरः खडिरस्तथा ।
 प्रगदौ मगधः गुरसिनः कर्म्मर इत्यपि । विकारोऽयं सुपन्थश्च सुपयोऽन्येर्विधीयते ।
 सुपथा निर्हन्तः सीपन्थः ण्यो सुपथः सुपन्थादेशः बलादेश्चावत् बलेन निर्हन्तः
 बल्यम् । बलं पुलमूलश्चैव कुलं दुलं नलं बलम् । सुरो नदश्च संप्रोक्तौ नव
 चात्र प्रकीर्तिताः । पचादेर्णायनः । पचादेश्चतुर्थे अर्थेषु णायनः स्यात् । पक्षेण
 निर्हन्तः पाचायणः । पक्षश्चैव तुषाराश्च कृन्धशीकर रोमकाः । सुवर्णसरलौ
 चैव लीमकी हंसकीऽण्डकः । अलिकः सरकोहस्त बिलश्च समनी मतः । पयः
 पयो गायत्री स्यात् पश्चात्तरदश्च स्मृताः । पथा निर्हन्तः पाथ्यायनः । कृशाश्चादे-
 र्णीयः । कृशाश्चादेश्चतुर्थे अर्थेषु णीयः स्यात् । कृशाश्चेन निर्हन्तः काश्चर्णीयः ।
 कृशाश्चोऽरिष्टशयनाऽरिष्टवेष्माऽजिरः सुखम् । विशाली वामकः कूटौ लीमशी
 विनतस्तथा । वर्चीरूपूरगा धूमा मौदान्यविनतावपि । सट्शः नायसश्चैव सुरगः
 सुकरस्तथा । शर्कराण्यत्र सा प्रीक्ता हाविंशतिर्मनीषिभिः । कुमुदादेः णिको
 नचादेश्चतुर्थे । कुमुदादेश्चतुर्थे अर्थेषु णिकः स्यात् गर्तादेरिक् । कुमुदेन
 निर्हन्तः कौमुदिकम् । कुमुदं गीमठं कर्णं रथकारी मुनिस्त्र्यलम् । अश्वत्थः
 शशाङ्गी दानं दानश्चैव कुट्टप्रटम् । शर्करा च शिरीषोऽपि दादशैते स्मृताः बुधैः ।
 नचादेश्चावत् अनेन निर्हन्तः गर्तिकः । गर्तं न्यस्योप कुमुदाश्वत्थकूपविक्रजताः ।
 पञ्चमः शर्करा जीवः कट्टिकट बलजाः । परिवापः शिरीषश्च सराशः पक्षभिर्दश ।

कर्णादेशयनिः । कर्णादेशतुर्षु अथ पु णायनिः स्यात् । कर्णेन निर्वत्तः कर्णा-
यनिः । कर्णी वशेः स्त्रिकः कुक्षीजीवीऽष्टवान् शपसया । अकीं वशिष्ठः कुलिशं
पञ्चजनं तथैव च । द्रुपदश्च समाख्याता हादशैव मनीषिभिः । रोऽस्मादेः ।
अस्मादेशतुर्षु अर्थेषु रः स्यात् । अथना निर्हत्तः अस्मरः स्त्रियां अस्मरा रोगे तु
अस्मरी नदादिलादीप् । अस्मा यूथं भुयो मीनी दर्भाद्वन्दुङ्गी शिखी । खल्ल-
काखल्लखाद्यैकादशाऽस्मादी सनीरिताः । तृणादेः सः । तृणादेशतुर्षु अर्थेषु
सः स्यात् । तृणेन निर्वत्ता तृणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम् । तृणं जलनभौ पथं
स्वर्णं वर्षं क्लृप्तं बलम् । वरणस्य वराणः सेऽवाष्टावाज्जर्मनीषिणः । वरणादुद्भवः
वराणसः तत्र भवा पुः ष्च वाराणसीति । प्रेचादेरिन् । प्रेचादेशतुर्षु अर्थेषु इन्
स्यात् । प्रेचया निर्हत्तः प्रेची प्रेचिणौ प्रेचिणः । प्रेचा न्ययीष फलका वन्धका
धुरकैकटाः । लिपका ध्रुवका चैव सङ्कटप्रकटौ मतौ । काशादेरिन् । काशादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु इन् स्यात् । काशेन निर्हत्तः काशिनः । काश वास गुहाऽन्यथ-
भीयूचा कलंरा तृणम् । कर्बुरकर्दमी चैव पलाश विषकाष्टकाः । नङ्गी वनमपि
प्रीताश्चतुर्दश मनीषिभिः । मधुविसादिभ्यां मतुवतु । आध्यां चतुर्षु अर्थेषु क्रानात्
मनुवतु स्याताम् । मधुना निर्हत्तः मधुमान् । मधुरेण शमीस्थानकर्कसुवन्ध-
शक्तयः । आहतिच्छट्टिवासन्दीचुरेकादशः कौर्त्तितः । विसेन निर्हत्तः विसवान् ।
विसपाष्ठासवास्यैव कवीरशकटेष्टकाः । किशवापार्थ्यणश्चैव हिमञ्ज वरण दश ।
यद्यपि चान्द्रेणैदं नीचते मतुरस्यर्थे मीङ्मभपावतुरित्याभ्यां सिद्धे तथापि देशनाशि
णवाधनाधेः । नद्यामस्यर्थं वदसुवास्तादेश्च । सुवास्तादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या-
मभिधेयतायाम् । अस्यश्वत् मतुवत् स्याताम् । इच्छया निर्हत्ता इच्छमती नदी । एवं
शरावती उडम्बरावती वीरणावती पुष्कपुरावती । सुवास्तादिस्तु सौवासवी भागीरथी
नदी सुवास्तादिः प्रागुक्तः । नङ्कुसुदमहिषवेतसेभ्यो ङित् । ऐभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतुश्च
ङित् स्यात् ङिति टेलीपः । नङ्गा अस्मिन् देशे सन्ति नङ्गान् कुसुवान् सहिष्वान्
वेतस्वान् । नङ्गशादाहलः । आभ्यां चतुर्षु अर्थेषु बलः स्यात् । नङ्गा अस्मिन् देशे
सन्ति नङ्गबलः ग्राहलः ङिति टेलीपः शपवाचिनः शादशब्दादेव ल्यो न तु कर्दम-
वाचिनोऽभिधानात् इति भागवतिः । शिखाया बलः । शिखाग्रन्दात् चतुर्थ्येषु
बलः स्यात् । डिन्नातुवर्त्तते शिखाः सन्त्यस्मिन् देशे शिखाबलं नगरं मलयधीयो
बलः सम्भवमाने इह तु देशे नास्तेव । उत्करादेरीयी नङ्गादेः कंश्च । उत्करादे-
श्चतुर्षु अर्थेषु ईयः स्यात् नङ्गादिस्तु ईयः कन् च स्यात् । उत्करेण निर्हत्तम् उत्करी-

४३८ । त्वतौ भावे ।

त्वतौ १॥, भावे ७ ।

साधुत्वं जडता, पाचकत्वं ब्राह्मणीत्वम् ।

यम् । उत्करः सङ्करः पर्णं पिप्पली मूलपिप्पली । अस्मार्कसङ्कलाद्यत्यकुलका-
शातपा ऋतुः । भस्त्राग्निकितवाः १ शाला विशालीतृकीशशर्कराः । खण्डाजिना-
ऽनेकतिकाः सुवर्णचिबुकवपि । पलाशः खदिरः श्याव नाथीनैरीचकस्तथा ।
आर्द्रहस्तेन्द्र हचान्य जनकशर्म निचाकरः । नितान्तं वृक्षः कश्चित् स्त्रियीर्णपिपुकी
मतः । नडरेणः कपोतेषु विल्ववेतस तच्च च । काष्ठवेवमपि प्लव कुञ्जायाः स्त्रीऽत
सम्मतः । नडादिः कुञ्जाद्यन्तर्गण ईयः कनी न इत् । नडेन निर्हत्तं नडकीयम् ।
कुञ्जकाया निर्हत्तं कुञ्जकीयं कनि स्त्रः । जनपदे लुप् । देशे तन्नास्तीति चतुर्थ-
धेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात् । शमसमुदायी जनपदः पञ्चालानां जन-
पदः पञ्चालाः सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चालाः कुरवः सस्याः अङ्गाः वङ्गाः सुङ्गाः पुरङ्गा
इत्यादि । इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरी जनपदः
वैदिशो जनपद इति तन्नास्तीति वर्तते न चेत् लुप्तं तन्नासाभियेयं भवति ।
वरणादेय । वरणादेश्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् । अजनपदार्थाऽयमारम्भः ।
वरणाया अदूरभवो शमः वरणा एवं शङ्खीशाञ्जल इत्यादिराकृतिगणोऽयम् । शर्क-
राया वा ण्यथ । शर्कराशब्दाश्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा ण्यथ वा स्यात् ।
शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पक्षे णः शर्करः उभयव्यक्तपक्षे अवाधितत्वात्
शर्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराकं कशाश्चादित्वात् शर्करातीयं कुमुनादित्वात् शर्क-
रिकं गर्भादित्वात् शर्करिणं काशादित्वात् शर्करिणम् उत्करादित्वात् शर्करातीय-
मिति उक्तवातुरर्थिक इति प्रकीर्णकम् ॥ ४३७ ॥

साधनात् त्वतौ स्यातां भावेऽर्थे । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्तं येन धर्मेण अयं
गौरिति प्रतीतिः स्यात् स धर्मो गौशब्दस्य भाव इत्यर्थे साध्या भावः साधुत्वं जडता
भावी जडता उभयत्वं पुंवत् स्वयङ्कृति पुंवद्भावः । पाचिकाया भावः पाचकत्वम् अत्र
नीमाककोष्ठ इत्यनेन निषेधेऽपि कोष्ठादिः पुंवदिति विशेषविधानात् पुंवद्भावः ।
एवं षष्ठ्या भावः षष्ठत्वं मैथिल्या भावी मैथिलत्वम् इत्यादौ पुंवद्भावः स्यादेव ।
ब्राह्मणस्य भावी ब्राह्मणीत्वं दत्ताया भावी दत्तात्वम् उभयत्वं तत्त्वज्ञायाख्य इत्युक्तेन

४३६ । लीकोऽर्धात् सः ष-स्ति ।

लिङ्कः ५।, अ-र्धात् ५।, सः ६।, षः १।, ति ७।

अर्धाल्लौकः सः षः स्यात् तद्धिते ते । यजुद्धम् । घात्तु
गीस्त्वम् ।

पुंवद्भावः । अत्र तान्त्रस्य लीवत्वं तान्त्रस्य च स्त्रीत्वमभिधानात् । अत्र उक्तस्य
त्वत् इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितत्वादिष्व सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधक-
त्वाभावे जड़स्य भावी जड़त्वं जड़ता । जाड्यम् । एवं गुरीर्भावः गौरत्वं गुरुत्वं
गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री-रा-टी—त्वत् तथ ती भावेऽर्थे प्यन्तात् ती स्तः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
भावः स चानेकप्रकारः क्वचिदनेकेषु एकप्रत्यभिज्ञाजनकः यथा गीत्वाश्रत्वादिजातिः
क्वचित् स्वरूपमात्रं यथा चैत्रत्वं नभस्त्वं क्वचित् सम्बन्धित्वं यथा शुक्लस्य पटस्य शुक्लत्वं
जड़ता क्वचित् द्रव्यसम्बन्धित्वं यथा दण्डित्वं विशेषणत्वं क्वचित् कर्मसम्बन्धित्वं यथा
पाचकत्वं गन्तृत्वम् । साधुत्वमिति साधीर्भाव इति वाक्यं येन कर्मणा साधुरय-
मिति बुद्धिर्जायते तत्कर्मसम्बन्धित्वमिह भावः । जड़तेत्यत्र जाड्यगुणसम्बन्धित्वं
जड़ाया भाव इति वाक्यम् एवं पाचिकाया भावः पाचकत्वं तत्वे जात्याख्याभिन्नस्य
पुंवद्भावः । ब्राह्मणीत्वमिति जाति स्वाङ्गेध्वान् पुंवद्भावः एवं चन्द्रमुखीत्वमि-
त्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति घीं यव सीऽर्धः तस्मात् । दीर्घवर्जात् लीकः
परस्य सस्य षः स्यात् तकारे परे, तकारान्तु प्रकरणबलात् तद्धित एव । यजुषी भाः
यजुद्धम् एवं हरिर्दं गिरी भावः गीस्त्वम् अत्र व्यञ्जतधीति दीर्घं विरामे रेफस्य
विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे प्लवप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेधः । एवं धूस्त्वम् । लीकः
किं बभूस्तारम् । तद्धिते तकारे इति किं यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३९ ॥

श्री-रा-टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न घः अर्धस्तस्मात् तीति मीकान् दम् ।
लेरिक् परस्य सस्य यः स्यात् तसंज्ञतकारे परे न तु परस्य । यजुहमिति यजुषी
भाव इति वाक्यं घात् धूस्त्वं लीः किं कुर्युस्तारां कुर्युस्तारम् ॥ ४३९ ॥

४४० । चृत् साम्ये ।

चृत् ११६, साम्ये ७ ।

उपमानार्थं चृत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।

४४१ । मतुरस्यर्थे ।

मतुः ११, अस्ति अर्थे ७ ।

श्रीरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुषान् दोषान् ।

समस्य भावः साम्यं तस्मिन् स्यादन्तात् चृत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थः । कृष्ण इव कृष्णवत् शिवो भाति एव' कृष्णमिव शिव' मन्ये कृष्णवत् एव' सर्वविभक्त्यन्तात् चृत् प्रत्यये कृते विभक्तौलुक् । द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनी कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव शुक्लः चन्द्रवत् गुणहीनः अन्यवत् क्रियासाम्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

श्री-रा-टी—समस्य भावः साम्यम् उपमानम् । कृष्णवदिति अभिधानात् उपमानं क्रियाविशेषणीयं तेन पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्ये न स्यात् । एव' शिवमिव विष्णुं पश्यति शिववद्दिणुं पश्यति ब्राह्मणेन तुल्य' वर्त्तते ब्राह्मणवत् वर्त्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियाय ददाति व्याघ्रवन्माजारात्रिमिति देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य धनं माथुरवत् शुद्धे प्राकाराः वीमतीः क्रियाग्रहणं नानुषज्यते । परे तु श्रीषीश्वरन्तेभ्यः चृत् लृं कुर्वन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्द्री न मन्यते किन्तु त्वन्तादेव तन्मत्तमवलम्ब्य मन्यकृत् सूत्रमिति । अहं च । अर्हतीत्यहं पचाद्यन् खरहंऽर्थे चृत् स्यात् । राजानमर्हति वृत्तं राजवत् वृत्तं मुनिवत् वृत्तम् अनभिधानात् ब्राह्मणमर्हति वृत्तम् इत्यत्र न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यास्तीत्यर्थे स्यादन्तान्मतुः स्यात् तेन प्रथमान्तादित्यर्थः । मतीरुकारः त्रिदशोऽदेरिति नुप्यर्थः स्त्रियामीवर्थश्च । तेन श्रीमान् श्रीमती । विद्वान् अस्ति यस्य विदुषान् अत्र मती परे वसीर्वकारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकारोऽङ्गत्वेन प्राप्तव्यं वतुं बाधित्वा मतुः स्यात् । ततश्च मती परे वकारस्य उकारे नदं तस्यवित्त्वेन दास्यलनिषेधात् विरामाभावे ससुधसिति दङोऽप्राप्तौ षत्वम् । एव' दीरस्ति अस्ति दोषान् । मलादीनां स्थानमाह दुर्गसिंहः । भूमनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोग्यविधायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां मलादयो भवन्त्यमी इति । एष्वर्थेषु यदा-

४४२ । मोक्ष-भूपादतुः ।

म-भ-उङ्-म्-भ-भूपात् ५।, वतुः १। ।

मकारोऽङोऽवर्णोऽङी मकारान्तादवर्णान्तात् भूपात्ताश्च
वतुः स्यादस्यर्थे । लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञान-
वान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा मत्वादयी भवन्तीत्यर्थः । क्रमिणीदाहरणानि । भूमि
बङ्गत्वे गावः सन्त्यस्य गोमान् । निन्दायां पापी । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे
चौरिणी वृत्ताः । अतिशयने उदरवती कन्या । संसर्गे दण्डी पात्यः । अत्र न
कर्मधारयान्त्वर्थीयी बङ्गव्रीहिशेदयप्रतिपत्तिकर इति प्राप्तः । तेन शोभना बुद्धि-
रिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् जन इति न स्यात् । शोभना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धि-
रिति बङ्गव्रीहिशेव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् विदलं श्ली कुठ्ठी मांसं
द्ययी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीसारी सर्वञ्च तरुणञ्चरी । अत्र कर्मधारयात् कथ-
मिन्निति चेत् सत्यम् । तरुणीञ्चरी यस्येति बङ्गव्रीहिणा ज्वरस्यास्तित्वमात्रं प्रति-
पाद्यते न तु ज्वरस्यातिशयार्थः प्रतिपादयितुं शक्यते तेनात्रातिशयार्थी मत्वर्थीयः
स्यादेव । एवं मत्वर्थीयात् सरूपी मत्वर्थीयी न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति
धनवान् पुनर्धनवानस्यास्तीत्यर्थे भूमान्तादपि वतुर्न स्यात् । असह्यत्वः
स्यादेव यथाज्ञानमस्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिनः सन्त्यस्य इत्यर्थे ज्ञानिमान् राजा
इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थी यस्य यस्मिन् वा अस्यर्थस्तस्मिन् अस्यर्थी विद्यमान-
सम्बन्धः प्रान्तादस्याभिज्ञेत्यर्थे मतुः स्यात् यः प्रान्तनिर्दिष्टः सोऽस्ति चेद्ववति ।
श्रीमानिति उदित्वादलसोऽधीरिति धः त्रिद च इति नुष् श्रीरस्यास्मिन्निति
वाक्येऽपि श्रीमान् विदुषामिति वसोर्वसोलात् नदं तसौत्वस्यर्थे इति दान्तलनिवे-
धात् किलादिति षः । एवं दोषानिति । यवादेश्च । यवादेरस्यर्थे मतुः स्यात् ।
यवोऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एवं तिमिमान् । यव स्तिमि कृमि भूमिर्द्राक्षा कुक्षा
हरित् गरुत् । कर्मि चास्मि ककुद्रस्मिद्रुम द्रूम धुरन्धराः । कान्तीञ्च वसुसानूनि
भानुशिञ्जंशविन्दवः । वस्तु चारु हनु प्रोक्तं शेषं शिष्टप्रयोगतः । इह यवद्राक्षा
कुक्षाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि कृमि भूमि कर्मि चास्मि रश्मि दुर्मोभा सुङ्गलात् हरित्

गक्तु कङ्कणी भूपान्तत्वात् इतरस्थोऽसंज्ञात्वात् प्राप्ता वतुर्वाध्यते दिक्षान्
मीधुश्चादित्यादि स्थानिवत्त्वान्न वतुः ॥ ४४१ ॥

मथ अथ सौ, मी लङौ ययीलौ मीडौ, मीडौ च मथ अथ भूपथेति तस्मात् ।
लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मीवान् एव यशस्वान् भास्वान् इत्युभयत्र दान्तत्वनिषेधात् सस्य
न विसर्गः । एवं विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न दः । अत्र कुमुदवेतसानामलीपी
वती नङस्य तु वतु बल्यीरिति मनीषादित्वात् कुमुदाणि सन्त्यस्य कुमुदान् । एवं
महिषान् नडान् नडूलः । अत्र रज आदित्वाडलः एवं वतौ राज्ञः प्रशंसायां
न लोपाभावी निपात्यः । श्रीभनी राजा अल्यस्य राजत्वान् देशः अन्यत्र
राजवानिति ॥ ४४२ ॥

औराटी—म च अथ मं मसुङ् मीडू च म च अथ भूपथ तत्तस्मात् भूप्रत्या-
हारः । लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्यास्मिन् वा इति वाक्यम् । पूर्ववत् घः
नृणं स्थान्तुं पृ च । अवर्णोऽकुमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्तसुदाहरति
किं वान् इति अवर्णसुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति भूपान्तसुदाहरति विद्यु-
त्वान् इति तान्तत्वात् दम् । मतोरपवादः । संज्ञायाञ्च । सर्वस्मात् लैः संज्ञायां
विप्रयोगस्यार्थं वतुः स्यात् अहिरस्यस्या अस्यां वा अहीवती कपीवती अनीवती अशि-
क्रौवान् यामः । नाम्न्यस्यार्थं चीर्घ इति घः । चक्रास्थिकचासनानां चक्राऽष्टी-
कल्यसन्धी वतौ । एषामेति आदेशः स्युः संज्ञायां वतौ । चक्रमल्यस्यास्मिन् वा
चक्रौवान् असंज्ञायां चक्रवान् अल्यस्यस्यास्मिन् वा अष्टीवान् अन्यत्रास्थिमान्
कचाऽल्यस्यास्मिन् वा कचीवान् ऋषिभेदः अन्यत्र कंचावान् । आसनमल्यस्यास्मिन्
वा अमन्दीवान् यामः अन्यत्र आसनवान् । उदकस्योदन् नृय्युदधीः । उदकशब्दस्य
उदन्नादेशः स्यात् अनर्थोऽर्थयोर्वतौ । उदकमल्यस्यास्मिन् वा उदन्वान् ऋषिः
समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदन्वान् घटः
उदन्वन् नीधः उदकवान् घट इत्यत्र तु सम्बन्धभावविवक्षणात् । प्राण्यङ्गचन्द्रजन्तु-
रोगादादन्ताद्वा । प्राण्यङ्गवाचकात् चन्द्रजन्तुवाचकात् रोगवाचकाच्चाकारान्तात्
वतुर्वा स्यात् अस्यार्थः । चूडास्यस्यास्मिन् वा चूडवान् पक्षे चूडादित्वात् लः चूडालः
कर्णिकालः शिखाशब्दात् इना लो बाध्यते शिखावान् शिखी यूकास्यस्यास्मिन्
वा यूकावान् यूकालः । विवर्चिकावान् विवर्चिकालः सूच्छावान् सूच्छालः ।
एभ्यः किं शिखावान् आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् ज्वरवान् । चूडादि-
पाठात् विकल्प्य सिद्धे वा ग्रहणं नियमार्थं तेन बलभावपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३ । सखीधास्मायात् विन् वा ।

सखी-मेधा—अस्-मायात् ५१, विन् १२१, वा १२१ ।

सखी मेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सखान् इत्यादि ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

नैकाजात् ५१, इन् १२१, वा १२१ ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्यर्थे । ज्ञानी शिखी ।

सख् च मेधा च अस् च माया चेति तस्मात् । एभ्यो विन् स्याद्वास्त्यर्थे । सक्
अस्यस्य सखी अच दान्तलनिषेधाभावादिरामे वृद्धिति कुडादि ॥ ४४३ ॥

ग्रीरा-टी—सक् च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात् । एभ्योऽस्त्यर्थे विन् वा
स्यात् । सखीति हनपूषेति घः नीलुप्फेधाविति न लुप् । एवं मेधावी मेधा-
वान् तेजस्वीति असन्त्वादिन् एवं पयस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापसः पक्षे तपस्वान् ।
एवं मायावी मायावान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आमयावी आमयावान्
नाच्यस्त्यर्थेऽचोर्घः इति आमयीति च । ऊर्जोऽसंख साहङ्गारः । ऊर्जश्चात् विन्
स्यात् तस्मिन्नसंख साहङ्गारः । ऊर्क् अस्त्यस्यास्मिन् वा ऊर्जस्वी साहङ्गारः अन्वच
ऊर्जान् ॥ ४४३ ॥

न एकी नैकाः नैकीऽच् यस्य स नैकाच् नैकाच्चासी अथेति नैकाजः तस्मात् ।
ज्ञानमस्त्यस्य ज्ञानी एवं शिखी । एवं माला अस्यासीति माली ततः स्वार्थे
कप्रत्यये मालिकः एवं दण्डिक इत्यादि । वाशब्दोऽव मत्वादीनां विषयव्यवस्था-
पकः । तेनेदं विवर्णयामि । यवादेरस्त्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव । यथा यवमान्
इत्यादि । ते च यवी द्राक्षा ककुत्मुखा गृहत् भूमि क्षितिः क्षमिः । हरिदुर्मि दग्धस्तु
वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति । जुद्रागीवाभ्यामपीति कातन्ताः । द्रुमकर्णवधेभ्यो-
ऽपीति जौमराः । एवं पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इमेव । पञ्चानां पूरणः पञ्चमी
दिवसी मासी वक्षरी वा सोऽस्यासीति पञ्चमी पुत्रः । वयस्तु गतपरमायुः । पर-
मायुस्तु प्राणधारणकालः । तेन पञ्चमवान् वचः । तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्तद्वन्तात्
निन्दितरोगाच्च । कटकवलथी हारकुण्डली कुष्ठी । अस्वाङ्गात् किं स्ननकेशवती ।
प्राणिस्थात् किं धवर्खादिरवान् देशः । इन्हात् किं हारवान् । निन्दितरोगात्

किं ज्वरवान् । सर्वपूर्वात् । सर्वबीजी सर्वकेशी । धर्मशीलवर्णान्तात् । विप्रस्य धर्मी
 विप्रधर्मः सीऽस्यास्तीति विप्रधर्मी पण्डितशीलो ब्रह्मवर्णी तदन्तात् किं धर्मवान्
 वर्णात् संज्ञायाम् । वर्णी ब्रह्मचारी । अन्यत् वर्णवान् । हस्तदन्तकरान्नाम्नि । हस्ती
 दन्ती करी गजः । नाम्नि किं हस्तवान् योधः । ब्रीह्यादेः । ब्रीहिरस्यास्तीति
 ब्रीही कर्षकः एव शाली । रूढदेशे पुष्करादेः । पुष्करिणी । पुष्करादिस्तु ।
 पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपिल्य कुमुद मृणाल कर्दम शालूक करीष
 हिरण्वादि । रूढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती । मनन्तमान्ताभ्यां नाम्नि । दामिनी
 सोमिनी । नाम्नि किं दामवान् सोमवान् मकारीऽचादन्तः । एव सुखी दुःखी
 अलीकी च करुणी कृपणी हली । कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते ।
 अय निपात्याः । पार्णिधमनिध्यानीनी वाच्ये । पार्णीनः पार्णिमान् धमनीनः
 धमनिमान् । शाकसमूही महाशाकी वा शाकी पलालसमूही महापलाली वा
 पलाली । तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्योधमहत्त्वयोरिति रत्नाकरः ।
 कद्रुशाकी पलाञ्चीभ्योऽन्यथे नः तासां ह्रस्वय । कद्रुणः शाकिनः पलाशिनः ।
 कद्रुनागमाता गीधा वा । लक्ष्मीशब्दादख्ये वा डनः । लक्षण डित्वात् टिलोपः ।
 पक्षे लक्ष्मीवान् । मलादीमसी वा । मलीमसः । पक्षे फलादित्वादिने मलिनः
 पक्षे मलवान् इति । आमयादाविन् । आमयावी ॥ ४४४ ॥

श्रीरा-टी—नाख्येकाच् यस्य नैकाच् नैकाच्चासावथेति नैकाजसम्भात् ज्ञानीति
 यथोर्लोप इत्यकारलोपः । अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति । शिखा-
 द्विधया । शिखा वीणा घृणा संज्ञा पताका वडवाष्टका । मनीषा मेखला दंष्ट्रा
 शाखा केका गदा यवा । वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगतः । पक्षे शिखा-
 वान् वीणवानित्यादि । नैकाजतोऽसुखादेरिकः । सुखादिवर्जितादनेकाचोऽका-
 रान्तादिकः स्याद्वा । ज्ञानमख्यस्यास्मिन् वा ज्ञानिकः दण्डिकः पक्षे ज्ञानी ज्ञान-
 वान् । असुखादेरिति किम् । सुखी सुखवान् । सुखादिर्यथा । सुख दुःख
 हलान्तीक लृच्छवान् प्रतीयमाः । मानीसाहालकोद्दाम सुकुलं सवकं फलम् ।
 परिष्णाहनयारोहाऽवरोह निचुला अपि । व्यायाम वर्मकर्म्याणि तप्त प्रतिप कर्म
 च । कला प्रणयसीदाऽस्योपयाम करुणा अपि । कृपणेन सह प्रीताः परे शिष्ट-
 प्रयोगतः । धर्मशीलवर्णान्तादिन् । धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताच्चाख्ये इन्
 स्यात् । विजधर्मी भिक्षुशीली विप्रधर्मी । अन्तादिति धर्मवान् शीलवान् ।
 करदन्तहस्तादिभ्यः । एभ्यो गजे वाच्येऽन्ताख्ये इन् स्यात् । करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान् । मालायाः क्षेपे । मालाशब्दात् क्षेपे गम्यमाने-
 ऽस्त्रार्थे इन् स्यात् । माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च । पूरणान्तात्
 वयसि । पूरणान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्त्रार्थे इन् स्यात् । पञ्चमी मासी वर्षाऽस्य
 पञ्चमी उष्ट्रः दशमी वृद्धः अन्यत्र पञ्चमवान् । वर्षात् ब्रह्मचारिणि । वर्षशब्दात्
 ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात् । वर्षी ब्रह्मचारी अन्यत्र वर्षवान् । अर्थतदन्तादाका-
 ङ्गिणि । अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्तात्काङ्गिण्यर्थे इन् स्यात् अस्त्रार्थे । अर्थी
 याचकः धान्येनार्थः धान्यार्थः सीऽस्यासि धान्यार्थी यवार्थी अन्यवार्थवान् । मन्त्रान्ता-
 द्वात्रि । मनन्तात् मान्ताञ्च संज्ञायामिन् स्यात् अस्त्रार्थे । प्रथिमिनी दामिनी मान्ता-
 क्षीमिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीत्वम् । पुष्करादेर्देशे । पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्त्रार्थे
 इन् स्यात् । पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उल्लिख्यती ।
 पुष्करोत्पल शालूक शिरीष पद्मकर्दमाः । तसाल नलकास्थील तरङ्गकुसुमानि च ।
 यवसः क्षैरव चापि प्रीक्षान्वये चतुर्दश । स्वभावादस्यापि स्त्रीत्वम् अन्यत्र पुष्करवान् ।
 प्राणिस्थादतोऽस्त्राङ्गावसे । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिष्ठसंज्ञादकारान्तात् स्वाङ्गवर्जि-
 तात् चसे इन् स्यात् अस्त्रार्थे । कटकबल्यिनी शङ्खनूपुरिणी स्वाङ्गात् सनकेभवती
 अत इत्येव चित्रकमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती ।
 रोगगन्ध्राञ्च । रोगवाचकात् निन्दावाचकाञ्च प्राणिस्थाददन्तादस्त्रार्थे इन् स्यात् ।
 कुक्षी किलासी शूली गन्ध्यात् ककुदावर्ची हयः प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान्
 पुष्पवान् । अत इति किं सूक्ष्मावान् । सर्वपूर्वाङ्गे बाह्वरूपांस्तु बलात् । सर्वशब्द-
 पूर्वाङ्गे रत इन् स्यात् अस्त्रार्थे बलात् बाह्वरूपांस्तु । सर्वधनी वार्षपिकः सर्व-
 केशी नटः बाहुवली ऊरुवली सर्ववलीति पूर्वेषु । नावादेरिकी वा । नावादे-
 रस्त्रार्थे इकः स्याद्वा । नीरस्ति यस्यासौ नाविकः । नौ कुमारी सभा माया
 यवखदा करणेन हि । पक्षे नीमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादित्वात्
 मायी मायावाञ्छ । व्रीहिस्तौ । व्रीहिशब्दादस्त्रार्थे इन्निकौ स्याताम् । व्रीहिरस्ति
 यस्यासौ व्रीही व्रीहिकः यथोलीप इति इकारलोपः पक्षे व्रीहिमान् । शिरसः
 शीर्षे च वतौ । शिरःशब्दादस्त्रार्थे इन्निकौ स्यातां तयोः शीर्षादेशश्च वतौ च ।
 शिरोऽस्यासि शीर्षी शीर्षिकः पक्षे वतौ शीर्षवान् । स्वाङ्गात् वृक्षौ । स्वाङ्गवाच-
 कात् वृक्षौ वर्तमानादस्त्रार्थे तौ स्याताम् । कर्णी कर्णिकः पक्षे कर्णवान् फला-
 दित्वात् कर्णिनः । न स्रार्थे । तत्रार्थे तौ न स्याताम् । दण्डोऽस्त्राभिन्नित्यर्थे दण्ड-
 वान् दण्डोऽस्त्रास्यासौ दण्डी दण्डिकः दण्डवाञ्छ । अकार्यादित्ततः । कार्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

शं कं भ्यां ५॥, य-भाः १॥ ।

शयः शयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंवः शन्मः ।

४४६ । गो ढण मेधा दन्त काण्ड द्यु बल
बलि पर्व चूडा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश
रजः फलोर्णा शृङ्ग निद्राऽर्शी वातादेर्मिन् सेरो-
रेरमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकाव-
किन् वा ।

गो-वातादेः ५।, मिन्-किन् ११।, वा ११। ।

एभ्य एते क्रमात् स्युरस्यर्थे वा । गोमौ ।

वर्जितात् कृदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् स्नेहवान् कुम्भकार-
वान् ईश्वरवान् हिंस्रवान् । शकौऽनघण् वरी वस्त्रा धान्यद्रव्यादयः स्मृताः । यथा
धान्यवान् द्रव्यवान् पुण्यवान् मास्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि
प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः । कार्य्यादेस्तु कार्यी कार्यिकः कार्य्यवान् । कार्य्यदान-
वृत्तस्थान पीतभीगादयो मताः । जातेरतण्डुलादेः । जातिवाचकात् तण्डुला-
दिवर्जितात्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तण्डुलादेस्तु
तण्डुली तण्डुलिकः तण्डुलवान् । कर्पटी कर्पटिकः कर्पटवान् इत्यादि । यदुक्तम् ।
एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याच्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान्ताव्ययाभ्याम् एते सप्तप्रत्ययाः स्युरस्यर्थे । शम् अस्तास्य शयः
अत्र टिलोपाभाववीजं व्यटलोप इत्यत्र दृश्यम् । एवं नन्दं तसावित्यत्र नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दान्तलनिषेधाभावे मस्यानुस्वारः । एवं शयु-
रित्यादि ॥ ४४५ ॥

औरा-टी—शब्द कश्च तौ ताभ्याम् । यथ युथ तथ तुथ वथ भथ ते । शय
इति शमष्टेलोपाभावः युसमभिव्याहृतये ॥ ४४५ ॥

उदाहरणे बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्नास्त्यर्थोऽचो घः ।

नाम्नि ७।, अस्त्यर्थे ७।, अचः ६।, घः १। ।

स्वामी, ढणसः, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः द्रुमः वलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः
पर्वतः, मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः,
लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, आङ्गः, मधुरः,
कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्वला, कृषीबलः, फलिनः,
वर्हिणः, ऊर्णायुः, अहंयुः, शृङ्गारकः, वृन्दारकः, निद्रालुः,
दयालुः, अशंसः, वैजयन्तः, वातकौ, अतिसारकौ ।

श्रीरा-टी—गीय ढणञ्च मिधा च दन्त्य काण्डश्च द्युश्च वलञ्च बलिय पर्व च
चूडा च फेनश्च लोम च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलञ्च ऊर्णा च शृङ्गश्च निद्रा
च अशंसश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिंश्च सञ्च इरश्च उरश्च ईरश्च मञ्च
ऊलश्च इमश्च तथ लश्च इलश्च शश्च नश्च णश्च रश्च वश्च बलश्च इनश्च युश्च आरकश्च
आलुश्च अश्च किंश्च तत् । गीमीति हनपुषेति घः पूज्य इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनीकं
संशोध्यभिधानात् अर्थविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गीस्वयीः पूज्येश्वरयोरभिधानं पक्षे
गीमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घः स्यादस्त्यर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्त्रीऽस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः ।
गवादित्वान्मिनि अनेन दीर्घः । असंज्ञायां स्वशब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति
एवम् अष्टीवान् । शरादेर्नाम्नि वतौ दीर्घः शरावती । शरादित् । शरं वंश पञ्च
धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सम्भवति तेभ्योऽपि
नाम्नि वतुः स्यात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् ग्रामः । अजिर
खदिर खपुर पुलिन मलय कारण्डव चक्रवाक वर्जवह्वचो वतौ नाम्नि दीर्घः ।
उडुस्वरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् ग्रामः । ढणादेः सः दन्त्यः ।
ढणसः । ढणादित् । ढणं पर्णं नडं वर्णं स्वर्णं दलं बलं जलं । ८ । मेधादेरिरः ।
मेधिरः रथिर इत्यादौ ययीर्लोप इति द्विवर्ण्यवर्णयोर्लोपः । दन्तादेरुरः । दन्तुरः
इति पाददन्तेत्यत्र वादशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नददादेशः । काण्डादेरीरः

दीर्घी काखीरः अखीरः । यु आदिर्मः । युमः दुमः । बलादेकलः दीर्घी ।
 बलूलः । बलादिस्तु । बल वात ललाट दन्त गल । बल्यादेरिभः । बलिभः ।
 बल्यादिस्तु । बलि तुन्दि वटि । ३ । पवादेतु । पवंतः मरुतः । चूडा-
 देलः । चूडालः । चूडादिस्तु । चूडा सिधन् गडु नाभि बीज प्रज्ञा निष्ठाव पांश
 हनु कर्ण मणि सकंथि लक्ष्मी मांस कोह जटा वस्त्र पण्ड श्याम उदशीत पुष्क पिङ्ग
 पद्मन् पृथु मञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत्र पर्ण छटु कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन् ३७ ।
 फेनादेरिलः । फेनिलः । फेनादिस्तु । फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूष्णा
 कल पादक व्रीहि पाणि व्रजनि । ११ । लीमादेः शः तालव्यः । लीमशः । लीमा-
 दिस्तु । लीम रीम रुक् बभु हरि तरु कपि स्वर्ण कर्क । १० । पामादिर्मः ।
 पामनः । पामादिस्तु । पाम शाम श्लेष दद्रु कृमि बलि वाम अङ्ग । ८ । प्रज्ञा-
 देर्णः । शिखात् इह्वी प्राज्ञः । प्रज्ञादिस्तु । प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा इति शर्करा सिकता
 ज्योत्स्ना । ७ । शर्करादिभ्यः स्त्रियासीप् वक्तव्यः । मध्वादेरः । मधुरः । मध्वादिस्तु ।
 मधु कुञ्ज शुषि उष पुष्क मुख नख पांश पाण्डु वसु खलता सिन्धु कच्छु । कच्छाः
 कृत्स्नः । कटुरः । केशादेर्वः । केशवः । केशादिस्तु । केश मणि हिरण्य कुमार
 विन्धु विपु राजी इष्टना गाङ्गी अजक । १० । रज आदेर्वलः । रजस्वला । रज
 आदिस्तु । रजस् कृपि दन्त पुत्र भाट उक्ताह शिखा परिषत् पर्वत् । ९ । कषी-
 बलः दन्तावलः इत्युभयथ नाकारस्थे दीर्घः । फलादेरिनः । फलिनः । फला-
 दिस्तु । फल वर्ष शङ्ख मल । ४ । ऊर्णादेर्युः । ऊर्णायुः । ऊर्णादिस्तु । ऊर्णा
 अहम् शुभम् । ७ । अह्युः शुभंयुः इत्युभयथ युवर्जनात्रव्यटेलीपः । शङ्गादेरारकः ।
 शङ्कारकः एष हम्दारकः । निद्रादेरालः । निद्रालुः । निद्रादिस्तु । निद्रा दया
 तन्द्रा यद्वा कृपा हृदय । ६ । अर्श आदेरः । अर्शसः । अर्श आदिस्तु । अर्शस्
 वैजयन्ती उरस् उदर चतुर पलित जटा घाटा अभ इत्यादि । वातादेः किन् ।
 वातकी । वातादिस्तु । वात अतिसार प्रतिसार । ७ । अत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्च-
 यार्थत्वात् सर्वेभ्यः शालिन् वा स्यादख्यर्थे । श्रीशाली धनशाली तेजःशाली गीशाली
 इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्री-रा-टी—संज्ञायाम् अन्तार्थे त्वे परेऽन्वीर्षः स्यात् । प्राधिकं च तत् ।
 श्वाभीषरः पक्षे स्ववान् । गीश्वी गवादी । टणादेः सः । टण्डुः टणादिश्चातु-
 रर्थेने सक्तः पक्षे टण्डवान् । मेघादेरिरः मेघिर इति मेघार्था यस्व यस्मिन् वा
 आदिभ्यस्तान् रघिरः रघिकः रघवान् । दलादुरः । आदिभ्यस्तोज न प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दत्तुर इति उन्नतेऽभिधानम् । अन्यत्र दत्तवान् । काण्डादेरीरः । काण्डोर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादण्डोरः पक्षे अण्डवान् । द्यु आदिर्मः द्युशब्दः दिवसवाचकः द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्रुम इति द्रुशब्दः इत्यावयववाचकः पक्षे द्रुमान् । बलादेरुलः । बलूल इति पक्षे बलवान् बलवाती गलदण्डौ ललाटः पञ्चमी मतः । बल्यादेरिभः बलिभ इति ययीर्लीप इतीकार-
लीपः । पक्षे बलिमान् । बलितुच्छिबलयस्त्रयः । पर्वोदसः । पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्मरुत् नदं तसाविति नदम् । चूडादेलः चूडाल इति पक्षे चूडी चूडवान् । चूडा मणी मांसं गडुश्च नाभिः प्रज्ञा कपिः पांशुपटू च कर्णः । सिंभा च निष्पाव स्फूट कृष्ण सेह्य पेयः पृथुपत्र पर्णः । वीजस्यामोदकं कर्तुं बद्ध फेनैश्च मक्षि च । जङ्घा पर्शुहंनुः सूक्ष्म श्रीशते पटुमञ्जरः । घाटाकाल जटाक्षेपे बल-
वत्यस एव हि । चूडादौ कथितायैते वक्षलः स्नेहवल्पि । अथ प्राण्यङ्गभावन्तं तथा कक चूद्रजन्तवः । घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटालः फेनादिलात् घाटिलः एव । कालनः कालनिनः अस्माच्चन्द्रादिभिर्नीच्यते । जटालः जटिलः क्षेपे अन्यत्र घाटा-
वान् कालशान् जटवान् बलवति असल अन्यत्रासवान् दुर्बलं स्नेहवति स्नेहलः अन्यत्र स्नेहवती गौः । प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकालः कर्णिकावान् गजः । शिखावाः प्राण्यङ्गत्वेऽपि अनभिधानाद्देह शिवीति पूर्वैरेव प्राण्यङ्गणं किं शिखावान् शिखा वेदस्याङ्गं न तु प्राणिनः । रुगावन्तात् सूक्ष्मालः विचर्चिकालः । चूद्रजन्तावन्-
तात् यूकालः मक्षिकाल इत्यादि । आबन्तादिति किं हस्तवान् ज्वरवान् मशक-
वानित्यादि । फेनादेरिलः । फेनिल इति । फेनं कर्णोदकं प्रज्ञा भुवका भुवका कलाः । पिचिण्ड यवपिच्छाय कीकाप्रीहि गुहाग्रहाः । जङ्घा पादोदकं पक्षः कर्णं तुण्डं शटा वसाः । शर्करा सिकतादेशे क्षेपे काल घटा जटाः । पार्थिव धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्त्तिताः । कैश्चित् गुहाग्रहशब्दौ न पठ्येते । पार्थिव धमनिभ्यामीनी वा । आस्थामीनी वा स्यात् अस्तार्थे । पार्थ्विनः पार्थिनः पक्षे पार्थिवान् धमनीनः धमनिनः पक्षे धमनिवान् । लोमादेः शः । लोमश्च इति । लोम रोम तरुमानं वरुवर्को कपिहंविः । बद्धबन्ध दशीदृष्टा लोमादौ यन्त्रकी-
विदैः । पामादेर्नः । पामन इति पम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाम स्नेहा कर्मिर्दुर्बलश्च वामसामनी । अङ्गं तु स्यात् प्रशंसायां नित्विसी ज्योतिषी हि लुक् । कद्रुशक्ती पलाशीनां स्त्री नेत्रजालु उल्लथा । विश्व दक्षतेर्लुक् च गणध्वजप्रसाणतः । अङ्गनेति प्रशंसायां स्वभावात् स्त्रीत्वम् अन्वयाङ्गवती नेपरे

ज्योतिष इषी लुक् ज्योत्स्ना इन्दुद्युतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिषाती कटूनांगजननी
 गृहणीषा च कटुणः शाकी शाकसमूहे स्यात् महत्शाके वा शाकमस्यास्मिन् वा
 शाकिनः पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिनः चयाणां खः लज्जामाङः
 लज्जस्य विषु अञ्जतेः क्तिप् विष्वगस्त्रास्मिन् वा विषुणः अञ्जतेर्लुक् । प्रज्ञादेर्णः ।
 प्राज्ञ इति । प्रज्ञा अज्ञा च भल्लूकी भालुकभल्लकावपि । भल्लूकश्च यवश्चापि रोहिणी
 महदित्यपि । कण्डील वकवत्तञ्जी लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेरः । मधुर इति ।
 मधु माधुर्यमस्त्रास्यास्मिन् वा मधुरी रसः शब्दशक्तिसभावात् विवक्षितार्थ एव त्यः
 द्रव्याभिधानन्तु तथोगात् मधुरी गुडः यथा शुक्तादिगुणयोगात् शुक्लः पट इत्यादि ।
 मधुपक्षसुखं पांशु रूप पाण्डु नखं श्विः । वसुरप्यथ संज्ञार्था खलुञ्जनगसिन्धवः ।
 खस्तु कच्छाः शिखायाश्च तमसस्तु तिमिसमिः । खरी गर्दभः कुञ्जरी हस्ती नगरी
 जनपदः सिन्धुरीदेशः कच्छुरस्त्रास्यास्मिन् वा कच्छुरः रे खः अन्यत्र कच्छमान् एवं
 शिखा अस्यास्ति शिखरः तमीऽस्यास्ति तिमिरः तमिस्त्रं पक्षे तमस्वितमस्त्रत् । केशा
 देवः केशव इति । केशेष्टकामानहिरण्यराजी कुमार विश्वाश्च विषुर्विषव्यम् । अर्णः
 सलुग्वेजकाजगवौ तु नाम्नेव गाण्डी च परे प्रयोगात् । अर्णीऽस्यास्त्रास्मिन् वा
 अर्णवः सकारलुक् रुदिशब्दात् अतान्यत्यस्य निवृत्तिः अजी विष्णुः की ब्रह्मा ताव-
 स्मिन् वियेते अजकं धनुः अथवा अजी मुख्योऽस्य मुख्ये कः सीऽस्त्रास्यास्मिन् वा
 अजकव परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहुः । अजं गच्छति अजगः सीऽस्त्रास्या-
 स्मिन् वा अजगवमिति चान्द्राः । गाण्डी शत्रिः सीऽस्त्रास्मिन् वा गाण्डीवः अर्जुन-
 धनुः । रज आदेर्वलः । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नास्ति रजः शिखा
 दन्तः परिपत् कृषिर्वाल्वतिः । भावीमङ्गीत्साहपुत्राश्चत्वारः स्युरनामनि । शिखा
 बली मयूरः दन्तावली हस्ती परिषद्वली राजा अप्रतिसदेति यः । मूले लघ्वी बल
 इति नाम्नीति घः आतीवलः शौण्डिकः षट् संज्ञायाम् असंज्ञायान्तु भाटवलः ।
 उत्साहवलः उत्साहवलः । अर्जोऽसहनवलेऽहङ्कारि । न इत् अर्जस्वलः साहङ्कारः ।
 फलादेरिनः फलिन इति । फलं वर्हं पणो गर्भो मलं शृङ्गश्च कथ्यते । मलादीमसा
 वा । मलशब्दादीमसः स्याद्वा अस्त्रार्थः । मलीमसः मलीनः मलवान् वर्हिणः इति
 पूर्णं इति णः पक्षे वर्होऽप्येति । जर्णादेर्युः । जर्णादुरिति जर्णा मेषलीम
 अयुक्तमिति नाकारलोपः । जर्णा शुभमह्वयः । शुभम् अहं शब्दो शुभाहङ्कारयो-
 र्यन्ते खादिपाठात् व्यौ । निद्रादेराणुः । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दद्या लज्जा
 लप्ता इदमसिच अ । अर्ण आदेरः अर्णस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

यस्यासौ वैजयन्तः अर्थ आदिराकृतिगणः । वातादेः किन् । वातकौ । वाताति-
सारपिशाचा इति वयः । शङ्खादेरारकः । शङ्खारक इति पत्वे शङ्खौ शङ्खिकः ।
शङ्खिणः शङ्खवान् हन्दारकः पत्वे हन्दी हन्दवान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ।
हिमादेर्घः । हिमादेरस्तार्थं यः स्यात् । हिम्यः हिमवान् पर्वतः । हिमं गुणो
ब्राह्मणश्च महत्तमः महत्तपः । रूपादाहतप्रशंसायाम् । रूपादस्तार्थं यः स्यात् ।
निघातिकायास्ताडनादिना निघादितं यत् पुरुषाकृतिरूपं तदाहतपदेनोच्यते ।
उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्यं दीनारः दक्षिणदेशे आहतं प्रसिद्धं रूपमस्ति
यस्यासौ रूथी दीनारः प्रशस्तरूपमस्यासौ रूथी गौः । हिमादेः । वेत्येव हिम-
मस्ति यस्यासौ हिमेनः पत्वे हिम्यः हिमवान् । नित्यं णिको नैकद्रव्याद्भवेत्पूर्व-
न्निकपूर्वात् तु शातसहस्रात् । एकद्रव्यवर्जाद्भवेत्पूर्वात् एकपूर्वाच्चास्तार्थे णिको नित्यं
स्यात् निष्कपूर्वाच्छतात् सहस्राच्च । गौरस्तिकः गौशतिकः गौसहस्रिकः एक-
शातिकः एकसाहस्रिकः । संख्या संख्यादिति परपदस्य त्रिः नैकशतिकः नैक-
सहस्रिकः । एकद्रव्यात् तु एकद्रव्यं हिमादिराकृतिगणत्वाद् यः पत्वे एकद्रव्य-
वान् । कथमेकादशीति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्था नदादि । नित्ययङ्गादन्यस्यास्ता-
र्थस्य निवृत्तिः । ज्योत्स्नादेः णः । वेत्यनुवर्त्तते मण्डूकगत्या ज्योत्स्नास्ति यस्यासौ
ज्योत्स्नः ज्योत्स्नावान् स्त्रियां ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती । ज्योत्स्ना तमो विसर्पश्च
तपः शिवा विपादिका । सुधा सहस्रं कृतपं सिकता शर्करा सिधु । कुण्डलञ्च
समाख्याता द्वादशैते मनोविभिः । शर्करासिकताभ्यां लुक् वा देशे । आभ्यामस्तार्थ-
विहितानां लुक् स्यात् वा देशे । शर्करा सिकता देशः पत्वे शर्करिलः सिकतिलः
इति शार्करः शर्करावान् सैकतः सिकतावान् । मूक्तसामोरीयः । लेरस्तार्थं मूक्ते
सामनि चाभिधेये इयः स्यात् । अच्चावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् मुक्ते अच्चावाकीयं
मुक्तं यजोऽस्ति यस्मिन् सामनि यजोयं साम । अध्यायानुवाकयोर्लुक् वा ।
अनयोरेयोरभिधेययोरस्तार्थे इयः स्यात् वा लुक् च । गर्दभशब्दोऽस्मिन् अध्याये
वर्त्ततेऽनुवाके वा गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन् अध्याये वर्त्तते गर्दभाण्डोऽध्यायः गर्द-
भाण्डः अनुवाकश्च एवं दीर्घजीवितोयः दीर्घजीवितः पलितस्तम्भीयः पलितस्तम्भ
इत्यादि । विमुक्तादेः णः । विमुक्तादेरस्तार्थे णः स्यात् अध्यायानुवाकयोरेययोः ।
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नध्याये वर्त्तते अनुवाके वा वैमुक्तः अध्यायः अनुवाकश्च । विमुक्तो
वसुमान् पूषा दाशार्हः परिशावकः । देवासुरा दशार्थाश्च हर्षवानपि वृक्षाः ।
सुवर्थापसदो सोमः पतन्तीतीवर्शी वयः । असिहृत्वी हविर्दानं सग्दाविष्णू च वर्हवान् ।

४४८ । वाग्मिवाचाटवाचालाः ।

वाग्मि—वाचालाः १॥ ।

वाचोऽस्यार्थे एते निपात्यन्ते ।

४४९ । जन-खलादि-गो-रथ-वातात् तेनत्वक-
डोलं सङ्घे ।

जन—वातात् ५१, त-इन्-व-कङ्-जलं ११, सङ्घे ७१ ।

जनता बन्धुता, खलिनौ हलिनौ, गोत्रा, रथकङ्घा, वातूलः ।

रचोऽसुरस्य पत्नीमान् हाविंशतिरुदीरिताः । गोषदादेरकः । गोषदादेरस्तार्थे-
ऽध्यायानुवाकयोर्भिषेययीरकः स्यात् । गोषच्छब्देऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके वा
गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च । गोषन्मातरिद्या च देवी वा पारवेष्टृ च । त्वेवस्यत्वा
च रचोहा स्वाहोविद्वा कृशानवः । प्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणैश्च हादशेरिताः । मत्वर्थी-
यान्तान्न समानजातीयमत्वर्थीयः । समानजातीयमत्वर्थीयत्वान्तान्न समानजातीयो
मत्वर्थीयत्वः स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिकः दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुनरिकः, किन्तु
विरूपी भवत्येव दण्डिकवान् एव दण्डी यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि । गुण-
वाचि रसादेरिन्द्रादयः । गुणवाचिनो रसादेरिन्द्रादयो न स्युः । रसोऽन्तरास्याच्चै
रसवान् एव रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि । गुणवाचीति किं रसिको नटः ।
भाववाचकोऽत्र रसशब्दः रूपिणी कन्या शोभार्थी रूपशब्दः । रसो रूपश्च शब्दश्च
गन्धश्चार्थौ च सम्प्रतौ । वर्णक्षेत्रावपि ज्ञेयो सप्त संख्या उदीरिताः । तत्राहुः । भूमि
निन्दा प्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायामनौ मत्वादयः स्मृताः ।
भूमि बल्लले धनवान् निन्दायां ककुदावर्त्ती हयः ककुदावर्त्तीऽनिष्टदायित्वान्निन्द्याः ।
प्रशंसायां रूपवती कन्या नित्ययोगे चौरिणा वृक्षाः अतिशयने उदरवती कन्या
संसर्गे दण्डी न तु यस्य गेहं स्थिती दण्डः स दण्डी प्राधिकश्चेतत् । पुत्रवान् स्वसि-
मान् इत्यादि ॥ ४४७ ॥

वाचशब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽस्तार्थे । विभाषादयमध्यपातादस्य नित्यत्वम् ।
अत्र निपाती छन्दविशेषे इति वचनात् प्रशस्ता वाचः सत्यस्य इत्यर्थे वाग्मी । कुक्षिता
महवी वाचः सत्यस्य इत्यर्थे वाचाटः वाचालश्च ॥ ४४८ ॥

४५० । संख्याया डट् पूरणे ।

संख्यायाः ५१, डट् १२१, पूरणे ७१ ।

एकादशानां पूरणः एकादशः ।

श्री-रा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रशंसायां वाचाटवाचाली निन्दायां बद्धभाषित्वात् उक्तोऽन्तर्यः ॥४४८॥

जनश्च खलश्च जनखलौ तौ आदौ ययीसौ जनखलादौ जनखलादौ च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात् । तथ इन् च तथ कडश्च जलश्चेति तेनू तकाडोलम् । जनादेसः । खलादेरिन् गौशब्दात् चः रथात् कडः वातादूलः स्यात् समूहे । जनानां समूहो जनता एव बन्धुता । जनादिस्तु । जन बन्धु गज ग्राम अरविन्द सहाय सुर इति । खलानां समूहः खलिनी एव हलिनी इत्यादि एव गवां गोत्रा रथानां रथकड्या वातानां वातूलः अत्र जलप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वम् अन्वेषां स्त्रीत्वमभिधानात् ॥ ४४९ ॥

श्री-रा-टी—जनश्च खलश्च तौ तावादी यस्य स जनखलादिः, स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तथ इन् च तथ कडश्च जलश्च तत् । प्यन्तेभ्य एते क्रमात् स्युः । जनतेति स्त्रीत्वं स्वभावात् । जनी बन्धुः सहायश्च गजगन्दौ च पञ्चते । खलिनीति । खलः क्रुमुदमन्दाकी लुकपद्महलं विषम् । नलकुडुमगर्भश्च सरीजमपि पङ्कजम् । गोत्रेति गवां सङ्ग इति वाक्यम् । रथकड्येति रथानां सङ्ग इति वाक्यम् एनेषामपि स्त्रीत्वं स्वभावात् । वातूल इति वातानां सङ्ग इति ॥ ४४९ ॥

संख्यावाचकेभ्यो डट् स्यात् पूरणे । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः करणेऽनट् । दशपर्यन्तानां विशेषेण बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति । एकादशानां पूरणः एकादशः येन कारणेन एकादश संख्या पूर्णा भवति स एकादशः पुनः दशपुत्रेभ्यः पर इत्यर्थः । एवं द्वादशः चतुर्दशः पञ्चदशः षोडशः सप्तदशः अष्टादशः दित्वात् टिलोपः टित्वादीप् एकादशौ इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्री-रा-टी—पूर्यते सम्पद्यते संख्या येन स तस्मिन् यन्तात् संख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात् । डटावितौ अकार एव ल्यः एकादश इति ङिति टिलोपः । येनीपजातेन संख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः ॥ ४५० ॥

४५१ । नोऽसंख्यादेर्मट् ।

नः ५।, असंख्यादेः ५।, मट् ११। ।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः ।

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः ।

तमट् ११।, षष्ठ्यादेः ५। ।

असंख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् । षष्ठितमः सप्तति-
तमः । संख्यादेस्तु एकषष्टः ।

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् ।

शतादिमास संवत्सरात् ५। ।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः मासतमः
संवत्सरतमः ।संख्या आदिर्यस्याः सा संख्यादिः । न संख्यादिरसंख्यादिः तस्याः । पञ्चानां
पूरणः पञ्चमः एवं सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः असंख्यादेः किम् एकादशः एषां
मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन अतिपञ्चानां पूरण इत्यादौ न स्यात् ॥ ४५१ ॥श्रीराट्टी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादिः न संख्यादिरसंख्यादिसंख्यात् न इत्यस्य
विशेषणं पञ्चम इति पञ्चानां पूरण इति वाक्यं नीलुप्फे धाविति नस्य लुप्
टित्वात् पञ्चमी एवं सप्तमः नवमः दशम इति । असंख्यादेरिति किं एकादशः
द्वादश इत्यादि ॥ ४५१ ॥षष्टिरादिर्यस्य षष्ठ्यादिसंख्यात् । असंख्यादेरित्यनुवर्तते इत्यत आह
असंख्यादेरिति । षष्टेः पूरणः षष्ठितमः अशीतितमः नवतितमः टित्वादीपि षष्टि-
तमौ । असंख्यादेः किम् एकषष्टेः पूरणः एकषष्टः अत्र पूर्वेण डट् ॥ ४५२ ॥श्रीराट्टी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात् । षष्ठितम इति एवं सप्ततितमः । एवं
जनषष्ठितमः जनसप्ततितमः इत्यादि । एकषष्ठितमः एकसप्ततितम इति तु
विश्वख्यादेरिति विकल्प्यते ॥ ४५२ ॥शतादिय मासस्य संवत्सरस्य शतादिमाससंवत्सरं तस्मात् । प्रथक् योगादसंख्या-
देरिति नाश्वर्तते । तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे ।
शतस्य पूरणः शततमः एकशततमः एवं सहस्रतमः मासतमः संवत्सरतमः ॥ ४५३ ॥

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विंशत्यादेः ५१, वा ११ ।

विंशतितमः विंशः, विंशत्तमः विंशः ।

४५५ । चतुःषड्ङतिकतिपयात् यट् ।

चतुः—कतिपयात् ५१, यट् ११ ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

श्री-रा-टी—शतमादिर्यस्य सः, शतादिश्च मासश्च संवत्सरश्च तत्तस्मात् यद्यपि षष्ठ्यादियहणेन शतादेरपि ग्रहणं कृतयापि शतादिग्रहणम् असंख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतमः एकसंवत्सरतमः । आदिशब्दात् सङ्घततम इति ॥ ४५३ ॥

संख्यादेरसंख्यादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशतेः पूरणः विंशतितमः पक्षे विंशः पूर्वेण ङटि विंशतेस्तेलीपे यथोरित्यकारलोपः एवं विंशत्तमः विंशः चत्वारिंशत्तमः चत्वारिंशः पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः । संख्यादेस्तु एवविंशतितमः एकविंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण संख्यादिवर्जनेऽपि संख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितमः एकषष्ट इति । भागवत्तिरप्येवम् ॥ ४५४ ॥

श्री-रा-टी—विंशतिरादिर्यस्य सः आदिशब्देन नवतिपर्यन्तं व्यवस्थीयते । विंशत्यादेः संख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे । पक्षे ङट् । विंशतितम इति विंशतेः पूरण इति वाक्यं संख्यादेस्तु एकविंशतितमः । विंश इति ङिति तैत्त्वकाविति तेलीपः वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टाविंशतिमे युग इति चण्डी ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष्ठं च ङतिश्च कतिपयथ चतुःषड्ङतिकतिपयं तस्मात् । ङतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतिपयतिततीनां ग्रहणम् । एभ्यस्थट् स्यात् पूरणे । चतुर्थी पूरणः चतुर्थः एवं षष्ठः कतिथः यतिथः ततिथः कतिपयथः । ननु चतुर्थः षष्ठः इत्युभयत्र विभक्तोर्लुकि दान्तत्वाद्द्विरामे विसर्गङकारौ कथं न स्या इति चेत् सत्त्वं विद्यमानविभक्तीनां पदत्वं स्वाभाविकं लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् स्त्रीर्विक्रमे इति षोडशे इति च न प्रवर्तते टित्त्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

श्री-रा-टी—चत्वारश्च षट् च कतिथः कतिपयथः तत्तस्मात् एभ्यस्थट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गण-पूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बङ्ग—अतोः ५।, तिथट् १२।, तलोपः १।, च १२। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्थ्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्थ्य-तुरीयाः १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

संख्यायाः ५।, धाच् १२।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा ।

छटोपवादः । कतिरिति कतित्यान्तः छतिरिति लिपिकरप्रमादः कतिपयशब्दः संख्याभिन्नः विभाषयोर्विधिर्नित्यः । चतुर्थ इत्यादौ कथं नविरित्याद्याच्चेपः मनी-षादित्वाच्चेति परीह्यारः । षष्ठ इत्यत्र छुमिद्धिति यस्य ठः न छ इति नैकतम् ॥४५५॥

बङ्गश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुष्येति तस्मात् । अतुरिति प्रत्ययः तेन तदन्तानां यावत् तावत् एतावत् कियत् इयतां ग्रहणम् । अथस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि परे यथासम्भवं तलोपश्च । बङ्गनां पूरणः बङ्गतिथः एव गणतिथः पूगतिथः सङ्घ-तिथः यावतिथः तावतिथः एतावतिथः कियतिथः इयतिथः । अत्र निमित्ताव्यव-हितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्री-रा-टी—बहवश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुष्य तत्तस्मात् अतीर्णिर्येकस्य ग्रह-णम् । तेन मतुबलोः प्राप्तिः त इति लुप्तषीकदम् । बह्नादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्नादीनां तकाराभावात् अतीर्णकारलोपश्च । बङ्गतिथ इति बङ्गनां पूरण इति वाक्यं तिथटि तलोपः तावथित इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थे निपात्याः । यथा द्विविध्नां त्रयः । चतुरो य इय इति प्रत्यय-इयं चकारलोपश्च । तुर्थ्य इत्यत्र तद्विधयकारवर्जनात् व्यनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ४५७ ॥

श्री-रा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्थ्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थे एते निपात्यन्ते त्रिष्वन्त्यस्य त्रयी जियः । चतुर्ष्वन्त्यस्य चकारस्य त्रयीत्यस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५८ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रेधा षोढैकध्यं वा ।

द्वैधं—एकध्यं ॥१॥, वा ॥१॥ ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा
एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्यायाः ५१, अवयवे ७१, तयट् ॥१॥ ।

चतुरवयवं चतुष्टयम् ।

संख्यातुवृत्तावपि संख्याग्रहणं संख्यातुल्यानां डत्यतुबहुगणानां च प्राप्तार्थम् ।
तेन संख्यावाचकेभ्यः डत्यतुबहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे । चकारोऽव्ययार्थः ।
प्रकारः सादृश्यम् । 'प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात् । चतुःप्रकारं चतुर्धा एव'
कतिधा यावद्वा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्री-रा-टी—प्रकारः सामान्यभेदको धर्मः स च द्रव्याश्रितः पटुत्वादिः । चतुः-
प्रकारमिति चत्वारः प्रकारा यस्य सर्वत्वार्थ एवायमिष्यते तेन चतुरः प्रकारान् भुङ्क्ते
चतुर्भिः प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एव नवधा द्रव्यम् एकराशिं पञ्चधा कुत्र
इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एते धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रेधा चेषा ।
षट्प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्यं पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥ ४५८ ॥

श्री रा-टी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकारं द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकारं त्रैधं त्रेधा षट्-
प्रकारं षोढा एकप्रकारम् एकध्यं पक्षे द्विधेत्यादि । षड्धेति षोड्धे इति डे-
कते दान्तटुपरत्वान्न घस्य ढः ॥ ४५८ ॥

पुनः संख्याग्रहणं डत्यतुबहुगणानामप्राप्तार्थम् । संख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्याद-
वयवे । चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकीर्वादिति षत्वे तस्य
टत्वम् । एवं पञ्चतयमित्यादि । टित्वादीपि चतुष्टयी इति ॥ ४६० ॥

श्री-रा-टी—अवयवावयवि सम्बन्धे षौ । पुनः संख्याग्रहणं वृत्तादिनिवृत्त्यर्थं
इद्योर्विभाषयोर्मध्ये विचिर्नित्यः अवयववृत्तेः संख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुर-
वयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रियां चतुष्टयी रज्जुः ॥ ४६० ॥

४६१ । द्विवेर्वायट् ।

द्विवेः ५१, वा. १११, अयट् १२१ ।

इयं द्वितयं त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बहूनामेकीत्कर्षे ।

तरतमौ १॥, द्वि-बहूनां ६॥, एकीत्कर्षे ७ ।

द्वयोरैकस्यातिशये तरो बहूनां तमः स्यात् । अयमनयो-
रतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-
त्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्याद्वा अवयवे । हावयवम् इत्यर्थे अयटि ययोर्लोप इतीकारलोपे
इयम् । पक्षे पूर्वेषु तयटि द्वितयम् एवं त्रितयं टिल्लात् द्वयी तयो ॥ ४६१ ॥

श्री-रा-टी—द्वौ च त्रयश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्याद्वा ।
इयमिति हावयवावस्य इति वाक्यं पक्षे तयट् द्वितयम् एवं त्रितयं त्रयं वाशब्दस्य
व्यवस्थया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभावयववावस्य उभयं ननु कथम् उभये देवमनुष्या
इति देवमनुष्याणां बहुत्वात् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्विजमादायावयववय-
मिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । द्वौ च बहवश्च द्विवहवः तेषाम् । द्विबहूनामिति द्विधा-
रणे षष्ठ्या द्वयीमध्ये एकस्यैव उत्कर्षः सम्भवतीत्यत आह द्वौ एकस्यातिशये इति ।
एवं द्विबहूनामिति बहुवचनान्तर्लेऽपि शब्दसाम्यात् तरतमाभ्यां यथासंख्यम् । अय-
मनयोर्मध्ये अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तरे स्वस्वस्यति दक्षि भूपभक्षीति दस्य तः
विद्वत्तरः । एवम् अयमेषां मध्ये अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-
प्रत्ययाः प्रथमान्तादेव तदन्ताः पूर्वलिङ्गा इति बीजम् । इयमनयोरतिशयेन शुभा
शुभ्रतरा एवम् अतिशयेन साध्वी साधुतरा अत्र पुंवत्सुत्रात् इति पुंवद्भावः ॥ ४६२ ॥

श्री-रा-टी—तरश्च तमश्च तौ द्वौ च बहुवचने तेषां निर्धारणे कौति उत्कर्षो-
ऽत्यर्थः प्रकर्षोऽतिशय इति पर्यायः । स च स्वरूप प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव
भवति न तु जातिः । स्वयं प्रधारणायां स्वमपेक्षने तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थतान-
च्छेदकप्रकर्षो भवत्येव तेन गीतरो गीतम इति न स्थान् भवति च । गुण्ये शक्यतरः

४६३ । रूपकल्पे चैवूप् खंवा त्रित् पुंवच्च ।

रूपकल्पे ७, च १२, ईप् ऊप् १२, खं १२, वा १२, त्रित् १२, तु १२, पुंवत् १२, चा १२ ।

चकारात्तरतमरूपकल्पेषु ईवन्तमूबन्तञ्च खं स्याद्वा उट्ट-
दित्तु पुंवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा ।

शुक्लतमः क्रियायां पाचकतरः पाचकतमः । ननु कथं गीतरः गीतमः चैत्ररथः
चैत्रतम इति न स्यात् । इति चेत् न गोलादेरेकमात्रवृत्तिले प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
विशिष्टान्तरापेक्षलाभावात् । यदा तु तत्तत् वृत्त्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तारतरः
तारतमः मन्दतरः मन्दतमः इति । विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते । सस्-
भ्यसेति दृष्ट् । शुभतर इति इयमनयोरतिशयेन शुभा इति वाक्यं शसन्ततरादाविति
पुंवद्भावः । ननु पाटलिपुत्रेभ्यो मथुरा आब्यतरा द्वयीरुत्कर्षे तरः तर्हि कथं मथुरा
विशेषेष्वाब्यशब्दात्तर इति चेत् सत्यं राशिद्वयावाचित्वयीरुत्कर्षे तरपाटलिपुत्रात् वरं
तु अवयवापेक्षया ॥ ४६२ ॥

रूपस्य कल्पस्य रूपकल्पं तस्मिन् । ईप् च ऊप् च ईवूप् । उट्ट-कृत् वरी ।
वरौ इतौ यस्य स त्रित् । पुमानिव पुंवत् । चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह
तरतम रूपकल्पेऽपि । इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ऋस्वम् । पक्षे
स्त्रीतरा एव वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना ऊपि अनेन वा ऋस्वः । विदुषितरे-
त्यादि । वेत्तेः शतुः क्तमुर्वेति क्तसौ उदित्वादीप् । इयमनयोरतिशयेन विदुषी
इति तरे क्त ऋस्वे विदुषितरा पुंवद्भावे विद्वत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम्
एवम् अस्त्रभावे शतलोपासप्रसोरिति अकारलोपे ऋदित्वादीपि इयमनयोरति-
शयेन सती इति तरे क्त ऋस्वे सतितरा पुंवद्भावे सत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-
स्थानम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् अनेकाच् ईवन्तस्य तरादौ ऋस्वी न
स्यात् । तेन यवान्नीतरा हिमान्नीतरा अरण्यान्नीरूपा । पत्नीकल्पा इत्यादि ।
एष्वपि उक्तपुंस्त्वानामीवन्तानां पुंवत्स्त्वत्पुंस्केत्यनेन पुंवद्भावो नित्यः । यथा
अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररूपा । ईषदूना पट्टी पट्टकल्पा इत्यादि ।
केचित्तु हुवादी परे उकारेति ऋकारेति विभाषया पुंवद्भावः स्त्री विधाय विदुषिभ्यवा

४६४ । त्यादेश रूपः ।

त्यादेः ५१, च ११, रूपः ११ ।

लेख्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विद्वद्भुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र भुवी वचादिशाभावस्तु अरविहितकार्यस्यानित्यत्वात् । अतएव विवृतिः कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

श्री-रा-टी—रूपस्य कल्पस्य तत्तच्छिन् ईप् च ऊप् च तत् स्वमिति प्रीकान्तं दम् उच्यते इह, इ इत्यस्य त्रित् । तरतमाविति क्तिविपरिणामात् तरतमयोश्चकारेण रूपकल्पे इति समुच्चयिते अत आह तरतमरूपकल्पेऽपि पुंवश्चेति पुंवत्सुप्रतपुंस्त्व इति निष्पे प्राप्ते विकल्पः । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजातिवचित्वे प्रकीर्णभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोगः ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्य प्रतिपादकक्रियाविशेषः कथ्यते तस्मात् गुणक्रियागतप्रकर्षात्तरतमाविति । विदुषितरिषि विद्वत्तौ शत शतुर्वसुः उदीत्वादीप् वसीर्वः सेम इति वस्व उः अनेम स्तः पक्षे विदुषीतरा इति पुंवद्भावपक्षे विद्वत्तरिति क्तिरभावान्न वस्व उः । सतितरिषि अज्ञभावे शत आद्यकारलोपः ऋदित्वादीप् अनेन स्तः पुंवश्च वा । भ्रुव चेल गोच मते ईतेषु पुंवदिवानेकाचः । भ्रुव चेल गोचशब्दाः कुसार्थाः एषु सत इततयोश्चनेका जीवन्तः स्त्री वा स्यात् त्रितु पुंवच्चा । पतिभुवा पत्नीभुवा ब्रह्मजुक्ता पचाद्यनि कित् ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणीचेलि तरुणिगीच्चा तरुणीगीच्चा कुमारिमता कुंमारीमता गौरिहता गौरीहता विदुषिभुवा विद्वद्भुवा विदुषीभुवा सतिचेली ससेली सतीचेली चिलशशक्ती पचादित्वादनृ नदादित्वादीप् । अनेकाजिति किम् । स्त्रीभुवी स्त्रीचेली इति किं वामोरुभुवा लक्ष्मीचेलीत्यादि । नानुक्तपुंस्त्वानेकाचपरादिषु ती । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्य सत्पुंवद्भावी न स्यातां वदरितरा वदरीतना वदरीभुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं गौरितरा गौरीचेली ॥ ४६३ ॥

दिवहनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । साद्यन्तात् त्याद्यन्ताश्च रूपः स्यात् । अत्र एकप्रत्ययस्य अर्थद्वयेन यथासंख्यासम्भवात् द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये बहूनां मध्ये एकस्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थः । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वर्गं लिखितम् । अयमवयोरिषो वा अतिशयेन पटुः पटुरूपः एवम् अतिशयेन पटू पटुरूपा इत्यादौ पुंवद्भावः ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमाम् ।

किम्-ए-व्यात् ५१, च १२१, अद्रव्ये ७१, चतरां चतमां १२॥ ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विवङ्गनामोक्तोत्कर्षे चतरां चतमां स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राज्ञेतरां उच्चैस्तरां पचति-तराम् । एवं चतमाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरः ।

अतिशयेन पचति पचतिरूपम् एवं पचतीरूपं पचन्तिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वद्वि-
बहुत्वानुरोधेन तिवादयः प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वद्विबहुत्वानि । ततश्च
क्रियाया असूतृत्वात् पुंत्वाद्यभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयभावे सामान्य-
त्वान्नपुंसकमिति वचनात् कौवत्वम् । एवं क्रियायाः संख्याभावे रूपान्तर क्रियापदस्य
लिङ्गसंज्ञानुरोधेन जायमानानां स्यादीनामपि एकवचनमेव प्रथमीपस्थितपरित्यागे
प्रमाणाभावात् ॥ ४६४ ॥

श्री-रा-टौ—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिसदन्त्येति न्यायात् आह त्यादे-
श्चेति उत्कर्षे स्वार्थे पटुरूप इति प्रकृष्टः पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पटू पट्टिरूपा पटू-
रूपा इवभावपक्षे पटुरुपेति । पचतिरूपं प्रकृष्टं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्यं
रूपत्वेन दधीत्यने क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् । पचतीरूपं पचन्तिरूपमित्यादि न्यन्ता-
दिति कथ्यत्वान्निङ्गम् ॥ ४६४ ॥

किम् च एष व्यञ्ज किमेव्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरां च
चतमां च चतरां चतमां सूत्रत्वादौकारलोपः । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चानु-
कृष्टं नोत्तरञ्च इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यप्तेजोवायुकाश-
कालदिगात्मनांसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द संख्या परिमाण
पृथक्त्व संयोग विभागपरत्वापरत्व बुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयवादयो गुणाः ।
उत्तरेप्रणावत्तेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमन-
योरतिशयेन किं किन्तरां किमशब्दोऽव कुत्सार्थः अतिकृत्स्नितं रूपमित्यर्थः ।
प्राज्ञेतरामिति एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तम्यन्तात् प्रत्यये विभक्तोरनुक्
अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षः सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्षः इति चेत्
सर्वं क्रियागुणयोरेव उत्कर्षेणैव तदाश्रयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा
मक्षाः क्रोशन्ति इत्यत्र मक्षस्थितजनस्य क्रोशनेनैव मक्षक्रोशनमुच्यते अत्र किमा-

४६६ । गुणाद्विष्टेयम् ।

गुणात् ५१, वा १२१, इष्ट ईयस् १॥ १.

गुणवाचिनो द्विवह्णनामिकोत्कर्षे क्रमाद्विष्टेयस् ईयस्विष्टौ
वा स्तः ।

दीनां मध्ये ये गुणादिवाचिनी द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ स्तः द्रव्ये वाच्ये
तु न स्त इत्यर्थः । ये तु द्रव्यमात्रवाचिनी भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाच्येऽपि प्रत्ययौ स्तः
विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा अद्रव्ये इति नीत्वा अद्रव्यादित्यवावदित्यत् । अतएव
प्रातस्तरां पतञ्जिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविमिति भट्टौ । अतिशयेन प्रातःकाल
इत्यर्थः । अयमनयोरतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तरां शब्दः । एवं नीचैस्तरां गन्धः ।
इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरां अत्र पचनक्रियाया उल्कर्षः एवं चतसाम् ।
द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तकः एवं नीचैस्तरौ घटः । किन्नरी राजा ॥ ४६५ ॥

श्रीराटी—किम् च एष व्यञ्ज तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन्, चतराश्च
चतसाम् तौ मण्डूकगत्या द्विवह्णनामिकोत्कर्षे इत्यनुवर्तयन्नाह द्विवह्णनामित्यादि
किन्नरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्यं किन्नरामिति
इदञ्च किम् इदमेवामतिशयेन किमिति वाक्यं यद्यपि किं प्रश्ने तथापि न
प्रश्नप्रकर्षे त्यः किं तर्हि पृच्छ्यमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरां
चतसाम् त्यः पृच्छ्यमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात् । प्राज्ञेतरामिति कालवाचिनः
प्राज्ञेतरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचिनात् अद्रव्य इति निषेधे प्राप्ते
वचनं कालव्यतिरिक्तस्य एदन्तत्वाभावात् एवं पूर्वाह्णतराम् अपराह्णतरां
इत्यादि । उच्चैस्तरामिति गुणप्रकर्षे एवं सुतरां नितरामित्यादि पचतितरामिति
क्रियाप्रकर्षे एवं पचन्तितरां पचन्तितरामिति चित्वाद्याम् । उच्चैस्तर इति
यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षौ यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवायं
प्रतिषेधः पूर्वेषु तरतमाविति ॥ ४६५ ॥

द्विवह्णनामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । वाशब्देऽत्र व्यवस्थावाचौ विकल्पवाचौ च ।
व्यवस्थया क्रमाभावः । तेन गुणवाचिनी द्वयोर्मध्ये एकीकर्षे इष्टेयम् वह्णनां मध्ये
एकीकर्षेऽपि इष्टेयम् स्यातां वा ॥ ४६६ ॥

श्रीराटी—इष्टञ्च ईयस्य तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । जीमंश्च डिन्नैकाचः ।

जि-इमन् १२७, च १२७, डित् १२७, नैकाचः ५१ ।

जिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डित् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् ।

४६८ । लुङ्गद्विनाम् ।

लुक् १२७, मत्-वत्-विनां ६॥, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्य ग्रहणं न तु गुणिवृत्तिगुणस्य तेन घटस्य शुक्लीयान् शुक्लिष्ठो गुण इति न स्यात्
गुणादिति किं पाचकतरः पाचकतमः क्रियाप्रकर्षे मा भूत् । यद्यपि द्वयोरिकस्याति-
शये ईयसुर्वह्णाम् एकातिशये इष्ठं पाणिनीये यथा अतिशयने तमविष्ठनी
दिवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनी तरप् तमप् साहचर्यादीयस्त्रिनिष्ठनी प्रति-
पादितौ यथा संक्षिप्तसारिपि गुणादीयस्त्रिष्ठाविति तथापि ग्रन्थकृता द्विवह्णा-
मित्यनुवर्त्य क्रमेण इष्टेयस् ईयस्त्रिष्ठौ भवतः प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

जिश्च इमन् च जीमन् । ड इत् यस्य स डित् । न एकी नैकः नैकीऽच् यस्य
स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्ठेयस् च इमन् इष्ठ ईयसूनां साहचर्यात् जिरित लेः
पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । एवं असन्ततरादिभिः सहोप-
न्यासात् जिरपि असन्ततरादिर्बोध्यः । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र औ पुंवङ्गावाचि-
प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पक्षे यवादेशे यवयति एवं गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र
औ पुंवङ्गावादीपी निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गरयति ।
अयमनयोरिषां वा अतिशयेन लघुः लघिष्ठः इष्टे डिच्चात् टिलीपुः । एवं लघी-
यान् । पक्षे लघुतरः लघुतमः एवं लघीर्भावः लघिमा एवं अतिशयेन लघ्वी
लघिष्ठा लघीयसी लघ्याभावो लघिमा । एषु असन्ततरादितया पुंवङ्गावादीपी
निवृत्तौ डिच्चात् टिलीपुः ॥ ४६७ ॥

श्रीराट्टी—जिश्च इमंश्च तत् जीमन्, नास्तीकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् ।

४६६ । तन् लोप्यः ।

तन् । १।, लोप्यः १।।

करिष्ठः ।

पक्षे लघुतरः लघुतमः इति जीमोरोदाहरणं तसत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र
पृथक् पौनिदेशात् न यथोर्लोपः ॥ ४६७ ॥

मनुष्य वतुष्य विन् च मङ्गलिनः तेषाम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्
ज्यादेः सप्तम्यन्तत्वेनानुवृत्तिः । तेन जि इमन् इष्ठ ईयसु एषु परेषु मनुवतुविनां
लुक् स्यात् । अतिशयेन सतिमान् मतिष्ठः अचानेन मतेर्लुकि ङित्वात् टिलीपः ।
किञ्चात्र अस्तिङं वहिरङ्ग इति न्यायात् टिलीपस्य सिद्धलाभावे तकारस्य दकारी
न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्टे वतुविनी-
र्लुकि ङित्वात् टिलीपे मेधिष्ठः एव मतीयसौ मेधीयसौ । मतिमतो भावः
मतिमा मेधिसा मतिमन्तमाचष्टे मतयति । अत्र समाहाररेखेष्टसिद्धौ मङ्गलि-
नामिति वङ्गवचनं गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु घञ् अल आनङ् युक्त ईप् एषां
लुक् स्यादाख्याने औ परे इति बोध्यम् । उदाहरणं लेः कृत्याख्याने इत्यत्र दृश्यम् ।
मत्वर्थिनामिति पाठे गोमी तृणस इत्यादीनां मिनादिरपि लोपापत्तिः ॥ ४६८ ॥

श्रीरा टी—मनुष्य वतुष्य विन् तेषां लुक् स्यात् ज्यादिषु । मतिष्ठ इति
अयमनयोरेषां वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनयोरेषां वा मेधावान्
मेधावी वा मेधिष्ठः पक्षे मतिमत्तरः मेधावत्तर इत्यादि । एषामिति किं गोमिष्ठः
गोमीयान् मनुष्येषुपि गविष्ठः गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

तनी लोपः स्यात् ज्यादिषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । अत्र तनी लोपे
त्यलोपे त्यलचणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलीपः । एवं करीयान्
करिमा कर्त्तारमाचष्टे कारयति अत्र तनी लोपे गुणस्य निवृत्तौ औ परे पुनः
वृद्धिः ॥ ४६९ ॥

श्रीरा-टी—ज्यादिषु तन्लोप्यः स्यात् । करिष्ठ इति अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन कर्त्ता इति वाक्यम् एवमियमनयोरासां वा दीग्वी दीहिष्ठा दीहीयसौ
गौ । अचि दान्तलाभावः अतएव दन्तलक्रियावाचकासौ ॥ ४७० ॥

४७० । वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र
क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ
ऋस्व वृह वृन्दारकाः—साध नेद स्थव दव यव
क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह तप द्राघ ऋस
वर्ष वृन्दाः ।

वाढ—वृन्दारकाः १॥, साध—वृन्दाः १॥ ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्युर्जगादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः तपिष्ठः द्राघिष्ठः
ऋसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वाढः साधिष्ठः । एवं सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यम्
अन्तिकः नेदिष्ठः स्थूलः स्थविष्ठः दूरः दविष्ठः युवा यविष्ठः क्षुद्रः क्षोदिष्ठः प्रियः
प्रेष्ठः स्थिरः स्थेष्ठः स्फिरोरु वृहर्थः स्फेष्ठः उरुर्महदर्थः वरिष्ठः गुरुः गरिष्ठः बहुलः
वंहिष्ठः तृप्रोतीति तृप्रः औष्णादिको रेफः इति रमानाथः । तृप्रः वपिष्ठः दीर्घा
द्राघिष्ठः ऋस्वो ऋसिष्ठः वृहो वृहिष्ठः वृन्दारको देवी सुखी वा वृन्दिष्ठः । एषु
पूर्वेण इष्टे क्रमादादिषुः एषां मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इष्टादयो
भवन्ति इष्टादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्कादीनां यथोर्लोप
इत्यकारलोपः कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु जीमंशेत्य-
चैकाचवर्जनसामर्थ्यात् यथोर्लोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्देयं रायमाचष्टे राययति
एवं नावयति इत्यादौ एकाव्वर्जनस्य साफल्यम् । काशीश्वरस्तु प्रस्थस्कादीनाम्
अदन्तनिर्देशादेव यथोर्लोप इति न स्यादित्याह तदपि हेयं प्रियमाचष्टे प्रापयति
इत्यादौ नाप् सत्यर्थे त्यादिनामापविधानेनैव अदन्तसाफल्यम् । वस्तुतस्तु यथो-
र्लोप इत्यत्र अथ इष्ट ए इति विग्रहे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यथोरिति गौरवं
प्रापयति प्रस्थस्त इत्यत्र इष्ट ईयसु इमन् एषु यथोर्लोप इत्यकारलोपो न स्यादिति ।
तेन प्रेष्ठः प्रेयान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढः साधोयान् वाढस्य भावः साधिसा

४७१ । प्रशस्यः श्रः ।

प्रशस्यः १।, श्रः १। ।

श्रेष्ठः ।

४७२ । ज्यो वृद्धश्चैयस्यः ।

ज्यः १।, वृद्धः १।, च १।, ईयस्वी १।, आः १। ।

वृद्धः प्रशस्यश्च जगदौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चैयसोरी आः स्यात् । ज्येष्ठः ज्यायान् ।

४७३ । पृथुमृदुक्लृग्भृग्भृदृपरिवृदृस्यर्द्रः ।

पृथु—परिवृदृस्य ६।, ऋत् १२।, रः १॥ ।

एषान्कारस्य जगदौ रः स्यात् । प्रथिष्ठः ।

श्री-रा-ट्टी—वाङ्मय अन्तिकञ्च स्थूलञ्च दूरञ्च युवा च क्षिप्रञ्च लुप्तञ्च प्रियञ्च स्थिरञ्च स्फिरञ्च उरुञ्च गुरुञ्च बल्लञ्च तृपञ्च दीर्घञ्च ऋल्लञ्च वृल्लञ्च हन्तारकाञ्च ते, साधञ्च नेदञ्च खवञ्च दवञ्च यवञ्च क्षिपञ्च क्षीदञ्च प्रथञ्च स्तञ्च स्तञ्च वरञ्च गरञ्च वंङ्च ऋपञ्च द्राघञ्च ऋसञ्च वर्षञ्च हन्तञ्च ते । अयमनयोरीषां वा अतिशयेन वाङ् इत्यादि वाक्यं साधिष्ठः साधौयान् डिति टिलोपः परे प्रत्यस्कान् विना सर्वे हसन्तादेशाः एकाच्चात् जगदीनां न डित्वम् ॥ ४७० ॥

प्रशस्यः श्रः स्यात् जगदौ । अयमनयोरीषां वा अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः एवं श्रेयान् श्रेसा आपयति ॥ ४७१ ॥

श्री-रा-ट्टी—प्रशस्य इति ष्यर्थे प्रीकान् दं प्रशस्यः आदेशः स्यात् जगदिषु । श्रेष्ठः श्रेयान् इति अयमनयोरीषां वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥ ४७१ ॥

ईयसोरी ईयस्वी इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरीषां वा अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्येष्ठः । एवं ज्यायान् अत्र ज्यादेशात् परस्य ईयसोरीकारस्य आ । एवं ज्येसा ज्यापयति ॥ ४७२ ॥

श्री-रा-ट्टी—ईयस ई ईयसी लुप्तधीकं दम् आलुप्तप्रीकदम् । अयमनयोरीषां वा अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठः ज्यायान् पूर्वेषु कर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥ ४७२ ॥ पृथुश्च मृदुश्च क्लृग्भृग्भृदृश्च परिवृदृश्चेति तस्य । अयमनयोरीषां वा

४७४ । युवाल्पी कन् वा ।

युवाल्पी १॥, कन् १२॥, वा १२॥ ।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयष्टः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणादिमन् १॥, इमन् १२॥, भावे ७॥ ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथुः प्रथिष्ठः अत्र इडे डित्वात् टिलोपः । एवं ऋदिष्ठः क्रशिष्ठः भशिष्ठः द्रदिष्ठः परिहृदिष्ठः एवञ्च प्रथीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥ ४७३ ॥

श्रीरा-टी—पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिहृदश्च तत्तस्य । प्रथिष्ठः प्रथीयान् इति एवं ऋदिष्ठः ऋदीयानिति क्रशिष्ठः क्रशीयानिति भशिष्ठः भशीयान् द्रदिष्ठः द्रदीयान् सर्वत्र टिलोपः ऋदृश्च ॥ ४७३ ॥

युवा अल्पश्च कन् साहा जग्रादौ । अयमनयीरेषां वा अतिशयेन युवा कनिष्ठः पचे यविष्ठः वाङ्मनिकेति यवादेशः । अयमनयीरेषां वा अतिशयेन अल्पः कनिष्ठः पचे अल्पिष्ठः एवम् कनीयान् कनिष्ठा कनियति । एवमीयसुरिति पूर्वोक्तमतेषु उदाहृतं तस्य इत्यर्थः ॥ ४७४ ॥

श्रीरा-टी—युवा च अल्पश्च तौ पृथेयं प्रीयूनीत्यस्य च कन् वा स्यात् जग्रादिषु । कनिष्ठ इति युवाल्पयोर्गुदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयीरेषां वा युवाल्पी वेति वाक्यं पचे यविष्ठः अल्पीयान् पूर्वेषु यवादेशः ॥ ४७४ ॥

लघोर्भावः लघिमा । पूर्वते वागुवर्तते । तेन पचे लघुत्वं लघुता लाघवम् । नाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भावः रूपत्वं रसस्य रसत्वं गन्धस्य गन्धत्वं स्पर्शस्य स्पर्शत्वमित्यादि । गुणाद्विष्टेयत्वं इत्यत्रापि एवं व्याख्येयम् । इममन्तः पुंलिङ्गोऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य भावः प्रेमा इति तु पुंस्त्रीव्ययीः प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं वृत्तत्वं वृत्तता वार्चम् ॥ ४७५ ॥

श्रीरा-टी—लघिमेति लघोर्भावः लघ्व्या भावः लघुनी भावः शसन्ततरादाविति पुंवन्भावः टिलोपश्च सानान्यैर्गुणादेव नीलस्य भावः निलिमा शुक्लिमा कालिमा इत्यादि पचे लघुत्वं लघुता लाघवं नैल्यं शौक्ल्यं काल्यमिति यद्यपि सामान्येणीतं तथापि पृथ्वादिवर्णपिङ्गवद्विष्टो ज्ञातव्यं तेन प्रथिमेत्यादि पृथु मृदु कृशेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस्-भूमन् भूयिष्ठाः १॥ ।

बह्वीरोयस्त्रिमन्त्रिहान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्यादेश्योने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्यादेः ५१, च १२१, औने ७, कल्प-देश्य-देशीयाः १॥ ।

लेख्यायन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनी विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पचतिकल्पम् ।

ऋद्रः । पृथुर्दुपटुचिप्रवज्जलनुद्रसाधवः । बह्वकिञ्चन खण्डाश्च लघु स्वादु प्रियं
जवः । चण्डो बालो गुरुर्मन्दी वक्त्रः पाकस्तनुर्महान् । आशु ऋक्षोर दीर्घश्च
होदः सर्वे हृदादयः । पक्षे पृथुलं पृथुता पृथुदिः किम् अन्तिकता इत्यादि ॥ ४७५ ॥

ईयस्मादिषु बह्वीर्भूरादेश ईयस्त्रीलीरादिलोपः इष्टे यकारागमश्च निपात्यते ।
अतिशयेन बद्धः भूयान् बह्वीर्भावः भूमा अतिशयेन बद्धः भूयिष्ठः । पूर्वसूचस्यवा-
शब्दस्य इह नानुवृत्तिः यतो व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्तिः इच्छया
निवृत्तिरिति । अत्र ईयस्मादिषु बह्वीर्भू आदेशं ज्ञात्वा तस्माच्चर्थादाख्याने जी च
बह्वीर्भू आदेशः स्यादिति सूचितम् । तेन बद्धमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

औराटी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूयः इन्मा भूमा इष्टेन भूयिष्ठः
बद्धशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊनः औनः तस्मिन् । लीपीऽस्यैत्यकारलोपः । ईषदूनी विद्वान्
विद्वत्कल्पः । अत्र विरामे ससुध्वसिति दङ् । एवं विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । एषां
पूर्वलङ्गितैव । एवं ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु शस-
न्ततरादित्वात् पुंवद्भावः । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र कीडादिः
पुंवद्भावः । ईषदून् पचति पचतिकल्पं पचतिदेशीयम् । एषु एकत्वक्तीवत्योर्वीजं
त्यादेश्य रूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

औराटी—तिरादिर्धस्य तत्तस्य कल्पश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति ।
विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एवं गुडकल्पा द्राक्षा इत्यादौ द्राक्षायामारोपितस्य

४७८ । लेर्बहुः प्राक् ।

लेः ५१, वङ्गः ११, प्राक् ११ ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाशः ११, कुत्सायाम् ७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

शुद्धत्वस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थकता कश्चित् स्वार्थिकाख्याः प्रकृतेर्लिङ्गवचना-
न्यतिक्रम्य वर्तन्तेऽपीति अतः स्त्रीलिङ्गता एवं पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्पं
इति ईषदूनं यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्यं किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थः ।
एवं पचतःकल्पं पचनिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

लेः पुनरुपादानं त्यादिनिवृत्त्यर्थम् । स्याद्यन्तात्परी वङ्गः स्यादीषदूनेऽर्थे स च
वङ्गः परव जातः सन् पूर्वः स्यादित्यर्थः । ईषदूनः पटुः वङ्गपटुः अत्र विभक्त्युक्ति
कृतेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्तिः । ईषदूना विदुषी वङ्गविदुषी । अत्र वङ्गप्रत्ययस्य
शसन्ततरादित्वेऽपि परस्यायित्वाभावात् न पुंवद्भावः ॥ ४७८ ॥

श्रीरा-टी—प्रप्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् वङ्गः स्यात् । बहुपटुरिति ईषदूनः
पटुरित्यर्थः एवं वङ्गगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थवङ्गशब्देन क्रियाविशेषणेन
यथा वङ्गददाति वङ्गपचतीति तथाचापि वङ्गपटुः वङ्गद्राक्षा इति सः करणीयः
किं लक्षणेति तदसत् वङ्गगर्भ इत्यादी गतीन्तरदत्तादीयः स्यात् न तु षः । एवं
वङ्गक् वङ्गपत्न्याः वङ्गराजा वङ्गसखा इत्यादावेषाविति स्यात् ॥ ४७९ ॥

स्याद्यन्तात् पाशः स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सिता विदुषी विहत्पाशा शसन्ततरा-
दित्वात् पुंवद्भावः ॥ ४७९ ॥

श्रीरा-टी—लेः पाशः स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो
भिषगित्यर्थः । एवं वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टिः रचःपाशा-
निति । परे तु येन प्रवृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रवृत्तिसस्यैव निन्दा गम्यते तस्मात्
त्यः । यत्र प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् । तेन वैयाकरणश्वोर इति
निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् ११, भूतपूर्वे ७ ।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्व आद्यः आद्यचरः ।

४८१ । ष्या रूप्यश्च ।

ष्याः ५, रूप्यः १, च ११ ।

अन्ताद्व्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वे गौः कृष्णरूप्यः कृष्णचरः । शुभ्रा रूप्यः शुभ्रचरः ।

४८२ । बह्वल्पायात् काच्चशस् वा ।

बह्वल्पायात् ५, कात् ५, चशस् ११, वा ११ ।

बह्वर्थादल्पायाच्च कात् परश्चशस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिशः अल्पशः स्तोकशः ।

सायन्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । भूतपूर्वा विदुषी विदुषरी अतः शसन्ततरा-
दित्वात् पुंवङ्गावः टित्वादीप् ॥ ४८० ॥औरा-टी—भूतपूर्वः प्राग्भूतः तस्मिन् चरट् स्यात् । टित्वादीप् । आद्य-
चरीति पूर्वशब्दात् यतः भूतस्य वर्त्तमानता प्रतीयते तच्च न स्यात् । यथा ईश्वरी
भूत इत्यादि । गीष्टाद्रीनः । गीष्टशब्दात् भूतपूर्वः णीनः स्यात् । गौष्टीनम् ॥ ४८० ॥षष्ठान्तात् लिङ्गात् रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः
कृष्णरूप्यः एवं कृष्णचरः । शुभाया भूतपूर्वो गौः शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनात् न
पुंवङ्गावः । शुभचरः अत्र पुंवङ्गावः ॥ ४८१ ॥औरा-टी—शुभारूप्य इति रूप्यवर्जनात् न पुंवङ्गावः । चरट् स्यादेव शुभ-
चरीति ॥ ४८१ ॥वज्रश्च अल्पश्च बह्वल्पी, बह्वल्पी अर्थो यस्य तत् बह्वल्पायं तस्मात् । पृथग्योगात्
भूतपूर्वे तस्य ष्याश्च नानुवृत्तिः । बह्वीर्भूमीदीर्हि वज्रशः अत्र कर्मणश्चशसि पुंवङ्गावः ।
चित्त्वादव्ययम् एवं वज्रभिर्नवेः पश्यति वज्रशः । वज्रभिर्गम्यते वज्रशः अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् महली गम्ये एव स्यात् । वज्रसु तीर्थेषु स्नातः वज्रशः पते तद्रूपेण
स्थितिः । कारकात् किं वज्रनां स्वामी इत्यादौ न स्यात् एवं भूरिशः अल्पार्थस्य

४८३ । संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् ।

संख्या-एकार्थात् ५१, वीप्सायां ७१ ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चक्रत्वस् वारे ।

चक्रत्वस् १२१, वारे ७१ ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिक्रत्वः गणक्रत्वः पञ्चक्रत्वः ।

तु अल्पशः स्तीकशः अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिति बीभ्यन् । तेन बह्वनि दुःखानि देहि अल्पमभ्युदयं देहीत्यादौ न स्यात् एवं क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्सायां नित्यम् । क्रमशः सङ्गशः पूगशः वन्दशः ॥ ४८२ ॥

श्रीराट्टी—वङ्गश्च अल्पस्य तावर्थी यस्य स तस्मात् चित्त्वाद्वा । वङ्गश्च इति बह्वन् बह्वी, बह्वनि वा देहीत्यर्थे वङ्गशः भूरिश इति भूरि व्यं बह्वर्थः अल्पश्च इति अल्पं मात्रा विन्दु स्तीकमिति पठ्यायः । एवं वङ्गभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि वङ्गशः स्तीकश्च इति पठे बह्वनि देहि वङ्गभ्यो देहि कादिति किम् । बह्वनां स्वामी ॥ ४८२ ॥

एकः एकभागः एकोऽर्थी यस्य स एकार्थः संख्या च एकार्थस्य संख्यैकार्थं तस्मात् । संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकास परशशस् स्याद्वीप्सायाम् । कति कति देहि कतिशः एवं गणं गणं देहि गणशः । तावन्तं तावन्तं तावच्छः इत्येतेषां संख्या वडडत्यतु इत्यादिना संख्यातुल्यत्वे चशस् । संख्यायान्तु द्वी द्वी द्विशः एवं चिश इत्यादि । एकभागार्थात् पादं पादं पादशः कुडवं कुडवं कुडवशः कार्पापणं कार्पापणं कार्पापणशः । कुडवादीनां परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीराट्टी—संख्या च एकार्थस्य तत्तस्मात् संख्याया एकार्थात्तामीच्छेऽर्थे चशस् स्याद्वा । कति कति कतिशः त्वेनामीच्छेऽर्थे दीत्यते तेन न हिः तावच्छ इति इत्यतः वङ्गगणा इति संख्यातिदेशात् एवं गणशः पादश इत्यादि । एकार्थशब्देनेह परिमाणं गच्छते तेन पणशः कादित्वेव द्वयोर्वयीः स्वामीत्यादौ न स्यात् ॥ ४८३ ॥

संख्याभिन्नस्य वारीऽर्थी न सम्भवतीत्याह संख्याया इति । कति वारान् भुङ्क्ते कतिक्रत्वः चित्त्वादव्ययम् । एवं गणक्रत्व इति संख्यातुल्यत्वात् । संख्यायान्तु पञ्चक्रत्वः दशक्रत्व इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५ । सुचतुर्विधेः ।

सुच् ११६, चतुर्-वि-धेः ५॥

एभ्यः सुच् स्याद्वारि । चतुः द्विः त्रिः ।

४८६ । मयट् तद्रूपे ।

मयट् ११६, तद्रूपे ७॥

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयम् ।
वाङ्मयम् ।

श्रीरा-टी—क्रियाया अभ्यावृत्तिर्वारः तस्मिन् । कतिक्त्व इति चित्वाङ्गं स्यादि
लुकि नात्वसीधीरिति चर्चः एवं गणकत्वः पञ्चकत्वः अभ्यावृत्तिभिन्नकालायामेव
क्रियायां सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालीनत्व-
प्रतीतिः । यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेदः प्रतीयते तत्र स्यादेव । यथा
द्विवचनं द्विष्णुकार इत्यादि । वार इति किं पञ्च भुङ्क्ते । संख्याया इति किं
प्रभूतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्दः संख्यात्वेन प्रसिद्धः ॥ ४८४ ॥

उकार उच्चारणार्थः चकारोऽव्ययार्थः । चतुरी वारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात्
सुचि हाते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे
नित्यं विसर्गस्य सकारि स्यादिः सीलीप इति सस्य लीपे सुचः सस्य विसर्गे चतुः ।
एवं ही वारौ द्विः त्रीन् वारान् त्रिः ॥ ४८५ ॥

श्रीरा-टी—चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वं सूचत्वात् सुचा चकत्वसिति
बाध्यते । चतुरिति चतुर्शब्दात् सुच् उच्चारितौ चतुस् इति स्थिते स्त्रीर्विः फे
इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः स्थाने एक एव विः सुज् विकल्प-
यन्ति चान्द्राः तन्मते चतुकृत्वः द्विकृत्वः त्रिकृत्वः इति च भवति । सकृत् । एक-
शब्दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृत् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थः सकृत् शब्दोऽस्मि
तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करीतीत्यादि प्रयोगः लक्षणन्तु प्रपञ्चार्थम् एकस्याभ्यावृत्त्य-
भावात् तन्मतमालम्ब्य गम्यकृतीपेक्षितम् । बहीर्धाञ्वाविप्रकृष्टकाले । वङ्गशब्दा-
दप्रकृष्टकाले वारिऽर्थे धाच् स्यादा । बहुधा भुङ्क्ते पचे वङ्गकाली भुङ्क्ते अवि-
प्रकृष्टकाले किं वङ्गकाली मासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपं आत्मा यस्य स तद्रूपः तस्मिन् । पृथक् योगात् पूर्वात् किमपि नानु-

४८७ । प्रकारे जातीयः ।

प्रकारे ७, जातीयः १ ।

तार्किकजातीया ।

वर्तते प्रकरणबलात् स्याद्यन्तादेव । विश्वात्मकं विष्णुमयं जगत् । एवं वाङ्मयं शास्त्रं हिरण्यमम् । अत्र यकारलोपी मनीषादित्वात् । टित्वादीर्षि तेजोमयी देवी । विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव । तेन अस्मन्नां विकारः अस्मन्मया देशः एवं हेमभयं कुण्डलं यवमयश्चक्रः भस्ममयी भूमिः । भक्ष्याच्छादनयोस्तु अनभिधानात् न स्यात् तेन मीढः सूपः कार्पसं वस्त्रम् इत्यादौ च एव । गीः पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट् । गीमयम् । पुरीषे किं गोविट् गव्यं दुग्धादि । पयःसस्तु विकारे न स्यात् । तेन पयसी विकारः पयसं दध्यादि अत्राणित्वात् णाः । पायसं परमान्नम् अत्र णः ॥ ४८६ ॥

श्रीराट्—तद्रूपं यस्मिन् तत्तस्मिन् । विश्वात्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन् जगति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः एवं क्षीरमयी यवागुः अन्नमयो यज्ञः । बह्वर्थात् सङ्गवत् त्याश्च । बह्वर्थे वर्तमानात् लिः सङ्गवत् त्याः स्युः चकारात् मयट् च । अप्रुपा आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् णिकः आपूपिकम् अपूपमयं पर्वं वाटिकी वटकमयी पात्री लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । परे तु बाहुल्येन प्रकृतमित्यर्थे प्रकृतं प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति । अनेकाच् संख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरंशे क्रेतव्यमूल्ययोः । मूल्यांशे वर्तमानायाः संख्यायाः क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्यांशे वर्तमानायाः संख्याया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात् । यवानां हावंशौ मूल्ये यस्योदक्षितः विमयमुदक्षित् यवानां तिलानां हावंशौ मूल्यमस्याः शर्करायाः विमयी शर्करा तिलानां क्रेतव्येऽपि हावंशौ उदक्षितः क्रेतव्यौ एषां यवानां विमया यवाः उदक्षितः सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे पीत्यस्याचक्षांशस्यानकत्वम्यो नेष्यते अनभिधानात् द्वौ यवानां उदक्षितः । अत्र हि त्रयाणां अंशानां मूल्ये द्विशब्दो वर्तते इति न त्वः अनेकेति किं यवानामेकोऽंशौ मूल्यमस्य उदक्षितः । अंश इति किं द्वौ त्रीहि यवौ मूलमस्योदक्षितः मूलक्रेतव्ययोरिति किं द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेष्वेव न स्यात् । तैलभागात् क्षीरेण हेतुना द्वौ भागौ यत्र तत्तैलं पच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८ । वित्ते चुच्चुचणौ ।

वित्ते ७, चुच्चुचणौ १॥ ।

विद्याचुच्चुः विद्याचणः ।

४८९ । निर्वृत्ते भावादिसः ।

निर्वृत्ते ७, भावात् ५१, इमः १॥ ।

पाकिमः ।

स्वाद्यन्ताजातीयः स्यात् प्रकारः । प्रकारशब्दः सादृश्यवाची पुलिङ्गः । तार्किक्याः प्रकारः तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थः । कोडादिः पुंव-
दिति पुंवद्भावः । एवं पटजातीयो जनः रुदुजातीयं फलम् । किञ्च विदुष्याः
प्रकारः विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्ततरादिभिन्नत्वान्न पुंवद्भावः ॥४८७॥

श्री-रा-टी—प्रकारः सादृश्यं तद्यस्यास्ति अर्थ आदित्वादस्ताः तस्मिन् स्त्री
जातीयः स्यात् । तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थः । महाजातीय
इति महतीप्रकारः महत्तैकार्थं इति अयन्तु प्रकारवति व्याञ्च । प्रकारे अनयो-
र्विषयभेदः तेन तथा जातीय इति भवति । स्थूलादः कः । स्थूलादः प्रकारोऽपि
कः स्यात् । जातीयस्य बाधकः स्थूलको मणिः यः स्फुरत्कान्तिः । अचलन्नपि चल-
न्निव लक्ष्यते स चलत्कः चञ्चत्कः एवं प्रभामण्डलयोगादहहन्नपि वृहन्निव दृश्यते
वृहत्कः इति सादृश्यमेव प्रकारार्थं व्याचष्टे । स्थूलमाषचुचञ्चाऽश्वाश्चलञ्चदृष्टतया ।
वाद्याकालः कुमारी च पुत्रः श्वशुर इत्यपि । पुत्रमूलीऽथ गीमूवं कादनेऽथमुवा-
प्यहौ । कृष्णसिले वरे व्रीही तथा जीर्णन्तु शालिषु । अवदातः सुरायाञ्च स्थूलादौ
परिकीर्तिताः ॥ ४८७ ॥

स्वाद्यन्ताचुच्चुचणौ स्यातां तेन ख्यातेऽर्थे । चुच्चुः पञ्चमक्षरद्वयी चणौ मूर्धन्व-
चवान् । विद्यया ख्यातः विद्याचुच्चुः विद्याचणः ॥ ४८८ ॥

श्री-रा-टी—चुच्चुश्च चणश्च तौ णटवर्गौऽर्थः वित्तं ख्यातं येन वित्तं तस्मात् चुच्चु-
चणौ स्याताम् । विद्याचुच्चुः इति विद्यया वित्त इति वाक्यम् ॥ ४८८ ॥

भावे क्रदन्तादिसः स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे । पाकिन् निष्पन्न पाकिमः कथीरिख-
कारलीपः ॥ ४८९ ॥

४६० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग- षड्गवम् ।

पशुभ्यः ५॥, स्थान-द्वि-षट्के ७, गोष्ठ-गोयुग-षड्गवम् १ ।

गोगोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४६१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरी ।

शुण्डोच्चभ्यः ५॥, अपकर्षे ७, र-ष्टरी १॥ ।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्यः स्थाने वाच्ये गोष्ठं द्विकमित्यर्थे गोयुगः, षट्कमित्यर्थे षड्गवः स्यात् । गवां स्थानं गोगोष्ठम् एवं मद्दिषगोष्ठं गोर्द्विकं गोगोयुगम् एवं हरिणगोयुगं गवां षट्कं गोषड्गवम् एवं हस्तिषड्गवम् एषां क्लीबत्वं स्वभावात् ॥ ४६० ॥

श्रीरा-टी—स्थानञ्च हौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् । पशुवाचिभ्य एवर्थेषु एते क्रमात् स्युः । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थः । गोगोयुगमिति गोर्द्विकमिति वाक्यं गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एवं मद्दिषगोयुगं मद्दिषषड्गवमित्यादि क्लीबत्वं स्वभावात् ॥ ४६० ॥

शुण्डाश्च उच्चाणश्च शुण्डोच्चाणः तेभ्यः । उभयत्र वङ्गवचनं गणार्थम् । शुण्डा-देरः उच्चादेः षट्ः स्यात् अपकर्षेऽर्थे । शुण्डापानं मदस्थानमित्यमरः । अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीरः अल्पा कुटी कुटीरः । अत्र शुण्डाशमी-कुटीनां स्त्रीत्वोऽपि रान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्तरी इत्यादींषित्वादीप् ॥ ४६१ ॥

श्रीरा-टी—शुण्डाश्च उच्चाणश्च तेभ्यः रश्च षट् रश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणक्रियावृत्तिः ब्वनिर्देशात् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे रः उच्चादिभ्योऽपकर्षे षट्ः स्यात् । शुण्डार इति करभस्यावपकुटीत्यर्थः मृगशरीरमित्यन्यः । ऋक्षा शमी शमीरः ऋक्षा कुटी कुटीरः उच्चतरीति लक्ष्ययौवनेत्यर्थः यद्यपि अपकर्षसामान्ये ल्यस्यपि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एवं वत्तरीतीति अत्र बाल्यापकर्षः ऋषभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियापकर्षः कामूतरीत्यत्र महुत्वापकर्षः कामूरस्त्वविशेषः गोशूतरीत्यत्र महुत्वापकर्षः

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादिः कुणतैलकट- जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादिः ५१, कुण-जाहं ११, पाक-मूले ७ ।

पीलुकुणः, तिलतैलं, उमाकटः, कर्णजाहम् ।

त्रयः शुद्धा शमी कुक्ष्यः शुद्धादौ परिकीर्तिताः । उच्चावसर्षभावश्चासुगोष्णसथाच
षट् । डुपः कुत्वाः । कुतुशब्दादपकर्षे डुपः स्यात् । कुतुपः डिच्चाटिलोपः ।
चर्ममयं स्नेहभाजनम् ॥ ४६१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, ते आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-
स्मात् । पीलादेः कुणः पाके । तिलादेस्तैलः स्नेहे । उमादेः कटो रजसि ।
कर्णादेर्जाही मूले स्यात् । पीलोः पाकः पीलुकुणः मूर्धस्थानः । तिलस्य स्नेहः
तिलतैलम् । उमाया रजः उमाकटः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र कुणक-
टान्तयोः पुंस्त्वं तैलजाहान्तयोः क्लीवच्चाभिधानात् । पीलादिस्तु । पीलु कर्कसु
शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इक्षुदी
इत्यादि । उमादिस्तु । उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्णं पचति
प्रतिपत् दक्षिणा पलमूलित्यादि ॥ ४६२ ॥

श्रीरा टी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तच्चस्मात् । कुणश्च
तैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तच्चस्मिन् । एवर्थेषु
क्रमादेर्तेभ्यः क्रमादेर्ति स्युः । पीलुकुण इति पीलूनां पाक इति वाक्यम् । पीलुः
शमी कारीषश्च कर्कसुवकुलावपि । अश्वत्थखदिराम्बाश्च वदरश्च नवात्मकः । अन्ये
आम्रस्थाने करवीरं पठन्ति वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति तिलानां
स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्षप इक्षुदीत्यादिराक्तगणः । उमाकट इति उमाया
रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलोऽलावूः सङ्गाते तु अविर्भूतः । संयुद्धिप्रा-
रजो भिन्नेऽथावो वैरूप्य ईरितः । अव्रीनां सङ्गातः अविकटः समादेस्तु सङ्गातः
निकटः उत्कटः विकटः प्रकटः अवकटो वैरूप्यः । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-
मिति वाक्यम् । कर्णादिदन्तगुल्फभूकेशपुच्छनखं मुखम् । शङ्गीः षष्ठपादश्च
कर्णादौ परिकीर्तिताः ॥ ४६२ ॥

४६३ । चेत्वे शाकटशाकिनौ ।

चेत्वे ७, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इच्छुशाकटं इच्छुशाकिनम् ।

४६४ । इतोऽस्य जाते ।

इतः १, अस्य ६, जाते ७ ।

फलितम् ।

स्याद्यन्तादेतौ स्यातां तस्य चेत्रमित्यर्थे । इच्छौ चेत्रम् इच्छुशाकटम् एवं इच्छुशा-
किनं द्वौ क्लीविऽभिधानात् । समाहारिणैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं
गणार्थं तेन चेत्वे वाच्येऽन्येऽपि प्रत्ययाः स्युः । तानहं विवक्षीमि । यथा धान्यादेः
चेत्वे शीनः । धान्यस्य 'चेत्त' धानीनम् एवं मौद्गीनं कौद्रवीणम् । तिलादर्षणीनी ।
तिलस्य चेत्वं तिल्यं तैलीनम् एवं माषस्य माष्यं माषीणम् उमायाः उम्यं श्रीमौ-
नम् । अनीः अनव्यं आनव्यम् । भङ्गस्य भङ्गं भाङ्गीनम् । अतस्याः अतस्यम्
आतसीनम् । ब्रीहिशलिभ्यां षोयः । ब्रीहेः चेत्वं ब्रैह्यम् एवं शालयं स्त्रियां
ब्रैह्यौ भूमिः । यवयवकषट्किभ्यो यः । यवस्य चेत्तं यव्यम् एवं यवकायं यवकं
षट्किं यवकषट्किं यवकषट्किं धान्यविशेषौ । द्रोणादकाभ्यामिकणं तद्वाप्ये ।
स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्यं तद्वाप्यं चेत्वे वाच्ये इत्यर्थः । द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति
द्रौणिकं चेत्तम् एवं आदकिकाम् । खाय्याः कः । खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीकं
चेत्तम् ॥ ४६३ ॥

श्रीरा-टी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । लोः चेत्वेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम् ।
इच्छुशाकटमिति इच्छूणां चेतमिति वाक्यम् । एवं इच्छुशाकिनमिति यद्यपि सामान्ये-
नोक्तं तथापि इत्यादावेवेति परे । इच्छुमूलकाभ्यामित्यन्ये ॥ ४६३ ॥

स्याद्यन्तादितः स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलमस्य जातं फलितं वनं फलितौ
वृक्षः फलिता लता तारकादेरेवायं विधिरिति जीमराः । तारकादिस्तु । तारका
पुष्पकल्लोल तरङ्ग शर पल्लवाः । ऋजीष कण्टकाङ्गार शृङ्गार ज्वर कन्दराः ।
विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहलाः । गर्भनिष्क्रमणोत्कण्ठा याहृदाहाम-
चन्द्रकाः । निद्रा कुवलयः अक्षा राग कोरक कुद्वलाः । कुसुमसवकीचर प्रवाल
पुलकत्रणाः । कर्दम व्याधि सीमन्त सुख कञ्चुक हस्तकाः । पिपासा मञ्जरी पिण्डा

४८५ । चिः कृभ्वस्वभूततद्भावेऽस्वावीर्घा-

वव्यस्य ।

चिः १॥, कृभू-अस्सु ७॥, अभूततद्भावे ७॥, अस्वी १॥, ईर्घी १॥, अव्यस्य ६॥ ।

अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिन्-
स्वावर्ण-स्वयोरीकारघौ स्तः न तु व्यस्य ।

बुभुक्षा दुःख कञ्जलाः । वेगः विसलयस्तन्द्रा मुद्रा तिलक शैवलाः । मूत्रं
पुरीषं रोगश्च सूत्रं मुकुटस्तथा । राग केशादयश्चान्ये तारकाद्याः प्रयोगतः इति ।
इत्युक्ततारकादिरन्यतोऽपि इतः स्यादिति ज्ञापनाय सामान्येनोक्तम् । अतएव सा
क्षीरकण्ठकं वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता । मूर्च्छाले मूर्त्तमूर्च्छिती । निर्घर्षिर्भवति
दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि दृश्यते ॥ ४८४ ॥

श्रीरा-टी—अस्य सञ्ज्ञातेऽर्थे इतः स्यात् । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि
विशेषपरतया फलादेरेव । फलितमिति फलमस्य सञ्ज्ञातमिति वाक्यम् । फल-
पुष्पाङ्गुर पल्लव गर्वं काण्टक सुन्दर शर कल्लोलं हर्षं कुतूहल विसलय गन्धं हस्तक
कञ्जुक मुख सीमन्तम् । तन्द्रा तिलकं शैवल रोगं कञ्जल कुम्भल कीरक वेगम् ।
निद्रा मुद्रा मदगल रीषं कर्दम कन्दर कुसुम तरङ्गम् । संज्ञा तारका मूत्रपुरीषं
पुलक विचारं व्रण शङ्खारम् । सवक पिपासा लज्जा दीहं निष्क्रमण ज्वर दुःख
द्रीहम् । ऋजीषाङ्गार रोमाञ्च प्रवाल व्याधि चन्द्रकाः । पिण्डील्लर्षं बुभुक्षा च
स्वीरल्लर्षे च मञ्जरी । आकृतिगणोऽयम् । ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह
पठ्यते सन्नत्नात् तौऽपि सिद्ध्यति नैवं तयोः सङ्ख्यात् घेत्त एव नास्ति ते तौऽपि
बुभुक्षितः पिपासितः पुरुष इति न स्यात् । गर्भादन्नप्राणिनि । गर्भिणी व्रीहिः
गर्भोऽस्य सञ्ज्ञात इति वाक्यम् ॥ ४८४ ॥

अभूतस्य अजातस्य तद्रूपेण भावोऽभूततद्भावः । भूतस्य पुनर्भावासम्भवात्
अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादानं कथम् । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
अवस्थितिष्वग्निः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिरभूततद्भावः इति विशेषज्ञापनार्थम्
अभूतशब्दोपादानमित्याहुस्तुल्येयं काष्ठं भक्षकरोति इत्यादिरपि चिप्रत्ययापत्तेः ।
कदास्तु अभक्ष भक्ष करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव चिः स्यादिति ज्ञापनार्थम्

४६६ । ल्यो वमात्रो लोप्यः ।

ल्यः ११, वमात्रः ११, लोप्यः ११ ।

वकारमात्रस्थो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्टं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् ।

अभूतशब्दीपादानम् । कृष्णस्त्रिषु परिषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे चिः स्यात् चो परे प्रकृतेरन्तस्थितयोरवर्णकृष्योरीकारदीर्घौ सः । अव्यस्येति अव्ययवर्जनम् अवर्णकृष्योरीकारदीर्घनिषेधार्थम् अव्ययात् चित्सु स्यादेव इत्यर्थः । अन्यथा षष्ठान्तननुज्ञा अव्ययादिति पञ्चम्यन्तमेवावदित्युक्तम् ॥ ४६५ ॥

श्रीरा-टी—कृष्ण भूय अस् च ते तेषु प्रागवस्थातोऽवस्थान्तरिणाभूतस्याजातस्यानन्तरं तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भावः तस्मिन् अथ स्वस्य तौ, ईश्वरं तौ, न व्यमर्त्यं तस्य ॥ ४६५ ॥

वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोपः स्यात् तेन चि विट् विन् क्षिप् विच् इति पञ्चानां लोपः । अकृष्णं कृष्णं करोतीति वाक्ये चिः अस् चकारोऽव्ययार्थः । अवशिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपि पूर्वाकारस्य ईकारः एवं कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति अत्र प्रथमीपस्थितम् अस्तीति पदं हित्वा स्यादिति स्त्री विभक्त्यन्तेऽस्मात्तौ परे चिः स्यादिति सूचितम् । अतएव अस्तेर्लिङन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् इति गोवीचन्द्रः । वक्ष्यमाणमृचेऽपि अस्तेः प्रयोगे एवं व्याख्येयम् । एवं गङ्गीभवति कवीभवति पटूभवतीत्यादि । अकर्म्यं कर्म करोति कर्मिणीकरोति अज्ञानिनं ज्ञानिनं करोति इत्यादौ नीलपुष्पेधाविति नस्व लुपि लुपि न सख्येत्यत्र नञोऽल्पार्थत्वात् तदादिविधेर्निषेधाभावे अकारकृष्योरीकारदीर्घौ स्याताम् । अव्ययस्य तु अथवा इथा कृत्वा इथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदिकृत्य इत्यादी चिप्रत्यायान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारित्यादिना समासे क्ताचो यवादेशः । अत्रावर्णकृष्योरीकारदीर्घौ सः । निनाय साचीकृतचारुवत् इति रघौ । नञा निर्दिष्टमनिलमिति न्यायात् दीर्घः । साचिरिति अनव्ययशब्दोऽप्यस्ति इति केचित् ॥ ४६६ ॥

श्रीरा-टी—व चासौ मात्रश्चेति सः । तथाच वकारातिरिक्तावयवशून्यव्यस्यग्रहणं तेन विट् विन् विच् क्षिपासपि ग्रहणं स्यात् । कृष्णीकरोतीति अवस्थान्तरापत्तेरेव वाच्यत्वं मुख्यत्वात्तद्भावादेव लिख्यः । एवम् अमालां माणां करोति

४६७ । यङ्-ङाक्ये चट्ठी ।

यङ्-ङाक्ये ७, च १२१, ऋत् १२१, री १२१ ।

ऋकारो री स्यात् यङि ङे क्ये चू च । मात्वीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुश्चेतोऽरुहजोरहोऽन्तलो-

पश्चु ।

मनः—रहः ६१, अन्तलोपः ११, चू ७ ।

मनीकरोति ।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशानिं शानिं करोति शानिकरोति अमहान्
महान् करोति महत्करोति इत्यादि । अभूततद्भाव इति किं शुक्तं करोति
पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नास्त्यभूततद्भावः कृत्वस्तिष्ठति किम् अकृत्वाः कृणी
जायते । अव्यस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कार-
णात् कार्यस्य भेदविवक्षायां अभूततद्भावेऽपि न स्यात् । अनभिधानात् यथा
तन्तुभ्यः पटं करोति मृद्ग्री घटी भवति । ननु कथं वितानभूतं विततं पृथिव्यां
यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णमिति इवार्थे भूतशब्दः वितानमिवेति कचिदन्यत्रापीति
सः नाव च्चिः ॥ ४६६ ॥

यथा यङि चैक्रीयते ङे मातेवाचरति माच्रीयते क्ये पितरमिवाचरति पितृ-
यति चू अमातरं मातरं करोति माच्रीकरोति ॥ ४६७ ॥

शीरा-टी—यङ् च ङ्यश्च क्यश्च तत्तस्मिन् । ऋदिति स्थेयं प्री । माच्रीकरो-
तीति अमातरं मातरं करोतीति वाक्यम् एवम् कर्चीकरोतीत्यादि ॥ ४६७ ॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेति तस्य । सूत्रत्वात्
प्रष्ट्या लुक् । एषामन्तस्य लोपः स्यात् चू परे । अमनी मनः करोति मनीकरोति
एवं चक्षूकरोति अरूकरोति रजीकरोति रह्नीकरोति । एषामन्तलोपे अवर्ण-
ऋस्यरीकारदीर्घौ स्तः ॥ ४६८ ॥

शीरा-टी—मनश्च चक्षुश्च चेतश्च अरुश्च रजश्च रहश्च तत्तस्य । लुप्तपौकदं
अन्तस्य लोपः । एषामन्तलोपः स्यात् । मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ईः एवं
चक्षूकरोति रजीकरोति रह्नीकरोति ॥ ४६८ ॥

४६६ । कार्त्तुस्त्रायत्योः सम्पद्यक्रादौ

चसाद्वा ।

कार्त्तुस्त्रायत्योः ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७, चसात् ११, वा ११ ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेषु चसात्
स्याद्वा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते
राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये वाच्च ।

देये ७, वाच् ११, च ११ ।

देयेऽर्थे वाच्चसाच्च स्यात् सम्पद्यादौ । देवाय देयं करोति
देवत्वा करोति देवसात् करोति ।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कार्त्तुस्त्रायत्यधीनत्वम् । कार्त्तुस्त्रायत्यस्य
कार्त्तुस्त्रायत्यौ तयोः सम्पद्यः सम्पूर्वदेवादिकपदधातुः । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्य-
क्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवं कथमिति
चेन्न चानुकृष्टं नीत्तरत्वं इति न्यायेन परसूत्रे क्रादीनामनुवृत्त्यभावात् । साकल्ये-
ऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृत्वस्तिषु स्याद्यन्तात् चसात् स्याद्वा । चकारोऽव्ययार्थः ।
कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एवं कृत्स्नं लवणं जलं
करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् । एवं
राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाद्भवति राजसात् स्यात् । पक्षे
तद्रूपेण स्थितिरिति ॥ ४६६ ॥

श्रीराट्टी—कार्त्तुस्त्रायत्यस्य ते तयोः सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् ।
सम्पूर्वपद्यौङ् गतौ विकरणनिर्देशान्नन्वादिकस्य शङ्कणम् । अभूततद्भाव इत्यनु-
वर्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाद्यम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति
जलसात्करोति जलसाद्भवति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि । जलसात्
सम्पद्यते इत्यत्राभिप्लवात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः । एवं कृत्स्नं काष्ठं भस्म
सम्पद्यते भस्मसात् सम्पद्यते । नलीपश्वौ भस्मीकरोति राजीकरोति खुरं
बाध्यते ॥ ४६६ ॥

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच् वानितौ द्विश्च ।

नैकाचः ५१, अव्यक्तानुकरणात् ५१, डाच् ११, वा ११, अनितौ ७, द्विः ११,
च ११ ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा
नत्वितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः ।

सम्पद्यादौ परे स्यादन्तात् डाच् चसाच्च स्यात् दीयेऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थः ।
देवाय दीयं करोति देवता करोति देवसात् करोति एवं देवाय दीयं सम्पद्यते
इत्यादि वाक्ये देवता सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम् । परसूत्रे इतौ परे
डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पाद्यादीनां
परत्वाभावे तेषामन्वयोऽपि स्यादिति बोध्यम् । तेन अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ
विषदारभफलानि भस्मसादिति । भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः पावसाच्च वसुधां
ससागरमिति रघुः ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—डुदाञ्जि दाने तव्यानीयया इति यः खनादृरेये इत्येकारः । क्वचि-
देकदेशोऽयनुवर्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्वाद्यम् । चकाराजसाच्च
देवसात् करोतीति देवाधीनं दातव्यं करोतीत्यर्थः ॥ ४५० ॥

यस्य ध्वन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञानं न सम्भवति सोऽव्यक्तः । तस्यानु-
करणम् अव्यक्तानुकरणम् । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणं शब्दात् सम्पाद्यादौ परे डाच्
स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वञ्च स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावी वा स्यादित्यर्थः । सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ
परे निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहितः कश्चित् प्रत्ययः सम्पद्यादेः परत्वाभावे
नेषामन्वयेऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥ ५०१ ॥

श्रीरा टी—एकोऽज् यस्य सः, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । यदाकारादयी
वर्णाः स्पष्टाः प्रतीयन्ते ते व्यक्ताः न व्यक्ताः अव्यक्ताः अव्यक्तानामनुकरणं तत्तस्मात्
न इति अनिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति डाचि इत्यर्थः ॥ ५०१ ॥

५०२ । त लोप्योऽतटिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो
वा ।

त ११, लोप्यः ११, अतः ६१, टिः ११, तु ११, इतौ ७, द्वेः ६१, तु ११, अन्तः ११,
वा ११ ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिलोप्यः, द्वेस्त्वन्तो
लोप्यो वा । पटपटाकरोति । एकाचस्तु सृकरोति । इतौ
तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटेति पटत्पटदिति ।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोऽतान्तशब्दस्य पटत् भनत् इत्यादे-
स्तकारो लोप्यः स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात् ।
एवं इतौ द्विर्भूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्ववर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पटत्शब्दात्
डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्विले पटपटाकरोति एवं भन-
भनाकरोति इत्यादि । सृकरोतीत्यत्र एकाचत्वान्न डाच् । इतौ तु टिलोपाभाव-
पक्षे पटदिति । टिलोपपक्षे पटिति करोति । अवसिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गंति
न्यायात् टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तत्वाभावात् टकारस्य डकारो न स्यात् इतौ परे
द्विर्भूतस्यान्ववर्णलोपे पटत्पटेति करोति अन्तलोपाभावपक्षे पटत्पटदिति
करोति, वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्यग्वादेरभावे कचिदितौ परेऽपि टिलो-
पादिः स्यात् । भनभनेति ध्वनिस् किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥ ५०२ ॥

शौरा-टी—त इति लुप्तग्रीकं दम् अत इति षीकान्तं दं तस्येत्यादि डाचि
डाजन्ते परे अतस्तकारलोपः स्यादित्यर्थः । तेन पटपटाकरोतीत्यत्र द्विरुक्ते डाचि
टिलोपः पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करोतीति
इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपं दर्शयति पटित्तीति करोति शेषः स्थानि-
वत्त्वान्न चपोऽवेज्व् । तथाच घटिति घटदिति गभीरमम्बुदेर्नदितमिति ।
नन्वितौ डाजभावे द्वित्वाभावात् कथं पटत्पटेलुदाहृतमिति चेत् सत्यं द्वेस्त्वन्तो
वेति सामर्थ्यादितौ परेऽपि द्विः पक्षे पटत्पटदिति उभयव्यक्तपक्षे पटत्पटिति
करोति च अव्यक्तानुकरणादिति किं भटिज्भटा करोति डाजन्तभटाशब्दे परे
भटित् शब्दस्य न तकार लोपः ॥ ५०२ ॥

५०३ । तीयसम्बवीजसंख्यादिगुणात् कृजि
कृषौ ।

तीय-गुणात् ५१, कृजि ७, कृषौ ७, ।

एभ्यः करोती डाच् स्यात् कृषौ । द्वितीयं कर्षणं
करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, वीजेन सह कर्षणं
करोति वीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद्
यापन निष्कृष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५१, यापन—अशपथे ७ ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृजि परे । समया-
करोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्या-
करोति ।

तीयप्रत्ययः । तेन द्वितीयतृतीययोर्ग्रहणम् । संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिः
स चासौ गुणश्चेति संख्यादिगुणः तीयश्च संवत्स संख्यादिगुणश्चेति तच्चात् । कृजि
परे एभी डाच् स्यात् कर्षणेऽर्थे । कृजौ ग्रहणं सम्पद्यभवस्तीनां निवृत्त्यर्थम् । द्वितीय-
कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति संवकर्षणं करोति संवाकरोति । हावेकार्थो ।
वीजेन सह कर्षति वीजाकरोति द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एवं
त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥ ५०३ ॥

श्रीरा-टी—संख्या आदिर्यस्य स संख्यादिश्चासौ गुणश्चेति संख्यादिगुणः गुणः
स्वरूपः पञ्चात्तीयश्च संवत्स वीजश्च संख्यादिगुणश्च तत्तच्चात् कृजं दृष्ट्वा भवस्तीनिवृत्तिः
ज्ञानवर्त्तते अनितौ द्विश्च नानुवर्त्तते अकिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति दिवारं
कर्षति चेतमित्यर्थः । तीयमिति तीयत्यानसेन तृतीया करोति इति द्विगुणा
करोति यस्य चेतस्य द्विगुणं विलिखनं करोतीत्यर्थः ॥ ५०३ ॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कृषि दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलात् पाके सत्यादश-
पथेऽर्थे डाच् स्यात् कृजि परे । समयाकरोति समयं यापयतीत्यर्थः । अन्यत्

५०५ । सपत्र-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्रभ- द्रात् पीडानुकूल्यवपने ।

सपत्र-निष्पत्तात् ५१, प्रियसुखात् ५१, मद्रभद्रात् ५१, पीडानुकूल्यवपने ७१ ।

एभ्यः क्रमादेतेष्वर्थेषु डाच् स्यात् क्वञि । सपत्रा-
करोति निष्पत्ताकरोति मृगम् । प्रियाकरोति सुखाकरोति
मद्राकरोति भद्राकरोति ।

समयं करोति निष्कीषोऽन्तरवयवस्य वहिष्कारः । निष्कुलाकरोति दाडिमम्
अन्यत्र निष्कुलं करोति शत्रुं दुःखाकरोति शत्रुं पीडयतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःखं
करोति । शूलाकरोति मांसं शूलिन सह पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूलं करोति ।
शपथो दिव्यं न शपथोऽशपथः । सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥ ५०४ ॥

श्रीरा-टी—समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च सत्यश्च तस्मात् यापनं कालहरणं
तस्मिन्निष्कीषः अन्तर्बहिष्कारः तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्ययनं तस्मिन् पाकः! पचनं
तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमेणोदाहरति समयाकरोतीत्यादि ॥ ५०४ ॥

सपत्रनिष्पत्ताभ्यां पीडायां, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच्
स्यात् क्वञि । सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्ववयं भिला निष्पत्रं शरं वहिष्करोतीत्यर्थः ।
आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सखायं मद्रभद्रशब्दौ
मङ्गलार्थौ मद्रा करोति भद्रा करोति सानवकं पिता मङ्गलपूर्वकं सुखयती-
त्यर्थः ॥ ५०५ ॥

श्रीरा-टी—सपत्रश्च निष्पत्रश्च तत्तस्मात् प्रियश्च सुखश्च तत्तस्मात् मद्रश्च भद्रश्च
तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यश्च वपनश्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीडि-
यते सह पचेण वर्तते सपत्रा करोति मृगं व्याधः सपत्रं शरं मृग शरीरे प्रवेशयती-
त्यर्थः । निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं
करोति इच्चं प्रावृट्, निष्पत्रं करोतिः ग्रीष्मः । आनुकूल्यम् आनुलोम्यं चित्ता-
राधनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सीतासूचि सुखाकर्तुं प्रियाकर्तुं
प्रियंवदा इति । मद्रा करोति भद्रा करोति बालं नापितः । मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल-

५०६ । दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।

दघ्न-मात्र-द्वयसट् ११, माने ७ ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो डिन् ।

संख्या शन्-शतः ५१, डिन् ११ ।

दशौ त्रिंशौ ।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते । प्रकृतित्याभ्यां मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्यत्र मद्रं करोति इत्यादि ॥ ५०५ ॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसञ्चेति समाहारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्याद्यन्तादेति स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं गज ऊर्ध्वपरिमाणमस्य इत्यर्थे गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसो वृत्तः । टित्वादीपि गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ भित्तिः । ऊर्ध्वपरिमाणे किं विल्लपरिमाणम् आत्मम् इत्यादौ न स्यात् ॥ ५०६ ॥

श्रीरा-टी—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसञ्च तत्तस्मात् टमितं करोति दघ्नमात्र द्वयसट् इत्यावरः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं सम्बन्धाति तेन स्त्रियां गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ यद्यपि मानमिति सामान्येनीकं तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्यां षी वा । आभ्यां परिमाणे षी वा स्यात् । हस्तौ परिमाणमस्य हास्तिनं पौरुषं पक्षे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणाध्यात् लुक् गातु नित्यम् । मानवाचकात् दघ्ना दीनां लुक् स्याद्वा । हस्तं परिमाणमस्य हस्तः वितस्तिः समः हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं समश्चतुर्दशङ्गुलः । गातु चैव हस्तौ परिमाणमस्य द्विहस्तः द्विवितस्तिः नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि संशये मात्रटी लुक्विधानार्थम् । संख्या-प्रमाणपरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् संशये । एभ्यः संशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्वान्तात् स्वार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्यं स्यात् न वा प्रस्यमात्रं द्रोणमात्रं गातु विसमं स्यान्न वा विसममित्यादि ॥ ५०६ ॥

शन् च शत् चेति शन्शत् संख्या चासौ शन्शञ्चेति संख्याशन् शत् तस्मात् ।

५०८ । कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत् कियदिद्यन्तः ।

कति—इयन्तः १॥ ।

किं यत्तदां डत्यन्तानां यत्तदेतत्किमिदमां वत्वन्तानामेते
क्रमात् निपात्यन्ते माने ।

५०९ । दशादेर्डी युते शतादौ ।

दशादेः ५१, डः ११, युते ७१, शतादौ ७१ ।

एकादशं शतं विंशं शतम् ।

शनुशतोः केवलधीरसम्भवात् तदन्तयोर्थहणम् । तेन संख्यावाचकशनुत्वादुद्देशादेः
संख्यावाचकशदन्तात् चिंशतादिश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थे । दशपरिमाणमस्य इत्यर्थे
डिनि डिच्चात् टिलोपे दशी । एवम् अष्टादशीति पर्थ्यन्तं बीजम् । विंशत्परि-
माणमस्य इति डिनि टिलोपे विंशी । एवं चलारिंशी ॥ ५०७ ॥

यौरा-टी—शंशः शब्दः तत् संख्या च तत् शनुशब्देति तत्तन्मात् संख्याशब्दन्तात्
संख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दन्तादेरपवादः । दशपरिमाणमस्य दशी एवं पञ्चदशि-
नीऽहमासा एव चिंशत्परिमाणमस्य चिंशी भासः । विंशतेश्च । विंशतिशब्दाव्याने
डिन् स्यात् । विंशतिः परिमाणमेषां विंशिनीऽङ्गिरसः ॥ ५०७ ॥

किं परिमाणमेषां यत् परिमाणमेषामित्यर्थे किं यत्तद्गो डतिप्रत्यये कति यति
तति एते निपात्यन्ते । यत् परिमाणमस्य यावान् तत् परिमाणमस्य तावान् एतत्
परिमाणमस्य एतावान् किं परिमाणमस्य कियान् इदं परिमाणमस्य इयान् एते
वत्वन्ता निपात्यन्ते । वतो रुदित्वादौपि यावतीत्यादि ॥ ५०८ ॥

यौरा-टी—निपातनादिष्टसिद्धिः ॥ ५०८ ॥

दश आदिर्यस्य स दशादिः तस्मात् । दशादेः अच अतद्गुणसंविज्ञानवञ्जनीहिण्णा
दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम् । एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वा-
द्दशादेरिति षष्टिपर्थ्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणमिति ।
एकादशादेः षष्टिपर्थ्यन्तात् डः स्यात् युतेऽर्थे शते सहस्रे च वाच्ये इत्यर्थः । एका-
दशभिर्युतम् एकादशं शतं डिच्चात् टिलोपः । एवं विंशत्या युतं विंशं शतम् अत

५१० । किं यत्तदेकान्यात् द्विवह्वनामेक- निर्द्धारि डतरडतमौ ।

किं—अन्यात् ५१, द्विवह्वनां ६॥, एकनिर्द्धारि ७, डतरडतमौ १॥ ।

अनयोः कतरो वैष्णवः एषां कतमः शैवः ।

विंशतस्त्रिंशीं यथोरित्यकारलीपः । एवं विंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं षष्टं शतं सहस्रं वा । एकादशदशेरिति किं दशभिर्युतम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरिवेति किम् एकादशभिर्युतं लक्षम् अत्र न स्यात् ॥ ५०९ ॥

श्रीरा-टी—दश आदिर्यं दशादिः अतद्गुणसंविज्ञानात् एकादशशीनां ग्रहणं युतशब्दोऽधिकार्थः शतमादिर्यस्य तद्गुणसंविज्ञानेन शतसहस्रयोरिव ग्रहणम् । दशादिरिति शते सहस्रे च वाच्ये डः स्यात् । विंशं शतं पञ्चाशं शतम् एकादशं सहस्रम् । एकादशाधिकाः पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादशं पुराणशतम् एकादशं पुराणसहस्रमित्यादी शतसहस्रमेव वाच्यं सजातीयनाधिक्यं प्रतीयते; यत् विजातीयनाधिक्यं प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा विंशतिपणाः अस्मिन् कार्पापण-शते कार्पापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्यं प्रतीयते ॥ ५०९ ॥

एभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरो बह्वनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमः स्यात् डित्वात् टिलीपः । अनयोर्मध्ये कः कतरः एषां मध्ये कतमः एवं यतरः यतमः ततरः ततमः एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतमः इति ॥ ५१० ॥

श्रीर-टी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बहवश्च द्विवह्वस्तेषां गुणक्रियासंज्ञाभिर्यवच्छेदो निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारणं तस्मिन् डतरश्च डतमश्च तौ । एभ्यो द्वयोरिकस्य निर्द्धारणे डतरः बह्वनां डतमः स्यात् डिति टिलीपः । वैष्णव इति विष्णुर्देवतास्य ज्ञानक्रियाभ्यां निर्द्धारणं ज्ञायते । परे तु बह्वनां जातिपरित्तलडिति जाल्या निर्द्धारण एव विधिः । कतमो भवतां कट इत्युदाहरन्ति तथापि प्रयोगप्राप्त्युत्थात् ग्रन्थकृता सामान्येनीकृतम् एवं यतरः यतमः ततरः ततमः एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतम इति । ननु कथं पूर्वतरस्मिन् वर्षे परदिति चेत् सत्यं अस्य सूचस्य योगविभागः कर्तव्यः । डतरडत-भाविति तेन पूर्वतरपि पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् इति मण्डूकगत्या वेत्यनुवर्तते तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः कः शैव इत्यादि । अन्येदमोऽन्यार्थे डतरो

५११ । तस् क्तेः ।

तस् ११, क्तेः ६ ।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिलोपश्च । अन्यशब्दादिदसशब्दाच्च अन्येऽर्थे डतरः स्यात् इदमी दमी लोपश्च ।

अन्यतरः इतरः अन्येनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सूचिता ॥ ५१० ॥

प्रथम्ययोगात् पूर्ववत् किमपि नानुवर्त्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्तेः स्थाने तसादेशः स्यादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वैः सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधीयते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगतः प्रमाणतः नभस्तः प्रयवतः इत्यादि दर्शनात् एवमपञ्चम्या अपि प्रथमं प्रथमतः आदि आदितः मन्त्रेण मन्त्रतः खरेण खरतः प्रथमे प्रथमतः सुखे सुखतः आदि आदितः पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्येण सामान्यतोऽभिहितः । वार्त्तिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अव्ययेषु अभिपरिभ्यामेव अभितः परितः एवं स्यादिप्रकरणीकैर्विशेषविधिभिः सामान्योऽप्ययं न बाध्यते । स्यादिप्रकरणं हिला तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णेन कृष्णतः कृष्णात् कृष्णतः सर्वे सर्वतः सर्वस्मात् सर्वतः सर्वस्मिन् सर्वतः इत्यादयः स्युरेव । अमुत इति तसौ विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्वं सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्यं स्यादेव । तेन त्वदां टेरः दीमोऽदसद्येत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितान्तु साच्चाद्विभक्तावैव । तेन जसादेः स्थाने तसि कृते हरित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धितप्रकरणीकानामादेशानां क्लृप्तं क्लृप्ते चेत्यनेन लोपो न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं पारत्रिकं तत्रत्य इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विभक्तेः स्थाने तसादयो ये आदेशास्तदन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्चः । तेन कुतः कुत आयातं कौतस्तुतम् इत्यव्ययत्वात् टेलीपः । वाजन्तयाजन्ताभ्यामन्यस्य तद्धितोक्तादेशान्तस्याव्ययत्वं नास्तीत्येके । एतन्मतज्ञापनार्थं चाच्चाचीश्चकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्तुतमित्यादौ मनीषादित्वात् टिलोपादिः ॥ ५११ ॥

श्रीरा-टी—यद्यपि सामान्यविभक्तिस्थाने तस्विधानात् सर्वस्मात् क्तेः सर्वस्याः क्तेस्तस् प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण एव कृष्णतः प्रास्तस् वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च । एवं कर्मसहिती गुणः कर्मगुणतः स्वरणतः स्वरणं ततो भवान् स भवान् । द्वास्तस् यथा ततो दौघा-

युषं ब्रवीमि तं दीर्घायुषं ब्रवीमि । त्र्याः स्वरतो हीनः स्वरिण हीनः ततो देवानां प्रियेण कृतम् आक्रोशने ष्या न लुक् । एवं मन्तती मन्त्रेण वा वर्णती वर्णेन वा शरीरतः शरीरेण वा । च्याः तत आयुषते तस्मा आयुषते । ष्याः तथाच भट्टिः केन संविभते नान्यः ततो ब्राह्मणवत्सलः । मा दर्शतान्यं भरतश्च मत्त इति च । ष्याः । देवार्जतोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् विविध-पचायथे ष्या अभिधानां हिक्कातः कुरु चिकित्सां हिक्कायाः कुरु चिकित्सां प्रवाहिकातः कुरु चिकित्सां प्रवाहिकायाः कुरु चिकित्सां रोगार्थे ष्या अपनयनेऽभिधानम् । म्याः । आदितः आदौ पृष्ठतः पृष्ठे पार्श्वतः पार्श्वे मध्यतः मध्ये अन्ततः अन्ते सुखतः सुखे प्रथमतः प्रथमे अग्रतः अग्रे इत्यादि । अन्ये आद्यादिगणमाज्जः तदुक्तं तथाहि आद्यादिभ्यश्चेति पाणिनिस्त्रं तद्वगवता फणिना आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लेखी यथा दर्शनं तसि वा भवतीति व्याख्यातं तथा वासनेनापीति । चेपातिग्रहाचलीष्वघवाः । चेपेतिग्रहे अचले च घभिन्नवासास् वा स्यात् । व्यवहारतो निन्दितः व्यवहारेण निन्दितः वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति-गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थः । चरिचतो न चलति चरिवेषे न चलति । अघ इति किं विप्रेण क्षिप्त इत्यादिः । हीयमानपापयोगाच्च । आभ्यामघघ्रासास् वा स्यात् । वृत्ततो हीयते वृत्तेन हीयते हीयमाना भवतीत्यर्थः । वृत्ततः पापः वृत्तेन पापः पापयुक्त इत्यर्थः । स्वेर्वहीरभवत् ह्यार्दः ष्याः । स्वीर्वहीश्च ष्यासास् वा स्यात् । न तु भवती देयुषदोऽस्त्रदथ । सर्वतो हीनः सर्वथाहीनः विश्वतोऽन्यः विश्वादन्त्यः बज्जतो भिन्नः बज्जभ्यो भिन्नः भवदादिस्तु, भवतः जायते त्वत् मत् युषत् अस्मत् त्वत्तोऽन्यः मत्तोऽन्यः उत्सर्गत्वात् पूर्वेषु नन्नादिदृष्टत्वाद्वा । जि चाहगहि । जि विहितायाः ष्यासास् वा स्यात् न तु हाको रुहः प्रयोगे सति । पुरुषोत्तमतः पुरुषोत्तमाद्वा याति काशीतः काश्या वा याति पापतः पापाद्वा भीतः तथा मत्तो विन्ध्यतमः स्वयमिति भट्टिः । अह्नागहीति किं सायांङ्गीयते पर्वतादवरोहति जि किं हरिरन्यः शिवात् प्रथक् । प्रतियोगे च । प्रतियोग्यासास् वा स्यात् । भक्तिः प्रत्यसृतं भक्तेः प्रत्यसृतं केशवतः प्रति केशवात् प्रति प्रद्युम्न इत्यादि पर्थेभिभ्यासुभ-यार्थेऽभिमुख्यं सर्वार्थे क्तेर्नित्यम् । परेरुभयार्थे अभिरभिमुख्यार्थे सर्वार्थे च क्तेसास् स्यान्नित्यम् । तस्विधानसामर्थ्यात् न व्यात् लुक् क्तेरिति लुक् परितो हरिम् उभयत इत्यर्थः । अभित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जटः ईशस्य सर्वत इत्यन्वे । प्रकरण-लक्षादि इषोक्का आदिप्रकरणे तसंज्ञार्थमुज्जहार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश-

५१२ । देवादेर्हीमोस्माच् ।

देवादेः ५॥, हीमोः ६॥, वाच् १॥ ।

देवता वन्दे रमे वा ।

५१३ । सिबहोस्त्रोऽद्वादेः मगाः ।

सिबहोः ५॥, वः १॥, अद्वादेः ५॥, मगाः ६॥ ।

सर्वहोश्च परस्याः स्यास्त्रः स्यात् न तु द्वस्मद् युष्मद् । सर्व-
स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुच ।

सदग्रहणेन गृह्यते इति न्यायात् तस्मिन् तदादिकार्यं भवत्येव । तसादीनां पृथक्
स्वरादिपाठात् व्यत्वं त्यान्तरप्रकृतत्वञ्च तस्यत्यान्तरे तसंज्ञाविधानात् लुक् ॥ ५११ ॥

देवादेः परयोर्हितीवासप्तम्योस्माच् स्यात् । चकारोऽव्ययार्थः । देवं देवीं देवान्
वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयोः देवेषु वा रमे देवता रमे देवादिस्तु देव मनुष्य
पुरुषामात्य वज्र इत्यादि ॥ ५१२ ॥

औरा-टी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् ही च मी च ते तयोः त्रजिति प्रीकालं
दम् । देवादेरनयोः स्थाने वाच् स्यात् च इत् । देवता इति क्रियावधेन उदा-
हरणद्वयम् । देवादिर्यथा । देवी वज्र पुरु मर्त्या मनुष्यः पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स द्वादिः न द्वादिरद्वादिः तस्मात् । द्वादिश्च तदादिगण-
समातिपथ्येन इत्यत्र आह द्वास्मद् युष्मद् इति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु वा सर्वच ।
एवं सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु इत्यत्रापि सर्वच इति विभक्तिस्थानजातत्वेन वाद्यादेश-
स्यापि प्रत्ययत्वे पुंवत् स्मेरिति पुंवद्भावः एवं सर्वस्य दिशः सर्वतः इत्यादि । भवती
न स्यादिति वक्तव्यं तेन भवति भवती भवसु इत्येव । जौमरास्तु सभवान् तत्र भवान्
ततो भवान् इत्यादयोऽपि कल्याणवति वाच्ये क्षिपात्यन्ते इत्याहुः ॥ ५१३ ॥

औरा-टी—सिब बहुवचः तत्तस्मात् वज्रशब्दस्य संख्यार्थग्रहणं न तु प्रचुरार्थस्य
द्विरादिर्यस्य स न द्वादिः अद्वादिः तस्मात् स्मिरिति किं समे संख्यार्थेऽस्तेति किं
बह्वी सुपे अभिधानादितरयोः अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुषं ब्रवीमि तं दीर्घायुषं
ब्रवीमि तत्र देवानां प्रियेण कृतम् इत्यादि । अद्वादेः किम् । इयोः लयि मयि
आदिशब्दाद्भवति ॥ ५१३ ॥

५१४ । सर्वैकात् काले दा ।

सर्वैकात् ५१, काले ७१, दा १२१ ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५ । किमन्ययत्तदोर्हिश्च ।

किमन्ययत्तदः ५१, हिं ११, च १२१ ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा ।

५१६ । तदो दानीं वा ।

तदः ५१, दानीं १२१, वा १२१ ।

तदानीं तर्हि तदा ।

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तरोभ-
यादेद्युसङ्गि ।

पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् १२१, अङ्गि ७१ ।

पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वैद्युः ।

काले वर्तमानाभ्यामाभ्यां परस्याः सप्तम्या दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सर्वदा
एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा-टी—सर्वथ एकथ तत्तस्मात् । सर्वादिकाश्च काले दा स्यात् । सर्वदा
एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हि कदा एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा ॥ ५१५ ॥

श्रीरा-टी—कथ अन्यथ यथ स च तत्तस्मात् । तर्हीति एवम् अन्यर्हि अन्यदा
यर्हि यदा तर्हि तदा अन्यर्हीति जयदित्येनीदादृतम् अन्यर्हीति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्तमानासदः परस्याः सप्तम्या दानीं स्यात् । तस्मिन् काले तदानीं
पने तर्हि तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा-टी—तदग्रस्याद् दानीं वा स्यात् । तदानीमिति पचे हिं दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टभ्यः परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अङ्गि वाच्ये । पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वैद्युः
अत्रादिषु इत्यनेन तद्धितादेशानामपि तद्धितसंज्ञाविधानात् यथीरित्यकारलोपः ।

५१८ । दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले स्मात् प्रौषीप्तोऽचो लुक् ।

दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश-काले ७१, स्मात् १२१, प्रौ-षी-प्तः १॥, अचः ५१,
लुक् १२१ ।

परस्तात् प्राक् ।

एवं अन्येद्युः इतरेद्युः अन्यतरेद्युः अपरेद्युः अधरेद्युः उत्तरेद्युः उभयेद्युः । उभ-
याद् द्युस् च वक्तव्यः उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः ॥ ५१७ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वश्च अन्यतरेद्यु इतरेद्यु अपरेद्यु उत्तरेद्यु उभयेद्यु तत्तस्मात् ।
एभ्योऽहनि वाच्ये एद्युस् स्मात् । पूर्वैद्युरिति एवमन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः
अपरेद्युः अधरेद्युः उत्तरेद्युः उभयेद्युः पक्षे पूर्वच पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिग्दिशं वर्तमानः शब्दो दिक्शब्दः स च पूर्वदिः प्रागादिश्च । दिग्दिशे काले
वर्तमानात् दिक्शब्दात् परासां प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने स्मात् स्मात् अचः
स्वरूपात् परस्य तस्यैव सादादेशस्य लुक् स्मात् । परा दिक् परी देशः परः कालो
वा इत्यर्थे प्रथमायाः सादादेशे परस्तात् । एवं परस्या दिशः परस्मात् देशात्
परस्मात् कालाद्वा इत्यर्थे पञ्चम्याः सादादेशे परस्तात् । प्राक् इति प्राची दिक्
प्राग्देशः प्राक्कालो वा इत्यर्थे प्रथमायाः स्थाने जातस्य सादादेशस्य लुक् ।
लुकि न तवेति निषेधात् त्रिदशोऽहेरिति तुन् न स्मात् विरामे च चस्य कः ।
प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्येषां मते स्मातो लुकि तदन्तत्वेन अव्ययत्वाद्भिन्न-
कार्याभावे ईपो निवृत्तिः । स्वमते तु मनीषादित्वात् । एवं पञ्चमीसप्तम्योरपि
नीधम् । दक्षिणीत्तराभ्यां पञ्चम्या न सादिति वक्तव्यम् । दक्षिणतः उत्तरतः ॥ ५१८ ॥

श्रीरा-टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तद्वाचके वर्तन्ते ते च ते शब्दाश्चेति
दिक्शब्दास्तोभ्यः बहुव्रीह्यावत् व्यत्ययो व्य कं दिक्शब्दादिति । दिक् च देशश्च
कालश्च तत्तस्मिन् सादिति लुप्तप्रकृदम् अनच् गतिपूजनयोरित्यस्यैव यङ्णं तस्य
दिग्वाचकत्वात् न लच्प्रत्याहारस्य । दिग्वाचकेभ्यो दिग्देशकाले वर्तमानेभ्यः प्रौ-
षी ती स्थाने स्मात् इत्यर्थः अचः परस्य स्मातो लुक् । गत्यकारैः संचिपेण वयाथा-
मेकमुदाहृतम् । पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश आगतः पुरस्ताद्दिशि
स्थितम् एवं पुरस्ताद्दिशः कालो वेत्यादि । प्रागिति प्राचीशब्दात् स्माति लुकि
स्त्रीत्यस्य लुक् प्राक् रमणीयं प्रागागतः एवं प्रत्यगित्यादि ॥ ५१८ ॥

५१६ । वैनोऽपी ।

वा ११, एनः ११, अ-पी ११ ।

पूर्वेण ।

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

दक्षिणोत्तरात् ५१, आ-आही ११ ॥

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि ।

५२१ । वाधराच्चात्ताः ।

वा ११, अधरात् ५१, च ११, आत् ११, ताः ११ ॥

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणात् दक्षिणस्मात् ।

वाशब्दोऽत्र विकल्पवाची व्यवस्थावाची च । तेन दिक्शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमसप्तमीरेनः स्यात्ता । अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वी देशः पूर्वः काली वा इति प्रथमाया एनः यथोरित्यकारलोपे पूर्वेण । एवम् अदूरे पूर्वस्यां दिशि पूर्वस्मिन् काले वा पूर्वेण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति प्राणिनीयाः ॥ ५१६ ॥

श्रीरा-टी—न पी अपी दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकाले वर्त्तमानेभ्यः प्रीतरीरेनः स्यात् । पूर्वेणेति पूर्वः पूर्वस्यां वा इत्यर्थः । अपीति किं पूर्वस्याः पुरस्तात् ॥ ५१६ ॥

आश्च आहिश्च आही इति विवचनं यथासंख्यनिरासार्थम् । दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमासप्तम्योः स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् साती बाधकावेतौ । दक्षिणा दिक् दक्षिणी देशः दक्षिणः काल इत्यादि वाक्ये दक्षिणा एवं दक्षिणाहि । अत्र दूरादूरयोर्वा स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यामप्येवम् ॥ ५२० ॥

श्रीरा-टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च तत्तस्मात् आश्च आहिश्च तौ प्रीष्णं दम् अती न यथासंख्यम् अदूरदूरवीरभिधानम् । आभ्यां अदूरे आदूरे आहिः स्यात् प्रीष्णीरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरमिति भट्टिः ॥ ५२० ॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधरेभ्यस्ताः प्रथमासप्तम्योः सप्तम्या आत् सुर्वा । अधरा दिक् अधरी देशः अधरः काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसीः ।

पूर्वाधरावराः १॥, पुराधावाः १॥, स्तादसीः ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।

५२३ । लवल्याच् प्रकारे ।

चवत् १२१, थाच् १२१, प्रकारे ७१ ।

येभ्यस्त्व उक्तस्तेभ्यः प्रकारे थाच् स्यात्, स च तद्धत् । सर्व-
प्रकारं सर्वथा ।

अधरस्या दिशः अधरस्मात् दिशात् अधरस्मात् कालादित्यर्थे पञ्चम्या आत् आध-
रात् एवञ्च अधरस्यां दिशि अधरस्मिन् देशे अधरस्मिन् काले इत्यर्थे सप्तम्या आत्
अधरात् । सर्वत्र पक्षे तद्विषये दक्षिणस्यामिति आबन्तादपि आदादेशः स्यादिति
ज्ञापनार्थम् एवं दक्षिणीत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीरा-टी—ताः प्रीपीताः अधरशब्दाच्चकाराद् दक्षिणीत्तरशब्दयोरनुवृत्तिः ।
तथा चाधरदक्षिणीत्तरशब्देभ्यः प्री पी ती स्थाने आत् स्यात् । अधरः अधरस्मात्
अधरस्मिन् वा अधरात् । एवं दक्षिणः दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात्,
उत्तरः उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पुरः अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसीः परयोः । पुरस्तादिति
दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादेः स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेशः एवम्
असि परे पुरादेशे यथीरित्यकारलोपः एवम् अधस्तात् अधः अवस्तात् अवः ।
अतएवेति । असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्यः प्रथमादेरसादेशः
स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीरा-टी—पूर्वस्य अधरस्य अवरस्य ते व्यर्थे प्री ल्यलयात् पुरस्य अधस्य अवस्य
ते, स्ताच्च अस् च तौ तयोः स्तीडान् दम् । तयोः परयोरेषां क्रमादिते सुः निर्देश-
सामर्थ्यादितेभ्यः परीऽसि ॥ ५२२ ॥

चन्द्रबन्धुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन गृह्यते न तु धावल्यादिना
तथावापि लवदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्यं गृह्यते न तु सप्तमीस्थान-
जातत्वेन । तेन स्निग्धभ्यां सर्वासां विभक्तौनां स्थाने थाच् स्यात् प्रकारे । प्रकारः
सादृश्यं यथा सर्वप्रकारं सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४ । कुतः क्व कुह कुवेतोऽतोऽत्रेह
सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्युपरिष्ठात् परेद्यवि
सद्योऽद्यैषमः परुत् परारीत्यं कथम् ।

कुतः—कथम् । १॥ ।

एते निपात्यन्ते । कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क्व कुह
कुत्र, अस्मात्—इतः, एतस्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र,
अस्मिन्—इह, सर्वदा—सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि
अधुना इदानीं, पश्चिमं—पश्चात्, ऊर्ध्वम्—उपरि उपरि-
ष्ठात्, परस्मिन् अहनि—परेद्यवि, समानेऽङ्गि—सद्यः,
अस्मिन्नहनि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः, पूर्वस्मिन्
वर्षे—परुत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदं प्रकारम्—
इत्थं, किं प्रकारं—कथम् ।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इति । तृतीयाया एव धाजादेश इति कैचित् ।
चकारोऽव्ययार्थः ॥ ५२३ ॥

श्रीराट्टी—अतिदेशवलात् अद्यादित्तिबह्वीरेव प्रकारः सादृश्येऽप्यस्ति यथायं
चैवप्रकार इति तथाच द्यादिभिन्नात् सर्वहरेश्च धाजित्यर्थः । अत्र तु द्यादित्यर्थस्य
ग्रहणं तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सर्वेण प्रकारेण गच्छति सर्वथा गच्छति सर्वस्मै
प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्वथा आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकारे
तिष्ठति सर्वथा तिष्ठति । एतत् शब्दस्यापि इत्थम् इत्येके अन्येषां मते एतदेति
एवमन्यथा इतरथा यथातथा असुथा अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्युद्धम्
चवदित्यनेन त्वदां टेर इति चित्त्वाद्वा जातीयस्य न समानर्थता । तस्य प्रकारवति
विधानात् तथा जातीयः । इत्थं जातीयः इति तत्प्रकारप्रकारीत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुतः । कस्मिन्निति क्व कुह कुतः । अस्मादिति इतः । एतस्मादिति
अतः । एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह । सर्वदेति सदा । अस्मिन् काले
इति एतर्हि अधुना इदानीम् । पश्चिममिति पश्चात् । दिक्शब्दादित्यादिना
पश्चिमशब्दात् सादादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः । ऊर्ध्वमिति
उपरि उपरिष्ठात् अत्र उपशब्दात् रिपत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्तात् प्रत्यये

५२५ । त्यत्वाद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-एन- न-त्यण-मा भवादौ ।

त्यञ-आद्यादेः ५।, त्य-माः १॥, भवादौ ७ ।

एभ्य एते क्रमात् स्युर्भवादयर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः अद्यतनी
ह्यस्तनी, चिरन्नः परुन्नः । दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः
मध्यमः ।

उपरिष्ठात् परेऽङ्गि इति परेद्यवि समानेऽङ्गि इति सद्यः अस्मिन्नङ्गीति अद्य अस्मिन्
वर्षे इति ऐषमः पूर्वे वर्षे इति परत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति परारि । इदं प्रकार-
मिति इत्यं किं प्रकारमिति कथम् ॥ ५२४ ॥

गौरा-टी—पूर्वतरस्मिन् इति योगविभागात् ॥ ५२४ ॥

त्यञश्च अद्यश्च चिरश्च दक्षिणा च आदिश्च ते आदयो यस्य स त्यत्वाद्यचिर-
दक्षिणाद्यादिस्त्वात् । त्यञ एनञ त्वञ त्यण् च मञ्य ते । अञ विभक्तिमनाट्य
शब्देरेव यथासंख्यग्रहणं शिष्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् । केचित्तु समाहारे
त्यएन न त्यण् मन् इत्येव पठन्ति । तत्रादेस्त्यः अद्यादेः एनः चिरादेस्त्यः दक्षिणादे-
स्त्यण् आद्यादेर्मः स्वात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्वनेति त्यत्वादेः सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्तस्य
ग्रहणम् । त्यव भवः त्यव वसति वा इत्यर्थे त्यञ्यः । त्ये परे तद्धितादेशस्य न
लीपः । एवं तञ्यः यतत्य इत्यादि । अद्य भवः अद्यतनः एवं ह्यस्तनः यस्तनः
चिरन्तनः सनातनः सदातनः पुरातन इत्यादि । अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण
प्रत्न प्रतना वा निपात्यन्ते । पुराणः प्रत्नः प्रतनः पत्ने पुरातनः एवं नवीनस्य नूतन-
नूनी वा निपात्यते । चिरे भवः चिरन्नः एवं परुन्नः । दक्षिणा इति । दक्षिणी-
त्तरादाह्वीति आः । दक्षिणा भवः दाक्षिणात्यः णित्वात् वृद्धिः तद्धितादेशस्य न
लीपः । पश्चाद्भवः पाश्चात्यः पौरुष्य इत्यादि । आदौ भवः आदिमः मध्यम
इत्यादि । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ किमः कृष्णाचिच्चनौ इति वक्तव्यमाहृतुः ।
वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिच्चन इत्यमरीक्तयोः चिच्चनीत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव
कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम् । न च
तयोरनुप्रयोगे एकपदत्वाभावे कदाचिद्भव' कदाचित्कम् इत्यत्र कथं पूर्वपदस्य
वृद्धिरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरीक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तत्किञ्चेः ॥ ५२५ ॥

५२६ । किमः क्यन्तात् चि-च्चनौ ।

किमः ५१, क्यन्तात् ५१, चित्-चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदिः ११, तः १॥ ।

(३२३) चैक्याच्चदषहोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपादः ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकारः समाप्तः ।

श्रीरा-टी—त्यदस्य त्यचः त्यचश्च । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो येषां ते तेभ्यः त्यश्च षनश्च वश्च त्यण् च मश्च ते भवादिरुक्तसंज्ञिन् । त्यादादिर्यथा । यद्वतस् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् त्वस् निर्भूषे । निस्वर्णाश्चमवद्विष्कृते । चिरादिर्यथा । चिर परत् परारि । अद्यादिर्यथा । अद्य दिवा दीषा सायं चिरं प्राज्ञे प्रगे प्राच् ह्यस् त्वस् ऐषमस् पूर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्य त लुक् वा । आद्यादिर्यथा । आदि मध्य अद्य पश्चादन्ताड्डिमः । अयिमः पश्चिमः अन्तिमः दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदिः । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति यस्यः सक्तः स तसंज्ञः स्यात् इत्युक्तवतापि तद्वितीकृतविभक्तिकादेशानामपि तसंज्ञा सूचिता । तेन पूर्वेष्वरित्यादौ पूर्वेषु इत्यादौ तु एवमु एनादेस्तद्वितले ययोरित्यकारलोपः स्यादिति । इति त पादः ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्ती येषां तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्यायः स्याद्यन्ताध्यायः सुग्वन्ताध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादानन्दविद्यावागीशविरचितायां सुग्वीधटीकायां स्याद्यन्ताध्यायः ।

श्रीरा-टी—सुगमम् ।

इति श्रीरामतर्कवागीशविरचितायां सुग्वीधटीकायां स्याद्यन्ताध्यायः ।

ततः प्रसङ्गतः पदार्थनिरूपणमाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादाः ।

पदार्थनिरूपणम् ।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते । तत्र बह्वभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित् तत् प्रतिसंस्कृत्य पठति । जातिव्यक्ताकृतौ संख्या तथा कर्मादयश्च षट् । अस्मी पञ्चैव लिङ्गार्थः केषां तिस्रोऽयिमाश्च सः । इत्येव लिङ्गार्थ इति एकवचननिर्देश एकैव शक्तिरेकवृत्तिवेद्यत्वसूचनाय अतएव परामर्षसूत्रे व्यक्ताकृतिजातयः पदार्थे इति । यथा जाल्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पन्नी यवः सम्पन्ना यवा इत्यादौ जातौ । गौचलतीत्यादौ व्यक्तौ । अवयवसंयोगादिरूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगस्याशक्यत्वात् एको ही बहव इत्यादौ संख्यायाम् । गामानय प्रयसा सिञ्चति सृदेन पच्यते विप्राय ददाति ग्रामादागच्छति स्थाल्यां पचतीत्यादौ कर्मादिषु शक्तिं स्वीकरोति च । अत्रान्ये प्राहुः कृत्यन् यत्तत् पदं शक्तं बोधयत्यर्थपञ्चकं विशिष्यत्वेन शक्त्यैकं विशेषणतथैतरान् इति । लाघवाज्जातादेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्तादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनव्यवसायाच्च । न च व्यक्तेरशक्यत्वे गामानयेत्यादौ कथं कर्मत्वाद्यन्वय इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य शब्दशक्तिसमावात् जाल्याश्रयतया व्यक्तादेर्जातिवृत्तिवेद्यत्वनियामकत्वात् न हि जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजाल्योः पृथगुपस्थितिः सम्भवति तथाच नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्ये ऊपजायत इति न्यायात् । यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जातिर्भवन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते तद्धि हेतुस्तमपि बोधयति अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्रतीतिः । तस्मादेकबुद्धिवेद्यत्वनियमात् जातिशक्तिज्ञानार्थः क्लृप्ता शक्तिव्यक्तेरपि बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्तादेः कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्वर्गी भवेयमित्यादिवत् सविशेषेण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशिष्ये बाधे इति न्यायात् व्यक्तादावन्वय इति । ननु जातौ शक्यायां कर्माद्यन्वयातुपपत्त्या व्यक्तादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य भेदाग्रहणात् जातिव्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः । न च पदार्थः प्रदार्थेनान्वेति न तु अपदार्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थे पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्नियमाभावः । सधा षट्पादम्बः पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति । अनन्तलभ्यो हि शब्दार्थसोनान्यतो-

सम्बन्धापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्मत्वात्तन्वय इति । कुतः शक्तिग्रहः शक्ति-
 ग्रहं व्याकरणीयमानकीपातवाक्यादावहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्तवेदन्ति
 सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति । तथाहि कृष्णकृतौ कर्त्तरि ण्यकादि कर्त्ता
 कारक इत्यादाववयवशाक्त्या समुदितयौगिकी शक्तिः कल्प्यते । गोपदादौ तु
 प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रुदिरिव । पङ्गात् पङ्के वा जातः
 उप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपञ्च नियमतः प्रतीयते । पञ्चं पङ्कज-
 पदशब्दं तत्रावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिधीः कथं न
 स्यादिति वाच्यं पञ्जातिरिक्ते रुद्रिशक्त्यावयवशक्तेः प्रतिबन्धात् पञ्चे रूढ्या अवयव-
 यादपि अतएव पञ्चं पङ्कजशब्दो योगरुद्रिरिति । एवं वृक्षन्तरयकारशब्दो
 रूढ्या जातिमन्त्रं बोधयति लाघवाच्छक्त्या जालुपस्थापकत्वम् । यौगिकरुद्रौ तु
 मण्डपपदस्य उप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्वं मण्डेरपप्रत्ययान्तस्य विशेषबीधकत्वं
 एकस्मिन्नुभयार्थे रुद्रिशक्त्यावयवशक्तिः प्रतिबध्यते । उपमानात् यथा । गौरिव
 गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्चवयवानन्तरं चैवो वनं मण्डून् गीसदृशव्यक्तिं दृष्ट्वा
 गीसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणान् प्रत्यक्षव्यक्तौ चक्षुषा सादृश्यज्ञानमुपमानं
 तस्मादयं गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । कीपात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चक-
 मेकयमाहिष इत्यादौ प्रत्येकं शक्तिग्रहः । आप्तवाक्यात्तावत् । अवेन्द्रनीलपद्म-
 रागादौ आप्तीकत्वाद्विन्दनीलपद्मारागपदवाच्यत्वग्रहः व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य-
 प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रयोज्यप्रवृत्ति-
 प्रयोजनमनवधार्यावापीद्वारणक्रियाकारकपदानां तत्तदर्थेषु प्रत्येकं शक्तिं गृह्णाति ।
 वाक्यस्य शेषात् तावत् । यथा यवमयसरुर्भवति वाराहो चीपानहेतसि कटे प्राजा-
 पत्यं धिनीति अत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कङ्कुवायसजम्बूनां वाचका उत
 दीर्घशृङ्गशृङ्गवज्जुलानामिति ? स्नेच्छार्थव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ मुख्यार्था-
 नश्ववसायाचतत्पदवहेदप्रामा णानिश्चये वायसवज्जुले वेदविरोधिनी स्नेच्छप्रसिद्धिः
 सृतिवेदविरुद्धा हेया निरस्तायां निष्प्रतिपत्तस्नेच्छार्थव्यवहारात् शक्तिग्रहः ।
 सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरो मधुरं पिकी रीति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-
 च्चारणानन्तरं पिकपदागृहीतशक्तिः सहकारतरुसूत्रं गच्छन् रावकर्त्तारं दृष्ट्वा
 भयं पिकपदवाच्य इति शक्तिग्रहः । लक्षणा च इत्यन्तरं यत् वाच्यार्थान्वया-
 नुपपन्ना वाच्यसम्बन्धीपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति
 इत्यत्र गङ्गापदस्य तौरः । तदुच्यते वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।

तत्सम्बन्धवशमाप्तस्यान्वयात् लक्षणीयते इति । न च तौरे कृतशक्तिः कल्प्यतां
किमकृतलक्षणयेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु मङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने
गौरवात् । किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणीयविषयकवृद्धव्यवहारानपेक्षा
चेति सैव युक्ता लाघवात् । अत्राहुः । रुदिश्च योगरुदिश्च योगिकीरुदिरेव च ।
योगिकी वृत्तयः सिद्धाः पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति । तथाच पदार्थबोधे साका-
ङ्गादिशक्तिमत्पदज्ञानव्यापारेण स्यादन्तपदं साधनं तेन वस्त्रेण हारमिति शब्द-
प्रयोगात् पिधेहीति पदाध्याहारात् वस्त्रेण हारं पिधेहीत्यन्वयबोधः शाब्दी
आकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्येत इति न तु पिधेच्छार्थाध्याहारिणेति । आकाङ्क्षा तु
यस्माच्छब्दादिना यस्य शब्दस्यानुभवी न हि । तेन शब्देन तच्छब्दः साकाङ्क्षः
परिचिष्यते ॥ इति प्रघट्टार्थः ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतं पदार्थनिरूपणं समाप्तम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

स्वाद्यध्यायः ।

प्रथम पादः—संज्ञा ।

अथ त्वादिगच्छते ।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि भूटिति प्रसिद्धानि
भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणा-
मवधानाय प्रतिजानीते अथेति ।

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते, से आये ध्वे, ए वहि महि [कौ]

यात् याताम् युस् यास् यातम् यात्, याम् याव याम—

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयायाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]

तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्—

ताम् आताम् अन्ताम्, स्त्र आयाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]

दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम्प् व म—

त आताम् अन्त, यास् आयाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]

दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—

तन् आताम् अन्त, यास् आयाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

एप् अतुस् उस्, एप् अयुस् अ, एप् व म—
ए आते इरे, से आये ध्वे, ए वहे महे [ढी]

ता तारौ तारस्, तासि तास्वस् तास्व, तास्मि तास्वस् तास्मस्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाये ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे [ढी]

यात् यास्वाम् यासुस्, यास् यास्वम् यास्व, यासं यास्व यास्म—

सौष्ट सौयास्वाम् सौरन्, सौष्टास् सौयास्वाम् सौध्वम्, सौय सौवहि सौमहि [ढी]
स्थिति स्थतस् स्थन्ति, स्थसि स्थयस् स्थय, स्थामि स्थावस् स्थामस्—

स्थते स्थेते स्थन्ते, स्थसे स्थेये स्थध्वे, स्ते स्थावहे स्थामहे [ती]

स्थत् स्थताम् स्थन्, स्थस् स्थतम् स्थत्, स्थम् स्थाव स्थाम—

स्थत स्तेतां स्थन्त, स्थयास् सेथाम् स्थध्वम् स्ते स्थावहि स्थामहि [थी] ।

चोः ५५ तित्प-स्थामहि १२ ॥ ।

एतानि साध्यातिशतसंख्यकानि धोः प्रर्राणि प्रयुज्यन्ते ।

५२६ । की खी गी घी टी ठी डी ती
 य्योऽष्टादशशः ।

की—य्यः १॥, अष्टादशशः ११॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्चः १॥, रः ११, शित् ११, च ११ ।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यडिङ्गां घे ।

नवशः ११॥, पमे १॥, जितः ५॥, अन्यडिङ्गां ५॥, घे ७॥ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म-संज्ञानि स्युः, ते च जितो
 धोः परे स्तः, तदन्यडिङ्गान्तु क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्वामिन्तं लुप्तप्रथमैकम् । धीरिति पञ्चम्यन्तं तिवादीनां प्रत्यय-
 लज्ञापनार्थम् । सह अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
 सांशीतिशतं, तत् संख्या येषां तानि साशीतिशतसंख्यानि वचनानि ॥ ५२८ ॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादशशः इति वीप्सायां चशस् । तानि तिवादीनि
 अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशसंज्ञकानि भवन्ति ॥ ५२९ ॥

पञ्च प्रथमीपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्वादयः । व्या रसंज्ञाफलानु-
 अभूदित्यादौ [५५३] वसीरस्येति नेम् अपिद्वलेन डित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
 सेलुक् तथा सीरिति सेलुकि अतत अतथा इत्यादौ वनतनायनिमामिति
 जमलीपद्येत्यादि । ननु असुल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
 चेत् सत्यं मुररि इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यामरप्रत्ययस्य सैः सम्भावनायां
 भूरित्यादादेशः । शितश्च रसंज्ञया दीव्यति सुनीति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
 गुणः । भवन् दीव्यन्नित्यादिषु शतप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥ ५३० ॥

नव नव नवशः इति वीप्सायाश्चशस् सन्निहितालामे विप्रकृष्टो विधिरपेक्षते
 इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव । अ इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
 डिङ् अन्यडितो ताभ्यां ते पमे जानुवन्वाज्ञातीर्धे वाच्ये स्तः तदन्त्यात् घे वाच्ये पं

५३२ । डिदपिट्रः ।

डित् १।, अपित् १।, रः १। ।

अपिट्रो डित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् १।, ठी १।, ढीपं १। ।

अपित् ठी व्याः पञ्च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा-धा १।, दा १। ।

अपिद्दा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यलः ६।, अचा ३।, इक् १।, जिः १। ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् ।

ङानुबन्धात् धे वाच्ये नं स्यादित्यर्थः । ङानुबन्धात् नमिति विशेषाभिधानात्
अन्य इह ङानुबन्धङानुबन्धाभ्याम् अन्यो बोध्यः । यथा डुक्कज करोति कुरुते
चेती चेति एधङ् एधते ॥ ५३१ ॥

ङ इत् यस्य स डित् प इत् यस्य स पित् न ऽपिदपिदिति भिन्नं पदं
परतानुबन्धार्थं यथा जुहुतः सुगुत इत्यादौ न गुणः ॥ ५३२ ॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । व्याः पं ढीपम् । यथा सुषुपतुः जगृहे सुष्यात् एषु
कित्वात् जिः ॥ ५३३ ॥

दा धा इत्युभयं स्वरूपं तेन दाललूनौ दातुदानी डुदाञ्जलिच डुदा जलिच
इति चतुर्थीं यद्वयम् । एवं देङपालने दीषच्छेदे धेटपाने इति त्रयाणाम्
एचोऽश्लिषेति आकारे कृते दासंज्ञा इति श्रिति आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति ।
फलानु भूस्यापिबेति सेर्लुकि अदात् अधात् । प्रास्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति ।
दामागै इति देयात् घेयात् दीयते धीयते । निमीमादेति दिक्षति धिक्सति । अपित्
किं दैपशीधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दायात् दिदासतीत्यादि । केचित्,
दाललूनौ इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पिप्त्वाद्दासंज्ञाभावे प्रणिददाति अदा-
सीदित्युदाहरन्ति ॥ ५३४ ॥

५२६ । की खी गी घी टी ठी डी ती
 य्योऽष्टादशः ।

की—यः १॥, अष्टादशः १॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्चः १॥, रः १॥, शिञ्च १॥, च १॥ ।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यङ्ङिज्ञां घे ।

नवशः १॥, पमे १॥, जितः ५॥, अन्यङ्ङिभ्यां ५॥, घे ७॥ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म-संज्ञानि स्युः, ते च जितो
 धोः परे स्तः, तदन्यङ्ङिज्ञान् क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्वामिहन्तं लुप्तप्रथमैकम् । धीरिति पञ्चम्यन्तं तिवादीनां प्रत्यय-
 लक्षापन्नायम् । सह अशीत्या वर्त्तते यच्चत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
 साशीतिशतं, तत् संख्या येषां तानि साशीतिशतसंख्यानि वचनानि ॥ ५२८ ॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादशः इति वीष्मायां चशस् । तानि तिवादीनि
 अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशसंज्ञकानि भवन्ति ॥ ५२९ ॥

पञ्च प्रथमीपश्चितपरिच्येने प्रमाणाभावात् क्वादयः । व्या रसंज्ञाफलस्य
 अभूदित्यादौ [५५४] वसीरस्येति नेम् अपिद्वलेन ङित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
 सेलुंक् तथा सीरिति सेलुंकि अतत अतथा इत्यादौ वनतमाद्यनिमामिति
 जमलीपथेयादि । ननु अस्य भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
 चेत् सत्यं भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्यामरप्रत्ययस्य सैः सम्भावनायां
 भूरित्याद्यादेशः । शितश्च रसंज्ञया दीव्यति सुनीति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
 गुणः । भवन् दीव्यन्नित्यादिषु शट्प्रत्यये परे शप् श्वनादिश्च ॥ ५३० ॥

नव नव नवशः इति वीष्मायाञ्चशस् सन्निहितालानि विप्रकृष्टौ विधिरपेक्षते
 इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्मेव । अ इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
 ङिञ्च अन्यङ्ङितौ ताभ्यां ते पमे जानुवस्वाङ्गातीर्थे वाच्ये स्तः तदस्यात् घे वाच्ये पं

५३२ । डिदपिद्रः ।

डित् १२।, अपित् १२।, रः ११।

अपिट्रो डित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीठीपम् ।

कित् १२।, ठी १२।, ठीपं ११।

अपित् ठी व्याः पञ्च कित्संज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा-धा १२।, दा १२।

अपिहा धा च दासंज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यलः ६।, अचा ३।, इक् १२।, जिः ११।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् जिसंज्ञः स्यात् ।

ङानुबन्धात् घे वाच्यं नं स्यादित्यर्थः । ङानुबन्धात् नमिति विशेषाभिधानात् अन्य इह ङानुबन्धङानुबन्धाभ्याम् अन्यो बोध्यः । यथा डुल्लज करोति कुरुते चेती चेति एधङ एधते ॥ ५३१ ॥

ङ इत् यस्य स डित् प इत् यस्य स पित् न पिदपिदिति मित्रं पदं परवानुवृत्त्यर्थं यथा जुहुतः सुनुत इत्यादौ न गुणः ॥ ५३२ ॥

ठीति लुप्तप्रथमैकम् । व्याः पं ठीपम् । यथा सुषुपतुः जगृहे सुष्यात् एषु कित्वात् जिः ॥ ५३३ ॥

दा धा इत्युभयं स्वरूपं तेन दाललूनौ दातुदाने डुदाजलिच डुदा जलिच इति चतुर्णां ग्रहणम् । एवं देङपालने दीषच्छेदे घेटपाने इति त्रयाणाम् एचोऽश्लिखेति आकारे कृते दासंज्ञा इति श्रिति आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति । फलन्तु भूस्थापिवेति सेर्लुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिददाति प्रणिदधाति । दामागौ इति देयात् घेयात् दीयते धीयते । मिमीमादिति दिक्षति धिक्सति । अपित् किं दैपशीधने इत्यस्य प्रणिदायति अदासीत् दायात् दिदासतीत्यादि । केचित्तु दाललूनौ इत्यत्र दापलवणे इति पठित्वा पिच्छाद्दासंज्ञाभावे प्रणिदाति अदासीदित्युदाहरन्ति ॥ ५३४ ॥

५३६ । सक्तत् द्विस्तु वा ।

सक्तत् ११, द्विः ११, तु ११, वा ११ ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् ।

५३७ । प्रागच्कार्यादचि द्विः ।

प्राक् ११, अच्कार्यात् ५१, अचि ७१, द्विः ११ ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् ।

अत्रा युक्तानां यवरत्नानां स्थाने क्रमात् इ उ ऋ ल इत्यादेशा जिसंज्ञाः स्युः ।
यथा यद्वसुपावीरिति ई जुः उ वुः जगृङ्गः लकारस्य जिर्न सम्भवति ॥ ५३५ ॥

यावत् सम्भवस्तावद्विधिरिति न्यायात् पुनः सामग्र्यामपि जिः पुनर्न स्यात्
सक्तते कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायादित्यर्थः । तेन व्यथषाड्व्यधौ व्यचश्च व्यञ्ज
ययाम् उव्याथ उव्याध उवाच उव्याय इत्याद्यनिष्टं न स्यात् द्विस्तु वेति वाशब्दीऽच
समुच्चयार्थः द्विर्भावस्तु यः स च पुनर्न स्यादित्यर्थः । यथा चिकित्सितुमिच्छति
इति सनि चिकित्सिषति इत्यादौ स्वार्थसन्नात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रति-
मिन्तिष्ठः नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् प्राप्तं द्वित्वं न स्यात् एवं चैक्रीयिष्यते
इत्यादावपि पुनर्न द्विः एवं सति सक्तत् द्विष्येत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु वेति कृतं
शिष्ट्याणां नानाप्रकारज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वतो वानुवर्त्तते, स चेह व्यवस्थावाची ; व्यवस्था चेयम् अचि परे अच्कार्यात्
प्राक् द्विः स्यात् । यथा निनाय जुहाव इत्यादौ आदौ द्वित्वं पश्चात् हृदिसम्बो ।
कदाचिदच्कार्यात् पश्चाच्च द्विः, तेन ऋगतौ अरिरिषति इत्यत्र आदौ गुणे सम्बो
य पश्चात् द्वित्वम् । हसि परे तु वञ्ज उवूर्धति इत्यादौ घौऽञ्जभक्तिज्ञमामिति दीर्घे
ऋदिरिषावित्युरि पश्चात् द्वित्वम् । एवं दिव्यु जिगीषादौ सनि दुयूर्धति
कसी दुयूर्धान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्विः । यवैकदा अच्कार्यद्वित्वयोः प्रसक्ति-
जनैवेयं परिभाषा । तेन दिव्यु यङ्लुकि दीयोति इत्यादौ आदौ यङ्लुकि
निमित्तकं द्वित्वं ततस्तिवाद्युपसौ असन्निमित्तक ऊट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८ । द्वेः पूर्वः खिः ।

द्वेः ५३, पूर्वः ११, खिः ११ ।

द्वेर्धोः पूर्वो भागः खिसंज्ञः स्यात् ।

५३९ । स्वर्धौ घुरु ।

स्वर्धौ १॥, घुरु १॥ ।

स्वो घुसंज्ञो र्धौ रुसंज्ञः स्यात् ।

५४० । स्वः स्ये रुः ।

स्वः ११, स्ये ७१, रुः ११ ।

स्ये परे स्वो रुसंज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

धीरित्यधिकारप्राप्तमित्याह धीरिति । यथा बुभोज इत्यत्र खिराद्यचः परवर्णस्य लीपः भकारस्य वकारः । धीः किं स्मरं स्मरं नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य खित्वाभावात् खिकाव्याभावः ॥ ५३८ ॥

ननु लघुसंज्ञाया किं फलं स्वर्धाभ्यामेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न खिः सन्वदावित्यत्र खिः सन्वत् खि इति कृते अतस्तन् इत्यादौ संवत्कार्यापत्तिः । न च स्वःस्येर्धः इति संज्ञायां कृतायां संयोगपूर्वस्य ऋक्स्यापि दीर्घसंज्ञान्नात्रसन्वद्भाव इति वाच्यं तथोक्तौ यजुष्टमित्यादौ नीको र्धादित्यादिना श्वानुपपत्तेः ततश्च संज्ञान्तरे कर्त्तव्यं स्वः सेरित्येव कर्त्तव्यम् । लाघवाभावे प्राचीनमतस्यैव न्यायत्वात् एवं रुसंज्ञायां वक्तव्यायानिकयोगनिर्दिष्टाया घुसंज्ञाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तुमुचितत्वात् ॥ ५३९ ॥

स्येरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वयन्तर्णं ज्ञापयति कदाचिन्नाघवात् कन्दसि संयोगे परे ऋक्षौ गुरुर्न स्यादिति । अतएव प्रकृते वा इति पाणिनिस्त्वम् । यथा गृहीत-प्रत्युद्गमनीयवस्त्वा इति कालिदासः । एवं त्वया पुण्येऽप्येयं मधुरमुदकं कालीयक्रदे इति हंसदूतम् । इति संज्ञापादः ॥ ५४० ॥

द्वितीयपादः-पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भूतिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

घे ७, शप् १२१, रे ७ ।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

शित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्थादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । ढभावधीर्यकार-
बाधित्वादवशिष्टे कर्त्तर्येव शप् स्यात् तेनाव घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुप-
पत्तिः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरी न किमप्याहुतुः । रामतर्कवागीशस्तु शाब्दी-
त्याकाङ्क्षा शब्देरेव प्रपूर्यत इति न्यायात् शाब्दबोधं प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य
हेतुत्वात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते क्लीवात् स्वमीऽधेरिति निशेषविधौ संत्यपि
स्वमीर्लुगिति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात् । विद्यानिवासस्तु अधिकं
घग्रहणं प्रापयति कस्यचिद्विधेर्यकं न बाधक इति तेन व्यां सिरिव । अन्यथा
कर्त्तृणि व्यां यकस्यादित्यन्तमाह तच्चिन्त्यम् । अत्रार्थगतविशेषतो निमित्तगतविश-
ेषस्य वलवत्त्वात् व्यां सिरित्यनेन शपयकौ बाध्येते अन्यथा व्यां कर्त्तरि शबापत्तौ
कर्त्तृणि च यगापत्तौ व्यां सिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् । वस्तुतस्तु अधिकं घग्रहणं
प्रापयति कचित् शपादेर्बाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आंशिककर्त्तृत्वात् शपादयः स्युरिति ।
तेन कर्मकर्त्तरि ढवत् ढघ इत्यनेन कर्मविहितयगाद्यतिदेशेन शबादेर्बाधे चिकि-
र्षते सन अन्यग्रन्थ इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आंशिककर्त्तृत्वाच्छबादयः स्युरिति
न च शब्दादेर्बाधकस्य घगादिर्निषेधे सुतरां शबादिना भाव्यमिति वाच्यम् ।
सकृद्गती विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः
शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे श्वपि न
स्यात् ॥ ५४१ ॥

५४२ । गुर्घूङश्चाकडिति ।

गुः १।, घूङ्: ६।, च ।१।, अ-कडिति ७।

अन्यस्य घुसंज्ञोऽङश्च गुः स्यान्न तु किति डिति ।

भवति भवतः ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

लोपः १।, अतः ६।, अत्-एचोः ७॥

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे ।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ । (१०८) आक्षिप्तमभवि ।

भवामि भवावः भवामः ।

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मम् ।

भुवः ५।, प्राप्तौ ७, वा ।१।, मं १। ।

प्राप्तौ भुवो मं स्याद्वा घे । भवते ।

५ घुश्चासौ उङ्चेति घूङ् तस्य । यथा सिधति बीधति वर्त्तते कल्पते । चकारा-
दन्यस्य इङ् । यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति । कच डच्
कडौ कडावितौ यस्य स कडित् तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् कित्ङिङ्गां प्रत्ययाभ्यामन्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
एवं निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिधातूनां धातूत्तरजातयोः शुशुपीश्च गुणः स्यादिति
बीध्यम् । यथा सुनीति तनीति काम्यकः कित्त्वकरणं ज्ञापयति कदाचित् लेरपि
गुणः स्यादिति तेन विश्वं पृच्छतीति जौ वेशयति मुदमाचष्टे मोदयति च्चमा-
चष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तच्च अदेचोरिति प्रकरणबलात् धोः परच जातयोरिव ग्रहणम् । यथा भवन्ति
भवे भवन् बुभूर्षतीत्यादि अन्यत्र मुरारिः कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्गः एवं एतौ
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एचौ ग्रहणं ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णानां कार्यासम्भवे-
ऽपि न दीप इति । तेन वसीऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णानां
कार्यासम्भवेऽपि संज्ञेपार्थं व स इत्येव वक्ष्यति । भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकार-
लोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् मान्नीऽदनत इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई ११, आ ११, आद्य-आतः ६१, अतः ५१ ।

अकारात् परयोरायातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ।

ख्याः ६१, या-युस्-यामाम् ६॥, ई-ईयुस्-ईयम् ११॥ ।

अकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने—ई
ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव
भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथां भवेध्वं,
भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेलीपोऽस्योप्नोश्च ।

हेः ६१, लोपः ११, अस्योप्नीः ५१, च ११ ।

अकारादस्याभ्यामुपनुभ्याच्च हेलीपः स्यात् । भव भवतं
भवत, भवानि ।

सख्खुत्ताधिकारात् च इत्यस्यानुवृत्तौ सुवः प्राप्तावर्थे वे म' स्याद्वा । यथा
भवति भवते धन' धीरः । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥

ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आद्यच आतचेति तस्य । आयातोः
केवलयोरसम्भवात् तदाद्यैर्विभक्त्यर्थहृण्येन आते आधे आतां आथामित्ये तेषां
ग्रहणम् ॥ ५४५ ॥

स्वायहर्णं नृपतञ्जान्तावित्यदन्तभीषादिकात् व्या अप्राप्तार्थमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु अकारो विष्णुः अ इवाचरति इति कौ व्या अप्राप्तार्थमिति ॥ ५४६ ॥

स्यः संयोगः नास्ति स्त्री यत्र सोऽस्य उपप नुशेति उप्र अस्यशासाहुप्रशेति
अस्योप्नुस्यत्वात् । चकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु हिनु । अस्योप्नीः किं
उपद्वजमचे तर्पुहि आप्रुहि ॥ ५४७ ॥

५४८ । व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेऽलं स-
न्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोय्यादिधौ सः ।

व्यस्य ६।, गि—उय्यादेः ६।, धौ ७।, सः १। ।

एषां व्यानां धौ परदे सः स्यात् ।

५४९ । प्राग्वन्नो णोऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद
दा मा सो हन वा या द्रा प्सा वप वह शम चि
दिहान्तने-वां त्वन निंस निन्द निन्न मवान्त-
हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

प्राग्वत् १।, नः ६।, णः १।, अन्तर्-अदुर्गेः ५।, णादि-नशः ६।, गद—नेः ६।,
वा १।, तु १।, अन—हनः ६।, अक—नेः ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेमीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः स्यात् ।
अनादेर्मवान्त-हन्तेः कादिखादि-षान्तवर्जध्वन्त नेश्च वा स्यात् ।
अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरस्तु दुर्भवानि । भवाव भवाम् ।
भवतां भवेतां भवन्तां, भवस्व भवेयां भवध्वं, भवे भवावहै
भवामहै ।

अनुकारीऽव्यक्तानुकरणशब्दः । गिश्च अणुकारश्च डाच्च चिश्च कणेश्च अलम् च
सच्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तस् च तिरस् च कारिका च उय्या-
दिशेति तस्य । यथा प्रथम्य खटत्कृत्य अङ्गुल्यग्रनखेन वास्यसलिलं विचिष्य
विचिष्य किं तूष्णीं रीदिषि, कीपने वज्रतरं फुत्कृत्य रीदिष्यति । इत्यमरः । पटपटा-
कृत्य एवं द्वितीयाकृत्य समयाकृत्य सपचाकृत्य कृष्णीभूयः कणेश्चनः शब्दौ दृष्टार्था ।
कणेश्च पयः पिबति मनोहृत्या पयः पिबति तावत् पिबति यावत् दृष्टिः
इत्यर्थः । अलं भूषणे अलङ्कृत्य । आदरे सत् सत्कृत्य असतोऽपि असत्कृत्य

नञ्पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात् । अदः खवुड्गापरामर्शे । अदःकृत्य चिन्तयति । अण-
हृणेतः अन्तर्हृत्य । ग्रहणे तु अन्तर्हत्वागतः । पुरीऽयार्थे पुरस्कृत्य । अस्तमि-
त्युपलब्धौ अस्तङ्कृत्य । तिरीऽन्तर्हत्वा तिरीभूयः । कारिकामर्थ्यादायवपीडाम् ।
कारिकाकृत्य । उरौ उररी एते विस्ताराङ्गीकारयोः उरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गी-
कृत्य इत्यादयः । एषु समासात् पूर्वनिपातः क्ताचौ यपच । अत्र समासः एक-
पदीभावमात्रं इन्द्रादिसंज्ञास्तु स्वाद्यन्तानामिव एवं णत्वविधेः पूर्वं समासकरणात्
समासाभावे णत्व' न स्यादिति बीध्यम् ॥ ५४८ ॥

नास्मि दुर्वच सीऽदुः अदुयासौ गिश्चेति अदुर्गिः अन्तर च अदुर्गिश्चेति तस्मात् ।
मूढंन्यणादिय हन्च मीनाश्च हिनुश्च आनिम् च तालव्य शान्तनश्चेति तस्य ।
गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च माश्च सीश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च ष्ठाच वपश्च
वहश्च शमश्च चिश्च दिह च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्तः स चासौ निश्चेति
गदादिदिहान्तनिः तस्य । मबी अन्ते यस्य स मवान्तः स चासौ हनचेति मवान्त-
हन अनश्च निस च निन्द च निज च मवान्तहन चेति तस्य । कखावाद्यौ येषां ते
कखाद्याः । मूढंन्यषोऽन्ते येषां ते षान्ताः । कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्ताः
न कखाद्यषान्ताः अकखाद्यषान्ताः तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्तः स चासौ
निश्चेति अकखाद्यषान्तान्तनिः तस्य । यथा प्रणयति नादर्धौरित्युक्तोः प्रकटी नयः
प्रनय इत्यादौ लिङ्गत्वान्न स्यात् । प्रहृषिष्यति । मीना इति मी ज ग वधे श्रायु-
क्तस्य ग्रहणं प्रमीणाति । हिनु इति हिनवर्धने शु युक्तस्य ग्रहणं प्रहिणोति
आनिरिति विभक्तोः प्रभवणि । प्रणश्यति । शान्तः किं प्रनष्टः । प्रणिगदति
प्रणिनदति प्रणिपतति । पदोऽङगती प्रणिपद्यते । दा इति दासंज्ञा तेन प्रणि-
यच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति देङ्पालने दीयच्छेदे घेट पाने इति चयाणां
एचोऽश्लिषेति आकारे प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्वं स्यात्
प्रिति परे तु आकाराभावात् दासज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिधयति प्रनिधयति
इत्यादौ न स्यादेव । एवं श्री दीङ य क्ये दीङङग्रामित्यादिना ङादेशे प्रनि-
दास्यते अत्र णत्व' न स्यात् । मा इति स्वरूपग्रहणात् माङलिशब्दे प्रणिमिमीते
माङलचमाने प्रणिमाति माङयच प्रणिमायते एवं डुमी जूवेपे मीङयतु मीङग-
वधे इत्येतेषां मिस्यीर्यवौ इति ङादेशे मास्वरूपज्ञाभावात् प्रण्यमास एवं मीङ
प्रीतिदाने इत्यस्य अशिति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्व' स्यादेव । धीयनाशे
प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणिधाति प्रणिद्राति प्रणिष्ठाति प्रणिवपति

५५० । घीटीघीष्वम् धोरमा ।

घी टी-घीषु ७॥, अम् ११, घीः ६, अमा ३ ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे ।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत,
अभवम् अभवाव अभवाम । अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभ-
वथाः अभवेथाम् अभध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि ।

५५१ । ध्यां सिः ।

ध्यां ७, सिः १ ।

धोः सिः स्यात् ध्याम् ।

प्रणिबहति प्रणिशास्यति प्रणिचिनीति प्रणिदेप्ति । प्राणिति प्रानिति प्रणित्से
प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिच्छति प्रणिच्छति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
अनितेः क्षिपि दान्तस्यापि नस्य णत्वं वा तेन हे प्राण हे प्रान् हे पराण हे परान्
स्मिन्मूलस्यापि णत्वे प्राणिणत् प्राणिणिषति आदौ णत्वे पश्चात् द्वित्वमिति चेत्
तर्हि प्राणिनाय प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्तिः । निशनिन्दनिचां
विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्यं कृति विकल्प इति
श्रौपतिदत्तः । प्रणित्से प्रणित्सकः प्रनित्सकः इत्यादि । प्रहन्ताः प्रहन्तः प्रहन्तः
प्रहन्तः प्रणिपचति प्रनिपचति । कादिखादिप्रान्तानान्तु प्रणिशरीति प्रनिखादिति
प्रनिच्छाद उपदेशे खादित्वात् । प्रणिषिषति प्रणिषष्टा इति उपदेशेऽपात्तत्वात्
स्यादेव ॥ ५४९ ॥

णादिह्रनमीनादीनामनुवृत्तिः स्यादित्याशङ्काह धीरिति । अनेति लुप्ततृती-
यैकम् । मा इत्यनेन माशब्दस्यापि ग्रहणम् । अधिकानु प्रविष्टं न तु तद्वा-
निरिति न्यायात् योगीऽप्यर्थेन योगः नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्तित्वम् । तेन
मा पापं कार्षीः कार्षीः पापं मा इत्यादि । मास्म भवद्दः खं समये तिष्ठ सुग्रीव
मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थाव्ययम् । केचित्तु माङ् इति
ङानुबन्धः शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागमः स्यादेव । तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्त-
मगमः शान्त्यौः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ ५५० ॥

अश्रैगताविशेषान्निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वादयं शप्शनादीनां यकोऽपि

५५२ । भू स्या पिवदेनो लुक् पे ।

भू-स्या पिव-दा-इनः ५।, लुक् ११।, पे ७। ।

एभ्यः सेलुक् स्यात् पे । अभूत् अभूताम् ।

५५३ । भुवो वन् टीठ्यचि ।

भुवः ६।, वन् ११।, टीठ्यचि ७। ।

भुवो वन् स्यात् टीठ्योरचि परे । अभूवन् । अभूः अभूतम्
अभूत, अभूवम् अभूव अभूम ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

वसः ६।, अरस्य ६।, इम् ११।, अनौदितः ५। ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् ।

अभविष्ट अभविषाताम् ।

बाधकः । तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट । कर्मणि अभविषाताम् असाविषा-
ताम् ॥ ५५१ ॥

भूय स्याच्च पिवय्य दाश् इन् चेति तस्मात् पिव इति निर्द्देशात् पाल रक्षणे
पैशोषे इत्येतयोः अपासीत् । दाइति दा संज्ञा तेन दैपशीधने इत्यस्य अदासीत् ।
अभूदिति व्या रत्नाहसोरस्येति नेम । डित्वाद् गुणः । लुक्करणात् त्यलोपे-
त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तवेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन
वृद्धिर्न स्यात् ॥ ५५२ ॥

टीठ्योरच टीठ्यच तस्मिन् । भुव इति पञ्चम्यन्ताद् इति कृते भुवो गुणापत्ति-
रिति षष्ठान्तात् वन् विधानं इदानीन्तु स्तावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावाद् गुणः
वकारे अकार उच्चारणार्थः ॥ ५५३ ॥

न रोऽरस्यस्य । नास्ति औत् इत् यस्य सीऽनौदित् तस्मात् । वस इति
पूर्ववकारादिः प्रत्याहारः । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तु ल्यत्वात् विवरिष्य इत्यादौ
गुणः दुदुविष्य इत्यादौ न गुणः । औदितस्तु । पचतिमुञ्चतिविचिविचिसिचयो-
णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतयः । भुजिरञ्जिरनित्यजिभृज्यतयो यजतिर्युजिभन्जिसजि-
स्तिदयः ॥ यन्जिष्वन्जिच्चुदिपयतयश्चिदिरचिषिदिक्कुधियुभ्यतयः । नुदतिश्च

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

मान्तः ६।, अत् १२।, अनतः ५। ।

मस्यान् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य ।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविष्ठाथाम् ।

५५६ । धे स-लोपो वा ।

धे ७।, स-लोपः १।, वा १२। ।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् ।

५५७ । ठी ठी ठीधो ढिचः सेमस्तु हलो वा ।

ठी-ठी-ठी-धः ६।, ढ १२।, इचः ५।, सेमः ५।, तु १२।, हलः ५।, वा १२। ।

इचः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेमलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविट् अभविध्वं [६४] भप्भसोरिति सस्य दः ।

अभविट् अभविषि अभविष्वहि अभविष्वहि ।

दतिचुदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः ॥ सविनत्तिरुधिचिपिसि-
थ्यतयो रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतयः । तुदिबन्धिवधिस्रपितप्यतयश्चपिहन्त्यति-
श्रिषिपुष्यतयः ॥ लिपिलुम्पतिविध्यतिचुध्यतयो नमिदंशियमिष्टुशिनद्यतयः ।
वपतिविजलिजदिशिपश्यतयो लभिगच्छतिवेशतिरीशतयः । रमुङ्कुशजौनिशति-
त्विषयो द्विषितुष्यतिदुष्यतिशुष्यतयः ॥ विषलिर्विषगीपिसधीशिषयो घषतिवर्षति-
दं हिलिह्यः ॥ आपिदंशिषिगिशिदहिह्ययो लेदिर्वहिनहिशपतिशपयः ।
तपतिः स्कन्दतिरीदिद गदितः श्रीमदीपदेवमतविदितः ॥ ५५४ ॥

मस्यात्मनेपदस्य अन् मान् तस्य । अन्तावयवमचं हिला पूर्वभागस्य ग्रहणं
तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि । अनतः किं एधन्ते लोपोऽती इत्यनेन
कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा । डिन्लासङ् धे शपो लुकि आध्वे सस्य दकारे
आहे ॥ ५५६ ॥

ठीठीठीनां ध टीठीठीध तस्य सह इमा वर्त्तन्तेऽसौ सेम् तस्मात् । यथा
अकट् आनट् असौट् अष्टैट् उड्गण्डे औट् तुष्टट् चकट् कपिट् नैषीट्

५५८ । धुर्विष्टाडि ।

धुः १।, डिः १।, व्यडि ७।

व्यामडि च धुर्विः स्यात् ।

५५९ । भभखयहर्घकृणां जब्चप् जस्वच्चाः
खेः ।

भभ-कु-कृणां ६॥, जब्-चु-आः १॥, खेः ६॥ ।

खिर्भभ खय हकार र्घ कवर्ग ऋवर्णानां क्रमात् जब् चप्
जकार ख चवर्गाकाराः स्युः ।स्त्रीषीद्वं अभविद्वमिति सलीपपत्वे धस्य ढः पत्वे अभविध्वं सलीपाभावपत्वे
भपभसीरित्यनेन सस्य ढः अभविह्वम् ॥ ५५७ ॥

ठी च अङ् च ठ्यङ् तस्मिन् । प्रकरणादेव धीः प्राप्ता पुनरुपादानं ज्ञापयति
तथा अव्यवहितपूर्वधातोरेव द्वित्वं स्यात् । तेन इन्द्राभास इत्यादौ इन्द्रादिर्न
द्वित्वम् । एवं वीष्ठायां पदं द्विः । यथा गृहे गृहे गीतं स्मारं स्मारं मनसि ।
गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेण समासवच्च । एवर्थेषु द्विरुक्तं समासवच्च स्यात् । गुणे
मुखमुखेन प्रियप्रियेण । सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पटुी मृदु मृदुी पूर्वस्य
पूर्वभावः सन्दसन्दमुदितः प्रययी खं भीतभीत इव प्रीतमयूखः । कदाचित्
समासी न स्यात् च । यथा सन्दं सन्दं नुदति पवनः । पीडायां गतगता नष्ट-
नष्टाः । आनुपूर्वे ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेश्य एकैकमक्षरं जपति । त्वरायां यावत् वीधम् ।
गच्छ गच्छ गच्छ अहिरहिरहिः । सामीप्येऽप्युपप्येधसाम् । अध्यधि ग्रामम्
उपप्युपरि ग्रामम् अधोऽधी ग्रामम् । सामीप्ये किं सर्वस्वीपरि चन्द्रमाः । वाक्यञ्च
यावदिक्रियाधिक्ये । अही । दर्शनीया अही दर्शनीया अव दर्शनीयत्वस्याधिक्य
मद्यं मद्यं रोचते अत्र रुचिराधिक्यम् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमी नम इत्यादौ
भक्तराधिक्यमिति ॥ ५५८ ॥

भभ् च खय् च हय र्घं कृञ् ऋञ् ते तेषाम् । जब् च जप् च जश्च खय
चय अश्च ते । यथा जम्भाष डुड्डीकि दधार जघास वभी । चखाद पुष्पीर चिच्छेद
टिडेव तुथोद जहौ पपौ चुकोप जगाद । पपार ततार कृकारेण वर्णस्य लृका-
प्रत्यय गृहणात् चकलपे ॥ ५५९ ॥

५६० । भुवोऽङ् क्त्वां ढ-भावे तु वा ।

भुवः ६।, अङ् ११।, क्त्वां ७।, ढ-भावे ७।, तु ११।, वा ११।

भुवः खेरङ् स्त्रात् क्त्वां ढ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतुः बभूवुः, बभूविष्य बभूवथुः बभूव, बभूव
बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाति बभूविरे, बभूविषे
बभूवाथे बभूविद्धे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । ढे
भावे च । बभूवे बुभूवे इति प्रयोगौ ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्यः
भवितास्य, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भविता भवि-
तारौ भवितारः, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्तां भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म । भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषीरन्,
भविषीष्ठाः भविषीयास्तां भविषीद् भविषीध्वं, भविषीय
भविषीवहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ,
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते,
भविष्यसे भविष्येथे भवष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्यः अभ-
विष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ।
अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभवि-
ष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । एवं
चेतति इत्यादयः ।

[२] चित्ती संज्ञानि । *

५६१ । रुदाद्यस्तिसेर्दिस्योरीम् ।

रुदादि-अस्ति-सेः ५१, दि-स्योः ६॥, इम् १२ ।

एभ्यो दिस्योरीम् स्यात् ।

मिति केचित् । भूयादित्यादिषु कित्त्वान्न गुणः । भविषौढुमिति धकारस्य
ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकारः । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि ।
भवतकौत्यादौ त्यादिव्यत्यादिनाऽक् । प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तान्तर्वा
यत्तम् । एवं चेततीत्यादयः इति । येषु विशेषकार्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थः
विशेषकार्यार्थं सूत्राख्याह ॥ ५६० ॥

रुदादिश्च “रोदितिः स्थापितश्चैव असितिः प्राणितित्तया । जञ्चति श्वेव
विज्ञेयो रुदादिः पञ्चकौ गण” इति । अस्तिरिति असत्प्रभावे स्वरूपकथने तिप्

* प्रसङ्गाद् बालवीधार्थं गणपाठोक्ता
अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि अकारादि-
कमेण चोच्यन्ते । (४)

अ—सुखीञ्चारणार्थः ।

आ—निष्ठाभावादिकर्म्यं वेट् । (१०७७)

भावे क्रियारभे च वाच्ये क्त—क्तवतु

स्थाने वा इट्)

इ—नुष्वाण् । [५६८]

इर्—वा अङ्वाण् । (५६५, ङ इति

स्वमते)

ई—अनिङ् निष्ठः । (१०७१, क्त-क्तवतु-

स्थाने न इट्)

उ—ज्ञा वेट् । (११७२)

ऊ—वेट् । (५७३) विम् ।

ऋ—चङि अङ्गसः । (६३८)

ॠ—चङि वा ऋसः । (७७६)

ख—अङ् वान् । (५६५) ङ ।

ए—सिचि अठङिः । (५७६)

ऐ—यजादिः । (६५१)

ओ—निष्ठात-न (१०५२) क्त-क्तवत्त्वीः

तस्थाने न)

औ—अनिट् । (५५४) अनिम्

क—चुरादिः । (७७३)

कि—वा चुरादिः । (७७३)

ग—क्रादिः । (७३८)

गि—प्रादिः । (७६६) पूधातुभिन्नश्रद्धे

ल्लादिश्च (१०५२)

घ—रुदादिः (५६१, ६८५)

ङ—तङ्वाण् । (५३१, कर्त्तरि वाच्ये

आत्मनेपदी)

ज—ज्वलादिः । [१०००]

ञ—उभयपदी । (५३१)

५६२ । भस स्वात् भसीम ईमि सेर्लोपः ।

भस-स्वात् ५१, भसि ७, इमः ५१, ईमि ७, से : ६१, लोपः ११ ।

भसात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः
स्यात् । अचेतीत् अचेतिष्टाम् ।

वक्तव्यः । रुदादिभ्य अस्तिथ्य स्थिति रुदाद्यस्तिसिः तच्चात् । दिथ्य स्थिथ्य दिसी
तयोः । रुदाद्यस्तिस्यां ध्यादिस्थोरिव रुदादेभ्योऽसिब्यवधानेन अस्तेभू आदेशे न च
ध्या दिस्थोरसम्भवात् । एवं सिरिति ध्यां सिः तस्मात् परयोध्या दिस्थोरिव ध्या
असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्यात् सिन्तु विभक्तोरिव । अन्यथा रुदादेः परस्य ध्यां
कृतस्य सिरपि इम् प्रसजत् । यथा अरीदीत् अरीदीः आसीत् आसीः । सिन्तु
अनैषीत् अनैषीः ॥ ५६१ ॥

भस् च सञ्चेति भस्स्वं तस्मात् यथा असौद्धां अकृत अव्राजीत् । ईमः परस्य
ईस्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ऋखात् परस्यापि सेर्न लोपः । अचेष्ट
अस्तोष्ट इत्यादौ लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरादेशी विधिर्बलवानिति न्यायात् आदौ
मुण् सेर्लोपी न स्यात् ॥ ५६२ ॥

जि—अद्य-क्तः । (१०८५ वर्तमाने क्तः)

टु—साधुः । (११४२)

डु—चिमक्-युतः । (११४३)

ण—फणादिः । (५७२)

त—अदन्तः । अत्-अन्तः । (७७५)

द—तनादिः । (६८८)

ध—रुधादिः । (७३८)

न—खादिः । (७३८)

प—मुचादिः । (७४१)

भ—शमादिः । (७४०)

म—घटादिः । (७८८)

मि—णिचि इण्-णमीः वा ऋस्वः । (७८९)

य—दिवादिः । (७३८)

र—वैदिकः । (वेदीकधातुः ।)

ल—अदादिः । (६७०)

लि—ह्लादिः । (७२६)

लु—खपादिः । (६६१)

व—वृतादिः । (६४८)

श—तुदादिः । (७३८)

शि—कुटादिः । (७५५)

ष—कृदङ् वान् । (११५६, कृदन्ते ङ)

च—जचादिः । (१७४)

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

अन् ११, उस् १२, सिद्धेः ५१, अभुवः ५१ ।

सेर्द्धश्च परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अचेतिषुः
अचेतीः ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्खपाद्यन्ता-
न्यस्याद्यन्ती ।

खिः ६१, आद्यचः ५१, लोप्यः ११, अनु ११, शस्-अन्ती ११ ।

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-
खपान्तो यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यदन्यादृशस्तस्यान्तो
लोप्यः । चिचेत चिचिततुः चिचितुः ।

सिद्धिं द्विष्य सिद्धिः तस्मात् । सिः परस्य च्या अन् उस् हेतु च्या एव । यथा
अचेतिषुः अयूः अउः अदुः अगुः एषु भूस्थापिविति सेर्लुकि त्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् सिः परत्वाद् उस् । हेतु अजचुः । अभुवः किम् अभूवन् यङलुकि
आबोभुवन् ॥ ५६३ ॥

आदिशासावच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरत्र अचां मथ्य एव न तु
यावद्वर्णानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ हसादेः परभागलोपानुपपत्तेः ।
शस् च खपृच् शस्खपी । आदिष्य अन्तश्च आद्यन्ती शस्खपी आद्यन्ती यस्य स
शस्खपाद्यन्तः शस्खपाद्यन्तश्च अन्यथ शस्खपाद्यन्तान्यो शस्खपाद्यन्तान्यौ च तौ
स्यौ चेति शस्खपाद्यन्तान्यस्यौ तयोराद्यन्तौ शस्खपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ । अनुरिह
पर भागार्थश्च इत्यत्र आह आद्यचः परोभाग इति । पश्चादिति आद्यचः परभागाभावे
इत्यर्थः । तेन यस्य आद्यचः परभागी वर्तते तस्य तल्लोपानन्तरं यस्य तु परभागी
न वर्तते तस्य प्रथमत एव शस्खपाद्यन्तसंयोगस्य आदिर्लोप्यः अन्यसंयोगस्य अन्तो
लोप्यः स्यादिति निष्कर्षः । यथा चस्त्राद पुष्कोर टिष्ठेव तस्यौ चुञ्चोत् तुष्टुप तस्त्रार
चस्त्रान्द पस्पर्थ । अन्यसंयोगस्य तु सस्याम दध्वाव तत्रास चत्ताम । परभागाभावे
तु तुष्टाव तस्यौ चुञ्चाव पप्थार दध्वाव जघ्नी नत्तौ सत्तौ इति ॥ ५६४ ॥

(३) च्युतिर् चरणे ।

५६५ । शामुलिद्युत्पुषादेर्दृष्टीमे जृष्विस्त-
न्मुविषु मुचुम्बुचुयुचुग्लुच्चिरितस्तु वा ।

शामु-पुषादेः ५१, डः ११, टीमे ७, जृ-इरितः ५१, तु १२१, वा १२१ ।

शामोर्लृकारितो द्युतादेः पुषादेश्च डः स्यात् टीमे, जादेश्च
वा । अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत ।

ल इत् यस्य स जित् । द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी यीसौ द्युत् पुषादी
शामुश्च लिख्य द्युत्पुषादी चेति तस्मात् । स्वमते लिटिस्तेनैव सिद्धे द्युत्पुषादी-
विधानं प्राचामतुरीधात् । इर इत् यस्य स इरित् । जृश्च द्विश्च सन्मुश्च विषुश्च
मुचुश्च मुचुश्च मुचुश्च न्लुचुश्च इरिञ्चेति तस्मात् । यथा अश्विषत् अघसत् । द्युता-
दयो ह्लादादीरात्मनेपदिनः सर्वे ढीपे ड विधानसामर्थ्यात् व्यासभयपदिनः यथा
द्युत ड ल द्युत्याम् अद्युतत् अद्योतिष्ट । द्युतादिश्च द्युतिः शुचिः क्षयः कचिश्चिता-
चक्षि दाक्षिदा भक्षुमिदा द्युटिश्च । कचिर्लुटिध्वन्स लुठि क्षुभियतुभिः क्षन्-
वतुवधुश्च । स्यन्दुः गृध्रश्चापि कपुर्द्युताविति त्रयोविंशतिरेव याता इति । पुषादयो
दिवादी परस्मैपदिनः सर्वे । पुष्यति शुद्ध्यति क्षिदयः क्षिष्यति तुष्यति वध्म-
क्षयः । मुष्यति लप्यति सुद्ध्यति दृढ्यः ण्यक्ष्य णिद्ध कुषि लुटिण्ययः । सप्त-
दशति पुषादाडुदिताः श्रीमद्वीपदेवमतविदिताः । एवं पुष्यलप्यशुदसुतमदयः
याथ्य एसु जसु सुदसयः । अस्य क्षायति वस्य क्रुमयः पुष्य विष्य कृसि दुमथ्यति
सपयः । उच्यति ऋषि मसि वषि कृश दृश्यः कृष्यति भृश्य भन्नु क्षिदयः ।
दुपिर्हृषिडिपिगुपियुपयः क्लियति रुपि गुपि नुभि ऋदि गृधयः । दुर्गसिंह इति
चाह पुषादिं तेनीभयोः प्रामाणिकत्वादेति इरनुवन्साः पठिताः किञ्च सिध्यति
क्षुभ्यति लभ्यति तुभ्यतौनां चतुर्णां दुर्गसिंहसम्मतानामपि वज्रवाद्यसम्मतत्वादिरनु-
वन्सेऽपि नीत्तः । जादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्चत् अश्वयीत् अस्तम्भत् अस्तम्भीत् ।
विष इति विष निजौ व्यासौ इत्यस्य गृहणम् अविषत् अविचत् अमुचत् अम्बी-
चीत् अम्बुचत् अम्बीचीत् अग्रचत् अग्रीचीत् अग्लुचत् अग्लीचीत् । इरितस्तु अच्युतत्
अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मय्य विलोङ्गे ।

५६६ । स्यात् ठ्यपित् किद्वा ।

स्यात् ५१, ठी ११, अमित् ११, कित् ११, वा ११ ।

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

हसुङ्गः ६१, लोपः ११, अणौ ७१ ।

धोर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ । ममथतुः ममथतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिंसा-संक्लेशयोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाञ्चोः ।

न ११, इदित्-पूजार्थाञ्चोः ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेष्व नलोपो न स्यादणौ । अत-
एवेदितो नुष् । प्रनिकुन्यगात् । (५४६) कादित्वाच्च णः ।

(६) पिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिष्ठाः स्तोऽष्ट्यै ष्वक्कष्टिवाम् ।

भाद्यादिष्ठाः ६१, स्तः ११, अष्ट्यै-ष्वक्कष्टिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः स-नौ स्तः, न तु ष्वै-ष्वक्क
ष्टिवाम् ।

संयोगात् परा अपि ठी कित् स्याद्वा । यथा बभजतुः बभञ्जतुः । हसुङ्गोलोपो
ऽणौ ठ्यानु वा इति कृते ठ्यपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठ्यपित् कित्
चेति विधानन्तु भस्ज जी श पाके इत्यस्य ठ्यपिति भस्जोऽरेऽणौ भर्जवत्यनेन
भर्जादिषु भर्जो भर्ज्ये इत्याद्यर्थम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासौ न चेति उङ् न । हसौ हसन्तधातीरुङ् न हसुङ्गं तस्य हसुङ्गः
इति षष्ठ्यकम् । नास्ति ण्यर्थस्मिन् परे सोऽणस्तस्मिन् । यथा भन्जवौ भज्यते भक्तः ।
हसन्तधातीः किम् । नीयते नीर्णः अत्र न प्रसङ्गः ॥ ५६७ ॥

इदनुवत्त्वानां नकार एव नास्ति कथं लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएव-
त्यादि । अतएव लोपनिषेधादित्यर्थः ॥ ५६८ ॥

५७० । सेक सीक सृप सृ सृज स्तृ स्त्या-
न्ये दन्त्याजन्तसादयः । षोपदेशा धवः स्वक्
स्वित् स्वत् स्वञ्ज स्वप स्मिडश्च । षोपदेशास्त्व-
नृन्नर्द नाथ नाध नन्द नक्क नृ नटः ।

सेक-अन्ये १॥, दन्त्याजन्तसादयः १॥, षोपदेशाः १॥, धवः १॥, स्वक्-स्मिडः १॥,
च १२१, षोपदेशाः १॥, तु १२१, अ-नृत्-नटः १॥ ।

सेधति ।

भ्वादिरिति भूसन्तायामित्यादिर्दृशयणात्मकः । तथाच । भ्वाद्यादादौ जुहो-
त्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि चुरादय इति
भ्वादेरादिः भ्वाद्यादिः ष च ण च ण भ्वाद्यादौ ण भ्वाद्यादि ण तस्य । धीरधि-
कारेऽपि भ्वादियहणं लिङ्गधातीर्निरासार्थम् । तेन षष्ठमिच्छति षष्ठैरयति एवं
णकारीयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । घाटवर्गस्तवर्गज इति वीपद्विस्वरसात् षकारस्याधष्ट-
वर्गस्य तवर्गप्रकृतिकले ध्यायते द्विर्भावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् टकारस्य
तकारले णपि तथ्यौ सनि तिष्ठ्यासति यङि त्याष्टायते इति । एवं सर्वत्र ।
षोपदेशोपदेशौ दर्शयति साङ्गद्वौकेन ॥ ५६९ ॥

सेक च सीक च सृप च सृश्च सृज च स्तृश्च स्त्याश्च ते तन्म्योऽन्ये । दन्त्यश्च अच
दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तस्यासौ स चेति दन्त्याजन्तसः दन्त्या-
जन्तस आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः दन्त्यवर्णान्ता अजन्तं वा ये सकारास्तदा-
दिका धातवः षोपदेशाः धातुसंज्ञाकानि सूईन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः सेका-
दीनामजन्तसादित्वात् स्तृष्या इत्येतयोर्दन्त्यान्तसादित्वात् प्राप्नो निषेधः । स्वक्रादयो
दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ताः । किञ्च उट्टौ यच विद्येते
यो वः प्रत्ययसम्बिजः । अन्तःस्थं तं विजानीत् तदन्यो वर्ग्य उच्यते । इति स्वरसात्
स्वर्षेर्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहणं ज्ञापयति दन्त्यान्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च
क्वचित् षोपदेशता नास्तीति । तेन स्तका प्रतीधाते सान्त्वक सान्त्वने इत्यादीनां
दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशफलानु कृतसंकारवत्वात् तुष्टाव तोष्टूयते सुषुव सीषुयते
इत्यादिषु प्लवम् । नृञ्च नर्दं च नाथ च नाध च नन्द च नक्कश्च नृश्च नटश्च ते
नृन्नर्दनाथनाधनन्दनक्क नृ नटः न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा । नृतादि-

५७१ । व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याच्छस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, सः १। ।

गत्यर्थे वदे च धी परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-
सेधति ।

५७२ । गौकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-
सुजां स्या सेनि सन्ज खन्जाऽगतिसेधाऽप्र-
तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवस्वन परि नि
वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः षोऽम्यपि
दशस्यादेस्तु द्वेष्ट ।

गि इकः ५।, स्तु-सुजां ६॥, स्या-सहां ६॥, सः १।, षः १।, अमि ७।, अपि ११।,
दश-स्यादेः ६।, तु १२।, द्वेः ६।, च १२। ।

स्वादेरस्यान्तमुजः स्यादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्-
वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पर्यादिपूर्व-सेव सुम-
ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जसहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अम्य-
न्तरेऽपि दशानां स्यादीनान्तु द्विरुक्तानाच्च । निषेधति न्यषे-
धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

वर्जिता नादयो धातवः शीपदेशा धातुसंज्ञाकाले सृङ्ग्यादित्वेन उच्चारिता
इत्यर्थः । शीपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्नी इति
णत्वम् । वृत नर्चने इत्यादीनां दन्त्यादित्वन्तु अन्येषामनुरीधात् ॥ ५७० ॥

व्यञ्ज तत् अच्छयेति व्याच्छः तस्य । गत्यर्थस्य वदस्य गत्यर्थवदः तस्मिन् ।
अच्छेति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अच्छगत्य अभिसुखं गत्यर्थः अच्छीय
अभिसुखसुदित्वेत्यर्थः ॥ ५७१ ॥

स्यः स्वरूपः स्योऽन्ते यस्य स स्यान्तः न स्यान्तोऽस्यान्तः अस्यान्तयासौ मुञ् चति
अस्यान्तमुञ् । स्यस्य स्तुभस्य सोश्च सुवस्य अस्यान्तमुञ् च तेषाम् । अगतौ सेधः
अप्रतिषेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति ।

यङ् यस्मात् सीऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिचः नास्ति अङ् यस्मात् सीऽनङ् स चासौ सप्तश्चेति अनङ् सप्तः । व्याख्यां स्वनः व्यवस्वनः अत्रे भचणे व्यवस्वनः अन्नव्यवस्वनः नास्ति अङ् यस्मात् सीऽनङ् स चासौ सिचश्चेति अनङ् सिचः । औश्च अङ् च औऽङौ न विद्येते औऽङौ यस्य सीऽनोङ् स चासौ सह चेति अनोङ्सह । सिचश्च सुम् च अनङ् सिचश्च अनोङ्सह च ते सिचसुमनङ् सिवानोऽङ्सहः । परिश्च निश्च विश्च परिनिवयः तेभ्यः सिचसुमनङ्सिवानोऽङ्सहः परिनिविसेव-सुमनङ् सिवाऽनोऽङ्सहः पश्चात् स्थाश्च सेनिश्च सन्जश्च स्वनजश्च अगतिसिधश्च अप्रतिसिधश्च अयङ् सिचश्च अनङ् सप्तश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिविसेवसुमनङ्सिवा-ऽनोऽङ्सहाश्च ते स्यादिसहः तेषां स्यादिसहाम् । दशानां स्यादीनां समाहारः दशस्यादिः तस्य । यथा अभिष्टौति विष्टोभने विष्यति विषुवति सुव इति तौदा-दिकस्य षूष् दीपे इत्यस्य ग्रहणात् षू ङ् षू योङ् इत्येतयोर्विभृते विभृयते इत्यादौ षल् न स्यात् । विषुषीति स्यान्तस्य तु विसीष्यति विसविष्यति इत्यादौ न षल् न । स्यः स्वरूप इति किं व्यषौढमित्यादौ षल् स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्-धातुः सेनया अभियाति अभिषेणयति । निषजति निष्वजते निषेधति । गतौ तु गङ्गां विसिधति किञ्च सिध इति निर्देशात् दैवादिकस्य निशिध्यतीत्यादौ न षल् न । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिञ्चति यङि तु विसिसिच्यते इत्यभयव न षल् नमिति औपतिदसः । विष्टभ्राति विष्टभ्रीति अङि तु व्यतस्तप्तत् विष्वणति अवष्वणति चौरं शिशुः अन्यच्च विस्वनति वीणा शब्दं करोतीत्यर्थः । व्यवत्युक्तेर्व-कारादपि षल् व्यावात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसिवते निषेवते विषेवते । सुमिति सुमागमः परिष्करोति । परिषीष्यति अङि तु पर्यसीषिवत् पर्यादिनिमित्तकं खेः षल् निषिध्यते खिनिमित्तकं मूलधातोः षल् क्लि-दित्यनेन स्यादेवेति औपतिदसः । परिषहते । औकारे निसीढा अङि तु पर्यसीषिवत् । अम्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वनजस्तु सुमसिवसहाम् अम् व्यवधाने वा षल् नमिति वक्ष्यति । न्यष्टावीत् न्यसावीत् इत्यादि । दशस्यादेस्तु वेशेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षल् खेः सकारे सति तस्यापि षल् नमिति बोध्यं नित्यौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्ज विषाष्वज्यते । ठ्यान्तु सत् खञ्जीष्टां नाखे-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षल् न । तेन विषस्त्राज विषसाद इति । निषि-षेध विषाषद्यते निषिषेच वितष्टम् विषष्वान विषिषेवे । एषामेव किं घोषनाशि विससी विसुषाव इत्यादि दशस्यादेरिति नियमात् अन्येषां सीसुवादीनां खेः

(७) पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वेमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय
सूति सूय धूज रधादि निष्कुप्रोऽरवसो रु दु
सुनोस्वठ्याः ।

वा १२।, इम् १२।, ऊदित्—निष्कुपः ५।, अरवसः ६।, रुदुसुनोः ५।, तु १२।,
अठ्याः ६। ।

एभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधौत् ।

फलं न स्यात् । किलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तकं फलमनेन नियम्यते ।
तेन शूल प्रस्तुत्यां विस्त्रौति शालशोधने प्रतिस्नाति इत्यादौ न फलं किञ्च उपसर्ग-
निमित्तकं फलमेव नियम्यते । तेन तीक्ष्णयते तीक्ष्णयते इत्यादौ खिनिमित्तकं फलं
स्यादेव । किलादित्यत्र विसर्गव्यवधानेऽपि फलविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-
ऽपि फलमिति बोध्यम् । निःष्टीति दुःष्टीति ॥ ५७२ ॥

ऊदिह यस्य स ऊदित् रध आदिर्यस्य रधादिः । निसः कुप निष्कुष ।
पथात् ऊदिच्च स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूजश्च रधादिश्च
निष्कुष चेति तस्मात् । स्वर इति स्वरुजशब्दोपतापयोः स्वजातीयधात्वन्तराभावात्
सृयग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ स्वरग्रहणं ज्ञापयति क्वचिन्निषेधं बाधित्वा विकल्पीऽयं
प्रवर्तते इति । अतएव नेष्टतस्यप इत्यनेन व ष्ट क्ल भिन्नात् ष्टदन्तात् यप इम
निषेधेऽपि सस्वरिथ सस्वर्य इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादित्तु रध्यतिसृष्यद्वयौ
च मुच्चतिर्द्व्यतिसंख्या । षुच्चणिञ्चौ नश्लयू च रधादावष्ट धातवः । स्वमते
ऊदित्त्वेनैव सिद्धौ स्वरते रधादेश इह पाठः प्राचीनमतानुवादार्थः । रुथ दुथ
सुथ नुथ तस्मात् । यथा असेधौत् असेत्सीत् अस्मारीत् अस्मार्षीत् अचायीत्
अचासीत् अस्फायिष्ट अस्फास अप्यायिष्ट अप्यास असविष्ट असोष्ट । सूति सूय
इति अदादिदिवाद्योर्यहणात् घूश् चोपे इत्यस्य अस्मावौदिति नित्यम् । अत्रावौत्
अवौषीत् । रधिता रद्धा निष्कौषिता निष्कौष्टा रविता रोता दविता दीता
सविता सोता नविता नीता । ठ्यास्तु ररुविव रुदुविव सुसुविव नुनुविव इति
अन्यथादनिमोऽपि स्यादिति नियमात् नित्यमिम् ॥ ५७३ ॥

५७४ । व्रजवदरलजनिमोऽजिष्विजागु-
त्रिः सौ पे ।

व्रज-वद-अर्-अल्-अच्-अनिमः ६।, अजिष्विजागुः ६।, त्रिः १।, सौ ७।,
पे ७। ।

व्रजैर्वदेरन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात्
नतु जि-ष्वि-जागृणाम् ।

असैत्सीत् असेषिष्टाम् ।

५७५ । ढभात्तयोर्धोऽधः ।

ढभात् ५।, तयोः ६॥, धः १।, अधः ५। ।

ढभात् परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु धाजः । असैद्धाम् ।

नास्ति इम् यस्मात् सौऽनिम् व्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम्
चेति तस्य । जिष्व जिष्व जागृष्वेति तत् । न जिष्विजागृ अजिष्विजागृ तस्य ।
अरलौ स्वरूपी तेन तदन्तौ ग्राह्यौ । अच आरालैजित्यादिना अच एव वृद्धि-
स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवेत्यर्थः । धातोः स्वरूपकथने इप्रत्ययीवक्तव्यः ।
तेन व्रजैर्वदेरित्युक्तम् । यथा अत्राजीत् आवादीत् । व्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्त्यवकारादिरव तेन वद स्त्रैर्यं इत्यस्य अवादीत् असादीत् अफालीत् अजैषीत्
अर्नषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राक्षीत् असैत्सीत् अतौक्षीत् अमा-
र्षीत् । अपादेस्तु अध्वनयीत् अश्वयीत् अजागरीत् । नतु जाग्रोऽन्यौति गुण-
स्यैव प्राप्नो जागुरिह वर्जनं कथमिति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धेः
प्राप्नो निषेधार्थम् । अतएव दीधीवेव्योर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुसृष्टि-
रिति उचि दीधीवेव्योर्न श्रुतिरिति सूत्रं बाधित्वा शुरुस्व उद्यामित्यनेन गुणे अदीधयुः
अवेवयुरिति वीपदेवः ॥ ५७४ ॥

तश्च यश्च तथौ तयोस्तयोः । असैद्धामित्य निमपचे इमि तु असेषिष्टामिति ।
अधः किं धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खद खैर्ये वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽहोऽदित् चणश्चस-
वधो वोडन्तः सौ पे त्रिः ।

हसादेः ६।, सेमः ६।, अह-म-य-एदित् चणश्चसवधः ६।, वा १२।, उडन्तः ६।,
सौ ७।, पे ७।, त्रिः ११। ।

हमयान्तादेकारेतः चणादेशान्यस्य सेमो हसादेरुडो-
ऽकारस्य त्रिः स्याद्वा सौ पे । प्रत्यखादीत् [५४८] खादि-
त्वान्न णः, अखदीत् ।

५७७ । जिण्यन्येजुडतोः ।

जिणति ७।, अन्येजुडतोः ६॥ ।

धोरन्यस्येच उडोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च ।
चखाद ।

सह इमा वर्तन्ते यः स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदित् । ह च म च य
च एदिञ्च चणश्च श्वसश्च वध चेति तत् । न होऽदित्चणश्चसवध अहोऽदित्चण-
श्चसवध तस्य । उड् चासौ अच्चेति उडत् तस्य । हान्तादेस्तु अचहीत् अक्षमीत् अह-
यीत् अकटीत् अक्षणीत् अश्चसीत् अवधीत् ॥ ५७६ ॥

अ च ण च उणौ उणावितौ यस्य स जिणत् तस्मिन् । अन्येचासाविच् चेति
अन्येच उड् चासावच्चेति उडत् अन्येच उडञ्च तौ अन्येजुडतौ तयोः । हसादे-
रिति नानुवर्तन्ते उडतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अन्ये च उडतश्च त्रिः स्यात्
जिति णिति च परे । यथा जिगाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ
उडत इति येन कैनापि उडतो ग्रहणम् । तेन भन्जगिलभोवेस्सोर्नलोपे इति नलोपे
अभाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जधातोर्नलोपे उडतो इहो घटादि-
जनौत्यनेन ऋस् विधाय रजयति मृगानिति स्वयं वक्ष्यति । इत्तौ धोरिति
व्याख्यानात् लवयतीत्यत्र जिसमेतस्य धातुसंज्ञायां लची धातुत्वाभावादुडतो न
इहः । ननु जिनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुडतो इहो इष्टसिद्धौ
अन्येचो ग्रहणं इथेति चेन्न एकानिमित्तके गुणे कृते इहैरेकर्तव्यत्वात् । अन्यथा

५७८ । णप्यन्त्ये वा ।

अपि ७, अन्त्ये ७, वा ११ ।

चखाद चखद ।

[८] गद भाषे ।

प्रणिगदति ।

[१०] [वर्ग्यवकारादिः] वद स्त्रैर्य्यं ।

५७९ । तृ फल भज वप अथ यथ दभा-
द्यन्तास्यहसां ठ्याः कित्-सेमथप्यदेः खिलोप-
श्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि णु नलोपिनां जू
वम भ्रम वस फणादिवधार्थं राधान्तु वा ।

तृ-हसां ६॥, ठ्याः ६, कित्-सेमथपि ७, अत् ११, एः ११, खिलोपः ११,
च ११, अ-शश—नलोपिनां ६॥, जू-राधां ६॥, तु ११, वा ११ ।

ब्राह्मीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः ठ्याः किति
सेमथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्ददेर्वकारादेरन्यथा-
भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जूवमभ्रमवसफणादीनां हिंसार्थस्य
राधेश्च वा स्यात् ।

वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः ।

[११] णद शब्दे ।

[५६८] भ्राद्यादौति णो नः । नदति । प्रणिनदति ।

जी जागरयतीत्यादौ जाग्रोऽणञ्जीति गुणे कृते उङ्गती वङ्गापत्तेः । एकनिमित्तके
इति किं दिव्यतीति देवः अत्र पचादिवादन गुणे देवस्येदं दैवम् अत्र णेर्द्विः
स्यादेव । न च तथापि अन्त्येणैव गृह्यतां किमिषी ग्रहणेनेति वाच्यम् । व्यञ्ज-
वतावित्यस्य णपि विव्याय इत्यनुपपत्तेः । रामतर्वावागीशस्तु अन्त्यालुङ्गीरिति

पठित्वा अलोपिलं स्थानिवत्त्वादन्तवप्रयोजनम् । यत्र त्वेते न विद्यते तवा-
लोपी विकल्पनम् । तद्वत्त्वादन्त्यदीर्घश्च पुकचेत्यङ्गापयत्यत इति खरसादकारस्य
स्थितिपक्षे द्विजिमादन्तत्वात् पनञ्च विधाय अङ्गापयति । श्वलमिति साधयति
तद्वेद्यम् अच एव द्विजिः स्थानित्वेन निर्देशात् । व्रजवद्व्यादौ यथा अचो ग्रहणं
विनाप्यचः प्राक्स्थित्वापि ङिण ल्यन्तोऽतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचो ग्रहणस्यैव वैया-
ख्यात् । खमाचटे स्थापयति इत्यादौ अनेन द्विजौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-
कारान्तानां नापविधानवैयर्थ्याच्च । एवं नित्यस्य अङ्गीपस्य तच्चनवलादिकल्पे
अन्त्यदीर्घस्यापि तच्चनानादेव सिद्धौ अकारस्य इह द्विजि विधानवैयर्थ्याच्च अङ्गा-
पयतीत्यादौ तु अलोपी विकल्पनम् अन्त्यदीर्घश्चेत्युभयमेव मनौषादित्वात्
साध्यमिति ॥ ५७७ ॥

सुगमं प्रणिगदतीति गदनदेति णत्वम् ॥ ५७८ ॥

स्यः संयोगः न स्योऽस्यः अस्यथासौ हस् चेति अस्य हस् आद्यन्तयोरस्य हस्
येषां ते आद्यन्तास्यहसः । तृथ, फलश्च भजश्च तपश्च अथश्च यथश्च दभश्च
आद्यन्तास्य हसश्च तेषाम् । सह इमा वर्तन्ते यः स सेम् सेम् चासौ थप् चेति
सेमथप् । किञ्च सेमथप् चेति कित्सेमथप् तस्मिन् । अन्तस्थवकार आदिर्यस्य
स वादिः । अन्यथा अन्यप्रकारः खिर्यस्य सोऽन्यथाखिः । गुश्च नलीपश्च गुनलीपी
तौ विद्येते यथोक्तौ गुनलीपिनौ । शश्च ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च गुनलीपिनौ
च ते । पश्चात् नञ्समासः तेषाम् । वधार्थस्यासौ राध चेति वधार्थराध । जृथ
वसश्च भसश्च वसश्च फणादिश्च वधार्थराध च ते आदिराधः तेषां तू इत्यस्य गुम-
त्वात् फलभजोरन्यथाखित्वात् तपसंयोगादित्वात् अथयथीः संयोगादित्वात्
न लीपित्वाच्च दभीनलीपित्वादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यहसः
ये धातवस्तेषामिव ग्रहणात् गुमन्नलीपिनोरप्राप्तौ धेन केनापि प्रकारेण आद्य-
न्तास्यहसां ग्रहणात् गुमन्नलीपिवर्जनं कथमिति चेन्न टुनदिसंहति इत्यादी-
नामुपदेशे आद्यन्तास्य हसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि खिलोपायुत्पत्तेः । फणादिश्च
फणति राजतिस्यैव भाजतिर्भाणतिसंज्ञा । भ्राणतिः स्थमतिस्यैव समतिश्च फणा-
दयः । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येतत् । एवं वधार्थराधोऽपि रेवतुरिति
वद स्त्र्ये वग्यवकारादित्वान्निषेधः । दन्त्यादेस्तु वनसन्तोक्तौ ववनतुः एवं वज
रासौ ववजतुः वसिरसम्भे ववसतुः । अन्यथाखिगुनलीपिनामिति एषां मध्ये
अखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७९ ॥

[१२] अहं पीडायाम् ।

५८० । स्यान्तादादृदाद्यग्नीः खेरान् व्यां
वा त्वाञ्छेः ।

स्यान्तादादिऋदादि—अग्नीः ६।, खेः ६।, आन् १२।, व्यां ७।, वा १२।
तु १२।, आञ्छेः ६।।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरग्नौतेष खेरान् स्यात्
व्याम् आञ्छतेस्तु वा ।

आनर्द ।

[१३] इति परमैश्वर्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः ।

भूयः १२।, अम् १२।, अजादेः ६।।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ।

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽन्-
च्छूर्णोष्ठामाम् ।

विजादि—अनेकाचः ५।, अन्च्छूर्णीः ५।, व्यां ७।, आम् १२।।

रुसंज्ञेजादेर्दय अय आस एभ्यस्यान्तादनेकाश्च आम्
स्यात् न तु ऋच्छूर्णीः ।

स्यः संयोगोऽन्ते यस्य स स्यान्तः । अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादिः स्यान्-
तासी अदादिष्वेति स्यान्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादिः । अत तद्गुण-
संविज्ञानवज्जप्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरेवीच्यते । तेन ऋगता-
वित्यादेर्न ग्रहणम् । पथात् स्यान्तादादिश्च अग्नौतेति । अग्नौ इति सौवादिकस्य
निर्देशात् क्रियादिकस्य आस इत्येव । अग्नीः पृथक्ग्रहणादेव अदादिष्वन्तेन स्यान्ता-
दादी लब्धव्ये स्यान्तकारनं कथमिति चेन्न अग्नौतेरप्राप्तये अग्नौग्रहणस्य सार्थकत्वे
अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीनां प्राप्तव्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा धातोः सन्धौ पश्चादनेन पुनरम् । अमीः सन्धौ पुनरम् करणस्य
वैफल्यात् । ननु घीटीथीषम् धीरमाऽजादेर्निश्च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानमु-
पादिष्टस्याप्यजादेः पुनरम् विधानार्थम् । तेन यजैजौ ऐज्यत वज्रनुसृहि औष्टा-
मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३ । भूस्क्रन्वामः ।

भू-अस्-क्त १२॥, अनु १२, आसः ५॥ ।

भू अस् क्त एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते । इन्दास्वभूव
इन्दासास इन्दाञ्चकार ।

५८४ । नेमऽसुम् क्त सृ ह भृ सु दु शु
स्रोरेव ठाः ।

न १२, इम् १२, असुम् क्त-स्रोः ५॥, एव १२, ठ्याः ६॥ ।

एभ्यष्ठया एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।
इन्दाञ्चकार्थं ।

रुग्णः रुयासौ इच् चेति विच्, विच् आदिर्घस्य स विजादिः विजादिश्च
दयश्च अयश्च आसश्च ल्यश्च अनेकाच् चेति तस्मात् । ऋच्छ च ऊर्णुंश्चेति ऋच्छूर्णुः
न ऋच्छूर्णुः अर्णुच्छूर्णुः तस्मात् । ल्यः प्रत्ययः । यथा ऋतृतीयाञ्चक्रे पण्यायाञ्चक्रे
कारयामास चिकौर्षामास इत्यादि । त्यानानामनेकाचत्वेनैव प्रातौ पृथक् ग्रहणं
स्वामास इत्याद्यर्थम् ॥ ५८२ ॥

भूश्च अस् च क्तश्चेति भ्वस्क्त । आस इति पञ्चम्यैव परतः प्रयोगे सिद्धे अनुग्रहणं
क्रियाविशेषणीपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन त' पातयाम्रथममास पपात
पञ्चादिति रघुः । उच्चाम् प्रचक्रुर्नगरस्थ मार्गानिति भट्टिः । पूर्वतीऽनुवृत्तावपि
पुनरानी ग्रहणं सामान्याम् प्राप्तर्यम् । तेन दरिद्राकाशित्यादि पशाम् वामीत्यादिभि
र्विहितादामीऽपि भ्वादेरनुप्रयोगः । एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवीरनुप्रयोगे कर्त्तरि
कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्यः । ईक्षामास ईक्षाम्भूव ।
भावकर्मणीः कृतस्य तु न स्यात् । ईक्षामासे ईक्षाम्भूवे चन्द्री जनेन । व्यतीहारे
कर्त्तरि कृतस्यापि न स्यात् । इक्षाम् व्यतिवभूवे क्वाचः । करीतिरनुप्रयोगे तु
मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठतः । इन्दाञ्चकार इन्दाञ्चक्रे । ननु पूर्वसूत्रे
ठ्यामिति विषयसप्तम्या ठ्या उत्पत्तेः प्रागेव आसि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-
सारेणैव विभक्तिः स्यात् । किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न । कृञी-
ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातोः ईक्षाञ्चकार इति परस्मैपदापत्तेः । एवं परस्मैपदि-
धातोः इन्दाञ्चक्रे इत्यात्मनेपदापत्तेश्च । इन्दासासिति अस्तेरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात्
भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

[१४] णिदि कुत्सायाम् ।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति ।

[१५] उख गती ।

५८५ । खेर्योरियुवर्णे ।

खेः ६।, योः ६।, इयुव् १२।, अर्णे ७।

खेरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्याताम् अर्णे परे । उवोख ।

अर्णे किम् ? जखतुः ।

[१६] अन्तु गतिपूजनयोः ।

[५६८] नेदित् पूजार्थाच्चोरिति अच्चात् । गती तु अच्चात्

[१७] अन्तु इर्गल्याम् ।

[५६५] शासुलिदद्युदिति डो वा अस्मृचत् अस्मोचीत् ।

एवं [१८] अन्तुचुचुअन्तुचु ।

[१९] आहि आयामे ।

आनाच्छ आच्छ ।

नास्ति सुम् यस्मात्सीऽसुम् असुम् चासी कथेति असुमकः असुमकश्च स्य हश्च
अस्य स्तुश्च द्रुश्च शुश्च सुश्चेति तस्मात् । नेमेकाजादित्यत्र हवर्जनात् प्राप्तस्य इमी निपे-
धार्थमिह हयहणम् । अन्येषां सप्तानां एकावलेन अग्निनामपि इह ग्रहणं
नियमापणम् । ननु एवमशब्दं विनापि नियमसम्भवादत्र एवमशब्दो वर्धते चेत् न ।
रडो विः सुपीत्यत्र निमित्तं कार्य्यणीरडो नियमात् यथा रडभिन्नरेफस्य विसर्गा
न स्यात् । तथात्रापि असुम्कादिनिमित्तात् कार्य्यसंज्ञायाम् यथा एव इम् न स्यात् ।
असुम्कादेरनियमोऽपि यथा अन्यत्र इमापत्तेः । ततश्च असुम्कादिसम्बन्धिना
एवमशब्देन असुम्कादिभिन्नादिनियमोऽपि यथा इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत आह
अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति । यथा चक्रव सत्तव वत्तव वध्व तृष्टुव दृष्टुव शश्रुव सुश्रुव ।
असुम्कजन्तु सच्चस्करिव अन्यस्मादनियमोऽपि स्यादिति नियमेन जग्मिव ददिव
पिश्च गतौ पिथिव नौञ् नित्ये तु ल तुतुविव दधिव । किञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा
न बाध्यते ववन्मिव वध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गतौ ।

ववजतुः ववजिथ [५७६] वादित्वान्न एः ।

[२१] व्रज गतौ ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः अव्राजीत् ।

[२२] अज गतौ क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघजल्कापि ।

वि १२, अजः ६, अरे ७, वा १२, तु १२, अन-वसि ७, अ-घञ्-अल्-
क्षपि ७ ।अजतेररे विः स्यात्, अन-त्वे वसे च वा स्यात्, न तु
घजादौ ।

५८७ । नेमेकाजाद्युद्धतोऽश्वि श्रि डी शी

यु रु गु स्तु क्षु च्छु वुः ।

न १२, इम् १२, एकाच्-आत्-इ-उत्-ऋतः ५, अश्वि-वुः ५ ।

श्वरादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त-ऋदन्तेभ्य
इम् न स्यात् ।

अवैषीत् आजीत् । विवाय ।

इथ उथ यु तस्य इय् च उव् च इयुव् । इथिष उवीख । अर्थे किं ईषतुः
जखतुः ॥ ५८५ ॥न रीऽरस्तस्मिन्नेर अनथ वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च कप् चेति घञल्
कप् न घञल्कप् अघञल्कप् तस्मिन् । अल्प्रत्ययः वस् प्रत्याहारः । यथा
अरे णक्ते वायकः । अनटिं वयम् अजनं वसे ष्टणि वेता अजिता घडादौ समाजः
समजः समज्या ॥ ५८६ ॥एकोऽच् यस्य स एकाच् आत् च इथ उत् च ऋत् चेति आयुद्धत् एकावासी
आयुद्धतेति एकाजाद्युद्धत् तस्मात् । श्विथ श्रिथ डीथ शीथ युथ रुथ लुथ सुथ
वाथ ऋथ इथ ते, न विद्यन्ते ते यत्र तत् अश्विश्रिडीश्रीयुरुस्तुलुक्षुड तस्मात् । यथा

५८८ । शुध्वोरग्वचीयुव्योर्वी त्वस्यानैका- चोर्वीः ।

शुध्वोः ६॥, अत्रचि ७, इयुन् ११, योः ६॥, व्यो १॥, तु ११, अस्यात् ५॥,
नैकाचोः ६॥, व्योः ६॥ ।

शुध्वोश्च इवर्णवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनेकाचस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णं वर्णयोर्व यौ स्तः । विव्यतुः विव्युः ।

पाता जेता नेता श्रीता कर्त्ता । एकाचः किं दरिद्रिता चिरयिता दिधिता उर्ण-
विता जागरिता सानान्यविधानात् प्राप्तसेन एव निषेधकोऽयं विशेषविधिना तु
स्यादेव । यथा यमरनेति अपासिष्टां सुस्तुधीरिति अस्तावीत् । स्यस्येन इति
करिष्यति । श्यादेस्तु अयिता अयिता डयिता शयिता यविता रविता रोता
नविता नीता वेसुदितौ वा खविता खविता खविता वरिता । कविकल्पद्रुमे
वज्र वज्र विवर्जिता इत्यभयग्रहणज्ञापकादत्र सूत्रे युलमिश्रणे इत्यस्यैव वर्जने
युजग बन्धे इत्यस्मादिदम् न स्यात् । तेन यीता । यद्यपि स्वमने रु नु इति द्वयो-
रिहानुक्तावपि एकाशुदन्ततया अनिमलं नेमसुमिति ठ्या नित्यमलं ठ्या अन्यत्र
वेसुदित्यनेन वेमलं तथापीह पाठः केषाञ्चिन्मते हावेतौ नित्येमाविति ज्ञाप-
नार्थम् । अतएव कविकल्पद्रुमे शिशिडीशीयुरुगुस्तुचुस्तुहृष्टवज्र विवर्जिता इति
नित्येमां मध्ये अनयोः पाठः । अवैपीदिति अत्रदीपि पूर्वेण वसे परे वि आदेशे
एकाजिवर्णान्त्वादनेन इमन्निषेधः ॥ ५८७ ॥

शुश्च धुश्च शुधू तयोः । नास्ति श्रुयस्मिन् सीऽणः अणश्चासावच् चेति अणश्च
तस्मिन् । इय् च उव् च इयुव् । इश्च उश्च यु तस्य व च य च व्यौ । न सीऽस्यः तस्मात् ।
न एकी नैकः । नैकोऽयं ययोस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति शुध्वोरित्यस्य विशेषणम् ।
उश्च इश्च वौ तयोर्व्यौः । योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इत्यनेनैव यथासंख्यं न तु
शुध्वोरिति द्विवचनान्तेन श्रौरिवर्णस्य असम्भवात् । तेन अयं नियमः । अणावचि
परे श्रौरिवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णवर्णयोः क्रमादियुवौ स्त इति । एवं
व्योरिति द्विवचनान्तस्य शुध्वोरित्यनेन च यथासंख्यम् । तेन अनेकाचः श्रौरस-
योगात् परस्य उवर्णस्य वकारः । अयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादिव इयुवोर-
प्राप्ती अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वरः । तद्वेद्यम् । शुधूसम्बन्धिवर्णो वर्ण-

५८६ । सृजदृशच् पाठात्वतो नित्यानिमृ- त्यपो वेमन्व्येऽदः ।

सृज्-दृश-अच्-पाठ-अत्वतः ५१, नित्य-अनिमृत्तुः ५१, थपः ६१, वा १११, इम् १११,
अन्-क्त-व्येऽदः ५१ ।

सृजेदृशेरजन्तात् भ्रादिपाठेऽकारवतो नित्यमिमृद्धित-
त्वत्वात् थप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्यञ्ज अद एभ्यः । विवयिथ
विवेथ ।

स्थानिकत्वादज्मात्रनिमित्तकत्वाच्च विशेषणं शुद्धीरित्यनेन इडस्थानिकत्वादज्मात्र-
निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य शुद्धञ्चेल्यस्य बाधितत्वात् अयिता इत्यादावपि इया-
पत्तेः । अत्र धोरिवर्णस्य विकृतस्यापि ग्रहणं तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥ ५८६ ॥

अन् अत्यस्य अत्वान् पाठे दशविधगणपाठे अत्वान् पाठान् । सृजश्च दृशश्च
अत्र पाठात्मांश्चेति तस्मात् । नित्यमनिमृत्तुः प्रत्ययो यस्मात् स नित्यानिमृता तस्मात् ।
नित्यानिमृतरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम् । ऋश्च व्यञ्ज अद चेति ऋव्येऽद
न ऋव्येऽद अरुव्येऽद तस्मात् । यथा ससर्जिथ सस्रष्ठ ददर्शिथ दद्रष्ठ । अजन्तात्
यथा पपिथ पपाथ चिचयिथ चिचैथ निनयिथ निनेथ जुह्विथ जुह्वीथ ।
नित्यानिमृत्तुः किं शिथयिथ युयविथ पुपविथ ववरिथ तेरिथ । पाठात्वतो यथा
डुञ्जीशपच पाके पेचिथ पपक्थ, वच्चौ वाचि उवचिथ उवक्थ व्यञ्जौ ताडि
विव्यधिथ विव्यह, यदल्लुञ्जीश विषादे सेदिथ समल्य । भन्जधौ मोटने वभञ्जिथ
वभञ्क्तथ । नित्यानिमृत्तुः किं पठ वाचि पेठिथ इत्यादि । न च अत्वतो ग्रहणे-
नैवेष्टसिद्धौ पाठात्वतो ग्रहणं इथेति वाच्यं गृह्णातेर्यङि जौ क्ते नरीरुत्यत
इति खेरीणि यथा जरी गृह्णते इति स्यात् । तथावापि कृषादीनां थपि वद्रीऽकि-
दिति ऋकारस्य रेफेऽकारवत्त्वात् चक्रषिथ चक्रष्ठ इत्याद्यनिष्ठापत्तेः । ऋव्येऽद
इत्यत्र ऋशब्दस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्तानां व इत्यस्य च सेम् क्त्वात्
पसङ्गाभावे वक्तृस्त्वभिन्न ऋदन्तात् नेष्टतत्स्थप इत्यनेन थप इम् निषेधे ऋक्त्वं इति
हयोरिव नित्यानिमृत्तत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसुम्क इति नियमादसीरस्ये-
तौमि आरिथ सञ्चस्तरिथ इति । व्येऽदीस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८६ ॥

[२३] क्षि चये ।

५६० । घौऽज्यरे ।

घः १।, अच् ११।, यि ७।, अरे ७। ।

अजन्तस्य घः स्यादरे ये परे । क्षीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत् एदित्त्वान्न त्रिः [५७६] ।

[२५] गुपू रक्षणे ।

५६१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनो

जिङ्गीयङाया धुः ।

कमः ५।, ऋतः ५।, गुपू-धूप पण-पनः ५।, जिङ्-ईयङ्—आयाः १॥, धुः १। ।

कमो जिङ् ऋतेरौयङ् गुपादेरायः स्यात् स्वार्थे, तदन्तश्च
धुसंज्ञः । गोपायति ।

५६२ । वारे ।

वा ११।, अरे ७। ।

एभ्य एते वा स्युररे विषये । अगोपायीत् अगोपीत्
अगोप्सीत् । गोपायामास जुगोप ।

एवं [२६] धूप तापे ।

[२७] तपौ सन्तापे ।

[५५४] औदित्त्वान्नेम, अताप्सीत् ।

न रः अरः तस्मिन् यि इत्यस्य विशिषणम् । यथा क्षीयात् । शिव इवाचरति
शिवायते एवं हरयते विष्णूयते । धीरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विकृतेरथचो दीर्घः स्यात्
हेज ह्यात् टुओश्च शयात् इत्यादौ जौ कृतेऽपि दीर्घः । सृविगतौ स्त्रियात्
डुकल क्रियात् इत्यादौ तु ऋद्रिः शयक्टीपे इत्यत्र ऋस्मान्तादिशसामर्थ्यात् न
दीर्घः ॥ ५६० ॥

कमः ऋत इति द्वयं पञ्चम्यकम् । गुपूश्च धूपश्च पणश्च पनं चेति तस्मात् ।

[२८] चमु अदने ।

५८३ । छिवुल्लमाचमोऽपि र्घः ।

छिवुल्लम-आचमः ६।, अपि ७।, र्घः १। ।

एषां र्घः स्यादपि । आचामति । आङः किं, चमति विचमति ।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रिः । अचमौत् ।

[२८] क्रमु पादविच्छेपे ।

५८४ । क्रम क्लम भ्रम भाश भ्राश तस
वुट लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

क्रम-संयसः ५।, श्यन् १२।, वा १२।, रे ७।, घे ७। ।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे । क्रम्यति ।

जिङ् च ईयङ् च आयथ ते जिङीञकारी वृद्धार्थः ङकार आत्मनेपदार्थः । इय-
ङीङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च । अर्थाविशेषण विधानात् स्वार्थे स्युः । यथा
कामयते ऋतीयते गोपायते गोपायते धूपायति धूपायते पषायति पषायते
पनायति पनायते आद्यान्तत्वादुभयपदं वक्ष्यति ॥ ५८१ ॥

विषयसप्तमीयं तेन व्यामेव सिप्रभृति प्रत्ययः सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव
आदेशशक्तौ धातुसंज्ञायां टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्तिः । अगोपावौदिति आद्यान्तत्वेन
धातुसंज्ञायां आत्वन्तरत्वान्नित्यमिम् । पक्षे अगोपीत् अगौष्ठीदिति ऊदित्वान्नेम् ।
अनिम्पत्ते वृद्धिः । गोपायामासेति प्रत्ययान्तत्वादाम् । एवं गोपायते गुप्यते
गोपययति इत्यादि ॥ ५८२ ॥

ष्टौवति क्लामति आचामति ॥ ५८३ ॥

क्रमश्च क्लमश्च भ्रमश्च भाशश्च भ्राशश्च तसश्च वुटश्च लषश्च यसश्च संयस् चेत
तस्मात् क्रम्यति श्यनि परेऽपि दीर्घः इति गोविन्दभट्टः । तन्मते । क्राम्यति अतएव
पठन्ति च द्रष्टव्यं श्यनि दीर्घत्वं दान्तिगणलक्षणवेदिभिः । तेन क्लाम्यति कौमारे
चानित्यस्तीपलक्षणादिति । क्लाम्यति शमादित्वात् दीर्घं वक्ष्यति भ्रम्यति भ्रमति
भाश्यते भाशते भ्राश्यते भ्राशते भाशभाशी तालव्यान्तौ दन्त्यान्तौ च वक्ष्यति तसति

५८५ । क्रमः पेऽपि घः ।

क्रमः ६।, पे ७।, अपि ७।, घः १। ।

क्रामति ।

५८६ । स्तु-क्रमोऽमेऽरवस इम् ।

स्तु-क्रमः ५।, अमे ७।, अरवसः ६।, इम् १२। ।

आभ्यां वसस्थारस्य इम् स्यान्न तु मे । अक्रमीत् ।

[३०] औ यमु उपरमे ।

५८७ । स्था दान पा ज्ञा प्रा धा स्ना-त्ति

दृश शत् सङ्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा
जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ
जाः शिति ।

स्था—जनां ६॥, तिष्ठ—जाः १॥, शिति ७। ।

एषामेते क्रमात् स्थः शिति परे । यच्छति ।

वृथ्यति वृटति पचे तुदादित्वात् शः । लथ्यति लषति यथ्यति यसति अन्तस्थादि
संयस्यति अन्यच्च प्रयस्यति । स्वनः शिखाद्रसंज्ञायां छिदपिद्र इति छित्वे वृथ्यतौ-
धत् न गुणः नकारत्तु वृथ्यन्तीत्यादौ अप्यनो नित्यमिति गुणार्थः ॥ ५८४ ॥

क्रामति । पे किं प्रक्रमते ॥ ५८५ ॥

स्तुक्रमोनेमम इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरवं ज्ञापयति क्रमधातो-
रनात्मनेपदे अरवसमाचस्य नित्यमविधानात् क्वचिदिमो विकल्पेऽपि नित्यमिम्
इति । तेनानुपसर्गस्य क्रमधातोर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेमर्हात् क्रमोनेमं
दृण इति इमन्निषेधे नित्यानिमृत्वात् प्राप्तव्यं सृजदृशेति विकल्पं बाधित्वा यपि
चक्रमिथ इत्यच्च नित्यमिम् । अस्मावीत् अक्रमीत् सविष्यति क्रमिष्यति सविष्यत्यं
क्रमितव्यं मे तु स्तोष्यते क्रंस्यते प्रचिक्रंसते सुसुपतीति तु नेमुगृह्यते इम्-
निषेधात् क्रमः परस्य भावकर्मणोः कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्ग-
सिंहक्रमदीश्वरौ । यथा सनत्स्य चिक्रमिष्यते ॥ ५८६ ॥

क्रमो यथा स्था तिष्ठति दान यच्छति दा इत्युक्तौ दासंज्ञायहणेन दुदाजलि

५६८ । यम-रम-नमातः पे सेरिम् सन्
चैषाम् ।

यम—आतः ५।, पे ७।, सेः ६।, इम् ११।, सन् ११।, च ११।, एषाम् ६॥ ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन् । अयंसीत्
अयंसिष्टाम् । [५८६] सृजदृशेति वेम् । येमिथ ययन्य ।

एवं [३१] एमौ शब्दनत्योः ।

[३२] हय गतौ ।

अहयीत् [५७६] यान्तत्वान्न त्रिः ।

[३३] दल मि भेदे ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः । अदालीत् ।

[३४] जि फला विसरणे ।

फेलतुः फेलुः फेलिथ ।

[३५] त्सर छद्मगतौ ।

अत्सारीत् ।

[३६] श्चिवु निरसने ।

[५८३] श्चिवुक्तामेति घः । छीवति ।

डुधाजलि इत्येततयोः शपीलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः
सुखार्थं इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु डुधाजलि दाने दाललूनावित्याभ्यां शपी लुकि
कृतेऽपि शतशानयोर्व्यच्छादशनिवृत्त्यर्थः । पा पाने पिबति दानसाहचर्यात् पा इत्यपि
भौवादिक एव । अन्यथा पाल रक्षणे इत्यस्य शतशानयोः पिवादशपत्तेः । ज्ञा
जानाति घ्रा जिघ्रति भा घ्नति स्ना सनति अर्चिरिति भौवादिकलुहोल्यायो-
र्द्वयोर्ग्रहणम् । तेन ऋप्रापे ऋच्छति । ऋर्लिङ्गत्वानित्यस्य तु तिबादौ शपी लुक् करणात्
शतशानयोर्कृच्छादेशे इयृच्छन् इयृच्छानः । इश पश्यति । शदलजौशाते तालव्यादिः
श्रीयते । अदलजौशविपादे शरणे गतौ सीदति । गम गच्छति इषुशवाक्के
इच्छति । भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तितात् इषधातीः अकारमात्रावशिष्टे
शिति इच्छादेशः । तेन इषगाभीक्ष्ण्ये इणति इष्य सर्पणे इष्यति । यम यच्छति ।

५६६ । शिवजाद्योः खेष्ठकोस्त वा ।

शिव-अजाद्योः ६॥, खेः ६।, ठकोः ६॥, तं ११।, वा-११। ।

तिष्ठेव टिष्ठेव छीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठोः ।

जेः ६।, गिः १।, सन्-ठ्योः ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । षान्तत्वान्न [५४६] णः ।

[३९] अचू व्याप्तौ ।

६०१ । वाच-कृशार्थतच्चः शुर्वे रे ।

वा ११।, अच-कृशार्थतच्चः ५।, शु १।, वे ७।, रे ७। ।

आभ्यां रे परे शुः स्याद्वा घेऽर्थे । अक्ष्णोति अक्षति ।

[५८८] शुध्वोरित्युव अक्ष्णुवन्ति । [५७३] उदित्वादिम् वा आक्षीत् । [२१३] स्यादेः सो लोपः ।

जनीम्यङ्जनौ जायते । गमादिसाहचर्यात् रे परे जायमानौ यः शित् तस्मिन्नेव जनी जादेशः तेन जन्मलिव इति जौहीत्यादिकस्य शब्दप्रानयोर्जादेशाभावे जज्ञत् व्यतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शतीति कथमिति चेत् न कर्त्तुं गत्यामित्यस्य इयर्त्तौत्यादौ शपो लुकि तिबादौ ऋक्छादेशापत्तेः ॥ ५८७ ॥

यथा अयंसीत् अयंसिष्टां व्यरंसीत् अनंसीत् अयासीत् गै अगासीत् ॥ ५८८ ॥

शिव् च अजादिश्च शिवजादौ तयोः । ठ च छ च ठक्कौ तयोः शिवधानीः खेष्ठकारस्य अजादिधातोः खेष्ठकारस्य च तकारः स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव उक्तीश्वन्समापने उतिच्छिषति । उचिच्छिषति छीव्यादिति व्यनचतयीति दीर्घः ॥ ५८९ ॥

जिगीषति जिगाय । जितुवन्तोस्तिवन्तीति वक्तव्यम् । जयति रघुवंशतिलकः ।

६०२ । षटोः कः से ।

षटोः ६॥, कः १॥, से ७॥ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत् आक्षिष्टाम्
आष्टाम्, आक्षिषुः आक्षुः ।

एवं [४०] तच्चूकार्ष्ये ।

कृशार्थः किं, निर्भर्तुसने सन्तच्छति ।

[४१] णिच्छ चुम्बने ।

[५४८] प्रणिच्छति प्रनिच्छति ।

[४२] कृषौ विलेखने ।

६०३ । कृष सृष स्पृष हृष हृषः
सिष्ट्यां वा ।

कृष—हृषः ५॥, सिः १॥, व्यां ७॥, वा १२॥ ।

एभ्यः सिर्वां स्वात् व्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूलं रहः किलयः । तुपस्थाने तातङ् दृश्यते भावगम्यमनाः कोऽपि
जयवाहागगीचर इति हृत्वायुधः ॥ ६०० ॥

कृशार्थ्यासी तच्च चेति कृशार्थतच्च । अक्षश्च कृशार्थतच्च चेति तस्मात् ।
रक्ष्योति तच्चति काष्ठं कक्षा तनूकरीति इत्यर्थः । सन्तच्छति चौरं साधुनिर्भ-
र्तुस्यतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तच्छतिरिह निर्भर्तुस्यतीत्यर्थः ॥ ६०१ ॥

आक्षीदिति अनिमृपक्षेऽपि व्यां सिः रुदाद्यसीति ईम् स्यादेः सीलीप इति
कलीपे अनेन यस्य के किलादिति पः । आष्टामिति अनिमृपक्षे भसखादिति
सिलीपे संयोगादेः कस्य लीपे टुभिरिति तस्य टः । आक्षुरिति अनिमृपक्षे सीलीपे
त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् अन् उस् । प्रणिच्छतीति वात्वननिसेत्वादिना
शत्वं वा ॥ ६०२ ॥

रुषौ त्वाकृषि कृषञौ चेलुभयः सृषञौ मृषि स्पृषञौ मृषि जिलहृष्य प्रीतिपू-
हृष्य ईर्ष्यगर्वयोः हृषपौ गत्याम् इत्येतेभ्यः सिर्वां स्वात् व्याम् कृकारस्य रुञौ अका-
शीन् सक्ति अकृच्छत् ॥ ६०३ ॥

६०४ । वट्रोऽकिञ्जसे दृशसृजोस्तु नित्यम् ।

वा ११, ऋत् ११, रः १, अकित्-भसे ७, दृश-सृजोः ६॥, व ११, नित्यम् ११ ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिञ्जसे दृशसृजोस्तु
नित्यम् । अक्राचीत्, अकार्चीत् ।

६०५ । दृशषोऽनिमिजुङोऽदृशः सक् च्यां
श्लिषस्त्वालिङ्गने ।

दृश-षः ५१, अनिम्-इजुङः ५१, अ-दृशः ५१, सक् ११, च्यां ७१, श्लिषः ५१,
व ११, आलिङ्गने ७१ ।

अनिमिजुङो दृश-षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् च्यां,
श्लिषतेस्त्वालिङ्गनेऽर्थे । अकृचत् ।

[४३] रुष हिंसायाम् ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ सु शुच वस त्वश
रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा ११, इम् ११, सह—इषोः ५१, तः ६१, अरस्य ६१ ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा । रोषिता रोष्टा ।

एवं [४४] रिष हिंसायाम् ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् सनि सृज्दृशीर्द्धकारस्य रिषो न स्यादिति
बोध्यम् । यथा दिदृक्षते सिद्धयति । वा गृह्यमुत्तरच निवर्त्यर्धम् ॥६०४॥

दृश तालव्य-ग्रश्च मूर्धन्य चेत तस्मात् । नास्ति एज् यजान् सीऽनिम् इच्
उङ् यस्य स इजुङ् अनिम् चासौ इजुङ् चेति अनिमिजुङ् तस्मात् । अनिमि-
जुङ् इति दृशषो विशेषणम् । नास्ति दृश् यत्र सीऽइश् तस्मात् । अनिमिजुङे
हान्तातालव्यशान्तान्मूर्धन्यशान्ताच्च दृशवर्जात् सक् स्यात् च्याम् । श्लिष्यतेस्तु आलि-
ङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः । यथा मिह्री सिचि अमिचत् रुह्री अरुचत् दिशशौज अदिचत्
कुशजौ अकुचत् सुशशौ असृचत् लिषौज भासि अलिचत् इदृष्यौ अदृचत् कषी
अकृचत् । अत्र शस् प्रत्याहारी लिपिकरप्रमादकृतः अनिमिजुङ् दन्त्यसान्ध्या-
वीरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवच्चीदयसंयोगः । अश्निचत् युवती युवा ॥६०५॥

[४५] उष दाहे ।

६०७। दरिद्राकासकाशजायुषो वाम् ठाम् ।

दरिद्रा—रुषः ५१, वा ११, आम् ११, व्याम् ७ ।

एभ्य आम् वा स्यात् व्याम् ।

[५८३] भवस् क्रत्वाम इति ओषाम्भूव उवीष ।

[४६] शश भुतगती ।

शशाश शशशतुः शशशिथ ।

[४७] मिहौ सेचने ।

[६०५] ह्रशषोऽनिमिति सक् । (१७५) होढोभौ
अमिचत् ।

[७७] द्रोढि घञ्च नुरिति, मेढा ।

[४८] दहौ भस्मीकरणे ।

[१७६] दादेर्वः । [१७७] भभान्तस्येति दस्य धः अधाचीत् ।

[४९] चह कल्कने ।

अचहोत् [५७६] हान्तत्वान्न त्रिः ।

[५०] शुच शोके ।

[६०६] शोचिता शोक्ता ॥

यथा संहिता स्त्रीदा लीभिना लीम्भा भरिता भर्ता सविता स्तीता शोचिता
शोक्ता वसलङ्कृतौ वसिता वसा तुलहत्यादी तविता तीता अशश भोजने अशिता
अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाञ्के एषिता एष्टा इषु ग्रहणात् इषुगामीन्ने इष्यसर्पणे
इत्येतयोर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्रामास ददरिद्र काश द्युतौ काशाश्चक्रौ चकाश काशङ कुशब्दे
काशामास चकाशे जागरामास जजागार ओषाम्भूव उवीष । मेढेति मिहौ
सेचने भस्मरक्ततरत्वादादौ गुणे होढोभाविति ह्रस्व ढे ढभात्तथोरिति तकारस्य
अहोभिरिति घञ् ढे द्रोढीति दस्य लोपे पूर्वङ्गस्वाभावात् दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्ले हर्षक्षये ।

६०८ । एचोऽशित्वाः ।

एचः ६।, अशिति ७, आः १। ।

धोरेच आः स्यादशिति । [५८८] यमरमेतीम् सनीं ॥
अग्लासीत् ।

६०९ । ग्वातो डौः ।

गप् ११, आतः ५, डौः १। ।

आदन्तात् परो गप् डौः स्यात् । जग्लौ ।

६१० । उस्येचौम्यग्वराचि लोपः ।

उसि ७, एचि ७, इमि ७, अग्वराचि ७, लोपः १। ।

उसि एचि इमि अग्वोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ॥
जग्लतुः जग्लुः जग्लिय जग्लाय ।

६११ । स्यादेर्डेऽस्यो वाव्यणौ ।

स्यादेः ६।, डे ११, अस्यः ६।, वा ११, वान्यौ ७। ।

स्यादेरादन्तस्य स्यावर्जस्य डे स्याद्वा वान्यौ । ग्ले यात् ग्लायात् ।

अशित्तीति विषयसप्तमी तेनादौ आः स्यात् । ततः प्रत्ययीत्यन्तिः । अतएव
साम गायतीति सामगः इत्यत्र आदौ एचोऽशित्वाः तत आदन्तात् इनजनाङ्गमादे-
रिति डः । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्तीति कथम् इति चेन्न ग्ले क्लमे इत्यस्य वङ्-
लुकि ग्लां जान्नायात् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्तेः ॥ ६०८ ॥

ददस्मिद् इति सिद्धार्थे डौकरणमिति रामतर्कवागीशः । इदमतीव हास्यास्पदं
वङ्गव्याकरणविरुद्धत्वात् अन्यकारिण ददिद् आलीप इति सूत्रं क्लवा अपि ददस्मिद्
इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकरणं कचिदेकपदेऽपि सन्निर्धनं स्यादिति
सूचनार्थं तेन चालनी तिततः पुमानित्यमरः ॥ ६०९ ॥

नास्ति श्रुत्यन्विन् सीऽणः अणुशासवरथेति अखरः तस्याच् अग्वराच् तन्निन् ।
यथा अणुः गार्गिस्तुती व्यतिजगे जग्लिय अन्तर्द्धिः अणीः किं स्थानम् अरस्य
किं भान्ति अचि किं ख्यातः ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक् पिव सो स्थोऽर-
हसे त्वयपि डी ।

दा—स्थः ६।, अरहसे ७।, तु ११।, अयपि ७।, डी ११।

एषां व्यणौ डे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जं डी स्यात् ।
गियात् ।

[५३] छै संहती ध्वनौ ।

ध्यायति ।

[५४] दै प शोधने ।

[५३४] पित्वान्न दासंज्ञा । अदासीत् । दायात् ।

[५५] धे-ट पाने ।

[२५७] ट-ईवर्थः ।

न च परतूचे स्थायहणनैव इह तस्याप्राप्तौ स्थावर्जनं कथमिति वाच्यम् ।
परतूचे स्थायहणस्य अरहसे त्वयपिङीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे संयोगाद्या-
दन्तत्वेन स्थाधातोरनेन व्यणौ डे विकल्पापत्तेः । धेयात् ध्यायात् प्रियात् प्रायात्
जेयात् ज्ञायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादणवित्यस्य ङीसम्बन्ध-
स्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृग् जातीयस्य प्रतिषेधौ विधिरपि
तादृग् जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति संज्ञा देयात्
धेयात् दीयते धीयते दैपशोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूपं तेन मालमाने
मेयात् मीयते माडलिशब्दे माडयच मीड् प्रतिदाजे एषां मीयते । गियात् गीयते
हेयात् ह्यीयते हाकयहणात् हाडलि हायते पेयात् पीयते पिवयहणात् पाल
पै इत्येतयोः पायात् पायते सी इति सीय नाशे मेयात् सीयते स्त्रेयात् स्त्रीयते ।
यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अत्र अयप्रेहसे तु डी इति कृतेऽपीष्टसिद्धौ
अरहसे त्वयपिङीति कृतं तस्य क्वचिन्नित्यलज्जापनार्थं तेन हानिरित्यत्र न डी ।
ट ईवर्थः इति । तेन सनन्वयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे व्यां श्रि
घेट ध्वन्येत्यर्ध्नेस्तु वा ।

जि—कमः ५।, अङ् १२।, घे ७, व्यां ७, श्रि घेट ध्वनि-एलि-अर्द्धि-ऊनेः ५।,
तु १२।, वा १२। ।

अन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् घैऽर्थे श्वादेस्तु वा । (५५८)
धुर्दिष्टाडीति, अदधत् ।

६१४ । घेशाच्छासात्रः सिः पे लुग्वा ।

घे—त्रः ५।, सिः ६।, पे ७, लुक् १२।, वा १२। ।

अधात् अधासीत् ।

[५६] पा पाने ।

[५६७] स्यादानेति पिव । पिवति । [५५२] भूष्या पिवेति
सेर्लुक् । अपात् पेयात् ।

[५७] ब्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अघ्रात् अघ्रासीत् ।

[५८] ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ॥

धमति । अध्मासीत् ।

[५९] ष्टा गतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यष्टात् । नितष्ठौ । स्थेयात् ॥

[६०] क्त्वा अभ्यासे ।

मनति ।

[६१] दा-न दाने ।

प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् ।

जिश्च श्रिश्च सुश्च द्रुश्च कम चेति तस्मात् । श्रिश्च घेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्द्धिश्च
ऊनिश्चेति तस्मात् । यथा अवीभवत् अशिश्रियत् असुस्र वत् दन्त्यादिः । अद्रुद्रवत्

[६२] द्वु कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यत्त्वं तो गुर्गङ् यक् ठीब्धणौ

स्कुस्तु ठाम् ।

स्वादि-अर्त्ति-ऋतः ६।, रुः १।, यङ्-यक्-ठीब्धणौ ७।, स्तुः ६।, तु ११।, ध्याम् ७। ।

स्यादेरर्त्तं ऋकारस्य गुः स्यात् यङि यकि ठीब्धोरणौ च,
स्कुस्तु ध्यामेव । जङ्घरतुः ।

६१६ । नेमृतस्यपोऽवृस्कुः ।

नं ११।, इम् ११।, ऋतः ५।, यपः ६।, अ-ठ-ऋ-स्तुः ५। ।

वृ ऋ स्तु वर्जात् ऋकारान्तात् थप इम् न स्यात् । जङ्घर्य ।

अचकमत् अशिष्यित् अश्वयीत् व्रजवदेत्यत्र जिष्वि वर्जनात् न त्रिः । अदधत्
अधासीत् । धनिरिति मि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपञ्चे कृतङ्गस्य ध्वनत् क तु शब्दे
इत्यदन्तस्य च ग्रहणम् । अदिध्वनत् अध्वनयीत् इल ऐलयीत् ऐलिलत् अर्द
आर्दयीत् आर्दिदत् ऊनिरित्यदन्तचुरादिः औनिनत् औनयीत् ॥ ६१२ ॥

घेठ पाने शीय निशाने क्रीय लूनौ सोयनाशि प्रा गन्धग्रहणे एभ्यः सिलुक् स्याद्वा
परस्मैपदे । अघात् अघासीत् अशात् अशासीत् अच्छात् अच्छासीत् असात्
असासीत् अघ्रात् अघ्रासीत् । पिवतीति पिवादिशस्य अदन्तत्वात् न रुः लोपोऽतो
इत्यकारलोपः । न्यष्ठादिति भूस्था पिवेति सिलुक् गीकः स्तुस्तुमेत्यत्र अस्यपीति
षत्वम् । नितष्ठाविति दशस्यादेरिति खिव्यवधानेऽपि षत्वम् ॥ ६१३ ॥

स्यादिश्च अर्त्तिश्च स्याद्यत्त्वं तयोर्ऋत्वं स्याद्यत्त्वं तु तस्य । नास्ति गुर्गङ्गिन्
सोऽणुः ठीब्धोरणुः ठीब्धणुः । यङ् च यक् च ठीब्धणुश्चेति तस्मिन् । अत्र
क्वणरिति ठीसाहचर्यात् किट्ठीठीपमित्यनेन कित्संज्ञस्य ठीपरस्मैपदस्यैव
ग्रहणम् । तेन स्तनजस्तृतावित्यस्य स्याद्यृदृभुरिति वेमले स्तृपीष्ट इत्यादौ इगुङ्-
मंडौति व्याकनेपदस्य किल्वेऽपि अनेन गुणेन न स्यात् स्फुरिति सप्तमृकञ् इत्यर्थः ।
यथा साक्यते चाक्यते सक्करतुः साक्यात् । अर्त्तंस्तु अराक्यते अक्यते आरतुः
अर्यात् । स्कुस्तु सञ्चस्करिव । अत्र अर्त्तं साहचर्यात् स्वादेरिति ऋदन्तस्यैव
ग्रहणम् । तेन स्पृशशी परीत्यृशते स्पृशते पस्पृशतुः स्पृश्यात् एषु न गुणः ॥ ६१५ ॥

६१७ । स्यस्यर्जनः ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हनः ५। ।

ऋदन्त-हन्तिभ्यां स्यस्य इम् स्यात् । ह्वरिष्यति ।

[६३] स्तृ ऊ शब्दोपतापयोः ।

[५७३] वेमूदितीम् वा अस्वारीत् अस्वार्पीत् सस्वरिथ
सस्वर्य ।

[६४] स्तृ गती ।

६१८ । वक्त्यस्य स्या लिप सिच द्वौ डो

घे स्यां सस्तु वा लिबभ्यस्तु मे ।

वक्ति-हः ५।, डः १।, घे ७।, स्यां ७।, सः ५।, तु १२।, वा १२।, लिबभ्यः ५॥,
तु १२।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्वैर्धे डः स्यात् स्यां, स्तृभ्यान्तु वा लिपादेस्तु
मे वा स्यात् ।

इयं ऋश्च स्तृश्च ते, न विद्यन्ते इच्छस्कारी यत्र सीऽवस्कः तस्मात् । यथा स्तृ-
सेके जगर्थे जघर्थे प्रादेस्तु ववरिथ नेममुमित्यादिना वधाती ष्ठीमात्रस्य इम् निषेधे-
ऽपि अत्र वृग्गहणात् थप इम् । ववरिथ सञ्चस्कारिथ वेमूदिदित्यत्र स्वरगहण-
त्रापकात् स्तृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्य इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करोतीत्यादीनां नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ स्तृऊशब्दोपतापयोरित्यस्य
वेमोऽपि नित्यार्थे विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति ह्वरिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वक्तौ वाचि । अस्य इति अस्य इर् वेपे । वक्तिश्च अस्यस्य स्याश्च
लिपश्च सिचश्च ह्यश्च तस्मात् । स्तृश्च ऋश्च स तस्मात् । लिबभ्य इति वल्लवचनं
गणार्थम् । तेन लिपसिचह्याभ्य इत्यर्थः । यथा अवीचत् आस्यत् अस्यतेः परस्मैपदे
डः सिद्ध एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्तार्थः । तेन गीर्वासीहीडे चेत्यात्मनेपदे
निरास्यत आस्यत् अलिपत् असिचत् अहत् असरत् आरत् दृष्टीर्णुरिति णः
पठे असापीत् आपीत् लिपादेस्तु अलिपत् अलिप्त असिचत् असिक्त अहत्
अहास ॥ ६१८ ॥

६१६ । दृश्रोणुः ।

दृश्रोः ६॥, णुः १॥

दृशेर्न वर्णान्तस्य च णुः स्यात् डे । असरत् असर्षीत् ।

६२० । ऋद्रिः शयक्ठीपे ।

ऋत् ११, रिः १॥, शयक्-ठी-पे ७॥

स्त्रियात् ।

[६५] ऋ गतौ ।

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरतुः, आरिथ । अर्यात् ।

[६६] श्रु अवणे ।

६२१ । श्रोः श्रुर्धे रे जिश्च ।

श्रोः ५॥, श्रुः १॥, धे ७॥, रे ७॥, जिः १॥, च १॥ ।

श्रुवो धेर्धे श्रुः स्यात् रे, श्रुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो विम वा ।

नूपः ६॥, अस्यस्य ६॥, उल्लोपः १॥, विम ७॥, वा १॥ ।

अस्यस्य नो-रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः परयोः । शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः ।

[५४७] हेर्लोपोऽस्येति, शृणु शृणुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१६ ॥

शश्च षक् च ठीपश्च तस्मिन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुषिति स्याद्यर्च्युत इति णुः । आरिधिति ऋजदृशित्वव ऋवर्जनान् न वेम् । अर्यादिति स्याद्यर्च्युत इति णुः ॥ ६२० ॥

शृण्वन्तीति प्रुर्ण इति णत्वं श्रु धीरिति वः ॥ ६२१ ॥

नृश्च उप चेति तस्य । न स्योऽस्यः तस्य । उत लोपः उल्लोपः । व च म च व्म तस्मिन् शृण्वः शृणुवः शृण्वः शृणुमः तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः शृणीमि तनो-भीत्यादौ लोपस्वरदिशयीः स्वरदिशविधिर्बलवानिति न्यायात् गुण एव । संयुक्त-शुपीषु आपुवः आपुमः वण्डुजं भवे नोष्णुङीण्वेति गुणे तर्णुवः तर्णुमः शृणुवेति नेममुमिति नियमात् न इम् ॥ ६२२ ॥

[६७] सु गती ।

६२३ । सुसुधोः सेरिम् पे ।

सु सुधोः ५।, सेः ६।, इम् ११।, पे ७।

असावीत् । सुषविथ सुषुविव । सविता सोता ।

[६८] सु गती ।

[६१३] जिथीत्यङ् । असुसुवत् । सुसोथ, सुसुव ।

[६९] दु गती ।

अदावीत् अदौषीत्, दुदुविव ।

[७०] दु गती ।

अदुदुवत् । दुदुव ।

[७१] गच्छी गती ।

गच्छति [५६५] लिदिच्चात् ङः, अगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमित्युङ्लोपः, जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगम्य ।

६२४ । गमोऽमे स इम् माह्नात्तु वा ।

गमः ५।, अमे ७।, सः ६।, इम् ११।, माह्नात् ५।, तु ११।, वा ११। ।

गमः परस्य सस्य इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्तु वा । गमिष्यति ।

वेमूदित्यनेन वेमले नित्यार्थं सुग्रहणम् । एकाजुदन्तलेन निषेधे स्तु धीर्यहणम् ।
असावीत् असावीत् अघावीत् पे किम् ? असीष्ट असविष्ट असीष्ट अधोषातां
रुदमुनीस्त्वया इत्युक्तोः सुषुविव सुषविथ उभयव नित्यम् सीता सविता इति वेम् ।
ग्रथीषति नेमसुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम् । रुदमुनीस्त्वया
इत्युक्तोः अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुदुव इति नेमसुमिति नियमात् नेम् । जगमिथ
जगम्येति सृजदृशेति वेम् ॥ ६२३ ॥

गमिष्यति जिगमिषति जिगमिषुः मे तु गंस्यते ग्रामस्तेन । मम् आत्मनेपद-
महतीति माह्ः । समी गच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिषुः
सञ्जिगंसुः । माह्नात् सेप' वा इत्येके सङ्गस्यते सङ्गमिष्यति अरुपदिति लुदित्वात्
ङः । कश्चिदर्थे सौ वद्रीकिदिति च्छ्रो वा असासीत् असासीत् ॥ ६२४ ॥

[७२] सृष्टौ गतौ ।

अस्माप्सौत् अस्माप्सौत् अस्मपत् ।

[७३] स्कन्दिरो गति-शोषणयोः ।

६२५ । विस्कभ्ना-निर्व-वि-सु-निर्दुः स्वपः सः
षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल परिविस्कन्दाऽप्राणि-
घ-निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा ।

विस्कभ्ना—स्वपः ६।, सः १।, षः १।, नि-निर्व-स्यन्दः ६।, तु १।, वा १। ।

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वपश्च सः षः स्यात् न्यादि-
पूर्व-स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिघ-न्यादिपूर्वस्य स्यन्द-
तेश्च स्याद्वा । परिष्कन्दति परिस्कन्दति ।

[७४] तृ प्लवन-तरणयोः ।

६२६ । ऋतो गुः कित् ठाम् ।

ऋतः ६।, गुः १।, कित्-ठ्याम् ७। ।

तेरतुः ।

वेःस्कभ्ना विश्व सुय निर् च दुर् च तेभ्यः स्वप् निर्गती वी यस्य स निर्वः
निर्वयासौ विसुनिर्दुः स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दुः स्वप्विस्कभ्नाय निर्वविसुनिर्दुः
स्वप् च तयोः । निश्च निर् च विश्व ते तेभ्यः स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि-
विभ्यां स्कन्द परिविस्कन्दः निश्च परिश्च निर् च विश्व अभिश्च अनुश्च ते तेभ्यः
स्यन्द निःपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणी चो यस्य सीऽप्राणिघः स चासौ निपरि-
निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-
विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति । तस्य । यथा विस्कभ्नाति ।
निष्कृतति निष्कलति, एवं निर्विभ्याम् । परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति
विस्कन्दति निष्कन्दते निष्कन्दते छतं चरतौत्यर्थः । एवं परि निर् वि अभि
अनुभ्यः । अप्राणिघः किं निस्कन्दते हस्ती मर्दं मुञ्चतौत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

किञ्चासौ ठी चेति कित् ठी तस्याम् । तेरतुरिति अनेन गुणे तृफलेति अकारस्य
एकारः खिलीपश्च । दीर्घ-ऋतः इति किम् ? चक्रतुः ॥ ६२६ ॥

६२७ । वृत्तो वेमो घौऽठीठीपसिः ।

वृ-वृत्तः ५।, वा १२।, इमः ६।, घं: १।, अ-ठी-ठी-प-सि ६। ।

वृडो वृज ऋदन्ताच्च इमो घं: स्याद्वा, न तु व्याः व्याः पसेच्च ।
सरीता तरिता । ठीठीपसेस्तु तेरिथ । तरिषीष्ट, अतारिष्टाम् ।

६२८ । ऋदिरणावुत्वीष्टात् ।

ऋत् १२।, इर् १२।, अणौ ७।, उर् १२।, तु १२।, औष्टात् ५। ।

ऋकार इर् स्यादणौ, औष्टात् परस्तु उर् । तीर्यात् ।

[७५] षन्जौ जि सङ्गे ।

६२९ । षन्जदन्शष्वन्जोऽपि न लोपः ।

षन्ज-दन्श षन्ज ६।, अपि ७।, न-लोपः १। ।

निषजति । न्यषाङ्गीत् निषषञ्ज ससजतुः ससञ्जतुः ।

[७६] दृशिरौ प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । [६०४] वद्रोऽकिदिति । अद्राक्षीत् ।

[५८९] सृजदृशेतीम् वा, ददर्शिय ददृष्ट ।

[७७] दन्शौ दंशने ।

अदाङ्गीत् ।

इय ऋच वृत् तस्मात् । पे सिः पसिः ठी च ठी च पसिथेति न ठीठीपसिः
अठीठीपसिः तस्य । व इति वृजोर्यङ्गणं वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते तरीता
वरिता । ठीठीपसेस्तु ववरिष्य वरिषीष्ट अवारिषातां तेरिथ तरिषीष्ट
अतारिष्टाम् ॥ ६२७ ॥

प्रीतिव्यनेनैवेष्टसिद्धौ औष्टादिति कृतं दन्त्यवकारस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन
वृणोतेः सनि वृवूर्धतीत्यच घौऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घे औष्टपरत्वादुर् । तीर्या-
दिति व्यन्त्यचतयोति दीर्घः । एवं तीर्यते तित्तीर्यते तैतीर्यते निस्तीर्य औष्टात्
पृ पूर्यात् वृगि वूर्यात् भृगि भूर्यात् मृगि मूर्यात् । दन्त्यवात् वृगिञ्च वूर्यात् ।
औष्टादिति धात्ववयवादेव । तेन सम्पूर्वस्य ऋगि गत्यामित्यस्य समीर्या-
दित्येव ॥ ६२८ ॥

[७८] कित निवासे रोगापनयने संशये च ।

६३० । कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान
दान बधस्तु खेडीं च ।

कित्-गुपः ५१, सन् १११, न १११, इम् १११, मान—बधः ५१, तु १११, खेः ६१,
डी १११, च १११ ।

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, मानादेस्तु खेडीं च ।

क्रमादेतेऽच सन्देहे चान्तिनिन्दाविचारणे ।

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः ।

षन्जौजि सङ्गे दन्शस्वरूपं षन्जौजिङालिङ्गे एषां नख लीपः स्यादपि परि ।
एभ्योऽपकिदित्यनेनैवेष्टसिद्धौ शष्येषां नलीपविधानं कथमिति चेत् न । दंशि-
कङ् दंशे इति इदमुचन्यात्मनेपदित्तुरादेर्जनित्यलपत्वे दशते इत्यादौ शपः कित्तेऽपि
इदित् धातीर्नलीपनिषेधे नलीपानुपपत्तेः । तुरादेर्जनित्यलवौजं धातुदीपिकायाम्
अकिक्लक्षणीत्यत्र दृश्यम् । सजति दशति खजति निषजति गौक इति प्लव
न्यषाङ्गीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः अस्यपीति प्लवं निषषञ्ज इति दशस्थादेरिति
दयोः प्लवम् । ससजतुः ससञ्जतुरिति स्यात् व्यपिदिति कित् पक्षे न लीपः ।
अदशदिति इरित्वात् छे दृशोरिति शः । अदाङ्गीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः
अस्यपीति प्लवम् ॥ ६२९ ॥

कित् संशयेऽश्वासारोग्येषु तिजङ् चानौ निशाने गुपङ्गोपनकुत्सयोः मानङ्
विचारोऽर्थे शानङ् चानौ निशाने दानजार्जवे छिदि बधङ् निन्दे बन्धे । क्रमादेते-
ऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तष्वर्थेषु मताः ।
कितो रुग्-जयेऽपि मतः । कित सन्देहरुग्जययोः । तिजङ् चानौ गुपङ् निन्दायां
मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् आर्जवे बधङ् निन्दायामित्यर्थः । सन्देही
विरुद्धानेककोटिविषयज्ञानं तत्राकर्म्यकाः शास्त्रे चिकित्सति क्वावः रुग्जयो रोग-
प्रतीकारः । चिकित्स्यातुरं वैद्यम् । चान्तिः सहनं तितित्ते दुःखं तपस्वी ।
निन्दादोषवत्तयाख्यानं जुगुप्सते व्याधं साधुः । विचारणम् इदमित्यं न वेति
प्रमाणातुसम्मानम् । मीमांसते धर्मं धीरः । निशानं तीक्ष्णकरणं शीघ्रांसति
खङ् कर्म्यकारः । आर्जवमकुटिलीभावः दीदांसति साधुरकुटिली स्यात् इत्यर्थः ।

६३१ । सन्जयादिर्धुः ।

सन्जयादिः १।, धुः १। ।

सनन्तो जयाद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात् ।

६३२ । सन्यङन्तो द्विः ।

सन्यङ्-अन्तः १।, द्विः १। ।

चिकित्सति । अचिकित्सीत् चिकित्सामास ।

इति पवत्-पादः ।

निन्दा उक्ता वीभत्सते व्याधं साधुः । सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति इत्यादि
स्यादिति वीपदेवः । तेषु तिवाद्यो न प्रयुज्यन्ते कृतप्रत्यया एवेति केचित् ।
कङ्कणभगलारञ्च किं गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६३० ॥

जयादिश्च जि सन् यङ् कास्यक् क्य ड्य कि इति सप्त । यथा रीचयति
बुभूषति बीभूयते पुचकास्यति ज्ञानीयति कृणायते कृणति ॥ ६३१ ॥

सन् च यङ् च सन्यङ्गौ तावन्ते यस्य स सन्यङन्त इति तद्गुणसंविज्ञानवज्ज-
ब्रीहौ सन्यङ्समेतो द्विः स्यात् । यथा बुभूषति बीभूयते । अजादेस्तु आदिवर्णं
हिला द्विले अटिटिषति अटायते एव' इय गती इषिषिषति उङ् शब्दे उषिषि-
षते । कदाचित्तद्गुणसंविज्ञानवज्जब्रीहौ केवली धातुरपि द्विः । तेन मोक्षते इत्यत्र
सन' हिला मुचधातोर्द्विले मुचीदेवेर्माँच् वेति मोचादेशः । चिकित्सतीति कित्
सन् अनेन इम् निषेधे णर्नागिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागस्य
धातुसंज्ञायां द्विलादि तिप्शपौ च चिकित्सामासिति त्यान्तादाम् ॥ ६३२ ॥

पवतां परस्मैपदिनां पादः प्रकरणमित्यर्थः ।

इति पवत्-पादः ।

तृतीयः पादः—मवत् ।

[७६] एधङ ह्रस्वी ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाच्चक्रे ।

[८०] ददङ दाने ।

[५७६] अशशददेत्युक्तेः, दददे ।

[८१] ष्वक् ङ सर्पणे ।

[५६८] अ-ध्यैष्वकेत्युक्तेः, ष्वक्ते । षष्वक्ते ।

[८२] ऋज ङ आर्जवे । आनृजे ।

[८३] तिजङ क्षमा-निशानयोः ।

तितिक्षते ।

[८४] ष्वन्जौ ङ सङ्गे ।

निष्वजते ।

६३३ । निविपरिस्वन्जस्तु सुमादेः सः
षोऽमि वा ।

नि-सुमादेः ६।, सः १।, षः १।, अमि ७।, वा ११। ।

न्यष्वङ्क्त । न्यस्वङ्क्त । सस्वजे सस्वञ्जे ।

ष्वक्ङ । अर्धैष्वकेत्युक्तेर्न दन्त्यादेशः । ष्वक्ते षष्वक्ते षिष्वक्क्रियते षाष्वक्क्रियते ।
चतुर्भुजस्तु इमं पञ्चमस्वरिणं सत्वा पुक्ते पुपुक्ते पुषुक्क्रियते पुषुक्क्रियते इत्युदाहरति ।
निष्वजते इति सन्जदन्ति नलीपे गीक इति षत्वम् ॥ ६३२ ॥

सुम् आदिर्यस्य स सुमादिः । स्वनृजश्च लुश्च सुमादिश्चेति । निविपरिभ्यः
स्वनृजस्तु सुमादिः निविपरिस्वनृजस्तु सुमादिः सुमादिश्च गीक इति सूत्रे पठिताः
सुमागम सिवसङ्गः निविपरिभ्यः परेषामेषां सस्व षः स्यात् वा अम् व्यवधाने ।
न्यष्वङ्क्त न्यस्वङ्क्त व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्तार्षीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत्
व्यषङ्क्त व्यसङ्क्त । सस्वजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिति कित् पक्षे न लीपः ॥ ६३३ ॥

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठां नाखेः ।

सद-स्वञ्जोः ६॥, ठ्यां ७, न ११, अखिः ६ ।

खिवर्जस्थानयोः सः षो न स्यात् ळ्याम् । विषस्वजे
विषस्वञ्जे ।

[८५] त्रपूषङ् लज्जायाम् ।

अत्रपिष्ट अत्रप्त । त्रेपे ।

[८६] जभङ् जम्भने ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

नुण् ११, जभः ६, अचि ७ ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] ष्टुभङ् स्तम्भे ।

विष्टोभते व्यष्टोभिष्ट ।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुतौ च ।

[५८९] कम ऋतेत्यायः । पणायते ।

६३६ । सनः पमे धोर्वा त्वायात् ।

सनः ५, पमे १॥, धीः ६, वा ११, तु ११, आयात् ५ ।

पणायति । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायञ्चक्रे पेषे ।

सद च स्वन्ज च सदस्वन्जी तयोः न खिरखिः तस्य अखिः । विषसाद विषस्वजे ।
व्यामिति किं विषाष्यज्यते इत्यादौ दशस्थादिरित्युक्तेरुभयोः षत्वम् ॥ ६३४ ॥

जभो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति
बोध्यम् । जम्भते अजम्भिष्ट जम्भनं जम्भः जभि जभ जम्भने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु
जम्भति जम्भिष्यते जम्भनम् । विष्टोभते ग्रीक इति षत्व' व्यष्टोभिष्टेति अस्म्यपीति
षत्वम् ॥ ६३५ ॥

सनः सनन्तात् मूलधातोः सम्बन्धिनी पमे स्याताम् । यथा वृभूषति पितृर्द्धिषते
चिकीर्षति चिकीर्षते आयातु वा पणायति पणायते अयस्वजानुबन्धेनैवेष्टसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपणः ५१, वा ११, आयः ११ ।

पणायते पणते ।

एवं [८८] पन डीडे ।

[८०] कमुड कान्ती ।

कामयते । [६१३] जन्तत्वादङ् ।

६३८ । जण्डुडः खोऽनग्लोपि शास्वृदितः ।

जण्डि ७, उडः ६१, खः ११, अनग्लोपि—शास् कृदितः ६१ ।

अनग्लोपिनः शासोक्तं कारितश्चान्यस्य उडः खः स्यात् जेः
परे अङि परे ।

आयात् तु वेति कृतं द्वेरेषाम्प्रार्थं फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तव्या-
त्मनेपदार्थश्च ॥ ६३६ ॥

न स्तुतिरस्तुतिः अस्तुतौ पण अस्तुति पण विच्छस्य अस्तुति पण चेति तस्मात् ।
विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थसूक्ष्मन्तान्पणश्चायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थं
इत्यर्थः । व्यवहारश्च कर्त्तृविशेषरूपः । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते
पणायति पणते । एवं पन इति पनडीडे इति दन्त्यान्तस्यापि कम् कृत इत्यादि
पनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थः ॥ ६३७ ॥

जेः परेऽङ् जण्ड् तस्मिन् । अक्लो लोपः अग्लोपः सीऽस्यासीति अग्लोपी ।
कृत् इत् यस्य स कृदित् । अग्लोपी च शास्वत् कृदित्चेति न अग्लोपिशास्वृदित्
अनग्लोपिशास्वृदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अबूबुधत् । अग्लोप्यादेस्तु ।
कूट्कदाहे मन्त्रे इत्यदन्तात् चुभ्योरिति औ हसाल्लोप इत्यकारलोपि अग्लोपित्वात्
न ऋस्वः अचुकूटत् अशशासत् अडुढौकत् । औण् अपसारणे इत्यस्य कृदनुबन्धी
ज्ञापयति जण्डि आदौ ऋस्वः पश्चात् द्वित्वमिति । अन्यथा आदौ द्वित्वे दीर्घाङी-
ऽभावादेव ऋस्वासम्भवे कृदनुबन्धी व्यर्थः स्यादिति । मा भवान् औणिणत् अतएव
मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीनां जी
आदौ ऋद्धौ गुणे वा कृते अनेन ऋस्वे पश्चात् द्वित्वे मायीगादभागमाभावे तदूपेण
स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घाङीऽभावादेव जेः परेऽङीति लब्धव्ये जियहण

६३६ । खेः सन्वह्वौ घोर्हसादेर्वश्च, ल्यने- काचोस्त्वकलिहलेर्वा ।

खेः ६।, सन्वत् ११।, घौ ७।, घीः ६।, हसादेः ६।, र्घः १।, च ११।, ल्यनेका-
चोः ६॥, तु ११।, अकलिहलेः ६।, वा ११। ।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात्
जडि, घोश्च खेर्हसादेः र्घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात् ।

सामान्यार्थम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदहीणां गायनेन राजा इत्यव
पुनर्जो कृते पूर्वजेलीपेऽपि अनग्लोपित्वात् ङस्वः स्यादेव इति काशीश्वरः । वस्तुतस्तु
केवलेऽङि उक्ते परजानुवृत्तौ अचकमत इत्यत्रापि सन्वत् भावाद्यापत्तिः ॥ ६३८ ॥

सन् इव सन्वत् लिख्य अनेकाचं तौ तयोः कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य । अनग्लोपि शास्त्रुदितौ अनुवृत्तावपि खेः परस्य
शास्त्रुदितौ लोषवे सम्भवात् चकाष्टङ् दीप्तावित्यस्य ऋदितौऽपि अनेकाचत्वात्
विशेषण कल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम् । जे परेऽङपरि सति
अनग्लोपिधातोः खेः सन्वत् कार्यं स्यात् खेः परे लघुधात्वक्षरे सति । तत्रैव यदि
हसादेर्धातोः खिल्वर्धुर्भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात् । कलिहलिवर्जस्य लिरने-
काचधातोश्च खिल्वर्धुधात्वक्षरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् । सन्वद्भावपत्तेरहसादिसम्बन्धी
खिर्यदि लघुर्भवति तदा र्घः स्यादित्यर्थः । अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुयुक्तस्य
हसौ ग्रहणम् । यथा अपीपचत् असीषिचत् असूमुहत् अचीकरत् । अग्लोपिनस्तु
कलत्कगतिसंख्ययोः । अचकलत् । घौ ध्वक्षरे किं अररभत् । हसादेः किं औन्दिदत् ।
लघोः खेः किं ध्वन अदिध्वनत् । लेत्तु कृतयति अचीकृतत् अचकृतत् । कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अचकवत् पटुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरग्लोपिलेऽपि स्यात् । इवर्णां वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वद्भावो नास्तीति
जीमराः । कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत् । अनेकाचस्तु अचीचकासत्
अचचकासत् ॥ ६३९ ॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ११।, सनि ७। ।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । जेलीपोऽनात्विष्णाव्यान्तेत्नामिम्शिति ।

जः ६।, लीपः १।, अनात्—शिति ७। ।

आलु इष्णु आर्य्य अन्त इत्तु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र जेलीपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे ।

[८१] अयङ् गतौ ।

आयिदुम् आयिध्वम् आयिद्धम् । अयाञ्चक्रे ।

एवं [८२] दयङ् गतौ ।

[८३] स्फायीङ् वृद्धौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेरः ख्यः तस्य ॥ ६४० ॥

आलुश्च इष्णुश्च आर्य्यश्च अन्तश्च इत्तुश्च आम् च इम् च शित् ते । न विद्यन्ते ते यत्र सः तस्मिन् । यथा भाष्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि जेलीपे त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिगुणौ स एव । आलादौ तु स्पृहयालुः कारयिष्णुः स्पृहयायः मण्डयन्तः स्तनयितुः कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतेति कम जिङ् वृद्धिः कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अङ् जङ्ङङ् ऋसे कामि इत्यस्य द्वित्वे मि इत्यस्य लीपे कस्य च खिः सन्वदिति सन्वत्तात् खस्येत् सनीति अकारस्य इकारे घोष्य खेर्हसादिर्घशेति तस्य दीर्घेऽनेन जेलीपः अचकमतेति वारि इति जिङीऽप्रातिपक्षे जिञ्जीत्यङ् । अयङ् गतौ अयधातौ परे निर्दुः प्रतिवर्जस्य उपसर्गस्य रेफो न स्यादिति वक्तव्यम् । प्रायने पलायने पल्ययते निर्दुः प्रतीनान्तु निरयते दुरयते प्रत्ययते । आयिदुमिति अयध्वं व्यां सिः इम् धेः स लीपो वा टौठीटौष इति धस्य ठौ वा पक्षे तद्रूपस्थितिः । सस्य स्थितिपक्षे भूपभूसौरिति सस्य दः । अयाञ्चक्रे विज्जादीत्याम् । अस्फायिष्टेति विसृदितीम् वा ॥ ६४१ ॥

६४२ । व्योर्लोपो हस्ये ।

यूः ६॥, लीपः ११, हसि ७, अये ७ ।

अस्मास्त ।

[८४] ओ प्यायी ङ वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप पूर

जन बुधस्तु वा ।

पदः ५॥, तनि ७, इण् ११, घे ७, प्याय—बुधः ५॥, तु ११, वा ११ ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । इणस्तान् लोप्यः ।

इणः ५॥, तन् ११, लोप्यः ११ ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ऋयोः ।

प्यायः ६॥, पीः ११, यङ्-ऋयोः ७॥ ।

पिप्ये ।

[८५] तायुङ् सन्तानपालनयोगर्तौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च यू तयोः । वकारो दन्त्यः । अस्मास्तेति अनिम् पने यलीपः ।
एवं स्फाता प्याता । दिव्यु यङ्लुकि ञटौ अप्राप्तिपने देदेति देदितः हसि किं
स्फायते सेवते अये किं पलायते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

णिष्ठात् वृद्धिः । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि
अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अवीधि अबुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थं तेन रतनीर्यगिणवित्यनेन कृतादिणीऽपि तनी लोपः ।
ननु तनस्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण् कृत्वा तन्नीपविधानगौरवं
कथमिति चेत् सत्यं तनस्थाने इणि कृते व्यां सेरापत्तिः तनस्थाने जातत्वेन ङित्वात्
अवीधीत्यादौ गुणाभावश्च ॥ ६४४ ॥

[८६] शलङ चलने ।

अशलङ्द्वम् अशलङ्ध्वम् अशलङ्घम् ।

[८७] षेवङ्ग सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[८८] काश्टङ दीप्ती ।

काशामास चकाशि ।

एवं [८९] काश्टङ कुशब्दे ।

[१००] ईहङ चेष्टायाम् ।

ऐहिङ्द्वम् ऐहिङ्ध्वम् ऐहिङ्घम् ।

[१०१] रुङ वधे गत्याम् ।

अरुविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] देङ पालने ।

६४६ । ईर्देङो दिगिष्ठाम् ।

देः ६।, देङः ६।, दिगिः १।, व्याम् ७।

द्विरुक्तस्य देङो दिगिः स्यात् व्याम् । दिग्ये ।

[१०३] ओङीङ नभोगतौ ।

अङयिष्ट ।

पिप्ये श्रद्धोरिति यः । यङि पेपीयते यङ्लुकि पेपेति पेपीतः अशलङ्द्व-
मित्यादि घे सलोपपच्चे ढी वा पच्चे सस्यः दः । परिषेवते परिनिविसेविति
षत्वम् । न्यषेविष्टेति अस्यपीति षत्वम् । विषिषेवे इति दशस्थादेरिति षत्वम् ।
एभ्यः किं प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्राकाशेत्यामि असोऽनुप्रयोगे वक्तव्यात्
आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेशः । ऐहिङ्द्वमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुदुसुनीक्ष्वया
इति इमीऽभावपच्चे लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशी विधिवल्वानिति न्यायादादौ
गुणे ऋस्वपरत्वान्नापन्नं सिलीपः । रुरुविषे इति रुङ् व्याः से द्वित्वं रुदुसुनीरिति
द्वीवर्जनात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम् अङ्घोरित्युक् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपड गोपन-कुल्लनयोः । जुगुप्सते ।

[१०५] मानड विचारे । मौमांसते ।

[१०६] वधड निन्दायाम् । वीभक्षते ।

[१०७] द्युतड लृ दीप्ती ।

[५६५] शासुलिद्युदिति डः तेनैव पम् । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

६४७ । द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः ।

द्युत्-स्वाप्योः ६॥, खे ६।, जिः १। ।

दिद्युते । [१०८] वृतड वृल्ल वर्त्तने ।

६४८ । वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे ।

वृद्भ्यः ५॥, न ११।, इम् ११।, पे ७।, स्य-सनोः ६॥, वा ११।, तु ११।, अमे ७। ।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा । अत-
एव पम् । वर्त्त्यति । मे तु, वर्त्तिष्यते ।

[१०९] स्यन्दूड वृल्ल क्षरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते घृतम् । निष्यन्दते हस्तौति प्राणि-
घत्वाच्च घः ।

सुगमम् । जुगुप्सत इति किञ्चिजिति सन् । वीभक्षत इति [वधस्तेनैव सनि खेडौ
च भ्रमान्तयेति बस्य भः । द्युतङ् तेनैव पमिति द्युतादेष्टीपेङ्विधानसामर्थ्यात्
व्यासुभयपदमित्यर्थः ॥ ६४६ ॥

द्युतो अग्नस्वपथ खेर्जिः स्यात् । दिद्युते दिद्योतिषते द्युत्यते सुष्वापयिषति
अतृषुपत् ॥ ६४७ ॥

वृद्धवचनं गणार्थम् । अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिनः परस्मैपदे स्यसनोः
इम् निषेधादेव स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वत्स्यति विवक्षति । मे तु
वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विविर्त्तिषा विवक्ष्वा विवर्त्तिषुः विवक्षुः
विवर्त्तिषितव्यं विवर्त्तितव्यम् । वृतादिश्च वृत्तुर्विधुः ऋधुः स्यन्दूः कृपूः पञ्च वृता-
दयः । निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् घलं वा । निष्यन्दते हस्तौति प्राणि-
घत्वाच्च घः ॥ ६४८ ॥

[११०] कृपूड वल् कल्पने ।

६४६ । कृपः कृपोऽकृपादौ ।

कृपः ६।, कृपः १।, अकृपादौ ७।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ड्याः ।

न १।, इम् १।, पे ७।, ड्याः ६।

कृपो ड्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता । पे किं कल्पिता कल्प्ता, कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्पस्यते ।

[१११] व्यथ षड् पौडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-
प्रच्छ-व्रश्च-भ्रसज-स्वप-वच-यजादेः खेर्जिष्ठाम् ।

व्यध-यजादेः ६।, खेः ६।, जिः १।, व्याम् ७।

एषां खेर्जिः स्यात् व्याम् । विव्यथे ।

[११२] जित्वरा षड् स्यटे ।

अत्वरिढम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्धम् ।

इति भवत्-पादः ।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ पदे साध्ये । कृपादिग्रन्था कृपा कृपाणः
कृपणः कर्पटश्च कृपः कृपौ ॥ ६४६ ॥अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बोध्यम् । ततश्च दुतादिभ्यामुभयपदित्वं
हतादिर्द्युताद्यन्तर्गणत्वात् व्यां स्यसनीश्च उभयपदित्वम् । कृपस्तु दुतादित्वात् व्यां
हतादित्वात् स्यसनीः नेम् पे ड्या इत्यनेन व्याञ्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सवे
एवात्मनेपदिनः ॥ ६५० ॥व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च व्रश्च भ्रसजश्च
स्वपश्च वचश्च यजादियेति तस्य । एषां खेर्जिः स्यात् व्याम् । विव्यथे यजाद्
जित्वरौ उभय वय इह वज स्थाने वयादेशः । तस्य च वज स्थाने जातत्वेनैव जी

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

[११३] पतलज गत्यैश्वर्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-शिव-पतां वोचस्य-श्व-पप्ता ड ।

वचि-अस्य-शिव-पतां ६॥, वोचि-अस्य-श्व-पप्ताः १॥, डे ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्ङ । प्रख्यपप्तत् ।

[११४] एजटु वम उद्गिरणे । वैमतुः ववमतुः वैमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमकृमेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रमतुः

वभ्रमतुः ।

[११६] सह जड शक्ती ।

व्यषहृत व्यसहत । [६०६] वैमसहेतीम् वा । परिषहिता ।

सिद्धे इह ग्रहणं तयां नवे प्रच्छामिति जि-निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाच
विव्याच पप्रच्छ वव्रश्च ववञ्ज । ग्रहप्रच्छव्रश्चसृजां खिर्जी कृते भूमखयेति
कृकारस्याकारे जिः फलाभावेऽपीह ग्रहणं ग्रहादिगणार्थम् । तेन रट्छते पृच्छते
व्रश्चते भृञ्जते इत्यादिषु ग्रहस्वपाथीरिति जिः । सुषाप उवाच स्वप साहचर्यात्
वच इह अदादिकी ग्राह्य इति जौमराः । इयाज । तयां किं वा व्यथ्यते । यजा-
दिसु “यजिर्वपिर्वहिस्यैव वैज्यैजी ह्वयतिस्रथा । वदिवंशिश श्वयतिस्यैते नव
यजादयः । अलरिद्रुमित्यादि धे सलीपपचे ढी वा पचे सस्य दः ॥ ६५१ ॥

इति मवत्पादः ।

वचिश्च अस्यश्च श्विश्च पत् च ते तेषां वोच च अस्वश्च श्वश्च पप्तश्च ते । वचिरिति
अदादिक एव भौवादिकात् उप्राप्ताभावात् अस इति दिवादिक एव अचस्यात्
उप्राप्ताभावात् । प्रख्यपप्तदिति लुदित्वात् डे अनेन पप्तादेशः गदनदेति शलम् ।
एवम् अवीचत् आस्यत् अश्वत् । वैनतुरित्यादि जृवमभमेति एव खिलीपश्च वा
व्यषहत इत्यादि निविपरिस्मरन्नेति वा मन्त्रः ॥ ५८५ ॥

६५३ । सहवहोऽदो ढि ।

सहवहः ६।, अत् ११, ओ ११, ढि ७ ।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा । [५७२]

ओत्वान्न षः ।

[११७] षद ल् जौ विषादे गतौ ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रतेस्तु । प्रतिसीदति ।

[११८] शद ल् जौ शते ।

६५४ । शदोऽपि मम् ।

शदः ५।, अपि ७, मम् १ ।

श्रीयते । अशदत् । [११९] फण मिण गतौ ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिय पफणिय ।

[१२०] राजृज ण दीप्तौ ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । [५७९] विधिबला-
दातोऽप्येतम् ।

एवं [१२१] टुभ्राशृ ङ ण दीप्तौ ।

भ्राश्यते भ्राशते । भ्रेशे बभ्राशे ।

एवं [१२२] टुभ्राशृ ङ ण भासि ।

[१२३] प्वन ण शब्दे ।

विष्वणति अवष्वणति मांसम् । व्यष्वणत् विष्वेणतुः विष-
व्वणतुः । विस्वनति व्रीणा निस्वनति अन्नम् । [५७२] अन्न-
व्यवेत्युक्तेर्न षः ।

[१२४] खनुज विदारि ।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चख्रुतुः चख्रु ।

सुगमम् । निसोढेति वेम्सहेत्यनिम् पञ्चे हीदीभाविति हस्य ढेनेनाकारस्य
ओवे ढभात्तधीरिति तस्य धे ढुभिरिति धस्य ढे द्दीर्घेति ढस्य लोपे ओत्वान्न
षत्वम् । एवं सोढव्यः । वीढा वीढव्यः ॥ ६५३ ॥

६५५ । खन-सन-जनां डा भसे, ये तु वा ।

खन-सन-जनां ६॥, डा ११, भसे ७, ये ७, तु ११, वा ११ ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायु ज निशाने अर्चै ।

अचायीत् [६४२] खो लीप इति । अचासीत् ।

[१२६] लषज सृहायाम् । लषति लषति ।

[१२७] गुह्र ज संवरणे ।

६५६ । गुहो गोरुः ।

गुहः ६१, गीः ६१, कः ११ ।

गुहो गोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहीत् अगूहत् ।

शद्वलजौ शासे इत्यस्माद्विषये मं स्यात् यस्यां विभक्तौ शप् सम्भवति तत्रा-
त्मनेपदमित्यर्थः । श्रीयते श्रीयते अश्रीयत । अपि किम् ? अशदत् शशाद शचा
शयात् शक्यति अशक्यत् । फेणतुरित्वादि फणादित्वात् एलं खिलोपश्च वा ।
विश्विलादित्यादि राजृष्ण प्रभृतीनां फणादिपाठबलादकारस्यापि खिलोपश्च
इत्यर्थः । भाष्यत इति क्रमक्रमेति श्यन् वा । भेशे इति फणादित्वात् खिलोपादिर्वा ।
अववणतीति विधानबलादकारात् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनय सनय जन च ते तेषाम् । एषां डा स्यात् भसे ये तु वा । खातः
सातः जातः । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थानाचिन्तात् पिति भसे परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन यङ्लुकि चङ्गन्ति
चङ्गन्ति संसन्ति संसन्ति जङ्गन्ति जङ्गन्ति एवं वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
तनीतेडा स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । तायते तन्यते । तथा च तदूरीकृत्य कृतिभि-
र्वाचस्यत्वं प्रतायते इति भाषः । अचायीदिति वेमूदिदित्मीम् वा पत्ते यीलीप इति
यलीपः । लष्यतीति क्रमक्रमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्य गोह्यमित्युदाहरता अचि परे एवायं विधिरिति स्थापितम् । गूहति
गूहता गोदा गूह्यति घीह्यति अतएव गुहो डिद्वीति जौमराः । अघुचदिति
वेमूदिदित्वेन वाशब्दस्य गुहः सरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् सेः अनिम पत्ते मिरिव
न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

गुह-दुह-दिह-लिहां ६॥, टीमदन्त्ये ७, न ११, सिः ११, सक् ११, वा ११ ।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ
अधुक्षत ।

६५८ । सकोऽलोपोऽच्यव्वे ।

सकः ६१, अत्-लोपः ११, अचि ७१, अव्वे ७१ ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अव्वे अचि परे ।

अगूहिषि अधुक्षि । अगूह्वहि अधुक्ष्वावहि । दन्त्ये किम्,
अगूहिष्महि अधुक्ष्महि । अव्वे किम् । अगूहिषत अधुक्षन्त ।

व्या नं टीमं टीमे दन्त्यटीमदन्त्यः तस्मिन् । लिङ्गमिति परत्र जनिष्यमाणत्वेन
सम्बन्धी यः सिः स न स्यात् एतेन सेजाततुल्यत्वाभिधानात् शपी न प्रसङ्गः
सकृद्भूतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अथवा पञ्चम्यैव
सिद्धे षष्ठा वैयर्थ्यं स्यात् । सिर्निष्यं निषिध्यते ह्रशपेति विहितः सक् च विभाष्यते
इत्यर्थः । अगूढेति इम् पक्षे सेर्निषेधे अरवसाभावादिभौऽभावे हीदीभाविति
दभाचथोरिति द्वौर्द्धिं घञेति । अधुक्षतेति तनि अनिम् पक्षे सकि ह्रस्य ढे भ्रमान्त-
स्येति गस्य घे षट्ठीः कः से इति ढस्य के क्तिनादिति पत्वम् । एवम् अदुग्ध अधुक्षत
अदिग्ध अधिक्षत । अलीढ अलिक्षत । एवञ्च थास् ध्वम् बहिष्वपि यथायोग्य-
मुदाहरण्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादेर्बहिः प्राप्तार्थमेव दन्त्योपादानं कृतम्
अथवा टीमवौ इत्युक्तावपीष्टसिद्धेः ॥ ६५७ ॥

अतो लोपः अलोपः न वृम् अव्वं तस्मिन् । अधुक्षि इति गुह इ सक्
हीदीभौ भ्रमान्तस्येति गस्य घः षट्ठीः कः से पत्वम् अनेन सकोऽलोपः इम् पक्षे
अगूहिषीति बोध्यम् । अगूह्वहीति गुह बहि सेर्निषेधे सकोऽप्यप्राप्तिपक्षे वकारस्य
दन्त्यत्वेन भ्रसत्वाभावात् हीदीभाविति न ढः । पक्षे सकि आक्तिमभवौति आत्वे
अधुक्ष्वावहीति दन्त्यः किम् अधुक्ष्महीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहां
इत्यस्याप्राप्तौ वेमत्वादनिम् पक्षे ह्रशपीऽनिमिजुञ् इत्यनेन सकि आक्तिमभवौति
आत्मम् । इम् पक्षे तु अगूहिष्महि इति बोध्यम् । अव्वे किं गुह अन्त ह्रशप इति

[१२८] हृज हृव्याम् ।

६५८ । इगुङ् मढीस्यनिम् किङ्गमस्तु वा ।

इगुङ् ५१, म-ढीसि ११, अनिम् ११, कित् ११, गमः ५१, तु ११, वा ११ ।

इगुङ् ऋवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ढी सिञ्च कित्
स्यात्, गमस्तु वा । अहृत अहृषाताम् । हृषीष्ट ।

[१२८] टुडु भृज भरणे । बभृव ।

[१२०] दान ज आर्जवे छिदि । दीदांसति दीदांसते ।

एवं [१२१] शान ज तेजे । शीशांसति ।

[१२२] भजौ ज भागस्वयोः । भजते । भजे भेजिय बभक्त्य ।

[१२३] अि ज सेवाम् ।

[६१३] जिञ्जीत्यङ् अशिञ्जियत् अयिता ।

[१२४] रन्जौ ज रागे ।

६६० । रन्जोऽपप्रकानासघ्णिनौ नलोपो
जौ तु मृगरमणे ।

रन्जः ६१, अप-प्रक-अन-अस्-घ्णिनी ७१, न-लोपः ११, जौ ७१, तु ११, मृगरमणे ७१ ।

रजति रजते । ररजतुः ररज्जतुः ।

सकि लोपोऽतोऽर्दीचिरित्यकारलोपे अपुञ्जत इति । अकारोऽवश्यलोपव्येऽपि अब्रू
इति कृतं ज्ञापयति । लोपोऽस्यामाङीरिति लोपोऽतोऽर्दीचिरिति ह्रसालोपो-
ऽशित्ययोरित्येतेभ्योऽन्यत्वेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति तेन लुगङ्गोऽप
इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् मान्तोऽदनत इत्यस्य प्रवृत्ती दृष्टते
दिहते लिहते इत्यादि सिद्धमिति ॥ ६५८ ॥

इक् उङ् यस्य स इगुङ् । इगुङ् च ऋथ इगुङ् तस्मात् । ढी च सिञ्चति म
ढीसि मढीसि । नास्ति इम् यस्य सोऽनिम् इति मढीसेर्विशेषणम् । यथा जघौ
भिदिर् भिक्षीष्ट अभित बुध्यौष्ठ भुक्षीष्ट अबुद्ध खज्यौष्ठ खक्षीष्ट अखष्ट डुक्तञ्
कृषीष्ट अकृत । कुजगि हिंसे स्यात् वृद्धवुरित्यनिम् पक्षे कीर्षीष्ट अकीर्ष । गमस्तु
सङ्गसीष्ट सङ्गगत सङ्गगल । बभ्रवेति नेमसुमिति इम् निषेधः । दीदां-

[१३५] त्विषौज कान्तौ । अत्विक्षत् त्विक्षौष्ट ।

[१३६] यजै जौ देवार्चा दान-सङ्गृह्यतौ ।

[६५१] व्यग्रग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपादयोः कङ्कित्कितोर्जिः ।

ग्रह-स्वपादयोः ६॥, कङ्कित्-कितोः ७॥, जिः १॥ ।

ग्रहादेः किति डिति, स्वपादेः किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः इयजिय इयष्ट ।

[१३७] डु वपौ जै मुण्ड-वीजोष्ठोः । प्रणुवाप ।

[१३८] वहैजी प्रापणि ।

प्रणुवाक्षीत्, अवोढ । उवाह ऊहे ।

सतीति कित्तिजिति सन् खिड्जीं च । मेजियेति सृजइशेति वेम् अयितेति नेमेका-
जित्यञ्च श्रिवर्जनादिम् ॥ ६५९ ॥

अप् च यकञ्च अस् च घृणिनिधेति तस्मिन् । यथा रजति रजकौ रजनं रजः
रागी । घृणिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्यः । अस् घकारी जस् गकारार्थः पूर्व-
णकारी वृद्धार्थः । शेष इकार उच्चारणार्थः । रज्जनमिति अप्रत्ययः । ररजतरिति
स्यात् उपपिदिति कित् पचे न लोपः । अल्लचदितां त्विषौ जभासे ह्रस्वपि
सक् । त्विक्षौष्टि इगुडुरिति निः शिवात्र गुणः ॥ ५६० ॥

ग्रहश्च स्वपादौ तावादी ययोस्त्री ग्रहस्वपादी तयोः । कङ्कावितौ ग्रह-
स कङ्कित् कङ्कित् कित् कङ्कित्कितौ तयोः । स्वपादपादयोः किदण्वोर्जिरिति
कृतोऽपीष्टि-सङ्घौ कङ्कित्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिमृसनोऽगुणत्वे
न्याप्रभृतीनाम् अनिमां सनि जिरापत्तेः । वक्तव्यं सनोऽगुणत्वे ग्रहस्वपादप्रकाशमिति
नियमात् । इत्येषामनिमि सनि जेः प्रसङ्गाभावः । गौरवं स्यष्टार्थम् । व्यग्रग्रहेति
स्ये पठिता ग्रहादयः स्वपादयश्च । यथा गृह्यते गृह्णाति जीनः जीनाति विध्यते
विध्यति उच्यते उच्यति । व्यचल्यतु तद्वीपादानं तथा खेजिप्राप्तार्थमेव । व्यचीजिर-
दसौति अनेन जित् शित् अस् एभ्योऽन्यत्र जेः कर्तव्यत्वात् । प्रच्छति प्रच्छति
प्रापति उच्यते भृज्यते भृज्यति सुप्यते उच्यते इत्येते इत्यादि ईजतुरिति व्यग्रग्रहेति
अनेन मूलपादोर्जिः । इयजिय सृजइशेति वेम् अनिमृ पचे शञ्चाजिति

[१३८] वेजै सूती ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रक्षाम् ।

ठ्यां ७, न ११, वे प्रक्षाम् ६॥ ।

वेज् प्रच्छ त्रश्च भस्जनीनां जिर्न स्यात् ळ्याम् । ववी ववतुः ।

६६३ । वेजो वय् वा ।

वेजः ६, वय् ११, वा ११ ।

वेजो वय् स्याद्वा ळ्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य् वः किति ।

य ११, वः ११, किति ७ ।

वेजो यस्य वः स्याद्वा ळ्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्ये जै वृती ।

६६५ । ना व्येष्ठाम् ।

न ११, आ ११, व्येः ६, ळ्याम् ७ ।

व्येज आ न स्यात् ळ्याम् । विव्याय ।

षङ् । प्रणुवाप इति गदनदेति णत्वम् । प्रणुवाचीदिति हीदीभौ व्रजवदेति त्रिः गदनदेति णत्वम् । अवीदेति वह तन् सिः औदित्वात्रम् भस्स्वादिति मूर्त्तौपः हस्य ढले सहवह इति ओले ढभान्तथोरिति तस्य षले णभिरिति षस्य ढले द्वीर्द्धीति ढलीपः ॥ ६६१ ॥

वेज् प्रच्छय वेप्रच्छः । प्रच्छ इति वज्रवचनं गणार्थम् । तेन व्यथयहेति सूत्रे प्रच्छादयो यहादिगणसमाप्तिपर्यन्ता इत्यर्थः । अत आह । प्रच्छि त्रश्च भस्जनीनामिति । वेज्निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोर्जिर्न निषेधः । अन्यथा तत्र वयो-ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ववी इति वेज एचोऽशित्वा णप् व्यथयहेति प्राप्तव्यः खिर्जिर्न स्यात् नवाती डौ । ववतुरिति व्यथयहेति खिर्गहस्वपायीरिति मूलप्रातो-र्जिर्नाभूत् ॥ ६६२ ॥

उवाय ऊयतुरिति व्यथयहेति खिर्गहस्वपायीरिति मूलप्रातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेजो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव प्रकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जिं २।, वा १।, अन्यः १। किति ७।

द्वैर्व्यञ्जोऽन्त्यो भागो जिं वा प्राप्नोति व्याम् किति ।

विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] ह्वै स्रज्यां शब्दे च । अहत् अहत् अह्नास्त ।

६६७ । ह्वो द्वेर्जिः ।

हः ६।, वेः ६।, जिः १। ।

द्वैर्व्यञ्जो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । [१४२] ऐ वसौ निवास ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ६।, त् १।, सि ७।, अरे ७। ।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अवाक्सीत् अवाक्ताम्, उवास ऊषतुः ।

[१४३] वदै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति व्रिः ।

अवादीत् उवाद ऊदतुः ।

[१४४] ट्वै ओषि इर् गतिवृद्धोः ।

[५६५] शासुलिद् द्युदिति डः वा । अश्वत् ।

[६१३] जिञ्चीत्यङ् वा । अशिञ्चियत् अश्चयीत् ।

व्यञ्जैवतावित्यस्य व्यं एचोऽशित्येति आकारो न स्यात् । व्यामित्युपादानं कितौत्यस्य वाशब्दस्य निवृत्त्यर्थम् । विव्याय जिण्यन्ते जुङ्गतीरिति वृद्धिः ॥ ६६५ ॥

विव्यतुरिति मूलधातोर्जां कृते भुञ्जीरिति यः । पक्षे विव्ययतुरिति यलायेति अथादेशः । उभयत्र खेनिन्यं जिः । विव्ययिथेति स्रजह्शित्यत्र व्येवर्जनाभित्यभिम् । अहदिति वक्तव्यमव्येति डे उखेचीत्याकारलोपः । अहत् अह्नास्तेति लिङ्भ्यस्तु से इति डी वा ॥ ६६६ ॥

जिः पुनरुपादानात् व्यं किति वा इति चयाणां नानुवृत्तिः । ह्यतेर्येच द्वित्वं तत्र खिर्मूलधातोश्च द्विर्निमित्तकी जिः स्यात् इत्यर्थः । यथा जुहाव अजुह्वत् कुरुयति कीदृश्यते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तपठेयं त इति लुप्तप्रथमैकम् । अरे किं आससि । अवाक्तामिति

६६८ । श्वेर्जिर्वा यङ्ठोर्जाङ्सनोः ।

श्वः ६१, जिः ११, वा ११, यङ्ठ्योः ७॥, च्याङ्सनोः ७॥ ।

श्वेर्जिर्वा स्यात् यङि व्याम् जेः परे अङि सनि च ।

शुश्राव शिश्राय शुश्रवतुः शिश्रियतुः । श्रयिता । शूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भाव्यध्यायः ।

अन्तरङ्गलान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पञ्चात् सेलीपिः जीमरा अर्धयम् । न च आदौ सेलीपेऽपि त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् ब्रह्मिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लीपे सति त्यस्वरूपेण विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् ब्रह्मिः सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अनुब्रु इत्यादौ सेलीपे त्यलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे अभान्तस्येत्यादिना वकारस्य भकारापत्तिः । रामानन्दाकाशी-धरो तु प्रत्ययलीपस्य बलवत्त्वादादौ सेलीपे सकारप्रत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवाप्तमिति हतुः । तद्वैयम् । एकन्यायाद्बलवता सिलीपेन न्यायाद्बलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्छवदतीति व्याच्छस्येति समासः । अवादीदिति व्रजवदिति त्रिः । अश्वदिति टुश्विश्चि प्रासलिद्वयुदिति छे वचस्यश्चि पतामिति श्वः । अश्वयौदिति पले व्यां सौ नेमेकाजित्यच श्विवर्जनादिमि सेलीपे व्रजवदित्यव श्विवर्जनात् न त्रिः ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यौ तयोः । अङ् च सन् च अङ्सनौ । जेः परावङ्सनौ तयोः । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् श्वेर्जिङ्गदौ इयोरेव जिः स्यात् पले इयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा अशुश्रवदित्यादौ प्रागच्कार्यादिति नियमा-दादौ द्वित्वे खिर्जिर्न स्यात् । यथा शुश्राव शिश्राय इत्यादि एव शीश्रयते शिश्रीयते अशुश्रवत् शुश्रावयिषति श्रियतेति नेमेकाजित्यव श्विवर्जनादिम् । शूयादिति गृहस्वपाथोरिति जिः घौज्ज्धरे इति दीर्घः ॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपादः । इति भाव्यध्यायः ।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अद्वौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ११, अद्भ्यः ५॥, अपः ६ ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अस्ति ।

६७१ । हुभसो हेर्धिः ।

हुभसः ५, हेः ६, धिः १ ।

होर्भसाच्च परस्य हेर्धिः स्यात् । अस्ति ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसेलीपामौ ।

हस्-अद्भ्यां ५॥, दिसेः ६, लीपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिसेलीपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् ।

आदत् आदः ।

वज्रवचनं गणार्थम् । घे शप्ते इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादेः शपं विधाय तत् लुक् कारणं कदाचित् अदादेः शपः स्थित्यर्थे तेन सूत्रा एवाहनत् पृथ-
गिति चण्डौत्यादि सिद्धाति । वस्तुतस्तु लघिर् रुद रीदने तुलिं वेगे इत्येताभ्यां ते
भावादौ टे वीदुडोऽव्यत इत्यनेन गुणविकल्पे रीदितं रुदितं तेन तीरितं तुरित
तेन इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । लुक् कारणात् युतः युवन्ति इत्यादौ न गुणः ॥ ६७० ॥

यथा जुज्विं रुधिर्घौ अ रुभि अद्वौ अस्ति । वश्लु उड्ठि च अत्र शृङ्खलेति
षड् भूप्रभसोरिति षस्य डः । धौ पिषल पिण्डि चकास् चकास्ति इत्यादि ।
प्ररलादिशेषत्वाच्च तातडादेशेनायं बाध्यते । तेन लम् अस्तमत्तादित्यादि ॥ ६७१ ॥

दिसेरित्येकवचनं यथासंख्या निरासार्थं दिसेरिति घ्या एव ह्यास्तु सित्यवधाना-
दस्यभवः । यथा अलेट अहन अभनक अवट अगिनट इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६०३ । घसल्लदः सन् ख्यल् घजि ।

घस् ल् ११, अदः ६१, सन्-टी-अल्-घजि ७ ।

अदो घसल्ल स्यात् सनि व्याम् अलि घजि च । [५६५]

लिच्चात् ङः । अघसत् ।

६०४ । ठ्यां वा ।

ठ्यां ७, वा ११ ।

जघाम आद । [२३०] हनगमेल्युङ् लोपः ।

जच्छतुः, आदतुः जघसिथ आदिथ । [१४६] षा ल भक्षणे ।

प्रणिष्ठाति ।

६०५ । द्विषविदातोऽनुस् वा ।

द्विष विद-आतः ५१, अन् ११, उस् ११, वा ११ ।

द्वेष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अमुः अप्मान् ।

[१४७] वश ल कान्तौ । वष्टि । [६६१] ग्रहस्तपाद्यो-

रिति जिः । उष्टः उश्नन्ति । अवट् । उवाश ।

सन् च टी च अल् च घञ् चेति तस्मिन् । जिघत्सति अघसत् हनगमेल्यव
ङ्वर्जनात् न उङ् लोपः । प्रघसः घासः ॥ ६०३ ॥

अदो घसल्ल स्यात् वा ठ्याम् । जच्छतुरिति हनगमेल्युङ् लोपि भूप्रभासीरिति
घस्य कले शासनसघसेति पलम् । अत्र अट्टौ भवे लघसौ भवे इति हाभ्यामेव
आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठ्यां वेति सूत्रविधानं ज्ञापयति घसतेत्यपि अद-
तुल्यत्वं स्यादिति । तेन सजट्टशैत्यत्र अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ-
सिथैत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेमसुमिति नियमात् वसोऽरस्येति नित्यमिम् । न च
स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम् । धात्वादेशानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ।
अन्यथा अजघातोः स्थाने जातस्य वीघातोः समत्वापत्तेः । हनस्थाने जातस्य
मधघातोः निमत्वापत्तेः । प्रणिष्ठातीति गदनदेति णत्वम् ॥ ६०५ ॥

अहिषुः अहिषन् अविदुः अविदन् उस्वेचौत्याकारलोपि अमुः अप्मान् अन् इति

[१४८] हन लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां जम्लोपो भस्-
यप्यतिव्यणौ ।

वन-तनाद्यनिमां ६॥, जम्लोपः १, भस्-यपि ७, अतिकि ७, लणौ ७ ।

एषां जम्लोपः स्यात् अणौ भस्ते यपि च, न तु तिकि ।
प्रणिहतः । । [१८८] हनो ह्यो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहण्यः प्रहन्वः
प्रहण्यः प्रहन्मः ।

६७७ । जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जह्येधि शाधि ११, हनि-अस्ति शास्ति १६, हिनां ७ ।

एषां ह्युक्तानां क्रमादेति स्युः । जह् ।

६७८ । हनो बधष्ठीव्यलि टीमे तु वा ।

हनः ६, बधः १, टीव्यलि ७, टीमे ७, तु ११, वा ११ ।

हनो बधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी-मे तु वा । अबधोत् ।

अनुस्सिद्धेरिति नित्यसुप्ति अवैदिषुः अप्सासिषुः । वष्टीति वश्नुस्यहि
शङ्काजिति षड् । अवट् इति हसाङ्गामिति दिस्वीर्लोपे शङ्काजिति षड्
बोडः फे ॥ ६७५ ॥नास्ति इम् यस्मात् सीऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । जमो
लोपः जम्लोपः । भस्सश्च यप् च भस्सयप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् ।
नास्ति गुर्यस्मिन् सीऽणः तस्मिन् । वनव्यापृतौ । वतः वतिः प्रवत्य । ततः ततिः
प्रतत्य । चतः चतिः प्रचत्य । हतः हति प्रहत्य । गतः गतिः प्रगत्य । भस् किं
बन्धते इत्यादि । अणौ किं धवन्ति इत्यादि । अतिकि किं वन्तिरित्यादि । प्रहण्य
इत्यादि वक्ष्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे भस्त्वभावात् जमो लोपाभावे भवान्तहन इति वा
षत्वम् ॥ ६७६ ॥जह्यश्च एधिश्च शाधिश्चेति । हनिश्च अस्तिश्च शास्तिश्चेति जह्येति पक्षे
तातङ्गऽपि हतात् ॥ ६७७ ॥

६७६ । खेहीं घो ज्णिपति च ।

खेः ५१, हः ६१, घंः ११, ज्णिपति ७, च ११ ।

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । बध्नात् । प्रहणिष्यति ।

[१४६] द्युलभिसर्पणे ।

६८० । रपिडस्यतौऽद्वेत्रिः ।

र-पित्-हसि ७, उतः ६१, अद्वेः ६१ त्रिः ११ ।

अद्वेर्धोरुकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रं । द्यौति द्युतः द्युवन्ति ।

[१५०] यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च । द्यौति यविता । [१५१]

नु लं स्तुतौ । अनावीत् अनौषीत् । नुनुविव । [१५२] क्षुल

तेजने । क्षुलविता । [१५३] क्षुल प्रस्नुत्याम् ।

[५७६] स्नुक्रमोऽमे इतीम् । अस्नावीत् । [१५४] इनं ल गतौ ।

६८१ । यिनोऽच्यणी ।

यं १११, इतः ६१, अचिं ७, अच्यणी ७ ।

इनो यः स्यात् अणी अचिं । यन्ति ।

भौवादिकः प्रयुज्यत इत्यर्थः । तेन अबधीदित्यादौ बधधातीरौदित्वाभावाद्बर्त्त-
रस्येतीम् ह्रस्वः सेम इत्येव बधवर्जनात् त्रिः । एवं बध्नात् बध्यास्तां बधः टीमि
तु आवधिष्ट आहत ॥ ६७८ ॥

चकारादर्थद्वयम् । खेः परस्य हनी हस्य घः सादित्येकीऽर्थः । हनी हस्य
घः स्यात् जिति णिति च परे इत्यपरौऽर्थः । खेः परस्य यथा जघनिथ जिघांसति
जघ्नन्ते । जिति घातयति णिति अधानि घातकः घातं घातं प्रहणिष्यतीति
स्यस्यर्हेन इति इम् नादिहन्मीनेति शत्वम् ॥ ६७९ ॥

रथासौ पिप्पासां हस् चेति रपिडस् तस्मिन् । न हि रधिः तस्य । द्यौति रौति ।
अधिः जिं जुहीति । यवितेति नेमेकाजित्येव युवर्जनादिम् । अनावीदित्यादि
वेमूदितौम् नुनुविर्वेति अथवा इत्युक्तनिर्णयमिम् । क्षुलितेति नेमेकाजित्येव क्षुवर्जनात्-
दिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा स्याम् ।

ग ११, व्याम् ७ ।

इनो गा स्यात् व्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिर्घः ।

खेः ६१, किति ७, घं १ ।

इनः खेः घं स्यात् किति व्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगेः ६१, व्याम् ७ ।

अगेरिनो घं स्यात् किति व्याम् । ईयाम् । अगेः किम् ?
अन्वियात् । [१५५] अधीक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् ११, इकः ६१ ।

इन् इव इकः कार्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गतौ । प्रणियाति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिंसयोः ।

[१५८] द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्यातौ कथने च । अख्यत् । [१६०] मा
ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

 शुभ्रोरिति प्राप्तव्यस्य इयो बाधकः अस्य नकारो भूस्थापिवेत्त्यादिषु विशेष-
ज्ञापनार्थः ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिवेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

दिभूतादिनधातोः उयाः अन्वच कितोऽसम्भवादेव उयामिति व्याख्यातं ईयतुरिति
यिनोष्णाविति यकारेऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

नियमोऽयं व्यां किति अगेरिन् एव दीर्घः न तु सगेरिति । ईयात् । अगेः

किम् अन्वियात् समियादित्यादौ घोऽज्ज्यरे इत्यनेनापि न दीर्घः ॥ ६८४ ॥

[१६१] विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः क्रीपं ठीपं वा ।

वेत्तेः ५१, क्रीपं ११, ठीपं ११, वा ११ ।

विदः परस्म्य क्त्वाः पस्म्य क्त्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद विद्म ।
पक्षे सुगमम् ।

६८७ । डाम् वा ठ्यां ग्यान्तु क्रनु ।

डाम् ११, वा ११, ठ्यां ७, ग्यां ७, तु ११, क्त ११, अनु ११ ।

वेत्तेः ठां डाम् वां स्यात् ग्यान्तु क्तञ् एवानुप्रयोगः ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे घे ।

तन्भ्यः ५॥, शुप् ११, रे ७, घे ७ ।

विदाङ्करोतु वेत्तु ।

६८९ । कृजोऽहणौ रे ।

कृजः ६१, अत् ११, उ ११, अणौ ७, रे ७ ।

कृजोऽकार उः स्यात् अणौ रे । विदाङ्कुरुताम् । वित्ताम्
अविदुः अविदन् ।

इक् इत्युक्तम् । अधिकग्रहणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम् । यथा
अश्वेति अधीतः अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुरित्यादि । अधीयादि-
न्यादौ तु सह रेर्षं इत्यनेनैव दीर्घः । एवं गमिनिङीरित्यादावपि अधिजिगमिषति
इति बोध्यम् । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति भट्टौ । अधीयन्निति तु आति-
देशिकमनित्यमिति न्यायात् इन्वदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिणोऽच्यणवित्यस्याप्राप्तौ
मुष्ठीरिति इयि कृते सिद्धम् । प्रणिषातीति सोहनवायेति णत्वम् । अष्ट्यदिति
वक्तव्येति ऊँ उखेचीत्यालीपः । प्रणिषामाति पतपद्दामेति णत्वम् । मेयादिति
दामागे इति ऊँ ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य क्रीपतुल्यत्वान्न द्वित्वम् । न डाम् न वा
वेत्येत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

ङित्वान्न गुणः क्रनु इत्यनेन असम्भवीरनुप्रयोगी निषिद्धः ॥ ६८७ ॥

६६० । ध्यां सौ र वा दधोः ।

ध्यां ७, सौ ७, र ११, वा ११, दधोः ६॥ ।

दधोः रेफः स्यात् वा सौ ध्याम् । अवैः अवेत्, अवित्तम् अवित्त । विदाम्बभूव विवेद । [१६२] अस ल भुवि ।

६६१ । लोपोऽस्यसोर्ङिद्रसो रध्याम् ।

लोपः १, अस्ति-अ-सौः ६॥, डित्-र-सौः ७॥, अध्याम् ७ ।

अस्तेरकारस्य डिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु ध्याम् । स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अत् उ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्गुतामिति विद तां जामि कञीऽनु-
प्रयोरे शुपि गुणे अकारस्य उः । रामानन्दकाशीश्वरौ तु कञीऽकारस्य शुपाव्यव-
हितस्यैव सप्तमवाङ्गवहितेऽपि स्यादित्याहृतुः । रामतर्कवागीशौ न किमप्याह ।
केचित्तु अणौ परे रे परे यस्मात् परीऽणुर्भवति तस्मिन् रे परे कञीऽकार उः
स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पुंसः सन् खल्यमरे इतिवत् कञीऽणुपरि रे
इत्येवावदिष्यत् । किञ्च नास्ति गुणस्य स्थाने सीऽणुः तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य
विशेषणम् । शुपी गुणाभावादत्र शुवेव अगुणौ र इत्यर्थः । अविदन्नित्यादि
द्विषविदिति उस् वा ॥ ६८९ ॥

अवेरिति श्रुति लुकि हसाद्ग्रामिति सेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य
रेफपक्षे विसर्गः । एवं रुधिर्घौञ् अरुणरित्यादि एवञ्च गृधिर्यु इत्यस्य घङ् लुकि
ध्यां सौ जरौगृध इत्यस्मात् हसाद्ग्रामिति सेर्लोपे विराममाश्रित्य भ्रमान्त्येति गत्य
पक्षे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरीघर्ष इत्यस्य घकारस्थानेन रेफे
द्वौर्द्वीति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरीघाः रीषी रिषिरिषि
च कृते अजरीघाः अजर्घाः । एवं वृधु अवरीवाः अवरिवाः अवर्वाः घौऽनित इति
दीर्घे तर्द अताताः नर्द अनानाः सङ्गेङ् अपास्याः पक्षे दधोरेफाभावै तु अवेत् अरु-
णत् अजरीघत् अवरीघत् अतातत् अपास्यत् इत्यादि ॥ ६९० ॥

अस्य स च असौ अस्तेरसौ अस्यसौ तयोः । डिच्चासौ रश्चेति डिद्रः डिद्रश्च स
च डिद्रसौ तयोः स इत्यनकारान्त्यहणात् सि से स्व इति तयाणां ग्रहणं तेन

६८२ । भूररे ।

भूः १।, अरे ७।

अस्तेभूः स्यात् अरे । अभूत् ।

६८३ । प्रादुर्गीकः सः षोऽच्ये ।

प्रादुर्-गि इकः ५।, सः ६।, षः १।, अच्ये ७।

प्रादुःषन्ति प्रादुःष्यात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६८४ । मृजोऽकडिति त्रि वा त्वच्यणौ ।

मृजः ६।, अकडिति-७।, त्रिः १।, वा ११।, तु ११।, अचि ७।, अणौ ७।

अकडिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । मार्षि^१
मृष्टः, मार्जन्ति मृजन्ति । [१६४] वच्नौ वाचि ।

[६५२] वचस्य श्विपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच
जचतुः ।

लोपः । डिद्रस्योरिति लिपिकरप्रसादपाठः । किञ्च अरेभू आदेशेनैव बाधितत्वात्
डिद्रस्यहणेनैवैष्टसिद्धौ रगृहणं ज्ञापयति कदाचित् अरेभू आदेशो न स्यादिति ।
तेन लावण्य उवाच इवास यन्न इति कालिदासः । एधौति जल्लेधौति एधिरादेश
अध्यां किं आसीत् आस्तां आसन् ॥ ६८१ ॥

विषयसप्तम्यां सेः सम्भावनायां भूरादेशः । ठ्यामनुप्रयोगादन्यवाप्यस्ते भूभावं
केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । अतएव लावण्य उवाच इवास यन्न इति कालि-
दासः । केचित्तु असजदीतावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थ इत्याहुः ।
अभूदिति भूस्थापिवेति सेर्लुक् ॥ ६८२ ॥

गेरिक् गौक् । प्रादुश्च गौक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरी गेरिकश्च परस्य
अस्तेः सस्य यः स्यादचि ये च परे । अच्ये किं प्रादुःस्थः निस्थः ॥ ६८३ ॥

कडावितौ यस्य स कडित् न कडित् अकडित् तस्मिन् । मृज इति मृजलूष
शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोर्यहणम् । मार्षि^१ मार्जयति मार्जति किति मृज्यते
डिति मृष्टः । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकडित्वीति कथमिति चेत् न
सनि अनिम पच्चे शूनानिनीति गणनिषेधे । मिसार्चनीत्यादौ इङेरप्रसङ्गात् वच्नौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने ।

६८५ । रुङ्गोऽयो हस्रस्येम् ।

रुदस्यः ५॥, अयः ६॥, हस्र-रस्य ६॥, इम् १२॥ ।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात् ।

रोदिति रुदितः । अयः किं ? रुद्यात् ।

६८६ । दिस्योरम् वा ।

दि-स्योः ६॥, अम् १२॥, वा १२॥ ।

रुदादेः परयोः दिस्योः अम् स्यात् वा । अरोदत् अरोदीत्,

अरोदः अरोदीः । [१६६] जि ष्वपौ घ लु खप्ने ।

विस्वपिति । [६२५] सवत्वात् न घः विसृष्वाप दुःषुषुपतुः ।

[६२५] निर्वत्त्वात् घः । [१६७] अन घ लु प्राणने ।

प्राणिति प्राणिति । [१६८] श्वस घ लु प्राणने ।

श्वसिति अश्वसौत् । [५७६] क्षणादित्वात् न त्रिः ।

[१६९] जक्ष च लु घभक्षहासयोः । जक्षिति ।

इति वक्षौ वाचीत्यस्मादन्त्यत्वेन प्रयोग इति वक्तव्यम् । अवीचत् इति वक्तव्येति ऊं वक्ष्यन्तीति वीच् ॥ ६८३ ॥

वङ्गवचनं गणार्थं गणतु रुदाद्यसीत्यवीक्तः । न य अय तस्य अयः । हस् वासौ रथेति हस्रः तस्य । अयः किं रुद्यात् । हस्रः किं रुदन्ति । अप्राप्तौ विधिरय रोदिष्यतीत्यादौ वसीऽरस्येति इम् स्यादेव ॥ ६८५ ॥

रुदादेः परी दिरिति व्या एव व्यान्तु सिव्यवधानादसम्भवः । दिसाहचर्यात् सिरपि व्या एव । अन्यथा व्यां कृतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसर्जत् । अरोददित्यादि । पचे रुदाद्यसीत्यनेन इम् । व्यान्तु इरित्वात् वा ऊं अरुदत् अरोदीत् अरुदः अरोदीः । विसृष्वापेत्यच दशस्थादेरिति नियमात् खेनं षलम् । खिनिमित्तकं मूलधातोः षलं क्लिलादित्यनेन स्यादेवेति गोयौचन्द्रादयः । दुःषुषुपतुर्नित्यव बलवत्त्वादादौ जी कृते षले च कृते द्विलमिति । प्राणिति इत्यत्र बालननिर्सेति षलं वा ॥ ६८६ ॥

६६७ । अन्तोऽङ्गः ।

अन्तः ६१, अत् ११, वेः ५१ ।

वेः परस्यान्तोऽङ्ग्यात् । जञ्चति । [५६३] अनुस्मिदे-
रिति, अजङ्गुः । [१७०] जागृ च तु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यठ्याम् ।

ग ११, उस्ति ७, अठ्याम् ७ ।

वेरुसि परे गुः स्यात् न तु ठ्याम् । अजागरुः अजागः ।
अजागरौत् । जागरामास जजागार ।

६६९ । जाग्रोऽण्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

जाग्रः ६१, अणप्-वि-इण्डिति ७, कसु-काने ७, तु ११, वा ११ ।

जागर्तेर्णुः स्यात् न तु णपि वौ इणि डिति च, कसौ
काने तु वा । जजागरतुः । [१७१] दरिद्रा च तु दुर्गत्याम् ।

७०० । दरिद्रो डिर्हस्वेऽणौ हागम्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रः ६१, डिः ११, हस्वे ७, अणौ ७, हागम्भ्योः ६१, तु ११, वा ११ ।

दरिद्रातेर्डिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हागम्भ्योस्तु वा ।
दरिद्रितः ।

अन्त इति षष्ठ्यां हसन्तनिर्देशादन्ति अन्तु इत्यादीनामपि । जञ्चति जञ्चतु
ददति ददतु । चिकीर्षन्तीत्यादौ शपो लोपे स्थानिवत्त्वान्ताऽन्तु ॥ ६६७ ॥

अजागरुरिति जञ्चादित्वात् द्विसंज्ञायां अनुस्मिदेरिति अन्त उस्ति अनेन
गुणः । ठ्यान्तु जुञ्जवुः । अजागः इत्यादौ गुणे सेलीपि रेफस्य विसर्गः । अजागरौ-
दित्यत्र अजिष्ठिजागुरित्युत्तेन द्विः ॥ ६६८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूचत्वात् ऋतो ङी डुर्न स्यात् । णप् च विश्व इण् च डिञ्चेति ण्वीण्
डित् न अणव् वीण् डित् अण्वीण् डित् तस्मिन् । औ जागरयति घञि जागरः
णमि जागरं जागरं यन्ति जागर्थेते यपि प्रजागर्थे ढीपे जागर्थ्यात् । णवादौ तु
जजागार जागृविः अजागारि अजागारिषीष्ट जागृतः जायति । कसौ जजागर्वान्

७०१ । आहोरात्रोऽणौ हसे त्वादः ।

आ-होः ६॥, आ ११, लोपः १, अणौ ७, हसे ७, तु ११, ई ११, अदः ६ ।

आ इत्यस्य द्वेष्ट आ लोपः स्यात् अणौ हसे तु दावर्ज-मौ
स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्रः ६, आलोपः १, अ-सन्-अक-सने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११ ।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु
वा । अदरिद्रौत् अदरिद्रासौत् दरिद्रामास ददरिद्र । दद-
रिद्रौ इति केचित् । दरिद्रात् । [१७२] चकाष्ट च लु दीप्तौ ।

[६७१] हुम्सोहेधिः चकाधि । [६४] भूप्भूसोरिति
सस्य दः । चकाधि ।

७०३ । घ्यां दौ त सः ।

घ्यां ७, दौ ७, त ११, सः ६ ।

घ्यां दौ परे सस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रितः दरिद्रियः । हसि कि दरिद्रति । अणौ किं दरिद्राति । हाग्भ्यस्तु
जह्रितः जह्रितः विभितः विभीतः ॥ ७०० ॥

रे इत्यनुवर्तते तेन यर्ङि चारुण्यते इत्यादौ न प्रसङ्गः । यथा क्रीणन्ति क्रीणते
जह्रति मिमते ददति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिह्रते
मिमते अणौ किं क्रीणाति जह्राति । दावर्जनात् दत्ते धत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकश्च अनश्चेति सनकानं न सनकानम् असनकानं तस्मिन् । न
रीऽरः तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रौत् पक्षे यमरमेति इमसौ ।
एवम् अदरिद्रि अदरिद्राधि । ददरिद्र इति णपि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपि
आदन्ताभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेशं बलवन्तं मत्वा ददरिद्रौ इत्युदा-
हरन्ति । दरिद्रामासिति दरिद्राकाशिति वाम् । सनादौ तु द्दरिद्रासति दरि-
द्राद्यकः दरिद्राणम् । चकाडौति हिधौ भूप्भूसोरिति सस्य दः पक्षे घेः सलोपो
वा चकाधि ॥ ७०२ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७, वा ११ ।

अचकात् अचकाः । [१७३] शास च लु शासनि ।

७०५ । शासुडिड्सुडेऽणौ कौ त्वाशासश्च ।

शास उड् १२, इत् १२, ह्सुडे ७, अणौ ७, कौ ७, तु १२,

आशासः ६, च ११ ।

शास्तेरुड् इत्यादणौ हसि डे च, कौ तु आशासश्च ।

शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४] चच्च ड ल वदे । चष्टे ।

सस्य त स्याद्वा प्यां सौ परे । अचकात् अचकाः ॥ ७०४ ॥

शासीरुड् शासूड् हस् च डयेति ह्सुड् तस्मिन् । कौ त्वाशासश्चेति ग्रहणात्
शासु इति शासन्, शासने इत्यस्यैव ग्रहणं तेन आशासु लङ् इत्यस्य आशास्ते ।
यथा शिष्टः शिष्यते शिशिष्यते । कौ तु भित्तशीः आशीः । शिष्टः इति आकारस्य
इकारः शासवसन्नस्येति धत्वम् । शाधीति हिसहितस्य आधादेशः । अशिषदिति
शासनिङ् यु-दिति डः ॥ ७०५ ॥

चच्चिङ् तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमिति प्राप्तः । अस्य इकार उच्चारणार्थं इति
केचित् कन्त्सि गुणागमार्थं इति केचित् । वेदेषूच्चारणभेदार्थं इति केचित् । बह्वन्तु
तृतीयस्वरानुबन्धो लिपिकारभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया
इम् निषेधार्थः । तेन वर्जनार्थे ख्याज् क्साजादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्जनमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु अस्येदनुबन्धो गणकृता नित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन वचोऽपि परुषाचरं
न च पदेषु संसृज्यते इति शाकुन्तले । पथि यदि विपथि वा यत्र यामः कदाचिद्
हितरुणि रुदीति दिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे । सन्तः शृणुष्व हृदये कुह्व-
सुत्तचिष्य बाह्व परिवारयामीति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् ।
तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिनः
अष्टप्रलयः । न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति
भट्टौ । अदादेः शपस्थितिरित्यादि । चष्टे इति शास्तेः सौ त्वाशासः इति

७०६ । चक्षः क्ताञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागीससने ।

चक्षः ६।, क्ताञ्-ख्याञ् ११।, अरे ७।, अत्यागीससने ७।

चक्षः क्ताञ् ख्याञ् स्यादरे न तु वर्जने उप्ति अमि
अने च । अक्तासीत् अक्तास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु
समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्यां ७।, वा ११।

चक्षौ चक्षे, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईङ् ङ ल स्तुतौ । ईङ् ।

७०८ । सध्वो रस्येम् जनीडौशः ।

सध्वः ६।, रस्य ६।, इम् ११।, जन-ईङ्-ईशः ५।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईङिषे
ईङिध्वे । [१७६] आस ङ ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२] विजादौत्याम् आसाञ्चक्रे ।

[१७७] वस ङ ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] निमि ङ ल चुम्बने । प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते ।

चक्षः क्ताञ् । क्ताञ् च ख्याञ् च तत् न रीऽरः तस्मिन् । त्यागश्च उप् च
अप् च अनयेति त्यागीससनं न त्यागीससनम् अत्यागीससनं तस्मिन् । वर्जने-
ऽप्ये उसादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन
विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं क्ताञ्-ख्याञ् । तयोर्जानुबन्धत्वादुभयपदमिति क्ताञ् इति
तालव्यमध्य इति पाणिनिक्रमदीत्यरौ । दन्त्यमध्य इति केचित् । तत्र षत्वाभावस्तु
दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्तासीत् इति यमरमिति इमसनी । अक्तासीति
एकाजादन्तत्वात् नेम् । अख्यद्विति वक्तव्येति छे उख्येचीत्यालोपः उसादौ तु
चक्षुः नृचक्षाः विषयक्षणाः ॥ ७०६ ॥

चक्षः क्ताञ् ख्याञ् च स्याद्वा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन [आदावादेशे
जानुबन्धत्वादुभयपदम् । चक्षौ चक्षे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईङ् इति शपो लृक्

७१३ । ठ्यां गा अड्सनोस्तु वा ।

ठ्यां ७, गा ११, अड्सनोः ७॥, तु ११, वा ११ ।

इडो गा स्यात् ठ्यां, जेः परे अडि सनि च वा ।

अभिगजे अध्यगीयत अध्यैष्यत ।

[१८२] दीधी डं क्षलु देवने दीप्ती ।

७१४ । दीधीवेव्योन गुः ।

दीधी-वेव्यः ६१, न ११, गुः ११ ।

दीध्यै ।

७१५ । लोप्योऽन्तो य्योः ।

लोप्यः ११, अन्तः ११, य्योः ७॥ ।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारिवर्णयोः । अदीधिष्ट ।

एवं [१८३] वेवी डं क्षलु डं-ल-वत् । [१८४] द्विषौ ज ल वैरे ।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषुः अद्विषन् । अद्विष्ट ।

अद्विच्छत् । [१८५] दुही जल दोहने ।

अधुच्छत् अधुच्छत अदुग्ध । एवं [१८६] दिही जल लेपने ।

प्रणिदेग्धि अधिच्छत् ।

चलान्न गुः प्रथमीपस्थितकृत् परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थः । अध्यैष्टेति
भूयोऽमिति पुनरम् ॥ ७१२ ॥

अड् च सन् च अड्सनौ जेरड्सनौ अड्सनौ तयोः । अड्सनोस्तु
अध्यजीगपत् अध्यापिपत् अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवी चेति समाहारे दीधीवेवी तस्य । दीधीवेव्य इति षष्ठेः
अन्वया परस्मै यथासंख्यं स्यात् । एतयोर्गुर्न स्यात् सर्वत्र दीध्यै एवं दीध्यनीय-
मित्यादि । वेव्यै इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इत्यथी तयोः । दीध्यते अदीधिष्ट दीर्घे तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-

[१८७] ऊर्णुं जल आच्छादने ।

७१६ । वीर्णीः पिबस्ते णुः ।

वा । १।, ऊर्णीः ६।, पितृ-हस्-रे ७, णुः १। ।

ऊर्णीणुः स्यात् वा पिति हसे रे । ऊर्णीति ऊर्णीति

[६८०] रपिबस्युत इति त्रिः ।

७१७ । ध्याम् ।

ध्याम् ७। ।

ऊर्णीणुः स्यात् पिति हसे ध्याम् । और्णीत् ।

७१८ । णूव्त्रिष्ठ्याम् ।

णू उव्-त्रिः १।, ध्याम् ७। ।

ऊर्णीणुः उव् त्रिः एते स्युः ध्याम् ।

और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत् ।

७१९ । नाजन्तादेरादिर्द्धिः ।

न । १।, अजन्तादिः ६।, आदिः १।, दिः १। ।

अन्तादिस्थिताचो धी-रादिर्द्धिनं स्यात् ।

लोप्योऽन्ती व्यौरिति कृतं ज्ञापयति दौषीवेव्योर्न कुत्रापि हृद्विरिति तेन णके आदीष्यकः इति । एतयोर्वैदिकयोरपि पदसाधनं शब्दवर्मानुरोधात् । अदिष्टेति लङिषो न वैरे जित्वात् आत्मनेपदं स्यात् अदिचदिति ह्रस्व इति सक् अधुक्त अदुग्धेति गृह्णदुहदिहेति न सिः सक् वा ॥ ७१५ ॥

ऊर्णीतिणुः स्यात् पिति हसे रे । पिति किं ऊर्णुतः । यङ् लुकि । प्रोर्णीनीति प्रोर्णीनीति ॥ ७१६ ॥

नित्यार्थं विधानम् ॥ ७१७ ॥

णू उव् च त्रिष्य णूव्त्रिः । सूतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ ७१८ ॥

अचौ अन्तादौ यस्य सोऽजन्तादिः तस्य । यथा अटिटिषति इटिटिषति उचिषिषति इत्यादौ ॥ ७१९ ॥

७२० । स्यादौ नवद्रोऽये ।

स्यादौ ७, न-व-द-रः १॥, अये ७ ।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये । ऊर्णुनाव ।

७२१ । डिदिम् वोर्णीः ।

डि-त् ११, इम् ११, वा ११, ऊर्णीः ५ ।

ऊर्णीः पर इम् डित् स्यात् वा । ऊर्णुविता ऊर्णविता ।

[१८८] टु जल स्तुतौ ।

७२२ । पिङ्गस्येम् ब्रुवो यङ्लुगुतुस्तौ

स्तु वा ।

पितृ-हस्-रस्य ६, ईम् ११, ब्रुवः ५, यङ्लुक्-रु-तु-स्तौः ५, तु ११, वा ११ ।

ब्रुवः परस्य पितो हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु वा । स्तवीति स्तौति, अभिष्टौति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् । अस्तोष्ट । तुष्टुव । स्तविता स्तोता ।

[१८९] टु लु लु लुतु । लुविता ।

[१९०] रु ल ध्वनौ । रवीति रौति । रविता रौता ।

न व द रा यथा । उन्दिदिषति उज्जिजिषति अडिडिषति अर्चिचिषति । अये इति यकारे परे ये नवदराः ते यकारेण योगे संयोगादिस्थिता अपि डिः सुरेवेत्यर्थः । यथा कृ अराय्यते अर्थमाख्यातवान् आरिथ्यत् इत्यादौ रेफस्यापि हिलम् । अत्रापि अजन्तादेरित्यनुवर्तते । तेन अन्तादिस्थिताचो धोः स्यस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न सुरित्यर्थः । अन्यथा दाल दद्री दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य हित्वनिषेधः स्यात् । ऊर्णुनावेति ऊर्णुलजादीनां नकार आदौ दन्त्य आसीत् पथात् रेफयोगात् मूर्द्धन्यः । तेन रेफं हिला ण इत्यस्य हिले पूर्वनकारस्य तथैव स्थितिः परनकारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दन्त्यत्वमिति ॥ ७२० ॥

ऊर्णुवितेति इमो डित्वपत्ते श्रुधीरित्युक् ॥ ७२१ ॥

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्तिषु ।
तौति तवीति । तोता तविता ।

[१८२] ब्रू जल उक्ती । ब्रवीति ।

७२३ । पञ्चतिप्पञ्चण्ववाहश्च ।

पञ्च ११३, तिप् ११३, पञ्च ११३, णप् ११३, वा १२१, आहः ११, च १२१ ।

ब्रुवः परेषां पञ्चानां तिबादीनां पञ्च ण्वाद्यो वा स्युः,
ब्रुवश्चाहः स्यात् । आह आहतुः आहुः ।

७२४ । हस्त थि ।

हः ६१, त १११, थि ७१ ।

आहो हस्त तः स्यात् थे परे । आत्य आहथुः । पञ्चे सुगमम् ।

७२५ । वचोऽरे ।

वचः ११, अरे ७१ ।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे । अबोचत् उवाच ऊचे ।

पिचासी हस् चासी रथेति पिङ्गस्त्रः तस्य । यङ् लुक् यस्मात् स यङ्लुक्
यङ्लुक् च रुश्च तुश्च स्युथेति तस्मात् । वीभवीति वीभीति रवीति रौति तवीति
तौति सवीति सौति । रुतुसूनां छन्दस्येवेत्येके । अभिष्टौतीति गौक इति
षत्वम् । व्यष्टावीदित्यादि सङ्गुधीरितीमि निविपरिस्त्रन्जिति वा षत्वम् । पे किं
अस्तीष्ट आदी गुणे ऋस्वपरत्वाभावात् न सिलीपः । तुष्टुवेति नेससुमिति न इम् ।
स्रोतेत्यादि वेम्सहृतीम् वा चवितेति नेमेकाजित्यत्र चुवर्जनादिम् । रीतेत्यादि
रुदुमुनीस्त्वया इति वेम् । तीतेत्यादि वेम् सहृतीम् वा ॥ ७२२ ॥

पञ्चानां तिपां समाहारः पञ्चतिप् पञ्चानां णपां समाहारः पञ्चणप् आह-
देशी ण्वादादेश पञ्च एव । स्थानिवदादेश इति न्यायात् ण्वादादौ न द्वित्वं यपश्च
नेम् नाप्यतीतकालप्रतीतिः । तथाच ग्राह स्व रामं भरतीऽपि धर्माप्रमिति
भट्टिः ॥ ७२३ ॥

पिङ्गस्त्रेतिमित्यत्र ब्रुवः स्वरूपग्रहणात् आत्य इत्यत्र न इम् ॥ ७२४ ॥

अरे इति विषयसमन्वी । तेन व्यां वचादेशे सति वक्तव्यस्य स्थिति उद्भव्यधी

ह्लादिः ।

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्लादिः रे द्विः ।

ह्लादिः १, रे ७, द्विः १ ।

ह्लादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । ह्यो वच्यणी ।

हः ६, व ११, अचि ७, अणौ ७ ।

ह्योरुकारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे । जुह्वति जुहुधि ।

भविष्यतीति सम्भाव्यः उपत्ययप्राप्तेः पूर्वमेव वचादेशः । अन्यत्र अप्रत्ययव्युत्पत्तिः सम्भाव्य वचादेशः । ततः सर्वत्र ब्रूजीजानुबन्धत्वात् उभयपदमिति । यथा अवीचत् अवीचत् उवाच ऊचे उच्यत् वचीष्ट इत्यादि । विवृतिः कटके कृताजनैरिति तु अरविहितकार्यस्यानित्यत्वात् । एवं कृद्धीः कभाव इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मणं ब्रूते ब्राह्मणं ब्रुवः । अतएव सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणं ब्रुवे । अधीते शतः साहस्रमसंख्यं वेदपारगे इति पठन्ति ॥ ७२५ ॥

ह्लादिर्द्विः स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिङ्गस्युत इत्यत्र द्विवर्जमात् न त्रिः । ह्लादिस्तु । हलि होमी जिलिभी तु भये स्यात् ह्रीलि तु लज्जे हलि रक्षणे स्यात् । श्रीहलिः त्यजने हलि गत्यां हलि तु सेके दीपनकृत्याम् । हलिः बलात्करणे लिङ्ग गत्यां भस लि भर्त्सनकरणे द्युत्याम् । कित लि किलि ज्ञाने कथितस्तु लिषावनकर्म्मणि विदितः । धन लि धान्ये धिम लि धनने जन्मलि च तु विदिती जनने ॥ निजिरलिजौ शौचे पोषे स्यात् विजिरलिजौ तु पृथग्भावे स्यात् । विमिरलिजौ तु ख्यातौ व्याप्रां दाज लि दाने धाज लि धृत्याम् । भज लि तु पोषणकर्म्मणि धृत्यां माङलि शब्दे हाङलि गत्याम् । गालि सुत्यां ह्लादौ पठिताः विंशतिरिति पञ्च च बुधविदिता इति ॥ ७२६ ॥

ह्योरुः हः तस्य । उवी बाधकीऽयम् ॥ जुह्वति ॥ अणौ किं जुह्वानि रे किं

७२८ । पशाम् वा भी क्री भू ही ष्टाम् ।

पशाम् ११, वा ११, भी-क्री-भू-हीः ५१, व्याम् ७ ।

एभ्यः पशाम् वा स्यात् व्याम् । जुहवामास जुहाव ।

[१८४] जि भी हि भीत्याम् । बिभेति ।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, विभीतः विभितः बिभ्यति

बिभयामास बिभाय । [१८५] क्री लि लज्जायाम् ।

जिह्वयामास जिह्वाय । [१८६] पृ लि पूर्त्तौ ।

७२९ । पृभ्रादे डिः खि रे ।

पृ-भ्र-भ्रादेः ६१, डिः ११, खिः ६१, रे ७, ।

पृ-भ्र-भ्रा-माड-हाडां खिर्डिः स्यात् रे । पिपर्त्तिः ॥

७३० । पुर्घी वा ।

पुः ६१, घं ११, वा ११ ।

पिपूर्त्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७६] गुमत्त्वात् न एः । [१८७] ओहा कलि त्यागि ॥

जहाति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवुः । ननु ही वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुहवानौत्यादौ गुणस्यैव प्राप्ती अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वरः । वक्तुस्तु ऊधातुसम्बन्धुकारस्थानिकत्वाद्जमात्रनिमित्तकत्वात् विशेषविधिना हीवचीत्यनेन इडस्थानिकत्वाद्जभस्निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गर्धूङ्खल्यस्य बाधित्वात् जुहवानि इत्यादौ वकारस्यैवापत्तिरिति अणावित्युक्तम् ॥ ७२७ ॥

शित्वाद्रसंज्ञायां द्वित्वं पित्वाद्गुणः । बिभयामास बिभाय जिह्वयामास जिह्वाय बिभयामास कभार जुहवामास जुहाव । बिभ्यतीति अन्तोऽदृ हेः ॥ ७२८ ॥

पृथ ऋथ भादित्य तलस्य । भादिस्तु भ्रप्रभृतिहादिगणसमातिपथ्येन इत्यत आह भ्र माड् हाडाविति । पिपर्त्ति इत्यर्त्तिः बिभर्त्ति मिमीति जिहीति । रे विं पपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पुरिति षष्ठेऽकम् । खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् पृलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः ख्याम् ।

हाकः ६१, अन्तलोपः ११, ख्याम् ७ ।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७, डा ११, वा ११ ।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जहिहि जहौहि । हियात् ।

[१६८] ऋलिं गत्याम् । इयत्ति ।

[१६८] जन मलि ड जनौ । जन्निषे जन्निध्वे ।

[२००] निजिरो ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खि रे णुः ।

निजां ६११, खिः ६१, रे ७, णुः ११ ।

निजविजविषां खिणुः स्यात् रे । नेनेत्ति नेनित्तः ।

ऋक्षान्त्य दीर्घः स्याद्वा एवं सर्वत्र । क्षमते जिपूलि तु पाजने इति दीर्घान्ते स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्वसम्मतत्वात् । पिपूर्न इति दीर्घे कृते ऋदिरणावित्युरि व्यनच् तथीति दीर्घः । ऋक्षान्तमेव केचित् दीर्घान्तं पठन्ति तेन पृथग् धातुनायम् । अतएव ऋक्षान्तग्रहणे नैवास्य ग्रहणात् पृभादेरिति खेडिः । पपरतुरिति दीर्घपले ऋतो णुः । जह्रित इति दरिद्री डिरिति डिः । जह्रीतः इति आहोरिति ईः । जह्रतीति अन्तीऽङ वेः ॥ ७३० ॥

हाको ह् ख्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरवं ज्ञापयति हाको हसे रे परे आदौ हिल्वं पश्चात् कार्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ हिल्वे भ्रमभवेति खिराकारस्य अकारः । अन्यथा प्रागच्कार्यादचि द्विरिति नियमेन पश्चात् हिल्वे खिरदन्तत्वं न सम्भवतीति । एवं जह्रितः जह्रीतः इत्यादावपि आदौ हिल्वे पश्चात् दरिद्री डिरिति डिः आहोरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जहाहीत्यादि आदौ डिः पश्चात् डा डिः ईश्च । इयसीति ऋलिं गत्यां पृभादेरिति खेडिः खियूरिति इर् मूलधातोर्युष्णः । एवं इयृतः इयति । द्विपि ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः । जन्निषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सम्भोरेष्येतीम् ॥ ७३२ ॥

७३४ । न ह्राडोऽचि ।

न ॥१॥, हुः ६॥, अचि ७॥ ।

हेरुडो गुर्न स्यादचि परे । नेनिजानि । रे किम् । निनेज ।

एवं [२०१] विजिरी ज लि विवेके ।

[२०२] विषि लि व्याप्ती । अविषत् अविचत् ।

[२०३] डु दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अद इत्युक्तेरालोपः । दत्ते ।

७३५ । ह्यो दा-धोर्दे-धे ह्यौ ।

ह्योः ६॥, दा-धोः ६॥, दे-धे ॥१॥, ह्यौ ७॥ ।

हेर्दाजो हेर्धाजो दे धे च स्यात् ह्यौ । देहि ।

७३६ । स्या-दोर्डिष्टीमे न गुः ।

स्यादीः ६॥, डिः १॥, टीमे ७॥, न ॥१॥, गुः १॥ ।

स्या-दो डिः स्यात् टीमे, तस्य च न गुः । अदित अदि-
षाताम् ।

[२०४] डु धा ज लि धारणे । प्रणिदधाति ।

बहुवचनं गणार्थं गणश्च ह्याद्युभयपदिसमापकपर्यन्त इत्यत आह निजविज-
विषामिति । किन्तु विजिलिं औ इति जानी यी धातुः स विचिलिजौ इति
चान्तः कौञ्चित् पठ्यते । तेन विजग्रहणेनैव विचः प्राप्ती विचोऽपि खिण्-
रिति बोध्यम् । नेनेति वेवेक्ति वेवेष्टि । रे किं निनेज विवेज विवेच
विवेष ॥ ७३३ ॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वेविषाणि । एवं यङ् लुकि लैलिहीति
नीमुचीति नर्ततीति । उङ् किं जिङ्गयाणि जुह्वानि पिपवानि यङ् लुकि
नेनवीति बीमवीति चर्करीति । रे किं निनेज इत्यादि । अचि किं नेनेत्तीत्यादि ।
अविषदिति विषिलिजौ शासलिद द्रादिति डः । पचे ह्रश्च इति सक् अविचत् ।
प्रणिददातीति गदनदेति णलम् ॥ ७३४ ॥

दाधोरिति डुदाजलि डुधाजलि इति ह्योर्ग्रहणम् अन्येषां ह्यौ परे हिला-

७३७ । धो द धोऽन्तलोपे तथि ।

धः ६॥, द ११, धः ११, अन्तलोपे ७, त-यि ७ ।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति ।
धत्ते । धेहि । अधित । [२०५] टु डु भु ज लि भृतिपुष्ट्योः ।
बिभृतः बिभ्रति । बिभरामास बभार । [२०६] मा ङ लि शब्दे ।
प्रणिमिमीते मिमाते मिमते ।

एवं [२०७] श्री हा ङ लि गतौ ।

इति अदादि-पादः ।

सम्भवात् । देष्टु धेष्टु देष्टे इति लुप्त-प्रथमादिवचनान्तं यथासंख्यार्थम् । देष्टि
धेष्टि ॥ ७३५ ॥

अत्र दासंज्ञैव । प्रास्थित प्रास्थिषाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाताम्
प्रणिदधातीति गदनदेति शलम् ॥ ७३६ ॥

धत्ते इति आह्वोरित्याकारलोपे खिर्दस्य धः । एवं धत्तः क्त्यः इत्यादि धत्ते
धत्ते इत्यादी तु भूभान्तस्येत्यादिना दस्य धः । धी द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अन्तलोपे इति गौरव' कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीतः दाधीतवान् इत्यत्र
दा मा गे इत्यनेन ङी आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तेः । बिभरामासेति
प्रणामि खिर्दिः । प्रणिमिमीते इति आह्वोरिति ईः खिर्दिः पतपददामेति
शलम् । एवम् अति—, मिमाते अन्ते—, मिमते । एवं हाङ लि जिहीते जिहाते
जिहृते ॥ ७३७ ॥

इति अदादिपादः ।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्यु क्रीड़ायाम् ।

०३८ । दिव सु तुद रुध क्रादे र्यन् न्वन-
यनाः शिङ्गे रे ।

दिव—क्रादेः ५।, यन्—नाः १॥, शित् ११॥, घे ०।, रे ०। ।

एभ्यो घेऽर्थे यन् तु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते
च शितः । दीव्यति । [२०८] षिव्यु तन्तुसन्तती । निषीव्यति ।
न्यषेवौत् न्यसेवौत् । [२१०] नृती य नर्त्तने ।

०३९ । नृत् कृत् चृत् कृत् ढदोऽरसोऽसे-
रिम् वा ।

नृत्—ढदः ५।, अरसः ६।, असेः ६।, इम् ११।, वा ११। ।

एभ्यः परस्वारस्य सिवर्जस्य सस्य इम् स्यात् वा । नर्त्तिष्यति
नर्त्स्यति । सौ तु अनर्त्तीत् । [२११] त्रसौ य भये ।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीड्येति ते आदयी यस्य तस्मात् । यन् च नुश्च अश्च
नण् च नाश्च ते । शित्कारणात् रसंक्रायां अपिद्रत्वात् ङित्वेश्यनादौ परे न
गुणः । एते शपो बाधकाः । अस्थिति मुक्त्येवणकारानुबन्धी रुधादेरन्यादश्चः
परी भवन्नपि शपं बाधते । अतः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्यस्य अनेनैव
सिद्धत्वात् शपबाधकानां श्यनादीनां साहचर्याच्च अनोऽनुरीधात् क्रादेरित्यस्य
षष्ठान्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि आदीनामनुरीधात् पञ्चम्यन्तत्वं विरुद्धधर्मसमवाये
भूयसां स्यात् सधर्मकालमिति जैमिनिसूत्रात् । दीव्यति श्यनीङित्वात् गुणाभावे
व्यनक्तयौति दीर्घः । निषीव्यतीति गीक इति पत्वम् । न्यषेवौदित्यादि निवि-

[५८४] क्रमहमेति श्यन् वा, व्रस्यति व्रसति । तत्रास
व्रसतुः तव्रसतुः । २१२] जृ इर्य्य जरायाम् ।

जीर्य्यति । अजरत् अजारीत् । जिरतुः जजरतुः । जरीता
जरिता ।

[२१३] शो य निशाने ।

७४० । यन्योश्मादिमिदो लोपघणु ।

यनि ७, ओ-श्मादि-मिदः ६१, लोप-घ-णु ११ ।

ओकारस्य लोपः श्मादेर्घो मिदेर्णुः स्यात् यनि । श्यति ।
अशात् अशासीत् । एवं [२१४] एवं ङो य लूनौ ।

[२१५] षो य नाशि । प्रणिश्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात्

[२१६] दो य छेदने । प्रण्यदात् देयात् ।

[२१७] राध्यौ ण हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किम्, आरराधतुः ।

[२१८] व्यध्यौ ताडे । विध्यति । विव्याध, विविधतुः ।

[२१९] पुथील पोषणे ।

[५६५] शासुलिङ्गात् पुषादेर्ङ्गौपे इति ङः । अपुषत् ।

[२२०] श्लिष्यौ जिल्ल श्लेषे । अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिषत् ।

वृत् कृत । वृत् नर्त्तने कृतौ च वेष्टे कृतौश्च क्विदि इति द्वयम् । चृत् श हिंसे
यथे चृत् कि सन्दीपने इति द्वयम् । कृदुजधि देवने कृद् कि सन्दीपने इति
द्वयम् । कृदुजधिर्नादरे च । नर्त्तयति नर्त्तयति कर्त्तयति चर्त्त-
यति चर्त्तयति कर्द्दयति कर्त्तयति तर्द्दयति तत्त्वति सौतु अनर्त्तौदित्यादि ।
जीर्य्यतीति क्वदिरणाविति इर् व्यनच्त्तयीति दीर्घः । अजरदित्यादि शासलिङ्
द्युदिति छे दृशोरिति गुणः । पक्षे सौ पे वङ्गिः । जजरतुरित्यादि कृतौष् । पक्षे
खिलोपादि । जरीतेति कृतौ वेम इति दीर्घः ॥ ७३२ ॥

[२२१] रथ्यू ल पाकहिंसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मसजो रभ-
लभोऽनठीमच्ये भस्वरठाचि ।

नुण् १२।, रधः ६।, मुचां ६॥, नश्-मसजः ६।, रभः-लभः ६।, अनठीमचि ७।,
ए ७।, भसि ७।, अरठ्यचि ७। ।

रधठीवर्जम्वर्जैऽचि । मुचादेशत्वे, नश्-मसजोर्भसि, रभ-
लभोरठीवर्जैऽचि, नुण् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रद्धा । ज्वान्तु
ररन्ध्व रेध्व, ररन्धिम रेध्म । [२२२] टप्यूजिल प्रीणने ।
अतपीत् अचाप्सोत् अताप्सोत् अतपत् । एवं [२२३] टप्यू
इर्जि हर्षाहङ्कारयोः । [२२४] मुह्यू जिल वैचिच्ये ।

मोहिता [१७८] मुह्नां घङ् वाम्भी । मोग्धा मोढा ।

स्यति शमादिश्च । शसु अमू दमुश्चापि क्षसु तमु भसुश्च क्षमुमदीति च सनीषिभि-
र्निगदितः शमादिशब्धः । शस्यति शस्यति दाम्यति क्षस्यति ताम्यति भाम्यति
क्षाम्यति माद्यति । मिदक्षु मेयतीति । अशादित्यादि घेशाक्षासाघ्रेति सेर्लुक् ।
पचं यमरमेति इम् सनी । अणिष्यति इति दामासीह्न इति णत्वात् गौक इति
षत्वम् । न्यपादित्यादि घेशाक्षासाघ्रेति सेः सेर्लुक् वा अम्यपीति षत्वं सेयादिति
दामा गै इति ऊं प्रत्यदादिति भूस्थापिवेति सेर्लुक् पतपददामेति णत्वम् ।
देयादिति दामागै इति ऊं । रेधतुरिति अनेकार्थत्वादिवह राधेर्बोधार्थत्वे विधि-
बलादातीऽप्येत्वम् । आरराधतुरिति । आराध्यतेः सेवार्थत्वात् । विभ्यतीति
ग्रहस्त्रपायोरिति जिः । विव्याधेति व्ययग्रहेति जिः । विविधतुरिति व्ययग्रहेति
क्वेर्जिः ग्रहस्त्रपायोरिति मूलस्य जिः । अश्लिषत् इति पुषादित्वात् ऊः । अश्लिष-
दिति हश्च इति सक् ॥ ७४० ॥

न ठी अठी अथ्वा इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत् अनठीम् अनठीम् चासी
अच्चेति अनठीमच् तस्मिन् । अनठीमचि रथ् ठी च रथ्यौ न रथ्यौ अरथ्यौ तयोरच्
अरथ्यच् तस्मिन् । अनठीमचीति रथ्यते ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः ।
यथा ररन्ध्व ररन्धिम ग्या अचि ररन्ध अन्धाचि रन्धयति अरन्धि रन्धनम् ।
अठीमिति न रधादित्वादिति रधियति रधिता रधितव्यम् । किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल् यू नाशे ।

७४२ । नश नेश वा डे ।

नश १२१, नेश १२१, वा १२१, डे ७१ ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनंश्वा प्रनंष्टा । [५४६] अशा-
न्तत्वात् न णः । [२२६] शमु भ्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति ।
[२२७] क्लाम्यु भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८]
अस्यु इर् क्षेपे । आस्थत् । [२२९] यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत् । प्रयस्यति ।
[२३०] लुभ्य इर् गार्डेय । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य
मिदा स्नेहे । मेद्यति । [मिदेर्णुः] [२३२] सू यो ड सूती ।
असविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ दीड य क्षये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचलादेव ठीमः प्राप्तौ ठीमौ ग्रहणादेव अनिमी वर्जने च तु
गौरवं ज्ञापयति रजतेः पुषादित्वात् डे नुणि कृते हसुङ्ग्न इत्यनेन नस्य लीपी
न स्यादिति । तेन अरन्धदित्येव न च गुणकरणसामर्थ्यात् नलीपी न स्यात् इति
वाच्यं रन्धयतीत्यादौ नुणः सामर्थ्यकत्वात् सुचामिति वङ्गवचनं गणार्थम् । गणश्च
सुञ्चति लुम्भि लिम्बी च विन्दिः सिञ्चति कृन्तनी । खिन्दतिः पुंसतिश्चैव
सुचादावष्टधातव इति । सुचादेरित्ये इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थः
तेन सुञ्चति इत्यादि । अन्यत्र घञि मीकः । नशमस्जीर्भसि नंष्टा नङ्त्त्यति
मङ्क्ता मङ्क्तुं मङ्त्त्यति । रभलभीस्तु रभयति अरम्भि आरम्भः लम्भयति अलम्भि
आलम्भः रथ्यो रठितु रभते रंभे लभते लेभे । अताप्सीदित्यादि णिण ह्यु प्रीणने
दि कृषष्टपेति सिपचे चकारस्य वृद्धिः । वद्रेऽकिदिति रेफपचे अताप्सीत् रधा-
दित्वात् इम् गुणपचे अतर्पीत् पुषादित्वात् डे अटपत् । मीहितेति रधादित्वा-
दिम् वा । पचे मुह्रादित्वात् घडि मीग्धा घड्योऽप्राप्तिपचेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वासादौ
गुणे हीढोभाविति ह्यस्य डे ढभात्तथोर्ध्वो च इति तकारस्य धे ङुभिरिति घस्य डे
द्वौर्द्धि इति ढलीपे पूर्वङ्गखालाभात् दीर्घः मीढा ॥ ७४१ ॥

नश । नश् ल नाशे इत्यस्य नेश् स्याद्वा डे । प्राणेशत् इत्यादि श्रान्तनशेति
णत्वं । नशितेति रधादित्वात् इम् वा । पचे नशमसृज इति नुणि शक्ताजिति

७४३ । दीङ्छां यन् यष्णी डा सनि तु वा ।

दीङ्: ६।, ङ्यां ७।, यन् ११।, यष्णी ७।, डा ११।, सनि ७।, तु ११।, वा ११।

दीङ्: ङ्यां यन्, यपि णी च डा, सनि तु वा स्यात् । अदास्त
दिदीये । [२३४] जनौ स्य ड प्रादुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेममोऽकमवमाचमो

ज्णित्कृदिणि खोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवधः ६।, सेममः ६।, अ-कमवमाचमः ६।, ज्णित्कृदिणि ७।, खः १।,

अम-यम-विश्रमः ६।, तु ११।, वा ११।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम-वर्जस्य खः स्यात्
ज्णिति कृति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अज-
निष्ट जज्ञे । [२३५] दी पी ड्य ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरौ ड्य प्यायने ।

[२३७] पथौ ड गतौ ।

[६४३] पदस्तनीष् घे इति । प्रण्यपादि अपत्नाताम् ।

[२३८] बुध्यौ ड अवगमने । अबोधि अबुद्ध ।

[२३९] नहौ अर वन्धे । [२४०] नहौ धङ्भौ । अनाखीत् अनङ्ग ।

इति दिवादिपादः ।

षङ् तस्य टले प्रनंष्टा । पक्षे गुणि मुहादित्वात् घङि ढभादिति तस्य धे भूप-
भूसीरिति घस्य गे नस्यानुसारे तस्य च डकारे प्रनङ्ग्या अशानत्वात् न णः ।
प्रणिश्रास्यति इति वपवह्मचचीति णत्व' शमादित्वात् दीर्घः । क्तास्यतीति क्रम-
क्तमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घः । आस्यदिति अस्य इर छेपे वक्तव्येति डे वचस्य-
श्रिपतामिति अस्यः । लीत्वा इत्यादि वेमसहेवीम् वा । मेयति इति यन्धो शमा-
दीति गुणः । असविष्टेति वेसूदितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च ण्य यब् ण्य सूत्रादेकत्वं तस्मिन् । दिदीये दिदीयाने । यपि प्रदाय
णरिति गुणसाधनयोग्यः । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदास्त

तृतीयः पादः—स्वादिः ।

[२४०] पु. ज. न. व. म्भे ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६२३] सुसु-
धोरितीम् । व्यघावीत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविव । विसवि-
थति विसोथति । [५७२] स्यान्तत्त्वात् न षः ।

[२४१] दुःखि ज न क्षेपे ।

७४५ । मिम्योर्यङ्गाँ डाऽखललि. लियस्तु वा ।

मिस्योः ६॥, यप्णौ ७, डा ११, अ-खज्-अलि ७, लियः ६१, तु ११, वा ११।

अमासीत् प्रणयमास्त ।

जनश्च बध् च जनवध् तस्य कामश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स
तस्य । सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य । ज च णच् जण्यौ ज्णावितौ यस्य
मज्झित् जिण्जासौ कञ्चेति जिण्णत्तकत् जिण्णत्तकञ्च इण् च जिण्णत्तकदिन् तस्मिन् । यथा
घ्यणि जम्बं बध्यं घञि जनः बध्, णकि जनकः इणि अजनि अग्रधि । सेनोऽमनस्य
तु । वञ्चादौ शमः श्रमकः अश्रमि । सेमः किं गामुकः अगामि । कामदेसु कामः
वामः आचामः । आचमः किं चमः विचमः । अनादेसु अमः आमः यमः यामः
विश्रमः वियामः विश्रमग्रहणात् श्रमः प्रश्रम इत्यादिषु नित्यम् । अजनौति
पदस्तनीष् घे इति इण् । पने व्यां सिः अजनिष्ठ जज्ञे इति हनगमेत्युङ् लीपः ।
अदौपीति पदस्तनीष् घे इतीण् वा प्रणपादौति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु
अबुहेत्यादौ सेलीपे त्यक्षचणमिति न्यायात् भभान्तसेत्यादिना वकारस्य भकारः
कथं न स्यादिति चेत् सत्यं त्यलीपे स्मृतिः त्यस्वरूपेण विहितं कार्यं तदेव स्यात्
न तु प्रत्ययस्य वर्णविहितम् इति । अनात्सीदिति अनिमत्वात् वृद्धिः अग्रङ् इति
नङ्ङो घङ् भौ इति घङ् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपादः ।।

अभिषुणोति इति गौक इति पत्न्ये षूणुं इति शत्वम् । सुवन्ति शुध्वोरिति व ।
 आश्रयति इति मस्तधीर्गिनीय आश्रयति इति मस्तधीर्गिनीय ।

[२४२] चि ज न चित्ताम् ।

७४६ । चेः किर्वा सन् ठयोः ।

चेः ६।, किः १।, वा ११।, सन्-ठयोः ७॥ ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । [२४३] स्तृ ज न स्तृती ।

७४७ । स्याद्यृ-हृ-वृ-रस्कुर्वेम् सन्मदीसिः ।

स्यादि-च्छत्-च्छत् वृः ५।, अस्कुर्वेम् ५।, वा ११।, इम् ११।, सन्-मदीसिः ६। ।

स्त्ववर्जं स्याद्यृदन्तात् ऋट्टदन्ताच्च वृजो वृडश्च सनो मे स्थितयो-
र्दोस्योश्च इम् स्यात् वा । अस्तरिष्ट अस्तृत् । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।

[२४४] वृज न वृती । अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत ।
ववरिष्ठ ववृव । वरिषीष्ट वृषीष्ट । [२४५] धु ज न कम्पे ।

[६२३] सुस्तुधोरितौम् । अधावीत् [२४६] हि न वर्द्धनं गतौ ।

प्रहिणोति ।

सुधुविव इति रुदुसुनोस्त्वया इति इम्निषिधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम्
क्विलादिति षले शुभ्रोरित्युव् ॥ ७४५ ॥

डुमिज् न क्षेपे मीड्यत् भोजग् बर्धे मी कि गत्या विशेषानभिधानात् । एषा
मपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च डा स्यात् । न तु खलि अलि च । लियस्तु यदि
गुणसाधनयोग्ये च डा स्वाहा । यथा प्रमाथ माता मान मास्यति मापयति ।
खललोत्तु दुर्मयः मयः लियन्तु प्रलाय प्रलीयं खाता लिता इत्यादि ॥ ७३५ ॥

चेः किर्वा स्यात् सनि व्याध । चिकाय चिचाय चिकीर्षति चिचौर्षति ॥ ७४६ ॥

स्य आदिर्यस्य स स्यादिः स्यादिश्चासावृच्येति स्याद्यृत् स्याद्यृश्च ऋच्च
वृश्चेति स्याद्यृद्दृ तस्मात् । नास्ति स्त्रायञ्च सौऽस्त्रः तस्मात् । ङी च सिधेति
ढीसिः मे ङीसिः मदीसिः । सन् च मदीसिधेति तस्य सर्वच्च पुंस्त्वं सूचत्वात् ।
यथा तित्तरिषति तित्तीर्षति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत् । इग्ङुरिति
क्वित्वाद् गुणः । तित्तरिषति तित्तीर्षति त्रिषीष्ट तृषीष्ट अत्रिषिष्ट अतीष्ट ।
विवरिषति ववृर्षति विवरिषते ववृर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिषिष्ट अवृत । अस्कुर्वे
सद्धिकीर्षति संस्त्रुषीष्ट संमस्त्रुत् । अवारीदिति नेमेकाजा इत्यवृक्कञ्जनात् इम् ॥

७४८ । हेः खेरनडि घिः ।

हेः ६॥, खेः ५॥, अखडि ७॥, घिः १॥ ।

खेः परस्व हेर्घिः स्यात् न तु अडि । जिघाय ।

[२४७] कवि न कृतौ हिंसे ।

७४९ । कृविधिव्योः कृधी श्री ।

कवि-धिव्योः ६॥, क-धीः १॥, श्री ७॥ ।

कृणोति अकृण्वीत् [५६८] अतएवेदितो नृण् । चकृण्व ।
कृण्विता कृण्वीत् । [२४८] दन्भु न दम्भे । देभतुः ददम्भतुः ।

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लोपो वा ।

अन्य-ग्रन्थ-दन्भां ६॥, यपि ७॥, नलोपः १॥, वा १॥ ।

देभिथ ददम्भिथ । [२४९] धिवि न प्रीतौ । धिनोति । [२५०] अशु
ङ् न व्याप्ति-संहत्योः । [५८०] स्यान्तादिति खेरान् । आनये ।
इति स्वादिपादः ।

इम् । वद्वेति नेमसुम इति नित्य इमी निषेधः । अधात्रीदिति सुस्तुघोरिति इम् ।
प्रहिणीति इति सौनाहिन्यानिमित्तं णत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघाय-जिघीषति-जिघीयते । अडि तु अजीहयत् ॥ ७४८ ॥

कृविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वम् इदनुवन्त्वात् नृणि-कृते तस्यापि धात्वव्यवत्वात्
श्री परे तत्सहितयोरादेशः । कृणोति इति घृ णं इति णत्वम् । अकृण्वीदित्यादौ
वकारस्य दन्त्यत्वेन भ्रमत्वाभावात् तस्मिन् क्रीर्नुंरित्यनेनानुसारे न स्यात् घृ णं
इति णत्वम् । देभतुरिति स्यात् व्यपिदिति कित्त्वपक्षे नलोपे दम्भभागलाभात्
खि-लोपादि ॥ ७४९ ॥

एभस्थपृ कित् वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ यपि नलोप इति गौरवम् कथमिति चेन्न
दम्भिकनीदे इति इदनुवन्त्वात्तुरादेर्जनित्यपक्षे देभिथ इत्यत्र यपः किञ्चेति पक्षे इदि-
क्षातोर्नलोपनिषेधात् हसुङ् न इत्यस्याप्राप्तौ तुरादेर्जनित्यत्वबीजं चुर्यो जिहित्यत्र
इत्यं स्पष्टार्थम् । श्रेयिथ शय्यिथ गेयिथ जययिथ देभिथ ददम्भिथ ॥ ७५० ॥

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ज श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भ्रस्जौ ज श पाके । भृज्जति अभ्राचीत् ।

७५१ । भ्रस्जोऽरे णौ भर्ज वा ।

भ्रस्जः ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ११।, वा ११। ।

वभर्ज वभ्रज्ज वभर्ज्ज वभ्रज्जे ।

[२५३] मुचलौ ज श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] जि लिपी ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] पिचौ ज श प उच्छेपे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] कृती शप छिदि ।

[७३८] कृत्कृदितौम् वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] यू श च्चेपे । विषुवति व्यपावीत् ।

[२५८] व्रश्चू श च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राचीत् । वव्रश्च वव्रश्चतुः ।

तुदतीत्यादि श्रत्ययस्य डिच्चात् न गुणः । भृज्जतीति गृह्यस्वपाद्योरिति जिः
अभ्राचीदिति स्यादेः सलीपे शङ्काजिति यङि षट्ठीः कः से अनिमत्वादहङिः ॥७५॥

भ्रस्जौ भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भ्रस्जधातोः परेऽप्रत्यये जाति
गुणिनी रस्यासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि असंप्राप्तौ अरे इत्युक्तं ज्ञापयति । कश्चित्
अरे गुणिन्यपि भर्जादेशी न स्यादिति तेन व्याम् अभ्राचीदित्यादिकमेव । वभर्ज इति
ठ्या एकारस्य स्यात् व्यपित् किञ्चेति कित्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति
भर्जादेशः पक्षे वभ्रज्जे किलेऽपि ठ्यां नवप्रच्छाभिति निर्णयः । मुञ्चतीति
यच्चादित्वात् नञ् । अमुचदिति लटिच्चात् लट् । अमुक्तेति आत्मनेपदी कृत्वा-

[२५८] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुष्ठाम् ।

ऋच्छः ६।, गुः १।, व्याम् ७।

आनच्छ । [२६०] कृश विक्षेपे । [६२८] ऋदिरणा-
विति इर् । किरति । चकरतुः । करीता करिता ।

७५३ । प्रत्युपोपात्तः सुम् हिंसाच्छेदे ।

प्रति उप-उपात् ५।, कः ६।, सुम् ११।, हिंसा-च्छेदे ७।

प्रत्युपादिसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्थात् । प्रति-
स्किरति उपस्किरति ।

अलिपदिति वक्तव्यस्येति डः । अलिपत अलिनेति लिब्भ्यस्तु मे इति वा डः ।
निषिञ्चति इति सुचादित्वात् तुण् गौक इति षलम् । न्यषिचतेति लिब्भ्यस्तु मे
इति डी वा निषिषिच दशस्थादेरिति षलम् । विषुवति इति गौक इति षलं
अ धोरित्युष् । व्याघ्रीदिति विसृष्टित्वेन स्तित्स्त्रयहणात् अस्मान्नित्यमिम् ।
व्यथेतीति गृह्यपाद्योरिति जिः । अत्राद्यौदिति इमोऽभावपक्षे शक्यजिति षडि
निमित्तापाये नैमित्तकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्यत्वे
स्यादः सीलीपः षटीः कः से इति के किलादिति षले अनिमत्वात् वडिः । वडश्चत-
रिति व्यां नवप्रच्छाम् इति जनिर्निषेधः ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गुः स्यात् व्याम् । सर्वत्र णपादौ बलवत्त्वादादौ ऋश्च इति द्विभावे
लघूङोऽभावात् अतुसादेश किञ्चादप्राप्तौ ठीमात्रविधिरयम् । न च प्रकृतेः पूर्वं
पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतत्वं तथा इति न्यायात् गुणस्यैव बलवत्त्वमिति वाच्यम् । विच्छा-
यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विभावंस्य बलवत्त्वदर्शनात् । आनच्छ आनच्छतुः
आनच्छुरित्यादि । चकरतुरिति ऋतो गुः किन् व्याम् इति गुणः । करीतेति
कृतीविभोर्वोऽटीति वा दीर्घः ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप च उपश्च प्रत्युपोपं तस्मात् । हिंसा च छेदश्च
हिंसाच्छेदं तस्मिन् । प्रतिस्किरति द्विनस्तीत्यर्थः । परि नि वि सेवसुनेति उक्तेन

[२६१] हन्प् श प्रीणने ।

७५४ । हन्पां न-लुक् वा श-णौ ॥

हन्पां ६॥, न १२, लुक् १२, वा १२, श-णौ ७ ।

हन्प् तुन्प् हन्प् तुन्प् रिन्प् गुन्प् हन्म् उन्म् शुन्म्
नकारस्य लुक् वा स्यात् शे णौ च । हपति हम्पति
[२६२] चृती श प हिंसे । चर्त्तियति चर्त्स्यति । [२६३] प्रच्छीः
श ज्ञीप्से । पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।

[२६४] सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ट । [२६५] टु मसृजौ श स्नाने ॥

मज्जति अमाङ्गीत् । २६६] सृशौ श सृशि ।

अस्माचीत् अस्मार्चीत् असृक्षत् । [२६७] विच्छ श गती ॥

विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् ।

[२६८] सृशौ श सृशि । अस्माचीत् अमार्चीत् असृक्षत् ।

[२६९] इषु श वाञ्छे ।

इच्छति [६०६] वेमसहेतीम् वा, एषिता एष्टा ।

कञ्जवचनं गणार्थं गणय । हन्पतिस्तुन्पतिस्त्रैव तुन्पतिस्तुम्पतिस्तथा ।
गुम्पतिहन्पतिस्त्रैव रिन्पतिः शुन्पतिस्तथा । उन्पतिस्त्रैव विज्ञेयस्तन्पादि-
नवभिर्गणः । एषां नस्य लुक् स्याद्वा श्रयत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च
इत्यर्थः । शे यथा हपति हम्पति हपति हम्पति तुपति तुम्पति तुपति तुम्पति
गुपति गुम्पति हपति हम्पति रिपति रिम्पति शुभति शुम्पति उभति उभति ।
णौ यथा तर्पयति हम्पयति तर्पयति हम्पयति तीपयति तुम्पयति गोपयति
गुम्पयति दर्पयति हम्पयति रिपयति रिम्पयति शोभयति शुभयति श्रीभयति
उभयति । गवि कर्चरि प्रातुन्पतेः सुम्बन्तव्यः । प्रस्तुम्पति गौः । अन्यत्र प्रतुम्पति
अश्वः । पृच्छतीति यहस्वपादोरिति; जिः । अप्राचीदिति शकुजेलि षडि यदोः कः
से, के अनिमत्वात् वृद्धिः । पप्रच्छतुरिति त्वां नवेप्रच्छाम् इति जीर्णवैधः । अस्माची-

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां गुत्रौ ज् णिति ।

कुटां ६॥, गुत्रौ १॥, ज् णिति ७ ।

कुटादेर्णुर्विञ्च स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत्

चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

अमाङ्गीदिति गुणं रघ इति गुणं स्यादेः सीलीपः चूङ्ङिति कुङ्ङि नस्यानुसारे
अपे जम्हीः । अस्माच्चीदित्यादि क्कषस्वप्नश्रुतिं सिवां वद्रीऽकिदिति ऋद्री वा
सेरप्राप्तौ सक् । विच्छायतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति वायः । आधानत्वात्
सनज्रादिर्धुः पुनर्धातुसंज्ञायां तिप्शपौ आद्यस्याप्रातिपत्ते श एव । तेन विच्छायन्ती
कुले स्त्री वा इत्यत्र अपयन इति गुणः । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेत्यत्र
आदीर्पोरिति गुणः वा । अस्माच्चीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति
इच्छादेशः ॥ ७५४ ॥

अ च ण च ङणी ङ्गावितौ यस्य स ङिणत् तस्मिन् । जित्णितोः परयोः गुण-
ह्रस्वीः सिद्धौ पुनर्विधानं नियमायम् । तेन कुटादीनां जित्णिङ्गाम् अन्यत्र
गुणह्रस्वी न सः इति नियमः । जित्णितोस्तु गुणसामग्र्यां गुणः ह्रस्विसामग्र्यां
ह्रस्विः स्यादित्यर्थः । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् कुटिष्यति
कुटनमित्यादौ न गुणः । नू शि सवने इत्यादीनाम् अनुवीदित्यादौ न ह्रस्विर्न च गुणः ।
अगुणत्वादुक् च । एवं नुविष्यति नुवनमित्यादौ च कौभ्यम् । जित्णितोस्तु
कोटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति गुनाव इत्यादौ ह्रस्विरेव । कुटा-
दिश्च कुटि ष्टि षुटि तुटि पुटि च्छुट्यस्तुटि सुटि लुटि कुङ्ङति गुङ्ङयः षुङ्ङि
गुङ्ङि तुङ्ङि धुङ्ङि भुङ्ङति द्रुङ्ङयः स्फुङ्ङि उङ्ङि लुङ्ङति स्फुङ्ङति स्फुङ्ङयः । व्यचशि
व्याजे क्वचि गुञि ऊङ्ङयः चुलि गुरति च्चुरति पुङ्ङि हुङ्ङयः । स्फुरति स्फुलती कङ्ङि
कङ्ङि रुफयः । कूगून्दीर्घाः सकालाः कुवतिर्गुवतिर्धुवतिश्चैते ज्ञसाना इति धीरो
भूते । वाचत्वारिंशत्संख्याता धातव एव कुटादावुदिताः । लिखतिर्लिखति-
र्हाविह कश्चित् व्यस्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वसृजोऽपि
शक्तिहानिरित्यादि एवं लिखनं लेखनं लिखितव्यं लेखितव्यम् इत्यादयः प्रयोगाः ।

७५६ । व्यचो जिरज्णि दसि ।

अचः ६१, जिः ११, अज्णिदसि ७ ।

विचिता । [२७२] वुट शि च्छेदे । वुव्यति वुटति ।

[२७३] स्फुर शि स्फूर्त्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।

एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्त्ति-चलनयोः ।

[२७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । नुनाव ।

[२७६] मृड श मृतौ ।

७५७ । मृडष्टीव्य मम् ।

मृडः ५१, टीव्ये ७, मम् ११ ।

व्यां व्यामत्ये च मृडो मं स्यात् । [६२०] ऋद्रिः शयक् टी-
पे । म्रियते, अमृत, मृषोष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेवः । विचतीति
ग्रहस्रपादोरिति जिः विविचतुरिति व्यथयश्चेति छेजिः ग्रहस्रपादोरिति
मूलस्य जिः ॥ ७५५ ॥

अ च ण च ञ्णौ ञ्णावितौ यस्य स ञ्णिण् । ञ्णिञ्च अस् च ञ्णिदस् तस्मिन् ।
व्यचो जिः स्यात् न तु जिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति विच्यते
विव्याच विविचतुः । ञ्णिदसि तु व्याचयति व्याचकः उरुव्यचाः वुव्यतीति
क्रमकमेति श्यन् वा । निष्फुरति विष्कभूति षलं वा । अनुवीदिति कुटादित्वात्
गुणवृद्धीर्निषेधे प्रनुधोरित्युक् ॥ ७५६ ॥

टी च टी च अथ टीव्यं तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । मृडो डित्त्वेऽपि व्यां व्याम्
अत्ये च विषये सं स्यादिति नियमः । म्रियते म्रियेत अमृत मृषोष्ट अन्यच्च ममार
ममां मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु मृडो डानुबन्धाभावेऽपि टीव्ये मविधाना-
दत्यत्र परसौपदे सिद्धे डित्कारणादात्मनेपदस्य प्रातौ परसौपदं कुवचिह्नवति ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परसौपदिनां कचिदिति न्यायी लभ्यते तेन स एवायं नागः
सहति कालमेभ्यः परिभवमिति । विद्या धनं मनुष्याणां मृतेऽप्यनगच्छते इत्यादि

[२७७] ओ विजौ ड श भी-कम्पे ।

७५८ । विजैर्णुर्नेमि ।

विजैः ६१, णः ११, न ११, इमि ७१ ।

विजैर्णुः न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपादः ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—रुधादिः ।

[२७८] रुधिरौ ध जि जावरणे । रुणद्धि ।

७५९ । नणो न्नेऽणौ ।

नणः ६१, नू ११, रे ७१, अणौ ७१ ।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः

अरुणत् । अरुधत् अरौत्सीत् । [२७९] कृ दु ज धिर् देवने ।

[७६१] कृर्द्धिष्यति कृर्त्स्यति । एवं [२८०] ळदु ज धिर्नादरे ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

विजैः किदिमित्यनेनैवेष्टसिद्धौ शुनेमीति गौरवं स्पष्टार्थम् । अविजिष्ट
विजिष्यति विजिता ॥ ७५८ ॥

इति तुदादिपादः ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ढभाचधीरिति तस्य धे भप्भसीरिति घस्य दः घृ, णं
इति णत्वम्अरे नणीऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लीपः ।
इति पूर्वमुक्तं त्रयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमसत्त्वं लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाव-
वौनस्तु घृ, णं इत्यत्र लिखितम् । अरुणदित्यादि ह्रस्वाग्रामिति सेलीपे भप्भसी-
रिति घस्य तो दो वा । पक्षे घ्यां सौ रवादधीरिति घस्य रेफे रेफस्य विसर्गः ।
उभयत्र घृ, णं इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरित्वात् डी वा । पक्षे घ्यां सौ
औदित्वात् अनिमत्वात् इङिः । कृर्द्धिष्यतीति वृत्कृदितीम् वा ॥ ७५९ ॥

[२८१] त ह्र ध हिंसे ।

७६० । तहः इण् पिङ्गसे ।

तहः ६।, इण् ११।, पित्-हस्-रे ७।

तहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तणेदि तण्डः
तं हन्ति । अतर्हीत् अतच्छत् ।

[२८२] हिसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नणः ५।, न ११।, लोप्यः १।

हिनस्ति [२८३] अन्रूध जि व्यक्ति गति-म्रक्षणे । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सरिम्पे ।

अन्रूजः ५।, सेः ६।, इम् ११।, पे ७।

अन्रूजः परस्य सेः इम् स्यात् पे । आञ्जीत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धौ ड ध दौमौ । इन्धाञ्जके ।

इति रुधादिपादः ।

पिङ्गासौ हस् चासौ रश्चेति पिङ्गस्तः तस्मिन् । अत्राप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति
स्पष्टार्थम् । तणेदीति तह हिंसे तिप् नण् अनेन नणोऽन्याचः पर इण् तणेदि
इति स्थिते ही द्वौ भौ ढभातयोः दृभिरिति द्वौद्वीति । तण्ड इति नणोर्नृऽणौ
इति नकारे दृभिरिति णलम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्वं तुदादि-
पक्ष एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्मगणे रुधादौ तहहिसि हिंसायां इति तुदादौ
तु त ह्र ड् तह तनह्र हिंसार्था इति । कविकल्पद्रुमे तहधू तणह्र श हिंसे इति
रुधादिपक्षेऽप्युदनुबन्धः केषाञ्चिदनुरोधात् ॥ ७६० ॥

ननो नः परो नकारो लोप्यः स्यात् । हिसि ध कि हिंसे हिनस्ति एव भञ्जधौ
भनक्ति उन्दधी उनक्ति अञ्जूधजि अनक्ति ॥ ७६१ ॥

जदित्वावेमले नित्यार्थं विधानम् आञ्जीत् सेः अन्यत्र अञ्जिथ्यति अङ्क्ष्यति
अञ्जिता अङ्क्ता आनञ्जेति स्यान्नादादौति खेरान् । इन्धौविधङ् इन्धे इन्धाञ्जके
इति विंजादीत्याम् ॥ ७६२ ॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेर्लुक् त-यासो स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

सेः ६।, लुक् १।, त-यासोः ७।, तन्भ्यः ५।, अकुः ५।, वा १। ।

क्ष्वर्जात् तनादेः सेर्लुक् स्यात् वा त-यासोः परयोः । अतत
अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्धात् ।

[२८७] क्षणु ज द वधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिणु ज द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युङो गुर्वात्वृतः ।

न १।, उपि ७, उङः ६।, गुः १।, वा १।, तु १।, ऋतः ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋणु ज द गती । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] ड क ज द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्यः शुभ्रवे इति शुप् तन्व इत्यादौ नुपीऽस्यसेति
उकारलोपी वा ।

तश्च यास् च तथासौ तयोः । यास् साहचर्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव ग्राह्यः ।
अन्यथा तकारमात्रप्राप्तौ परस्मैपदस्य तां तं त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अता-
निष्ट एष्वपि प्रसक्तेः । किञ्च तयोः रित्युक्तावपि यकारसाहचर्यात् आत्मनेपदीयत-
कारस्यैव प्राप्तौ यास् ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अतत इत्यादि सेर्लुकि वज्रतनाद्यनिमां
जम् लोपः । लुक् करणात् त्यलोपे व्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परे विहितस्य
कार्यस्य निषेधेऽगुणिनीसथासोः परयोः जम् लोपः । अकुः किम् । अकृत
अकृताः उभयत्र इगुङ्मंडीसेः किञ्चात् गुणाभावे भ्रसस्तादिति सेर्लोपः । असा-
देत्यादि सेर्लुकि खनसनजनामिति ङा । पृचे सेरिम् । अक्षणीदिति हसादेः
सेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रिः ॥ ७६३ ॥

७६५ । कुरुब्लोपो म्वे ।

कुः ५।, उव्-लीपः १।, म्वे ७।

कुर्वः कुर्मः, कुर्व्यात् । चक्कवं ।

७६६ । सम्परः सुमुपात्तु भूषा-सङ्ग-प्रति-
यत्नविकृताध्याहारे ।

सम्-परः ५।, सुम् १२।, उपात् ५।, तु १२।, भूषा-सङ्ग-प्रतियत्न विकृताध्याहारे ७।

आभ्यां कृजः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क-
रिति, समस्कृषातां, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्कृयात् संस्क-
षीष्ट । परिष्करोति पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् उपस्करोति ।

उपि परे उङी णुर्न स्यात् उङ् ककारस्य तु वा । यथा चिण दु ज बधे
चिणीति कृतन्तु कृणुज उ गतौ कृणीति अर्णीति घृणुदु ज दीमौ घृणीति घर्णीति
हृण दुज भवे हृणीति तर्णीति । उङ्ङः कि' करोति ॥ ७६४ ॥

म च व च य च स्वं तस्मिन् । कृजः परस्य उपी लीपः स्यात् मे वे ये च ।
कुर्व इत्यादि वमर्थेषु उपी लीपः । व्यनच्तयीक इत्यत्र कुरुवर्जनात् न दीर्घः ।
करोमीत्यत्र स्वरादेशस्य बलवत्त्वात् गुण एव । चक्कवेति नेमसुमिति
निषेधात् नेम् ॥ ७६५ ॥

सम् परिभ्यां कृजः सुम् स्यात् । अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्तसंज्ञित-
सारकवाक्यत्वात् । भूषणादन्यत्र संकरोति परिकरोति । उपात् तु भूषणादौ
भूषणमलङ्करणं सङ्गः समूहः । प्रतियद्वौ गुणान्तराधानं विकृतं स्वरूपस्यान्यथात्वम्
अध्याहारी वाक्यस्य अश्रुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम् । समस्कृषाताम् इति स्यादृदृहु-
रित्यत्र स्तवर्जनात् नेम् । इगुडुर्मढीति सेः कित्वात्न गुणः । सञ्चस्करिथेति
नेमृतस्यप इत्यत्र स्तवर्जनादिम् । संस्कृयादिति स्यादृदृहुत् इत्यत्र स्तुतुव्यामेवेति
उक्ते गुणनिषेधः कृद्रिः ष यक्ढीपे इति रिः । संस्कृषीष्टेति इगुडुर्मढीति सेः
कित्वात् न गुणः । परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम् । पर्यष्कार्षीदित्यादि
निविपरिस्त्रन्जेति वा षत्वम् ॥ ७६६ ॥

७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदो
व्यस्य कृजि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्य
रस्युपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।

हस्ते-उपनिषदः ६।, व्यस्य ६।, कृजि ७।, सः १।, तिरस्—साक्षादादेः ६।
तु ११।, वा ११। ।

हस्ते करोति, तिरस्करोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

तृतीयः पादः—क्रादिः ।

[२८१] डु क्री ज ग द्रव्यविपर्यये ।

क्रीणाति । [७०१] आहोरिति क्रीणन्ति ।

[२८२] स्कु ज ग न उड्वृत्तौ ।

हस्ते इत्यादेरुपनिषदस्तस्याऽव्ययस्य कृजधातौ परदे नित्यं समासः स्यात् तिर-
प्रभतेस्तु वा । समासीऽप्येकपदीभावमाचमम् । न तु हन्दादेरेकतमः । समास-
करणञ्च पूर्वनिपातनियमार्थं क्ताची व्यवर्थञ्च । हस्ते पाणौ स्त्रीकारि । हस्तेकृत्य
स्त्रीकृत्य इत्यर्थः । तां हस्तेकृत्यमाश्रसीरिति भट्टिः । प्राध्वं बन्धनानुकृत्ये प्राध्वं
कृत्य । जीविकोपनिषदौ उपमायाम् । जीविकाकृत्य जीविकामिव कृत्वा इत्यर्थः ।
तिरोऽन्तर्हानि तिरस्कृत्य । उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने इति पञ्चानुपश्लेषे ।
उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अनुपश्लेष इति किम् । उरसिकृत्वा हस्तं शेते पदे
कृत्वा शिरः शेते आ । उपाजे अन्नाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थं साक्षादादेरभूत-
तद्भावे । साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । साक्षादादिस्तु साक्षात् मिथ्या आस्था
अर्द्धा अन्तर्द्धा प्रभाऽचला चिन्ता प्रमा प्रजा विज्ञा रुज्ञा रुह्य संशय्या नमस् आविस्
प्रादुस् वहिस् इत्यष्टादश । अप्री वशे विकल्पने विहसने प्रपतनेऽर्थे इत्या-
दीनामपि वा समासमिच्छन्ति खीमराः । वशेकृत्य दशमीव मोदस्त वरमन्दिर इति
भट्टिः ॥ ७६७ ॥

७६८ । स्कु स्कुन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः
भुभ्यो घे रे ।

स्कु—स्तुन्भुभ्यः ५॥, भु-भ्यो १॥, घे ७, रे ७ ।

एभ्यो घेऽर्थे भुः आ च स्यात् रे परे । स्कुनोति स्कुनाति,
विस्कभूति [६२५] विस्कभूति घः विष्कभूति । एवं विस्कु-
भूति विस्कुभूति, विष्टभूति विष्टभूति, व्यष्टभत् व्यष्टभूत्,
वितष्टभ । स्तुभूति स्तुभूति । [२८३] मी ज ग वधे ।

[७४५] मिम्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

[२८४] पू ज गि शोधने ।

७६९ । प्वादेः स्तो ने ब्रादेस्तु वा ।

पू आदेः ६१, स्तः ११, ने ७, ब्री-आदेः ६१, तु १२१, वा १२१ ।

प्वादीनां स्तः स्यात् ना-त्ये परे ब्रादेस्तु वा । पुनाति ।

[२८५] कृ ज गि हिंसे ।

अकरोष्ट अकरिष्ट अकौर्ष्ट । करिषीष्ट कौर्षीष्ट ।

[२८६] धू ज गि कम्पे । धुनाति । अधावीत् अधौषीत् ।

[२८७] ग्रह ज ग आदाने । गृह्णाति ।

स्कु भ जुहुतौ स्तन्भु स्तन्भु स्तुन्भु भ रोधने इति चत्वारः सौवाः । यः
पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौवः । विस्कभूतीत्यादि विस्कभूतिर्वेति
सूत्रे आप्रत्ययस्य ग्रहणात् विस्कुभूतीत्यत्र न षत्वम् । विष्टभूतीत्यादि उभयव
गीक इति षत्वम् । व्यष्टभदित्यादि । शासलिट्दुदिति डीवा उभयत्रास्यपीति
षत्वम् । वितष्टभेति दशम्यादेरिति खिञ्चवधाने षत्वम् । प्रमीणातीति णादि-
हन्मीनेति षत्वम् ॥ ७६८ ॥

ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । आदिस्तु पूजगि शोधे लूजगि कृदि कृजगि हिंसे,
स्तुजाकादे, धूजगि कम्पे, वृजिज वरणे, भृजि स्तृजि ख्याती हनने । मृजितु भ्रातः
कथितो ह्यत्वां पृजितु रत्ने पूरणकृत्याम् । ङ्गि व्रीजितु विदितौ ह्यत्वां दृजि विदारे

७७० । हसान्नानो हौ ।

हसात् ५, ना ११, आनः १, हौ ७ ।

हसात् परो ना आनः स्यात् हौ परे । गृहाण । अग्रहीत् ।
जग्राह जगृहतुः जग्रहिय ।

७७१ । ग्रहेरिमो घौऽव्याम् ।

ग्रहेः ५, इमः ६, घः १, अव्याम् ७ ।

ग्रहेः परस्य इमो घः स्यात् न तु व्याम् । ग्रहीता ।

[२६८] शृ ज गि हिंसे ।

७७२ । शृ पृ द्रां स्त्रो वा कित् व्याम् ।

शृ-पृ-द्रां ६, स्त्रः १, वा ११, कित् व्याम् ७ ।

एषां स्त्रः स्यात् किति व्यां वा । शश्रतुः शश्रतुः ।

नृगित्, नीत्यां भृगित् भर्त्से नृबद्धत्वे गृगित् शब्दे व्याजौर्णत्वे रौ रेषणगतयोर्नृगिः
गत्यां लीगि ल्वीगि श्लेषणकृत्यां व्रीगि वरणे ल्वीगि गत्यां भीगि धातुः कथितो
व्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिताः प्रादिशेषे धातव इह विदिताः । इति ।
शेषास्तथी न प्रादय इति दुर्गसिंहः । प्रादय इति जैनेन्द्राः । उभयातुरोधात्
ब्रादेर्विकल्पः । व्यागि जरायां इत्यस्य प्रादिफलानु जीनः जीनवानित्यत्र ल्वादि-
त्वात् तस्य नः । कचिन्नाप्रत्ययस्यापि ऋस्व इति वररुचिः । स्मरणात् पुनर्न पापं
धारणात् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मीलमेतद्योगस्य लक्षणमिति प्रयोगः ।
अकरीष्टेत्यादि स्याद्वृद्धुदुरिति इम् पचे वृत्तिविम इति वा दीर्घः । इग-
दुरिति सेः किल्ले ऋकारस्य इरिव्यनच्त्तयौति दीर्घः । अघावीदित्यादि
वेम्दिदितौ वा ॥ ७६२ ॥

ना आन इति स्त्रीभवं लुप्तप्रथमैकं सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाणति गृहस्वपाथो-
रिति जिः । आने कृते अकाराद्धेलीपः । एवं पुष्पाण सुष्पाण इत्यादि । हसात्
क्तिः जग्रीहि । अग्रहीदिति हानत्वात् न त्रिः । जगृहतुरिति गृहस्वपाथो-
रिति निः ॥ ७७० ॥

ग्रहीता ग्रहीतुम् । व्यान्तु जग्रहिय जग्रहिव ॥ ७७१ ॥

एवं [२८८-३००] जिपृ गि पालने, ह गि विदारि ।

[३०१] ज्या गि जशायाम् । जिनाति जिज्यौ ।

[३०२] त्री गि वृत्याम् । त्रिणाति त्रीणाति ।

[३०३] ज्ञा ग बोधे । जानाति । [३०४] अन्य ग मोक्षे ।

अथाति । अथतुः अथन्यतुः, अथिथ अथन्यथ ।

एवं [३०५] अन्य ग गर्भे । [३०६] कुष ग निष्कोषे ।

[५०३] वेसुदितौम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।

[३०७] अश्र ग भोजने । अश्रिता अष्टा ।

[३०८] वृड ज ग वरणे ।

अवरीष्ट अवरिष्ट अहत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।

इति क्रादिपादः ।

भृगि हिंसने, जिपृगि पालने, दृषगि विदारि एषां स्वः स्याद्वा किति व्याम् ।
अश्रतरुति ऋग्भावावपक्षे कृती णः कित् व्यामिति गुणः एवं पप्रतुः पपरतुः ।
दद्वतुः दद्वरतुः । त्रिणातीत्यादि ब्राह्मणं वेति वा ऋस्वः । जानातीति
स्यादानेति जादेशः । अथातीति हसुङ्ग इति न लोपः । अथतुति स्यात्
व्यपिदिति कित् पञ्च न लोपः खिलीपादिश्च । अथिथेति अथन्यन्यदन्भासिति
न लोपपक्षे खिलीपादिः । निरकुक्षदिति वेमत्वादिनिम् पक्षे ह्रस्व इति सक् ।
अष्ट्यादि वेमसहेतीम् वा । अवरीष्ट्यादि स्याद्युद्वृत्तिरिति इम् पक्षे वृत्तीवेम
इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे इगुङ्गुरिति सेः कित्वात् न गुणः । ववृषे इति नेम-
सुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्युद्वृत्तिरिति वेम् इगुङ्गुरिति कित्वात्
न गुणः ॥ ७७२ ॥

इति क्रादिपादः ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

[३०८] चुर कि स्ते धे ।

७७३ । चुर्यो जि वा ।

चुर्यः ५॥, जि १, वा ११ ।

चुरादे जि स्यात् वा स्तार्थे । चोरयति चोरयते । अचू-
रुत् । चोरयामास । चोर्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाग्राब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यश्चुराद्यन्तर्गणाद् युजादेर्जिन्वा
स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातोरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्जिः कदाचि-
दनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अकिक् लक्षणीत्यत्र स्फुटीचकार
धोपदेवः । यथा सिद्धे नित्यणिजन्तलान्नित्यनुमले कितामिदित् । निजमित्यल-
वोधार्थं न ढष्टीऽनुम् विधिः कचिदिति । अस्यार्थः—कितां कानुबन्धधातूनां नित्य-
णिजन्तलान्नित्यनुमलेऽगुणपरत्वाभावाद्गलीपाभावे नित्यनकारवत्से सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अतुम् विधिर्नकाराभावः
कचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्तार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः
स्तार्थे जिः । चुरादिभ्यो जेर्जिच्चेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्यमजक् वितर्के
इत्यादेर्ज्ञानुबन्धो व्यर्थः स्यात् । तेन कितश्चुरादेरात्मनेपदं जितश्चुरादेरुभयपदम्
उभयभिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति
चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तद्भातुपारायणातुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मने-
पदस्य समाधानार्थञ्च यथा नालोक्ते यथेदानीं मामिद्यं तेन तर्कये इति नैषधे ।
चोरयतीति चुर जिः गुणः धातुसंज्ञायां तिप् शप् गुणाः । अचूचुरादिति चोरि-
भागात् टैविभक्तौदौजिशीत्यङ् चोरीत्यस्य हिले रेलीपः भाभखयति खेरीकारस्य
उकारे ञ्प्रभुङ् ख इति मूलधातुरीकारस्य ऋखे खेः सन्वदिति खेरुकारस्य
दोषे जेलीपः । चोरयामासेति विंजादीत्याम् । चौर्यादिति व्यां जेलीपे त्यलोपे
खलक्षयमिति न्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

[३१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कीर्त्तः कृतः ।

कीर्त्तः ११, कृतः ६॥

कृतः कीर्त्तः स्यात् औ । कीर्त्तयति ।

[३११] गणत् क संख्याने ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यद् योः ।

हसात् ५१, लोपः ११, अशिति ७१, अत्-योः ६॥

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातुः कीर्त्तिः स्यात् सर्वत्र । कीर्त्तादेशस्य सावंचिकत्वे कीर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातुं पठित्वा कीर्त्तादेशविधानं ज्ञापयति क्वचित् कीर्त्तादेशो न स्यात् इति । तेन अचीकृतदिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥ ७७४ ॥

अत् च य च अद्यौ तयोः । अयोरिति लिपिकारप्रमादपाठः । अन्यथा इत् रहितेन अका सवर्णस्यावश्यमाह्वलात् दास्यतीत्यादावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणबलाद्वातुसंज्ञकस्यैव अकार-यकारयोर्लोपः तेन हसतीत्यादौ न स्यात् । हसात् किं ? वीभूयिता अशिति किं ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्वीति गौरवं कथमिति चेन्न मव्यवस्थे इत्यस्य यङ् लुकि ख्या याति परे ममव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्तेः । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धिः । एवं कुणत्काभाषमन्त्रयोऽरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गणः । अतएव अग्लोऽपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् । यत्र लेने न विद्यते तच्चाग्लोपविकल्पनम् । तद्वलादन्त्यदीर्घश्च पुक्चैत्यङ्गापयत्यत इति वीपदेवः । अस्यार्थः अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वञ्चेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अग्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस्वः सन्वज्ञावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवृद्धौ कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्वस्वीकारबलात् अग्लोपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपत्ते दीर्घश्च पुक्च आदन्तत्वात् पञ्च स्यादतीऽङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयोः कार्यं धेनु न स्यात् ते

७७६ । वेङ् गणकथः खे ज्ञाडि ।

वा ११, ईङ् ११, गणकथः ६, खे ६, ज्ञाडि ७ ।

गणकथयोः खेरोङ् स्यात् वा ज्ञाडि । अजीगणत् अजमणत् ॥

[६३८] अग्लोपित्वात् न इः ।

[३१२] कथत् कं वाक्यप्रबन्धे अचीकथत् अचकथत् ।

इति चुरादिपादः ।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः ।

धातवी हसन्ता एव मन्वाः । तेन अङ्गापयतीति प्रयोगः । स्वमतविरुद्ध इति
नीधस्य । न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनी उपन्यासीऽपि विरुद्ध इति वाक्यम् ।
अष्टानां मन्वात्वालीक्य कर्तव्ये परमन्तोपन्यासेऽपि दोषाभावात् । अन्यथा कैश्चि-
दमन्यमानस्य कृच्छ्रताविति भौवादिकस्यापि पाठी विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि
तन्मन्तैकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पोऽन्यदीर्घश्च मनीषादित्वात् साध्यः ।
यथा अङ्ग जिः अकारलोपे अङ्गि टीविभक्तौर्दि अङ्ग नकारजावनुस्वारपञ्चमी भलि-
धातुषु इति ङस्य न प्रकृतिकत्वे स्यादौ नवद्व इति ङकारं हित्वा कि इत्यस्य
ङित्वे कस्य चले निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ङस्य नले नस्यानुस्वारत्वे
तस्य च चले आङ्गिकदिति अव ङस्वसन्धावयोरसम्भवात् नाग्लोपित्वं गुणवृद्धि-
रसम्भवात् स्थानिवत्त्वमिति ॥ केचित्तु ङित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं मन्वानाः क
इत्यस्य ङित्वे अग्लोपित्वान्न सन्वत्कार्यमिति आङ्गकदित्युदाहरन्ति । अन्ये तु
उपप्रकृतिं मन्वानाः ङि इत्यस्य ङित्वे कस्य लोपे आङ्गिङ्ङित्याङ्गः । यकारलोपी
यथा पापठ्य वावदादि यङन्तेभ्यः प्रस्योद इति अप्रत्यये आदौ हसन्तोप इत्यकार-
लोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खिः गणकथखिः तस्य ईङ् स्याद्वा खेः परेऽङि, ङित्वा-
दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः ।

द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—जान्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे ।

जिः ११, प्रेरणे ७ ।

धो जिः स्वात् प्रेरणेऽर्थे । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति ।
अचौकारत् । अशशासत्, अडुडौकत् । अशशवत् अशिशयत् ।
व्यतस्तभत्, पर्यसीसिवत् । [५७२] साडत्वात् न षः । अचौ-
चकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औजिजत् आड्डिडत्
आच्चिचत् अररभत् अललभत् । अजौहयत्, [७४८] अनडौ-
त्युक्तेर्न घिः । अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलयीत् ऐलिलत्,
आर्हयीत् आर्हिदत् औनयीत् औनितत् ।

प्रेरणं ल्यैतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम् । यथा गुरुमन्त्रं भोजयति
अथं ग्रामं गमयति शिशुं शालयति । अचेतने तूपचारः । यथा भोजनाभावी
वायुं वर्धयतीत्यादि । धोरिति व्याख्यानं सर्वधातुमाप्तार्थम् । तेन भवन्तं प्रेरयति
भाषयति कामयमानं प्रेरयति कामयति चिकित्सयति चोरयति चिकीर्षय-
तीत्यादि । प्रेरण ज्ञेः परेऽपि जिः । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति अत्र
पुत्रः पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठतेः तेन पुत्रस्य कर्त्तृत्वं न स्वात् जिस्वादुभयपदं
कारयति कारयते पूर्वसूत्रीकृतान्युदाहरति अचौकारदित्यादि । कुर्वन्तं प्रेरित्
इति औ अनएव औ हिले त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् बिभ्रवात् पूर्वं न इद्धिः ।
कृद् इति स्थिते धातुसंज्ञायां हिः अमागसः जिथीत्यडि कृद् इति वर्णह्रस्वस्य
हिले खेराद्यच्च इति इकारस्य खोपे अभस्येति ऋकारस्य अकारे ककारस्य
चकारे ञिण्यन्ते जुङ्तोरीति व्हौ अण्डुङ्ङः ख इति आकारस्य ङस्वे खेः सन्वहौ
इति सन्वस्वे ख्यस्वेत्सनीति अकारस्य इकारे घीश्च खेहंसादर्धश्चेति दीर्घं

७७८ । स्मृदृत्वप्रथमदस्मृत्प्रशोऽङ्गे ज्ञाडि चेष्टवेष्टो स्तु वा ।

सृ—स्रशः ६।, अङ् ११, खेः ६।, ज्ञाडि ७, चेष्टवेष्टोः ६॥, तु १२।, वा १२।

एषां खेरङ् स्यात् ज्ञाडि चेष्टवेष्टोस्तु वा । असस्मरत्
अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अमस्मदत् अतस्तरत् अपस्प्रशत्
अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् ।

जेर्लोपे दस्य तकारी वा । एवं सर्वत्र । अशशासदिति ज्ञाडुङ् : स इत्यत
शासवर्जनात् ऋस्वः । अडुडौकदिति ऋदिवर्जनात् न ऋस्वः । अशशवदिति
प्रागच्कार्थ्यादिति नियमादादौ हिले श्रैजिर्वैत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया खिर्भूलस्य च
जिः ततो ह्रस्वादि पत्ते न जिः । व्यतस्तम्भदिति गुरुधालचरपरत्वात् सन्वहावादि
साङ्गत्वात् न पः । पथ्यंसीषिवदिति साङ्गत्वात्पथ्यादिनिमित्तकं खेः पत्वं न स्यात्
खिनिमित्तकं मूलधातोः पत्वं क्लिवादित्यनेन स्यादेवेति श्रीपतिदत्तः । एवं
पथ्यंसीषदित्यत्रापि बोध्यम् । अचचकासदित्यादि ऋदित्वादुङी ऋस्वाभावि
अनेकाचत्वात् सन्वहावादि विकल्पः । श्रीन्दिददित्यादि उन्द्धी क्लेदे उज्ज प्राजंवे
अदृङ् अभियोगे अर्चञ् पूजि इति जन्तानां चतुर्णाम् उन्दि उज्जि अदृङ् अर्चि इति
स्थिते नाजन्तादिरिति आद्यच्चरं हिला स्यादौ नवद्र इति न व द रांश्च हिला दि
जि डि चि एषां हित्वम् । अररम्भदित्यादि गुण् रघ इति गुणि गुरुधालचरपर-
त्वात् न सन्वहावादि । अजीह्यददिति हेः खिरनङीत्यत अनङीत्युक्ते नैघिः ।
अध्वनयीदित्यादि मिध्वन रवे इत्यश शये गतौ अर्दञ् बधे जनत्वा परिहाणे
एभ्यो ज्ञान्मेभ्यः शि घेठ ध्वन्मेत्यर्थनेस्तु वेति अङ् वा । पत्ते व्यां सौ अङ्जि
श्रिजागुर्त्रिरिति निषेधात् न त्रिः ॥ ७७७ ॥

सृ स्मृतौ सृ न औक्ते इति द्वयम् । दृयगि विदारे । जित्तर पमङ् सदे ।
प्रथमयङ् चीदे स्फुङ्गि क्वादने स्पशज ग्रन्थवाधयोः । एषां सप्तानां खेरङ्
विधानसामर्थ्यात् स्वस्येत्यनीति इ न स्यात् । धीय खेर्हसादे घञेल्यपि न स्यात् ।
चेष्टवेष्टोस्तु खेरङ्गीप्राप्तिपत्ते गुर्वचरपरत्वात् सन्वहावस्याप्राप्तौ तदेकायोगनिर्दिष्ट-
त्वात् खेर्दौघांसिपि न स्यात् ॥ ७७८ ॥

७७६ । भाज भास भास भाष दीप जीव
मील पीड कण वण भण अण लप लुप लुट
हेठां वोङः स्वः ।

भाज-हेठां ६॥, वा. ११, उङः ६१, स्वः ११ ।

एषाम् उङः स्वः स्यात् वा जग्रडि । अविभ्रजत् अबभ्राजत् ।

७८० । वर्दुङो धुः ।

वा. ११, ऋदुङः ६१, धुः ११ ।

ऋदुङो धोर्धुरेव स्यात् वा जग्रडि । अवीवृतत् अववर्त्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वपः ६१, जिः ११ ।

स्वपो जिः स्यात् जग्रडि । अस्रृषुपत् ।

भाज ङ णृ टु भासि । भास ङृणृ भासि दन्त्यान्तालव्यान्तोऽपि । भासृ
ङ दीप्ती भाषङ्क्वाचि । दीपीङ्यृ दीपने । जीव ऋ प्राणि । मीलु निमेषे ।
पीडक बाधगहे । कण आर्चस्वरे । वण शब्दे ऋभण शब्दे । अण क दाने । ऋ
लप भाषे । लुप शप ल औ केदे । ऋलुञ्च विलोटविलोडयोः । हेटु ज बाधे षोडशैते ।
अविभ्रजत् अबभ्राजत् अविभ्रसत् अबभासत् अबीभसत् अबभसत् अबीभषत्
अबभाषत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत् अमीमिलत् अमि-
मीलत् अपीपिडत् अपिपीडत् अचीकणत् अचकाणत् अवीवणत् अववाणत्
अवीभणत् अबभाणत् अशिशणत् अशश्राणत् अलीलपत् अललापत् अलूलुषत्
अललीपत् अलूलुट् अलुलोट् अजीहिठत् अजिहेठत् । कविकल्पद्रुमे भास-
ङृणृ इत्यस्य सप्तमस्तरानुबन्धः यणक दाने इत्यस्य च अष्टमस्तरानुबन्धाभावः
कस्यचिदगुरीभात् । हेजै इत्यस्येह सूत्रे पाठः प्रमाणयून्य एव ॥ ७७६ ॥

ऋत् उङ् यस्य स ऋदुङ् तस्य । तस्य स्थाने तद्वात्वादेशी जग्रडि वा स्यादि-
त्यर्थः । अवीवृतत् अववर्त्तत् । एवं अवीवृषत् अववर्द्धत् अमीमृजत् अममार्जत्
अचीक्षिपत् अचकल्पत् इति तु ऋदुङ् प्रकृतिकत्वात् । वा ग्रहणात् परच वाक्नि-
कारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ७८० ॥

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जी यः ।

शा—पां ६॥, जी ७, यन् ११ ।

एषां जी परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । द्वेः पिवः पीप्यो ज्ञाडि ।

द्वेः ६, पिवः ६, पीप्यः १, ज्ञाडि ७ ।

अपीप्यत् ।

७८४ । ङी वूी री क्लू व्यृ क्ष्माय्यातां पण् गुश्च जी ।

ङी—आतां ६॥, पण् ११, गुः ११, च ११, जी ७ ।

ङ्रेपयति वूेपयति रेपयति क्लोपयति अप्रपयति क्ष्माप-
यति स्थापयति ।

अनुपपदिति तु आदौ जिः पश्चात् द्वित्वे घोश्च खेहंसादेरिति दीर्घः क्लिप्ता-
दिति षः ॥ ७८१ ॥

शोय निशाने ङीय लूनी घोय नाशे ङ्गेजै स्रद्धे व्येज हवी ऐजवे सूती पा-
पाने पै शोषे इति द्वयम् । एषां सप्तानां जी यन् स्यात् निष्वादनौ । शाययति
काययति साययति ह्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥ ७८२ ॥

विभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्यः स्यात् ज्ञाडि । पिवः किम् ? पै अपीपयत् ।
पाक् रक्षणे अपीपयत् ॥ ७८३ ॥

ङीलि लङ्गे वीगि गल्यां चोरीङ्घ क्षरणे रीगि रधे गतो इत्युभयम् । क्लूयीङ्
दुर्गन्धे ऋणं हिसे ऋलि गल्याम् ऋ प्राप्ते च इति त्रयम् । क्षायीङ् विधूनने इति
पञ्चानादन्तानाञ्च जी पण् स्यात् यथासम्भवं गुणश्च । ङ्रेपयतीत्यादौ णित्वा-
दन्त्याचः परे पणि कृते पस्यापि धात्ववयवत्वात् लघूङ्गीभावात् अप्राप्तौ गुण-
विधानम् । क्लोपयतीत्यत्र पकारात् परतया ह्रस्वालोप इति यत्नीपः । एव
क्ष्मापयतीत्यापि । स्थापयति । आदिष्टादन्तानाञ्च यङ्गणात् देङ् पालने
दापयति ङुक्तीञ् आपयतीत्यादि ॥ ७८४ ॥

७८५ । स्त्रोडो जगडीः ।

स्त्रोडः ६॥, जगडि ७॥, इः १॥ ।

तिष्ठतेः उड् इः स्यात् जगडि । अतिष्ठिपत् ।

७८६ । ग्री वा ।

घः ६॥, वा ११॥ ।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ।

७८७ । पाति-स्फायोर्लन्वडौ जी ।

पाति-स्फायोः ६॥, लन्-वडौ १॥, जी ७॥ ।

पालयति स्फाययति ।

७८८ । ग्री-धूजोर्नन् वा ।

ग्री-धूजोः ६॥, नन् ११॥, वा ११॥ ।

ग्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति ।

स्था इत्यस्य उड् स्त्रोड् तस्य पणि कृते स्थाप इत्यस्य उड् इत्यर्थः । अतिष्ठिप-
दिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति घः ॥ ७८५ ॥

प्राधातीः पणि कृते प्रापभागस्य उड् इः स्याद्वा जगडि । इकारे अजिघ्रिप-
दिति । इकाराभावपक्षे जगडुडः स्व इति ह्रस्वे सन्वद्भावे खेरित्वे खेर्गुरुत्वात् दीर्घा-
भावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ड् ह्रस्वावित्यस्य वड् स्यात् जी ॥ ७८७ ॥

ग्रीञ्च धूञ्च ग्रीधुवौ । ग्रीधुवौ च तौ जी आनुबन्धौ चेति तयोः । ग्रीञ्च तर्पणे
ग्रीञ्च कान्तौ च इति द्वयोः ग्रीणयति प्राययति आनुबन्धग्रहणात् ग्रीञ्च तर्पणे
इत्यस्य तु यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानीति हलायुधः । ग्रीडञ्च ग्रीती चेत्य-
स्यापि प्राययति । धूञ्च कम्पे इत्यस्य तु वायुर्विधूनयति केशरपुष्परणूनि
हलायुधः । अत्र स्वायेविहितजर्जकारिण सम्बन्धात् नन् । अन्यथा कम्प प्रेरणे
धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्युः । धूनीत्यादीनां साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थानां तेषां जी कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमिवायः स्यात् । किन्तु कम्पनायां
धूनयतीत्यादीनामवश्यभावे अत्र च सृजकारः प्राचीनमतानुरोधार्थः ॥ ७८८ ॥

७८६ । रुहः पङ्क्वा ।

रुहः ६।, पङ् १२।, वा १२। ।

रोपयति रोहयति ।

७८७ । शदोऽगतौ तङ् ।

शदः ६।, अ-गतौ ७।, तङ् १२। ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७८८ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

लाल्योः ६॥, लन्-ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७।, वा १२। ।

लातेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे जी वा । विलापयति विलापयति । विलीनयति । [७८५] मिम्योरिति डा वा, विलापयति विलाययति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लीहं विलाययति विलापयति ।

७८९ । वो जन् धूतौ ।

वः ६।, जन् १२।, धूतौ ७। ।

वातेर्जन् स्यात् कम्पने जी । वाजयति । धूतौ किं ? केशान् वापयति ।

जिजरुहौ जन्मामित्यस्य पङ्क्वा जी । वा शङ्खं परत्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ननु रोहते रूप्य इविमीहे इति द्वयोः रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुहः पङ्क्वा विधानं कथमिति चेन्न । रोपयतीति पङ्क्वा जन्मप्रेरणस्य बोधयितुं भगवत्वात् ॥ ७८९ ॥

शदलजौ शाते इत्यस्य तङ् स्यात् जी न तु गतौ । शातयति वृत्तान् फलं लीकः पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गोपः अनेकार्थत्वाद्वाच्यमपि ॥ ७९० ॥

स्नेहस्य घृतादेर्द्रवी द्रवीकरणं स्नेहद्रवः । लालन् यष्टं लीकि द्रावणे इत्येतयोर्ग्रहणम् ॥ ७९१ ॥

वाजयति लतां वायुः कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिष्करोतीत्यर्थः ॥ ७९२ ॥

७६३। क्रीजीङोऽजा चिस्फुरप्रजनार्थवीनान्तु वा ।

क्री-जि-ङङः ६।, अच् १२।, आ १२।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवीनां ६॥, तु १२।, वा १२। ।

एषाम् अचं आ स्यात्, जी च्यादेस्तु वा । क्रापयति जापयति
अध्यापयति । अंध्यजीगपत् अंध्यापिपत् । चापयति चाय-
यति । चंपयति चययति । [७६८] मिच्छात् ऋस्व इति प्रक्रि-
यारत्ने दृष्टम् । स्फारयति स्फीरयति । वापयति वाययति गाः
पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः ।

७६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मञ्च ।

स्मिभ्योः ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, सं १।, च १२। ।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे ओ मञ्च । विस्मापयते भाप-
यते मुण्डः । घात् किम् । कुञ्चिकयनं विस्माययति भाययति ।

प्रजनी गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थः प्रजनादंशसौ वीक्षति प्रज-
नार्थवीः । विश स्फुरत्य प्रजनार्थवीश्च ते तेषां वीनामिति नुमागमः सूचत्वात् ।
डुक्रीजग द्रव्यविपर्यये जि जये अंधीङ्लज्यने । एषामचं आ स्यात् जी ।
च्यादेस्तु वा । अज्यजीगपदिति क्वां गा आङ् सनीस्तु वेति गादेशे पाणि गापि-
हित्वे उङ्ङस्वादित् । पत्ने इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते नाजन्तादेरिति
निषेधात् पि इत्यस्य द्वित्वे अज्यापिपदिति चापयतीत्यादि मुगमम् । स्फारयति
स्फुरतिर्नैवेष्टिङ्गो स्फुरतिरुकारस्यांकारविधानं स्फुरते कातन्वाद्यसम्भत्वात् ।
अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सिद्धयति रिकारस्य ओ परे आकारः स्यात् अपार-
लौकिके । घटं साधयति पदं साधयति । अपारलौकिके किं ? यज्ञं सिधयति ।
यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघी । अपारलौकिकविवक्षया सिद्धम् । जौम-
रास्तु लिखि वष्टि लस्जौनां लिखाप वष्टाप लज्जाप औ वा । इत्यादिभ्यः
लिखापयति लेखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जयति इत्याहः ॥ ७६३॥

विस्मयी भयञ्च यदि आन्तकर्तुर्हेतोः प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् औ
मञ्च । मुण्ड इति मुण्डी सुखितमसक्तौ जनः । एवं विस्मापयते भापयते
व्याघ्रः । कुञ्चिकया एनं जनं विस्माययति भाययति कुञ्चिका मस्यमेदः एवं
रूपेण तं विस्माययति खड्गेन मां भाययति । विस्मापयन् विस्मयनीयकौत्ति

७६५ । भीभीष् वा ।

भीः १।, भीष् ११।, वा ११। ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा औ मञ्च । भीषयते सुण्डः ।

७६६ । दुषेरोटूः ।

दुषेः ६।, औत् ११।, ऊः ११। ।

दुषेरोकार ऊः स्यात् औ । दूषयति ।

७६७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारे ७।, वा ११। ।

दूषयति दीषयति चित्तम् ।

७६८ । घटादि जनी जृष क्लस रजाम
मारतोषनिशाननिशामार्थ-ज्ञां स्त्रोऽकमामचमो
जीसमोस्तु धंश्च जागुश्च ।

घटादि—ज्ञां ६॥, स्त्रः १।, अकमामचमः ६।, जीसमोः ७।, तु ११।, धं ११।,
च ११।, जागुः ६।, च ११। ।

घटाद्यादेरमन्तस्य माराद्यर्थ-ज्ञश्च औ स्त्रः स्यात् न तु कमा-

भूपालसिंहं निजगाद सिंह इति रघौ । विस्मापयन्निति विस्मापनं विस्मापः
विस्मापं करोतीति औ स्त्रायम् ॥ ७६४ ॥

भीषयते भाषयते व्याघ्रः । घात् किं ? खड्गेन तं भाषयति ॥ ७६५ ॥

इदृथौ वैकृते इत्यस्य जिनिमित्तके गुणे कृते औकारस्य ऊः स्यादित्यर्थः
अन्यथा दुषेर्घ इत्यनेनैवेष्टमिदौ दुषेरीदृरिति गोरवं व्यर्थं स्यात् । यथा अघमात्
जनं दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति जिनिमित्तके गुणे किं दीषणं दीषः घञ्
दीषं करोति दीषयति अत्र घञ्जनिमित्तकस्य औकारस्य जनं स्यात् । दूषणमित्या-
दिकन्तु अत्राप्यस्यैव ॥ ७६६ ॥

घेततीति चित्तं मनः तस्य विकारश्चिद्विकारः । तस्मिन्नर्थे दुषेर्औ कृते औकार ऊः
स्याद्वा । दूषयति दीषयति चित्तं प्रीध इति शेषः ॥ ७६७ ॥

मचमां, जेः परयोरिण् णमोस्तु घञ् जागुश्च स्त्री घञ् ।
वटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्लमयति, रज-
यति मृगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति
आमयति चामयति ।

मारश्च तीषश्च निशानञ्च निशासश्च ते । तेषां यस्य स मारतीषनिशान-
निशामार्थः । स चासौ जायेति मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञाः । घटादिषु
जनीय जृष्य क्रस्य रज्य अमश्च मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञाय ते तेषाम् ।
कम च अम च कम चेति कामासचम् न कामासवम् अकामासचम् तस्य इण् च
णम् च इण्मयी । जेः परौ इण्मयी जीष्मौ तयोः । घटषडम् चेट् वटयति ।
घटक हिंसासङ्घातद्युतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुक्कुट्याद्यनुरोधात् जनमलित्व-
स्यापि सानुवन्तत्वे जनीति ग्रहणं प्राचीनमतानुवादाद्यर्थम् । जरयति जृष्यग्रहणात्
जृगिक् ज्याने इत्यस्य जारयति क्रसुस्यजृती क्रसयति । रजयति मृगानिति
रन्जमौञ्ज रागे औ तु मृगमरणे इति नलोपे जिण्यन्ते जुडतीरिति वृद्धौ क्रसः ।
रमयति एव रमयतीत्यादि । संक्रामयतीत्यादिकन्तु क्रमः शब्दप्रत्यये शपि क्रमः
पेऽपीति दीर्घं संक्रामन्तं करीतीति औ टेलोपि साध्यम् । ज्ञपयति शब्दं शूरः
मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति पुत्रं पिता तीषयतीत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणं
ज्ञपयति खड्गं कर्मकारः शीघ्रांसतीत्यर्थः । निशामी दर्शनप्रेरणं ज्ञपयति रूप-
कामिनी स्वीयगाढाणि दर्शयतीत्यर्थः । निशामी ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरक्षितौ ।
अतएव क्रसदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादित्वं विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितुं बीष-
यितुमिष्टमाणी जीभामान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि क्रसे सनि
जीभामान इति सिद्धम् । एवं विजतिरेषां मम जीववन्तो इत्यादिषु च विज्ञापन-
मेवार्थः । जीष्मोस्तु अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटमित्यादि कमादेस्तु
कामयते इति जिडि रूपम् । प्रेरणजौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति
जागर्तृक्रसः स्यात् पुनर्क्रत्वस्यैव दीर्घः स्यात् जेः परयोरिण्मोरित्यर्थः । यथा
गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागरि गुहः शिष्यं जागरं जागरं जागरं जागरं
ज्ञेते । घटादिस्तु । घट यमङ् चेट्ने नट् म वृती भट म भाषणे । वृद्धीक्षौ
गडम सेकेऽथ लभोन्मन्यनविह्वयोः । यपक्व क्षेपणे ज्ञाक्म मारणादी अथम् वधे
जृक्ष्म्यतु हड्ढ्वे दृगि दृम भये मती । आख् पाके स्मृमौल्ये व्ययस्मङ् भयादिषु ।

७६६ । ज्वल ज्वल ज्वल ग्ला स्ता वन रम
नमोऽगेर्वा ।

ज्वल—नमः ६।, अगेः ६।, वा ११। ।

एषामगीनां स्वः स्यात् वा जी । ज्वलयति ज्वालयति,
ज्वलयति ग्लापयति । अगेः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिख्वदाम् ।

वा ११।, शम-यम-फण-गि-ख्वदाम् ६॥ ।

एषां स्वः स्यात् वा जी । शमयति शामयति यमयति
यामयति, फणयति फाणयति, परिख्वदयति परिखादयति ।

नृगि नृम् नयने शैस पाके कम्मे क्रियासु तु । अक्रागम वक्रगत्यान्तु कखस हासं
वनम् गतौ । चक्रजङ्गमष्टकस्तक्म प्रतीघाति कणम् गतौ । रम्भ शङ्के लगे सङ्गे
यग षगसग ल्यङ् । ऋग ह्रस्वे तु संवर्त्या क्षजि क्षजङ् गतौ ल्यजि । रन्जरन्जौ
अं रागिऽय चणम् दाने अणम् तथा । षङ् भवेष्टे प्रथङ् ख्यातौ क्रथ क्रथ क्रथम्
वधे । कदकदकदकङ् वैकव्यविकललयोः । मदीभिर्यमदे स्त्रिपे कदकिञ्
र्जने मतः । मदयङ् लोदने ख्वदङ् विदारि चन्म हिंसने । जनीमङ् जनने
जन्मलिरुत्पत्तौ कपिषङ् । कृपायां चप कम् कल्के जपक्शतौ लरङ् स्यदे । ज्वम्
रीगे च लज् कम्मे ज्वलजम्चलनलिषोः । कलकजीविहलल्लल्म चलने तु क्लसङ्
भयि । जल्लिङ् दाने दल्लभषङ् हल्यये क्लसुमहृत्तौ । प्रसङ् प्रसवे तल्यां वदम्
व्यापृतौ तथा । चहक्म शठतायां स्यात् घटादिस्तु विसप्ततिः । चन्मि हिंसे गतौ
चिक्मि चयने फणमिण् गतौ । ध्वन्मि शब्दे टनस्तन्मि रवे स्वनमि तसने । चपूष-
मिङ् लज्जायां यमक्ति परिवेशने । तदभावे दल्लिभेदे ख्वलि स्यात् चलने चयि ।
मिल्लणस्य निवासस्य दयीर्बलमिङ् स्मृतौ । इति चयौदशा ख्याता धातवो वा
घटादयः ॥ ७६८ ॥

ज्वलजम चललियीः हल्लल्लल्म चालि स्त्रे क्लमे ख्यालं शोधने वनुमव्यापृतौ ।
णजटुवनीदिगिरि । नमी शब्दनलीः । ग्लास्त्रीरप्राप्ती अन्येषां नित्यप्राप्ती विकल्पः ।
अगेः किं ? प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं ऋस्वः । प्रग्लापयति प्रग्लापयतीत्युभयत्र न
ऋस्वः ॥ ७६९ ॥

८०१ । हनस्तङ्गविणि ङिणति ।

हन् १।, तङ् १२।, अणप् इणि ७।, ङिणति ७।

जिति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् न तु णपि इणि
च । घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेष्टी द्विः ।

यिः १।, सन् १२।, वा १२।, ईर्ष्यः १।, द्विः १।

ऐर्यियत् ।

इति अन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यशम इत्यस्य नित्यं ऋस् । शसयति रोगं
वैद्यः । शलङ्कालोच इत्यस्य नित्यं ऋस्त्वावः । निशमयति कार्यं मधी
प्रणिद्धातीत्यर्थः । निशमय तदुत्पत्तिं विस्तारद्वयोः सम इति । यमकमि पमि
विशने तदभावे यमयति यामयत्यत्र गृहिणी । यमौ उ विरती इत्यस्य तु नित्यं
ऋस् । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड इति शाकुन्तले । फणमिणगती फण-
यति फाणयति फणयति स्नेह इत्यस्य फाणयतीत्येव । खल्वण्ड विदारि परिखदयति
परिखदादयति अवखदयति अवखदादयति अवपरिभ्यां परस्यैव वा ऋस् इति
कातन्वाद्याः अवपि अवस्थाने इति इति भीमः । अस्य पूर्वस्य केवलस्य च
प्रखदयति खदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्यं ऋस् ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णविण् न नविण् अणविण् तस्मिन् । अ च ण च ङ्णौ
अणविती यस्य स ङ्णित् तस्मिन् । औ घातयति लज्जि घातः णमि जानं घातम् ।
णविणीस्तु ज्ञान अघाणि ॥ ८०१ ॥

ईर्ष्यो यिरिव द्विः स्यात् द्वित्वेन सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिरां द्विः
स्यात् सनि वा द्विः स्यादित्येकोऽर्थः । यथा ईर्ष्यौ औ कृते यलीपस्य नित्यत्वेऽपि
येर्हि विधानज्ञापकत्वात् हसालीपः इत्यनेन यलीपाभावे ईर्ष्य इत्यस्य धातुसंज्ञायां
क्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि द्वित्वा स्यादौ नषट् इति रेफं हित्वा अनेन
यकारश्च हित्वा यि इत्यस्य द्वित्वे औपि ऐर्यियदिति । सनि तु वसतिरस्येतीमि
द्वित्वे ईर्यियिषति सनी द्वित्वे ईर्यियिषति ॥ ८०२ ॥

इति अन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् १२।, इच्छायाम् ७।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अन्तुमिच्छति जिघत्सति ।
दिदासते दिदीषते, दिद्योतिषते, उतिच्छिषति उचिच्छिषति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुश्रावयिषति शिश्राय-
यिषति जुहावयिषति ।

यस्य घातीयोऽर्थसद्विषयायामिच्छायां तद्वातोः सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति
सामान्योक्तावपि तुमृगभायामिव । इत्यत आह अन्तुमिच्छतीति तुमृगभायामिच्छायां
सन्निति जीमराथः । 'इच्छासन्तान्ति न सन् ।' इच्छायामिच्छायान्तरासम्भवात् ।
स्वायंसनन्तात् सादेव । चिकिसिषतीत्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूलं पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् एवं वा सुसूषतीत्यादावपि विवक्षयैव
सन् । पूर्वतो वाशब्दानुवृत्तौ पक्षे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन
अटगती अटितिषतीत्यादौ नाजन्तादरिति अकारादेर्न द्विः । जिघत्सतीति
अद्वौ सन् घल्लद इदि घसादेशे सत् स्यरे इति सत्यं त द्वित्वादि तिप् शप् लोपीऽत्
इति सन्तो अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दीङ्ङां यन्निति डा वा । दिद्योति-
षते इति द्युत्स्वायोरिति खेजिः । उतिच्छिषतीत्यादि उच्छीश्बन्धसमापने सन्
इति उच्छिष इति स्थिते उकार हित्वा छिष इत्यस्य द्विले यस्य लोपि शिवज्जोयीरिति
खेच्छकारस्य तत्कारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्ले अभ्ययने ज्ञान्तात्
सनि क्वां गां अङ् सन्तोस्त्विति गार्हश्चि आदन्तत्वात् पण् । पक्षे क्रीजौङ् इति
आकारे पण् सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्विलम् । शुश्रावयिष-
तीत्यादि टुओश्चि ज्ञान्तात् सनि औ द्विले त्रिरिति नियमात् श्वेजिर्वेति औ
कृते द्विलं ततो त्रिः । जुहावयिषतीति हयने ज्ञान्तात् सनि औ द्विले त्रिरिति
नियमात् द्विले सति द्वौवेजिरिति औ कृते ह्यभागास्थ अलाभात् शाच्छासाह्ने ति
यनोऽभावे हङ्गिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । गुर्नानिमि ।

णः ११, न ११, अनिमि ७ ।

अनिमि सनि गुर्न स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निवृत्-
सति निवर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तितौषति ।

८०५ । घौऽज्भनिङ्गमाम् ।

घः ११, अज्भनिङ्गमाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङ्ः स्थाने जातस्य गमश्च घः स्यात् अनिमि
सनि । दुध्वूर्षति दिध्वरिषति । वुवूर्षति विवरौषति विवरिषति,
सञ्चिष्कौर्षति, जिगौषति, चिकौषति चिचौषति, जिघांसति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि ११, इन्-इङोः ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधि-
जिगांसते ।

विवृत्सतीति वृद्धी नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि किं ? विवर्त्तिषते ।
निवृत्सतीति वृत्कृदित्यनेन इमीऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरीषतीत्यादि
स्याद्यृदृङुरिति वेमि वृती वेम इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे गुर्नानिमि अगुण-
त्वादि व्यनच्तयौति दीर्घः ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अच्च हन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वूर्षतीत्यादि ।
अथ कौटिल्ये स्याद्यृदृङुरित्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि हसि
परेऽच् कार्यात् परं द्वित्वमिति नियमात् ध्वूर्ष इत्यस्य द्वित्वमिति । वुवूर्षतीत्यादि
वृज स्याद्यृदृङुरित्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृती
वेम इति इमी वा दीर्घः । सञ्चिष्कौर्षतीति स्याद्यृदृङुरित्यत्र स्वरजनात् न वेम्
नेमेकाजिति इमी निषेधे दीर्घाऽगुणत्वादित् । जिगौषतीति जेर्गिः सनद्योरिति
जेर्गिः घौऽज्भनिङ्गसामिति दीर्घः चिकौषतीति चिः क्वा । जिघांसतीति
इनलौ हिंसने खेहौषीज्णिषति च इति हस्य घः अनेन दीर्घः । अनिम् सनोऽगुण-
त्वेऽपि वनवनेति न लोपाभाववौज' दभीया वित्यत्र लित्यम् ॥ ८०५ ॥

८०३ । नेमुगुहग्रहः ।

न. १२। इम् १२। उ-गुह-ग्रहः ५॥

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन् इम् न स्यात् । जुह्वषति
बुभूषति जुषुक्षति ।

८०८ । ग्रहस्वप्प्रच्छां जिः ।

ग्रहः स्वप्-प्रच्छां ६॥, जिः १॥

एषां जिः स्यात् सनि । जिष्टृक्षति सुषुषति ।

८०९ । स्मिड पूड रन्जशू किर गिर द्विय

प्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिड पूड क-अन्ज अशू-प्रच्छः ५॥, इम् १॥

एभ्यः परस्य सन् इम् स्यात् । स्मिडयिषति पिपयिषति अरिरि-
षति अञ्जिषति अशिषिषति चिकरिषति पिष्टृच्छिषति ।

गमधातुरादिभ्यते जिगमिषतीत्यादि इण गतो सनि गमादेशे गमीऽने इति
इम् । अधिजिगांसते इति अधीङ्कृष्यने सनि गमादेशे घाञ्भानिङ्गमामिति
दीर्घः । गमधातुर्नैवेष्टसिद्धौ इणो गमादेशविधानं विफलमिति इण गतावित्यस्य
सन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतियिषति
इत्यादेरवश्यभावे तन्निषेधनाप्यलम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थस्य
ज्ञानार्था इति न्यायेन वीधार्यस्येणप्रातीर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातो-
र्गमनार्थे जिगमिषति वीधार्ये प्रतियिषति इति सिद्धम् । उपान्तौ अवशेषार्था
शेषीतः सन् विधीयते । गुरुं शयूषते शिष्यः श्लोकं शयूषते गुरोः ॥ ८०६ ॥

ऋसीदन्तस्य णः सुहूषति जुषुषति च चुचूषति । दीर्घादन्तस्य बुभूषति
जुह्वषतीति ह्रजः सनि द्वित्वे ह्रोरेरिति जौ कृते घाञ्भानिङ्गमामिति दीर्घः ।
जुवचतीति गुहः सन् चो ढो भाविति हस्य ढत्वे भभान्तस्येति गस्य घत्वे षढोः कः
से इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिष्टृक्षतीति ग्रहः सन् पूर्वेण इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे भभान्तस्येति
गस्य घः । सुषुषतीति औदित्वात् नेम् जौ कृते हिः कित्वादिति षः ॥ ८०८ ॥

स्मिड् च पूड् च ऋश्च अन्जश्च अशूश्च किरश्च गिरश्च द्वियश्च प्रियश्च प्रच्छ

८१० । भस्ज शि स्त्र यूर्ण भर दरिद्रा सन
तन पत ज्ञपडिदन्भिषो वा ।

भस्ज—इषः ५१, वा ११ ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । विभर्जिषति विभ्रज्जिषति विभ्र-
क्षति, शिश्नयिषति शिश्नीषति सिस्त्रिषति सुस्त्रूषति, यिय-
विषति यूयूषति, ऊर्णुनविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
विभरिषति बुभूषति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनि-
षति सिषासति तितनिषति तितंसति, तितांसति इत्येके ।
पिपतिषति ।

चेति तस्मात् । सिडो डकारः सुखार्थः सिड ऋ ङ एषां नेमिकाजित्यनेन
पूडो नेसुगृह्यहेति प्रच्छ औदित्वादप्राप्तौ । अन्ज अय एतयोरुदित्वात् ।
कृगृ एतयोः स्याद्युदुडुरित्यनेन वेसत्वे नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्त्रयिषते इति
जित्त्वोः खेरिति नियमानूलधातोः षत्वं न । पूङ् शीघ्रे पिपविषते इति सनि
अनेन इमि प्रागच्कार्यादिति गिरमादादौ द्वित्वे गुणे सत्सौ च जयत्पोरिति
वक्ष्यमाणात् खेरुकार इः । ऋ गतौ अरिरिषतीति सनि इमि प्रागच्कार्यादित्यत्र
वाशब्दीयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकारं हित्वा रिष इत्यस्य
द्वित्वम् । अज्जिषतीति अन्ज सन् इम् स्यादौ न वद् इति अनभागं हित्वा
जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति अयूङ् सन् इम् अकारं हित्वा शिष
इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कृश विक्षेपे । जिगरिषतीति गृश निग-
रणे दिदरिषते हङ् सादरे दिधरिषते इति धृशङ् स्थितौ । कृङ्गि हिंसे गुणि
शब्दे दृयणि विदारे दृगि दूमभिषि एषां स्याद्युदुडुरिति वेम् चिकरिषति चिकी-
षतीत्यादि । पिष्टिषतीति अनेन इम पुर्वेण जिः ॥ ८०८ ॥

भस्ज औश पाके शिञ्ज सेवने स्त्रुञ्ज शब्दीपतापयोः वेमोऽप्यस्याच ग्रहणं
ज्ञापयति रुदुसुनूनां वेमामपि सनि वेसत्वं नास्तीति । अतएव रुदुसुनीत्यस्या इत्यनेन
एषां वेसत्वेऽपि नेसुगृह्यह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे कुरुषति दूदूषति सुसूषति नुनू-
षतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुलजाच्छादने । भर इति ग्रहणात् पूरणार्थस्य भौवादिक-
भञ्जो विभरिषति बुभूषति इति धारणार्थस्य जुह्वीत्यादि भञ्जो बुभूषतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक पत
पद हिंसार्थराधोऽचोऽनिम् सनीखिलोपश्च ।

मि—राधः ६।, अचः ६।, अनिम् सनि ७।, इस् ११।, खिलोपः १६, च ११। ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिमि सनि । [२१२]
स्यादेः सोलोपः । पिप्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपधर्पापामौर्य्यः ।

ज्ञप-क्षध—आपां ६॥, ईर्य्यः १॥ ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिमि सनि ।
ज्ञीप्सति । अर्द्धिधिषति ईर्त्सति । दिदम्भिषति ।

चलु दुर्गत्याम् । यनदुज दाने तनदुज विस्तृतौ पतलज पत्याश्च ज्ञाक्स मारणादौ ।
क्ष्युर्द्ध्वौ । दन्भू न दम्भे इव इति इबन्तः । यथा क्षियु निवासे दिव्यु जिगीषादौ ।
प्रियु तलुसन्तौ श्रियु निवासे क्षियु शोषे गतौ । विभज्जिषतीति अनेन इमि
भपभासोरिति सस्य दले लुगुभिरिति दस्य जः । अनिम् पत्ते तु स्यादेः सोलोपे
शक्काजति षडि षढौः कः से । शिशीषतीत्यादौ घञ्भुनिङ्गमाभिति दीर्घः ।
यियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्चायादिति नियमादादौ हिले ततो गुणे
सन्धौ च जयलीरिति खेरुकारस्य इः ऊर्णुनविषतीत्यादि नाजन्तादिरिति ऊकारः
स्यादौ नवद्र इति रेफं हिला हिले ङिदिम् वीर्णोरिति ङित् पत्ते शुधोरित्यु
दिदरिद्रिषतीति उल्लेखीति आकारलोपः । अनिम् पत्ते दरिद्र आलोप इत्यत
सन्वर्जनाद्वाकारलोपः । सिषासतीति खनसनजनाभिति ङा, तितंसतीति
अनिम्सनीऽगुणत्वेऽपि वनतर्जति नलीपाभाववीजं दभीयाविलच लेख्यम् ।
एके इति पाणिनीयजौमरासनीतेरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ८१० ॥

अस्य व्याख्या भित्तीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पिप्सतीति पतितु-
मिच्छतीति सन् अनिम् पत्ते अनेन खिलोपे अकारस्य इति कृते स्यादेः सोलोपः
जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक्स मारणादौ ज्ञान्तात् सन् भस्ज श्रूति वेम् ॥ ८११ ॥

ज्ञपय क्षधश्च आप् च ते तेषाम् ईय ईर् च ईय ईर्य्यः । ज्ञीप्सतीति अनिम् पत्ते
अकारस्य ईः खिलोपश्च जेलोपः । अर्द्धिभिषति क्ष्युल्लव्वौ भस्जश्रीति

८१३ । दभो यौ ।

दभः ६१, यौ १॥ ।

दभोरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च । धिप्सति धीप्सति । अनकारनिर्देशात् । दिदेविषति ।

८१४ । क्खोः शूटावणौ जम्कौ यङ्लुक् वोस्तु वा ।

क्खोः ६॥, शूटौ १॥, अणौ ७१, जम्—कौ ७१, यङ्लुक्—वोः ७॥, तु ११, वा ११ ।

ककार-वकारयोः शकारोटी स्याताम् अणौ जसे कौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः । दुद्यूषति । भिप्सति दिप्सति धिप्सति रिप्सते लिप्सते शिप्सति पिप्सते, प्रतिरिप्सति । हिंसार्थः किम् ? आरिरात्सति । ईप्सति ।

सनी वेम् गुणे अर्धिय इति स्थिते अरभागं हिला धिय इत्यस्य हिलम् । अनिम-
धक्षे ष्टकारस्य ईर् खिलोपश्च भप्भसीरीति धस्य त । दिदभिषतीति दन्भु
भसज्ज्यीति सनी वेम् ॥ ८१२ ॥

धिप्सतीत्यादि दन्भु दभे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलीपि अनेन खिलीपि
अकारस्य इकारे च भभान्त्येति दस्य धे भप्भसीरिति भस्य पः । अत्र णर्ना-
निमीत्यनेनानिम् सनीऽगुणत्वे हसुङ्गोलीप इत्यनेनैव नकारलीपे सिद्धेऽनकार-
निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भु एव नकारलीपी नान्यस्य इति । तेन
भन्ज्जधौ मीटने विभङ्गति रन्ज्जमौञ्ज रागे रिरङ्गतीत्यादौ न लीपः । एवं
जिघांसति अधिजिघांसते तितसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिमामिति अनेन
अम्लीपी न स्यादिति । तन्द्दश्च हिंसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलीप इति
जीमराः तितृक्षति । स्वमते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति न्यायात् न लीपः ।
दिदेविषतीति इवन्तत्वादिसु वा ॥ ८१३ ॥

छ च व च क्खौ तयोः श च ऊट् च शूटौ जम् च क्तिश्च असक्ति तस्मिन् । यङ्लुक् च व च यङ्लुक्वौ तयोः । यथा प्रच्छौ प्रश्नः विच्छश्च विप्रश्नः । दिव्यु द्यूतम् ।
दुद्यूषति । कौ अच्यदूः । अणाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्सम्बन्धाभावे
गुणनिमित्ते अगुणे च जसे वा स्तः । वकारे तु यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वस्मिन्

८१५ । मुचोऽदे हेर्मीच वा सनि ।

मुचः ६।, अदे ७।, हेः ६।, मीच ११।, वा ११।, सनि ७। ।

अदस्य मुचो हेः स्थाने मोच वा स्यात् सनि ।

मोक्षते सुमुक्षते ।

८१६ । जयल्पोः स्थोय्ये ।

ज-यल्-पोः ५।, स्थोः ६।, इ ११।, ए ७। ।

खैरुवर्णस्य जकार-यल-पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात्
सनि । जु गतौ । जिजावयिषति । रु रिरावयिषति ।

वकारे वा स्त इत्यर्थः । गुणनिमित्ते यथा वेवेक्षिः वेवेक्षि देद्योमि देदेमि । अगुणे
यथा वेविशः वेविशः देद्युसः देदिसः । वकारे तु वेविश्वः वेविष्कः देद्युवः
देदिवः विविश्वान् विविष्कान् दद्युवान् देदिवान् । मिमीमादेत्यस्वीदाहरति ।
मिक्षतीत्यादि डुमिजन क्षेपे मीजगवधे मीकि गत्याम् एषामचः इसि कृते खिध
लोपे सक्थरे इति सस्य वकारे मिक्षतीति मा इति स्वरूपग्रहणात् मालच माने
इत्यस्यापि मिक्षतीति माडलिग्रह्ये माडयच मेड प्रतिदाने मीडयतु च इति
चतुर्णां मिक्षते इति । डिक्त्वादात्मनेपदं दा इति दासञ्ज्ञा । तेन दाख लूनी
दा तु दाने डुदाजलि दीषच्छेदे एषां दिक्षतीति डुधाजलि धेट धिक्क्षतीति
देड पालने दिक्षते रमीड रिप्सते लमीड लिप्सते । शक्यड शक्तिरु शिञ्चति ।
अस्य स्वमते वेमलेऽपि बडवादिनां मतेऽनिमत्वादिम् पक्षे उदाहरणं न दत्तं
पतलज गत्यां पिक्क्षति पत्यड ऐश्ये पथीड गतौ इयोः पिक्क्षते । प्रतिपूर्वराध्या
सिद्धौ हिंसार्थः । प्रतिरिक्क्षति । आङ्पूर्वः सेवार्थः आरिराक्क्षति ईप्सति आप
लनौकि जपधर्मापनीत्यर्थः ॥ ८१४ ॥

दस्याभावीऽङं तस्मिन् । मीक्षते सुमुक्षते सुनिः पापात् स्वयं मुक्ती भवितु-
मिच्छतीत्यर्थः । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपदं मीक्षते इति कचित् केवलौ हिः स्यादिति
व्याख्यानात् सनं हिला मुचधातीर्दिले मीचादेशे चुडिति कुडम् । अदे किम् ?
वक्षं सुमुक्षति गीपः ॥ ८१५ ॥

खैरुः ख्युः तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम् । ए इति सप्तम्येकम् । खैरुवर्णस्य जका-
रयलपवर्गात् परे अवर्णे इः स्यात् । अव्यवहितसन्तोऽसम्भवात् व्यवहिते सनीत्यर्थः ।

पू पिपावयिषति भू विभावयिषति । जयन्त्योः किं ? नुनावयिषति । अतएव जी द्वित्वे त्रिः ।

८१७ । शु सु सु दु प्र मु च्युडां वा ।

शु—च्युडां ६॥, वा ११ ।

शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति ।

८१८ । व्युङोऽत्रो हसादेः सेमः क्वाच्च किद्वा रुदविदमुषस्तु नित्यम् ।

व्युङः ५।, अ-वः ५।, हसादेः ५।, सेमः ५।, क्वाच् ११, च ११, कित् ११, वा ११, रुद-विद-मुषः ५।, तु ११, नित्यम् ११ ।

हसादेः सेम उकारोङ इकारोङश्च वान्तवर्जात् सन् क्वाच्च कित् वा स्यात् रुदादेस्तु नित्यम् ।

यथा जुङ् गतौ जिजावयिषति अव जेः सति आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अनेन खिरुकारस्य इकारः । एवं यु शिश्रावयिषति । रु रिरावयिषति । लु लिजावयिषति । पू पिपावयिषति । भू विभावयिषति । मू मिभावयिषति । एवम् एषां जेः परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ जावि इति स्थिते आङ्ङुङः स इति ऋस्वे खेः सन्वद् घौ इत्यादिना खेः सन्वत्कार्यातिदेशेनेन खिरुकारस्य इकारे घोश्च खेर्हसादेर्घश्चेति दीर्घे अजीजवत् इत्यादि जयन्त्योः किम् ? कुङ्गष्टे चुकावयिषति । नु नुनावयिषति । मु सुषावयिषति । ऊ जुहावयिषति इत्यादि । अतएवेत्यादि । जी द्वितीयक्षणे वृद्धेः कर्त्तव्यत्वेऽपि जेः परे भविष्यत् सन् विषये द्वित्वे सति वृद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ ८१६ ॥

पृथग्योगात् जयत्याविति नानुवर्त्तते । शु श्रुणे सु गतौ शुल प्रत्ययां दु गतौ प्रङ्मुङ् गतौ व्युङ् गतौ । एषां सप्तानां खिरुवर्णस्य अव्यवहितवर्णस्यासम्भवात् वर्णद्वयव्यवहितवर्णस्य इः स्यात् वा व्यवहिते सनीत्यर्थः । यथा शिश्रावयिषति शुश्रावयिषतीत्यादि । एवम् एषां जेः परेऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ आङ्ङुङः स इति ऋस्वे खेः सन्वद् घाविति सन्वत्कार्यातिदेशे अनेन खिरुवर्णस्य इकारे अथोगपूर्वत्वेन खिरुत्वात् दीर्घाभावे अशिश्रवत् अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उभय इव वी । दाबुङौ यस्य स व्युङ् तस्मात् उकारोङ् इकारोङ् वर्गवत्का-

रुरुचिषते रुरोचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति । रुदादेस्तु
रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति । वान्तः किं ? दिदेविषति ।

८१६ । जिह्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः ।

जिह्वोः ६॥, खेः ५॥, सः १॥, षः १॥, षणि ७॥, अ-खिद-खिद-सहः ६॥ ।

खेः परस्य अग्रन्त-स्त्रीत्योः संस्य षत्वभूते षणि षः स्यात्
न तु खिदस्वदसहाम् । सुष्वापयिषति तुष्टूषति । जिह्वोः किं ?
सिसिञ्चति । षणोति किं ? तिष्ठासति । खेः किं ? प्रतीषिषति ।

इति सनन्तपादः ।

रान्ताभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यव सीऽव् तच्चात् आकाङ्क्षाभावादत्र पूर्व-
स्थितानामनुवृत्त्यभावे चकारेण प्रकरणीयस्थितः सन् एव आकृष्यते । यथा
रुरुचिषते इत्यादि वसीऽरस्येति इमि कित् पक्षे न गुणः । एवं रुचित्वा रीचित्वा
लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा
विदित्वा मुषित्वा । अबः किं ? दिदेविषति देवित्वा ॥ ८१८ ॥

नियसीऽयम् । षभूते सनि खिनिमित्तकं मूलधातोः षत्व' अग्रन्तस्त्रीत्योरिव
स्यात् नान्यस्येत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति व्युत्खाप्योः खेजिः । क्लिलादित्यनेन
सनः संस्य मूलधातोश्च षत्वम् । तुष्टूषतिस्तु सन् घञ्भुजिङ्गनामिति दौर्घं हिले
क्लिलादित्युभयत्र षत्वम् । सिसिञ्चतीति षिचपशौ अ सन् चृचिति कुडि क्लिला-
दिति सनः षत्व' अग्रन्तस्त्रीति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम् । एवं मुमुषतीत्यादि ।
तिष्ठासतीति सनः षत्वाभावात् नियमाभावे षत्वम् । प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति
प्रतिपूर्वङ्ग गताविति भौवादिकात् सनि नाजन्तादेरिति इकारं हित्वा सन् एव
हिले ख्यस्येत्सनीतीत्ये सनः षत्वे मूलधातुनिमित्तकं खेः षत्व' स्यादेव । अग्रन्तत्वात्
प्राप्तौ खिदस्वदसहान् निषेधः । सिखेदयिषति सिसाहयिषति ॥ ८१९ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां मुग्धबोधस्य टीकायां

सनन्तपादः ।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्तुं हसाद्ये-
काचोऽशुभरुचो मुहूर्त्तशर्त्ते यङ् ।

मूत्र—एकाचः ५।, अशुभरुचः ५।, मुहूर्त्तशर्त्ते ७।, यङ् ११ ।

एभ्यः शुभरुचवर्जभ्यो यङ् स्यात् पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गूलुप सद चर जप जभ
दन्श दहो वक्रगर्हे ।

गत्यर्थात् ५। गू दहः ५।, वक्रगर्हे ७। ।

गत्यर्थात् वक्रे, आदेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते,
तद्व्युक्ते तु स्यात् ।

हसादिश्लासविकाशेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूचाश्च अट् च अश च
अर्तिश्च ऊर्णुश्च हसाद्येकाशेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यच्च सीऽशुभरुच्
तस्मात् । मुहूर्त्तश्च रुचश्च मुहूर्त्तशौ तयोर्थः । मुहूर्त्तशर्त्ते तस्मिन् । मूत्रसूत्र-
सूचानामदन्तलेन अनेकाचत्वात् अट् अश अर्ति ऊर्णूनामजादित्वादप्राप्ती पृथ-
गुक्तिः । यङ् अदन्तः तेन अटाव्यते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यचरं हिला
दित्वम् ॥ ८२० ॥

गूश्च लुपश्च मूढन्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श च दह चेति
तस्मात् । लुपसाहचर्यात् गू इति तौदादिक एव ग्राह्यः । तेन पुनः पुनरति-
शयेन वा गृणाति जीगीर्यते । वक्रञ्च गर्हा च वक्रगर्हे तस्मिन् । वृथक्पदकरणं
वक्रगर्हाभ्यां यथासंख्यार्थम् । न पूर्वोक्ते मुहूर्त्तशर्त्तुयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति ।
यथा वक्रं गच्छति जंगम्यते जीगिल्यते पुनःपुनरतिशयेन वा गच्छति पुनः-
पुनरतिशयेन वा गिरति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुनः पुनरतिशयेन वक्रं
गच्छति जंगम्यते पुनःपुनरतिशयेन वा गर्हितं गिरति जीगिल्यते अत्र तु
स्यादेव ॥ ८२१ ॥

८२२ । खेर्णुः ।

खेः ६।, णुः १।१ ।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूत्रयति मीमूत्रते, सोमूत्रते
मीमूच्यते ।

८२३ । घीऽनितः ।

घः १।, अ-नितः ६।१ ।

अ-नकारितः खेः घः स्यात् यङि । अट्ठाश्र्यते अशाश्र्यते
अश्राश्र्यते ऊर्णोनूयते । देदीयते मेमीयते जेगीयते जेहीयते
पेपीयते सेषीयते तेष्ठीयते । शीश्रूयते शेष्वीयते, सास्मश्र्यते,
चेक्षीयते सञ्जेक्षीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न प्रः । वक्रं
व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । मीमूत्रते इति सूत्रक प्रसङ्गे चुभ्यां जिः हसालोपे सूचीति धातो-
यङ् जेलापि हिला खिरायचः परभागलोपे गुणः धातुसंज्ञायां यङी डित्वादात्मने-
पदं शपि लोपीऽतोऽदोचोरिति यङीऽकारलोपः एवं सर्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् घेषांति नितः (नोन् नुन् रीन्) न विद्यन्ते नितो यस्य खेः
सीऽनित् तस्य । अट्ठाश्र्यत इति वक्रम् अटति पुनः पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति
इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकारं हिला ह्य इत्यस्य हिले खिरायच इति यकार-
लोपेऽनेन दीर्घः । एव अश्राश्र्यते अश्राश्र्यते इति ऋलिङ्गत्वां यङि स्याद्यर्चुत इति
गुणे अर्थ इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत्र अर्थे इत्युक्ते रेफसहितयकारस्य हिले
खिरायच इति यलोपे घीऽनित इति दीर्घः । अनितः किं ? वनीवच्यते जंजप्यते
नदीश्रूयते ऊर्णोनूयते इति यङि घीऽज्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकार-
हिला स्यादीनवद्र इति रेफं हिला नूय इत्यस्य हिले आद्यचः परभागलोपे
खेर्णुः रेफसम्बन्धाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्यत्वम् । देदीयते इति दास्-
रूपाद् यङि आदौ दामागे इति डी ततो हिले खेर्णुः । मेमीयते इति मास्वरूपाद्
यङि दामागे इति डी ततो हिलादि । एवं जेमीयते इत्यादि पञ्च । शीश्रूयते

८२४ । यो र लः ।

यः ६।, र १२।, लः १। ।

गिरते रो लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते ।
लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोश्वर्वा ।

कोः ६।, उः १।, वा ११। ।

कोः खेषुः स्यात् वा यङि । चोक्थते कोक्थते ।

८२६ । नीन् वन्च सन्ध ध्वन्स भन्श कस
पत पद स्कन्दाम् ।

नीन् ११।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥ ।

एषां खेर्नोन् स्यात् यङि । वनोच्यते ।

श्वेर्जिर्वा यङ्योरिति जिर्वा । सास्वथेत इति स्याद्यर्तुत इति गुणः । चैक्रीयत
इति करोतेर्यङि यङ्यवे चर्त्री । सखेस्कीयत इति संपरे सुमि कानुयामिति
नियमात् न गुणः । किलादिति षः । विसिच्यते इति गिनिमिचकं खिनिमि-
चकमपि पत्यं न स्यादिति शीपतिदसः । वा व्रज्यते इति घौमिति इति दीर्घः ॥८२३॥

जेगित्यते इति ऋदिरणावित्तीरि अजन रेफस्य लः । इतो गिरतेरिति निर्दे-
शात् ऋणातेर्जेग्यथे इत्येव । पर्यङ्गादः रेफस्य चूडादेडस्य च लो वेति वक्त-
व्यम् । पर्यङ्गः पत्यङ्गः निरयः निलयः दुरथणः दुलघनं गिरति गिलति निगरणं
निरगलनं परिचः पलिघः परियोगः पलियोगः प्रत्ययः प्रत्ययः वारः बालः सूरं
मूलं रघुः लघुः अङ्गुरिः अङ्गुलिः अरिः अलिः अरम् अलम् कपिरिजा कपि-
लिका तपुशीकं वपुलीकं रोम लोम पांशुरं पांशुलं कर्म काल अमुरिः असलिः
युक्तः गुक्तः चूडा चूला वडभी बलभी जडं जलं । त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासर्ला
सतेजसौ । अयन्तु युयवीर्मेदः स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति
गर्हितं लुप्पतीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाक्यम् ॥ ८२४ ॥

मण्डूकमुल्या खिरित्यास्यानुवृत्तिः । केचित्तु कुड्मशब्दे इत्यस्यैवायं विधिरि-
त्याहुः ॥ ८२५ ॥

८२७ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज
पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

जम—शपः ६।, अतः ६।, नुन् ११।, ल-व-यः ६।, तुः ११।, वा ११। ।

जमन्तानां जपादीनां च अदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि,
लवयान्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नी ।

हनः ६।, वा ११।, घ्नी ११। ।

जेघ्नीयते जङ्गन्यते । जञ्जप्यते । चञ्चल्यते चाचल्यते,
मन्मन्यते मामन्यते, दन्द्यते दादय्यते ।

वन्चु गत्यां सन्सु लङ् भंशे ध्वन्सु लङ् गतौ भंशे भन्श यङ् अधःपाते ताल-
व्यान्तः । कस ज गतौ पतलज् गत्यां पद स्त्रैर्य्यो पद्यौ ङगतौ इति इयम् । स्कन्दिरी
शोषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्यात् पतलज् गत्यामित्यस्यैव ग्रहणम् । तेन पय-
ङ्भ्यो इत्यस्य पापत्यत इत्येव अतएव यङन्तचलपतसहवहः कील्यस्य पापतिरिति
स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवच्यते इति हसुङ् इति न लीपः एव' सनीवस्यते दनी-
ध्वस्यते वनीध्वस्यते चनीकस्यते पनीपद्यते चनीकान्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य । गुरित्यनु-
स्वारः । अन्यथा ययस्यते ररस्यते इत्यादावनुस्वारी न स्यात् नित्वादन्ते । जंज-
न्यते इति वालरयपे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पक्षेऽनुस्वारस्थितिः । एव' सर्वत्र ।
पक्षे जाजायत इति खनसन जनामिति ङादेशे द्वित्वे घोऽनित इति दीर्घः । एव
कणू आर्त्तस्वरे चकण्यते शसुभिर्यं शने शशस्यते । अदन्तस्य खेरिति किं तिस्य
क्तेदने तेतिस्यते । गर्हितं जपति जंजप्यते एव' जंजभ्यते ददक्षते ददश्यते पुनः
पुनरतिशयेन वा भनक्ति वंभन्यते एव' पंपयस्यते शंशप्यते जंघन्यते इति खिर्द्वाघ इति
इति हस्य घः ॥ ८२७ ॥

हनघातुर्घ्नी स्याद् यङि । जेघ्नीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगतौ मव वन्धने
ङिदयङ् एषां खेर्नुन् वा । लयधीरन्तः पाठात् वकारोऽच दन्त्यः । तेन कर्ब
गतौ इत्यस्य चाकर्त्तव्य इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२६ । चरफलो रुच्चो डो न गुः ।

चरफलोः ६॥, उत् १२१, च १२१, उङः ६१, न १२१, गुः ११॥

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् उङ उकारश्च यङि, तस्य च न गुः ।

चञ्चूर्यते पम्फुल्यते ।

८३० । रीनृत्वतः ।

रीन् १२१, ऋत्वतः ६१॥

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि । नरीनृत्वते ।

८३१ । व्ये-स्वप-स्यमो जिः ।

व्ये-स्वप-स्यमः ६१, जिः ११॥

एषां जिः स्यात् यङि । वेवीयते सोषुष्यते सेसिम्यते ।

८३२ । न वशः ।

न १२१, वशः ६१॥

वष्टेर्जिर्न स्यात् यङि । वावश्यते ।

८३३ । चायः कौः ।

चायः ६१, कौ १२१॥

चायतेः कौ स्यात् यङि । चैकौयते ।

खेरित्यनुवर्तते । यङ् लुकि चञ्चूर्ति पंफुलति इत्यादौ प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं न णरिति वचनम् । चञ्चूर्यते इति व्यनच्तयीति दीर्घः ॥ ८२६ ॥

ऋत् अल्पत्र ऋत्वान् तस्य ऋत्वतः । ऋकारान्तस्य तु यङ् इत्येके चेत्यनेन ऋकारस्य रीभावे ततो द्विवे खेरीन् स्यात् । यङलुकि तु चरीकर्त्तव्यादौ स्यादेव । नरीनृत्वते इत्यादौ णत्वाभावः प्रागुक्तः । जरीगृह्यते परीषृच्यते वरीहृष्यते वरीभञ्ज्यते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जी कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे श्वपादेः किति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम् इष्टंती ह्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । व्येज्जि स्त्रीषुषुष्यते स्यमुष्यते एषां जिः स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्ता निषेधः ॥ ८३२ ॥

८३४ । प्रा-धीर्डी ।

प्रा धीः ६॥, डी ११ ।

जेन्नीयते देधीयते ।

८३५ । शीडो डध्यऽणी ।

शीडः ६॥, ड्य ११, ये ७, ऋणी ७ ।

शाश्व्यते ।

८३६ । यडो लुक् वापो लुक् पं द्विर्वादि
च धूतन्तु वाऽनि तु नित्यं नोतः ।यडः ६॥, लुक् ११, वा ११, अपः ६॥, लुक् ११, पं ११, द्विः ११, खादि ११,
१ ११, धूतं ११, तु ११, वा ११, अनि ७, तु ११, नित्यं ११, न ११, उतः ५॥ ।यडो लुक् स्यात् वा, लुकि सति अपो लुक् पं द्वित्वं खेर्णु-
रित्यादि कार्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु
नित्यं लुक् स्यात् उदन्तात्त्वनि न स्यात् ।

सुगमम् ॥ ८३३ ॥

इं इति लुप्तप्रथमैकम् । रामानन्दरामतर्कवागीशी तु प्राधीर्डीति पाठं कल्प-
यतः । वस्तुतस्तु, प्राधीरौ इत्येव पाठः । अज्माचादेशे येन विधिसादनस्येति
न्यायादन्त्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा आश्च आश्च औ प्राधीरौ प्राधौ तयोर्प्राधीरिति
समासः ॥ ८३४ ॥शाश्व्यते इति यडि कृते द्विः । एवं यकि श्रयते यपि संश्रय्य क्वपि श्रय्या ।
अणी किं ? श्रयम् ॥ ८३५ ॥यडलुक् करणात् त्यलोपि त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तद्वेति
निषेधात् यड् अक्वेचद्वौति स्यात्स्थूती गरित्यादि ह्रस्वङ्गोलीप इत्यादीनि न
सुः । तदन्तत्वेन विहितं कार्यं स्यादेव । तेन धातुसंज्ञा व्यामाम् च स्यात् ।
ततश्च यडन्तत्वेनैव द्विले सिद्धे द्विरित्युपादानं ज्ञापयति यडो लुक्वपि
तस्मिन् परे विहितं किमपि कार्यं स्यादिति । तेन यडलुकि यद्वादेशिः
स्यात् । यद्वाजरीगर्दिन्या जेजिति व्यध वेवेज्जीत्यादि । स्वादीनां यडि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभुवति । अबोभवीत् अबो-
भोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवीत् बोभुवाञ्चकार ।

वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गन्मि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्गनीति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गति
जङ्गनति । चञ्चुरीति चञ्चूर्ति । चाखातः चङ्खन्तः चङ्खति
चङ्खनति । जञ्जनीति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्ज-
नति । देदिवीति देदेति देद्योति, देद्यूतः देदितः देद्यूवः
देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तवेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति प्रचादित्वात्
क्त्वेऽपि परे नित्यं लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेत्यः लीलूयते लीलुवः । नीत
इति क्लृप्तिदन्तात् पचादित्वादपि परे लुक् न स्यात् । यथा रीक्यते रीक्यः ।
बोभवीतीति मूलधातौ जातमात्रस्य यङो लुकि द्विभावे खिगुणे बोभू इत्यस्य घातु-
सन्नायां त्रिपि जातस्य शपो लुकि पिङ्गस्येति ईमि गुणः । ईमीऽभावपक्षे
गुण एव । बोभूत इति तसो ङित्वात् न गुणः । बोभुवतीति अन्तीऽङ्गे द्वे शुध्वी-
रित्युक् । अबोभवीदित्यादि ष्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्ति अन्तुस्मिन्नेरित्यत्र
भुवर्जनात् न उस् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक् लोपि इति व माणात् गुण-
निषेधे प्रनुध्वीरित्युक् । वनीवञ्चीतीत्यादि नीन् वन्चेत्यादिना खनीन् पिङ्गस्य-
स्येति ईम् । ईमीऽभावपक्षे चुङिति कुङ् नस्यानुस्वारि तस्य ङः । वनीवक्त इति
हसुङ्गी लोप इति नलोपः । जङ्गमीति इत्यादि जमजपजमेत्यादिना खिगुन् ।
ईमीऽभावपक्षे मस्यानुस्वारि तस्य नः । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलोपः ।
जङ्गतीत्यादि धूक्त्वात् हनगमित्युङ् लोपी वा । जङ्गनीत्यादि धीर्मान् फम् वि इति
मस्य नः । जङ्गनीत्यादि खेर्हीधोऽङ्गिति चेति हस्य घः पक्षे ईम् । जङ्गत इति
वनतनेति न लोपः । जङ्गतीत्यादि हनगमित्युङ् लोपी वा अन्तीऽङ्गे द्वे । चञ्चु-
रीति इत्यादि चरफलोरीति खिगुन् उङ् उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमीऽभावः ।
चाखात इत्यादि धूक्त्वात् खनसनजनामिति ङादेशे जमन्तत्वाभावात् खेर्न नुन्
घोऽङ्गिति इत्येव । पक्षे जमन्तत्वात् खिगुन् । आगमादेश्योरागमी विधिर्बलवा-
निति न्यायादादौ पिङ्गस्येति ईमि खनसनजनामिति ङादेशाभावे चञ्चनीति

८३७ । हाकः खेर्न घः ।

हाकः ६१, खेः ६१, न १२१, घः ११ ।

जह्वाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्शः ६१, नलोपः ११, वा १२१ ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्न वा ।

जिः ११, न १२१, वा १२१ ।

सास्त्रपौति सास्त्रसि सोषोप्ति सोषुपौति ।

चंखनीषि चंखनीमि इति बोध्यम् । पक्षे चंखन्ति चंखंसीत्यादौ तु खनसनजना-
नित्यत्वात् वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भूते ङा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् ।
चंखनतीत्यादि अन्तीऽद् वेः हनगमित्युङ्लोपी वा । जाजात इत्यादि खनसनेति
ङा वा जं ज्ञतीत्यादि अन्तीऽद् वेः हनगमित्युङ्लोपी वा । देधीतीत्यादि आदौ
द्वित्वे तिबाद्युत्पत्तौ क्वीः श्टाविति ऊट् । खिणुंः ऊटो गुणः ऊटोऽप्राप्तिपदै
युलीप इति वलोपः गुणश्च । पक्षे ईमि नहुण्ङीऽचीति गुणनिषेधः । देद्यूतः
इत्यादि सुगमम् । वेविच्छीति इत्यादि कोऽच् इति द्वित्वे भूपभूसीरिति कस्य चः
पक्षे क्वीः श्टाविति कस्य शं शक्नुञ्जिति षड् ॥ ८३६ ॥

चौऽनित इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेधः । जहेति इति ईम् सन्धिः ॥ ८३७ ॥

दन्शी नलोपः स्यावा यङ्लुकि । अनीम् पक्षे दंदष्टि दंदष्टि । ईमि तु
तु दंदशीति दंदशीति ॥ ८३८ ॥

केवलयङ्निमित्तको व्येस्त्रपस्यमी जिः स यङ्लुकि पक्षे निषिध्यते । सकल-
विज्ञानिमित्तको यद्वादेर्यो जिः स तु यङी लुग्वेत्यत्र द्विरिति ज्ञापकात् नित्य एव
स्यात् । सोषीतीति जौ कृते द्वित्वे षत्वम् । एवं सास्त्रपौति सोषुपौति व्यञ्
वेवेति बाध्याति स्यमु सेसेति सास्यन्ति ॥ ८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्नौ वा ।

रीनः ६१, रिन्नौ १११, वा १११ ।

रीनः स्थाने रिन्नौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति
चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ्लुक्-क्यलोपेऽरे न गु-ब्री ।

यङ्लुक्-क्यलोपे ७, अरे ७, न १११, गु-ब्री १११ ।

बेभिदिता मर्मजिता । अरे किं ? बेभेत्ति मर्मजि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिधुः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

लेः ५१, काम्यक् १११, स्वेच्छायाम् ७१ ।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मनः पुत्र-
मिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीनः स्थाने रीन उत्पत्तिस्थले । तेन ऋकारवती धीः खिरन्ते रिन्नौ वा स
इत्यर्थः । अन्यथा निच्चात् रीनीऽन्ते रिन्नौ प्रसक्तिः स्यात् । इम् पक्षे रिनि
चरिकरीति रनि चर्करीति । अत्रिम् पक्षे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एवं
इति वरिवर्त्ति वधू वरिवर्द्धीत्यादि ॥ ८४० ॥

यङी लुकि क्यस्य लोपे च गुब्री न स्यातामेव । पुनः पुनरतिशयेन वा मेत्ता
बेभिदिता अत्र न गुणः । पुनः पुनरतिशयेन वा मर्जिता मर्मजिता अत्र सजी-
ऽकङ्कति इति न वृद्धिः । क्यलोपे तु समिधिता समिधक इत्यादी न गुणः । इद-
दक इत्यादी न वृद्धिः । जीमरास्तु यङ्लुगन्तानां जी परे वृद्धेर्विकल्पं कृत्वा नेनाय-
यति नेन्ययति बीभावयति बीमुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥ ८४१ ॥
इति यङन्तपादः ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ किच्चात्र गुणः । अन्यस्य असुतत्वादिव
स्य इच्छायाः प्राप्तौ स्वग्रहणं ज्ञापयति । कर्तुरिच्छायाः कर्म पुवादिर्यदि अस-

८४३ । क्योऽस्वाद्यश्च ।

क्यः १।, अस्वात् ५।, ई ११।, अः १।, च ११। ।

सान्त-व्य-वर्जात् लेः क्यः स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन्नवर्णं
ई स्यात् ।

ज्ञानीयति । [४२३] ओदीतोऽज्वदिति । गव्यति
नाव्यति । [४६७] यङ् ङ्यक्ये इति कर्त्तव्यति [२५६]
क्यङ्यचौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य-ङ्ये ।

नलोपः १।, क्य-ङ्ये ७। ।

राजीयति ।

मस्त्राद्विशेषणात् सत्स्वन्विपदाद्वा परी न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थः इति
तेन महान्तं पुत्रमिच्छति गुरीः पुत्रमिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासी तु महापुत्र-
काम्यति गुरुपुत्रकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिंहोऽप्येवं पुत्रकाम्यतीति पुत्र-
मिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्लृप्तं ल्ये चेति ल्ये परे क्लृप्तं धातुसंज्ञायां त्रिप्-
शप्पौ ॥ ८४२ ॥

म च व्यञ्ज स्वः नास्ति स्वः यव सोऽस्वः तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमैकम् ।
सान्तव्यवर्जात् लेः क्यश्चकारात् काम्यक् च स्यात् स्वेच्छायाम् । क्ये सति अवर्णं ईः
स्यादित्यर्थः । ज्ञानीयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्यीयति कन्याका-
म्यति । गमिच्छति गव्यति । ओदीतोऽज्वदिति क्यस्याज्वस्वे यत्तायवेत्यव् । क्ये
परे दान्तत्वाभावाद्वावगोरिति नावः एव नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्तव्यति
कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ्ङ्यक्ये चर्त्री । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये
क्यङ्यचौ चेति ण्यस्य लोपः ॥ ८४३ ॥

ननु क्लृप्तं ल्ये चेत्यनेन क्लृप्तं दान्तत्वे नोलुप्फधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ कथ-
मिदं लुपि कृते तदाद्यविधेर्निषेधात् राजीयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति
लोपविधानमिति चेत् तदा नोलुप्फोऽपी क्यङ्ये तु लोप् इति तत्रैवावदिष्यत् ।
तस्य न लोपविधानं ज्ञापयति । लिधूनां क्यङ्योर्विरामविहितं किमपि काव्यं
न स्यादिति । तेन विदांसमिच्छति विद्वस्यति अथ ससंध्यसि न दङ् । लिङ्

८४५ । हसात्तयोर्वारि ।

हसात् ५१, तयोः ६॥, वा १२१, अरे ७ ।

हसात् परयोः क्यङ्प्रयोर्लोपः स्यात् वा अरे । समिधिता
समिधिता । अस्वप्तात् किम् ? किंकास्यति स्वःकास्यति ।

८४६ । धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्ग्रहपाना-
न्न-जाभाय डा डनङ् डा सन् सनसनौ क्ये न प्रः ।

धन—लैः ६१, ग्रह—अर्थे ७, डा १२१, डनङ् १२१, डा १२१, सन् १२१, सन्-
असनौ १॥, क्ये ७, न १२१, प्रः ११ ।

धनस्य ग्रहणे डा, उदकस्य पाने डनङ् अशनस्य अन्ने
डा, वृशाश्वयोजाभे सन्, लेख्ये काम्ये सन् असन् च स्यात्
क्ये-सः षो न स्यात् ।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किम् ? धनीयति ।

मिच्छति लिङ्गति अच न हस्य ढः । दुहमिच्छति दुहति अच न हस्य घः । वाच-
मिच्छति वाचति अच न कृङ् । पुमांसमिच्छति पुंसति अच न संयोगान्तुप् ।
नमः करोति नमस्यति अच न विसर्गः । सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ रङ्गोऽभावे
पत्व स्यात् । गीर्ष्यति धूर्व्यतीत्यादौ व्यनच्तयीति दीर्घः स्यादेव । राज्ञीयतीति
राजानमिच्छतीति क्यः । एवं दण्डिनमिच्छति दण्डीयतीत्यादि ॥ ८४४ ॥

समिधितेत्यादि समिधिमेषा इति वाक्यम् एवं दृष्टदिता दृष्टयिता । हसात्
किम् ? ज्ञानीयिता । अरे किम् ? समिध्यति । द्वितीयवृत्त्य प्रत्युदाहरणमाह ।
किंकास्यति स्वःकास्यति एवम् उच्चैःकास्यति कृष्णवत्कास्यतीत्यादि ॥ ८४५ ॥

वृषस्य अश्वस्य वृषाश्वम् । धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिखति तस्य ।
ग्रहस्य पानञ्च अन्नञ्च जाभस्य अर्थस्य तत् तस्मिन् । डा इति डनङ् इति डा इति
सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम् । सन् च असन् च सनसनौ । धनस्य ग्रहणे
काम्ये डा उदकस्य पाने काम्ये डनङ् । अशनस्य अन्ने भक्षणे काम्ये डा । वृषाश्व-
योजाभे मैथुने काम्ये सन् । लेख्ये काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७ । ढ-डोपमानादाचारे क्यः ।

ढ-डोपमानात् ५॥, आचारि ७, क्यः १॥

ढात् ङोपमानात् क्यः स्यात् आचारिऽर्थे ।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुं, विष्णाविवाचरति विष्णूयति शिवे ।

८४८ । घान्ङ्य-क्वी स-लोपश्च वा गल्भ-क्लीव-होडात्तु मम् ।

घात् ५॥, ङ्य-क्वी १॥, स-लोपः १॥, च १॥, वा १॥, गल्भ-क्लीव-होडात् ५॥, तु १॥, मम् १॥ ।

घादुपमानादाचारेऽर्थे ङ्य-क्वी स्तः, सस्य च वा लोपः, गल्भादेस्तु क्वावपि मम् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति, स्वायते स्वति, स्वामास ।

वीज्यम् । धनं यद्दीप्तुमिच्छति धनायति उदकं पातुमिच्छति उदन्यति अश्वत्थे यत्तत् अशनमन्नादि कर्मण्यनन् । अशनं भीक्षुमिच्छति अशनयति । त्रयीऽच शुक्रलः पुरुषः । तथाच शुक्रले सूरिके श्रेष्ठे सुकृते वषमे वषः इत्यमरः । वषेण जम्बुमिच्छति वषस्यति कासुकी अश्वेन जम्बुमिच्छति अश्वस्यति अश्वः । दधि इच्छति दधिस्यति दध्यस्यति क्ये परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लेख्ये काम्ये इति वचनात् अतिवृत्त्यामित्यर्थः । एवं क्षीरस्यति लवणस्यति इति । अर्वाणां तस्य क्ये परे असनादेशी नेष्यते । अतिवृत्त्यायामेवेति किम् ? सामान्येच्छायां दधीयतीति । ग्रहादौ किम् ? धनमिच्छति धनीयति उदकीयति अशननीयति त्रयीयति अश्वीयति । क्ये सः षी न स्यादिति लीः कृतस्य सनादेशस्य सः षी न स्यादित्यर्थः । तेन दधिस्यति मधुस्यतीत्यादौ न प्लम् सर्पिष्यति धनुष्यतीत्यादौ प्लम् स्यादेव ॥ ८४६ ॥

ढञ् ङञ् ढङ् । ढङञ् तत् उपमानञ्चेति । ढडोपमानं तच्चात् । शिवीयति विष्णुं शिवः । विष्णूयति शिवे वैष्णवः । ब्रौज्यरे इति दीर्घः । अधिकरणीपमानस्य क्ये न लोपी न स्यादिति वक्तव्यम् । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एवं चक्रिष्यति । अधिकरणीपमानस्य किम् ? राजानमिवाचरति राजनीयति गुरुम् ।

[५८२] ल्यान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते । गल्भा-
यते गल्भते ।

८४६ । भृशादेश्वर्ये वा त-स-लोपश्च ।

भृशादेश्च ५१, चुर्ये ७१, वा १२१, त-स-लोपः ११, च १२१ ।

भृशादेश्वर्ये ङ्यक्ती वा स्तः, तस्मिन् त-स-लोपश्च । भृशा-
यते भृशति भृशोभवति । चैतायते भृशायते वेहायते ।

चीरोदीयन्ति सद्यः सकलजलधरा वायुकीयन्ति नागाः । कैलासीयन्ति शैला-
दिवि च दिविषदः शङ्करीयन्ति सर्वे । यौमाकीर्णे समन्तात् प्रसरति भुवने
महत्कीर्त्तिप्रदाने, सद्योपायाय भूषा न तदपि सहसा मौक्तिकीयन्ति तस्मात् ।
अत्र चीरोदीयन्तोऽप्यदयोऽपप्रयोगा इति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मानं चीरोदमिवा-
चरन्तीति कस्यपमानात् क्ये साध्याः । दर्शयते भवो भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्त्तु-
कर्मत्वयोर्विरोधाभावात् ॥ ८४७ ॥

सप्तसंज्ञासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति व्याघादुपमानादित्यस्य चादि-
त्यनेन सम्बन्धः । ओ कृते डिस्वादात्मनेपदं भिद्वजेव । कौ कृते तु गल्भादे-
रप्राप्तमात्मनेपदं विधीयते । कृणायत इति चोऽङ्ग्यरे इति दीर्घः । एवं हरीयते
विष्णूयते । यङ्ङ्यक् चर्द्धीं पितीयते । औदीर्ताऽज्जत् गम्यते नाव्यते । क्यङ्ङ्य-
चूर्चिति गार्गायते । नलोपः क्यङ्ङ्ये राजायते दण्डीयते । पंवत्स्वुक्तपुंस्त्व इति
विदुषीवाचरति विद्वस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि ।
कृणतीति कृण इवाचरतीति क्तिः क इत् इकार उच्चारणार्थः । त्योवमाचो
लोप्यः । तदन्तलेन धातुसंज्ञायां तिप्शप्लोपीऽतीऽदेचरिति कृणस्य अकार
लोपः । एकं हरिर्वाचरति हरयति विण्वति पितरतीत्यादि । अथ वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादीजीऽप्सरौ दुर्मनसां नित्यं सलोपः । ओजायते अप्सरायते
दुर्मनायते । गल्भ इवाचरति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते हीडायते
हीडते । क्रिप्रयोगी यथा, वादी सूकति रङ्गति क्षितिपति वैश्वानरः शीतति,
क्रोधी शास्यति दुर्जनः मुजनति क्षिप्रानुगः खञ्जति । गर्वी खर्वति सर्वविद्ध
जडति लम्बन्मणायन्वितः, श्रीनित्ये वगलामुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः । इति ॥ ८४८ ॥

चुर्येऽभूततद्भावे । तस्मिन्निति ओ कौ च परे तसीर्लोपी नित्य इत्यर्थः । अभृशो

८५० । डाज्-लोहितादेः पञ्च

डाज्-लोहितादेः ५१, पं ११, च ११ ।

डाजन्तात् लोहितादेश्च चूर्थे व्यक्ती वा स्तः पञ्च । पट-
पटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात् । लोहितायते
लोहितायति लोहितति लोहितीस्यात् । धर्मायते धर्मा-
यति धर्माति धर्मीस्यात् ।

८५१ । शब्द-सुख-कष्टादेः कृति-वेद-पापे व्यः ।

शब्द सुख कष्टादेः ५१, कृति-वेद-पापे ७१, व्यः ११ ।

शब्दादेः कृती सुखादेरनुभवे कष्टादेः पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भशी भवतीति व्यं भशायते कौ भशति पचे चू भशीभवति । एवं चैतायते
चेतति उभयवानेन सलीपः । पचे चैतीभवति मनःश्चक्षते इति सलीपः ।
शशायते शशति उभयवानेन तलीपः । पचे चू शशज्जवति । वेह्यायते । वेहति
उभयवानेन तलीपः पचे चू वेहज्जवति । भशादिश्च भशशीघ्रौ चपलीन्मनसौ च
उत्कः सुमनो दुर्सनसौ च । श्रीजीवर्चश्यातिमनश्च वृहदथ तेजः शुचि वेहज्ज ।
पण्डित शशत् प्रतीप डाची लोहित धर्मावय निद्रा च । वर्ध च नीलस्तदगुक्ता
च मन्तः फेनीऽप्यथ करुणा च । हरिती भद्रोऽपि च मल्लादिस्त्रिंशद्भिर्गदितो हि
भशादिः । अत्र ये निद्रादयः शब्दास्ते यद्यपि धर्मवचनास्तथापि शब्दशक्तित्वभावात्
धर्मवचना एव । तेन निद्रायते जनः अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः ॥ ८५१ ॥

यद्यपि सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेष्वेव डाज् विहितस्तथापि डाजन्तात् व्यक्ति-
विज्ञानसामर्थ्यात् व्यक्तिविषयेऽपि डाज् स्यात् इति । पञ्चेति चकारिण ङिङ्स्यात्
प्राप्तमात्मनेपदमनुकृष्यते । अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये व्यविषये डाचि द्विर्भावादो
पटपटा इति स्वरूपात् व्यः पटपटायते पटपटायति । कौ तु पटपटाति ।
पटपटा स्यादिति व्यक्तीरप्राप्तिपत्ते च्चिः डाजन्तस्याव्ययत्वात् चू परे अकारस्य न
ईकारः । एवम् अलोहितो लोहिती भवतीति इत्यादि वाक्यम् । लोहितादिश्च ।
भशादिशेषा लोहितप्रभृतयो हादश्च ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य चिभिः सत्त्वं । वेद इति विदलमतावित्यस्य चङि रूपम् ।

स्मिन्नर्थे ङः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते । सुख-
मनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति कष्टायते ।

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्धान्तौ ।

वाष्प—धूमात् ५१, उद्धान्तौ ७ ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे ।

रोमन्यात् ५१, चर्वणे ७ ।

रोमन्यायते गौः ।

८५४ । नमस्तपोवरिवः कण्डूदिभ्यः क्यः कृता ।

नमस्-कण्डूदिभ्यः ५॥, क्यः ११, कृता ७ ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति
कण्डूयते, चित्रीयते, महीयते, क्रीणीयते ।

कष्टं कर्म करोतीति कर्त्तुं प्रवर्तत इत्यर्थः । शब्दादिभ्यः शब्दं वैर प्रीतिपानं
कन्दनौहारदुर्दिनाः । कलहः सुदिनं मेघः कीटा अट्टा अटा तथा । मीका
मीटा च पीटा च पुष्टा शब्दादिरोरितः । सुखं दुःखञ्च तपञ्च कृपणः करुणस्तथा ।
प्रतीपानीकसीदामकृच्छांशाव्याः सुखादयः । कष्टञ्च मन्त्री गहनञ्च कक्षः कृक्च
कष्टादिषु पञ्च शब्दाः ॥ ८५२ ॥

एभ्यो ङः स्यादुद्धान्तौ । उद्धान्तिरुर्ध्वनिःसारणम् । वाष्पसुहसति वाष्पायते
केचिदिह धूमं न पठन्ति । किन्तु दिशी धूमायन्ते इति महानाटकम् ॥ ८५२ ॥

रोमन्यात् ङः स्यादुद्धान्तौ चर्वणेर्ये । रोमन्यायते गौः उद्धान्त्यं चर्वयतीत्यर्थः ।
हनुचखन एवेति दुर्गसिंहः तेन कीटी रोमन्यं वर्त्तयतीत्यत्र न स्यात् ॥ ८५३ ॥

नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्डूदिभ्यः ते तेभ्यः । एभ्यः क्यः स्यात् कृता
अर्थे । वरिवस्यतीति उपास्त इत्यर्थः । कण्डूदिभ्यः कण्डूज मन्तूज अमु वत्सा
महीड चित्रीड क्रीणीड धेट लोप तिरस् उरस् उधस् इधस् तपस् विवस् कुसुम
मगध मेघा सुख दुःख चरण भरण दूषण अधर चरम सपर भिषज् भिषक् दष्टप्
इध कृप गर्ह्य एला मेला वेला केला खिला उत्तम पश्यश इत्यादिराकृतिगणः ।

८५५ । लीः कृत्याख्याने जिः

लीः ५।, कृति-आख्याने ७।, जिः १।।

लीः परी जिः स्यात् कृतावाख्याने च ।

प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिदत् ।
प्रौजिददित्येके । [४६८] लुङ् भवद्भिनामिति । ईष्मन्तमा-
चष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति । स्रग्विनं वा
स्रग्वन्तमाचष्टे स्रजयति ।

कण्डूयति कण्डूयते मन्तूयति मन्तूयते । असुं वक्षु एतावपि उभयपदिभाविति
केचित् । महीयते चिचीयते क्रीणीयते । अन्ये परस्मैपदिनः ॥ ८५४ ॥

पृथग्योगात् कृतावित्यस्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुब्रूयभावे प्रक-
रणबोधादेव लीः प्रातौ लेरिति ग्रहणं ज्ञापयति औ विरामविहितकार्यं न
स्यादिति । तेन त्वचं गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कृडादिः । प्रश्नयतीति औमंश्
डिदिति डित्वात् टिलोपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञायां तिबादिः ऊढयतीति वहधातोः
क्तिः ऊढिः ऊढिमाचष्टे इति औ डित्वात् टिलोपः । ऊढिमाख्यातवानिति औ
टिलोपे ऊढि इति स्थिते दि अमागमब्रूयम् ऊङ् नाजन्तादेरिति अकारं हित्वा डि
इत्यस्य हित्वे अभ्रख्य इति दस्य डत्वे जेर्लोपे औडिददिति । एके पण्डिता असिद्धं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे हित्वे कर्त्तव्ये वहधातोः क्तिप्रत्यये हस्य हत्वा-
दिकं सर्वमसिद्धं मत्वा क्तिरकारिण सहितस्य हि इत्यस्य हित्वे अभ्रख्येति हस्य
जत्वे औजिददित्युदाहरन्तीत्यर्थः । एवं वहधातोः क्तः ऊढः तमाख्यातवान् इत्यत्र
स्वमते औडिदत् तन्माते क्तस्य अकारिण सहितस्य हित्वे औजिददिति तन्मन्दं भाष्य-
कारविरुद्धत्वाद्नेनीपेक्षितमिति ईष्मन्तमिति ईशकृड ऐश्वर्ये ईष्टे इति क्तिप् ईट् ।
ईट् अल्पस्थेति सती शक्राजिति षडि षीङ् फे भपभ्रसीरिति डस्य टत्वे ल्ये इत्य-
नेन टस्य णः । ततो औ मकीर्णं कि या यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृतिः सैव तस्येति
पुनस्तात्त्व्यशकारीऽवस्थितः । एवं सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति स्रग्विनमाचष्टे स्रज-
यति । किञ्च लुङ्भवद्भिनामिति बद्धवचनस्य गणार्थत्वाद्नट् क्तवत् घञ् एव
आमङ्ङुक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्यानं औ । यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागम-
यति सीमाहरणमाचष्टे सीतां हारयति पचनमाचष्टे पाचयति । मतवन्तमाचष्टे

८५६ । श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकस्या-
श्वतरेतक-लोपः ।

श्वेताश्व—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलीपः १। ।

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति । गालोडयति आह्वरयति ।

८५७ । नाप्तत्यार्थ-वेदैकाजतः ।

नाप् १२।, सत्यार्थ-वेदैकाजातः ६। ।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च जी नाप् स्यात्, न इत् ।
सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति । [४७०] वाढा-
न्तिकेति साधादयः, साधयति । प्रशस्यमाचष्टे आपयति ।

गमयति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अविवदत् । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति ।
कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । ब्रह्माणीमाचष्टे ब्रह्मयति केचित्, श्वेन्यादेर्जीं
पुंवङ्गाव' विधाय श्वेनीमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणीम् एतयति हरिणीं हरितयति
भरिणीं भरितयति इत्याहुः । एवं आशिषं ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक्
करोति सम्यचयतीत्यादयः साध्याः ॥ ८५५ ॥

श्वेताश्वमाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति
आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥ ८५६ ॥

एकाजासी अचेति एकाजत् । सत्यश्च अर्थश्च वेदश्च एकाजश्च तत् तस्य ।
सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्वाम् । साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति । एवं
अनिकं नेदयति स्थूलं स्थवयति दूरं दवयति दूरयतीत्यपि केचित् । युवानं
यवयति युवाल्मी कन् वेति पचे कनयति । क्षिप्रं क्षिपयति क्षुद्रं क्षीदयति प्रियं
प्रापयति स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फापयति उहं वरयति गुरुं गरयति वज्रं
वंहयति ह्रस्वं चपयति दीर्घं द्राघयति ऋक्षं ऋक्षयति इहं वर्धयति ज्योह्वयति
पचे ज्यापयति । इन्दारकं इन्दयति । हन्तृलोभ्यः कर्तारं कारयति प्रशंसं प्रापयति
पचे ज्योह्वयति ज्यापयति । पृथञ्छित्यादि पृथुं प्रथयति मृदुं मृदयति कृशं
क्लशयति भृशं मशयति हृदं दृढयति परिहृदं परिदृढयति । युवाल्मी कन् वेति
अल्पं कनयति अल्पयति वहीर्जीं भूरिति वक्तव्यं वज्रमाचष्टे भावयति ॥ ८५७ ॥

८५८ । जिः कल्यादेः ।

जिः ११, कल्यादेः ५१ ।

कल्यादेरर्थविशेषे जिः स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति,
अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति अचौकृतत् अच-
कृतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति ।
वस्त्रं संच्छादयति संवस्तयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति ।
चूर्णैर्वध्वंसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्त-
यति वीण्या उपगायति उपवीणयति । तूलैर्वकुणाति
अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभि-
मुखं याति अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति । रूपं पश्यति
रूपयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । हस्तौ निर-
स्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि
संचिनोति संभाण्डयते । चौवरं संमार्जयति परिदधाति
वा सञ्जीवरयते भिन्नुः ।

कलिहली कामधेनू सर्वाथवाचकत्वादिति प्राञ्चः । निपातो ह्यर्थविशेषे
तदेव विवक्षणीमि । कलिं गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिङ्गलेरिति
निषेधान्न सन्वहावः । अचौकृतदित्यादि ल्यनेकाचोरिति सन्वहा त्वचयतीति
प्रत्ययत् । गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरीतीत्यर्थ इति
चिन्तितः । तूस्त्वं पापमिति केचित् । वस्त्रं परिदधातीत्यर्थेऽपि संवस्तयति ।
वर्मणा ववचनेत्यर्थः । अवध्वंसते आक्षिपतीत्यर्थः । अतिहस्तयतीति हस्तिने-
त्युपलक्षणम् अर्वातातिक्रामति अत्यवयतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसंमुखं याति
अभिषेणयतीति गीक इति प्ले पुर्ण इति णत्वम् । अभिषिषेणयिषतीति
अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरस्येतीमि द्विवाद्दौ दशस्यादिरिति द्वयोः
प्रत्वम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निःक्षिपतीत्यर्थः पुच्छभाण्डचौवरभ्य
आत्मनेपदं वक्तव्यम् । एवं व्रताङ्गीजनाभोजनयोः परयोः । व्रतयति मुञ्क्त
इत्यर्थः । व्रतलादं व्रतयति न मुञ्क्त इत्यर्थः । एवं वाग्म्येण छिनति संवाथ-
यति । पाष्ठाद्विभीचयति विपाथयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५६ । लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्डूदजाद्योस्तु
तृतीयानाद्योः ।

लिधोः ६।, यथेष्टं २।, द्विः १।, कण्डूदि-अजाद्योः ६॥, तु १२।, तृतीयानाद्योः ६॥ ।

पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयिषति पुत्रीयिषति
पुपुतित्रीयिषति । कण्डूयिषति, अग्निश्चीयिषति ।

इति लिधुपादः ।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः ।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—पम् ।

८६० । घे पं परानु-क्ल—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह
परिस्मृषव्यापरिरमो वा तूपरमः ।

घे ७।, पं १।, परा-अनु-क्ल, प्रति-अभि-अति-क्षिप, प्र-वह, परि-स्मृष-वि-आ-
परिरमः ५।, वा १२।, तु १२।, उप-रमः ५। ।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप-रमस्तु वा ।

लिधुरिति आदौ लिः पश्चात् धुरित्यर्थः, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति
कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णानां
युगपदित्यर्थः । कण्डूदिस्तु तृतीयस्यैव । अजादेस्तु आदिवर्णं ह्रित्वा द्वितीयस्य
तृतीयादेर्वैल्यर्थः । पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्वः ततः पुत्रीयितुमिच्छतीति सन्
वसोऽरस्येतीमि पुत्रीयिष इत्यस्य पुकारादेर्हित्वे पुपुत्रीयिषतीत्यादि । कण्डूं करो-
तीति नमोस्तपीवरिव इत्यादिना क्वः ततः कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष
इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । एवं मन्त्रूयिषति अन्त्रूयिषतीत्यादि । अत्र-
मिवाचरति गामिति क्वः ततोऽश्नीयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्नीरिष इति स्थिते
द्वितीयस्य तृतीयस्य वा ॥ ८४९ ॥

इति लिधुपादः ।

परानुभ्यां क्लः परानुक्लः । प्रत्यभ्यतिभ्यः क्षिपः प्रत्यभ्यतिक्षिपः । प्रावहः प्रवहः ।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिक्षिपति प्रवहति, परिमृशति,
विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नायैर्ङबुधयुधप्रुद्रुसुजननशो-
ऽजिप्राणिघाटाच्च जेः ।

कम्प—नशः ५।, अजि-प्राणिघाटात् ५।, च १।, जेः ५। ।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्राव-
यति द्रावयति स्नावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं
यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात्
किन् ? भक्तिं कारयते । अजौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति प पादः ।

परिभ्रंषः परिमृषः । व्यापरिभ्री रम् व्यापरिरम् । ततः परानुक्तस्य प्रत्यतिक्षिपस्य
प्रवहस्य परिमृषस्य व्यापरिरम् चेति तस्मात् । कृ जदङ् कृतौ क्षिप शजौ नुदि
वहै जौ प्रापणे लषञ चान्तौ चतुर्णां जिह्वात् जिञ्ज्यन्तिपिवेत्यादिना फलवन्-
कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपदं न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एवं रम्-
ङ्जौ क्रीङ् इत्यस्य ङित्वेऽप्यात्मनेपदं न स्यादिति । यैर्वीगे द्वितीया विहिता
तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्रः । तेन वचनमुकरोति अनुकरोति ।
वचमभिचिपति अभिचिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदजौ श व्यथे इत्यन्माज्ञाषायां
परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पस्य अन्नञ्च कम्पान्ने तेऽर्थो ययोसौ कम्पान्नायैर् कम्पान्नायैर् च इङ् च बुधस्य
मुश्व दुश्व सुश्व जनस्य नश च तस्मात् । प्राणी घो यस्य स प्राणिघः । नास्ति ढं यस्य
सोऽङ् । प्राणिघश्चासौ अदश्चेति प्राणिघादः । अजौ प्राणिघादः अजिप्राणिघादः
तस्मात् । एथी ज्यन्तेभ्यः षं स्यात् घे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तृस्थेपि आत्मनेपदं
न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् कृस्वः । शाययति कृष्ण-
मिति कृष्णः शेते अत्र प्राणिकर्तृकोऽकार्षकः । ततो ज्यन्तात् परस्मैपदम् । शीष-
यते शालिमिति शालिः सुष्यतीति अप्राणिकर्तृकोऽकार्षकः । तेन ज्यन्तात् परस्मै-
पदनियमाभावे उभयपदम् । भक्तिं कारयत इति जनी भक्तिं करोतीति अज्यन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा-जि परि-व्यव-क्री नि-वि-
शानुप्रच्छो मम् ।

वि—प्रच्छः ५१, मम् ११ ।

एभ्यो मं स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते
निविशते, आनुते आपृच्छते ।

८६३ । आ-दाजोऽस्वप्रसारे ।

आ दाजः ५१, अस्वप्रसारे ७१ ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति मुखं कृष्णः ।

दशायां सकर्मकत्वात् ज्यन्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरि-
रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादज्यन्तदशाया असम्भवात् विवक्षावशाद्-
कर्मकत्वे प्रेरणज्यन्तत्वेऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प-पादः ।

विपराभ्यां जिः विपराजिः । परिव्यवेभ्यः क्रीः परिव्यवक्रीः । नेविशः निविशः ।
आङो नुप्रच्छौ आनुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ
चेति तस्मात् । घे पसित्यतो घे इत्यनुवर्त्तते परिक्रीणीते इति डुक्रीजग द्व्यविप-
र्यये इत्यादि जानुबन्धानामात्मनेपदविधानसफलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदप्रपञ्चार्थम् । एवं
सर्वत्र । निविशते इति शौ विशप्रवेशे तुदादित्वात् शः । अनुत इति सुल स्तौती
शमी लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श क्रीषे गृहादित्वात् जिः । केवलस्य नैर्ग-
हणात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्वं स्वाङ्गं स्वस्य प्रसारी विस्तारणं स्वप्रसारः । न स्वप्रसारीऽस्वप्रसारः । आङ्-
पूर्वाद्वाजो मं स्यात् घे नतु स्वप्रसारि । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । स्वप्रसारे तु
व्याददाति मुखं कृष्णः विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ८६३ ॥

८६४ । आ-गमेः चान्तौ ।

आ-गमेः ५१, चान्तौ ७ ।

आगमयते कालम् ।

८६५ । पर्यन्ववाङः क्रीडः ।

परि-अनु-अव आङः ५१, क्रीडः ५१ ।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते ।

८६६ । समोऽकूजने ।

समः ५१, अकूजने ७ ।

संक्रीडते । कूजने तु, संक्रीडति चक्रम् ।

८६७ । क्रोऽपाङ्गर्षान्नवासिच्छे चतुष्पादौ सुम् च ।

क्रः ५१, अपात् ५१, हर्षान्नवासिच्छे ७, चतुष्पादौ ७, सुम् १२१, च १२१ ।

अपस्क्रिरते मत्तः कुक्कुटः खा वा । अन्यत्र मत्तोऽपस्क्रिरति गजोऽपस्क्रिरत्यश्वः ।

गभिर्जग्नः आङ्पूर्वाङ्गमयतेर्षे मं स्यात् चान्तौ । चान्तिः प्रतीचणम् । आगमयते कालं प्रतीचते इत्यर्थः । चान्तौ किम् ? गामागमयति आनयतीत्यर्थः ॥ ८६४ ॥

पथ्यादिपूर्वात् क्रीडतेर्षे मं स्यात् । पथ्यादीनामुपसर्गानामिव शङ्खणात् माणवकमनुक्रीडतीत्यत्र न स्यात् । अनुरिह सहार्थः ॥ ८६५ ॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्षे स्यात् घे, नतु कूजने । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८६६ ॥

अन्नश्च वासश्च अन्नवासौ अन्नवासयोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य स हर्षान्नवासिच्छः तस्मिन् । चतुष्पाच्च विः पक्षी च चतुष्पाद्विः तस्मिन् हर्षहेतुकभक्षणेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि । हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पदि पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपात्क्रितेर्मे स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षाङ्गमिमालिखतीत्यर्थः । अपस्क्रिरते मत्तः खा वासादर्थी हर्षाङ्गमिमालिखतीत्यर्थः । अन्नालिखनार्थे एवेति बोध्यम् । चतुष्पादौ घे किम् ? मत्तोऽपस्क्रिरति । हर्षान्नवासिच्छे इति किम् ? गजोऽपस्क्रिरत्यश्वः । चकारस्थान्नाचयः शिष्टत्वादात्मनेपदाभावेऽपि अनङ्गसौ सम स्यात् । अपस्क्ररणम् अपस्कारः ॥ ८६७ ॥

८६८ । शपथाशी-गत्यनुकारे शप-नाथ-हजः ।

शपथ-आशी-गत्यनुकारे ७१, शप-नाथ-हजः ५१ ।

कृष्णाय शपते गोपी । मोक्षाय नाथते मुनिः । पैटक-
मनुहरते अश्वः ।

८६९ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः ।

प्रति ज्ञानिर्णय-प्रकाशे ७१, सं-प्र-वि-अवात् ५१, च १२१, स्थः ५१ ।

नित्यं शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सीता । संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते ।
समस्थित ।

शपौ जाक्रोशे इत्यस्मात् शपथे नाथृङतापाशिषीः ऐश्येऽर्थेने इत्यस्मादाशिषि-
हज ह्यवामित्यस्माद्गत्यनुकारे न स्यात् चे वाच्ये । शपथः पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना
मिथ्यानिरसनम् । कृष्णाय शपते कृष्णस्य शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति
दिव्यं करोतीत्यर्थः । इति केचित् । वस्तुतस्तु जौमराज्येकवाक्यतार्थं गोपी
कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृष्णं तोषयितुमिच्छति
स्वामिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येवं व्याख्येयम् । सख्यः शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावात्माननेपदम् । प्रतिवाचमदत्त
केशवः शपमानाय न चेदिभूयते इति साधे । शपमाना इति शपथादन्यत्र
नियमाभावादुभयपदप्राप्ती ज्ञानः । आशीरिष्टार्थाविवारणं मोक्षाय नाथते मोक्षो
मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । अस्मिन् डिप्तेऽपि आशिषीऽन्यत्र परस्मैपदमेव साधन-
कमुपनाथति याचयतीत्यर्थः । गत्यनुकारी गतिसदृशीकरणं पैटकमनुहरतेऽश्वः
पितृवद्गच्छतीत्यर्थः । पैटकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धिः । गतियहणा-
दुपायानुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्रः ॥ ८६८ ॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठ-सं स्यात् चे । सम्यव्यवेष्ट्यः परातिष्ठतेत्यस्मिन् कस्मिन्नपि
अर्थे सं स्यात् चे । इत्यर्थेदयं चकारात् । प्रतिज्ञा अङ्गीकारः । निर्णयी निश्चयः ।
प्रकाशः स्वामिप्रायप्रकटनम् । नित्यं शब्दमातिष्ठते इति नित्यमिति शब्दस्य दिश-
पणं शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञां करोतीत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते विवाद इति निर्णयः ।

आयुर्वीध व्याकर
धातुरूपादर्शः

७०२

मुग्धबीधं व्याकरणम् ।

८७० । उदोऽनूर्द्ध्वेह ।

उदः ५१, अनुर्द्ध्वेह ७१ ।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३१, उपात् ५१ ।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्र्यध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री अध्व सङ्ग-आराधे ७१ ।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पति-
मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्येवेति निर्णयः अतएव तव सम्बन्धे स्वाभिप्रायप्रकाशं कर्म इत्यर्थः । रामाय
तिष्ठते सीतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयतुमिच्छति
वैत्यर्थः इति जौमराः । रामायति यस्मै दिक्तेति चतुर्थी । समस्थितेति स्यादो-
डिरिति डिः ॥ ८६६ ॥

न ऊर्द्धम् अनूर्द्ध्वम् अनूर्द्ध्वं देहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्ध्वः तस्मिन्ननूर्द्ध्वे इति वक्ष्य
विशेषणम् । अनूर्द्ध्वविषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाक्ये उदः परात् स्थी मं स्यादि-
त्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठ-
तीति कर्तृरूर्द्ध्वचेष्टमानत्वात् मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः ।
शतस्य कर्तृयेष्टाया अभावान्नात्मनेपदम् ॥ ८७० ॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्थी मं स्यात् वे । ये मूर्त्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः
सध्याचयं विज्ञा इति भट्टिः । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।
तृतीयया किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥ ८७१ ॥

मित्रस्य भावी मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पत्न्याः सङ्ग उपश्लेषः मित्रकरण
विनापि सङ्गी भवतीति भेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्थी
मैत्रीयस्य यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।

८७३ । लिप्सायाम् वा ।

लिप्सायां ७१, वा ११ ।

भिच्छुधार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४ । अढात् ।

अढात् ५१ ।

ज्ञानं उपतिष्ठते ।

८७५ । समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्त्यर्त्तिदृशः ।

समः ५१, गमृच्छ प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्ति-अर्त्ति-दृशः ५१ ।

संगच्छते, समगत समगंस्तु, सङ्गक्षीष्ट सङ्गक्षीष्ट । सम-
च्छते संपृच्छते संस्वरते संश्रुणुते, संविद्वते, संविदते समि-
युते संपश्यते । अढात् किम् ? गङ्गां सङ्गच्छति ।

तिष्ठते सन्तं निवृत्तं करोतीत्यर्थः । पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
विष्णुमुपतिष्ठते आराधनां करोतीत्यर्थः । एवंपेव किम् ? खानार्थी नदीमुप-
तिष्ठति । गङ्गामुपतिष्ठते पत्याः । पयि कर्त्तरि किम् ? पत्यानुमुपतिष्ठति ॥ ८७२ ॥

लक्ष्मिच्छा लिप्सा । उपात् परात् स्थी सं स्यात् लिप्सायाम् । धार्मिक-
मुपतिष्ठति धार्मिकं लक्ष्मिच्छतीत्यर्थः ॥ ८७३ ॥

उपात् परादकर्मकात् स्थी सं स्यात् घे । विभाषादयमश्रवत्स्त्वित्यलम् ।
ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थितं भवतीत्यर्थः । अढात् किं राजानमुपतिष्ठति ॥ ८७४ ॥

गम् च चच्छय प्रच्छय स्वृश्रु वेत्ति अर्त्ति दृश् चेति तस्मात् । समः
परेधीः कर्मक्षेत्रे पथी घे सं स्यात् । समगतेत्यादि द्रगुडुरिति कित् पवे वन-
तनेति मलोपे भासस्यादिति सिद्धीपः । कित्वाभावपवे नस्यानुस्वारः सङ्गक्षीष्ट-
त्यादि कित् पवे मख लोपः । अकित् पवेऽनुस्वारः । सङ्गच्छत इति चच्छश-
सूर्त्तौ गसननीहयोः तुदादित्वात् शः संपृच्छत इति प्रच्छौश शीक्षे तुदादित्वात् शे
ग्रहादित्वात् जिः । संस्वरते इति स्वृ ऊशब्दीपतापयोः । संश्रुणुत इति श्रु न
गती श्रुती श्रु जिः णत्वम् । संविद्वते इत्यादि विदलसत्तौ अन्ते शपो लुक्

आशुवीध व्याकर
धातुरूपादर्शः

५०४

मुख्यदीर्घ व्याकरणम् ।

शब्दसौममहानि
सिद्धान्तकौमुदी
सिद्धान्तविन्दुसार
तुलादानादिपञ्च
गथाशास्त्रादिपञ्च

८७६ । गेर्वास्योहो ढे च ।

गेः ५१, वा १२१, अस्मिन् ५१, ढे ७, च १२१ ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्त्रो येऽणौ ।

गेः ५१, ऊहः ६१, स्त्रः ११, ये ७, अणौ ७१ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गदाददाच्चाहनयमः ।

आत्माङ्गदात् ५१, अदात् ५१, च १२१, आ-हनयमः ५१ ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शब्दार्थरत्नम्
शब्दसञ्जरी (वङ्गा
सटीक कन्दोमञ्जरी
वेणीसंहारनाटक
मुद्राराक्षसनाटक
लालवीणाटिका ।
तालविकाग्रिमित्र
मनोजयविजयनाटक
हवावीरचरितनाटक
हवावीरचरितनाटक
याकरणभूषणसार
गैलवती भास्करा
जगन्निता भास्करा
दशपालवधकाव्य
हरताजुनीयकाव्य
मारसम्भवकाव्यपूर्व
मारसम्भवकाव्यउप
एकम् पाणिनीयम्
चम्पक्यम् (बृहदभि
दम्बरीविष्णुतय्याप्
मप्रशस्ति सटीक
मानचिन्तामणि त
मानदीपित व्या
दर्शनसंयुक्तः [दर्शन

शेषी लुक् ह्वादीरेडिः पुष्पादेडिः खि रे खिर्धोरियुवणे । अर्धोत्थनेन कृत्वापणं
इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् सम्भूयते इत्यापि बोध्यं स्यादनेति स्पष्टादेशः ।
संप्रत्यते इति सुगमम् ॥ ८६५ ॥

गेः पराभ्यां अस्य इहोपि ऊहडतर्के इत्येताभ्यां न स्यादा चे । ढेः कर्मणि
विद्यमाने चकारात् कर्माभावे च । सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे इति दिशः समूह
द्विवेति च भारविः । गेः किम् ? अस्यति ऊहते ॥ ८७६ ॥

गेरित्यस्य ऊहशीपादानात् पूर्वतः किमपि नानुवर्तते । गेः परस्य ऊहः स्वः
स्यादणौ ये परे । समुह्यादिति संपूर्वं ऊहड तर्के पूर्वेण व्याः परस्मैपदविधानेन
ह्रस्वः । अणो किं व्यणि समुह्याः ॥ ८७७ ॥

आत्माङ्गं ढं यस्य न आत्माङ्गडः तस्मात् । नास्ति ढं यस्य सीऽडः तस्मात् ।
हन च यम च हनयम् । आङी हनयम् तस्मात् । मण्डूकपुताधिकारात् घे नं
इत्युभयमनुवर्तते । स्वाङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याञ्च आपूर्वहनयमाभ्यां घे नं स्यात् ।
उरी वन्न आहते पीडयतीत्यर्थः । पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थः । कर्मा-
विवक्षायां आहते पीडितो भवतीत्यर्थः । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः ।
स्वाङ्गदादित्यनेनैवैष्टमिहे आत्मङ्गदादिति गौरवम् अद्वं सूत्रमित्यादिपारिभा-
षिकस्वाङ्गव्याख्यायम् । इह तु आत्मनीऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर

८७६ । हनः कित् सिः ।

हनः ५।, कित् ११।, सिः १। ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्टः आह-
साताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूदाहै ।

यमः ५।, सूचने ७।, वा ११।, तु ११।, उदाहै ७। ।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायंस्तु ॥

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत्तपः ५। ।

वितपते उत्तपते पाणिं जनः । आत्माङ्गदाददाच्च किं
महीं वितपत्यर्कः ।

शिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलीचनस्य वच इति भारवौ पराङ्गकर्त्तृत्वा-
दसाधु इति भागवत्तिजुमरकुलचन्द्राः । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभं
भुजाभ्यां सं वक्ष आजघ्ने विषमविलीचनस्येति अनादरे षष्ठी तन्माहृत्य स्वकथा-
धिक्यं सूचितवानित्यर्थः ॥ ८७८ ॥

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वेषात्मनेपदेऽनेन सेः कित्वा-
वनतनेति यलोपे सेलीपः । पले टी मे तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥ ८८२ ॥

यमः परः सिः कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थे विवाहे तु वा । सूचनमि-
क्षितदिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वेषात्मनेपदेऽनेन सेः कित्त्वे वनतनेति मलोपे
सेलीपः । उपायतेत्यादि उपयमी विवाहे इति वक्ष्यमाणदात्मनेपदे अनेन सिः
किदा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रुमाहन्तीत्यादि ॥ ८८० ॥

तपः कित् कार्यासम्भवात् कित् सिरिति नानुवर्त्तते । मण्डूकप्रुत्यां वे मम्
इत्यनुवर्त्तते । व्युद्गां परादात्माङ्गदाददाच्च तपो वे मं स्यात् । पाणिमिति हस्तम्
उपतप्तं करोतीत्यर्थः । वितपते उत्तपते जनः उपतप्तः स्यात् इत्यर्थः ॥ ८८१ ॥

आयुर्वीध व्याक
धातुरुपादर्शः

शब्दस्त्रीमसङ्गानि

सिञ्जालकौसुदी

सिञ्जालविन्दुसा

तुलादानादिपञ्च

गयायाद्यादिपञ्च

शब्दांशरत्नम्

प्राक्कमञ्जरी (वह्न

सटीक छन्दोमञ्ज

वेषीसंहारनाटक

मुद्राराक्षसनाटक

रत्नावलीनाटिका

गालविकाप्रिमिता

वनञ्जयविजयनाट

वहावीरचरितनाट

याकरणभूषणसा

गैलवती भास्करा

जगणित भास्कर

यथपालवधकाव्य

कराताजुनीयकाव

मारसम्भवकाव्यपू

मारसम्भवकाव्य उ

टकम् पाणिनीयस

त्पत्यम् (बृहदभि

ददम्भरीविस्तृतव्याख

जप्रशक्ति सटीक

नुमानचिन्तामणि त

नुमानदीधिति व्या

ददर्शनसंयमः [दश]

८८२ । तपोदाद् यक् च रे ।

तपोदात् ५।, यक् ११।, च ११।, रे ७।

तप्यते तपस्नापसः । रे किम् ? अतस्त ।

८८३ । सृजः आड्वात्तनीष् च ।

सृजः ५।, आड्वात् ५।, तनि ७।, इन् ११।, च ११।

सृज्यते सृजं भक्तः । असर्जि । आड्वात् किम् ? सृजति

सृजं मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि सं-वि-उप-ह्वः ५।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्द्धायामाडः ।

स्पर्द्धायां ७।, आडः ५।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढं कर्षं यस्य स तपोदः तस्मात् । पृथक् योगाहुर्दिति नातुवर्त्तते ।
एवं तपोदादित्यन्तेन आत्माङ्गदादृष्टेयिपि निरस्तम् । तपोदात्तपः सर्वविभक्तीना-
मात्मनेपदं स्यात् धे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । तप्यते तपस्नापस इति दुःखेन
तपो जनयतीत्यर्थः । एवं तप्येत तप्यताम् अतयत । रे किम् ? अततेति निमित्त
गतविशेषत्वेन बलवत्त्वात् आं सिरिव । एवं तपे तथा इत्यादि । तपोदादिति
किम् ? महीं वितपत्यर्कः ॥ ८८२ ॥

अङ्गा अत्यस्येति प्रज्ञादित्यात् णे आडः चः कर्त्ता यस्य स आडवः तस्मात् । आड-
धात्सृजः सर्वविभक्तीनामात्मनेपदं स्यात् धे । रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थः ।
एवं सृज्यते असर्जिं ससृजे खष्टा इत्यादि । आड्वात् किम् ? सृजति माणां
मालिकः ॥ ८८३ ॥

अनिष्टत्वात् यगिणौ नातुवर्त्तते । नि-सं-व्युपेभ्यः परात् ह्वयतेन स्यात् ॥ ८८४ ॥
आडः परात् ह्वयतेन स्यात् स्पर्द्धायाम् । स्पर्द्धां पराभिभवेष्वा । स्पर्द्धायां
किम् ? पिता पुत्रमाह्वयति ॥ ८८५ ॥

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृञः ।

सूचन—उपयोगे ७, कृञः ५ ।

अपकुरुते । श्येनो वर्त्तिकाम् उपकुरुते । विष्णुं प्रकु-
रुते । परदारान् प्रकुरुते । एधोदकस्य उपस्कुरुते । गीताः
प्रकुरुते । शतं प्रकुरुते ।

८८७ । अधेः शक्तौ ।

अधेः ५, शक्तौ ७ ।

दैत्यान् अधिकुरुते कृष्णः ।

८८८ । शब्दढाढाङ्गेः ।

शब्दढाढात् ५, ङेः ५ ।

स्वरान् विकुरुते । वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विक-
रोति कामः ।

आङ्पूर्वस्य करीनेः सूचनादावनभिधानादाङ् इति नानुवर्त्तते । सूचनं परदीपा-
द्याविष्करणम् । अवक्षेपणं तिरस्कारः । सेवा अनुवृत्तिः । साहसं पञ्चाद्दीपमना-
लोच्य करणम् । हिंसा चौर्यपरदारगमनादि । प्रतियत्नः सती गुणान्तरम् । कथा
आख्यानम् । उपयोगी धर्माद्यर्थं द्रव्यविनियोगः । एवर्थेषु कृञोऽसं स्यात् चे । अप-
कुरुते कस्यचिद्दीपमाविष्करोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोती-
त्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरक-
मुदाहरणम् । एधोदकस्योपस्कुरुते इति एधः काष्ठं तस्य उदकं रसः । एधोदकम्
औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । एधोदकस्येति प्रतियत्ने
कर्मणि षष्ठी । उपस्कुरुते इति संपरेरिति सुम् । गीताः प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः । शतं
प्रकुरुते शतं द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८८६ ॥

अधेः परात् कृञोऽसं स्यात् चे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यानधिकुरुते अभि-
भवतीत्यर्थः । शक्तौ किम् ? अधिकरोति राजा । अधेः कृञ उपेक्षायां त्वामधि-
कुरुते उपेक्षत इत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ८८७ ॥

८८६ । ज्ञानार्च्चात्क्षेपोपनयनभूतिविग-
णनव्ययेषु नीजः ।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीजः ५॥ ।

शास्त्रे नयते, विष्णुं नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते,
भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते ।

८८७ । घस्यामूर्त्तदात् ।

घस्यामूर्त्तदात् ५॥ ।

क्रोधं विनयते ।

घस्थं किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किम् ?
गण्डं विनयति ।

शब्दा दम् कर्म यस्य स शब्दः । नास्ति ढं यस्य सीदः । शब्ददश्च अदश्च
शब्ददाढं तस्मात् । वेः परात् शब्दकर्मकात् अकर्मकाच्च कृजी सं स्यात् घे ।
स्वरान् विकुरुते विशेषण करोति इत्यर्थः । वायुविकुरुते विशेषण विकृतो भवति
इत्यर्थः । चित् विकरोति कामः इति विकुर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

पक्ष्येषु नीजी सं स्यात् घे । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । शास्त्रे नयते शास्त्रं
निश्चिनीतीत्यर्थः । विष्णुं नयते पूजयतीत्यर्थः । उत्त्वेप कर्हंप्रापणं दण्डमुन्नयते
उत्त्पिपतीत्यर्थः । उपनयनं यक्षीपवीतदानसंस्कारः पुत्रमुपनयते पुत्रं यक्षीप-
वीतदानेन संस्कारीतीत्यर्थः । भूतिः कर्म्मवेतनम् । भृत्यमुपनयते भूतिदानेन
समीपमानयतीत्यर्थः । विगणनम् ऋणादिप्रतिशोधनम् । ऋणं विनयते विशी-
धयतीत्यर्थः । व्यथी घर्म्मादौ द्रव्यविनीयगः । द्रव्यं विनयते विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एषु किम् ? गां वनं नयति नयते ॥ ८८९ ॥

घे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्थं घस्थम् अमूर्त्तं ढं कर्म यस्य सः तस्मात् नीजी सं
स्यात् घे । क्रोधं विनयते उपशमयतीत्यर्थः । विपूर्वसैवोपशमनार्थत्वादेरिति
नीकम् । गण्डं विनयतीति गण्डं ब्रणम् ॥ ८९० ॥

८६१ । वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोप-क्रमः ।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रमः ५१, परा-उप-क्रमः ५१ ।

ऋक्षु क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः
क्रमते । पराक्रमते, उपक्रमते ।

८६२ । आङी भोद्धमे ।

आङः ५१, भोद्धमे ७ ।

आक्रमते अर्कः । भोद्धमे किम् ? आक्रामति धूमः खं
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

८६३ । वेः पङ्क्तिः ।

वेः ५१, पङ्क्तिः ३॥ ।

साधु विक्रमते वाजौ । पङ्क्तिः किम् ? वाजिना विक्रामति राजा ।

८६४ । प्रोपादारम्भे ।

प्र-उपात् ५१, आरम्भे ७ ।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । उत्साह उद्यमः । तायनं स्वीतता । एष्वर्थेषु सं स्यात्
घे । परोपाभ्यां क्रमोऽपि एष्वर्थेऽपि । परोपग्रहणमन्योपसर्गनिरासार्थम् ऋक्षु
क्रमते बुद्धिः अप्रतर्हिता भवतीत्यर्थः । धर्माय क्रमते साधुः उत्साहत इत्यर्थः सतां
श्रीः क्रमते स्वीता भवतीत्यर्थः । एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थः । अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥ ८६१ ॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भः अर्थ आदित्यादः । भानां चन्द्रमूर्यदीनाम् उद्गमे
ऊर्ध्वगमने आङः परात् क्रमो सं स्यात् घे । आक्रमते अर्कः उद्गच्छतीत्यर्थः । एवं
चन्द्र आक्रमते अग्निराक्रमते दिवम् । दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदेति भट्टिः ।
ऊर्ध्वगमनादित्यत्र न स्यात् । तेन अग्निरित्यनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थः । नभः
समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्वर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गसिंहः ॥ ८६२ ॥

वेः परात् क्रमो सं स्यात् घे पङ्क्तिर्षाल्यर्थे । पङ्क्तिरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितं तेन
पङ्क्त्यामपि यथा साधु विक्रमते हंस इति ॥ ८६३ ॥

आशुबीधः अ
धातुरूपादर्थं
शब्दस्तीममश्
सिद्धान्तकौस्तुभ
सिद्धान्तविन्दु
तुलादानादि
गयाथाहादि
शब्दाशेरलम्
वाक्यमञ्जरी (
सटीक छन्दो
विशेषोसंहारना
मुद्राराक्षसना
रत्नावलीनाटि
मालविकाग्निमित्र
नलछत्रविजयम्
नहावीरचरित
हावीरचरितम्
व्याकरणभूषण
तिलवती भास्कर
जगन्निष्ठ भास्कर
शशपालबधका
हराताजुनीयक
मारसम्भवकाञ्च
मारसम्भवकाञ्च
ष्टकम् पाणिनी
चस्यत्यम् (बृहद
दस्वरौविस्तृत्य
जगन्निष्ठ सटीक
मानविकामरि
मानदीधिति
दर्शनसंश्लेषः [व
मिनीति काञ्च

८८५ । वाऽगेः ।

वा । १।, अगेः ५। ।

क्रामते क्रामाति ।

८८६ । निङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गवे ७।, ज्ञः ५। ।

शतमपजानीते ।

८८७ । अडात् ।

अडात् ५। ।

सर्पिषो जानीते ।

८८८ । सं-प्रतेरस्मृतौ ।

सं-प्रतेः ५।, अस्मृतौ ७। ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

प्रोपाश्यां परात् क्रमी धे मं स्यादारभ्ये । भोक्तुं प्रक्रमते आरभत इत्यर्थः ।
आरभ्य किं पूर्वेषुः प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः परेद्युरपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥ ८८५ ॥
नास्ति गिर्यम्बिन् सीगिः तस्मात् । अगेः क्रमी मे स्याद्वा धे । अगेः किम् ?
संक्रामति । वारिपूर्णं महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरित्यत्र सम्शब्दस्य उप-
सर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥ ८८५ ॥

जानातेर्वे मं स्यात् निङ्गवे । निङ्गवोऽपलापः अपपूर्वजानातिनिङ्गवार्थः ॥ ८८६ ॥
अकर्मकाज्जानातेर्वे मं स्यात् । सर्पिषो जानीते इति शीऽज्ञानेधे इत्यनेन
सर्पिष इति कारणे षष्ठी सर्पिषा कारणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । जानातिरत्र प्रव-
र्त्यर्थः ॥ ८८७ ॥

सम्प्रतिभ्यां पराज्जानातेर्वे मं स्यात् नतु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते अङ्गी-
करोतीत्यर्थः । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥ ८८८ ॥

८६६ । जेठेजौ घे ।

जे: ५१, टे ७, जौ ७, घे ७ ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ठं तच्चेत् घ इति किम् ? दर्श-
यति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

६०० । ज्ञान-यत्न-प्रलोभे वदः ।

ज्ञान-यत्न-प्रलोभे ७, वदः ५१ ।

पाणिनिर्वदते, चेत्ने वदते, शिष्यमुपवदते ।

६०१ । अनोरठात् ।

अनो: ५१, अठात् ५१ ।

अनुवदते ।

६०२ । विमति-व्यक्त-सहोक्त्योः ।

विमति-व्यक्त-सहोक्त्योः ७॥ ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं संप्रवदन्ते । व्यक्तं
किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

अजौ अजान्तदशायां टे कर्मणि ज्ञानस्य घे कर्त्तरि सति अजानाद्वातीर्थे सं
स्यात् ननु स्मृतौ । भक्ता यं भवं पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मान-
मित्यर्थः । दर्शयति शम्भुमित्यादि अत्राजौ कर्म शम्भुः ज्ञानस्य कर्त्तुं भक्तिरिति
नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अत्र अजान्तदशायां कर्मणि हरिर्ज्ञानस्य कर्त्तुं ले-
ऽपि स्मरणार्थत्वात्मात्मनेपदम् ॥ ८६६ ॥

एथर्थेषु वदैवाचीत्यस्यात् घे सं स्यात् । पाणिनिर्वदते वदितुं जानातीत्यर्थः ।
चेत्ने वदते यत्नं करोतीत्यर्थः । शिष्यमुपवदते प्रलीभयतीत्यर्थः । केचित्तु प्रका-
शोत्साहसान्त्वेष्वपि स्मृतौ अनुवदते प्रकाशमानोऽर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः युद्धे वदते
उत्सहमानो वदतीत्यर्थः । क्लिष्टमुपवदते उपसान्वयतीत्यर्थः इत्युदाहरन्ति ॥ ६०० ॥

अनोः परादकर्मकले वदो घे सं स्यात् । अनुवदते रामस्य कृष्णः । रामो
यथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अठात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ६०१ ॥

विबिधा नानाप्रकारा सतिविमतिः । व्यक्ता चासौ सहोक्तिश्चेति व्यक्तसहोक्तिः ।

६०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७, वा । १ ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

६०४ । अवाहिरः ।

अवात् ५, गिरः ५ ।

अवगिरते ।

६०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

समः ५, प्रतिज्ञायाम् ७ ।

शतं सङ्गिरते ।

६०६ । उच्चरः सदात् ।

उच्चरः ५, सदात् ५ ।

धर्ममुच्चरते । सदात् किम् ? धूम उच्चरति ॥

६०७ । समस्त्या ।

समः ५, च्चा ३ ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसहोक्तिश्च विमतिव्यक्तसहोक्ती तयोरर्थयोर्वर्त्तमानाददी घे मं स्यात् । विप्रवदन्ते शिष्या इति द्वयोरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं वदन्ति व्यक्तं सह वदन्ति वेत्यर्थः ॥ ६०२ ॥

तयोर्विमतिव्यक्तसहोक्त्योर्योगस्तथोक्तः । एतस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाददी घे मं स्यात् । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वकं व्यक्तं सह वदन्तीत्यर्थः ॥ ६०३ ॥

अवात् परात् गिरतेर्घे मं स्यात् ॥ ६०४ ॥

समः परात् गिरतेर्घे मं स्यात् प्रतिज्ञायाम् । शतं संगिरते प्रतिज्ञानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञायां किम् ? संगिरति मुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ६०५ ॥

उच्चरः परात् सकर्षकाच्चरी घे मं स्यात् । धूम उच्चरतीति उद्गच्छतीत्यर्थः ।

अश्वात् प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥ ६०६ ॥

पृथग्योगात् सदादिति नानुवर्त्तते समः पराच्चरी घे मं स्यात् साधनद्वयीया-

६०८ । दानः सा चेच्चार्थे ।

दानः ५, सा ११, चेत् ११, चर्थे ७ ।

दास्या संयच्छते कामी । चर्थे किम् ? दास्या संयच्छति
भिन्नां भिन्नवे ।

६०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप-यमः ५, विवाहे ७ ।

रामः सौतामुपायत उपायंस्त ।

६१० । भुजोऽशने ।

भुजः ५, अशने ७ ।

शालीन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

सेन योगे सति तेन हेतौ सहार्थे च विहिततृतीयान्तेन योगे न स्यात् । तथा
पुण्येन सञ्चरति पुनरेण सञ्चरति ॥ ६०७ ॥

सा तृतीया चेत् यदि चतुर्थ्ये भवति तदा तेन तृतीयान्तेन योगे सम्पूर्वाद्धानं
वै सं स्यात् । दास्या इति सन्दानीभे इत्यधस्यसम्प्रदाने तृतीया दास्या संयच्छति
भिन्नामित्यत्र दास्यति कारणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति
दुर्गसिद्धिः । तेन दास्या संयच्छति मालां कामुकः । न च सन्दानीभेऽधस्य इति
चतुर्थ्ये तृतीयाविधानादेव सन्दानः प्राप्ताविह तदुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
निमित्तस्य सन्दानीऽनुक्तौ केवलेन कार्येणात्मनेपदेन सूचत्वासम्भवात् । तथाच
कार्यी कार्यं निमित्तञ्च विभिः सूचमुदाहृतम् । कदाचित् कार्यकार्याभ्यां कचित्
कार्यनिमित्तत इति सम्प्रदायः । न च तर्हि त्ये इत्यस्यापि सूचत्वासम्भवे इति
वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चपञ्चमीरनुवृत्तिः किं चात्र दानीऽनुक्तौ पूर्वतश्चरीऽनुवृत्तौ
तद्योगे चतुर्थ्ये तृतीयाविधानाभावादुन्मत्तप्रलोपवद्वचनं स्यादिति ॥ ६०८ ॥

उपायमी वे सं स्याद्विवाहे । विवाहोऽजं स्त्रीकारमात्मम् । वरः कन्यामुप-
यच्छने रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेम । कोपात् कांश्चित् प्रियैः प्रत्यमुपावसत
नांसवमिति भट्टौ न स्त्रीकृतवत्यर्थः । उपायत इत्यादि यमः सूचने इत्यादिना
सिः किञ्चपदे वनेतनेति मलोपि सेलोपि । पदे मस्यानुस्वारः ॥ ६०९ ॥

आशुवीधः ।

धातुरूपादः

शब्दलोमस

सिद्धान्तकौ

सिद्धान्तवि

तुलादानादि

गयाश्राद्धादि

शब्दांशरत्नम्

वाक्यमञ्जरी

सटीक कन्द

वेणीसंहारन

मुद्राराक्षसन

रत्नावलीना

मालविकाग्नि

धनञ्जयविज

महावीरचरि

महावीरचरि

विद्याकरणभू

गिलवती भ

गौजगणितः ।

शशुपालवध

कराताजुनी

मारसम्भव

सारसम्भव

एकम् पाणि

चस्यत्यम् ।

। इन्द्रवीरवि

अप्रशस्ति र

मुमानचिन्ता

मुमानदीपि

विदर्शनसंग्र

मिमीरिति

६११ । संच्छोः ।

संच्छोः ५ ।

शस्त्रं संच्छते ।

६१२ । युजिर उद्गाचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिरः ५ । उद्गाचः ५ । अयज्ञपात्रे ७ ।

उयुङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

६१३ । प्रतारे वञ्चिगर्भेः ।

प्रतारे ७ । वञ्चिगर्भेः ५ ।

वटुं वञ्चयते गर्भयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहिं वञ्चयति ।

६१४ । पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७ । च । ११ । लापेः ५ ।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुक्तापयते । पुत्रमुक्तापयते । एषु किम् ? घृतं विलापयति ।

मुजीऽग्ने इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ अग्ने इति गौरव जाययति मुजीधौ चात्र भक्षणेऽनेकार्थादुपभोगेऽपि सं स्यादिति । भक्षणे इत्यत्र मुङ्क्ते उपभोगे तु वुमुञ्ज पृथिवीपालः पृथिवीमिव केवलामिति रघुः । एवं पृथ्वी जलो दुःस्वस्तानि मुङ्क्ते मुखमुपमुङ्क्ते इत्यादि । अनग्ने तु इति अत्र नदीऽप्यर्थादग्निभित्ते पालने एव नतूपभोगे इत्यर्थः ॥ ६१० ॥

समः परात् लौतेर्धे सं स्यात् । शस्त्रं संच्छते आचक्षतीत्यर्थः ॥ ६११ ॥

गैरच् ग्यच् उत् च ग्यञ्च तत् तस्मात् । उत्ते नैरच् परात् युजिरौ अ युतौ इत्यस्मात् सं स्यात् चे न तु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति सुवमिति शेषः । उद्गाचः किम् ? संयुनक्ति नियुनक्ति ॥ ६१२ ॥

वन्तु गत्यां यधिर्यु लिप्से इत्येताभ्यां प्रेरणयताभ्यां च सं स्यात् प्रतारे । प्रतारी वञ्चनं विसंवादनमिति दुर्गसिद्धिः । वटुं वञ्चयते गर्भयते प्रतारेऽतीत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येनः पक्षी अहिं वञ्चयति । ॥ ६१३ ॥

लोपिरिति लिनातिर्जो मिमीरिति लापचे लातिश्च अ भयीरादन्तत्वात्

६१५ । मिथ्याकारेरभ्यासे ।

मिथ्या ५१, कारेः ५१, अभ्यासे ७१ ।

पदं मिथ्या कारयते । मिथ्या किम् ? साधु पदं कारयति ।
अभ्यासे किम् ? सकृत् प्रदं मिथ्या कारयति ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्यह्वहोऽनन्योन्यार्थे ।

व्यतीहारे ७१, गति—वहः ५१, अनन्योन्यार्थे ७१ ।

व्यतिभवते अर्कमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यति-
जज्ञिष्व व्यतिजज्ञिष्वम् ।

पक्षि रूपम् । लापयतेर्षे मं स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारि च । जटाभि-
लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । श्येनी वत्तिकासुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः ।
पुनःसुल्लापयते प्रतारयतीत्यर्थः । एषु किम् ? हृतं विलापयति द्रवीकरोतीत्यर्थः ॥ ६१४ ॥

मिथ्येत्यव्ययं लुप्तपञ्चम्यन्तम् । मिथ्याशब्दात् परात् कारयतेर्षे मं स्यात्
पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते खरादिदुष्टं पदं पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात् किम् ? साधुपदं कारयति पुनःपुनरुच्चारयतीत्यर्थः । अभ्यासे किम् ?
सकृत्पदं मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ६१५ ॥

व्यतीहारः परस्परस्मैकजातीयक्रियाकरणम् । गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गति-
हिंसाशब्दाः तेऽर्था येषां ते गतिहिंसाशब्दार्थाः । ते च हसश्च गतिहिंसा-
शब्दार्थहसाः । तेभ्योऽन्यः गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यः । गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च
ह्यवहं चेति तस्मात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थः न अन्योन्यार्थः
अनन्योन्यार्थः तस्मिन् । गत्यर्थं हिंसार्थं शब्दार्थं हसति-एतद्विज्ञधातुभ्यो ह्वहाम्याच्च
मं स्यात् चे व्यतीहारे नलन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परस्मैकजातीयक्रिया-
करणं व्यतीहारः । ह्वह्यी गत्यर्थत्वात् सपूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्तिः ।
इन्दुरर्कं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्द्रावस्तं गते उदेति इन्दुरपि तथा अर्कं
अस्तं गते उदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरते धान्यं चौराः । व्यतिसंहरन्ते राजानः ।
व्यतिवहन्ते भारं कृपकाः । व्यतियज्ञिष्वेत्यादि । जनमलिज्जनौ ह्यादी रेहिरिति
द्विले सध्वोरस्येति इमि हनगमित्युङ् लीपः । व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियासुखं
किंपुरुषश्चतुस्त्वे इति कालिदासः ॥ ६१६ ॥

आयुबोधः
धातुरूपादः
शब्दस्तीमम
सिद्धान्तकौ
सिद्धान्तवि
तुलादानादि
गयात्राद्वादि
शब्दाधरत्वम
वाक्यमञ्जरी
सटीक छन्द
वैष्णोसंहारन
सुद्वाराचसन
रत्नावलीना
मातृविकासि
धनञ्जयविज
महावीरचरि
नहावीरचरि
वैयाकरणभू
नीलवती भ
नीजगणितः
शशुपालवध
कराताजुर्वे
मारसम्भव
मारसम्भव
टकम् पा
चस्यत्यम्
पदम्बरीवि
जप्रशस्ति र
सुमानचिन्म
सुमानदीपि
पदशतसय
सिद्धिचिन्म

६१७ । होऽस्तेरिति ।

हः १।, अस्तेः ६।, एति ७।

अस्तेहः स्यात् एकारे परे । व्यतिहः । गत्यर्थादेस्तु व्यति-
सर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति । अन्योन्यार्थे
तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति ।

६१८ । स्मृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

स्मृ—श्रोः ५।, सनः ५।

एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् । सुस्मृषते दिदृक्षते जिज्ञासते
शुश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति ।

६१९ । जिज् जातन्त-पिव धे नृदद वस
दम्बुचाद परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदाग्रन्योत्-
समायमः फलिनि ।

जित्—यसः ५।, अगिज्ञा—यमः ५।, फलिनि ७।

जितो जातन्तपिवादे-रगिज्ञानाते-रपवदोऽग्रन्योदादि-

नृगमम् । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादेर्व्यतीहारे कर्तव्येवात्मने-
पदनिषेधो भावकर्मणोस्तु स्यादेव । तेन व्यतिगम्यते यामी जनैरित्यादि ।
अन्योन्यार्थे तु परस्परं व्यतिलुनन्ति । एवम् अन्योन्यम् इतरतरम् । तत्र परस्पर-
शब्देरेव व्यतीहारस्योक्तत्वात् नात्मनेपदम् । सम्यग्विनिसर्गयोर्भौ दधतुर्भुवनद्वय-
मिति रघौ । विनिसर्गशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वात् नात्मनेपदम् ॥ ६१७ ॥

नास्ति अनुयस्मिन् सोऽननुज्ञः । स चासौ ज्ञायेति अननुज्ञाः । न विद्येते
आप्रती यस्मिन् सोऽनाप्रतिः । स चासौ शुभेति अनाप्रतियुः । नृश्च दृश् च
अननुज्ञाश्च अनाप्रतियुश्चेति तस्मात् । एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् धे । दिदृक्षते
इति वदोऽगिज्भक्त इत्येवं वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कृत्कारस्य न रेफः । शूश्-
पते इति वाल्वादिः ॥ ६१८ ॥

परिमुहः परिमुहः । आङ्गे यमयसौ आयमयसौ । तत्रः पिवध धेय नृत्
च-वदय वसय दम च-रुचय परिमुहश्च आयमयसौ चेति । जातन्तासौ पिवधे-

पूर्वयमश्च फलवति चे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते
नर्त्तयते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परि-
मोहयते आयासयते आयासयते । जानीते अपवदते उद्यच्छते
संयच्छते आयच्छते, ग्रन्थे तु, वेदमुद्यच्छति । फलिनि किम् ?
यजति याजकः ।

इति मंपादः ।

वृद्धवसदमुच्चादपरिसुहृयमयस् चेति अन्नपिवादियमयस् जिह्व अन्नपिवादि-
यमयस् चेति तस्मात् । नास्ति गिर्यस्मिन् सीङ्गिः अगिश्वासी ज्ञाशेति अगिश्वा-
अपावदः अपवदः । उद् च सन् च आश्च उत्समीः तेभ्यो यम् उत्समायम् । न
ग्रन्थोऽग्रन्थः । अग्रन्थे उत्समायम् अग्रन्थोत्समायम् । ततोऽगिश्वाश्च अपवदश्च
अग्रन्थोत्समायम् चेति तस्मात् अत्र जित्पदेन गणो जानुवन्वाः अन्ताश्च गृह्यन्ते ।
तेन जित्वेनैव अन्नप्राप्तौ अन्नपिवादिर्यङ्गणम् कम्पान्नाथे डित्यादिना विहित-
परस्मैपदस्य बाधनार्थम् । अन्यथा पिवधे अद एवामन्नाथलादन्वेषामञ्जि प्राणि-
घादलात् तेन परस्मैपदापत्तिरासीदेव । ततश्च कम्पान्नेयादिविशेषविधेरविषये
सर्वजान्तेभ्यः फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपदं सिद्धमिति । किञ्च स्यमञ्जक् विंताके इत्यादे-
जानुवन्धेन चुरादिर्जकारिण जानुवन्धत्वं नास्तीति सूचनाद्गणपठितजानुवन्ध-
भिन्नचुरादिर्नैव व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजैजौ देवाचादौ एव पा पाने घेट
पाने । नृत्य नर्त्ते । वदे वाचि । वसै औ निवासे । दमश्चु इक्षे । रुचङल्-
प्रीतिप्रकाशयोः । अदौ भल्ये । मुहूर्त्तुडि वैचित्र्ये । यमौ उ विरती । इत्यमृत्य-
तने । एकादशैते अन्ताः । ज्ञाग बोधने । वदे वाचि यमौ उ विरती । इत्य-
रूपः पूर्वमवालुलीचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति भट्टौ । अनुशब्दस्य उपसर्गप्रति-
रूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । कर्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञातं
मित्यर्थः । जनौन्यङ् जनौ इत्यस्य वा रूपम् । सुतस्य गमनं ततो जातमित्यर्थः । फल-
वति चे किम् ? यजति याजकः अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम् । नवशः पमे
इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम् । नियमश्च फलवत्कर्त्तव्यैव आत्मनेपदमिति चेत्
तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः । फलवत्-
कर्त्तव्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्
कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः स्यात् इत्युभयर्थेव व्याधातः । वस्तुतस्तु नवशः पमे इत्यादिनी

आयुर्वीधः
धातुपदाः
शब्दसोमन
सिद्धान्तकौ
सिद्धान्तवि
तुलादानादि
गयाश्राद्धादि
शब्दांशरत्न
वाक्यमञ्जरी
सटीक छन्द
विष्णुसंहारन
मुद्राराक्षस
रत्नावलीना
मालविकाग्नि
धनञ्जयविज
महावीरचरि
महावीरचरि
वैयाकरणभू
तीलवती भ
तैजगणित
शशुपालवध
कराताजुर्न
मारसम्भव
मारसम्भव
एकम् पा
चक्षुष्यम् ।
दिग्दर्शीवि
जप्रशस्ति
तुमानचिन्
तुमानदी
वैदर्शनसं
मित्रादिभि

द्वितीयः पादः—ठ-भावम् ।

६२० । ठ-भावे सम् ।

ठ-भावे अ, सम् १ ।

धोठे भावे च मं स्यात् ।

६२१ । र-तनोर्यगिणौ ।

र-तनोः अ, यक् इणौ १ ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।
स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि ।

भयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयम् । फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति ।
राजा भृत्येन शत्रुं घातयतीत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्वं न विवक्षणीयम् । वृत्तं परिवार-
यन्त्रे कण्टका इत्यादौ कर्त्तुः फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धाः । लौकिकवाक्ये
नियमी नास्ति वैदिकवाक्येष्वेव नियमः इति ग्रामाणिकाः । तथाच वर्तमान इह
लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन वाच्यते ॥
विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यं सर्ववर्धनः । सामान्यमनुग्रहाति तवाचार्यपर-
स्परिति । अतएव अकरीदचिरेश्वरः क्षिती विषदारम्भफलानि भस्मसादिति रघुः ।
तनीति शुभं गुणसम्पदा यश इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । फलं विन्दीप-
काराय धत्ते पर्वणि पर्वणीति कमलवनीहाटनं कुर्वते ये सूर्यस्य रश्मय इत्यादौ
अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं सिद्धमिति ॥ ६१६ ॥

इति म-पादः ।

भावे माध्यमिति वक्ष्यमाणेन भावपदस्य चरित्यर्थत्वादियदृशं रतनोर्यगिणा-
वित्यादिष्वनुवक्ष्यर्थम् । धोरिति व्याख्यानं धातुभावप्राप्त्यर्थम् । तेन पच्यते चिकि-
त्सते कार्यते पिपच्यते पापच्यते इत्यादि ॥ ६२० ॥

अर्थगतविशेषाभिन्नितगतविशेषस्य बलवत्त्वात् क्वां सिना यक् बाध्यते । इणा
सिर्बाध्यते । किञ्चात् यकि न गुणः । णित्वादिणि वृद्धिः । स्तूयते इत्यादि
धोऽजयरे इति दीर्घः । अस्तावीति जिण्यत्वेजिति वृद्धिः इणस्तन् लोभ्यः ॥ ६२१ ॥

६२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-ङ्गादेर्मिण् वा ।

हन-ग्रह-दृश-अचः ५।, सि-ङ्गादेः ६।, मिण् ११।, वा ११। ।

एभ्यः परासां सिङ्गीढौतीथीनां मिण् वा स्यात् ढभावे ।
अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरिहरी । तुष्टुवे, स्ताविता
स्ताविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्यते अर्यते संस्क्रियते ।

६२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न ११।, इण् ११।, तपः ५।, अनुतापे ७। ।

अन्वतप्त । दीयते ।

६२४ । यन् जिणत्कृदिण्यातः ।

यन् ११।, जिणत्कृदिणि ७।, आतः ६। ।

आदन्तानां यन् स्यात् जिणति कृति इणि च ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अवानि, अवानिषाताम् अवधिषाताम्
अहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश्च च अश्च हनग्रहदृशच् तस्मात् । मिथ्य ङादिश्च सिङ्गादिः
तस्य । मिथ्वादादौ णित्वात् ङङिः । इमो बाधकोऽयम् । अस्ताविषातामित्यादि
मिणि ङङिः । पवे नेमेकाजिति इमन्निषेधः । स्तावितेति मिणि ङङिः । पवे
वेमसहेतीम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्यते इति स्याद्यत्तु इति गुणः । एवम्
अर्यते संस्क्रियते इति क्लृप्त्वा लुट्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋटिः ॥ ६२२ ॥

तपोऽनुतापेऽयं इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इणी निषेधे ङ्यां सौ
औदित्वादिमो निषेधे सेलीपः । अनुतापे किम् ? अतापि सूर्येण भूमिः । दीयते
इति दाञ् दान् दी दाल् देङ्गं दामान् इति ङी ॥ ६२३ ॥

अ च ण च ङणी ङणावितौ यस्य स जिणत् जिण्वासी कृतेति जिणत्कृत् जिणत्-
कृच्च इणच्च जिणत्कृदिण् तस्मिन् । जिणतीत्यनेनैवेष्टसिङ्गी कृदिति विशेषणं दृ-
ष्टातेषां पिथनागमनिषेधायेम् । अन्यथा लोपस्याप्यादेभ्यस्ते आगमादेशयोर्मध्ये बली-

आगुवीध
धातुरूपाद
शब्दसोम
सिद्धान्तक
सिद्धान्तवि
तुलादाना
गयायाज्ञा
शब्दांशरत्न
वाक्यमञ्जर
सटीक क
वैष्णोसंहार
मुद्राराक्षस
रत्नावलीन
मालविका
धनञ्जयवि
महावीरच
नहावीरच
वैयाकरण
मूलवती
मैत्रगणित
शशुपालव
कराताजु
मारसम्भ
मारसम्भ
एकम् प
चस्यत्यम्
दम्बरी
जप्रशस्ति
मुमानि
मुमानद
वैदर्शनस
सिद्धीति

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अट्टचाताम् ।

शम्यते मोही मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम्
अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

६२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यम् १ ।

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभावि,
बभूवे बुभूवे भाविता भविता । शम्यते मुनिना अशमि ।
अकामि अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि ।
अजागारि । औ तु अजागरि अजागारि ।

यानागमो विधिरिति न्यायात् ददरिद्र इत्यत्र दरिद्र आलोप इति सूत्रं बाधित्वा
यानागमापत्तेः । अदायीति दास्वरूपात् तन् इणि तनी लोपे अनेन यन् ।
अदायिषातामिति आतां व्यां सिः सिण् इण् मिणो रभेदात् घण् । पचे स्यादोरिति
डिः अदिषाताम् अघानौति हनतन् इणि तन्लोपः । खिहीं घ इति हस्य घः
वडिः अघानिषातामित्यादि हन आतां व्यां सिः सिणि हस्य घः वडिः । मिणी
प्राप्तौ हनः कित्सिरिति सेः किल्वे वनतनेति नलोपः । पचे बधादेशः । गृह्यते
इति गृहादित्वात् जिः । अग्राहिषातामित्यादि सिणि वडिः । पचे इमि
गृहेरिमी र्वः । अदर्शिषातामित्यादि सिणि गुणः । पचे औदित्वात् नेम् शक्राजिति
षड् षटोः कः से इगुडुरिति सेः किल्वे न गुणः किलादिति पत्वम् । शम्यते
इति शम्भुभिर्यशमे जिः वडिः घटादिजनौति ऋसः । शमि इति स्थिते यकि
जेर्लोपः । मोह इति अचान्तकर्तुः कर्मत्वादुक्तकर्मणि प्रथमा अशमीत्यादि शमि
इति स्थिते तन् इणि तलोपे जीखमीस्तु र्वथेति ऋसो दीर्घश्च जेर्लोपः । अशमिषा-
तामित्यादि शमि आतां व्यां सिः अचान्तत्वेन अचान्तत्वात् मिण् । जीखमीस्तु
र्वथेति ऋसो दीर्घश्च जेर्लोपः । मिणीऽभावपचे इमि न जेर्लोपः ॥ ६२४ ॥

अकर्मकादातोरेव भावेत्यादि विभक्तयः स्युर्नतु सकर्मकात्, कृतप्रत्ययास्तु
सकर्मकादकर्मकाश्च भावे स्युः । तेन कां दिशं गन्तव्यं समां वा न प्रवेष्टव्यं

६२६ । भन्जऽगिलम्भो वेस्समो न-लोपः ।

भन्ज-अगिलम्भः ६।, वा ।१।, इस्समोः ७।, न-लोपः १। ।

अनयोर्नलोपो वा स्यात् इस्समोः परयोः ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु प्रालम्भि ।

६२७ । ठवत् ठघोऽढे ।

ठवत् ।१।, ठघः १।, अढे ७। ।

ठमेव घत्वं प्राप्तं ठघः, स च ठवत् स्यात् न तु ढे सति ।
तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

कावेण ग्रन्थस्य पाठः शिशीः शयनमित्यादि । भावो धात्वर्थः । या विभक्तिर्भवितु-
मर्हति तस्या आद्यं वचनं स्यादित्यर्थः । तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि । ननु
धात्वर्थस्य वाच्यत्वे युष्मदस्मादीरवाच्यत्वात् से-प्रभृतयो न स्युः एवं धात्वर्थस्य
द्विवादीरविवक्षायां द्विवचनवङ्गवचने न स इति पारिशेष्यादिवाद्यं वचनं भविष्यति
किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेयं गरीयसीति सूत्रविधानं धात्वर्थस्य द्विविवक्षया
द्विवाक्यां भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवासः । भूयते इति
भू सत्तायाम् अकर्मकात्वाद्भावे ते यक् । अभावीति तनि इणि ढङिः । वभूवे,
इत्यादि भूवीऽङ् ढयामिति अङ् वा इदं परे नेच्छन्ति । भावितेत्यादि मिण् वा ।
शस्यत इणि सन्तुभिर्ग्रहणे ते यक् । अशसीति इणि ङिण्यन्ते जुङ्गतीरिति ढङ्गी
जनवध इति ऋस्वः । कम वमाचम वर्जनात् अकामि अवामि आचामि एषु न
ऋस्वः । आचमो वर्जनात् अचमौत्यत्र ऋस्वः । असयमविशमस्तु वेति व्यग्रमि
व्यग्रामि । एवं मा अमि आमि अग्रमि अग्रामि । अवधीति वध हतौ जन-
वधेति ऋस्वः । अजागरीति जायोऽण्व्बीणिणिति गुणनिषेधे ढङिः । औ तु जीष्-
मोस्तुर्घञ् जागृयेति वा दीर्घे अजागरि अजागारीति ॥ ६२५ ॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगिः । अगिश्चासौ लभ चेति अगिलम्भ । भन्ज च
अगिलम्भ च भन्जगिलम्भ तस्य । अनयोर्नस्य लोपः स्याद्वा इणि नमि च परे ।
अभाजीत्यादि भन्ज धौ मोटने नलोपभावे ढङिः । अलाभीत्यादि लभङ्ङीङ् यप्राप्तौ
इणि परे नुण् वध इति नुणि अनेन नकारलोपे ढङिः । यमि भाजं भाजं भन्जं
भन्जं लाभं लाभं लभं लभम् । गौ तु इति उपसर्गे उपपदे सतीत्यर्थः । अस्वेव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

६२८ । कुपि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुपि-रन्जः ५॥, श्यन्-पे १॥, वा ११, रे ७॥

कुप्यति कुप्यते रज्यति रज्यते ।

घटः । पश्य इत्यादौ कर्मत्वाऽपि कर्तृत्वत्वत्वात् कर्मकर्त्तरि कर्तृविहितकार्य-
प्राप्तौ कर्मविहितकार्यार्थमाह ॥ ६२६ ॥

दृञ् तत् घञ्चि त्रघः । आदौ ढं पचात् घः इत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षायां कर्मकर्त्ता स च ढवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-
कर्मणि विद्यमाने कर्माल्तरस्य कर्तृत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थः । तेन याच्यते राजा
स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्थभावधातूनामेव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा
यथा । पचते औदनः स्वयमेव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-
मस्तित्यमिति न्यायात् कर्तृत्वस्थभावधातूनां न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यते
औदनः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थः
पचतेभावः कर्मस्थस्य भिदादयः । बुधस्तु भावः कर्तृस्थः कर्तृस्थस्य गमादयः
इति प्राज्ञः । पचतेभावस्तुलादीनां विक्रितितस्तुलादिष्वेव भवति न तु पाक-
कर्त्तरि । एवं भिनत्त्यादिभावी भेदादिः काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि ।
बुधेभावी ज्ञानं शिष्येणैव न तु गम्यादौ । एवं गमादीनां भावः पादचलनादि-
गमनादिकर्त्तृत्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः । ढवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद-
गमादिकमतिदिश्यते न तु कर्मकर्तुः कर्मत्वं विधीयते । तेनाकर्म्मात्वात् भिद्यते
काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्ययः स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मणः कर्तृत्वं विवक्ष्यते
इति बोध्यम् । तेन पचत्वीदनं राज्यते स्वयमेवेत्यत्र न स्यात् । एवं भिन्नप्रकरण-
त्वात्त्यादौ विषयेऽपि कर्मणः कर्तृत्वं न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्यं कटेन स्वयमेव
इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह ।
क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाणं यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति
निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तृति विदुर्ज्ञानन्ति बुधा इति शेषः । स्वैर्गुणैः कीदृशैः
कर्तुः सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

श्यन् पच श्यन्पे । आभ्यां रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

६२६ । वेणज्दुहः ।

वा । १।, इण् । १।, अज्दुहः ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा ढघे । अकारि अकृत,
अदोहि अदुग्ध ।

६३० । न तप-रुधः सढ-पच-दुहः ।

न । १।, तप-रुध-सढ पच-दुहः ५। ।

तपो रुधः सढाभ्यां पचदुहाभ्यां च इण् न स्यात् ढघे ।
अतप्त, अरुध । अपक्त आम्नः फलं, अदुग्ध गौर्दुग्धम् । अत-
एवानयोर्दोऽपि ढघत्वम् ।

कुथतीत्यादि कुषग निर्वर्षे रे परे परस्मैपदं श्यन् च वा । पने ते यक् । रज्य-
तीत्यादि रन्जौ रागे हसुङ्ग इति न लीपः । रे किम् ? अकीपि चुकुषे अरजि
ररजे ररञ्जे । पं वेति कृतेऽपि रतनीर्यगिणावित्यनेनापीष्टसिद्धौ श्यन्विधानं
कुथन्ती बाला स्वयमेव रज्यन्ती शाटी स्वयमेव इत्येव अप्यनी नित्यमिति
नृणर्थम् ॥ ६२८ ॥

अजन्ताद् दुहश्च इण् वा स्यात् तनि परे कर्मकर्त्तरि । वा गृहणं वाधिकार-
निवृत्त्यर्थम् । अकारीत्यादि इण्तनी लीपे ङङि । पने व्यां सिः नेनेकाजिति
नेम् इगुङुरिति सिः कित्वाङ्गुणाभावे सेर्लोपः । अदीहीत्यादि इणि गुणः पचे
गृहदुहदिहलिहामित्यनेन सेर्निषेधे सकीऽप्राप्तिपचे अदुग्धेति ॥ ६२९ ॥

सह ढेन वर्त्तेते यौ तौ सढौ सढौ च तौ पचदुहौ चेति सढपचदुहौ । तपश्च
रुधश्च सढपचदुहौ चेति तस्मात् । अततेत्यादि व्यां सिः औदित्वाद्नेम् सेर्लोपः ।
अपक्ताम् इत्यादि काल आनवृत्तं फलं पचति गोपी गां दुग्धं दीग्धि इति स्थितम् ।
ततो आसहजः स्वयं फलमपक्तं गौश्च स्वयं दुग्धमदुग्ध इत्यामस्य गौश्च कर्मकर्तृत्वम् ।
अतएवेति सकर्मकपचदुहाभ्यां कर्मकर्त्तरि इण् निषेधादेव अनयोः कर्मान्तर-
विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् ॥ ६३० ॥

६३१ । सन अन्य ग्रन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थाद् यक् च जि स्नु श्रिमादाच्चमिण्

सन—भूषार्थात् ५, यक् १२, च १२, जि—सादात् ५, तु १२, अमिण् १२ ।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, जन्तादेस्तु मिण्-
वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अथीते अग्रन्यिष्ट, ग्रथीते
अग्रन्यिष्ट । ब्रूते अञोचत । किरते अक्रीष्ट, गिरते अग्रीष्ट ।
दुग्धे अदुग्ध । नमते अनंस्त । तंसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचीकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्नते अस्नाविष्ट अस्नीष्ट ।
अयते अशिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट । आहते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत ।

सन सनन्तः । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अयस्य ग्रन्थस्य ब्रूय कृय
गृय दुहस्य नमस्य भूषार्थयेति तस्मात् । जिर्जन्तः । मे आत्मनेपदोऽङ्गोऽकर्मकः
सादः । जिथ स्नुथ श्रिय सादयेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण्
यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिणपि न स्यात् ढघे । जन्तादेस्तु मिण् भिन्नः
इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवेत्यर्थः । चिकीर्षते इति करोतेः सनन्तात् ते
यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् शप् । इति घे शप्ते इत्यत्र व्याख्यातम् । अचि-
कीर्षिष्टेति तनि इणो निषेधे घ्यां सिः सिणोऽपि निषेधे वसोऽरसेतीम् । न च
सकृद्भूतो विप्रतिषेधो यद्वाधितं तद्वाधिमन्वेति न्यायात् सिवाधकस्य इणोऽपि
निषेधे पुनः कथं घ्यां सिरिति वाच्यं न्यायानामसार्वत्रिकत्वात् । अतएव शिष्टपद-
साधनावैव न्यायः स्वीक्रियते नत्वनिष्ठार्थमिति सम्प्रदायः । अथीते इति अग्रन्य
मीचे ते यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् आ आङोरिति ईः हसुङ् इति न लोपः ।
अग्रन्यिष्टेति तनि इणो निषेधे सिः एवं अग्रन्यकिग दभे यथीते अग्रन्यिष्ट । मैवे-
यन्तु अथिङ् श्रैथिल्ये यथिङ् जैङ् इति भौवादिकौ सत्वा अयते अयते इति
स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते ओकः स्वयमेव ब्रूलुञ्जतौ ते यको निषेधे शप् शपो
लुक् । अञोचतेति तनि इणो निषेधेऽरविषये वचादेशे वक्तव्येति छे वीचादेशः ।
किरते इति कृश विकीर्षे ते यको निषेधे शः । अक्रीष्टेति तनि इणो निषेधे सिः

६३२ । न्यादिजान्तादृगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुः ।
गौणे याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥

नित्ये विजनमजागरि रजनिमगमि सुदमयाचि सन्धोगम् ।

स्याद्दुर्गुरिति इसोऽभावपक्षे दुर्गुरिति सेः कित्त्वे इरि दीर्घः । एवं गृण निगरणे गिरते अगौष्टे । दुग्धे इति दुहलजौ दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अदुग्ध इति तनि इणी निषेधे गृहदुहदिहेति सकीऽप्रातिपक्षे सेनिषेधः । कित्त्वे दुहपातोः पूर्वणैव इण निषेधे तिङ्ङेऽव ग्रहणं यङ्निषेधार्थम् । नमते इति नमी षच्नन्त्योः ते यको निषेधे शप् । नमतिरिहान्तर्भूतञ्चयर्थः । तेन शिशुर्यो शाखां नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यर्थः । अनन्तेति तनि इणी निषेधे व्यां सिः । तसते इति तसि कलङ्कतो ते यको निषेधे शप् । अतंसिष्टेति इणी निषेधे सिः । कारयते इति कञ्ज जिः कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप् । अचीकरतेति काणि लन् इणी निषेधे जिथीत्यङ् । अङी नित्यत्वेऽपि विधिवलादातोऽप्यत्रमिति वन् अजादेस्तु मिण्वर्जमिति वचनेन मिणः प्राप्तागुरीधात् ज्ञान्तिथ्यां पञ्चे व्यां सिः । अकारयिष्टेति निणीऽप्रातिपक्षे इमि जेनं लोपः अकारिष्टेति निणि जेलापः । दुर्गुरित्त्वत् ज्ञान्तिथ्यां कालृत्त्वभावत्वात् कर्मकत्त्वाभावे यगादिनं स्यादेव आत्मनेपदन्तु फलवत् कत्तृत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणवचनयोरपि कर्मस्थत्वं सम्भवतीति यगादिनिषेधः सकलः । स्तूने इति श्नुञ् प्रस्तुत्यां ते यको निषेधे शप् शपो लुक् । अङीष्टेत्यादि निणीऽप्रातिपक्षे सुकमीऽसे इति नियमात्त इम् । मिण् पञ्चे ह्रिदिः । सुनमीः परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रवृत्ति रौर्दण्डिः कौशलेन नमति शाखाभारिणं ययते इति अज सेवने ते यको निषेधे शप् । अथायिष्टेत्यादि अङी नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्तागुरीधात् पञ्चे व्यां सिः मिणि ह्रिदिः । निणीऽप्रातिपक्षे इम् । आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न लोपः । आहतेत्यादि तनि इणी निषेधे व्यां सिः निणीऽप्रातिपक्षे सेः कित्त्वे वनतनेति न लोपे सेलीपः मिण् पञ्चे तु खिर्हीच इति ह्रस्व घत्वे ह्रिदिः आङ्पूर्वे हन्तरेकर्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्मकोऽप्यर्थः साढः अकर्मकस्य कर्मकत्त्वाभावत्वात् । आहते श्चुः स्वयमेवेत्यर्थः । साढात् किम् ? हन्यते श्चुः स्वयमेव अयानि अत्र यमिणीं स्यातामेव । द्विकर्मकस्य कर्मणि वाच्ये प्रत्ययोत्पत्तौ मुख्यं गौणं सुभय वा कर्म उक्तं भवतीति सन्देहे व्यवस्थामाह ॥ ६३१ ॥

गोपी हावमकार्यत भावस्यैनामनन्तेन ॥

इति ढ-भाव-पादः ।

नास्ति ढं कर्म यस्य सोऽङ्गः । अङ्गस्य गत्यर्थश्च अङ्गगत्यर्थः । अन्तौ च तौ
अङ्गगत्यर्थौ चेति अन्ताङ्गगत्यर्थौ । न्यादयश्च अन्ताङ्गगत्यर्थौ च ते द्विकर्मकधातुषु
मध्ये न्यादयो नी वृह हृदण्डि ग्रह कृष सत्य सुष प्रचाद्या नव । अन्ताकर्मका
अन्तगत्यर्थश्च धातवी मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये ढल्यम् कर्मप्रत्ययं प्राप्नुयुः । याचादयो
याच्ञार्थं दुह चि प्रच्छ रुध वृ शास जीत्यटौ धातवी गौणि कर्मणि वाच्ये कर्म-
प्रत्ययं प्राप्नुयुः । अथे तु अन्ताः शब्दार्थं अशब्दार्थं ग्रह कृष यु ह कृ इत्यटौ
धातवी यथेष्टं मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणं कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्ययं प्राप्नुयुरिति
व्यवस्था । नित्ये इत्यादि । अनन्तेन गोपी विजनं नित्ये अत्र गोपीति मुख्यम्
कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिम् अजागरि । देशाध्यकास्त्रियादिना रजनेः
कर्मत्वे सकर्मकस्यापि जागृधातोः स्वभावादकर्मकत्वात् अजान्तकर्त्रा गोप्याः
कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी सुदं
हर्षम् अगमि प्रापित्वर्थः । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन
सन्धीगम् अवाचि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी
गोपी हावमकार्यत अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एनां
गोपीं भावय अजायत अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम् । कृतप्रत्ययेष्वप्यम् ।
यथा तेन गावो वनं नीताः प्रायिताः शिशवी निशासम् । सन्तीषं गमिता गोप्यौ
यशीदा याचिता वृतम् । प्रणामं कारितौ ब्रह्मा ब्रह्माणं कारिता स्तुतिः ।
यथेष्टमिति कस्यचिदनुरीधादुक्तम् । सर्वत्र अन्तानां प्रयोज्यकर्मैवोक्तं भवतीति
पाणिनिसर्ववर्गक्रमदीश्वराः । एवं द्विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवोक्तं भवति
यथा नीयते ग्रामः याच्यते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदपेभौतिशयन-
क्रीडानिवासकथा व्यक्तध्याननभोगतिस्थितिजराज्जाप्रसादोदये । उभादे च पत्रा-
यनभ्रमणयोः स्थातौ चवे खाटने, मोहो धावनयुद्धमुद्धिदहने शान्तौ धुती सञ्जने ।
दीप्तो जागरणीयवक्रगमनोत्साहे सृती संशये, खानौ सन्दर्शनी च वृत्त्यपतने चेटा-
कुधारीदने । इवौ हावकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे वली, कर्मविगनिर्मण-
सङ्घयतनस्वेदे ध्वोऽकर्मकाः । दीर्घत्वादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका
भावभावस्य यतन्नावादकर्मकाः । कौटिह्याद्येषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः ।
यद्वाविज्जकर्मकाः सुस्तुतृत्वात् सकर्मकाः । इति । सकर्मकाश्च कर्माविव-

चतुर्थः पादः—क्तिः ।

६३३ । भवद्भूत-भव्ये चिश्चः क्वाद्याः ।

भवत् भूत-भव्ये ७।, चिश्चः ११३, क्वाद्याः १३३ ।

क्वाद्याः क्तयस्तिस्तिस्तिस्तिः क्रमाद्वर्तमानातीतभविष्यत्सु
कालेषु स्युः ।

शेते स चित्तशयने सम मीनकुर्म-

कोलोऽभवन्नहरिवाभनजामदग्न्यः ।

योऽभूद्भूव भरताग्रजकुण्डवदः

कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

ज्ञायामकर्मका भवति । तत्राव गीश्रीचन्द्रः । धातीरर्धान्तरे वर्तते धात्वर्थेनीप-
संयुक्तात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणीः कर्मिका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कर्मण
उपसंयुक्तादित्यर्थः । क्रमेणीदाहरणानि । नदी वहति चरतीत्यर्थः । अघयति
व्याधः । भवति घटः । आहूते जनः । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ६३२ ॥

इति ढभावपादः ।

भवेय भूतय भव्यय तत् भवद्भूतभव्यं तच्चिन् । अत्र काले इति विशेष्यं पद-
संज्ञाहारे भवद्विचित् वर्तमाने शतुर्विधानात् वर्तमानः । भूत इति अतीते कवि-
धानादतीतः । भव्यो भविष्यत्कालः सामान्यकाले तव्यादिविधानादिह भविष्यत्-
काले यः । ननु एकी नित्यः कालस्तस्य भूतत्वं भविष्यत्त्वं कथं सम्भवतीति चेत्
समं क्रियाया भूतत्वभविष्यत्त्वाभ्यां कालस्य भूतत्वभविष्यत्त्वं उपचारात् । एक-
स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिवर्तमानः ।
यथा महाभारतं पठति । सीऽपि चतुर्विधः । यथा प्रवृत्तीपरतश्चैव वृत्ताविरत
एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यो वर्तमानश्चतुर्विधः । मांसं न खादति आदौ
प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-
भावेऽपि पूर्वक्रीडाया बुद्धौ वर्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् ।
किञ्च पर्वतानां स्थितेव वर्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया
पर्वतास्तस्यः पर्वताः स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भवद्भूतभव्यो

६३४ । कौ स्मेनातीते ।

कौ ११, स्मेन ३, अतीते ७ ।

स्मेन योगे अतीते काले कौ स्यात् ।

हन्ति स्म रावणं रामः ।

घट
प्राच
व
व

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अध्वखेदादेर्वचनान्तात् एषोऽहमागच्छामीति
 आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्ये यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽहं गच्छा-
 मोति गमनाय क्रियमाणीयमोऽपि वदति । खोगीटीनां विशेषं वक्ष्यतीति ता
 विद्यायोदाहरन् दशावतारान् कीर्तयति श्रुते इत्यादि । यो मीनकूर्मकोली-
 ऽभवत् बृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरतायजज्ञणबुद्धौ बभूव कल्की भविता स
 तानरीन् प्रहरिष्यते च स मम चित्तशयने श्रुते इत्यन्वयः । मीनकूर्माभ्यां सहितः
 कोलः मीनकूर्मकोल इति सध्यपदलोपी समासः । प्रथक्साहित्यात् मीनकूर्माव-
 भवतां कोलशभवद्विर्यः । एवं बृहरिवामनाभ्यां सहिते जामदग्न्यः । भरता-
 यजज्ञणाभ्यां सहितो बुद्ध इति विग्रहः । अन्ये तु अध्वभवीऽद्यतनः स च
 पूर्वापरनिशादासी दिनेनाद्यतनं विदुरिति पारिभाषिकः । अद्यतनेऽतीति टी-
 स्यात् । अद्याभूदवलीकनं मृगदृशः । अनद्यतनेऽतीति घी । अकरोदचिरेश्वरः
 क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भक्षसात् इति रघोः । अनद्यतने परीवेऽतीति टी ।
 यशोधनी धेनुवृषसुमीच । अत्यन्तापह्वे चित्तविवेपे च टी । यथा त्वं मया
 कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाहं कलिङ्गं जगाम । रक्षितुं कलिङ्गशब्दं नित्यवक्त-
 वचनान्तामाह । चित्तविवेपे यथा सुतोऽहं किम् ? विजलाप मतोऽहं किम्
 विवचार इत्याह । किञ्च अभूत् नृपो विबुधसख इति भट्टिः । स्वहस्तदत्ते
 मुनिमासने मुनिथिरन्तन्तावदभिव्यवीविशदिति साधः । इत्यादावनद्यतनेऽपि
 टीदर्शनात् । एवम् अद्यावद्दृष्टमुखेदर्शकत्वरीऽसाविति भट्टिः । इत्यादावद्यत-
 नेऽपि घीदर्शनात् । एवञ्च व्यातिने किरणावलीमुदग्रनः सत्तर्कतेजीमयीम्
 इत्याचार्यः । इत्यादावपरीदेऽपि टीदर्शनादेवाव्यवनीपेक्षितानि । ततश्च चिरा-
 तीति निकटातीति वा परीक्षे अपरीक्षे वा घीटीव्यः स्युरिति । एवम् अद्यतनमभ्य-
 डी दूरमध्ये तीति समादायः । यी भविता । वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ६३४ ॥
 स्मेन योगे अतीते कौ स्यात् । एवं प्रतीतिरवचने ननुना योगे अतीते कौति
 वक्तव्यम् । अभूत् किम् ? घटः ननु भवति ॥ ६३४ ॥

६३५ । यावत्-पुराभ्यां भव्ये ।

यावत्-पुराभ्यां ३॥ भव्ये ७ ।

यावद्भवति कल्की, पुरा दृश्यते कल्की ।

६३६ । कदा-कर्हिभ्यां वा ।

कदा-कर्हिभ्यां ३॥, वा । १ ।

कदा पश्यामि गोविन्दं, कर्हि द्रक्ष्यामि शङ्करम् ।

६३७ । किम्भिर्लिप्सायाम् ।

किम्भिः ३॥, लिप्सायाम् ७ ।

उतरडतमत्तयन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये की वा स्यात् लिप्सा-
याम् । कतरः कतमः को वा भिक्षां रास्यति राति वा ।

६३८ । लिप्सासिद्धौ ।

लिप्सासिद्धौ ७ ।

लिप्सेनानादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्त्वां भव्ये की वा
स्यात् । यो भिक्षां ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति
यास्यति वा ।

आभ्यां योगे भव्ये की स्यात् । निकटागामिके पुरा तत्काहचर्यात् यावदित्य-
व्ययमेव । तेन यावत् दास्यति तावत् भीक्ष्यते अत्र न स्यात् ॥ ६३५ ॥

आभ्यां योगे भव्ये की वा स्यात् ॥ ६३६ ॥

लक्ष्मिक्त्वा लिप्सा । रास्यतीति रासदाने ॥ ६३७ ॥

लक्ष्मिस्थिते यच्चत् लिप्साम् । तेन सिद्धिर्लिप्सासिद्धिः पृथक्योगात् किम्भिरिति
नानुवर्तते ॥ ६३८ ॥

६३६ । ग्यर्थाशंसयोः ।

ग्यर्थाशंसयोः ७॥ ।

ग्या अर्थे प्रेष्टादौ आशंसायाच्च भव्ये कौ वा स्यात् ।
गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्वं वेदमधीष्व वयं तर्क
मधीमहे ।

६४० । जात्वपिभ्यां सदा ज्ञेपे ।

जातु अपिभ्यां ३॥, सदा ७, ज्ञेपे ७ ।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम् ।

६४१ । कथमा खी च वा ।

कथमा ३, खी १२, च १२, वा १२ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भुं, देवीं निनिन्दिय ।

६४२ । किम्भिः खी-त्यौ ।

किम्भिः ३॥, खी-त्यौ १॥ ।

को निन्दिष्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरम् ।

ग्या अर्थः ग्यर्थः । वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विध्यादिषु मध्ये प्रेष्ठप्राप्तकालानुमतय एव
गृह्यन्ते । आशंसा आशीः । अधीष्वेति प्रेष्टादौ आशंसायां वा गौ । पने
अधीषे इति कौ च । अधीमहे इति पले अक्षय्यामहे इति गौ च । आशंसायां
शीघ्रार्थेर्भव्ये ती नित्यमिति वक्तव्यम् । इष्टिश्चेदायास्यति क्षिप्रं क्षेपे धान्यं वप्नोमि ।
अत्र नान्या विभक्तिः ॥ ६३६ ॥

सदा शब्दस्थोभयार्थत्वात् जात्वपिभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु गर्हायां नित्यं कौ
स्यादित्यर्थः । सर्वेषु कालेष्वित्यधिकारः । जातु कदाचित् ॥ ६४० ॥

कथं शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा सः गर्हायाम् । कथं निन्दसीति
कथं शब्दस्य विषु सम्बन्धः ॥ ६४१ ॥

उत्तरउत्तमत्वनस्य किमो रूपैर्योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ स्यातां गर्हायाम् ।
विभक्तिवद्गान्ध्यात् नित्यम् ॥ ६४२ ॥

६४३ । अन्यैश्चाश्रद्धामर्षे ।

अन्यैः ३॥, च १२१, अश्रद्धामर्षे ७ ।

किमिच्छ [६३७]

न अश्रद्धे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।

हरं गर्हेत को निन्देत् विष्णुं निन्द्यतीश्वरम् ॥

६४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां ती ।

किंकिल-अस्त्यर्थाभ्यां ३॥, ती ११ ।

त्वं किंकिल हृषीकेशं निन्दिष्यसि, न मंस्यसे ।

महादेवं चास्ति नाम अश्रद्धे नो न मर्षये ॥

६४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खी ।

जातु-यद्-यदा-यदिभिः ३॥, खी ११ ।

एभिर्योगे अश्रद्धामर्षे सदा काले खी स्यात् ।

न मर्षये अश्रद्धे नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

श्रद्धा सम्भावना मर्षः क्षमा । श्रद्धाया अभावः अश्रद्धम् । मर्षस्याभावः अमर्षम् अश्रद्धञ्च अमर्षञ्च अश्रद्धामर्षं तस्मिन् । किमिच्छेति वृत्तिः । उतरउतमत्तन्तस्य किमीरूपैरन्यशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ स्तीऽश्रद्धामर्षेऽर्थे । स जनो यत् हरिं गर्हिष्यते हरं गर्हेत तदहं न अश्रद्धे । को जनो विष्णुं निन्देदीश्वरं निन्दिष्यति तदहं न मर्षये इत्यन्वयः ॥ ६४३ ॥

किमः परः किल किंकिल । अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादिः । आभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु ती स्यादश्रद्धामर्षे । त्वमित्यादि त्वं किंकिल निश्चितं हृषीकेशं निन्दिष्यसि तदहं न अश्रद्धे न मर्षये नाम सम्भावनायां महादेवञ्च न मंस्यसे अस्ति एवमप्यस्ति तदहं निन्दं सम्भावयामि त्वां न अश्रद्धे न मर्षये च इत्यर्थः । केचित्तु । किम् किल इति द्वौ शब्दावन्यरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति माघः इत्याहुः ॥ ६४४ ॥

जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्रद्धामर्षे । न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तन्न अश्रद्धे न मर्षये इत्यर्थः । एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ६४५ ॥

६४६ । यच्च-यत्राभ्यां क्षेपचित्ते च ।

यच्च-यत्राभ्यां ३॥, क्षेपचित्ते ७, च ११ ।

यच्च निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं अज्ञां न मर्षये ।

६४७ । चित्रे त्ययदिना ।

चित्रे ७, ती ११, अ-यदिना ७ ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्रं द्रव्यति नामान्धः कृष्णं पश्येत् यदीश्वरम् ॥

६४८ । वादेऽप्युताभ्यां खी ।

वादे ७, अपि उताभ्यां ३॥, खी ११ ।

अपि हन्यादघं शम्भुरुत दुःखं जयेदजः ।

६४९ । प्रौढ्या सम्भावने ।

प्रौढ्या ३॥, सम्भावने ७ ।

प्रौढिः सामर्थ्यम् । सम्भावनं क्रियाषु योग्यताध्ववसायः ।

प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् धोः सदा खी स्यात् । अपि हिंस्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम् ।

यच्चश्च यदत्र ताभ्याम् अयद्गामर्षं चेति वृत्तिः । यच्च यत् इत्येताभ्यां योगे क्षेपे चित्रेऽयद्गामर्षं च सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । क्षेपो गर्हा । चित्रमाख्यम् । जनी विभुं यच्च निन्देत् तदहं गर्हे तच्चित्रं तत्र अज्ञां न करोमि तदहं न मर्षये इत्यर्थः । एवं यच्च निन्देदिति ॥ ६४६ ॥

अन्धः कृष्णं द्रव्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम् । अयदिना किम् ? अन्धः कृष्णं यदि पश्येत्तच्चित्रम् । अत्र खीप्रयोगं दर्शयता यदिना योगे चित्रे गम्ये सदा खी स्यादिति सूचितम् ॥ ६४७ ॥

अतिशयोक्त्यै वर्तमानाभ्यामप्युताभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । शम्भुरघम् अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः । अजः दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेदिति योग्य इत्यर्थः ॥ ६४८ ॥

अपि हिंस्यादिति जगन्नाथः सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसायां योग्य इत्यर्थः ॥ ६४९ ॥

६५० । अद्वैतार्थैर्वाऽयदि ।

अद्वैतार्थे ३॥, वा ११, अयदि ७ ।

अद्वैतार्थे भजेः प्राणैर्भक्त्यसेऽजं बभक्त्य तम् ।

६५१ । भव्ये वा फल-हेत्वोः ।

भव्ये ७, वा ११, फल-हेत्वोः ७ ॥

शं यायाच्चेन्नमेदीशं श्रीशं नस्यति यास्यति ।

६५२ । कामोक्तेऽकञ्चिति ।

कामोक्ते ७, अकञ्चिति ७ ।

कामं भजेत् भवान् भगं कञ्चिदर्थिष्यते शिवम् ।

६५३ । गी चेच्छार्थः ।

गी ११, च ११, इच्छार्थः ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद् अयद् । अद्वैतार्थैर्वांगे प्रौढा सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे । अद्वैते इत्यादि । त्वं प्राणैः सामर्थ्यैरजं भजेः अहं अद्वैते । पक्षेऽजं भक्त्यसे तं बभक्त्य इति यथाकालं विभक्तिः । अयदि किम् ? अद्वैतार्थे भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुण्योत्तमं पूर्वेण नित्यम् ॥ ६५० ॥

वाग्रहणं परत्वं वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियायां हेतुक्रियायाश्च वर्तमाना-
ज्ञातीर्भव्ये खी वा स्यात् । जन ईशं नमस्तेत् शं कल्याणं यायात् प्राप्नुयात् ।
ईशमस्कारी हेतुः कल्याणप्राप्तिफलम् । पक्षे श्रीशं नस्यति चेत् शं यास्यति ।
भव्ये किं ? हन्ति पलायते ॥ ६५१ ॥

मण्डकपुताधिकारात् सदित्यनुवर्तते । कामोक्तमिच्छाप्रकाशः । तस्मिन्नर्थे
सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु कञ्चिच्छब्दप्रयोगे । कामं भजेदित्यादि । भवान् कामं
यथेष्टं यथा स्यात् तथा भगं शिवं भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम् । अकञ्चि-
दिति किं ? कञ्चिदर्थिष्यते शिवम् इति कञ्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च
कञ्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ६५२ ॥

६५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न- प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७ ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत भवान्,
पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमधी-
यीय, भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छेः, प्राप्तस्ते
कालस्तपः कुर्याः । एवं गौ ।

६५५ । समर्थनाशिषोर्गी ।

समर्थन-आशिषीः ७॥, गौ । १ ।

सिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छार्थयोगे सर्वेषु कालेषु कामीक्रे खी गौ च स्यात् । इच्छामीत्यादि अह-
मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत श्रीपतिं सेवतां वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगिऽपि
इच्छामि कश्चित् सेवेत श्रीपतिं सेवतां भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति
इच्छावान् यः सः करोतीत्यर्थः । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खीग्यौ ॥ ६५३ ॥

विधिश निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च संप्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त-
कालादिष्वेति तस्मिन् । सदेति वृत्तिः । एष्वर्थेषु, सर्वेषु कालेषु खी गौ च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापकी विधिः । यथा यागं कुर्यादिति । निमन्त्रणमामन्त्रणञ्च नियो-
जनविशेषः तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यथा इह भुञ्जीत भवानिति
यस्याकरणे प्रत्यवायी न स्यात्तदामन्त्रणं यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदः । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति ।
संप्रश्नः जिज्ञासा । यथा किं भो वेदमधीयीय? इति । प्रार्थना याज्ञा यथा भो भोजनं
लभेय अहम् इति शेषः । कर्मणि प्रेषणं प्रेष्यं यथा प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छेरिति ।
तत्क्रियोचितकाललाभः प्राप्तकालः यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्याः इति ।
आदिशब्दादनुमतौ च यथा आहुमहं करिष्ये इति प्रश्ने कुरुष्व इति अनुमतौ
स्या न प्रयोगः । एवं गौति यागं करोतु इह इत्यादि ॥ ६५४ ॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशीः । जीवतु भवानित्यादि ॥ ६५५ ॥

चटः

प्राप्तं

चा

क

रु

ह

रु

६५६ । तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि ।

तु-ह्योः ७४, तातङ् १२१, वा १२१, आशिषि ७ ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

६५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम् ।

मुहुर्भृशार्थे ७१, हि-त-स्व-ध्वम् १२॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि त स्व ध्वं
स्यः । मुहुर्भृशं वा लुनाति लुलाव लुविध्यति वा, लुनीहि
लुनौत लुनीष्व लुनीध्वम् ।

६५८ । मास्मेन घी-व्यौ ।

मास्मेन ३१, घी-व्यौ १॥ ।

मास्मशब्देन योगे सदा वीर्यौ स्तः । मास्म भवद्, खं
मास्म भूत् शोकः ।

तुह्योस्तातङ् वा स्यादाशिषि । सर्वावयवादेशीयम् । तेन ङित्वेऽपि नान्यस्य
स्थाने । किञ्चास्य ङित्वं भवान् राजत् कुरुतादित्यादावगुणार्थम् । वश ल
कान्तौ भवान् स्वर्गमुद्रादित्यादौ जिप्राप्तार्थञ्च ॥ ६५६ ॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने
तेषामेकत्वे हित्वे बङ्गत्वे च ग्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थः
नवायं विशेषः । कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनी हि त इति द्वयम् आत्मनेपदिनः
स्वध्वमिति द्वयम् उभयपदिनश्चत्वारोति । क्रियासमुच्चये सत्येवायं विधिरिति
वक्तव्यम् । तथाहि पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं सुषाण रजानि हरामराज्ञनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिदिषो बली य इत्यमस्मात्स्थमहर्दिवं दिव इति माघः । खमट
यामटाव्योर्वीमित्यटन्त्योऽतिपावनाः । यूथमादौ विजानीत मनोवृत्तिं भ्रमां भम ।
रसानुद्धर दीप्यस्व ध्वान् जहि नभी भम । इतीहमानसिष्मांशीर्वत् ज्ञातुं घटस्व
मे इति भट्टिः । केचित्तु लुनीहीत्यादिपदानामव्यक्ततया तेन धातुना तेन कार-
केषानुप्रयोगे सत्येवायं विधिरित्याहुः । किञ्च माघभट्टादावनुप्रयोगं विनापि
दर्शनादनेनोपेक्षितः ॥ ६५७ ॥

८५८ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१। ।

मायोगे सदा टी स्यात् वा । मा विरंसीत् सुखं, मा विरमतु, मा विरंस्यति ।

८६० । व्याशिषि ।

टी ।१।, आशिषि ७ ।

जीव्याच्चिरं सज्जनः ।

८६१ । स्मर्यैस्थयदि त्वतीते ।

स्मर्यैः ३॥, तौ ।१।, अयदि ७, तु ।१।, अतीते ७ ।

स्मरणार्थैर्योगे अतीते काले ते स्यात् । यच्छब्दश्चेत् न प्रयुज्यते । व्यपवादोऽयम् । स्मरस्येनं नस्यसौशं, यत् स्मरः स्थानमः शिवम् ।

नास्मयोगीऽत्राव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन भवत् दुःखं मास्म भूच्छीको मास्म इत्यपि ॥ ८५८ ॥

अत्रापि योगीऽव्यवहितौ व्यवहितश्च । तेन मा सुखं विरंसीदित्यपि अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् मायोगाभावेऽपि आमन्त्रणैर्भविष्यत्कालेऽपि टी स्यात् वा । तेन सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्वशंवदामिति भट्टिः ॥ ८५९ ॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशीः । आशिषि गत्यमन्त्रायां टी स्यात् । आशीर्भव्य एव सम्भवति ॥ ८६० ॥

सृष्टातीरर्थ इव अर्थो येषां ते स्रष्टाः तैः । व्यपवादीऽयम् इति । एतेन यदः प्रयोगेऽस्याप्राप्तौ घी एव स्यात् न तु टीव्यावित्यर्थः । अयदीत्यस्य लन्तलात् परल नानुवृत्तिः । स्मरस्यदी दाश्रयिर्भवन् भवानसु वनान्तादनितापहारिणम् । पथोधिमावद्धचलज्जलाविल विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यतीति माधः ॥ ८६१ ॥

६६२ । वानेकस्मार्थ्ये ।

वा ११, अनेकस्मार्थ्ये ७ ।

अनेकस्मार्थ्ये प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थैर्योमि अतीते तौ वा
स्यात् । ध्यायसीदं यदोशनं द्रव्यति स्तोष्यते भवान् ।

६६३ । ध्वर्थासम्भवे यौ ।

ध्वर्थासम्भवे ७, यौ ११ ।

धोरर्थस्थानिष्यत्तौ सदा यौ स्यात् । ज्ञानञ्चेदभविष्यत्
सुखमभविष्यत् ।

६६४ । लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः ।

लि-युष्मद अस्मदि ७, त्यादि १२॥, त्रिशः १२॥ ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्यस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि
वीणि क्रमात् स्युः ।

जानाति योऽखिलं यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृती ।

शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः ।

स्मार्थ्यमिति ज्ञानात् कर्त्तव्यं यः । अनेकमेकमिदं स्मार्थ्यं स्मरणीयं येन
सौऽनेकस्मार्थ्यः तस्मिन् । ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रव्यति स्तोष्यते
च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थः । पक्षे ध्यायसीदं यदोशादीदस्तावीच शिवं
भवानिति । स्मार्थ्यस्य परस्परसाक्षात्त्वे विधिरयम् । तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कसपटः
काशीमगच्छस्व इत्यादौ न स्यात् ॥ ६६२ ॥

परत्वात् सर्वेषां बाधकोऽयम् । ज्ञानञ्चेत्यादि । ज्ञानस्यासम्भवात् सांख्यस्या-
प्यसम्भवं इति ध्वर्थासम्भवः । भविष्यत्काले एवार्थं विधिरिति केचित् । जौ-
सांस्तु भूते भविष्यति चेन्न विधाय भूते यद्यन्तार्थी पथिकोऽत्र दृष्टोऽभविष्यत् तदा
अभीक्ष्यते । भविष्यत्काले यदि मत्समीपसागमिष्यत् भवान् तदा इतिनाद्यर्थः ।

भासि त्वमेको विश्वेश ! भायोऽच्युतशिवौ ! युवाम् ।

भाय यूयं हरिहरब्रह्माद्याः ! पाह्यनेकशः ॥

एको भवामि स्म भवेऽहमादौ

दारैरयोभौ स्म भवाव आवाम् ।

वयं भवामो बहवः स्म पुत्रै-

स्वन्माययाद्यापि विभो ! प्रसीद ॥

इति क्ति-पादः ।

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

त्यस्यार्थे इति कर्तरि कर्मणि चेत्यर्थः । यथा नवशः पत्ने इत्यादिना कर्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्तव्ये कर्म यः कश्चिद्वतु लिङ्गे कर्तरि तिवादिबन्धं, युष्मदि कर्तरि सिवादिवयम् अस्मदि कर्तरि निवादिबन्धम् । एवमात्मनेपदेषु ढभावे ममित्यनेन कर्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्तव्ये कर्ता यः कश्चिद्वतु लिङ्गे कर्मणि ते आदिबन्धं, युष्मदि कर्मणि से आदिबन्धम् अस्मदि कर्मणि ए आदिबन्धम् इति । तथापि तेषामेकलङ्घिलबहुल्लेषु विभक्तौनामप्येकवचनद्विवचनबहुवचनानीति । जानातीत्यादि । योऽखिल सकलं जानाति श्रुतिस्मृती च य न जानीतः ज्ञापयितुं न शक्नुतः अन्नभूतजगर्थोऽयम् । शास्त्राणि च यं न जानन्ति ज्ञापयितुं न शक्नुवन्ति । इति कर्तरि प्रत्ययः । स हरिर्मया सेव्यते इति कर्मणि प्रत्ययः । हे विश्वेश ! त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवौ ! युवां भायः हे हरिहरब्रह्माद्या ! अनेकशो यूयं भाय पाहि सुहृद्भं वा पाथेत्यर्थः । सुहृद्भं शब्दं इत्यादिना हि । भवे संसारे आदौ उत्पत्तिकाले एकोऽहं भवामि स्म । सोऽहं दारैः सह उभौ आवां भवावः स्म । तथा पुत्रैः सह बहवो वयं भवामः स्म । एतत् सर्वं तन्मायया । अतएव हे विभो ! अद्यापि त्वं प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्रायः । हे विभो ! प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मादीरध्याहारोऽपि मध्यमत्रयशेषत्रये स्यातामिति सूचितं तेन शिष्य ! किं पचसि ? श्रीदत्तं पचा-मीत्यादिसिद्धम् । इमाविमान् वित्त शैवानित्यत्र द्वयोर्विशेष्ययोः शैवानित्येक-विशेष्यकथनेन द्वयोर्बहुना शरण्यवन्तौ ।

घटः

प्राप्तं

चा

क

रु

ट

न

लिङ्गयुग्मदस्मदां युगपदुक्तौ तिवादिचयसिवादिचयमिवादिचयानां युगपत्प्राप्ती
यत् परं भवति तदेव स्यात् । तथापि समुदायस्य संख्यानुसारिणं दिवचनं बहु-
वचनं वेति । किञ्चात्र लिङ्गादीनां पाठक्रममनादृत्य भविष्यद्विभक्तीनां परत्वमेव
ग्राह्यम् । यथा कर्त्तरि वाच्ये स च त्वञ्च चन्द्रं पश्यथः त्वञ्च स च पश्यथः स
चाहञ्च पश्चावः अहञ्च स च पश्चावः त्वञ्चाहञ्च पश्चावः अहञ्च त्वञ्च पश्चावः स च
त्वञ्चाहञ्च पश्चामः अहञ्च त्वञ्च स च पश्चामः । कर्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च
त्वञ्च दृश्ये त्वञ्च स च दृश्ये स चाहञ्च दृश्नावहे अहञ्च स च दृश्नावहे त्वञ्चा-
हञ्च दृश्नावहे अहञ्च त्वञ्च दृश्नावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृश्चामहे अहञ्च त्वञ्च स च
दृश्चामहे । तथाच अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रयोधियावुभौ । नैव शब्दासुवेः
पारं किमन्ये जडबुद्धय इति । अत्र एव इति क्रियापदम् इलगताविति चैवि-
भक्तेर्वेकने असागसदयं न गतवन्तावित्यर्थः । एवं विभक्तीनां लिङ्गानाञ्च परस्य
बलवत्त्वमिति इमाविमानित्यत्र लिखितम् । भवच्छब्दस्य युष्मत्समानार्थस्यापि लिङ्ग-
विहिता विभक्तिः । भवान् चन्द्रं पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते । एवं युष्मदस्मदी-
रपि मुख्ययोरेव ग्रहणम् । गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्र भवति अनहं
भवति अतित्वं भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्र दृश्यते अनहं दृश्यते इत्यादि ।
अत्र परिहासे गम्यमाने मन्येः सद्युक्तधातोरपि मन्मवयस्य शेषत्रयम् । शेष-
त्रयस्य मन्ममत्रयं स्यादिति वक्तव्यम् । यथा । एहि त्वं मन्ये रथेनाहं यास्यसि ।
एवम् अहं मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति । अत्रापि द्वित्वे बहुत्वेष्वेकवचनमिति
दुर्गसिंहः । एवं प्रकृतेर्विभक्तेर्वापि यच्चोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां
गृह्णीयाद्विभक्तेर्न तु इति प्राश्नः । यथा एको वृक्षः पञ्च नौका भवति पञ्चवृक्षा
एका नौर्भवन्तीत्यादि । यत्तु द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरित्यमरीकौ स्यादिति
क्रियापदं तस्मात्प्रत्येकत्वानुरीधात् एवं नैवधेऽपि विभज्य मेरुनं यदर्धिसातृक्तौ
न सिन्धुरुसर्गजलव्ययैर्मरुः । अमानि तत्तेन निजायशीयुगं दिफालवद्वाञ्चिकुराः
शिरःस्थितमिति । अस्यार्थः । तेन नलेन दिफालवद्वाञ्चिकुराः शिरःस्थितं निजा-
यशीयुगम् अमानि । अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेष्वपि निजायशीयुग-
मिति विल्लतिकर्मणः एकत्वादमानौति एकवचनान्तं क्रियापदमिति तत् न
समीचीनम् ॥ २६४ ॥

कदन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—ल्यः ।

८६५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् १२, धीः ५१, क-भावे ७ ।

वक्ष्यमाणस्यः कृत्संज्ञः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स
च के भावे च स्यात् ।

८६६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूपः ११, बाध्यः ११ ।

समानरूपस्यः कृता बाध्यते नत्वसरूपः ।

प्रकरणभेदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमाक्षिपति । वक्ष्यमाणस्तव्यादि
चरणम्पर्व्यन्तस्यः प्रत्ययसमूहः कृत्संज्ञः स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषाद्विहितोऽपि
प्रयोगानुसारादन्वयादपि स्यादित्यत आह स च धोः परः स्यादिति । धोर्धातु-
मात्रादित्यर्थः । तेन शीघ्रजादिभ्यो विहितः क्यप् ईरधातीरपि स्यात् यथा ईर्ष्या ।
तथाच ब्रज्याटाद्या पथ्यटनं चर्यालीर्यापथस्थितिरित्यमरः । एवं सकृत्सम्मादि-
परात् क्रादेर्विहितोऽपि इः प्रत्ययः देवादिपूर्वात् यजतेश्च स्यात् यथा देवान्
यजतीति देवयजिः । तथाच अदमी द्विजान् देवयजोन्निहन्म इति भट्टिः । एवम्
अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्थान्तरस्य स्यादित्यत आह स च के
भावे चार्थे इति । तेन ढभावधीर्विहितस्तव्यी वसतेः कर्त्तव्येऽपि स्यात् । यथा
वसतीति वास्तव्यः । अत्र ममीषादिच्चात् वृद्धिः । एवं भियोऽपादानेऽपि भव्यः ।
मेतव्या रजनी । एवं च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनियं स्यात् । यथा
ददात्यसौ इति दानीयो विप्रः । क्वायतेऽनेनेति स्नानीयं जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति
रमणीयं गृहम् । एवं कर्त्तव्येऽपि व्यञ् । यथा नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुरिति ।
एवं जायते इति जन्मः । एवं च गां हन्ति यस्मै स गोघ्नोऽतियिः । अत्र हनचर-
गण्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितगण्टक् सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धोः
कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इति सूत्रं वक्ष्यति । विशेषणं सामान्यस्य बाधनं
नियमयति ॥ ८६५ ॥

६६७ । तव्यानीय-या ढ-भावे ।

तव्य अनौय-याः १॥, ढ-भावे ७ ।

धोरेते स्युर्ढभावे । चेतव्यं चयनीयं चयं पुण्यम् । भवि-
तव्यं भवनीयं भव्यं त्वया ।

हित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे व्युत्पत्त्या सामान्यो य एव बाध्यते
न तु तव्यानीयौ । एवम् एकार्थे एव सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचा-
दित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्यः सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते ।
अतएव पचतीति पचः पचनं पाकः इत्यादि स्यादेव । एवं जीवि शस्य शस्य
इत्यादिना विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन
कारणा कारणं यातना यातनं सूचना सूचनं विस्मापना विस्मापनं अतिशयना
अतिशयनं मारणा मारणं विदारणा विदारणम् इत्यादयः सिद्धाः । एवं
सेमन्तात्सर्यरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन चेटडीहे
ईहडचेष्टे अहिकभासे इत्यादि वीपदेवः । एवञ्च शंखाद इति विहितेन
अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन ललत् केषे प्रच्छीशशीसे लट् लृट् जिघांसे
इत्यादि वीपदेवः । अतएव विशेषेणापि सामान्यो न बाध्यते कचित् इति
जौमराः । किं चात्र समो बाधः इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपग्रहणं ज्ञापयति ।
स्त्रीविहितप्रत्ययेन कचिदसरूपोऽपि स्त्रीविहितप्रत्ययो बाध्यते, तेन शंखाद इति
अप्रत्ययेन जीवि शस्य इति अनप्रत्ययेनापि क्त्वाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः
चिकीर्षिः कार्त्तरिति न स्यात् । कचित् न बाध्यते च तेन शस्तेः शस्तिः
पञ्चयतेः पङ्क्तिः आस्तेरुपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषदुःसुपूर्वकधातोः
परविधानात् विशेषाभ्यां खल् अन इति द्वाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादयः पच
बाध्यन्ते । तेन दुःखेन क्रियतेऽसौ इष्करी धर्मः । एवं दुर्गमी देशः दुर्दर्शः दुर्दर्शनः
सूर्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥ ६६६ ॥

चेतव्यमित्यादि । चिन् चिज् चित्वां कर्मणि वाचे तव्यः नेमेकाजिति इम्
निषेधः । पुण्यस्य कर्मणः कौवत्वात् तद्विशेषणानां चेतव्यादीनामपि कौवत्वम् ।
एवं भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र श्रीदौतीऽज्वदित्यनेन प्रकारस्य
अज्वत्वादीकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् कौवत्वम् । तथाच, अनासि

६६८ । नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वसोऽख्या-
भाभूपूज्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो
जि-ह-सादीजुङस्तु वा ।

नः ६।, अचः ५।, अन्तरदुर्गेः ५।, प्राग्वत् १२।, षः १।, अख्या-अनिजादी-
दितः ५।, जि-ह-सादीजुङः ५।, तु १२।, वा १२। ।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः
परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जितस्य, अन्ताहसादी-
जुङस्तु वा । अन्तर्याणीयं प्रयाणीयम् । प्रयापणीयं प्रयापनीयं
प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । ख्यादेस्तु प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं
प्रभानीयं प्रभापनीयं, प्रभवनीयं प्रभावनीयं, प्रपवनीयं प्रपा-
वनीयं, प्रकमनीयं प्रकामनीयं, प्रगमनीयं प्रग्यायनीयं प्रवे-
पनीयं प्रकम्पनीयम् । इजादेस्तु प्रेङ्गणीयम् ।

कारके वाच्ये वाच्यलिङ्गः कृदुच्यते । भावे ल्यर्थखलर्यान्ता अनटाद्या नपुंसके ।
त्वाद्यन्ताश्च स्त्रियां ज्ञेयाः पुंस्यधुर्वञलौ तथा अन्वेषान्तु कृतां लिङ्गं वेदितव्यं
प्रयोगतः ॥ ६६७ ॥

नास्ति दुर्यव सोऽदुः । अदुश्चासौ गिञ्चेति अदुर्गिः । अल्च् अदुर्गिश्च
अन्तरदुर्गिः तस्मात् । इच् आदिर्यस्य स इजादिः नास्ति इजादिर्यत्र सोऽनिजादिः
अनिजादिश्चासौ इदिञ्चेति अनिजादीदित् । ख्याश्च भाश्च भूश्च पूज्च कमश्च
गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिञ्चेति न ख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानि
जादीदित् अख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात् । हसा-
दिश्चासौ इजुङ्चेति हसादीजुङ् । जिश्च हसादीजुङ् चेति तस्मात् । अन्तर-
दुर्गेः पराङ्गातोः परस्य कृत्यम्बन्धिनकारस्य अचः परत्वे सति णः स्यादित्यर्थः
अन्तर्याणीयमित्यादि । एवं प्रपायिषौ अन्तर्याणं प्रयाणं प्रह्रीषः प्रह्रीषवान्
प्रहृणिरित्यादि । विकल्पमाह प्रयापणीयं प्रयापनीयमित्यादि । एवं प्रया-
पणं प्रयापनम् इत्यादि । प्रकोपणीयं प्रकोपनीयम् । एवं प्रमेहणीयं
प्रमेहनीयम् इत्यादि । ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां अन्तानाश्च वर्जनात्

६६६ । खनाट्टिरे ये ।

खनाट्टिः ६।, ए ११।, ये ७।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खेयं देयम् ।

६७० । घ्यणोरावश्यके ।

घ्यण् ११।, ओः ५।, आवश्यके ७।

उवर्णान्तादवश्यभावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ठभावे ।

विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

६७१ । हस्रखासोः ।

हस्-ऋ-यु-आ-सोः ५।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौतेरासुनोतेश्च घ्यण् स्यात् ठभावे ।

वाह्यं घात्यं जन्यं बध्यं कार्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं प्रभानीयं प्रभापनीयं प्रभवनीयं प्रभावनीयं प्रपवनीयं प्रपावनीयं प्रकमनीयं प्रकामनीयं प्रगमनीयं प्रप्यायनीयं प्रवेपनीयं प्रकम्पनीयम् । गमादीनां केवलानां अन्तानाञ्च अच तुल्यं रूपम् । इजादेस्तु प्रेङ्गणीयम् अच नित्यं शलम् । अचः किम् ? प्रभुग्नः प्रविग्नः । प्राग्वत् किम् ? प्रतियानीयम् ॥ ६६८ ॥

खन् च आञ्च खनातौ । खनातोष्टिः खनाट्टिः तस्य । प्रकरणवलात् ये इति ल्यसंज्ञके यकारे परे इत्यर्थः । खेयमिति खनतेर्हस्रखासोरिति घ्यणि अनेन टेरिकारः । देयमिति दास्वरूपात् तव्यानीयया इति ये टेरिकारः । ल्यसंज्ञके इति किम् ? खद्यते दीयते प्रखन्य प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एवं ये परे गणयतेरपि टेरिकारी वा वक्तव्यः । तेन गणयः गण्यः ॥ ६६९ ॥

सूत्रत्वात् नकारस्य द्वित्वाभावः । अवश्यम् इत्यस्य भावे णो कृते व्यटेलीपि इति टेलीपि आवश्यकं तत आवश्यकमेव आवश्यकं स्वार्थे कः । मण्डूकप्रुताधिकारात् ठभावे इत्यनुवर्त्तते । उवर्णान्ताद्वातीटें भावे च घ्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यभावे अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूधातीर्थ्यणि णित्वात् ठडौ यस्य अज्वत्तादौ-कारस्य आवादेशः । एवं तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यके तु ये भव्यं क्यपिस्तुल्यः ॥ ६७० ॥

६७२ । चजोः कर्गौ घित्यसेमृत्त-यज्ञाङ्-
यज-गत्यर्थवन्चाम् ।

चजोः ६॥, कर्गौ १॥, घिति ७, असेमृत्त-यज्ञाङ्गयज-गत्यर्थं वन् चां ६॥ ।

घिति परे चजोः कर्गौ स्तो न तु सेमृत्तादेः ।

पाक्यं रोग्यम् । गतौ तु वञ्चम् । अन्यत्र वङ्गं काष्ठम् ।

६७३ । नावश्यके त्यज-यज-प्रवचाञ्च घ्यणि ।

न । १।, आवश्यक ७, त्यज यज-प्रवचां ६॥, च । १।, घ्यणि ७।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कर्गौ न स्तो घ्यणि ।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः ।

इम् च ऋश् युश् आसुयेति तस्मात् । पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
बाह्यमिति बहुधातीर्थ्यणि वृद्धिः । घाल्यमिति हनधातीर्थ्यणि । खिर्हो च इति
हस्य घले वृद्धौ हनस्तड इति तड् । जन्यमिति कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण् ।
बध्यमिति वध्न हतौ कर्मणि घ्यण् । उभयत्र वृद्धौ जनवध इति ऋस् । कार्यमिति
डुकृञ् कृश्विकेपे इति ऋसदीर्घान्ताभ्यां घ्यणि वृद्धिः । याव्यमिति युल मिश्रणे घ्यणि
वृद्धौ यस्य अञ्जज्ञावादादिशः । एवम् त्रासाव्यमिति आङ्पूर्वसुनोतेर्घ्यण् ॥ ६७२ ॥

सेम् तौ यस्मात् स सेम् क्तः । यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं यज्ञाङ्गे यजः यज्ञाङ्गयजः ।
गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थं वन्च । सेम् क्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थं वन्च चेति ।
तवी नञ् समासः । तेषाम् । पाक्यमिति डुजोश्च पच घ्यणि वृद्धौ चस्य कः ।
एवं पिच पशौ ज सेक्यम् । रोग्यमिति रुजशौ भङ्गे घ्यणि गुणे जस्य गः । एवं
वन्जूं ज सङ्गे सङ्गमिति । एवं घञि पाकः सेकः रोगः सङ्गः । सेम् क्तादेशस्तु
टुडु याचृज याच्यः । लीचृ लीले लीच्यः । यज्ञाङ्ग यजस्तु चञि प्रयाजः अनु-
याजः उपांशुयाजः ऋतुयाजः । प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किम् ?
यागः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्चु गत्याम् । वञ्चोऽयाम् । अनेकार्थत्वात् वक्त्री-
भावे कर्त्तरि घ्यणि वङ्गं काष्ठम् । केचित्तु श्वानं पचतीति श्वपाकः एवं मांस-
पाकः कपोतपाकः उलूकपाकः एषु डात् षष्ठिति षणि परेऽपि चकारस्य
ककारमिच्छन्ति । स्वमते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि घञि पाकः । ततः श्वा पाकी
यस्य स श्वपाकः इत्यादि । एषु शङ्खभिन्नादिवत् विशेषणस्य परस्थितिरिति ॥ ६७२ ॥

१०२५ । शङ्खजहोरङ्गमोरगतुरगतुरङ्गमवि-
हग विहङ्गमभुजगभुजङ्गमपतगपतङ्गप्लवगप्लवङ्गाः ।

शङ्खजह—प्लवङ्गाः १॥ ।

एते खान्ता निपत्यन्ते । शङ्खं जहातीति शङ्खजहो माषः
उरसा गच्छतीति उरङ्गमः, उरगः त्वरया गच्छतीति तुरगः
तुरङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहगः, विहङ्गमः भुजेन
गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः, पतेन गच्छतीति पतगः पतङ्गः
प्लवेन गच्छतीति प्लवगः प्लवङ्गः ।

१०२६ । नग्नपलितप्रियाभ्यस्यूलमुभगा-
व्यात् कुः खनट् धे च्यर्थे ।

नग्न—आव्यात् ५।, कुः ५।, खनट् १।, धे ७।, च्यर्थे ७। ।

एभ्यः परात् क्त्वजः खनट् स्यात् धे च्यर्थे । अनग्नो नग्नः

वाच्यमः अत्र खिति परे पूर्वस्य मन आपीऽपि ङ्गस्वः । अरीन् दास्यतीति अरि-
न्दमः । इरा जलम् इरा भूवाक् सुराभ्यु स्यात् इत्यमरात् इरया साधयतीति इरम्भदी
वज्राग्निः । वहं लिङीति वहलिहः । स्निगदिमदीत्यत्र इन्नु करणज्ञापकादत्र न
गुणः । भुजेन गच्छतीति भुजङ्गमः । भुजी शौ वक्रणे क्त्वजोः कभाव इति भावे
कप्रत्यये भुजी वक्रणम् । एवं प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः । सर्वं सहते सर्वसहः ।
वातमजतीति वातमजो मृगविशेषः । स्निगदिमदीत्यत्र इन्नुकरणज्ञापकादत्र नवी
आदेशः । एषूपदेशेव संज्ञा सम्भवतीति उपपदनियमो बोध्यः । किञ्च कदाचि-
दनाम्नि च दृश्यते । यथा रिपुञ्जयः बलास्ते कुम्भकर्णादयः इति महानाटकम् ।
एवं हृणते हृदयङ्गमः सखा इति कालिदासः ॥ १०२४ ॥

अधुज क्लेदने । शङ्खम् आर्द्रत्वं जहातीति शङ्खजहा माषाः । उरसा गच्छ-
तीति उरङ्गमः उरगः । त्वरया गच्छतीति तुरगः तुरङ्गमः । विहायसा गच्छ-
तीति विहगः विहङ्गमः । भुजेन गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः पत्यतेऽनेनेति पतः
पत्नः पतेन गच्छतीति पतगः पतङ्गः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः प्लवङ्गः वज्रवचना-
दनेऽपि त्वरया गच्छतीति तरङ्गः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गः ॥ १०२५ ॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम्
अन्यङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्य-
ङ्करणं वित्तम् ।

१०२७ । भुवो घे खिण्ण-खुकजौ ।

भुवः ५१, घे ७१, खिण्ण-खुकजौ १॥ ।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चतुर्थे एतौ घे स्तः । नग्नम्भविण्णः
नग्नम्भावुकः ।

१०२८ । टात् भज-वह-सहो विण् ।

टात् ५१, भज-वह-सहः ५१, विण् १११ ।

टात् परिभ्य एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्टवाट्
तुराषाट् ।

१०२९ । अनडुच्छ्वेतवाहादिः ।

अनडुच्छ्वेतवाहादिः १॥ ।

एते विण्णन्ता निपात्यन्ते । अजो वहतीति अनडुण्
वृषः । श्वेतैरुच्छ्वते श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः,

अनघो नग्नः क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं खित्वात् पूर्वस्य मन् । अप्रियः प्रियः
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणी सेवा टित्वादीप् । चतुर्थे प्रत्ययविधानात् चिप्रत्ययो न
स्यात् । तेन नघीकरोलनेनेत्यत्र खनट् न स्यात् । अनट् च न स्यादित्येके ॥ १०२६ ॥

अनघो नघो भवतीति नग्नम्भविण्णः खित्वात् पूर्वस्य मन् । एवं पलितम्भविण्णः
प्रियम्भविण्णः अन्धम्भविण्णः स्थूलम्भविण्णः सुभगम्भविण्णः आढ्यम्भविण्णः । एवं नग्न-
भावुकः इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य मन् चित्वात् वृद्धिः ॥ १०२७ ॥

सुखं भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः । णकारी वृद्धार्थः ल्यो
वस्मात् इति वस्य लोपः । प्रष्टः पुरीगः तं वहतीति प्रष्टवाट् । तुरा वेगः तुरा
सङ्घते तुराषाट् अत्र हीदोभाविति ढक् शसवसघससादाश्चेति षत्वम् । भजते
रूपसर्गपूर्वकादपि विशित्येके । प्रभाक् विभाक् । सहि वहिभ्यां कृन्दस्येव विशि-
जे ॥ १०२८ ॥

उक्त्यानि शंसतीति उक्त्यशाः यजमानः । पुरोडाः हविः,
पुरोडाशः ।

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

क्रम—जनः ५१, विट् १२१ ।

एभ्यो विट् स्यात् वे ।

१०३१ । विड्वनो डा ।

विड्वनोः ७११, डा १२१ ।

धोरन्त्यस्य डा स्यात् विटि वनि च । उदधिक्राः अग्रेगाः
विसखाः गोषाः अजाः ।

१०३२ । वासुसिस् मन् क्वनिप् वनिप्
विच् क्विपः ।

वासु—क्विपः १११ ।

धोरिते स्युः के भावे च । नौयते अनेनेति नेत्वं दंष्ट्रा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादिः अत्र विरामोऽपि डसङ्कोऽप्रातिः सूत्रत्वात् ।
अनः शकटं वहतीति अनङ्गान् वषः । श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवा इन्द्रः । अत्र
कर्तुः परात् वहेः कर्मणि वाच्ये विष् । अवयजतीत्यवयाः कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि
विष् । उक्तानि शंसतीति उक्त्यशाः यजमानः, अत्र तकारस्य थकारे शंसतेर्नलोपि
वृद्धिश्च । पुर आदौ दाश्नते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विणि दकारस्य
डकारः पुंस्त्वञ्च । पुरोडाश इत्यकारान्तोऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रताधर
इति ॥ १०२९ ॥

अग्रे गच्छतीति अग्रेगा इत्यधिकारणादपि विट् स्यात् इत्याशङ्क्य डादिति
नोक्तम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्यात् गुणी वद्वेव शास्त्रः । तेन सुपीवा प्रातरित्वा इत्यादौ क्वनिपि
न प्रसङ्गः । उदधिं क्रामतीति उदधिक्राः पूर्वेषां विट् । गां सनति ददातीति
गोषा इति सनधातोः सस्य क्रतत्वात् षत्वञ्च अत्र क्रान्ते अजान् ॥ १०३० ॥

नद्गी योत्रम्, उरुव्यचाः नृचक्षाः रजः चक्षुः सर्पिः सुष्ठु ददा-
तीति सुदामा गन्मा ।

१०३३ । हव्-व-तेर्नेम् ।

हव्-व-तेः ६।, न ११।, इम् ११। ।

कृतो हवस्य वस्य तस्य इम् न स्यात् । सुशर्मा सुपीवा
प्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट्
क्रुङ् युङ् प्रत्यङ् अचक्षुः मित्रशौः आशीः गौः बहुभृष्ट
घृतस्पृक् शस्यात् क्रव्यात् ।

वस्य अस् च उस् च इस् च मन् च कनिप् च विञ् क्तिप् च ते । प्रथम्
योगात् सर्वधातुभ्यो विहिता अपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे
भावे च स्युरिति बोध्यम् । अन्यथा गन्तम् इत्याद्यपप्रयोगापत्तेः । नीयतेऽनेनेति
नेत्वम् । दृश्यतेऽनयेति दंष्ट्रा अत्र नस्यानुसारि शङ्खजिति षड्ङि दुभिरिति तस्य
टले अभिधानात् स्त्रीले आप् । नह्यतेऽनयेति नद्गी रज्जुः । अत्र नद्गी धङ्
भाविति हस्य ढभात्तयोरिति तस्य धले भूपभूसोरिति पूर्वं धस्य दलेऽभिधानात्
स्त्रीले नदादित्वादीप् । यूयतेऽनेनेति योत्रम् । एवं युजिधौज योक्त्रं दाल
लूनौ दातं पा पाने पात्रं तुद जौश तीवं मिहौ सिचि नेद्रं विण्गज बन्धे सेवं
सिच पशौज सिक्त्रं दुजल स्तुतौ स्तोवं शस वर्धे शस्त्रम् अस्य इर् अस्त्रं पूज शीघे
पोचं पतलज पवं भसलि द्युतौ भस्त्रा असगतौ अन्वीत्यादि । एषु ये सेमस्त्रेभ्यो
हव चतेरिति वक्ष्यमाणानिदिम् निषेधः । असमाह । उरुं महान् विचरति
उरुव्यचाः व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जिः । नरं चष्टे नृचक्षाः चक्षुः कसाज
इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेशः । रज्यतेऽनेनेति रजः रज्जोऽपपत्तेरिति न लोपः ।
एवं विधश्च विधौ विधतीति वेधाः । उसमाह । चक्षलज वदे अनेकार्थत्वात् दर्श-
नार्थः । चष्टेऽनेनेति चक्षुः चक्षुः कसाज इत्यत्र उस् वर्जनात् न आदेशः । एवं धन
रवे धनुः । इसमाह । सर्पतीति सर्पिः एवं ह्ययते यत्तद्विः । मनमाह । सुष्ठु
ददातीति सुदामा । गच्छतीति गन्मा । अत्र घोरसन इति मस्य नः ॥ १०३२ ॥

हव इति शेषवकारान्तः प्रत्याहारः । तेन कृष्णक् घृष्णक् गृध्रः घृष्णः रक्षः
यवः इत्यादौ इम् न स्यात् । न च हकारादेर्भादेश्च प्रत्ययस्य असम्भावे जकारादेः
सम्भावेऽपि तस्य इमः असम्भावे वस इत्यनेनापीष्टसिद्धौ इति वाच्यम् । तथोक्तौ

षमः प्रत्याहारस्य अप्रसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भ्रमापत्तेः । सुश्रुणा-
तीति सुश्रुणां अनेन इम् निषिधः । कनिपमाह । सुश्रु पिवतीति सुप्रीवा अत्र
कनिप इकार उच्चारणार्थः कित्वात् गुणे दामाग्नै इति ङी । प्रातरेति प्रातरित्वा
सुनोतीति सुत्वा उभयत्र कित्वात् गुणाभावे पित्वात् स्वस्य तन् । कर्मपूर्वकदृशी-
तीति कनिप् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्ट्या एव वज्रदृष्ट्या । राजसहस्रां युधोऽप्य-
तीते । राजयुद्धा सहयुध्वा एव राजानं कृतवान् राजकृत्वा । वनिपमाह । भूरि
ददातीति भूरिदावा । वारिणि जायते वारिजावा उभयत्र विडुनोरिति ङा ।
एवं यजते स्म यज्वा अत्र स्तनिगदिमदीत्यत्र इलु करणज्ञापकात् न आदेशः । विच-
माह । सीमं पिवतीति सीमपाः अत्र विच इकार उच्चारणार्थः चकारस्तु प्राचीन-
मतानुवादाधीनं नलव्ययार्थः । त्यो वमात्र इति वस्य लोपः । रेषति रीपतीति
रेट् रीट् विचि गुणः । कुन्चु गत्यां विचि कुङ् अस्मात् क्षिप् न स्यादनभिधानात् ।
क्षिपमाह । अस्य इकार उच्चारणार्थः कित्वात् गुणाभावादिः । पित्वात् स्वस्य
तन् त्यो वमात्र इति वस्य लोपः । युनक्तोति युङ् अत्र क्षिपि नलीपेऽपि युजिरी-
ऽसि इति नुष् । प्रत्यक्षतीति पूजार्थस्य नलीपाभावे प्रत्यङ् । गत्यर्थस्य तु नकार
लोपेऽपि त्रिदचोऽवेरिति नुष् प्रत्यङ् अक्षेदीव्यतीति अक्षदूः क्वीः शृटाविति ऊट् ।
मित्रं शास्तीति मित्रशीः कौत्राशासञ्ज्युक्तेः आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम् ।
आशासनमाशीः इकारे षत्वम् । आशास इति किम् ? प्रशाः । गृणातीति गीः अत्र
चदिरणाविति इर् । वहतीति वही घोटकादिः । तस्मात् भक्षति वह्वष्ट हसुङ् न
इति न लोपे शक्वाजिति षङ् । घृतं सृशतीति घृतस्यक् कित्वात् न गुणः । शस्य-
मचतीति शस्यात् । एवं क्रव्यात् । ईषद्दुः सीः परादिहिताभ्यामाभ्याम नखला-
भ्याम् असंरूपाणां तव्यादीनां बाधदर्शनात् कर्मपूर्वकधातोः परविहितौ असंरूपा-
वपि क्षिप् विचौ टात् षष्ठिति हनचरेत्यादि सृकुष्ट इत्येतैः कचित् बाध्यते कचि-
दिति किं क्रव्यात् क्रव्यादः अत्र क्षिप् षण् च । शलुहाः शलुघ्नः अत्र विट् टक् च ।
कर्मकृत् कर्मकरः अत्र क्षिप् टश्च । अग्नेष्विजः सीमात् सुजीऽतीति क्षिप् अग्निं
चितवान् अग्निचित् एव सीममुत् । सु पुण्य पाप धर्म मन्त्र पदस्थः कृजीऽतीति
क्षिप् । सुडु कृतवान् मुक्तत् पापकृत् धर्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत् । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ
विच्छिप इति वज्रवचनं प्रत्ययान्तरप्राप्त्यर्थम् । तेन कुस्त्रायां विक्रीणतेरिण्यतीति
कत्तरि । सीमं विक्रीतवान् सीमविक्रीयौ एव श्रकविक्रीयौ घृतविक्रीयौ लवण-
विक्रीयौ लौहविक्रीयौ विप्रः ॥ १०३३ ॥

१०३४ । छादे-स्वमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

छादिः ६।, च-मन्-क्वि-इस्-घे ७।, स्वः १। ।

छादयतेः स्वः स्यात् ने मनि क्वा-विसि घे च । क्वत् क्वत्
तनुच्छत् छदिः उरच्छदः ।

१०३५ । ददृज्जुह् वाक् प्राट् श्री सू दू
ज्वायतस्तू कटप्रू परिव्राट् दिद्युज्जगत् दधृक्
स्वगुणिहः ।

ददृत्—उणिहः १॥ ।

एते क्विवन्ता निपात्यन्ते । दीर्यतीति ददृत्, जुहोत्यनयेति
जुहः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, अयत्येनां श्रीः,
स्ववतीति सूः, द्रवतीति दूः, जवतीति जूः, आयतं स्तूति आय-
तस्तूः, कटं प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, धृष्णोतीति दधृक्, सृज्यते
इति स्रक्, ऊर्द्धं स्निह्यतीति उणिहः ।

१०३६ । जिघीऽन्यः ।

जिः १।, घिः १।, अन्यः १। ।

अन्यो जिघिः स्यात् । मित्रं ह्वयतीति मित्रहः ।

कदक्विज संवती । छाद्यतेऽनेनेति क्वम् अत्र ह्वयतेरित्यीम् निघे जे लोपे-
ऽनेन ऋखे भूपभूसोरिति दस्य तः । क्वञ् इति मनि ऋखः तनुं छादयतीति तनु-
च्छत् अत्र क्विपि ऋखः । छाद्यतेऽनेनेति छदिः अत्र इति ऋखः । घे परे ऋख-
विधानात् छादयतेः कर्त्तरि पुंसि संज्ञायां घः प्रत्ययो मत्वर्थः । तेन उरच्छादय-
तीति उरच्छदः एवं प्रच्छदः दत्तच्छदः कदः एषु घे परे ऋखः ॥ १०३४ ॥

षीहृषते क्विवन्ता निपात्यन्ते ॥ १०३५ ॥

अन्यः कृतप्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्तः । मित्रहृरिति क्विपि ग्रहस्तपाद्योरिति जी

१०३७ । वे-ध्याप्यां कौ ।

वे-ध्या-आप्यां ६॥, कौ-७ ।

जः धीः आपीः । ध्याप्योः अतएव जिः ।

१०३८ । अमुङो भस्यणी चातिकि ।

अमुङः ६।, भसि ७।, अणी ७।, च ११। अतिकि ७ ।

अमन्तस्योङोर्घः स्यात् अणी भसे कौ च, न तु तिकि ।

प्रशान् ।

१०३९ । सिवाव भव ज्वर त्वरो वूडुडा जमे च ।

सिव-अव भव-ज्वर-त्वरः ६।, व १२।, ऊट् १२।, उडा ३।, जमे ७।, च १२। ।

एषां व उडा सह ऊट् स्यात् कौ भसि अणी जमे च ।

सूः जः सूः जूः तूः ।

अनेन दीर्घः । एवं हतः हतवान् हतिः हत्वा । ज्यासि जरायां जीनः टु औश्चि
गूनः । अल्यः किम् इष्टिः उष्टः पृष्टः ॥ १०३६ ॥

ऐज वे स्यूतौ वयतीति जः किप् यह वपाक्षीरिति जौ पूर्वेष दीर्घे सिद्धे
नियमः । तेन अस्य जिः काविव दीर्घी नान्यत्र काविति किम् ? उतः उतिः उवा
ध्यायत्यनशा इति धीः । आध्यायने आपीयः । एतयोः कौ जिरसम्भवेऽपि जः
दीर्घविधानात् कौ जिः ततो दीर्घश्च ॥ १०३७ ॥

अम् अमन्तो धातुः । तस्य उङ् अमुङ् । प्रशस्यतीति प्रशान् किपि उङो
दीर्घे धोर्म न इति मस्य नः । एवं कनीजि प्रकान् अणी भसे तु शान्तः शान्तिः
शान्त्वा । भसि किम् ? प्रशस्य । अणी किम् ? गता । हतिः हतः हत्वा इत्यादौ
तु वनतमेति अमुञीपे अमन्तत्वाभावात् न दीर्घः । अतिकीति किम् ? रन्तिः
तन्निरित्यादि ॥ १०३८ ॥

सिच्यु शेषि गतौ । स्यूवतीति सूः । अक् रक्षादौ अवसूतीति जः । भव
नहे भवतीति मूः । एषामौकारादौ धोरियुवचूति उवि खुवौ उवौ सुवौ
इत्यादि । ज्भर्म रोगे ज्वरतीति जूः । अित्तरषमङ् स्रदे, त्वरते तुः । अणौ
भसे तु सूतः सूतिः । कतिः सूतिः जूर्तिः तूर्तिः । जमे तु मणि सीमा । अव-
तर्मनि मनीषादित्वात् मनः टिलीपे गुणे औम् ॥ १०३९ ॥

१०४० । राच्छ्वोर्लोपः ।

रात् ५१, च्छ्वीः ६॥, लोपः १॥ ।

रात् परयोः कृकारवकारयोर्लोपः स्यात् क्वौ भस्वणौ जमे
च । मुच्छां मूः धूर्वा धूः ।

१०४१ । आट्टो त्रिः ।

आत् ५१, ऊटः ६१, त्रिः १॥ ।

अवर्णात् परस्य ऊटो त्रिः स्यात् जनान् अवतीति जनौः ।

१०४२ । यम-मन-तन-गमोऽन्तलोपः क्वौ ।

यस-मन-तन-गमः ६१, अन्तलोपः १॥, क्वौ ७॥ ।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् क्वौ । संयत् परिमत् परीतत्
सङ्गत् ।

मूर्च्छा मीह उच्छ्रे ऋक्षी क्षिपि अनेन क्लीपेर्व्यनचतयीति दीर्घे मूः । अचि
तु सुरौ सुरः इत्यादौ ऋक्षस्थितिः । धूर्वा हिंसे ऋक्षी क्षिपि रलीपे व्यनचतयीति
दीर्घे धू धुरौ धुरः । अणौ भस्ति तु मूर्तः मूर्त्तिः धूर्तः धूर्त्तिः । अत्र रेफसाम्नि-
ध्यात् वकारी दन्त्य एव ग्राह्यः । तेन घर्वं गतौ नर्वं गतौ इत्यादौ न प्रसङ्गः ॥१०३२॥

जनानवतीति जनौः अत्र अवर्णान्तकर्मोपपदस्य क्लिबन्तधातुना समासेऽनेन
त्रिः । यत्रादौ क्षिप् ततः समासस्तत्र गुण एव । तेन जनस्य ऊः जनौः तव
ऊः तवोः इति असमासेऽपि गुण एव । एकपदे तु श्रवविकारि क्षिपि च्छ्वोः शृटा-
विति ऊटि अनेन तद्धौ शौः शावी शावः । घातुञ्ज जवे घौः घावौ घावः । क्तौ
शौतिः । एवं घौतिः घौत्वा ॥ १०४१ ॥

संयच्छतीति संयत् । परिमन्वते परिमत् । परितनोतीति परीतत् । एवं
संगच्छते सङ्गत् । एषु जम्बोपे स्वस्य तन् । परीतदिति दीर्घविधानात् क्लिबन्ते
धातौ उपसर्गादेः क्वचित् दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन तनि रुहि नहि इति
वपि व्यपि रुचि सहादिषु क्लिबन्तेषु उपसर्ग-अकारयोर्दीर्घ इति वीञ्चम् । परि-
तनोति परीतत् विरीहतीति वीहत् । उपनह्यतीति उपानत् । उपवर्त्तते

१०४३ । सि-विष्वदेवस्य टेऽरद्वच्चौ कौ ।

सि-विष्वच्-देवस्य ६।, टेः ६।, अदि ११।, अच्चौ ७।, कौ ७।

स्वेर्विष्वचो देवस्य च टेऽरदिः स्यात् क्विबन्तेऽच्चतौ सर्वान-
च्चतौति सर्वद्राड्, विश्वद्राड्, देवद्राड् ।

१०४४ । अमुद्राड् अमुमुड् अदमुयड् अदद्वड् ।
अमुमच्चतौत्यर्थे एते निपात्यन्ते ।

१०४५ । सह-सन्तिरः सध्रि-समि-तिरि ।

सह-सम्-तिरः ६।, सध्रि-समि-तिरि ११।

एषां क्रमादेते स्युः क्विबन्तेऽच्चतौ । सध्राड् सम्यङ् तिर्यङ् ।

१०४६ । वीरुहो धङ् कौ ।

वीरुहः ६।, धङ् ११।, कौ ७।

वीरुत् ।

१०४७ । त्यदादि-भवत्-समानान्योपमानात्
दृशः टक्-सक्-क्विपो ढे ।

त्यदादि—उपमानात् ५।, दृशः ५।, टक्-सक्-क्विपः १॥, ढे ७।

त्यदादेर्भवतः समानादन्यस्माच्चोपमानात् दृश एते स्युः ढे ।

उपावत् । प्रवर्षतीति प्रावट् । ससं विध्यतीति मर्मावित् एवं सृगावित् । निरीचते
नीरुक् । ऋतिं सहते ऋतीषट् अच अस्वष्टादितात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

सिष्य विष्वक् च देवश्चेति तस्य । विष्वगिति मूर्धन्यमध्यं चान्तमन्त्यं विष्वगच्च-
तीति विश्वद्राड् ॥ १०४३ ॥

सुगमम् ॥ १०४४ ॥

सह अच्चतीति सध्राड् । समच्चतीति सम्यङ् । तिरिऽच्चतीति तिर्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो धङ् स्यात् कौ । वेदीर्घस्य बीजं यममनेत्यत्र लिखितम् ॥ १०४६ ॥

त्यदादिर्दृश्यं म त्यदादिः । अत्रादिः अत्रादिः ।

१०४८ । से डा ।

से: ६।, डा ११।

से डा स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः
तादृक्षः तादृक्, भवाद्दृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेव्यमू ।

समान इदम् किम्-अदः । ६॥, स-ई-कौ अमू । १॥ ।

एषां स्थाने स ई की अमू एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते
दृशि । सदृशः ईदृशः कौदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।

इति ढनादिपादः ।

भवसमानान्वं तच्च तत् उपमानञ्चेति त्वदादिसमानान्वोपमानं तस्मात् । उपमान-
भूतेभ्यः एभ्यः परात् दृशः एते स्युर्हे ॥ १०४७ ॥

ङित्वादन्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्वात् गुणाभावे तादृशः
टित्वादीपि तादृशी । एवं सकि कित्वात् गुणाभावे शङ्कानिति षङि षटोः कः से
इति पस्य काले चूङ् कुङिति शस्य काले वा तादृक्षः । स्त्रियान्तु तादृक्षा । एवञ्च
किपि कित्वात् गुणाभावे तादृक् एवं यादृशः एतादृशः त्वमिव दृश्यते त्वादृशः अह-
मिव दृश्यते मादृशः आवामिव दृश्यते अस्मादृशी वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशाः ।
त्वमिव दृश्यते त्वादृशः युवामिव दृश्यते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशाः ।
मुख्यीर्युग्मदीः साक्षात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् ।
एवं भवानिव दृश्यते भवादृशः ॥ १०४८ ॥

समानश्च इदम् च किम् च अदस् चेति । सञ्च ईय कौश्च अमूचेति । समान
इव दृश्यते सदृशः अयमिव दृश्यते ईदृशः क इव दृश्यते कौदृशः असाविव दृश्यते
अमूदृशः । अन्य इव दृश्यते अन्यादृशः ॥ १०४९ ॥

इति ढनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवतू भूते ढभावे घे ।

क्त-क्तवतू १॥, भूते ७, ढभावे ७ घे ७ ।

धोरतीतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवतुः स्यात्, उकावितौ ।
स्तुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

१०५१ । क्ते घौऽढे भावदैत्याक्रोशे तु वा ।

क्तेः ६१, घः ११, अढे ७, भावदैत्याक्रोशे ७, तु ११, वा ११ ।

क्ते घः न तु ढे, भावदैत्याक्रोशे तु वा, तयोः परयोः ।

१०५२ । सूत्वाद्योदिद्-क्षी-यल्-स्यातो न
तोऽपृमुर्च्छाध्यामदो दश्च ।

सू-लू-आदि-ओन्-इत् र-क्षी-यल्-स्य-आतः ५१, न ११, तः ६१, अपृ-मदः ५१,
दः ६१, च ११ ।

स्वादेर्त्वादेरोकारितो दान्तात् रेफात् क्षीशब्दात् यलस्य
युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात्, पूर्वस्य च दस्य
नः, न तु प्रादिभ्यः । क्षीणः क्षीणवान् । अढे किम् ? क्षितः
कामो मया ।

पृञ्जल स्तुतौ कर्मणि क्तः वेम सहति वेमलेऽपि वृद्धीति इमो निषेधे
कित्वात् गुणाभावे स्तुतः । स्नातं शोधने भावे क्तः स्नातं क्तञ्च दडु कर्त्तरि
क्तवतुः कित्वात् गुणाभावे उदित्वात् त्रिदच इति नुणि अलसीधोरिति दीर्घं
कृतवान् ॥ १०५० ॥

अविशेषात् क्षिणं हिंसायां क्षि क्षतैश्वर्ययोः क्षिणं वासगल्थीः इति त्रयाणां
ग्रहणम् ॥ १०५१ ॥

१०५३ । वृदश्रिजूर्णी कितो नेम् ।

वृदश्रिजूर्णीः ५१, कितः ६१, न १२, इम् १२ ।

वृजो वृद ऋदन्तात् उवर्णान्तात् श्रिज ऊर्णीश्च कित इम्
न स्यात् । सूनः सूनवान् दीनः, लूनः जीनः रुग्णः भुग्णः प्रह्रीणः,
मिन्नः निर्विस्त्रः, प्यानः ग्लानः आणः । प्रादेस्तु—पूर्तः मूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । वृतः भूतः श्रितः शृतः उर्णुतः ।

यर्लो यलानः स चामौ स्यञ्चेति यलस्यः तेन युक्त आत् यलस्यात् । ततः सूलादौ च
ओदिञ्च द च रश्च चीञ्च यलस्याञ्चेति तस्मात् । पृश्च मूर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मद
चेति । न पृमूर्च्छु ख्याध्यामद चेति तस्मात् । चीण इति अकार्त्तकात् वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते पूर्वण दीर्घेऽनेन तस्य नकारि घृण इति णत्वम् एव चीणवान् । अदे
इति किम् ? चितः कामी मया हिंसित इत्यर्थः । चीशब्दापादानात् चीञ्च हिंसे
इत्यस्मादपि चीणः । भावादौ स्वयमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च ऋश्च उश्च श्रिज च ऊर्णुश्चेति तस्मात् । वृच्छतीः स्यादृदुहुरिति वेसले
श्रेयतेः भस्ज श्रि सृ इति वेसले नेम् डीश्रीत्यादिना क्तवली रिम् निषेधे सिद्धे
हववतेरित्यादिना त्वादीनाञ्च इम् निषेधे सिद्धे एषां वयाणामिहोपादानं क्त्वाच
इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्वा तौत्वा श्रित्वा इति । एवं उवर्णान्तत्वेनैव प्राप्नो
ऊर्णाः पृथक् ग्रहणम् कथमिति चेत् सत्यम् । भस्जश्रिसृ इत्यञ्च ऊर्णोर्वेसले नेम्
डीश्रीत्यनेन वेसधातुभ्यः क्तवली रिम् निषेधे तत्रैव अनेकाची वर्जनात् ऊर्णां
रिम् प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहोपादानम् । स्वादिमाह । सून इति स्यूड सृत्तौ
कर्म्मणि क्तः अनेन इम् निषेधे पूर्वण तस्य नः । एवं सूनवान् । ओदीड्य चये
दीनः । लादिमाह । लूजगि छिदि लूनः । ज्यागि जरायाम् अत्र वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते ग्रहणपाद्योरिति जौ जीर्घोऽन्त्य इति दीर्घे जीनः । ओदितमाह ।
भुजो शौ वक्रणे भुयः अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ चूड्कडिति जस्य गकारे
पश्चात् तस्य नः । ओहालित्यागे प्रह्रीणः अत्र दामा गै इति डौ नीचोऽन्तरिति
णत्वम् । दान्तमाह । इर्मिदा 'वेहने मिन्नः । आदित इति वक्ष्यमाणादिम्
निषेधे पूर्वण तस्य नः । निर्विस्त्र इति विद्यौड भावे पूर्वापरहायणादित्वात्
णत्वम् । निर्विस्त्रोऽप्ययने जड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुडोर्णि उद्यमे गूर्णः ।
चूड्को दहिचूर्ण इत्यादि क्तत्वम् । एषु नेम् डीश्रीत्यनेन इमी निषेधः । यलस्यातः

१०५४ । दिव्यञ्च श्योऽजिगीषाजास्पर्शे न त-स्तयोः ।

दिवि-अञ्च-श्यः ५१, अजिगीषा-अज-अस्पर्शे ७१, न ११, तः ६१, तयोः ६॥ ।

दिवेरजिगीषायामञ्चतेऽजं श्यायतेऽस्पर्शं तयोस्तस्य नः
स्यात् । आद्यूनः समक्तः ।

१०५५ । घन-स्पर्शे श्यो जिः ।

घन-स्पर्शे ७१, श्यः ६१, जिः ११ ।

घने स्पर्शं चार्थं श्यो जिः स्यात् तयोः । शौनं घृतम् ।

माह । ग्लै क्लमे ग्लानः श्याल स्वेदे श्याणः । एवं यै न्यक्करणे द्यानः । यत्नस्यात
इति धातोरेव न तु उपसर्गस्य । तेन निर्यातः निर्वात इत्यादी न प्रसङ्गः । अत्र
मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तसम्मादपि तयोस्तस्य नः स्यादिति
सूचितम् । तेन राक्तीलीप इति क्वयलीपे सुर्क् सुर्का तु विभृता । आदित
इति इमो निषेधे स्ूर्णः स्ूर्णः । शुर्व दुर्वी वधे नेम् डीश्चैति इमो निषेधे थूर्ण
दूर्णः इति एवं कृश विक्षेपे तृतरिभिभवे इत्यादीनां इरि कृते कौर्णः तौर्णः
इत्यादि अत्र धूर्वी हिंस इत्यस्य तु वकारलीपेऽपि कितवे वाच्चे मनीषादिलात्
तस्य नो न स्यात् । तेन घूर्त्तः कितवः । अन्यत्र धूर्णी षगः सिंहेन हृत इत्यर्थः ।
प्रादेस्तु । जिपु गिलि तु पालने । अस्य लादिलात् प्राप्ता निषेधे पूर्त्तः सूर्क्षा
मोह उकृथे आदित इति इमो निषेधे राक्तीरिति क्लोपे मूर्त्तः । स्यातः ध्यातः
इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्ता निषेधः । मत्त इति मदीभिर्षडि हर्षे दान्त-
त्वात् प्राप्ता निषेधः वृद्धश्चि इत्यस्य उदाहरणमाह । वत इति वनगव वृद्ध वृत्ती
वृत्त्य सम्भक्तो इति चयाणाम् ॥ १०५३ ॥

दिविञ्च अञ्चश्च श्यायेति तत् तस्मात् । न जिगीषा अजिगीषा । जम् अपादानं
न जम् अजम् । न स्पर्शोऽस्पर्शः । अजिगीषा च अजञ्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन् ।
एषु नञ्समासः स्पष्टार्थः । आद्यून इति आङपूर्वात् दिव्यु जिगीषादौ अकर्म-
कत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे क्तीः श्टावित्यूटि अनेन तस्य नः ।
समक्त इति अन्चु गतिपूजनयोः कर्मणि क्ते नेम् डीश्चैति इमो निषेधे हसुङ्ग
इति नलोपे चूडिति कुडि अनेन तस्य अनेन तस्य नः ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शौनमिति श्यैः गन्तौ के कञ्च —

जिगौषादौ तु । द्यूतम् । उदक्तमुदकं कूपात् । शीतं जलम् ।
घनस्पर्शं किम् ? संश्यानो वृश्चिकः शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतिः ।

प्रतिः ५१ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात्वा ।

अभि-अवात् ५१, वा ११ ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः
अभिश्यानः, अवशीनः अवश्यानः ।

१०५८ । पिञ्जो ढघे न तो ग्रासे ।

पिञ्जः ५१, ढघे ७, न ११, तः ६१, ग्रासे ७ ।

पिञ्जः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये ।
सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूजो नाशे ।

पूजः ५१, नाशे ७ ।

पूजो नष्टः । अन्यत्र पूतः ।

जीर्घाज्यः पूर्वस्य तस्य नः । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्तः जिगौ-
षायां तस्य नी न स्यात् । उदक्तमिति उद्वतमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादान-
प्रयोगात् तस्य नी न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थे जिः स्यात् तस्य नी न स्यात् ।
संश्यान इति घनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥ १०५५ ॥

वृथग्योगात् घनस्पर्शघीर्नानुवृत्तिः ॥ १०५६ ॥

सुगमम् ॥ १०५७ ॥

पिन्नगज वन्धे इत्यस्यात् कर्मकर्तरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये ।
ग्रासः कवलः । सिनी ग्रासः स्वयमेव वद्ध इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितश्चौरः स्वय-
मेव । वादयमज्यवर्तित्वादेतदादीनां चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूज ग्रीधे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नामार्थे तयोस्तस्य नकारः स्यात् ॥ १०५९ ॥

१०६० । दुग्धोः घञ्च ।

दुग्धोः ६॥, घञ् १।, च १।।

आभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घञ्च । दूनः गूनः ।

१०६१ । व्रश्चेः कङ् च ।

व्रश्चेः ६।, कङ् १२।, च १।।

व्रश्चेस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च । वृक्णः ।

१०६२ । ऋग्रातोन्दनुदविन्दो वा ।

ऋ—विन्दः ५।, वा १२।।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा । ऋणः ऋतः, घ्राणः घ्रातः,
व्राणः व्रातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः ।

१०६३ । जै-शुष् पचो म-क-वः ।

जै-शुष्-पचः ५।, म-क-वः १।।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्युः । क्षामः शुष्कः पक्वः ।

दुद्विऽनुवापे गुणि तु विष्टोक्तर्गे इत्येताभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्दीर्घञ्च ।
अदीर्घञ्च खेदे गुणि तु विट्छजी इति दीर्घान्ताभ्याम् एवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं ऋक्षा-
न्तयोः दुग्धोः प्रयोगनिषेधार्थम् ॥ १०६० ॥

न च चङ्ङित्यनेनैवेष्टसिद्धौ इह कङ्ङविधानं इथेति वाच्यम् । शङ्काजिति
विशेषविधानात् षङ्ङः प्राप्तव्यत्वात् । वृक्ण इति व्रश्चूश् छेदे कर्मणि क्ते नेम्
ङीञीति इमो निषेधे ग्रहस्तपाद्योरिति जी अनेन तस्य नत्वे चस्य च कङ्ङि नैमि-
त्तकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यशस्य दन्तत्वे स्यादेः सी लोपः ॥ १०६१ ॥

ऋण इति ऋणि लञ्जे कर्तरि क्ते अनेन तस्य नः । पले ऋतः । घ्रा गन्ध-
ग्रहणे कर्मणि क्ते घ्राणः घ्रातः । वैङ् पालने कर्मणि क्ते वाणः वातः । उन्द
धी छेदे कर्तरि क्ते नेम् ङीञीति इमो निषेधे हमुङ्ङ इति नलोपे उन्नः उत्तः ।
कर्मणि क्ते नुन्नः नुत्तः । घी विदङ्ङ मीमांसि कर्मणि क्ते विन्नः वित्तः । संज्ञायान्तु
देवतातः इत्येव वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ॥ १०६२ ॥

जै चये क्षामः, शुष्कौ शीघ्रे शुष्कः । उभयत्र अकर्मकत्वात् कर्तरि क्ते ।

१०६४ । प्र-स्यो म वा जिश्च ।

प्र-स्यः ५१, म १२१, वा १२१, जिः २१, च १२१ ॥

प्रस्यस्तयोस्तस्य मः स्यात् वा जिश्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल
सम्फुल्ल प्रफुल्ल चीव कश परिकशोल्लाघाः ।

निर्वाण—उल्लाघाः १॥१॥

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाणं सुक्तिः,
भित्तं खण्डम् ऋणं विशोध्यं, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः । फुल्लो
विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । चीवो मत्तः, कशस्तनुः
परिकशश्च, उल्लाघो नीरुजः ।

डुजौष पच पाके कर्मणि क्ते अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ वृङ्ङिति कुडि
पश्चादनेन तकारस्य वः पक्वः ॥ १०६३ ॥

अत्र वाशब्दस्य मकारिण्यैव सम्बन्धत्वात् जिर्नित्यः । स्यैः संहतौ ध्वनौ कर्त्तरि
क्ते प्रस्तीमः प्रस्तीतः । प्रात् किम् ? स्थानः संस्थानः ॥ १०६४ ॥

वा ल गमनहिंसयोः निर्वाणः शान्तः निर्वाणं सुक्तिः उभयव नोऽचोऽन्तरिति
णत्वम् । अन्यत्र निर्वातः । जघौ भिदिर भित्तं खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणदुज
गतौ ऋणं विशोध्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदल्मतौ वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः अन्यत्र
विदितः । फुल्ल विकसने इमोऽभावे तकारस्य लोपेऽकारस्य पूर्वेण योर्गे फुल्लादि-
चतुष्टयम् । केवलस्य उत्सम्पपूर्वस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि ।
जौमरास्तु जिफलाभिदीत्यस्यैव फुलादेशं तकारस्य च लकारे क्त्वा फुल्लादि-
चतुष्टयं साधयन्ति । तस्मते फुल्लविकसने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोधः ।
समते तु फलनिष्पत्तौ फलज गतौ इति द्वयोः सेमोः फलितः फलितवान् इति ।
जिफलाभिदीतस्य आदित इति इमो निषेधे चर्फलोदुरिति अकारस्य उकारे
प्रफुल्ल इति बोपदेवलिखनात् फुल्लो विकसित इति व्याख्यानाच्च फुल्ल विकसने

१०६६ । लुधवसपूजार्थाच्चागार्धार्थ-लुभः कृष्यम् ।

लुध-लुभः ५॥, कृष्यः ६॥, च ॥१॥, इम् ॥१॥ ।

एभ्यः परयोस्तयोः कृष्य इम् स्यात् । लुधितः उषितः
अञ्चितः लुभितः । गती तु । अक्तः । गार्धार्थं तु लुब्धः ।

१०६७ । पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा ।

पू-व्याश्वसः ५॥, तयोः ६॥, वा ॥१॥ ।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा ।

१०६८ । पू शी धृष मिद क्षिद स्विद क्षमा-
र्यमृषां सेमो णुः ।

पू-मृषां ६॥, सेमोः ७॥, णुः १॥ ।

एषां णुः स्यात् तयोः सेमोः । पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातनं प्रतीतः । चीवृड् दर्पे चीवो मत्तः । सीपसर्गस्य तु प्रचीवितः ।
कशिर्यस्य काश्च्ये । कशस्तनुः एव परिक्रशः । अन्यत्र परिक्रशितः । लोष्टुड् शक्तौ ।
उल्लाघी रीगान्मुक्तः, केवलस्य उदो ग्रहणात् प्रील्लाघितः प्रलाघितः शक्तः इत्यादौ न
निपातः ॥ १०६५ ॥

गार्धं लिप्सा । गार्धमर्थो यस्य स गार्धार्थः न गार्धार्थः अगार्धार्थः स
चासौ लुभ चेति अगार्धार्थलुभः ततः लुधश्चेत्यादि द्वन्द्वे तस्मात् । लुध वसीः औदि-
त्वात् पूजार्थाच्चीरुदित्वेन क्ताची वेमले अगार्धार्थलुभश्च वेम् सहैत्यादिना वेमले
नेम् डीञ्चीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम् । लुधित इत्यादि सुगमम् । लुभित
इति लुभ विमोहने । गार्धं तु लुभ्येर्गार्धं क्तः । नेम् डीञ्चीति इमो निषेधे
दमात्तश्चौरिति तस्य धे भूपभसीरिति भयवः । क्ताचस्तु लुधित्वा उषित्वा अञ्चित्वा,
लुभस्तु अनेन इमि व्युञ्जीवो हसादेरिति क्लिप्तविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा ॥ १०६६ ॥

पूङ् पूजोः वृदुशीत्यादिना निषेधात् क्लिष्टू उपतापि क्लिष्टुगतु विवाधे इत्ये-
तयोर्वैमतया नेम् डीञ्चीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादीनां नित्यप्राप्तौ विभा-
षेयम् ॥ १०६७ ॥

क्षमार्थस्यासौ सध चेति क्षमार्थ-सध ॥ ततः एषां शीस्य एषां लिप्सा लिप्सा

क्लिष्टः, वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः,
आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं जेदितं खेदितं
मर्षितम् । क्षमार्थः किम् ? अपसृषितं वाक्यम् ।

१०६८ । भावादिद्वे वोदुडोऽवतः ।

भाव-आदिद्वे ७, वा ११, उत्-उडः ६, अप-वतः ६ ।

विहिताप उदुडो भावाद्विद्वयो ण्वर्वा स्यात् तयोः सेमोः ।
द्योतितं द्युतितं तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो जेः ।

लोपः १, जेः ६ ।

जेर्लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावितः भावितवान् ।

स्विदथ क्षमार्थस्य च तेषाम् । सह इमा वर्तेते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति
पूर्वेण इमि अनेन गुणः । जिष्ठषान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावाद्विद्वे वेति इम् पत्ते-
ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इक्षिण्या स्नेहने लब्धिलज्जि नीचे एषामपि साध्यम् ।
धर्षितमिति स्यञ्च चान्तौ वसीऽरस्येति इमि अनेन गुणः । अपसृषितं निन्दितं
वाक्यमित्यर्थः ॥ १०६८ ॥

आदिद्वे क्रियारम्भः । अप्सृषी विधाने उपचारात् । अप् अत्यस्य अध्वान्
तस्य । इत्यत आह विहिताप इति । विहितः कृतीऽप् यस्मात् स विहिताप्
तस्य । भादेरदादिष्वेत्यर्थः । अदादेः श्रुतीऽस्थायित्वेऽपि तद्विधानमेतदर्थम् ।
भादेस्तु द्युत्लङ्घ द्युत्वां भावे क्ते वसीऽरस्येति इमि अनेन वा गुणे द्योतितं द्युतितं
तेन । एवं शुभलङ्घ शोभितं शुभितम् । अदादेस्तु लघिर रुद रोदि रोदितं
रुदितम् । तुरल्लिर्वगे तोरितं तुरितम् । आदिद्वे तु वे चादिद्वे इति वक्ष्य-
माणात् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतितः प्रद्युतितः स इत्यादि बोध्यम् । भावदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधितं प्रक्षुधितः सः । एवं कुणश्च उपकरणे कुणितं प्रकु-
णितः सः । भावाद्विद्वयोः किम् ? अकर्त्तृकत्वात् कर्त्तरि क्ते द्युतितः । सेमोः
किम् ? गुप्तं दुग्धम् । भावाद्विद्वयोः क्तवतीरसम्भवेऽपि तथोरित्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
सायकम् ॥ १०६९ ॥

भावित इति जेर्लोपे त्यलोपे त्यलक्षणांमिति न्यायात् द्विविः । एवं जिमुद्वे

१०७१ । नैम् डीश्वीदिद्वेमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः ।

न ११, इम् ११, डी-श्वि-ईदिन् वेमः ५।, अ-पति-अनेकाच्-निष्कुषः ५। ।

डीडः श्वयतेः ईकारितो विकल्पितमश्च पत्यादिवर्जात् तयोः
इम् न स्यात् । डीनः शूनः दीप्तः गूढः रुतः ततः । पत्यादेस्तु
पतितः दरिद्रितः निष्कुषितः ।

१०७२ । आदितः ।

आदितः ५। ।

आकारितस्तयोः इम् न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् ।

मीदितः मीदितवान् । वृषुडवल् वडितः इत्यादौ गुणः । भन्जी चौ भञ्जित
इत्यादौ अगुणनिमित्तको नलोपी न स्यात् ॥ १०७० ॥

ईत् इत् यस्य स ईदिन् । वा इम् येभ्यः ते वेमः । ततः डीय श्विश्च ईदिञ्च
वेमश्चेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाच्च निष्कुप् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽपत्य-
नेकाज् निष्कुष तस्मात् । डीन इति ओदीडय गतौ अनेन इमी निषेधे ओदि-
त्वात् तस्य नः । अविशेषात् डीडच्च नभोगतौ इत्यच्चादपि इमी निषेधे डीत
इति । शून इति टुँ ओश्चि क्ते ग्रहस्वपाथीरिति जौ जीर्घाँत्य इति दीर्घं
ओदित्वात् तस्य नः । ईदितमाह । दीपीडयु दीपने दीप्तः । वेममाह । गूढञ्च
संवृतौ क्तः वेमूदिदित्यनेन वेमत्वादिमी निषेधे ह्रीदीभावित्यादि कार्यं गूढः ।
रुत ध्वनौ वेमूदिदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे रुतः । तनदुञ्च विस्तृतौ पूक्ति शुदित
इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लोपे ततः । एयं वहजङ् शतौ वेमसहेति
वेमत्वात् इमी निषेधे सीडः । रुत्य नत्ते वृत्कृत् इत्यादिना वेमत्वात् इमी निषेधे
वृत्तः । पतितः दरिद्रितः इत्युभयत्र भसृज श्विस्तु इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित
इत्यत्र वेमूदिदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषां वर्जनात् इम् स्यात् ॥ १०७१ ॥

आत् इत् यस्य स आदिन् तस्मात् । इमिंध्या स्तेहेन अकार्यकत्वात् कर्तरि
क्ते अनेन इम् निषेधे सूत्राधीदीति तस्य दस्य च ने मिन्नः । एवं मिन्न-
वान् ॥ १०७२ ॥

१०७३ । भावादित्ते वा ।

भाव-आदिदे ७, वा । १ ।

मिन्नं मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः सः ।

१०७४ । शक्रे ।

शक्रेः ५, दे ७ ।

शक्तोऽर्चितुं शिवस्तेन, शक्तः ।

१०७५ । चुम्ब वादं खान्तं ध्वान्तं फाण्टं
कष्टं घुष्टं लग्नं स्निष्टं विरिम्बं धृष्टं विशस्तं परि-
वृढं दृढं शृतं वृत्ताभ्यर्णाः ।

चुम्ब—अभ्यर्णाः १ ॥

एते तान्ता निपात्यन्ते । चुम्बो मयः, वादं भृशं, खान्तं
मनः, ध्वान्तं तमः, फाण्टं कषायभेदः, कष्टं कच्छ, घुष्टं
शब्दितं, लग्नं सक्तं, स्निष्टम् अस्पष्टं विरिम्बः स्वरः, धृष्टः
प्रगल्भः, विशस्तश्च, परिवृढः प्रभुः, दृढो वली, शृतं पक्वं,
वृत्तो गुणः छात्रेण, अभ्यर्णं समीपम् ।

आदिदं क्रियारम्भः । भावश्च आदिदञ्चेति तस्मिन् । आकारिणी घातीर्भावे
आदि कर्मणि च विहितयौक्तयोः इम् न स्यात् वा । भावादित्थीः क्तवतीरसम्भवात्
क्तस्यैव । इक्षिंथ्य मिन्नं पक्षे पूश्रीष्टवेति गुणे मेदितं तेन एवं प्रमिन्नः प्रमेदितः
सः । अत्र वक्ष्यमाणात् कर्त्तरि क्तः ॥ १०७३ ॥

शक्रेः कर्मणि विहितयोः इम् न स्यात् वा । कर्मणि तु क्तवतीरसम्भवेऽपि
तयोरीत्यस्यानुवर्त्तनं नेम् सन्निव्यर्ह इत्यादौ सार्थकम् । दे किं तेन शक्तम् अत्र
वेसलात् नेम् डीवीति नेम् ॥ १०७४ ॥

चुम्बलङ् सञ्चली । चुम्बी मयः आलीङित इति यावत् । अन्यत्र चुम्बितः ।
वाहेड यत्र वादं भृशम् । अन्यत्र वाहितम् । स्तेन ण शब्दे खान्तं मनः । अन्यत्र

१०७६ । नेम् संनिव्यर्दः ।

नं ११, इम् ११, सं-नि-वि-अर्दः ५ ।

संनिविपूर्वात् अर्दतेस्तयोः इम् न स्यात् । समर्थः न्यर्थः व्यर्थः ॥

१०७७ । वा रुषाम हृष त्वर सङ्घुषास्वनः ।

वां ११, रुष-अस-हृष-त्वर-सङ्घुष-आस्वनं ५ ।

एभ्यस्तयोः इम् न स्यात् वा । रुष्टः रुषितः, आन्तः अमितः,
हृष्टः हृषितः, तूर्णः त्वरितः, संघुष्टं संघुषितम्, आस्वान्तम्
आस्वनितम् ॥

स्वनितम् । मिध्वन रवे ध्वान्तं तमः । अन्यच्च ध्वनितम् । फण्ण निक्षेहे निक्षेही-
नायासिनोत्पत्तिः । तस्य प्रेरणञौ फोण्टम् अनायासकृतः कषायमेद इत्यर्थः ।
अनायासकृतं फाण्टमित्यमरात् । अन्यच्च फाणितम् । कष वधे कष्टं कृच्छम् ।
अन्यच्च कषितम् । घुष किं इर्नुतौ विशब्दे घुष्टं शब्दितं स्वार्थे निपात्यम् । लग्नं
सङ्घं लग्नं सङ्घं स्वार्थे निपात्यम् । स्नेच्छ किं देश्योक्तौ स्नेष्टम् अस्नेष्टम् । अन्यच्च
स्नेक्षितम् । उ रेभ्यश्च विरिभ्यः स्वरः अन्यच्च रेभितम् । जिहृषा न प्रागल्भ्ये ।
घृष्टः प्रगल्भः । स्वार्थे निपात्यः । किञ्च आदित इति इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
निपातनम् आदि कर्षणि कर्त्तरि क्ते भावादिदे वेति पाक्षिकस्य इमौ निषेधाद्यम् ।
उशस वधे विशस्तः प्रगल्भः क्तावेमतया नेम् डीञ्चोत्पत्तिर्नेम् इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
प्रगल्भात् अन्यच्च विशसित इत्यच्च इम् प्राप्तार्थं निपातनम् । वृहि वृद्धौ । परिवृद्धः
प्रभुः अन्यच्च परिवर्द्धितम् । वृहि वृद्धौ वृद्धौ बली अन्यच्च वृद्धितम् । यात्रा पाके
केवलस्य ज्यलस्य च शतं पक्तम् । एतच्च क्षीरे हविषि च वाच्ये निपातनम् । अन्यच्च
आणा अपिता यवागूः । वतडुवल् वत्तने । ज्यलस्य वतः गुणी ग्रन्थविशेष-
श्लाघेण अधीत इत्यर्थः । अन्यच्च वर्त्तितः । अर्द्ध यातनागतिवाचने अभ्यर्थं
समीपम् । अन्यच्च अर्द्धितः ॥ १०७५ ॥

अर्द्ध यातनादौ अनेन इम् निषेधे तस्य दस्य च ने संमर्थः एवं संमर्थवान् ।
एभ्यः किम् ? अर्द्धितः आर्द्धितः अर्द्धितवान् ॥ १०७६ ॥

रुष्येर्जि कृषिः रुष्टः रुषितः । अस्य विमसहेति विमलेऽपि नेम् डीञ्चोति निषेधा-
दप्राप्तौ विभक्त्या, अस गतौ आन्तः जमुडभास्यणाविति दीर्घः । पचे अमितः ।

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्-
ज्ज्ञप्ता वा ।

दान्त-ज्ञप्ताः १॥, वा ११ ।

एते अन्ताः क्तान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
पूरितः दासितः साशितः छादितः ज्ञपितः ।

१०७९ । स्फ्रायः स्फ्री वा ।

स्फ्रायः ६१, स्फ्री ११, वा ११ ।

स्फ्रीतः स्फ्रीतवान्, स्फ्रातः स्फ्रातवान् ।

१०८० । प्यायोऽग्नेः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

प्यायः ६१, अग्नेः ६१, पी ११, अस्वाङ्गे ७, तु ११, वा ११ ।

अग्नेः प्यायः पी स्यात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः ।

पीनं मुखं, प्यानः पीनः खेदः ।

हृष्य इर तुष्टौ । हृष्टः हृषितः । अस्य क्ताच्च वेमत्वात् नेम् डीञ्चीति निषिधा-
दप्राप्तौ विभाषा । जित्वरषमङ् सट् । सिवावमवेति ऊटि मुलाद्यौदिदिति
तस्य ने तूर्णः । पक्षे लरितः । घुष कि इनुंती वि शब्दे । सङ्घुष्टं सङ्घुषितम् ।
स्वन ण शब्दे । आस्वान्तम् आस्वनितम् ॥ १०७७ ॥

दन्मादीनां व्यन्तानाम् एते क्तान्ता वा निपात्यन्ते । दन्भु इर्शने श्मभिर्यं श्मे
प्रेरणञौ कर्मणि क्ते दान्तः शान्त इति । पक्षे घटादीति ऋस्वे वसोऽरस्येति इमि
लीपो जेरिति जेलीपे दमितः शमित इति । पूरी ङ् पूतीं प्रेरणञौ पूर्णः । पक्षे
इमि जेलीपे पूरितः । दस्यु इर् तु उत्त्वेपणे प्रेरणञौ दस्तः । पक्षे दासितः ।
स्पर्शञ् गत्यवाधयोः प्रेरणञौ स्पष्टः । पक्षे साशितः । कृद् किञ्च संवर्तौ ।
स्वार्थञौ क्छन् । पक्षे छादितः । ज्ञप क्तं तु ज्ञप्ता स्वार्थञौ ज्ञप्तः । पक्षे
ज्ञपितः ॥ १०७८ ॥

स्फ्रायीङ् संठङ्घौ ईदित्वात् इमौ निषेधे स्फ्रीतः स्फ्रीतवान् । पक्षे थ्रिलीप इति
थ्रिलीपे स्फ्रातः स्फ्रातवान् ॥ १०७९ ॥

श्री प्यायीङ् ठङ्घौ क्ते ईदित्वात् इमौ निषेधे श्रीदित्वात् तस्य ने पीनं मुखम् ।

१०८१ । आङोऽन्धसोः ।

आङः ५१, अन्ध-उधसोः ७॥ ।

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धसोः । आपी-
नोऽन्धः, आपीनम् उधः ।

१०८२ । क्लादेः स्वः क्तौ च ।

क्लादेः ६१, स्वः ११, क्तौ ७, च ११ ।

क्लादेः स्वः स्यात् तयोः क्तौ च । प्रक्लन्नः ।

१०८३ । दो-घो-मा-स्थां डिस्थणौ ।

दो-स्थां ६॥, डिः ११, ति ७, अणौ ७ ।

एषां डिः स्यात् अणौ तकारे परे । दितः सितः मितः स्थितः ।

१०८४ । क्वा-शोर्वा ।

क्वा शोः ६॥, वा ११ ।

क्वितः क्वातः, शितः शातः ।

अग्रेः किम् ? प्रप्याणं मुखम् । यूलीप इति यलीपः । अस्नाङ्गे तु प्यानः पीनः
खेदः ॥ १०८० ॥

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः परयोः अन्धौ उधसि च वाच्ये । अन्धः
कूपः उधो गवादेः स्तनः ॥ १०८१ ॥

क्लादीङ् मीदने कर्त्तरि क्ते ईदित्वात् इमी निषेधे अनेन ऋस्ते दान्तात् तस्य
इस्य च ने प्रक्लन्नः क्लन्नवान् क्तौ क्लत्तिः ॥ १०८२ ॥

दो य क्तेदितः । पी य नाशे सितः । मा इति स्वरूपात् मेङ् प्रतिदाने
माङ्गलि शब्दे माल च माने माङ्ग्य च माने इत्येतेषां मतः । जि ष्टा स्थाने स्थितः
एवं दितवान् दितिः दित्वा । अणौ किम् ? दाता दातुं दात्रमित्यादि ॥ १०८३ ॥

क्वाशोर्दिः स्यात् वा अणौ तकारे । क्वा य लूनौ एचोऽशित्या क्वितः क्वातः एवं
शो यः निश्चाने शितः शातः ॥ १०८४ ॥

१०८५ । शो व्रते नित्यम् ।

शः ६।, व्रते ७।, नित्यम् १। ।

संश्रितं व्रतम् ।

१०८६ । धाजो हिः ।

धाजः ६।, हिः १। ।

धाजो हिः स्यात् अणौ ते परे । हितः ।

१०८७ । चरफलोऽदुः ।

चर-फलः ६।, अत् ११।, उः १। ।

अनयोः अकार उः स्यात् अणौ ते । चुर्णं प्रफुल्लतः ।

१०८८ । दहोऽधः ।

दत् ११।, दः ६।, अधः ६। ।

दासञ्जकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः किम् ?, धीतः ।

शो य निश्चान्ने इत्यस्य नित्यं डिः स्यात् अणौ तकारे व्रते वाच्ये । संश्रितं व्रतम् । अत्र व्रते वाच्ये क्तस्यैव प्रयोगः ॥ १०८५ ॥

हितः हितवान् हितिः हित्वा हित्विसम् ॥ १०८६ ॥

चर गसनेऽदने आचारे अस्मात् क्तवत्त्वोः क्ताचय वसोऽरस्येति इमि अव्यव-
हिततकाराभावादुकाराभावे चरितः चरितवान् चरित्वा । कौ तु हवचतेरिति
इमो निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यनचतयीति दीर्घे चुर्तिरिति । जिफला
भिदि आदित इति इमो निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्लतः एवं फुल्लतवान्
फुल्लितः ॥ १०८७ ॥

दाल लूनौ, दा द्वा दाने दुदाज्जि च देङ् पालने इति चतुर्णां दत्तः एवं
दत्तवान् दत्तिः दत्ता । उदाजलि दाने इत्यस्य तु दन्तिसम् इत्यपि । अधः किम् ?
घेष्ट पाने क्ते दासागै हाकेति डौ धीतः इत्यादि ॥ १०८८ ॥

१०८६ । ग्यचस्त वा ।

गि-अचः ५।, त ११।, वा ११। ।

मेरचः परस्य अधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यात् अणौ ते ।

प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०८७ । र्घी दा-ते गीचः ।

र्घः १।, दा-ते ७।, गीचः ६। ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्तं निर्दत्तम् ।

१०८८ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्धः १।, अदः ६।, यपि ७।, च ११। ।

अदो जग्धः स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०८९ । घे चादि-ठे क्तः ।

घे ७।, च ११।, आदि-ठे ७।, क्तः १। ।

आदि-ठे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कटं सः, प्रकृतः कटस्तेन । [१०५१] चे घं इति प्रक्षीणः सः ।

प्रत्तः प्रत्तवान् प्रत्तिः । डुदाजलि इत्यस्य तु प्रत्तिममित्यपि । पक्षे प्रदत्तः इत्यादि । अघः किम् ? घेष्ट पाने प्रघीतः । अचः किम् ? निर्दत्तः ॥ १०८६ ॥

वाङ्मयमध्यवर्त्तित्वादितदाद्यष्टानां नित्यत्वम् । गेः इचो दीर्घः स्यात् दास्थानजाते तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वेण दा स्थाने तकारेऽनेन नेर्दीर्घः एवं नीत्तवान् नीत्तिः परीत्तम् अनुत्तम्, इचः किम् ? प्रत्तम् ॥ १०८७ ॥

अदलो क्तः अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपीष्टसिद्धौ यपः पृथग् ग्रहणं ज्ञापयति यवादेशादादौ प्रकृतेः किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ न कुङ् प्रविश्य इत्यादौ न षङ् प्रणञ्च इत्यादौ न षङ् प्रलिङ्ग इत्यादौ न ङः । आप्रच्य प्रदीव्य अच शकार ऊटौ न स्तः । एवं ते परे रुदौ जग्धादेशो न स्यादित्यपि । तेन अन्नं स्निन्नतण्डुले रूढम् । यच्च क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तच्च तु स्यादेव । जग्धं फलं तेन खादितमित्यर्थः ॥ १०८८ ॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः
क्षितायुः शत्रुः ।

१०६३ । गत्यर्थादृशीस्थासवसजनजृम्भिषरुहः ।

गत्यर्थ—रुहः ५ ।

एभ्यो घे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गां गतः कृष्णं प्राप्तः,
शयितः, शेषमधिशयितो विष्णुः, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपा-
सितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽच्युतः, विश्वमनुजी-
र्णोऽनन्तः, लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरूढो गोविन्दः ।

कर्मशब्दः क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म क्रिया तत् सातत्ये इत्य-
मरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्मणी ढसंज्ञाविधानेन क्रियाया अपि ढे संज्ञासिद्धिः ।
ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृतः कटं सः, कटं
कर्तुमारब्धवान् इत्यर्थः । प्रकृतः कटखेन कटः कर्तुमारब्ध इत्यर्थः । अत्र प्रशब्द
आदिकर्मदीतकः । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्मप्रयोगी दृश्यते । यथा
नृब्रह्मचवविट्शुद्धैः साङ्गोपाङ्गैरिहीदिता इत्यमरः । घातवः पठिताः पाठं स्व
लोकागमस्थिता इति वीपदेवश्च । प्रक्षीणः स इति कर्त्तरि क्ते क्षेपं इति दीर्घे
सूत्राद्यदिदिति तस्य नकारे घूर्णं इति णत्वम् । प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन । अत्र भावे
क्ते दीर्घपत्वे प्रक्षीणं तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीणः क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्रा-
कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपत्त इत्यर्थः । आक्रोशे तु क्षीणायुः क्षितायुः शत्रुः
अत्रापि कर्त्तरि क्तः ॥ १०६२ ॥

नास्ति ढं येषां ते अढाः । गत्यर्थाश्च अढाश्चेत्यादिसमाहारे तस्मात् । घे च
क्तः इति वयमनुवर्तते । गङ्गां गत इति औगमल्यं गत्यां कर्त्तरि क्ते वनतनेति
नलोपः । गत्यर्थप्राप्तार्थयोरेक्यं दर्शयन्नाह । कृष्णं प्राप्त इति आप्लव्यौ कि
व्यापने । एवं लभ्यं ङीष् प्राप्तौ धनं लब्धः । परसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरत्र गत्यर्थ-
ग्रहणं ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्तार्थयोरेक्यात् वाभ्यां कर्त्तरि क्तः स्यात् । अधि-
करणे तु गत्यर्थादेव क्ती न तु प्राप्तार्थादिति । शीङ्लजि स्वप्ने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्तेति इमि प्रुशी घृषेति गुणे शयितः । अकर्मकत्वादेव प्राप्तौ
शीस्थादीनां ग्रहणं सकर्मकत्वेऽपि प्राप्तार्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि शिष-

१०६४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति-अदनार्थात् ५१, डे ७१, च ११ ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युर्गोप्यो दिदृक्ष्वः ॥

मधिप्रथितः । जिष्ठा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीषीमास्था-
मिति डौ वैकुण्ठमधिष्ठितः । जिला सङ् उपवेशे उपपूर्वत्वेन आराधनार्थत्वात्
संकर्मकत्वेऽपि शिवमुपासितः । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि धीषमध्यासितः । वसै
औ निवासं देशाब्धकालित्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते क्षुधवसेति इमि
यहस्रपांथीरिति नौ शासवसेति पत्वे हरिदिनमुपोषितः । जनौम्यङ् जनौ ।
जृङ्गम्यच्च इत्येतयोः कर्मासम्भवेऽपि पृथक् ग्रहणं ज्ञापयति । अनुपूर्वधीरेतयोः
प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्वं स्यादिति । तेन
राममनुजातोऽप्युतः अत्र नेमडीश्वीति इमो निषेधे खनसनेति डा । विश्वमनुजीर्णो-
ऽनन्तः । अत्र वृद्धश्रीति इमो निषेधे च्छदिरणाविति इरि व्यनचतयीति दीर्घे
सूत्राधीदिदिति तस्य नः । श्लिषौषलजि श्लेघे आलिङ्गनाथं सकर्मकत्वेऽपि लक्ष्मी-
मास्त्रिष्टी मुकुन्दः । विज रुद्धौ जन्त्याम् । आरीहणार्थं सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि
क्ते औदिच्छादिमीभावे हीदीभावित्यादिकार्यं गरुडमधिरुढः । एवं वषमारुढः
शिवः ॥ १०६३ ॥

ध्रुवो निश्चलस्य भावी ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्दं दिदृक्ष्वो गोप्य
इत्युचुः । तत् किमित्याह मुकुन्दस्येदं कुञ्जमासितम् । जिलासङ् उपवेशे । उप-
वेशनार्थत्वेन निश्चलार्थत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् । अत्र इदमित्यधिकरणमुक्तम् ।
रमापतेरिदं कुञ्जं यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्ते यातम् अत्र इदमित्यधि-
करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरतलं भुक्तं भुजो धौ चाणे भवे अधिकरणे क्ते
भुक्तम् अत्र एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वं कामुकसङ्केत्यादिना कर्त्तरि षष्ठी ।
चकारात् ढभावधेयु चेति । कर्मणि यथा मुकुन्देन पीठमध्यासितम् । मुकुन्देन
मथुरा याता मुकुन्देन याज्ञिकान्नं भुक्तमिति । भावे तु मुकुन्देन आसितं यातं
भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्दः पीठे आसितः मथुरां यात याज्ञिकान्नं भुक्त
इति ॥ १०६४ ॥

१०६५ । ज्ञार्चेच्छार्थजीच्छीलादेः सति ।

ज्ञा-अर्चा-इच्छार्थ-जि इत् शीलादेः ५।, सति ७ ।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः, वाञ्छितः, इक्षः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०६६ । ठी-प-म-वत् कसु-कानौ ।

ठी-प-म-वत् १॥, कसु-कानौ १॥ ॥

धोरेतौ क्रमात् व्याः प-म-वत् स्तः । बभञ्जान्, जजग्वान् जजागृष्टवान्, दुयूवान् दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाय अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चेच्छाः । ज्ञार्चेच्छा अर्था येषां ते ज्ञार्चेच्छार्थाः । जिरित् यस्य स जीत् । ज्ञार्चेच्छार्थाश्च जीञ् शीलादिभ्येति तस्मात् । पूर्वतयकारोऽनुवर्त्तते । तेन एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् चकारात् अतीति च । एतत् तु कालमात्रविधायकं, कर्मभावकर्तृषु तु यथासम्भवं स्यादित्यर्थः । विदल मती विदितः ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूजे पूजितः लीपी जेरिति जेलीपः । पूज्यते इत्यर्थः । वाछि कामे वाञ्छितः वाञ्छ्यते इत्यर्थः । एषु कर्मणि क्तः । इन्वीजिषड् द्युतौ अकर्मकालात् कर्त्तरि क्ते नेम् डीञ्चीति इमी निषेधे हसुङ् इति न लीपे ढभाचथोरिति तस्य धे भूप्रसोरिति षस्य दकारि इक्षः द्योतते इत्यर्थः । जिशील स्यात् समाधौ कर्मणि क्ते शीलितः ध्यायत इत्यर्थः । आदिशब्द जि रच पालने रक्षित इत्यादि । समते तु शीलादयोऽपि जिकारानुबन्धाः । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पदं क्रीतव्यमित्यर्थः न च विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्तः स्यात् नलतीत इति वाच्यम् अतीति वज्रतरः प्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परं मित्रातं तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणेति रघौ कालिदासः । ज्ञातो लङ्गेश्वरः कच्छादा ज्ञनेयेन तत् व्रत इति दण्डी । जगैरविदितविभवो भवानौपतिरिति भारविः । सपुण्यकर्मा मुक्ति पूजितो नृपैरित्यादि सुसुतः । न च एष्वपि वर्त्तमाने क्तः इति वाच्यं वर्त्तमाने क्ते कामुकसङ्गेति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः ॥ १०६५ ॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदित्यः कसुः

११०१ । शानेऽतो मन् ।

शाने ७१, अतः ६१, मन् १२१ ।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः ।

११०२ । या सोऽस्य ।

ई १२१, आ १२१, आसः ५१, अस्य ६१ ।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात् । आसीनः ।

११०३ । वेत्तेः शतुः कसुर्वा ।

वेत्तेः ५१, शतुः ६१, कसुः ११, वा १२१ ।

विदः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । विद्वान् विदन् ।

आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयपदिभ्यो इयं स्यात् । एवं वर्त्तमाने कर्मणि सकर्मक-
केभ्यः भावे त्वधर्मकेभ्यः शानः स्यात् इत्यर्थः । शित्वाद्रसंज्ञायां शवादी गच्छन्
दीश्यन् गृह्णन् तुदन् इयादि । एवं पित्वाभावाच्च जित्वे कल ध्वनौ रुवन् दृजल
स्ततौ स्तवन् इत्यादी गुणाभावे शुध्वीरित्युक् । एवञ्च कर्त्तुं गत्यां शतशानयोः
शित्वाद् क्त्वादिभ्यो इयच्छत् समियच्छानः । कातन्नास्तु । शतशानयोः प्रथमान्तेन
सामान्याधिकारणाभावे आमन्त्रणे शतशानौ न स्तः । तेन हे पचन् क्वाव । हे
पचमान क्वाच । इति स्यात् । हे पचन् ! हे पचमान ! इत्यादि न स्यात् इत्याहुः ।
एतयोः प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम् । पचन्निति डुञ्जीव श पच पाके
शत घे श्रे लोपीऽत इत्यकारलोपे क्त्वात् त्रिदच इति लुणि स्थानस्य लुप्
स्त्रियाम् इपि पचन्ती ॥ ११०० ॥

पचमान इति कर्त्तरि शानः । कर्त्तरि विप्र श्रीदनं पचमान आस्ते कर्मणि
विप्रेण पचमान श्रीदनः श्रीभते । भावे तु विप्रेण दीप्यमानम् ॥ ११०१ ॥

ई आ इत्युभयं लुप्तप्रथमैकम् । आसः परस्य शानस्य आकार ईकारः स्यात्
इत्यर्थः । जित्वासङ् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे
आसीनः ॥ ११०२ ॥

वेत्तेः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । शतस्थानजातत्वेन पितृम् अस्तीतवीधकत्वञ्च
न स्यात् । विदल मतौ शत तस्य स्थानेऽनेन कसौ विद्वान् । पते विदन् ॥ ११०३ ॥

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

शक्ति-वयस ताच्छील्ये ७।, शतुः ६।, शानः १। ।

शत्रुं निघ्नानः, कवचं विभ्राणः, भोगं भुञ्जानः ।

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट्-स्यमानौ ।

ती प म-वत् १२॥, स्यट्-स्यमानौ १॥ ।

धोः एतौ क्रमात् त्याः प म-वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

इति क्तादिपादः ।

एवर्षेषु शतुः स्थाने शानः स्यात् । शत्रुं निघ्नान इति हनलौ गतौ शट् शक्त्यर्थे-
ऽनेन शतुः स्थाने शाने शपी लुकि हनगमित्युङ् लोपे हनो ह्री व्र इति द्वादेशः ।
कवचं विभ्राण इति भ्रलि टुडु शट् यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतुः स्थाने शाने शपी
लुकि क्तादीरिदिरिति द्विले खेर्भकारस्य वकारे वृष्ठादिरिति डौ घूर्ण इति खत्वम् ।
भोगं भुञ्जान इति भुजधौ वाणे शट् ताच्छील्ये शतुः स्थाने शाने क्तादित्वा-
न्निण नशीन् इति नशी नकारे तस्य चकारः । छगड स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे वा
धारि । एवम् अधीङ्खल अध्ययने इत्येताभ्यामकच्छे शट् एव स्यात् न तु शान
इति वक्तव्यम् । धारयन्नुपनिषदम् अधीयन् तर्कम् । कच्छे तु धारयमाणः
अधीयानः ॥ ११०४ ॥

तेन भविष्यत्काले कर्तरि परस्मैपदिभ्यः स्यट् आत्मनेपदिभ्यः स्यमानः उभय-
पदिभ्यो इयं स्यात् । एवं भविष्यत्काले सकर्मकभ्यो भावे लृकर्मकभ्यः स्यमानः
स्यादित्यर्थः ॥ ११०५ ॥

इति क्तादिपादः ।

१०६७ । वसोर्घसिकाजिनात् इम् ।

वसोः इ, घस एकाच् चट-इन-आतः प्र, इम् । १ ।

घस एकाचोऽर्त्तरिन् आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः ।
जञ्जिवान् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् इदिवान् ।

आद्यनेपदिभ्यः कानः उभयपदिभ्यो इयं स्यात् । एवमतीते काले कर्मणि सर्व-
धातुभ्यः भावे लकार्कर्मिभ्यः कानः स्यात् इत्यर्थः । ठीपसत्वेनैव कित्सिद्धे एतयोः
पुनः कित्करणं स्यात् ऋपिदिति विशाषावाधनार्थं तेन भन्ज धौ मोटने कसौ
हवचतेरिति इम् निषेधे हसुङ्ग इति न लीपे द्वित्वादौ वभञ्चस् इति लिङ्गस्य
उदित्वात् त्रिदच इति लुगि नसक्कहन्न इति दीर्घे संयोगान्तलीपे वभञ्जान् ।
एयस् उदित्वादीपि वभञ्जुषी । जाण् क्तु जागरे कसौ जायोऽनव्वीति गुणविकल्पे
जजाण्वान् । दिव्यु जिगीषादौ कसौ ह्योः यूठाविति जटि द्विले दुयूवान् ।
पले थोलीप इजि वलीपे दिदिवान् । एवं विच्छृण्वती कृकारस्य शकारविकल्पे
विविश्रान् विविच्छ्रान् ॥ १०६६ ॥

घस च एकाच्च ऋय इन् च आञ्जिति तत्त्वात् । घसः प्रथमग्रहणात् एकाजिति
द्विले कृतेऽपि य एकाच् स एव स्यात् । ननमुनित्यनेन असुम् क्रादिभिन्नधातुभ्यः
अथा इमः प्राप्तावपि हवचतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह हसन्तानां मध्ये घसते-
द्विलेऽप्येताच्च आदन्तानाम् ऋ इति शाभ्याच्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादि-
विधी सुतगामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति ।
तेन चत्वाय साधुः कञ्जिवः इत्यादौ कारकविधायककारकात् प्रत्ययो जातः । जञ्जि-
वानिति । अद्वौ कसौ व्यां वेति घसादिभ्यो अलेन इमि द्वित्वादिकार्यो हनगनेति
भूपभसोरिति घस्य काले शासवसीति वक्तव्यम् । पक्षे अद्वौ द्विले दस्य लीपे सन्धौ
एकाचत्वात् इमि आदिवान् । एवं ईट ईटिवान् । एवञ्च यजः खेर्मुलस्यापि जौ
ईजिवान् वस जपिवान् इत्यादि । एवञ्च डुजौप पच पाके तृफलति खेर्लोपे
पेचिवान् भन्जौ जी मेजिवानित्यादि । ऋर्त्विगव्याम् ऋ प्रापे च इति इयोः कसौ
द्विले खेर्हकारस्य अले स्याद्यत्युत इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान् । स्वरूपग्रह-
णात् ऋर्त्न हिंसे इत्यस्य तु स्याद्यत्युत इत्यच अर्त्तियग्रहणात् गुणाभावे आदिगेचो-
रिति गुणे आरिवान् । इन गतौ कसौ द्विले खेः कितिर्घ इति दीर्घे इमि यिणी-
ऽच्यणाविति मूलस्य वकारे ईयिवान् । दास्वरूपात् कसौ द्विले इमि आदोरिति

१०६८ । हन गम दृश विश विन्दो वा ।

हन—विन्दः ५।, वा ११ ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा । जघ्निवान् जघन्वान्, जग्मि-
वान् जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्,
विविदिवान् विविद्वान् ।

१०६९ । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् १॥॥

एते वस्वन्ता निपात्यन्ते । चक्राणः, जजागराणः, जजा-
ग्राणः, अनूचानः ।

११०० । की-प-म-वत् शट-शानौ ।

की प म वत् ११॥, शट शानौ १॥ ।

धोरेतौ क्रमात् क्वाः प-म-वत् स्तः । पचन् ।

आलीपे दिदिवान् । एवं ख्या चष्यिवान् इत्यादि । एभ्यः किम् ? चित्ती ज्ञाने
चिचिवान् । इगताविति भौवादिकस्य ईवान् ॥ १०६७ ॥

हनलौ कूसौ इमि द्विले हनगमेति उङ् लीपे हनी ऋ इति ब्रादिशे जघ्नि-
वान् । पचे खेह्यौ च इति हस्य पे जघन्वान् । अगमल्ल कूसौ इमि उङ् लीपे
जग्मिवान् । पचे धीर्म न इति मस्य नकारे जगन्वान् । ददृशौ कूसौ इमि
ददृशिवान् पचे ददृश्वान् । शैविश कूसौ इमि विविशिवान् पचे विविश्वान् । विद-
ल्ल शपजौ लामे कूसौ इमि विविदिवान् ॥ १०६८ ॥

दाश्वङ् दाने तालव्यान्तः दाश्वान् । दन्त्यान् इत्येके । सञ्चकि शक्तौ साह्वान् ।
मिहौ सिचि मीढ्वान् । कानमुदाहरति । कजदडु च उभयपदित्वात् कर्त्तरि
काने चक्राणः कुम्भं कुम्भकारः । एवं कर्मणि काने कुम्भकारेण कुम्भचक्राणः ।
भावे तु ह्यत्रेण जजागराणम् । जागृच्छल जागरे कालस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि काने जायोऽणञ्चैति विभाषया गुणे पाठ्येन मासौ जजाग्राणः जजागराण
इत्यर्थः । अनुपूर्वं ब्रूलजुक्तौ कामे वचादेशे द्विले खेर्मूलस्य च जौ अनूचानः ॥ १०६९ ॥
की-प-म-वत् कीपमवत् । एतेन वर्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः शट

चतुर्थः पादः—इष्णादिः ।

११०६ । जि भाज भू सह रुच चर वृध
वृत्त प्रजनापत्रपालंक्त निराक्रुन्मद पत पच इष्णुर्धे ।

जि—पचः ५१, इष्णुः ११, धे ७१ ।

एभ्य इष्णुः स्यात् धे । कारयिष्णुः, भ्राजिष्णुः भविष्णुः
सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अलङ्कृषिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्प-
तिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । णक् भू-जः ।

णक् ११, भू-जः ५१ ।

आभ्यां णक् स्यात् धे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला ग्ला स्या क्षि पच परिमृजः स्तुः ।

ग्ला—परिमृजः ५१, स्तुः ११ ।

एभ्यः स्तुः स्यात् धे । ग्लास्तुः ग्लास्तुः स्थास्तुः क्षेष्णुः पक्ष्णुः
परिमाक्ष्णुः ।

प्रात् जन प्रजन अपत्रप अपत्रप अलङ्कृत् अलङ्कृत् । निर् आ निरा तस्मात्
क्त निराक्त । मद् च पत च पच चेति मदपतपच उदी मदपतपच उन्मद-
पतपच । ततो जिञ्च भाजश्चेत्यादि तस्मात् । जिज्जन्तः । मण्डूकमुताधिकारात्
शक्तिवयसाच्छील्य इत्यस्मात् ताच्छील्यमनुवर्त्तते तस्य च स्वयं श्विसं प्रादिति
प्रत्यन्तस्वधिकारः । तेन कारयितुं शीलमस्येत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥११०६॥

भूष्णुः अत्र किञ्चात् वदुश्चीति इम् न स्यात् गुणाभावाच्च ॥११०७॥

११०६ । चिप तस गृध धृषः क्तुः ।

चिप—धृषः ५१, क्तुः ११ ।

एभ्यः क्तुः स्यात् घे । चिपुः तसुः गृधुः धृषुः ।

१११० । शृ स्या भू कम गम हन लष वृष
पत पदो जुक्तः ।

शृ—पदः ५१, जुक्तः ११ ।

एभ्यो जुक्तः स्यात् घे । शाक्तः स्थायुक्तः भावुक्तः कामुक्तः
गामुक्तः घातुक्तः लाघुक्तः वर्षुक्तः पातुक्तः पादुक्तः ।

११११ । भिच जल्प कुट्ट लुण्ट वृजः प्राक्तः ।

भिच—वृजः ५१, प्राक्तः ११ ।

एभ्यः प्राक्तः स्यात् घे । भिच्चाक्ती जल्पाक्ती कुट्टाक्ती
लुण्टाक्ती वराक्ती ।

ग्लान्तिरित्यादि चयं सुगमम् । चिणुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इतो निषेधे
गुणे षत्वम् । पञ्चुरिति श्रीदित्वात् नेस् चृडिति कुडि षत्वम् । परिमार्चुरिति
भजलूय गुह्यौ लुदित्वात् अनिस् पते सजोऽकडिति वृद्धौ शङ्काजिति षड्धि षदोः कः
से इति षस्य कले क्लृतादिति षत्वम् । अस्य इस् पचे न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

चिप शची चिष्यौ चिपुः कित्वात् न गुणः । चस्य तसीण भवे वलुः । गृधिषु
च लिप्से गृधुः । जिधृषा न प्रागल्भ्ये धृषुः ॥ ११०९ ॥

शशि हिंसे जिष्ठा स्थाने । मूर्खरूपम् । कामुङ् सृष्टिः । औगम् ल गत्याम् ।
हनन्ती गती । लथ लषज सृष्टिः । वृषु सीचने । पत्लज गत्याम् । पयौङ् गती ।
एभ्यो जुक्तः स्यात् घे । जित्वात् वृद्धिः । स्थायुक्त इत्यत्र यनञिणत् लुदिषीति
यन् । घातुक्त इत्यत्र खेहो घ इति हस्य घे हनन्सिङिति तड् ॥ १११० ॥

भिचङ् लामादौ । जल्पवाचि । कुट्टकङ् प्रतापने कुट्टक कुत्तादिदोरिति वयम् ।
लुण्टस्त्वन्ना चौर्ये वङ्गस्य सम्भक्तौ । एभ्यः प्राक्तः स्यात् घे । पित्वादीपि ॥ ११११ ॥

१११२ । पति गृहि स्मृहि शीङ् आलुः ।

पति—शीङ्ः ५।, आलुः १।।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्मृहयालुः
शयालुः ।

१११३ । शत सद सि धे दो रुः ।

शत—दः ५।, रुः १।।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शतुः सदुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । वसस्मदः क्मरः ।

वस-स्मदः ५।, क्मरः १।।

एभ्यः क्मरः स्यात् घे । वस्मरः स्मरः अस्मरः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद-भास-भन्जः ५।, घुरः १।।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मिदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदभिदविदः कुरः ।

छिद-भिद-विदः ५।, कुरः १।।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः ।

पतत् कौश्यागलीः । गृहत् कडयहि । स्मृहत्केष । चयोऽदन्तचुरादयः ।
शीङलजि स्वप्ने । एभ्यः आलुः स्यात् घे । जेलीप इत्यत्र आलुवर्जनात् न
जेलीपः ॥ १११२ ॥

शदलजौ शाते । घदलुजौश विषादे । सिनगज वन्धे । घेट पाने । घेटः
पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाल लूनी दातु दाने लुदाजिलुच देङ
पालने दैप शीघने दीषच्छेदे इति षष्ठां ग्रहणम् एभ्यो रुः स्यात् घे ॥ १११३ ॥
लृघसौ भजे । स्रगतौ । अद्रौ भजे । एभ्यः क्मरः स्यात् घे कित्वात् न गुणः ॥ १११४ ॥

इमिद्या खेहने । भासङ् दीप्तौ । भन्जघौ मीटने । एभ्यो घुरः स्यात् घे ।
भन्ज धातोरनेकार्थत्वात् वक्राभावे घुरे कृते धिति जस्य गकारे भङ्गुरं काष्ठं
वक्रमित्यर्थः । यच्च परं भनक्ति तत्र तु भङ्क्ता इत्येव ॥ १११५ ॥

१११७ । जागृ यङन्त यज जप वद दन्श् ऊकः ।

जागृ—दन्श्ः ५।, ऊकः १। ।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे । जागरूकः यायजूकः जज्ञपूकः
वावदूकः दन्दशूकः ।

१११८ । यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

यङन्त-वहः ५।, किः १। ।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः वावहिः ।

१११९ । द्विश्चाट्टुङ्लोपिनः ।

द्विः १।, च ११।, आत्-ञ-उङ्-लोपिनः ५। ।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च
द्वित्वम् । ददिः चक्रिः जज्ञिः ।

छिनचीति छिदुरः । भिनचीति भिदुरः । वैचीति विदुरः । एषु कित्तात् न
गुणः । छिद्भिदोः कर्मकर्त्तरीति केचित् । तद्वेद्यम् । इतो विपचच्छिदुर इति
दीधास्कार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥ १११६ ॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श् चेति । यङन्तस्यासी यज जप वद दन्श् चेति पश्चात्
जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श् चेति तस्मात् । जागर्त्तीति जागरूकः । पुनः
पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊके हंसात् लीप इत्यकारयका-
रयोर्लीपे यायजूकः । एवं जज्ञप्यते इति जज्ञपूकः । वदैवाचि वावद्यते इति
वावदूकः । द्दश्चते इति दन्दशूकः ॥ १११७ ॥

चलज गती । पत्यङ्गेश्च । सञ्चकि शतौ सह जङ्च इति वद्यम् । वहैजौ
प्रापण्ये । यङन्तेभ्य एभ्यः किः स्यात् घे । प्रापतिरिति नौन वनूच इत्यत्र पतल ज
गत्याम् इत्यस्य ग्रहणात् पत्यङ्गेश्च इत्यस्मात् । यङ्गि खर्नीनीऽप्राप्तौ घौ नित इति
दीर्घे पापत्यभागात् कौ हंसात् लीप इत्यकारयकारयोर्लीपः ॥ १११८ ॥

आत् च ऋश्च उङ् लोपी चेति तस्मात् । ददातीति ददिः कौ द्विले कित्वाद्
गुणे उस्सेचीत्याकारलोपः । करोति किरति इति द्वयोश्चक्रिः । जायते इति
जज्ञिः । अत्र कौ कृते इनगमित्युङ् लोपः सुसुभिरिति नस्य ऊकारः । एवं
इनवी जग्निः श्रीगमल जग्निः खनज चम्बिः लघसी जग्निः ॥ १११९ ॥

११२० । यायाय भास कस स्थेऽपि प्रमदो वरः ।

यायाय—प्रमदः ५१, वरः ११ ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः
ईश्वरः पेश्वरः प्रमद्वरः ।

११२१ । च्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मश्च ।

च्वरप् ११, सृ-जि-इन्-नश-गमः ५१, त ११, मः ६१, च ११ ।

एभ्यः च्वरप् स्यात् घे, मश्च च तः । सृत्वरी जित्वरी
इत्वरी नश्चरी गत्वरी ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिड कम
नमो रः ।

हिंस—नमः ५१, रः ११ ।

एभ्यो रः स्यात् घे । हिंसः दीपः कम्पः अजसः स्मेरः
कम्पः नमः ।

नम्रं यातीति यङि यायाय भासङ्गन दीप्तौ । कसज गतौ जिष्ठा स्थाने ।
इश्लङ्ग ऐश्वर्ये । पिश शपावयवे । प्रपूर्वमदीभिर्यङि हर्षे । एभ्यो वरः स्यात् घे ।
यायावरः इति यायाय भागात् वरे हवत्वतेरिति इम् निषेधे हसात् लीप इत्य-
कारलोपे धीर्लोप इति यलोपः । ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दन्त्यादित्वात्
भसत्वाभावे शङ्काजिति न षङ् ॥ ११२० ॥

सरतीति सृत्वरी किञ्चात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि षित्वादीप् । एवं जद-
तीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्यतीति नश्चरी । अत्र हवत्वतेरिति इम् निषेधे
प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भसत्वाभावे मुहादित्वात् षङ् शङ्काजिति षङ् च न स्यात् ।
गच्छतीति गत्वरी अनेन मस्य तः ॥ ११२१ ॥

हिनसीति हिंसः इत्यादौ हवत्वतेरिति इम् निषेधः । एवं दीप्यते इति
दीपः । कम्पते इति कम्पः । अजस इति नज पूर्वजमुद्भयं मीचे । न जस्य-
तीति अजसः । अयते इति स्मेरः । कमुक्कङ्ग सृष्टिः । वारे इति जितोऽप्राप्ति-
पक्षे कमः । नमतीति नमः ॥ ११२२ ॥

११२३ । सन् भिचाशंस उः ।

सन्-भिच-आशंसः ५।, उः १। ।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिच्चुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप् तृष् धृषो ङ् नज् ।

स्वप्-तृष्-धृष्ः ५।, ङ् नज् ११। ।

एभ्यो ङ् नज् स्यात् घे । स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् ।

११२६ । शृ वन्द आरुः ।

शृ-वन्दः ५।, आरुः १। ।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु क्लुकौ भियः ।

क्रु-क्लुकौ १॥, भियः ५। ।

भौरुः भौलुकः ।

रभौङ् रामस्ये । रभुमिच्छतीति सनि मिमीमादेति खिलीपि अकारस्य इति स्यादेः सीलीप इति सलीपे भूपभसीरिति भस्य पले रिप्सभागात् अनेन उपत्यवे ङ् स्यात् लीप इति अकारलोपे रिप्सुः । भिचते भिच्चुः आशंसते आशंसुः ॥११२३॥

सुगमम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक् । तृष्यतीति तृष्णक् धृष्यतीति धृष्णक् इति उभयत्र ह्रस्वतेरिति इम् निषेधे ङित्वात् न गुणः ॥ ११२५ ॥

शृणातीति शरारुः । वन्दते इति वन्दारुः ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्यातां घे । विभेतीति भौरुः भौलुकः, उभयत्र क्लित्वात् न गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि शु द जराय्वः ।

स्पृहि—जिः ५१, आय्वः ११ ।

एभ्यः आय्वः स्यात् घे । स्पृहयाय्वः गृहयाय्वः श्रवाय्वः
दराय्वः जयाय्वः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्यः ५॥ अन्तः ११ ।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः
जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिबुः ।

स्तनि—दूषेः ५१, इबुः ११ ।

एभ्य इबुः स्यात् घे । स्तनयिबुः गदयिबुः मदयिबुः
हृदयिबुः दूषयिबुः ।

स्पृहि गृहि स्पृहत् केसि । गृहत् कङ्क गृहे । हावदन्तचुरादौ शुन गतौ श्रुतौ ।
दृङ्क श्वादरे । जि जये । एभ्य आय्वः स्यात् घे । स्पृहयाय्वः गृहयाय्वः इत्युभयत्र
जेलीप इत्यादौ आय्ववर्जनात् न जेलीपः ॥ ११२८ ॥

गण्डि गण्डे । किमण्डि भूषे । जि जये । जनौस्वङ्क जनौ । टुनदि संवधि
अत्र जिवर्जाः सर्वे अग्रन्ताः । गण्डयन्त इत्यादिषु जेलीप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न
जेलीपः ॥ ११२९ ॥

स्तनत्काभ्रश्चन्दे । गदत्काभ्रश्चनौ । हावदन्तचुरादौ । मदीभिर्यजि हर्षे
अस्य गर्वे स्लेपने वा मानुबन्धत्वात् औ ऋस्ते मदि । ह्रस्वसः । ह्रस्वरीत्याचष्टे वा
इति औ हृदिरिति । इदुर्थ्यौ वैकृते । अस्य औ गुणेः दुषेरीदूरिति ऊकारे
दूषिः । एभ्य इबुः स्यात् घे । स्तनयिबुरित्यादिषु जेलीप इत्यादौ इबुवर्जनात्
न जेलीपः । अत्र वु इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ जेलीप इत्यत्र इबुवर्जनेऽप्यः
वक्तव्ये इबुकरणं ज्ञापयति क्वचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वहंलिह इत्यत्र
न गुणः । वातमज इत्यत्र वी आदेशो न स्यात् ॥ ११३० ॥

११३१ । कृ-गृ-जागुः क्तिः ।

कृ-गृ-जागुः ५१, क्तिः ११ ।

एभ्यः क्तिः स्यात् घे । कौर्वि गौर्विः जागृविः ॥

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राङ्गुवो डुः ।

स्वयं—प्रात् ५१, सुवः ५१, डुः ११ ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सम्भुः प्रभुः ।

११३३ । ल्वृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इवो धे ।

ल्वृ ऋ धू-खन-सू-चर-पू-सह-वहः ५१, इवः ११, धे ७१ ।

एभ्यः इचः स्यात् घे । लवित्वम् अरित्वं धवित्वं खनित्वं
सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ।

११३४ । घञलनटोऽच्चे ।

घञ्-अल्-अनटः १॥, अच्चे ७१ ।

धोरेते स्युर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः
प्रासादः । समाजः, शमः कामः वामः आशामः अमः आमः
यमः यामः विश्रमः विश्रामः ।

कृश् वित्तिपे गृश् निगरणे गृगि शब्दे इति द्वयं जागृक्लु जागरे । एभ्यः क्तिः
स्यात् घे । किरतौति कौर्विः अच कित्वात् हवचतेरिति इमो निषेधे ऋदिरणा-
विति इरि व्यनचतथीति दीर्घः । गिरति गृणाति वा गौर्विः । जागृविरिति
जायोऽणव्हीत्यच विवर्जनात् न गुणः ॥ ११३१ ॥

एभ्यः परात् भवतेर्ङुः स्यात् घे । डिङ्वात् टिलोपः । स्वयम्भुर्दन्त्यादिः सम्भुश्च
इति द्वयं कातन्त्रसम्मतम् । एतत्पर्यन्तेषु ताच्छ्वील्याधिकारः ॥ ११३२ ॥

लूजगि छिदि । ऋ प्रापे च । धूनगिञ् कम्पे । खनुञ् विदारे । सृङ्गल
सूतौ । चरगमनेऽद्वेने आचारे । पूजगि शीधे । सञ्चकि शतौ सह षडङ्गम् ।
वह्नीचौ प्रापणे । एभ्य इचः स्यात् कारणे । लूयतेऽनेनेति लवित्वम् एवम् अरित्वं
धवित्वं खनित्वं सवित्वं चरित्वं पवित्वं सहित्वं वहित्वम् ॥ ११३३ ॥

अर्थातुक्तावपि घस्य वर्जनात् कङ्क्षीः कभावा इत्यक्तेः कारकभावायोः ग्रामो

११३५ । क-भावेऽमी ।

क-भावे ७, अमी १॥ ।

प्रघसः बधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ज्ञानं
मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरेते स्युः कर्तृभित्रकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घकारश्चञीः कगार्थः ।
जकारी वृद्धार्थः । यथा पाकः भाग इत्यादि । अली लकारटाविभक्तोऽकारवत्
प्राचीनमतानुवादार्थः । अन्टटकार द्वैवर्थः । भूष्यतेऽनयेति भूषणी । डुकृञ्
प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि जित्वात् वृद्धौ प्राकारः । प्रस्य दीर्घविधा-
नात् वजनधातौ परे क्वचिदुपसर्गस्य दीर्घः स्वादिति सूचितम् । तेन प्रासादः
नीशारः नौहारः नीवारः व्यतीपातः परीरम्भः परीवादः प्रतीकारः अतीसारः
इत्यादि । करणे पञ्चोड गतो पद्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दास्यज दाने
दास्यतेऽस्मै इति दासी विप्रः । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपा-
ध्यायः । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन्निति प्रासादः । भावे तु समजनं
समाजः समूहः अत्र व्यञ्जोऽरे वेल्यव घञवर्जनात् न वी । शुभुभिर्ग्यं श्रमे घञि
वृद्धौ जनवध इति ऋस्ते श्रमः । कमुङ् सृष्टि वारे इति जिङोऽप्राप्तिपक्षे घञि
वृद्धौ कमवमचमां वर्जनात् ऋस्ताभावे कामः एवं वामः आचामः । अमयम-
विश्रमां वा ऋस्ते अमः आमः यमः घामः विश्रमः विश्रामः । ननु भावी भूधाती-
रर्थस्तत्तत्र सर्वधातुभ्यः कथं भावे प्रत्ययाः स्युरिति चेत् सत्यम् । भाव इह
क्रियामात्रवाची । अतएव धात्वर्थः किवली भाव इति । एवं कृभ्वस्ययः क्रिया-
सामान्यवचना इति प्राञ्चः । एवञ्च अवस्थे द्वे क्रियायाः स्तः साध्यता सिद्धतापि
च । साध्यता त्वाद्विवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात्
योगलिङ्गेन संख्येति । तेन पाकः पाकौ पाकाः ॥ ११३४ ॥

घञादयः कर्त्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता
प्रयोगानुसारेण संज्ञायां क्वचित् कर्त्तव्यमपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुज-
तीति रोगः । उच्यतीति ओकः सरति कालालरं सारः स्थिरी भागः, अति-
सरतीति अतीसारो व्याधिः । अलि प्राप्तीति प्रघसः । विशति चित्तं वेशः ।
सृशति देहं स्पर्शः । चयतीति चयो व्याधिः । धरतीति धरः पर्वतभेदः ।

११३६ । छीवन-सीवने वा ।

छीवन-सीवने १॥, वा १॥ ।

एते निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनम् ।

अनटि एकं वक्तोति एकवचनम् एवं द्विवचनं वञ्चवचनम् । कुचिदिति किम् ? नदतीति नदः अत्र संज्ञायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अद्भौ भले कर्त्तव्यलि घल्लद इति घसादेशः । हननं बधः भावे अलि हनो बधादेशः । धरतीति धरः कर्त्तव्यल् । क्रियतेऽनेनेति करणेऽलि करः । निलीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणेऽलि निलयः । मिथोरित्यत्र अल् वर्जनात् नङा । समजनं ससजः पशूनां समूहः भावेऽलि व्यजोऽरे वेत्यत्र अल् वर्जनात् न वी । डुमिजनं क्षेपे मीजग बधे इति ह्याभ्यां भावेऽलि मयः । मिथोरित्यत्र अल् वर्जनात् न ङा । लौगि श्लिषि भावेऽलि लयः । मास्वरूपाणां मिथोरित्यपि भावेऽनटि मिथोरिति ङादेशे मानं प्रवेपनमिति मीऽचीऽन्तरित्यत्र वेपवर्जनात् न णत्वम् । अज क्षेपे गते भावेऽनटि व्यजोरे इत्यत्र वी आदेशे वयनं पक्षे अजनम् । दरिद्रातिभावेऽनटि दरिद्र आलीप इत्यत्र अल् वर्जनादालीपाभावे दरिद्राणं शीङ लजि भावेऽनटि शयनम् । कारके तु क्लियतेऽनेनेति क्लेदनः खङ्गः राजभीजनाः शालयः । साधनी वत्सनी रज्जुरित्यादि ॥ ११३५ ॥

छीवन । छिब्यु निरासे सित्यु तत्सुसन्ततौ । एतयोर्भावेऽनटि दीर्घो वा निपात्यते । पक्षे गुणः । छीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातनं दीर्घवतः कातन्वाद्यसम्मतत्वात् । अत्र वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनिकार्थत्वात् इदं विवृणोमि । यथा व्युपाभ्यां शीङः पर्याये चञ् । तव राजविशायः राजीपशयः । राज्ञः सम्बन्धे शयितुं पर्याय इत्यर्थः । उन्निभ्यां गिरः । उद्गारः निगारः । किरतेर्घान्ये । उत्कारः निकारः घान्यस्य । घान्ये किम् ? पुष्पनिकारः पुष्पोत्कारः । अत्र अलेव । वे स्त्रीऽशब्दे विलीर्णे । पटस्य विस्तारः, शब्दे तु वाक्स्य विस्तारः । गेरदोऽल् । प्रघसः । गेः किम् ? घासः । नेर्णश्च । नेः परादत्तेर्णोऽल् च स्वात् । न्यादः निघसः । प्रसम्भां मदोहर्षोऽल् । प्रमदः सम्मदः । हर्षे किम् ? प्रमादः । अवेर्यधजपमदेः । व्यधः जपः मदः । गेस्तु आख्याध्यः उपजापः उन्मादः । स्वनहसाभ्यां वा । स्वनः स्नानः हसः हासः । गेस्तु प्रस्नानः प्रहासः । यमः सद्रित्युपेभ्यश्च । एभ्यः परात् केवलाच्च यमोऽल् स्यात् । संयसः संयामः नियमः ।

११३७ । मुण् लभोऽनेक दुः सोर्गे खल-घञोः ।

मुण् ११, लभः ६१, अन्-एक-दुः-सीः ५१, गेः ५१, खल्-घञीः ७॥

केवलदुःसुवर्जात् गेः परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियामः विषमः विषामः उपयमः उपयामः यमः यामः । लीगंदनदपठस्त्रनिह-
सिभ्यः । निगदः निगादः निनदः निनादः निपठः निपाठः निस्त्रनः निस्त्रानः
निहसः निहासः । लीः किम् ? पाठः । आगेष्ट कृषी वीणायाम् । कृणः क्राणः
प्रकृणः प्रकाणः निक्कणः निक्काणः । आडी रुद्रुभ्याम् । आरवः आरावः आग्रवः ।
आप्लावः अवाद्यही वृष्टिविघाते । अवग्रहः अवग्रहः । प्रात् रज्जौ । प्रग्रहः
प्रग्राहः रज्जुः । परिभुवोऽवज्ञायाम् । परिभवः परिभावः । पणः परिमाणे
नित्यमल् । पणः । परिमाणे किम् ? दास्याः पाणः । ग्लहोऽलविषये । ग्लहः ।
सरतेर्गर्भयहृषी गवासुपत्तरः । अन्यत्र उपसत्तरः । अभ्युपनिविधौ ह्री हुश्च । एभ्यः
परात् ह्यतेरल् स्यात् तल्य ऊसादेशश्च । अभिहवः उपहवः । निहवः
विहवः । एभ्यः किम् ? प्रह्वयः । आडौ युद्धे । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति
आह्वी युद्धम् । अन्यत्र तु आह्वयन्ते पानाय गावीऽच स आहावी जलाशयः ।
अत्र घञि हुरादेशी निपात्यः । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दधी घनः घनं दधि
इति तु अभेदात् । प्राट्गृहैकदेशे हनी घञ् च । गृहैकदेशे वाच्ये प्राहन्तेर्घनलौ
लो हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाणः प्रघणः उभयत्र णल् निपात्यम् । अयो विद्रुभ्यो
हन्तेरल् करणे घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघनः । एवं विघनः दुषणः ।
परेर्डश्च । परिपूर्वाङ्गन्तेर्डः स्यात् करणे घनादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।
परेः किम् ? विघातः समुद्रां गणप्रशंसयोर्हन्तेर्डो घनादेशश्च । समी हन्तेर्डः
स्यात् गणे उदी हन्तेर्डः स्यात् प्रशंसायाम् । उभयत्र घनादेशः संहननं संहन्यते-
ऽस्मिन्निति वा सङ्घः समूहः । उत्कृष्टं हन्यते ज्ञायते इति उहः प्रशस्त इत्यर्थः ।
उपाक् आश्रये । उपाहन्तेः कः स्यात् आश्रये । कित्वाङ्गनगमित्युङ्लीपे हनी
क्री न्न इति प्रादेश उपपन्नः आश्रयः । सत्त्वात् करणे कः सत्त्वी हन्यतेऽनेनेति
के कित्वात् हननमित्युङ् लीपे हनी क्री न्ने सत्त्वयो दण्डः । उहानान्तर्धनौ अलन्तौ
निपात्यौ । ऊर्हं हन्यतेऽस्मिन्निति उहणः अलहंन्यतेऽस्मिन्निति अलन्तर्धनी
देशः ॥ ११३६ ॥

च । प्रलम्भः । अन्यत्र दुर्लभः । एकेति किम् ? अति-
दुर्लम्भः ।

१२३८ । स्यदैधावोद हिमश्च प्रश्नश्च स्फार-
स्फाल राग काय निकायाकायाः ।

स्यद—कायाः १॥ ।

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एषः इक्षम्
अवोदः अवल्लेदः । हिमश्च प्रश्नः हिमश्चनम् । प्रश्नश्चः प्रश्न-
न्यनं स्फारः स्फोरणम् । स्फालः स्फोलनम् । रज्यतेऽनेनेति
रागः । कायो देहः । निकायो निवासः । आकायश्चितिः ।

११३९ । खनो ड-डरे केकवकाः ।

खनः ५।, ड-डर-इक-इकवकाः १॥ ।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः ।

एकौ अद्वितीयो च तो दुःखं चेति एकदुःखं न विद्येते तौ यत्र सीनेकदुःखः
सत्त्वात् । यथा खलि अतिदुर्लभः अतिमुलम्भः खलि प्रलम्भः । नृणरघ इत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन खलि दुर्लभः मुलम्भः । खलि लाभः
दुर्लभः मुलम्भः । एषु पूर्वेष्वपि नृणं न स्यात् ॥ ११३७ ॥

स्यन्दडवल् सुतौ स्यदो वेगः अन्यत्र स्यन्दः । इन्वीजिषड युतौ । एषः
काष्ठम् अन्यत्र इन्धः । अवपूर्वं उन्दधी क्लेदे अवोदः अवल्लेदः । अवादन्यत्र इन्दः
धोन्दः । अन्यत्र मोचे । हिमस्य अन्यनं हिमश्चनम् । प्रश्नश्चनं प्रश्नश्च । अन्यत्र
अन्यः परिअन्यः । स्फुरशि स्फूर्ती ज्ञानस्य स्फारः । कौ जी ड इत्यनेन उका-
रस्याकारिणैवेष्टसिद्धौ निपातनं पले स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम् । स्फुल जि
स्फूर्ती । ज्ञानस्य स्फालः । स्फाल श चाले इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातनं स्फोल
इत्यनिष्टनिवारणार्थम् । रन्जज रागे भावे करणे वा घञि रागः अन्यत्र रङ्गः ।
चिन चिञि चित्वां कायो देहः । अन्यत्र चायः । एवं निकायो निवासः । अन्यत्र
निचायः । आकायश्चितिः अत्र ककार एव निपातफलम् ॥ ११३८ ॥

इत्यु डरश्च इकश्च इकवकश्च ते ॥ ११३९ ॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिनः १ ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे
णाः । साराविणं वर्त्तते ।

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

व्यतीहारे ७, णन् १२१, स्त्री १२१ ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, णन्तात् स्वार्थे णाः, तद-
न्तश्च स्त्रियाम् । व्यावहारौ ।

११४२ । ट्वितोऽयुर्भावे ।

ट्वितः ५१, अयुः ११, भावे ७ ।

टुकारितो धोरयुः स्यात् भावे । वेपयुः ।

११४३ । ड्वितस्तज्जे त्रिमक् ।

ड्वितः ५१, तज्जे ७, त्रिमक् १२१ ।

डुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्यान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वरुल ध्वनी भावे णिने णित्वात् वृद्धौ साराविणः इति स्थिते स्वार्थे णो
णिचे त्रिराद्यन्व इति वृद्धौ ययीर्लोप इत्यकारलोपे साराविणं हृदस्य । सम्यक् शब्दो
व्याप्तः इत्यर्थः ॥ ११४० ॥

णनः प्रथमणकारो वृद्धार्थः । शेषो दन्त्यः नकारस्तु य्यीर्युमदान्ते इत्यत्र दुनी-
भूज्वलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणार्थः । व्यवपूर्वहृज् हृत्प्राप्तये
णनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णो य्यीर्युम इत्यत्र णनन्ववर्जनात् यकारस्य
इमोऽप्राप्तौ णिचे त्रिरिति वृद्धौ ययीर्लोप इत्यकारलोपे णित्वादीपि व्यवहारौ ।
अन्योन्यव्यवहरणमित्यर्थः । एवम् अन्योन्यव्याक्रीशनं व्याक्रीशीत्यादि ॥ ११४१ ॥

टुरित् यस्य स ट्वित् तस्मात् पृथग्योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्तिः ।
टूड्वेपं चले । वेपनं वेपयुः । एवं याचयुरित्यादि ॥ ११४२ ॥

डुस्ति् यस्य स ड्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति हनजनात् इति

११४४ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ याच
यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वप्—यजः ५१, नङ् १११, भावे ७१, न १११, जिः ११ ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्षः यत्नः
प्रश्नः विश्वः याज्ञा यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गेः ।

किः ११, दः ५१, अन्तर्गेः ५१ ।

अन्तरो गेश्व परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे ।
अन्तर्धिः आदिः ।

११४६ । ढाड्डे ।

ढात् ५१, डे ७१ ।

ढात् परात् दः किः स्यात् डे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्वप्ने ।

क्तिः ११, स्त्री १११, अवे ७१ ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तदन्तश्च स्त्रियाम् ।

उप्रत्यये तज्जं तस्मिन् । डुकृज् चिमके कित्तात् गुणाभावे कृत्विमम् । एवं डुधाज्
हिचिमम् । एवं डुदाज् दचिममित्यादि ॥ ११४८ ॥

स्वप्नौ घृञि श्ये, स्वप्नः । जि रक्ष पालने रक्षः । यतीङ् यत्ने यत्नः । प्रच्छै
श्च ज्ञीप्से प्रश्नः अत्र न जिरिति निषेधात् गृहस्वपाद्योरिति निर्जनं स्यात् । क्वीः यटा-
विति कस्य शः । विच्छश्च गतौ विश्वः कस्य शः । टुडु याचृज् याचने नङि स्तुष्टुभि-
रिति नस्य जकारि अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याच्ञा यजे जौ यज्ञः । रक्ष यत्
विच्छ याच एभ्यो ह्रस्वचतेरिति इम् निषेधः ॥ ११४९ ॥

अन्तर्ज्ञानम् अन्तर्धिः कित्तात् गुणे लस्येच्चीति आलोपः । आदिरिति । आङ्-
पूर्वाणां दा तु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदिः ॥ ११५० ॥

डु घा जलि धारणे । वारि धौयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एवं पयो निधौ-
यते पयोनिधिः ॥ ११५१ ॥

क्षतिः वृद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] ह्लादेः खः कौ च । प्रकृतिः भूतिः फुलतिः ।

११४८ । कृ गृ ज्या ग्ला हा ल्वादेर्निः ।

कृ—ल्वादेः ५१, निः १ ।

एभ्यः परस्याः क्ते निः स्यात् । कौर्णिः गौर्णिः ज्यानिः
ग्लानिः हानिः लूनिः पूर्णिः ।

षस्य वर्जनात् कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । डु क्त ज क्रियते
असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृतिः । बुध्यौ ड वेदने । बुध्यतेऽनया
बीधनमिति वा बुद्धिः । अत्र ठभात्तथोरिति तस्य धे भप् भस्मोरिति धस्य दः । स्मरणं
स्मृतिः । ह्लादीड मोदने कौ हवचतेरिति इमी निषेधे ह्लादः ख इति क्रस्वे
भप् भस्मोरिति दस्य ते प्रकृतिः । भूयतेऽनया इति भूतिः सम्पत्तिः भवनमिति वा
भूतिः । अत्र वृदुशीति इम् निषेधः । जिफला भिदि हवचतेरिति इम् निषेधे
चरफली दुरित्यकारस्य उकारे फुलतिः ॥ ११४७ ॥

कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्रादिस्तु
प्रादिभिन्नदीर्घचट्टदन्ताः । यथा कृश्च विक्रिपे, गृश्च निगरणे, जृर्षस्य च, भृश्च च,
तृत्तरे, दृश्चये दृयगि विदारे, नृश्च नीतौ, पूलि पालने । दृश्चे । चुरादेर्नित्य-
चरन्त्वात् चट्टदन्तत्वं नास्तीति । कौर्णिरिति । अनेन क्तेः स्थाने नौ कृते स्थानि-
वत्त्वात् नेः कित्त्वे वृदुशीति इमी निषेधे चट्टदिरणाविति इरि व्यनचतयीति दीर्घः ।
एवं गौर्णिरित्यादि । ज्या इत्यस्य ल्वादित्वादेव प्राप्तौ पृथग्यहणं ज्ञापयति ।
ज्यादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात्
ज्यानिरित्यत्र न जिः । एवं संज्ञाविशेषे ज्यादित्वात् क्तेर्नि आदेशे श्रोणिर्नितम्बः
श्रेणिः पङ्क्तिरित्यादौ गुणः । ग्लादिस्तु ग्लै क्लमे ग्लानिः एवं क्लै क्लानिः । हादिस्तु
ओहालि त्यागे हानिः । अत्र दा मा गै इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडीः । हादेः
पृथग्विधानं ज्ञापयति क्तिः । स्थचे इत्यत्र अघ इति नञोऽल्यार्थत्वात् बहुप्रभृते-
नास्मि कर्मणि कौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे वहतौति वक्तिः
एवं अघिः । नाम्नि किम् ? ऊदिः । ल्वादिस्तु लूजगि छिदि लनिः अत्र वृदुशीति

११४६ । साति हेति यूति जूति ।

स्यति हिनोति योति जवतीनाम् एते त्वन्ता निपात्यन्ते ।

११५० । शी व्रज यज विद स्वास मन चर
भटाव्येन समज निपत निसदः क्यप् ।

शी—निसदः ५।, क्यप् ॥११॥

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । शय्या व्रज्या
इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाय्या इत्या
समज्या निपत्या निषद्या ।

इमो निषेधः । जि पू गिलि तु प्रालने वृद्धश्रीति इमो निषेधे ऋदिरणाविति
जरि व्यनचयतीति दीर्घे पूर्णिः । पूर्तिरिति तु पूरौषड् पूर्त्ता इत्यस्य । जौमराक्षि
ज्वरलरचरज्जर्का, धूर्तिवर्तीत्येतान् वर्जंश्रित्वा रेफान्तादपि क्तेर्निरित्याहुः । तन्मते
इर लङ् कम्पगल्पोरित्यादेरपि ईर्षिरित्यादि ॥ ११४८ ॥

सीय नाशे निपातनात् दो सी सा स्थामिति ङिने स्यात् । हिनीतिर्गुणः युल
मिश्रणे सूरहसि इत्येतयोर्दीर्घः ॥ ११४९ ॥

अव सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे
कर्तृभिन्नकारके च स्यात् । परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्तिः कदादित् कारकस्येति
ज्ञापनार्थम् । यथा शीञ्जलिञि स्वप्ने शिन्तेऽस्यामिति क्यपि शीङ्गीड्यव्याविति
ङयि स्त्रीत्वादापि शय्या खट्वादिः । व्रज गतो व्रजनं व्रज्या । यजै जौ यजनं
इज्या ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । विदल मतौ विदल्यनया इति विद्या सवनं सुत्या
क्यपि क्तिच्चात् गुणाभावे स्वस्य तन् । जिलासङ् आसनं आस्या । मन यौङ्
बोधे । मन्यतेऽस्यामिति । चर्गमनेऽदने आचारे चरणं चर्या । ऋ लिटुञी
रणं भृत्या । अट गतौ यङि अटाय्यभागात् भावे क्यपि हसाङ्गोप इत्यकारलोपे
लोपेनैव यकारलोपे अटाय्या । इन गतौ एत्यनया अयनं वा इत्या । अज जेपे
तो समजल्यस्यामिति समज्या सभा । अज व्यजीऽरे त्रैत्यव क्यपवर्जनात् न वी ।
पतलज गत्या निपतल्यस्यामिति निपत्या युङ्गभूमिः । सदलजोष विष्वादादौ ।
निषीदल्यस्यामिति निषद्या क्रयविक्रयभूमिः ॥ ११५० ॥

११५१ । कुः शश्च ।

कुः ५।, शः १।, च १।।

करोतेः शः स्यात् क्वप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । सृ-जागुर्यः ।

सृ-जागुः ५।, यः १।।

आभ्यां यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्या जागर्या ।

११५३ । शंस्त्यादः ।

शंस्-त्यात् ५।, अः १।।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशंसा दिदृक्षा
अटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरोः ।

सेमक्तात् ५।, सरोः ५।।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् रुमतो धोः

डुकृञ् भावे शप्रत्यये रतनीर्बगिणाविति षकि ऋद्रिः शयगिति ऋकारस्य
रिकारे क्रिया । क्वपि तु गुणाभावे स्वस्वेति तनि कृत्या । अत्र चकारिण क्तेरपि
समुच्चयात् क्तेरपि । एवं चकारात् रुगयतेरपि शप्रत्यये रुगया ॥ ११५१ ॥

परिसरणं परिसर्या, परिपूर्वस्वैव प्रयोगः । जागरणं जागर्या ॥ ११५२ ॥

शन्स च ल्यप्तेति शंस्यं तस्मात् । शन्सु हिंसास्तुत्योः । प्रशंसनं प्रशंसा ।
त्यः प्रत्ययान्तः । इडं श्रौ प्रेक्षे सनि शक्वाजेति षडि षटीः कः से इति षस्य ककारे
दिदृक्षभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपीऽत इति सनीऽकारलोपे स्त्रीत्वादापि
दिदृक्षा । एवं स्वार्थे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गतौ यङि अटाञ्च-
भागादप्रत्यये ह्रस्वालोपे इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-
शब्दात् क्ये कृते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया । एवं पुनकास्या ज्ञानीया इत्यादि ।
कम् ऋतेति ईयादौ ऋतीया गोपाया ॥ ११५३ ॥

सह इमा वर्तते यः स सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्तः तस्मात् ।
यस्मात् घातोः परस्य तस्य इम् सञ्भवति स सेमक्तः । सेमक्तात् गुर्वचरवती घातो रः

अः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । ईहा जागरा । सेमक्तात्
किम् ?, नीतिः राडिः । रुमतः किम् ?, पत्तिः ।

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः ।

तुला—चूडाः १॥ ।

एते आन्ता निपात्यन्ते । चोदना चूडा ।

११५६ । भौषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि
चर्चि स्पृहि तोलि दोलि पिङ्गिदायात्वर्घटादेडः ।

भौषि—आत्वर्घटादेः ५, डः १ ।

एभ्यो भावे डः स्यात् स च स्त्रियाम् । भौषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः । ईहङ् चेटे ईहा जागृक्षु जागरे । सेमक्तात् किं नीज प्रापये
नीतिः । राथ्यौ सिद्धौ राडिः । रुमतः किं पट् गतौ पटिः ॥ ११५४ ॥

तुल कि ङ्गितौ । तीलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्डः । इयुष वाञ्छे इच्छा ।
ऋ गतौ आरा कुरिका । तृतरे तारा । धृज धारा । गुध्व वेष्टे गोधा । हृज
हारा । कृज कारा । लिखण लेखा । लकारस्य रेफे रेखा च । चुदकनुदि
चूडा । चूडा इति बह्वचनान्तेऽपि निपात्यन्ते । यथा भिदादेर्भावे णकः स्त्री ।
भेदनं भेदिका । अतएव चिकौषा यस्य भेदिकेति स्त्रियसुक्तम् । एवं विशेषेण
भौषणा विभीषिका । रोगाख्यायाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका ।
संज्ञायाम् लब्धानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामिति उद्यानपुष्पभञ्जिका क्रीडा । ऋणाहं-
पर्याधिषु च ऋणे पायसभोजिकां मे धारयसि । अहं इक्षुभक्षिकां भवान् अहंति ।
पर्याधि अद्य तव शयिका । एवम् आसिका आसनमित्यर्थः । एवञ्च समादेः
पद्यतेर्भावे क्तिप् स्त्रियाम् । पद्यौङ् गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत् । एवं
टुलुल लुते । लवणं लुत् । प्रतियुत् प्रतिध्वनिः विपाशा विपाट् । चूधा लुत्
यादयः ॥ ११५५ ॥

कैथा कुम्भा चर्चा सृष्टा तोला दोला पचा भिदा छिदा गुहा
विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा रुजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः श्रुते ।

आतः ५१, अन्तर-श्रुते-गेः ५१, ।

एभ्यः परादादेन्तात् डः स्यात् सं च स्त्रियाम् । अन्तर्हा
श्रुता, संज्ञा प्रमा ।

ष इत् यस्य स षित् । भिद आदिर्यस्य स भिदादिः । आलर् लरपथ्यन्तः । स
चोसौ घटादिष्वेति आलर्घटादिः । ततो भौषिश्च चिन्तिथ्यादि समाहारसमात् ।
जिभौलिं भीलां जी भीषादेशपच्चे भीषिः । चिति क स्मृती । पूजक पूजे ।
कथत् क वाक्यप्रबन्धे । कुविकि स्रव्याम् । चर्चकेड समः । सृष्टत्केसि । तुलकि
उन्मिती । दुलकुत् चेपे । नवैते ज्यन्ताः । एभ्यो जीषिः श्रुत्यौल्यादिना प्राप्त-
व्यम् अन बाधित्वा अनेन डप्रत्यये जेर्लोपि स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । षितस्तु
डुञ्जीष पच पाके पचा । एवं चिनगष क्षिया । सृजलुष शुद्धौ सृजूपकि भूषे च
इति इयोः सृजो । लभङ्गोडषः लभा । चमुङ्जिषः चमा इति । भिदादेस्तु ।
भिदिर भिदा । छिदिर छिदा । गुह्रज गुहा । विदल सती विदा । क्षिपषजौ
क्षिपा । एषु छित्तात् न गुणः । जनौम्यङ् जनौ हनगमेत्यत्र डवर्जनात् न
लोपः । पीडक पीडा अत्र ज्यन्तत्वादन प्राप्तौ डः । स्र गतौ सरा । छे परे
दृशोरिति णु । औवसे निवासे । रुजोशौ रुजा अत्र छित्तात् न गुणः ।
इत्यादिराकृतिगणः सृजौ विसर्गे सृजा इत्यपि केचित् । आलर्घटादिस्तु । घट-
षमङ् चेष्टने । नृदृष्यं ज्ञानौ । चञि चजष मङ् त्यागे गतौ । प्रथ षमङ्
स्यातौ व्यथषमङ् दुःखे । कद क्रद कृदषमङ् वैक्लव्यविकलङ्घयोः । स्रघषङ् चोदने
स्वघषङ् विदारे कपषमङ् कपोयां स्यात् । कषषङ् तु भये । दक्षषङ् हिंसने ।
वपूषमिङ् लज्जायाम् । प्रक्षषज प्रसवे ततौ, ज्विषमङ् वेगे स्यादमी आलर्घटा-
दयः । घटा व्यथा इत्यादयः ॥ ११५६ ॥

अन्तर्ज्ञानम् अन्तर्ज्ञा । एवं श्रुता श्रुतित्वव्ययम् । संज्ञायतेऽनया संज्ञा नाम ।
प्रतीयतेऽनया प्रमाणमिति वा प्रमा । एषु उल्लेखौत्वाकारलोपे स्त्रीत्वादापि ॥ ११५७ ॥

११५८ । जी षि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासोऽनः ।

जि—आसः ५१, अनः ११ ।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम् । कारणे ईषणा ग्रन्थना
ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना ।

११५९ । प्रश्नाख्याने णिः ।

प्रश्न—आख्याने ७, णिः ११ ।

प्रश्ने आख्याने च धोर्णिः स्यात् स च स्त्रियाम् । काङ्कारि-
मकार्षीः सर्वाङ्कारिमकार्षम् ।

११६० । नजोऽन्याक्रोशे स्त्री ।

नजः ५१, अनि ११, आक्रोशे ७, स्त्री ११ ।

नजः पराद्धोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम् । अजीव-
निस्तस्य भूयात् अप्रयाणिः ।

११६१ । ईषद्दुःसोः खल् भावे ढे ।

ईषद्-दुर्-सोः ५१, खल् ११, भावे ७, ढे ७ ।

एभ्यः पराद्धोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषदाव्यभवं भवता ।
दुराव्यभवं भवता । ईषत्कारः कटस्त्वया, दुष्करः सुकरः ।

जिर्जालः । कारणः । ईषुञ्जे ईषणा । ग्रन्थ किं दर्भे ग्रन्थना । ग्रन्थ
म मोवे प्रतिहृषि ग्रन्थना । विदल्लतौ वेदना । वदिङ्गः नृत्यभिरादयोः वन्दना ।
जिलासड उपवेशे आसना ॥ ११५८ ॥

कृञ्दडुच णिर्णिलात् वडौ कारिः । केचित् तु प्रश्ने आख्याने च णकं ति
शं क्यपञ्च कला काङ्कारिकां काङ्कति काङ्कियां काङ्क्याम् अकार्षीः सर्वाङ्कारिकां
सर्वाङ्कति सर्वाङ्कियां सर्वाङ्क्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति ॥ ११५९ ॥

जीवन्त प्राणि अनिः अजीवनिः । याल गतौ अप्रयाणिः । नीच इति णत्वम् ।
स्थधिकारिणि स्त्रीग्रहणं स्थधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११६० ॥

एषामन्यथेलात् खितकार्याभावेऽपि ईषत् दः-सोः परात् घातोः खलविधानम् ।

११६२ । आतोऽनोऽहरिद्रः ।

आतः ५१, अनः ११, अहरिद्रः ५१ ।

हरिद्रावर्जात् आदन्तादीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ठे
च । ईषत् पानः दुष्पानः सुपानः । अहरिद्रः किम् ? ईषदहरिद्रम् ।

११६३ । दृश शास युध धृष मृषो वा ।

दृश—दृषः ५१, वा ११ ।

ईषद्दुःसो परिभ्यः एभ्योऽनः स्यात् भावे ठे च वा । सुदर्शनः
सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्व्योधनः दुर्व्योधः, सुधर्षणः
सुधर्षः, ईषणमर्षणः ईषणमर्षः ।

११६४ । तादर्थ्यं चतुम् ।

तादर्थ्यं ७१, चतुम् ११ ।

धोश्चतुम् स्यात् तादर्थ्यं । लृणं द्रष्टुं याति ।

दाब्बादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाब्बोपपदात् भवते भावे खलि गुणे खित्वा-
दाब्बस्य मनि ईषदाब्बं भवम् । एवं दृशाब्बं भवम् । ईषत् क्रियतेऽसौ इति
कर्मणि खलि ईषत्कारः एवं दुःखिन क्रियतेऽसौ दुष्करः । सुखिन क्रियतेऽसौ
सुकरः ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्मणि अनै ईषत्पानः । एवं दुष्पानः । अत्र दुर्वर्ज-
नात् न णत्वम् । सुपानः । अहरिद्र किम् ? ईषत् हरिद्रायते इति भावे खलि हरिद्र
आलोपे ईषदहरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखिन दृश्यतेऽसौ इति कर्मणि अनै सुदर्शनः खलि सुदर्शः । एवं सुखिन
श्रियतेऽसौ सुशासनः सुशासः । एवं दुःशासनः दुःशासः । युध्यौङ युद्धे अन्त-
र्भूतव्यर्थत्वात् सकर्मकत्वे दुःखिन युध्यतेऽसौ इति कर्मणि अनै दुर्व्योधनः खलि
दुर्व्योधः धृषा किं लमर्षे असर्षे इह अभिभवः । सुखिन धृष्यतेऽसौ सुधर्षणः सुधर्षः
मृषुञ्चान्तौ । ईषत् मृष्यतेऽसौ ईषणमर्षणः ईषणमर्षः ॥ ११६३ ॥

इह चाल्थः स चासौ अर्थः प्रयोगनखेति तदर्थः तस्य भावसोऽदर्थ्यं तद्धि ।

११६५ । क्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना ।

क्वाच् । १।, वा । १।, निषेधे ७, अलं । १।, खलुना ३। ।

निषेधार्थयोः अलं-खल्वोर्योगि धोः क्वाच् स्यात् वा भावे ।।

अलंद स्वा अलं दानेन, खलु पीत्वा खलु पानेन ।

११६६ । पूर्वकाले ।

पूर्वकाले ७ । ।

पूर्वस्मिन् काले स्थितादोः क्वाच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्तौति ।

यस्य धातोरर्थः अन्यधालयस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोर्भावे भविष्यकाले चतुम् स्यादित्यर्थः । चकारोऽव्ययार्थः इदं शौ प्रेक्षे चतुम् औदित्वात् इमीभावे वद्रीऽकि-
दिति ऋकारस्य रेफे श्रद्धाजिति षड् तस्य टले द्रष्टुम् अत्र दृशधातोरर्थः या धाल-
यस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातोश्चतुम् । अत्र क्रिययीरेककर्तृत्वे सत्येव चतुम्
स्यात् । तेन विप्रमन्त्रे भीक्तुं निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभीजनाय विप्रं निमन्त्रयते
इत्येव स्यात् ॥ ११६४ ॥

चकारोऽव्ययार्थः । शीघ्रज-इत्यादिसूत्रस्य वृत्तौ भावपदव्याख्यानात् इत्यादौ
भावस्यैवानुवृत्तिः । तेन डुदाजलि दाने भावे क्वाचि दद्रीष इति दत्तादेशे दत्त्वा
पक्षेऽनष्टि सह वारणेत्यादिना तृतीया दानेन । पा पाने भावे क्वाचि दामागे इति
ऊी पीत्वा पक्षे पानेन ॥ ११६५ ॥

यदा कर्ता क्रियादयं क्रियाचयं करोति तदा परक्रियापि च यः पूर्वस्मिन् काले
वर्त्तमानात् धातोर्भावे क्वाच् स्यात् इत्यर्थः । तेन पक्षा मुङ्क्तेऽपक्षा मुक्त्वा याति ।
विष्णुं नत्वा स्तौतीति स्मरणक्रियायाः पूर्वकाले वर्त्तमानादन्तरी शब्दद्वयोरित्यस्मात्
क्वाचि वनतनेति सलोपे नत्वा । पूर्वकाले किं नमति च स्तौति च इत्यादौ न
स्यात् । अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्वाच् स्यात् । तेन गुरौ गते शिष्यो मुङ्क्ते
इत्यादौ न स्यात् । किन्तु पुं वं इहा सुखं भवति शक्तुं इहा दुःखं भवतीत्यादौ
स्थिरास्य इत्यध्याहारादेककर्तृकत्वे क्वाच् । यद्यपि कंसपतनानन्ददेव भनत्कारो
भवति तथापि भनदिति क्वावा कंसः पतति इत्यादौ भनत्कारस्य पूर्वकालविवचन-
श्चाच् स्यात् । एवं सुखं व्यादाय निद्रातीत्यादि ॥ ११६६ ॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

न । ११, कित् । ११, स्कन्द-स्यन्दः ५ । ।

स्कन्वा स्यन्वा ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्षिण गुध मृड

मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् । ११, अक्षुध—ग्रहः ५ । ।

धोः पर इम् सहितः क्त्वाच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः ।
श्रयित्वा । सेम् किम् ? श्रुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

११६९ । दृष मृष कृष वञ्च लुञ्चृतो वा ।

दृष—चतः ५ ।, वा । ११ ।

एभ्यः सेम् क्त्वाच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्चित्वा । पचे दृषित्वा इत्यादयः ।

आभ्यां परः क्त्वाच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशीलशब्दौ । क्त्वाचः कित्त्वा-
भावात् हसुङ् इत्यनेन नलीपाभावे एकवर्गीयवर्णतयमध्यवर्त्तित्वात् दलीपि
स्कन्वा । स्यन्दङ्वल् सुतौ क्त्वाचि ऊदित्त्वात् इमीऽभावपत्तेरित्यन्वा । अत्र न जा-
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्त्वाच् स्थानजातस्य यपः कित्त्वे प्रसक्त्य प्रसक्त्य इत्यव-
न लीपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सम इमा वर्तते योऽसौ स सेम् । शीडलजि क्त्वाच् वसीऽरयेति इमि अनेन
कित्त्वनिषेधे गुणै श्रयित्वा । एवम् चतुश्च गुल्याम् अर्चित्वा इत्यादि । सेम् किम् ?
जित्वा श्रुत्वा कृत्वा । क्षुधलुञ्चौ क्त्वाचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । क्षुषण निष्कर्षे ।
कुषित्वा । क्षिण्युञ्ज चीपतापे । क्षिण्युगतु विवाधे एतयोः इम् पचे क्षिशित्वा ।
गुध वेष्टे गुधम रुषि गुधङ् क्रीडे इति त्रयाणां गुधित्वा । मृडगशमीदे मृडित्वा
मृदग चुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुणः । वदै वाचि गृहस्वपाद्यीरिति जौ
ऊदित्वा वसेत्तौ निवासे क्षुधवसेति इमि गृहस्वपाद्यीरिति जौ शासवसेति पत्ते
ऊषित्वा । गृहगृह च गृहस्वपाद्यीरिति जौ गृहेरिमीर्ष इति दीर्घे गृहीत्वा । क्षुध

११७० । थ-फात् नुङः ।

थ-फात् ५१; नुङः ५१ ।

नकारोऽस्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
अन्यत्वा अथित्वा अन्यत्वा ग्रथित्वा गुम्फित्वा गुफित्वा । नुङः
किम् ? कथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-जः ५१, अनिमः ५१ ।

नशो जान्ताच्च नुङोऽनिमः परः क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
नष्टा नष्टा, भक्ता भक्ता । अनिमः किम् ? अञ्चित्वा ।

[८१८] व्युङोऽबोहसादेरिति द्योतित्वा द्युतित्वा, लेखित्वा
लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः किम् ?
देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इधञि दधि । क्ताचः कित्वाभवे गुणे तथित्वा कित् पचे दधित्वा । एवं
सृष्टु सेचने सृष्यञ्ङु सृष्यञ् चान्ती एपां मथित्वा मथित्वा । कृषिषे तु काश्ये
कथित्वा कृथित्वा । वनचु गत्यां वञ्चित्वा कित् पचे ववित्वा । एवं लुन् चापमथने
लुञ्चित्वा लुचित्वा । नृत् स्यङ् नैश्ययोः अर्चित्वा नृत्तित्वा ॥ ११६८ ॥

अन्यग मौचे अथित्वा अथित्वा । गुन्फश् गथ्य गुम्फित्वा गुफित्वा । नकारोऽङ्
किम् ? कुथ्यतु पूतित्वे कीथित्वा । रिफश्फे रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश् च ज चेति तस्मात् । नश्च नाशे ऊदित्वात् वेसूदित्यनेन इमोऽभाक्पचे
तुष् रथ इति तुषि कित् पचे हसुङ् इति नलोपे शक्नुजिति षङि नष्टा भन्जोघो
मौटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चङङिति अस्य गकारे भूपभसोरिति गस्य
ककारे भक्ता । पचे नस्यानुसारे जपेजमनोरिति तस्य ङकारे भङ्क्ता । अनिमः
किम् ? अञ्चधञि इम् पचे सेमच्चधेति कित् निषेधे नस्यानुसारे तस्य ङकारे
षङित्वा । नुङोऽबो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह द्युत्लङ् द्युत्वा द्युतित्वा द्योतित्वा
द्विष्यत्वे लेखने लिखित्वा लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः

इज्

सम

इमो

जकि

जवर

इर

मिः

कतृ

ज्ञा

ङि

इज्

क्ता

वो

भर

पुन

शत

पर

नि

११७२ । पू-क्तिशुदित इम् ।

पू-क्तिश-उदितः ५१, इम् । ११ ।

एभ्यः क्ताच् इम् स्यात् वा । पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा
क्लिष्टा, शमित्वा शान्त्वा ।

११७३ । क्रमोर्घो वा ।

क्रमः ६१, घं: ११, वा । ११ ।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा ।

११७४ । जृ-व्रश्चो न जिः ।

जृ-व्रश्चः ६१, न । ११, जिः ११ ।

आभ्यां क्ताच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जिः । जरित्वा व्रश्चित्वा ।

किम् ? दिव्यु जिगीषादौ उदित्वेन क्ताच् वेट्वात् इम् पचे सेमचुधकुषेत्यादिना ।
नित्यक्त्वाभावे गुणे देवित्वा पचे द्युत्वा इति बोध्यम् । ह्रसादिः किम् ? एषित्वा
ओषित्वा । अनयोरपि वेसत्वात् इम् पचे कित्वाभावो नित्यः ॥ ११७१ ॥

वृदुश्रीत्यनेन कितामिम् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थम् ग्रहणम् ।
क्लिशुपूज चोपतापे अस्थ स्वमते उदित्वेऽपि पुनर्ग्रहणम् अन्वेषां मते उदित्वा-
भावात् । पूस्वरूपात् क्ताचोऽनेन इमि सेमचुधकुषेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे
पवित्वा पचे पूत्वा । क्लिशुज क्ताच् इमि सेमचुधेत्येव क्लिशवर्जनात् गुणाभावे
क्लिशित्वा पचे क्लिष्टा । शसुभिर्घं शमे उदित्वादनेन इमि शमित्वा पचे जमुङ्
अस्यणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥ ११७२ ॥

क्रमो घं: स्यात् क्ताचि । क्रमु गतौ क्ताच् वेट्वात् इमोऽभावपचेऽनेन दीर्घे
क्रान्त्वा पचे क्रन्त्वा । इम् पचे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥ ११७३ ॥

विभाषाद्वयमध्यवर्त्तितादस्य नित्यत्वम् । जृस्वरूपात् वृदुश्रीत्यनेन कितामिम्
निषेधेऽपि अनेन इमि सेमचुधेत्यादिना कित्वनिषेधात् गुणे जरित्वा । पचे वृती
जृ इति कर्त्तव्यं ।

११७५ । हाको हिः ।

हाकः ६।, हिः १॥

हिला ।

११७६ । व्यादनञः क्त्वा यप् से ।

व्यात् ५।, अनञः ५।, क्त्वाः ६।, यप् ११।, से ७।

नङ्वर्जात् व्यात् परात् धीः क्त्वा यप् स्यात् से सति ।
 प्रकर्षेण क्त्वा प्रकृत्य, प्रकृत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्यं, प्रदाय
 प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय । [७४३]
 दौडश्यामिति यपि डौ । प्रदाय [७४५] मिम्योरिति डा
 प्रमाय प्रलाय प्रलीय ।

व्यकारे इति ऋसात्स्य गृह्यमित्येके । व्रश्शूश् छेदे जदित्वेन वेमत्वेऽपि अनेन
 नित्ये मि व्रश्चित्वा । सेम् क्त्वाचः कित्स्वनिषेधादेवं जेरप्राप्तौ अन् जेनिषेधौ ज्ञापयति
 कस्यचिद्विधेनिषेधेऽपि पुनः प्रसक्तिः स्यादिति । तेन हवचनेरिति इम् निषेधेऽपि
 उणादेः क्त्वा इम् स्यात् । यथा भणितिः सङ्कुचितिः निकुचितिः आलोचितिः
 पठितिः गृहीतिः क्षिप्तिः उदितिः मुदितिः दौधितिरित्यदि ॥ ११७४ ॥
 हाको हिः स्यात् क्त्वाचि । हिला । हाकः किम् ? औहाडलि गतौ ह्यात्वा ॥ ११७५ ॥

नास्ति नञ् यत् सीऽनञ् तस्मात् । कजेदङ् च प्रकर्षेण क्त्वा इति व्यस्य ग्यनु-
 कारिति समासे अनेन क्त्वाची यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तनि
 प्रकृत्य । वनुम-व्याप्तौ प्रकृत्य । तनदुज विस्त्रुतौ प्रतत्य । हनलौ प्रहृत्य । एधु
 वनतनेति न लीपे स्वस्य तन् । अङ्गुचि हसुङ्ग इति न लीपे उदज्य । दा इति
 स्वरूपस्य प्रदाय । मा इति स्वरूपस्य प्रमाय । मै प्रगाय । हाकं प्रहाय । पां पांने
 प्रपाय । पीय नाशे प्रसाय । स्था प्रस्थाय । एधु दामागैद्वागित्यत्र यप्वर्जनात् न
 डौ । औदौड्य चये दौडश्यामिति डादेशे प्रदाय । डुमिजन क्षेपे मौडिक्त्वा
 मौजम बर्धे एषा मिम्योरिति डादेशे प्रमाय । ली इत्यस्य लियत्स्व वेत्यनेन
 डादेशे विकृत्य प्रलाय प्रलीय । अनञः किम् ? अकृत्वा न कृत्वा । से किम् ?

इज
सह
इसी
जति
जवर
ईर

मि
का
ज्ञा
डा
इज
का
वी
भर
पुन
गर
पर
नि

११७७ । स्त्रीपो वा अनिमः ।

म् स्त्रीपः १।, वा ११।, अनिमः ६। ।

अनिमो मस्य लोपः वा स्यात् यपि । प्रणत्य प्रणस्य । अनिमः
किम् ? प्रशस्य ।

११७८ । घोर्जेरयः ।

घोः ५।, जेः ६।, अयः १। ।

घुपूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगणस्य । घोः किम् ?
सम्प्रधार्थ्य ।

११७९ । वाघः ।

वा ११।, आघः ५। ।

आपः परस्य जेरयः स्यात् वा यपि । प्रापस्य प्राघ्य ।

११८० । वा-मेत्थ्योर्मिच्छ्यौ ।

वा ११।, मे-त्थ्योः ६॥, मिच्छ्यौः १॥ ।

मेडो मिः चेः ची स्यात् वा यपि । अपमित्य अपमाय,
प्रचीय प्रक्षित्य ।

सपदि कृत्वा इति । कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन स्वधनं त्यज्य गच्छति । सन्धा-
वधूं गृह्य करेण गाढमित्यादि जीमराः ॥ ११७६ ॥

नमौ शब्दनलीः सलीपे स्वस्य तनि प्रणत्य पक्षे प्रणस्य । एवम् औगम आगत्व
आगस्य । अनिमः किम् ? विक्रस्य आचम्य । निर्जित्य आहृत्य विष्टव्य इत्यादौ
आगमादेशधीरागमस्य बलवत्त्वादौ स्वस्य तनागमे घौजिज्यरे इति न स्यात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य जेरसम्भवात् ह्रस्वव्यवधाने इत्यर्थः । गणक संख्याने ।
जौ हसालीप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्ताथी यपि अनेन जेरयि विगणस्य एवं
विघटय्य इत्यादि । घोः किम् ? संपूर्वात् धृक् धृत्वां जौ धारिभागात् क्ताचो
यपि गुर्वचरपूर्वत्वात् जेरयाभावे जौर्लोपे सम्प्रधार्थ्य । एवं प्रपाठ्य प्रभात्य
इत्यादि ॥ ११७८ ॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न ११, वे-ज्या—व्यः ६१, जिः ११ ।

एषां जिर्नः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्यः ६१, वा ११ ।

आभ्यां व्येजो-जिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परि-
वीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वामोच्छोऽ पूर्वकाले ।

चणम् ११, वा ११, वामोच्छोऽ ७१, पूर्वकाले ७१ ।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा
नमसि, स्मारं स्मारं नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम् ।

लक्षणं त्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम् ॥

मेङ् प्रतिदाने क्ताची यपि अनेन मि आदेशे स्वस्य तजि अपमित्य । पचे
एचोऽश्लिष्य अपमाय । चिस्वरूपात् क्ताची यपि दीर्घान्वादेशे प्रचीय पचे स्वस्य
तजि प्रचिष्य । पुनर्वा ग्रहणं परतो वाचिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

ऐणवे सुतौ ज्यागि जरायां व्येजै इतौ एषां ग्रहस्वपादोरिति प्राप्नोति जिर्नं
स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्येजैवृतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय । लभयच नौ
कृते औघोऽन्य इति दीर्घः । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥ ११८२ ॥

अभौच्छां मुङ्गरथमव्ययं तस्य भावः अभौच्छाम् । अत्रापि क्रियवीरककर्तृकत्वे

भक्त्यात् द्वित्वम् । चित्वादव्ययम् । पचे स्मृत्वा स्मृत्वा । अच वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् कचित् पौनःपुन्याभावेऽपि चणम् स्यात् । तदेवाहं विवृणीमि । अग्रे
प्रथमपूर्वेभ्यो धीश्चणम् वा । अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुङ्क्ता व्रजति । एवं प्रथमं
पूर्वम् । कर्म्मणः कृजश्चणम् । खणमाक्रोशे । चौरं कारमाक्रोशति । खित्वात् मन् ।
णिच्त्वात् वृद्धिः । चौरं कृत्वा आक्रोशतीत्यर्थः । आक्रोशे किम् ? साधु कृत्वा
नौति । स्वार्थात् कृजः । स्यादुद्धारं भुङ्क्ते । मुरसद्धारं भुङ्क्ते । कथद्धारं
भुङ्क्ते । दीर्घात् नेष्यते । स्वादूकृत्य अचीकारो दीर्घः । स्वादीं कृत्वा यवागूं
भुङ्क्ते । कथमित्यनेवमन्यथाभ्यः कृजश्चणम् । कथद्धारं भुङ्क्ते । इत्यद्धारम् ।
एवद्धारम् । अन्यथाकारम् । यथातथाभ्यामक्षमीत्तरे । यथाकारं तथाकारम् । अहम्
भीक्ष्ये तवानेन किम् । अक्षमीत्तरे किम् ? यथा कृत्वा अहं भीक्ष्ये तथा कृत्वा
अहं द्रक्ष्यामि । दृश्विद्ग्रां साकल्ये । कन्यादशं वृणीति यां यां कन्यां
पश्यति तां तां सर्वां वृणीतीत्यर्थः । विप्रवेदं भोजयति यं यं विप्रं वेत्ति विन्दति
वा तं तं भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् ? किञ्चिद्विप्रं दृष्ट्वा भोजयति ।
यावतो जीवविन्दात् । यावज्जीवमधीते यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । यावत्
वेदं भुङ्क्ते यावन्तं विन्दति तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः । चर्मोदराभ्यां पूरेः । चर्मपूरं
ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते उदरं पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यर्थः । वर्षप्रमाणे जकार-
लोपश्च वा । गोषदप्रं गोषदपूरं वृष्टी देवः गोषदं पूरयित्वा वर्षेत्यर्थः ।
वस्त्रार्थात् क्रीपेः । वस्त्रार्थात् परात् जगन्तुयधातीश्चणम् स्यात् वर्षप्रमाणे ।
वस्त्रक्रीपं चेलक्रीपं वृष्टी देवः वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थः । निमूल-
समूलाभ्यां गतार्थे कषः । निमूलकाषं समूलकाषं कषति समूलं
कषतीत्यर्थः । यत्र गतार्थात् चणम् स्यात् तत्र तद्वातुरनुप्रयुज्यते । गता-
र्थेदिति किम् ? चेलक्रीपं वृष्टी देवः । समूलात् गतार्थहन्तेः । समूल-
घातं हन्ति समूलं हन्तीत्यर्थः । शुष्कचूर्णं रुक्षाद्गतार्थपिषः । शुष्कपेषं पिनष्टि
शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । एवं चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् । जीवाद्गतार्थग्रहः । जीवग्राहं
गृह्णाति जीवं गृह्णातीत्यर्थः । अकृताद्गतार्थं कृजः अकृतकारं करोति अकृतं
करोतीत्यर्थः । करणाद्गतार्थहन्तेः । पादघातं भूमिं हन्ति पादेन भूमिं हन्तीत्यर्थः ।
हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवतः । हस्तग्राहं गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । हस्तवर्त्तं
वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । करवर्त्तं वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थः । आत्मा-
त्मौयवन्मुचित्वाचकात् करणाद्गतार्थपुषः । स्वपोषं पुष्णाति स्वेन पुष्णातीत्यर्थः । एवं

आत्मपीष' आत्मयपीष' ज्ञातिपीष' वन्सुपीष' धनपीषम् । स्नेहनात् करणाद्गतार्थ-
 पिषः । स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनं जलादि । उदकपीष' पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।
 एवं तैलपेष' घृतपेषम् । आधाराद्गतार्थवन्सु । चक्रवन्स' वज्रः चक्रे वज्र इत्यर्थः ।
 सुष्टिवन्स' वज्रः सुष्टौ वज्र इत्यर्थः । संज्ञायाञ्च । क्रौञ्चवन्सुन' वज्रः । एवं मयूरिका-
 वन्स' वज्र इत्यादि । वन्सुनविशेषाणामिय' संज्ञा । कर्तुर्जीवपुरुषाद्गतार्थनश्वहः
 क्रमात् । जीवनाश' नष्टः जीवी नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाह' वहति पुरुषी भूला वहती-
 त्यर्थः । विद्युत्प्रणाशम् । अयं निपात्यते । विद्युत्प्रणाश' नश्यति विद्युदिव नश्यती-
 त्यर्थः । ऊर्द्धाद्गतार्थशुषिपूरः । ऊर्द्धात् कर्तुः पराभ्यां गतार्थशुषिपूरिभ्यां चणम् स्यात् ।
 ऊर्द्धशीष' शुष्कः । ऊर्द्धपूर' पूर्णः । तृतीयान्ताद्युपपदेन चणमन्तस्य समासो
 वा वक्तव्यः । तृतीयान्तपदादुपदंश्च । तृतीयान्तपदादुपदशेषणम् स्यात् ।
 तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकेनोपदंश्च' मुङ्क्ते । हिंसाधार्चककर्मकात् ।
 तृतीयान्तादिपदाद्विसार्थधातीशानुप्रयोगेण सहैककर्मकात् चणम् स्यात् । तेन
 समासश्च वा । दण्डेनोपघात' दण्डोपघात' गाशालयति । केशेषु केशैर्वा ग्राह्यं
 युध्यन्ते केशग्राहं युध्यन्ते । पार्श्वयोः पार्श्वार्थां वा उपपीडं श्येते । सुष्टिपीडं
 दधाने इति भट्टिः । एवं पाण्युपकर्षं भक्षयति पाणिना उपकृत्य जनी भक्षय-
 तीत्यर्थः । अपादानाद्वातीशणम् । त्वरायां समासश्च वा । शय्याया उत्थानं शय्यो-
 त्थाय' धावति । द्वितीयान्ताद्वातीशणम् समासश्च वा । लोष्ट्रं ग्राहं लोष्ट्रग्राहं
 युध्यन्ते । साङ्गाच्चापुवाद्वातीशणम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे क्तिन्ने प्राप्ती न
 क्षियते तत् अधुवम् । भुवौ विक्षेप' भूविक्षेप' वक्ति । अधुवादिति किम् ? शिर
 उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानसाङ्गाद्वातीशणम् समासश्च वा । उरसि
 परिपेषम् उरःपरिपेष' युध्यन्ते कृतस्त्रसुरः पीडयित्वा युध्यन्ते इत्यर्थः । उरी
 विदार' प्रतिचक्रे नखैरिति माघः । उपपदवीप्तायां धीशणम् स्यात् समासश्च ।
 शिलायां शिलायामुपविश्य शिलोपवेश' लतां लतामनुपात्य लतानुपातम् । नदीं
 नदीमवस्त्राय नद्यवस्त्रन्दमिति । नाम आदिशग्रहः समासश्च वा । नामान्यादेशं
 नामादेश' ददाति एवं नामानियाह' नामग्रह' आह्वयति । तसन्तसाङ्गात्
 धोशणम् । क्वाची समासश्च वा । सुखतःकार' सुखतःकृत्य सुखतःकृता आस्ते ।
 तसन्तलेनात्ययलात् क्वाची यप् । तसन्तसाङ्गात् णीमंश्च सुवशणम् क्वाची
 समासश्च वा । सुखती भावं सुखती भूय सुखती भूला आस्ते । एवं तृणीभावं तृणी-
 भूय तृणीभूला । एतच्च प्रयोगानुसारात् प्रातुविशेषिभ्यः अर्थविशेषेभ्यः पत्यग्रतिशेषात्

इत्

सत्

इमो

जति

ज्वर

ईर

मिश

कतु

ज्ञा

उरि

इज्

क्वा

वीध

भर

युन

गत

पत

नि

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुलं ११, ब्रह्मणि ७ ।

यत् इदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-
प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम् । क्वचित् विहितं न स्यात् । [१]
क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२] । क्वचित् वा स्यात् । क्वचित् ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यर्थः । यथा पूर्वभिः [१] ब्राह्मणास् [२] इत्यादौ
वेदसिद्धेः ।

ब्रह्मशब्दोऽत्र मङ्गलायः ।

इति इष्णादि-पादः ।

इति कृदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

कृताऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्याः । यथा उणिक्कृते करोतीति कारुः । वातीति
वायुः । भातीति भवान् । विभेद्यस्मादिति मे कृते भीमभीषौ निपात्यौ । एवं
धातुमात्राद्भावे इः । यथा भवनं भविः त्यजनं त्यजिः नर्त्तनं नृतिः । अत्र किम् ?
नोदनं नुदिः दर्शनं दृश्नित्यादि । धातीः स्वरूपकथने तिप् । यथा भवतिः
अतिः दीव्यतिः । एवं स्वरूपकथने इर्बुवादौर्न च गुणः । भविः ग्रहिः रन्जिः ।
ब्रवादेस्तु ब्रुविः युजिः मुहिः सिचिः द्रुहिः दृश्नित्यादि । अतएव नाम च धातुज-
साह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तीकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः
प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राञ्चः ।

कृतो ये यत्नेति—

ये कृतः यत्र येष्वर्थेषु विहितास्ते तत्र तेषु नूनं निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः
महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि सुः । तत्र हेतुमाह । कृद्धीः कर्माव इति
वचनात् । उदाहरणं तद्वैव द्रष्टव्यम् । न केवलमहमेवं ब्रवीमि प्राञ्ची-
ऽप्येवमाहुः इत्यत आह कृतञ्जितसमासानामिति ॥ ११८३ ॥

बहुलमिति । बहुवः प्रकाराः सन्त्यस्येति बहुलं चूडादित्वात् लः । अथवा
बहुन् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥ ११८४ ॥

मुग्धबीध-पठन प्रयोजनम् ।

गीर्वाणवाणीवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबीधा-
न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

ग्रन्थकृत्-परिचयः ।

विद्वदनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ।

वोपदेव-प्रशंसा ।

द्यौर्वाचस्यतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
येनैकेन विदुष्यती वसुमती मुख्येन सहग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणि-श्चातुर्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥

ग्रन्थोत्कर्षं स्थापयन्नाह गीर्वाणेत्यादि । गीर्वाणवाणीवदनं संस्कृतकाथनं
मुकुन्दसङ्कीर्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति । तच्च उभयं न मुग्धबीधात्
मुग्धबीधभिन्नयन्यात् न लभ्यते अतो हेतोः एतत् पठनीयम् । नानादेशीय-
शिष्यपरम्परया नामोत्कीर्तनयशोवर्द्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति ।
वोपदेवः विद्वदनेश्वरित्यादि । उः शिवः अः विश्वः उग्र अथ वौ वयोरुपसमीपे दीप्त्य-
तीति इदानीं तत् शिष्यसत्कीर्तिं वर्द्धयन् स्तौकव्यमाह द्यौर्वाचस्यतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासो व्यरचयदिमां मुग्धबीधस्य टीकां,
नानाविद्वन्मतविलसितामाशुबीधां सुबीधाम् ।
आलोकन्तामपिशुनबुधाः सूयमानाः स्वभावात्
दोषं त्यक्त्वा लवमपि गुणं मूरिवद्भावयन् ॥
इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां
मुग्धबीधस्य टीकायां कृदन्ताध्यायः ।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

सूत्रम् ।	अङ्कः ।	सूत्रम् ।	अङ्कः ।
अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ-	३	अभोभगीअघीभ्योऽवे लुप्	७०
अं अः नुवी	१९	अभ्यवाडा	१०५७
अच्छोऽचक्षुवि	३९३	असुद्राङ् असुसुयङ् अदद्राङ्-	१०५४
अगेष्ठां	६८४	अयां यूयुर्लुक्वा	३७
अव्यच्ताच्चेप् पिः	१००	अर्ल्लेषोऽनजस्तुङ् ल्येऽसौ तु	१९५
अच आरालैज् त्रिः	९	अवादगिरः	९०८
अचोऽल्लोपो घञ्	९२४	अस् प्रजायाः	३४२
अढात्	८७४, ८९७	अङ्गोऽङ्गोऽनीने	४३२
अतोऽङ्गव्युः	६९	आ अमृशसीः	१४६
अत्वसीऽधोः सौ घोऽधौ	१८५	आ क्ति-मभवि	१०८
अदसः सेरौः	२३४	आ-गमिः चान्ती	८६४
अधिकेशार्थोपाधिभ्यां	३१०	आङोऽन्धूसीः	१०८१
अघेः शक्ती	८८७	आङी भोद्गमे	८९२
अनः	३८२	आतोऽनोऽदरिद्रः	११६२
अनडुञ्चतुरोऽणायौ धिव्योः	१८१	आतोऽन्तःअदगेः	११५७
अनडुञ्चेतवाहादिः	१०२९	आत्माङ्गटा-दटाञ्चा-हनयमः	८७८
अनादूः	१८०	आत् सुमानः	११३
अनुस् सिङ्गेरमुवः	५६३	आ-दाङीऽस्त्रप्रसारं	८६३
अनीरढात्	९०१	आदिगेवीर्णुञ्जी	२३
अन्जः सेरिम् पे	७६२	आदितः	१०७२
अन्तोऽद्वेः	६९७	आदिस्तः	५२७
अन्त्याजादिष्टिः	९२	आदीपीः	२४४
अन्यारभ्यार्थारात् वहिर्विनर्ते-	३००	आदूटो त्रिः	१०४१
अन्वैश्याशङ्गामर्षे	९४३	आवीवभसात् सेलीपः	१४८

आशिषि	१००६	हृदिरणवुर्लीछात्	६३८
इगुडुर्भडीखनिम् किदगमस्तु वा	६५९	एङीऽतः	३८
इङीऽरलेङ्गुः	८	एङ् टाङ्गामि	२१९
इणस्तन् लीप्यः	६४४	एचो युत् स्वं	१७३
इतोऽस्य जाते	४९४	एचोऽशित्याः	६०८
इत् कृते	४	एरौ ब्वे	२३६
इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ	२०३	एवेऽनियोमे	२७
इन्वदिकः	६८५	ओं नमः शिवाय	१
ईप् चामवस्यात्	२५३	ओदौतोऽज्वत् तक्रदय-क्वङ्ग्राः	४२३
ईषत्-दुःसीः खलभावे ढे	११६१	ओरौ घौ	१४५
उच्चरः सढात्	९०६	ओलीपोऽकदुपाखूरीरिषे	४२०
उज् गुपालचि व वा	४३	का + पौ - सून्वौ	२०
उतोऽगुङ् रक्त्वादे नृ प्राणि-	२७७	कखपफयोर्मून्वौ	६८
उदः सः स्थास्तभ्योः	२४७	कति यति तति यावत्तावदेतावत्	५०८
उदीऽनूङ्गे	८७०	कत्कवी चान्युष्टौ	४१२
उप-यमो विवाहे	९०९	कात् कच्त्तिरयवदे	४०८
उपात् स्तुतौ	९७८	कयसा खी च वा	९४१
उख्येचौम्यखराचि लीपः	६१०	कदाकहिंभ्यां वा	९३६
उहस्यङ्	२४०	कभावेऽमौ	११३५
ऊर्ज्ज्ठीवं पदष्टीवं धेन्वनडुङ्गौ-	३२४	कम च्छतो गुपूधूप पणयनो-	५९१
कक्कक्	४५	कम्पान्नार्थेङ्गुधुधुधुमुद्रुस्त् जननशी-	८६१
कच्चः	३९०	कर्मक्रियाविशेषणामिनिवशाधिश्रीङ्-२८१	
कच्च्यो गुष्टां	७५२	कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्मकौ-	४२१
कृष्ण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश-	३०	कव्यायनेकाचोऽस्याददङ्-	१३६
कृती ऊा तपुवे सगीचविष्ये चे	३२१	कांस्तान् नृः पि वा	५६
कृती ङी डुः	१४१	काचे	४०९
कृद्रिः शयक्-दीपे	६२०	काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः	२५४
कृद्री वे	४३४	कामुकसङ्घार्थंतेन	३०६
कृती णः किव-द्व्या	६२६	कामोक्तोऽकसिति	९५२

कात् स्यायस्यीः सम्पद्यकादौ-	४९९	कपः कृपीः कपादौ	६४९
कालभाङ्गे वा	२९०	कविधिव्योः कधी ओ	७४९
कालभावाधारं डं श्री	३०९	क वष सृज गुह दुह शन्स संभ-	९८३
किंकिलास्यर्याभ्यां ती	९४४	कषमृशसृशृषटपटपसृपः सिध्यां वा	६०३
कियत्तदेकान्यात् द्विवहूनामेक-	५१०	कृगृजागुः क्तिः	११३१
कित् टी डीपं	५३३	कृगृजा प्रीजुडः को—दुही-	९९६
कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान-	६३०	कृगृज्याग्लाहालादिनिः	११४८
किमः तयन्तात् चिन्नौ	५२६	केऽकः खी हे तु वा	४३७
किमः चेपि	४०५	कीडादिः पुंवत् यजातीय-	३५०
किमन्यद्वयत्तदोर्हिश्	५१५	कीरीषदथे	४११
किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतसां	४६५	कीशुर्व्या	८२५
किभिः खीत्यौ	९४२	कौटशमात् तन्नाः	३५६
किभिर्लिप्सायां	९३७	क्तक्तवत् भूते लभावे घे	१०५०
किर्हीऽन्तर्गः	११४५	क्तादव्ये	२६७
की खी गी घी टी ठी डी डी-	५२९	क्तिः स्त्रावे	११४७
की-प-म-वत् श्रुशानौ	११००	क्तेनादे	३१२
कीर्तः कृतः	७७४	क्तेलुक् त्ये च	३१९
की स्तेनातीते	९३४	क्यन्तान्यौ दली	१४
कुः शश्	११५१	क्ताच् वा निषेधेऽलं-खलुना	११६५
कुत्थात्मोदराद भुः खिः	१०१३	क्यङ्ग्रचौ चानात्यप्रत्यग्रस्य	२५९
कुञ्जादिर्णयन्योऽस्तीव्येऽपत्ये	४२७	क्योऽम्व्याद् यश्च	८४३
कुटां शुब्री जिणति	७५५	क्रमः पेऽपि घं:	५९५
कुतः क कुह कुवेतोऽतोऽवेह-	५२४	क्रम क्ताम भसभास भ्रास चस-	५९४
कुम्भादेरीपि	३४८	क्रम गम खन सन जनी विट्	१०३०
कुरुवलीपी वस्ये	७६५	क्रमो चीं वा	११७३
कृषि-रन्जः श्यन्-पे वारे	९२८	क्रीजीङोऽजा चिस्पर-	७९३
कुलादुदुजुह्वः	१०२०	श्रुलुकी भियः	११२७
कृजो अद्वणी रे	६८९	क्रोऽपाङ्गर्षाङ्गवासिक्के-	८६७
कडी क-भावे			

क्रीवात् स्वमीऽध्वेऽर्शोऽतः	१६०	ख्यस्येत् सनि	६४०
क्रीवाद् यीः	१६१	ख्या या-युस्-यामामीयसीयम्	५४६
क्रीवादा	३८३	गखि मखि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ११२८	
क्रीवे नो लुक्वा धौ	२४२	गत्यर्थमन्नटे चेष्टावशेऽनध्वाकाक-	२८८
क्रीवे स्वः	१६७	गत्यथाटशीस्थास वस जन-	१०२३
काह्वान्येकविंशत्येकशः	१३	गत्यथाद् गृ लुप सद चर जप-	८२१
किलात् कृतोऽसात् सः घोऽदान्ते-	१११	गद-मद-यम-चराचरीऽगे यः	८७८
क्षिप वस गृध धृषः क्लृः	११०८	गमोनिङोः	८०६
क्षुद्राभीषाभ्यो वैरारौ	४२२	गमोऽनि स इम् माहांतु वा	६२४
क्षुध वस पूजार्थाश्चागाह्यार्थ-	१०६६	गर्ग यस्त विदादि भृग्वचि-	४२८
क्षुब्ध वाद् स्नान ध्वान् फाण्ट-	१०७५	गलिचोपक-पादहारकौ ढे	८८१
क्षेवे शाकटशक्तिनौ	४८३	गवाबादेः स्त्रोऽन्ते गीखेऽनीयसः	३३०
क्षेम-प्रिय-सद्रात् कुर्व्वा	१०२२	गा व्यां	६८२
क्षेर्घोऽन्ते भावदैव्याक्रीशे तु वा	१०५१	गीकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्-सुजां-५७२	
क्षे शृष्पचो सकवः ।	१०६३	गीडष्टीथ्योर्व्वा	७१२
क्षुरप् सृजौऽग्नशमस्त मथ	११२१	गी चेच्छार्थैः	८५३
खनसनजनां डा भस्ते ये तु वा	६५५	गुणादिमन् भावे	४७५
खनाट्टे रे ये	८६८	गुणावेष्टेयम्	४६६
खनो ड-डरेकेकवक्ताः	११३८	गुणाद्वीतोऽखरुखोडः	२६४
खपि वा	७४	गृह दुह दिह लिहां टीमदल्ये-	६५७
खशेजिः	१०१५	गृहो ग्रीहः	६५६
खाथ्यो वा	३६५	गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य-	८८४
खिलव्याजरूपी मन्खौ	१०१४	गिरध्वनः	३८८
खेः किति धः	६८३	गिरुहः स्त्रो येऽणौ	८७७
खेः सन्वदधौ, घीर्हसादेर्घश्च-	६३८	गिर्धोरनेधिन एङ-ऋकोः	२४
खेरायचो लीप्योऽनुशस्-	५६४	गिर्व्वास्त्रीहो ढे च	८७६
खेणुः	८२२	गैक्यादतोऽपावादेरीप्	३६८
खेयोरियवणे	५८५	गी णनट्थकौ	१००३
खेद्यो घो ज्ञपिति च	६७८	गी णण नेधा दन्त काख-	

गीरतार्थे	३६३	ध्यां सौ र वा दधीः	६९०
गीर्वा	३९	ब्राधोर्डी	८३४
ग्यचक्ष वा	१०८९	ग्री वा	७८६
ग्यथाशंसयोः	९३९	ङ्खैडी लोपः	१२४
ग्रहणन्दिपचादिर्णिनान् घे	९९३	ङा तौ वा	२०१
ग्रहखपप्रच्छां जिः	८०८	ङाम् वा ठ्यां ग्यात् क्रतु	६८७
ग्रहखपाथोः कङित् कितोर्जिः	६६१	ङितां यम्	१५१
ग्रहेरिमो घोऽव्यां	७७१	ङिदपिद्रः	५३२
गीरलः	८२४	ङिदिम् वीर्णीः	७२१
ग्ला न्ना स्याच्चि पच परिचजः सुः ११०८		ङिध्योमः	२१६
घञलनटोऽघे	११३४	चक्रत्वस् वारे	४८४
घटादि जनौ जृष क्रस रजाम-	७९८	चक्षः क्साञ् स्याञ्-	७०६
घटी-खारी-वाताद् विध्वस्तिला-	१०१९	चगैक्यवं क्षीवं	३२२
घनस्यर्शे श्यो जिः	१०५५	चजोः कगौ धित्यसेम्क-	९७२
घसच्चदः क्तरः	१११४	चणम् वाभीक्ष्णो पूर्वकाले	११८३
घस्थामूर्त्तटात्	८९०	चतुः-षड्-ङति-कतिपयात् घट्	४५५
घस्रलदः सन्ध्यल्घजि	६७३	चपोदिताकानितार्णः	७
घान्ङाक्षी सलोपश्च वा-	८४८	चपोऽवे जक्	५८
घावस्स्रष्टणीः	१४३	चरट् भूतपूर्वे	४८०
घीटीधीष्वम् घोरमा	५५०	चरफलोऽदुः	१०८७
घे चादिढे क्तः	१०९२	चरफलोऽदुः न गुः	८२९
घे पं पगानु-क्त-प्रत्यभ्यतिक्षिप-	८६०	चादिर्गिनिः	१६
घे शप् रे	५४१	चायः की	८३३
घोऽजी जे शब्दाशनगतिज्ञार्थाद्-	२८४	चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल-	९९४
घो जैरयः	११७८	चिलेत्ययदिना	९४७
घी त्रिः	१२८	चिद्विकारे वा	७९७
घ्यणी-रावस्थके	९७०	चुर्थो जिब्वां	७७३
घ्यां	७१७	चेः किब्वां सन्ध्योः	७४६

चैक्यासुदषहो ऽभः	३२३	अपह्वापानीयः	८१३
चुङ् कुङ् युङ् सङ्-	२११	ज्ञानयत्रप्रलीभे वदः	९००
चुत् साम्ये	४४०	ज्ञानार्थित्चेपोपनयन-	८८९
चिः क्लमसुस्रुततदभावे	४८५	ज्ञार्थेच्छार्थं जीच्छीलादेः सति	१०९५
कादिक्लमन्-क्लोस्-घे स्वः	१०३४	ज्ञोऽज्ञाने घे	३०३
काशीर्वा	१०८३	ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि बन्ध-	४१३
किद-भिद-विदः कुरः	१११६	ज्योवृद्धश्चेयस्याः	४७२
को ऽचः	६३	ज्वल ज्वल ज्वल ग्ला स्त्रा वन रस-	७९९
क्वौः श्टावणौ जस्क्वौ-	८१४	भप्भक्तोः खस्भक्वीश्वपूजनावन्ते च	६४
जग्धोऽदी यपि च	१०९१	भप्पनदीपीणंमास्याग्रहायणीगिरिर्वा३८४	
जन-खलादि गो-रथ-वातात्-	४४९	भभखयहर्षकृणां जव् चप्-	५५९
जनवधः सेमसो ऽकमवमाचसी-	७४४	भभान्तस्यादिजवां भभाः फे धीस्तु	१७७
जयल्पीः ख्योर्थे	८१६	भसखात् भसीम ईमि से लीपः	५६२
जरस् जराचि तु	११५	जपे जम् नीः	५१
जरातोऽम् वा	१६६	जपोऽक् समीर्णं ऋक् च	६
जराया जरस् च	३७९	जम जप जभ दह दन्श भनज-	८२७
जसशसोः शिः	१६२	जसुडी भसखौ चातिकि	१०३८
जस्त्रेविशाधि हन्यस्ति-	६७७	जमं जम् वा	५९
जागट यङन्त-यजजपवददन्श-	१११७	जिः कल्यादिः	८५८
जायोऽण्ववीण्डिति क्रसुकाने-	६९९	जिः प्रेरणे	७७७
जातमहवृद्धादुष्णः	३५७	जिज् ज्यन्त-पिव घे वृद्ध वस-	९१९
जातिरतो ऽस्त्री-युङ्-सत्काण्ड-	२६३	जि भाज भू सह रुच चर वध-	११०६
जातु-यद-यदा-यदिभिः खी	९४५	जि त्रि स्तु दु कमी ऽङ् घे व्यां	६१३
जालपिभ्यां सदा लेपे	९४०	जिस्त्रीः खे सः घः घण्यस्ति-	८१९
जिं वान्यः किति	६६६	जीमंश्च डिन्नैकाचः	४६७
जिर्घोऽन्यः	१०३६	जीपि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासी-	११५८
जिर्न वा	८३९	जेर्देऽजौ घे	८९९
जप्रयो न जिः	११७४	जेर्लोपीऽनालिष्ठायायान्ते-	६४१
जिर्गिः सन्त्योः	६००	जृषित्यन्तेजुङ्गतीः	५७७

अष्टाङ्गः खोऽनग्लोपि शास्त्रदितः ६३८	द्वीद्विर्घंशानुः	७७
टादसश्चास्त्रियानु ना १२३	अचखसाइनो रङ्गीप् वा तु हे	२६१
टाभिस् उं उंसि उन्सीसां- १०६	अप्यन्त्वे वा	५७८
टौ ठौढौ धौ ढिचः सेमस्तु- ५५७	अभातो डीः	६०८
टेरासौ १८७	अमितीऽन्याचीऽन्तेऽन्यस्यादौ	१७
टे लौपी डिति विंशते-स्तेस्त्वडौ १२६	अस्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योः ४१६	
टौसीदमोऽनको ऽनः २०५	अरुस्यट्यां	६८८
क्यां सिः ५५१	अर्धूङ्ङ्याकडिति	५४२
ट्रितोऽष्टमवि ११४२	अर्द्धिः	१४२
ट्रौ-प-म-वत् कसुकानौ १०८६	अर्धिर्जस्डित्सु	१२२
ट्यां गा अङ् सनोस्तु वा ७१३	अर्धौ वा	१७०
ट्यां न वे-प्रच्छां ६६२	अर्धानिनि	८०४
ट्यां वा ६७४, ७०७	अर्ध्विध्यां	७१८
डतिसङ्ग्राणी जस्शसीलुक् १३१	त-तज-खादीयो डीवीः	१३८
डस्डौ धौ वा १८६	तदी दानीं वा	५१६
डाज् लोहितादेः पञ्च ८५०	तद्वयोगे वा	८०३
ड्रितस्तज्जे चिमक् ११४३	तन्भ्यः शुप् रे चे	६८८
डधे कात् णीककण्णीनेया- ४२८	तन्वादेर्वा	२७८
डधे क्त्यव्यक्त्युक्तवतुखलर्थ- ३०५	तपोदात् यक् च रे	८८२
डडीपमानादाचारि क्यः ८४७	तप्तान्ववाद्रहसः	३८७
डभात् तथो धौऽधः ५७५	तमट् षट्थादेः	४५२
डभावे मं ८२०	तरतमौ द्विवह्नामकोत्कर्षे	४६२
डवद ठघोऽडे ८२७	त लोप्योऽतष्टिस्त्रितौ द्वेस्त्रितौ वा	५०२
डाङ्ङे ११४६	तव्यानीय या ढ-भावे	८६७
डात् भज-वह-सही विष् १०२८	तस् क्तोः	५११
डात् षण् १००८	तादर्थ्यं चतुस्	११६४
डेनाथात् ३११	ताथे मानात् काण्डात्तत्ते	३७१
डेनाशिषि वा २८६	तित्येगसुमुयगदसुयगदचां तिरश्चा-	२२५
झाशिषि ६६०	ती-प-म-वत् स्यह-स्यमानौ	११०५

तौय सख वीज सङ्गादिगुणात्-	५०३	वरादयोऽर्थाधिकतोः केसु सर्वाः	३१५
तौयो ङिति	९०	त्वतौ भावे	४३८
तुलिच्छारा तारा धारा कारा-	११५५	घफामुङः	११७०
तुल्योस्तातङ् वाशिधि	९५६	दक्षिणीतरादाही	५२०
तुल्यकौ घे	९९०	द्वन्माचद्वयसट् नाने	५०६
तन्पां न-लुक् वा श-णौ	७५४	दङ्जुङ् वाक् प्राट् औ सूट्	१०३५
तन् लीप्यः	४६९	दट् दीऽधः	१०८८
तन्प्रार्थानां वा	३०४	दध्यस्थिसकथ्यन्तोऽनङ्	१७२
तष सष ऋष वन्च लुन्चृती वा	११६९	दन्शी न-लीपी वा	८३८
तृह इण् पिङ्गले	७६०	दभी यौ	८१३
तृ फल भज चप श्य यथ दभाद्य-	५७९	दरिद्र आलीपोऽसनकानेऽरे-	७४९
तृ भट् व ड् जि घृ तप यम दम-	१०२४	दरिद्राकाश कास जायुषी वाम् वयां	६०७
ते ल्याः, शक्यार्द्धप्रेष्यानुज्ञा-	९८९	दरिद्रो ङिर्हस्तेऽणौ ह्याग्योस्तु वा	७००
तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात्	१६५	दशदिर्घो युते शतादौ	५०९
त्यत्राय चिर दक्षिणाद्यादेत्य-	५२५	दादिर्घः	१७६
त्यदां टेरः क्तौ	१३३	दा घा दा	५३४
त्यदां तदोः स सौ	२१४	दानः सा चैवार्थे	९०८
त्यदादि-भवत्-समानान्योपमानात्	१०४७	दानवत् सभि	८३
त्यादि-व्यासमीसृक्तिस्त्रि-	२०८	दाने शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्-	१०७८
त्यादिश्च रूपः	४६४	दाने मीऽसमाजी हसे तुः	५३
त्यादेशोने कल्पदेश्यदेशीयाः	४७७	दा मा नै हाक पिव सी स्थी-	६१२
त्ये	६०	दारुण्यङ्गुलिः	३३५
त्यो वमाची लोप्यः	४९६	दाशान् साहान् मीढान्	१०९९
चवत् याच् प्रकारे	५२३	दिक् शब्दात् दिग्देशकाले स्नात्-	५१८
चासुसिस्मन् कनिप् वनिप्-	१०३२	दिव औङ् सौ	२३८
त्रिशः प्री द्वी त्री ची पी श्री सः	७९	दिव-सु-तुद-रुध-क्रादे र्यन्त्व-	७३८
त्रौघरीर्वा	३७५	दिवो घं वा	२८७
त्रौस लृती त्रिं	२९	दिव्यचस्थीऽजिगीषाजासर्भे-	१०५४
त्रयङ् नाभि	१३२	दिस्वीरम् वा	६९६

दीडङ्गां यन् यब्धौ ङा सनि-	७४३	हेः पिबः पीप्यौ अगडि	७८३
दीधीवेव्यो न णः	७१४	हेः पूर्वः खिः	५३८
दुग्धो घञ्	१०६०	हेः शतुर्नृण् शौ	२४३
दुनीभृज्जलायासुसंस्नोर्णौ वा	१०००	हेर्देङो दिगिष्ठां	६४६
दुपेरीट्टः	७९६	वैधं वेधा, वैधं वेधा, षीढे कथ्यं वा४५९	
दृ भृ जुषस्तिन्-शासुदुङ्-वजी-	८८१	वैषसतपुत्रवन्दारस्वज्ञाजभस्त्रा-	२५५
दृश शास युष धृष ऋषी वा	११६३	व्यन्तर्गर्थोऽपीऽनात्	३८६
दृशोर्णुः	६१९	व्यो दां-धी दें धे ह्यौ	७३५
दंघे चाञ्च	५००	धनीदकाशन-वृषाश्चस्त्रिहृपानान्न-	८४६
देवादेर्वीश्रीस्त्राच्	५१२	धर्मादन्	३४४
देशात् ब्रह्मणः कुमहङ्गान्तु वा	३६०	धाजो हिः	१०८६
देशाध्वकालभावं वाढैः	२८२	धात् क्रीतात्	२६६
दैक्यं सोऽन्ये	३१७	धिक् समयानिकपाहान्नरान्तरे-	२८६
दोमीऽदसञ्च तौ	२०४	धिटौस्त्रिः	१५०
दो-धो-मा-स्थां डि-त्यषौ	१०८३	धुरोऽनचस्याः	३८८
द्या-डितामस्	१५६	धुर्दिष्टाडि	५५८
द्युत्-स्वाप्योः खिर्जिः	६४७	धेट-दृश-पा-प्रा-कः शः	८९८
द्युतः कः	३३२	धेड्डनौ वीशनसः	२३३
हार खर खः सलि खादु मृदु-	४१८	धेशच्छासान्नः सेः पे लुग्वा	६१४
द्वितीय तृतीय तुर्थ तुरीयाः	४५७	धे सलीपो वा	५५६
द्वित्रैर्मूर्धुः	३३६	धीः केलिमी ढधे	८८८
द्वित्रैर्वाञ्जलैः	३७३	धीः—तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ-५२८	
द्वित्रैर्वायट्	४६१	धी द धोऽन्तलीपे तधि	७३७
द्वित्रिष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा-	३५१	धीरालीपोऽच्यवौ	१२०
द्विरुक्तजञ्जादी दिः	१७४	धीरियुवचि	१३५
द्विश्चाद्दुलीपिनः	१११८	धीर्नोर्नः फम्वि	२०२
द्विषविदातोऽनुस् वा	६७५	ध्रौव्यगत्यदनाथार्था उ च	१०८४
हीचीषीणां कौ द्वे व्षे स्ते-ने वां-नौ-२२०		ध्वर्यासम्भवे थौ	८६३
हीटौसीदैतयोरेनीऽनूक्तौ	२०८	न कित्स्नान्दसन्दः	११६७

नेण तपीऽनुतापे	८२३	पथ्यपपुरः से	३८५
नेदित्पूजार्थाङ्गीः	५६८	पदस्त्रीणी षे प्याय ताय दीप-	६४३
नेमऽसुमं क व भ म् तु शु क्षी-	५८४	पङ्क्तौ शक्ती ध्रुवत्यमङ्गाङ्गी श्रुत्वेनी-	१७५
नेसुगृह्यहः	८०७	परस्त्र्यः	१८
नेद्यतस्थपी ऽवृत्तः	६१६	परिक्रिया धे वा	२८७
नेमेकाजायुदती ऽश्वि श्रि डी-	५८७	पर्यन्तवाङ्ः क्रीडः	८६५
नेम् डीश्रीदिवेसोऽपत्यनेकाज्-	१०७१	पशाम् वा भी-क्री-भ-ह्री छा	७२८
नेम् सनिज्यर्दः	१०७६	पशुस्यः स्थानविषट्के गोष्ठ-	४६०
नेकाचीऽव्यक्तानुकरणात् डाच्-	५०१	पाञ्चीणादिस्त्राङ्गीती-तीर्त्वा	२६५
नेकाजादिन् वा	४४४	पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः	४००
नीऽचोऽन्तरदुर्गैः प्राग्वक्षीऽख्याभा-	६६८	पाति-स्त्रायीलैन् वङ्गौ जी	७८७
नी नामि धः	१८८	पात् पत् पी	२२३
नीपताककीङ् पूरण्याख्याधुवक्त-	३२८	पाद दन्त यूष निशा पृतना-	११६
नीप्युङी शुर्वावृतः	७६४	पाय्य धात्य णाथ्यानाथ्य कुण्डपाय्य-	६७५
नीप्रशामन्क ते	५५	पाशः कुकायां	४७८
नी लुप्फोऽधी	११८	पिङ्गस्येम् ब्रुवो यङ्लुगृत्-	७२२
नीऽसह्यादे संट्	४५१	पीलुतिलीमाकण्ठादेः कुण्ठैल-	४८२
न्यादि अन्ताद्गल्यर्था	६३२	पुंवत् स्तुङ्गपुंस्तः स्त्रियां डासा-	३२७
न्यापदौभी डेराम्	१३७	पुंवत् स्त्रीः	३२०
नीर्लीपीती तेऽद्ये	३३७	पुंवद्वाधीक्तपुंस्तः टायचि	१७१
पञ्च तिप् पञ्च णव्वाह्य	७२३	पुंसः सन् खण्ड्यम्परस्त्र्ये	५४
पञ्च रः शिञ्च	५३०	पुंसि तु शस् न	१७५
पण्यावय वर्थाचाय्य वञ्च जय-	६८०	पुंसीऽसुङ् घी	१३१
पति गृहि सृष्टि श्रौङ् आलुः	१११२	पुर्ववाङ्	३७२
पञ्चग्रामपालकानात्	१७०	पुर्वी वा	७३०
पत्युरसि	१३०	पु शक सह तक चत यत शसी-	६७६
पथिपुरुषे वा	४१०	पू क्लिश वम जप व्याश्वस सज्योर्वा	१०६७
पथिमथ्युमुखां धितोर्नमौ धी	१८६	पूक्लिशुदित इन्	११७२
पथी वा	४०७	पूजाभिभव च लापेः	६१४

इ

स

इसं

जा

ज्वर

ईर

मिश्र

कतृ

त्राप

ऊयि

इज्या

क्यपि

बोधे

भरण

पुनस्

गती

पूजो नाशे	१०५८	प्राग्बन्धो णोऽन्तरदुर्गेणादि हन-	५४८
पूरणी प्रिया मनीषा सुभगा-	३२८	प्रादुर्गीकः सः षोऽथे	६९३
पूर्वकाले	११६६	प्रियवशाद् भयतिन्नेषात् सर्व-	१०२१
पूर्वादिः स्नातस्निनौ वा	११४	प्रौघूजो नन् वा	७८८
पूर्वाद्यल्प प्रथम चरम तयायाई-	८८	पु द्द सु च लोऽकः	१००५
पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्नादसीः	५२२	प्रोपादारम्भे	८८४
पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरीतरी-	५१७	प्रौष्ठा सम्भावने	६४८
पूर्वोत्तरसृगञ्चानतेः सक्ध्रः	३५८	प्रादिः स्त्री ने ब्रादिस्तु वा	७६८
पूर्वोऽन्यादुङ्	८१	बङ्ग-गण-पूग-सङ्गातीतिथट्-	४५६
पू शी ध्रुप मिद खिद खिद चमार्थ-१०६८		बहुलं ब्रह्मणि	११८४
पूणी डिडिवां	१८०	बह्वल्यार्थात् काञ्चशस् वा	११८४
पृथु सटु लश भश डट् परिठदस्यट्-	४०३	बाह्याद्यतोऽच्चावादेर्गादि-	४१५
पृश्नादि डिः खेरे	७२८	ब्रह्म रुद्र भव सर्व सडेन्द्र वरुणा-	२७१
प्यायः पौ यंड्योः	६४५	ब्रह्म हस्ति राज पण्यात् वर्त्तसः	३८४
प्यायोऽङ्गेः प्यस्त्राङ्गे तु वा	१०८०	व्वडेऽमीयु	४१
प्रकारे जातीयः	४८७	व्वे स्थेः	१०८
प्रतारे वधि गह्वेः	८१३	भगवद्वचवत्तां भगोऽघी भो वा धौ२२६	
प्रतिज्ञा-निर्णय प्रकाशे संप्रव्यवाच-	८६८	भन्जगिलम्भी वेखमी नलीपः	८२६
प्रतेः	१०५६	भवद्भूतभव्ये चित्रः क्वाव्याः	८३३
प्रत्यन्ववात् सामलीम्नः	३८२	भव्ये वा फलहेत्वोः	८५१
प्रत्युपीपात् कः सुम् हिंसाच्छेदे	७५३	भान्नेतुः	३४६
प्रत्युरसानुगवे	३८८	भावधे त्वाशितात् भुवः	१०२३
प्रपरापसंभवानुनिर्दुर्ब्यधिस्तुपरि-	१०	भावादित्ते वा	१०७३
प्रशस्त्रः यः	४७१	भावादित्ते वीकुड्येऽव्वतः	१०६८
प्रश्नाख्याने णिः	११५८	भावे मायं	८२५
प्रस्थो म वा, जिथ	१०६४	भिन्न-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वज्रः पाकः	११११
प्रस्त्रीढीब्बूहाः	३२	भिन्नान्यैकार्येद्वादिसङ्ख्याद्यादीनां-	३१८
प्रागष्कार्यादधि दिः	५३७	भिम् भिसोऽदसस	२०७
प्राप्तवत् नो षोऽतोऽस्त	३५५	भौ भौष वा	७०५

भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि-	११५६	मन्वजान्वर्म्मोक्षस्येनोऽनो-	४२४
भुज-वच-निप्रयुजो ऽन्नाशब्दशक्ये	८७४	मयट् तद्रूपे	४८६
भुजोऽशने	८१०	महचैकाय जातीयधासकर-	३२६
भुवः प्राप्तौ वा मं	५४४	मा टी वा	८५८
भुवो घे खिणु-खुकजौ	१०२७	मातुलीपाध्यायचन्त्रियाचार्य-	२७२
भुवोऽङ् ठ्यां ढ-भावे तु वा	५६०	मात् स्वर्धावुज	२३५
भुवो वन् टीक्यचि	५५३	मानाद्वीपसायां ढे	२८१
भूयोभूमभूयिष्ठाः	४७६	मानोऽदनतः	५५५
भूयोऽमजादेः	५८१	मानो रम् विदत्तु वा	७११
भूररे	६८२	मार्हात् क्रमो नेम् दणः	८८२
भू स्या पिव देनो लुक् पे	५५२	मास्नेन चौट्यौ	८५८
भू-हनः क्यप् भावे न तश्च	८८७	मिथ्या कारे-रभ्यासे	८१५
भृशादे श्यर्थे वा त-स-लोपश्च	८४८	मिद-भास-भन्जी घुरः	१११५
भौ लिध्वी हंसभस्मीरन्ते च	८४	मि सौ मा दा रभ लभ शक पत-	८११
भ्यपीदङ्	२११	मिथ्यो र्यवृणौ डा ऽखललि	७४५
भसज् यि स्रु यूणं भर दरिद्रा-	८१०	मुख्यार्थोरसः	३६८
भसजोऽरे णौ भर्ज वा	७५१	मुञ्जकूलाख्यपुष्पात् घेटः	१०१७
भाज भास भास भाव दीप जीव-	७७८	मुचोऽदे डेर्माच वा सनि	८१५
भृत्क्रत्वानः	५८३	मुण् लभोऽनेकदुःसोर्गेः खल-	११३७
भ्रादिर्धुः	११	मुहां घड वा भौ	१७८
भाद्यादिणः स्त्री ऽथ्यैष्वक्काष्ठिवां	५६८	मुञ्जभृशर्थे हि त स्त ध्व'	८५७
मघीनस्तुङ् वा क्तिथ्योः	१८१	मूव सूच सूचाटशर्च्युणं हसाद्ये-	८२०
मतुरस्थर्थे	४४१	मृङ्गट्टीव्ये मं	७५७
मनश्चक्षुष्यतोऽरुरजीरहोऽन्त-	४८८	मृजोऽकडिति त्रि वां लक्ष्यणौ	६८४
मनीषाः	३४	मृषीयं नित्यं	८८७
मनी डाप्	२५१	मैत्राध्वसङ्गाराधे	८७२
मन्त्रेणीपात्	८७१	मोङ् म-भृपात् वतुः	४४२
मन्दाल्याच्च तु मंघायाः	३४३	मीर्नुर्भस्यदाने	५०
मन्यात् स्तार्थे	१०१६	मीपी वानिमः	११७७

इ।
स।
—
इमी
क।रि
ज्वर।
इर।
मिश्र।
क।तृ।
ज्ञापन।
छ।यि
इज्या।
क।पि
बोधे।
भरण।
मुनस्ते।
गती।
पतल।

यङन्त-चल पत रुह वहः क्रिः	१११८	युष्मदस्मद्वल्ग्वदां युष्माकास्माक-	४३६
यङ्ख्ये चर्त्री	४९७	युवाल्मी कन् वा	४७४
यङ्लुक्कलीपेऽरे न गुत्री	८४१	यूतोऽमृशसी-न्वावदीधीः	१३४
यङ्गी लुग्वापी लुक् पं द्वि-	८३६	यूत् ख्ये व दी	९६
यञ-यचाभ्यां चेषचिवे च	९४६	यौरापः	१४९
यतोऽपायभीशुगुभापराजय-	२९९	व्यालभी मुष्	९७७
यन् जिणत्कदिण्यातः	९२४	य्यो युंम् दान्तेऽस्तङ्ग व्यङ्ग व्यङ्-	४१७
यन्मीशमादिमिदी लीपर्वण्	७४०	य्योर्लोपी ह्रस्वे	६४२
यमः सूचने वा त्वाह्	८८०	रङो विः सुप्ति	१८७
यम मग तन गमीऽन्तलीपः कौ	१०४२	र-तनी र्गणिष्णौ	९२१
यमरसनमातः पे सेरिम् सन्-	५९८	रन्जीऽपषकानासधिणनौ न लीपो-	६६०
ययीर्लोपीऽयुक्ता पी	२५८	रपिङ्गस्युतोऽवेर्त्रिः	६८०
यलायवायावीऽचीचः	३५	राच्छ्रुर्लोपः	१०४०
यलीऽचेक् क्रिः	५३५	रावेर्मन् वा कृति	९९५
य वः किति	६६४	रिचोऽवे	७२
य वाचि	७१	रीनृत्वतः	८३०
यस्मै दित्सासूयाक्रोधेर्ष्यारुचि-	२९४	रीनो रिन् रनौ वा	८४०
याच्चार्ये दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदायसिस्ति र्दिस्योरीम्	५६१
याधातोऽतः	४४५	रुद्रोऽयो ह्रस्वस्येम्	६९५
यायाय भास कस स्थे श पिश-	११२०	रुहः पङ् वा	७८९
यावत्पुराभ्यां भव्ये	९३५	रूपकल्पे चैवूप् स्वं वा त्रितु पुं-	४६३
यासीऽस्थ	११०२	रूप नाम गीत्र स्थान वर्ण वयो-	४१४
यिः सन् वेर्ष्यो द्विः	८०२	रै रास् मि	१४७
यिनीऽच्यषी	६८१	रोऽचः	७३
युजिर उदग्बचीऽयञ्जपावे	९१२	रोमन्यास्रवर्णे	८५३
युजिरोऽसे नुष् चौ	२१०	घोऽज्भनिङ्गमां	८०५
युङ्गा ऊ-ङीः	१२५	घोऽज्यथरे	५९०
युङ्गा-नौ यू	१२१	घो दा-ते गीचः	१०९०
युष्मदस्मदी-स्वाही युवावी यूययौ	२१५	घोऽनितः	८२३

विजादि-दयायासत्यानिकाची-	५८२	लृ घू खन सू चर पू सह वह-	११३३
व्यनत्तधीकी धीघोऽकुरकुरी-	२२८	वत्थस्य ख्या लिप सिच ह्री डी-	६१८
लाखी लं-ने सेहद्रवे वा	७९१	वचीऽरे	७२५
लिघीर्यथेष्टं द्विः, कण्ठ्यादजाद्यीस्त-	८५९	वत्थस्य श्रि पतां वीच स्थ श्र पता डेहृ५२	
लिघीर्वा	२५	वनतनादानिमां जम्लीपी-	६७६
लिप्तायां वा	८७३	वर्दुङी धुः	७८०
लिप्तासिद्धौ	९३८	वर्द्रोऽकिज्भसे दृशस्त्रीस्तु नित्यं	६०४
लियुभदस्मादि त्यादि त्रिशः	९६४	वसीऽरस्येमनौदितः	५५४
लीकीऽर्घात् सः फलि	४३९	वसीर्घसेकाज्जिनात इम्	१०९७
लुकि न तव	९३	वसी र्वः सेमपुर्मतुप्यीः	२२९
लुरु परात्	३७६	वाचल्लशार्थतचः शुर्वेरे	६०१
लुगङ्गीपः	६७०	वाग्गीः	८९५
लुङ् मदवदविनां	४६८	वाग्मि वाचाट वाचालाः	४४८
लुपि न सन्त्याद्यविधी	१५	वाञ्चापीऽनुक्तपुंस्तस्य	२५६
लेः काम्यक् स्वेच्छायां	८४२	वाच्छन्नाज्जातिः	२६९
लेः कृत्याख्याने जिः	८५५	वाच्यचौ	१४०
लेः—सि औ जस् अम् औ शस्-	७८	वादान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र-	४७०
देर्वदः कप्यौ	९८५	वाढेऽप्युताभ्यां खी	९४८
लेर्वहुः प्राक्	४७८	वातीऽवाप्यीः	२४८
ले ललोः	४९	वात् तोर्मीं ऽती ऽप्याः	३७४
लीपीऽच्यचौ	१९८	वा त्वरयपे ऽरयम्	५२
लीपी ज्ञेः	१०७०	वाधराज्ञात्ताः	५२१
लीपीऽतीऽदेचीः	५४३	वानापः	३७०
लीपीऽस्यसी डिँद्रसीरख्यां	६९१	वानिकेसाय्ये	९६२
लीपीऽस्योमाजीः	२६	वापः	११७९
लीप्यीऽन्ती थ्यीः	७१५	वाम लक्षण शफ सह सहित-	२७८
लीप्यीऽन्तर्वहिर्भां	३४०	वामि	९८
वक्तास्त्राणकसडे घे वा	३०७	वा मेत्यी मिं त्यौ	११८०
वर्धसम्बुद्धात्तायै प्री	२८०	वाम्याङ्	२३९

इ
स
—
इति
कति
जति
ज्वर
इर
मिश्र
कतृ
ज्ञाप
छयि
इज्या
कपि
बोध
भरण
मुनस
यती
पतल

यङल-चल पत सह वहः किः	१११८	युष्मदस्मदलभदां युष्माकास्माक-	४३६
यङल्यक्वे चर्द्रीं	४८७	युवाल्मी कन् वा	४७४
यङलुक्कलीपेऽरे न शुत्री	८४१	यूतीऽमृशसी-र्मावदीधीः	१३४
यङी लुग्वापी लुक् पं द्वि-	८३६	यूत् ख्ये व दी	८६
यञ-यचाभ्यां चेषचिवे च	८४६	यौरापः	१४८
यतोऽपायभौजुगुप्तापरजय-	२८८	व्यालभी मुष्	८७७
यन् जिणत्क्रुदिग्यातः	८२४	युो युंम् दान्तेऽस्तङ्ग व्यङ्ग व्यङ्-	४१७
यन्वीशमादिमिदी लीपवर्णु	७४०	यूलीपी हस्ये	६४२
यमः सूचने वा तूहाहि	८८०	रङ्गे विः सुपि	१८७
यम मन तन गमोऽन्तलीपः कौ	१०४२	र-तनी यंगिणौ	८२२
यमरमनमातः पे सेरिम् सन्-	५८८	रन्जी ऽपषकानासधिणनौ न लीपी	६६०
ययोर्लीपीऽयुक्तौ पौ	२५८	रपिङ्गस्यतीऽरेत्रिः	६८०
गलायवायावीऽचीचः	३५	राच्छ्वीर्लीपः	१०४०
यलीऽचेक् जिः	५३५	रावेर्मन् वा कृति	८८५
य वः किति	६६४	रिचीऽवे	७२
य वाचि	७१	रीरुत्वतः	८३०
यस्मै दित्सासुयाक्तीधेर्षारुचि-	२८४	रीनी रिन्नरनौ वा	८४०
याच्चायं दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदाद्यलिसि र्दिसौरीम्	५६१
याद्यातीऽतः	४४५	रुद्रो ऽयो ह्रस्वसम्	६८५
यायाय भास कस स्थ श पिश-	११२०	रुहः पङ् वा	७८८
यावत्पुराभ्यां भव्ये	८३५	रूपकल्ये चैवूप स्वं वा त्रितु पुं-	४६३
यासीऽस्य	११०२	रूप नाम गीच स्थान वर्णं वयो-	४१४
यिः सन् वेथ्यो द्विः	८०२	रै रास् मि	१४७
यिनीऽच्यणौ	६८१	रीऽचः	७३
युजिर उदग्यचोऽयङ्गपात्रे	८१२	रोसस्याहर्ल्वर्णे	८५३
युजिरीऽसे नुष् घौ	२१०	घोऽज्भनिङ्गमां	८०५
युङ्गा छे-डोः	१२५	घोऽज्य्यरे	५८०
युङ्गा-भौ यू	१२१	घो दा-ते गीचः	१०८०
युष्मदस्मदी-स्ताही युवावी यूययवी	११५	घो ऽनितः	८२३

विजादि-दयायासत्यानेकाची-	५८२	लृ घू खन सू चर पू सह वह-	११३३
व्यनत्तयीकी घोषोऽकुरकुरी-	२२८	वक्तव्य ख्या लिप सिच ह्री डी-	६१८
लाखी लं-ने खेहद्वे वा	७९१	वचोऽरे	७२५
लिधोयथेष्टं दिः, कण्ठ्यायजायीस्त-	८५८	वचस्य श्रि पतां वीच स्थ श्र पता डे६५२	
लिघोर्वा	२५	वनतनायनिमां जम्लीपी-	६७६
लिभायां वा	८७३	वर्दुङी धः	७८०
लिभसिह्वी	८३८	वर्दोऽकिज्भसे दृशष्टजीतु नित्यं	६०४
लियुधदस्मादि त्यादि चिश्चः	८६४	वसीऽरस्येमनौदितः	५५४
लीकोऽघात् सः पक्षि	४३८	वसीर्घसेकाज्जिनात इम्	१०८७
लुकि न तव	८३	वसी र्वः सेमपुर्मनुष्योः	२२८
लुक् परात्	३७६	वाचकशार्थतक्षः शुर्वेरे	६०१
लुगङ्गोपः	६७०	वाऽगीः	८८५
लुङ् मद्बद्बिनां	४६८	वाग्मि वाचाट वाचालाः	४४८
लुपि न सन्ध्यायविधौ	१५	वाचापीऽनुक्तपुंस्तस्य	२५६
लेः काम्यक् स्वेच्छायां	८४२	वाच्छद्वाज्जातेः	२६८
लेः कल्याख्याने जिः	८५५	वाचघौ	१४०
लेः—सि औ जस् अम् औ शस्-	७८	वादान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र-	४७०
देवदः क्यप्यौ	८८५	वादेऽप्युताभ्यां खी	८४८
लेव्हः प्राक्	४७८	वातोऽवाप्योः	२४८
ले ललोः	४८	वात् क्तोर्वा ऽतो ऽप्याः	३७४
लीपीऽचघौ	१८८	वा त्वरयपे ऽरयम्	५२
लीपी जः	१०७०	वाधराचात्ताः	५२१
लीपीऽतोऽदेचीः	५४३	वानापः	३७०
लीपीऽस्यसो डिद्रसोरध्यां	६८१	वानेकस्माद्यै	८६२
लीपीऽस्त्रोमाडीः	२६	वापः	११७८
लीप्योऽन्तो य्योः	७१५	वाम लक्षण शफ सह सहित-	२७८
लीप्योऽन्तर्वहिर्यां	३४०	वामि	८८
वक्तास्त्राणकसदे घे वा	३०७	वा मेत्यो मिं त्यौ	११८०
यसम्बुद्धात्तायै प्री	२८०	वाग्याङ्	२३८

एतानि

सुबोध व्याकरणम्

सुबोधः

सुबोधमहानिधिः

ज्ञानकौमुदी सरलासि

ज्ञानविन्दुसारः (विद्वान्

ज्ञानादिपद्धतिः (वङ्गा

ज्ञानादिपद्धतिः

अर्थरत्नम्

अमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)

अमञ्जरी उत्तररत्नम्

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

अमञ्जरी सटीक

८४८

सुबोधं व्याकरणम् ।

वाराहदेवैः

३०१

वा रुषाम ह्रस्व त्वर संघुषास्त्रनः

१०७७

वारे

५८२

वाव गोदाने

३६

वा शम यम फण गिस्त्रदां

८००

वाटनी जस्त्रसो डौः

२००

वायोभफेनधूमादुहानी

८५२

वाही वौ पौ श्वेतात्तु वा

१०८

विंशत्यादेवां

४५४

विकारसङ्गभावेदहितस्त्रायांदौ

४३३

विच्छास्तुतिपणी वायः

६३७

विजे शुं नैमि

७५८

विड्वनीडां

१०३१

वित्ते चुच्चु चणौ

४८८

विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-

८५४

विन्दिक्

११२४

विपरा-जि परिव्यव-क्री नि-विश-

८६२

विमति-व्यक्तसहीत्थोः

८०२

विश्वराजोऽदा

२१२

विस्त्रभा निर्व-वि-सु-निर्दुःस्वपः-

६२५

वीरुही धङ् कौ

१०४६

वित्युत्साहतायने क्रमः परीपक्रमः

८८१

वङ्गी नेम् पे ससनी वां त्वने

६४८

वडाकाप्यग्रिमन्तु पूतक्रन्तु कृसित-

२७३

वृती वेनीचोऽडौट्रीपसेः

६२७

वृद्विज्जुर्णोः कितो नेम्

१०५३

वेः पङ्क्तिः

८८३

वेः सीऽग्रसन्ते कृते

६५

वेङ् गणकयः खे जङ्गि

७७६

वेजो वय् वा

६६३

वेणज्दुहः

८२८

वेत्तेः कौपं ठीपं वा

६८६

वेत्तेः श्रुतः कसुर्वा

११०३

वेध्याप्यां कौ

१०३७

वेमूदित् स्वर चाय स्त्राय व्याय-

५७३

वेम् सह लुभ भृ लु शुच वस त्वश-

६०६

वैकीनस्त्रेकान्नेकान्नी सङ्गायां

३५२

वैनीऽपी

५१८

वैवैथ्यौ

३३

वो जन् धूतौ

७८२

वोणीः पिङ्गर्णे शुः

७१६

वौठीलीः से

२८

व्यं पूर्व

३६६

व्यचो जि रज्जिदसि

७५६

व्यजोऽरे वा त्वनवस्त्र-घजल्कापि

५८६

व्यटेलीपीऽनाराक्छन्तीऽव्येऽयी

४३०

व्यतीहारे गतिहिसाशब्दार्थ-हसाव्य-२१६

व्यतीहारे चिः पूर्वो वीऽनच्चा वा ३४८

व्यतीहारे णन् स्त्री ११४१

व्यथ शङ्क ज्या वय व्यथ वश व्यथ- ६५१

व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणेऽल- ५४८

व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ५७१

व्यादनजः क्ती यप् से ११७६

व्याप्ती भावे णिनः ११४०

व्याप्तु क् क्तेः २४६

व्यासादेर्ङ्कणौ

४१८

व्युत्तप'	८८१	शासुलिदयुत्तपुषादे ईष्टीपे जृ-	५६५
व्येस्वपस्थमी जिः	८८१	शिःक्षीवे	८२
व्रजवदरलजनिमीऽजिःक्षजागु त्रिः-५७४		शीडी ड्य् येष्णौ	८३५
व्रश्चेः कङ् च	१०६१	शीडीरे शुः	७१०
व्रिदचोऽहेनुण् घौ	१८२	शीं व्रज यज विद स्वास मन चर-११५०	
ग्रं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति व-भाः	४४५	शुब्धीक्षभ्योऽपकर्षे रष्टरौ	४८१
ग्रं शब्दैः	२	शुनीऽत्यप्राण्युपमानात्	३५८
ग्रंस्यादः	११५३	शृपृदां स्त्री वा किट्ठ्यां	७७२
ग्रक्तत्-सस्वात् ढति-नाथात् फले-	१०१२	शृ वन्द आरुः	११२६
ग्रकेटै	१०७४	शृ स्था भू कम गम हन लष वष-१११०	
ग्रक्तार्थ वषड्ढित मुख स्वाहा-	२८५	शी व्रते नित्यं	१०८५
शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः	११०४	श्राद्धीरा लीप्योऽणौ हसे त्वादः	७०१
श क्वाज भाज यज व्रज सृज सृज-	१५४	श्रुष्वी रण्वचीयुव्यी व्यौ त्वस्यात्रै-	५८८
शत सद सि घे दी रुः	१११३	श्रुद्वायै वांऽयदि	८५०
शतादि मास- संवत्सरात्	४५३	श्रय ग्रन्थ दन्भां थपि न-लीपी वा ७५०	
शदीऽगतौ तङ्	७८०	श्रु सु सु दु प्रु मु च्युडां वा	८१७
शदीऽपि मं	६५४	श्रिः श्रु घे रे जिथ	६२१
शपथाशीर्गत्यनुकारे शप-नाथ-हञ्जः	८६८	श्रयुवमघीनामुर्वोऽने पौ	१८४
शब्दढाढाहेः	८८८	श्रस व्यधेन तन दावहसः	१००१
शब्दसुखकटादेः कृतिवेदपापे ड्यः	८५१	श्वेतवाहवयानुक्थशास्पुरीडाशां-	१८४
शरदिपाडयश्चेतीमनीविडुपानङ्घ्रि-	३७८	श्वेताश्वश्वतरगालीडिताह्वरकस्या-	८५६
शर्द्धजह्रीरङ्गमीरग तुरग तुरङ्गम-	१०२५	श्वेर्जिवां यङ्-व्यो जङ् सनीः	६६८
शसि शस्	६७	श्वीवसीयस-श्वः श्वेयस-निःश्वयसं	३८६
शसनामि घं:	१०४	षढीः कः से	६०२
शस्-भ्यस्-ङसि-भ्यस्-ङस्-सामां न-	२१८	षणां षण्वति षण्वगर्थः	४८
शहीक्षपात् वामि कृष्णभौ	६१	षन्ज दन्श षन्जोऽपि नलीफः	६३८
शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जौ यन्	७८२	षिजी ढवे न ती शासे	१०५८
शानेऽपि मन	११०१	षोडः पि	१५५

दि, नृञ्चाहमेदाश्रीप्

२१७

सङ्गान्प्रमानात् पात् पादीऽङ्गत्वादे ३४७

रिवजादीः खिन्नकील वा

५८८

सङ्गैर्वाधात् वीसायां ४८३

ष्टिवृत्तमाचमोऽपिः घं

५८३

सति साती वा १००८

जीवन-सीवने वा

११३६

स त् स्यरे ६६८

णक् भूजः

११०७

सत्सङ्गीष्टां नाखिः ६३४

ष्याह्यश्च

४८१

सदाध्वादि व्याप्ती सर्वैः सिञ्जेत धं २८३

घृ, णीः दाले नौऽवकृपृन्तरे

१०७

सदानूक्षीऽसादिप्राः १२१

संज्ञीः

८११

सदानौऽक्षीपोऽम्बस्यात् पौ वा- ११७

संज्ञाः कं

३१६

सध्वी रस्यम् जनीडीशः ७०८

संज्ञीऽस्मृती

२८२

सनः पमे धौ वा त्वायात् ६३६

संदानी मेऽवने नित्यं

२८३

सन् यन्य यन्य ब्रू कृ गृ दुह नम- ८३१

संपरिव्यी वा

११८२

सन्ज्यादि धुः ६३१

संप्रतेरस्मृती

८८८

सन्निष्ठायां ८०३

सकृत्, द्विम् वा

५३६

सन् भिवाशंस उः ११२३

सकोऽक्षीपोऽच्यव्वे

६१८

सन् यङन्ती द्विः ६३२

सकथ्यन्तः षः स्वाङ्गे

३३४

सपत्र निष्पन्नात् प्रियसुखात् मद्र- ५०५

सख्यहीराक्षः षः षगे च

३५३

सभमौषाङ् २१७

सख्यष्टाङ्किता-माएउमसौ

१२८

समः प्रतिज्ञायां ८०५

सख्यङ्गां सिद्धांघिः

१२७

समय निष्कुल दुःख शूल सन्धाद्- ५०४

सङ्गाया अवयवे तयट्

४६०

समर्थनाशिषी गीं ८५५

सङ्गाया डट् प्ररणे

४५०

समवाच्यात् तमसः ३८५

सङ्गाया डीऽवहीः

३३८

समस्य ८०७

सङ्गाया धाच् प्रकारे

४५८

समानेदकिमटः सेक्यम् १०४८

सङ्गाया नदीगीदावरीभ्याञ्च

४०१

रुसापानूपी ३८७

सङ्गावत् डत्यतुवहृगणा नेपि

१०१

समार्थेनाथ्येस्ताङ्कितसुखे निर्द्वादि ३०२

सङ्गा-वि सायाङ्गाङ्गीऽङ्गन् डौ

११८

सनीऽङ्गुजने ८६६

सङ्गायाङ्गाङ्गुलिभ्याम्

३६७

सनी गम्भृक् प्रच्छृशुवेत्थर्षिदृशः ८७५

सम्परेः सुसुपात्तु मूषा-सङ्घ प्रति-	७६६	सङ्कटः	१०११
सम्बुद्धौ सि धिः	८०	सङ्गः श्राद्धघात् तनीण च	८८३
सरजसोपशुने	३८०	सङ्गदृशच्चाठात्वतो नित्यानिम्बु-	५८८
सरूपी बाध्यः	८६६	स-जामु र्यः	११५२
मरीऽनोऽयोऽस्मनः संज्ञाजात्योः	३६१	सेक सौक सृप सृ सृज-	५७०
सर्वे विश्व उभ उभय भवत् त्वत्	८६	से तु क ख-प-फे वा	६६
सर्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घा-	३६२	सिमक्तात् सरीः	११५४
सर्वैकदेशसङ्घातसङ्घाव्यान्नेका-	३५४	सिमऽसुध कुष लिम गुघ मङ्ग मृद-११६८	
सर्वैकात् काले दा	५१४	से डौशनसपुरुदंशोऽनेहसीऽधेः	२३९
सर्वेसुस्सजुपङ्गां रङ् फेऽच्चः	२२७	सेलुंक् त-घासी सन्म्योऽकुर्वा	७६३
सहः सीऽकाले	३७७	सौ वा	७०४
सहः सी वा	३३३	सु स्तन्मु स्तन्मु स्तन्मु स्तन्मुभ्यः-७६८	
सह खे र्धः	२२	स्तनि गदि मदि हदि दूधे रिदुः	११३०
सह-वहोदी दि	६५३	स्त युभिः श्रुशात्	४६
सहवारणसमीनार्थांथिनापृथङ्-	२८८	स्त्रियां चिचतुरी सिसृचतसृ ऋवत्-	१५७
सह-सन्तिरः सन्नि-सन्नि-तिरि	१०४५	स्त्रियामत आप्	२४८
साति हेति यूति जूति	११४८	स्त्री भूधुः	१५८
साधनहेतुविशेषणभेदकं धं कर्त्ता-	२८८	स्त्री गुञ्ज डिगति	८८
साहि साति चेति वेद्येजि धारि-	८८८	स्त्री वाम्शसीः	१५८
सित्यादिः क्तिः	१२	स्या दान पा ज्ञा प्रा ष्या स्मार्त्ति-	५८७
सौमान्तर्भागात् प्रौ चान्ते	६१४	स्यादो डिं टीमे न शुः	७३६
सुच् चतुर्दिनेः	४८५	स्थोडी जाडीः	७८५
सुभूदीद्यज्ञस्वार्थानां धौ स्वः	१५३	सन्धीधः संख्यादिदामवयोऽर्थ-	२६२
सुस्तुधोः सिरिस् पे	६२३	सु-क्रामीऽनेऽरवस इम्	५८६
सूचनावक्षेपसंवासाहसप्रतियन्-	८८६	सर्द्धायाभाजः	८८५
सूतेर्न शु र्ग्यं	७०८	सृहि यहि श्रु इ जिरायः	११२८
सूतसुरमिपूते र्गन्धादि वातुपमानात् ४०३		स्फायः स्फी वा	१०७८
सूर्यागस्त्यस्य तिथ्यपथस्य शास्त्रतस्य-	७८८		

स्त्रिभ्यो घात् ध्वर्थे मञ्च	७२४	स्वप रच यत प्रच्छ विच्छ याच-	११४४
मृ दृश् (ऽ) ननुज्ञानाप्रतियोः सनः	८१८	स्वपी जिः	७८१
मृदृत्वरप्रथमदसृस्त्रयीऽङ् खि-	७७८	स्वयं शं वि सं प्रादृ भुवी दुः	११३२
अर्थेस्त्रयदि त्वतीते	८६१	स्वरादि-नि-चिच्छं व्यं	८४
स्यदैधावीद हिमश्रथ प्रमथ स्फार-११३८		स्वर्धौ घुह	५३८
समीर्तुक्	१६८	स्वस्य तन् पिपि	८८२
समौजस् विः	८१	स्वाचयीरीरोहिष्णी	३१
स्यस्वर्जनः	६१७	स्वाङ्गाद्धे	२६८
स्यात् व्यपित् किष्वा	५६६	स्वाङ्गडीऽचि द्विः	६२
स्यादेः सी लोपः कीऽषदन्तरचः	११३	स्वामीश्वराधिप्रतिदायादसाचि-	३०८
स्यादेर्देऽस्यो वा व्यर्णौ	६११	हनः कित् सिः	८७८
स्यादौ नवद्वीऽये	७२०	हनगमजनखनघसामुङ्गलीपो-	२३०
त्याद्यत्तृती णु यङ् यक् टीळ्यौ-	६१५	हन-गम-दृश् विश-विन्दी वा	१०८८
स्याद्यृदृङ्-रक्तु व्यं सन्मढीसेः	७४७	हन ग्रह दृश्चः सिद्धादि मिण् वा	८२२
स्यान्त्यारात् प फे	१८३	हनचरग-एक्	१०१०
स्यान्तादाद्यृताद्यन्तोः खेरान् व्यं-	५८०	हनजनाद् गमादेर्दः	८८७
स्यीदेती	४२	हन सङ्गुणविणि जिणति	८०१
स्रङ्मधास्मायात् विन् वा	४४३	हनो वधष्टीळलि टीमे तु वा	६७८
स्रस्वस्वस्वनङ्गुं दङ्फे	१८३	हनो वा घ्री	८२८
स्त्रिवह्नीस्त्रीऽङ्गादेः ग्राः	५१३	हनो क्री घ्री न थः	१८८
स्त्रिवाव मव ज्वर त्वरी वृडङ्गा-	१०३८	हनूपूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ र्वः	१८८
स्त्रि विष्णु-देवस्य टेरद्राक्षौ कौ	१०४३	हनूपनृष्टतराज्ञामुङ्गलीपः णि	४३५
स्त्रोः स्यम् स्वथ	१५२	हववते नेम्	१०३३
स्त्रेडां	१०४८	हृशपीऽनिमिजुडीऽदृश् सक् व्यं-	६०५
स्त्रेजंस् डेडसि डीना मि व्यं स्यात् ११२		हसाचयीव्यारे	८४५
स्त्रीर्विः फे	१०२	हसादेः सेमीऽज्ञेदित्त्वणश्रसवधी-	५७६
स्त्रः स्ये हः	५४०	हसाङ्गां दिसेलोपाभौ	६७२

तद्धित-सूची ।

८६३

उर	४४६	उतर	५१०
ऊल	४४६, ४४८	उति	५०८
एदुस्	५१७	डाच्	५०१, ५०३—५०५
एन	५१८	डिन्	५०७
कट	४८२	ण	४४६
कड	४४८	णायत्य	४२७
कण्	४२८	णीन	४२८
कल्प	४७७	णीय	४१५
किन्	४४६	त	४३८, ४४५, ४४६, ४४८
कुण	४८२	तन	४६२
गीयुग	४८०	तमट्	४५२, ४५३; ४५४
ग्रीष्ठ	४८०	तयट्	४६०
चक्रत्स्	४८४	तर	४६२
चण	४८८	तस्	५११
चतमां	४६५	ति	४४५
चतरां	४६५	तिघट्	४५६
चम	५२६	तु	४४५
चरट्	४८०	तैल	४८२
चशस्	४८२, ४८३	न	५२५
चसात्	४८८	त्य	५२५
चित्	५२६	त्यण्	५२५
चुञ्चु	४८८	न	४४८, ५१३
चुत्	४४०	चाच्	५००, ५१२
चि	४८५	ल	४३८
जातीय	४८७	घट्	४५५
जाह	४८२	थाच्	५२३
ड	५०८	दघट्	५०६
डट्	४५०	दा	५१४

विध व्याकरणम्

पादार्थः

मिसमञ्जानिधिः

नवीसुदी सर

नविन्दुसारः (६)

नादिपङ्क्तिः

नादिपङ्क्तिः

रत्नम्

झरी (वङ्गाचनै)

छन्दोमञ्जरी ।

हारनाटक सट

चसनाटक सट

मिनाटिका सट

काश्चिमिलनाट

विजयनाटक ।

रचरितनाटक

चरितनाटक

णभूषणसार

भास्कराचार्य

त भास्कराचा

वधकाव्य सट

मुनीयकाव्य स

भवकाव्यपूर्वख

भवकाव्य उत्तर

पाणिनीयम्

र (वङ्गदभिधा)

विस्तृतव्याख्या

सटीक

मन्त्रासणि तो

पिपिति न्याय

शब्द दर्शन

देशीय

देश्य

इयसट्

घाच्

न

घाश्

भ

म

मट्

मतु

मयट्

मावट्

मिन्

य

यु

र

रुप

रुप्य

हिं

ल

व

४७७

४७७

५०६

४५८

४४६

४७८

४४५

४४६, ५२५

४५१

४४१

४८६

५०६

४४६

४४५

४४५, ४४६

४४६, ४८१

४६४

४८१

५१५

४४६

४४५, ४४६

वतु

वल

वङ्ग

विन्

श

शाकट

शाकिन

षड् भव

टन

टर

ण

णायन

णि

णिक

णीक

णिय

णाय

स

सुच्

सात्

४४२, ५०८

४४६

४७८

४४२

४४६

४८२

४८२

४८०

५२५

४८१

४१५

४१५

४१५

४१५

४२८

४१५

४१५

४४६

४८५

५१८

आदेश-सूची ।

८६१

म	५१, ५८, ६०, १३४, १६०, २०४, २१६, ३७४, ३७५, १०६३, १०६४	व	३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ७२७, १०६३
मद	२१५	वङ्	७८७
मन	५८७	वच	७२५
मम	२१५	वध	६७८
ममक	४३६	वय	६६३
मन्त्र	२१५	वय	२१५
मास्	११६	वस्	४७०
मि	११८०	वर्ष	४७०
मू (-1)	६८	वस्	२२०
मे	२२०	कां	२२०
मीच	८१५	वि (ः)	१०२, १८७
य	३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१	वि	५८६
यकन्	११६	वन्द	४७०
यच्छ	५८७	वीच	६५२
यप्	११७६	श	४६, ६७, ८१४
यव	४७०	शकन्	११६
युव	२१५	शाधि	६७७
युष्माक	४३६	शि	१६२
यूय	२१५	शीय	५८७
यूषन्	११६	शीर्षन्	११६
योस्	१०६	य	४७१
र	३५, ७२-७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६८०	य	६५२
रङ्	२२७, २६१	ष	४७, ६७, १११, ४३८, ५७०, ५७२, ६२५, ६३३, ६३४, ६८३, ८१६
रा	१४७	षङ्	१५४
रि	६२०	स	६५-६७, २१४, ३३३, ३७७, ४१३, ४१४, ५६८, १०४६
री	४८७		

सभि	१०४५	स्मात्	११२, ११४
साध	४७०	स्मिन्	११२, ११४
सीद	५८७	स्मै	११२
स्थ	४७०	स्य	१०६
स्थव	४७०	ह	८१०
क्व	११६	हि	१०८६, ११७५
स्फ	४७०	ह्रस्व	११६
स्फ्री	१०७९	क्रस	४७०

स्त्रीत्य-सूची ।

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

आप्	२४९, २५०	जप्	२७७-२७९
ईप् २५३, २५७, २६१-२७३, ३६९-३७२		डाप्	२५१-२५३

तद्धित-सूची ।

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

अ	४४६	इन	४४६
अयट्	४६१	इभ	४४६
अस्	५२२	इम	४८९
आ	५२०	इमन्	४७५
आत्	५२१	इय	४२९
आरक	४४६	इर	४४६
आलु	४४६	इल	४४६
आहि	५२०	इष्ठ	४६६
इत	४८४	ईयसु	४६६

आदेश-सूची ।

सूचाङ्कः ।		सूचाङ्कः ।	
अ	१३३, २०६, ३२५, ५५८	अहन्	११८
अघी	२२६	अङ्ग	३५४, ४३२
अङ्	५६०, ७७८	आ	८, १०८, १२८, १३०, १४६, १८६,
अत्	५५५, ६८७		१८७, २१२, ३२६, ३४८, ६०८,
अदसुईच	२२५		६६५, ७८३, ७८४
अदि	१०४३	आकम्	२१८
अध	५२२	आङ्	२१७, २३८
अन्	३०५	आत्	१०६, २५६
अन	२०५	आन्	५८०
अनङ्	१७२	आन	७७०
अम्	१६६	आनङ्	२७१, २७२
असुसुईच	२२५	आम्	१३७
असू	१०४८	आय्	३५
अय्	३५	आर्	८
अय	१०६, ११७८, ११७८	आर	४२२
अयङ्	१३२	आल्	८
अयम्	२०३	आव्	३५
अर्	८	आव	२१५
अल्	८	आसन्	११६
अव्	३५	आह	७२३
अव	३६, ५२२	इ	११२, १२१, ५३५, ७८५, ७८६,
अष्टा	३५१		८१३, ८१६, ८१७
असन्	११६	इच्छि	५८७
असङ्	३१२	इत्	१७३, २५४, २५५, २५६, ६४०,
अस्य	६५२		७०५
अस्माक	४३६	इन	१०६
अह	२१५	इनेय	४३३

व	व्य	१३५, ५८५, ५८८	एङ्	२१८
वर्णः	व्यम्	२०३	एधि	६७७
मह	वर्	६२८	एन	२०८
गौसु	वस्	८११	एस्	४२२
अन्धुस	ई	१४८, १६१, २३६, ३८६, ४८५,	ऐ	८
दिपा		५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३,	ऐङ्	२७३
दिपत्त		८४३, १०४८, ११०२	ऐस्	१०६
म्	ईङ्	७७६	ओ	८, ६५३
१ (वङ्ग	ईयम्	५४६	ओत्	३३७
होमञ्ज	ईयस्	५४६	ओ ए, १२८, १३०, १४५, १७८, २३४	
नाटक	इ	८१२	ओङ्	२३८
नाटक ।	उ	६८, १२१, १३८, १८४, २२८,	क	६४, ५५८, ६०२, ८७२-८७४,
टिका स		२३५, ५३५, ६८८, १०८७		१०६३
प्रेमिवना	उङ्	२४०	काङ्	२११, १०६१
यनाटक	उत्	१७३, ८२८	कत्	४०८, ४१२
रेतनाटक	उदन्	११६	कन्	४७४
रेतनाटक	उदीच्	२२५	कव	४१२
षणसार	उर्	६२८	का	४०८-४११
गास्कराचा	उव्	१३५, ५८५, ५८८, ७१८	कि	७७६
भास्करा	उस्	१२८, १३०, ५६३, ६७५	की	८३३, १०४८
काव्य स	ऊ	१८०, २३५, ६५६, ७८६, ७८७	कीर्त्त	७७४
यिकाव्य	ऊट्	८१४, १०३८	क	७४८
काव्यपूर्व	ऊ	५३५	कृप	६४८
हाव्य उन्न	ऊच्छ	५८७	ची	११८०
णनीयम्	छ	५३५	क्षेप	४७०
बहुदभिध	ए	८, १०८, १२८, १३०, १५०, ५७८,	चीद	४७०
उतव्याख		८६८	क्साज्	७०६, ७०७
टीक	एकाद्	३५२	खङ्	२११
सणि त	एकाद	३५२	ख्याज्	७०६, ७०७
वि न्या				
टिप्प				